

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

LVII. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1961

A Magyar Tudományos Akadémia

Könyvtára

Levelezési cím:

F 5432/75

MAGYAR NYELV

LVII. ÉVF.

1961. JANUÁR

1. SZÁM

Nemzetközi nyelvjárástani kongresszus Belgiumban*

1. A nyelvtudomány egyik nagy múltra visszatekintő, fejlett ágának, a nyelvjárástannak a történetében az elmúlt évtized fontos mozzanatokat hozott. Sever Pop, a löveni egyetem nyelvésztanára szívós, áldozatkész munkával megteremtette az alapjait e tudományág munkásai nemzetközi szervezkedésének, tömörülésének. Lövenben létrejött egy olyan dialektológiai központ (Centre international de dialectologie générale), amely egyre több ország nyelvjáráskutatóival vette föl a kapcsolatot, illetőleg amelyet egyre több ország nyelvjáráskutatói mint nemzetközi szervezetet kezdtek tekinteni. Ez a központ a legutóbbi időben már körülbelül ötven országból mintegy ötszáz munkatársat, „tag”-ot tartott számon, kiterjesztve kapcsolatait nemcsak Nyugat-Európára, hanem a Szovjetunióra és a népi demokratikus országokra, valamint a tengerentúlra is. A központ szervező tevékenységében természetesen nagy szerepet játszott a Pop szerkesztette dialektológiai folyóirat, az Orbis, amely 1952-ben indult meg, s amelyet azóta a világ sok neves nyelvjáráskutatójának a közleményei gazdagítottak.

2. Ennek a nemzetközi tömörülésnek mintegy az eddigi csúcspontja, demonstrációja volt az 1960. augusztus 21. és 27. között Lövenben és Brüsszelben megrendezett nagyszabású összejövetel (Premier congrès international de dialectologie générale), amely szintén nem kis mértékben Sever Popnak, mint a kongresszus szervező testülete vezetőjének fáradhatatlan buzgalmából, előkészítő munkájából jött létre.

A mintegy negyven országból összegyűlt hivatalos résztvevők száma — nem számítva a családtagokat, kísérőket — körülbelül negyedfélszáz volt. A rendező belgákon kívül a legnépesebb csoportokat a Franciaországból, Olaszországból, Nyugat-Németországból és az Amerikai Egyesült Államokból jött nyelvjáráskutatók alkották; számuk külön-külön meghaladta a 30-at, sőt a franciáké még a hivatalos belga résztvevőkét is felülmúlta. Viszonylag sokan (10-en fölül) jöttek Spanyolországból, Nagy-Britanniából, Svédországból, Ausztriából, Svájcól és Kongóból. 5 és 10 között mozgott a számuk Hollandia, Dánia, Portugália, Görögország, a Német Demokratikus Köztársaság, Jugoszlávia, Kanada, Brazília, Argentína és Japán delegátusainak. A tengerentúliak hozzávetőlegesen egynegyedét tették ki a résztvevőknek; mint az előbbi adatokból is látható, főként Észak- és Dél-Amerikából. A Szovjetunió előzőleg bejelentett 14 képviselője nem jelent meg, ami annál nagyobb vesztesége a kongresszusnak, mivel közülük többen igen érdekes témájú előadást terveztek.

* Mint előadás elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1961. január 31-i felolvasó ülésén.

Hazánkból hárman vettünk részt a kongresszuson: Király Péter és én mint hivatalos küldöttek, Végh József mint önköltséges érdeklődő. Nagyon sajnálatos, hogy egyik hivatalos delegátusunk, Bárczi Géza vízum-nehezségek miatt nem tudott kiutazni. Az ő hiányát csak némileg pótolta az, hogy előadásának (*Les recherches dialectologiques en Hongrie*) felolvasásáról gondoskodtunk.

A résztvevőkről szólva meg kell még említenem, hogy köztük a mai nyelvtudomány, illetőleg nyelvjárástan sok jeles képviselője megtalálható volt. Ott volt többek között Albert Carnoy, Gérard Garitte, Paul Godaert, Maurice Leroy, Marcel Cohen, Pierre Gardette, Antoine Griera, Tristano Bolelli, Enrico Cerulli, Ernesto Koliqi, Oronzo Parlangèli, Helmut Hatzfeld, Hans Kurath, Trevor Hill, Harold Orton, Willem Grootaers, Ernest Blesse, Friedrich Schürr, Eberhard Zwirner, Rudolf Grosse, Rudolf Hotzenköcherle, Rudolf Jagoditsch, Eberhard Kranzmayer, Natan Lindquist, Alf Sommerfelt, Andrus Saareste, Lauri Hakulinen, Veikko Väänänen, Mirko Deanović stb., akiknek a neve talán nem mind ismeretes nálunk, a nemzetközi dialektológiában azonban éppen nem ismeretlen.

3. A kongresszus szervezése általában igen jónak bizonyult, sőt néha már szinte a túlszervezésbe csapott át. A siker érdekében teljes energiáját latba vető, mondhatni mindenütt jelen levő és intézkedő Sever Popnak a fegyelmezett és udvarias rendezők nagyszámú gárdája állott rendelkezésére, akik a pályaudvari eligazítástól vagy a múzeumi, képtári kalauzólástól kezdve egészen az egyes szakkérdésekben való tájékoztatásig vagy egyes előadások felolvasásáig mindenre készek voltak. Az elején bizonyos idő kellett hozzá, amíg megszoktuk, hogy a város különböző helyein több szervező iroda is van, s amíg kitapasztaltuk, hogy melyik mire szolgál. A nagyszámú és kitűnő pontossággal, előrelátással egybeállított nyomtatott prospektus, tájékoztató, összefoglaló azonban önmagában is szinte tökéletes vezérfonalul szolgálhatott.

A kongresszus augusztus 21-én délután kezdődött meg a löveni egyetem csarnokában rendezett ismerkedéssel. 22-én délelőtt volt a megnyitó ülés; 22-én délután, 23-án és 25-én egész nap az egyes csoportok felolvasó ülései folytak a Löven egy külső részében fekvő Arenberg-kastélyban, amely ma különböző tudományos intézetek, testületek székhelye. Közben 24-én egy több mint 200 kilométeres autóbuszkiránduláson vettünk részt. 26-án egész nap Brüsszelben, az egyetem bölcsészeti karán folytatódtak az egyes szakcsoportok felolvasó ülései; 27-én délelőtt ugyanott volt a záró ülés. Közben minden nap különböző fogadások zajlottak le, némelykor napjában többször is. A rendezőség általában sokat adott a külsőségekre.

A megnyitó és a záró ülés a különböző belgiumi és más országokbeli intézmények, testületek nevében elmondott üdvözlő beszédek jegyében folyt le. A megnyitó ülés 15 beszéde után kissé még kóválygott a fejünk, de később a különféle fogadások, látogatások sok-sok hivatalos és — főként a dél-amerikaiak részéről — önkezdeményszerű szónoklata e téren megedzett bennünket, s a záró ülés 16 beszédét már teljesen „fölvértetetten” hallgattuk végig. Ezekben az üdvözlő beszédekben természetesen sok volt a kötelező udvariasággal telített részlet; de ezen fölül is kiértelt belőlük, hogy a különböző országok nyelvjáráskutató egyénei és csoportjai milyen nagy jelentőséget tulajdonítanak ennek a tudományszak történetében első kongresszusnak, s mily

őszinte elismeréssel, hálával nyugtázzák Sever Pop áldozatkész munkáját.¹ A legtöbb üdvözlő beszéd igen értékes tudománytörténeti vonatkozásokat is tartalmazott, részben a dialektológia fejlődésére általában, részben pedig az egyes országok nyelvjáráskutató munkájának alakulására külön-külön és konkrétan is.

A megnyitó és a záró ülés műsorán kívül a kongresszusra jóval több mint 200 előadást jelentettek be előzetesen, és tűztek ennek megfelelően műsorra. Tekintve azt, hogy a bejelentett előadások egy bizonyos része meg nem jelenés, el nem készülés stb. miatt elmaradt, a valóságosan megtartottak számát a 200-hoz közelítőnek vehetjük; tehát átlagban körülbelül minden második résztvevő egyúttal előadó is volt.

Az egyes szakcsoportok ülései 35 előadási szakaszban, csoportban folytak. Ezekben a csoportokon az egy helységben, egy délelőtt vagy egy délután megtartott előadásokat és vitákat kell érteni. Egy-egy ilyen csoportba átlagban 6—7 előadást tömörítettek. Egyszerre, tehát egy-egy nap délelőttjén vagy délutánján 4—5 csoport tartott ülést.

Az egyes szakcsoportokban folyó előadások témáiról, tartalmi kérdéseiről alább még szólni fogok. Itt csak azt jegyzem meg, hogy az előadások tárgyköre a dolog természeténél fogva rendkívül heterogén volt, s nemcsak a nyelvjárástani nagyon szerteágazó problematikáját ölelte föl, hanem jelentős mértékben túl is nőtt azon, a nyelvtudomány más ágazataira is kitekintve, sőt azokba be is hatolva. Az egyes előadások így nem alkottak mindig jól egymásba kapcsolódó köröket, csoportokat, sőt eléggé nagy számú előadás tárgya szempontjából meglehetősen elszigetelt, társtalan volt. — Ilyen heterogén tematikájú és amellet ilyen tömegű előadást az elvi és a gyakorlati követelményeknek tökéletesen megfelelő, mindenki igényeit egyformán kielégítve elosztani, a fentebb említett csoportokba sorolni természetesen nem is lehetett. Mégis így kívülről szemlélve az az ember érzése, hogy az egyébként nagyszerűen működő rendezőség e ponton — talán éppen az eleve való „reménytelenség”-től befolyásoltatva — kissé ötletszerűen járt el, úgy, hogy a vizsgált nyelvek és nyelvcsaládok, a nyelvtudományi tárgykörök, valamint a munkabeszámoló és tudománytörténeti értékelések szerinti elrendezés szempontjait bizonyos mértékben keverte. Innen adódott, hogy például abban a szekcióban, ahová a jugoszláv Pavle Ivić kollégámmal együtt engem osztottak be titkárnak, egybe kerültek olyan témák, mint a balti szóképzés, a megszólítás a lett nyelvjárá-sokban, a barbarizmusok a hazai és a külföldi lengyel beszédben, a jiddis eredete, beszámoló az Izraelben folyó nyelvészeti tevékenységről, a kamcsadal nyelv helye a paleo-szibériai nyelvek között stb. Az előadás csoportok jó részének ilyen heterogén volta okozta, hogy az ülésteremben meglehetősen állandó volt a mozgás, és egy-egy előadás után sokszor szinte kicserélődött a terem közönsége (közben persze sajnos nem lehetett tudni, hogy egy másik teremben éppen hol tart a műsor, melyik előadás folyik).

Az előadások nyelve mintegy felerészben francia volt, ami a kongresszus helyét tekintve is teljesen érthető. Igen sok előadás hangzott el azonban németül, valamint kevesebb angolul, de feltűnően nagy volt az olasz nyelvű előadások száma is. Nem hiányzott ezenkívül a kongresszusról a spanyol és a por-

¹ Itt jegyzem meg, hogy azóta Sever Pop professzor igen súlyos betegségéről, majd haláláról kaptunk hírt. A nyelvjárástani és azon át a nyelvtudományt e lelkes, kiváló szervező elhunytával igen nagy veszteség érte.

tugál nyelv sem. — A szervezés, vezetés nagy érdeme, hogy az ülészakok elnökei az előadási és a vita-idők szigorú betartására kaptak utasítást. Ennek megfelelően az elnökök húsz perc eltelte után az előadásokat, újabb húsz perc eltelte után pedig a hozzászólásokat személyre való tekintet nélkül berekesztették; noha meg kell jegyezni, hogy erre aránylag nem sok esetben volt szükség, mert mind az előadók, mind a hozzászólók nagy többsége dicséretre méltó önfegyelmről tett tanúságot, s mondanivalóját nálunk szinte szokatlan tömörséggel, a főbb tézisekre szorítkozva adta elő.

Az egyes ülészakok látogatottsága, valamint a hallgatóság aktivitása, hozzászólási hajlandósága jónak volt mondható. A legtöbb ülészak résztvevőinek a száma elérte, sőt soké jóval meghaladta a 25–30-at. Nagyon kevés előadás maradt visszhang nélkül, igen számosat viszont élénk vita követett. Persze az átfogóbb kérdéseket érintő és a nagy nyelvek, nyelvcsaládok problémakörébe vágó ülések iránt nagyobb volt az érdeklődés, mint az elszigeteltebb témák iránt. Sajnos, a „Finnugor kérdések” című ülészak előadásai nagyon is az utóbbiak közé tartoztak; ezek csak a legközvetlenebbül érdekelték igen szűk körében zajlottak le. Nyelvünk és testvér-nyelveink sajátos helyzetén kívül nyilván része van ebben a magyar nyelvtudomány bizonyos mértékű nemzetközi elszigeteltségének is. — Végh József ilyen szempontból szerencsés volt, előadása (Über die Kriterien mundartlicher Einheiten) más szekcióba, „jobb” környezetbe került, és több hozzászólást is kiváltott.

4. Arról természetesen szó sem lehet, hogy a kongresszus „tartalmi” vonatkozásairól szólva akár az egész program áttekintésére, akár egyes részeket behatóbb elemzésére vállalkozhassam. Az előadásoknak önmagukban is óriási tömegén és tárgyi szerteágazottságán kívül az előbbi megakadályozza az a körülmény, hogy a dolog természeténél fogva mind társaim, mind én csak néhány szekcióba juthattunk el, az előadásoknak csak egy viszonylag kis részét hallgathattuk meg, s a nyomtatott ismertetések sem nem elég bővek, sem nem elég teljeseek ahhoz, hogy a többről alaposabb tájékoztatást nyújthatnának; az utóbbit, a részletekbe hatolást pedig e beszámoló nagyonis véges terjedelme teszi lehetetlenné. Mégis a továbbiakban igyekszem legalábbis némi képet nyújtani arról, milyen főbb témák foglalkoztatták a kongresszust, s az előadások, viták mit tükröztek a külföldi dialektológiai kutatások mai helyzetéről.

5. A kongresszusra a jórészt tudománytörténeti visszatekintéseket is tartalmazó munkabeszámolók erősen rányomták a bélyegüket. Az előadóknak majdnem a fele azt a nyelvjárástani vagy legalábbis a nyelvjárástannal bizonyos kapcsolatban levő tevékenységet taglalta, amelyet az egyes nyelvészeti intézmények, szervezetek, testületek végeztek, illetőleg végeznek. E tájékoztatók nemcsak az olyan régi és ismert dialektológiai központokban végzett munkáról adtak számot, mint a Lyonban, Lővenben, Leedsben, Edinburghban, Lundban, Marburgban, Münchenben, Leipzigben, Bécsben, Zürichben, Pisában, Rómában, Barcelonában stb. működő intézmények, hanem Japántól Abesszíniáig és Columbiától Izlandig sok-sok ország nyelvészeti-nyelvjárástani tevékenységének műhelyébe nyújtottak még bepillantási lehetőséget.

E beszámolók apró mozaikköveiből mindenestre a világon folyó nyelvjáráskutató munka rendkívüli gazdagságú és hatalmas méretű épülete bontakozik ki. A legtöbb ország nyelvtudományában a dialektológia a művelők számát és a munka minőségét tekintve láthatóan az élvonalban van, hatalmas energiát és nem egy helyen meglehetősen sok pénzt fektetnek bele. Mint ahogy

számos előadó is hangoztatta, a legfőbb cél jelenleg is az anyaggyűjtés, amelyet az előrehaladott kultúrájú területeken a nyelvjárások rohamos pusztulása, az elmaradottabb vidékeken az új, eddig ismeretlen anyag kibányászása, a tudományos kutatásba való mihamarabbi behozása okol meg. A munka dandárját tehát szinte mindenhol a nyelvjárási anyag összeszedése és „nyers” formában, a további vizsgálatok számára forrásanyagul való közreadása teszi ki. A hagyományos formák: a nyelvjárási atlaszok és szótárak mellett egyre inkább előtérbe nyomul a hangfelvételes gyűjtés, illetőleg a hangarchívumok megszerzése.

6. Az atlasz-munkálatok természetesen még mindig első helyen állanak. Az efféle tevékenységet a nagy atlasz-hagyományokkal, jó nyelvjárási atlaszokkal rendelkező országokban sem csökkentették; így például a franciáknál, a németeknél (mind a nyugat-, mind a kelet-németeknél), az olaszoknál stb. a nagyatlaszok, de főként a tájatlaszok és bizonyos speciális atlaszok egész sorozatának a gyűjtése van folyamatban. A megfelelő nyelvjárási atlaszt még nélkülöző országok közül is sokban lázas tevékenység folyik, s több efféle atlasz megjelenés előtt áll. Ez utóbbiak között különös figyelmet érdemel az előkészületben levő svájci német, osztrák és angol nyelvátlasz, ezért néhány szóval kitérek rájuk.

A svájci német atlasz különféle problémáival több előadás is foglalkozott. A legátfogóbb jellegű mindenesetre RUDOLF HOTZENKÖCHERLÉÉ volt (Der Sprachatlas der deutschen Schweiz. Daten, Aufnahme- und Darstellungsmethoden). A lényegében már befejezett gyűjtés egy körülbelül 2500 kérdést magában foglaló, a szóföldrajz mellett eléggé jelentős mértékben hangtani problémákat fürkésző kérdőívvel történt. E kérdőívet 575 helységben kérdezték ki, így a gyűjtés Svájc minden számottevőbb németlakta települését felölelte. A munkának talán legjellemzőbb vonása az, hogy rendkívül nagy gondot fordít a néprajzi vonatkozásokra; a kérdőívben szereplő különböző tárgyak, műveletek a rajzok, fényképek ezreivel vannak pontosan rögzítve, meghatározva. A mintegy 3 millió adat földolgozása, a közlési elvek kikristályosítása most van folyamatban; az atlasz nagy része valószínűleg nem adatbeíró, hanem szemléltető módszerrel készül majd, s bizonyos mértékben sematizálni fog.

Az osztrákok nyelvátlasz-munkálatairól EBERHARD KRANZMAYER előadásából (Über die Fortschritte der Dialektgeographie von 1945 bis 1960 [in Österreich]) értesülhettünk. Úgy látszik, nyugati szomszédaink legfőképpen azzal a problémával küzdenek, hogy régebbi, bizonyos mértékben túlhaladott elvek alapján gyűjtött és már nem is egészen a mai nyelvi helyzetet tükröztető atlasz-anyagukat hogyan tegyék közzé. Fő gyűjtésük (az „összbajor” Dialektatlas der Mundarten Österreichs und seiner Nachbarländer anyagösszehordása) még 1927 és 1937 között történt, és 1200 térképlapot eredményezett; a munka a második világháború közbejötté miatt még ma is kéziratban van, csak kisebb mutatóanyagok jelentek meg belőle. Ennek az anyagnak az alapján készül KRANZMAYER legközelebb körülbelül 200 szót közzétenni, négy „tétel”-ben, területi jellegzetességekből kiindulva (összbajor, délbajor, középbajor és északbajor sajátosságok). Úgy látszik, hogy a korábban gyűjtött anyag jellege a közzétételben csak a vonalas, illetőleg színfoltos kartográfiát fogja megengedni; ezt azonban KRANZMAYER úgy óhajtja továbbfejleszteni, hogy a térképekre a nyelvi jelenségeknek az anyag alapján kihüvelyezhető területi mozgását, egyik vidékről a másik vidékre való behatolását és ennek fokozatait nyilakkal, ille-

tőleg színárnyalással igyekszik érzékeltetni. Ezenkívül — mivel a nyelvatlaszok anyagának történeti vonatkozású kommentárokkal való alátámasztását elvileg is rendkívül fontosnak tartja — az egyes térképlapokhoz nagyon részletes népiségtörténeti, művelődéstörténeti, történeti-földrajzi stb. magyarázatokat szándékozik majd csatolni.

Magyar szempontból talán legfigyelemreméltóbbnak az angol nyelv-atlasz munkálatai látszanak, a mienkhez való több feltűnő hasonlóság miatt. HAROLD ORTON részletes előadásában (*The English Dialect Survey: Linguistic Atlas of England*), valamint a kongresszus záróülésén mondott beszédében világította meg a kérdést. A leeds-i egyetem irányította munkálatokat 1946-ban kezdték el. A gyűjtést előbb az egész szigetországra tervezték, de miután az edinburghi egyetem megindította a külön skót kutatásokat, Angliára korlátozták. Az 1300 kérdést tartalmazó kérdőívüket már menet közben, 1952-ben nyomtatták ki. Mintegy 300 helységben gyűjtöttek, főként a kisebb mezőgazdasági településekben. Elsősorban a nyelv legalsóbb, teljesen nyelvjárási szintű rétegére voltak kíváncsiak, és az archaizmusokat különösen keresték; e cél elérése érdekében inkább az idősebbektől (a 60 év körüliektől és felüliektől) gyűjtöttek. A munkát nyolc képzett nyelvész a helyszínen végezte, több adatközlővel, impresszionista módszerrel dolgozva, a fonetikai finomságok érzékeltetésére is törekedve. A legjobb közlő beszédét minden helységben magnetofonra is fölvtették. A gyűjtés lényegében befejeződött, csak némi ellenőrzés és a magnetofon-felvételek készítése tart még (az utóbbiak száma jelenleg 190). — Az anyag közzétételét — az angol nyelvterület négy részére metszve — négy nagyobb kötetben tervezik. Mindegyik kötethez egy-egy pótkötet is meg fog jelenni, amely a kevésbé lényeges, illetőleg kevésbé sikerült lapokból való válogatást tartalmazza majd. Az első kötet megjelenése rövidesen várható. A hangfelvételes szövegeket később, külön fogják közzétenni, mégpedig kettős jelleggel: fonetikusán és a közangol ortográfiára átírva.

A kongresszuson erősen kifejezést nyert a több országra, nyelvre kiterjedő, a kulturális és nyelvi egymásra hatást nagy területeken megmutató nyelv-atlaszok készítésének szükségessége. E nemzetközi összefogást kívánó munkálatoknak részben a terveiről, részben azonban már megvalósításban levő különböző stádiumairól több előadásban is képet kaptunk. MIRKO DEANOVIĆ a Földközi-tengeri és a Balkán-félszigeti atlasz kérdéseivel foglalkozott (*Atlanti pruililingui. Atlante linguistico mediterraneo e Atlante linguistico balcanico*). TREVOR HILL az Északi-tenger térségének atlasz-problémáiról beszélt (*Rapport sur Linguistic geographical Study of the North Sea*). BOGDAN ZABORSKI meg éppen egy világatlasz lehetőségét és prolemtikáját csillantotta meg (*Une carte linguistique internationale du monde*). — Némileg ebbe a kérdéskörbe tartozik a főként holland, német, cseh, szlovák, lengyel, ukrán, bjelorusz, lett, litván, magyar és román nyelvterületre kiterjedő jiddis atlasz témája is (URIEL WEINREICH előadása: *Geographic Differentiation in Coterritorial Languages: Preliminary Results of the new Yiddish Dialect Atlas*).

7. Az atlasz-anyagok összehordása és publikálása mellett a tájszógyűjtésnek és eredményeinek tájszótárakba való szerkesztése változatlanul az érdeklődés előterében áll. Az ilyen jellegű kutatásban egyes intézmények a sok évtized óta gyűjtött, nyelvileg már nem is teljesen szinkrón és amellett nem is egységes értékű adattömegekkel való bánás problémáival küszködnek. Az osztrák Tudományos Akadémia „Kanzlei der Kommission zur Schaffung eines österreichischen Wörterbuchs” elnevezésű intézményében körülbelül 3 millió — nagy-

részét tájszavakat tartalmazó — cédula címszóval való ellátása és betűrendbe rakása történt meg az utóbbi években. Hasonlóan nagy tájszóanyag, mintegy harmadfél millió cédula gyűlemlett föl a lund-i nyelvjáráskutató intézetben, amely — mint SVEN BENSON angol című (*The Institute for Dialect Research in Lund*), de német nyelven megtartott előadásából megtudtuk — egyelőre cédulakatalógus formájában áll a kutatók rendelkezésére. — Persze modern elveken alapuló, viszonylag újabb idő óta folyó gyűjtésekről is sokan beszámoltak; ezek — úgy látszik — viszonylag hamarabb fognak tájszótárként megjelenni. Ilyen például egyebek között a Lyon környéki regionális nyelv-atlasz neves szerzőjének, PIERRE GARDETTE-nek előkészületben levő „franco-provençal” szótára; a GIORGIO PICCITTO által ismertetett szicíliai szótár; vagy a négy svájci tájszótár: a német, a francia, az olasz és a rétoromán (ERNEST SCHÜLE, *Les vocabulaires nationaux suisses*).

Hírt kaptunk a kongresszuson egy olyan szótári vállalkozásról is, amely ugyan nem „tájszótár” jellegű, de tájszavakat is nagy számban fog tartalmazni, és minket főként azért érdekelhet közelebbről, mert egyik rokon nyelvünkkel kapcsolatos. ANDRUS SAARESTE előadásából (*Un dictionnaire systématique estonien*) megtudhattuk, hogy az észti nyelv legalábbis eddig legnagyobb szabásúnak ígérkező szótára — amely 4 kötetre (24 füzetre), körülbelül 3000 lapra van tervezve — az előadó több évtizedes munkájának eredményeképpen publikálásra kerül, sőt első füzetei nagyon rövidesen elhagyják a sajtót. Amint a szerző elmondta, erősen törekedett arra, hogy munkája minél teljesebb és a gyakorlat számára minél használhatóbb legyen. Ennek érdekében egyrészt az észti szókincs periferiálisabb jellegű elemeit is fölvette, így a tájszavakat, a szaknyelvi szavakat, a régi irodalmi nyelv szavait (1535-től), a nagyon kevésbé ismert szavakat stb.; másrészt bő jelentés-meghatározásokat nyújtott, utalt a szavak stilisztikai szerepére, az egyes fontosabb szavakhoz példamondatokat közölt, sőt még az etimológiát is megadta. Nyelvjárási szempontból a szótárban talán nem is az a legfigyelemreméltóbb, hogy sok tájszót tartalmaz, hanem egyéb vonatkozások; például az, hogy az irodalmi nyelvi szavaknak is megvilágítja a nyelvjárási eredetét és kijelöli régi nyelv-földrajzi elterjedését, hogy az egyes szavak népnyelvi használatát nyelvjárási példamondatokkal illusztrálja, hogy a néprajzi vonatkozású tárgyakat jelölő szavakhoz képanyagot is közöl stb. Noha kérdéses lehet, hogy a Svédországban élő szerző szótára a mai észti élet szavait mennyiben tudja tükröztetni, az mindenestre kétségtelen, hogy egyrészt az észti nyelvészetben és azon belül az észti dialektológiában, másrészt a finnugor nyelvtudományban ennek a nagy-szótárnak meglesz a maga jelentősége.

8. A kongresszus előadásaiból kiviláglott, hogy a nyelvjárási anyag-gyűjtés viszonylag fiatal ágára, a modern gépi technikát igénybevevő hangfelvételes formájára ma már szinte mindenütt igen nagy figyelmet fordítanak. Érdekes, de természetesen érthető, hogy a gépi szövegfelvételek legtöbbször a nyelv-atlasz-gyűjtések „kísérő jelenségei” (noha magától értődően nem helyettesítik azokat). A gyűjtés általában magnetofonnal történik, a szalagokat azután lemezekre másolják át, és így tárolják. Ily módon jönnek létre az úgynevezett hangarchivumok.

Az előadásokból képet kaptunk többek között a Szász Akadémia lipcei intézetének, a messinai egyetem nyelvészeti intézetének, a leedsi egyetem nyelvészeti intézetének stb. a hangfelvétel-gyűjteményéről. Kitértünk az

elszászi és a lotharingiai nyelvátasz-munkálatok „mellékterméke”-ként keletkezett keletfrancia hangarchivumnak kitűnő szervezettsége, mely a strassburgi egyetem nyelvészeinek jó munkáját dicséri (ERNEST BEYER, Réalisations et projets de la recherche dialectale alsacienne). Óriási arányaival (3800 lemez) és tüzetes katalógus-rendszerével (hely-, tárgy-, név-, jelenség- stb. mutatóival) tűnik ki a lundi nyelvjárásutató intézet gyűjteménye.

Figyelemre méltó az a munka, amit e téren osztrák szomszédaink végeztek. Körülbelül egy évtized óta rendszeresen készítik a nyelvjárás hangfelvételeket, s ma már ott tartanak, hogy Alsó-Ausztria kivételével az ország egész területéről átlagban 10 kilométer távolságot mutató település-hálózatról van felvételük. Ennek a nagyarányú archívális anyagnak a gyűjtésében a nyelvi szempontok mellett a néprajzi vonatkozásokra különös tekintettel voltak, s célul tűzték ki, hogy a régi osztrák paraszti élet minél több jellemzőjét, ma már kihálófélben levő sajátosságát megörökítsék. Egyes helyeken, például a középkori települési folytonosságú községekben, a belső nyelvjárászigeteken stb. a nagyobb anyag gépi felvételétől sem riadtak vissza. A bécsi hangarchivumnak magyar viszonylatban érdekes és rendkívül értékes darabjai három burgenlandi magyar nyelvjárászigetnek (Felsőőr, Alsópulya és Jobbágyi) bizonyos nyelvi anyagát rögzítő lemezei. A két utóbbi nyelvjárászigetről nekünk nincs is egyáltalán nyelvi anyagunk, az ottani tájszólást nem ismerjük.

9. A kongresszus előadói a nyelvjárás anyaggyűjtésnek és feldolgozásnak még igen számos más problémájával foglalkoztak. Ha a hatalmas változatosság témaköréből egyes részleteket nem is lehet kiemelni, talán néhány szót megérdemel egy-két olyan munkaterület, amelyre különös figyelem irányult.

Több előadás is foglalkozott az egyes nyelvjárásokban megmutatkozó nemzedéki és nemi különbségekkel. WILLEM GROOTAERS például egy japán település teljes lakosságán végzett elmélyült kutatásairól számolt be (Une nouvelle méthode pour vérifier la valeur objective des interprétations cartographiques dialectales). A férfiaknak és a nőknek, valamint három generációnak (a fiataloknak, a felnőtteknek és az öregeknek) a nyelvhasználatát a statisztikai módszer nagyarányú alkalmazásával vetette össze, mérlegre téve e rétegek objektív nyelvi tényeit és a dialektusokkal, illetőleg a köznyelvel szemben elfoglalt szubjektív helyzetét. Településtörténeti és egyéb kérdések taglalása mellett az előadó fölvetette a jelzett problémák statisztikai-kartográfiai ábrázolásának módszerbeli vonatkozásait is, kitekintve egy japán regionális atlasz ilyen jellegű kérdéseinek megoldására. — WOLFGANG BETHGE a hangok időtartamának és a nemzedéki viszonyoknak az összefüggését tárgyalta, kifejtve azt a nézetét, hogy a fiatalabbak általában gyorsabban, az idősebbek általában lassabban képezik a hangokat (Beziehung der Generation zur Quantität in den deutschen Mundarten). Az előadás meglehetősen sok kételyt, ellentmondást váltott ki a hallgatóságból. — ERNESTO KOLIQI előadása (Fenomeno della diglossia sessuale nella lingua e nella letteratura albanese) arról szólt, hogy az albán nyelvjárásokban a nők beszéde nemcsak az archaikusabb fonetikai és morfológiai jelenségek terén, hanem főként a lexikális és a stilisztikai elemekben mutat nem is kis eltérést. Ilyen viszonylatban szólt az eufemisztikáról, az átkozódásról, az esküformákról stb. Rámutatott arra, hogy ennek a néprajzi nemi bilingvizmusnak igen érdekes nyomai vannak az albán irodalomban, az íróknak a népi szereplőket beszéltető szövegeiben.

Nagyszámú előadó választotta tárgyát a nyelvjárások és a nemzeti nyelv viszonyának területéről, ide értve a belső bilingvizmus kérdéseit éppen úgy, mint a nyelvjárási elemek irodalmi nyelvi felhasználásának problémáit. Itt csak egy-két olyan érdekesebb előadás címét említeném, ahol a cím a tartalomra eléggé jól utal: JO DAAN, *Défaites et victoires. La lutte des parlers régionaux contre le néerlandais cultivé aux Pays-Bas.* — WILLY BAL, *Témoignage d'un écrivain employant le patois comme langue littéraire.* — GEORG MEIER, *Wann verfällt ein Sprecher in seinen Dialekt? (Eine kausal-psychologisches Studie über das Dominieren des Dialektes über die allgemeine Umgangssprache.)* — ORONZO PARLANGÉLLI, *Rapport sur L'Assoziazione per la difesa del dialetto.* — GIANFRANCO D'ARONCO, *Caratteri della letteratura friuliana attraverso i secoli.* — Stb. — Kár, hogy a szovjet szerzőktől előre jelzett, e témakörben általános nyelvészeti szempontból is igen fontosnak látszó előadások anyagát nem ismerhettük meg (pl.: M. GUHMANN, *Langue littéraire et dialecte*; V. N. JARCEVA, *Les changements survenus dans la base dialectale au cours de la formation de la langue littéraire commune*).

Hogy a nyelvjárási határok sok tekintetben erőszakolt kérdése a nemzetközi nyelvjárástanban is már a múlt témájává válik, azt a kongresszus ilyen irányú meglehetősen érzéketlensége is megmutatta. A nyelvjárási jelenségeknek, az izoglosszáknak és izofónoknak a problémaköre azonban változatlanul az érdeklődés előterében áll, nem kis részben a nyelvatlászok anyagával, eredményeivel kapcsolatosan. EBERHARD KRANZMAYER már idézett előadásában például bő teret szentelt az izoglosszákat értelmezésének is. Kifejtette azt a nézetét, hogy a nyelvatlászok tükröztek izoglosszákat csak mint pillanatnyi nyugalmi helyzetet szabad szemlélni a nyelvjárási jelenségek állandó és dinamikus területi áramlásában. Az izoglosszáknak a nyelvatlász megjelenésekor már sok esetben túlhaladott statikus képen szerinte a már említett nyilak alkalmazásával kell a kartográfiában a dinamizmust érzékeltetni. — EBERHARD ZWIRNER előadása (*Das Problem der Isophonie*) a német nyelvjárások magánhangzóinak időtartam-viszonyaival, illetőleg ezeknek a nyelvterület egészén szinte megdöbbentő földrajzi szabályosságú rendszert alkotó izofónjaival foglalkozott. — Itt is sajnálattal nélkülöztük V. G. ORLOVA érdekesnek ígérkező előadását: *Sur le problème de l'interprétation des isoglosses (d'après les matériaux des atlas dialectologiques de la langue russe)*.

Itt említeném meg a kongresszus egyik legérdekesebb előadását, WILLY KROGMANNÉ: *Parallelen zur Dialektbildung in der menschlichen Sprache.* HERMANN PAULnak abból a tételéből indult ki, amely párhuzamot von az emberi nyelvek egymás közötti viszonya és elágazásai, valamint a növény- és állatfajok fejlődése és mai összefüggései között. KROGMANN az állatok érintkezési, közlési módjainak bizonyos fajták és területek szerinti tagolódására nézve fejlesztette tovább mondanivalóját, a zoológusok megfigyeléseire támaszkodva. Főként a méhek egyes fajtáinak és területi csoportjainak (németországi, kaukázusi, egyiptomi stb. méhek) közlésformáival foglalkozott, a „nyelvjárási” tagolódás félreismerhetetlen jeleit fedezvén föl bennük, sőt még bizonyos góccokat és átmeneti zónákat is megkülönböztetve. Hasonló problémákat említett egyes éneklő madarak, például a fülemülék, pacsirták, pintyek, tengericék hangmegnyilvánulásainak „nyelv földrajzi” tagolódásáról is.

10. A kongresszuson nagy hangsúlyt kaptak a történeti nyelvföldrajz, vagyis a nyelvjárástörténet kérdései. Az ide kapcsolódó előadások legtöbbszörében nem csupán maguk a nyelvi tények kerültek elő, hanem — e részdiszciplína

eredményes művelése követelményeinek megfelelően — e tényeknek a művelődéstörténeti, település- és népiségtörténeti, politikai történeti stb. vizsgálatokkal való szoros egybefonódottsága is tükröződött. Többen a régi nyelvjárási helyzet mellett a mai nyelvjárási viszonyokat is ilyen történeti megvilágításba helyezve magyarázták. Így például ORONZO PARLANGÈLI (*Storia dialettale e storia politica nell'Italia meridionale*) és ERIKA BAUER (*Alte und neue Sprachgrenzen im Südrheinfränkischen*) a középkori territoriális viszonyoknak a nyelvjárások életére tett hatását és máig is kiható befolyását elemezte tüzetesen.

A történettudományokkal való összefonódottságot a nyelvjárástörténet körébe sorolható, annak szempontjai és módszere szerint megvizsgált szó- és névtörténeti problémák is tükrözték. Egy-egy szó, szócsalád, szócsoport mai vagy történeti nyelvföldrajzát ugyanis az előadók általában nemcsak a nyelv-tudomány eredményeinek a gyarapítása céljából vetették latra, hanem fogódzólul használták fel történeti tények bizonyítására is. — A névtörténeti előadások közül főként STEFAN SONDEREGGERÉ érdemel említést (*Namenkundliche Quellen zur Lautgeographie des Althochdeutschen*). A szerző a régi személynév-anyagnak a nyelvjárástörténeti kutatásokba való bevonásáról, ennek hatalmas nyelvészeti, elsősorban hang- és szótörténeti jelentőségéről beszélt. Rámutatott arra, hogy a délnémet (svájci, osztrák) nyelvterületről már a IX. és a X. századból nagy mennyiségű, sok tízezerre menő személynév-listák maradtak fenn a „barátkozás-könyvek”-ben (*libri confraternitatum*). Ezek nyelvészeti szempontból még úgyszólván teljesen kiaknázatlanok, pedig az öfelnémet nyelvjárástörténet számára valóságos kincsesbányát jelenthetnének.

Magyar szempontból is érdeklődést kelthet az ANDRÉ DE VINCENZ által fölvetett, korábban már sokat vitatott és a mi nyelvtudományunkat is foglalkoztató probléma: voltak-e egykor román pásztorok az Északi-Kárpátokban (az előadás címe: *Le substrat roumain dans les Carpathes du Nord*). A szerző hangsúlyozta, hogy a kérdés eldöntésében a történettudomány és a néprajz mellett a nyelv-tudománynak is komoly szava, sőt alkalmasint döntő szava van. Ő a Visloka folyó vidékének ilyen irányú kutatásában a nyelv-tudomány keretén belüli „komplex” módszerre törekedett, amennyiben a fonetika, a fonológia, a szótörténet, a névtan vallomását egyaránt segítségül hívta. A föl-tett kérdésre adott válaszában egyébként az igenlők oldalára állott. — Ugyan-csak volt magyar vonatkozása CAROL CAPROS előadásának (*Importance historique et linguistique des rapports des missionnaires catholiques en Moldavie au XVIIe siècle*): azt az 1640-es években keletkezett moldvai nagy egyházi összeírást vizsgálta, amelyben a csángó-magyar névanyag nem jelentéktelen helyet foglalt el.

II. A kongresszus előadásairól szóló, akárcsak ilyen vázlatos beszámoló is aligha nélkülözheti, hogy a szemlélet és a módszer kérdéséről ne essék benne valami szó.

Mindenekelőtt ki kell emelnem azt a benyomást, hogy a nyugati országokban művelt nyelvjárástan úgy, ahogy a kongresszus előadásaiban megjelent, nem hatott a merőben új, a nyelv-tudomány és a nyelvjárástan korábbi állapotától akárcsak részben is elszakadt, azzal szembefordult diszciplínának. Amennyiben így, bizonyos mértékben kívülről szemlélve megállapítható, a nyugaton ható új nyelv-tudományi iskolák, elsősorban a strukturalista irányzatok nem változtatták meg lényegesebben a dialektológia fejlődés-vonalát, nem készítették a kutatókat arra, hogy a tematikához, illetőleg a gyűjtési és feldolgozási módozatokhoz való hozzáállásukban gyökeres fordulatot

vigyenek végbe. Persze bizonyos területeken, elsősorban a leíró tanulmányozásban a strukturalizmus behatolt a nyelvjárástanba, és itt egy bizonyos irányban föltétlenül színesítő, megtermékenyítő, horizontot szélesítő hatást gyakorolt. — Mindez annyit is jelent, hogy a belgiumi kongresszus alapján a nyelvjárástan mai nemzetközi képe nem tér el alapvetően vagy akárcsak erősen számottevően a hazánkbelitől, de egyrészt — a dolog természeténél fogva — sokkal színesebb, sokrétűbb annál, másrészt kiterjeszkedettebb új szemléleti és módszerbeli lehetőségek irányába.

Jó erről beszélni akkor, midőn nálunk a strukturalizmus kérdéséről különböző tévesen elterjedt vagy elterjesztett nézetek vannak forgalomban, amelyek egyfelől egy már mindenütt és mindenben ható, egyedül „modern”, sőt egyedül tudományos tanról szólnak, elavultnak tekintvén minden egyebet, másfelől a megismerni akarásig sem eljutó merev elzárkózás talajáról fakadnak.

A strukturalista hatás — nem véletlenül — leginkább azokban a vizsgálatokban mutatkozott meg, amelyek a társadalom anyagi és szellemi kultúrájának, életének történetétől és jelen helyzetétől a leginkább elvonatkozatható nyelvi részterületekre, jelenségcsoportokra irányíthatók, amelyek leginkább a nyelvi rendszer zárt körén belül szemlélhetők; így a nyelvjárási hangrendszer feldolgozásában (a fonológia területén), valamint a nyelvjárási morfológiai rendszer taglalásában.

Fonológiai előadás igen sok hangzott el. Közülük több magas színvonalon mozgott, mint például FRIEDRICH SCHÜRRÉ (*Dialectologie et phonologie, expériences d'un enquêteur*), amely a romagnai olasz nyelvjárási fonológiai részletproblémáin túlmenőleg a strukturalizmus és a hagyományos dialektológia közti ellentétek feloldására is kísérletet tett; vagy ANGELUS WEIJNENÉ (*La possibilité d'une revue des dialectes très différents sur base structurale*), amely a holland nyelvjárási fonológiai jelenségeinek köréből vette tárgyát. Meg kell azonban jegyezni, hogy módomban volt egy-két olyan fonológiai tárgyú előadást is hallgatni (pl.: MARTHE PHILIPP, *Le système phonologique du parler de Blaesheim*; WILLIAM MOULTON, *Phonetische und phonologische Dialektarten: Beispiele aus dem Schweizerdeutschen*), amely rám legalábbis a teljesen öncélú játszadozásnak, a hangok ide-oda való száraz rakosgatásának a benyomását keltette, de egyébként is láthatóan tömény unalomba fullasztotta a hallgatóságot.

A strukturalista elemzés módszerének a nyelvföldrajzban való alkalmazásáról szólt a tavaly nálunk is járt PAVLE IVIĆ előadása (*Importance des caractéristiques structurales pour la description et la classification des dialectes*). IVIĆ szerint a nyelvjárási összehasonlító vizsgálatának a területén a strukturalista dialektológia abban ad újat a hagyományossal szemben, hogy míg az utóbbi egymástól izoláltan tekintett különböző nyelvjárási tényeket egybe, azaz nincs tekintettel az egy nyelvbe tartozás tényére, hanem rendszereikből mintegy kifejtve vizsgálja őket, addig az előbbi kétféle rendű viszonyokat igyekszik szemügyre venni; olyanokat, amelyek a nyelvet alkotó anyag közösségéből, azonosságából eredően minden egyes nyelvjárási megvannak, és olyanokat, amelyek az egyes rendszerek között különbséggé válnak föl. Az előadó kiemelte, hogy a strukturalista szemléletnek és módszernek a nyelvföldrajzzal való kombinációja nemcsak a fonológiai jellegű nyelvjárási jelenségekre alkalmazható, hanem a morfológiaiakra is. Az utóbbi téren kétféle elemtípust különböztet meg: azokat, amelyek a morfológiai kategóriákat érintik, és azokat, amelyek csak a morfológiai eszközöket ölelik föl.

Érdekes, hogy míg a szerző a strukturalizmusnak igen nagy jelentőséget tulajdonít a nyelvjárások leírásában, a nyelvjárások úgynevezett „osztályozása”-nak problémakörében már nehézségeket lát alkalmazásában. A fő nehézség szerinte az, hogy a strukturalista osztályozás nem vetne számot azoknak a nyelvjárési különbségeknek szinte mérhetetlen mennyiségével, amelyek „csak” a konkrét formákra vonatkoznak, nem érintve a rendszert (az úgynevezett „szubsztanciális különbségek” és az úgynevezett „rendszerbeli különbségek” kettősségéről van itt szó). — Így utólag sajnálom, hogy nem tudtam meghallgatni vagy legalábbis kivonatban megszerezni két, általános kérdések tárgyalását ígérő strukturalista előadást: LUIGI HEILMANN, *Per una dialettologia strutturale*; R. PIOTROVSKY, *Modèles structuraux du dialecte*.

Ami engem a strukturalizmushoz többé-kevésbé kapcsolódó, de persze egyáltalán nem csak a viszonylag kis számú strukturalista jellegű előadásra jellemző szemléleti és módszerbeli problémák közül igazán megragadott, az a nyelvi jelenségek statisztikai szempontú vizsgálata volt. Számos előadó nagy nyelvi mezőt felölelve s a nyelvi jelenségeket statisztikai adatokra fölbontva és áttéve mutatta be anyagát, szinte matematikailag bizonyítva tételeit. A statisztikai feldolgozás fontosságát egyébként többen külön is hangsúlyozták. Így például WILLEM GROOTAERS korábban már említett előadásában az egy nyelvi közösség (falu) nyelvi életére vonatkozó adatfölvételben és adatközlésben a statisztika elsőrendű szerepéről beszélt, maga is kitűnő példát mutatva erre. — PAVLE IVIĆ előbb érintett előadásában azta módszertani szempontból rendkívül fontos dolgot emelte ki, hogy a nyelvjárások jellemzésében, osztályozásában, egymástól való megkülönböztetésében a nyelvi anyagban levő eltérések összességét kell figyelembe venni, nem csupán egy vagy néhány önkényesen kiválogatott jelenséget; szerinte — nagyon helyesen — e vonatkozásban is a nyelvatlaszok adataira támaszkodó statisztikai módszer bőséges kiaknázására van szükség, természetesen számot vetve a jelenségek bizonyos hierarchiájával, fontossági sorrendjével. (Azt hiszem, ez magyar viszonylatban is erősen megszívlelendő!) — A statisztikai lehetőségek más irányú kiaknázását érintette HELMUT RICHTER előadása (*The Role of Statistics in Dialectological Research*). ZWIRNER előadásának témájához kapcsolódva azt a kérdést elemezte, hogy a münsteri Phonometriai Intézet kutatásai mennyiben jelentenek segítséget a beszédsebesség és a hangok időtartama közti bonyolult összefüggéseknek a földérítésében, és hogy az itt szereplő hányadosok kiszámításánál alkalmazott statisztikai eljárasmódokat hogyan lehetne tovább tökéletesíteni.

Érdekes, hogy a romanista nyelvjárástanban néhány évtizeddel ezelőtt újdonságként ható neolinguisticának néhány vetülete e kongresszuson is tapasztalható volt. A legerősebben JON DIMITRIU előadásában jutott kifejezésre, aki az újlatin nyelvterület egészén belül a középső és a szélső vidékeknek a szótörténethez való sajátos viszonyát konkrét példákkal: csak a romániai és az ibériai nyelvterületen meglévő, de máshol hiányzó szavakkal szemléltette (*La justesse de la théorie de Matteo Bartoli concernant quelques mots roumains d'origine latine et leurs équivalents luso-hispaniques*).

A Belgiumban nyert kép a külföldi nyelvjáráskutatásban ma érvényesülő szemlélet és módszer minőségére nézve természetesen nem volt egyöntetű. Anélkül, hogy az e vonatkozású bírálatra mindenben jogosnak érezném magamat, utalnék e szintkülönbség szélső pólusaira. A kongresszus előadásainak legjelentősebb része magas színvonalon állott, sőt sok határozottan újszerű, jelentős távlatokat nyitó volt, olyan, amely számunkra is bizvást követendő

például szolgálhat; de elhangzottak olyan megnyilatkozások is, amelyek többé-kevésbé ahhoz a módhoz hasonlítottak, ahogy a nyelvjáráskutatás nálunk a századforduló táján folyt. Ez a különbség persze a nagyszámú és a nyelvjárásban különböző tapasztaltsággal, készséggel rendelkező résztvevőt tekintve magától érthető, és egészében semmit sem von le a kongresszus tudományos jelentőségéből.

12. A kongresszus egy hete alatt természetesen nem csupán előadásokat hallgattunk, hanem igyekeztünk szűkös és rohamosan múló időnket egyéb hasznos és amellet kellemes dolgokra is felhasználni. Személyes ismeretségek kötéseire nemcsak a nagyszámú, némelykor több óráig is eltartó, de sajnos nagyon fárasztó „talponálló” fogadások nyújtottak bő lehetőségeket, de az előadások szünetei, az étkezések és nem utolsósorban a kitűnően sikerült kirándulás is. Az utóbbin gyönyörködhattunk Antwerpen épületeiben, templomai-ban; megcsodálhattuk a moli atomerómű hatalmas arányait; élvezhattuk a namuri fellegrvárban a kongresszisták tiszteletére rendezett népi ünnepséget; szemlélődhattunk az egymástól igen sokban elütő, rendkívül sajátos flamand és vallon tájakon. Meglátogattuk a németek által kétszer lerombolt és a hazaiak által kétszer ugyanúgy felépített híres löveni könyvtárat, ahol magától értődően első dolgunk volt az Ómagyar Mária-siralmat tartalmazó kódex megtekintése; a nyelvemlék szövege igen tisztán, szépen őrződött meg, kitűnően olvasható. Brüsszeli tartózkodásunkat is megszínésítette a remek csipkészetű épületekkel körített főtérnek, a katedrálisnak, a világkiállítás alkotásainak stb. a látványa.

Végül meglehetősen elfáradva, de sokrétű tapasztalatokkal gazdagodva tértünk haza. E jelentős kongresszus tanulságai további munkánkban nyilván hasznos útmutatóul szolgálnak majd.

BENKŐ LORÁND

A Magyar Nyelv Értelmező Szótára*

1. Aligha van olyan nyelvészeti munka, amelynek megjelenését annyira nehezen vártuk, mint e szótárét, és nincs még egy, amelynek jelentősége e szótárét megközelítené. A magyar nyelvtudomány utóbbi fél évszázadában csak a nagy etimológiai szótár lenne hozzá mérhető, ha elkészült volna. A hat kötetre tervezett hatalmas vállalkozás mind tudományos értéke, mind általános nemzeti jelentősége, mind pedig a belefektetett munka mennyisége és minősége miatt megérdemli, hogy részletesebben foglalkozzunk vele, mint ahogy könyvismertetésekben általában szokás. Hogy miért készült e szótár, és ki mindenki fogja haszonnal forgatni, arról már másutt írtak. De — azt hiszem — ezt nem is igen kell magyarázni. Nemcsak az író, tudós és pedagógus, hanem mindenki, aki szóban és írásban igényesebb ízléssel, kulturált nyelven törekszik kifejezni magát, idővel mindennapi kenyerének fogja tekinteni. Más kérdés természetesen az, hogy közönségünk mikor jut a nyelvi kultúra olyan fokára, hogy egy

* Szerkesztette a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Budapest, Akadémiai Kiadó. Első kötet, A—D. 1959. XXXI + 1092 l. + A rövidítések és jelek magyarázata; második kötet, E—Gy. 1960. 1138 l. + A rövidítések és jelek magyarázata.

ilyen szótárt a legtermészetesebb szükségletének érezzen, írás és olvasás közben állandóan forgasson. Mivel mindeddig nem állt rendelkezésünkre ilyen mű, nem is nevelődhattünk arra, hogy nyelvézékünk ingadozásaiban útmutatóhoz forduljunk, és anyanyelvünk legavatottabb mestereitől, legjobb íróinktól kérjünk tanácsot. Így bizonyára legalább egy nemzedéknek kell felnőnie, amíg ez az igény beérik; de már most az iskolásokat kell ránevelni a szótár szeretetére. Reméljük, hogy a hat kötetes mű befejezése után egy rövidített, népszerű változat kidolgozására is sor kerül, amellyel ezt a nevelőmunkát meg lehet kezdeni. Addig is kötelességünk ezzel a valóban korszakalkotó munkával, nyelvtudományunknak ezzel a jogos büszkeségével minél alaposabban megismerkednünk, jelentőségét minél szélesebb körben tudatossá tennünk.

2. Minden szótár, amely nemcsak gyakorlati célokat követ, hanem egyúttal tudományos teljesítmény is akar lenni, keverékműfajjá alakul. Mechanisztikus és tudományos elvek vegyesen érvényesülnek benne. A tudománytól teljesen független, mechanisztikus elvek szolgálják a mű gyakorlati használhatóságát, könnyű kezelhetőségét. Ilyen elv például, hogy a címszók betűrendben állnak egymás után. Viszont egy-egy szócikk belső felépítésében és más rokon jellegű szócikkéhez való idomításában már tudományos elvek, az egyes szavak jelentéséből és egymásrataltságából kielemezett szempontok érvényesülnek. Tudományos szótár számára az lenne az ideális helyzet, ha a mechanisztikus elveket teljesen ki lehetne küszöbölni. De amíg a betűrend helyett valami olyan tudományos rendező elvet ki nem találnak, amellyel a keresett szót vagy kifejezést éppen olyan könnyen és biztosan megtalálhatjuk, mint most, addig erről a követelményről le kell mondanunk. Addig meg kell elégednünk azzal, hogy a mechanisztikus elvek érvényesítését csak a legszükségesebbre korlátozzuk, s amit csak lehet, mindent a szókincs és kifejezőkészlet belső szerkezetének megfelelő tudományos elvek szerint rendezzünk el. Az ÉrtSz. tudományos jellegét többek között az is növeli, hogy a címszavak sorrendjének megállapításán kívül sehol az abc-rend mint rendszerező elv nem szerepel. Így például a szókapcsolatok a megfelelő szójelentések alá vannak szétosztva és nem globálisan betűrendben felsorolva.

Viszont ha egyszer a betűrendet elfogadtuk, bele kell nyugodnunk, hogy a szótárban lépten-nyomon olyan szavak kerülnek egymás mellé, amelyeknek semmi közük egymáshoz, mint *áfium* és *áfonya*, *állításköteles* és *alliteráció*, *banya* és *bánya*, *berek* és *bereked*, *dőrej* és *dőreség* stb. S aki az ilyesmin fennakadna, csak azt árulná el, hogy szótárt még nem igen forgatott, s arról fogalma sincs, hogy a szótárban minden szócikk külön egyed, és csak a betűrend szeszélye folytán került arra a helyre, ahol áll.

3. A szókincset a nyelvtani szerkezettel szemben többek között az is jellemzi, hogy a történelem folyamán sokkal könnyebben változik, ezért egyes elemei sokkal egyénibb életet élnek, sokkal lazábban függnek össze egymással, s éppen ezért nehezebben foglalhatók rendszerbe. Még a szófajilag azonos jellegű szavakat is, amelyek látszólag szinte ikertestvérek, a számos összekapcsoló szállal szemben számos árnyalati elem választja el egymástól, mint például különleges jelentések, speciális használati kör, állandósult szókapcsolatokban való szereplés stb. Éppen ezért rendkívül nehéz egy szótár számára olyan elvet megállapítani, amelyekkel a szókincsben mutatkozó összefüggések alapján az egyedeket rendszerbe foglalhassuk, anélkül, hogy egyetlen egyedden erőszakot kellene tennünk, illetőleg hogy egyetlen egyednek egyetlen jegye se

maradjon feltáratlanul. Így például azok az elvek, amelyek alapján a *búza* szócikket felépítik, nem bizonyos, hogy teljesen érvényesek lesznek az *árpá*-ra vagy a *rozs*-ra is. A szókincs leíró rendszerezésének tehát éppen abban rejlik a nagy nehézsége, hogy egy-egy kategória felállításával még nincs megoldva az alája sorolható egyedek ezreinek feldolgozása. Ezeket mind külön-külön egyedileg kell megvizsgálni, s ha kiderül, hogy közös vonások alapján számos kisebb csoportra oszthatók, még ezeken a csoportokon belül is az egyes szavak külön jegyekkel rendelkező egyedek maradnak. A szótáríró tehát operálhat általános rendszerező elvekkel, de aligha lesz két olyan szócikke, amely felépítésében teljesen egybevágná.

Az ÉrtSz. szerkesztőinek kiváló tudományos érzéke éppen abban mutatkozik meg, hogy megtalálták a helyes középút az általános elvek alkalmazása és a szavak egyedi kezelése között, megtalálták azt a helyes mértéket, hogy az *árpa* és a *búza*, a *befed* és a *betakar*, a *béna* és a *csonka* s az ilyen rokon szócikkek ezrei között mennyi legyen a hasonlóság és mennyi a különbség.

Teljes részletességgel még az általános elveket sem lehetett előre kidolgozni. Sok mindent menet közben kellett kimunkálni, amikor már a szerkesztők kezén elég nyelvi anyag ment keresztül ahhoz, hogy megállapíthassák, milyen típusúak legyenek az igék, főnevek, mellénevek, formaszavak stb. cikkei, s e kategóriákon belül hogyan kezeljék — mondjuk — a tárgyas igéket vagy az anyagneveket. A szótárnak különleges értéke meggyőződésem szerint éppen abban van, hogy egész elméleti alapvetése nem készült el teljesen előre, hanem menet közben alakult ki. Ez ugyan az újabb és újabb szempontok felbuknása miatt többszöri átdolgozást is szükségessé tett, de megvan az a felbecsülhetetlen értéke, hogy teljesen a magyar szókincs természetéből született, teljesen annak alkatához idomult. Hogy egyes főneveket minden változtatás nélkül jelzőként lehet használni, mint *arany kalász*, *aszfalt burkolat* stb., illetőleg melléneveket főnévi értelemben, mint a *kis alamuszi* stb., hogy egyes igék tárgyas és tárgyatlan használatban egyformán szerepelhetnek, mint *már bezárták a színházakat* és *június végén bezártak a színházak*, ezeknek a jelenségeknek éppen úgy meg kellett találni az elméleti megalapozását és egységes kezelését, mint ahogy el kellett végezni az egyes szavak vagy szójelentések stílusrétegek szerinti minősítését. Számtalan ilyen kisebb-nagyobb elméleti felismerésből állt össze az a rendszer, amellyel minden magyar szó minden jelentésárnyalatának és sajátos használatának értékét és helyét meg lehetett állapítani. Vitatni lehet talán e rendszer néhány tételének helyességét vagy szükségességét, bírálni lehet az alkalmazásában esetleg előforduló kisebb következetlenségeket. Egy azonban bizonyos: akik ezt a rendszert kidolgozták, nagyot alkottak; hogy milyen nagyot, azt majd talán csak évtizedek múlva tudjuk a maga teljes jelentőségében felmérni, amikor már számos olyan szókincstanulmány lát napvilágot, amely mind e szótártól kapta ösztönzését. Ezt a munkát végre egyszer el kellett végezni, és nem lehetünk elég hálásak az ÉrtSz. munkatársainak, hogy hosszú évek áldozatos munkájával elvégezték.

Alább következő megjegyzéseimet úgy teszem meg, mint aki kezdettől fogva nagy érdeklődéssel kísértem a munka elindulását és fejlődési fokozatait, s mint aki a kész műnek csak a legnagyobb elismeréssel tud adózni.

4. A felvett szókészlet mennyiségéhez nem kívánok részletesebben hozzászólni. A szótár keretei kezdettől fogva adva voltak. Itt tehát inkább az okozott gondot, hogy mi maradjon ki, mint az, hogy a valóban élő szókincset hogyan gyűjtsék össze. A szerkesztőknek határt szabott a terjedelem, tehát bizonyára

vannak szavak, amelyeket hiába keresünk benne. Lesz, aki kérdezni fogja, hogy miért éppen ezt vagy azt a szót vették fel, s miért nem egy másikat. Ilyen sérelmezett szavai természetesen mindenkinek lehetnek, mindegyiknek a felvétele valamiképpen megokolható. Bizonyos azonban, hogy a szerkesztők sohasem ötletszerűen, hanem alapos megfontolással vettek fel vagy hagytak el szavakat. Egyes tájszavak felvételét megokolttá teszi például az, hogy klaszszikusaink műveiben előfordulnak, mint *dágvány*, *daku*, *dalmahodik* stb., s az olvasó vagy pedagógus hol keresse őket, ha nem ebben a szótárban. — Ugyanezért kapott helyet néhány olyan elavult szó is, mint *cenk*, vagy olyan, amely a nyelvújítás korában keletkezett, de nem tudott általánosan elterjedni, mint *egyenközény*, *egyenközű*. S ugyancsak ez okolja meg olyan történelmi réteg felvételét, mint *alabárd*, *dákos* stb., amelyek ma természetesen már nem használatosak, de történelmi regényekben vagy tudományos művekben gyakran előfordulhatnak.

Sokat vitatott problémája szókincsünknek a sok idegen szó, s ezért velük kissé részletesebben kell foglalkoznunk. Szókincsünk történetének két utolsó évszázada úgy alakult, hogy az idegen szavak nagy zöme az irodalmi nyelvben nem élvez teljes polgárjogot. Ez a helyzet lényegében a nyelvújítás és a vele járó purizmus következménye, és mint ősforrásra a német nyelvi öntudat felébredésére vezethető vissza. Lényegében ennek átsugárzása a magyar nyelvterületre. Az angol vagy az újlatin nyelvek a műveltségi fejlődés folyamán felbukkant latin és görög szavak óriási tömegét egyszerűen bekebelezték, s ősi szókincsükhöz idomították. Egy angolnak vagy franciának nyilván nem jutna eszébe, hogy a *sympathy*, illetőleg *sympathie* szót idegennek érezze, és helyette mást ajánljon. Egészen más a helyzet a németben. Amikor a németek tudatára ébredtek annak, hogy nyelvüket elárasztották a francia, latin, görög elemek, ezek ellen tudatos harcot indítottak. Szókincsükből igyekeztek kiküszöbölni mindazokat az elemeket, amelyeken még érződött idegen voltak. A purizmus és a tudatos szóalkotás ezóta szerves folyamata lett a német nyelvfejlődésnek. Azok a nyelvek pedig, amelyek a német kultúra közvetlen hatása alatt fejlődtek, mint a cseh, horvát, magyar stb., lényegében mind végigmentek ezen a fejlődésen, s ma többé-kevésbé mind puristák.

Mint a németeknél, úgy nálunk is ez a fejlődés állandó küzdelem jegyében folyt és folyik, melynek célja az idegen elemek kiszorítása vagy legalábbis használati körük korlátozása. A nyelvújítás számtalan idegen szó helyett adott jó új magyar kifejezést, s ez a tudatos szóalkotás hol nagyobb lendülettel, hol kissé lankadtabban, de állandóan gyarapítja a nemzeti eredetű szókincszetet. Így a magyarban is, mint a németben, az idegen szavak a szókincs peremére szorultak. Ismerjük és használjuk ugyan őket, de igazi polgárjoguk az irodalmi nyelvben nincsen. Ha az életben *szimpátiát* érzünk is valaki iránt, ez leírva már *rokonszenv* lesz. — Így az idegen szavak egészen külön életet élnek. Felhasználhatók esetleg a stílus különleges árnyalására, mert hiszen a helyettük elfogadott magyar szavakkal jelentésük, főleg pedig használati körük nem mindig azonos. S mint olyan nyelvi elemek, amelyeken erősen érződik az idegen íz, egy-egy nemzedékváltással tömegesen kerülnek lomtárba.

Itt van tehát nagy tömeg idegen szó, jórészt kiszorítva az irodalmi használatból a nyelv életének peremvidékeire, de amely mégis nap mint nap körülöttünk tolong és kínálja magát. Az ÉrtSz. szerkesztői természetesen nem helyezkedhettek a teljesen purista álláspontra, s felvettek sok olyan idegen szót, amelyek helyett már régóta van jó magyar: *asszekurál*, *centrális*, *donáció*,

eklatáns, elementáris, elokvencia, eminens stb. Ezek már bizonyos mértékig ki is koptak ugyan nyelvünkéből, de még egy generációval ezelőtt lépten-nyomon használták őket. Felvételük tehát mindenképpen megokolt. Ugyancsak fel kellett venni a szélesebb körben ismert tudományos szakkifejezéseket is: *analízis, emulzió, endogámia, erupció* stb.

Nem vállalhatta azonban a szótár, hogy felvegye mindazokat az idegen elemeket, amelyek még nagyon frissek nyelvünkben, s ezért élettartamukat sem lehet előre meghatározni, vagy amelyek túlságosan szűk szakmai körre korlátozódnak. Így érthető módon maradtak ki: *autocar, bacon, ballisztika, biogenetika, ekvivalencia, filogenezis* stb. Ezeket az idegen szavak szótárának kell számon tartania. Viszont hogy az idegen szavak is tudományos feldolgozásban részesüljenek, szükséges volna, hogy minél előbb egy a mainál nagyobb arányú és az etimológiákat részletesen kidolgozó idegen szavak szótárának munkálatai meginduljanak. Ez hivatva volna egyrészt az ÉrtSz.-t, másrészt a tervbe vett etimológiai szótárt is tehermentesíteni.

5. Egynyelvű szótárak legnehezebb feladata mindig az egyes szavak értelmezése. Akár körülírással, akár szinonímák felsorolásával, akár a két módszer kombinációjával történik is az értelmezés, a célja mindig az, hogy az illető fogalomnak olyan jegyeit sorolja fel, amelyek alapján az olvasóban határozott kép alakuljon ki, s az illető fogalmat másoktól jól meg tudja különböztetni. Az ÉrtSz. szerkesztői az értelmezéseket kombinatív módszerrel végezték. A körülírás után, ahol egyáltalán vannak, a szinonímákat is felsorolják. A kidolgozás mindenütt nagy gondosságra vall, s az embernek néhol az az érzése, hogy kelletnél nagyobb mértékben is részletezik a magyarázatot. Így az *ágfűrész* szónál: „Gyümölcsfák, díszfák felesleges ágainak lefűrészelésére haszn. rövid, keskeny fűrész, amely többnyire fémkeretbe van erősítve s egyik végén fogantyúval ellátva.” Itt a két első szó helyett jobb volna az *élő fák* kifejezés, a fogantyúra való utalás viszont fölösleges, mert a legjobb fajta ágfűrészeknél a külön fogantyú helyett a fémkeret egyik hajlata van markolatnak kiképezve.

Másutt az értelmezésben túlságosan sok szinoníma is szerepel, ami szintén nem segíti elő a megértést. Ilyen például az *aggaték* értelmezése: „A vadász övéről lecsüngő szíj(ak), zsinór(ok), amely(ek)re a kisebb elejtett vadakat (madarakat) fűzi, hurkolja, aggatja.” Nem tekintve azt, hogy ezek a zsinórok általában nem az övről, hanem a vadásztáskáról szoktak lelőgni, itt az utolsó három ige közül a *hurkolja* is elég lett volna.

6. Nem sokkal könnyebb feladat a szavak egyes jelentéseinek szétválasztása és meghatározása sem, s azt hiszem, ezen a területen a szótárban a legtöbb vitatható megoldást találni. A jelentéseknek számokkal és ezeken belül kisbetűkkel történő elválasztása nagyon finom árnyalatokig megy. Ezeknek következetes kimutatása szigorú tervszerűségről és nagyon elmélyült elemző munkáról tanúskodik. Hogy teljes egyöntetűség e téren mégsem valósult meg, annak nyilván az az oka, hogy a szócikkek a munkatársak között szétosztva készültek, s az egységesítés nem tudott minden apró részletre kiterjedni. Van például a mellékeveknek egy elég nagy csoportja, mint *aljas, alattomos, alázatos, balga, békés, buta* stb., amelyek személyre is vonatkozhatnak (*aljas gazember*), de ugyanakkor az ilyen személyre valló cselekvést, vele kapcsolatos dolgot (*aljas rágalom*) is jelölhetik. A szótár ezt az utóbbi jelentésárnyalatot igen helyesen szétválasztja az elsőtől, de rangsorolását nem hajtja egyöntetűen

végre. Az *alattomos*, *alázatos*, *buta*, *erkölcsös*, *fásult* esetében ugyanis mint különálló jelentést számozza, az *aljas*, *balga*, *békés*, *erényes* esetében viszont mint jelentésárnyalatot a számon belül betűvel jelöli.

Hasonló következetlenség tapasztalható olyan szavak jelentéseinek megkülönböztetésében, amelyek valamely intézményt, üzemet stb. jelentenek. A szótár ilyenkor külön feltünteti, hogy a szó nemcsak magát az intézményt, hanem annak épületét és az ott dolgozók összességét is jelentheti. Mintaszerűen kidolgozott ilyen cikk a *gyár*, ahol a három jelentést számok jelölik. A *bíróság* esetében azonban az 'épület' jelentés csak mint árnyalat van felvéve (1a jelzéssel), a dolgozók összessége pedig egyáltalán nem szerepel.

Ugyancsak nem egyöntetű azoknak a szavaknak kezelése sem, amelyek mint főnevek és melléknevek egyaránt használatosak. Az *asztalos* és *bádogos* szavak említésekor kétségtelenül mindenkinek először a mesterember jut eszébe, s csak aztán az asztallal, illetőleg bádoggal való ellátottság (*asztalos garnitúra*, *bádogos tető*). Megegyezés kérdése lehet, hogy a szótárban melyik szófaj álljon előbb. Jelen esetben azonban az *asztalos*-nál a főnévi, a *bádogos*-nál a melléknévi használat szerepel első helyen.

Ilyen esetekben az egyöntetűséget meg lehetett volna valósítani, másutt azonban az egyöntetűség erőszakolása kiállhatatlan pedantériára vezetett volna. Így például az *állattár* és az *éremtár* esetében nem szerepel harmadik jelentésként az ott dolgozók összessége, — teljesen megokoltan. Elképzelhető ugyan ilyen mondat: *Az egész éremtár szabadságon van*, de ez annyira szűkkörű és annyira csak alkalmi használat, hogy nyelvi értékben semmiképpen sem lehet azonos — mondjuk — *Az egész gyár kivonult a tüntetésre* mondatral. — Hasonlóan járt el a szótár a faneveknél is, ahol külön jelentésként veszi fel a kivágott és tüzelőnek vagy ipari célra használt fát: *akácjával fűt*, s e jelentés alatt betűvel jelzi a melléknévi használatot: *akácfa kapanyél*. Ez utóbbi jelentésárnyalat azonban hiányzik az *almafa* cikkéből, s szerintem helyesen. Az *almafa* ipari feldolgozása ugyanis nem annyira általános és nem annyira közismert, hogy megkívánná e jelentés felvételét. — Ugyanez a helyzet egyes tudománysszakok nevével is, mint *algebra*, *állattan* stb. Ezeknek az iskolai nyelvben kialakult külön jelentései: 'tantárgy, tanítási óra, tankönyv'. Ez a tagolás nyilván érvényes lesz a matematikára, történelemre stb. Az *asszirológia* és az *éremtan* esetében azonban kimaradt a 'tanítási óra' jelentésárnyalat, teljesen helyesen, mert hiszen mindkettő mint tantárgy is csak szűk körben ismeretes.

7. Az egyes jelentésárnyalatok szétválasztása sok esetben alig megfogható finomságokig megy. Így az *átkopogtat*-nál a szótár 1., 2. és 2a jelentéseket vesz fel aszerint, hogy *átkopogtat vmin* (pl. a *falon*), *vhova* (pl. a *szomszédba*) és *vkinek* vagy *vkihez*. Ezekben az esetekben, őszintén megvallva, magának az *átkopogtat* igének jelentésében semmiféle különbséget nem tudok felfedezni. Az ige ugyanis mindhárom esetben pontosan ugyanazt a cselekvést jelöli, s hogy ez a cselekvés más és más céllal történik, azt már a mellette álló határozóból tudjuk meg. Itt tehát voltaképpen nem az ige jelentésárnyalatait, hanem a vele kapcsolatos határozók jelentésbeli különbségeit értelmezték.

Hasonló az *átvisz* igének az 1., 1a és 1b jelentések megkülönböztetése aszerint, hogy valaminek a felületén, valami alatt, illetőleg valamin keresztül *visznek át* valamit. Itt ismét a határozók a különböző szemlélet hordozói, és nem maga az ige. Az igének a jelentésárnyalatait a jelen esetben nem így (vagy legalábbis nemcsak így) kellett volna megragadni, hanem az ige eredeti jelentéséből kiindulva megvizsgálni, hogy mikor jelent: 1. valóban vivést, tehát

hordást (karon, vállon, fejen, hátan); 2. vezetést, kísérést (kézenfogva, pórázon stb.); 3. utazást, szállítást (kocsin, vonaton, hajón, kompon stb.). Ezek a jelentések a következő példákkal szemléltethetők: 1. *Átviszem a ruhámat a szabóhoz vasaltatni*; 2. *Vidd át a gyerekeket az úttesten vagy a nagymamához*; 3. *A révész átvitte a kirándulókat a másik partra*. Igaz ugyan, hogy az ige különböző jelentéseit itt is az egész mondat adja meg, tehát a határozóknak is szerepük van a jelentésmódosításban, csak hogy itt az ige három egymástól pontosan megkülönböztethető cselekvést jelöl, amelyek nagyon is lényeges mozzanatokban térnek el egymástól. Lehet, hogy mindez a *vész* ige cikkében így ki lesz dolgozva, de itt erre semmi utalás nem történik. Az 1., 1a és 1b pontok tehát inkább csak az *át* igekötőnek s nem a teljes *átvisz* igének jelentésárnyalatait boncolják.

Ha az árnyalatok boncolása néhol szinte fölöslegesen részletező, másutt viszont helyes lett volna valóságos jelentések szétválasztása, különösen olyan esetben, amikor a tárgyi fejlődés már annyira jutott, hogy a szó mai általános jelentése lényegesen más, mint korábbi művelődési állapotunkban volt. Számos olyan munka van például, amit régebben kézi erővel végeztek, ma viszont általában gép végez. Ilyenkor az eredeti szót változtatás nélkül használjuk, holott egészen más a jelentéstartalma. Ilyen a *csépel* ige. Igaz, hogy akár kézicséppel, akár géppel csépelnek, a cselekvés lényege az, hogy a termést megtisztítják a burkától. A két cselekvés között azonban lényegbeli különbség van. Az egyik esetben az ember primitív eszközzel és saját erejének bevetésével végzi a cselekvést, a másik esetben ezt lényegében a gép végzi az ember helyett. Ilyen esetben jónak tartanám legalább jelentésárnyalatok felvételét. — Hasonló lesz ehhez például a *kapál* ige is. Mást jelent, ha valaki kézi kapával jár a szőlőtőkék között és irtja a gyomot, s mást, ha ekekapát lóval vagy géppel vontat végig a sorokon. A szőlőtermelők mindkét műveltre a *kapál* igét használják, de a különbség mégis annyira lényeges, hogy jelentésárnyalat felvételét szükségessé teszi. Mert egy ilyen mondat: *Holnap megkapáljuk ezt a darab szőlőt*, a körülményektől függően a fentebb említett lehetőségek közül bármelyiket jelentheti.

8. A szótár elvi megállapításainak hitelét az a nagyon gondosan megválogatott, hatalmas méretű példaanyag adja, amely részint szókapcsolatok, részint a közbeszédből vett teljes mondatok, részint pedig irodalmi idézetek formájában szerepel az egyes szócikkekben. Ezek a példák általában igen jól szemléltetik az egyes szavak jelentését és használati körét. Így az *alkalmaz*, *bezár*, *érint* igéknél a következő példákból: *titkári minőségben alkalmazták*, *bezárták az egész osztályt*, *kellemesen érintette a hír rögtön ki lehet érezni a megfelelő jelentésárnyalatot*.

Néha azonban megtörténik, hogy nem egészen alkalmas példák állnak a finoman kizemelt különbségek szemléltetésére. Így az *állhatatos* 1a jelentése alatt mint gyakori kapcsolat többek között az *állhatatos barátság* is szerepel, viszont a 2a jelentésnél Mikesnek ez a mondata áll: *Nincs szebb dolog az állhatatos barátságnál*. Hogy a két példa között mi a különbség, azt természetesen megtudjuk az értelmezésből, de a példák éppen arra lennének hivatva, hogy az értelmezésekben elvontan meghatározott különbségeket konkrét esetekben mutassák be. — Hasonló egyformaság adódhatik az igéből képzett *-ás*, *-és* végű főneveknél. Itt igen helyesen mint külön jelentés vagy legalábbis mint árnyalat szerepel, ha a főnév a cselekvésen kívül az eredményt, esetleg eszközt is jelöli. Ilyen a *borogatás* két számozott jelentése (*a megrándult boka*

borogatása, illetőleg a borogatást óránként váltogatja), vagy ilyen a nyomdai szaknyelvből az *arany metszés* két árnyalata (az *arany metszés drágítja a könyvet*, illetőleg *megkopott az arany metszés*). Ezekben az esetekben a példák jól szemléltetik a jelentéskülönbséget. Megtörténik azonban, hogy a két jelentés a példák közül nem világlik ki. Így az *anyagigénylés* címszónál a cselekvésre példa: *az anyagigénylést a községi tanácsnál kell benyújtani*, az iratra: *beadta, benyújtotta az anyagigénylést*. Helyesebbek lettek volna ilyen példák: *délelőtt az anyagigénylést tárgyalták*, illetőleg *az anyagigénylésről még hiányzik egy pecsét*.

9. Végül néhány apró tévedésre hívom fel a figyelmet címszavak szerint haladva. *Apaállat*: A példamondat nyilván nem az 1., hanem a 2. jelentés alá tartozik. — *Aprehendál*: Nincs felvéve *áprehendál* változat. — *Árva*: Eötvös versét helytelenül idézi így: *Egy árva gyermek andalog*, helyesen: *andalg ott*. — *Bajnok*: Nagyon furcsa példa ez: *a tudomány fölként bajnoka*. Nem hiszem, hogy jó stilisztza ezt valaha is használta volna. — *Bórvíz*: *Bórvizet is felirat az orvos helyett inkább felír vagy felírt* kellene. — *Böllér*: Az értelmezésben: „Disznóölésre alkalmilag vállalkozó, ezekhez értő . . .” helyette inkább: „ehhez” értő.

10. Mindezek az apró megjegyzések a szótár lényegi részét nem érintik. Mint ahogy vitatkozni lehet azon, hogy egy csodálatosan megépített katedrális egyik ablakpárkányának egy hajszálnyival alacsonyabban vagy magasabban kellene-e feküdnie, éppen úgy ebben a szótárban is vitatni lehet, hogy egyik vagy másik szójelentés számot vagy csak kisbetűt érdemelt-e. Ez azonban az egész építmény szilárdságán és szépségén mit sem változtat. Az alkotóknak csak azt kívánhatjuk, hogy minél előbb bocsássák közre az egész művet, amely százazrek nyelvi kultúráját lesz hivatva emelni.¹

HADROVICS LÁSZLÓ

Latinok a XVI. századi Budán*

A XVI. századi latinokról szán dékozom szólni, latinokról Budán hatvan hetven évvel Mathias Corvinus halála után, török pasák korában, török forrá sok alapján.

Az 1551-i és az 1570-es évekből fennmaradt egy hosszabb török hivatalos elszámolás (Bécs, a Nat.-Bibl. török kéziratái, FLÜGEL 1356, fényképi másolata a budapesti egyetemi török intézet fényképmásolat-gyűjteményében). Ez az elszámolás főleg a budai vám bevételeire vonatkozik, tájékoztatást nyújt áruk-ról és árakról, mértékekről, mennyiségekről, kereskedőkről; ugyanis naponkint megnevezi az áru szállítóját, az árut és mennyiségét, és megjelöli az árura kirótt vámot.

Az áru szállítóját nevével nevezi meg, s esetleg megjelöli lakóhelyével és egy további szóval. Ez a további szó megmondja az egyén foglalkozását és azt a közösséget (ğemā'at-ot) is, azt a népi, vallási vagy foglalkozásbeli testületet, amelyhez az illető egyén tartozott.

¹ Időközben megjelent a szótár III. kötete is. — A SZERK.

* A Magyar Nyelvtudományi Társaságban Németh Gyula hetvenedik születése napja alkalmából rendezett ülésen, 1960. november 1-én elhangzott előadás.

A közösség, illetőleg foglalkozás jelölésére a következő szavak szolgálnak: török (azaz mohamedán) személynév mellett a *renğber* 'kereskedő', magyar személynév mellett a *qalmār* 'kereskedő', esetleg *zimmī qalmār* 'nem mohamedán kereskedő', görög személynév mellett az *urum* 'rum, görög', zsidó személynév mellett a *yahudi* 'zsidó', bizonyos ortodox személynévek mellett a *zimmī* 'nem mohamedán', más ortodox vagy ortodoxnak vélhető személynévek mellett a *latin*.

Annyit szótárakból tudhatunk, hogy a *latin* szó jelentése a törökben '... römisch-katholisch'; *latin ra'āyāsi* 'Die mit Rom unierten Griechen und Armenier im Türkischen Reiche...' (ZENKER 788; körülbelül ugyanígy REDHOUSE 1617). Mint látni fogjuk, ez az értelmezés nem tökéletes. A török elbeszélő forrásokban (és feldolgozásokban is) a *latin* szó a szónak vallást jelentő értelmében, továbbá a XIII. századbeli, úgynevezett latin császárság fogalmával van előtérben, s ilyen kapcsolatokban találjuk a szót HAMMERNÉL is. Újabban kiadott elbeszélő és levéltári forrásokból a szó jelentéséről többet lehet megtudni, s az idézett török elszámolásból, azaz a budai török vámnaplóból is az eddiginél pontosabban megismerhetjük a *latin* szó jelentését. Ebben az elszámolásban ugyanis a *latin* megjelölés egy rövidebb időszakra, huszonöt éven át, illetőleg huszonöt évnek bizonyos negyvennyolc hónapjában közel hatvan-szor előfordul; a *latin*-nak jelzett személyek mindannyiszor valamilyen árut hoztak át a vámon, s így mód van annak a kutatására, hogy kik voltak a „latinok” Budán a XVI. század ötvenes-hatvanas-hetvenes éveiben, mivel foglalkoztak, és mik voltak ők.

Nézzük először neveiket. Így hívták a budai latinokat: *Andriya*, *Istepān*, *Kirilo*, *Yovān*, *Küçük Yovān*, *Niqōla*, *Vida*, *Vidāq*, *Lūqa*, *Vukit*, *Mihōc*, *Niqōla G'ūro*, *G'urqo*, *Vendik*, *Venedek*, *Marqo*, *Berqo*, *Šitevān*, *Šitvenik*, *Drāgot*, *Dreāgit*: nevük után mindannyiszor ki van téve, hogy *latin* (لاطينى vagy لاطينى).

A nevek balkáni szláv kapcsolatra mutatnak, bár egyik-másik név olasz-nak is mondható, és nem szláv területen is használatos volt. (Török jelző csak kétszer jelöli meg az egyes latinokat közelebről, egyszer *Qara*-nak, egyszer *Küçük*-nek.) A budai latinok tehát balkáni szláv neveket, talán pravoszláv neveket viseltek, neveik alapján a balkáni népek valamelyikéhez közvetlenül is kapcsolattal bírtak.

Balkáni kapcsolatukra az általuk hozott áru elvámolásának módjából és magából az áruból is tudunk következtetni. A török pénzügyi szervek ugyanis a belföldi származású árut nem számlálták át olyan tüzetesen, mint a külföldi származásút, és alacsonyabb vámmal terhelték. Ez a latinok árujának az elvámolásából is megállapítható. Látható továbbá, hogy az áru többször hajón érkezett, a török belföldről, délről; s egy szállítmány, amelyet 'Alī hozott fel, aki mohamedán létére Vidāq fia „embero” volt, úgy van megjelölve, hogy *esbāb-i bosna*, azaz 'boszniai ruhanemű'.

Egy másik török jegyzékben olyan adatot találunk, amely még közelebről meghatározza a budai latinok balkáni kapcsolatát. Budán 1551-ben nyilvántartás készült azokról a kincstári bolthelyiségekről, amelyek nem hoztak hasznót, mert pusztulóban voltak, és bérlőre nem találtak. A jegyzék két boltról megmondja, hogy azért maradt gazdátlanul, mert bérlője, bizonyos Vukik' latin és Mihōc Niqōla latin Dubrovnikba, azaz Raguzába ment¹ (a törökben perzsa kifejezéssel *refte šōd*, talán úgy fordíthatnám, hogy „költözött”).

¹ Bécs, i. h. FLÜGEL 1401. sz., 63. és 64. l.; fényképi másolata a budapesti egyetemi török intézet fényképmásolat-gyűjteményében. A két adatot VELICS—KAMMERER (A magyarországi török kincstári defterek II, 121, 123) fordításban közölte, de éppen a *latin* szót elolvasatlanul hagyta, helyét mindkét helyen kipontozva.

A szálak tehát Dubrovnikba (Raguzába) vezetnek, s a budai latinok dubrovnikai kapcsolatát valószínűsíti MARGALITS EDÉNEK (Horvát történelmi repertórium. Bp., 1902. II, 96, 199) egy adata, amely röviden annyit mond, hogy Raguza Szülejmán szultántól a magyarországi török kormányzóságokban „szabad kereskedés”-t nyert. Ez a részletesebben nem ismertetett jog, illetőleg kereskedési szabadság a raguzaiak ismeretes régi kiváltságlevelén alapszik, amire török iratokból is tudunk forrást idézni. Tudjuk, hogy II. Mehmed 1462-ben és 1469-ben újból biztosította a raguzaiak kereskedési szabadságát (F. KRAELITZ, Osmanische Urkunden in türkischer Sprache. Akad. der Wissenschaften in Wien, Sitzungsb. 197 B., 3. Abh., 47. és 51. l., hasonmásban is). Nyilván ezt a helyzetet újította meg 1486-ban II. Bájazíd, és az újabb határookra kiterjesztve ugyanezt tette Szülejmán szultán is.

A *latin* megjelölést azonban MARGALITS nem említi, és nem találunk latinokat THALLÓCZY LAJOS bosnyák és szerb tanulmányaiban, továbbá GELCICH JÓZSEF „Raguza és Magyarország összeköttetései okmánytára”-ban (Bp., 1887.) sem. Úgy látszik, hogy a nyugati kútfők, amelyekből ezek a kutatások merítettek, tehát az akkor ismert német, szláv és latin nyelvű történelmi források a raguzai latinokról nem tudnak.

Török nyelvű kútfőkben ellenben a *latin* megjelölés többször előfordul. Megtaláljuk azt újabban megismert elbeszélő forrásokban, például F. GIESE Anonymusában (Die ältesten osmanischen Kroniken. Breslau, 1922. 68, 70, 77, 86); itt a következő csoportosításban a *latin* szónak ’nép’ vagy ’ország’ jelentése van: „Üngürüs, Sas ve Alaman ve Cih ve *Latin* ve Bosna ve Polya čerisi ve Iflaq ve Fireng ve Qaraman oğlu”; — és megtaláljuk okleveles forrásokban is dubrovnikai kereskedők neve mellett, mint ezek jelzőjét. KRAELITZ 1922-ben hasonmásban is közzétette II. Bájazíd egy 1488-ból való rendeletét (i. m. VIII/a), amelyben egyes raguzai emberek így vannak megnevezve: „Petro *Latin*”, „Andreja *Latin*”, „Vukasin *Latin*” és „Pedqo *Latin*”; 1952-ben pedig GLIŠA ELEZOVIĆ adott ki olyan török iratokat és regesztákat (Turski spomenici I. Beograd, 1940.), amelyekben hasonló nevű személyek neve után jelzőként a *Latin*, *Latinin*, *Latnin*, *Latini* szó áll. ELEZOVIĆ három alkalommal is kitér a *latin* szó megmagyarázására. Egy helyen azt mondja, hogy a *latin* annyit jelent, mint „Dubrovnikli” vagy „dubrovcanin” (i. m. 438); egy másik helyen azt, hogy Koszovo és Mehodita vidékén az idegen származású római katolikusokat nevezték *latin*-nak (814), s egy harmadik helyen (909) KARADZSIĆ gyűjtéséből idézi egy népdal öt sorát, amelynek ez a tartalma:

„Hallod-e barátom, Todor vojvoda!
Indulj ki ma éjjel tömlöcödből,
S ne menj a nyílt tenger felé,
Mert ott sűrűn akadnak *latin* örök,
S félek, hogy újra rabul ejtenek.”

Maga a szerb szöveg így hangzik:

„Чујеш, брате, војвода Тодоре!
Ти се дижи нођас из тамнице,
Пак не иди покрај мора сиња,
Јер су честе у *Латина* страже,
Пак се бојим, да те не увате.”

E szövegben a *latin* ellenséges idegent, talán velenceit jelent, s ahogy VUČIĆ SZTOJAN kollégám szíves közléséből tudom, hasonló példa a szerb népköltészetben többször található.

Kétségtelen tehát, hogy bizonyos raguzaiak török nyelvterületen megkülönböztető jelzőnek a *Latin* nevet viselték, és valószínű, hogy olyanok viselték ezt a nevet, akik a XI—XII. század óta erősen szlávósodó és a XV. században már szlávává vált Raguzában a sorvadóban levő katolikus hitű latinolasz népelemhez tartoztak. Kétségtelen, hogy ezek közül egyesek Budára vetődtek, Budán laktak, és itt is a *latin* nevet viselték jelzőnek, vagy egyszerű megkülönböztetésül a hasonló nevéktől (mert ilyen neveket pravoszláv hitű szlávok is viselhettek), vagy azért, mert a *latin* szó előnyt biztosított nekik az üzleti életben, s így az áru elvámolásánál is.

A budai *latin*-ok későbbi, XVII. századbeli sorsáról adatok hiányában nincs tudomásunk. De egy másik magyarországi török tartományban, nevezetesen a temesvári vilájetben a XVII. század második felében is megtaláljuk a *latin*-ok nyomát, s ottani szereplésük MARGALITS idézett adatával tökéletesen egybevághat.

Íde szolgáló forrásunk ismét egy török jegyzék, nevezetesen a temesvári kádi sigillje, megint egy defter (fényképi másolata az egyetemi török intézetben), amelybe a kádi az általa kimondott ítéleteket és az előtte lefolyt tárgyalások érdemi részét feljegyezte. Ebben a defterben többször van szó *latin*-okról. A *latin*-ok hagyatéki ügyekben mint néhaiak (49. l. 105. sz.), majd lólopásban mint élő panaszosak szerepelnek, neveik itt is az ortodox nevek kategóriáiba tartoznak. A *latin* szó mindig jelöli őket, s az majd a személynév előtt, majd a személynév után áll. Az egyik feljegyzésben még további tanulságos közlést olvasunk róluk. Ez a feljegyzés arról szól, hogy az ott illetékes török adószedő egyes kereskedőktől, akik „a *latin* népesoporthoz tartoznak” (*latin tayfasından . . .*), úgymint Rādo veled-i Petre ('Petre fia Radó'), Yāqo veled-i Petre, Yāqo veled-i Marqo, Mātyāš veled-i G'ūra, Antōn veled-i Mārin és Mārin veled-i Antōn nevű zimmiktől — és másoktól, mondja a forrás — bizonyos adót, úgynevezett „yava ğizyesi”-t követelt; a ğizyének azt a fajtáját követelte, amelyet a török pénzügy a huzamosan török földön tartózkodó nem mohamedán hitű külföldiekre vetett ki. (Az adatot közölte HAMID HADŽIBEGIĆ: „Džizja ili harač” című dolgozatában: „Prilozi . . .” Sarajevo, 1953. sv. III—IV, 73.) A nevezettek a kádi előtt azt vallották, és tigrával ellátott írással igazolták, hogy ők dubrovniki keresztények (keferék), az ő ğizye-adójukat minden évben szabott összegben Dubrovnikból egyenest viszik Konstantinápolyba; tőlük ilyen adó nem követelhető.

Miután felsoroltam azokat az adatokat, amelyek bizonyítják, hogy a *Latin* a XVI. és XVII. században raguzai származású, magyarországi tájakon is élő kalmárok jelölője volt, a Budán és Pesten szereplő *latin*-okról érdemesnek tartok bizonyos adatokat közölni. Ezek az adatok magukban ugyan jelentéktelenek, de megmutatják, hogy mi volt a *latin*-ok foglalkozása, milyen lehetett az életük, és hozzávetőleg számukról is tájékoztatnak.

Foglalkozásuk kereskedés volt. Árubeszerző útjuk majd lenyúlt a Balkánra, majd csak a szomszédos környékre vezetett. Ahogy a vámnaplóból látni lehet, főleg ruhaneműt, posztót, bundát, továbbá „*asel*”-t, elvétve kést, edényt (feltehetőleg fémedényt) hoztak, ezek az áruk bizonyára a Száván túli vidékről származtak; mások bort szállítottak, feltehetőleg a közelebbi vidékről.

Posztójuk (čuqa, „čuqa-posztó”) ritkán van pontosabban, fajtájával megjelölve. A megnevezett posztófajták közül a „čuqa-i dimi”, a „čuqa-i şöbro-mân” és a „čuqa-i iştamed” mint fogalom az újabb forráskiadványokból és feldolgozásokból már ismeretes, a „čuqa-i veresit” nevű posztófajtának a magyarázatára még nem akadtam rá (ennek az olvasata is bizonytalan).

A vámos a ruhát, mint belföldi árut a török vámtörvény szerint „denk”-számra vámolta el. A *denk* fél-terhet jelentett, egyensúlyterhet, azt a terhet, amellyel a ló egyik oldalának a terhét a másikon egyensúlyban lehetett tartani. (A szó értelmét megvilágítja ez a közmondás: „qari qoğa denk olmalidir: férjnek-feleségnek — a jó házasságban — egyensúlyban kell lennie”.) A ló teljes terhét mai mértékkel 150 kg-ra szokták számítani, a denk tehát körülbelül 75 kg-ot nyomott.

Valószínűleg nagyobb távolságból hozták a budai latinok az „asel”-t, ritkán, de nagyobb mennyiségben, egyszerre 50 és 100 akkori mázsát, és aligha tengelyen, hanem inkább hajón. Az *asel* szó a szótárak szerint mézet és viaszt jelent, a vámnapló teljes szövegének ismerete alapján inkább viaszra kell gondolni, ebből az itteni műhelyekben világító készült.

A *latin*-ok által felhozott áru értékét az árura kivetett vám után lehet elképzelni. Egy-egy denk ruhanemű vámja szabványosan 300 aqçe, azaz 5—6 aranyforint volt, egy denk ruhanemű értéke a vám ötvenszerese, azaz 250—300 aranyforint lehetett. Mivel egyik-másik *latin* egy-egy útján 5—10 denk ruhaneműt hozott, e 2—3000 aranyforint értékű szállítmányokkal a *latin*-ok Buda és Pest szerény gazdasági életében számukhoz képest jelentős mértékben vettek részt. Sokan ugyanis nem lehettek.

Számukat Budán és Pesten 10—15 családnál aligha tehetjük többre. Forrásunk 48 hónapja időben négy szakaszra oszlik. 1551-ben 5 *latin* jelentkezett a vámnál, 1571—1572-ben egy év alatt 10 személy 24 esetben, ezek közül heten 13 esetben ruhafélét hoztak; 1573-ban szintén egy év alatt 7—8 személy, ugyanazok, mint két évvel korábban, és ekkor is posztót szállítottak. Bizonyos Yovân nevű egyén ezekben az időkben egy év alatt ötször-hatszor járta meg az utat Dubrovnikba vagy valamelyik közbülső átvevő állomásra, ilyen állomás talán Belgrád volt. Az egyik *latin*, bizonyos Marqo 1571-ben és 1573-ban 10—10 denk posztót hozott Budára, de vámot nem fizetett, mert a posztó „a pasa öjelességé”-é, ő pedig a pasa gazdasági ügynöke volt. Hét évvel később, 1580-ban az előbb említett emberek elmaradtak a vámnál, helyüket mások foglalták el, de kevesebben.

Azok a *latin*-ok, akik e hosszabb utak fáradságát és kockázatát nem vállalták, a piacokon és a boltokban dolgoztak, várva a ritka vevőt, vagy a vicinális kereskedelemben kerestek tennivalót; vidékről mezőgazdasági termékeket, marhabőrt, bort hoztak a városba. Marhabőrből több százas tételek szerepelnek neveik mellett, de ritkán; borból vegyesen kisebb és nagyobb tételek, egyes évszakokban sűrűbben. Bizonyos Kirilo egyszer másfél hordó bort hozott át a vámon, ami úgy értendő, hogy egy szabványos hordót és egy ugyancsak szabványosat, de félakkorát; amannak fuči, emennek baril vagy varil volt a neve. Arra is van példa, hogy ugyanaz a személy ismételten 10—15 hordóval jelentkezett a vámnál, nyilván mint bormérő.

A *latin*-ok neve mellett többször fel van tüntetve, hogy az illető Budán lakott-e vagy Pesten. Pest többször van említve, mint Buda. Közelebbi lakásuk vagy boltjuk tája egyszer sincs megnevezve. Arra nincs támpont, hogy a Budán lakó *latin*-okat az egykori „Olasz-utca” lakosainak képzeljük el (ezt az

utcaát ugyanis az első időkben a törökök is „Olasz-utca”-nak nevezték). Az 1556. évből való nem mohamedán budai családfők összeírásában (gizye-összeírásban) találunk olyan családneveket, amelyeket a vámnapló adatai szerint *latin*-ok viseltek, de a nevek hasonlósága csak feltevéshez vezet, mert ilyen neveket nem *latin* balkániak is viselhettek.

Ennyit sikerült a XVI. századi budai *latin*-okról török forrásokból meg tudni. A *gallicus* és *latinus* szokat és fogalmakat tárgyaló legújabb közleményekhez (MNy. L, 450—4 és LIII, 100—3) a budai *latin*-okra vonatkozó török adatok csak a szó azonosságával tudnak kapcsolódni. A középkori *latin*-ok kérdése általuk nem vált világosabbá, csak időben megnyúlt; *latin*-okkal Magyarországon hosszabban, a XVII. század végéig foglalkozhatunk.

FEKETE LAJOS

Az *ü*, *ű* hang jelölése a Winkler-kódex első kezénél

1. Egy készülő nagyobb dolgozatban a mai magyar *ü*, *ű* hang előzményeivel, a nyelvtörténeti irodalomban $i > \ddot{u}$, $\ddot{u} > \ddot{o}$, $\ddot{u} > \ddot{o} > \ddot{u}$ stb.-ként számon tartott hangváltozással foglalkozom. Az összegyűjtött anyagból azonban némi helyesírástörténeti eredmény is várható. Ezzel kapcsolatban mutatom most be a többi közül a Winkler-kódex ide vonatkozó anyagát, megpróbálkozva értékelésével is. Az anyaggyűjtés során a teljességre törekedtem, vagyis számba vettem minden olyan adatot, mely mai *ü*, *ű* helyén levő hangra vonatkozik, szóban, szuffixumban (vagy szuffixum előtt) egyaránt. A mai *i*-s szavak adatait is felhasználtam, ha bennük $i (i) \sim \ddot{u} (\ddot{u})$ váltakozást tapasztaltam (az *üdő* ~ *üdő*, *szív* ~ *szüv* típus). Az *u*-s adatok közül főleg az $\ddot{u} (\ddot{u})$ -vel párhuzamos alakok (*-ul* ~ *-ül*, *-unk* ~ *-ünk* ragok, *-ul* ~ *-ül*, *-u* ~ *-ű* képzők) vizsgálata válhat gyümölcsözővé.

2. Az alább közölt adattár tagolódásáról most csak annyit, hogy előbb mindig az $\ddot{u} (\ddot{u})$ -s adatok szerepelnek, ezek után az $\ddot{o} (\ddot{o})$ -s, majd $i (i)$ -s adatok következnek. Helyesírási egyezés esetén egyébként a ragozott alakokat helykímélés céljából tömörítettem, például: *zyleel* 335, *zyle* 'szülé' 344 = *zyl-* 335, 344 stb. Ez alól kivétel akkor van, ha az $\ddot{u} (\ddot{u})$ helyén jelzett hang szótagját labialis magánhangzójú szótag követi, illetőleg előzi meg, például a *zylő* 343 adat nem került a *zyleel*, *zyle* stb. adatokat tömörítő *zyl-* alá stb. A képzett alakokat egyébként is külön soroltam be, például: *üte* 294; *üteföketh* 191, tehát nem: *üt-* 294, 191 stb. Ugyanannak az adatnak ugyanazon a lapon való többszöri előfordulását főlemelt számmal jelöltem: *zilef-* 352³ stb. A gyűjtést a Nytár. alapján végeztem (II, 124—27 és 132—205), a kritikus pontokon összevetve természetesen a kéziratós eredetivel is. Lássuk ezek után az adatokat.

Mai *ü* helyén:

A) Szóban, hangsúlyos helyzetben: a) Igék: *üt*: *üte* 294; *üteföketh* 191 | *ötz* 168; *öthe* 174; *öte/th* 190 | *ytyk* 166, 201. — *ül*: *leülth* 274; *ültepek* 293; *ül-* 278, 317 | *öl* 139; *öl-* 146, 151, 154, 173, 197 | *yl* 294, 304, 322; *yl-* 193, 194, 229, 231, 295, 311, 312, 348. — *szül*, *szület*: *zül-* 214, 215; *zülettem* 217; *zülöttem* 216; *zül-* 276, 343, *zületyk* 277 | *zöltem* 183, *zöllek* 'szülők' 157 | *zil-* 202, 338, 344; *zilef-* 352³; *zilet-* 303, 342, 343², 344³, 348; *zyl-* 234, 252, 303²,

306, 307⁴, 335, 344, 345, 349; *zylő* 343; *zylt-* 148², 303, 307, 308, 309, 325, 341; *zylefseek* 345. — *f ü g g*: *főgh* 213; *főgghel* 240 | *figiön* 347; *fygh* 211; *fyggh* 311; *fygghel* 252; *fygwen* 220, 240, 333. — *k ü l d*: *kölde* 284; *köldenek* 320 | *köld-* 169, 183, 184, 194; *köldötte* 185 | *kyld-* 196², 283, 349. — *ü v ö l t*: *övöltwen* 192 | *ywólth-* 186, 193, 195; *ywóltnek* 187, *ywelthnek* 194. b) Főnevek: *f ü l*: *föl-* 162, 164, 170, 207 | *fylembe* 213. — *k ü r t*: *kyrtóth* 198; *kyrthókkal* 200; *kyrthelenek* 203; *kyrtóltethnek* 198. — *ü s z ö g*: *özögghel* 166. — *ü v e g*: *yvegh* 343. — *h ü v e l y*: *hywelebe* 162. — *g y ü m ö l c s*: *gómólch-* 139, 147 | *gymelch* 139, 264; *gymólch* 233; *gymólchóth* 300. — *f ü g e*: *fighefath* 139. — *t ü k ö r*: *tőköre* 256 | *tykór-* 251², 335. — *ü n n e p*: *innep* 140; *innep-* 151, 226², 229, 314; *Innep* 226, 316; *ynnep* 305; *ynnep-* 182, 306, 315. — *p ü s p ö k*: *pőspők-* 172, 182 | *pí/pek* 166, 167; *pí/peek* 192; *pí/pekhöz* 166; *pípekenek* (!) 168; *píspők-* 169³, 175; *py/pek* 138, 162; *py/pekeke* 194; *py/spők* 194. — *c s ü t ö r t ö k*: *Chótörtökön* 145. c) Melléknevek: *ü r e s*: *őreffeghöt* 140. — *ü d v ö z*: *ódwöz* 190; *óduöz-* 197; *óduőfseegh* 216; *óduőfsegh-* 253, 260; *óduözwlendöknek* 251; *óduözöletiketh* 251 | *idwez/eeqgh* 297; *iduef/eeqgh* 177; *iduef/eeqgh-* 156, 222; *iduef/eqnek* 139; *idüőf/eqnek* 335; *idüőf/eqhe* 245; *idvőf/eqheerth* 268; *idwőf/eqhönkeerth* 344; *idweff/eqs* 246; *idwőf/eqs* 354; *iduezeitöie* 149, 157, 158; *idwezeytenk* 167; *Idwez* 162; *Iddwez* 336; *Iduez-* 276; *Iduöz* 329, 330, 331, 333; *Idwöz* 332, 335, 339; *ydvöf/eqhed* 149; *yduöf/eqhódnék* 248; *yduőf/eqhre* 290; *ydwőzeitött* 319; *ydwőzöhön* 347. — *s ü k e t*: *fykeet* 319. — *k ü l ö n b*: *kylemb* 231².

B) Hangsúlytalan helyzetben. a) Igék: *e s k ü d*: *Eködny* (!) 171. — *f e k ü*: ? *fekwen* 315; *fekünnenek* 322 | *feköznek* 314; *fekótt* 149; *fekőteek* 'fekteték' 206. b) Főnév: *e z ü s t*: *ezőfth* 176.

C) Szuffixumban: a) *-(ü)l* határozórag: *felől* 280, *főlől* 193, 224; *nekől* 216, 217², 245 — *Görögöl* 210, *Ghörögöl* 180; *Mezeitelenöl* 280 — *környöl* 222, 248, 346 — *örököl* 260; *örököl* 350 — *felyöl* 245, *felől* 277; *környöl* 326; *közöl* 281, 300; *neköl* 264, 280², 335 — *örököl* 339 — *özvegöl* 217; *kegőtlenöl* 240, 249; *kegyőtlenöl* (!) 332; *meftöröl* 244 | *kőüöl* 169; *kőüöle* 207; *könyöl* 'környöl' 232; *közöl* 142, 149, 169, 186, 266, 271, 273, 282, 284, 306, 327, *közöl* 170³; *közöl* 138, 162, 171², 265, 272, 313, 325; *mögöl* 198 — *neköl* 139³, 144, 149, 160, 163, 179, 213 — *örökköl* 234, 245, 270, 276 — *myndeneftől* 167; *mydönöstől* 199; *myndönöstől* 203, 240, 252, 254, 257, 259, 261, 290³; *Myndönöstől* 309; *myndönöstől* 200 || *nekyl* 203, 313; *nkly ele* 198. b) *-(ü)nk* igei személyrag: *elönk* 286; *megyönk* 327; *hyzönk* 212, 223, 301; *kerönk* 233, 329, 330, 332, 335, 341; *keerönk* 331, 334, 337; *thezönk* 137 — *veztönk* 344; *veetköztönk* 267; *emleköztönk* 229 — *felyönk* 350; *mennyönk* 161, 321; *Mennyönk* 320, 322; *egönk* 'együnk' 145; *nyeryönk* 267; *veffönk* 211, 350; *zereffönk* 342; *örölyönk* 342; *edőfkögyönk* 350. c) *-(ü)k* igei személyrag: *hyzyők* 212; *remenlyők* 272 — *meteeliők* 211; *dicheerheff/gyuk* 333; *keeryők* 234; *zereff/ük* 350; *veheff/ük* 337; *kereff/ük* 332, 333 | *leltok* 181 — *tegyők* 179. d) *-(ü)nk* birtokos személyrag: *helyönket* 138; *nepönket* 138; *zövönk* 274; *zyvönknek* 342; *lelkönk* 334, 346; *eletönktől* 188; *törvenyönk* 181; *törvenyönk* 192²; *tetemenyönkeerth* 212; *remens/egönk* 329; *idwőf/eqhönkeerth* 344 — *bennönk* 274; *nekönk* 145, 146, 173, 174, 176², 177, 179, 182, 186, 251, 258, 274, 296, 298, 313, 329, 335, 341², 350; *Nekönk* 192, 194, 340; *velönk* 274, 344, 345; *ertönk* 344; *eertönk* 253; *eröttönk* 238, 255, 256, 258, 267, 332; *ellenönk* 267; *közöttönk* 294; *közözlönk* 272 — *ennönk* 145; *ölnönk* 182; *zerethnönk* 340; *temethnönk* 233; *tytzölnönk* 340. e) *-(ü)k* birtokos személyrag: *feióket* 211;

kezök- 175, 220; *melióketh* 'mellüket' 225; *innepök* 226; *genghefegőkbe* 344; *bónóktól* 180; *zómók* 158, 274; *zöröknek* 'szór-' 292; *órómók* 144 — *velök* 143, 271, 274³; *tólók* 155, 165, 328; *kóztók* 149, 170; *kózóttók* 203, 306; *kózzsólók* 138, 162, 171², 265, 325 — *fyzethnyók* 318. f) *-ül* ige képző: *idegömvltth* (!) 258; *merrölteth* 255; *dichevhlwen* 218; *nehezvlny* 213; *feketvl* 211; *feketvle* 217; *örögvlvlnóm* 242; *könyörvl* 224; *könyörvlyön* 199; *veróvlth* 211; *veeróvlth* 219; *fejwwe* 261; *kenyerwleel* 251; *könyörwyl* 'könyörülj' 302; *könyörwl* 'ua.' 252; *könyörwluen* 341; *dichowl* 152; *ódózwlendöknek* 251; *mervltet* 255; *setetwlyön* 347; *örvlok* 321; *könyörvlyz* 332; *könyörvlyetöf* 331; *veróvlytnek* 261 | *ehölven* 139; *jevvlth* 240; *remöle* 119, 293; *remvlteteenek* 137; *Remöleök* 198; *nehezvlttek* 158 159; *setetvlnnek* 224; *fethetvle* 119; *feenevöl* 152; *iduezvl* 127; *feketvle* 221; *kefervlttebe* 147; *öröl-* 141, 184, 300, 342, 355; *Orölietök* 279; *könyörvlyz* 213; *könörvle* 121; *könyörvlyetnek* 243; *veerövle* 167; *óduözvlyetikh* 251 — *cherdölefeet* 207; *zendöles* 140, 195; *zendölefre* 199; ? *el fervlnnek* 249; ? *fenköleel* 258 | *iduezele* 129.

Mai *ü* helyén:

A) Szóban, hangsúlyos helyzetben: a) Igék: *ü z*: *űz*- 309². — *n y ü*: *nyöweek* 174. — *gy ü l*, *gy ü l-*: *göl-* 140, 203, 229, 274; *göleköz-* 169, 179; *gölekez-* 137, 154; *Göleközveen* 141; *gyöleközuen* 311; *göleközet-* 237, 307; *gyöleközettől* 316; *göleközef-* 179, 200. — *s z ü n-*, *s z ü n-*: *zön-* 261, 318; *zönetlen* 184, 256, 270, 289. — *t ü r*: *törletök* 155. — *h ü t*: *megh hywöhed* 254. — *gy ü jt*: *gyöyth* 300; *göit-* 140, 185; *gyöyth-* 189, 348 | *geytheneye* 138. — *gy ü l ö l*: *gyvlöfeegh* 352; *gyvlölyz* 265 | *gyvlöfeegnek* 175. b) Főnevek: *f ü*: *fywek* 280. — *m ü v-*: *möuelködötith* 164 | *mywelköd-* 281, 304; *mywelködöt-* 160, 299, 303, 304; *myelködöt-* 263, 265; *mywelködöthnek* 243; *mywelködetyimmel* 237; *mywelködef-* 176, 221. — *b ü n*: *bönöketh* 242 | *bön-* 147, 148², 154, 193, 196, 201, 240, 260, 263; *bönök-* (plur.) 178, 255²; *bönömeth* 239; *bönöd* 121; *bönöktől* 'bünük-' 180; *bönös* 121; *Bönöf* 187; *bönöf-* 174, 175, 221, 236; *bönöf-* 157 | *byn* 149, 313; *byn-* 121, 122², 143, 148³, 177, 196, 247², 263, 265, 266² 287², 309, 318, 319, 333, 334, 342, 355³; *Byn-* 178, 265; *Byntöl* 353; *bynök-* (plur.) 263, 265, 270², 291, 222; *Bynömnek* 251; *byntök* 196; *bynef* 203, 317²; *Bynef* 336; *bynef-* 119, 161, 177, 234; *bynös* 306, 308²; *Bynös* 331, 353, *bynöf-* 222, 237, 251, 309; *Bynövöknek* 245. — *t ü z*: *tűz-* 241, 291 | *töz* 169; *tözneel* 170. c) Melléknemek: *s z ü k-*: *zűkfegh* 273. — *s z ü z*, *s z ü z-*: *zűze-* *feghös* 290 | *ziz* 200², 207, 211, 219, 221, 230, 234², 255, 260, 266, 329², 330², 331², 332, 333, 334, 335, 336, 337, 352⁴, 356²; *Ziz* 196, 201; *ziz-* 207, 275, 335², 339, 341, 342, 348, 356; *zizhöz* 275; *ziztöl* 343; *zizefegef* 256; *zyz* 165, 332, 335, 337, 338², 344, 345, 349; *zyz-* 121, 343, 344, 353.

B) Szóvégi helyzetben: *s z ö r n y ü*: *zörnwyfeghert* 174. — *gy ö n y ö r ü*: *genyerw* 249, 259; *genyerwfegek* 248; *genyerw* 246 | *genyerövfegeketh* 239; *genyerövfegeh* 245. — *keserü*: *keferövfege* 246; *keferw* 248, 249², 251, 257²; *keferwen* 122, 172; *keferwfegh-* 252, 254; *keferwfegeöth* 330, 337; *keferwfegeös* 267; *keferwfegehös* 259; *keferwfegeföb* 353, *keferw* 337; *keferwfegeghel* 331; *kerwfegeös* (!) 332 | *keferöv* 121, 122², 175, 218, 233, 234; *keferöv* 216; *keferövfegh-* 155, 202, 213, 232, 253, 264; *keferövfegeön* 233; *keferövfegeghel* 215.

-ü melléknévképző: *new* 227; *newv* 194; *-nemv* 283², 284, 315, 317; *newv* 194; *zynv* 211²; *zynvnek* 211; *zűwvveek* 273; *feelhytwek* 300; *-nemw* 317, 319; *newyw* 'nevü' 179; *zynyw* 189; *hytv* 295; *memw* 'nemü' 315; *zűwvvek* 279; *bezedw* 289 | *nemöv* 174, 191, 222, 223, 231; *-nemöv* 144, 148, 156, 164, 165, 167, 176, 181², 184, 185, 186², 187, 190, 192, 193, 195², 216, 227, 272, 276; *-nemövek* 272; *nevöv* 138; *newöv* 201; *newöv* 154.

Mai *i*, *í* helyén:

Csak hangsúlyos helyzetben: *h i s z*:- *hiwn* 227; *hiwnek* 300, 306, 327 | *hyzhyők* 212; *hyzóm* 234, 310; *Hyzóm* 285, 323; *hyzón* 323²; *hyzónk* 212, 223, 301; egyébként is — ha a rákövetkező szótagban nincs labialis hangzó — mindig *i*, összesen: 13 adat. — *i d ő* ~ *i d e j e*: *ödötől* 184; *ödötők* 184 | *időben* 222, 247, 268, 271, 275; *ydeu* 161; *ydő* 314; *ydő*- 219 . . . 356, összesen: 17 adat; egyébként is mindig *i*, összesen: 26 adat. — *k i s*: *kvffeb* 229; *megh kvffebeytöttem* 263 | *kys* 281, 346, 348; *kyf* 345, 349; *megh kyffebeythnem* 201. — *m i 'nos'*: *mő* 272, 274² | *mő* 138, 188, 192, 255, 297; *mő*- 176, 177 | *my* 195 . . . 350, összesen: 40 adat; *My* 137, 272, 308³; *my*- 182, 195, 251, 258; *My*- 341. — *t i*: *Tű* 297; *tyw* 164, 182, 185, 196² | *tő* 147, 166; *tő*- 146, 147, 153; *tón magatok* 192 | *ty* 152 . . . 203, összesen: 25 adat; *ti*- 279, 311; *ty*- 143, 300, *tynnen magatokon* 202. — *s z í v*, *s z í v*:- *zűvemeth* 218; *zűvónk* 274; *zűvedeth* 329; *zűuenek* 290; *zűwbeek* 273; *zűwűek* 279 | *zywónknek* 341; egyébként is mindig *i*, összesen: 41 adat. — *k í v ü l*: *kőuól* 169; *kőuóle* 207 | *kywele* 198.

3. Az egyes szavakra, szuffixumokra vonatkozó adatokat a mai *ü*, *ű*-nek megfelelő hang szempontjából vizsgálva az alábbi hangtani képet kapjuk. — A mai rövidek helyén: 1. Mindig *i*: a *kürt*, *üveg*, *hüvely*, *füge*, *ünnep*, *süket*, *külön* szavakban. 2. *ü* ~ *i*: a *függ*, *tükör*, illetőleg a *hisz* (*hit*) szavakban. 3. *ü* ~ *ö* ~ *i*: az *üt*, *ül*, *szül*, *küld*, *kis*, *mi 'nos'*, *ti* szavakban. 4. *ö* ~ *i*: az *üvölt*, *fül*, *gyümölcs*, *püspök*, *üdv*-, *idő* szavakban. 5. Mindig *ö*: az *üszög*, *csütörtök*, *üres*, illetőleg az *esküd*- szavakban, valamint az *-ünk* igei, az *-ünk*, *-ük* birtokos személyragokban. 6. *ü* ~ *ö*: a *feküd*- szóban, illetőleg az *-ük* igei személyragban; ? *ü* (*ű*) ~ ? *ö* (*ő*) ~ (*i* ~ *ë*) az *-ül* határozóragban; az *-ül* igeképzőben pedig: ? *ü* (*ű*) ~ ? *ö* (*ő*) ~ (*ë*). — A mai hosszúak helyén: 1. *í* van a *hút*, *fű* szavakban. 2. *ű*: az *úz*, *szűk*, *szörnyű* szavakban. 3. *ű* ~ *i*: a *szív*, *szűz* szavakban. 4. A *bűn* szóban: *ű* ~ *ő* ~ *i*. 5. *ő*: a *nyű* (ige), *gyűl*-, *szűn*- szavakban, illetőleg a *gyűjt*-ben: *ő* ~ (*ë*). 6. *ő* ~ *i*: a *műv*-, *kívül* szavakban. 7. *ü* ~ *ö*: a *gyűlöl*, *tűz*, *gyönyörű*, *keserű* szavakban és az *-ű* melléknévképzőben.

Az ugyanabban a szóban mai *ü*, *ű* helyén jelzett *i*; *i*; *ü*; *ű*; *ü* (*ű*) ~ *i* (*í*) hang, illetőleg hangváltakozás magától értetődő. Feltűnhet azonban, hogy mai *ü*, *ű* helyén sokkal több *ö* (*ő*)-nek jelölt hangot találunk, mint más erősen *ö*-ző kódexben. Ez önmagában nem volna zavaró, hiszen az *ü* (*ű*) ~ *ö* (*ő*) váltakozás tagjaként (*zereffűk* ~ *tegyők*), illetőleg a váltakozást nem mutató mindig *ő*-s szavakban (*özögghel*, *Chótörtökön*, *őreffeghöt*) természetes az *ö* (*ő*). Ha azonban ugyanabban a szóban az *ü* (*ű*) mellett még *i* (*í*)-vel (*šte* ~ *öhe* ~ *tyk*; *wl* ~ *ól* ~ *yl*), illetőleg különösen, ha *ü* (*ű*) fok nélkül csak *i* (*í*)-vel váltakozik (*őwöltwen* ~ *ywöltnek*; *pő/pők* ~ *py/pők*), akkor már kissé gyanússá válik az *ö* (az eredetiben: *ρ*) jel kizárólagos *ö* (*ő*) hangértéke. Nyomban meg kell azonban jegyezni, hogy az *ö* (*ő*) nagyon gyakran egy bizonyos meghatározott helyzetben jelentkezik, mégpedig mikor a rákövetkező, illetőleg megelőző szótagban is *ö* (*ő*) hang szerepel: *koldötte*, *őwöltwen*, *özögghel*, *gómölch*-, *pő/pők*, *Chótörtökön*, *ödwoz*, *ödötöl*, *ödötök*; *bönömeth*, *bönöd*, *bönös*, *kőuól* stb., illetőleg: *közöl*, *mögöl*, *örökköl*, *örölyönk*, *edőskögygönk*, *zómók*, *örömök*, *öröl*, *könyörölz* stb. Az *ö* (*ő*)-s adatok így tehát önmagukban elfogadhatók volnának, s ezzel bizonyos fokig magyarázni lehetne az *ü* (*ű*) fok elmaradását az *ö* (*ő*) ~ *i* (*í*) váltakozásban is. Amde az említett fonetikai helyzet ellenére gyakoriak egyrészt a *zblöttem*, *tőköre*; *gywölfeegh*, *bönöketh*, illetőleg: *Görögöl*, *örökwl*, *fölwl*, *könyöröl*, *örwlók* stb.-féle *ü* (*ű*)-s adatok, másrészt pedig a *zylö*, *ywölth*-,

kyrtóth, gymólch, piŕpók; bynős stb.-féle *i* (*i*)-s adatok is. Hogyan értékeljük tehát a mai *ü* (*ű*) helyén a kódexrészben gyakran előbukkanó, ρ (δ) jellel jelölt hangokat?

Az *ü* (*ű*)-vel párhuzamos *u* (*ú*)-s alakoknak a maihoz is hasonlóbb, sokkal egységesebb hangtani képe is azt sugallja, hogy — legalábbis részben — az *ü* (*ű*) helyén jelentkező, a hangértékre esetleg nem mindig pontosan utaló ρ (δ) jelet helyesírási sajátásának fogjuk fel. Az *u* (*ú*)-s adatok közül ugyanis az *-u* (*ú*)l igeképzőnek 62 adatát *u* (*ú*)-val találjuk (pl. *megh vakultak* 159), s csak 4 esetben van *o* (*ó*), például *megh awolth* 220. — Az *-u* (*ú*)l határozóragnak mind a 18 adata *u* (*ú*)-s, például *hatwl* 317. Az *-uk* igei személyrag 16 adata is mindig *u*-t mutat: *Twggynk* 307 stb. A *fiú, bosszú, hosszú* típus 30 adatában is egy kivételével (*zomorofagoth* 330) *ú*-t találunk; az *-ű* melléknévképző 4 adata ugyancsak *ú*-val fordul elő: *zayw* 187 stb. — A *-ból, -ből, -ról, -ről, -tól, -től* ragok írásmódjának egybevetése a mi szempontunktól nem sokat mond, ugyanis csak a *-tól, -től* rag magánhangzójában mutatkozik néhány esetben nyelvtársbeli különbség: a *-tól* rag 28 esetben *-tol*, s csak 5 esetben *-twl*, míg a *-től* rag 45 esetben *-tól*, illetőleg 2 esetben *-tool* alakban szerepel.

4. Minthogy a hangtani vizsgálódás inkább csak gyanakvásra ad okot a mai *ü, ű* helyett álló ρ (δ) jel hangértékét illetően, próbáljunk meg más fogódzót keresni. Ilyennek ígérkezik azoknak a jeleknek a szóródási statisztikája, melyek a mai *ü, ű*-nek megfelelő hangokat jelölik. Vagyis: a statisztikában az *ö* (az eredetiben *v*), *w, ű* (az eredetiben: *w, w*) *ü, ű* hangot, az δ (ρ) jel *ö, ő* hangot, az *i, y* (az eredetiben is így) jel pedig *i, í* hangot jelölő betűnek számít. A fenti adattár rendjében haladva, a kódexrészt virtuálisan három részre osztva az alábbi statisztikát kapjuk:

A) Szóban, hangsúlyos helyzetben: 1. A kódex 200. lapjáig az *ü*-nek $6(1 + 5)^1$, az *ö*-nek 43 (29 + 14), az *i*-nek 67 (43 + 24) adata van. 2. A 200—300. lapig az *ü : ö : i* = 24 (14 + 10) : 9 (6 + 3) : 125 (35 + 90). 3. A 300. laptól a kódexrész végéig pedig: 4 (3 + 1) : ϕ : 140 (60 + 80). — B) Hangsúlytalan helyzetben az *ü : ö = \phi* : 3; illetőleg ϕ : 1; illetőleg 3 : ϕ . — C) Az *-ük* igei személyragban az *ü : ö = \phi* : 2; illetőleg: 4 : ϕ ; illetőleg: 5 : ϕ . — D) Az *-ül* ragban az *ü (ű) : ö (ő) = 2 : 22*; illetőleg: 21 : 14; illetőleg 7 : 4. — E) Az *-ül* igeképzőben az *ü (ű) : ö (ő) = 2 : 18*; illetőleg: 16 : 12; illetőleg: 6 : 3. — F) Szóban, hangsúlyos helyzetben az *ü : ö : i = \phi* : 32 : 21; illetőleg: 6 : 19 : 47; illetőleg 3 : 6 : 60. — G) Hangsúlytalan helyzetben az *ü : ö = 3 : 5*; illetőleg: 14 : 13; illetőleg: 6 : ϕ . — H) az *-ű* melléknévképzőben az *ü : ö = 4 : 20*; illetőleg: 11 : 9; illetőleg: 6 : ϕ . — Az *-ünk* igei és az *-ünk, -ük* birtokos személyragok statisztikája azért marad el, mert bennük váltakozás nélkül mindig *ö* (ρ) jelentkezik.

A statisztikából első pillanatra is világosan látszik, hogy a kódex 200. lapjáig mai *ü, ű* helyén majdnem mindig az ρ (δ) jel szerepel: az A) csoportban 6 : 43 az *ü : ö* aránya, az F) csoportban az *ü : ö* aránya 0 : 32. Az arányok eltolódása azonban különösen a B), C), D), E) csoportban szembeötlő, mert itt az *i, í* hiányzik a váltakozásból, s ahol az ρ jel valóban jelölhet *ö, ő* hangot. A 200—300. lapon az *ü (ű) : ö (ő)* aránya sokkal kiegyenlítettebb, majd a 300. lap után a feldolgozott csoportokban az ρ eltűnőben van.

Az előbbi, bizonyos fókig meglepő szóródási kép még többet mond, ha mellé állítjuk az *v* (*ö*), *w, w* (*ű*) szóródási képét is. Ezt könnyen megrajzol-

¹ A zárójelben levő első szám a mai *ü*-s, tehát a *küld, fül* stb.-félékre, a második szám a mai *i*-s tehát a *kis : küs, hit : hüt* stb.-félékre vonatkozik.

hatjuk, mert a kódex nem mutat különbséget az \ddot{u} és \ddot{u} jelölése közt. A szóródási kép a következő. 1. A 200. lapig: 5 v (δ): 10 w , w (w , \ddot{u}). 2. A 200—250. lapon: 30 v : 14 w , w . 3. A 250—300. lapon: 16 v : 36 w , w . 4. A 300-tól: 2 v : 37 w , w . A kép a 200—300. lapon váltakozást mutat (46 v 50 w , w -hez), de úgy, hogy előbb a v (δ) gyakoribb, később a w , w (w , \ddot{u}) szaporodik el. A megjelentés azonban mégiscsak az, hogy a 300. lapon túl az \ddot{u} , \ddot{u} jeleként szinte kizárólag csak a w , w (w , \ddot{u}) fordul elő.

Összesítve most a szóródási statisztikákat azt találjuk, hogy a mai \ddot{u} , \ddot{u} helyén: 1. a kódex 200. lapjáig: 15 \ddot{u} , \ddot{u} ($v_5 \sim w$, w_{10}): 145 \ddot{o} , \ddot{o} (ρ): 88 i , i (i , y). 2. 200—300. lap: 96 \ddot{u} , \ddot{u} ($v_{46} \sim w$, w_{30}): 77 \ddot{o} , \ddot{o} (ρ): 172 i , i (i , y). 3. 300-tól: 39 \ddot{u} , \ddot{u} ($v_2 \sim w$, w_{37}): 13 \ddot{o} , \ddot{o} (ρ): 200 i , i (i , y). Ez lényegében azt jelentené, hogy a mai \ddot{u} , \ddot{u} helyén a 200. lapig $\rho \sim i$, y ; a 200—300-ig: v , w , $w \sim \rho \sim i$, y ; a 300-tól: w , $w \sim i$, y a fő típusok.

5. Ezek alapján azt állapíthatjuk meg, hogy más erősen \ddot{o} -zó kódexekhez hasonlóan a WinklK. I.-ben is érvényes a mai \ddot{u} , \ddot{u} -nek megfelelő gyakori i , i : \ddot{u} , \ddot{u} szembenállás, ez azonban csak a kódexrész utolsó harmadában jut kifejezésre határozottan a helyesírásban is. Ezek szerint az ρ jel nemcsak \ddot{o} , \ddot{o} , hanem esetenként \ddot{u} , \ddot{u} hangot is jelöl. Ámde mivel a mai \ddot{u} , \ddot{u} -nek a kódexben megfelelő i , i : \ddot{u} , \ddot{u} szembenállást a főleg szuffixumokban ténylegesen is meglevő \ddot{u} (\ddot{u}) $\sim \ddot{o}$ (\ddot{o}) váltakozás keresztezi, a helyzet meglehetősen bonyolult, mert az ρ nemcsak az v , w , $w \sim \rho \sim i$, y , hanem az v , w , $w \sim \rho$ váltakozás esetén is jelölhet \ddot{u} , \ddot{u} hangot.

6. Kérdés, mivel magyarázhatjuk a WinklK. I.-nek azt a sajátosságát, hogy az ρ jelnek \ddot{u} , \ddot{u} hangértéke is lehet. Erre vonatkozólag a következőket mondhatjuk. A WinklK. kompiláció. Több részből áll, imádságokat „ayoitatus gondolatok”-at, evangéliumi részleteket tartalmaz. Valószínű, sőt nyelvi alapon bizonyítható, hogy a másoló más-más eredetiről dolgozott (vö. NYÍRI ANTAL, A Winkler kódex hangtana és szótana. Szeged, 1933. 5—6). Másolás közben a kompilált szövegek hangszínbeli stb. különbsége könnyen eltűnhet. Ugyanakkor megtörténhet, hogy a másoló valamely felhasznált szövegből újabb jellel vagy általa már addig is felhasznált jel újabb funkciójával ismerkedik meg. Ez történt szerintem a mi másolóinkkal is. Az általa másolt részek mintegy a felében (kb. a 235. lapig, a „ihuf cristufnak ew halala. . .” kezdetű rész végéig hiányzik a w , w jel. Az \ddot{u} , \ddot{u} „szabályos” jele addig kizárólag a v . Minthogy a kódex erősen \ddot{o} -zó, az \ddot{o} (\ddot{o})-nek erős, az \ddot{u} (\ddot{u})-nek pedig az \ddot{u} (\ddot{u}) $\sim i$ (i), illetőleg a főleg szuffixumbeli \ddot{u} (\ddot{u}) $\sim \ddot{o}$ (\ddot{o}) váltakozás miatt egyébként is csak csekély megterhelése van, ezzel együtt külön jelének használata a másoló gyakorlatában mintegy elsikkad. Folyóírásában különben is alig különbözik az ρ a v -től, legfeljebb szókezdő helyzetben, ahol a v induló szárát nagyobb ívben kezdi.

A másolóban szemmel láthatóan akkor kezd tudatossá válni az \ddot{u} (\ddot{u})-nek \ddot{o} (\ddot{o})-tól való megkülönböztetése, amikor az ρ -tól jobban elkülönülő w , w jelet kezdi alkalmazni. Eleinte még a v , w , w jelek váltakoznak egymással, majd a 300. lap körüli evangéliumi részekről kezdve már mindig v , w az \ddot{u} , \ddot{u} hang jele.

Befejezésül: A Winkler-kódex I.-ben az \ddot{o} , \ddot{o} hang jele ρ , az \ddot{u} , \ddot{u} hangé részben v , w , w ; az i (i) $\sim \ddot{u}$ (\ddot{u}) $\sim \ddot{o}$ (\ddot{o}), sőt még az \ddot{u} (\ddot{u}) $\sim \ddot{o}$ (\ddot{o}) váltakozást mutató szavakban, illetőleg szuffixumokban azonban — főleg az w , w jel alkalmazása előtt — számolhatunk az ρ jel \ddot{u} , \ddot{u} hangértékével is, s ennek hangtörténeti következtetésekben jelentősége lehet.

Az üdö ~ ideje tőtípusról

1. A hangtörténeti kutatások fejlődésével az ómagyar hangváltozások mind bonyolultabb képet mutatnak. Ez a bonyolultság azonban nem spekulatív, a valóságot pótoló bonyolultság, hanem magának az életnek, a nyelvfejlődés gazdag és sokrétű szövevényének a bonyolultsága. Ehhez a vizsgálati mód tökéletesítésére, a dialektikus szemlélet bevezetésére volt szükség. (L.: BÁRCZI, Bev.² 111–3; SULÁN: Pais-Eml. 110; E. ABAFFY: MNy. LIV, 577.) Az elmúlt évtizednek a hangtörténeti kutatásban felvetett új szempontjait és elért új eredményeit jól összefoglalta E. ABAFFY ERZSÉBET (MNy. LIV, 574–91). Én itt csak néhány olyan részletre szeretnék újólag rámutatni, amelyeket az alábbiakban felhasználok. — A) Az első látásra egymáshoz, összefüggőnek látszó hangváltozások, „tendenciák” több, különböző irányú és alapú fejlődés összegeződése lehetnek. Gyakran nem is függetlenek, hanem h a s o n u l á s o s a k vagy a n a l ó g i á s a k. A részleteket csak igen alapos anyaggyűjtéssel lehet felderíteni. (DEME, Nyelvtaszunk funkciója és további problémái 103. kk.; BENKŐ, Nyjtört. 16, Pais-Eml. 81 kk.; SULÁN: i. h.) — B) A hangváltozások szoros összefüggésben, kölcsönhatásban vannak az alaktani rendszerrel. A magyar tőtípusok az ómagyar hangváltozásoknak köszönhetik létüket, viszont az alaktani rendszerek analógiás ereje megakadályozhatja vagy kiterjesztheti a hangváltozások elterjedését. (BÁRCZI, Szótöv. 25, 31 stb.; PAIS: MNy. XLVI, 104–5.)

2. Az ómagyar hangtörténetnek egyik legszélesebbkörű jelensége a labializáció. Ennek sokrétűségére, különböző forrásokból eredésére és különböző eredményeire LOSONCZITól kezdve sokan sok helyen rámutattak már. (Vö.: LOSONCZI: NyK. XLIV, 373, XLV, 45, 195; BÁRCZI: MNy. XLII, 49; DEME: i. h.; BENKŐ: MNy. LIII, 179; TÖRÖK: MNy. LV, 49; stb.) Többször felvetették a hasonlóság vagy analógiás továbbterjedést, a hangtani helyzet módosító hatását stb. (BÁRCZI, Htört.² 47 kk. és az előbb említett művek). Ezzel kapcsolatban felmerültek a labializáció és a tőtan határterületén álló kérdések is. Több példát felhozta már arra a kutatók, hogy ugyanannak a szónak egyik tőalakjában végbemegy, másikban nem megy végbe a labializálódás. BÁRCZI a *mög* szóval kapcsolatban adja szép magyarázatát a főnév labialitásának és az igekötő illabialitásának: a főnévben *migü* > *mügü* > *mög* labialis fejlődés a tővéghangzó hatására, az igekötőben *migé* > *meg* illabialis fejlődés, mivel a tővéghangzó labializáló hatása nem érvényesülhetett (MNy. XLII, 49 és Htört.² 49). De más, általánosabb érvényű esetben is szó lehet a kétféle tő kétféle labialitásáról, bár ezt eddig nem emelték ki. Az ómagyar kor egy szakaszában az eredetileg illabialis magánhangzót tartalmazó tőszavakban az illabialis alanyesettel (pl. *szimü*) labialis ragos alakok állhattak szembe (*szümüs*, *szümüt*, *szümün* stb.), ez a tőbeli különbség azonban hamarosan kiegyenlítődhetett a labialitás javára (BÁRCZI, Htört.² 48). Labialis–illabialis váltakozást mutat ma is az *ajtó* ~ *ajtaja*, *mező* ~ *mezeje* tőtípus, amely a diftongus két irányú: abszolút szóvégi és formánsok előtti továbbfejlődésének eredménye (GOMBocz, Alaktan 58; BÁRCZI, Szótöv. 35).

3. A labializálódás LOSONCZI valószínű feltevése szerint már korai szakaszában is h a s o n u l á s o s jelenség: a tővégi magánhangzók, amelyek a redukálódás egyik mozzanataként labialis képzésűvé váltak, hátraható hasonlító hatással voltak a szó belsejének illabialis magánhangzóira. Ez azonban nemcsak a tővéghangzó hatására történhetett meg! Az ómagyar szókinccsnek

egy jelentős részében a szóvégeken labialis kettőshangzók álltak (igenévképzők, kicsinyítő képzők és egyéb szóvégi vokalizálódó spiransok továbbfejlődései), melyek aztán nagyjából labialis hosszú hangzókká fejlődtek. Ezek a szóvégi *ö*-k és *ü*-k éppúgy forrásai lehettek az ómagyar kori *ü*-zésnek és a későbbi *ö*-zésnek. BÁRCZI csak néhány szót említ, amelyben feltehetően a szóvégi *ö*, *ü* hangok hasonító hatása érvényesült: *ünö*, *ürü*, *tüdü*, *süllö* (Htört.² 50). Gyanúba vehetők még a következő szavak is: *süldö*, *küllö*, *Küküllö*, *hüllö*, *gyűrű*, *gyűszű*; *külsö*, *sűrű*; *münö*, *midön*, *izü*, *dicsö*, *idö*, *hírü*, *hitü*, *cipö*. Ez utóbbiaknak a nyelvtörténetben vagy mai nyelvjárásokban felbukkan *ü*-zö formájuk is. Csak egy-két példa: *cüpö* (GYEPES JÁNOS, A gyulai nyelvjárás 9); *münö*, *jóüzüven* (CSOMA KÁLMÁN, Jászberény nyelve 19; az utóbbiban a szerző az *ö* labializáló hatására gondol, de ez kevésbé valószínű feltevés).

4. Az *i* > *ü* labializáció időkorét BÁRCZI igen tág határok között húzza meg: a honfoglalás előtt már megkezdődött, és csak a XV. században kezd gyengülni (Htört.² 51–2). Kétségtelen azonban, hogy nyelvjárásonként a változás elterjedése igen különböző lehetett; az ómagyar kornak éppen egyik legpregnansabb nyelvjárási sajátága az *i* és *ü* különböző mértékű megterheltsége (BENKŐ, Nyjtört. 73; DEME: i. h.). Valószínű, hogy a különböző forrású *ü*-zés időben is, területileg is más-más megoszlást mutat. Sőt hasonulásos eredetű hangváltozás esetében még nagyobb mértékben számolhatunk azzal, hogy minden egyes szóban kissé más módon és más időben ment végbe a változás. Nézzük meg futólag, hogy az *eü* > *ö* ~ *ü* végű szók történeti adatai mit vallanak erről.¹

Az *ünö* OklSz.-beli adatai (1251/1281-től 1558-ig terjedő időkorben) mind illabialisak.² A NySz. adatai néhány kivétellel mind labialisak, ezek azonban majdnem mind a XVI. század második felénél későbbiek. Úgy látszik, hogy ez a szó igen későn labializálódott; még a XV. században is inkább illabialis, a XVI. századból vannak ingadozó adatok, de csak a XVI. század második felében állandósul az *ü*-zö forma. Az adatok nyelvjárási megoszlásának vizsgálatát itt meg sem kísérelhetem. — A *tüdü* ingadozóbb. Már 1193-ban felbukkan egy esetleg ide sorolható személynév: *Tudeu* (OklSz.), de a XV., sőt a XVI. századból is több illabialis adatot mutathatunk ki. Labialis alak van a Sándor-kódexben, CALEPINUSnál és később. — A *süllö*-re illabialis adatok vannak a XIII. századon kívül még a XV., XVI., XVII. századból is, de labialis adatok a XVI. század elejéről, közepéről és későbből. — Az *ürü* csak a XVI. század elején tűnik fel, egy kivétellel mindig labialis hangalakban. — A *süldö* szóra még a XVI. század közepén is vannak *i*-zö adatok (OklSz.); a XVI. század második felében már általánosabban *ü*-zö. — A *külsö* a XVI. század második felében is előfordul még *i*-vel, bár a XV. század elejétől vannak *ü*-s adatai. — A többi számbavehető szóra szótárainkból nem kapunk megfelelő adatokat. A fejlődés részleteinek felderítése végett kétségtelenül gondos anyaggyűjtésre és azok nyelvjárási lokalizálására volna szükség. Így csak annyit mondhatunk általánosságban, hogy a szóvégi *ü* ~ *ö* (vagy a fejlődésben megelőző diftongus) labializáló hatása a XVI. század előtt csak szórványosan érvényesül, a XVI. század folyamán általában végbemegy a labializálódás, de nyilván nem minden nyelv-

¹ Természetesen az *au* > *ö* szóvégnek is lehetett labializáló hatása, amely például a szóbelseji *á* hang labializálódását vagy az *a*-nak labialisabb *o*-vá záródását eredményezte. Erre azonban most nem térek ki, mert az *a* ~ *á* különbség jelölhetlensége, illetőleg ingadozó jelölése miatt a jelenség itt nehezebben ismerhető fel.

² Egyetlen kivétel egy női név lenne 1293-ból: *Vnee* (HazOkm. VIII, 321; vö. BERRÁR: MNy. XLVII, 172), ha ugyan valóban az *ünö* állatnévből ered.

járásban. A köznyelvben *i-ző*nek megmaradt szavak szórványos nyelvjárási *ü-zés*ére nem térhetek ki; két ilyen szót, amelynek a nyelvtörténetben sok *ü-ző* adata van (*idő, dicső*), alább részletesebben tárgyalok.

5. A kettőshangzók, illetőleg a megelőző spiransok fejlődési törvényei szerint az *ó ~ ő, ú ~ ü* végű névszók eredetibb állapotukban két fő tőtípusba tartozhattak: az egyik típusban az alanyeset labialis hosszú hangzója toldalékos alakokban rövid magánhangzó + *v* hangkapcsolatként jelentkezik (*v-tövű* névszók);¹ a másik típusban a — leggyakrabban labialis — hosszú hang részint hosszú illabialis, részint rövid magánhangzóval váltakozik; ide tartoznak a többé-kevésbé rokon *bíró ~ bírák, szőlő ~ szőleje, borjú ~ borjas* tőtípusok. Az analógia kiegyenlítő hatása következtében az utóbb említett három alcsoport egyes szavai korábban, mások későbbben átkerülhettek a változatlan tövek csoportjába (*bírók, szőlője, borjúja*), ritkábban a hangzórövidítő tövek csoportjába (*szüle ~ szülék*), ritkábban a hangzórövidítő tövek csoportjába (*szüle ~ szülék*), de ez már egy második fejlődési szakasz.

Ha ezeket a tőtípusokat a magánhangzók ajakkerekítése szempontjából vizsgáljuk, a következő képet kapjuk (ismét csak a palatalis hangrendű szavakat veszem figyelembe): abszolút szóvégen, alanyesetben és az ezt követő toldalékos alakokban általában labialis magánhangzó van.² A *v-* tövekben a teljes *tő* (a régibb toldalékok előtti *tő*változat) rövid magánhangzója is gyakran labialis (*köves, füves* stb.); ha talán eredetileg nem is az, akkor is van a szóban egy labializáló tényező, a *v* (l. TÖRÖK GÁBOR: MNy. LV, 49), amely hathat az előtte álló magánhangzóra; csak néhány szóban találunk illabialis magánhangzót: *hő ~ heves, szű ~ szíves*. A többtagú szavakban csak a *v-t* találjuk meg, az előtte levő magánhangzó kiesett.

Egészen más a helyzet az *idő ~ idén ~ ideje* *tő*váltakozásokban: itt a régi toldalékok előtti *tő* palatalis hangrend esetén mindig illabialis (nem véve figyelembe az alanyeset *tő*vének analogikus behatolását), és nem is tartozik hozzá egy labialis mássalhangzó-elem, mint a *v-* tövek esetében. Az *idő ~ ideje* tőtípusban tehát egy határozott labialis ~ illabialis különbség társul a hosszú ~ rövid különbség mellé, az *idő ~ idén* esetén pedig a két váltóhang között csupán labialis ~ illabialis különbség van.

Mi következik mindezekből? Az alanyesetek *ő, ü* szóvége hasonító hatást gyakorolhat a szó belsejében levő illabialis magánhangzóra. A *v-* *tövű* szók teljes *tő*ve azon nyomban átveheti a labialis hangzót, mert benne is hathatnak labializáló elemek: a labialis rövid hangzó vagy ennek kiesése után a *v*. Így tehát a csonka és teljes *tő*változat mindenkor összhangban maradhat. Egészen más a helyzet azonban az *idő ~ idén ~ ideje* típusokban! Itt csak az alanyesetben érvényesülhet a szóvég hátraható labializáló hatása. Az alanyeset *tő*ve és a toldalékos *tő* tehát — legalább egy időre — elszakadhat egymástól. Létrejöhethet egy *üdö ~ idén, tüdő ~ tüdeje* *tő*váltakozás, amelyben nemcsak a szóvégi, hanem a szóbelseji magánhangzók ajakkerekítése is párhuzamosan váltakozik. Kétségtelen, hogy az analógia itt is hamarosan működésbe léphet: vagy a toldalékos alakokat igazítja a gyakoribb alanyesethez (*tüdő ~ tüdeje*), vagy az alanyesetből is visszazorítja az ajakkerekítést a nagyobb hatású toldalékos alakok mintájára (*idő ~ ideje*). A harc megegyezéssel is végződhet: az alanyesetben felváltva használják a labialis és az illabialis formát, a toldalékos *tő*

¹ A fiatalabb toldalékok előtt az alanyeset *tő*ve jelentkezik, mint más tőtípusokban is, de ezt most nem szükséges figyelembe vennünk.

² A ritkább illabialis fejlődésről (*lé, R. sorkanté* stb.) később lesz szó; az itt elmondottak ezekre nem vonatkoznak.

csak az illabialisat; esetleg már ide is behatolhat szórványosan az ajakkerekítés: *idő* ~ *üdő* — *ideje*; vagy *idő* ~ *üdő* — *ideje* ~ *üdeje*.

6. Ha ennek a vélhető tőváltakozásnak a nyomait keressük a régi nyelvben, okleveleink és korai rövid szövegeink semmi fogódzót nem adnak hozzá, mert a gyanúba vehető szók főképp csak alanyesetben találhatók. Csak hosszabb összefüggő szövegeinktől: kódexeinktől várhatunk megfelelő anyagot, ott sem a NySz. szemelvényes adataiból, hanem teljes gyűjtés alapján. De még itt sincs hasznunk a ritkán előforduló szavakból. Például *süllő* nincs a kódexekben; a *tüdő* szóra csak a következő néhány adat van: SándK. 8: *tüdőjök*, 38: *tydöyökiglen*; KazK. 190: *tydeye*; az *i* és *ü* hangok megoszlása nem olyan, mint várnók. Az *ünő*-re is csak három adat van, mindhárom a Huszita Bibliában, s ezek már szabályosabb váltakozást mutatnak: BécsiK. 186: *önö*, 212: *önök-néc* ~ AporK. 17: *ineiekben*.

Komoly eredményt csak a ragosan és ragtalanul egyaránt elég gyakori *idő* szó vizsgálatától várhatunk, persze csak az *ü*-ző formát általánosan használó kódexekben. Ilyen nincsen fölöttébb sok: 1. A Huszita Biblia; 2. a két székely kódex; 3. a VitkK. és a MiskTör.; 4. a GömK., 5. az Érsk. (részben). A többi kódexben az *üdő* csak egyszer-egyszer ha felbukkan az *idő* mellett, így ezeknek nem vehetjük hasznát.

A BécsiK. szinte tökéletes következetességgel mutatja a keresett *üdő* ~ *idén* ~ *ideje* váltakozást: az *ö*-t tartalmazó tőben mindig *ü*, az *é*-t és *e*-t tartalmazó tőben mindig *i* az első szótag magánhangzója. Különösen feltűnők azok az esetek, ahol egymás után, egymással váltakozva fordul elő a két tőtípus: 151: „*idèiglèn z idèkiglèn z fél vdoiglèn*”; 166: „*vdö z idèc z vdonèc fèlè*”; 178: „*Ozias egènlö vdonèn volt Ifayaffal Malachias kèdeg Aggeufnak z Zachariafnac „volt” idèiebèn Kikbèn kèdeg vdo èliquo. . .*”. Egyéb adatok: 37, 38: *vdonèn*, 58: *vdonèn*, 69: *vdon*, 141: *vdonèn*, 168: *vdöt*, *vdö*, 179: *vdö*, *vdonèn*, 195: *Vdö*, 265: *vdonèn*; stb. Egyetlen kivétel: 183: „*ö mèden innèpenèc idöit: omnia festa tempora eius*”. Adatok az *é*-s tőre: 83: *idèknèc*, 139: *idèk*, 201: *idèkèt*. Adatok az *e*-s tőre: 52: *idèiè*, 168: *idèie*, 187: *idèiuèl*, 196: *idèig*, 284: *idèiglèn*, 285: *idèiet*.

A Huszita Biblia többi kódexében ezt a szabályszerűséget már nem találjuk meg. A MünchK.-ben a nagyszámú *idö*, *idön*, *idöbèn*, *idöt* stb. alak mellett (pl. 35, 45, 48, 68, 69, 70, 75 stb.) csak néhány *ü*-ző formát találunk: 221: *üdö*, 199: *vdöt*, 157: *az vdonèn*, 221: *vdöbol*, *vdöbè*; 159: *mèl vdon* ~ *ö nèki idèièn*, de ugyanitt *mèl idön* is van; 229: *az vdö* ~ *ö idèiec*. — Az Apor és a DöbrK.-ben is csak egy-két esetben bukkan fel labialis magánhangzójú alanyeset; AporK. 87: *vdöben*, DöbrK. 291: *vdöhöz*, 312: *vdöd*. Az utóbbi három kódexben azt is látjuk, hogy az *é*-s tövet jóformán teljesen kiszorította már az alanyeset *ö*-s töve. — Kétségtelen, hogy ebben az esetben is a BécsiK. őrizte meg a Huszita Biblia eredeti hangállapotát, a többi kódexbe a másolók belevitték saját *i*-ző szóalakjukat, csak mutatóba hagytak bennük véletlenül néhány eredetibb formát, s ezzel az *üdő* ~ *ideje* tőváltakozást is eltüntették.

A székely nyelvjárás emlékeit őrző SzékK. és TelK. egyes kezei megint teljes szabályossággal használják az *üdő* ~ *ideje* váltakozást, mégpedig a SzékK. első, második és a TelK. első keze.¹ SzékK.²: 241: *vdös* ~ *ideie*, 252: *vdöt* ~

¹ BENKŐ LORÁND (MNY. LIII, 280—3) a SzékK. 1. és 2. keze között levő hangtani különbségek miatt valószínűtlennek látja, hogy a 2. kéz is a székely nyelvjárás emléke lenne. A TelK.-ről nem tesz említést. Számunkra itt a nyelvjárási kérdések eldöntése sem nem lényeges, sem nem lehetséges.

ideien, 258: *üdüben* ~ *ideieröl*, 259: *üdüben* ~ *ydeieben*, *ideiet*; stb. — TelK.¹: 1: *üdü*, 4: *üdüel*, 108: *üdüzerent* stb. 15: *ydeye*, 48: *ydeyere*, 55: *ydeytl fogua* stb. Ez a két kódexrészlet különben is szoros kapcsolatban áll egymással mind nyelvi, mind helyesírási szempontból, s talán ugyanattól a fordítótól erednek (VÉRTES O. ANDRÁS, Sacralis nyomok régi helyesírásunkban. Kézirat 34—6.) — A SzékK.¹-ből igen kevés adatunk van, de az *ö*-s forma itt is mindig *ü*-zű (48, 57, 75, 100, 145, 149, 160), az egyetlen birtokos személyragos alak viszont illabialis: 217: *ydeyeben*. A SzékK. többi kezében már nem találunk *üdü* szóalakot, hasonlóképpen csak *üdü* van a TelK. 2. és 3. kezének írásában. A TelK.⁴-ben megint felbukkan egyetlen *üdü*.

Megtaláljuk az *üdü* ~ *ideje* váltakozást a VitkK.-ben (ennek kiszakított része a MiskTör.) és a GömK. 9. kezének írásában. Mindegyikük csak az *üdü* alanyesetet ismeri: VitkK. 2: *üdüdet*, 87: *üdüről*, 107: *üdü* stb. ~ 73: *idein*, 95: *ideye*, 97: *ideyen* stb.; MiskT. 3, 12: *ideien* (itt azonban már a birtokos személyragos formába is behatol az *ü*: 51: *üdeyeben*, 56: *üdeyre*); GömK.⁹: 143: *üdeünek*, 155: *üdeübe*, 228: *wldeümben* stb. ~ 152: *Ideyen*, 160: *Iddeyen* stb.

Az igen vegyes összetételű és nyelvű ÉrsK. egyes részei szintén mutatják a vizsgált tőváltakozást, elsősorban a Sienai Szent Katalin élete: 387, 390: *az wdewtlw foghwa*, 400, 416: *az wdewben* stb. ~ 389, 390: *ydeyeben*, 392: *ydeyet* stb. Néhány adatot találunk rá Szent Márton püspök életében, Szent Adorján és Szent Orsolya legendájában. Más részekben viszont az *üdü* és *üdü* alakok váltakoznak egymással.

A többi kódex, tehát kódexeink nagyobbik része az *üdü* formát használja, bár egyikben-másikban fel-felbukkan egy-egy *üdü* vagy *üdü*, sőt *üdü* is (JókK., WinklK.¹ PozsK.², KrisztL., VirgK.). Az *ideje* típusú alakokban — a VitkK. két említett adatán kívül — labialis magánhangzó sehol sem jelentkezik.

Kódexeink adatai világosan arra mutatnak, hogy abban a nyelvjárásban, ahol a szóvégi *ö* teljes mértékben labializálta az első szótag *i*-jét, *üdü* ~ *ideje* tőváltakozás jött létre, mert az *e*-s tő illabialis maradt. A további fejlődés az alanyeset javára történő analógiás kiegyenlítődés lehetett (*üdü* ~ *üdeje*), de ennek ebben a korban még csak egyetlen kódexben van valami nyoma. Azokban a nyelvjárásokban, ahol az *ö* végű formában sem történt meg a labializálódás, vagy pedig nem ment végbe teljesen, az *ideje* tőalak természetesen szintén illabialis maradt. Nem tudjuk megállapítani, hogy egyes kódexek *üdü* ~ *üdü* váltakozása valóságos nyelvjárási ingadozást tükröz-e, vagy a fordító és a másolók nyelvének keveredése eredményezi.

Az *üdü* ~ *ideje* tőváltakozás a XV—XVI. században kétségtelenül járatos lehetett a székely nyelvjárásban (l. SzékK. és TelK.). A BécsiK. *üdü*-i talán moldvai csángó hatásnak tekinthető. De semmi jogunk nincs arra, hogy csak a legkeletibb nyelvterületre korlátozzuk a váltakozás meglétét. Az *üdü* szóalak ma is az ország egész területén mindenfelé felbukkan. A tárgyalt kódexek nyelvjárási hovatartozását természetesen nem lehet ennek az egyetlen jelenségnek az alapján megszabni; erre az igen bonyolult és lényegében tisztázatlan kérdésre itt most nem térhetek ki.

Sok kódexünk sajátsága szóvégi *ö* helyetti *é*-zés, s így az *üdü* szót is megtaláljuk *üde* formában (JókK., JordK., DebrK., ThewrK. stb.). Ezzel itt nem foglalkozhatom (l. BENKŐ: NyK. LIV, 60). Meg kell emlékeznem azonban röviden az *üde*, *üde* hibrid alakokról. A kódexekben csak néhány ilyen formát találunk: JókK. 9: *ewdeben*, PozsK.² 32: *üdebe*, GömK.⁹ 156: *üdebe* (máskor mindig *ew*-vel, *ew*-vel); ÉrsK.³ 335: *wdeben*, *wdeknbe*. Az adatok egy kivételével nem a következetesen labializáló: *üdü* ~ *ideje* váltakozást mutató kódex-

részekben vannak, hanem az ingadozó használatukban. Ez a néhány adat kevés ahhoz, hogy eredetüket tisztázhassuk. Legvalószínűbb, hogy a váltakozva használt *idē ~ idő ~ üdō* keveredéséből jöttek létre, esetleg más *ü — é* vagy *ü — e* hangviszonyt tartalmazó szavak analógiájára keletkeztek, mint *kües, Lüér, hüvely*; ezekben a labializálódást a $\beta > v$ okozta (l. BÁRCZI, Htört.² 50). HÉJJAS ZOLTÁN a hosszúvölgyi *üdē, tüdē* alakok esetében lehetségesnek tartja a delabializálódást (Hosszúvölgy Zala megyei község nyelvjárásának hangtana 31).

7. Az *idō* szó későbbi történetéből teljes gyűjtésem nincsen. Csak néhány emléket emelek ki, amelyek azt mutatják, hogy az *üdō ~ ideje* tóváltakozás a nyomtatványok nyelvében is tovább élt. (A NySz. adataira itt sem támaszkodhatom, mert főképp csak az alanyesetre van benne példa.) — SÁGI ISTVÁN a két legrégebb magyar nyelvű nyomtatványról a következőket írja: „az *idō* Sylvesternél *üdō* és *idō* alakban járatos: *ewdeo, ewdeoth* HS. 12, *ewdeoben* HS. 59, *ewdeothewl* HS. 61, de *Ideye* HS. 9, 36, *ydeyg* HS. 12, *Ydeiyglenn* HS. 11” (MNy. IX, 170). Ő ezt Sylvester nyelvének hangtani ingadozására hozza fel példának. Adataiból azonban kiderül, hogy nem *idō ~ üdō* ingadozásról, hanem szabályos *üdō ~ ideje* tóváltakozásról van szó. — Dévai Bíró Mátyás munkái első látásra azt mutatják, hogy nála az *ü-ző* alanyeset már analógiásan behatolt a birtokos személyragok elé is, és az egész paradigmán át labialissá alakította a szót: TízPar. 5: *üdüben*, 22: *üdünc* stb., 32: *üdeie*, 46: *üdeig*; csak egyszer van 8: *ideiēn*. Azonban VÉRTES O. ANDRÁS kutatásai szerint Dévai *ü* betűje „diftongus”, vagyis a nyelvjárásonként *i ~ ü* váltakozást mutató szavak váltakozó hangjának jelölésére szolgál; az *ö*-vel váltakozó *ü*-t az *ü* betűvel jelöli (MNy. LIV, 22—32). Valóban óvatosságra int Dévai nyelvének látszólag szélsőségesen *ü-ző* jellege: csak olyan szóban használja az *i* betűt, amelynek nem szokott egy közismertebb nyelvjárásban sem *ü-ző* változata lenni, — a személy és a nagykanizsai nyelvjárás szélsőséges *ü-zését* nem számítva, amely talán részben későbbi is a XVI. századnál (l. HORGER, Nyj. 75—6). Eszerint Dévai helyesírásából nem tudhatunk meg semmit saját kiejtéséről. Lehet, hogy adatai *idō ~ ideje*, de lehet hogy *üdō ~ ideje* váltakozást takarnak; legkevésbé valószínű éppen az *üdō ~ üdeje* olvasat. — KIS IGNÁC Pázmány nyelvéről írott dolgozatában írja a következőket: „*üdō* (*ü*-vel; birtokosraggal azonban: *ideje, idejēn*). . .” (NyK. XV, 361). Valóban, Pázmány nyelvében következetes ez a váltakozás. A Rapaics-féle kiadásból idézem a következő adatokat: I. 35²¹: *üdüvel*, 35²²: *üdüben*, 53¹⁷: *üdüvel* stb.; 32¹¹: *idejében*, 43¹⁴: *idejében*, 53³⁰: *az ideig* stb. — Zrinyinél az *üdō ~ ideje* váltakozás szintén majdnem következetes. Sajátkezű leveleiből idézek néhány példát (IVÁNYI BÉLA, A két Zrínyi Miklós körmendi levelei. 1943.): 279: *üdüm ~ ideien*, 307: *ideig ~ üdü ~ ideje*, 239: *üdō ~ ideieben* (ugyanabban a levélben váltakozó alakok); 105, 149, 285, 289, 306: *üdō*, 258: *sok ideig*, 293: *ideien*, 302: *ez idēn*. Egyetlen kivétel: 298: *eni üdeig*. A Szigeti Veszedelemben a váltakozás szintén (egy-egy kivételt nem tekintve) következetes.¹ — A váltakozás Gyöngyösinél is megvan, bár nem teljes következetességgel. — A következetes *ü-zést* Heltai nyelvében már megtaláljuk (Heltai Gáspár: Háló. Kiad. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN. 1915.: RMK.

¹ VÉGH JÓZSEF két cikkében tárgyalja a nyugati nyelvjárasterület *ü-zését* igen sok történeti adat alapján. Foglalkozik Zrínyi nyelvének *ü-zésével* is. Említi az *üdō, üdüm, dücsőség* formákat, de ragos alakokat — úgy látszik — nem gyűjtött, s így az *üdō ~ ideje* váltakozás rejtve maradt előtte. (Az Őrségben keltezett XVII. századi levelek nyelve: Pais-Eml. 479—85; A nyugati nyelvjárasterületen mutatkozó labialitás történetéhez: MNy. LIII, 184—9.)

36; az eredeti mű lapszámaira hivatkozom): 2: *üdökben*, 42: *üdüben*, 50: *üdüc*, 95: *üdüuel*, 98: *soc üdü.töl fogua* stb.; 23: *üdeieben*, 96, 97, 125: *soc üdeig*, 197: *ö üdeiebe* stb. — Egy későbbi korszakban Dugonics András nyelve ugyanezt a teljes ü-zést mutatja (Jólánka. Pozsony—Pest, 1804.): II. 3: *üdüben*, 6 *üdükre* ~ 8, 14: *üdejét*, 25: *kevés üdeig* stb. — TRÓCSÁNYI ZOLTÁN „A rábaközi nyelvjárás a XVIII. században” című cikkében (MNy. XXXIV, 259—62) egy 1743-ból való halotti prédikációból több ü-ző adatot közöl, köztük van *üdü*, *üdünk*, *üdüm*, de *üdeje*, *üdeigh* is. — A felsorolt írók közül Sylvester szatmári, Pázmány bihari, Zrínyi nyugat-dunántúli, Gyöngyösi palóc származású, illetőleg ilyen nyelvjárási sajátosságokat mutat (vö. PAIS, A magyar irodalmi nyelv: MNyTK. 83. sz. 143, 147). Tehát az *üdü* ~ *ideje* továltakozás a XVI—XVII. században az országnak igen távolosó területein ismeretes lehetett. Viszont az erősen ü-ző területeken paradigmán belüli kiegyenlítődés ment végbe az ü javára.

E. ABAFFY ERZSÉBET hívta fel a figyelmet arra, hogy a *dics-* igető különböző képzős származékaiban is meg lehet figyelni labialis-illabialis különbséget. Egyes írónál *dicsér* ~ *dücső* váltakozás található. Néhány kiragadott példa innen-onnan: Molnár Albertnél: *diczeküdesec*, *Diczéretesb*, de *düczü*; Pázmánynál: *dicsekedgyél*, *dütséreti*, de *dütsötti*, *dütsösködö*, *dütsöséges* (az adatok a NySz.-ből valók). Zrínyinél: 239: *düchöségre nezö*, 255: *düchöségét*, *uoltak düchösegesek*, *dicheri* (az adatok a levelek már említett kiadásából valók). Gyöngyösinél: „Mellyre nézve az *dücsöség* ohaytó Görög és Romai haydaniság oly szorgalmatos volt az *dicsiretessen* viselt dolgok emlékezetének örökös megmaradása gondgya viselésében . . . *dicsiretes* bö írásokkal leábrázolván. . .” (Gyöngyösi István összes költeményei. 1914. I, 122—3.) — Talán hasonló váltakozás nyoma található meg a DebrK. következő adataiban: 494: *megh gyerezeth* ~ 123: *giuröüvel* (l. NySz.).

8. Több történeti adat közlése helyett inkább a mai nyelvjárási állapotra szeretnék még egy futó pillantást vetni, amennyire ez külön anyaggyűjtés nélkül, a meglévő feldolgozások alapján lehetséges.

Azoknak a nyelvjáráásoknak a nagy részében, amelyek ismerik az *üdü* mellett az *üdü*-t is, a másik töváltozat általában mindig illabialis: Szamoshat: *üdüü* ~ *üdüü*, de mindig *ideje* (SzamSz. I, 406); Szenna: *üdü*, *üdü*, *üdübe* ~ *üdüen*, *üdüellen*, *a zidejeje*; de *tüdü* ~ *tüdejeje* (NYÍRI ANTAL, A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása 123, 178); Kalotaszeg: „*üdü* ~ *üdü* (-t, -k, -m, -d, *ideje* ~ *üdüjä*, -nk, -tök, -*üdüjék*, *üdüen*, *üdüig*, -bä, -s) . . . birtokos személyragok előtt: 1. ó, ö: . . . *üdüm* ~ *üdüm*, *üdüd* ~ *üdüd*, *üdünk* ~ *üdünk*, *üdütök* ~ *üdütök*; 2. a, e, ü: . . . *ideje* ~ *üdüjä*, *üdüjék*” (GÁLFFY MÓZES, A kalotaszegi Magyarbikal népnyelvének névszótöveai 47).

Üdeje formát csak egy dolgozat említ, mégpedig Baranya megyéből: „*üdü* ~ *üdü* (-t, -k, *ideje* ~ *üdeje*)” (NAGY RÓZSA, Szókincsgyűjtés a baranyamegyei Nagyváty nyelvéből: MNy. III, 392). Az OrmSz. azonban csak *üdü* ~ *ideje* alakot közöl (248).

Igen sok nyelvjárási monográfia az ország minden részéből említ *üdü* változatot, de hogy ez teljesen általános-e, vagy az *üdü*-vel váltakozik-e, arról nem szólnak. Nyilván legtöbb helyen ugyanolyan a használat, mint a Szamoshaton vagy Kalotaszegen.

Az *üdü* kizárólagos vagy legalábbis általános használatáról a szegedi és a csángó szótárak tudósítanak: Szeged: *üdü*, *üdü* stb., de csak *ideje* (SzegSz. 627—8). Moldvai csángók: „*üdü* (-t, -k, -je) . . . H. *üdü* (-*üdü*, -*üdüm*, -*üdüd*, *ideje*, *üdü idüen*; NB! *i* ~ *ü*-)”, „*üdüien*, *üdüien*, *üdüen ez üdüien* . . . H. *üdüien*”; de van:

„*üdein* idején: ez *ü.* bezeiten, zu gelegener Zeit” (CsángSz. 162, 64, 162); az *ünő*, *tüdü* szavaknál ilyen váltakozást nem találunk.

Sajnos, székely nyelvterületről nincs adatom (HORGER Udvarhely megye hangtanáról írott dolgozatában nem említi a szót), s így nem tudom megállapítani, hogy ott is *üdő* ~ *ideje* váltakozás van-e, vagy már a labialis *üdeje* is általános.¹

Az *üdő* ~ *ideje* töváltakozás tehát ma is él. Érdekes, hogy legrégebb előfordulása (BécsiK.) és legújabb, XX. századi feljegyzése egyaránt Moldvába vezet.

9. Minden szónak saját sorsa van egy olyan nyelvben, mint a magyar, ahol a nyelvjárások állandó keveredésével kell számolnunk. Az *idő* szó vizsgálata nem deríthet fényt a többi hasonló hangalakú szó fejlődésének részleteire, annál kevésbé, mert két különbség is van közte és a többiek között. Először is azok előbb-utóbb teljesen labializálódtak, így kerültek bele az irodalmi nyelvbe és a köznyelvbe is: *tüdü*, *ünő*, *süllő*. Az *idő* azonban szívósan őrzi illabialis hangalakját ma is, a labialis és illabialis forma harca legalábbis a köznyelvben és az irodalmi nyelvben az illabialitás javára dőlt el. Ez talán éppen a második különbséggel lehet összefüggésben: az *idő* összehasonlíthatatlanul gyakoribb az említett többi szónál: a gyakori használat siettetheti is, de máskor hátráltathatja is a hangváltozások lefolyását. Az pedig, hogy az analógiás hatás inkább az alanyeset → ragos alak, vagy inkább a ragos alak → alanyeset irányt követi-e, szintén szavanként különböző lehet az alakhasználat gyakoriságának különböző aránya szerint, az pedig a szó jelentésének, a fogalomkapcsolási lehetőségeknek a függvénye. Az *idő* alak szívós illabialitása az *ideje* típusú tőnek gyakoriságából, tehát erősebb analógiás hatásából is eredhet.

Nem állíthatjuk tehát azt, hogy abban a nyelvjárásban, amelyben *üdő* ~ *ideje* váltakozás volt, okvetlenül volt ugyanakkor *tüdü* ~ *tideje*, *ünő* ~ *ineje* váltakozás is. Ez utóbbiak egy bizonyos — talán rövidebb — időszakban meglehetettek ugyan (pl. valószínű, hogy a Huszita Biblia nyelvjárásában általános volt az *ünő* ~ *ineje* is, l. az adatokat), de az is lehetséges, hogy ugyanabban a nyelvjárásban az *üdő* ~ *ideje* mellett még *tidő* ~ *tideje*, de már *ünő* ~ *üneje* töváltakozatokat használtak.

10. Az *üdő* ~ *ideje*, *dücső* ~ *dicser* töváltakozás más, mint a magyar nyelv többi ismert töváltakozása. Azokban csak a szó utolsó magánhangzója szenved hangszínváltozást, nyúlást vagy rövidülést, kiesik vagy betoldódik. (Nem a teljes tő, hanem a csonka tő magánhangzóját gondolom: *kéz* ~ *kezet*, *szerelem* ~ *szerelmet*, *fa* ~ *fát*, *bíró* ~ *bírák* stb.). Itt azonban a váltakozás kétszótagos, a szó mindegyik magánhangzójára kiterjed, erősebben flektáló jelleget mutat. (A hangtoldó tövek két szavában van még két szótagos töváltakozás, de mindkét szótagban más és más: *három* ~ *harmad*, *lélek* ~ *lelket*.) De vajon tüzetesebb kereséssel nem tudnánk még több példát találni, akár a nyelvtörténetben mint ideiglenes tüneményeket, akár mint egyes nyelvjárás-szigetek sajátos különfejlődéseit? A képzési tövek vizsgálata ígérhet több eredményt, különösen az *-ő* képzős melléknévi igenevek, kicsinyítő képzős származékok, az *-ü* képzős nomen possessorisok esetében számíthatunk esetleges *i > ü* labializálódásra. De vajon nem él-e valahol szórványosan hasonló két szótagos töváltakozás a tövégi *a* ~ *á* váltakozású szavak egyikében-másikában,

¹ A Magyar Nyelvatlasz anyagából is kiderül, hogy az *üdő* hangalakot mutató számos nyelvjárástípusban soha sincs *üden*, csak *iden*. Természetesen ez is BERRÁR helyes tételével áll összhangban. — B. L.

az *a* és *á* hang különböző hasonító vagy elhasonító hatása következtében? Nincs-e — mondjuk — *mádár* ~ *madarat*, *barna* ~ *bornát*, *marha* ~ *mérhát* váltakozás, vagy minden esetben okvetlenül megtörtént a kiegyenlítés? (Az *á*, *a*-hangok hasonulásos jelenségeire vonatkozólag vö. BENKÓ, SULÁN és KÁROLY cikkeit: Pais-Eml. 81—9 és 109—16, NyK. LXI, 367—77.)

LOSONCZI ZOLTÁN a labializációról szóló dolgozatában minden kódexnek szinte minden *i* ~ *ü* és *e* ~ *ö* változást vagy váltakozást mutató szavát közli egy kimerítő adattárban. Az *üdő* ~ *ideje* váltakozás mégis elsikkadt előle, mert a szavakat főképp ragtalan formájukban mutatja be. Ugyanez az eset sok más hangtani dolgozatban is. Nyelvatlaszunk kérdőívéből tudtommal szintén nem derülhet ki ilyen töváltakozások létezése. Magam is úgy jöttem rá, hogy az *idő* szó összes adatát — más, nem hangtani célú vizsgálatra — kiírtam a kódexekből. A Nyelvtörténeti Adattár cédulái kellő elrendezésben alkalmasak lehetnek ilyen komplexebb hangtani-tőtani megfigyelésekre. Hasonló természetű adatgyűjtésekkel kell rendelkezünk — mind a nyelvtörténet különböző korszakaiból, mind az egyes mai nyelvjárásokból —, hogy a hangváltások bonyolultabb összefüggéseit tisztázzni tudjuk.

BERRÁR JOLÁN

Még egyszer a felelin-féle igealakokról

1. 1956-ban a Zeneműkiadó Vállalat gondozásában megjelent a DOMOKOS PÁL PÉTER—RAJECZKY BENJÁMIN szerkesztette Csángó Népzene első kötete. A bevezető követő fejezetben az első csángó magyar népdalgyűjtő, PETRÁS INCZE JÁNOS (1813—1886.) — 1873-tól ROKONFÖLDI néven szerepel a Nyr.-ben — életét ismerteti édesapám. Klézse ferencendi papjának élet-története izgalmas és tanulságos olvasmány. A DÖBRENTÉITŐL kicsiholt szikra lánggá lobbanása fáklyaként vonta Moldvába e ritka érdekességű táj iránt érdeklődők, majd kutatók egész seregét. A népköltészet felé a múlt században még szokott fenntartással közeledő PETRÁS fokozatosan enged előítéleteiből, végül is a legmelegebb elragadtatás hangján ír a csángó népköltészet szépségéről és gazdagságáról. A népdalszöveg-gyűjtő és -közlő bűvár ismert és méltatott közleményeiben — s hasonlóképp a fent idézett műben is — olyan elszórt megjegyzésekre és hozzáfűzésekre is akadhatunk, melyek PETRÁSRA mint grammatikusra, finom érzékű, vajt fülű és éles szemű nyelvészre hívják fel figyelmünket. E tekintetben kiaknázása még nem történt meg.

2. A PETRÁS gyűjtötte anyag vizsgálata során egy különös strófa keltette fel figyelmemet:

„Nekem ullyan asszonyom van
Ketszer seper egy hónapba
Három pászma motoláján
Három holnapja hogy *fonján*.”

A *fonján* alak mellett PETRÁS következő jegyzete olvasható: „Verbumokban az egyes szám harmadik személyének *án*, *én*, *in*-nel végzése az indicativusban nagyon életben van, így pl.: *halján*, *fonján*, *tudján*, *szegyjén*, *üssén*, *tegyén*, *keletin*, *ültetin*, *kerülin*.” (DOMOKOS—RAJECZKY i. m. 46.) A meglepő igék mellett rövidesen az Apor-kódex néhány helye csigázta fel végleg érdeklődésemet. A kódex 86., illetőleg 193. lapján az alábbi szövegrészek olvashatók: „Urnak

irgalmalfagít: orokke *eneklen* Nemzetekből nemzetekbe: *hirdetē* te igaffagodat en žammal. | mynidenk oth saž pr nelterth *olwa/an* merth mynidenk anyival tharhozyk”.

Mielőtt a tüzetesebb vizsgálódáshoz láttam volna, édesapám váratlanul újabb adatokkal állt elő. Az általa Petri András És Réti János Énekeskönyvének — rövidítésében PARJÉK-nak — nevezett, eddig Jancsó Benedek-kódecs címen ismeretes kéziratot kötet énektörténeti feldolgozása során az alábbi sorokra bukkant:

„Mikoron az Isten itt Odical(?) valla
Marja Magdolna giconicorkeodik valla
Testi kevansaghban eo el merült valla
Kiert fenlee neujt el *vezteten valla*”

(Kézirat 12/a.)

„Minek eleotte eok eleredenek mint Betlehemiglen
az haz felet megh allapek(!) az hol Szuz marja
tartjan valla eo Szent fiat ez vilagh urat”

(Kézirat 30/b.)

Ilyen előzmények után került kezembe SZABÓ T. ATTILÁnak „A *felelin*-féle igealakok az erdélyi régiségben” című cikke (MNy. LIV, 333–4), melyben újabb régiségbeli adatok sokaságával s teljes könyvészeti felsorolással kijelölte további kutatásaim irányát. — Ezt a közleményt egészíti ki PAIS DEZSŐnek a fenti cikkhez csatolt kis írása (i. h. 334–5), melyben egy korábbi magyarázatára utalva még egy 1515-ből származó *n*-es igealakokkal bővíti a példák sorát, „*irtán eszt*”-nek olvasva a konstantinápolyi rovásfelirat egyik részét. — Végül „Felelet a *felelin*-féle igealakok kérdésére” cím alatt (MNy. LV, 273–8) a csikszentsimoni vallató-levél teljes szövegét közli SZABÓ T. ATTILA, „amely forrás a *felelin*-féle igealakok előfordulásának bősége szempontjából az eddig ismert leggazdagabb kincsestár”. A szöveg minden mód- és időbeli egyes szám 3. személyű tárgyias igéjéből statisztikát készítve megállapítja, hogy 93 igealak közül 17 tartozik a *felelin* típusúak sorába. A csiki, udvarhelyi és a csángó előfordulások alapján legalábbis a keleti nyelvjárásterületen a XVI–XVII. században eléggé elterjedtnek tartja az *n* végződésű igéket, s e tételének legfőbb bizonyítéka, hogy még „korabeli törvénykezési iratokba a vallatások meg törvénykezési jegyzőkönyvek íródeákjai is minden különösebb megjegyzés nélkül mint tőlük és környezetükből közvetlenül értett, sőt hihetőleg használt igealakokat írták be” (MNy. LIV, 334). SZABÓ T. ATTILA az *n* mivoltát illetőleg nem nyilatkozik.

3. Fontosnak tartom, hogy az érdemleges tárgyalás előtt az ide vonatkozó összes elérhető *n*-es igealakot egy csoportba gyűjtsem, s ezáltal feltehetőleg teljes anyag alapján próbáljak megjegyzéseket tenni.

Elsőnek MELICH régiségbeli példáit idézem: „Ilyen *n*-re végződő alakokat a nyelvemlékekből is idézhetek: TelekiK. 131 vr *yhlen*, u. o. 353 ez ygeken *mondyan vala*.” (A magyar tárgyias igeragozás 11.)

A moldvai csángó nyelvjárásból igen sok példa idézhető, bár megjegyzendő, hogy napjainkban ilyen igealakot nem jegyeztek föl. Legnagyobb elterjedtségnek talán e század elején örvendhetett. Ekkor a RUBINYIHOZ írt Martinás-levelekben valósággal hemzsegnek e különlegességek: „...mit fogodot urusagad mikar el indult tölem, ke (hogy) meg *lelin* a komam uramat a B. . .

Gyulát, is poprikát köld nekem a igaz magyaraktul? a mert nem *csántán* meg est a 2 dolgot? — hiszem most ke mincsak meg *hitin* a Liveroti popnak beszígyit ke a Mártinás ros ember. . .” (Nyr. XXIX, 530). — A „szövegben él a szó” elv alapján még egy rövid részletet iktatok ide „Az ember élete” című ritka érdekességű, világirodalmi kapcsolatú csángó népmeséből: „Neki fogott az iszten, ke nem vala mit csánnyon, *csántán* e földet, meliken élünk. *Láttán*, ke nem ál jól földnek pusztán, csánt embereket, kucsákat, magárákat (számár), is mindent, mit látunk sze nem látunk szemeinkvel. Zut onnét *megcsántán* üket, elejbe *gyüjtén*. Is ilü napot ígért nekiek. Elébbszer *eléhittán* zembert. . .” (Nyr. XXXI, 143). RUBINYI többi adatát csak felsorolásszerűen idézem: *köveszeltin, kértin, aggyán, odahittán, meghaltán, eléhittán, kurtisszán, elrendeltin, kültin, képzettin, láttán, tettin, befettén, megcsántán, üszmertin, kinyittán, kikürtin, képzettén, bekürtén, kikürtén, lássán, montán, foktán, mondottán, mek kereszteltén, bétékertén, lekaptán, verin, elhaltán, elvegyén, feltegyin, elétin, törtin, elmenen, megelősztin ólt, megnevesztin ólt, mutittán, elgyugtán, elfogottán, kotolján, megtanítán, tettin, elvettin* (Nyr. XXXI, 144). — E példák alapján RUBINYI a következőket mondja: „A harmadik személyű *n* rag (amely ma is él a *leszen, teszen, vagon* féle igékben) él, ha nem is kizárólagosan, és pedig leginkább a múlt időben. Példák: Írt ekkor vissza Szolomonnak, ke *elfogottan* a berebeket, hát nem óltak azok, melyiket *betettin*, sz *elkültin*; ekkor *kihotároztán* Szolomon niepeknek; Szentpéter *montán, mondettán*. Elvértve jelenben is, pl. *értin?* érti? De ezt csak Szabófalván hallottam.” Később jegyzetben hozzáfűzi: „Feltűnő, hogy az alanyi ragozásból egyetlen adatot se jegyeztem fel, s egy példát sem találok a Martinás leveleiben.” (Nyr. XXX, 112.)

WICHMANN Csángó Szótárának igei mintaszói közt nem szerepel *-n*-es forma, a szótári részből azonban idézhető néhány előfordulás: „*lāttān?*”, „*lāssān meg!* schauen Sie das”, „*hōđj monđjān?*”, „*āst monđjān, hādj. . .*”, „*āst monttān, hādj. . .*”, *est ε besēdet hālĵān meg!* hören Sie dieser Rede zu!”.

CSÚRY (MŊy. XXVIII, 150) szerint: „A harmadik személyű tárgyias ragozásbeli *-n* rag a Bákó környéki csángó nyelvjárásban csak néhány igére szorítkozik. A következő alakokban hallottam: *lássán-e* (látja-e), *tuggyán-e* (Tudja-e), *hallján-e* (hallja-e), *mondettán* (mondta).”

Az adatok sora azonban nem ér véget, a jelenség felbukkan a csanádapátfalvai nyelvjárásban is. B. TAKÁTS LAJOS írja (MŊy. V, 209): „A rendes rag mellett ez az *-in, -in* végzet használatos még a jelentő mód múlt idejű egyes harmadik személyében is: *hoztin v. hoztín, vittin v. vittín, beszéltin v. beszéltín* kend.” A folyóirat szerkesztője jegyzetben hozzáteszi: „Ehhez hasonló személyrag a moldvai északi csángó nyelvjárásban is dívik. A feltűnő csak az, hogy míg Csanádapátfalván alanyi személyragként szerepel, addig ott tárgyias rag és mélyhangú alakja is van.” — TAKÁTS később önálló tanulmányban (Az apátfalvai nyelvjárás 36) visszatér a kérdésre, s az érdekes igealakot az *ugorjon* (*kend*) × *ugorjik* (*kend*) = *ugorjin* (*kend*) alakkeveredéssel magyarázza, további megszorításként említve, hogy a jelenség csak *kend*-del kapcsolatban szerepel. A múlt idejű *-in* alakra azonban nem ad magyarázatot.

Végül KISS GÉZA írja „Ormányság” című munkájában (249): „A mindennapi élet cselekvéseit kifejező igéknél a múlt idő egyszemzám 3. személy ragja ked előtt: *-un, -ün*. Pl. *Öttün* ked-e má ezt és ezt? (Tehát nem: Övött-e ked má?) *Kaptun* ked-e már levelet a Pistátú? (Nem: Kapott-e ked má?) *Jártun* ked-e már ere? (Nem: Járt-e ked má. . .?), *Hattun* ked-e ekkor szarmántot? (Hagyott ked-e. . .)”.

Ezzel körülbelül teljes az ide vonatkozó anyag. A fenti szerzők nagy része csak adatközlésre törekedett, a mivolt kérdését nem boncolgatták.

SZINNYEI (NyK. XXXIII, 251) a csángó előfordulások alapján állítja: „Ez az *-n* aligha régi maradvány, hanem alkalmasint valamiféle újabb keletű járulék. Határozott véleményt nem mondhatok róla, mert ahhoz több adat kellene.” — A megfelelő számú adat talán együtt áll, s SZABÓ T. ATTILA közleményei, a PARJÉK, az Apor-kódex, PETRÁS és RUBINYI szövegeinek együttes ismeretében SZINNYEI esetleg „határozott vélemény”-t mondott volna.

4. A magyar igeragozás kérdését tárgyaló nevezetes tanulmányok (BALASSA—SIMONYI, Tüzetes Magyar Nyelvtan; MELICH, A magyar tárgyas igeragozás története; HORGER, A magyar igeragozás története) nem érintik közelebbről az *-n* problémáját. Behatóan foglalkoznak vele egészen ellentétes eredményre jutva SZINNYEI (NyK. XXX, 251; NyH.⁷) és MÉSZÖLY (Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján 82—102; Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal 203—10). A kérdést érintik még, és inkább SZINNYEI mellett foglalnak állást részletesebb tárgyalás nélkül BERRÁR (TörtMondt.) és LŐRINCZY Éva (KTSz.). — A kétféle vélemény MÉSZÖLY szavaival (i. m.¹ 102) így foglalható össze: „... az úgynevezett *-n* egyes harmadik személyrag azonos a locativusi *-n* helyhatározóraggal, nem pedig finnugor eredetű deverbális főnév képzővel, mint SZINNYEI tévesen fölteszi”.

MÉSZÖLY roppant szellemes fejtegetései e kérdésben nem meggyőzőek, *-n* és *-t* ragos határozói (*folytán, mentén, járát, menet*) igei állítmányként még az ő szuggesztív hatásával sem fogadhatók el. A *mentén* névutó kialakulását és alakotani szerkezetét tekintve — *-t* múltidő-jel + *-é* birtokos személyrag + *-n* locativusrag — nem keverhető a *mondottán* típusú verbum finitummal.

MÉSZÖLY végső következtetésével saját premisszái állíthatók szembe, melyekben SZINNYEI elvetett véleményét igazolja. E tételek a következők: „Tudjuk azt, hogy a finnugor nyelvek igeragozásában egyes harmadik személyként gyakran szolgál pusztá igenév. Ugyanazon igenévnek alakváltozata a *való* (< *voloy-*) *vala*, de az egyik csakis melléknévi igenév lehet nyelvünkben, a másik csakis múlt idejű egyes harmadik személy. — A finnugor nyelvek igeragozásában igen nagy szerepe van az igenévnek.” (I. m.¹ 99.)

5. A régiségbeli előfordulások megszáporodásával s PETRÁS múlt században leírt adatai kapcsán láthatjuk, hogy nem elszigetelt, magányos, véletlenszerű jelenséggel van dolgunk. A régi és új adalékok nem keresztezik, inkább támogatják egymást. A nehézség csak az, hogy PETRÁS jelen időben, RUBINYI többnyire múlt idejű szerepkörben találkozunk velük, a csángóknál tárgyas ragozásban szerepel, Csanádban alanyi ragozásban, az Ormányságban inkább csak *kend*-del kapcsolódva él az *-n*-es forma. Mégsem buktató jellegű akadályok ezek, mert sajátos igealakjaink a régiségben és RUBINYINál is mindkét időben előfordulnak, az alanyi—tárgyas ellentétnek pedig talán másutt kell magyarázatot kereshnünk. — Egyetlen tény azonban már itt is leszögezhetünk. Az *-n* módtól és időtől függetlenül, minden esetben, minden tájon és minden korban kizárólagosan az egyes szám 3. személyének kifejezésére szolgál, tehát személyrag.

Az *-n* végződést a magam részéről finnugor igenévi eredetű képzőnek tartom, s további fejtegetéseimben erősen támaszkodom SZINNYEI fent idézett műveire.

Az *-n* végződés szerepel a következő igecsoportokban: *vagyon* (*van*), *meygen* (*menen*); *teszen leszen, veszen, eszen, iszon, hiszen, viszen, alozon* (JordK.

377, nyj.); *tőn, lőn, vőn, őn*, valamint a felszólító módban minden ige típusban: *várjon, végezzen, adjon, menjen, lőjön, tegyen, aludjon*. Feltűnő, hogy ezek a csoportok valamennyien alanyi ragozásúak, fentebb viszont nagyrészt tárgyias ragozású igékkel találkoztunk. Feltehető, hogy egykor igen elterjedt típus lehetett az *-n* végű ige alanyi és tárgyias ragozásban egyaránt. Az idők folyamán az *-n*-es alak kiszorult az általános nyelvhasználatból, s a nyelv-közösség nagy része csak az elszigetelt alanyi ragozású csoportokban tartotta meg. Viszonylag elterjedt igesajátságként maradt meg több nyelvjárásunkban, különösen a csángóban, s bizonyos megoszlást, idő- és térbeli ingadozást nem tekintve sokáig, még e század elején is élő és használt igealakként találkoztunk vele.

Kérdés, hogy hol, milyen ragozásban, milyen időben és módban, mely tőtípusú igékben bukkant föl először e végződés? A terjedés irányának kérdése szorosan összefügg a mibenlét, az eredet problémájával, ezért együttesen tárgyalom őket.

Véleményem szerint valamennyi esetben egyugyanazon igenévi eredetű *-n*-nel van dolgunk, mely egygócú jelenséggént jelentkezhett, bizonyos ige-csoportban egyes szám 3. személyt jelölő alakká vált, s innen analógiásan a leg-több igére ugyanebben a funkcióban átterjedt. A *-k* többes jel hozzájárulásával a *-nak, -nek* többes 3. személy jelölésére általánosan elterjedt, az egyes szám 3. személy végéről azonban fokozatosan visszaszorult, s manapság csak bizonyos igékben használatos.

Az *-n*-es forma kialakulása és elterjedése így is képzelhető: a *megyek ~ menek, mész ~ mégy, megy ~ megyen ~ menen ~ mén* sorban vagy a *vagyok, vagy, vagyon* paradigmákban már csak a kellemetlen homonímia elkerülése végett is szükség lehetett alaki megkülönböztetésre, s e célra kezdhették használni az *n* végű alakot, a *vayyon* participiumot. — Igeragozásunk bonyolult rendszerében igen nagy szerepe volt az analógiának. Az igen egyszerű, könnyen áttekinthető rendszert felváltó alanyi és tárgyias, ikés és iktelen ragozási sorok, a sok időt és módot kibomlasztó nyelvfejlődés nem minden esetben tudott külön személyragot és időjeleket létrehozni. A mai igeragozási rendszer végül következtelenül, átcsapásokkal, ingadozásokkal valósult meg, s igen erősen támaszkodott a magyar nyelv névszói-igei felépítésére, nagymértékben felhasználta igeneveket is. Hogy a rendszer kiépülése valószínűleg későn indult meg, arra bizonyíték a Halotti Beszéd *vogmuc* adata is, mely fejlődése kezdetén levő igelak. Itt egyelőre csak következtetésekkel dolgozhatunk, s érzékenyen hiányoznak évezredünk három első évszázadából való terjedelmes, magyar nyelvű szöveges emlékek, melyek alapján igazolódna vagy módosulna a logikai sor feltevései.

Az *-n* végződés következő állomása az *sz-szel* bővülő *v-* tövűek csoportja, ahol egyrészt bővített ige után szerepel a jelen idejű *teszen, leszen* féle alakokban, másrészt a múlt idő kifejezésére szolgáló pusztá ige után lehet: *tőn, lőn*. Ekkor kapcsolódhatott be a sorba a felszólító mód *menjek, menj, menjen; legyenek, légy ~ legyél, legyen* paradigma-sora, s ekkoriban jelenhetett meg az *-n* a *jelelin, fonján, olvasán*-féle igékben, egyszóval ebben az időben kezdett általánosabban elterjedni.

SZINNYEI szerint a felszólító mód jele névmási eredetű, de LŐRINCZY ÉVÁVAL együtt vallom, hogy „a jelentő és felszólító módbeli *-n* egyes 3. személyű személyrag elválasztására nincs szükség, egyrészt, mert ilyen analogikus áttétel egyik igealakból egy másik rokon igealakra a legáltalánosabb dolog, másrészt a magyarázat hangtanilag sem megnyugtató” (KTSz. 132—5).

Ezekben az igecsoportokban az *-n* igenév-jelölő természete már elhomályosult, erőteljesen előtérbe került a személyrag-funkció. Az elterjedést magyarázhatja az ősi tőtípus kedvelése mellett az újabb mindent ragozási hajlandóság, a törekvés, mely a birtokos személyragozás és a tárgyias igeragozási rendszer közös eredete miatt támadt nagy alaki egybeesés elkerülésére irányult, és különösképp erősen érvényesülhetett a gyakrabban használt egyes szám 3. személyben, leginkább a nomen-verbumoknál. — A tárgyias igeragozásban elősegíthette időleges elterjedését az 1., 2. személy testesebb, mássalhangzós végződéséhez alkalmazkodás, mely ezeknek analógiájára létrehozhatta a nyelvérzék számára megnyugtatóbb, egyöntetűbb *n* végződést. — Érvényesülhetett a túlságosan rövid szavak elkerülésének igénye is, hisz az ősi kétagú szavak a tővéghangzó lekopása után egytagúakká váltak. A ragozásban viszont csak egyedül az egyes szám 3. személy maradt egytagú, mint pusztá tő, ezért is keletkezhetett esetleg a *men* helyébe a *menen*.

A többes *-nak*, *-nek* személyrag kialakulásának körülményei szintén bizonytalanok. Mivel kizárólag és következetesen alanyi ragozású igékben szerepel, már csak egy kialakult tárgyias igeragozási rendszer után keletkezhetett *-n*-es alanyi ragozású egyes szám 3. személyből, melyet elláttak *-k* többesjellel.

A többi magánhangzó hosszúsága és rövidsége kevés eligazodást nyújthat a kialakulás idejére vonatkozólag. A *verin* rövid *i*-je, a *fonján* hosszú *a*-ja BÁRCZI szerint ómagyar kori nyelvallapotra vall (Htört.² 86).

A magyar igeragozásnak ezzel a típusával tökéletes egyezést mutat a finn igeragozás: „A *-pi* ~ *-vi* praes. jel az 1. partic. *-pa/-pä* ~ *-va/-vä* képzőjéből keletkezett hangtani fejlődés (szóvégi *-a* > *-i* és *-ä* > *-i*), továbbá szófaji átcsapás útján. A *-pi* ~ *-vi* a praes. jelölő funkció mellett a személyrag szerepét is betölti (e. 3. sz.).” (PAPP ISTVÁN, Finn nyelvtan 90.) „A *-vat/-vät* személyrag összetett: *t* eleme azonos a *t* többesjellel, *-va/-vä* eleme pedig az 1. partic. *-va/-vä* képzőjével, amely az e. 3. személyű *-vi* igei személyragnak is kiindulópontja. A *menevä*-féle szóalakok ma is két jelentésűek: 1. *mene-vä-t* 'menők', *mene-vät* 'mennek'.” (PAPP i. m. 92.) — A fejlődés tehát itt is hasonló. Igenév → igenévből egyes 3. személyű alak → többesjellel ellátva többes 3. személy. A többes 3. személy itt is önállósul, s jelen időben, múlt időben, lehetőségű módban, feltételes módban egyaránt szerepel: *sano-vat*, *sanoi-vat*, *sanone-vat*, *sanoisi-vat*, egyes 3. személyben viszont csak jelen időben etimologikus a nyújtott, igenévi eredetű személyrag.

A feltett magyar fejlődési sor is ilyen lehetett: *menen* + *-k*, *menenek* > *mennek*, s ebből az összes többi alak, *ment*, *mentek* ~ *mentenek*; *mene*, *menének*; *menjen*, *menjenek*; *menne*, *mennének*. — A *-k*-val ellátott *-n* a többesben teljesen elterjedt, az egyes számban pedig szórványosan előfordul a jelen időben, állandó érvénnyel szerepel a felszólító módban.

A fejtegetés legnagyobb gyengéje, hogy a *vagyon* 'lényeg, lény' (SzófSz.) s a népnyelvben főnevesült *van* alakok mellé nem tudok felsorakoztatni *n* végű deverbális nomeneket, habár az egykorú *Liüntik* személynév *liün* eleme 'levő' jelentésűnek is magyarázható (PAIS: MNy. XLIX, 292).

6. Levegőben lógna az egész levezetés az *-n* eredetének és mivoltának felderítése nélkül. SZINNYEI fenti tanulmányaiban meggyőzően bizonyítja az *-n*-es alak igenévi eredetét, s tételének bizonyítására a NyH.⁷-ben bőséges adattárat közül a rokon nyelvi megfélemlőkből. Megállapításait későbbi kutatók tovább finomították, s a pontosabban feltérképezett adatok közt a feltevést

még inkább támogató árnyalatok is előkerülhettek. GYÖRKE és LEHTISALO alapvető munkái (Die Wortbildungslehre des Uralischen, illetőleg Über die primären uralischen Ableitungssuffixe: MSFOu, LXXII.) mellett nem hagyhatók figyelmen kívül az egyes finnugor nyelvek azóta megjelent alapos, részletes leíró nyelvtanai sem.

A vogulban általában *-ne* igenévképző ismeretes (SZABÓ DEZSŐ, A vogul szóképzés: NyK. XXXIV, 423; NyH.⁷ 88; LEHTISALO, AblSuff. 128; Мансийский Язык. Ленинград, 1957. 140). LAKÓ (Északi-manysi nyelvtanulmányok 45) az igevek között két *-n-t* tartalmazó típust különböztet meg. A II. sz. *-n* végződés *lõβintan nẽpak* 'olvasni való könyv, olvasó könyv' szó szerkezetben jelzői funkciójú; a III. sz. *-ne*, az *õglne* 'levő, élő' példaszóban jelen idejű melléknévi igenévi funkciójú.

A chantira vonatkozólag érdekes megállapítást tesz SCHÜTZ JÓZSEF (Az északi-osztják szóképzés: NyK. XL, 71): „Az ige sing. harmadik személyének rendesen nincs személyragja, néha azonban a praesens képzője után találunk egy *n-t*, amely talán igenévképző.” Az *-n* egyébként több összetett képzőben szerepel, s általában cselekvő személyt jelentő igenevet képez.

Az udmurtban képzőbokrokban találkozunk az *-n*-nel. Melléknévi igenévi igenevet képez, s csak állítmányként szerepel. (NyH.⁷ 88; LEHTISALO, AblSuff. 126; Русско-удмуртский словарь, Краткий очерк грамматики удмуртского языка. Москва, 1956. 1335.)

A komiban a melléknévi igenév különböző változataiban találkozhatunk az *-n*-nel. Az *-an* cselekvést kifejező melléknévi igenév a *вуран дõрõм* 'a varrásban levő ing' szó szerkezetben, tulajdonságot fejez ki a *гижан письмо* 'megírt levél' példában. (NyH.⁷ 88; LEHTISALO, AblSuff. 127; Современный коми язык. Сыктывкар, 1955. 242.)

A mariban a határozói igenév képzője egyben az úgynevezett III. vagy *-n*-es praeteritum jele, egyben az egyes szám 3. személy kifejezésére szolgál (BEKE ÖDÖN, Cseremisiz nyelvtan 328; NyH.⁷ 88; LEHTISALO, AblSuff. 126). Н. И. ИСАНБАЕВ „О некоторых следах древнего значения деепричастия на «н» в марийском языке” című cikkében (NyK. LX, 59) az *-n* jelenlegi funkcióinak fejtegetése mellett megállapítja, hogy a mari határozói igenév képzője eredetére nézve egy ősi finnugor infinitivusi elemre megy vissza, ami a nyelvközösség felbomlása után mindegyik konkrét nyelvben sajátos módon fejlődött. Így például a mai balti finn nyelvekben a cselekvő múlt idejű melléknévi igenév végződésében található, a finn *-nut*, *-nyt*, az észt *-nud*, *-nüv*, a komi, udmurt infinitivusi *-n̄*, a mordvin múlt idejű melléknévi igenév végződésében levő *-ñ* toldalékokban.

Talán nem szükséges több példát idézni a finnugor igenévi eredet bizonyítására. Igenévi, állítmányi, majd verbum finitimi szerepkörben is találkozunk képzőnkkel, s ebben a sorrendben egyben egy reális fejlődési sor különböző fokozatait is feltehetjük. A melléknévi és határozói igenév közti funkciókülönbség sem aggasztó nehézség. KÁROLY SÁNDOR írja „Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában” című értekezésében (73): „Az *-õ*, *-õ* képzős igenév alkalmi használatban funkciójára nézve nagyon közel áll a *-vãn*, *-vẽn* (*-va*, *-ve*) képzős igenévhez. A melléknévi és a határozói igenév funkcionális szerepe között éppen az alkalmi és az általános használatban való alkalmazhatóságuk, illetőleg e szerepre való alkalmatlanságuk húz éles határt.”

6. A finnugor eredetű *-n* képzővel ellátott forma a nyelvfejlődés bizonyos fokán kényszerítő körülmények közepette egy meghatározott-igecsoportban

mint egyes szám 3. személyű igealak jelentkezhetett. Analógia következtében ugyanebben a szerepkörben áttért más ige csoportokra is, de eredeti névszói funkcióját teljesen elvesztette. A nyelv további fejlődése során alaki módosulásokat, majd változásokat szenvedett, és „kalandos pályafutása” után ma már a nyelvjárásokból is kipusztulóban van. Emlékét csak a többesi *-nak*, *-nek* s mai köznyelvünk egyes mind jobban avuló, elszigetelt ige csoportjai őrzik.

IFJ. DOMOKOS PÁL PÉTER

Egy szókapcsolat történetének tanulságai

1. Az *éhen hal* szókapcsolatnak van egy *-l* ragos párja: *éhel hal*. Megvolt a régi nyelvben, megvan mai nyelvjárásaink egyikében-másikában. Dolgozatomban megkíséreltem megvilágítani a szókapcsolat *-n* raggal és *-l* raggal alakult formájának nyelvtörténeti viszonyát.

2. Az *-n* raggal alakult változat eléggé kései. Fellépésének első jelére — nem mondhatom, hogy első adatára — az Érdy-Kódexben akadtam (424/b): „myre hagygyatok az wr iftennek zolgayt *éhen zomehon* es hydeggel *meg halny*”. Tény, hogy e mondatban az *-n* ragos *éhen* a *meghalni* igenév bővítője. De a szórendben távol esik tőle, közéjük ékelődik az *-l* ragos *hideggel*; a *halni*-hoz igekötő járul; — vagyis a két szó nem áll olyan, frazeológiai jellegű kapcsolatban, mint aminőt az *éhel hal*-nak akár korábbi, akár későbbi, ezután bemutatandó adatai példáznak. Az *éhen zomehon* kifejezésnek az előbb idézett mondatban való szereplése mindenesetre az *éhen hal* kialakulásának útjába esik. Erre még visszatérünk. — A már kialakult, *-n* ragos frazeológiai kapcsolatnak egyelőre első előfordulását SZABÓ DÁVID „Kisded Szó-tár”-ában (1792.) találtam meg; e szótár az *-l* ragos formával mintegy értelmezi az *-n* ragosat: „*Éhen-halás: éhkel-halás*”. Továbbá: „*Ehel: ehen; valamint Ihol: ihon*”. Az utóbbi párhuzam jogos, hiszen mindkét alakpárban ugyanannak a tőnek megfelelő két-két származékát találjuk. Az ősi *ho-* névmástőnek az idézett két származéka régiség dolgában holtversenyben áll, s ugyanez nyilván feltehető a ragozott *éhel* és *éhen* formákra nézve is. Ámde a *hal*, *meghal* igeinek, illetőleg származékainak bővítőjeként szereplő *éh* szónak az *-l* ragos alakja kétségkívül jóval megelőzi az *-n* ragosat. Kiderül ez az adatok most következő felsorolásából.

JókK. 106: *ehuel haluan* | 1521: „ne *hallyanak ehel*” (MNY. XXXVII, 204) | ÉrdyK. 154: „*hogy ehel* ne *halna* meg”; uo. 424/b: „*éhen zomehon* es hydeggel *meg halny*” (Nytár.); (ezzel az adattal foglalkoztunk az imént) | 1530: „*ehwel* es *hýdegel* es *meg halnak*” (MNY. XXXVII, 352) | 1555: „nem *halhath* mek *ehel*” (LevT. I, 172) | 1557: „*megy halwnk ehel*” (LevT. I, 248) | 1559: „az gyalogok is mind el *halnak ehel*” (LevT. I, 316) | Helt: UT. T5: „*Ehel halok* meg” (NySz.) | Tel: Evang. II, 421: *Éhel hala* (NySz.) | 1585 (csángó folyamodvány): „esz *Éhölýsz* megý *hallunk*” (Szily-Eml. 121) | Kár: Bibl. I, 514: „Kinec veteményét az *ehuel hól*t észí meg” (NySz.) | DECSI, Adag. 219: „Nagy nyaualya az *éhel halás*” (NySz.) | Hofgr. 209: *Eiel halnac vala* (NySz.) | MÁ: Bibl. V, 16: „*Éhel halástól* őrzi” (NySz.) | Lép: PTük. I, 4: „Az *éhező* és *mezeitelen koldust* had *meg halni ehel* es *hideggel*” (NySz.) | Mad: Evang. 271: *Ehvel meghalni* (NySz.) | Pázm: Préd. 80: „Testi koplalástól vagy *éhel-halástól* szabadítson” (NySz.) | GKat: Titk. 432: „*Éhvel-halásra* jutottanak” (NySz.) | Megy: 6Jaj. II, 381: „Im *éhel halok* meg” (NySz.) | Misk: VKert. 639: „*Éhel halásra* jutnának” (NySz.) | Thaly: Adal. II, 88: „Tátva-nyitva mindenek-

nek nagy *éhel-holt* szája” (NySz.). Mikes 52. levelében ezt olvashatjuk: „nem akarta másképpen megöletni, hanem, hogy *éhel haljon meg*”; továbbá: „de az asszony ötven nap múlva sem akar *meghalni éhel*”. (Magyar Remekírók. Franklin-Társ. kiad. V, 117.)

Az adatok időrendjében most következnek BARÓTI SZABÓ DÁVID szótárának már idézett példái, köztük az *-n* raggal alakult, immár kötöttnek tekinthető szókapcsolat eddig első adata; ezeken a már idézett példákon kívül ismeri a szótár az *Éhen-höltt* kifejezést is. De az *-n* raggal alakult változat még sokáig nem kerekedik fölébe az *-l* raggal alakultnak. Erre vallanak gyéren jelentkezett adataim: Csokonai a Tempefőiben, a második felvonás II. jelenésében ezt mondhatja Betriegerrel: „már amellet *éhhel* is *meghal* az ember”. — RICHTER SCHUSTER 1847-ben kiadott szótárában van: *éhel-halól* (MNy. VI, 269). — A CzF.-féle szótárban van *éhhelhalás* címszó és *éhvélhalás* utaló címszó, valamint *éhhelholt* címszó; de felbukkan az *n*-es forma is: az *éh* címszó alatt van *éhen meghalni*, *éhen* vagy *éhhel halni*. Közmondásként közli ezt: „A jó szakács ritkán *hal meg éhhel*”. — A MTsz. két, minket érdeklő adatot közöl: egy ’éhen’ jelentésű *éhhel* alakot a régi Kolozs megyéből, valamint Háromszék megyéből — Kriza Vadrózsáiból — a következőt: „Máskülönb *meghót* vóna *éhel*” (I, 468). WICHMANN csángó szótára Hétfaluból ezt közli: *mek-hjlt éhel* ’er starb vor Hunger’, de a moldvaiak közt már ez járja: *ǫ meghölt éhen* (29). A Szamosháti Szótár az *éhhelhóytt* alakot közli (I, 195). Az Ormánsági Szótár csak az *éhön* alakot ismeri: „Ojan két esztendő vót akkor, hogy maj *éhő hátunk*.” (117), és a Szegedi Szótárban is *éhön halok* olvasható (I, 317).

Mint láttuk, a szókapcsolat régibb, *-l* — vagy esetleg *-vel* — raggal viszonyított változata máig is megmaradt, — úgy látszik, főképpen a magyar nyelvterület keleti felének egyes vidékein. Az ezt kizorító, mindinkább helyébe lépő, *-n* raggal viszonyított változat pedig aligha keletkezhetett régebben — vagy sokkal régebben —, mint a XVII. században. (Ebbe az időmegjelölésbe beleszámítottam azt is, hogy adatkészletem nyilván nem teljes.)

Az *-l* ragos változat eredetibb voltát bizonyítja tehát a magyar nyelvtörténet. A rokon nyelvek vallomástételéről le kell mondanunk: az *éh* szó ismeretlen eredetű, s ezért valószínűleg hiába keresnők a szókapcsolat hű megfelelőjét a rokon nyelvekben.

3. A tárgyalt szókapcsolatban nyilván az ősi *-l* ablativusrag jelenik meg okhatározói funkcióval. Az *éhel hal*-ban okhatározós szó szerkezetet látok, úgy, mint ahogy az ÓMS.-beli *buol*, *fyrolmol* is okhatározója az *ozuk*, *epedek*, illetőleg *sepedyk* igéknek, amint PAIS magyarázza (MNy. XXVIII, 51, Magyar Versek Könyve² 33, egyetemi előadásaiban és szemináriumain), és e szerint *buol* a. m. „bútól”, *fyrolmol* a. m. „siralomtól”, „Scemem *kunuel* arad, en iunhum *buol* farad” a. m. „szemem könnytől árad, én keblem bútól fárad”. Úgy látom — és ezt majd jobban ki is fejtem —, hogy az *éhel hal* szókapcsolat adatai is PAIS igazát támogatják SZINNYEIEVEL (MNy. XXII, 258 és MNyTK. 23. sz. 46) és KLEMMÉVEL (I. később; vö. MÉSZÖLY: MNy. XXXII, 171) szemben, akik az ÓMS. érintett szavaiban eredetibb *-vel* ragot látnak, s ugyanígy vélekednek a HB.: *halalnac halalál holz* szerkezet középső tagjáról is. Ez utóbbit is okhatározói szerepű *-l* ragos formának magyaráznom. Persze a bármely módon (analógiával, ragkeveredéssel vagy hiatustöltéssel) végül is *-vel* (*-val*) alakúvá vált rag funkciója ez utóbbi kifejezésben később átértékelődött az önálló szói eredetű, instrumentalisi szerepű *-vel* ~ *-val* hatására: állapothatározó lett, — ha ugyan egyáltalán szükséges felvetnünk e figura etymologica-beli viszony

kérdését. Amellett sem kardoskodnám, hogy a Megy: 6Jaj. II, 30: „Éhnek halálával hal-meg” (NySz.) kifejezésben még érződött az okhatározói viszony.

Az önálló szóból eredt *-vel ~ -val* ragnak bőven volt alkalmá összekeveredni az *-l* raggal, — amint erre PAIS többször is rámutatott. Az *-l* rag már igen régen magához ragadhatta a főnevek egy részének végmagánhangzóját, hogy azt saját előhangzójává tegye. Az előhangzóval bővült ragváltozat azután — analogikusan — ismét végmagánhangzós tőhöz csatlakozott, s az így keletkezett hiatus várta kitöltését. Hozzájárulhatott a két rag keveredéséhez az is, hogy az *-l* rag belső funkciófejlődés útján is eljuthatott az instrumentalis szerepig (de persze nem éppen az *éhel hal* szókapcsolatban). Részen ezzel a ragkeveredéssel magyarázhatjuk az *éhvel hal* formák helyenként és időnként való felbukkanását, részben pedig olyan szókapcsolatok analogikus hatásával, melyekben az *éhvel* tag valóban eszközhatározói bővítője és talán valódi *-vel* ragos determinánsa valamely igének vagy igezármazéknak. Ilyenek: DebrK. 123: „hogi ot ehuel öle neieh [hiba; helyesen: öletneieh] meg ötet”; uo. 544: „Az temlechbe kyzenketh [!] napyg kynzanayak ehwel es zomehfallgal” (Nytár.). De a két rag leíró szempontú különválasztása már a kódexek korára nézve is kérdéses. Mint említettük — és megokoltuk —, maga az *-l* rag is jelentkezhetik jellegzetesen eszközhatározói szerepben: JordK.: „Myre hoztatok ky mynket az pwztaban, hogy megh ölnetők mynd ez fokaffagot ehel” (RMNy. V, 44); Bornemisza: ÖrdK.: *ehel ölte meg* (ECKHARDT kiad. 1955. 179); Alv. Post. I, 217: „Éhel akarnák meg ölni” (NySz.).

Foglalkoznunk kell az *éhel hal* szókapcsolatbeli bővítőnyeknek még a két *h-t* tartalmazó alakváltozatával (*éhhel*) is. Ezt a viszonylag ritkán felbukkanó formát többféleképpen magyarázhatjuk. A két *h* betűvel való írás (és esetleg — kevés valószínűséggel — a hosszú *h*-val való kiejtés) származhatik egy valószínűs, a ragkeveredés folytán oda került *-vel* rag *v*-jének hasonulásából. Származhatik a *-vel ~ -val* rag hiatuson át keletkezett változatának: a *-hal ~ -hel* ragnak a *h-s* tőhöz való csatlakozásából. Származhatik — kevéssé valószínűen — a *h* intervokalikus geminálódásából. Származhatik más főnevek *-l* (azaz *-ol*) rag előtt geminálódott mássalhangzójának (pl. *siralomal* > *siralomal*) csupán az írásra ható analógiájából — különösen azután, hogy az *-l* rag eleveként megszűnt, és a számos *-l* ragos alakban fellépett magánhangzóközi gemináció nyelvszerte azt az érzést keltette, mintha mindenütt a hasonult kezdetű *-vel ~ -val* rag volna jelen. Származhatik bárhonnan a két *h-s* írás, adatai nem állhatnak útjába annak, hogy az *éhel hal* szókapcsolat viszonyító elemét az ősi ablativusragnak magyarázzuk. Fontos ebből a szempontból CzF. észrevétele. A szótár egy helyen (I, 472) két *h*-val közli ezt: *éhhel halni*, s ezt a megjegyzést fűzi hozzá: „Közönséges kiejtésben egy *h*-val használatik: *éhel*.”

Jelentéstan szempontból is az ablativusragos magyarázat a legegyszerűbb, legmegnyugtatóbb. Ez az ablativus causae nyilvánvaló néhány más, az *éhel hal* szókapcsolattal felerészben homonim szókapcsolatban is: MünchK. 147: „menè berèsec bouoqlkòdnèc kenèrèckèl èn atam hazaban En ke ith èhhèl èluèzèc” | VirgK. 103: *meg halnak hidegel* (Nytár.) | ÉrdyK. 424/b: „myre haggyatok az wr iftennek zolgayt ehen zomehon es hydeggel meg halny” (Nytár.; ezzel a mondattal más összefüggésben foglalkoztunk már előbb) | 1530: „ehwel es hýdegel es meg halnak” (MNY. XXXVII, 352) | CAL. 130: „biothanatos: . . eròszakkal meg holt”; 674: „morticinus: Dòggel holt” | 1583—?: *Hideggel holt meg* (Nyr. X, 469) | Lép: PTük. I, 4: „Az éhezò és mezitelen kòldust had meg halni éhel es hideggel” (NySz.) | Káldi: Préd. I, 428: „Némellyek

szomjúval meg is halának” (NySz.) | Csúzi: Síp. 570: „a hideggel holt mezételen koldusnak” (NySz.).

KLEMM (TörtMondt. 211) az ÓMS. érintett kifejezéseivel, a MünchK. már idézett *éhhel élüzec* kifejezésével, valamint az ÉrdyK.-nek ugyancsak már idézett *ehel ne halna meg* adatával foglalkozva úgy látja, hogy ezekben az önálló szóból lett *-vel ~ -val* rag szerepel, s ennek a ragnak az érintett adatokban tőle is elismert okhatározói funkciója szerinte másodlagos az eredetibb eszközhatározói funkcióhoz képest. Ezt írja: „Az ilyen okhatározók a megfelelő átható igés kifejezések mintájára keletkeztek, melyekben a *-vel* ragos határozók eszközt fejeznek ki: *éhhel* megöl (JordC. 44.) *~ éhhel* hal” (i. m. 211—2). Előbb már rámutattam, hogy az analogikus hatás valószínűleg más természetű és részben más irányú is. Nem az eszközhatározói *éhel öl*-féléből csatlakozott át az *éhel* bővítmény a *hal* ige mellé, hogy azután az új alaptag: a *hal* ige okhatározói szerepre kényszerítse, — hanem az *éhel hal* önmagától is megtermett, és csupán az *éhvél hal* forma alakítani magyarázatában kellett az eredetiben is eszközhatározói *éhvél öl* szerkezet analógiájához folyamodnunk. Az ez utóbbi alakkeveredést szülő analogikus hatás egyébként is kétirányú, hiszen az *éhel öl* változat legalább annyszor, de talán többször fordul elő, mint az *éhvél* vagy *éhhel öl*. — Amit KLEMMel szemben mondtam, azt még az a megfontolás is támogatja, hogy a dologi okokból csekélyebb jelentőségű, kisebb fogalmi hatókörű kifejezés aligha hozhatja létre analogikusan a nála nagyobb fogalmi hatókörűt, a nála fontosabbat, hiszen ez utóbbira korábban is nagyobb szükség volt a társas érintkezésben. Márpedig az okhatározós *éhel hal* szerkezet a nyelvi adatok száma szerint is, meg a szókapcsolattól jelölt dologi valóság jelentékenysége szerint is gyakoribb, fontosabb, mint az eszközhatározós *éhel (éhvél) öl*. Ugyanis az éhséggel való megölés eseteinek száma szükségképpen csupán töredéke lehet az éhségtől való meghalás eseteiének.

Ennyit az *éhel, éhhel, éhvél* alakoknak a tárgyalt szókapcsolatokbeli viszonyáról.

4. Vegyük számba azokat a nyelvi eszközöket, melyek a halál közvetlen okát megjelölő adverbialis determinánsokat a *hal, meghal* igéhez, illetőleg származékaikhoz viszonyították bármikor is nyelvünk emlékes történetében. Ezek a viszonyító eszközök — egy-két példával ábrázolva — a következők:

1. A „valamely *halált hal*” figura etymologicában jelentkező, az úgynevezett belső tárgyat jelölő *-t* tárgyrag: Pócs: Igazs. II, 71: „szörnyű *halált meg-hal*”; Fabó: Orsz. 258: „Kínzás után szörnyű *halált megholt*” (NySz.). — Vö.: *hősi halált hal*.

2. A *-ván ~ -vén* igenévképző: JókK. 153: „Az farkas *meg aguan, meg hala*” (NySz.). Figura etymologicaként: Kár: Hal. C: „Valamikor eszel, *meg haluan meg hozt*”; Szathm: Cent. 79: *Halván meg-halsz*. (NySz.)

3. A praegnans lativussal kifejezett ősi szemléletet továbbörökítő *-be ~ -ba* rag: JordK. 377: „Az *tengerbe* bele *halanak*” (RMNy. V.); DebrK. 502: „lathnaya hogy ew neky az *bethekseghbe* *megh* kelene *halny*” (Nytár.); Bornemisza: ÓrdK. 184: „*meg holtac* az *ehsegbe*” (ECKHARDT kiad. 1955. 184); Kár: Bibl. III, 35: „Az disznóc az *tengerbe halánac*” (NySz.); DECSI, Adag. 68: „Belé *halz* te az *álomba*” (NySz.); Emb: GE. 4: „Belé *hal e titokba* az emberi elme” (NySz.); PPBl.: „Szűnyog *tsípésbe*-is *meg-halhat* ember” (NySz.).

4. Az állapothatározói és az okhatározói viszonyítás közötti átmenetet képviselő *-ben ~ -ban* rag. A ragnak ez a szerepköre egyrészt az inessivusi funkcióból származtatható, mint ezekben: 1559: „az koppany beegh halaztat

volt az koppany toban, nagh halat foktak wolt, ewrēwlteben immaga es az thoba zekelyk, az henar el burullya, mygh az teby oda futtnak, adyglan *megh holt az wizben*,” (LevTár. I, 330); Czegl: BDorg. 228: „a *wizben halni* akaro ember” (NySz.). — Másrészt azonban számolnunk kell a *-be ~ -ba* raggal való keveredéssel is. Ez a keveredés megmutatkozott a már előbb, a 3. sz. alatt felsorolt példák némelyikében is: azokban, melyekben az igéhez a *meg-* igekötő csatlakozik; ilyenkor — ami a rag funkcióját illeti — a *-be ~ -ba* nyilván a *-ben ~ -ban* helyét orozta el (l. előbb). — További példák: VirgK. 29: „Az egieb martirok a *kenban* el fogiatkoztak es *megh holtak*” (NySz.); CzF. (II, 1327): „*Nyavalyában, csatában meghalni.*”

5. A *-tól ~ -től* rag: JókK. 63: „*ehsegtewl* sok emberek fognak *meg halny*” (Nytár.).

6. A *miatt* névutó: VirgK. 10: „En lelkem . . . es *meg holt* bwnek *miatta*” (Nytár.); CAL. 147: „caedes: Öldöklés, fegyuer *miat* valo *halál*”; 1594: „mely veresegh *mijat* három hett muluan *megjjs* holth” (Űriszék 233).

7. Az *által* névutó: „A kezem *által*-miatt kell *meghalnod.*”; „Ádámnak *általa* mindenek *meghalnak.*” (KLEMM, TörtMondt. 236, 237).

8. Az *-l* rag. Valamennyi viszonyító eszköz közül ez látszik a legrégebbinek. Először azért, mivel nem névutó, hanem rag; másodszer azért, mivel nem névutói eredetű rag, hanem ősi rag; harmadszer azért, mert ez jelentkezik egyrészt legkorábban, másrészt az adatok nagy többségében; negyedszer azért, mert ez szerepel a 'vor Hunger sterben', 'vor Kälte sterben' stb. jelentésű, frazeológiailag többé-kevésbé kötött, igen fontos szókapcsolatokban. — Az *-l* rag ide tartozó adatait már bemutattam.

Figyelemre méltó tehát, hogy a halál okát kifejező determinánsok viszonyító eszközei között nem szerepel az *-n* rag, ha csak nem éppen az *éhen hal* szókapcsolatban, meg ennek analogikus függvényében, a *szomjan hal*-ban. Ezért az *éhen hal -n* ragja külön magyarázatra szorul. A kérdés ez: miért váltotta fel az *-n* ragos forma az *-l* ragosat a magyar nyelvterület nagy részén?

5. Ennek a ragcserének négy oka lehet. Az okok különböznek, de azonos irányba hatottak.

— Az első ok. —

Az *-l* rag ma már nem eleven, hacsak nem tekintjük az előhangzóval bővült *-ul ~ -ül* változatát. Többek között azért sem eleven, mivel életerejét magába szívta a *-vel ~ -val* rag, amelybe behelyeztetett. Az *éhel hal* mint állandósult szókapcsolat legfeljebb csak nyelvi kövületként maradhatott volna meg. Helyzete a nyelv rendszerében még elszigeteltebb lett volna, mint például a *világgá megy* szókapcsolaté, mert itt a lativusragnak csupán ez a helyhatározói funkciója kövült meg; maga az *-á ~ -é* (illetőleg a *-vá ~ -vé*) — más funkcióban — mégis legalább élő rag.

Ez az ok önmagában persze nem magyarázza meg az *-l* → *-n* ragcserét, csupán azt teszi érthetővé, hogy az *éhel hal* szókapcsolat *-l* ragos szerkezetének megmaradása — miután az *-l* rag elköltözött az elevenek sorából — kétségessé vált.

— A második, a legfőbb ok. —

Az *éhel hal* szókapcsolat asszociatív szomszédságában helyezkedett el számos más, alkalmibb vagy egészen alkalmi szókapcsolat, melynek alaptagja nem a *hal* ige vagy ennek származéka, hanem valamely más szó, s ehhez a szóhoz az *-n* ragos *éhen* determináns járul, kétségkívül mint *á l l a p o t h a t á r o z ó*. Ilyenek: MünchK. 43: „*éhen* okèt *èlèrèztènè* nem akarom” | DebrK.

342: „de meztelen labbal meztelen fővel *futosuala*: uaraflor uaraflra: es *ehen zomehon*” (Nytár.) | SándK. 11: „merth *ehõn* nem *io* az tancz” (Nytár.) | ÉrdyK. 51/b: „Mykoron azért *eehen zomeehon le telepõttene*k volna”; uo. 424/b: „*lakoznak* vala nagy zeegheenfeeggel *ehen zomeehon*” (Nytár.) | Born: Préd. 400: *Ehennis el maradott* (NySz.) | MA: SB. 138: „*Éhen szomjan* haza jõ” (NySz.) | Com: Jan. 215: „*Meg várd* étlen, itlan, *éhen*, szomjuhon” (NySz.) | CzF. (II, 471): „*Éhen lenni*, szenvedni.”; „*Éhen*, szomjan *dolgozni*.”; „Kurta ebéd után *éhen maradni*.”; „*Éhenkórász*.”. — Ezek az alkalmi, állapothatározós szókapcsolatok már oly régóta, oly sokfelől — és a beszédbeli használat forgalmában oly sokszorosra — főgták, melyekre asszociatív é a eredetileg alkalmazható *éhel hal* szókapcsolatot, hogy nem csoda, ha ennek *-l* ragja helyébe analogikusan betolakodott amazok *-n* ragja. Mert ez történt.

Maga az a nyelvrendszerbeli helyzet, melyből az előbb magyarázott analogikus hatás megszülethetett — az a helyzet tudniillik, hogy a *hal* igéhez, illetőleg származékaihoz *-l* raggal csatlakozott (később mintegy vonzattá válva) az *éh* főnév, más igékhez viszont, melyeknek fogalmi tartalmához képest az éhség nem ok, hanem csupán az igealanyinak állapota, *-n* raggal csatlakozott —, ez a nyelvrendszerbeli helyzet már az eddig ismertetett adatokban is világosan megmutatkozott. Még szembeötlőbb a két rag közti e szerepmegoszlás akkor, ha ugyanazon nyelvi körzetből is kimutatható, például ugyanazon szerzőtől vagy ugyanabból a nyelvjárásból. Erre is akad példa. M i k e s 52. leveléből kétszer is idézhetem az *-l* ragos okhatározót: *éhel haljon meg, meghalni éhel* (1. előbb); viszont ugyancsak Mikes ezt írja a 3. levélben: „Felfogadtam akkor haragos koplalásomban, hogy soha *éhen* török vendégségben nem *megyek*.” (Magyar Remekírók V, 30.) C s o k o n a i Tempefőijéből idéztük: „már amellet *éhel* is *meghal* az ember”, „a tanultakat az *éhelhalásra* segélleni” (1. előbb); viszont ugyancsak a Tempefőiben, a második felvonás tizedik jelenésében ezt olvashatjuk: „A tanultak *éhen fáradoznak* a nemzet dicsősége mellett.”. — PÁRIZ PÁPAI szótárában töretlenül mutatkozik meg ez az elkülönülés; CzF.-nál majdnem töretlenül: számos adata közül csak a *halni* és a *veszni* szavak mellett találunk *-l* ragos bővítményt (igaz, hogy nála már van *éhen halni* is). WICHMANN adatainak tanúsága szerint a hétfalusi csángó nyelvjáráson belül szembenáll a következő két forma: *mek-hãlt êhel* 'er starb vor Hunger' — *ehen jár* 'er geht hungrig, herum' (Wörterbuch, 19). A Szamosháti Szótárban közölt *éhel* és *éhenn* alakok a következő, ugyancsak szembenálló példák között oszlanak meg: *éhelhóutt* — viszont *éhem maracc, éhenkórász*.

— A harmadik ok. —

Az Irányelvekben PAIS arra a kérdésre, hogy „Mi a hangtörténet?“, többek között ezt feleli: „Azt vizsgálja, hogy a magyar nyelv történeti életének folyamán miképen módosulnak egyes hangok vagy hangcsoportok. Tudnunk kell, hogy hangcsoporton a hangoknak nemcsak fonetikai kombinációját értjük, hanem a képzetjelentő szavakat és a viszonyjelentő szó szerkezeteket, szintagmákat is egészen a mondatokig. T. i. a hangváltozások jelentékeny része ezeknek az összetettebb, felsőbb rendű nyelvelemeknek a keretében, a bennük kiváltódó hatások következtében megy végbe, vagyis nem egyszerűen hangtechnikai tényezők eredője.” (MNY. XLVI, 9 és MNYTK. 78. sz. 2.) Ezt a megállapítást HORGER szavaival közelítem anyagom szűkebb területéhez: „A szó nem a szótárban, hanem a mondatban él, s . . . a mondat nem szavakra, hanem szólamokra oszlik” (NyF. 65. sz. 11).

Hogy nyelvünk egyik-másik jelentős hangtörténeti változásának asszociációs ágya hosszabb lehetett egy-egy szó hangtesténél, azt már más alkalom-

mal megkíséréltem bizonyítani (MNy. LIV, 217—28). Ugyanakkor megpróbáltam rámutatni arra is, hogy a hangtörténeti kutatásnak — ha nem akar fonetikátlan lenni — voltaképpen mondatszakszakokban és szótagokban kellene gondolkodnia; számára a szó — elméletileg — szinte csak fikció lehet, gyakorlatilag pedig szinte csak munkadarab.

Az a lehetőség, hogy egy asszociatív hangváltozás ágya túlterjed a szó határán, s egészen a szólam határáig terjeszkedhetik, különösképpen vonatkozik a vizsgált *éhel hal* kifejezésre, hiszen ez nemcsak hogy egyetlen szólamtestet alkot, hanem azonkívül frazeológiai egység is. Mind lexikológiai, mind grammatikai szempontból ha nem is egészen kötött, mégis eléggé állandósult szókapcsolat. Így nézve rá, elég okát látjuk annak, hogy fellépjen benne az egyik *l*-nek a másiktól való, *n*-t eredményező elhasonulása. Ismeretes, hogy az *l* hangot és az *n* hangot kölcsönösen és bőségesen kötik össze az asszociatív egymásra hatás szálai mind az asszimiláció, mind a disszimiláció területén (vö. pl. utóbb: BENKŐ: MNy. XLVIII, 203—4; PAIS: uo.). Az *l*-nek és az *n*-nek ebből a korrelációjából azonban alig adódik az $l-l > n-l$ disszimilációnak egy olyan konkrét példája, amely a változás ágyául szolgáló hangtest tekintetében megfelelne az *éhelhal > éhenhal* hangtani változásnak, vagyis amely igazolná azt. Tudniillik az *éhelhal* hangsor talán páratlan abban, hogy e fonetikai szó második és harmadik szótagjának konsonnantizmusa azonos, jóllehet ez a konsonnantizmus nem is a legegyszerűbb. Éppen ez a szokatlan egyezés válthatta ki az *l*-ek egymástól való elhasonulását. A *talál > tanál*, a *dalol > danol* vagy — más szempontból — a *lengyen > lengyel* változás csak távolról emlékeztet az *éhelhal > éhenhal* változásra. A HORGERTŐL (MNy. IV, 39) magyarázott, népnyelvi *szökdélcel ~ szökdéncsel változatok már közelebb állnának hozzá; sőt magyarázatom bizonyítására túlságosan is megfelelnek, mivel az *éhelhal*-nak még szimmetrikusabb szótagfelépítése az elhasonulásnak még nagyobb kényszerét biztosítja. Csakhogy nem hiszek a HORGERTŐL kikövetkeztetett *szökdélcel alakban, melyre ő a szökdéncsel és a szökdéncsel változatokat visszavezeti. E változatokat másképp magyaráznám. De ez már nem tartozik ide.

— A negyedik ok. —

Ismeretes, hogy az ősi *-l* és *-n* rag a magyar nyelv valamely történelem előtti korszakában váltakozhatott egymással bizonyos funkcióérintkezések esetében. Másképp szólva: funkciójuk megváltozásával elragadhatták egymás szerepkörét. PAIS foglalkozott ezzel a jelenséggel — legutóbb „*Át — által, óta*” című dolgozatában (MNy. I, 318—31). Ennek a váltakozásnak a nyoma most is megvan egyes névmási alakokban: *ahol* ~ *ahun*, *ehol* ~ *ehon*, *innel* ~ *innen* stb. Mivel ezekben az alakokban már elhomályosult a rag, ezért a beszélők nyelvtudatában ezek az alakpárok csupán mint hangtani változatok jelentkeznek. S ahogy MOLNÁR ALBERTTEL megtörtént, hogy az *éhel* : *éhen* alak viszony magyarázatára az *ihol* ~ *ihon* alakpár jutott eszébe, úgy megtörténhetett másokkal is legalábbis az, hogy az *éhel* alakhoz egész hangtestükben is hasonló *ihol*, *ehol*, *ahol* névmások *-n* ragos párjai: az *ihon*, *ehon*, *ahun* változatok analogikusan hatottak abban az irányban, hogy az *éhel* ~ *ehel* alak mellé az *éhen* ~ *éhen* is odaszegődjék — oly mondattani helyzetbe is, ahová voltaképpen *-l* ragos forma illett volna. — Ennek a negyedik, ki nem zárható oknak azonban nem tulajdonítok különösebb jelentőséget.

6. Az *éhel hal* és az *éhen hal* viszonyáról mindeddig előadottakkal nem ellenkezik a fele részben homoním *éhen vész*, *éhen vesz* szókapcsolat története

sem. Figyelmet azért is érdemel ez, mivel a *hal* és a *vesz* igék ikerpárrá is összeforradtak: Pázm: Préd. 1161: „Dávidnak első fia Amnon úgy *hal-vesz*-vala Támár szerelmében, hogy naponként el-száradott kívánsága miatt” (NySz. III, 1085; több példa is uo.); — vagyis feltételezhetünk bizonyos párhuzamos-ságot a két ige mondattani kapcsolódástörténetében. Ezt a párhuzamosságot meg is leljük, amennyiben a *vész*, *elvész*, *elvesz* 'pereo' ige mellett is az *-l* ragos okhatározó mutatkozik legkorábban: MünchK. 147: *èhhèl èluèzec*. Az ige to-vábbi, okhatározóval bővült adataiban egyébként megtaláljuk mindazokat a viszonyító eszközöket (l. NySz. III, 1084—5), amelyeket már számba vet-tünk előbb, a *hal* ige okhatározói bővítményeinek vizsgálatakor. De a két ige kapcsolódástörténetében különbségként jelentkezik az, hogy a *vesz*, *vész* mel-lét a különféle okhatározói viszonyító eszközök közül éppen a locativusi sze-repben érthetően odakerült *-n* rag vált leginkább és viszonylag korán vonzati kapcsolóelemmé: Pázm: Kal. 437: „Ő maga Rogérius az *harczon vesze*”; Zrínyi I, 52: „Iffiantan kelle *veszni* szegénnek más *bolondságán*”; MonTME. I, 24: „Az *pénzön veszött* 1 frt” (NySz.). Az *-n* ragnak a *vesz*, *vész* ige melletti jelentőségével csak a praegnans lativusi *-be* ~ *-ba* rag versenyezhetik.

7. Záradékol a nyelvtudományunk állapotával foglalkozó DEME LÁSZLÓT idézem: „... ma még egy kissé ott tartunk, hogy többen is, akik munkájukban felismerik, sőt tudatosan alkalmazzák a dialektikát, olykor szemérmeskednek ezt bevallani. Szolid fejlődésünknek pedig ez ad oly lassú jelleget, sőt ez rejti el fejlődésünk tényét is a nem eléggé fürkésző vizsgálódók szemei, sőt olykor a magunk szeme elől is.” (NyK. LXI, 25.) S z ó v a l a szerző mondja meg, felismerte-e és tudatosan alkalmazta-e a dialektikát. Tehát szemérmeskedés vagy szemérmesség nélkül megmondom: felismertem és tudatosan alkalmaztam a dialektikát.

KUBINYI LÁSZLÓ

Áldomás-e a Szent János pohara?

1. Ősrégi magyar szokásnak tudjuk, hogy az alkudozás eredményeképpen létrejött vásár után az adó-vevő felek a megkötött üzlet megpecsételése *áldomás*-t isznak. Ugyancsak *áldomás* a neve a valamely ügynek sikeres lebonyolítása után tartott, ivással egybekötött lakomának is. A Magyar Nyelv Értelmező Szótárának nemrégiben megjelent első kötetében is ezt olvassuk: „*áldomás* fn. *-t*, *-ok*, *-a* 1. (Tört.) (A pogány magyaroknál) áldozat (bemutatósa). . . || a. (Tört.) Ezzel kapcs. örömnünp, lakoma, nagy vigasság. *Anonymus szerint őseink a honfoglalás befejeztével pogány szokás szerint nagy ~ t ültek*. — 2. (nép) Vmely sikeres vállalkozást, befejezett munkát, győzelmet, sikert v. más örvendetes alkalmat ünneplő lakoma, vig (evés-)ívás, borozás. . . a. (nép) Kül. adásvételt, üzletkötést, szerződést, fontos megállapodást, egyezséget, főként vásári alkut megpecsételő, szentesítő ünnepélyes v. barátságos (evés-)ívás, iddogálás. . .” BÁLINT SÁNDOR Szegedi Szótárának értelmezése szerint is: „*áldomás* (-t, -sa) fn. 'collatio'. Nr. Az életnek minden ünnepélyes, szokatlan mozzanata (névnap, új ház építése, vásárlása, jószágvásár stb.) *áldomás*ívással jár a legközelebbi rokonok, szomszédok, jóbarátok között.”

Egy régi, XVI. századbéli adat azonban valami olyasmire mutat, mintha régente a *Szent János pohará*-t is *áldomás*-nak nevezték volna. Az 1545. évi április 24-én Tordán tartott országgyűlés végzései közt ugyanis a következőket

olvassuk: „Lovak, ökrök és bármi más dolog vásárlásánál azon mód tartandó szem előtt, hogy ha valaki a piacon vagy más helyen és időben vásárol valamit, a vevő azon város vagy falu, ahol a vétel történt, tisztos és becsületes férfiai előtt az igaz vásár jeléül köteles *Szent János poharát* adni, amit népiesen¹ *áldomásnak* neveznek és ha a vásár körül holmi nézeteltérés támadna, az igaz vásárt ezen emberek tanúságával köteles igazolni, akik a *Szent János poharában* résztvettek” (Erdélyi Országgyűlési Emlékek I, 219: MonHungHist.: OrszEml. B. Az idézetet MAZSÁRY BÉLA fordításában adom; található: A magyar italmérés gyakorlata a jövedéki törvény megalkotásáig. Budapest, 1941. 65). Erdemes ezt a lóvásárra vonatkozó törvényes rendelkezést összevetni az ugyane tárgyban 1554-ben alkotott szász nemzeti statutummal, amely szintén előírja az *áldomás*-tartás kötelezettségét, de ezt nem keveri össze a *Szent János pohará*-val. E szerint: „Végeztetett, hogy ha valaki lovat akar venni, az vegye városban, mezővárosban vagy valamely főember székhelyén, vagy pedig nyilvános vásáron *áldomás* mellett, hogy ha az így vett lovat lefoglalnák, a vételnél és az *áldomás*on jelen volt tanúkkal igazolhassa magát.” (KOLOZSVÁRI—ÓVÁRI, A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye I, 526; MAZSÁRY i. m. 122.)

Az idézett két rendelkezés mindegyikének célja nyilván ugyanaz, tudnillik hogy a vásár megkötésekor *áldomás*-t kell adni, s ily módon az *áldomás*on részt vett „tisztos és becsületes férfiak” tanúságával kell a vásár hitelességének igazolását biztosítani.² A feltűnő itt csak az, hogy a tordai országgyűlés végzése ezt a vásári *áldomás*-t és a *Szent János pohará*-t azonosítja, holott az utóbbi — legalábbis eddigi adataink szerint — sohasem jelölte a jól megkötött vásár megpecsételését jelentő *áldomás*t. A két kifejezés szokatlan azonosítása már TOLNAI VILMOSnak is feltűnt (MNy. X, 25). Az ő figyelmét erre a tordai adatra ERNYEY JÓZSEFnek egy cikke irányította (MNy. IX, 399), aki azt vizsgálva, hogy a *Szent János áldása* vagy *áldomása* kifejezés helyesebb-e, ráakadt erre a Századokban közzétett tordai adatra (1868: 241). Úgy vélem, nem árt, ha az adatot eredetiben is bemutatom: „In empcionibus equorum bouum et aliarum quarumcunque rerum, is modus obseruari debet vt, si quis in foro vel alio aliquo loco et tempore emerit aliquid, Emptor ille coram probis et honestis illius Ciuitatis vel Villae hominibus, vbi emptio facta est, poculum S. Joannis, quod lingua Vernacula Aldomas appellare consueuerunt, in signum juste emptionis dare debeat; si qua vero controversia emptori de rebus emptis contigerit, veram empcionem testimonio illorum hominum, qui poculo S. Joannis interfuerunt, verificare debeat.” ERNYEY bizonyítása szerint a *Szent János áldása* szólásmód feltétlenül nyugati származású, német jövevény, az általános *Johannis*szegen közvetlen fordítása. Véleménye az, hogy a tordai adatban előforduló „poculum Scti Johannis, quod lingua vernacula *áldomás* vocatur” kifejezés „láthatólag” rámutat a szólásmód eredetére, sőt helyes érzékkel óvakodik szolgai fordítástól ott, ahol egyenértékű magyar szóval élhet, de a jelen esetben mégsem bizonyít, mert hát „Miképen is lehet Szent Jánost belehozni az *áldomás*-ivásba?” (i. h.). A két kifejezés szerintem sem lehet azonos, mert egészen más az egyiknek, más a másiknak a jelentése.

¹ A „népiesen” a latin eredetiben „vernacula”, amit TOLNAI VILMOS így fordít: „anyanyelvünkön” (MNy. X, 24).

² Idevág a Miskolc városa 1569-ben kezdett jegyzőkönyvében felmerülő *Bor aldo*, valamint az 1312-ben összeállított spalatói statutumokban előforduló *bucharis* ’pohárnok’ mint bírósági segédszemély (Pais: MNy. VI, 368, XXI, 61). — P. D.

TOLNAI a szóban forgó adatra vonatkozó véleményét így foglalja össze: „... hogy a tordai rendelkezés egynek veszi az *áldomás*-t a *Szent János pohará*-val, az vagy hiba (de ezt én nem hiszem), vagy pedig onnan van, hogy az erdélyi szászoknál a *Szent János pohara* fölvette a magyar *áldomás* (= mercipotus, Kaufstrunk) jelentését is. Ez azonban csak az én föltevésém és erdélyi szász nyelv- és történettudósainktól várhatunk erre bővebb felvilágosítást.” (I. h.)

Hogy közelebb férkőzzünk a mindenesetre feltűnő és figyelemre méltó dolog nyitjához, vizsgáljuk meg, mit értettek s értenek az *áldomás* szón, s nézzük meg, milyen értelemben használták és használják a *Szent János pohara* kifejezést.

2. A bevezető sorainkban már értelmezett *áldomás*-ról nem szükséges bővebben szólnunk, mert mai jelentése mindenki előtt ismeretes, régi jelentése is eléggé világos Anonymusnak sokszor emlegetett mondatai óta. Nála — mint más régi nyelvemlékeinkben is — 'áldozás'-t jelentett: „... in eodem loco more paganismo occiso equo pinguissimo magnum *aldamas* fecerunt” (16. fej.), azaz: „... azon helyen pogány szokás szerint egy igen kövér lovat leolvén, nagy *aldamást* tőnek”; — „Gausi sunt gaudio magno ualde et more paganismo fecerunt *aldumas*” (22. fej.), vagyis: „Igen nagy örömmel örvendezének és pogány szokás szerint *aldumást* tőnek” (mindkét idézet SZABÓ KÁROLY fordítása; vö. TÓTH BÉLA, Szájruj szájr² 1—2). Mivel az ilyen áldozás mindig lakomával volt összekötve, az *áldomás* szó később az áldozási lakomát, majd általában magát a lakomát jelentette, s így érthető, hogy a szó végül az 'evés-ivás', 'lakoma' jelentést vette föl, különösebben pedig azét, amelyet „nagy siker, győzelem, üzletkötés után” tartottak. (Vö. BALASSA, A magyar nyelv szótára.) A szónak CZUCZOR — FOGARASI szerint: „Eredeti közönséges érteménye: *áldás*”, „továbbá a vett jótéteményért ömledező hálaadás és szerencsekívánat”, „ünneplésszerű lakoma”. ZOLNAI GYULA és R. PRIKKEL MARIÁN kimutatása szerint az *áldomás* szó több nyelvemlékünkben 'licentia, engedelem' jelentésben is előkerül (Nyr. XXIV, 415, XXV, 372, XXVI, 128.). Bármi lett legyen is azonban az eredeti meg a régi jelentése a szónak, kétségtelen, hogy e pogány vallási kifejezésből ma már a nép nyelvében is „teljesen profán jelentésű” szó lett (KALLÓS ZSIGMOND: Nyr. LXV, 20), s mai értelme már csak az ünnepi alkalmakkor és az adás-vevéskor szokásos ivás. (L. az Értelmező Szótár és a Szegedi Szótár főntebb idézett értelmezését.) Ennek az ivásnak az adás-vételnél régebben jogi jelentősége is volt, mint azt Werbőczy Tripartitumának egy törvénye is bizonyítja, mely szerint (III. 34.) a lóköttöt föl kell akasztani, ha a lopott lóra már szokás szerint *áldomás*t is ivott (l. TÓTH BÉLA i. m. 3). Mint láttuk, erre utal a tordai országgyűlés és az idézett szász nemzeti statutum rendelkezése is. „Az *áldomás*nak ez a jelentése régi jogszokáson alapszik, melyet Werbőczy is belevett Hármaskönyvébe. . .” — írja TOLNAI (i. h. 25).

3. A *Szent János pohara* vagy *Szent János áldása* egészen más eredetű és jelentésű, mint az *áldomás*. Mindössze abban egyezik meg vele, hogy ennél is a lakoma, főként pedig az ivás a lényeges, a főkellék. A *Szent János pohara*, *áldása* eredetéről a Pallas Lexikona s nyomán a Révai Nagy Lexikona azt írja, hogy „Szt. János evangelista emléknepjén, dec. 27. az egyház által e szent tiszteletére megáldott bor, melyet a hívek eltesznek s belőle abból a célből isznak, hogy Szt. János közbenjárása által minden testi-lelki bajtól megóvassanak.” TRÓCSÁNYI ZOLTÁN „A szentek szerepe a magyar nyelvben” című dolgozatában (MNY. VI, 351) a *Szent János pohár* elnevezést a megszokásból, legendából, történetből fejlődött kifejezések közé sorolja, s a következő két adatot

idézi rája: „1. Elküttek a szent-János pohárral (mondja a gyerek, a kit Jánosnapját köszönteni küldtek). MTsz. 2. János Pohára emlékezetes, maradt fel a' Németektől, a' kikkél az a' szokás volt még mikor Pogányok vóltanak; hogy Új-Eszteendő tájban János emlékezetére 's a' barátság fen-tartására borral kedveskedtek egy-másnak 's az után-is az a' szokás nálók megmaradván, nevezék S. Johannis haustus Sz. János Pohárának. (Bod. Sz. Heort. 149—150.)” TRÓCSÁNYI első adata tehát azt a szokást örökíti meg, hogy az apa elküldi fiát János napot köszönteni, aki így fejezi ki magát: „Elküttek a szent-János-pohárral.” Ez az adat a Baranya megyei Csúzáról való (Nyr. XVIII. 478). A második adat viszont arra mutat, hogy a *Szent János pohara* pogány német eredetű, és az újesztendőt kezdő Janus emlékezetéből maradt fenn. Ez szerintem sem lehetetlen, mert Janus és János könnyen azonosítható volt egyrészt a név-hasonlóság alapján, másrészt ünnepeiknek időben való közelsége, csaknem egybeesése (január 1. és december 27.) miatt is.

A *Szent János pohara* kifejezés német eredete mellett foglalt állást — mint láttuk — ERNYEY JÓZSEF (MNY. IX, 399), TOLNAI VILMOS és utánuk mások is (MNY. X, 24.), de MARIÁNOVICS MILÁN [SIMONYI ZSIGMOND] szerint megvan a mása a szlovénban is (Nyr. XLIII, 283). ERNYEY számos adata támaszkodva meggyőzően bizonyította, hogy a *Szent János pohara* szólás mindenestül, ahogy van, német jövevény. Régibb forrásaink alig tudnak róla, a népnyelvben — ha előkerül — teljesen új keletű, míg a tanult, olvasott emberek körében ma egészen közkeletű, mégpedig az 'utolsó pohár, búcsúpohár' jelentésben. TOLNAI bő felsorolásban összeállította a kifejezésre vonatkozó irodalmi és nyelvi adatokat. Felsorolását a szóban forgó tordai végzéssel kezdi, amelyen természetesen ő is fennakad, mivel a német eredetű *Szent János pohara* a külföldi források bizonyossága szerint sohasem jelentette a magyar *áldomás*-t.

A *pohár* szó valamely szentnek a nevével összekapcsolva a XVI—XVIII. századi emlékekben a névnapi köszöntés rendes elnevezése volt; erre számos adatot idéz CSEFKÓ GYULA (Nyr. LXXIII, 217—22). Adatai arra mutatnak, hogy az ilyen névnapi köszöntések a névnapot tartóknál nagy eszem-iszommal, vendégséggel jártak. Érdekes, hogy már Geleji Katona István is megemlékezik rólok a Váltáság Titkáran (1645.): „Efféle vendégséget a' Magyarok az ő nevenek lévő szentnek pohárának hívják, úgy-mint Szent János, Szent István, Szent András etc. pohárának” (id. SIMAI ÖDÖN: MNY. IV, 13).

Mindezek szerint tehát a *Szent János pohara, áldása* talán lehet pogány eredetű (újévkor: Janus ünnepe; alapja a római libatio: áldozati ivás), de mindenestre keresztény vallásos szokás Szent János evangelista december 27-i ünneplésére. Erre utal a Pallas Lexikona és a Révai Nagy Lexikona főntebb idézett magyarázata, valamint BALLAGI Teljes Szótárának értelmezése is (1873.), ahol a *János* címszó alatt ezt találjuk: „*János áldása, János pohara*, a) a kath. egyházban karácson másodnapján a reggeli istentisztelet alkalmával megszentelt bor; b) ugyanazon napon elköltött borital; *igyuk meg sz. János áldását*.” Míg régebben a kifejezés csupán a névnap-tartáskor a *János* nevének köszöntésére szolgált, ma már csak általában a lakomákon, vendégségeken, borozgatásokon az utolsó pohárnak, a búcsúpohárnak a neve. Mai szótáraink mind e mellett tanúskodnak. Úgy véljük, elég a legújabb magyar szótárra hivatkozunk. Az *Értelmező Szótár áldás* címszava alatt ezt az értelmezést találjuk: „6. || a. (átv. biz.) (*Szent*) *János* ~ (a): a poharazást befejező, közvetlen távozás előtti pohár bor. *Igyuk meg v. ne hagyjuk itt a János* ~ át: búcsúzóul koccint-sunk, igyunk még egyet!” Ugyanitt a *búcsúpohár* címszó alatt olvassuk: „a.

Az a pohár, amelyet vmely szétoszló társaság búcsúzásképpen utoljára megiszik; (szent)jánosáldás. Miután megitták a búcsúpoharat, esendesen hazamentek.”

Ezt a ma elég gyakran hallható ’búcsúpohár’ jelentést számos följegyzett régibb adatban is megtaláljuk. RÉTHEI PIRIKKEL e használatot tréfás eredetűnek mondja: „*Szentjános pohara* (Csúzy): a búcsúpohár tréfás neve, melynek eredete onnét van, hogy szent János apostol és evangelista a bornak védőszentje” (MNy. III, 338). TRÓCSÁNYI a Dugonics Magyar Példabeszédeiben (1820.) megörökített idevágó közmondást és szólást is ’búcsúpohár’ jelentéssel értelmezi: „Gyakran megárt a szent János pohara. (Sűrű búcsúpoharazás.)” „Igyuk meg még szent János áldását. (Búcsúpohár. Sz. János evangelistának a mérgezett ital sem ártott.)” (MNy. VI, 353.) TOLNAI magyarázata is megerősíti a ’búcsúpohár’ jelentést; szerinte ugyanis a részeg ember nem egyszer issza meg a búcsúpoharat, hanem sokszor, mert nem győz búcsúztatni, persze hogy akkor megárt (i. h. 25). Ezt a jelentést találjuk CSÚRY BÁLINT Szamosháti Szótárában is: „*szentjánosáldása* fn. ’borozgatás alkalmával a legutolsó pohár bor’. *Igyuk meg a szentjánosáldá:sát, osz meny:nyünk.*”

4. Az előadottak alapján az *áldomás* szónak és a *Szent János pohara* (*áldása*) kifejezésnek a jelentése — akár régi, akár mai szemmel nézve — egészen más. Más az üzletkötés megpecsételésére vagy nagy siker, győzelem, ünnepi alkalom megünneplésére használt áldomás, és más a régi, a János napi istentiszteletkor megszentelt és ugyanazon napon elköltött bor, valamint a mai búcsúpohár. Éppen ezért nem érthetők egyet TOLNAI VILMOSSAL, aki a két kifejezésnek a tordai adatban történt azonosítását nem hibából eredőnek tartja, hanem fölteszi, hogy a *Szent János pohara* (*áldása*) az erdélyi szászoknál fölvette a magyar *áldomás* szó jelentését is.

Véleményem szerint ez az azonosítás föltétlenül a tordai országgyűlés végzéseit szövegezőnek félreértésén alapszik. Az illetőnek — akinek kilétét természetesen nem ismerjük — szeme előtt írás közben a két kifejezés tartalmából csak az ivás megegyezése lebeghetett, és tévesen, hibásan vélte a német eredetű, egészen más jelentésű, de ivással kapcsolatos *Szent János pohará-t* az ősmagyar, de ugyancsak ivással járó *áldomás*-sal azonosnak.

Véleményemet az elmondottakon kívül még az is támogatja, hogy a *pohár* szó elég könnyen átszaphat az *áldomás* jelentéséhez. Gondoljunk csak a *pohár* szónak egyes összetételek utótagjaként való olyan használatára, amelyekben fölvette az ’áldomás’ jelentést. Ilyenek például a CZUCZOR—FOGARASI-féle Nagyszótárban szótározott *békepohár* (áldomás, melyet a kibékült haragosok engesztelődésük jeléül isznak), *czokipohár* (áldomás, melyet az elmenőnek, elutazónak egészségére isznak), *társpohár* (áldomás, melyet valamely társulat új tagjának beiktatásakor isznak; különösen a mesterlegények avató áldomása) stb. A mi esetünkben persze *vásárpohár* volna a várt összetétel, mint ahogyan a jószágra való alkudozások létrejött vásár utáni ivásnak Szegeden *vásáráldomás* a neve: „*vásáráldomás* fn. ’a jószág eladása alkalmával a vásári lacikonyhán ivott áldomás’” (SzegSz.). Úgy gondolom, ma is furcsán hatna Szegeden, ha valaki ezt a *vásáráldomás-t* tévedésből *Szent János áldásá-nak* (*pohará-nak*) mondaná.

PROHÁSZKA JÁNOS

Bethlen Gábor és Kemény János nyelvéből*

1. E cikkben Bethlen Gábornak egyik levélgyűjteményét (Bethlen Gábor fejedelem levelezése. Kiadta SZILÁGYI SÁNDOR. Bp., 1886.) és Kemény Jánosnak önéletírását (Kemény János fejedelem önéletírása. Kiadta SZALAY LÁSZLÓ. Pest, 1856. Magyar Történelmi Emlékek I. kötet) veszem bonckés alá. Mindazonáltal e bemutató a célnak és a körülményeknek megfelelően csak vázlatos lesz, sokszor csupán nyelvi adatok felsorolása és egymás mellé állítása. Jórészt statisztikai módszerrel¹ összeállított adatgyűjteményem a nyelvi és stilisztikai vizsgálat számos területére kiterjed. Az adatokat a két fejedelem írásaiból párhuzamosan veszem.

2. **H a n g t a n i s a j á t s á g o k.** — A hangtani adatok, mivel csak a fent megnevezett kiadásokat használhattuk, s technikai okokból az eredeti írásokat nem állt módunkban átvizsgálni, nem eléggé hitelesek. Azonban előfordulási számuknál és statisztikai arányuknál fogva — mégis azt hisszük — közölhetünk néhány olyan megfigyelést, mely megbízhatónak és igen valószínűnek látszik.

A) **Magánhangzók.** — A mai *ë* és *i* hangokkal szemben nem túl gyakran jelentkezik *ö* vagy *ü* hang: *ë* ~ *ö*: Bethlen leveleiben az *ë* hangú változatok mutatnak erős többséget: *veszi* (5), *vettük* (6), *felette* (6), *esett* (1), *menésem* (1), *becsületlen* (4) stb. Ellenkező példát jóval kevesebbet lehetne találni: *böcsületben* (1), *köménb* (4), *kölletik* (42) stb. Ide tartoznak a *lött*, *vött*, *tött* igealakok, melyeket csak ilyen változatban jegyeztem fel. Kemény írásában lényegesen több *ö*-zö változatot (az említett igealakok nála is csak *lött*, *vött*, *tött* változatban fordulnak elő) találhatunk: *böcsületes* (4), *megötte* 'megette' (31), *bövílködtek* (32), *bövön* (42), *csöppönőleg* (104) stb., de az *ö* munkájában is az *ë*-zö változatok az uralkodók: *rendes* (3), *kiszedegettetvén* (3), *elég* (3), *fenn* (5), *feljebb* (7), *kelletett* (8), *gyermeki* (8), *emberek* (9), *felette* (10) stb. — *i* (*i*) ~ *ü* (*ü*): Ritkább jelenség, amikor a mai *i* hanggal szemben *ü* jelentkezik: *hüt* (B. 49), *üdt* (B. 167), *meghüt* (B. 232), *ügyeközünk* (B. 232), *szüből* (B. 232), *künn* (K. 311) stb. Erre inkább Bethlen mutat hajlandóságot.

Az előbbieket ellenkezője is megtalálható, vagyis ajakréses hang áll a maival szemben: *ö* ~ *ë*: a mai *ö*-vel szemben *ë* van: *nyegtünk* (B. 4), *megett* 'mögött' (B. 1, K. 451), *nevekedett* (K. 13), *nevelte* 'növelte' (K. 100), *négyszegüre* (K. 90), *setét* (K. 000), *szernyü* (B. 40) stb. — *ü* (*ü*) ~ *i* (*i*): a mai *ü* (*ü*) helyett *i* (*i*) jelentkezik: *míve* (B. 79), *igybeli* (K. 113), *izenettel* (K. 243) stb. — *a* ~ *i* (*i*): a hang áll itt: *állatván* (K. 76, B. 25), *fartatták* (K. 195) (de: *firtatván* K. 211), *aránzotta* (K. 342), *egyébaránt* (B. 139), *felszakasztani* (K. 66) stb. — Ide tartozik az a jelenség is, hogy a mai *séhol*, *séhonnan*, *séhova* többször így jelentkezik: *sohul* (B. 60), *sohuva* (K. 213), *sohunnan* (K. 287), *sohutt* (B. 122) stb.

A mai köznyelvi *o*, *ó*, *ö*, *ő*, *ë*, *é*, *a* hangok elég gyakran zártabb változatban tűnnek fel, vagyis *u*, *ú*, *ü*, *ű*, *i*, *í*, *o* hang található: *u* van ezekben: *sohul* (B. 60), *néhul* (K. 62), *nagyubb* (K. 371), *templumok* (K. 32), *marusszéki* (K. 42) stb. — *ü* hangot keveset lehet találni ilyen helyzetben: *javainktül* (B. 4). —

* E nyelvi ismertető tulajdonképpen a „Mit használt fel Móricz az erdélyi nyelvből az Erdély-trilógiában?” című tanulmányomhoz gyűjtött adatok egy részének sajátos szempontú feldolgozása.

¹ KOVALOVSKY MIKLÓS — a tőlem több szempontból felhasznált cikkében — már rámutatott a statisztikai módszer előnyeire és a hibáira: MNy. LIII, 353.

ü található itt: *jünek* (B. 44), *kijütt* (K. 3), *sütéltültig* (K. 273) stb. — *ú* áll ebben: *üdőtül* (B. 35). — *i* (*i*)-zű alak elég sok előfordul: *ütem* (B. 4), *remíntem* (B. 4), *dicírtessék* (K. 3), *üületi* (K. 11), *kisírtetém* (K. 13), *igírti* (K. 33) *igyenetlen* (B. 128), *egynihány* (B. 208), *Kígyelmetek* (B. 210) stb. — *o* található itt: *osztán* (B. 112, K. 120), *boszontani* (B. 6), *megholt* (K. 11), *mondolatejet* (K. 144), *fogyotkozást* (K. 279), *társom* (K. 12), *derekason* (K. 51) stb.

A mai köznyelvi *u, ú, ü, ő, é, a* hangjával szemben nyíltabb hang, vagyis *o, ó, ő, ö, é, e* fordul elő számos esetben: *o* található itt: *reájok* (K. 4), *házok* (K. 15), *magokat* (K. 47), *rajtok* (K. 51) stb. — *ó* van például ilyenekben: *íramó* (K. 40). — *ö* kevés példában lelhető: *töstént* (K. 277), *közöttök* (K. 30), *tőlök* (K. 130), *fülök* (K. 229) stb. — *ő* hang van ezekben: *sürövebb* (K. 433), *tők 'tük'* (K. 152) stb. — *é* hangot találunk a következőkben: *esmét* (K. 4), *kencscsel* (K. 6), *esmertem* (K. 40), *hertelen* (K. 314), *hedban* (K. 53) stb. — *é* található ezekben: *kévánni* (B. 6), *késéröt* (K. 13), *szerént* (K. 15), *annyéra* (K. 21), *héja* (K. 166) stb. — *a* van itt: *várasokban* (B. 4, K. 26), *állapatunkban* (B. 7), *Kolosváratt* (K. 18), *aranyas* (K. 90), *fazaka* (K. 460) stb.

A rövid és a hosszú magánhangzók váltakozására sok példa idézhető: az *e ~ é* hangzópárban a rövid változatok fölényét látjuk, bár gyakran találhatjuk egymás mellett is őket: *legyen* (B. 50) — *légyen* (B. 50) stb. Bethlen leveleiben a hosszú változat ilyen szavakban fordul elő: *jönek-é* (B. 10), *vélle* (B. 63), *nékie* (B. 122), *lévén* (B. 50), *lévő* (B. 145), *lészen* (B. 148), *légyen* (B. 148). Bethlen leginkább a *lenni* ige alakjaiban használ szívesen hosszabb változatot, bár itt is gyakoribb a rövid változat. Kemény írásából általában csak *velem, nekem, teszen, leszen, legyen, levén* alakokat gyűjthetünk, sőt rövid formában állnak ezek is: *nehányszor* (K. 51), *mendegelttem* (K. 81) stb. — *a ~ á* változat hosszabb formában is található: *horá* (B. 30, K. 25), *ád* (B. 122). Keménynél többször rövid marad a toldalékok előtt: *bástyájaul* (K. 26), *háladatlanság* (K. 388), *maig* (K. 36. de: *máig* K. 98) stb.

Magánhangzó-többletre egy-két példa akad: *mezítelen* (K. 52), *korcsomája* (K. 75), *szeredán* (B. 138, de: *szerdán* B. 150) stb.

B) Mássalhangzók. — A jésített hangokat tekintve az *n ~ ny* változatra általában igaz DEME LÁSZLÓnak az a megfigyelése, hogy a mai köznyelvi *ny* hang a régiségekben a szóvégeken és magánhangzó előtt *ny*, mássalhangzóval kezdődő toldalék előtt *n* (MNY. LVI, 23). Az *n*-es változat: *remíntem* (B. 4), *kényszerítetünk* (B. 4), *remínség* (B. 4), *törvéntelen* (B. 4), *kényszerítetett* (K. 32), *hánunk* (K. 109), *reménsége* (K. 194) stb.; az *ny*-es változat: *szegény* (B. 4), *bizonnyoson* (B. 4), *kapitánya* (K. 8), *innya* (K. 101) stb. Meglehetősen sok kivétel akad azonban, különösen Keménynél: *kapitán* (K. 7), *karácson* (K. 16), *legén* (K. 61, de: *legény* K. 183), *kicsin* (B. 7), *nítának* (B. 168) stb., vagy *vonyhassa* (K. 183), *szenyvedek* (K. 254) stb. — *n*-es a *-nyi* képző is itt: *asztalni* (B. 3), *menni* (B. 9), „tyukmony sülti idő alatt” (K. 145); de: *mennyire* (B. 8), *ölnyire* (K. 10) stb.

Az *l ~ ly* hangpárból a magánhangzók között legtöbbször az *ly* található meg: *mellyek 'mellük'* (K. 75), *mehtolyadtatván* (K. 127), *mellyéje 'melléje'* (K. 207) stb., de igen sok ellenkező példa is van: *távolykán* (K. 411), *helyt* (B. 125), *erdéli* (B. 81) stb. Ez azonban abból is adódhat, hogy — megfigyelésem szerint — Bethlen inkább az *l*, Kemény pedig inkább az *ly* változatot kedveli. Nála mai *j* helyén is találunk *ly*-t: *szélyel 'széjjel'* (K. 202). Viszont *l*-es hangjelölés van *j* helyett itt: *gyültenek 'gyűjtenek'* (K. 102), *nyulta 'nyújta'* (K. 178). — Egy-egy más jelenségre példa: *t ~ ty*: *rútyabb* (K. 96); *j ~ gy*: *gyáki* (B. 95).

Mássalhangzó hiányára elég gyakran idézhetünk példát: *búdosásunk* (B. 8), *bőt* (B. 124), *Oláországnak* (B. 261), *mia* (B. 36), *miá* (B. 121), *eliesztvén* (K. 201), *küül* (B. 4), *hínak* (B. 43), *hija* 'hívja' (B. 43), *hiünket* (B. 20), *mindenüé* (B. 168), *szüünk* (B. 35) stb. Bethlen írásában gyakrabban van ilyen adat, mint Keményében. A *v* azonban többször megvan: *híven* (B. 176), *hévnek* (B. 83), *hévség* (K. 390), *hívségeket* (K. 392), *hívebb* (K. 126) stb. — *l* hiányára példa: *bódog* (B. 8), *gyűlőség* (B. 115) stb.

Mássalhangzó-többség mutatkozik ezekben: *holdol* (B. 380, K. 306), *holnapban* (B. 130), *sütéltültig* (K. 273), *nélkült* (K. 157) stb.

Az *m ~ n* alakváltozat mind szóközépen, mind szóvégen gyakori a két írónál: *talán ~ talám*, *külömben ~ külömben*, *azonban ~ azomban*, de szabályoságot nem lehet megállapítani, csupán annyit, hogy az *n*-es formák vannak fölényben.

Leginkább Kemény írásában számottevők még az alábbi jelenségek: *r ~ ly*: *holypasztota* (K. 110), *mélyföld* (K. 202, B. 40). — *dz* található: *jádzza* (K. 411), *jádzók* (K. 423), *jedzette* (K. 14) stb. — *d* található: *hadta* (K. 20), *hadjuk* (B. 176) stb.

A hangátvetés példái: *kalánnal* (K. 144), *pökik* (K. 148), *terehviselésre* (B. 54).

A magánhangzók közötti mássalhangzó megnyúlása elég gyakran bekövetkezik: *közzül* (K. 25), „*török közzé*” (K. 25, B. 8), *közzölek* (B. 5), *tökélletes* (B. 8), *csirippolt* (K. 47) stb.

A hasonulás tekintetében megjegyzendő, hogy a mutató névmás *-val*, *-vel* ragos alakja *azzal*, *ezzel* változatban él. Kivételképpen csak ezeket tudjuk idézni: *avval* (B. 21, 49), *avál* (B. 79); *evvel* (B. 124, B. 298). — Hasonulás nélküli alakokat találunk néhányat: *azra* (K. 427), *azbéli* (K. 42). — Az igékben nem ritkák az ilyen formák: *alunni* (K. 81, de: *aludni* K. 145), *fekünni* (K. 314), *aluttam* (K. 176), *lefeküttem* (K. 176) stb. — A mai *vannak* (B. 95) alak csak mutatóban található, egyébként a *vadnak* változat fordul elő.

C) Etimológiai alakváltozatok. — A teljesebb és a rövidebb alakváltozatokból csak az eredetibbek találhatók itt: *leány*, *reám*. A *miért ~ mért* alakpárból is a hosszabb az általánosan használt, a rövidebbre csak mintegy kivételképpen idézhetünk (B. 211). — A névutóból alakult személyragos változatokat így találtam: *körülötte* (K. 47), *kivületed* (K. 184) stb. Az eredetibb *között* némi fölényben van a *közt* névutói alakkal szemben. — Az *azután* határozószó igen gyakori előfordulása mellett olykor feltűnik *asztán* (B. 121), *osztán* (B. 152), *osztán* (B. 112, K. 120); és gyakran a magashangú pár: *ezután*. Ennek nem találtam rövid változatát. Az *annakutána*, *ennekutána* gyakran előfordul. A *talán* határozószó csak így jelentkezik, rövid alakban nem.

3. A l a k t a n i s a j á t s á g o k. — A) Szótövek. — A névszótövek területén a mai hangzóhiányt mutató *tő* teljes itt: *tükörök* (K. 326), *feredők* 'fürdők' (K. 106), *ezere* (K. 386). — *v* nélküli alakban áll: *szókat* (B. 2), *szós* (K. 410), *jók* 'javak' (K. 170). Viszont *v*-s alakban találjuk a mai *v* nélkülieket itt: *könyvet* 'könnyet' (K. 152), *könyves* 'könnyes' (K. 171), *könyvei* (K. 231), *hévségben* (K. 390), *havok* 'hónapjuk' (B. 125). — A *hosszú* tárgyragos alakja: *hosszat* (K. 53); a *bél* szónak egyes szám 3. személyű birtokos alakja: *béli* (K. 415).

Az igék közül a *bocsát*, *felejt*, *jő* (*jű*) csak ilyen változatban található. — A változó tövű igék között a hangzóhiánnyal nem váltakozó alakban jelentkeznek a következők: *cselekeszik* (B. 70, K. 241), *igyekezik* (K. 277), *emlékezem* (B. 275, K. 40), *aluszom* (K. 81), *megnyugovám* (K. 292), *feküve* (K. 156) stb.

A többi típus azonban különösen Kemény írásában hangkivető változatban jön elő: *szerzettem* (K. 72, B. 60), *végzett* (K. 244, de: *végezett* B. 48), *végzés* (K. 188, de: *végezés* B. 11), *habzott* (K. 21), *őrzeni* (B. 32, K. 281, de: *megőrízésére* B. 20), *kénzottanak* (B. 322), *közleni* (K. 429), *ellenzenék* (B. 49), *tanácslom* (K. 234), *tanácsló* (K. 408), *tékozlott* (K. 18), *kipazarlotta* (K. 211), *gyakorlottam* (K. 16), *hajlana* (K. 207, B. 175), *meghajlására* (B. 168), *rablottak* (K. 117, B. 85), *buzgottam* (K. 72), *forgottam* (K. 44), *elsodrott* (K. 51), *morgottak* (K. 121), *megostromlani* (K. 56), *megvásárlottam* (K. 231), *érdemlenéd* (K. 94, B. 128), *érdemlő* (K. 149), *ingerleni* (B. 6), *ingerlő* (K. 408), *vezérle* (K. 74), *vendégle* (K. 70), *elveszteglétek* (B. 194) stb. Sőt a mai fülnek már igen furcsa példákat is lehet idézni: *merészlették* (B. 49, K. 66), *nehezlém* (K. 184), *termeni* (K. 393), *idegentje* (B. 50), *vádlás* (B. 14) stb.

B) Szóalkotás. — A névszóképzésben említésreméltóak: Keménynél gyakori az *-at, -et* képzős főnév: *ábrázatján 'arc'* (K. 78), *nevezet 'név'* (K. 36), *ágazatja 'ág'* (K. 3), *készülettel 'készülés'* (K. 78), *emlékezett 'emlékezés'* (K. 43) stb. — Ugyancsak Kemény szereti a képzőbokkal alkotott igék *-ás, -és* főnévét használni: *árultatás* (K. 9), „*tudhatásokon kívül*” (K. 287), *általszaladhatásomat* (K. 283), *postálkodások 'küldetés'* (K. 159), *bajlakodása 'bajt okozása'* (K. 399), *csalárdkodását* (K. 285), *kénszergetés* (K. 234), *galibáskodásom* (K. 247) stb. — A *létel* (K. 1), *hítel* (K. 124), *vítel* (K. 158), *menetel* (K. 39), *hivatal 'hívás'* (K. 177) főnevek Bethlennél is gyakoriak. — Mindkettőjük írásában fontos szerepet kap a *-beli* melléknévképző, melyet igen sokszor ragasztanak toldalékos főnévhez is: *országabeli* (B. 44), *várostokbeli* (B. 134), *országokbeli* (B. 170), *jóságokbeli* (K. 7), *időmbeli* (K. 16), *kezebeli* (K. 60), stb.; sőt névmással is előfordul: *ezbeli* (B. 10), *abbeli* (B. 10) stb. — Jellemző az is — különösen Bethlenre —, hogy egy melléknév *-ság, -ség* képzős főnévből többször ismét melléknevet képeznek *-s* képzővel: *békességesb* (B. 9), *teljességesen* (B. 8), *bátorságosan* (B. 103, K. 57), *szabadságos* (B. 171), *háborúságos* (K. 16), *nyughatatlanúságos* (K. 16) stb. — Ilyeneket is gyakran találunk: *alkalmatos* (K. 99), *szorgalmatosan* (B. 27) stb. — Inkább Keménynél lelhető az *-i* képző ilyen alkalmazása: „*magyari rosz szokás'*” (K. 15), „*jádzi ember'*” (K. 48), „*az tájéki emberek'*” (K. 9), „*az dedki szép tudományokban'*” (B. 201), „*hadi vezérség'*” (K. 238) stb. — Kemény kedveli az *-ista* képzőt személynevekhez ragasztani: *Zolyomista* (K. 206), *Csákista* (K. 205) stb. — A fosztóképző változatai közül néha a hosszabb *-talan, -telen* alak jön elő az ugyanabban a szóban használatos *-tlan, -tlen* helyett: *végetlen* (B. 61), *szünetlen* (K. 296), *vizetlenség* (K. 46) stb. — Kicsinyítő képzős formák Bethlennél csak olykor tűnnek fel, de Kemény szívesen él velük: *birodalmacskától* (B. 6), *levelecskénkre* (B. 31, K. 246), *békeségecskénknek* (B. 374), *költségecskémnek* (K. 48), *leánygyermecskét* (K. 173), *ebecskék* (K. 176), *selegecske* (K. 372) stb., sőt nála melléknevekét is találunk: „*felesecskén fogadott volna hadat'*” (K. 172), „*távolykán lételének'*” (K. 411). — A határozói igenév még két különböző fajtájában található: a rengeteg *-ván, -vén* alak mellett Keménynél 47-szer, Bethlennél csak 16-szor leltem meg a mai *-va, -ve* alakot: *futva* (B. 93), *írva* (B. 149), *várakozva* (B. 89), *sírva* (B. 182), *poroncsolva* (B. 124), *szökve* (K. 50), *szidva* (K. 57), *ülve* (K. 64), *nevetve* (K. 264), *halva* (K. 64), *fogva* (K. 9), *éhezve* (K. 102) stb.

Az igéképzésben még fontos szerep jut a szenvedő igének, gyakran áll szenvedő ige állítmányként: „*egyéb nem tanáltatik'*” (K. 3), „*azután az keresztnevek adattak hozzá'*” (K. 4), „*hamis hírek viseltetnek és híngettetnek'*” (B. 4), „*utjából ki kelletik térnem'*” (K. 79); nemcsak egyszerű, hanem kettőztetett formában is: „*más részre birattatni megértene'*” (B. 6), „*hivattatni kezdettek'*”

(K. 4), „születtetem is ugyan háborúságos időben” (K. 16) stb. — A számos műveltető értelmű és formájú ige között akad néhány említésre méltó: „helyére állat” (B. 25), *előállassa* (B. 127), „Úgy hallatott” (K. 173), *jártattak* (K. 50), *gazdálkodtatván* (K. 71) stb. — Visszaható árnyalatúak: *veszedelmeztek* (K. 31), *megtöbbüle* (K. 384, B. 158), „javaival töltözött” (K. 19), „ne késedelmezzék” (B. 211), „Kővárnál tartozott meg” (K. 23), „lovakra ragadozánk” (K. 73), *kinyilatkozék* (K. 165), *megszárazkodván* (K. 81) stb. — A -*kodik*, -*kedik*, -*ködik* és -*kozik*, -*kezik*, -*közik* képzős alakváltozat néha párhuzamosan jelentkezik: *ellenkezik* (B. 158) ~ *ellenkedik* (B. 91). — Használtabb gyakorító igék: *nézelné* (K. 97), *dőfölek* (K. 129), *ütögeték* (K. 129), *megdagadozván* (K. 151), *kérdekedném* (K. 72) stb.

A szóösszetétel területén megemlítjük, hogy néhány esetben még ragos szókapcsolat áll a mai jelöletlen alakok helyett: *lelkünk ismereti* (B. 52, K. 165),¹ *bajt-vidalja* (K. 7) stb.; viszont már mai alakban tűnik elénk: *magaviseletével* (B. 55), *gondviselésünk* (B. 62). — Az igekötők használatában számos olyan példát lehet idézni, melyben eltérést találunk a maihoz képest: *meztartóztatta* 'fel-, vissza-' (B. 62), *megkészítesse* 'el-' (B. 117), *megszegődtenek* 'el-' (B. 286), *mententették* 'fel-' (B. 306), *megadák* 'át-' (B. 338), *megolvasván* 'el-' (B. 363), *megbeszélém* 'el-' (K. 161), *meg is háborodott* 'fel-' (K. 161), *megkötelezést* 'el-' (K. 234) stb. Leginkább Bethlen használja a *meg* igekötőt igen sokszor, s példáin még érződik az igekötő eredeti jelentése. Egyéb igekötők változatait is meg lehet találni: *általértheti* 'meg-' (B. 52), *befoglal* 'le-' (B. 13), *vissza szokták magyarázni* 'felre' (B. 37), *kiérkezése* 'meg-' (B. 66), *eljárta* 'meg-' (B. 139), *ki nem nevez* 'meg-' (B. 32), *kipazarlotta* 'el-' (K. 211), *vállalám fel* 'el-' (K. 230), *metélték el* 'le-' (K. 293), *ellelte* 'ki-' (K. 413) stb. Néha akad olyan példa, melyet inkább igekötővel használnánk: „térdre esék előttem s kezdé követni” (K. 212), máskor viszont inkább igekötő nélkül: „*meghisznek*, mert esmernek tégedet” (K. 97).

Nem érdektelen a két írótól használt mellérendelő összetételek, illetőleg ikerszók bemutatása: *sírás rivás* (B. 145), *híres neves* (B. 28), *híre neve* (B. 8, K. 8), *jüttek, mentek* (K. 205), *hánt vetett* (B. 134), *járt költ* (B. 78), *emide amoda* (B. 145, K. 202), *nyakra főre* (K. 61), *zürzavart* (B. 24), *tős gyükeres* (K. 261), *szedő vedőre* (B. 177), *ingó-bingó* (B. 360), *dirib-darab* (B. 72), *csőtől botól* (K. 46), *elegy-belegy* (K. 184), *hejehuja* (K. 31), *hebehurgia* (K. 410), *kótyavetyén* (K. 52), *perpatvar* (B. 390).

Az összetételek között szólnunk egy-két alakváltozatról. A tiltó szerepű *se* tagadásban csak olykor jön elénk az eredeti tagadó *sem* helyén: „*megtapasztalja Nagyságod, hogy se az ő fölsége kegyelmességében, se pedig nemzetünknek jó akaratjában meg nem fogyatkozik*” (B. 50); „*nem akartunk se hazánknak közönségesen, se pedig Hűségteknek privatim megfogyatkozni*” (B. 202) stb. — A vonatkozó névmásoknak rövidebb, a kérdő névmással azonos és ennek mutató névmással megtoldott alakjai közül a rövidebb változatot használják sokkal gyakrabban: Bethlen leveleiben a rengeteg rövid alakváltozat mellett csak 22 *aki*, 22 *amely*, 9 *ami* adatot találtam. Érdekes megjegyezni, hogy az *amely* 20 esetben jelzőként áll, s csak 2 esetben vonatkozó értelemben. Az *ami* mindig határozatlan, főnév nélküli főmondatra vonatkozott. Az *aki*-t a 22 esetből 3 alkalommal nem személyre vonatkoztatva használta az író: néha viszont az *amely* névmást szerepelteti személyre vonatkoztatva is. Keménynél csak hozzávetőleges számolást végeztem, de ez is hasonló

¹ Vö. PAIS, Lelkiismeret: MNY. XLI, 86—7. — A SZERK.

eredményt mutat, azzal a különbséggel, hogy nála az *(a)ki* névmás többször fordul elő, mint az *(a)mely*, s gyakrabban tűnik elének nem személyre vonatkoztatva is: „*kinél* jobb . . . lovat” (K. 40); „falukat, *kiket* . . . elvöve” (K. 22); stb. A vonatkozó szerepű határozópárokban is a rövid változatok az uralkodók; hosszú alakban legtöbbször csak az *amint* és az *ahova* használatos.

C) A szavak ragozása (jelezése). — Alaktani megjegyzéseink között némelyik nem jellegzetesen alaktani, hanem hangtani sajátosság is. — A többes szám jele kötőhangzóját tekintve három alakú (vö.: DEME: i. h. 26): *faloknak* (K. 9), *emberekével* (K. 11), *idősöket* (K. 24) stb. A tárgyrag kötőhangzója is mutatja ugyanezt: *társot* (K. 408), *nyugodalmot* (B. 208), *házamot* (B. 29), *köpenyeget* (K. 59), *tüzököt* (B. 206), *őköt* (B. 40) stb. Az *ú, ű* végű melléknévek már a ma szokásos kötőhangzós alakban találhatók: *vallásuakat* (K. 475), *mine-müeket* (K. 402) stb. — Az *s* végű melléknévekhez a tárgyrag többször kerül kötőhangzó nélkül: *csinost* (K. 50), *felest* (K. 35), *kedvest* (K. 232), *bizonyost* (B. 337) stb. A főnevekhez néha kötőhangzóval kötik a tárgyragot a maitól eltérően: *ónat* (B. 108, 197), *ónot* (B. 197), *papirosat* (K. 145), viszont olykor nem használnak kötőhangzót: *egy párt* 'párat' (B. 226), *helyt* (B. 151, K. 394), *sárt* (K. 402). — A birtokos személyragozásban sokkal többször jelentkezik a *j-s* forma, különösen a *t* végű szavak esetében: *állapotjok* (B. 1), *akarattját* (B. 353), *szolgálatját* (B. 65), *állapotjában* (K. 12), *ágazattja* (K. 3), *követjei* (K. 202), *utján* (K. 286) stb., de *d, k, m, n, l* után is gyakori: *tájékján* (K. 63), *másikja* (K. 105), *ebédje* (K. 413), *factotumja* (K. 9), *idegenje* (K. 254), *hivatalja* (B. 86) stb. Itt-ott feltűnnek viszont *j* nélküli alakok: *úta* (B. 10), *gondaink* (B. 82), *hada* (B. 125), *mie* (B. 152), *tagait* (K. 152), *fejérruhanemüe* (K. 230) stb. — Az egy birtokos egy birtok 3. személyében leggyakrabban *-i* található: *természetiben* (B. 1), *áldásával* (B. 7), *épületire* (B. 7), *eredeti* (K. 3), *igyekezetit* (K. 8), *végin* (K. 65) stb., nagyon sokszor előjön azonban a mai forma is. — Az *-ó, -ő* végű főnevek birtokos alakjai 3. személyben Bethlennél csak a hagyományos formában kerülnek elő: *adattját* (B. 49), *vesszejétől* (B. 242) stb. Keménytől tudok ellenkező példát: *jelzészólójának* (K. 89). — A több birtokos egy birtok 3. személyében a maitól eltérően három alakot találunk: *tárházok* (K. 32), *szabadságokban* (B. 4), *eszekben* (K. 47), *seregekkel* (B. 187), *öcscsök* (K. 25) stb. Így találjuk a személyragozott névmásokban és határozókban: *magokat* (K. 47), *bennnek* (K. 394), *nekiek* (B. 97), *közöttök* (K. 30) stb. — Az egy birtokos több birtok 3. személyében a puszta *-i* váltakozik a mai *-(j)ai, -(j)ei* alakokkal: *gyermeki* (K. 4), de: *emberei* (K. 233) stb., a több birtokos több birtok kifejezésében is a két formát többször egymás mellett találjuk: *dolgainkban és kívánságinkban* (B. 8). — A melléknév a fokozásban nem ritkán magánhangzó nélkül kapja a fokjelet: *szükségesb* (B. 15), *világostan* (B. 158), *köménb* (B. 4), *derekasb* (K. 3), *közelsb* (K. 5), *öregb* (K. 13), *hasznosbnak* (K. 33), *virtuosusb* (K. 18) stb., de a hosszabb alakok is előfordulnak: *virtuosusabb* (K. 30), *leg-öregjebb* (K. 184). Előtűnik még ilyen alak is: *öregbik* (K. 6), *jobbik* (K. 51), *ifjabbik* (K. 6), *legkisebbik* (B. 86) stb. — Itt említjük meg, hogy az illeszkedés szempontjából ma is ingadozó alakpárck ebben az időben is párhuzamosan jelentkeznek: *hátrább* (K. 12) — *hátrébb* (K. 68) (l. még: *onnat* — *onnét*, *odább* — *odébb*). — A *-al, -vel* rag mindig hasonult alakban jelentkezik. Mindig hasonulatlan: *özve* (K. 30), *estvéli* (K. 394). — Megtalálható a *-ba, -be* és *-ban, -ben* rag keveredése, Keménynél azonban az utóbbi uralkodik: „adjon *udvarában*” (K. 44), „beszállván Nagyszombat *városában*” (K. 51) stb. — Az *-n* módhatározórag kötőhangzója: *bizonyoson* (B. 4), *bövön* (K. 42), de gyakrabban a mai: *bizonyosan* (B. 52), *örökösen* (K. 21) stb. Az *ú, ű* végű melléknévekhez kötő-

hangzóval kapcsolják a ragot: *szomorúan* (K. 369). — Ritkán *-t* rag áll módhatározóként: *derekest* (K. 52). — Az igenévi *-vást -vést* (vö. MNy. LIV, 245–7) is előkerül: *bizvást* (B. 221, K. 335), *fogvást* (K. 112). — Mindkét író szívesen használja még az effajta ragokat: *halólag* (K. 145), *közösleg* (K. 176), *mulólag* (K. 193), *újolag* (B. 15, K. 73) stb. — A kedvelt *-stúl, -stül ~ -stól, -stól* váltakozó ragpárból az utóbbi a jóval gyakoribb: *országostól* (B. 32), *seregestől* (K. 54). — Raghalmozás: *egészlen* (K. 163), *miglen* (K. 25), *eddiglen* (B. 122), *sokáiglan* (B. 298), *peniglen* (B. 306) stb., — *akkoron* (K. 242), *ümmáron* (B. 175) stb., — *viszon-tag* (B. 20) stb. — Megjegyezzük, hogy az *-ul, -ül* ragot Kemény gyakran köti *j* hangzóval: *dajkájul* (K. 16), *vicejül* (K. 89) stb.

Az egyszerű és toldalékos alakváltozatok területén érdemes megemlíteni a következőket: A jelzői használatú mutató névmások négy változatban jönnek elénk. Részletes statisztikám tanúsága szerint leggyakoribb a ragozatlan és a határozott névelő nélküli *ez*. Bethlen 97 alkalommal, Kemény pedig 130 esetben él vele: *ez mi hazánkhoz* (B. 14), *ez világ láttára* (B. 14), *ez idő alatt* (B. 20), *Ez Sarmasági familia is* (K. 6), *ez öregbiknek fia* (K. 7), *ez expeditio alatt* (K. 55) stb. A második helyen Bethlennél a mai *ez, az* (ragozva és határozott névelővel) következnek: Bethlen 34, Kemény azonban csak 17 esetben használja: *ezekre az földekre* (B. 24), *azt az jószágocskát* (K. 144) stb. A ragozatlan *ezen, azon* Bethlen leveleiből csak 27-szer tűnik elénk, de Kemény 78-szor használja: *azon levelet* (B. 38), *azon székeknék* (K. 14) stb. Bethlen leveleiből lehet idézni példát 8 esetben a rövid *e* változatra: *e kicsin állapotunkban* (B. 41), *e megtörténhetik* (B. 5) stb. — Az *ilyen, olyan* és az *ily, oly* melléknévi mutató névmás párhuzamosan szerepel: *ilyen* (K. 9), *olyan* (K. 143), *ily* (K. 35), *oly* (K. 9) stb. Az önálló tárgyesetben is megtalálhatjuk a hosszabb és rövidebb formát: *olyant* (B. 108), *olyat* (B. 32), de a rövidebb az uralkodó. — A határozószók közül a helyhatározó *itt, ott* és *itten, ottan* arányában különösen Bethlennél a rövidebb az uralkodó; az időhatározószók területén is előfordulnak párhuzamosan rövid és hosszabb változatok, s Bethlen írásaiban az arány mindig a rövidebb alak javára szól: *most* alakot Bethlennél 71-szer, Keménynél csak 11-szer találtam, viszont a *mostan* Bethlentől 52-szer, Keménytől 37-szer idézhető. Bethlen azonban továbbragozott alakban is felhasználja: *mostanság* (B. 48), *mostanában* (B. 65). Az *egykor* 'egyszer' (K. 147) és *egykorban* (K. 60) aránya is a hosszú alak fölényét mutatja Keménynél. Az *egykoron* nem szerepel. — A hasonló alakváltozatokat mutató határozó(szó)k használata nem egyöntetű, hosszú és rövid változat egyaránt található: *kész* (B. 3, K. 61) — *készen* (B. 45) stb. Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy jelentéskülönbség mutatkozik a két alak között, tudniillik *kész* következetesen 'hajlandó valamire' értelemben fordul elő: „*kész* leszen . . . azt eligazíttatni” (B. 72); „*egyveledni kész* lött volna” (K. 68) stb.; a *készen* változat jelenti a mai 'felkészült, elkészült' jelentésű szó határozóját: „*készen* vagyunk, de nem akarunk erős fundamentom nélkül mozdulni” (B. 341). — Előkerül a *rég* (B. 134) és a *régen* (B. 100) alakpár is. — Inkább a rövid alak található meg ezekből: „*elég* bú és olcsó az barom” (B. 128); „*elég* rosz omen lőn” (K. 224); „*egész* bizonyos informatiót vivén” (K. 138); „*az* utban sehol *egész* Kolosvárig el ne hagyja” (B. 79); stb. — Nagyon gyakran hiányzik a rag olyan esetekben, amelyekben igei állítmány mellett áll határozó: „*kényszerítették* onnan nagy *hertelen* kiindulni” (B. 182); „*hertelen* nem nem vevén eszében mysteriumját” (K. 461); „*okvetellen* . . . jőj” (B. 76); „*ártatlan* megöletni” (K. 29); „*Mi* . . . ezten hétfőn *okvetellen* megindulván” (B. 125); „*már késő* vala” (K. 139); „*de késő* leszen akkor” (B. 117) stb.; jelzőnek, illetőleg határozónak határozójaként is megtalálhatjuk ragtalanul:

„szótalan alá néző” (K. 103); „véletlen érkezett nagy erejétől” (K. 103); „jó fizetett had” (K. 39); „nagy kedvesen is kérjük” (B. 15); stb. — Itt jegyzem meg, hogy a *kívül* névutó előtt is találunk ragtalan alakot: „Látván azért reménsége kívül az dolgot” (K. 194); „magunk is enni időtől fogva hazánkknak határi kívül lévén” (B. 8); stb., de ellenkező példa szintén adódik: *városon kívül* (B. 128). — A tárgy is feltűnik ragos és ragtalan alakban a személyes névmás egyes szám 1. és 2. személyében: *engem* (K. 82 stb.) — *engemet* (K. 78 stb.). A 3. személy sokszor szerepel továbbragozva: *ötet*. A *mind* általános névmás tárgyesete is ragtalan néhány esetben: „egy pénz sem fizetett neki, hanem *mind én*” (B. 114); „*mind* fegyverre hánynák” (K. 24); stb. Az 1. és 2. személyű hirtokos személyragos főneveket azonban csak tárgyraggal találtam, így a visszaható névmást is. Az összetételekben vagy hasonló szerepű kifejezésekben Bethlennél gyakran elmarad a tárgyrag: *hazája szerető embertől* (B. 1); *ezen levelünk megadó . . . szolgánk* (B. 10); stb.

Az igeragozás területéről megemlítenéd, hogy az ikes ragozás még teljes rendszerében megvan a két író írásában, de az ikes igék állománya némi eltérést mutat a maitól: *foly* (B. 342, K. 170), *hajol* (K. 300), *elromol* (B. 5), *mász* (K. 100), viszont ikesen: *lakolik* (K. 151), *pökik* (K. 148), *békéllik* (B. 161) stb. — Az alanyi ragozás egyes 3. személye a keleti nyelvjárásoknak megfelelően csak hosszabb alakban található: *leszen, teszen, viszen, megyen*. A hosszabb alak az állandó a létigéből is: *vagyon, nincsen*, s csak olykor bukkan fel egy-egy rövid változat: *nincs* (B. 50), *van* (K. 89) stb. — A többes 3. személyben kötőhangzóval és anélkül egyaránt kapcsolódhat a rag: *féltnek* (B. 74, K. 230) stb. — *békéllenek* (B. 144). — Az egyszerű múlt alanyi ragozású egyes szám 3. személyű alakja legtöbbször kötőhangzóval található: *beszéllett* (B. 158), *maradott* (B. 209), *akadott* (K. 43), *elterjedett* (K. 147) stb., viszont hangzóhiányra is akad példa: *esküdt meg* (B. 2). A többes szám 3. személyben a régebbi *eltévelyedtenek* (K. 30), *futottanak* (B. 44) párhuzamosan jelenik meg a mai *odavesztek* (K. 31), *szállottak* (K. 31) formákkal. Ez látható itt is: *voltak* (B. 97, K. 3) — *voltanak* (B. 95, K. 32). Már a mai formák vannak fölényben. — Az elbeszélő múltbeli alakok még igen nagy számban használatosak: *távoztatá* (K. 104), *érkezék* (K. 104), *oszlának* (K. 104), *szállánk* (K. 104), *emlékeztetők* (B. 8), *kelleték* (B. 8), *akarók* (B. 19) stb., s különösen Keménytől idézhetők az efféle rövid alakok: *tön* (K. 314), *vön* (K. 13), *vök* (K. 52), *lön* (K. 224), *tök* (K. 252), *lök* (K. 198), *tönk* (K. 272), *vüm* (K. 382), *vím* (K. 279), *vün* (K. 75) stb. — A feltételes módban még leginkább *várnók* (B. 11), *küldenők* (B. 12) alakot jegyezhetünk ki, de nem ritkák a mai formák sem, sőt sokszor egymás mellett állnak: *akarnók* (B. 8) — *látatnánk* (B. 8). — Az *and-*, *end-* jelű alak nemcsak igenévként használatos, hanem előfordul állítmányként is: „Mikor meghallandom, úgy tudok hozzá szólani” (K. 282).

Az összetett igealakoknak ebben az időben még nagyon fontos szerep jutott, ezért tartjuk itt fontosnak néhány számadat közzétételét: *ír vala* típusú igealakot Bethlentől 18-at, Keménytől 474 adatot gyűjtöttem; *ír volt* típusra nem leltem példát egyik írótól sem; *írt vala* Bethlen írásában 41-szer, Kemény írásában pedig 366-szor fordul elő; *írt volt* Bethlentől 81-szer, Keménytől 128-szor idézhető; *íra vala* típusra csak kevés adat található (vö. NytudÉrt. 12. sz. 35—6), Bethlentől mindössze 2, Keménytől pedig 4, ezért itt közöljük a lapszámot is (B. 4, B. 40, K. 126, K. 184, K. 231, K. 416); *írt legyen* típusból Bethlen 21, Kemény 32 adatot szolgáltatott. Elég szép számmal jelentkezik a *fog-os* jövő: Bethlennél 54-szer, Keménynél 37-szer. Egyéb *fog-gal* összetett alakok: *írni fogna* Bethlennél 3-szor, Keménynél 30-szor bukkan fel;

ezenkívül: *fogott írni* (B. 41, B. 115 és K. 31); *fogott volna írni* (K. 192, K. 250, K. 335); *fog vala írni* (K. 282, K. 286). A *kezd* igét is használják néha jövőként: B. 141, B. 148, B. 172, K. 284, K. 393). — Érdekes, hogy az *írt volna* feltételes múlt megjelenési számával Bethlen leveleiben az első helyen áll az összetett alakok között (147-szer jegyeztem fel), Kemény írásában azonban csak a harmadik helyre szorul (186 adatot írtam ki).

(Folytatjuk.)

BÁNHIDI ZOLTÁN

Klasszikus művek magyarra fordításának módszere

(Válasz késve, de talán még nem elkésve egy kritikai tanulmányra)

1. E sorok írója régről ismeri és mindenkor a legőszintébb tisztelet hangján fogja emlegetni a jeles, nagynevű tudós, Mészöly Gedeon nevét. Hallott arról a tanulmányról is, melyet Mészöly Gedeon Devecseri Gábor Homérosz-fordításának, illetőleg az Odüsszeia-fordítás módszertanának szentelt. Mikor azonban a cikk („Az Odüsszeia magyarra fordításának módszere”: Acta Universitatis Szegedinensis. Nyelv és Irodalom II. Szeged, 1956. 6—49) kezébe került, igen vegyes érzelmek közepette vette tudomásul, hogy a klasszika-filológia és műfordítás-irodalom általa ismert legjobb képviselői egy „félábon álló boltozat” szánalmas szimbólumai, amiként ő maga is „le fog omlani” mint műfordító, kritikus és klasszikus-filológus egyaránt, ha hiányzó félábat pótolni vagy esetleg szegény letagadottnak valóban meglétét bizonyítani nem tudja. E cikkecske célja csupán az: *a u d i a t u r e t a l t e r a p a r s.*

2. Régóta érdekelnek a vers-műfordítás elvi kérdései, s épp a klasszikus metrumokat illetően többször — közvetve vagy közvetlenül — kinyilvánítottam álláspontomat. 1956 legelején „A magyar hexameter” című rádióelőadásomban szóltam a kérdéshez, melyben példákkal igyekeztem illusztrálni, hogy nemcsak van hexameter *M a g y a r o r s z á g o n*, hanem van *m a g y a r* hexameter, mely elválaszthatatlan a magyar irodalomtól, szerves része az oly gazdag magyar ritmikának. Közvetve érintettem a problémát „József Attila és a klasszikus metrum” című dolgozatomban (IrtörtKözl. LIX, 178—91), majd teljes egészében a témának szenteltem „Gondolatok az új magyar Iliászhoz” című cikkemet (Nagyvilág 1957 [9. sz.]: 1425—8), magam is azok közé az „írásban vagy szóban nyilatkozott” klasszikus-filológusok közé tartozván, akik nem szégyenlik ma sem, ha elringatóznak a hexameter ritmusán, és „legfilológiaibbnak tartják minden eddigi Homérosz-fordítás” között a Devecseriét. És végül mertintcsak érintem a problémát az Antik Tanulmányok e sorok írásakor még sajtó alatt levő számában, ahol „Három költő — három könyv” című vitacikkem Tóth Béla Lucretius-fordításának és Devecseri Gábor új kiadásban megjelentetett Catullus-fordításának kapcsán tárgyalja a témánkkal összefüggő kérdéseket, s ahol épp a Devecseri-féle Catullus-fordítások kapcsán merészkedtem a rímes-rímes formában fordító Csengeryről a következő mondatot leírni: „Így lett Csengery egész életműve (kevés és egyre kevesebb kivétellel) anachronizmus és irodalomtörténeti adalék”.

E felsorolás nem akar a bibliográfiái exhibicionizmus elég gyakran fel-lelhető példának szaporítása lenni, csupán a szakember-olvasó figyelmét szeretné (esetleg nem ismert) olyan cikkekre felhívni, melyekben egyes — a

következőkben nem részletezett, csak utalásokkal jelzett — problémák tudományos megokolását is megtalálhatja. Az említett nyilatkozatokban kifejtett állásfoglalás, igen röviden és vázlatosan, a következő: 1. Az eredeti versformától való eltérést műfordításnál csak olyan esetekben tarthatjuk megokoltnak, ha az *i d e g e n* forma honinyelvbe át nem ültethető, vagy átültetve *i d e g e n* = ritmikailag érthetetlen marad. — 2. A magyar nyelv olyannyira alkalmas a klasszikus-időmértékes ritmus visszaadására, hogy évszázadok óta *m a g y a r* versformává váltak olyan — egyébként nem hazai-nyelvi talajból sarjadt — formák, mint a hexameteres ritmusok vagy az alkaioszi, sapphoi stb. strófák. — 3. Ez a tény „kényszerűen megszabta a fejlődés útját”; épp ezért Babitsék, általában a Nyugat nemzedéke óta, miután a legkacifántosabbnak tetsző klasszikus-időmértékes formák átültetése is kiválóan sikerült, anachronizmus régi elvekhez s a rimelő-népieskedő, csizmás-sujtásos műfordítás gyakorlatához ragaszkodni. (Egészen más dolog persze, ha egy vers, mint *m a g y a r v e r s*, önmagában „klasszikus” remekmű, ahogy az például Arany János Horatius: Barine-óda fordítása!) És most lássuk, mennyiben tekinthetjük Mészöly Gedeon cikkét a — nagyjából és egészében véleményünket valló — klasszikus-filológusok, kritikusok és műfordítók legtöbbször nemcsak cáfoló, de t é n y l e g e s e n megcáfoló írásnak.

3. Egy vita során „logikai félresiklásokról” szóltunk Mészöly cikkével kapcsolatban. A legfeltűnőbb ilyen hiba benne rejlik már a mű alap gondolatában, mely így summázható:

Devecseri Gábor Odüsszeia-fordításában egy sereg filológiai hiba fedezhető fel, s ezeket a mű kritikusan nem hajlandók észrevenni, — természetesen az egy Mészöly kivételével. Csakhogy Devecseri jeles költő és — állítólag — jó klasszikus-filológus. Mivel magyarázhatjuk hát az elkövetett filológiai és nyelvi hibákat? S mivel azt a tényt, hogy ezeket a klasszikus-filológusok mindannyian figyelmen kívül hagyják? Egyszerű a dolog. Devecseri úgy járt, mint a varázsos szövegek hallgatói, az „ájtatosok”, akik e szövegeknek annyira hatása alá kerülnek, hogy „a sejtelmes zengést még tökéletes értés nélkül is igék gyanánt . . . fogadják”; nyilvánvaló, hogy nem követte volna el a felsorolt súlyos hibákat, ha a hexameter kényszere nem nehezedett volna akkora teherként filológiai és költői génuszára. Másrészt: Az iskolás műveltségű, a népet nem ismerő, az „írásztali stílusérzékű” (14), „gimnáziumból kikerült” (46) szakemberek ugyancsak „elángyorodtak” (36) a hexameter zengésén-bongásán; nyilvánvaló, hogy különben nem nézték volna el Devecserinek feltűnő botlásait. Vagyis: mindebből az következik, hogy *H o m é r o s z t h e x a m e t e r b e n f o r d í t a n i n e m s z a b a d*. (A többi okról még lesz szó a továbbiakban!) Nehogy pedig önkényesnek tűnjék ez a beállítás, melynek lényege tehát: 1. premissza: Devecseri fordításában filológiai és nyelvi botlások vannak; 2. premissza: az Odüsszeiát Devecseri hexameterben fordította; szillogizmus: Homéroszt következőképp hexameterben fordítani nem szabad, — hallgassuk magát Mészöly Gedeont: „Mivel azonban az új hexameteres fordítás szerzője klasszikus filológusaink szerint képzett klasszikus filológus (mit én nem kétek), de maga a fordítás szemelláthatólag nem filológiai (mit mindnyájan tapasztalhattunk), viszont azonban kitűnő filológusok mind filológiainak tartják az általam felsorolt filológia-ellenes botlások dacára is: — bizonyos mindebből az, hogy ezek az egymásnak ellenmondó jelenségek a *h e x a m e t e r n e k t u l a j d o n í t h a t ó k* [az én kiemelésem].”

Csakhogy! Ha egy fiatal filológus a görög szöveg egyik-másik szavát vagy összefüggését félreérti, és több mint tízezer sorban néhány tucatnyi hibát követ el, annak semmi köze a magyar fordítás versmértékéhez. Ha pedig a filológusok a magyar fordítás több mint tízezer sorában átsiklanak néhány tucat — a görög filológiára tartozó — félreértésen, az esetben legfeljebb a felületesség vagy túlzott elnézés vádjával illelhetők, s ezt mégiscsak méltánytalanság a hexameter nyakába varrni. Nem csoda tehát, ha „egymásnak ellenmondó jelenségek” zűrzavarába jut az, aki a görög filológiát és a magyar hexametert összekeveri, főképp, hogyha nem vesz tudomást arról, hogy a fiatal filológus-költő „meglettebb korában” maga is rájött korábbi botlásaira, s azokat a hexameter ellenére — filológusbarátai tanácsait is megfogadva — kivétel nélkül javította.

A 45—6. lapokon — a nyelvi-stilisztikai hibákkal kapcsolatban — ezt olvashatjuk: „Ebben azonban megint nem egyén a hibás, nem a jeles költő és bizonyára jeles klasszikus filológus Devecseri, hanem részben az a harmadfél ezer év, mely a mi modern líránk műfaja és a régi görög hagyományos nemzeti eposz műfaja közt van, részben pedig hibás ebben is a hexameteres forma is [az én kiemelésem], mellyel . . . Homérosz fordításában nemcsak a görög filológiát, hanem a magyar filológiát sértő fogyatkozások is velejárnak.” Majd másutt: „Hogy ezt az egyszerű kifejezést Devecseri kicifrázza [„prosz dómath” helyett „házuk ölébe” . . .], annak a hexameter az oka. A hexameter kedvéért itt is elváltoztatja Homérosz stílusát nem-homéroszi kifejezéssel”. És így tovább. Csakhogy! Mivel támogatja Mészöly a meglepő következtetést, azt, hogy a fordítás nyelvi-stilisztikai hibáiért a hexameter a felelős? Semmivel. Azzal, hogy Devecseri jeles költő. Viszont Vörösmarty szintén jeles költő, az — bizonyára — Mészöly szerint is. Ha a következtetés helyes, akkor következképp Vörösmarty hexameteres eposzainak is nyüzsgünniük kell nyelvi-stilisztikai hibáktól, ha ezért nem is nagy nyelvművésznünk a személy szerint felelős, hanem a rosszul választott „idegen” forma, a hexameter. Ezt azonban előbb be kell bizonyítani, s csak azután hihetünk a fenti következtetés helyességében.

Vannak aztán ilyesfajta logikai félresiklások a bizonyítás részleteiben is. Felsorolás helyett csak egy igen jellemző példát iktatunk ide. A 9. lapon ezt olvashatjuk: „A finom stílusérzékű Arany csak komikus eposz versalakjának választott hexametert, azonban komoly eposzaihoz a rímes tizenkettest tartotta méltónak. Klasszikusok körmönfont fordítása című paródiáját é p p e n e z é r t [az én kiemelésem] nem felező tizenkettesben írta, mint Baksay a maga Iliász-fordítását, hanem szaporázó ütemű tánenóta sorokban, hogy a komikumot az epikus tartalom és nem-epikus versalak közti ellentét is nevelje . . .”. Mielőtt a végkövetkeztetést leírnánk, nézzük meg még egyszer az okoskodást: 1. premissza: Arany csak a komikus eposz versalakjának választotta a hexametert; 2. premissza: komoly eposzait rímes tizenkettesekben írta; szillogizmus: következképp Arany (komikus) eposzparódiáját nem is hexameterben, nem is felező tizenkettesben írta, hanem egy harmadik versformában, melynek az előzőkhöz semmi köze. Majd a végkövetkeztetés: „Aranynek ez a tréfás verse is t e h á t [az én kiemelésem], ha összevetjük komoly eposzai versalakjával, azt mutatja, hogy Arany is a rímes tizenkettest tartotta a magyar költői nyelv eposzi versalakjának”. (Uo.)

Hogy egy bizonyos versalak — attól függetlenül, hogy egy költő i n k á b b így vagy úgy szereti használni — egyaránt lehet komoly és komikus tartalom

hordozója, annál a kérdésnél nem érdemes vesztegelnünk. A görög hexameter éppúgy lehetett komoly, mint komikus eposz versformája, s a jambikus trimeter egyaránt elbírt a tragédiák komor, s a komédiák pajkos-trágár párbeszédeit. De nézzük csak meg jobban a fenti szillogizmus 2. premisszáját: itt Mészöly Arany „komoly eposzai”-val érvel, s erre építi a hamis szillogizmus tetszetős végkövetkeztetését, mely szerint Arany „a felező tizenkettest tartotta a magyar költői nyelv eposzi versalakjának”. Vajon melyik Arany írta „komoly eposzra” gondolt itt a szerző? Idézzük magát a tanulmányt: „Az Odüsszeát magyarra hexameterben fordítani olyan álfilológiai hűség, mint ógörög nyelvre a Toldit hangsúlyos, rimes, felező tizenkettesben fordítani.” (7.) A logikai elcsuszamlást hagyjuk most figyelmen kívül (az ógörög nyelv a Toldi keletkezése előtt sokszáz évvel már halott, a hexameter pedig ma is él!). Inkább nézzük az érvelés számunkra fontos eredményét: egy nemzeti eposzát a magunk nyelvére csak abban a versformában szabad lefordítani, mely a magunk nemzeti eposzának versalakja, s ez nem más, mint a rimes, felező tizenkettes, mert hiszen a Toldi is ebben a versformában született. Csakhogy a Toldi nem eposz, még a Toldi Szerelme sem minden vonatkozásban az, a homéroszi eposzokhoz képest pedig semmiképpen sem! A homéroszi eposzokhoz fogható népi eposzunk nekünk ugyanúgy nincsen, ahogy a rómaiaknak nem volt, s irodalmunk nagyjai ugyanúgy kísérleteztek népi-nemzeti eposz mesterséges létrehozásával, mint Naevius—Ennius—Vergilius vonalán Róma régi nagyságai. Ismeretesek Arany János erőfeszítései, melyek — végső soron — meddők maradtak, ha született is ezek eredményeképpen olyan remekmű, mint a Buda Halála. Mármost, mindebből két dolog is adódik: 1. Arany János, amint eposzteremtő kísérleteihez népi epikus formát keresett, csakugyan gondolt a rimes, felező tizenkettesre, de hogy ezt nem tartotta egyértelműen eposzi versalaknak, azt mutatja, hogy közben a Niebelung-strófával is megpróbálkozott. 2. Ha nem rendelkezünk oly — még csak tudósan összetakolt — népeposzsal sem, mint a Kalevala, akkor annak a dekavat versalakraól vitatkozni enyhén szólván kárba vesztett fáradság. Így aztán ama tetszetős 2. premissza meginog, s a különben is hibás szillogizmus másik félébát is elveszti.

Ennyi talán elég is lesz a tárgyaltam cikk érveléseinek logikájához, hiszen nem a tudományos érvelés módszertanához, hanem a klasszikus műfordítás módszeréhez kívánunk hozzászólni. Mészöly ama törekvése közben, hogy véleményét minél több oldalról megerősítse, több érvet sorakoztat fel, olyan érveket, melyeket nem árt közelebből szemügyre vennünk. A következőkben három sarkalatos kérdésben kell a tanulmányban ismertetett álláspontot megvizsgálnunk: 1. az Odüsszeia népiességének kérdése, 2. az iskolás-íróasztali városiasság és magyar-eredeti népiesség ellentéte, 3. a hexameter magyarsága.

4. A szerző az Odüsszeia fordítójától nem csupán a versforma kérdésében, hanem nyelvi-stilisztikai szempontból is abszolút paraszti népiességet követel. Hallgassuk magát Mészöly Gedeont. Miután kifejti, hogy az Odüsszeia szereplői milyen derék parasztemberek voltak — Odüsszeusz apja általában szőlejtében foglalatoskodott, Odüsszeusz „személye körüli minisztere” az isteni kondás volt, Nausikaa, a szépséges királyleány, maga mosta a család szennyesét stb. — a következőket írja: „... az ilyen életmódú társadalom bizonyára nem a városok társadalmához áll közelebb, hanem a mai és régi földművesek, pásztorok, kétkéz-munkások társadalmához. Milyen hangulatú nyelv illik tehát az ilyen

görög társadalom képét adó költemény magyar fordításához? A népnyelvből lett költői nyelv, mely a régi énekek és népmesék megfelelő nyelvi elemeit is fölhasználja. Ezt a nyelvet általában kettő jellemzi: először az, hogy nincsen összekeverve a programszerű nyelvújítás szó- és kifejezőkészségével; másodszor az, hogy állományához tartoznak olyan — régen magyarság szerte általános — szavak, szólások, mondatfűzések, melyek a mai »városi« nyelvben ismeretlenek, vagy szokatlanok." (14.) A következőkben aztán PÉTERFY JENŐ és az „elterjedt kritikusi vélemény" elítélését olvashatjuk, azét a véleményét, melynek képviselői nem nyugodtak bele abba, hogy Baksay például az Akropoliszból Tisza menti csárdát csinált, amiért — úgy látszik (vö. 16) — Mészöly egyenesen dicséri Baksayt.

Az érvelés megint csak nagyon tetszetős, sőt némely pontján erősen elgonkoldotató; de ne vágjunk a dolgok elébe, nézzük közelebbről a felsorolt téziseket.

Hogy a „kétkéz-munkások" társadalmáa csodálatosképpen szembe van állítva a „város" társadalmával, arról még a következőkben lesz szó, itt különben sem jelentős. Annál érdekesebb az, amit Homérosz „paraszti" társadalmáról hallunk. Homérosz hősei ugyanis — néhány kivétellel — baszileuszok (ahogy helytelenül fordítani szokták: „királyok") és ezek rabszolgái vagy rabnői, akik a patriarchális rabszolgaság viszonyai közt bizonyos értelemben a családhoz tartoznak, olyan „cseléd"-félék. Az Odüsszeiában szereplő „földművesek, pásztorok, kétkéz-munkások", s vegyük még ide a Pénélopé házában található fonó-szövő és a házi szolgálatot teljesítő szolgálólányokat is — valamennyien ilyen patriarchális rabszolgák. Az egészen más kérdés, hogy a dölyfös kérők által kismimizett öreg Laertész a kertjébe szorul, vagy hogy Odüsszeusz maga is végez kétkezi munkát kivételes esetekben, akár ha egy különleges násznyoszolya megácsolásáról van szó, akár ha szorult helyzetében tutaajt kell összeeszkábálnia. Abban tökéletesen igaza van Mészölynek, hogy ez a társadalom „nem a városok társadalmához áll közelebb" (egészsük ki a megállapítást: nem a mai városokéhoz); de a mai falvak társadalmától és életformájától legalább annyira különbözik.

De nem a mai falvak parasztjaihoz hasonló kétkéz-munkásokból tevődik össze az a hallgatóság sem, melyhez az aoidoszok énekei szólnak: baszileuszok ezek is, az uralmon levő földbirtokos arisztokrácia tagjai! A Homérosz korabeli költő ugyanúgy „dolgozó ember", mint a többi démiurgosz, az ács, az orvos vagy a jós, akik elsősorban ennek a felemelkedett, előkelő osztálynak kényelmét szolgálják. Hiszen a „férfiak hírnevét" (klea andrón) őrző dalok — az ösökként tisztelt régi héroszok dicsőségét zengve — épp a baszileuszok társadalmi jogait igazolják! S ez a nézet hazánkban sem ismeretlen: hadd hivatkozzam TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE Homérosz-tanulmányaira, melyek e kérdésben nálunk a végső szót kimondták. Olyan állítással viszont, mely szerint Homérosz egy a mai falvakra emlékeztető paraszttársadalom költője lett volna, sem a hazai, sem a külföldi szakirodalomban nem találkoztam. Mészöly logikáját követve tehát azt is állíthatnók, hogy Homérosz eposzait a múlt dzsentri-társadalmának nyelvén kell magyarra fordítani, hiszen ők egyenesen honfoglaló magyar eleink unokáinak örökösiként szerették magukat feltüntetni.

Talán ezzel is sikerült éreztetnünk, milyen anakronizmushoz, milyen abszurd következtetéshez vezethet egy ősi patriarchális (rabszolgatartó) társadalomnak a modern faluval való történetietlen párhuzamba állítása, még inkább identifikálása.

De nézzük tovább az érvelést. Mészöly szerint Homérosz nyelvének leginkább megfelel „a népnyelvből lett költői nyelv, mely a régi énekek és nép-

mesék megfelelő nyelvi elemeit is fölhasználja...”, mert „hangulatilag” ez illik legjobban a homéroszi költemények paraszti jellegű társadalmához. A megokolással kapcsolatban már megtettük észrevételeinket: Homérosz társadalma nem ilyen paraszti jellegű társadalom volt. De Homérosz nyelve is más volt, mint régi énekeink és paraszti népmeséink nyelve! Közismert, hogy a homéroszi nyelv aiól és ión elemekből ötvöződött — igaz, századok folyamán kialakult és mind tovább alakuló — olyan költői nyelv volt, melyet az egyszerű nép sohasem használt, melynek eltanulása az ifjú aoidosz-„növénydékeknek” komoly nehézséget jelentett; vagyis: olyasvalami volt a görögök számára, aint amit a mi elődeink a „fentebb stíl” kifejezéssel jelöltek. S ezt az egyik aoidosz-nemzedékről másokra öröklődő költői nyelvet maga Homérosz is tovább alakította (vö. MARÓT KÁROLY Homérosz-tanulmányait!). Homérosz nyelvének a dek v á t megfelelője a mi irodalmunkban-népköltészetünkben sohasem született meg, azt valamiképpen meg kellett teremteni. S ha tökéletesen igaz is, hogy az ilyen mesterséges teremtésnél a nép költői-nyelvi kifejezéskincsét lehetőség szerint figyelembe kell venni, ugyanúgy igaz az is, hogy ebben a program szerű nyelvújításnak is szerepet kell kapnia. Az viszont — ezek után azt hisszük — vitathatatlan, hogy a legnagyobb hiba: a homéroszi költeményekből akár csak nyelvi leg is paraszti népmesét „teremteni”.

S most hadd ejtsünk néhány szót az érvelés harmadik pontját érintve: az Akropolisz és a Tisza menti csárdák, a görög hősök és a pörgebajszú legények, a fenséges Zeusz és a subás falusi öreg bíró (14) azonosítása, amiért PÉTERFY bírálta, Mészöly megdicsérte Baksayt, szintén nem hagyható figyelmen kívül. Az előzők során igyekeztünk bizonyítani, hogy Homérosz „paraszti-ságá”-nak semmi köze a modern Európa paraszti életmódjához. Nagyon jellemző, hogy érvelése közben Mészöly — az egész cikk logikájára jellemző módon — bölcs-óvatosan csak az Odüsszeiából meríti érveit, mely csakugyan sok helyt olvaszt magába a paraszti népmesékkal szoros rokonságot őrző motívumokat, de közben — Homéroszról egyáltalán beszélhetünk — s hogy közismert tény, hogy ha Homéroszról egyáltalán beszélhetünk — s hogy beszélhetünk, az e sorok írójának mélységes meggyőződése —, akkor ama bizonyos homéroszinak tekinthető mű, melyet az Odüsszeia szerzője mintául vett, az Odüsszeiánál mindenestre korábbi Iliász. Kérdés mármost: lehet-e (és szabad-e) a homéroszi eposzokra egyként érvényes következtetéseket csupán az Odüsszeiából levonni? Továbbá: meg tudná-e őrizni komolyságát egy olyan tudós olvasóközönsége, aki azt próbálná elhitetni, hogy az Iliász harcolókalandozó baszileuszait a modern ember számára nyújtott műfordításban bicskázó falusi legényekkel kell helyettesítenünk? Hadd hivatkozzam itt a fellengős eposzra olyannyira haragvó, a nép tündérmeséit annál jobban megértő Petőfire, aki az ilyen „megnépítés”-ben rejlő komikai lehetőségeket nemcsak fölfedezte, de bőségesen ki is aknáztta. S a bizonyosság: Hérából nem lehet „Szemérmes Erzsók”-ot, Zeuszból „Helység Kalapácsá”-t és mondjuk Odüsszeuszából „Fondorlelkületű Egyházi”-t alakítani anélkül, hogy a hallgatóság vagy az olvasóközönség ne kuncogjon rajta. S meggyőződésünk, hogy a Héphaisztoszból formált „bice-bóca isten” semmivel se fenségesebb a Hérából formált „Szemérmes Erzsók”-nál.

5. Mindez igaz, de mindez íróasztaltermékekhez szokott filológus véleménye — mondhatnánk valaki Mészöly logikájával okoskodva. Egészen más ezekről a kérdésekről egy igazi vidéki magyar ember felfogása, mint a romlott ízlésű városlakóé. Ejtsünk hát néhány szót erről a kérdéstről is.

Ha valaki a vita tárgyát képező cikk fejtegetéseit olvassa, arra a meggyőződésre kell jutnia, hogy város és falu, városi és falusi életmód, illetőleg kultúra (költészet-irodalom) közt az emberiség történelme során soha nagyobb — és áthidalhatatlanabb — szakadék nem tátongott, mint napjainkban, Homérosz korát is beleértve. Hallgassuk csak a szerzőt — hogy legkirívóbb ilyen jellegű tévedését idézzem —: „Az effajta nyelv kétségkívül nem a gimnáziumot nem-jártaknak való epikai nyelv [Devecseri fordításának nyelvéről van szó, — az én megjegyzésem] és természetesen nem is Homérosz stílushangulatát lehelő nyelv; ezért ilyen nyelvre átdolgozni Homéroszt csupán a hexametert várók és a hexameterért sok egyebet elengedők kedvéért kell. Ezek a hexametert várók azonban a kétkéz-munkásokból egyre szaporodó olvasóközönségnek aránylag e g y r e k i s e b b s z á z a l é k á t alkotják.” (47.) — Az érvelés megint tetszetős; de mi van mögötte? A hexameter csak a gimnáziumot jártaknak való epikai nyelv. Ezek azonban „a kétkéz-munkásokból egyre szaporodó olvasóközönségnek aránylag egyre kisebb százalékát alkotják.” Vagyis: egyre kevesebben lesznek a kétkéz-munkások soraiból kikerülő olyan olvasók, akik gimnáziumot is végeztek, s várják, igénylik (mert értik) a hexametert? Ezt Mészöly sem akarta mondani. Annál világosabb az, hova vezet az eleve-elfogultság bármely tudománycs-kritikai cikk írásánál! Ugyanolyan öntudatlan gondolatfonalvesztés ez, mint a kétkéz-munkások és a város már jelzett szembeállítás. Életem nagyobb részét töltöttem vidéken, mint városban (Budapesten); de Budapesten legalább annyi kétkéz-munkás ismerősöm akadt, mint hazánk valamennyi általam megismert vidékén. A szembeállításnak tehát megint nincs semmi értelme, csupán korszerű megfogalmazás szeretett volna lenni a városi íróasztal-poéták elvei és az egyszerű nép ízlése közt erőszakolt ellentétnek. De vajon létezik-e egyáltalán ilyesféle ellentét, és mennyiben érinti ez a klasszikus fordítás módszerét?

Kétségtelen, hogy van és volt egy városi íróasztal-költészet, melynek a néphez semmi köze, — és nincs köze a gimnáziumból kikerültekhez, az értelmiséghez sem, melyet én ma már a „nép” gyűjtőfogalom alá vonnék! Viszont a Devecseri-féle Homérosz-fordítások egymást érő kiadásai akkora példányszámban keltek el, hogy valamennyien büszkék lehetünk, ha ennyi hexameteres Homérosz-fordítást igénylő, gimnáziumot végzett olvasóval számolhatunk máris Magyarországon. A baj nem ez, hanem, hogy Mészöly f a l u — v á r o s szembeállításában tulajdonképpen a r é g i — ú j szembeállítás leplezését fedezheti fel a figyelmes olvasó. S ez a jelenség eléggé ismerős az előtt, aki az európai irodalom történetét lapozgatta. Petőfi p ö r k ö l t i z é r e emlékeztető versei még Vörösmartyt is elgondolkoztatták. Vajon melyik irodalomtánár nem ütközött meg akkoriban Ady „Hunn új legenda” című versének híres során: *Hunn új legenda, mely zsarnokin életik?* S visszafele haladva a múltba: ki tudja, hány római háborgott, mikor olvasta az Ennius-leírta *cere comminuit brum* kifejezést? És végezetül: bizonyára Homérosz egyik-másik meglepő jelzőjén is megütközött néhány konzervatívabb hallgatója.

Ha Mészöly azt írja: „S ha az egyszerű nép és a középkori pap magyar versszabályainál többet és mást nem kívának — ez csak nem sok és nem új?“, arra most már könnyű a felelet. Nem sok és nem új. Ellenkezőleg: kevés és régi.

Az egyszerű (vidéki) emberek általában jól ismerik Aranynek „Családi kör” című költeményét, annál kevésbé Adynak — mondjuk — „Az ős kaján” című remekművét. A baj, amin segítenünk kell, nem az, hogy az előbbit ismerik, hanem hogy az utóbbit nem ismerik.

Falusi kultúra és városi kultúra közt ma már nincs ellentét, legfeljebb szintkülönbség. De semmiképp sem a várostól kell elvenni Homéroszt és a hexametert, hanem a falunak kell odaajándékozni, ha ez elvben és gyakorlatban lehetséges. S ezzel harmadik problémánkhoz érkeztünk.

6. Aki a „magyar filológiá”-val — bármily csekély mértékben is — foglalkozott, az előtt ismerős egy meglepő jelenség: Sylvester János disztichonjai a XVI. században, csanem minden hazai előzmény nélkül, olyan egyszerűtermészetesen gördülnek, hogy bárki (idegen) hazai vermértéknek vélhetné. Ezután következik még csak a magyar hexameter történetének nagy — ma sem lezárt — korszaka. Ha valaki azt az ellenvetést tenné, hogy Vörösmarty „Zalán futása”-t ma már alig olvassák (a maga korában is kevesen), annak azonnal válaszolhatjuk, hogy viszont Fazekas Mihály „Ludas Matyi”-ja hexameteres formában lett az egyszerű nép kultúrájának közkincsévé! Aki klasszikus metrumai miatt szívesen kiirtaná a magyar irodalomból Virág Benedeket, Kölcseyt, Berzsenyi Dánielt stb., annak azt tanácsoljuk: irtsa ki Babits Mihály, Juhász Gyula, József Attila és Radnóti Miklós gyönyörű szép hexameteireit is. Aki pedig minderre úgy érvelne, hogy ezek a hexametek a magyar nyelv természetellenére, sőt mi több, nyelvi erőszak tétel árán születtek, annak már igazán csak ezt a tréfás választ adnánk: erőszakból még szülehetnek egészséges leszármazottak, de ugyancsak erőszakos természetű nemzet vagyunk mi, melynek fiai — Sylvester Jánostól Keresztury Dezsőig, Devecseri Gáborig s a még ifjabb költő-kortársakig — évszázadokon át nem férnek a bőrükbe. Az állítólagos kizárólagos a n-s a j á t bőrükbe!

Mészöly ezt a problémát általában — bölesen — megkerüli: itt-ott említi csak, példának okáért, mikor HORVÁTH JÁNOS „még ki sem nyomtatott” írását idézi, mely szerint a hexameter „nálunk jövevény és iskolás emlékü, magára köti le a figyelmet, skandáltatja magát s nem egyszer erőszakot tesz a nyelven, mert annak nem a hangzati rendjét emelte szabállyá.” (36.) E felfogással szemben ellenvéleményemet másutt már kifejtettem. Hogy a hexameter nem „nyelvünk hangzati rendjét emelte szabállyá”, az vitathatatlan. De kétségtelen az is, hogy nem nyelvünk hangzati rendje ellenére vált a hexameter úgyszólván magyar versformává, hazai metrummá, vagyis erőszakot tételről csak igen feltételesen beszélhetünk. (HORVÁTH JÁNOS, vers-tanunk ismert szakértője, maga is a „nem egyszer”-rel enyhíti megfogalmazását.) Még felderítetlen terület: miképpen vált a latinoktól örökölt hexameter egyre inkább a magyar nyelv „hangzati rendjé”-hez idomulóvá, miképpen alakították ki költőink a magyar hexameter máig is megfogalmazatlan szabályait.

De magyar hexameter van, s méghozzá igen sokféle „stílus-hangulatú” magyar hexameter! És épp ezért a hexameter senkit sem kényszerít nyelvi botlások elkövetésére, sőt még csak arra sem, hogy bizonyos meghatározott hangot üssön meg. Aki Vörösmartynak „A két szomszédvár” című költeményét összehasonlítja Petőfi „Levél Arany Jánoshoz” című versével, a „Ludas Matyi” hexameteireit József Attila Flóra-dalával, vagy akár Radnóti Miklós Eclogáit Devecseri Gábor Homérosz-fordításainak hexamete-rével, az döbbenten fog rájönni arra, hogy bizonyos hexameter-típusok stílus-hangulat szempontjából — éppen nálunk — mennyire elüthetnek egymástól. Bizonyos mértékig áll ez az antik (görög-római) hexameterre is. Teljes egészében hibás és félrevezető tehát a következő mondat: „A görög eposz hexamete-rével nyilvánvalóan nem egyező stílusú a magyar eposz hexamete-re . . .” (6). A mondatnak helyesen így kellene hangzania: „Homérosz hexa-

metereivel nyilvánvalóan nem egyező stílusú Vörösmarty hexameterére.” S a konkrét-javított megfogalmazás ténylegesen igaz is. Hiszen Vörösmarty nem közvetlenül Homérosztól, hanem közvetve Vergiliustól kapta a hexametert, ha ez nem volt is „múlt századeleji idegen újság” (vö. 6), s ráadásul — elődei nyomdokait követve — nyelvünkhöz is idomította. Devecseri bűne tehát az, hogy megkísérelte egy olyan típusú és stílushangulatú hexameter létrehozását, mely az addig megteremtett hexameter-típusokhoz képest közelebb áll a homérosziakhoz, sokkal közelebb, mint Vörösmarty hexameterai. Devecserinek ezt a bűnét különben Mészöly is elismeri. A hexameteres fordítás lelkes fogadtatását ugyanis meg kellett valamiképpen indokolnia, ha azt a szerző eleve mindenképpen elhibázott, rossz fordításának akarta feltüntetni. A filológus-kritikus szakemberek elintézése volt — mint láthattuk — viszonylag a legegyszerűbb. De meg kellett emlékeznie az egyszerű olvasók nagy táboráról is! Az ő lelkesedésüket Mészöly a következőkkel okolja meg. Bennük, akik nem tudnak eléggé görögül (bár gimnáziumot végeztek), az Odüsszeia emlékével együtt él a homéroszi nyelv „nehezen érthetőségének emléke” és „a magyar fordítás magyar nyelvének hibás idegenszerűségében és értelmetlenségeiben a homéroszi stílust csodálják iskolás emlékeik hatása alatt” (46). A fordítás „hexameteres versformája és irreálisztikus nyelve” az, amelynek révén Devecseri sikert aratott „társadalmunknak gimnáziumból kikerült részében” (uo.).

Mellőzzük ismét az érvelés — már ismerten fura — logikáját és azt a tényt, hogy a Devecseri Homérosz-fordításait lelkesen fogadó olvasóközönség egy jó része, az ifjúság a gimnáziumban már nem olvasta eredetiben Homéroszt. Döntő az, amit a fonák értékelés is elismer: akik Homéroszsal valaha is ismeretséget kötöttek, Devecseri fordításában ráismertek ismerősükre!

7. Mindezek alapos átgondolása után — érthető módon — egyetlen érvet sem találtam Mészöly cikkében, mely igazáról elvi síkon meggyőzött volna. A klasszikus műfordítás problematikáját nem lehet és nem szabad az Odüsszeiára szűkítve tárgyalni. Egyik vagy másik fordítás filológiai botlásaiból még nem következik az, hogy a választott versmértéket terheli a felelősség. A hexameterre — s nem egy klasszikus metrumra még — nem mondhatjuk azt, hogy nyelvünkön erőszakot tesz, ha évszázados és igen jeles hagyományai vannak irodalmunkban. S végül: a népi tánc igen nagy közönségsikert érhet el országunk (főképp Budapest) és a külföld színpadain, de a fiataloktól anakronizmus azt várni, hogy egy bálon — akár a legkisebb faluban is — verbunkosokkal szórakozzanak. Ha valaki, akkor Arany János eléggé óvatos és konzervatív volt a formaválasztást illetően. Arisztophanész komédiáit (milyen kár!) nem merte vagy nem akarta eredeti jambikus trimeterekben fordítani. Nem azért, mintha a jambikus trimetert városibbnak (= idegenebbnek) tartotta volna a Shakespeare-i blanc-versnél, hanem mert az előbbinek nem volt hagyománya az elődök irodalmában. (A szalontai földművelők számára teljesen mindegy volt, hogy a műveltek jambikus trimeterben vagy blanc-versben olvassák-e a magyar Arisztophanészt!) Így aztán az Arany-féle Arisztophanész — a magyar műfordítás-irodalomnak ez az egész Európában ritkaság számba menő műremeke —, mégis csak valahogy úgy viszonylik az eredetihez, mint az élcelődő öreg parasztemberek vasárnap délutáni ümmögése a városi utcagyerekek kamaszos-csúfondáros nótázásához. De a problémát Arany is érezte. Nem véletlen, hogy a Barine-óda magyaros-rímes fordítása mellett ott találjuk kötetében Horatius hajó-ódájának formahű fordítását is!

3. Nem személyekről, elvekről van itt szó. Azt hihette volna az érdeklődő, hogy a vita már néhány évtizede eldőlt. Babits, Radnóti, Szabó Lőrinc, Dsida Jenő és mások klasszikus fordításai g y a k o r l a t b a n döntötték el az elvi problémát. Legyen szabad hát e sorok írójának is — végezetül — egy g y a k o r l a t i kérdést fölvetnie, illetőleg az elvi problémát erről az oldalról is megközelítenie.

Amikor Mészöly az összes hexameteres fordításokat, valamint Csengery (részben Baksay) és Vértesy Homérosz-fordításait egyaránt elítélve a nem-városi, hanem népi, nem-hexameteres, hanem rímes, felező tizenkettes formájú fordítás jogaiért szót emel, s ugyanakkor szemelvényeket is közöl saját — mind a hexameteres, mind a felező tizenkettesben írott, de lazán kezelt versmértékű fordítások hibáinak kiküszöbölését ígérő — Odüsszeiájából, felmerül az olvasóban a gondolat (akár műfordító, kritikus vagy klasszikus-filológus is az): vajon mivel kárpótolhatja őt egy új fordítás Devecseri görög hexameteréiért? Hiszen az új fordítás elveinek olvasása közben olykor-olykor igen nehéz leküzdenie belső zavarát! Csak két dolgot hadd említsek meg. Ami a felező tizenkettesnek Mészölytől körvonalazott szabályait illeti: mindezek igen sokoldalúan és meggyőzően támogatottnak látszanak, — illetőleg látszanának, ha nem ismerné az olvasó Arany ama kinos erőfeszítéseit, ahogy a felező tizenkettesben a mértékes vers hangzati elemeit érvényesíteni igyekezett. Másrészt megdöbbenti az olvasót a nevek átírásának — megmagyarításának — az a módja is, melyet Mészöly javasol. Egyáltalán nem érthetünk egyet Gedeonnal abban a kérdésben, hogy Odüsszeusz helyett a magyar Odüsszeia-fordításnak Ulisszeszt kell írnia; de tegyük fel: Mészölynek igaza van. Akkor viszont Poszeidón vagy Poszeidáón helyett miért találunk fordításában Pozidont? Miért nem Neptunt? S magától kínálkozik a kérdés: ugyan mennyivel magyarrabb például az Álcinous az Alkinoosz-nál?

Ezek — érthető módon — szorongó érzésekkel töltik el az olvasót, ha már a cikk ismeretében a fordítás-szemelvényeket föllapozza. E sorok írója — saját elfogultságától tartva — nem merte addig végleges formába önteni véleményét, míg szakember és nem-szakember ismerősei előtt, a mű címének és a fordító nevének előrebocsátása nélkül, fel nem olvasta a következő részletet:

„Mindenfelül ércfal, jó magasra húzták,
Fölül kék zománccal körülkoszorúzták;
Erős épületnek főterme kitarva,
Benn minden ajtónak arany a két szárnya,
Aranyos a szárnya, rezes a küszöbje,
Küszöbin a félfá színezüsttel fődve;
Színezüsttel fődve a szemöldökfája,
Arany az ajtószárny húzó karikája . . .” Stb.

S mindezeideig senki nem akadt, akinek Homérosz eszébe jutott volna.¹

HORVÁTH ISTVÁN KÁROLY

¹ Mészöly kötete (Ulisszesz, azaz Homérosz Odüsszeája magyarul. Budapest, 1959.) azóta megjelent, a kritika élesen felcsattanó hangja elcsitult, s maga a kiváló tudós elköltözött az élők sorából. Azzal, hogy ezt a — Mészöly halálakor már kiszélesített [A SZERK.] — néhol talán kemény igazságokat tartalmazó írást mégis változatlanul bocsátom az olvasó elé, hiszem, nem sértem meg a nagy tudós szellemét, aki maga is egész életében, fáradhatatlanul kutatva és vitatkozva, mindig az igazságot kereste.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Az ázik-fázik, irkál-firkál típusú ikerítések*

1. Közönségesen használt, ikerítésként ható kifejezés az *ázik-fázik*. Jelentkezik: Amadénál: *ázok, fázok, izzadok* | Orczynál: „más ég alatt *ázik, fázik*” (NySz.). Nem kétséges, hogy az *ázik-fázik* fordulat, illetőleg ikerítés első eleme a valószínűleg finnugor eredetű *ázik*, második eleme pedig a valószínűleg ugor eredetű *fázik* ige. Tehát mind a két tag önálló szó.

2. Póсахázinál 1669-ben jelenik meg az *üz-fúz*, így: „Ha *üzni fúzni* akarnók a dolgot” (NySz. I, 1049). Körülbelül egykorú vele Rozsnyai Dávid történeti maradványaiban, a XVII. század második feléből: „Ugyan *üzni-fúzni* kezdik szorosabban is” (MonIr. VIII, 339). PP., PPB. ezt tartalmazza „crepo” al.: „Ad mensam leges crepare: Törvényes dolgokat asztalnál *üzni fúzni.*” CzF. (II, 999) *fúz* (1) alatt: „Valamit *üzni-fúzni*, am. hoszszasan hányni, vetni, forgatni, kutatni, vizsgálni.”

Elégé természetesen kérdés, hogy az *üz-fúz* ikerszó az *üz* és *fúz* igékből, vagyis két eredetileg önálló nyelvelemből jött-e létre.

Az ismeretlen eredetűnek minősíthető *üz* (SzófSz.) régi és újabb jelentései 'kerget, hajt, üldöz'. — Az *üz* a régi nyelvi adatok (NySz., különösen a szólások al.) szerint ilyen — itt szemelvényesen ismertetett — kifejezésekben szerepelt: *bosszút, gyűlölséget, latorságot, a világot, nyerekedést, gyönyörűséget, pompát, játékok, tréfát, vásottságot, munkát, mesterséget üz, hasznát üzi*. Közülük vannak olyanok, amelyek a mostani nyelvhasználatban is fennforognak, vagy mint a régiek analógiájára keletkezettek élnek jelenleg is, így a *pompát üz* utódaként a *fényt üz*, vagy a *tréfát üz* mintájára mondjuk: *gúnyt üz*. Ezekből azt láthatjuk, hogy az *üz* igének 'tesz, művel, gyakorol (exerceo)' jelentése fejlődött, de úgy, hogy az 'eröltetés, megfeszítés, folytonosság, ismétlés' képzetmozzanata és gyakran bizonyos kellemetlen vagy rossz hangulati melléközöngé társult hozzá.

Ezt az *üz* igét bátran tekinthetjük az *üz-fúz* alakulat előtagjának.

Az utótagban a finnugor eredetű *fúz* igét láthatjuk. Ez az *üz* ismertetett értelméhez a *fúz*-nek átvitt értelmű használatához képest a 'folytonosság, tartósság, ismétlődés' mozzanatát adja hozzá, vagy megerősíti az *üz* jelentésében foglalt ilyen összetevőt.

Sőt ezt a megfejtést, mely szerint az *üz-fúz* az *üz* és *fúz* igék kapcsolata, támogatja a székelységi *üz-bogoz* 'egyre, vagy újra meg újra tovább folytat (veszekedés, pört, kellemetlen tárgyat)' (MTsz.), melyben a második tag, a *bogoz* rokonértelmű a *fúz-zel*.

Figyelmet érdemel mellettük a Faludi Nemes Asszonyából idézhető *üz-gyöz*: „Hozzá fog a fej-porzáshoz, ezt mind addig *üzi győzi*, a mig az egész szoba teli telik kődével” (NySz. I, 1191). A *gyöz* bizonyára 'bír, tud, képes' értelemben vált a kifejezés alkotóelemévé.

3. Teleki Mihály levelezéséből (III, 478) 1665-i kelettel közli CSEFKÓ GYULA (Nyr. LXXI, 38): „Hiszem, kegyelmes Asszonyom, ha csak abban állana az kötelesség, én is *irkálhatnék, firkálhatnék* emez amaz temondádot.” Széchenyi György 1715-ből való levelében (541) találni: „Én immár eluntam sok jó szót reá vesztegetni, az felesége rí, sír, szüntelen *irkál-firkál* izenget”. Több mint egy század múlva KRESZN. veszi fel a *firkál* mellett: „*Irkál firkál*. Scribillat, scriptitat.” A rendetlen írásra vonatkozó összetett ige második tagja, a *firkál* önállóan is használatos az újabb nyelvben.

SIMONYI, MNyelv² 283 és UngSpr. 206 szerint egy *irkál-irkál* kettőztetésből alakult *irkál-firkál*, s innen kiválással *firkál*. — Mi éppúgy, mint az EtSz. (II, 271), valószínűtlennek tartjuk ezt a származtatást. Az EtSz. (uo.) azt jegyzi meg a *firkál*-ra vonatkozólag,

* Vö. PAIS: MNy. XLVII, 146—8, L, 274—9, LV, 458—61, LVI, 311—5.

hogy eredete nincs tisztázva, de talán hangfestő szó. Az EtSz. utal arra, hogy némely magyarázók szerint a latin *fricare* 'vakar, dörzsöl, simít, ken' a *firkál* eredetije, de ugyan-csak az EtSz. jelzi ezzel a származtatással szemben MELICH ellenvetéseit is. — BÁRCZI, SzófSz. szerint: a *firkál* „bizonyt. er.; elvonásnak látszik az *irkál-firkál*-ból (XVIII. sz. k. [?], Kr.), ám e magyarázatnak ellentmond az ikersző egészen kései előfordulása. Lehet, hogy hangfestő töből (EtSz.).” — BEKE ÖDÖN (Nyr. LXXI, 15), aki a Széchenyi György-féle adatot idézi, azt írja, hogy igaza van az EtSz.-nak, amikor nem fogadja el azt a (SIMONYI-féle) feltevést, mely szerint az *irkál-firkál* az *irkál* ikerítése, s ebből vált ki a *firkál*. Különböen BEKE még így nyilatkozik: „Ha tekintetbe vesszük, hogy a rossz írást tréfásan *macskakaparás*-nak mondjuk, nagyon könnyen lehetséges, hogy az iskolai nyelvben a latin *frico* igét *firkál*-ra magyarosították.”

Mi azon a véleményen vagyunk, hogy a szót a latin *frico* igéhez vonhatjuk. Erre indít bennünket a Veres Balázs-féle Verböczi-fordítás 1639-i kiadásának szójegyzékéből (14) idézhető: *Firkált levelek*. Ez tudniillik nem 'scribillo; nachlässig schreiben', mint a NySz. véli, hanem 'rasus, frictus' értelemben az okirathamisítás egyik módjára vonatkozik. Erre vall, hogy MA. 1621. és PP. 1708., PPB. 1767. csupán 'frico, rado, kratzen, schaben, cucken, krauen' jelentését ismeri. (Az EtSz. II, 271 ezeket az adatokat külön 2. *firkál* címszóvá teszi, de kétségre vonja, volt-e ilyen szavunk.) Így értelmezhető a Czeglédi István-féle (Tromfosdi. 1666. 113) *fancsal firkálás*. Ellenben a Matkó-féle (BCsák. 1668. 241) *firkálás, kácombák* a. m. 'ácombákom' a mostani jelentés felé hajlik. Így jelenik meg Orczynál. Majd PPB. 1801. a 'fricare, radere; kratzen, schaben' jelentés mellé a 'nachlässig schreiben' jelentést is felveszi. — Ami az *irkál-firkál* alakulatot illeti, erre nézve az a nézetünk, hogy benne a török jövevény *ír* ige *irkál* gyakorítójával kapcsolódott össze a hasonló hangalakú, csupán a szókezdő *f*-ben eltérő latin eredetű *firkál* ige.

Az *irkál-firkál* igéből vonták el az *irka-firka* főnevet, úgy, hogy a szóvégi *l*-et denominális *-l* képző gyanánt fogták fel. Némelyek pedig az *irkál-firkál* ikerítésnek mind a két elemét *-kál* képzős gyakorítótnak érezték — aminthogy az *irkál* kétségtelenül az *ír* igéből való ilyen származék —, így azután az *irkál-firkál* mellé elvontak egy *ír-fír* iker-szót is, amelyre van adat Fal: TÉ. 'scribillo' jelentésben (NySz. I, 1601) és a szilágysomlyói népnyelvből 'irkál-firkál' jelentéssel (MTsz.).

4. Tehát az *ázik-fázik, üz-füz* és *irkál-firkál* ikerítésekben az előadottak szerint egy etimológiailag *f* kezdetű utótag meg egy etimológiailag magánhangzós kezdetű előtag kerültek össze, nem úgy, mint az *ut-fut, ityég-fityég, idrös-fodros* stb. esetében, amelyekben az *f* kezdetű utótag igazolható etimológiailag. Ezek az ikerítések tehát nem egy szó o s z t ó d á s á n a k, hanem két önállóan élő, illetőleg önállóan élt szó összetapadásának vagy — nehogy a más körbe, a jelentéstan körébe vágó nyelvi jelenségre is használt „tapadás” szó zavart okozzon — ö s s z e f o r r á d á s á n a k az eredményei. Ez az összeforradás pedig rendszerint a két szó mondatbeli együtt szereplésének, azonos mondatrészként való együtt használatának a következménye. Voltaképpen mellérendelő összetételek. Elemeik hangzásbeli összecsengésénél, alakbeli egymásra vonatkozásánál fogva ezeket is ikerszőknak foghatjuk és fogjuk is fel, már csak azért is, mivel az ilyen alakulatok funkció tekintetében is rokonok az egy szóból keletkezett ikerítésekkel: jelentés-, esetleg hangulatbeli árnyalatok feltüntetésére szolgálnak.

Ha a keletkezés, alakulás mozzanatának szempontjából külön szóval akarjuk megjelölni az ikerszők két csoportját, akkor azt mondhatjuk, hogy vannak osztódásos ikerítések, például *dib-dáb, zirög-zörög, ajjal-bajjal, illég-billég, izég-mozog*, és vannak forradásos ikerítések, amilyenek *ázik-fázik, üz-füz, irkál-firkál*.

5. SZD.²: „*Ijas-fias*: sok-magzatú p. o. ember.” KRESZN. (I, 161): „*Ijas fias*: jeles gyermekű [?]. Sz. D.” CzF. (III, 50): „*Ijasfias, (ijas-fias)* iker. mn. tt. *ijastfiast*, tb. *ijasakfiasak*. Kinek sok fia, sok gyermeke van . . . Nővénytani ért. aminek sok, apró,

sűrűen növő sarjai, ágacskái vannak.” — A későbbi népnyelvből: Szeged: „*mindenestül ijastul-fjastul* megjelentek” (Nyr. IX, 237) és szintén Szeged: *ia-fia* (*ídt-fídt*) ’pereputtya, egész rokonsága’ (tréf.): „Együtt *íastú-fjastú*” (SzegSz.) | Szatmár megye Nagybánya: „Az egész hadnak [családnak, nemzetségnek] *minden ija-fia* tolvaj vót”; Mezőtúr: [*minden?*] *ija-fia* ’egész családja’ | Nagybánya: „Egy *ija-fija* almát se kaptam a fán”: ’egyetlen-egyét sem’ | Szilágysomlyó: *senki ija-fia* ’senki fia, senki’ (MTsz. I, 923 I cím-szó al.).

MUNKÁCSI „Tavdai vogul nyelvjárás” című közleményében (NyK. XXIV, 156–7) a *j*, illetőleg eredetibb *g*, *γ* tövég elenyészttével járó „tögyöngülés” példái között sorolja fel a magyar *é-fiu*, *i-fiu é*, *i* elemét. Ezt az *íjatok-fíjatok*, *íjas-fíjas* kifejezéssel veti össze a következő megokolással: „Az *é* nyilván az éjsz. vog. *āyi*, osztj. *ēvi* »leány» szó mása, úgy, hogy *ija-fia* tdk. ezt jelentené: »leánya-fia, mint a vogulban is használatos *āyitā-piyā* gyermekei értelemben”. — MUNKÁCSI a VNGy. magyarzataiban (i. h. I, 176–7) hasonló nézetet nyilvánít, s analógiaként az északi osztják *evi-pox* ’Kinder, Nachkommen’, tulajdonképpen ’leány-fiú’-féle kifejezésre hivatkozik.

SIMONYI Magyar Nyelve 2. kiadásának a bírálataiban SZINNYEI (NyK. XXXV, 442) ezt írja: „A mi az *ia-fia*, *ija-fia* összetételt illeti, ennek az előtagja az én nézetem szerint nem azonos az *íjjú* szó *i*-jével, noha BUDENZ is annak veszi (MUSz. 810). Én azt hiszem, hogy *ia-fia* ízről-izre azonos a vog. *āyitā-piyā* és az osztj. *ēyél-póyā* »gyermekei» (tkp. »leánya-fia») szóval, tehát *ia* a. m. »leánya», míg az *íjjú*, *i-fíú*, *é-fíú* előtagjának a jelentése: »kicsiny, fiatal» (vö. NyH. 58).” — Ilyen nézetet jelez az elhomályosult összetételeket tárgyalva SZINNYEI a NyH.-ban is, ahol (756) a vogul adatot *āyide-piyye* formában közli, s sürjén-votják *níl-pi* ’gyermekek’, azaz ’leány-fiú’ analógiára utal. Az *íjjú*-nak mint összetételnek az első elemét a cseremiszi *iyə* ’állat fia, kölyke; gyermek’ és az osztják *ā’i* ’kicsiny, fiatal’ szókkal veti össze (uo.).

Nem kétséges, hogy SZINNYEI helyesen magyarázza az obi-ugor kifejezéseket. Eszerint azok mellérendelő összetételek, mégpedig jelentéstani tekintetben összefoglaló jellegűek, amilyen például a magyar *atyafi* ’rokonság, rokon’ kifejezés (különbözik tőle az *atyám fia* ’testvérem’ stb.).

Hogy a magyar *íjas-fíjas*, *íjastul-fíjastul* vagy *ija-fija* az obi-ugor kifejezésekben szereplő nyelvelemek magyar megfelelőiből alakult, ugyancsak nagyon valószínű, sőt lehetséges, hogy a magyar alakulat az obi-ugor kifejezésekkel együtt ugor-kori nyelvmaradvány. — Azt mondtam, nagyon valószínű, s nem azt, hogy kétségtelen. Szerintem ugyanis bizonyos fokig lehetséges, hogy a *fia*-tő (*fiak*, *fias*, *fjastul*) vagy a *fia* birtokos személyragozott forma ikerítésével van dolgunk, amely az alapelem szókezdő labiodentalis *f* hangjának elvetésével keletkezett. Vagyis igaza lehet CzF.-nak, amikor az *íjasfias*-sal kapcsolatban ezt jegyzi meg: „Itt az *íjas* csak utánzott játszi hang.”

PAIS DEZSŐ

Az *i*, *u*, *ü* pótlónyúlása igékben

1. Bár az „omagyar” kor jó ideig szinte egyedüli kutatási területe volt a magyar hangtörténet művelőinek, máig is sok megoldatlan problémát rejt magában. Nincs tisztázva a tővégi magánhangzók lekopásával járó többeseji pótlónyúlás több részletkérdése sem. Érdekes megvizsgálnunk, hogyan alakult ki ősi igéink felső nyelvválású tőmagánhangzóinak mai időtartama. Felületes szemlélődés is elég ahhoz, hogy észrevegyük: a pótlónyúlás hatását más erők erősítették vagy gyengítették.

2. A pótlónyúlás a rövid felső nyelvválású magánhangzót tartalmazó egytagú igékben is bekövetkezett, ma mégis úgy tetszik, hogy ezek másként viselkedtek, mint a

hasonló hangalakú főnevek. Elég gyakran megtörténik, hogy nemzeti nyelvünk (= irodalmi + köznyelvünk) ma már a nyúlás nyomait sem mutatja: *tud* ~ *tudok*, *dug* ~ *dugdos*, *fut* ~ *futkos*, *csuk* ~ *csukok*, *süt* ~ *sütöget*, *üt* ~ *ütök* stb. (a szavak eredetére l.: NyH.⁷ 25, 39, 41, 153; SzófSz.). Ezeknek az igéknek todalék nélküli alakjában nyilván újabb rövidülés történt (l. alább), mert a todalék nélküli alak az igéknél a todalékosokhoz viszonyítva aránylag sokkal ritkább, mint a főneveknél, s így a rövid tömagánhangzós, todalékos formák tömegének analógiás, rendszerkényszeres hatása a todalék nélkülit magához idomítja.

De előfordul az ellenkező eset is: a hosszú magánhangzó az analógia erejével átjuthat a todalék nélküli formából a todalékosokba is: *csíp* ~ *csipek*, de *csipeget*, *csipet*, *csipdes*; *húz* ~ *húzok*, de *huzamos*, *huzat*; *fűz* ~ *fűzők*, de *fűzet* (származtatásukra: NyH.⁷ 28, 149; EtSz.; SzófSz.). Ide sorolnám én a valószínűleg ugor eredetű *rúg* igét is (vö.: Nyr. XL, 355; SzófSz.). Nem tartom meggyőzőnek BÁRCZI véleményét, mely szerint a magánhangzó nyúlása a *g* előtti denazalizáció alkalmával következett be (Htört.² 83). Hogy az ősmagyar vagy még régebbi (ugor—permi: vö. BENKŐ, Nyjtört. 64) denazalizáció nyúlást okozott volna, azt nem bizonyítja a *húsz ú*-ja, mert ez másképpen is keletkezhetett már az ősmagyarban is. A magyar *rúg g*-jének a vogul *руңг ηη*-ja (*ηк, ησ, ηг* mellett) szabályos megfelelése (vö. NyH.⁷ 39). Sokkal valószínűbb tehát, hogy az *ú* a tővéghangzó lekopása okozta pótlónyúlás eredménye. A szabályos váltakozást mutatja egy XVI. századi, megbízható jelölésű nyomtatvány: DECSI, Adag. B9b: *meg rúgh* ~ B5b: *rugodozni*, B7b: *Meg rugni*, E11a: *rugta*.

3. Az analógia és rendszerkényszer mellett a pótlónyúlást leginkább a likvidák és nazálisok nyújtó hatása befolyásolja, illetőleg segíti elő (hasonlóan: BÁRCZI, Szótöv. 26, Htört.² 68). Példa erre számos eredetileg rövid tömagánhangzós igénk mai nemzeti nyelvi alakja: *ír* ~ *írt*, *műl(ik)* ~ *múlt*, *júl* ~ *júlt*, *júr* ~ *júrta*, *gyűl* ~ *gyúlt*, *szúr* ~ *szúrt*, *túr* ~ *túrt*, *szúr* ~ *szúrt*, *túr* ~ *túrta*, *szűnik* ~ *szűnt*, *tűnik* ~ *tűnt* stb., továbbá — noha az AkH. 1954. a rövid magánhangzós alakokat törvényesítette — a köznyelvi *húny* és *szül* fakultatív variánsok. Általában meg kell jegyeznünk itt, hogy a fentebb felsorolt igékben a magánhangzó időtartama csak a legutóbbi évtizedekben szilárdult meg. A XVIII. század végén — a XIX. század elején folyó prozodiai vita (vö.: RÁJNIS JÓZSEF, A' magyar Helikonra vezérlő kalaúz. Pozsony, 1781.; BARÓTI SZABÓ DÁVID, Ki nyertes az hangmérséklésben? Kassa, 1787.; VIRÁG BENEDEK: TudGyűjt. 1818/V, 48—67; stb.) csak felvetette a kérdést. Még az 1879. évi helyesírási szabályzat is egyaránt megengedi például az *írás* ~ *írás*, *aláírás*; *bíró*, *bírája*, *főbíró* ~ *birája*, *főbiró* (10) írás- és nyilván kiejtésmódokat. Éppen mivel köznyelvünk e téren meglehetősen bonyolult történetű, tarka képet mutat, hasznos kitérnünk nyelvjárási és nyelvtörténeti adatokra. Békésben például *bir*, *bírsz*, *birtok* ~ *birok*, *birunk* (VÉGH JÓZSEF: MNny. I, 36), a Szamosháton *bir* ~ *biróy* (CsÜRY: MNny. I, 20), Pázmány Kalauzában (1613. 94) *írt*, *irtaé*, *irták*, *irtak*, *irták* ~ *írást*, *írásra*, *írásit*, *írással* (megbízható jelölés!).

4. A hogyan után most már felvethető a mikor is. Némely nyelvjárásunkban ma is van eredeti, pótlónyúlás utáni állapotot mutató igénk. Vizsgáljunk meg egy ilyen esetet, például a *tud* igét! Ez finnugor eredetű (vö. NyH.⁷ 41), és tömagánhangzója etimologikusan rövid. A *túd* alakról már régóta tudjuk, hogy pótlónyúlással keletkezett (vö. MELICH: MNy. XXVII, 40). MELICH szerint a **tudu* > *túd* az egész nyelvterületen bekövetkezett: ez eléggé valószínű, bár nem bizonyos. Az a következtetése azonban, hogy csakis a nyúlással magyarázható, hogy az *u* nem vált nyíltabbá, ma már nem fogadható el. Az újgrammatikus iskola kivétel nélkül ható hangtörvényei helyett ma már tömeges, „tendenciaszerű” változásokról beszélünk, de mindig számolunk a megőrződés lehetőségével is. A neves szerző azóta nyilván szintén megváltoztatta felfogását e kérdésben. —

A szabályos *ú ~ u* ma Ipolyszalkáról mutatható ki: *túd ~ tok* 'tudok', *tucc*, *tudunk*, *tunmak*, *tunnák*, *tunná*, *tom* 'tudom', *tod* 'tudod', *tuggya*; *kitúd ~ kitutta*, *kitudott* (RADVÁNYI, Ipolyszalkai nyj. 24, 28, 46, 47, 55, 59). E váltakozást az Ipoly völgyében a jelölési nehézségek és következetlenségek ellenére is visszakísérhetem történeti adatokkal a XVII. századig. Alábbi adataim kiadatlan levéltári anyagból valók. A nyelvemlékek adatait földrajzi rendben, nyugatról kelet felé haladva közlöm: Ipolypásztó, 1674. Csergeő Mihály assessor: *túd ~ Tudgyak*, *tudni*, *tudgya* (Esztergomi primási lt. Arch. Saec. J. Metalia); Korpona, 1674., tanúvallomás: *túd ~ Tuqya* (OL. Berényi cs. lt.); Alsó- vagy Felsőpetény 1772.: *túd* (négyyszer) *~ tudgya* (ötször; Nógrád m. lt. Fiscalia 1772/78. sz.); Romhány 1776. aug. 25., Gonda Mihály assessor: *túd*, *túd ~ tudgya* (uo. 1776.); Szécsénke, 1779., Fábrián István: *túd ~ Tudgya* (Váci püsp. egyh. lt. Acta Spons. IV.); Szügy 1772.: *túd ~ tudjae*, *tudja*, *tudja* (Nógrád m. lt. Fiscalia 1772/83c. sz.); Szügy 1773.: *túd*, *túd ~ tudgya* (uo. 1773/59. sz.); Szügy 1781., Corodin János assessor: *túd ~ tudgya* (uo. 1781/52. sz.); Nagydaróc 1754. jún. 24.: *túd* (ötször) *~ Tudgya*, *tudgya*, *tudgya* (uo. XXV. fasc. 10. sz.). Ezekon kívül számos olyan nyelvemlékünk van, melyben a szabályos váltakozást csak azért nem lehet megállapítani, mert az ige csak *túd* alakban szerepel. Ezeknek keletkezési helye: Esztergom (1708.), Garampáld (1776. és 1781.), Rétság (1803.), Dejtár (1753.), Felsőpetény (1770.), Kéthodony (kétszer, 1756.), Szügy (1781—1783., háromszor), Bátorfalu (1777.), Szécsény (háromszor, 1752.). Szügyről (1770.) egy *fút* 'fut' adatom is van. Kevésbé helyhez köthető adatokon még régebből is bemutatatható a váltakozást: tudniillik megtalálható K l ő s z J a k a b bártfai nyomtatványaiiban is. Az időtartamjelölés a nyomdászra jellemző (vö. MNy. L, 32—6). 1598. évi adataim: Decsi: Adag. A10a, B11a, C5b, C10a, E10a, F4b, F8b, 130, 139, 166, 171, 172, 192, 208: *túd ~ Túd* (15 adat) *~ B11a: tudgya*, C1a: *Tudatlan*, C5b: *tudni*, C6b: *Tudatlan*, 140: *tudós*, 171: *Tudhatná*, 185: *tudgya*, 200: *Tudós*, *tudatlanhoz*. Azonban van már egy (C9b) *túdós* alak is. P á z m á n y műveiben aztán már számos *túdós* alakot találhatunk. De egyes kiadatlan levéltári iratok még az Ipoly völgyéből is jeleznek *túdós* alakokat: Ipolypásztó 1814., Nagy István iskolamester levele: *Túdós* (Ráday-Gyújt. Drégelypalánki egyházmegye, egyh. közigazg. ir.); Vámosmikola 1771., Majerszky József: *túdósitanám* (OL. Eszterházy cs. bp.-i hitb. lt. Bujáki urad.); Nógrád 1785. II. 14. a falu jegyzője: *ki tudósodott* (Váci püsp. lt. Sed. Dom. 1785.); Kiscset 1781., Deák József levele: *kitúdósodot* (Nógrád m. lt. Fiscalia 1781/50. sz.); Balassagyarmat 1782., a helyi jegyző: *ki tudósodván* (uo. 1782/40. sz.). Nem értek egyet MELICHHEL (i. h.), aki a *túd*-ban és *túdós*-ban végbemenő *u > ú* nyúlást teljesen szétválasztja, s az utóbbit egészen újnak tartja. Ezt már csak Decsi—Klősz XVI. századi egy adata és Pázmány XVII. századi adatai is megcáfolják. De a *túdós*-t BÁRCZI is az újmagyar kori nyúlások közt sorolja fel, a nyúlás jellegét részletesebben nem magyarázva (Htört.² 172). Véleményem szerint ez az alak sokkal régibb. Az *ú*-ja kétféleképpen magyarázható. Vagy a *túd ú*-jának analógiás továbbterjedésével (*túd ~ tudós > tud ~ tudós*) — ez a kevésbé valószínű eshetőség —, vagy úgy, hogy mivel az *-ós*, *-ős* képzőbokor aránylag későn, a pótlónyúlások lezajlása után keletkezett, már eleve a hosszú magánhangzós tőalakhoz járult a képző, mint például a *csípős*, *rügős* (vagy névszóknál: *úti*, *vízi* stb.) alakok esetében. Bármelyik lehetőség mellett döntünk is, a *túdós* alak létrejötté az első állomása az *ú* analógiás továbbterjedésének. Ez a továbbterjedés következett be például Kolonban (Nyitra m.), ahol ARANY LÁSZLÓ *túd ~ tudom* formákat jegyzett föl (Kolon nyj.-ának rendszere 70, 108).¹

5. A *túd*, *túdós*, *tudom* féle alakok létrejötté egyik előzménye a keleti és részben az északi nyelvjárásainkban mutatkozó hangsúlyos nyúlásnak, a *Tíbor*, *cúkor*, *húszár*,

¹ A Garamtól nyugatra fekvő Nagyölyvedről 1573-ból közölnek *tudastokra*, *túdtuara*, *túgiak* 'tudják' adatokat (MNy. XLVI, 89—90). Ezek azonban nem a koloni alakok elődei, hanem az *ú* ékezte valószínűleg csak az *n*-től való megkülönböztetésre szolgál.

tükör formák kialakulásának. Persze, csak az egyik forrása. Ehhez járul még az *l, r, j, n, ny* nyújtó hatása, néhány másféle alaktani kiegyenlítődés (pl. *hi ~ hívok > hí (hív) ~ hívok*). Ezek a változások *i, u, ü ~ í, ú, ő* ingadozást hoztak létre a hangsúlyos szótagban. Az ingadozás kiszélesedése folytán a *cukor, tükör* stb. szavaknak először csak *cúkor, tükör* változatai keletkeztek a nyelvjárásokban, később pedig a rövid változat kihalt. Ebből a feltevésből viszont továbbá az következik, hogy a *cukor > cúkor, tükör > tükör* nyúlások általában későbbiek a *túd ~ tudom > túd ~ tudom* féleknél. (A hangsúlyos *i, u, ü* nyúlására l. némileg másként: DEME, Nyatlf. 223—6; BENKŐ, Nyjtört. 94.)

6. Érdemes azonban arra is rámutatnunk, hogy az igék tőhangzójának pótlónyúlása utáni rendszerkénszeres rövidülés (*túd ~ tudom > tud ~ tudom*) olykor a nem pótlónyúlással keletkezett, eredetileg hosszú tőhangzót is megrövidítheti. Egy példa: a *jut* ige finnugor megfelelői osztják *joyát*, vogul *joxt* (NyH.⁷). A nagyon megbízható jelölésű Pázmány-prédikációkban ilyen adat: 114: *jút*; Pázmány: Bizonyos okok 11, 17: *jút ~ Pázm.* Préd. 112: *jutot*, 122: *juthattak* (de uo. *jútalom* is). Az ige magánhangzójának időtartama tehát a következőképpen fejlődhetett: *jút ~ jútok >* (a *túd ~ tudok* analógiájára) *jút ~ jutok*, majd (a *túd* rendszerkénszeres rövidülése után) *jut ~ jutok*. Pázmány művei a fejlődés középső fokát mutatják.¹

TÖRÖK GÁBOR

Adalékok a magyar bilabialis *v* hang történetéhez

SZABÓ T. ATTILA „A magyar bilabialis *v* nyelvemlékes jelölésének . . . kérdéséhez” című dolgozatában (MNY. LVI, 31—43) számos példával bizonyítja azt, hogy bizonyos fonetikai helyzetekben a középmagyar, sőt még az újmagyar korban is ejthettek bilabialis *v* hangot. A továbbiakban ezt írja: „A forrásszerzők ezt a hangot azonban hol érzékelték, hol nem. Ezért került aztán be a forrásokba egyszer *v* jeles, másszor meg *v*-tlen alak.” (I. h. 32.) A tőle előadottakat kiegészíteném néhány adattal.

1. A középmagyar kor elején északkeleti nyelvjárásaink minden bizonnyal ismerték még a β hangot (vö. BENKŐ, Nyjtört. 78). Erre mutat a következő helynevek írásának kettőssége is: 1332—7: *Morba* és *Morwa* (CSÁNKI I, 357); 1405: *Waykocz* és *Baykocz* (CSÁNKI I, 399); továbbá a mai *Röcse* neve, melyről CSÁNKI ezt írja: „*Riviscse* különben e néven szintén előfordul, már a XIV. században is . . . Neve a XIV. század folyamán még több változatot mutat, a mint hogy maga a helység is több apró részből állt. Kimondás szerint: *Ricse, Riucse, Riucsa, Ribcse* sat.” (CSÁNKI I, 397).

Kérdés, hogy az illető nyelvjárásokban mi lett a β sorsa a következő századok folyamán. A „Két vitéz nemesúr . . . levelezése”-ből (ECKHARDT SÁNDOR kiadása. Bp., 1944.) bizonyos mértékig tudomást nyerhetünk efelől. A jórészt 1588—1595 között keletkezett levelek ide tartozó adatai: 59: *küül*; 75: *fuon*; 80: *üegh*; 83: *mieth*; 83: *kumjes*; 87: *Swegeth*; 118: *lual*; 125: *neü*; 135: *miellienek*; 177: *kiul*; 185: *Esküissel*; 188: *büen*; 197: *iüth*; 212: *kyel*. Ezen szavak írott alakja *v*-t nem tartalmaz. Ugyanakkor az adatok másik részében a *v* kiírásával találkozunk: 33: *jouek*; 33: *küül*; 46: *lual*; 56: *rówid*; 57: *kouachal*; 57: *eftendóuel*; 58: *taulj*; 59: *touab*; 121: *kóuer*; 149: *louajnak*; 166: *mivelnek*; 173: *sohoua*; 196: *füuekkel*; 212: *Mjuel*. A *v* kiírásának ez az ingadozása persze lehet hiátusos ejtés jele. Ha azonban minden esetben hiátussal állnánk szemben, joggal várhatnánk, hogy — bár szórványosan is — a *v*-n kívül más hiátustöltő is szerepeljen. Erre azonban nincs példa.

¹ Cikkemet 1957-ben adtam be a szerkesztőségbe. Azóta csak néhány újabb bibliográfiai utalással egészítettem ki.

A β gyakran labializálja az előtte álló magánhangzót, sőt magasabb nyelvállásúvá is teszi (BENKŐ i. m. 78). Nem lényegtelen fontosságúnak tulajdoníthatjuk azt a tényt, hogy a v -tlen alakok többnyire felső nyelvállású és labialis (noha itt már nincs olyan egyöntetűség) magánhangzójúak, míg a v -sek általában alacsonyabb nyelvállásúak. A levél írója ugyanis inkább érzékelhette és írhatta a , e , o hang környezetében v -nek a β -t, mint u , $ü$ társaságában, melyek képzési szempontból közelebb állnak hozzá. Ezek alapján nagyon valószínű, hogy Telegdyék nyelvjárásában ejtettek bilabialis v hangot.

2. A XVI. század folyamán nagy számmal fordulnak elő más nyelvjárásokban is v -t tartalmazó szavak írásában ingadozások: Sárvár: 1553: *Thowabba* (LevT. I, 117), de: *toaba* (LevT. I, 118); Szenyér: 1557: *Towaba* (LevT. I, 248), de: *Toabba* (LevT. I, 235); Szenyér: 1557: *miuelnem* (LevT. I, 236), de: *myeltek* (LevT. I, 243); Sziget: 1560: *myelkethnek* (LevT. I, 391), de: Kanizsa: 1557: *mjewelnje* (LevT. I, 217) és 1549: *myhelte* (LevT. I, 63); 1557: („Raptim ex *Oastro Rezj*”) *fwatnak* (LevT. I, 213), *myelnee* (uo.), de: *fwve* (LevT. I, 213), *towaba* (LevT. I, 214).

Egyes esetekben az írás ingadozása minden bizonnyal β -s ejtést takar. Előfordulhat azonban a v kiesése is; erre mutat a *myhelte* (LevT. I, 63), ahol a h a v kiesésével keletkezett hangűr helyébe lépett.

Ide kívánczik még két adat, mely 1557-ből származik: *morhaaal* (LevT. I, 213) és *magaaal* (LevT. I, 214). Keletkezésük helyéről és körülményeiről csak az alábbi mondat tudósít bennünket: „Raptim ex *Oastro Rezj*.” Valószínűleg a Zala megyei *Rezi* várról van itt szó (l. CSÁNKI III, 14). A sebtében kelt levél írója — úgy látszik — így tudta hamarjában (hibásan) jelölni a β hangot.

Adataink a Dunántúl déli és délnyugati részéből valók voltak. E terület nyelvjárásainak valamelyikét beszélhették a Zrínyiek is (vö. PAIS, A magyar irodalmi nyelv 25. Egyetemi jegyzet). Zrínyi Miklósnak, a szigeti hősnek leveleiben (A két Zrínyi Miklós körmendi levelei. Közzétette IVÁNYI BÉLA. Bp., 1943.) ilyen alakokkal találkozunk: 1562: *mijelye* (50); 1558: *myelnek* (46); de: 1558: *Towaba* (46); 1558: *lowon* (46). — Zrínyi Miklósnak, a költőnek sajátkezűleg írt leveleiben, melyek majdnem egy évszázaddal későbbiek, az írás ilyen jellegű ingadozásának — egyetlen kivételt nem tekintve: *fűön* (303) — már nyoma sincs. A korábban problematikus szavak írásában mindenhol v jelentkezik. Ebből arra következtethetünk, hogy nyelvjárásában a XVII. század közepén már csak igen ritkán ejthettek bilabialis v hangot.

LŐRINCZ JENŐ

A „szangok”-ról és a „szang miatyánk”-ról

(Válasz egy százharminc éve fölvetett kérdésre)

Olyan kérdéshez hozzászólni, amely vagy négy emberöltővel ezelőtt merült fel, s azóta válasz nélkül maradt, enyhén szólva túlzásnak látszik, különösen akkor, amikor a tudományok, főleg a műszaki tudományok szinte napról napra új, csodálatos eredményekkel kápráztatják el a világ közvéleményét. Azonban a társadalom- és természettudományok s általában a különféle tudományok közt ilyesfajta összevetést tenni teljesen alaptalan lenne, hisz például Petőfinek a segesvári csatában való eltűnéséről még a költő halála után több mint száz évvel is joggal írnak és beszélnek a kutatók. Ha erre gondolunk, talán nem tekinthető fölöslegesnek és elavultnak az alábbi néhány megjegyzés sem. Annival is inkább, mivel a múlt még ma is kísért; az Élet és Tudomány egyik jászberényi olvasója, P e t h e s L á s z l ó ez év tavaszán az említett lap szerkesztőségén át a mai véleményünket kérte az úgynevezett „szang miatyánk”-ról. Kérdése így hangzik: „A szövegnek van-e nyelvtörténeti értéke, bizonyítható-e eredetisége? A szangok eredetéről és létezéséről mi a tudomány mai álláspontja?” Nos, válaszolunk.

A Hasznos Mulatságok című egykori hetilap 1829. második félévi 23. számában egy esztergomi utazónak, Rencz Józsefnek — a közlés szerint „most a' Fiumei Kormánynál Diurnista” — úti élményeiről olvashatunk egy névalírással nélküli, harmadik személyben írt beszámolót. Ebből tudjuk, hogy a nevezett utazó „1827-dikben a' Kaspium tenger mellyékiról, 's nevezetesen Astrakánból vissza fordulván, a' Mosdoki utakról a' nagy hérczes rengetegekbe érkezett; több hetekig tartott nagy éhsége mellett vadonul élve végre a' hetedik hétben Astrakánból lett elutazása után tsak nem a' legmagosabb részeken valamely Tupis nevű helységbe érkezett; melly falu sem volt, város sem lehet a' polgári alkotás szerént, de szabad társaságnak is kevés erejére nézve. . . [Bekezdés] Az ő nyelvök szerént, minthogy Pusztá Akilitsekből (Jefat Akilicheuk) vándorlottak-ki, Szangoknak, (útazónk' értelme szerént Tsongoknak) nevezik magokat.”

Mindössze ennyi lényegesnek látszó helyrajzi és történeti tájékoztatást kapunk az állítólagos szangokról. Ez, valljuk be, eléggé kevés és bizonytalan, főleg ha azt is hozzáteszük, hogy *Tupis* nevű helység atlaszainkban nem található.

A továbbiakban a „szangok” nyelvéről olvashatunk rövid, szemléltető beszámolót, s a közölt példák még tovább növelik kétkedésünket. A beszámoló szerint az úgynevezett szangok „magyarok nem voltak, hanem tsak nyelvök azokéhoz hasonlított”, s valóban, az idézett szavak feltűnő módon hasonlítanak a megfelelő magyar szavakra vagy — ami még gyanúsabb — az ezekkel valamiképp kapcsolatba hozható más szavakra. A „szangok” nyelvében a 'macska' jelentésű szó így hangzik: *szima*, tehát a macska szimatolására emlékeztet, a ló neve *szerény*, az asszonyé *nászény*, a házé *kunyik*, a pogácsáé *gátsi*, a kutyaé *hukkantz*, a bagolyé *suhu*. Megannyi olyan szó, amely a magyar nyelvet majmoló mesterséges csinálmánynak, hamisítványnak látszik.

Még az eddigieknél is több alapot ad a gyanakvásra az említett beszámolóban közölt „szang miatyánk”.¹ A legföltűnőbb ebben a „nyelvelék”-ben az, hogy nem arra a magyar, illetőleg finnugor nyelvre emlékeztet, amelyet őscink ezer évvel ezelőtt vagy még régebben beszéltek, hanem a mai vagy még inkább a XIX. századi, tehát az utazónktól ismert és beszélt magyar nyelvre. A „szang miatyánk”-ban a határozott névelő ugyanúgy *a*, mint a mai magyar nyelvben, csak hogy a mi nyelvünkben a névelő csupán a XIV. században alakult ki. Az idézett szöveg első sora — a *Mi atyánk, ki vagy a mennyekben* állítólagos megfelelője — a közlés szerint így hangzik: *Tatanénk, ki szöklesz a' fönnben*. Lehetetlen észre nem vennünk, hogy az *-nk* birtokos személyrag, a *ki* vonatkozó névmás, az *-sz* igei személyrag, az *a* határozott névelő, a hol? kérdésre felelő *-ben* rag teljesen azonos a megfelelő mai magyar alakokkal, a szavak gyanús hangzásáról nem is beszélve. És — bár vannak kevésbé szemet szűrő részek is a szövegben, sőt a *tengerit* alak az ismeretes kun miatyánk egyik szavára emlékeztet — lényegében hasonlóképpen elemezhetnők a többi sort is.

Mint látható, a „szang” népről és nyelvről kapott múlt századi tudósítás csaknem bizonyosan pusztá koholmány, amelynek semmiféle nyelvtörténeti alapja és értéke nincs. Annál feltűnőbb, hogy a Tudományos Gyűjtemény 1837. évfolyamában KULFAI 'SIGMOND — csupán Rencz József beszámolójára támaszkodva — mégis hosszú „tanulmány”-ban elemzi a szangok nyelvét, illetőleg veti össze a magyarral (IX, 64—83). S még különösebb, hogy ennek az összevetésnek teljesen tudománytalan voltára sem akkor, sem pedig később, történeti összehasonlító nyelvészeti kutatásaink BUDENZCEL kezdődő új korszakában nem mutatott rá senki. Ez pedig — mint láttuk — azt eredményezte, hogy a probléma tovább él. Ha most sem válaszolunk, öt vagy ötven év múlva esetleg újból előbukkan.

¹ A kérdéses szöveg a következő: „Tatanénk, ki szöklesz a' fönnben, Szenta álda Nedenben, gújön szökeled, peredon perod, főnbensz, illonsz. Napisz körmet gátsit atta ténkón apon; Bürszöinkez szelide ténkon, szelidünke bürszöinke ténkönsz. Vedde ténkót szötéte, tengerit a' mensze tenken. Amen.”

Fentebb, a megfogalmazás során azt írtam, hogy a szangokról szóló közlés „csaknem bizonyosan pusztá koholmány”. Nézzük még meg, mi rejtőzik a teljes bizonyosságot kétségbe vonó *c s a k n e m* mögött. Miért kellett ezt is leírni?

Tudvalevő, hogy a Kaukázusban több tucat olyan kisebb-nagyobb nép él, amely nyelvét a nagy területi széttagoltság, valamint a szomszéd népekkel való rendszeres érintkezést nagymértékben megnehezítő földrajzi körülmények következtében a szokásosnál jóval tartósabban őrzi, s óvja meg a más nyelvekkel való keveredéstől. Nos, ha az említett utazó valóban járt a Kaukázusban, esetleg csakugyan ráakadhatott olyan népre, amelynek nevét ő *szang*-nak értette, de amely név valójában *svan*, *zan*, *ch'ani* — ilyen nevű népecskék valóban élnek a Kaukázus belsejében, vö. B. GEIGER—T. HALASI-KUN—A. H. KUIPERS—K. H. MENGES, Peoples and languages of the Caucasus ('s Gravenhage, 1959.) — vagy valami hasonló. S ha ezt feltesszük, azt is lehetségesnek kell tartanunk, hogy még a közölt „szang miatyánk”-nak is van valami kevés reális alapja. Csakhogy ebben az esetben a miatyánk lejegyzője követte el azt a súlyos hibát, hogy a szövegbe magyar szavakat, szóelemeket érzett bele, s ezzel meglehetősen eltorzította, tönkretette.

Ez utóbbi persze csak föltevés, még hozzá eléggé valószínűtlen feltevés. Tekintve azonban, hogy a kaukázusi népek nyelvét a kutatóknak, főleg a szovjet tudósoknak az utóbbi évtizedekben közreadott ilyen tárgyú értékes tanulmányai ellenére is még elég hézagosan ismerjük csak, nem vethetjük el teljesen ezt a hipotézist sem. E megjegyzés azonban csak ideiglenes érvényű. Bízunk benne, hogy közel az az idő, amikor az említett kis kaukázusi népek nyelvéről is hallunk majd annyit, amennyi a „szangok” nyelvével való futó összehasonlításhoz elegendő. S akkor — nagyon valószínűnek tartom — elhagyhatjuk majd a mérséklő *c s a k n e m* et is fentebbi ítéletünkéből.

GRÉTSY LÁSZLÓ

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Tréfi ~ tréfli ~ tréfm. 1. A magyar, elsősorban városi köznyelvi *tréfli* szó hangalakját tekintve a német jövevényszavaknak ugyanahhoz a csoportjához látszik tartozni, melyeknek *-li* tagját MOLLAY KÁROLY (MNY. XXXIX, 234) és legutóbb HORVÁTH MÁRIA (MNY. L, 461 kk.) már tisztázták. A *l > li* fejlődéssel tehát nem kell külön foglalkoznunk.

Szavunk érdekességét azonban mégis e német eredetű képző jelenléte okozza, ugyanis a zsidó ortodoxia szóhasználatában 'tilos, tiltott (étel)', majd a mai argot-ban és a köznyelvben 'tisztátalan, becselten, bizonytalan, gyanús' jelentésű *tréfli* végső forrásában, a héber-arámi *trēpā* (תֵּרֵפָּא) 'ua.' szóban — melynek töve תֵּרַף 'zerfleischen, zerreißen' —, illetőleg ennek jiddis változatában (keleti jiddis *traifə*, nyugati jiddis *tréfi*) a felteendő *-l*-nek nyoma sincs. Hogy került ez az idegen képző a magyarrá lett *tréfli*-be? Ez a kérdés a magyar nyelv jövevényszavainak egy eddig éppen hangtaniilag kovéssé vizsgált rétege, a jiddis réteg átvételének körülményeit, mindenekelőtt a magyar szempontból nem közömbös közvetlen átadó nyelv kérdését alkalmas tisztázn.

A magyar szókincsnek a némettől világosan elhatárolható jiddis elemei héber—arámi eredetűek, és mint ilyenek, igen jelentős részükben a zsidóság hagyományörző rétegének nyelvhasználatában gyökereznek. Ebből következik, hogy e nyelvhasználat anyaga általában csak viszonylag szűk körben volt ismert. Ez a vonás, továbbá, hogy az évszázadokon át tartó elnyomás következtében a zsidóság Európa városaiban főként a társadalmilag legnehezebb sorban élő, sokszor deklasszált városi rétegekkel kerülhetett kapcsolatba, teszi érthetővé, hogy nyelvének elemei leginkább ezeknek a rétegeknek a nyelvébe kerültek át. Különös figyelmet érdemel ezzel kapcsolatban F. WINTERSTEIN-

nek az a megállapítása, hogy Kelet-Európában a nyelvi közelség miatt gyakran egy népnél tekintették a zsidót és a németet (vö. WINTERSTEIN, Die Verkehrssprachen der Erde. 1908². és TESZLER HERMAN, A héber elem a jiddis [zsidó-német] nyelvben. Bp., 1942. 5 k.). Újabb fejlődés eredménye, hogy a stílusrétegeknek a magyar városi köznyelv kialakulásával járó eltolódásával együtt ezek az elemek is általánosabb használatra tettek szert. Ezt a folyamatot természetesen nem szabad összekevernünk a hazai zsidóság nyelvi asszimilációja során magyar nyelvhasználatába is átkerült, egyértelműen vallási kifejezésekkel, bár ennek és a korábbi — mint látni fogjuk — más úton lefolyt átvételnek lehető kölcsönhatását, legalábbis feltételesen, mindig szem előtt kell tartanunk.

2. A magyarországi argot fejlődése még eléggé homályos. Szavunk nyelvészeti tanulsága alkalmasnak látszik arra, hogy némi fényt vessünk erre a problémára. Az irodalmi adatok igen későiek: az első az 1866-ban Pesten kiadott Spitzig—Itzig Naptárában jelentkezik. Itt még az eredetibb *tréfi* alakot találjuk, amely különböző forrásokban 1900-ig még négyszer ismétlődik. A gyakoribb alak azonban már a múlt század végén is a *tréfli*. (A magyar adatokért itt mondok köszönetet a Nagyszótár és az Értelmező Szótár munkatársainak.) A *tréfi* ~ *tréfli* kiindulási alapja nyelvjárástörténeti okokból csak *n y u g a t i* jiddis lehet, a héber-arámi *ē*-nek ugyanis csak ebben a nyelvjárásban felel meg *ē*, *k e l c t i* jiddis megfelelője (újfolnémet nyújtás után) viszont *ai* ~ *ei*, vö. *traifə* (F. J. BERANEK, Die jiddische Mundart Nordostungarns. Brünn—Leipzig, 1941. § 4, 2b). A németországi *treje* adatok (*treje*, *treefe*, *tereje*, *trephe*, *trephe*, *dreje*) túlnyomó többsége is ezt mutatja, bár nagyrítkán keleti jellegű adatok (*treife*, *treiffe*, sőt *traufer*) is akadnak (vö. S. A. WOLF, Wörterbuch des Rotwelschen. Mannheim, 1956. 5893).

A régi pest-budai, sőt általában az egész magyarországi jiddis nyelvjárás — a keleti részeket nem számítva — határozottan nyugati jellegű (vö. F. J. BERANEK, Jiddisch: W. STAMMLER szerk., Deutsche Philologie im Aufriß. Berlin, 1952. I, 1551 kk., kül. 1567 kk. és a térképen, uo. 1589); szavunkat *tréfi*-nek (néha *tréfa* ~ *tréfa*-nek) ejti. A véghangzó *i* erősen redukált *šwa*-hang, és közvetlen jiddis kölcsönzés esetén a magyarban semmiképpen sem eredményezhet *li* alakot. Ezen a nehézségen csak a nyelvföldrajz segít át bennünket. A régi pesti német nyelvjárás, melynek a főváros magyar köznyelvére gyakorolt hatását egy szövejtés során már érintettem (MNy. LV, 256 k.) *b a j o r*—*s v á b* keveréknyelvjárás, amely ellentétben a budai (és általában magyarországi) bajor nyelvjárásokkal, sporadikus, szöföldrajzilag megokolt esetektől eltekintve nem vokalizálja az *l* hangot. Hazai városi, bajor és bajoros jellegű nyelvjárásainkban pedig az *i* hang éppen a szóvégi vokalizált *l*-nek felel meg: *к'аеѡѡ* 'Kälbl: Kalb', *šтeѡѡѡ* 'Stefan Dem.' stb. A pesti német nyelv ebben a helyzetben mindenütt az eredeti *l* hangot használja. Érthető, hogy a pesti német fül számára az előtte különben idegen *i* hang a nagyszámú, etimológiailag világos analógiákban is mint *l* jelentkezik. A jiddis *tréfi*-t éppen ezért nem is foghatta fel másnak, mint kicsinyített alagnak, és a német szakirodalomban „falsche Rückbildung”-nak nevezett jelenségnek megfelelően a saját használatában *tréfi*-lé „javította”, pontosabban: németesítette (vö. E. KRANZMAYER, Historische Lautgeographie des gesamtbairischen Dialektraumes. Wien usw., 1956. Einleitung 50). Ez az alak a pesti németség maradványainak nyelvhasználatában ma is megvan. Szavunk útja innen már egyenes: a pesti német argot-ból, miután nemcsak a városi lakosság nagyobb része, hanem az argot beszélői is elmagyarosodtak, más elemekkel együtt a *tréfi* is átkerült a magyar argot-ba, természetesen már a német jövevényszavak magyar hanghelyettesítési szabályainak megfelelő alakban. A köznyelv általános térhódításával együtt innen került a vidéki, regionális köznyelvbe is, ugyancsak a századforduló tájékán.

Egy *trejel* adatot az összefüggő német nyelvterületről is ismerünk, amelyet 1922-ben közölt WILHELM POLZER (Gauner-Wörterbuch für den Kriminalpraktiker. München—Berlin—Leipzig, 1922.). Ugyanitt szerepel a *trefer* változat is, amelynek *er* végződése nem

más, mint a jiddis šwa-nak megfelelő német šwa (-ə ~ -v) szabályos hanghelyettesítése, azaz ennek írásbeli rögzítése. A német *treffel* ~ *trefer* adatok párhuzamos megléte és késői feltűnése a biztosítéka annak, hogy a magyar *tréfli* nem németországi, hanem helyi német eredetű kölcsönszó. Ugyanerre következtethetünk a több helyen is előforduló *tréfni* ~ *tréfni* ~ *tréfnyi* ~ *tréfnyi* alakokból. Itt nyilvánvalóan szintén a jiddis *í* analógiás, esetleg szlávós (vö. orosz *тrefной* 'ua.': В. ДАЛЬ, Толковый словарь живаго великорускаго языка. 1882. IV, 430) helyettesítésével van dolgunk.

Jellemző, hogy Á g a i A d o l f hol a *tréfi*, hol pedig a *tréfli* alakot használja 1895-ben, vagyis ismerte mind az eredeti, mind pedig a németesített változatot.

Összegezésül a következőket állapíthatjuk meg: 1. A magyar nyelv jiddis, illetőleg héber-arámi eredetű jövevényszavainak vizsgálatában állandóan szem előtt kell tartanunk a helyi német közvetítés tényét, egyes esetekben talán a kettős (német és közvetlen) kölcsönzés lehetőségét. 2. Ezeket a szavakat magyar szempontból — szórványos, kizárólag vallásilag kötött eseteket figyelmen kívül hagyva — közvetlen forrásukat tekintve német jövevényszavakként kell kezelnünk.

HUTTEBER MIKLÓS

Lármafa. A MTsz. Csikból és Háromszékről jegyez föl adatokat a *lármafa* szó népi nyelvi használatáról. Udvarhelyszékről nincs följegyzés, aminek tárgyi oka lehet. Magam is diákkoromban olvasmányaimból tanultam meg a *lármafa* szót. Az eljárást pedig nálunk is ismerik. Régen az ellenség közeledését a hegyeken füstjelekkel tették hírré. A füst forrását azonban nem mondják *lármafá*-nak. A szónak különben a szótáron kívül is van némi irodalma. HORVÁTH MÁRIA „Lárma” című, más célzatú cikkében nem említi meg (MNY. XLIX, 398—483), LOVÁNYI GYULA (MNY. XLIV, 51) érdemlegesen érinti, FABÓ BERTALAN (MNY. VIII, 75) évszamos adatot (1789.) közöl róla. Én is keltezett adatot közlök. Az 1788-ban tartott erdélyi országgyűlés a török támadás hírére elrendeli, hogy a havasi ösvényeket be kell vágni, s *lármafák*-at kell felállítani (G. L., Az erdélyi diéták és országos végzések foglalata. Kolozsvár, 1837.).

GYALLAY DOMOKOS

Béla. 1. A *Béla* név a sokat vitatott és mindmáig bizonytalan eredetűnek elkönyvelt nevek közé tartozik.

Az EtSz. a következő magyarázatokat tartja nyilván: 1. Az EtSz. szerint a legvalószínűbb MÁTYÁS FLÓRIÁN föltevése, mely szerint a név bibliai, ószövetségi eredetű. A legfőbb érv az ószövetségi származtatás mellett az, hogy a XI. században sok az ilyen jellegű név, mint *Sámuel*, *Salamon*, *Dávid*. — 2. Valószínűtlennek tartja az EtSz. a szláv *běls* 'candidus, albus' melléknévből való származtatást (az idevágó irodalmat l. ott), mivel a szlávtságban a *Béla* női név. Férfinévként csak a szerbben és a szlovákban fordul elő, de itt nyilvánvalóan magyar eredetű. — 3. Hangtani nehézségek miatt tartja elfogadhatatlannak az EtSz. a török *Buila* ~ *Boila* méltóság- és személynévből való eredeztetést.

Az EtSz. *Béla* címszavának megjelenése (1914.) óta többen érintették a *Béla* név eredetének kérdését, de a legtöbben bővebb megokolás nélkül vagy ide, vagy oda sorolták. Az ószövetségi nevek között sorolja fel kérdőjellel például GALAMBOS LÁSZLÓ (MNYTK. 64. sz. 10²-1), aki azonban a lehetséges magyarázatok mérlegelése után végül is a törökből való származtatást tartja a legvalószínűbbnek. KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND (Pais-Eml. 417) szintén az ószövetségi nevek között tartja számon. MIKOS JÓZSEF (MNY. XXXI, 157) csak az EtSz. megfejtésére hivatkozik. — Részletesen emlékezik meg a névről BÁRCZI (TA. 64). Szerinte, ha az *e* röviden hangzott akkor, csak az ószövetségi névből való származtatás jöhet tekintetbe. BÁRCZI jogosan tartja különösnek, hogy egy ennyire jelentéktelen ószövetségi személy neve vált volna népszerűvé nálunk. Még hozzá-

tehetném, hogy ez a bibliai név sehol máshol nem lett személynév, csak nálunk lett volna. Másrészt ugyanakkor vett ki, mint a többi eredeti magyar és törökös név. Nem élesztette föl a XVII. század nagy őszövetségi névdivatja sem, csak a XIX. században, a reformkor elején kapott életre. BÁRCZI (uo.) nem tartja valószínűnek a szláv származtatást, de lehetségesnek véli, hogy a török *Bojla* személynév- és méltóságnévből való, ha a *Béla* *é*-je hosszú és zárt alakban hangzott. — MOÓR ELEMÉR (NévtVizsg. 118) megokolás nélkül a szláv eredetű személynévek közé sorolja.

2. A nevet nemcsak négy királyunk viselte a XI—XIII. században, hanem számos herceg, nemes és közember is (l.: ET SZ.; GALAMBOS: i. h.; BÁRCZI: i. h.). A név azonban nem halt ki a XIV. században, mert egy hódoltság ember neve a XVI. században is *Béla*, sőt a név a XVII. században is előfordul szórványosan szolganévként (l. KARÁCSONY: Pais-Eml. 415—6). A név sorsa tehát hasonló az *Ákos*-éhoz, amelyet a XI—XIV. században használtak, a XIX. században felújítottak, de közben a XVII. században az erdélyi Barcsay családban két személynév is viselte, s az egyik fejedelem is volt.

3. A név eddigi magyarázatai közül mindegyiknek vannak nehézségei. A bibliai névből való magyarázat gyengéje, hogy ez az őszövetségi név annyira jelentéktelen, hogy sehol sem lett belőle személynév. Amikor meg az őszövetségi nevek elszaporodnak a XVII. században, ez a név nem kerül divatba. A szláv magyarázat leküzdhetetlen nehézsége, hogy női névből nem szokott férfinév válni. Ahogy nem adtak fiúnak *Anna* vagy *Gizella* nevet, éppen úgy nem adhattak volna *Béla* nevet sem, ha csakugyan a szláv *Béla* névből származnék. A török eredeztetés hangtani nehézsége a nyílt *e*-s írásmód Heltainál (l. EtSz.).

Szerintem a *Béla* név a *bél* 'pars interior' köznév *-a* képzővel ellátott alakja. Az egyeztetésnek hangtani nehézsége nincs. Jelentéstani akadály a származtatásnak. Itt természetesen nem a mai 'intestina' jelentésre kell gondolnunk, hanem a már említett 'pars interior'-ra. Pusztá tetrésznevek vagy tetrésznevekből képzett személynévek gyakoriak voltak az Árpádok korában. PAIS DEZSŐ (MNY. XVIII, 28—9) a következőket említi: képző nélkül: *Scim* 'szem', *Zacal* 'szakál'; *-d* képzővel: *Feud* (= *fő* + *-d*), *Scemd*, *Zemd*, *Zemdy*, *Scemdi*, *Scimed* (= *szem* + *-d*) (> *Szend*), *Horrod* (= *orr* + *-d*), *Hoiud* (= *haj* + *-d*), *Erd* (= *ér* + *-d*), *Tumpud* (= *tomp* 'tompör' + *-d*); *-a*, *-e* képzővel: *Scema*, *Zeme*, *Zemeh* (= *szem* + *-a*, *-e*), *Chanta*, *Chonta* (= *csont* + *-a*), *Thetemeh* (= *tetem* 'csont' + *-eh*) stb. PAIS adatai mind a XI—XIV. (főleg a XIII.) századból valók. Női névként is a XIII. századból: *Zema*, *Sceme* (BERRÁR: MNY. XLVII, 167). MELICH JÁNOS (MNY. XXXIX, 279) a *Boncza* vezetéknevet is a *bonc* 'comb' *-a* képzős alakjának magyarázza, hasonlóképpen a *Konsza* ~ *Koncza* székely vezetéknevet a *konsz* ~ *konc* 'csont' jelentésű tájszó ugyanilyen módon képzett alakjából. A *bél* 'belső rész' értelem jelentkezik a *dióbel*, *kenyérbel*, *fabel*, *béldeszka* stb. összetételekben. A termékenységre való utalásnál kívül 'belső rész'-t is jelenthetnek a gyakori *Mog*, *Mogdi*, *Mogd*, *Mogudi*, *Mogud* férfi és *Mog*, *Maga*, *Magia*, *Moguya*, *Magudi*, *Mogodia*, *Magcha*, *Magou* stb. női nevek (vö.: PAIS: i. h. 29; BERRÁR i. m. 164).

Az *-a* képző az Árpádok korában gyakran nem illeszkedik, vö. fentebb *Scema*, *Zema* és *Fehera*, *Zemera*, *Scepa* (D. BARTHA, Szóképz. 111), így tehát a név vegyes hangrendűsége nem lehet a származtatás akadály.

Magyarázatomat még az is támogatja, hogy a *Bél* és *Béld* helynevek is minden valószínűség szerint személynévi eredetűek (EtSz. *Bél* al.). Így a *Bél*, *Béld* és *Béla* éppen olyan névcsaládot alkotnak, mint a *Szem*, *Szemd* ~ *Szend* és *Szema*, a *Mag*, *Magd* és *Maga*.

A *Béla* személynév osztozik a magyar vagy török köznévből képzett *Árpád*, *Buzád*, *Gyécsa* stb. nevek sorsában. Az első ismert *Béla*, a későbbi király, testvére volt Andrásnak és Leventének. András neve keresztény név ugyan, de a *Levente* (Kézainál

Leuenta) magyar eredetű képzés, a *lev-* létige továbbképzése (GOMBOCZ: MNy. XII, 309; PAIS: MNy. XVII, 159—60; SzófSz.; stb.). A *Béla* és *Leuenta* nevek tehát egyformán illeszkedés nélküli *-a* képzőt mutatnak. A *Leuenta* névnek keletkezett illeszkedéssel *Levente* változata is, a *Béla* azonban megmaradt vegyes hangrendűnek.

GALAMBOS a *Béla* név törökből való származtatása mellett hozza ugyan föl a következő történelmi érvet, de ez éppen úgy vonatkozik arra az esetre is, ha magyar közszóából magyarázzuk a *Béla* nevet, mint ahogy öccsének *Leuenta* neve is magyar közszóából származik. GALAMBOS (i. h.) szerint: „Mihály herceg fia Vászoly pogány módon házasodott, s fiait: Andrást, Bélát és Leventét pogány hiten nevelte. Andrást később Oroszországban (akkor kaphattá a keresztény nevet: az *András* jellegzetes orosz név), Bélát Lengyelországban keresztény asszonyaik térítették meg, Levente hű maradt pogány hitéhez . . . *Béla* megtartotta pogány nevét, mert a fölnttek keresztelésekor nem kellett a nevet szükségképpen megváltoztatni. Az Árpádok családjában egyébként is gyakori a magyar, illetőleg a török eredetű név. *Levente*, *Géza*, *Aba* (*Sámuel*) s *Géza* fiai: *Álmos* herceg, *Kálmán* . . .”

KÁLMÁN BÉLA

Vályog. I. A szóra 1693-ból van az első adatunk. OTROKOCSI FÓRIS FERENC a *Volga* folyónévvel kapcsolatban így ír róla: „Eft etiam vox apud nos *Vályog*, lutum quoddam significans” (Origines Hungaricae II, 148; vö. NySz. III, 1007). A szegényes szövegösszefüggésből a szó akkori jelentése nem világlik ki pontosan: ’sárféleség’. Első szótári adatként a WAGNER-féle Phraseologia (204) a latin *coenum* magyar megfelelői között említi 1750-ben: „Fertő, sár, motsár, tófta, viz-állás, *vályog*, kátyó, hibartz, lots” (vö. SZILY, Adalékok 335). 1774-ben ’ragacsos agyagtalaj’ jelentésben találkozunk szavunkkal: „. . . többnyire a’ Vájogos vagy Ifzapos Föld alatt mindenkor találtatik vagy Homok, vagy Krétas Föld, . . . és a’ Homok alatt *Vájog* vagy Ifzap az az Ragafzos es Sikeres Agyag” (Szilágyi Sámuel: Az Austriai Paraszt Ifjúságot . . . oktató kézi Könyvetske. Pozsony, 1774. 10). 1784 óta adatolható ’tapasztani vagy építeni való agyagos sár’ (SzD.¹ 56; SzD.² 152, 264; SI. 433), 1798 óta pedig ’ki nem égetett téglá’ jelentése (Gvadányi József: Verses levelezés. Pozsony, 1798. 126; Sándor: Sokféle XII, 161; SIMAI I, 66; GYARMATHI, Voc. 92, 102; LESCHKA 259). 1838-ban jegyezték fel Háromszék megyében a *vályog* alak következő jelentését: ’csomóba gyúrt agyag, melyet az asszonyok öszszel készítenek, hogy télen legyen mivel tapasztaniuk’ (Tsz. 379; MTsz. II, 914). A tiszántúli juhászok a téglalakúra formált és kiszáritott, tüzelőként használt juhtrágyát is *vályog*-nak nevezik (Ethn. LXVII, 116). — A mai magyar köznyelvben a *vályog* két jelentésben használatos: 1. ’törökkel vagy más rostos anyaggal kevert agyagos sár, melyet sárfalak építésére vagy ki nem égetett téglák készítésére használnak fel’; 2. ’ebből készített, téglalakúra formált és napon szárított építőanyag’ (vö. Műszaki ÉrtSz. I. Építőanyagok. Bp., 1958. 89). A talajtani szaknyelvben a *vályog* olyan, lösz felszínén keletkezett talajféleséget jelöl, melyben a homok, az iszap és az agyag körülbelül azonos mennyiségben fordul elő (Mezőgazdasági Lexikon. Bp., 1952. II, 684).

A szónak több alakváltozata van. Legrégibb és ma is leghasználatosabb a *vályog*. Néhány XVIII. és XIX. századi forrásban *vájog* (Szilágyi: i. h.) és *vályag* változat szerepel (SzD.¹ 56; SzD.² 152, 264; SIMAI, I, 66). Háromszék megyében *vályog* (l. még GYARMATHI, Voc. 92), Heves és Abaúj megyében *vályok*, Cegléd és Szeged környékén *vájuk*, *vájjuk* alak járatos (MTsz. II, 914; SzegSz. II, 642).

A *vályog* származéka a *vályogol* ’vályogot készít, vályoggal dolgozik’, mely *vályagol* alakban 1792 óta mutatható ki (SzD.² 264). Alsó-Fehér megyében *vájkal* változata használatos (MTsz. II, 914). A *vályogos* melléknév *vájogos* alakban 1774-ben bukkan fel (Szilágyi: i. h.). Miskolc vidékén *válykos* alakban figyelték meg. A Szolnok-Doboka megyei

vájkos, vájkos jelentése: 1. 'agyagos, híg ragadós sarú [út, szántó föld]'; 2. 'agyagos, ragadós föld' (MTsz.). — A *vályogot vet* 'vályogtégglát készít' szókapcsolatot 1810 óta kísérhetjük nyomon (SIMAI II, 12).

2. *Vályog* szavunkat etimológiai irodalmunk az ismeretlen eredetűek között tartja nyilván (SzófSz. 331; KNEJZA, SzJsz. I, 547). A szlovák *válek, vál'ok* 'ki nem égetett téglá' szóval való összevetés (így: GYARMATHI, Voc. 92; LESCHKA 259; MIKLOSICH, EtWb. 378, Nyr. XI, 564; VALLÓ, TótEl. 70) KNEJZA (i. h.) szerint azért elfogadhatatlan, mert „a szlovák szó a szlávtságban társtalan” és „nincs magyarázata, a . . . 'sodrófa' jelentésű *válek* szóval jelentéstani és hangtani okból nem lehet azonos”. — CzF. (VI, 807) a *vályog*-ot magyar alapon próbálta elemezni, és *váj-*, illetőleg *vál-* tövet látott benne, mert a vályog „vájott és részekre választott agyagból áll”. E magyarázat szerint a *vályog* képzésmódját tekintve a *boldog, csömpölyeg* 'pelyvával kevert agyagból gyúrt sárcsomó, melyet falak rakására használnak', *fergeteg, gombolyag, görgeteg* stb. csoportjába tartoznék (a -g deverbális névszóképzőre l. D. BARTHA, Szóképz. 69—71). CzF. szöfejtési ötlete a nyelvészeti irodalomban visszhang nélkül maradt.

3. A magyar *vályog* vizsgálatakor figyelemmel kell lennünk a környező nyelvek következő szavaira, szókapcsolataira: morva *válek, válec* 'agyagból szaggatott, építkezésre és parasztházak tapasztására használatos csomó, csömpölyeg' (МАЧЕК, EtSl. 554); szlovák *válek* 'hosszútkás, gömbölyű téglá vagy sárcsomó; vályogtégglá' (PALKOVIČ 2535; BERNOLÁK V, 3569), *vál'ok* 'vályog', *vál'at' vál'ky* 'vályogot vet', *vál'kár* 'vályogvető személy' (HVOZDIK I, 1406), keleti szlovák nyj. *válek* 'vályog' (KÁLAL 758) régi szlovák nyj. *valka* 'vályog' (JANČOVIČ 1848-i kiad. I, 419, II, 357); lengyel *walka* 'agyagba áztatott szalmaköteg; (parasztházak építőanyagaként) szalmával és törekekkel összekevert nedves agyag', *komin walkowany* 'favázra font agyagos szalmakötegekből készített (szabad) kémény' (J. KARŁOWICZ, Słownik gwar polskich VI, 66; Varsói Szótár VII, 450); ukrán *валёк* 'faltapasztásra, valamint — szalmával keverve — falak rakására használatos nedves agyagcsomó', *вальковий, валькований* 'agyagból rakott, sárfalú [építmény]', *валькуватий* 'nedves agyagcsomókból falat rak; vastag agyagréteggel megtapaszt', *валькуватийся* 'agyagból tapasztást kap', *валькування* 'fal rakása nedves agyagcsomókból; tapasztás (vastag agyagréteggel)', *обвалькувати* 'vastag agyagréteggel megtapaszt' (ГРИНЧЕНКО I, 124, III, 3; Укр.—рос. слов. I, 112), kárpátukrán *валёк* 'vályog' *вальковий* 'vályogból való' (СОРЕИ 25); moldavai román (Tyuraszpol) *ку валкэ* 'nedves agyagcsomókkal való [építés]' (АН. СССР. Институт этнографии. Краткие сообщения. XXXIII, 15); orosz nyj. (Novorosszijszk) *вальковий* 'szalmával kevert agyagból, földből készült falú [építmény]' (ДАЛЬ 1955-i kiad., I, 163); szerb nyj. *váljak* 'ki nem égetett téglá, vályog' (РОРОВИĆ II, 26).

Az összeállítás azt mutatja, hogy a szlovák *vál'ok* — mellyel a magyar *vályog*-ot már korábban egyeztettek — a szlávtságban nem társtalan. Megfelelői vannak a morván kívül az ukránban és a szerbben, távolabbi kapcsolatban pedig van vele orosz és lengyel szó is. E szavak szláv alapon megmagyarázhatók.

A szlovák *vál'at' vál'ky* 'vályogot vet' szókapcsolat a következő kifejezésekkel tartozik egy jelentéstani csoportba: szlovák *vál'at' cesto* 'tésztát nyújt', *vál'at' chleby* vagy *cesto na chleby* 'a megdagasztott tésztából kenyérszerű csomókat szakít ki; kiszakítja a kenyeret' (HVOZDIK I, 1405); cseh *váletí těsto* 'tésztát nyújt' (TRÁVNÍČEK⁴ 1621); szlovén *váljati testo* 'tésztát nyújt' (PLETERŠNIK II, 747); szerb-horvát *váljati tijesto* 'tésztát nyújt' (DAYRE—DEANOVIĆ—МАЙМЕР, Нrv.-srp.—franc. rјec. 855); bolgár *валям тестó* 'tésztát gyúr, dagaszt' (БЕРНШТЕЙН, Болг.—русск. слов. 65); orosz *валять тесто* 'tésztát gyúr, dagaszt', *валять хлѣбы* 'kiszakítja a kenyeret' (ДАЛЬ I, 161; D. ZELENIN, Russische (Ostslavische) Volkskunde 113), *валять глину* 'agyagot gyúr, tapos'

{ССРЛЯ¹. III, 135, s. v. глиновал). Az orosz глиновал 'agyaggyúró, agyagtaposó munkás', глиновальня 'agyaggyúró, agyagtaposó hely' (ССРЛЯ. III, 135) összetételek utótagjaként a *валить* ige töve szerepel.

Az eredetileg 'hengerget, görget' jelentésű szláv **valjati* ezekben a kifejezésekben a kenyértészta dagasztásával, nyújtásával, csomókra osztásával, formálásával vagy a fazekasok stb. használta agyag gyúrásával, taposásával kapcsolatos műveleteket jelöli. A sárfalak (rakott vagy fecskerakásos fal, csömpölyegfal, vályogfal) építőanyagának a készítése folyamán is éppen ezek a mozzanatok szerepelnek. A vályogtéglát úgy készítik, hogy a hozzá való agyagos földet kiássák, törekkkel (régente szalmával, sással, néhol trágyával, szőrrel vagy más rostos anyaggal), esetleg homokkal összekeverik, meglocsolják, és aztán lóval vagy emberrel megtapostatják, meggyúratják. A meggyúrt sarat ládászzerű fakeretbe rakva téglalakú tömbökké formálják. A vályogvető formát fölemelve a vályogtégla a gyepen vagy a törekkkel behintett földön marad, ahol néhány nap alatt megszárad, és falépítésre alkalmas lesz (vö.: A Magyarság Néprajza¹ I, 152—3; GYÖRFFY ISTVÁN, Magyar falu—magyar ház. Bp., 1943. 121—2; KISS LAJOS, A szegény ember élete. Bp., é. n. 155—7; Mezőgazdasági Lexikon II, 684). — Mindezek alapján joggal gondolhatunk arra, hogy *vályog* szavunk idegen nyelvi megfelelői a szláv **valjati* ige közvetlen származékai, és tulajdonképpeni jelentésük 'meggyúrt, megdagasztott sárcsomó'. Nyomatékosan támogatja ezt a magyarázatot az a tény, hogy a sárfalak építőanyagát a németben, valamint a románban is eredetileg 'hengerget, görget' jelentésű ige származékával jelölik. A német *Weller* 'szalmával kevert nedves agyag mint építőanyag' annak a *wellen* 'hengerget, görget' igének a származéka, amely indoeurópai alapon rokon a szláv **valjati* 'ua.' tövével (SANDERS, Wb. der dt. Spr.² II/2, 1553; Trübners DtWb. VIII, 110; VASMER, RussEtWb. I, 165; KLUGE, EtWb.¹⁷ 853). A román *vălătuc* 'szalmával kevert nedves agyag mint építőanyag' a *tăvăluc* 'henger' főnév hangátvetéses alakváltozata, a *tăvăluc* alapszava pedig az a *tăvăli* 'hengerget, görget' ige, amely valószínűleg a szláv **valjati* 'ua.' igéből alakult (ТИХТИН II, 1569).

A palóc nyelvjárásban használatos *vályog* 'nyújtófa' a szlovák *válek*, *válok* 'ua.' átvétele (KNEZSA, SzJsz. I, 547). Amint erre KNEZSA rámutatott, a 'nyújtófa' jelentésű szlovák *válek*, *válok* *l*-je kemény, a 'vályogtégla' jelentésű *válek*, *vál'ok* *l*-je pedig lágy. Ennek az a magyarázata, hogy a sodrófát jelentő *válek*, *válok* a **valiti* 'hengerít, gördít' igehez tartozó **valě* 'henger, tengely' kicsinyítő képzős alakja, a vályogtéglát jelentő *válek*, *vál'ok* pedig a 'dagaszt, gyúr, kiszakít' jelentésű **valjati* igéből keletkezett.

A tapaszához stb. használatos nedves agyagot, ki nem égetett téglát jelentő magyar *vályog* a szlovák *vál'ok* 'vályogtégla' vagy az ukrán *вал'ок* 'tapasztásra, falrakásra használatos nedves agyagsomó; vályog' átvétele. Az ukránból való származtatás azért látszik valószínűbbnek, mert a különféle technikával készülő sárfal az ukrán mezőség jellegzetes építésmódja, míg a szlovák lakta területre főleg a fából, kőből való építkezés jellemző (vö.: K. MOSZYŃSKI, Kultura ludowa słowian I, 1929; D. ZELENIN i. m. 261). Lehetséges az is, hogy mind az ukrán, mind a szlovák szó átkerült külön-külön nyelvünkbe. A háromszéki székely *vályog* inkább ukrán, a Heves és Abauj megyei *vályok* pedig szlovák átvétel lehet. Az 'agyagos talajféleség' jelentést a *vályog* a magyarban nyerte azon az alapon, hogy az ilyen talaj a vályogkészítés legfontosabb nyersanyaga. — A köznyelvi *vályog* az eredeti, csupán nyelvjárásokban fennmaradt *vályok* alakból a *k* zöngésüléssel keletkezett (vö. BÁRCZI, Htört.² 164). A nyelvjárási *vájug* *u*-ja a zártabbá válás körébe tartozik (vö.: BÁRCZI i. m. 161; BENKŐ, Nyjtört. 97—8). A nyelvjárási tárgytagos *válykot* alak, valamint a *vájkal*, *vájkos* származékok tövégi hangzövesztése analógias hatásra következett be (vö. BÁRCZI, Szótöv. 20—1).

¹ Словарь современного русского литературного языка. I.— Москва — Ленинград, 1950 —.

Az építkezés szláv szókinéséből régebben és újabban egyaránt számos szó került be nyelvünkbe: *ablak*, *borona* 'gerenda', *eszterha*, *gerenda*, *krecs* 'vakolat', *krisztár* 'állványozó szlovák munkás', *mulár* 'kőműves', *patics*, *szelemen* stb. (I. KNEZSA i. m.). Szláv jövevényszavainknak ebbe a fogalmi csoportjába tartozik a *vályog* is.

4. Végezetül néhány szót a *vályog* tárgy történeti vonatkozásairól. A tárgyi emlékek és a források nem nyújtanak támpontot annak megállapítására, melyik korban sajátították el ősünk a tapasztott nád- és vesszőfalnál, fecskerakásnál, vertfalnál és csömpölyegfalnál fejlettebb technikájú vályogtéglás építkezést. Pelyvás sárral kitapasztott sírok már a honfoglalás korából ismeretesek. Erős várfalak készültek földből a török időkben is (vö. GYÖRFFY i. m. 120). Vályogból épített magyar házakról elsőnek A. PINXNER tudósít, aki 1693-ban ilyen házakat látott Hajdúnánáson (SZAMOTA ISTVÁN, Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. Bp., 1891. 428). Vannak azonban olyan adatok is, melyek szerint a vályogtégla a Tiszántúl némely vidékén csupán a XIX. század folyamán terjedt el (KISS LAJOS: Föld és Ember II, 221, MNy. XIX, 147, XXII, 70; VÉGH JÓZSEF, Sárreai népmesék és népi elbeszélések 103). Jelenleg hazánkban a legtöbb vályogházat a fában és kőben szegény Nagy- és Kisalföldön találni (vö. BÁTKY ZSIGMOND: Föld és Ember I, 35—9). A vályogtéglaból való építkezés a középkor előtt — úgy látszik — egész Közép-Európában ismeretlen volt. E területen egyedülálló lelet a Baden—Württembergben levő Heuneburg vályogfala, mely az i. e. VI—IV. században épülhetett (Der Grosse Brockhaus¹⁶ V, 429, VII, 145). Másutt, különösen a Földközi tenger térségében, Kréta szigetén, Egyiptomban, a Tigris és Eufrátesz mentén már az ókorban paloták, tornyok, piramisok épültek vályogból (EncBrit. 1960. I, 174—5; C. W. CERAM, A régészet regénye. Bp., 1959. 66, 134, 243, 266, 267). Nem véletlen, hogy számos európai nyelv 'vályogtégla' jelentésű szava végső soron arab, perzsa vagy török eredetű. A spanyol, portugál, francia, angol *adobe* az arab *töb*, *töba* átvétele arab névelővel (LOKOTSCH 163). A szerb-horvát *čerpīč*, román *chirpici*, bolgár *купнүү*, *кепнүү*, albán *qerpīč* 'vályogtégla', orosz *купнүү* 'tégla' török közvetítéssel a perzsa *kīrpīč*-ből származik (LOKOTSCH 1184). Török eredetű az orosz, ukrán, fehérórosz *саман* (УШАКОВ IV, 29; VASMER, RussEtWb. II, 573). A magyarsághoz az arab, török, perzsa hatás nem jutott el. — A *vályog* nyelvészeti vizsgálatának tanúsága szerint a sártéglaból való építkezés módját hozzánk az északi szlávok közvetítették.

5. A *vályog* a ki nem égetett téglának nem egyetlen jelölője a magyar szókinésben. Nyelvterületünk nyugati részén egy másik szó is használatos: *mór* 'vályogtégla; vályogfal' (első adat 1784-ből: SzD.¹ 56; SzD.² 152; SI. 433; GYARMATHI, Voc. 102; CzF. IV, 610; MTsz. I, 1475; FRECSKAY 183). A Szamosháton a *mörtégla* 'égetetlen tégla' összetétel ismeretes (SzamSz. II, 137). A *mór* német eredetűnek látszik, bár eddigi megfejtési kísérletei — GYARM., Voc. 102: < német *Moor* 'mocsár, láp'; CzF. IV, 610: < ófelnémet *mūra*, *mūr*, középfelnémet *müre* 'fal'; DOLw. 183: < német nyj. *Mur* 'homok és kötőrmelék' — nem megnyugtatóak. — A vályogtégla jelölésére a keleti szlávoknak is van német-gyanús szavuk: az ukrán *лупнүү* 'vályogtégla' (ГРИНЧЕНКО II, 359; Укр.—рус. слов. II, 441), orosz *лупнүү*, *лупнүү* 'ua.' (ДАЛЬ II, 252, 253) a német *Lehmpatzen* ~ *Lehmbatzen* 'ua.' (SANDERS, Wb. der dt. Spr.² I, 90; E. POLLACK—E. RICHTER, Technik des Lehmbaues. I. Berlin, 1952. 42) szóból alakulhatott. A lengyel *paca* 'szalmával kevert agyagos sár mint építőanyag' (Varsói Szótár IV, 102), cseh *páca* 'vályogtégla' (KOTT II, 464) a német *Patzen* ~ *Batzen* 'tömb, csomó' átvétele (BRÜCKNER, SłEtJęzPolsk. 389). Mindez arra mutat, hogy Közép- és Kelet-Európa bizonyos vidékein a vályogtéglás építkezés elterjesztésében a németiségnek is volt szerepe.

jav. László
1953-ban

Az Oswald keresztnév magyar vezetéknevi származékai. Ezen a címen ~~1949~~ 1949-ben összeállítottam a névhez vonható változatokat (MNY. XLIX, 403—9). Azóta újabb adatokkal sikerült kiegészítenem a gyűjteményt.

A név első hazai előfordulásait a Felvidéken találtam meg.¹ Selmecebányán 1364-től kezdve szinte évenként szerepel *Oswald(us)* szabó (FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ, Magyarországi városok régi számadáskönyvei. 1885. I, 4, 8, 11—2, 15, 18 stb.); Besztercebányán 1386—1399 közt az ugyancsak szabó *Oswalt* (i. m. 79, 80, 82—3, 86—7 stb.). Nagyszombatban 1407-től (i. m. 119, 122—3, 126 stb.), Bártfán 1424-től (i. m. 202, 617), Körmöcbányán 1442 tájától (i. m. 631—3) mutatható ki a név. Mindezek németekre vonatkoznak, és e nevet viselte az első ismert, 1400 körül működő hazai német költő is (vö. CZINKOTSZKY JENŐ, Oswald újbányai jegyző verses elbeszélése a XIV. századból. Bp. 1914.). Nem szerepel azonban a név Újbánya XIV—XVII. századbeli magisztrátusában (TörtT. 1908: 595 kk.). 1388—1394 között többször szerepel Rozgonyi *Ozsvát* (ZsigmOkl. I.). IX. Bonifác pápa 1397. október 1-én az addig aradi kanonok Miklós fia *Ozsvát*-ot („dilectum filium *Oswaldum Nicolai*”) csanádi mesterkanonokká nevezte ki (MonVat. IV, 32, 34; vö. JUHÁSZ KÁLMÁN, A csanádi székeskáptalan a középkorban. Makó, 1941. 76, 116). — A SEREGÉLYESI FERENC szívességéből tudomásomra jutott 1407: *Uswald* (TelOkl. I, 317) alakváltozat talán íráshiba.²

A Somogy megyei Marcaliból származó CSOLLÁN KLÁRA említette előttem, hogy nagyanyja vezetékneve *Ácsbolt* volt. Gyanítottam, hogy ez is az *Oswald*-ból származó nevek közé tartozik. A marcali plébániahivatal válaszából kiderült, hogy a név 1800—1900 közt a kereszteltek anyakönyvében semmiféle változatban nem kerül elő, az elhunytak könyvében egyszer: 1891-ben Csollán József özvegye *Ásbóth* [!] Erzsébet 55 éves korában tüdőlobban meghalt. Születési helye a Zala megyei Kisgörbő. — Mivel CSOLLÁN KLÁRA ejtése alapján biztos voltam benne, hogy a névnek Dunántúl van *Ács*- kezdetű népetimológiai változata, a központi lakcímhivatalhoz fordultam, és szíves felvilágosításuk nyomán valóban sikerült is Zala és Vas megyében több *Ácsbold* és *Ácsbolt* vezetéknevű családot találnom. Talán nem lesz tanulság nélkül való *Ácsbold* József hévízi kőművessegéd levelét idéznem. „Az édes apám, aki 1878. év október 2-án Kallós községben született, az akkori plébános bejegyzése szerint *Ácsbolt* Mihály, de korábban 1848. szeptember 29. született öreg apámat *Ásbot* Mihály néven jegyezte be Deák József, akkori kehidai pap. Az apám elbeszélése szerint az ő iskolai tanítója úgy íratta vele a nevét, ahogy ma is írjuk, tehát *Ácsbold* Mihály. A fentebb leírt két adatot hiteles keresztlevelelről írtam le. Kallós község Zala megyében van, ma úgy írják Kallósd, a kehidai plébániához tartozik ma is. Öreg apám apjának születési évét nem tudjuk, a szülők rovatába csak ez van bejegyezve *Ásbot* Mihál és Bus Anna. Az apám 1920 óta lakik Hévízen, 6 gyermeke volt, ebből 3 fiú, 3 lány. A fiatalabb öcsémet: Istvánt folyó év május 17-én temettük el, a másik öcsém: Lajos a nevét magyarosíttatta *Gyimesi*-re, tehát ő nem viseli az *Ácsbold* nevet, tehát Hévízen csak az apám és én és fiaim: László, Ferenc, József viseljük ezt a furcsa összetételű családi nevet, mert nem tudom, melyik a helyes, *Ásbot* vagy *Ácsbold* vagy *Ácsbolt*, mert apám élő testvérei pedig úgy írják, hogy *Ácsbolt*. Apámnak egyik öccse Kallósd (Zala m.) községben él, *Ácsbolt* Gábor a neve. A másik öccsének: Józsefnek, aki Tilajhegy (Zala m.) nevű hegyközségben lakott és már nem él, két élő nő fia van: az egyik *Ácsbolt* József Szentpéterúr (Zala m.) községben lakik, a másik *Ácsbolt* János Zala-

¹ A magyarországi Oswald-kultusz érdekes emléke egy Lőcsén 1471-ben írt német kódex (VÍZKELETY ANDRÁS: MKönyvsz. LXXIV [1958.], 158—60).

² Semmiesetre sem tekinthető azonban annak a soproni külváros 2. fertályában 1536-ban összeírt „*Osbald* Rucs” polgár keresztnévének *b*-je (vö. HÁZI JENŐ: Soproni Szemle XIII [1959.], 353). — Keresztnévi adat a Vas megyei Létéről: 1608: „Týboltlt *Ásbolt* hele, sessio quartalis” (Urbáriumok 113).

csány nevű községben lakik. Apámnak még egy élő öccse van: János. Apám tudomása szerint Zalaegerszegen is él két család, az egyiket *Ácsbold* Sándornak, a másikat *Ácsbold* Józsefnek hívják, de közelebbit nem tudunk róluk. Határozottan merem állítani, hogy Vas megyében, de hogy milyen községben, azt sajnos nem tudom, de élnek *Ácsbold*, vagy *Ácsbolt* nevűek. Ismételten kérem, legyen szíves írja meg nekem, hogy mi az a pont, amely a jelentéktelen *Ácsbold* nevet tudományos boncolgatásra érdemesíti." Eddig a Hévízen 1954. május 30-án kelt levél, amelyet névészetiileg az tesz érdekessé — azon kívül, amit már ugyan előbb is tudtam a marcali esetből, hogy tehát az *Ácsbolt* ejtés bizonyíthatólag az *Ásbót* ú j a b b alakváltozata —, hogy a betűhöz való ragaszkodás korábban is néhány évtized alatt hogy elváltozhat egy „családi név”, mint ahogy *Ácsbold* József írta. Talán még módomban lesz beszámolni róla, hogy a múlt és jelen században a megmerevedettnek, lezártnak, véglegesen írásba rögzítettnek vélt vezetéknevanyagon hogyan tör át itt-ott rést feszítve az élet. — A személyi igazolványok most folyó kiadása körül ilyen irányban sokat tapasztalhattunk. Volt eset, hogy valaki öt olyan okmánnyal igazolta magát, amelyen neve négyféleképpen volt írva, s az eltérések nem csupán helyesírásiak voltak. Érdekes a levél azért is, mert a *József* névnek a családban három nemzedéken át való megmaradását, igazi — de most már az én terminológiám szerinti — „családi névvé” válását mutatja.

Említett cikkemben *Ásbóth* Oszkár nevének szókezdő hosszú magánhangzóját kétféleképpen próbáltam magyarázni (408). A nyugat-dunántúli *Ásbolt* név népetimológiával keletkezett ugyancsak nyugat-dunántúli *Ácsbolt*, *Ácsbold* ejtései azt mutatják, hogy a tőlem kevésbé hihetőnek jelzett második feltevés volt a helyes, mert a népnyelvben németes illabialis *a*-ról szó sem lehet. *As*-névkezdetből közvetlenül nem alakulhatott *Ács*-, ezért fel kell tennünk *Ásbót* ejtését, s ezt tükrözi a fenti 1848: *Ásbót*, 1891: *Ásbóth* és szlavistának nevének régebben használt *Ásbóth* alakja. A nyúlást azonban valószínűleg nem hasonulással, hanem a hangsúly hatásával kell magyaráznunk.

Az *Oszvárd* alakváltozat is él, például *Oszvárd* Mihály óbudai gázgyári tisztviselő nevében, akinek apja a Nógrád megyei Csécsén született. — Tudok egy Szatmárról származó *Ócsvár* családról is, azonban nevük ide tartozásáról családtörténeti ismeretek nélkül nyilatkozni nem lehet.

Végül még annyit, hogy egy bécsi technikai könyvjegyzék szerint 1952-ben K. *Oswatitsch*-nak „Gasodynamik” című könyve jelent meg. Mivel az *Oszwald*-nak a horvátban nincs *Osvát* változata, bizonyára magyar név szláv képzőjű származékának német helyesírású alakjával van dolgunk.

MIKESY SÁNDOR

Cicula. A 'kecskegidó' jelentésű *cicula* ~ *cicuja* szó eddigi tudomásom szerint csupán Aranyosszéken él. Torockószentgyörgytől kezdve az Aranyos mentén mintegy 12 faluban fordul elő. Ezek: Torockószentgyörgy, Torockó, Csegez, Várfalva, Aranyosrákos, Sinfalva, Kövend, Bágyon, Mészkö, Szind, Szentmihályfalva és Aranyospolyán. Ritkán újabban Tordatúron is hallhatni. A velük szomszédos falvakban mindenütt a *gidó* megnevezés járatos. A MTsz. két adatot közöl: egyet az aranyosszéki Torockóról, és egyet — 1842 évi keltezéssel — a Székelyföldről. A székelységben az általánosan használt *kecskealló* név mellett azóta sem bukkant fel, a tájatlász-gyűjtések sem hozták felszínre (vö. GÁLFFY—MÁRTON, NyÍrKözl. I. Térképmellékletek, 5. térkép).

Az EtSz. a *cékula* 'kecske' címszó alatt a *cicula* szót ismeretlen eredetűnek mondja. — Azt hiszem, helyes úton járok, ha a szó megfejtési kísérletekor állathívó, illetőleg állatterelő szóból indulok ki. Sajnos, nincs tudomásom arról, hogy a magyar nyelvterület különböző részein vannak-e kecskehívó és terelő szavak, és ezek milyenek. Mivel csak az aranyosszéki tájatlász anyagának az összegyűjtése után és csak az ebből készült mutavány elkészítésekor kezdtem a *cicula* eredetének megfejtésére gondolni, mindössze három

aranyosszéki faluban volt módomban érdeklődni kecskehívó és terelő szó után. A három falu közül is csak az egyik — Torockó — van a *cicula* szóföldrajzi határain belül. Torockón *cicili, cicili*. . . kecskehívó és *ci_cí, ci_né!* kecskeűző szó él. A másik két faluban — Harasztoson és Egerbegyén —, ahol a kecske kicsijének *gidó* a neve, kérdezősködésemre nem kaptam feleletet. Ez a tény könnyen megmagyarázható, és egyben érdekes körülményre hívja fel a figyelmet. Aranyosszék falvaiban csak ott él a *cicula* megnevezés, ahol nagyobb fokú a kecsketartás, hiszen csakis itt keletkezhetett állathívó és űző szó, amelyből kialakult az állat kicsijének a neve. A többi faluban igen sokszor a kecske pusztja ismerete alapján állathívó és állatűző szó természetszerűleg nem alakulhatott ki, és ennek következtében az állat kicsijét is a közmagyar *gidó* szóval nevezik meg.

Az állathívogató szóból keletkezett *cicula* ~ *cicuja* szövégi magánhangzója alkalmasint elhomályosult birtokos személyrag: *a kecskének a cicuja*, illetőleg *cicula*. Ma ugyan *ciculája* a birtokos személyragos alak, de ehhez hasonlóan Torockón és Torockószentgyörgyön ilyen alakok hallhatók: *a tehén szarvája*.

Ide kapcsolható az állathívogató fő alakváltozatoként a *cékula* 'kecske' (MTsz.), a 'gidó' jelentésű gyergyóremetei *cégelő*, borzonti *cégélő*, valamint a gyergyószárhegyi *céga* (vö. GÁLFFY—MÁRTON: i. h.). A magyarban az állathívogatókból alakult állatnevek egyébként igen gyakoriak (GOMBOCZ: MNy. VII, 353).

MURÁDIN LÁSZLÓ

NYELVMŰVELÉS

A birtokjeles szók számbeli egyeztetése

I. Ismeretes dolog, hogy az egyeztetés azok közé a mondatalkatani esz kö z ö k közé tartozik, amelyekkel bizonyos mondatrészek, rendszeren közvetlen szintagmatagok egymáshoz tartozását, illetőleg ezáltal egyes fogalmak összefüggését tudjuk érzékeltetni. Ily módon pedig az egyeztetés a mondatban szorosabb szerkezet i k ö t ö t t s é g e t hoz létre, s fogalmainknak nagyobb egységekbe való tartozását, logikus viszonyait szemléletesebben mutatja meg: a világos, értelmes fogalomkapcsolásnak egyik messziről szembeötlő mondat szerkezeti kifejező eszköze.

Érdekes, hogy törvényszerűségei mégis többször eltérőek: elsősorban nyelvenként, de még például a magyar nyelvtani rendszeren belül is némileg más szabályosságok figyelhetők meg a különféle szerkezetekben. Legismertebb az alanynak meg az állítmánynak egyeztetése. Csak egy kissé mások az értelmezettnek s értelmezőjének szabályai. Az értelmileg meghatározott mondatrésznek és határozójának összetartozását már eléggé eltérő egyeztetés mutatja nyelvünkben. Részben mindezekről különböznek egy kevéssé a mellékmondattal kifejtett főnévnek (főnévi szerepű más szónak) meg a rá vonatkozó *aki, ami, amely* névmási kötőszónak egyeztetési szokásai. Megint csak egy kissé más egyeztetés jellemzi a határozott névelős jelzett főnévnek *s ez, az* stb. névmási jelzőjének összetartozását. Sőt ezenkívül is eltérhet egyben-másban némelyik mondatrész-pár számbeli egyeztetésének rendje. Még az is befolyásolhatja a többes számú alakok használatát, hogy milyen szófajú az illető szó, illetőleg hogy az általános többesjel (a *-k* vagy kötőhangzós *-k*) vagy pedig a birtokviszonnyal kapcsolatos többesjel (az *-i* vagy ennek valamelyik változata) mutatja-e rajta a többséget.

Éppen mivel ennyire bonyolult és sok ágú a magyar számbeli egyeztetés kérdés-csoportja, mindig akadnak benne eddig kevésbé tisztázott — vagy legalábbis nyelvhelyességi szempontból vitás — részletek. Az akadémiai leíró nyelvtan munkálatai közben

több ilyen apróbb-nagyobb homályos ponttal kellett mostanában foglalkoznom, mintegy kiegészítésül KLEMM IMRÉNEK néhány évvel ezelőtt megjelent, félig nyelvtani, félig nyelv-helyességi vonatkozású összefoglalásához. (Vö. A számbeli egyeztetés főbb kérdései a magyarban: Nyr. LXXVIII, 165—79.)

2. Ez alkalommal az *-é* birtokjeles szók meg a velük azonos nyelvtani viszonyjelentésű birtokos névmások egyeztetésére térek ki. Emlékeztetőül hadd jelezzem, hogy az *-é* a birtokos névéhez járulva rendszeren arra mutat rá, hogy ennek valamiféle birtokáról (részéről) van szó, s ilyenkor a toldalékos szó egy-egy alkalmi birtokos jelzős szerkezettel lehet egy jelentésű: „Madách lírájának az *Aranyénál* sokkalta inkább rokona a *Tompapé*” (I. OK. VIII, 133; értsd: [az] Arany lírájánál . . . [a] Tompa lírája’); vagy pedig állítmányként birtoklást jelent, valaminek mint birtoknak (résznek) valakihez vagy valamihez tartozását fejezve ki: „*Kendé* bizony [a madárnak] az árnyéka!” (Arany: ÖM. I, 221), értsd: ’kendhez tartozó, a kend tulajdonában levő, a kend vagyona’. — Ami mármost a pluralis jelentés kifejezését illeti, a többes számú alakot tudvalevőleg az *-é* után tett *-i* toldalékkal formáljuk. Ez az *-éi* formansbokor pedig nemcsak egyes számú szóalakokhoz járulhat, hanem már magukban pluralis értékűekhez is: *fiú-é-i*, *leány-é-i*, *de: fiúk-é-i*, *leányok-é-i*, sőt *fiaim-é-i*, *fiaid-é-i*, *fiái-é-i*, *fiaink-é-i*, *fiaitok-é-i*, *fiaik-é-i* és *leányaim-é-i*, *leányaid-é-i*, *leányai-é-i* stb. A birtokos névmások esetében — legalább elvben — ugyanúgy előfordulhat az iménti toldalékolás singularis (egy birtokot kifejező) alakon is, pluralis (több birtokot kifejezőn) is: *enyém-é-i*, *tied-é-i*, *övé-é-i*, *mienk-é-i*, *tietek-é-i*, *övéik-é-i*, *tiéik-é-i*, illetőleg *enyém-é-i*, *teid-é-i*, *övéi-é-i*, *mienk-é-i*, *tietek-é-i*, *övéik-é-i*.

Logikai szempontból mármost világos, hogy ezeket a pluralis (olykor kétszeresen is pluralis) értékű alakokat ugyanolyan egyeztetési szabályok szerint kell — vagy csak kellene? — használnunk, mint a *-k* (kötőhangzós *-k*) „általános” többesjeles többes számú alakokat: „*Ezek a könyvek* nem annyira *szépek*” és — mondjuk — a könyvek díszítéseiről szólva: „Az én *könyveim-é-i* nem olyan *szépek*”. S ugyanígy kellene jelölnie az *-i* jelnek azon fogalom többségét — mondattani viszonyoktól függetlenül is —, amelyre vonatkozik: a *jobbikéival*, *rosszabbakéihoz*.

Ez a szabályos használat könnyen igazolható is. Így a *szép irodalom* ből: „[Andaházi] érzelmei, gondolatai és tettei, a’ mindennapi hideg *emberekétül* gyakran különböztek” (Kölcsey: Emlény 1837. 51—2); „[A hindu] szemei fél-*örültéként* forogtak” (Vajda Péter: uo. 280); „ezen [elnyert] ezrek *Ternyeiéi* valának” (Petőfi: ÖM. IV, 64); „Oh hadd öleljelek meg olyan ép — Karokkal, mint egy *kérdéi*” (uo. 251)*; „Ah! ezen arczok [a látomásban] Gyulai *Páléi* valának” (Kemény: Gyulai V, 130); „Mert *enyém* e szép ártatlan kisededek” (Arany: ÖM. I, 148); „Egy köny nem ragyogott [Jenő] szemében. — Hanem a *birákéiban* igen” (Jókai: ÖM. XXX, 230)*; „a mint szaporodtak az ő [Hát-szegi] látogatásai nála, akkét gyérültek *Szilárdéi*” (uó: uo. XV, 252); „Ha mához egy évr nem lesznek kaposabbak a ködmőneid, mint a *Kripuskáéi*, én vesztettem” (Mikszáth: ÖM. XI, 83); „nem voltak gyerekei, a *másokéit* szerette” (uó: uo. XII, 7); „E versek mind-mind a Léda *asszonyéi*” (Ady: Az „Új versek” ajánlása)*; „Élt akkor két fiatal szerelmes, akik nem lehettek *egymáséi*” (Babits: ÖNov. 223); „boldogok, akik az *ördögéi*” (uó: uo. 47); „nemcsak Józsinak voltak unalmasak az Ibolya szórakozásai, hanem Ibolyának is a *Józsiéi*” (Veres Péter: Rossz a. 123); „az ember a barátja titkait úgy tekinti, mintha az *övéi* volnának” (Németh László: Égető 531); „hadd legyenek *egymáséi*” (Szönyi: Megújhódás 24); „Az *emberéi* lehettek [a könyvek]” (Szabó Magda, I. Szüreti fűrt [Olcsó Könyvtár] I, 213). É r t e k e z ő vagy hírlapi írásokból: „az asszonyoknak érzelmei gyengédebbek, mint a’ *férfiakéi*” (Wesselényi: Aurora 1831. 74—5); „Ezek a hírek mind — még a »saját kiküldött tudósítók-éi is — idegen nyelvből vannak fordítva” (Msn. V, 150): „Az élők képei elmosódottak, . . . a *halottakéi* pedig élesek” (Kosztolányi: Kortársak I, 18); „pásztoraink . . . jobbak voltak, mint *azokéi*” (Illyés: Magyarok² 157);

„Kálmán énekének. . . képei. . . rokonai a *Himnuszéinak*” (Horváth: Tanulmányok 184); „bölcsek érzések az *övéi*” (uő: uo. 492); „a tárgy. . . Vrchlickýt a *Madáchéi*hoz igen hasonló eszmékre ihlette” (Irtórt. 1956: 324); „*Kikéi* ezek a földek. . . ? Akárkié [!], de mindenképen a magyar *nemzetéi*” (Szabad Nép 1956. aug. 26. 6); „A paragrafusok. . . — a mi *szabályzatunkéi*hoz képest — . . . hosszúak” (Nyr. LXXXII, 160); „Az utolsó versszak problémái az *elsőivel* azonosak” (uo. 192).

Amint látjuk, az „egyeztetés” fogalmát valóban nagyon tágra szabtam, hogy ennél több -*éi* toldalékos vagy ezzel egyértékű birtokos névmási szóalakot mutathassak be: a pluralis szavakra vonatkozásnak minden esetét ide vontam. (A megcsillagozott adatok nem a saját gyűjtésemből valók, hanem a leíró nyelvtannak másoktól készített példáiból.) — Az anyag, bár az *enyém*, *azéi* stb. típus idézeteit játszva megsokszorozhatnám, nem nagyon változatos; pedig némelyik adatot így is régiesen furcsának (*örültéként*) vagy bántó hangzásúnak érezhetjük (*Ternyiéi*, *Józiéi*); máskor a toldaléksort tartjuk nagyon is bonyolultnak (*szabályzatunkéi*hoz). Az *övé-éi*, *övéi-éi*, *övék-éi*, *övéik-éi* típusú alakokra nem idéztem példát, bár a Nagyszótárból vagy egyéb ilyen adattárból erre is kerithettem volna egy-két igazolást. Úgy gondolom azonban, hogy az sem áfolt volna meg azt, hogy ezek a furcsa, nehézkes, sok nyelvtani vonatkozást kifejező névmásaink inkább csak rendszertani tudatunkban — nyelvtankönyveinkben — élnek. Nyelvészeti vagy más filológiai szövegekből, esetleg egyéb szaknyelvi vagy szépirodalmi munkákból viszonylag jól kimutathatjuk a logikai szabatoságnak effajta nyelvi hordozóit: *szabályzatunkéi*hoz, *Himnuszéinak* (l. fentebb); sőt kivételesen a ritkább végződések ismétlődése is megtalálható: „[Az alaptalan támadások a tárgyalt kérdésben] csak a . . . dilettantizmus megnyilvánulásai voltak, *azéi a dilettantizmuséi*, mely felületességében nem igyekszik a dolgokba behatolni” (Felsz. 1955: 18).

A további következtetések levonása előtt azonban nézzünk meg egy pár e g y e z t e t e s n é l k ü l i hasonló szerkezetet is! Így a folklórból: „A lovak se *teéd*, a hintó se *teéd*” (népballada; Népkölt. II, 6)*; a szépirodalomból: „első gondolataim. . . a *boszué* voltak” (Gaal: Szirmay I. [Abafi kiadása] 79); „szemei. . . találkoznak az *övéivel*, épen úgy, mint a’ többi sallangos *úrfiaké*” (Jósika: Emlény 1839. 6); „a szív kincsei csak *választottaké*” (uő.: Akarat és b. I, 28); „[Az épület] komor magas falai *zárdáéhoz* hasonlítottak” (Kemény i. m. II, 169); „*Kié* is lehetnének ezek a kincsek?” (Jókai: ÖM. XLV, 136)*; „Oh, milyen hidegek [a beteg kezei], mint a. . . — »Mint a *halotté*, akarta [Vilma] mondani” (Mikszáth: ÖM. I, 245); „Vajjon a mi királynénk butorai melyik házban vannak? — Mátyás *királyét* akartad mondani” (Gárdonyi: Egri cs. I, 305)*; „A mai fiatalásnak mások a virtusai, mint a *régie*” (Krúdy: A búvós e. 121)*; „Olyanok voltak [szemei], mint az éji *madaraké*” (Tersánszky: Selyemfiú 2 8); „Szentgáli... azon volt, hogy. . . Thoma érdemeit is a *magáé*nak bizonyítsa” (Mesterházi: Hazafiak isk. 120); „Az a lányomé. . . A lányaim meg a *férjeiké*” (Németh László: Égető 494); „De [Szilágyinak] a látókörös az eszményei egy *tornatanáré*” (uo. 505); „Szeme. . . kísérté Jóska mozdulatait, a *fiát* és *férfité*” (Szabó István, I. Szüreti fürt [Olcsó Könyvtár] I, 143); „amelyek [értsd: amely csontok] . . . *emberé* voltak” (Szabó Pál: Kortárs 1959/12: 832); „ezek itt nem férfinyomok. . . sem — szürkés *farkasoké*, sem *medvéké*” (Homérosz—Devecseri, I. Görög Költők Ant. 26); tudományos értekezésből, esszékből, hírlapi cikkekből: „A múlt nagy írói pedig inkább a fiatal *nemzedéké*” (Koszolányi, I. Valóság 1959/4: 39); „[A cseresznyefák] ágai. . . úgy csüngtek lefelé, akár a szomorú *fűzé*” (Illyés i. m. 12); „Nincs magyar költő, akinek költeményei annyi kiadásban jelentek volna meg, mint *Petőfi Sándoré*” (Varjas, I. Petőfi: ÖM. I, 367)*; „[Ráby] elgondolásai, akárcsak *Széchenyié*. . . legfeljebb a gazdag nagybirtokosok érdekeinek feleltek meg” (Term. és Társ. 1956: 297); „Gondolataiban kevesebb a gazdasági felkészültség, mint *Széchenyiében*” (uo. 296); „az olasz dolgozók életkörülményei — s nem csupán a *mun-*

kásoké és parasztoké — egyre súlyosbabbaká válnak” (Szabad Nép 1956. máj. 20. 3); „a szerelmesek . . . egymásé lesznek” (Salamon Béla: Hej, színművész. . . 34); „A házak . . . az államé” (Gergely Mihály: Kortárs 1959/2: 275).

E példasor tagjai pedig szerintem azt mutatják, hogy a birtokjeles szók pluralisi egyeztetésében valóban sokkal több eltérés van az egyes számú alak javára, mint a *-k* jeles pluralisi alakokban volna. Szégyen nem véletlen.

Az egyik ok hihetőleg a nyelvtörténeti előzményekben van. Régen tudniillik az *-é* képzős szavakban soká „jelöletlen hagyták a többséget” őseink (SIMONYI, TMNy. 537; hasonlóképpen később: A jelzők m. 193), s *angyaléi, nemzetéi* jellegű pluralisi „*példákat tudtunkra sem a régi nyelvemlékekben nem találni, sem pedig nyelvjárásaink nagyobb részében nem hallani*” (TMNy. 536, az eredetiben is dőlten). Eszerint tehát könnyen elgondolható, hogy e téren máig sem fejeződött be az *-i* többesjeles alakok teljes elterjedése. (Vö. még MELICH: MNY. XIV, 230 kk.) — Másik megjegyzésem csupán az állítmányi (s bizonyos határozói) szerepű példákra vonatkozik. Ha ugyanis a ’valakinek birtokában levő’ jelentésű, *-é* jeles szót állítmányul (praedicativusi határozóul) használjuk, jócskán *melék névi* (melléknévi igenévi) jellegű a használata. (Az *angyalé* típusú szavaknak melléknévi szófaji minősítését általábanosságban mindamellet nem helyeselném; az ezzel kapcsolatos vitára vö. I. OK. IX, 306.) Az ilyen szófajú állítmány többes számba tételét pedig sok nyelv „logikája” nem is követeli meg, hanem megelégszik a pusztá tulajdonságfogalomnak (alapalakban) a pluralisi alanyra való vonatkoztatásával; vö. a németben is: „Jene Bücher sind schön, sogar reizend”. (Szó és alak szerinti magyarátsa: „Azok a könyvek szép, sőt elbűvölő.”) S efféle régi és népi egyeztetés a magyarban sem egészen ritka — annak további jelétül, hogy nyelvlogikai és gondolkodáslélektani szempontból ez is helyes lehet: HB.: „mend ozchuz *iarov* vogmuk” (vö. KLEMM: NYT. LXXVIII, 167—8). — A harmadik ok alighanem az olyan alakok ösztönös vagy tudatos kerülése, amilyenek rossz hangzását (*Ternyeie*) vagy nagyon is toldalékhalmazos jellegét (*szabályzatunkéi*hoz), bizarrul ritka voltát (*örültéként*) már az imént is számba vettük. — S végül vegyük persze ezekhez a lehetséges okokhoz bizonyos negyedikkel a figyelmetlenséget, merő logikai-nyelvi pontatlanságot. — Kivételesen még néhány egyes számú alakban megmerevedett szótári egységgel is számolhatunk: „*Magamévá tettem az érveidet*”; stb.

3. Mi legyen mármint e felemás egyeztetésmódról nyelvűvelésünk mai álláspontja? Helyes-e az irodalmi és a köznyelv szempontjából a „*Ké* is lehetnének ezek a *kincsek*?” jellegű „egyeztetés”?

Nézetem szerint túlságosan nagy beszélt nyelvi háttere van egyes nyelvjárásokban (sőt a nyelvtörténetben is) ahhoz, hogysem könnyen és egyetemesen elítélhetnénk. A nyelvi fejlődés útja azonban általában a pontos alaki egyeztetésnek kedvez az *-é* jeles szavakban is, a birtokos névmásokban pedig még inkább. Az is kétségtelen, hogy a logikai rendre szabatosságra való törekvés, mely a nem egyeztetett formákat régtől fogva ritkítja, helyes és hasznos jelenség, kivált az értekező prózában. Mindez tehát azt javallja, hogy az irodalmi s az igényes köznyelvben lehetőleg kerüljük el a felemás egyeztetésű formákat. A költői hangulatú szépirodalmi szövegekbe ugyan valóban nem illik a *virág(j)aitokéiból*-féle toldalékhalmazás; a gondos fogalmazásba meg általában nem való a *fiaiéért*-fajta, rosszul hangzó szóalak. Ezen azonban másképp kell segíteni; esetleg a birtokos szerkezet kifejtésével: a *virág(j)aitok magvaiból, fiainak érdekeiért*; vagy ahogy épp a pillanatnyi alkalom ajánlja. — Persze ha a művészi szövegben az író tudatosan az élő (táji) beszéd nem egyeztetett formáit kívánja megszólaltatni — például valamelyik szereplőjének jellemzésére —, ahhoz is joga van. De egészében már elavultnak tartom SZARVAS GÁBOR nézetét; ő ugyanis papírszagú „nyelvvidomári” csinálmányoknak mondta a többséget is kifejező fönti toldalékokat (Nyrt. XXIV, 39).

A finnugor nyelvek toldalékoló jellegét ismerve s a nyelvi tömörséget általában eléggé nagyra becsülve, én tehát helyesnek tartom, ha (módjával) tovább óvjuk-erősítjük itt is nyelvünknek sok minden nyelvtani vonatkozást kifejező szintetikus eszközeit, s legalább az értekező stílusban józanul ragaszkodunk a mondat logikai viszonyait szorosra fogó -éi többes toldalékbokor s a megfelelő birtokos névmások használatához.

TOMPA JÓZSEF

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Adatok Temesvári János deák oklevelezéséhez

1582—1593.

Levéltári kutatás során Dés város ó-levéltárának latin és magyar nyelvű oklevelekben gazdag XVI. századi anyagában néhány olyan 1575—1593 között keletkezett oklevél került kezembe, amelyben oklevelezőként magát a latin nyelvű oklevelekben (1575.) *Joannes Literatus de Theomeoswar*, a magyar nyelvűekben (1582—1593.) meg *Joannes Literatus Themefu(v)ari*, illetőleg *Themefuari(y) Janos deak* alakban megnevező iratszerkesztő nevével találkozunk. Az eddigi kutatás a két oklevelezőt — az elűtő írásjelleg figyelmen kívül hagyásával — egy személynek véve, a szóban forgó okleveleket egyetlen oklevelező, a históriás énekszerző Temesvári János személyéhez fűzte. Újabban sikerült a két iratcsoportot írástörténeti megfontolások tekintetbe vételével egymástól elválasztanom, és valamelyes valószínűséggel a Béla királyról, helyesebben a tatárjárásról szóló históriáséneket (Kolozsvár, 1574.) a magyar nyelvű oklevelekben szereplő Temesvári János deáknak tulajdonítanom. Az e kérdéstről készült dolgotat túlnyomóan irodalom-, társadalom- és írástörténeti jellege meg terjedelme miatt — előreláthatóan — másutt kell közzé tennem, ott viszont nyomdaműszaki okokból el kell hagynom, illetőleg regeszta-szerű kivonatokkal kell helyettesítenem a nyelvi szempontból elsőrangúan érdekes néhány, Temesvári János deák kezétől származó oklevél szövegét.¹ A nyelvjárástörténeti szempontból magukban is jelentős okleveleket most itt alább azzal a megjegyzéssel teszem közzé, hogy a 6. szám alatt közölt, 1593. február 11-éről keltezett és Teke Ferenc-től meg Dési Polyák Jánostól aláírt, de az írásjellegbeli ismérvek tekintetbe vételével kétségtelenül az utóbbi kezefírásában fennmaradt oklevelet a nyelvjárási sajátságokból következtetve — közvetve — szintén Temesvári János, akkor dési bíró oklevelezéséhez tartozónak kell tekintenünk. A nem ő-ző dési nyelvjárásban felnőtt Polyák János írta oklevélbe csak úgy kerülhettek bele jellegzetes délvidéki nyelvjárási sajátságok, hogy az oklevelet a jelenlevő s az oklevelezésben jártas bíró mondhatta tollba, s az íródeák nem tudta vagy nem is akarta függetleníteni magát nyelvi sajátságok tekintetében sem a bizonyáru tekintélyes bíró élőszóban tett nyelvjárási nyilatkozatától.

Az itt alább közlendő oklevelek mindenike Dés városának a kolozsvári Állami Levéltárban őrzött ó-levéltárából való.²

¹ Az időközben megjelent közleményt l. NyIrKözl. II, 97—120.

² Ez úton is köszönetem fejezem ki Kiss András levéltárosnak a kutatómunka megkönnyítése érdekében és az itt közlendő oklevelek sajtó alá készítésében megnyilatkozó előzékeny segítségéért.

1582. október 15.

No6 Fabianus Szabo Judex Item duodecim Jurati cive6 oppidi Des. | Aggiuk tudafara e6 Emlekeozetÿre kiknek illik Mindeon6knek | Hogÿ Mÿ keozteonk lako3o Nemeo6 e6 tizteoleteo6 zeomelj Buda | Jano6 Jeouë mi Eleonkben zeomeli zereant: Jeleontuen e6 keuanvan | Mi tewleonk Miert hogÿ it e3 mi hatarunkon eg' feolde mellet kit | Birna az Baratok zehete eleott volna eg' darab Jrtatlan | teouifeo6 feold, hogi mi azt Varoful nekÿ engedn6k meg Jrtani | e6 eoreokben Birni, Mj azertt Engeduen az eo keuanfaganak | attuk engetteok e6 valliuk azt az meg Neuezeott tewuifeo6 | darab feoldet hogi meg Jrthaffa, ky tithaffa (!)e6 eoreokben | fiurul fiura Birhaffais e3 mi leuleonknek Ereÿeuel | Mel darab feoldnek hatara e6 zomzedfaga Nap tamadatrol | az Ispotal feolde kit Baratok zehenek binak, Delrol penig | az Camorahazhoz valo reth, e6 Jo lukachie moftani Defi | predicatore, e6 Zabo Fabiané moftani feo Biroÿe, Jrotuanÿok, Nap Niugatrol azon meg Neuezeott Buda Jano6 feolde, kÿt | Ziluafi Balaftul veott volna. Ezakrol penig Serienÿ miklo6 | Jrotuania iga3 hatariual meg vannak határozatuan. | Mye6 azert varofunk kis pechetj alatt valo leul6nket | attuk Bizonfagul. Iratott Defen Zent Gal nap elott | valo hetfeon Anno 1582.

Eredetiye egy levél alakban összehajtogatott félív első, a regesztaszerÿ XVII. századi rájegyzés [„Confensus D(omi)nor(um) Judici6 ac Juratoru(m) Civiu(m) Defien(sium) super terram stirpabile(m) per Joanne(m) Buda”] a második lapján a városnak rátétes papírszeletre viaszba nyomott, teljesen ép, kisebb pecsétjével. A hátlapon múlt századi kézzel: 1582, alatta a régi jelzet: 301. Ugyanazon lapon a múlt századi levéltárrendez6, Torma Miklós újabb, a mai nyilvántartásban is használatos jelzete: 209. — Magát az aláírás nélküli iratot írásjellegének a többi Temesváritól származó irat írásjellegével való azonossága alapján soroltam Temesvári kétségtelenül hiteles szerkesztményei közé.

1584. február 19.

Nagyobbÿk Bwda Jano6 e6 Themefvarÿ Jano6 deak Defeon lako3ok | Aggiuk Tudafara kiknek illÿk mindeoneoknek hogÿ Zent Balÿnt | nap wtan walc zeredan e3 jeleon valo e3eoreot3az niole3van négy | e3tendeoben, jeo6enek mi eleonkben e3 vite3leo nemco6 zeomelyeok | Egi feleol Aleorben lako3o Denghe Demeter e6 maf feleol Defeon | lako3o mafÿk Buda Jano6, Es mÿ eleottwnk az meg neuezeotth Denghe | a6ag maf newel veoreo6 demeteor conneon nyeluewel zabad akarattÿa | zereant teon Ilÿen vallaft, Hogÿ eo nekÿ az mely darab feolde | vagion az Eorÿ hataron az meg neuezeot Buda Jano6 vram Jrotuania | mellett, azt az feoldett atta Eoreok arron e3 meg neuezeot Buda | Janofnak, hogha egi fachiára telyk, maf fel forÿnton, ha penig | az egi fachianal keuefeb az heaual logÿeon az maf fel forÿnth | fizetes, mely vallaft teuen mi eleotteonk, Buda Jano6 vramnak | attuk e3 mi jeleon valo Leuelwnket pechetwnk alatt. hogi az meg | irt feoldet Eoreokcoiwl Birhaffa: mely feold az Zamofra deol | ala, e6 az meg irt Bwda Jano6 vram feolde keozeot e6 Marttith [!] | Janofe keozeotth vagÿon. Datum In oppido De6 die et Anno | prenotat[is].

Jd[em] Joan[nes] Themefvari notariu6
jurat[us] Sedis Jud[icia]rie comit[atu]6
Zolnok Jnter[ioris], Manÿ p[ro]p[ri]a.

Eredetiye egy levélalakban összehajtogatott félív első, a XVII. század végi regesztaszerÿ rájegyzés a második lapján Temesvári Jánosnak a papírlapból kivágott és visszahajtott papírszeletre viaszba nyomott *J T* kezd6betÿs, címeres, gyűrÿpecsétjével; a másik ugyanilyen módon viaszba nyomott, elmosódó rajzú gyűrÿpecsét az el6bbivel öklevelez6 Buda Jánosné lchet. A régi levéltári jelzet: 299; az újabb, Torma-féle: 211.

1584. március 15.¹

Themefuary Janos deak Belleo 3olnok varmegienek deakia, Buda Janos | nagobbÿk 3erendÿ, Es Vaÿda mihalÿ, Marthon Kowach Defÿ eskewtt | polgarok. Aggiuk tudafara es Emlekeozetire kiknek ilÿk mindeneknek | hogÿ e3 el mult Quinquagesima Vasarnap 1584 e3tendeoben hiua | my eleonkban Vite3leo Buda Janos vram az Iffiabbÿk Defeon lakozo | mÿ keoztewnk lakozo 3eomelt Maglas Gergeolt, kj e3 eleott Defi Biro | volt tudni ilÿk az Bekeos hada vtan valo e3tendeoben Jllÿen Emlekeozetre, hogÿ meg mondana az meg Neue3eot Maglas Gergeolÿ | mikor a3 eo Birofagaban 1576 e3tendeoben, Iffiab Buda Janos | a3 Deberke mellett valo feoldet mint veotte megh mattius Albertul | es Mattius Andrafnetul Katalÿn a33ontul Kozaruari Mate Biro | leaniatul. A3ert mÿ eleottwnk hiÿfeggel i3 emlekeozek es Jllien | vallaft teon Maglas Gergeoly, hogi Jol emlekeozÿk eo arra hogÿ | az eo Birofagaban a3 meg Neue3eot Buda Janos meg veotte a3 | Deberke mellet valo feoldet Matthius Albertul Es mattius Andrafnetul | kj annak vtanna Pogan Miklofne volt, eoreok arron, Es megh | kenaltak a3 Mattius mihalÿ gefmeokett es mind a3 teob atiafiakat | 3om3edfagokatis, de meg Nem veottek, hanem attak hu3 forinton | ez meg irt 3eomelieok Bvda Janofnak, Annak vtanna Egy kor | a3 Mattius mihali leania Anna33ony akaria meg valtani Buda | Janofnul a3on feoldet, es addig Jart rea hogi meghis Engette volt | de Matthius Anna hogi pen3t Nem adhatott, teotte volt le e3 | Parta Eouet ó nala Maglas gergeolnel, hogi onnat pen3el valchia | kÿ. de a3 varos teoruenie 3erent valo Jdeokis el teoltak Es vgian | nem valtotta megh, sem penig a3 eo moftoha attia Naranchit Peteor, | hanem fok Jdeo mulua o3ton bele hattak Es a3 3alogot fel | veottek a3 Biro ke3tÿl Es meg Engettek a3 feoldet Buda Janosnak | a3on e3tendeoben 1576 e3tendeoben A3ert mikor maglas gergelj | e3eoket meg vallotta volna, A3 meg neue3eott Mattius Andrafnenak | az attiais Jeleon leuen vgian ot Jllien vallaft teon hogj eo is vgj | Emlekeozÿk, mert leania kepeben ott volt az aruban mikor el | attakis a3 feoldet, Es moft vÿobbannis eo vgian a3ont vallia mind eo Maga | mind leania kepeben hogi a3t a3 feoldet Buda Janos | eoreokeofwl Birhassa, Melÿ két 3emel vallas tetelenek | Bizonfagara attuk e3 mi pecheteos leuelwnket a3 meg Neue3eot Buda | Janosnak Es Maradekinak Jratott Deseon Reminiscere | vasarnap, Anno Mill[esi]mo Quingentesimo octuag[efi]mo Quarto.

Eredetije 213. szám alatt egy kétrét hajtott, átfűzött papírszelettel összefogott és levélformára összehajtogatott ív első, az egykorú latin és a múlt századi magyar nyelvű regesztaszzerű rájegyzés a negyedik lapján.

1584. augusztus 29.

En Kenchieos Jmreh Thafnadj. Adom tudafara kiknek ilÿk | Mindeneknek e3 en Leulemnek rendiben. Hogÿ miuel en it Defeon | Vrunk eo Nag(ysag)a varofaban akarok meg telepeodneom, Es hazat | Magamnak 3eozzeneom, Erreol talaltam megh a3 Ertelmes es tekintetetes | vramatt Desi feo Birott me3aros mihalt, eskÿtt tarfaiual Es | tanachiuual

¹ A levélzáradéokban jelzett Reminiscere vasárnap 1584-ben a régi naptár szerint március 15-ére esett. A keltezés feloldásakor magam inkább a régi naptári keltezést tartom valószínűnek, mint azt, hogy a Gergely-naptár életbe léptetése utáni évben a dési oklevelezés az új naptár szerinti keltezéshez igazodjék, hiszen még a magyarországi törvényhozás is csak 1588-ban rendeli el az új naptár szerinti számítás kötelező voltát (vö. SZENTPÉTERY IMRE, Oklevéltani naptár 17), Erdélyben meg éppen csak az 1590. szeptember 21-én tartott fehérvári országgyűlés mondja ki az „új kalendárium”-nak „a jövendő nagy karácsony napjá”-tól való „bevétel”-ét (ErdOrszEml. III, 274, 374). Éppen ezért az oklevél első soraiban említett Quingagesima (Esto mihi) vasárnap kelet-azonosításaként is a régi naptár szerinti március 1-ét jelölhetjük meg.

egyeteomben, azért eo kegelmeokis¹ meg engettek aꝯ En it | valo meg telepeolcfeomett, Jllien okal, hagi Enis ereos fogadaft | teottem es moftis leueleben tezeok vallaft, Erreol, Seott mindeon | germeokim feleolis feleleokis, hogy en aꝯ meli haꝯath Jt Deseon | veꝯendeok, aꝯt meg nem akarom varos Boꝯꝯufagara Nemeofitenj | es varos ellen magamat germeokeomet² ꝯabadoffa tennꝯ, hanem | valami aꝯ varos igaffaga teoruenie ꝯabadfaga mindeonben | eggiet akarok eo kegelmeoke³ Ertenꝯ. Es Igienleo terheott | vifelni mint eggik eo keg(yel)-meok keoꝯꝯw̄l, valami aꝯ varoinak | igaffagat eo teorueniet nezꝯ femmibw̄i ki nem vonꝯom magamat | sem germeokimett,⁴ Eo kegelmeokis⁵ Ennekeom hasorlo | otalommal es gondvifeleffel tartoꝯꝯanak lenni Es aꝯ varos | Jgaffagaua! es ꝯabadfagaꝯal eltetnꝯ Meli en fogadafomat | Es vallaomat eꝯ en Jeleon valo leueleben pꝯcheteommel | Es kezem Irafaꝯal meg Confirmaltam. Iratott Deseon | 29 die Menfis Augufti, Anno d[omi]ni Millefimo | Quingentefimo octoagefimo Quarto. ꝯ.

Ioan[nes] L[ite]ratus Themefuari
Notarius Juratus Comit[at]us
ꝯolnok Jnter[ioris], Nec non
oppidi Dꝯ. Manu p[ro]pria.

Eredetije 214. szám alatt egy kettőbe, majd levélszerűen összehajtogatott ív első, a XIX. század eleji regesztaszzerű rájegyzés a 4. lapján, rátétes papírszletkére viaszba nyomott elmosódó rajzú gyűrűpecséttel. (A pecsét hihetőleg a „Kinchieos Imreh“-é.)

1588. november 19.

Ill[ustrissi]me princeꝯ domine, D[omi]ne Nobis semper clement[issi]me | Poft feruicior[um] noftroru[m] fidelium in fauore[m] cellitudinib v[est]rꝯ humilima[m] fubiectione[m]. |

Nag(syágod)nak Aggiuk tudafara mint keg(yel)meꝯ vrunknak, hagi eꝯ Ertelmeꝯ eꝯ | Tekinteteoꝯ ꝯeomely Eotueꝯ Janoꝯ, defi biro, hoza minekw̄nk aꝯ Nag(yságo)d vallato | parancholattiat eꝯ moftani ezórottꝯꝯ Nioleꝯuan nioleꝯ eꝯtendóben, hettfeon | ꝯentt Erfebott azzonꝯ nap eftin, Jeleontuén hog' annak Ereieuel valami | tanukatt akarna mi előttw̄nk meg vallatnj, mi azért latuan eꝯ Ertuén | aꝯ Nag(ysago)d parancholattiat engedelmeꝯók voltunk annak, azért az mely | tanukatt mi Elóbnkben allata az meg Neűezótt napon eꝯ eꝯtendóben Defen | eꝯ Belleo ꝯolnok vármegieben, aꝯoknak vallafohatt be veot-
teok, elóꝯꝯeor | Mindeónik tanut ereoꝯ hitre meg efkeotuen, kik ig' keouetköznek.

Elleo tanu ꝯekereꝯ Jftuan deak defeon lakoꝯo tanachbeli ꝯeomeli, ki | Mongia magatt lenni Nioleꝯvan hatt Eꝯtendóe Embörnek, meg eskw̄uen | híti vtan eꝯt valla: Eꝯt tudom Benne, hog' thamas biro abban aꝯ haꝯban | lakott, eo chinaltattaib, a' kitt mostan kenefe Janoꝯ el adott patai Matenak | aꝯ keohaꝯatt, keomiueꝯ Jftuan haꝯa mellet ki vag'on itt Deseon, oꝯton hog' meg hala thamas Biro, kitt almasi Neűeonnis hittak eꝯ Meꝯarob | Neűeonniꝯ, Marada aꝯ eo fiafra, Barrabaꝯ deakra eꝯ Lukachra, | Meli Barrabaꝯ deaknak fia Moftani Biro Eotueꝯ Janoꝯ, Aꝯok aꝯ | thamas biro fiaꝯ Jgeon meg ꝯegenieode-
nek, eꝯ veték az haꝯatt | zalagon keomiueꝯ Benedeknek 60 forintban, Mégh hallottam aꝯ | varofi neptw̄lie zellel hog' mondottak hog' olchio haꝯ, de Nem örök | arron atta vg' mond hanem ꝯalagoful, keomiueꝯ Benedók ada ꝯalokj | ferencꝯnek ꝯꝯ forinton, aꝯt tudom hog' aꝯ penꝯtíe aꝯ en ladambul | viue ki ꝯalokj aꝯ haꝯ arat, eꝯ meg Jcouén monda (mert ruha-
iat | eꝯ penꝯet Nalam tartotta), am Meg adam vg'mond aꝯ haꝯ arát, | Oꝯton hog' ꝯaloki Balaffihoz haila, vg' ada aꝯ kiralfia Radak laꝯlonak | mind birta aꝯ Bekeoꝯ hadaig, akor hog' coib el partola. Jfmet | viꝯꝯa ada az Nag' hag'mafi ꝯalokinak aꝯ haꝯatt, hog' ꝯaloki meg |

¹⁻⁵ E szavakban az ékezet nyilván csak a sietős írás miatt tolódott el a *g*-ről, tehát mindenütt *g* olvasandó.

hala magua zakattul, az ki6 haǵmali vg' ada ifmet kenifi(!) Jano6nak | ezt tudom benne: Akor penig mikor az haǵ ig' el Jdegeoneo6d6tt | keomiue6 Bened6knek e6 zalokinak, Eo[t]ue6 Jano6 az Barraba6 | deak fia ki6 g6rmeok volt, az vtan hon fem lakott, hanem | Colofuaratt tanulta az M6uet.

Mafodik vallo 3aǵ Jftuane Jlonazzon6 Defeon lakozo meg eskewuen | hiti vtan ezt valla: Ezt tudom hog' az az keohaǵ keomiue6 Jftuan | mellet kj vag'on it Defeon thama6 Biroie vala. Jfmertem tama6 | birott mind felefegeoftwl, mezar6 tamafnakis hittak; Birofagot | fokaig vi6ele, (Vag'on hog' chak Defeon lakomi6 Eotuen eztendeie | ge'rmeok tarto Lean koromban ieottem eǵ Varofraib,) Az fiaj | lukach deak e6 Barrabas deak iffiak valanak, Barraba6 deak | az moftani bironak Eotue6 Janofnak attia vala: Ezt tudom hog' | zegenieok valanak. e6 vg' zalagofitak el azt az attio6k hazat hatuan | forintban, fok emb6rtwl hallottam hog' zankodott raita hog' ollian | keufben zalagofitottak el keomiue6 Benedeknek, az vtan | zalokinak ada keomiue6 Benedek, azt(is) tudom oǵton zalokj el | Mene Baniara, tudom az vtan Radak lazlo6 lakek Benne, | Ezt tudom Ny6luan hog' Eotue6 Jano6 v6r benne,

Harmadik tanu Barta albertne fofiaǵzoni Defeon lakozo megh | eskewuen hiti vtan ezt valla: kj mongia magatt 75 eztend6fnek | M6ndeon dolgokrul, e6 az v6rfegrwl vg' val mint az ket Elleo | tanu, femmiben Nem kewlecombeoǵ, Chak hog' az egi dologra | Nem emlekeozik ha zalagoful attaie keomieu6 Bened6knek | Barraba6 deak az Eotue6 Jano6 attia a' hazat auag 6r6k arron, | de ezt tudom vgmond hog' Eotue6 Janofnak 3wle attiaie vala, | tudom hog' oǵton zalokinak kele, az vtan Radaki6 bira,

Negedik tanu, Reu vc3aban lako 3eoch andra6 defi, megefkwuen | hit6 z6rentt ezt valla, Ezt tudom hog' Biro Uramnak Eotue6 | Janofnak az 3wle attiaie thama6 Biroie vala az h6fz, melliet | moft pataj Mathe meg veott, keomiue6 Iftuan ha3a mellet, | tudom hog' keomiue6 Bened6k el ada6 zalokinak, de Mintt | e6eot keomiue6 Benedeok ke3eben azt Nem tudom.

Azertt eǵ felwl meg irtt tanu valla6okatt a' mikeppen mi el6ttwnk | bittel vallonatnak. Mie6 Nag(ys6god)nak hitt z6rentt meg Jrtuk | Mel6 Jrata6 leott az meg Neuezeott, napon e6 eztendeoben | Defeon. 1. 5. 88. | Nag(ys6god)nak zegen6 e6 hiu | Jobbag6 | Defeon lakozok

Themefuari Jano6 deak, e6

Vas kelemen def6

esk6tt polgarok

Eredetije egy k6tr6t hajtott iv els6 k6t, a c6mz6s, a felnyit6sra vonatkoz6 jegyzet 6s a regesztaszer6 r6jegyz6s a negyedik lapj6n. A c6mz6s ez: „Illu6triffimo Principi ac Domino, D[omi]no | Sigismundo Bathor6 de Somlio, etc. | Vait6de Regni Tranff[ilva]ni6 et Siculoru(m) | Comiti. etc. d[omi]no Nobio6 semper clement[issi]mo.” — A felnyit6 jegyzet: „1589 Aperte per Mag[is]trum Martinu[m] Radwanczy p[ro]t6notar[ium].” — Ugyanott XIX. sz6zad eleji k6zzel a kovetkezo regesztaszer6 r6jegyz6s: „1589. De6fi Biro E6tves J6nos H6z6nak az el6tti id6ben zalogban lett ad6s6rol k6lt Efket6 Lev6l.” — R6gi lev6lt6ri sz6m: 479. — Torma Mikl6s 6jabb, m6lt sz6zadi, ma is haszn6latos lev6lt6ri jelzete: 222. — Z6rlat6n Temesv6ri J6nos I. 7. kezd6bet6s 6p, renesz6nsz-c6meres gy6rf6pecs6tje. A m6sik pecs6t — nyilv6n a Vas Kelemen6 — elmos6d6 rajz6, a Temesv6ri 6g6szen vil6gos 6br6zol6s6.

1593. febr6ar 11.

M6 Teke Ferenc6 K6bl6f6, Belseo Sz6lnok Varmeg6f6nek ffw I6pannya es Polyak Janos def6n lakozo nemes | zemely adg6wk emlkezettre m6ndeneknek, eǵ m6 Lewe | l6nknek Rendibe, ak6knek ill6k, Hog6 eg6 fel6l, Def6 B6ro Vram, Teomeofswary

-Janos Deak, eskwt polga | rawal Szabo Tamaffal Varos kypibe, Mas felól az ne- | meos Vafarhely Nagy Janos Bemely Berent ielen ly/wín wigezenek es alkwanak megh egymafsal, Nagy Ja | nofsnak egy Vafarhelyról Czzyatanba zókót Jobagia | felól kýnek newe egy newel kwrta, es mas newel Far | kas Andras, Hogy Nagy Janos, az fellwl megh Irt Joba | gýnak myndón igaffagat ada es engede correokbe megh | hýhatatlanol fyáwal egyet-tembe az Defy Vraymnak | az Varofsnak, kýerth az Varofsis fizete Nagy Jánofs | nak ff. 20, mely Jobagyra noha az eleott walo idokbe | Nagy Janos az Na(gysa)gos Kendy ferenczy Vram Alpretý | Tyßtartoýatol Szantaý Mýhaly Vramtul ezen Jobagyra | wótt fel ff 16 es eý Jobagyba walo igafsagat oda | transferalta wótt, de megh talalwan Szantay Mihaly Vra | mat az Desy Vraym felólle; hogy ne haborgatnak wket az | Jobagy felól, az Nagy Janos igasagawal, mellýet Býrowal | megis kýrth wolth Kendy Ferenczy Vram Samara Szantaý | Mihaly Vram, Hanem Nagy Janoftul wenne fel az pýnýt | akýt Ra adotht: Szantay Mýhaly Vramýs Bemely Berýnt | ielen lywin mý eleottwnk az Vr Kendy Ferenczy Vram w | Na(gysa)ga kypibe, megh engede az Varofsnak, hogy Nagy | Janoffal Babadon wegezhefsón felólle mynt fayat eoreo | kós Jobagia felol, Az ff. 16 penigh mellýet Nagy Ja | nofsnak Szantay Mihaly Vram adot wótt, mý eleottonk | Szantaý Mihaly Vram mý eleottonk fel wýwe[!], — | eý Szantaý Mihaly Vramýs Ra felele mý eleottonk, hogy ez felól | megh Irt Jobagiot, sem Nagi Janoft, sem az Varoft, em mar | hayokba sem Jofzagokba sem teorwinnýel sem Tórwin ký | wol megh nem haborittya, Seott ha Týýtý változ- nek w keg(yelme)kis es wtanna walok megh haboritanak az Týženhat forýntig Euictiot wón fel, hogy myndenek ellón | megh otalmaýza, Mely dolognak erőffigire es nilwaba | walo hýzonfagara adgywk eý mý Lewelónket Pechetonkel | megh erőfítettet, Datu[m] Desy[!] 11 februarý Anni 1593 Correcta per Eofd[em] | Franciscus Teke | manu p[ro]p[ri]a Et Joannes Polýak Defy m[anu] p[ro]p[ri]a.

Eredetije 237. szám alatt egy kétrét, majd levélalakban összehajtogatott ív első két, a XIX. századi magyar regesztaszerű rájegyzés a 4. lapján, a bizonyáslevelet kiállító két személy rátétes papírszeletkére viaszba nyomott gyúrupecsétjével.

SZABÓ T. ATTILA

A régi kollégiumok szókincséből

Erdély régi kollégiumaiban a diákok a kenyeret *marci*-nak, a hasadt tetejű zsemlet *garibáldi*-nak, a kofapecsenyét *dög*-nek nevezték. *Semper (mindig)* volt a fuszujka (bab) neve, *nunquam (soha)* a töltött káposztáé. Együtt jelentették a diákok nagy panaszát: „Semper fuszujka, nunquam töltött káposzta!”

Sajátos, talán máshol nem használt szavak járták a székelykeresztúri és kolozsvári unitárius kollégiumokban. Ezekben a nagy orrnak *sana* volt a neve. Szigorú seniorunkat hátamögött nagy orráról *Sana* Ferinek neveztük. — Hangzásban közel, jelentésben távol áll ettől a *sama* szó. A *sama* hízelt, talpnyalást jelentett. *Samázott* az a diák, aki feltűnően nevetett a tanár élcein, rohant a tábla letörlésére, törtetett, hogy a tanár nagykabátját föladhassa. *Defter*-nek neveztük a diákbálra meghívandók névsorát.

Miskuva volt valamely ügy hamis, igazságtalan elintézése. A szó alkalmasint a *misceo* latin igének a származéka, ez pedig magyarul összekeverést, összezavarást, tisztátalan eljárást jelentett. A *miskuva* szó a székely köznyelvbe is átment. Az ügyvédeket ugyanis hamar azzal gyanúsították, hogy a bírósági tárgyaláson *elmiskuválták* az igazságot.

GYALLAY DOMOKOS

NYELVJÁRÁSOK

A nyelvi biológia kérdéséhez

1. Nyelvjáráskutatásunknak egyik igen érdekes kérdése a nyelvi biológia, azaz annak vizsgálata, hogyan alakulnak ma nyelvjárásaink, hogyan változik a nyelv. A változásban, az új alakok elterjesztésében szerepet játszanak a nyelvteremtés belső törvényszerűségei, mindenekelőtt az analógia, befolyásolja a nyelv alakulását a szomszédos nyelvjárások, de fejlődésünk mai fokán kétségtelenül a legnagyobb változásokat az egyre jobban érvényre jutó köznyelv behatolása okozza.

Minden nyelvi hatás legerősebben a szókincsben mutatkozik. Nyelvjárásainkban egyre jobban elterjednek a nyelvújítás szavai, és kiszorítják a régi jövevényszavakat; így váltja fel lassanként a *szémüveg* az *ókuláré*-t, az *ügyvéd* a *fiskális*-t, a *széződés* a *kont-raktus*-t, a *nétszögöl* a *kadrát*-ot. De meghonosodnak nyelvjárásainkban a technika szavai is: *traktor*, *bénzin*, *cémént*, *bakelit*, *élvőator*, *konzerv*, *konëktor* stb. (az utóbbi példákat VÁRKONYI IMRE „Büssü és környékének ö-ző nyelvjárása” című kéziratos dolgozatából vettem: MTA Nytud. Int.). Nagy gazdasági, társadalmi, politikai átalakulásunk nyomán a szocializmus szavai is egyre jobban tért hódítanak: *szovjët*, *proletár*, *dëmoqráciya*, *dëkorál*, *kádër*, *kolëktiv* stb. (a példák VÁRKONYI tanulmányából).

Nehezebben tanulmányozható kérdés, hogyan jelentkezik a köznyelvi hatás a hangtanban és az alaktanban. Nincs elegendő anyagunk, hogy egyetemes érvényű szabályszerűségeket, törvényszerűségeket állapítsunk meg. Egyelőre meg kell elégednünk a kisebb megfigyelésekkel. Igen tanulságosak azok az észrevételek, amelyeket LŐRINCZE LAJOS tett a Bakonyalján (Nyat!Pr. IV. Bakonyaljai részlet; vö. még: B. LŐRINCZY ÉVA: MNy. XLVII, 102—20; KOVÁCS ISTVÁN: MNyj. II, 146—52; FÜLÖP LAJOS, Gyöngyössolymos nyelvi rétegződése. Gyöngyös, 1958.). Újabbán DEME LÁSZLÓ tette közzé megfigyeléseit, hogy az igényesebb, a köznyelvi ejtémódra való törekvés milyen érdekes alakváltozatokat teremt Somogyhatvanban (Nyr. LXXXII, 481—4). Magam az „Őrségi és hetési nyelvatlasz”-ban utaltam már arra, hogy jobban megőrződik a szó hagyományos hangalakja a ragozott alakban, mint a ragtalanban (pl. *üng* és *ing*, de még többnyire *üngömet* (i. m. 105), *vetis* 'vetés', de *vetedbe* 'vetés idején' (i. m. 116, 157), *kedd*, de többnyire így: *ketëdre*: i. m. 86).

2. Az alábbiakban egy hasonló, újabbán szerzett tapasztalatomról kívánok beszámolni. 1959. november végén G. VARGA GYÖNGYI kartársammal nyelvatlasz-gyűjtő úton voltam Kiskanizsán. Kiskanizsa Nagykanizsától nyugatra fekszik. Ma már a község összenőtt a várossal, Nagykanizsára sokan átjárnak dolgozni, ennek ellenére is a kiskanizsaiak beszédjükben megőrizték a nyelvjárási jelleget. Kiskanizsa nyelvileg beilleszkedik a környezetbe. Van azonban e nyelvjárásnak egy sajátja, ami erősen tűnőben van. Ez az ö-zés. Az ö-zés kopásának oka azonban nem csupán az erős köznyelvi hatásban keresendő, hanem inkább a szomszédos nyelvjárásokéban. Kiskanizsa az ö-ző nyelvjárásterület szélén fekszik. Így azok, akik a köznyelvi ejtéshez akarnak közeledni elhagyják a számukra durvának, parasztosnak tetsző ö-ző alakokat. Hasonló a helyzet Hetésben is (ŐHA. 106). Ö-ző vidékeken előfordul, hogy az ö helyén azokban az esetekben, ha az ö-nek a köznyelvi ejtésben *ë* (*e*) felel meg, egy kissé illabialis *ö* hangot ejtenek (ezt így jelöljük: *ö*) vagy pedig labialis *ę* hangot. A Magyar Nyelvatlasz gyűjtéséből idézem a következő saját megfigyeléseimet:¹ Szentá, Bödeháza:¹ *szöm* ~ *szöm*, Kerkateskánd, Baksa

¹ A nyelvatlasz-gyűjtő gyakorlatunkban használt és a további példákban is alkalmazott jelek a következőkre mutatnak rá: ~ : változat; < > : ritkán használt alak; < [] > : újonnan terjedő és egyszerűsített ritka alak; () : kihaló alak.

szöm ~ *szém*. Ehhez hasonlóan Kiskanizsán is: *szöm* ~ *szöm*, *széd* ~ *széd* <*szöd*>. Toldalékos helyzetben azonban Kiskanizsán általában megmarad az *ö*. Feljegyzéseim között ilyeneket találunk: *h'ëtön* ~ *h'ëtön* [*h'ëtön*], *kenyöm*, *mégvevöm*. Toldalékos helyzetben egy esetben jegyeztem fel nyíltabb *e*-zö alakot: *k'ësz* ~ *k'ësszen* (de: *sz'ëpön*). A kiskanizsai helyi nyelvjárásban tehát toldalék előtt és toldalékban általában megmarad az *ö*.

3. Érdekes azonban Kiskanizsán az *ö*-zö és *ë*-zö alakok ingadozása az igetövekben. Az igetövekben régebben Kiskanizsán is egyöntetűen az *ö*-zö alakokat használhatták. Tehát: (én) *mönök*; (ő) *mögy*; (én) *öszök*, *öttem*; (én) *töszök*; (ő) *tösz*; stb. MARKÓ IMRE LEHEL Kiskanizsai Szótárában a *megy* és az *eszik* igével kapcsolatban csupán *ö*-zö alakokat közöl (a MTA Nyelvtudományi Intézetében levő kézirat), de a *tesz* igével kapcsolatban már *ë*-zö-ket is (l. lejjebb).

Nyelvatlasz-gyűjtésem alkalmával a *megy* igével kapcsolatban a következő alakokat jegyeztem fel Kiskanizsán: (én) *mönök* ~ *mögyök* < [*mëgyék*] >; (te) *m'ësz* ~ *m'ëgy*; (ő) *mëgy*; (mi) *mögyünk* ~ *mönünk* < [*mëgyünk*, *mönünk*] >; (ti) *möntök* < [*mëntök*] >; (ők) *mënték*; (én) *léméntem*; (ő) *ëmént*.

Az *eszik* ige alakjait a következőképpen jegyeztem fel: (én) *öszök*; (te) *ösz'ö* < [*ész'ö*] >; (te) *ëtt'ë*; (te) *ëgy'ë*; (ő) *övöit*; (én) *ëttém*; (én) *ënn'ëk*, *ënn'ëm*; (ő) *ënnë*.

A *tesz* ige alakjai közül a következőket írtam fel: (én) *töszök*, *ëtöszöm*; (ő) *tësz*.

A *lesz* igének egy alakja szerepel a nyelvatlasz kérdőívében. Ez itt: *löszök*.

Nos, ezekből az adatokból az látszik, hogy a hagyományos *ö*-zö alakok megmaradnak abban az esetben, ha a toldalékban *ö* vagy *ü*, tehát labialis magánhangzók vannak. Az én megfigyeléseim szerint Kiskanizsán ma ez a helyzet: (én) *mönök*, *mögyök*, de: (én) *léméntem*; (ő) *mëgy*; (én) *töszök*, de: *tëgy'ë*; (ő) *tësz*.

Elképzelhető természetesen az is, hogy azok, akik jobban megőrzik nyelvi hagyományukat, olyan esetekben is az *ö*-zö alakokat használják, ha nincs labialis magánhangzó a toldalékban, illetőleg ha az igetö ragtalan: (te) *tögy'ë*, (ő) *tösz* stb. Viszont arra is lehet példa, hogy egyesek már az egész paradigmában csupán *ë*-zö alakokat ejtenek, tehát (én) *tëszök*, (mi) *tëszünk* stb. Mégis az *ö*-zö és *ë*-zö alakok harcában Kiskanizsán ma a fent vázolt állapotot látom tipikusnak, vagyis azt, hogy azokban az alakokban, ahol a toldalékban illabialis magánhangzó van, vagy ha a szótőhöz nem járul rag (az egyes szám 3. személyben), akkor az *ë*-zës győzött, viszont, ha a toldalékban labialis magánhangzó van, akkor megmaradt az *ö*-zës. — Mértékadó és általában a hagyományos nyelvjárási alakokat használó adatközlőim, így Szokol Sándorné Kantó Juliánna 37 éves, Pollay Józsefné Marton Rozália 60 éves, Bagonyai György 21 éves, Kálcsics Józsefné Millei Anna 60 éves spontán így mondták nekem ezeket az adatokat: MARKÓ IMRE LEHEL kéziratosa Kiskanizsai Szótárában a *tesz* címszó alatt a következőket találjuk: (ő) *tösz* ~ *tësz*, (te) *tötté*, (én) *tëttem*. Tehát már MARKÓ adatai szerint sincs meg teljes mértékben az *ö*-zës a kiskanizsai igetövekben. Az *ö*-zö és *ë*-zö alakok küzdelméről tesz említést SZÜCS LAJOS már 1907-ben a nagykanizsai nyelvjárásról írt dolgozatában (vö. NyF. 48. sz. 5).

Kiskanizsán, az *ö*-zö és *ë*-zö nyelvjárások ütköző területén a fent vázolt nyelvi változás nem véletlen műve, hanem szoros összefüggésben van a hangtani helyzettel. A nyelvi alakulás első üteme az lehetett, hogy a töben ott cserélődött fel a (mai nyelvjárástani szempontból) eredetibb *ö* hang az *ë* hanggal, tehát illabialis magánhangzóval, ahol a töhöz kapcsolt igei személyragban szintén illabialis magánhangzó: *é*, *e* van, tehát a *töttém*, *mönnek*, *ögy'ë* alakot a *tëttem*, *mënnék*, *ëgy'ë* váltották fel. A következő fokozat pedig az lehetett, amikor e szavak ragtalan alakjaiban is az *ë*-zës került uralomra: *mëgy*, *tësz*. A *mönök* ~ *mögyök*, *öszök*, *töszök*, továbbá a *mönünk*, (ti) *möntök* stb. alakok azért állnak szívósabban ellent az *ë*-zësnek, mert Kiskanizsán az egyes szám 1. személyben vagy a többes 2. személyben még illabialis magánhangzót tartalmazó tövekhez is *-öm*, illetőleg

-tök, tehát labialis magánhangzót tartalmazó személyrag járul: (én) *könyöm, veröm*; (ti) *segiéttötök* <*segiéttök, segítettök*>.

4. Kiskanizsától keletre és délre a nyelvatlasz-gyűjtők (magam is) tiszta *ö-ző* alakokat jegyeztek fel a fenti igetövek esetében. Tehát ott még megvan az *ö-zés* hagyományos rendszere. Íme néhány adat: Szentá: (én) *mögyök* ~ *mönök*, (ő) *mögy*, (mi) *mönyünk*, (ti) *möntök*, (ők) *mönnek*, (ők) *möntek*, (én) *lémöntem*, (ő) *emönti*; (te) *öszö*, (te) *ötté*, (te) *ögyé*, (ő) *övött*, (én) *öttem*, (én) *önném*, *önnék*, (ő) *önne*; — (én) *étöszöm*, (ő) *tösz*; (ti) *lösztök*, (én) *löszök*. — Iharos: (én) *mögyök* ~ *mönök*, (ő) *mögy*, (mi) *mögyünk* ~ *mönnyünk*, (ti) *möntök*, (ők) *mönnek*, (ők) *möntek*, (én) *lemöntem*, (ő) *emönti*; (te) *öszöl* ~ *öszö*, (te) *öttél* ~ *öttél*, (te) *ögyél*, (ő) *övött*, (én) *öttem*, (én) *önnék* ~ *önném*, (ő) *önne*; (én) *étöszöm*, (ő) *tösz*; (én) *löszök*.

Paton, Somogyszobon hasonló adatokat találunk. Ezeket már nem sorolom fel. Tehát e területen az *ö-zés* még a régi szabályszerűségben mutatkozik.

E cikk megírása közben megnéztem a Kiskanizsától délnyugatra fekvő Becsehely nyelvatlasz-kutatópont adatait is. Becsehelyen a gyűjtést 1952. január 12-től 14-ig én végeztem. E községben éppen úgy, mint Kiskanizsán az *ö-zés* erősen tűnőben van, mert e község is az *ö-ző* terület peremén fekszik. Íme az igetövekre vonatkozó becsehelyi adatok: (én) *mönök*, (ő) *mety*, (mi) *mönünk*, (ti) *möntök*, (ők) *mönnek* ~ *ménnek*, (ők) *möntek* ~ *méntek*, (én) *lémöntem*, (ő) *emönti*; (te) *öszüő*, (te) *ettiő*, (te) *együő*, (ő) *övött*, (én) *ettem*, (én) *önnék*, *önném*; (én) *étöszöm* [!], (ő) *tösz*; (én) *löszök*.

Tehát a becsehelyi és a kiskanizsai adatok között meglepő a hasonlóság. Becsehelyen is ott tör előre az *é-zés*, ahol az igetövekhez járuló ragokban illabialis magánhangzók vannak, vagy pedig a tőhöz nem járul rag. Feljegyzéseim között egyetlen kivétel az *étöszöm* alak. Itt a fent vázolt szabályszerűség szerint *étöszöm* alaknak kellene lennie. Nyilván, ha utánakerdeznénk, megtalálnánk ezt az alakot is. Másfelől úgy is lehet az *étöszöm* alakot magyarázni, hogy a rag megmarad hagyományosan *-öm*-nek, de az igető *ö-je* azért tűnhet el, mert befolyásolja az *el-* (*ē-*) igekötő illabialis hangzója (bár Kiskanizsán *étöszöm* szerepel).

1952-ben, gyűjtésem idején még nem figyeltem fel arra, hogy e látszólag egymásnak ellentmondó adatokban milyen szabályszerűség húzódik meg. Sőt még 1959 nyarán és őszén is, amikor nyelvatlasz-munkálataink során egybevettem a nyelvatlasz próbatérképeinek adatait a füzetekkel, a becsehelyi *é-ző* adatokat gyanúsaknak tartottam és megkérdőjeleztem őket.

A kiskanizsai és becsehelyi igetövekben mutatkozó ingadozás az *é-zés* és az *ö-zés* között azt mutatja, hogy a nyelvjárások egymásrahatása még ma is fontos tényezője a nyelvi jelenségek alakulásának. De a fent vázolt esetekben elősegítette a nyelvi változást a helyi köznyelv hatása is.

VÉGH JÓZSEF

Nyelvjárástörténeti megjegyzések a *-kod* igeképző használatához

1. A nem sok, de gyakran előforduló származékban szereplő gyakorító *-kod*, *-ked*; *-kőd* képző, pl. *csapkod*, *köpköd*, *lépköd* (I. SZILY: MNy. VIII, 328—9) nem egyforma mértékben van elterjedve a mai nyelvjárásokban. A SzamSz. vallomása szerint például a szóban forgó nyelvjárásban teljesen ismeretlen, legalábbis a szótár készítésének évtizedeiben nem élt, egyetlen származéka sem olvasható benne, párhuzamos, *-dos* képzős származékok viszont nagy számban találhatók. Nincs tehát például meg a *csapkod*, de van *csapdos*. Az archaikus szlavóniai nyelvjárásban alig szerepel néhány igében BARTHA: MNyj. I, 40). A kalotaszegi nyelvjárásban a magam gyűjtőmunkája során megfigyeltem, hogy már ugyanannyi származékban észlelhető, mint az irodalmi nyelvben, és

ugyanannyi igét alkot, mint azonos értelmű társa, a *-dos*. Ez utóbbi származékai azonban a *-kod* formanssal alkotottaknál közkedveltebbek, nagyobb a felhasználási fokuk: hosszabb idő óta ismertnek látszanak.

Az ilyen megfigyelések alapján és annak ismeretében, hogy a *-kod* fiatal képző (SZILY: MNy. VIII, 328) — frott emlékekben való jelentkezése szerint fiatalabb, mint a *-dos*, — arra gondolhatunk, hogy bizonyos nyelvjárásokban, talán éppen az irodalmi nyelv hatására, csak nemrég vált ismertté, most van elterjedőben. Mindennek a megmagyarázása természetesen csak úgy lehetséges, ha közelebbről megvizsgáljuk a *-kod* múltját: milyen nyelvjárásokban élt eredetileg, és ezek a tájegységek milyen kapcsolatban állottak a kialakuló, fejlődő irodalmi nyelvvel.

A *-kod* aránylag újabb divatjáról beszélve (a XV—XVI. századból egyetlen adatunk sincsen rá), már SZILY elismerte, hogy „ha a köznyelvben nem is, de tájbeszédben már jóval előbb ismerték” (i. h. 329). Ezt a tájbeszédre való utalást aligha értelmezhetjük úgy, hogy a XVII. század előtt mindegyik nyelvjárásban élt a *-kod*, csak épp a köznyelvben, azaz helyesebb értelmezéssel és műszóval az irodalmi nyelvben nem, hanem csakis úgy, hogy néhány nyelvjárásban ismert, esetleg nagyon is divatos lehetett már a XVII. század előtt is. A kérdés pusztán az, hogy melyek lehettek ezek a nyelvjárások. Erre a kérdésre azzal a nem éppen valószínűtlen, elvi jellegű megfontolást tartalmazó felelettel válaszolhatunk, hogy azok a szerzők, akiknek munkájában, írásában legelőször fordul elő a *-kod*, olyan nyelvjárásokból valók, amelyek kialakítói és hordozói voltak a kérdéses formansnak.

2. Az NySz.-ből három XVII—XVIII. századbéli (nyelvújítás előtti) származékát foghatjuk vallatóra: *csapkod*, *csípked*, *szúrkod*. Az első kettőre két-két adatunk van, az utóbbira egy. E három ige a következő szerzők műveiben fordul elő: Bethlen Miklós: *szúrkod*, Szenczi Molnár Albert: *csípked*, Pázmány Péter: *csapkod*, Péchváradai Péter: *csípked*, valamint a két Rákóczi György levelezésében: *csapkod*. Az erdélyi Bethlent nem számítva (l. PINTÉR, MÍrtört. III, 185) a többi fentemlített szerző, illetőleg levélíró — születési vagy hosszabb tartózkodási, tevékenységi helyüket véve alapul — Abaúj, Zemplén, Hajdú és Bihar nyelvjárásához köthető (PINTÉR i. m. 73—82, 190—1, 234—41; SZINNYEI, MlR. X, 671, XI, 486—8).

Eszerint tehát a *-kod* a jelzett nyelvjárásokban alakulhatott ki, ott volt forgalomban feltehetőleg már a XVII. század előtt is. De ezt az amúgy is csekély számú adat alapján vázolt elgondolást még az a körülmény is gyengíti, hogy a Bethlen Önéletírásából származó adat szerint a XVII—XVIII. századbéli erdélyi nyelvjárásokban is fel kellene tennünk a *-kod* képző meglétét. Ha az ellenpéldák száma nem négy, hanem jóval több volna, akkor hivatkozhatnánk arra, hogy amint a dunántúli Faludinál előfordul egyetlen *-dos* képzős származék: *csapdos* (l. NySz.) sem lehet cáfolata annak a tételnek, hogy a *-dos* a dunántúli nyelvjárásokban ismeretlen volt, helyette a *-doz* formanssal éltek (SÁMSON: MNy. XXXVII, 319—20; BENKŐ, Nyjtört. 107—8), ugyanúgy ez az egyedüli származék sem bizonyítja feltétlenül a *-kod*-nak az akkori erdélyi nyelvjárásokban való használatát. Az adatok csekély száma miatt azonban ilyen természetű érvelés megfogalmazása kockázatos volna. Ehelyett inkább arra hivatkozom, hogy tekintélyes mennyiségű, nagyrészt levéltári gyűjtésből származó anyag átvizsgálása is a *-kod* teljes hiányáról tanúskodik. Átnéztem SZABÓ T. ATTILÁNAK az ErdOklsz. (l. Pais-Eml. 69—77) számára gyűjtött anyagának azt a részét, amelynek rendezésével, feldolgozásával az utóbbi években foglalkoztam, BOGÁRS DÉNES kéziratoss levéltári gyűjtésének nagy részét, valamint a tőle szerkesztett Háromszéki Oklevélszójegyzék adatait. Mindez (s e tekintetben a szóba jöhető adatanyag állandóan szaporodik) elég meggyőzően tanúskodik arról, hogy a XVII—XVIII. században, nem számítva most a XVIII. század utolsó, nyelvújítás korabeli évtizedeit (l. BARÓTI SZABÓ szótárának *-kod* képzős származékait), az erdélyi nyelvjárások-

ban gyakorító *-kod* képzős származékot aligha ismertek. A *csap*, *csíp* és társai a *-dos-sal* alkottak gyakorító jellegű igéket, a *-kod* képzősök a XVIII. század vége óta terjedhettek el talán éppen az irodalmi nyelv hatására.

3. A tekintélyes mennyiségű levéltári anyagnak, valamint az NySz. kevés, de nagy értékű adatának tájékoztatása alapján a következő problémák felvetésével próbálkozhatunk meg:

1. A gyakorító *-kod* kialakulásának ha nem is egyedüli, de legalábbis egyik területe Abaúj, Zemplén, Hajdú és Bihar lehetett.

2. Minthogy egy nem éppen valószínűtlen nézet szerint az irodalmi nyelv kialakulásában alapnak éppen ezeket a nyelvjárásokat (főleg az első kettőt) tekinthetjük (KÁLMÁN, MaiNyj. 4; DEME: RefNy. 50), vagy legalábbis számottevő hatásúnak mondhatjuk az irodalmi nyelv fejlődésében a szóban forgó tájegységeket, valamint az említett szerzőket is (PAIS: MNyTK. 83. sz. 143; DEME: NytudÉrt. XX, 90—1), nem lehetetlen, hogy a *-kod* az irodalmi nyelv képzőállományának már a XVII. század óta tagja, és így az azóta mindinkább erősödő hatású, nyelvjárások fölé helyezkedő irodalmi nyelv azokban a tájegységekben is elterjesztette és terjeszti ma is, amelyek régebben vagy még a közelmúltban sem ismerték.

Nem tételszerűen, hanem csak problémát felvetően a rendelkezésre álló adatanyag alapján ennyit mondhatok el a *-kod* múltjáról. Az újonnan előkerülő adatok megerősíthetik majd ennek jogosultságát, esetleg valószínűsíteni is tudják, de azzal is számolnunk kell, hogy újabb adatok megvilágításában egészen más kép rajzolódhat ki a *-kod* múltbeli nyelvjárási viszonyairól.

SZABÓ ZOLTÁN

SZEMLE

Nyelvművelő irodalmunk 1945-től 1960-ig

I. Bevezetés

1. Nyelvművelésünk az elmúlt másfél évtizedben mind külső történetét, szervezeti formáit, mind belső tartalmát és a nyelvtudomány egyéb ágaihoz fűződő viszonyát tekintve hatalmas változáson, fejlődésen ment át.

A nagymúltú — SZARVAS GÁBOR, SIMONYI ZSIGMOND, HALÁSZ GYULA, KOSZTOLÁNYI DEZSŐ és mások nevével fémjelzett — magyar nyelvművelés a háborús évek nyelvromlásával szemben tehetetlen volt, később pedig egyes — főleg laikus — „fajmagyarok” sovíniszta törekvései miatt a felszabadulás után számos demokratikus gondolkozású ember szemében reakciónak vagy legalábbis gyanúsnak látszott. Az addig is inkább csak az értelmiség körében ható „Magyarosan” nyelvművelő folyóirat folyamatosága megszakadt. Nem csoda, hogy amikor a felszabadulás után — napilapok hasábjain — először esett szó a nyelvművelésről, egyesek inkább kegyelemdöfésre gondoltak, mint elsősegély nyújtására.¹ A kérdés körül — főleg az idegen szók beáramlásáról volt szó — csakhamar parázs vita keletkezett; írók, költők szálltak szembe a váddal, mutattak rá a nyelvromlásra, kongattak vészharangot, és szerveztek nyelvőrző csoportot, sajtófigyelő szolgálatot a nyelvi hibák üldözésére (vö.: DÉRY TIBOR: Új Magyarország 1945. szeptember 4.; KOLOZSVÁRI-GRANDPIERRE EMIL: uo. 1946. június 9.; FARAGÓ LAJOS: Haladás 1946. július 4.; IGNOTUS PÁL: uo. 1946. szeptember 3.; stb.). 1946 decemberében az újságírók is „Nyelvszépítő Csoport”-ot alakítanak a sajtó nyelvének csinosítására (vö. Msn. XVI,

¹ Vö. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: Új Idők 1945. augusztus 11.

94—5), ugyanakkor a Korrektorok és Revizorok Köre is harcba indult: felhívta a szedőket, hassanak oda, hogy csak tiszta magyar nyelven megfogalmazott írások láthassanak nyomdafestéket (vö. uo. 91—2).

A nyelvet féltők e csoportjaival egyszerre a kérdés másik oldalára mutatott rá LAVOTHA ÖDÖN a Köznevelés 1945. szeptember 1-i számában: „Az anyanyelvi oktatás reformja legalább olyan fontos, mint a földreform volt. A magyar társadalom nem tud magyarul! . . . A nagyközönség sem tud anyanyelvén”. E sorok már a társadalmi-politikai életben szóhoz jutó tömegek nyelvi nevelésének szükségességét hangoztatták, sajnos, egyelőre inkább csak kivételképpen.

1947 — úgy látszott — meghozza a lelkes nyelvszeretők „nyelvvédő” csatározásai mellett a nyelvészekről szervezett és irányított nyelvművelést is. Az MTA Nyelvművelő Bizottsága 1944. március 29. után először 1946. november 6-án ült össze. Ekkor határozták el a Magyarosan újra megindítását, egy áthidaló, összevont kötet kiadásával (vö. Msn. XIV—XV, 44). KOVALOVSZKY MIKLÓS ennek beköszöntőjében igyekszik kitágítani azt a szűklátókörű felfogást, mely a nyelvművelés lényegét az egyes szavak elleni harcban látja. Hangsúlyozza az írók, a sajtó, a rádió és színház, főképpen pedig a nyelvészek felelősségét: nekik kell irányítaniuk a munkát. „A tömegeknek ma annyit hangoztatott szellemi fölemeléséhez szervesen, sőt alapvetően hozzátartozik a nyelvi művelődés is — írja —: ezen a téren sokat várunk a demokrácia szerveitől és az újjászervezett népműveléstől” (Msn. XIV—XV, 6). Ebben az évben a már korábban megindult Magyar Nyelvőr is bátrabban közölt nyelvművelő jellegű írásokat, s a Rádió is többször sugárzott nyelvművelő előadást (vö. Msn. XVI, 95).

A Magyarosan újra megindulása azonban nem hozta meg a nyelvművelő munka fellendülését. Egyrészt hatékonyságát korlátozta az, hogy — mint a felszabadulás előtt — most is csak egy vékony értelmiségi réteg jelentette olvasótáborát, másrészt pedig: ezek az évek általában nem kedveztek a nyelvtudomány fellendülésének. A Szovjetunióban a marxizmus igényével fellépő marrista irányzat nálunk is bénítólag hatott a nyelvtudósokra, s inkább elriasztotta, mint munkára ösztönözte őket.

1949-ben már a Magyarosan is csak egy számot jelentethetett meg. Így a felbukkanó nyelvi jelenségek kodifikálása is a Nyelvőrre hárult, a nyelvművelő munka visszaesett.

Gyökeres fordulatot e téren is SZTÁLIN 1950 nyarán megjelent nyelvtudományi munkái hoztak. Ezek felszabadító és megtermékenyítő hatásaként vált világossá a nyelvtudomány egyéb ágai közt a nyelvművelés fontossága is: „Sztálin hatásának egyik örvenletes mozzanata, hogy felébredt a nyelvhelyesség és a nyelvművelés kérdései iránt való érdeklődés” — írja PAIS DEZSŐ (MNY. XLVII, 120); majd hozzáteszi: „Itt megint érvényesítenünk kell az imént kiemelt szempontot: a tudományt a gyakorlattal összekapcsolni, illetőleg a tudományt az élet szolgálatába állítani” (uo.; hasonlóan NÉMETH GYULA: I. OK. I, 15; stb.). Még 1950-ben újjáalakult az Akadémia Nyelvművelő Bizottsága, s a hiányzó folyóirat pótlására a Nyelvőr mellett decemberi számában már a Magyar Nyelv is nyitott nyelvművelő rovatot.

A tulajdonképpeni fellendülést az 1951 decemberében tartott akadémiai nagyhét nyelvművelő ankétja indította meg. LŐRINCZE LAJOS előadása (A nyelvművelés elvi kérdései) és a hozzászólások tisztázták a célt, rámutattak, mit kell folytatnunk és mit nem szabad átvennünk a régi elvekből és gyakorlatból (vö. I. OK. II, 399—449).

A nyelvművelés mostmár a magyar nyelvtudomány egyik központi kérdésévé vált. Félős volt azonban, hogy ha megreked a szaktudományon belül, éppen olyan meddő lesz, mint a háború előtti „nyelvi kertészkedés”. A Szegeden, 1952 novemberében megtartott nyelvtudományi konferencia határozatban mondta ki, hogy több figyelmet kell fordítani a nyelvművelésre (vö. Nyr. LXXVII, 267). Nyelvtudósaink felismerték, hogy a

nyelvművelést közügygyé kell tenni: elérni azt, hogy szavát a legszélesebb népi tömegek is meghallják és meghallgathassák (vö. ZSIRAI MIKLÓS: I. OK. II, 12—4).

E fontos lépésnek, az új fellendülésnek volt kitűnő eszköze LŐRINCZE LAJOS 1953-ban megjelent *Nyelv és Élet* című könyve. Eredményességét bizonyítja, hogy szinte könyvsikernek számított. Nyomában kiterelődött a nyelvművelő munka: előadás-sorozatokot szerveztek az üzemekben, társadalmi szervezetekben; a Rádió nyelvművelő adásai rendszeressé s egyre közkedveltebbé váltak; az irodalmi, népművelő és politikai folyóiratok és lapok rendszeresen vagy gyakran közöltek nyelvművelő írásokat. Jelentős segítséget jelentett a munka kiszélesítésében az, hogy a társadalmi szervek, főleg pedig a Magyar Dolgozók Pártjának vezetői is felismerték a tömegek nyelvi nevelésének fontosságát, és készek voltak szakítani a már-már meggyökerező hibákkal, elfogadva az illetékes nyelvészek nyelvművelő irányításait. „A párt — írta RÉVAY JÓZSEF —, egyéb értékes hagyományaink ápolása mellett, a nyelv épségének és tisztaságának megőrzését is fontos feladatának tekinti” (Nyr. LXXVI, 198; hasonlóan HORVÁTH MÁRTON: *TársSzle.* VII, 504; vö. még Nyr. LXXVI, 449).

A munka tömegmértévé válása törvényszerűen vetette fel a megoldandó feladatok garmadáját: meg kellett őrizni az elvszerűséget, irányítást, vezetést nyújtani a nem mindig szaktudós nyelvművelőknek — ezt a célt szolgálta egyebek közt a LŐRINCZE LAJOS szerkesztette „Nyelvművelésünk főbb kérdései” című kötet —, másrészt pedig a tömegekben felkeltett érdeklődést ki kellett elégíteni: meg kellett szervezni az úgynevezett közönségszolgálatot. Egyre égetőbb szükség volt nyelvművelő folyóiraatra is (vö. Nyr. LXXVII, 267). Ezért kellett a Magyar Nyelvőrt a nyelvművelés első fórumává tenni, szerkesztését az Akadémia Nyelvművelő Bizottságának kezébe adni.

1954-ben három fontos nyelvművelő füzet látott napvilágot, jelezve a munka sokoldalúságát: „Nyelvi segédkönyv szerkesztők számára”, szerk. FÁBIÁN PÁL—KÖVES BÉLA; DEME LÁSZLÓ, *Ápoljuk nyelvünket* (a TIT 79. sz. útmutatója); FÓNAGY IVÁN—SOLTÉSZ KATALIN, *A mozgalmi nyelvről*. Ez idő tájt emelkedett tetőpontjára a napisajtó nyelvművelő írásainak száma. De bármennyire is örvendetes az ilyen közérdeklődés, sokszor a szakszerűtlen cikkek maguk is kiigazításra szorultak: régi babonákat elevenítettek fel vagy megokolatlan, helytelen új törvényeket találtak ki.

Az utolsó öt évben a nyelvművelő munka színvonala — hatékonyságának károsodása nélkül — örvendetesen emelkedett. Kikristályosodtak fő működési területei; egyre körültekintőbb, szélesebb látókörű kézikönyvek jelentek meg, mint például a *Nyelvművelő* (szerk. LŐRINCZE LAJOS. Bp., 1956.) és ennek kibővített változata, az *Iskolai Nyelvművelő* (Bp., 1959.), illetőleg a *Magyar Nyelvhelyesség* (szerk. DEME LÁSZLÓ és KÖVES BÉLA. Bp., 1957.).

Itt mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy nyelvművelő munkánk eredményességének csak egyik feltétele az ilyen kiadványok és cikkek közzététele. Éppen ilyen fontos — ha nem fontosabb — a különféle előadások minél kiterjedtebb szervezése is: hiszen ezek révén olyan körök figyelmét irányíthatjuk a nyelvhasználat kérdéseire, amelyekhez az írásos munkák nemigen jutnak el. Bizonyára az efféle előadásoknak köszönhetjük, hogy az utóbbi években megnőtt nyelvművelésünk hatékonysága a tömegekre, pedig a napisajtóban megjelenő cikkek száma kevesbedett. Sajnos, az előadások szervezése — főleg vidéken — még elég sok kívánnivalót hagy maga után.

Az elmúlt korszak nyelvművelő munkásságának felmérését, értékelését adta, és jövőendő feladatait is felvázolta az 1959. október 2—3—4-én megtartott pécsi nyelvművelő konferencia. Fontos kilométerkö volt ez, ahonnan hátra és előre tekintve eredményes munkát és még biztatóbb jövőt láthatunk.

Az elmondottak alapján nyelvművelésünk utolsó másféle évtizedén belül nagyjából a következő kisebb szakaszokat különíthetjük el: 1. 1945—1950 közti évek: író

kezdeményezésre fellángoló nyelvvédő jellegű esatározások, majd higgadtabb, nyelvtudományos szempontú, de egyre csökkenő erejű és hatású, a népi tömegeket meg sem érintő nyelvművelés. — 2. 1950—1953: a sztálini nyelvtudományi cikkek hatására fontosnak felismert nyelvművelő tevékenység elveinek, céljainak s a régihez való viszonyának tisztázása. — 3. 1953—1956: az elvszerű, pozitív jellegű nyelvművelő munka társadalmi méretűvé szélesítése (kivált a mozgalmi zsargon ellen indított harc révén). — 4. 1956-tól: a nyelvművelés hatékonyságának fokozása a tömegek közvetlen nyelvi nevelése, az üzemekben, szabadegyetemeken, a TIT.-ben, rádióban és más fórumokon elhangzó előadások, valamint az állandó közönségszolgálat stb. révén.

A fentiekben megkísérelt történeti áttekintéshez főleg az alábbi helyek szolgáltatnak adalékokat: KODÁLY ZOLTÁN, Előszó a Lőrincze Lajos „Nyelv és Élet” című munkájához (5); LŐRINCZE LAJOS: Nyelv és Élet 153—5; uő.: Bevezető a NyFK.-hez (főleg 8—9); KOVALOVSKY MIKLÓS: Nyr. LXXVII, 273; stb. A kiteljesedett nyelvművelő munka szervezeti formáiról is kitűnő tájékoztatást kapunk TOMPA JÓZSEFnek „Nyelvművelésünk mindennapi munkájáról” című tanulmányából (Nyr. LXXX, 161—73). Az egész vizsgált korszakot áttekinti LŐRINCZE LAJOS, Nyelvművelésünk helyzete és feladatai (a pécsi konferencián elhangzott előadás).¹

RÁCZ ENDRE tanulmánya: Anyanyelvi műveltségünk konferenciája (Nyr. LXXXIV, 3—5) megjegyzésekkel egészíti ki LŐRINCZE LAJOS előadásának ide vonatkozó részeit is. A most soron következő szervezeti kérdésekről — nyelvművelő folyóirat, nyelvművelő osztály szervezése az Akadémia Nyelvtudományi Intézetében stb. — is tájékoztatást kapunk a pécsi konferenciáról szóló jelentésből és a konferencia határozataiból (MNy. LVI, 148—51; Nyr. LXXXIV, 15—6).

Természetesen igen hasznos a korszak nyelvművelő eseményeinek vizsgálatához a folyóiratok, kiadványok történetének és a nyelvművelő szervek működésének nyomon kísérése is. A Nyelvművelő Főbizottság munkájáról LŐRINCZE LAJOS adott tájékoztatást pécsi előadásában. Jól tükrözik ennek munkáját az ülésekről megjelent jegyzőkönyvek is (l. pl. Nyr. LXXVIII, 281, LXXIX, 162, 165, 375, 376, 493, LXXX, 286, 396, 509, LXXXI, 143, 382, LXXXII, 261, 268, 402, 509); stb.

2. A szervezeti formák átalakulásánál sokkal jelentősebb nyelvművelésünk tartalmi fejlődése, mondhatnók: átlényegülése. A felszabadulás előtti időket a nyelvtudomány és nyelvművelés különválása jellemezte: a nyelvtudósok vagy elhárították, vagy legfeljebb pihenés, kikapcsolódás gyanánt végezték a nyelvművelő munkát. Csak a sztálini cikkek hatására indult meg annak tisztázása, mi is a nyelvtudomány egészének célja, s hogyan kapcsolódik ehhez a nyelvművelés (vö.: TAMÁS LAJOS: I. OK. III, 358—63; DEME LÁSZLÓ: MNy. LI, 271). Ez idő tájt terjedt el az a — nagyjából ma is elfogadott — közfelfogás, hogy a nyelvművelés tulajdonképpen alkalmazott nyelvtudomány (l. pl. BÁRCZI, Bev.² 94—8). Így megszűnt a nyelvművelés elkülönültsége, biztosítottá vált a munka szakszerűsége, tudományos megalapozása. Örövendetes tény, hogy nyelvtudományunk legkitűnőbb művelői is gyakran és szívesen nyúlnak nyelvművelő kérdésekhez, illetőleg érvényesítik ennek szempontjait egyéb munkáikban is.

A nyelvművelés szerepe az elkövetkező években még növekedni fog. Egyetérthetünk DEME LÁSZLÓ fejtegetéseivel (Nyelvtudomány és nyelvművelés: Valóság 1960. I. sz. 79—84): ha a tudományok célja a megismerés révén a gyakorlat szolgálata, akkor a nyelvtudományt tulajdonképpen a nyelvművelés előkészítő stúdiumának tekinthetjük. Az így értelmezett nyelvművelés azonban nemcsak a nyelvi értékek körültekintő mérlegelését — és ennek megfelelően elősegítését vagy gátolását — jelenti. E mellett, illetőleg ez előtt a nyelvnek a tudomány által feltárt rendszerét, sajtáságait is meg kell ismer-

¹ Itt köszönöm meg LŐRINCZE LAJOSnak, hogy megjelenőben levő előadását volt szíves rendelkezésemre bocsátani.

tetnie, el kell sajátíttatnia. Az ilyen munka, az úgynevezett pozitív nyelv művelés alkotja már ma is feladataink nagyobb és fontosabb részét, hiszen ezzel teremtünk alapot, nyújtunk segítséget a beszélő tömegek számára a helyesség normáinak megértéséhez, önálló és tudatos alkalmazásához. Így forr magasrendű egységbe mai nyelv művelésünk nyelvtudományunk más ágaival, s formálódik ki célunk: cselekvő nyelvtudomány és tudományos nyelv művelés megteremtése.

3. Az ilyen módon értelmezett nyelv művelés keretei sokkal szélesebbek, mint a szokásos, inkább csak a helyesség és a nyelv védelem kérdését fürkésző hagyományos munkáé volt. Szemlénk azonban természetesen csak ezt a szűkebbre fogott kört próbálja áttekinteni, bár hangoztatjuk, hogy nyelvünk rendszerének, törvényszerűségei felállításának, a jelenségek történeti tisztázásának, tehát szinte minden tudományos nyelv vizsgálatnak megvannak vagy meglehetnek a vonatkozásai a nyelv műveléssel is. Az is öröndetesen gyakori jelensége mai nyelvtudományunknak, hogy egy-egy tanulmány kapcsán a szerző tárgyának nyelvhelyességi kérdéseire is alapos gondot fordít, noha kutatásának nem ez a központi problémája.

Érhető okokból nem terjed ki szemlénk számos olyan területre sem, amelynek pedig letagadhatatlanul nagy szerepe van a nyelv művelés szempontjából. Ilyen például a leíró nyelvtanoknak fejezetekhez csatolt nyelvhelyességi jegyzetanyaga (pl. TOMPA JÓZSEF, Magyar nyelvismeret. Bp., 1948.; TEMESI—RÓNAI—VARGHA, Anyanyelvünk. Bp., 1955.; RÁCZ—TAKÁCS, Kis magyar nyelvtan. Bp., 1959.; az általános- és középiskolai nyelvtanok, egyetemi, főiskolai jegyzetek stb.). Ilyenek az idegen szavakat összegyűjtő szótárak, a két nyelvű — szófajiságot, stílusértéket jelölő — szótárak, mindenkifelett pedig az Értelmező Szótár kötetei (vö.: ORSZÁGH LÁSZLÓ: Nyr. LXXVII, 407; BÁRCZI GÉZA: i. h. LXXXIV, 129—36). Ilyenek az egyes szépirodalmi műveket elemző kritikák is, melyek kisebb-nagyobb részletességgel gyakran adnak nyelvi, nyelvhelyességi értékelést is. Ilyenek az irodalmi nyelv és a stilsztika kérdéseivel foglalkozó munkák és cikkek: e két terület különösen gyakran szövődik össze a nyelv művelés és nyelvhelyesség szálaival mind elméleti, mind gyakorlati vonatkozásban (l. HEXENDORF EDIT szemléjét: A magyar irodalmi nyelv vizsgálata 1945 és 1959 között: MNY. LVI, 406—14, 484—92). Szándékosan mellőzzük az „alkalmazott nyelvtudomány” másik nagy területét, a helyesírást is áttekintésünkben: ezt már korábban elvégezte folyóiratunk lapjain FÁBIÁN PÁL tanulmánya (MNY. LVI, 121—34). Nem foglalkozunk a határainkon kívüli magyar nyelv ápolásának kérdéseivel. Tudvalevő, hogy mind a Román Népköztársaságban, mind Szlovákiában eleven magyar nyelv művelő munka folyik, részben a miennkel közös, részben eltérő kérdések bukkannak fel. Ezek bemutatását az ottani helyzet alapos ismerőitől várja közönségünk.

Szemlénk még mindezek kizárásával sem tarthat igényt a teljességre. Anyaggyűjtésünk nem terjedt ki a napilapok és egyéb, nem nyelvészeti folyóiratok minden nyelv művelő szándékú cikkére. Ezek rendszerint egy-egy, a szakirodalomban amúgy is részletesen elemzett kérdés áttételeződései; egyszerű felsorolásuk is messze túllépné a rendelkezésünkre álló terjedelmet. Itt csak felsoroljuk a nyelv művelő cikkek sajtószemléjének lelőhelyeit: Msn. XIV—XV, 37—9, XVI, 28—9, 57—8, 89—93, XVII, 24—9, 60—3, 91—3, XVIII, 36—9; Nyr. LXXVII, 229—35, LXXVIII, 26—33, 191—6, LXXIX, 242—6, 359—65, 466—73, LXXX, 381—6, 482—8, LXXXI, 496—502. Nem jelent meg ilyen sajtószemle az 1949—1951. és 1957—1960. évekből; ezek pótlása tudomásunk szerint folyik. Többnyire mellőztük az egy-egy szó helyes vagy helytelen voltára vonatkozó válaszok felemlítését is: ezt a feladatot szövegmutatók oldhatják meg. Inkább arra törekedtünk, hogy nyelv művelésünk elvi, elméleti kérdésein kívül a nyelvi rendszer sajtóságaira, az egyes szavak körén túlterjedő jelenségekre vonatkozó tanulmányokat tekintsük át. Így is jóval szélesebb anyagról van szó, mint amennyit folyóirataink nyelv művelő rovataira szorítkozva kapnánk.

Anyagunk csoportosításában előbb az önálló nyelveművelő kiadványokra vetünk egy pillantást, majd az általános problémákra, illetőleg a kiejtés és helyes beszéd, a szó-kincs, jelentéstan, alaktan, mondatlan kérdéseire, az iskolai nyelveművelésre; végül a magyar nyelveművelés történetére vonatkozó tanulmányokat vesszük sorra.

II. Önálló nyelveművelő kiadványok

1. LŐRINCZE LAJOS, *Nyelv és élet* (Bp., 1953. Művelt Nép Könyvkiadó). A szerzőnek — az MTA Nyelvtudományi Intézetében működő Nyelveművelő Munkaközösség tagjának — 1950—1952-ben írt cikkeit és előadásait gyűjti össze a kötet. KODÁLY ZOLTÁN Előszava és a szerző Bevezetője után a nyelvi kultúra forrásait — egyben a nyelveművelés legfontosabb területeit — az iskola, a rádió, a sajtó és a mozgalmi élet nyelvét veszi sorra a könyv. — A „Nyelvünk tisztasága és a nyelvtudomány felelőssége” (19—23) című cikk a nyelveművelés 1950 utáni fellendülését vázolja. A felismert hibák hozzáértő, elvszerű, tudományos orvoslása a nyelvészek fontos feladata. — A „Felszólalás a Közoktatási Minisztérium országos nyelvtantanítási konferenciáján” című közlemény (27—38) az iskolai nyelveművelés szükségességét, lehetőségeit, feladatait elemzi, hangoztatva a pozitív nyelveművelés fontosságát. Kitér már itt a nyelvjárások és a köznyelv viszonyára is, hiszen a tanulók nyelvében ez lépten-nyomon előbukkanó kérdés. — „A Rádió nyelve és az élő nyelv” (41—58). A bemondók kiejtésének: hangképzésének, hangszínének, időtartamának, hangsúlyozásának, hanglejtésének bírálata után egyes szavak, kifejezések hibás használatát elemzi. — A sajtó nyelvével, annak konkrét hibáival foglalkozik „A »Tartós Békéért, Népi Demokráciáért« nyelvéről” című fejezet (61—75). — „Mozgalmi nyelvünk kérdései és a jó magyar nyelv” (79—99) címen az akkori nyelveművelés legégetőbb kérdéséről, az úgynevezett mozgalmi zsargonról kapunk képet. — „A magyar helyesírás kitagadottja” (105—10) csak részben helyesírási, hiszen az *é* hang megmentése kiejtésünknek is nagy nyeresége volna. Sajnos, ezzel már alighanem elkésztünk. — A könyv második felét kitevő vitacikkek közül háromnak is tárgya a köznyelv és nyelvjárások viszonya: „Válasz egy levélre” (117—20); „Népdalszövegeink és a tájnyelv kérdése” (121—6); „Népdal — tájnyelv — nemzeti kultúra” (127—40). Az annak idején parázs vitát kiváltó kérdések egyre szélesebb és alaposabb vizsgálatai ezek: az egység felé tartó nyelvfejlődést számba vevő, de a nyelvi színezést is figyelemre méltató józan ítélettel. — Igen fontos kérdést: a nyelvhelyességi babonák felülvizsgálását tűzi céljául a következő tanulmány: „De ezt már igazán nem szabadna üldözni” (143—7). A kötet utolsó tanulmánya 1951-ben az Akadémiai Nagyhétén hangozott el: „A nyelveművelés elvi kérdései” (151—71) — a sztálini cikkekkel követő nyelveművelő fellendülés legfontosabb terméke. A megváltozott társadalmi helyzetben szükségszerűen időszzerűvé vált a régi és új nyelveművelő elvek és gyakorlat felülvizsgálása, az új munka irányának kijelölése. Nem véletlen, hogy a kötet nyelvész bírálói éppen az itt — de másutt is — kifejtett elvek értékelésével foglalkoznak legtöbbit (vö. pl.: BÁRCZI GÉZA: MNy. XLIX, 117—27; KOVALOVSKY MIKLÓS: Nyr. LXXVII, 273—8; stb.).

LŐRINCZE kitűnő kötetének nagy szerepe volt a nyelv iránti érdeklődés felkeltésében és az elvszerű, tudományos megalapozású nyelveművelő munka megindulásában.

2. LŐRINCZE LAJOS szerk., *Nyelveművelésünk főbb kérdései* (Tanulmánygyűjtemény. Bp., 1953. Akadémiai Kiadó). A kötet főként a nyelveművelés elméleti és gyakorlati munkásainak szól, vitára hívja fel őket. — A szerkesztő bevezetése újból hangoztatja a nyelveművelés tudományos alapozásának fontos voltát s a mai munka pozitív jellegét. — DEME LÁSZLÓ, *A nemzeti nyelv rétegei a helyesség szemszögéből* (15—48). A mai fejlődési fokon a nyelvhelyesség zsinórmértéke az irodalmi nyelvi és köznyelvi úzus, minthogy

ezek jelentik a nemzeti nyelv gerincét. — FÁBIÁN PÁL, Az idegen szavak kérdése (49—79). A tárgyára vonatkozó régi elvek felülvizsgálata és a ma követendők tisztázása után hasznos csoportosítást ad az idegenség különböző fokozatain levő szavainkról. — TOMPA JÓZSEF, Idegen mintára keletkezett kifejezőmódjaink (81—113). A hangtan, a szó- és kifejezőkéincs, valamint a mondattan területén egyaránt fellelhető idegenszerűségek közül főleg a szókincs- és kifejezőkéincshoz tartozókat elemzi, rámutatva történetükre és osztályozva őket szükségességük szerint is. — KOVALOVSKY MIKLÓS, Nyelvünk újabb belső fejleményeinek nyelvhelyességi kérdései (115—97). A sokféle jelenséget az irodalmi nyelv alapján, a fejlődés állandó figyelemben tartásával, bő példaanyag feltárással elemzi a kitűnő tanulmány. — DEME LÁSZLÓ, A helyes magyar kiejtés kérdése (199—239). E nyelvművelő szempontból meglehetősen elhanyagolt területen igen hasznosak a szerző fejtegetései a hangképzés, időtartam, hangsúly, hanglejtés legfőbb hibáiról. — NAGY J. BÉLA, Nyelvhelyességi babonák (241—65). A megokolatlan vagy elavult, mindenképpen bénítólag ható oktan „szabályok” elvszerű felülvizsgálása és törlése igen fontos eleme nyelvművelésünknek. A legfontosabbak mind fellelhetők e tanulmányban. — Nagy érdeme a kötetnek a szó- és tárgymutató, RUZSICZKY ÉVA munkája. Amíg nincs összefoglaló nyelvhelyességi kódexünk, ilyen mutató elengedhetetlen, hiszen enélkül a hasonló kötetek segédkönyvül alig használhatók, szabályai némák maradnak.

3. DEME LÁSZLÓ, Ápoljuk nyelvünket (Anyag és útmutató a nyelvművelés kérdéseiről tartandó előadásokhoz. A TIT 79. sz. útmutatója. Bp., 1954.). A mindössze 33 lapos, rendkívül hasznos könyvecske azon a fontos felismerésen alapul, hogy nyelvművelésünk hatékonysága a dolgozó tömegek közvetlen nyelvi nevelésén fordul meg, ennek legjobb eszköze pedig előadások tartása. Nagy érdeme, hogy népszerűsítő célja mellett is kifogástalanul megőrizte elvszerűségét és tudományos igényességét. „A nyelvről és a nyelvművelésről” című első fejezet a nyelv társadalmi szerepéről, rétegződéséről, a nyelvhelyességi kérdésekben irányadó irodalmi és köznyelvről tájékoztat, majd a régi és új nyelvművelési elvek szembeállításából kibontott főbb elvi kérdéseket veszi szemügyre. A második fejezet — „A nyelvi elemek helyességének kérdése” — a jelentés, a szókincs, az alaktan és a mondattan leggyakoribb nyelvhelyességi kérdéseit vizsgálja, mintegy dióhéjban összefoglalva. Harmadik fejezete — „A nyelvi elemek felhasználásának kérdése” — különösen érdekes: a helyesség mellett a stílári érték keresztező-módosító szempontját is nagyszerűen érvényesíti. A negyedik fejezet összefoglalást, áttekintést ad.

4. KÖVES BÉLA—FÁBIÁN PÁL, Nyelvi segédkönyv szerkesztők számára (Bp., 1954. Szikra Könyvkiadó). Szűk körnek szánva, „kézirát gyanánt” jelent meg ez a betűrendes nyelvhelyességi kézikönyv, kiáltó figyelmeztetésként, hogy még mindig nincs — s hozzátéhetjük: a következő hat évben sem született — olyan nyelvművelő kódexünk, amely gyors eligazítást adna egy-egy munka közben felöltő kétségünk ügyében. — A könyv — az irodalomjegyzéken kívül — két nagyobb részre tagolódik. A szavak, illetőleg tárgyak betűrendjében következő szócikkek jól érvényesítik nyelvművelésünk új elveit. Az egyes kifejezések nyelvhelyességi értékelését — régebbi kódexek bevált módszerével — különböző jelzések mutatják. A második rész az oroszról való fordítás leggyakrabban előforduló problémáit tárgyalja: az orosz ábécé rendjében egyes kifejezések gépies fordításának hibájától óvja meg tanulmányozóját, majd szerkezeti, mondattani formulák magyaros visszaadásának módjait mutatja be. — Az irodalomjegyzék a régi és új nyelvművelő munkák legfontosabbjaira hívja fel a bővebb tájékozódásra vágyók figyelmét.

5. FÓNAGY IVÁN—SOLTÉSZ KATALIN, A mozgalmi nyelvről (Bp., 1954. Művelt Nép Könyvkiadó. 72 lap). Az ötvenes évek elején tetőpontjára hágott a mozgalmi élet „bürokrata tolvajnyelve”. A párt maga kezdeményezte ellene a harcot. Ennek köszön-

hető a szóban forgó füzet. A szerzők először a nemzeti nyelv rétegződéséről, felszabadulás utáni fejlődéséről rajzolnak képet, majd néhány üresre csépeelt kifejezést szemléltetnek (*komoly, döntő, hiányosság, konkrétan, szűk keresztmetszet*, illetve: *felé* stb.). — Megmagyarázzák a mozgalmi nyelv zsargon jellegét, majd a hangsúly és hanglejtés hibáinak elemzése után a mozgalmi nyelv és gondolkodás szoros kapcsolatát és a mozgalmi zsargon forrásait tárják fel. Végül a zsargon elleni küzdelem módozatairól olvashatunk a füzetben.

A mozgalmi zsargon már a könyvecske megjelenésekor is hanyatlóban volt. A sajtó nyelve azóta is javul, a gyűléseken azonban még ma is elég könnyű adatokat gyűjteni az efféle jelenségekre.

6. LŐRINCZE LAJOS szerk. Nyelvművelő (Bp., 1956. Művelt Nép Könyvkiadó. 412 lap). Az évek során kialakult, sokoldalú „pozitív nyelvművelés” elveinek és gyakorlatának kitűnő megvalósulása ez a széles közönségnek szánt kötet. Négy fejezetbe sorolja anyagát, 27 szerző 46 cikkét: I. A magyar nyelv múltjából és jelenéből. II. A magyar nyelvművelés múltjából. III. Hogy is van helyesen? IV. Magyar stílus, magyar irodalmi nyelv. — Az első fejezet cikkei a régi értelmezés szerint nem tartoznának a nyelvművelés keretébe. Mégis rendkívül hasznosak a nyelv sajátos kérdéseinek megismerése szempontjából, ami nélkül nem ítélnénk legjelentéktelenebbnek látszó nyelvhelyességi kérdéseinkben sem. Itt csak cím szerint soroljuk fel e fejezet tanulmányait: KÁLMÁN BÉLA, A magyar nyelv eredete (11—8); BÁRCZI GÉZA, A 900 éves Tihanyi Alapítólevél (18—28); KERESZTES KÁLMÁN, Nyelvjárásainkról (29—36); KELEMEN JÓZSEF, A magyar szókincs nagysága (37—44); MARTINKÓ ANDRÁS, A szavak élete (45—50); KÁLMÁN BÉLA, Párhuzamos átvételek (51—7); KOVALOVSKY MIKLÓS, Szókincsünk gazdagítói (58—70); O. NAGY GÁBOR, Nyelvünk virágai, a szólások (71—6); LŐRINCZE LAJOS, Egy és más a magyar személynevekről (77—84); úő.: Mi legyen a neve? (85—91); LACZKÓ GÉZA, Köznévvé vált tulajdonnevek (92—7); TOMPA JÓZSEF, Nyelvtan és nyelvi műveltség (98—102). — A második fejezetben nyelvművelésünk nagy mestereiről olvashatunk: RUZSICZKY ÉVA, Kazinczy Ferenc (105—13); SZILÁGYI FERENC, A nyelvművelő Csokonai (114—22); NAGY J. BÉLA, Arany János (123—9); DÉNES SZILÁRD, Szarvas Gábor (130—7); PROHÁSZKA JÁNOS, Simonyi Zsigmond (138—49). — A harmadik — szorosabban vett nyelvhelyességi — fejezet tanulmányai a mai nyelvünkben leggyakoribb hibátípusokat tárgyalják. LŐRINCZE LAJOS (A rádió és a jó magyar kiejtés: 153—7) a raccsolás, rossz hangsúlyozás, éneklő hanglejtés stb. ellen emel szót. TOMPA JÓZSEF (Hogyan is írjuk? Miért éppen így?: 158—63) néhány megváltozott írású szavunk írásmódját elemzi. FÁBIÁN PÁL (Az idegen szavakról: 164—71) a jövevényszóvá válás folyamatát vizsgálja, majd a türelmes, de következetes magyarítás elveit fejtegeti. ORSZÁGH LÁSZLÓ (A Magyar Nyelv Kéziszótára: 172—80) a szótár nyelvművelő hasznát szemlélteti. LŐRINCZE LAJOS (Össze ne tévessze!: 181—6 és Még egyszer: össze ne tévessze!: 187—91) hasonló hangzásuk miatt összekevert kifejezések gazdag sorát elemzi. Az ő tollából kapunk történeti megalapozású eligazítást az ikes igeragozás mai kérdéseiről is (Az ikes ragozás: 192—8). SZABADI BÉLA (Szenvedő igeragozás — szenvedő mondat szerkezet: 199—206) szintén történetéből bontja ki témájának mai kérdéseit. KOVALOVSKY MIKLÓS (Mondhassuk ezt így?: 207—15) a *süksük*-nyelv divatja ellen tiltakozik. T. LOVAS RÓZSA (Új csodabogarak a pesti nyelvben: 216—23) a kalauz-imperatívusról, a „semleges” többes első személyről és hasonló jelenségekről ad színes képet. J. SOLTÉSZ KATALIN (Az igekötők: 224—30) e szófaj funkcióinak sajátosságait elemzi. B. LŐRINCZY ÉVA (A határozói igenevek használata: 231—6) a tárgyához tapadt babonákból fejti ki a helyesség elveit. IMRE SAMU a határozott, FARKAS VILMOS pedig a határozatlan névelő kérdéseit tárgyalja (Hibák a határozott névelő használatában: 237—42; A határozatlan névelő: 243—9). TOMPA JÓZSEF (Vonatköz névmásaink számbeli egyeztetése: 250—6) már a nyelvi szerkesztés

területére visz, akárcsak DEME LÁSZLÓ (Szórendi vétségek és kétségek: 257—65). LŐRINCZE LAJOS három cikke a rádió nyelvének hibáit, illetőleg a rádióhallgatók kérdéseire adott feleleteket tárja elénk (Seperjünk a magunk portája előtt: 266—70; Kérdések—válaszok: 271—5; Újabb válaszok a rádióhallgatók kérdéseire: 276—82). FERENCZY GÉZA a nyelvújítás sokszor ostromozott kérdését vizsgálja nagy körültekintéssel (Hivatalos és tudományos nyelvünk magyartalanságai: 283—91). TOMPA JÓZSEF a képzavarok és más logikátlanosságok elkerülésére hívja fel figyelmünket (Baj-e az, ha az olvasó gondolkodik?: 292—6). IMRE SAMU (Így is úgy is jó: 297—302) a vagylagos formákat védelmezi, rámutatva esztétikai értékükre, vagy egyszerűen párhuzamos voltukra. A fejezet utolsó tanulmánya NAGY J. BÉLA áttekintése a nyelvújításról és a nyelvújítás tilalomfáiról (Nyelvhelyességi babonák: 302—27). — A negyedik fejezet szintén mai nyelvújításunk kiszélesedését jelzi. A stílus kérdései egyre szervezettebb alkotórészeivé válnak munkánknak. Az itt közölt cikkek is igen jó szolgálatot tesznek a kötet olvasóinak: BALÁZS JÁNOS, A rokon értelmű szavak (331—6); GÁLDI LÁSZLÓ, Irodalmi szókinésünk és az Akadémiai Nagyszótár (337—43); TOMPA JÓZSEF, Elavult nyelvi formák művészi felhasználása (344—9); BÁRCZI GÉZA, Kisfaludy Sándor: A boldog szerelem 35. dal (350—3); T. LOVAS RÓZSA, A versek zenéje (354—62); UÓ., Milyen szavak valók a versbe? (363—72). — A kitűnő kötet cikkeinek nagyobb fele rádióelőadásként hangzott el, s ez a terjedelmet is megszabta. A rövidség és népszerű fogalmazás azonban mégsem megy a szakszerű alaposág rovására. Hasznos e szempontból a kötethez csatlakozó részletes szó- és tárgymutató is.

7. DEME LÁSZLÓ és KÖVES BÉLA szerk. Magyar nyelvújítás (Előadások, gyakorlószövegek, irodalom). Bp., 1957. Kossuth Könyvkiadó. 376 lap. — A Kiadói Főigazgatóság nyelvújítás előadásorozatának teljes anyagát közlő kötet szinte jelképe lehet mai nyelvújításunknak. Azt bizonyítja: sikerült a munka helyes módozatát és területét megtalálni; hogy a nyelv ügyét szívükön hordozó tudósok szava nem visszhangtalan pusztába kiált, hanem eljut és megértésre talál a kultúra írásos terjesztői közt. Ez az, ami biztosítja mai nyelvújításunk hatékonyságát. — A nyelvújítás beosztásához igazodó előadásorozatban a nyelvújításnak szinte minden lényeges kérdése előkerül: a hangtan és kiejtés, a szókinés és szótan, valamint a mondatban a nyelvújítás területén felbukkanó számos nyelvújítás problémája. TOMPA JÓZSEF bevezető előadása (A szerkesztői munka és a nyelvújítás: 1—25) a nyelv mivoltával, rétegeivel, változásaival, ennek irányítási lehetőségeivel foglalkozik. DEME LÁSZLÓ előadása (Nyelvünk hangtani arculata: 27—52) a hangrendszer bemutatása során mutatja meg, hogy a hangtan kérdései a szerkesztők számára sem csupán helyesírási problémák gyanánt jelentkeznek. LŐRINCZE LAJOS „A magyar szókinés kérdései” címen (53—72) egy sereg érdekes kérdést tárgyal: szó esik a szókinés nagyságáról, változásairól, az idegen szók problémáiról stb. BENCÉDY JÓZSEF (A szójelentés finomságai: 73—101) a szókinés egyes elemeinek szerkezetét, az elemeknek egymáshoz való viszonyát és a jelentésváltozásokat elemzi. Újszerű, gazdagon adatolt dolgozata a kötet legjobb cikkeinek egyike. A kifejezési lehetőségek színes értékrendjének felhasználására buzdít O. NAGY GÁBOR előadása (A szinonimák világa: 103—28), a stilisztika szempontjaival toldva meg a jelentéstaniakat. FÁBIÁN PÁL a szóalkotás kérdéseit (129—60) tekinti át a helyesség szempontjából, BENCÉDY-HEZ hasonlóan jól érvényesítő pedagógusi gyakorlatát az anyag világos elrendezésében. KOVALOVSKY MIKLÓS előadása (Az ige kérdésköre: 161—91) mesterei áttekintése az e téren adódó rengeteg nyelvújítás kérdésszerű kérdésnek. Hasonlóan jól sikerült TOMPA JÓZSEF munkája is (A névszók kérdésköre: 193—212), noha talán egy árnyalattal a feladat is kisebb volt. A mondat szerkesztés kérdéskörében RÁCS ENDRE (Az egyszerű mondat vizsgálata. I. rész —: 213—45) az alany, állítmány és a tárgy nyelvújítás kérdéseit tárgyalja, IMRE SAMU pedig (Az egyszerű mondat vizsgálata. II. rész: 247—72) a határozókra és a jelzőkre vonatkozókat

vizsgálja. SZENDE ALADÁR (Az összetett mondat kérdései: 273—305) a mondatfajták és az azokat összefűző viszonyok és kapcsolóelemek helyességének kérdéseit tisztázza. DEME LÁSZLÓ második előadása (A hangsúly és a szórend kérdései: 307—29) meggyőzően bizonyítja e látszólag különálló kérdések szoros kapcsolatát, sőt nyelvhelyességi vonatkozásaik összefüggését. Befejezésül FERENCZY GÉZA fejti ki az írásmű megformálásának nyelvhelyességi és stilisztikai vonatkozásait (A fogalmazás néhány kérdése: 331—62). — A kötet előadásai — a helyesen felfogott pozitív nyelvművelés jegyében — először mindig a nyelv rendszerét, sajátosságait vázolják fel, aztán mutatnak rá a helytelenített jelenségekre. Ezt a szélesebb értelmű nyelvi felvilágosító munkát szolgálja az is, hogy az előadásokhoz csatolt irodalomjegyzékek sem pusztán a nyelvhelyességi kutatásokra utalnak, hanem a rendszer megfelelő részének tudományos feldolgozásaira is, hogy így a további ismeretbővítést lehetővé tegyék. A pedagógusok ezen kívül kitűnően hasznosíthatják iskolai munkájukban a gyakorlószövegeket is. A nyelvművelés munkatársainak valóban jó szolgálatot tenne — mint a kötet ismertetésében BENKŐ LÁSZLÓ megjegyzi (Nyr. LXXXI, 336—7) —, ha a tárgymutatón kívül szómutato is járulna e minden szempontból oly kitűnő kézikönyvhöz.

8. LÓRINCZE LAJOS szerk. Iskolai nyelvművelő (Bp., 1959. Tankönyvkiadó, 422 lap). — A Nyelvművelőnek már régóta esedékes új, bővített és átdolgozott kiadása. Az átdolgozásokon, illetőleg elhagyásokon kívül több új cikk is jelent meg a kötetben. PAIS DEZSŐ (Szóemésztő közszók és tulajdonnevek: 52—61) a rejtett szóösszetételekről írt elmemozdító, érdekes cikket. FERENCZY GÉZA a nyelvművelés nagy mesterei sorában Kosztolányi munkásságát méltatja (Kosztolányi, a magyar nyelv művelője és művésze: 154—67). BÁRCZI GÉZA (Anyanyelvünk magyarsága: 171—86) a magyar és vele rokon nyelvek közös szerkezeti sajátosságairól, idegen nyelvektől megkülönböztető vonásairól ír. DEME LÁSZLÓ cikkét (A versolvasástól a versmondásig: 198—211) nagy haszonnal és élvezettel forgathatja minden szavaló és versszerető diák. Helyesírási rendszerünk elveinek viszonyát elemzi SZEMERE GYULA tanulmánya (Az „elvek harca” helyesírásunk rendszerében: 212—8). Az ige kérdéskörének érdekes jelenségcsoportját tárgyalja RÁCZ ENDRE (A tárgyaz ragozás használatáról: 236—42). — A stilisztikai tanulmányok sora is gazdagodott: T. LOVAS RÓZSA a nyelvi képalkotásról ír (Képes kifejezés, költői kép: 364—71). KÁROLY SÁNDOR (Egy XVI. századi írónk nyelvéről: 381—91) Bornemisza Péter nyelven tanít meglátni régi nyelvi értékeinket. SZILÁGYI FERENC a műelemzéseket toldja meg (Csokonai: Tüdőgyulladásomról: 396—407). Végül BENCÉDY JÓZSEF (A mondat szerkesztés néhány kérdése: 408—20) a nyelvtanilag nem kifogásolható mondat szerkezetek stilisztikai értékkülönbségeiről értekezik. — A kötet a bővítéssel kétségtelenül sokat nyert. Kár volt azonban elhagyni az első kiadás szó- és tárgymutatóját, hiszen ennek a diákok még gyakrabban látták volna hasznát, mint a felnőtt közönség.

9. Néhány kisebb, önálló kiadványunk egy-egy tudományág vagy szakterület nyelvi hibáit igyekszik feltárni, javítani.

Műszaki nyelvőr. Összeállította TORMA DOMOKOS a Nehézipari Könyvkiadó Vállalat szerkesztőségének közreműködésével. Ellenőrizte TOMPA JÓZSEF (Bp., 1953. Nehézipari Könyv- és Folyóiratkiadó Vállalat. 28 lap. Kézirat gyanánt). — A műszaki írók, fordítók és egyéb szakemberek számára különösen hasznos kis füzet az ilyen szövegekben leggyakoribb hibákat szúrja gombostűre: a *mozgásba hoz, öntést végez* típusú hígitást, a határozóragok, különösen a *-hoz, -nál* helytelen használatait, a *mellett, szemben, alatt, gyanánt, céljából* hibás alkalmazását, a határozói igenevek, mutató és vonatkozó névmások helytelenségeit. A helyes kifejezések megadásával jól bizonyítja, milyen sokat nyerne, mennyivel világosabb, egyszerűbb lehetne műszaki nyelvünk, ha ezeket az idegen szellemű, körülményeskedő szerkesztési módokat sikerülne belőle száműznünk.

PAPP ANTAL, Tudományos nyelvünk magyartalanságai (Különös tekintettel az élelmiszeriparra). Bp., 1954. A Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Tudományos Egyesület kiadványa. 82 lap. A szakmai lektorálást DEME LÁSZLÓ végezte. — A typopress eljárással sokszorosított, 400 példányban megjelent füzet bevezetésében a szerző az iparágak és szaktudományok nyelvének sok idegen elemét történeti fejlődésükből magyarázza meg. Munkájának célja, hogy segédkönyvet adjon a tudományos művek szerzőinek és lektorainak kezébe. A nyelvi hibákat gyakoriságuk sorrendjében tárgyalja, így meglehetősen különböző természetű kérdések kerülnek egymás mellé (pl. *befolyásol, úgy...mint, eszközöl, gyakorol, képez, kezdetét veszi, kinyer* stb.). Természetes, hogy legtöbb példáját a germanizmusok s a szolgál fordítások magyartalanságai adják. Nem egészen megnyugtató, hogy hibásnak és avatagnak tekinti a *főleg, előzőleg* meg a *mondanók, töltenők* stb. típusú kifejezéseket is. Mondanivalója azonban nagyrészt jól összeválogatott példákkal szemléltetett, megszívlelendő tanácsokat tartalmaz.

KLÁR JÁNOS—KOVALOVSKY MIKLÓS szerk. Műszaki tudományos terminológiánk alakulása és fejlesztésének főbb kérdései (Bp., 1951. Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége Nyelvművelő és Fordítói Szakosztálya). A 84 lapos könyvecske három fejezetre oszlik. Az első a műszaki terminológia jelentőségéről és hazai fejlődéséről szól. A második, legterjedelmesebb fejezet a műszaki és tudományos terminológia rendszerezésével — osztályozásával, meghatározásával, a műszók alkotásának alapelveivel, alkotásmódjaival, a műszók és műkifejezések eredetével stb. — foglalkozik. Végül a terminológia és a műszaki nyelvművelés kérdései kerülnek sorra.

A műszaki — sőt, nem is csak a műszaki — tudományos terminológia napjainkban nemzetközi viszonylatban is nagy nehézségekkel küzd. Nálunk még súlyosbítja a helyzetet a szakkiefezések idegen származása. Érthető, hogy a terminológia felülvizsgálásához a nyelvészek alapos munkájával kell a műszaki szakemberek segítségére sietnünk.

10. Ha elsődlegesen nem ilyen céllal íródtak is, nem csekély nyelvművelő jelentőségűek az előadóművészet, a színpadi beszéd elemzésével — és helyességével — foglalkozó munkák. Ezek annál fontosabbak, mert a beszéd, a kiejtés kérdéseivel nyelvművelőink csak az utóbbi időkben foglalkoznak kellő alapossággal. Sajnos, még ma sem mondhatjuk el, hogy a nyelvművelők és a színpadi beszédkultúra gondozói teljes együttműködésben próbálnák megoldani köznyelvi kiejtésünk annyiszor hiányolt normájának kérdését. Az alábbiakban néhány ilyen — kisebb-nagyobb részben nyelvműveléssel, nyelvhelyességgel is foglalkozó — művet említünk fel.

BOGNÁR ELEK, A szavalás, színjátszás és rendezés művészete (Bp., 1947.). A munka nyelvművelő vonatkozásai főleg azáltal váltak hasznossá, hogy a szerző beépítette egy előadássorozatába. Ennek ismertetése kapcsán méltatja a kiejtéssel kapcsolatos mondánivalóját ÉDER ZOLTÁN (Nyr. LXXIX, 181—90). A hangképzés, hangsúly, hanglejtés kérdései jutnak szóhoz a fejezetek során.

FISCHER SÁNDOR, Beszédtechnika (A színpadi beszéd technikája. Bp., 1955. Művelt Nép Könyvkiadó). A könyv nagyobb fele fonetikai összefoglalás. Elemzi a magára álló hangképzést meg a beszéd folyamat összefüggésében jelentkező változásokat is. Nagy figyelmet szentel a tájnyelvi kiejtési sajátosságok leküzdésének, mivel a színészek köznyelvi kiejtéssel kell beszélnie. Műve második felében 20 gyakorlati feladatot ad, elemezve azok artikulációs és egyéb kérdéseit. Itt számos kitűnő megfigyelése van.

ASCHER OSZKÁR, A versmondás művészete és a színpadi beszéd (Bp., 1955. Művelt Nép Könyvkiadó). A könyv első két fejezete a színjátszás, versmondás művelésével, feladataival, a verstani fogalmak tisztázásával stb. foglalkozik. Aztán kerül sor a vers előadásának gyakorlati kérdéseire: a hangsúly — főleg a mondathangsúly — jelenségeire. Fejtegetéseiben sokszor nincs összhangban a nyelvtudomány műszóhasználatával. Sajnos,

nem eléggé alapos a beszéd technikai felépítésével foglalkozó fejezet sem, így e nagyhatalmú előadóművésznünk módszerátadása a nyelvtudomány eszközeivel mérve nem eléggé konkrét és hasznos hajtó.

(Folytatjuk.)

SEBESTYÉN ÁRPÁD

KÜLÖNFÉLÉK

Loványi Gyula emlékére

1883. július 20-án született Adán, Bács-Bodrog megye e Tisza-parti városkájában, amely Szarvas Gábort adta nyelvtudományunknak. Magyar—német szakos középiskolai tanári oklevelet 1906-ban szerzett a kolozsvári egyetemen. Általános nyelvészeti, germanisztikai és indogermanisztikai tanulmányokat folytatott a gráci és bécsi egyetemen, és büszkén vallotta magát Schuchardt Hugó tanítványának. Gyergyóban telepedett le. Körülményeinél fogva módja nyílt arra, hogy a búvárkodást életcéljává tegye. Az első világháború után odahagyta Erdélyt, és Grácban működött erdőügyi tanácsosként. A nácisodó Ausztriából Budapestre költözve itt át kellett élnie a háborús évek minden szenvedését: a létbizonytalanságot, a félelmet, a bújdosást, az éhezést és a nyomorúságot. 1951-től az MTA Nyelvtudományi Intézetének külső munkatársaként előbb a Finnugor Etimológiai Szótár, utóbb az Értelmező Szótár munkálataiba kapcsolódott bele. 1960. július 22-én halt meg, hirtelen.

Nyelvtudományi működésére elhatározó jelentőségű volt, hogy céljául a NySz.-ba és az OklSz.-ba bele nem dolgozott XVI—XVII. századi szóanyag összegyűjtését és feldolgozását tűzte ki. Ez a munkája, társulva a német nyelvészetben való jártasságával, a németből vagy német közvetítéssel hozzánk került szók felé irányította figyelmét. Így születtek meg a *szákmány*, *fukar*, *pulí*, *persze*, *muszáj*, *lárma*, *komisz* stb. szókat tárgyaló cikkei, valamint „A XVII. század köznyelvének szókészlete” és „Adalékok a XVII. század nyelvéhez” című közleményei (MNY. XLIX, 170—1, 502—7). Szótörténeti munkálkodásához szorosan kapcsolódnak a magyar szótárak könyvészetéhez tett pótlásai (MNY. XXXV, 41—2, XLVIII, 200) meg „Szótárhasonlítás” című, évek óta kiadásra váró nagyobb tanulmánya.

A másik téma, amely a szótörténeté bővült etimológián kívül leginkább foglalkoztatta, a nyelvművelés. 1948-ig az MTA Nyelvművelő Bizottságának meghívott tagja és a Magyarosannak 1939—1944 között legszorgalmasabb munkatársa. A Nyelvművelő Bizottság egyéb feladatak mellett megbízta a hibák nyelvtanának (grammaire des fautes) megírásával (utal rá Msn. X, 3), és ezen az öt jellemző alapossággal dolgozott. — Abból a felismerésből kiindulva, hogy az újságok terjesztik a felesleges idegen szókat és a magyar ember eszejárásától merőben eltérő kifejezéseket, szívós harcot folytatott a sajtó divatos magyartalanságai ellen. Nyelvművelésünk fő feladatát a megelőzésben látta, abban, hogy a rohanó élet új fogalmai mellé idejében odaállítsuk a kifogástalan megjelenésű magyar megfelelőt (Msn. VII, 116, IX, 8—11). „A fordítás kérdéséhez” című cikkében (Msn. XI, 63—73) érdekes különbséget tesz a magyar és az idegen nyelvvédelem között. Amíg más nyelveknek főként az idegen szók beözönlése ellen kell védekezniük, addig nekünk a jelentésben, fordulatokban, szólásokban és mondat szerkesztésben megnyilvánuló idegenszerűségekre is ügyelnünk kell. Egy 1942-ben írt cikkében (MNY. XLIX, 203—6) a szócsinálás jogosultságát védi meg. Helyesen veszi észre, hogy életünk egyre inkább észszerű berendezése a mesterséges szók polgárjogát is jelenti. Túl kell jutnunk azon az állásponton, hogy az új szó létrejöttének mikéntjét firtassuk, hiszen vele kapcsolatban csak egy kérdés jogosult: megfelelő-e? — Nincs terünk sorra venni és értékelni számos kisebb-

nagyobb, de mindig éles és megbízható megfigyelését, csupán a Nyelvvédő Intézet felállítására tett javaslatát emeljük ki (Msn. VII, 232, VIII, 92, IX, 61), amely — más keretek között — a Nyelvtudományi Intézet nyelv-művelő osztályában valósult meg.

Az utóbbi években tudománytörténettel foglalkozott. Megírta nemrég — a folyóirat száz esztendő évfordulója alkalmából — a Magyar Nyelvészet történetét (NyK. LIX, 3—34), újabban pedig Hunfalvy-monográfiát készített elő. Ezzel kapcsolatban összegyűjtötte Hunfalvy Pál fellelhető leveleit. Rajongott Hunfalvyért, s bizonyos szempontból eszményképének tekintette.

Tudományos cikkeit a legnagyobb fokú pontosság, lelkiismeretesség, olykor aprólékosság, de ugyanakkor mindig hűvös tárgyilagosság és személytelenség jellemzi. Nyelvvédő cikkeiben ezzel szemben a szemléletesség ötletgazdagsága, szelíd humor, enyhe csipkelődés érződik, sőt gyakran a magyar szó szeretetének tüze lobog. Ezért kedvelt szerzője volt a Magyarosan olvasótáborának.

Emlékét megőrzi cikkei, sőt folyóiratunk lapjain is nyilván fogunk még találkozni nevével; de szívünkben is helyet talált halk, figyelmes és önzetlen segítségre mindig kész lénye.

MIKESY SÁNDOR

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság pécsi csoportjának munkaterve*

I. A nyelvtudomány nyelvtényekkel és nyelvi jelenségekkel foglalkozik, s feladata a nyelvtények leírásán és ezek összefüggéseinek tudományos magyarázatán kívül a nyelvben végbemenő változások kialakulásának és jellegének kutatása, megfelelő értékelése. A nyelvtudományi kutatás azonban nem vonatkozhatik el a nyelvnek mint társadalmi jelenségnek lényegétől, a nyelv funkcionálásától a gondolkodásban és a gondolatok közlésében; — tehát a nyelv törvényszerűségeinek leírása nem történhet anélkül, hogy a leírt törvényszerűség ne szolgáljon egyszerűsre és a nyelvhasználat szabályaként, viszont „... a törvényszerűségek kihasználása, gyakorlati értékesítése nem a kutató, hanem az alkalmazott nyelvtudomány feladata és hivatása” (BÁRCZI: MNy. XLIX, 122). A nyelvnek, a nyelvfejlődésnek és a nyelv szerkezetének megvannak a maga törvényei. Ezeket a törvényeket átalakítani, módosítani vagy éppen megszüntetni nem lehet, még kevésbé lehet új törvényeket kialakítani vagy teremteni; de a megismert törvényeket alkalmazhatjuk, felhasználhatjuk, segítségükkel a nyelv- és íráskészség kialakítását irányíthatjuk. E törvényszerűségek felderítése, vizsgálata nem az alkalmazott, hanem a kutató nyelvtudomány feladata; viszont az anyanyelv szerkezeti és kifejezési formáinak, valamint nyelvünk írásbeli rögzítését irányító, a nyelv törvényszerűségein alapuló általános érvényű szokásoknak és megállapodásoknak megfelelő eljárás tudatos és szabatos használatába az alkalmazott nyelvtudomány: a nyelv-művelés és a helyesírás vezet bennünket. A kutató és az alkalmazott nyelvtudomány szoros összefüggése alapján érthető, hogy a művelődési forradalom hatására a nyelv és az írás dolgaiban támadt gyakorlati igények kielégítése a nyelvtudomány munkásainak jelentős és másra át nem hárítható feladata. Nagy jelentősége van tehát minden olyan szakmai közösségnek, amely azt a célt tűzte ki, hogy olyan társadalom kialakításán fáradozzék, amelynek minden tagja irodalmi magyarsággal, a magyar nyelvtan törvényszerűségeinek megfelelően tud írni és beszélni, de egyúttal képes gondolatai sokoldalú, színes és ízes kifejezésére is. A nyelvtani kategóriákban való

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság pécsi csoportjának alakuló ülésén, 1960. június 8-án.

gondolkodás azonban nem velünk született képességünk, még csak nem is könnyen elsajátítható ismeretanyag, hanem az emberi gondolkodás fejlődését is tekintve hosszú és fokozatos munka eredménye; — éppen ezért az ilyen szakmai közösségnek is, mint amilyen a Magyar Nyelvtudományi Társaság pécsi csoportja kíván lenni, sokrétű és nagy munkát jelentő feladatokat kell megoldania a művelt, sokoldalúan képzett szocialista ember kialakításának elősegítéséhez. Mindaz tehát, ami nyelvtudományunkban ma van, vagy ami a jövőben lehet, nem kis mértékben függ attól is, vajon az ilyen kisebb szakmai közösségek betöltik-e társadalmi funkciójukat.

A nagy hagyományokra visszatekintő magyar nyelvtudomány nyelvünk történeti és leíró vizsgálatában, a nyelvjárások átfogóbb elméleti problémái iránti érdeklődés és főként a hazai nyelvatlasz-kutatásokkal kapcsolatos évtizedes mulasztások pótlása terén ma már nagy eredményekkel dicsekedhet. Ugyanakkor azonban még mindig jelentős a lemaradásunk a leíró magyar nyelvtannak a nyelvtanításban sok nehézséget okozó problematikus kérdései megoldásában, a nyelvtanítás módszertanának kidolgozásában, a nyelvjárási jelenségek szüntelen gyűjtésében és közreadásában, az igényesebb jelenségtanulmányok és az átfogó nyelvjárási monográfiák kidolgozásában, a nagy magyar írók nyelvének nyelvi-stilisztikai vizsgálatában és a vidéki levéltárak anyagának nyelv- és nyelvjárástörténeti szempontú feldolgozásában. E most érintett munkaterületeken előttünk álló jelentős feladatok teljesítését egyaránt igényli az általános nyelvészet, a magyar történeti nyelv kutatás, a szinkron rendszervizsgálat és az alkalmazott nyelvtudomány, hiszen nagy igényű és fontos tanulmányok készülnek még ma is nagy íróink nyelvének és nyelvjárásainak értékes, sok esetben döntő vallomásának figyelembe vétele nélkül. Éppen ezért fogadtuk örömmel a Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetőségének határozatát, hogy a magyar nyelvtudomány érintett problémái iránt érdeklődő pécsi és dél-dunántúli kartársakból, a magyar nyelv tényeinek kutatásával hivatásszerűen, illetőleg egyéni érdeklődésből foglalkozó elvtársakból alakítsuk meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság pécsi csoportját, dolgozzuk ki munkatervét, s rendszeres találkozóinkon beszéljük meg a munka közben felvetődött problémákat, mutassuk be egymásnak s majdan a magyar nyelvtudomány mind nagyobb taborának is eredményeinket.

2. Felmérve erőinket, lehetőségeinket és a Magyar Nyelvtudományi Társaság pécsi csoportja tagjainak érdeklődését, munkatervünket a következőkben részletezem:

1. A leíró magyar nyelvtani munkálatok terén elsősorban olyan feladatokat kell megjelölnünk, amelyek a mai magyar nyelvet nem statikusan, mozdulatlanul, hanem mozgásában, fejlődésében ábrázolják, vagyis a nyelvtények szinkronikus megvilágításán kívül meg kell adnunk azokat a törvényszerű magyarázatokat is, amelyek nélkül a jelen nyelvi sajátságai szerteágazó szövevényt alkotnának. Ennek érdekében meg kell oldanunk a szófajhasználat és a mondatalkotás nagyon problematikus átmeneti kategóriáinak részletes vizsgálatához a nagy magyar írók nyelvének feldolgozását. Vállaljuk tehát, hogy a Pécsi Pedagógiai Főiskola magyar nyelvészeti tanszékén levő leíró magyar nyelvtani adattárunk kiegészítésére egy, a nagy magyar írók nyelvének szófajhasználatát lehető teljességében tartalmazó adattárat készítünk. E munkálatok során egyelőre évi 5000 (ötezer) adat kicédulázását vállaljuk a már részletesen elkészített gyűjtési szempontok alapján. E tervmunka felelőse TEMESI MIHÁLY főiskolai tanár. A már készülő adattár anyagának felhasználásával résztanulmányokban fel kell dolgoznunk az egyes írók szófajhasználatát elemző tanulmányokon kívül a jelenlegi ülésünkön bemutatandó „A szófaji értékek változásai” című tanulmányban felvázolt összefüggések részleteit is, mert csak így biztosítható, hogy az átmeneti és a kereszteződő szófaji kategóriák, valamint a szófajváltás sok nehézséget tartalmazó anyagában kartársaink mindennapi munkájuk során egyértelműen állást tudnak foglalni. Minthogy pedig a szófajok mivolta, létrejötte, fejlődése, alakulása és a szófajhasználat valamennyi törvénye a szavak jelentés

és alaki vonatkozásaitól meghatározott mondatbeli szerepétől függ, — mindent el kell követni, hogy a magyar szófajhasználatot elemző résztanulmányok felhasználásával TEMESI MIHÁLY főiskolai tanár 1965-re kidolgozza a „tüzetes magyar szófajtan” anyagát egy körülbelül 30 éves kötetben. — Ugyancsak gondoskodni kell arról is, hogy az MTA Nyelvtudományi Intézetében folyó kutató és feldolgozó munkához kapcsolódva megfelelő tanulmányokban feldolgozzuk „a kihagyásos szerkezetek jellegzetes típusait”, valamint „az egyszerű és az összetett mondatok átmeneti típusait”. E tervmunka felelőse GERGELY JÁNOS főiskolai tanársegéd. E munkálatok során GERGELY JÁNOS vállalja, hogy egy körülbelül 10 éves tanulmányban 1963-ra feldolgozza az „egyszerű és az összetett mondatok átmeneti típusait”.

2. A leíró magyar nyelvtani ismereteknek magas színvonalú, egységes szempontú elsajátításához ki kell dolgoznunk a leíró magyar nyelvtan tanításának módszerét, s egyúttal gondoskodnunk kell az elvi jellegű összefoglalás kidolgozásán kívül gyakorlati alkalmazását elősegítő módszertani tanulmányok elkészítéséről is. Az eredményes munka megsegítéséhez szükség volna a magyar nyelvtanítás újabbkori történetének kidolgozására, mert csak így válnak érthetővé azok az elvi megállapítások, amelyek a „magyar nyelvtanítás felszabadulás utáni fejlődését” elemzik egy-egy tanulmány keretében. Az ilyen jellegű tanulmányok sorában utalok itt RÓNAI BÉLA és MUSZTY LÁSZLÓ befejezéshez közeledő körülbelül 15 éves „Általános iskolai magyar nyelvtanítás módszertana” című munkájára, valamint FÜZES ENDRÉNÉ VÁRÓCZY JUDIT „A magyar nyelvtanítás fejlődése a felszabadulás után” című körülbelül 5 éves tanulmányára. A magyar nyelvtanítás módszertanával kapcsolatos feladatok megoldásában különösképpen számítunk a Főiskola Gyakorló Általános Iskolája magyar szakos tanárainak munkájára. E tervmunkák felelőse RÓNAI BÉLA főiskolai adjunktus és MUSZTY LÁSZLÓ gyakorló iskolai tanár. — A nyelvtanítás módszertanával kapcsolatos munkálatok kiterjesztésére foglalkoznunk kell az idegen nyelvek tanításának kérdésével is. Ennek keretében SELYMES FERENC főiskolai docens vállalta, hogy feldolgozza módszertani vonatkozásban „Az orosz és a magyar nyelv igekötőinek szófajhasználatát” egy körülbelül 5 éves tanulmányban.

3. A nyelvjáráskutató munka decentralizálása során a Magyar Nyelvtudományi Társaság pécsi csoportjának (és vele együtt a Pécsi Pedagógiai Főiskola magyar nyelvészeti tanszékének) Baranya, Somogy és Tolna megye nyelvjárási feldolgozása jutott. E nyelvjárási gyűjtő és feldolgozó munka során a nyelvi valóságot a maga bonyolultságában kívánjuk megragadni, bemutatva egy-egy nagyobb nyelvterületen a nyelvjárási szempontból lényegesebb jelenségek területi megoszlását, feltárva a nyelvjárást beszélők többségének legáltalánosabb nyelvszokását azért, hogy ezek alapján nyelvjárástani, leíró és történeti, valamint általános nyelvtudományi tanulságokat vonhassunk le. A részfeladatok megoldásának megsegítésére éppen ezért TEMESI MIHÁLY főiskolai tanárnak 1961-re be kell fejeznie „Az ormánsági nyelvjárás hang- és alaktana” című monografiát (körülbelül 25 ív terjedelemben). Munkájában egy időben, helyben és tárgyilag körülhatárolt nyelvjárási anyagnak egységes, szisztematikus felkutatását és leírását adva arra kell törekednie, hogy a vizsgálandó nyelvjárási rendszer jelenségeinek példatára lehető teljes legyen. A vizsgált nyelvi tényekről lehető teljes képet adva be kell mutatnia továbbá elterjedésük mértékét, módját. A mai nyelvhasználatot tanulmányozva minden archaizáló törekvés nélkül mutassa be a nyelvtények földrajzi megoszlását, egy-egy településen belüli társadalmi érvényét, szerepkörét, hogy kifejezésre jusson belőle a nyelv életében szüntelenül meglévő mozgás.

A pécsi csoport nyelvjárásgyűjtő és feldolgozó munkálatai során RÓNAI BÉLA főiskolai adjunktusnak meg kell oldania a Somogy megyei Zselic szóföldrajzi feldolgozását. Minthogy Zselic a déli nyelvjárásterület kevéssé, illetőleg alig átvizsgált területe, kívánatos

volna, hogy ezt az évszázadokig zárt, sok archaikus elemet is őrző nyelvjárást alaposabban megvizsgáljuk. RÓNYAI BÉLA szóföldrajzi jellegű tájatlazásában a zselici nyelvjárás szókincsének általános szóföldrajzi vizsgálatával egybehangolná a környező nyelvjárás csoportoknak az anyagi és szellemi kultúrát tükröző szóanyagával való egybevetést. Az előre elkészített kutatási terv alapján mintegy 500 szót tartalmazó kérdőívet Zselic főbb pontjain, a körülbelül 200 szóból álló sorozatot pedig a terület minden egyes településén végigkérdeznék, egyúttal arra törekedne, hogy az együtt élő nemzedékek, a nemek és a társadalmi rétegek szóhasználatában mutatkozó egyezéseket és eltéréseket is bemutassa, de ugyanakkor világossá válják a Zselicbe települt nemzetiségek (németek, horvátok) nyelvhasználati stb. hatása is. Megfelelő kutatási célhiteletteret biztosítása esetén vállalja, hogy 1965-re a gyűjtés és a feldolgozás munkájával egyaránt elkészülve egy mintegy 10 íves bevezető tanulmányt tartalmazó körülbelül 150 térképlaphból álló sorozatot készít.

A névtani kutatások terén a pécsi csoport tagjai közül REUTER KAMILLÓ mérnök és ZSOLT ZSIGMOND orvos vállalják, hogy „Baranya megye helynevei” címen tervezett monográfiájuk már évek óta folyó s eddig körülbelül 25 000 adatot, cédulát tartalmazó gyűjtését 1965-re befejezik, s feldolgozását is megkezdik. Gyűjteményükből az elkövetkező évek során a hozzászólások megkönnyítésére több kisebb részletet közzétesznek, s a kapott észrevételek felhasználásával kb. 30 íves kötetben anyagukat feldolgozzák. — E névtani kutatások kiegészítésére VARGHA KÁROLY főiskolai docens ugyancsak befejezi „Zselic földrajzi nevei” című, körülbelül 25 ívesre tervezett monográfiáját 1965-re. Munkájában a magyar és a német párhuzamos helynévadás kérdéseit kívánja részletesebben megvilágítani.

Kívánatosnak látszik továbbá megfelelő kutatási célhiteletteret biztosítása esetén részint a Magyar Nyelvtudományi Társaság pécsi csoportja keretében, részint a Pécsi Pedagógiai Főiskola magyar nyelvészeti tanszékén megfelelő dialektológiai témák kijelölése, minthogy e munkát a vidéken élő nevelő szakkönyvtári segítség nélkül is megfelelő eredménnyel tudja folytatni. Elsősorban lexikai, néprajzi-nyelvjárási, névtani témák feldolgozására gondolunk, s csak később vennénk munkarendünkre nehezebb jellegű hang- és alaktani témákat. E munkálatok során VARGHA KÁROLY főiskolai docens és SÍPTÁR ERNŐ főiskolai adjunktus foglalkoznék a hazai németiség nyelvének magyar jövevényszavaival stb.

4. A nagy magyar írók nyelvének elemzésével foglalkozó korszerű tanulmányok sora jelent meg az utóbbi években, mégis valamely írónk nyelvének teljes, modern szempontú feldolgozása az utóbbi évtizedekben nem készült, s így a mai vagy régebbi korok írói nyelvének feldolgozására csak részlettanulmányok adhattak útmutatást. Éppen ezért a pécsi csoport írói nyelv elemzésével foglalkozó munkaközösségének módszerbeli kérdéseket is tisztázni kell az eredményes munka biztosításához. E feladat teljesítését vállalta és nagy részben már meg is oldotta NEMES ISTVÁN főiskolai adjunktus, e tervmunka felelőse „Radnóti Miklós költői nyelve” címen írt nagyobb, mintegy 22 íves tanulmányában. Munkája bevezetőjében tisztázza Radnóti költészetének tartalmát, a lírai szituációt és magatartást, a költő fejlődése szempontjából legjellemzőbb nyelvi-esztetikai hatásokat. Ezt követően nem elégszik meg a nyelvi tények feltárásával, hanem megmutatja szerepüket Radnóti nyelvének fejlődésében. Részletesen szól Radnóti szavainak stílusértékéről, képalkotásának sajátosságairól, a kiemelkedőbb szóalaktani jellegzetességekről, a mondatok alkotásának, a mondatrészek alkalmazásának stílus-hatásáról stb. A dolgozatában alkalmazott módszerek és az újszerű rendszerezés eredményeinek funkcionális szempontból történő továbbfejlesztésével lehetőséget teremt hasonló művek kidolgozására. Éppen ezért tervezzük egyik következő felolvasó ülésünkön munkája néhány jellegzetes és tanulságos fejezetének bemutatását. — Ugyancsak e munkálatok során tervezzük műfordításaink nyelvének megvizsgálását is, s vállaljuk,

hogy 1963-ra VARGHA KÁROLY főiskolai docens kidolgozza „Zenei műfordításaink nyelve” című tanulmányában a nyelvi, stilisztikai, prozódiai és énekes szempontok összefüggését zenei műfordításainkban. SELYMES FERENC főiskolai docens „Puskin magyar fordításainak nyelvi és esztétikai elemzése” című tanulmányával készül el 1962-re sth.

5. A mi vidéki viszonyaink között megvalósítható történeti szempontú nyelvvizsgálat során elsőrendű feladatunknak tekinthetjük, hogy a pécsi levéltárakban, illetve a kutatóterületünkhöz tartozó kaposvári és szekszárdi levéltárban őrzött magyar nyelvű kéziratok feldolgozását vállaljuk és teljesítjük. Ilyen jellegű munkánk nyelv- és nyelvjárástörténeti vonatkozásaival jelentős hozzájárulás volna a MTA Nyelvtudományi Intézetében és a budapesti egyetemen folyó ilyen irányú feladatok teljesítéséhez. E munka keretében például meg kellene oldanunk a budai basák magyar nyelvű levelezésének nyelv- és nyelvjárástörténeti feldolgozását, s gondoskodnunk kellene a budai basák levelezése még kiadatlan forrásértékű magyar anyagának sajtó alá rendezéséről. E munkatervi feladat felelőse KERÉKES LÁSZLÓ főiskolai adjunktus. Az ehhez kapcsolódó részfeladatok személyekre szóló meghatározása és a teendők végrehajtásában alkalmazandó módszerek kidolgozása még a jövő feladata.

E munkálatokhoz kapcsolódnának a társaság pécsi csoportjában teljesítendő magyar szó- és szólástörténeti kutatások is. E tervfeladatok felelőse BERNÁTH BÉLA főiskolai docens, aki vállalta, hogy 1962-re sajtó alá kész állapotban benyújtja körülbelül 10 ív terjedelmű „Szólástanulmányok” című, 45 szolás megfejtését tartalmazó kötetét. Ugyancsak BERNÁTH BÉLA 1965-re befejezi az „Cufemisztikus kifejezések a magyarban” címen tervezett nagyobb munkája anyaggyűjtését, s mintegy 20 ív terjedelmű tanulmányban feldolgozza.

Lényegileg ezen az öt munkaterületen folynék a pécsi csoport nyelvtudományi jellegű munkálkodása, s ez határozná meg egyúttal a Társaság felolvasó ülésein elhangzó előadások jellegét is. Úgy tervezzük, hogy évente öt felolvasó ülésen az egyes munkacsoportok részfeladataiból bemutatnók a továbbhaladás szempontjából megvitandó anyagrészeket, illetőleg eredményeinket. Ily módon lehetőséget teremtünk a még kutató munkát nem végző tagtársainknak a tájékozódásra és egyúttal valamennyiünknek a tájékozódáson kívül a legmegfelelőbbnek látszó témakörbe való bekapcsolódásra. Ezzel a célkitűzéssel választottuk ki mai ülésünkre az általános és a középiskolai nyelvtanítás gyakorlatában sok problémát okozó szófajváltás, kettős-hármas szófajúság, az átmeneti és a kereszteződő szófaji értékek rendszerének megvilágítását „A szófaji értékek változásai” címen összefoglalt tanulmányom főbb eredményeinek bemutatásával.

TEMESI MIHÁLY

MAGYAR NYELV

LVII. ÉVF.

1961. JÚNIUS

2. SZÁM

Horváth János

(1878—1961.)

I.¹

Tanítványai, barátai és tisztelői előtt, akik személyesen ismerhették, elsőül személye jelenik meg újra. Kedves, zömökségében is kecses alakja, kordában tartott és mégis nyílt, igen kifejező mozgása. A kerek, világító homlok élénk arca fölött, mely az utolsó években egyre áttetszőbbé finomodott. Meleg, hol gúnyoros-bölcs, hol önfeledten sugárzó, barna szeme, amely szelíd határozottságával és okos nyájasságával egyaránt lebilincselte azt, aki találkozott vele. Aztán arra gondolunk, amit világosan tagolt, tiszta és velős mágyarsággal megformált mondataiban közölt. Ebben egyformán lenyűgöző volt a gondosan megmért anyag bősége, a tömörőségében is közérthető, világossága által is mély gondolat gazdagsága, a higgadtsággal is szárnyaló lelkesültség, a formát és tartalmat, ismertetést és értékelést, figyelmes komolyságot és derűs kedélyt biztos egyensúlyban tartó arány.

Tudós-, tanár-, író- és olvasó-nemzedékek sorát nevelte. Halálának hírére az egész ország felfigyelt, elszomorodva távozásán s megnyugodva utolsó álomba merülésén, mely éppen olyan szép és szelíd volt, mint élete. Ravatalához egy kis ország értelmiségének java küldte el képviselőit. Hány különböző arc, egyéniség, pálya, mennyi vitázó gondolat, ellentmondó ízlésváltozat és világnézet találkozott ott a megrendültségben, hogy rá is érvényes az elmúlás törvénye, s a bizonyosságban, hogy művével ő is, mint minden igazi alkotó, átlép a síron. Így jó ez, így méltó hozzá. Azokhoz a nagy nevelőkhöz tartozott, akik lázítás nélkül tudtak felszabadítani és erőszak nélkül megkötni. Az Eötvös Kollégium neveltje volt, de első sorában állt annak a tanári gárdának, amely ez iskola módszerét kialakította. Nem más ez, mint a jó kertész módszere, aki nőni hagyja a gondosan megválogatott növényzetet, s a maga feladatát főként abban látja, hogy megteremtse neveltjei növekedésének föltételeit. Az iskola azonban az egykorú magyar értelmiség vezető embereit nevelte: célt is kellett tehát kitűznie, értelmet adnia, példákat mutatnia. Horváth János jelentősége ebben is kimagasodott.

Azt a teremtő magyar összefoglalást kereste és munkálta a maga tudományának területén, amelynek példáját Petőfi és Arany költészetében s Gyulai bírálataiban látta. S ha a valóság „égi mását”, egységes látványát kereste, ugyanaz a puritánságában fényes, tömörsége által hatásos, erkölcsiségével is hiteles ábrázolásmód irányította, amely azok művészetét jellemezte. Hajlama,

¹ A közleménynek ez a része az 1961. március 9-én elhunyt Horváth János március 14-i temetésén a sírnál hangzott el.

neveltetése, kutató szenvedélye a valóság megbecsülőjévé tette. Csodálatos emlékezőtehetsége, rendkívüli türelme, szívós kitartása, életkörülményeinek egyszerűsége: mind kivételes életművének felépülését szolgálta. A tudós alaposágot csillag-mérföldnyi távolság választja el ebben a betűragó szakbarbárságtól. A mikroszkopikus elemzéssel megvizsgált részletek széles áttekintéssel felmért, ritka felelősséggel végiggondolt, mély emberséggel áthatott és a legnagyobbakon nevelődött formaérzéssel megszerkesztett egészen nyerték el ott igazi jelentőségüket. Az épületet élettel tudta telíteni létrehozója, mert építő anyagában is az életet kereste és mutatta meg.

Tanítványait is kötelezte Horváth János lelkiismeretessége, amely nem tett különbséget parádés és hétköznapi vállalkozás között. Lenyűgözte őket az építmények monumentalitása is. De legalább annyira elragadta az a varázslat, aminek akkor lehettek tanúi, amikor mesterük érintésére újjászületett a múlt, régi könyvek födeléről eltűnt az idők pora, és megsárgult lapokról úgy zengett fel az élet szava, mint egykor íróik szívéből. Tanárnak, nevelőnek nem csupán azért volt kivételes, mert sokat tudott és tiszta munkát végzett, hanem azért is, mert szavait jellemével hitelesítette. Olyan iskolát, mint a világra szóló módszerek nagy úttörői vagy a tudománypolitika erélyes stratégiái, nem hozott létre: ehhez túl kevés volt benne a maga eredményeit előtérbe helyező önzés, a terveit másokra erőszakoló erély. Mindnyájan tanítványai vágyunk mégis, bár egyikünket sem kényszerített erre. Úgy hatott, mint a nap, az eső, a szél: látszatra terv nélkül, bár komoly céltudatossággal, szinte szóltanul, a természeti erők egyszerűségével és magától értetődésével.

Annak a nemzeti szemléletű magyar irodalomtörténet-írásnak volt betetőzője, amelynek alapjait romantikánk tudósai rakták le. Hogy szemlélete távol állt minden nacionalista önérzettúltengéstől s más népek elnyomásának még halvány szándékától is, nem szorul bizonyításra. Amire törekedett, mindannak az értéknek összegezése volt, amit múltunk földrengéses századaiból az erkölcsi értelmű magyarság, az életteljes szépség, a közösség érdekeit szolgáló erőfeszítés művei közül újra felidézhetett. Egy életet áldozott erre a munkára. Gazdag és szép életet, amelyről ő is elmondhatta volna, amit Arany a magáéről: „Egyszerű, de mégsem nyugodt s csendes, mint némely gondolná: folytonos küzdés.” E küzdésben megújította tudományunkat, megfogalmazta, összefüggéseiben és jelentőségében öntudatosította, megőrizte és életben tartotta mindazt, amit nagy mintaképeitől kapott. „Aki irodalomtörténetet ír . . . — mondta — fogja fel erkölcsi nagyságát annak a viszonynak, amelybe ő, a gyarló ember lépni készül lelki ősei nagy történeti közösségével.” A megbecsülés, amellyel személyét és művét körülvette és megtisztelti közéletünk, annak bizonyítéka, hogy a történelmi szakadékok fölött, a viharos fejlődés örvényei mélyén ma is él az emlékezés és eszmélkedés, érzés és öntudat folyamatosága, az a korokat és nemzedékeket összekötő mély szolidaritás, mely nemzetét teszi a népeket.

Mi marad meg? — kérdezte ő is, mint a történelem minden jelentős kutatója. Ez irányban nem voltak túlzott illúziói. Saját munkájáról valahogy úgy vélekedett, mint Arany a magáéről: sokkal múlandóbbnak ítélte, mint amilyen igazán. Az irodalomtörténet — hallottuk tőle nem egyszer — különösképpen mulékony, hiszen esendő emberi művek magyarázata, értelmezése csupán. Nyilvánvaló, hogy az ő tanításaiából is kihull majd az, amiben csak kora gondolatait foglalta írásba; eredményeit kiegészíti, megállapításait újraértékeli a fejlődés. Ha módszere, szemlélet- és ábrázolásmódja körül viták támadnak,

az csak szándéka szerint történik. Maga is hiúságmentes természetességgel helyesbített, ha kellett, s jobban szerette a vele is vitába szálló, eredeti véleményyt, ha megalapozott volt, az ő mondatait szajkózó önállótlanságnál. Vitákban él tovább igazán ő is! S ha valaki — vagy egy egész új nemzedék — az övét mind alaposságával, mind koncepciójával felülmúló szintézist hoz létre: az ő szelleme lesz az első az elégedetlen örvendezők közt. Mert éppen az ő munkái bizonyítják, hogy a maguk területén az irodalomtörténet művei is lehetnek olyan alkotások, amelyek megállják az idők próbáját. Azt pedig, hogy az igazi mesterek hatása több elzengő szónál, hogy élő, termékenyítő valóság, a mi munkáink tanúsítják. Mindig ott van rajtuk egy-egy vonás, mit az ő „szellem-ujja vont”. Amikor testi valóságában eltávozott körünkéből, sírját körülállva, nem szégyeltük a könnyeket. De megnyugodtunk, mert tudtuk, hogy élő emléke, termékenyítő szelleme itt marad közöttünk, hogy magunkon érezhetjük, mint ifjúságunk idején, messze távolokba kalandozva is, vigyázó, intő s megőrző tekintetét.

II.

Margittán, Bihar megyében, Arany János szülőföldjén született 1878. június 24-én. Szülőhelyén, Debrecenben és Körömcányán végezte az elemi középiskolát; Budapesten, 1897-től, az egyetemet. 1901-ben bölcsészdoktori, 1904-ben magyar—francia szakos tanári oklevelet szerzett. 1901—1902-ben az École Normale Supérieure ösztöndíjasaként tanult tovább Párizsban; 1914-ben Olaszországban járt tanulmányúton. 1908-tól az Eötvös Kollégium, 1923-tól 1948-ig a budapesti egyetem magyar irodalomtörténeti tanszékének tanára volt. Az első világháborúban közel három évig frontszolgálatot teljesített. 1911-ben részt vett a Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 1921-ben a Minerva-Társaság megalapításában. 1923—1926-ban a Napkelet kritikai rovatának szerkesztője volt. A Magyar Tudományos Akadémia 1919-ben levelező, 1931-ben rendes tagjává választotta. 1923-ban a Kisfaludy Társaság rendes, 1942-ben a Petőfi Társaság, 1950-ben az Irodalomtörténeti Társaság tiszteleti tagja lett. Több ízben részesült akadémiai, 1923-ban a nagy jutalomban. 1948-ban Kossuth-díjat kapott.

Egyetemi tanárai közül különösen Gyulai Pál és Becker Fülöp Ágost volt rá irányító hatással. Az Eötvös Kollégiumban még részt vehetett Péterfy Jenő utolsó óráin. Párizsban Brunetière-t, Lanson-t, Bédier-t, Faguet-t és Gaston Paris-t hallgatta. Tudományos munkássága 1901-ben, Báróczy Sándorról írt doktori értekezésével indult meg. Föllépése idején kétfelől fenyegette komoly veszedelem irodalomtörténetünket: a századvégi szélsőséges pozitívizmus sivár atomizáltsága és az ezredéves önérzettel harsogó nemzeti elbizakodottság légüres szólamai felől. Horváth azonban kezdetől fogva olyan módszer kialakításán munkálkodott, amely a pusztá anyag- és adathalmazásnál nagyvonalúbb s a nacionalista közirodalom szerkesztményeinél sokkal mélyebb és hitelesebb eredményeket ígért.

A valóság tiszteletét mestereitől is tanulta, de kivételes szellemi és erkölcsi adottságai, különösen az anyag rostjaiba is behatoló elemző szenvedélye is a tények felfogásának és rendszerezésének bámulatos képességéhez szolgáltak alapul. A mélyreásó és teljességre törő filológiai részletmunka minden szintézis elemi feltétele: mint nevelő és alkotó egyaránt ezt tanította. Első nagyobb igényű önálló tanulmányában (1907.) azonban már irodalmi fejlődésünk főbb mozzanatait vizsgálta.

A szintézis alapelveit 1922-ben megjelent „Magyar irodalomismeret” című tanulmányában fejtette ki. — Az irodalom eszerint írók és olvasók szellemi viszonya, írott művek közvetítésével. Írók, művek, olvasóközönség: szükségképpen feltételei, tényezői tehát az irodalomnak s tárgyai az irodalomtörténetnek. „Ennél elvontabb, szélesebb s egyszersmind igazabb alpra aligha lehet visszavezetni az irodalom állandó lényegét... e végső alapvetés nem ragad ki bennünket az emberi élet eleven valóságából, sőt megszünteti a szokásos definíciók azon végzetes egyoldalúságát, mely igen hajlandó volt, az irodalomban bizonyos írott művek nagy, holt tömegét látni... s mely, ha az írók lekötötték érdeklődését, többnyire megfeledkezett az olvasó közönségről” — írta. Felesleges volna ez alapvetésben a marxista módszerek megsejtését vagy akár csak fő hangsúlyával társadalomtudományos szemléletmódot keresni. Horváth társadalomszemléletét és módszerét főként korának polgári tudománya befolyásolta. Az „irodalmi alapviszony”-ról szóló tétel azonban, különösen kifejtése idején s különösen Magyarországon, ebben a tekintetben is nagyjelentőségű volt. Lehetővé, de kötelezővé is tette a rendkívül szétágazó és elhiguló irodalomtörténeti szempontok és módszerek összehangolását és elmélyítését, a főképpen lélektani, esztétikai, tartalmi és formai szempontú vizsgálódások elszigetelt részeredményeinek szociológiai kiegészítését, az egész rendszer társadalomtörténeti megalapozását. Az irodalom fejlődése folyamán létrejövő végső eredményt az irodalmi tudatban és ízlésben ragadta meg Horváth. Ezeket azonban nem idealisztikus képződményekként fogta fel. „Az irodalmi ízlés, amelyről itt szó van, nem szeszély, nem egyéni így vagy úgy-tetszés, hanem történelmi fejlődmény, kollektív tulajdon... az irodalmi alapviszony, amely mindenkor az egyes személyek között létesül, végtelen ismétlődésével egy nagy közösséget teremt” — nyilatkozott erről.

Módszerét, bár elvi hátterét és összefüggéseit világosan áttekintette, inkább a gyakorlatban, az anyagon s mindig természetes egyszerűséggel alkalmazta. Fő kutatási területét mindjárt kezdetben körülhatárolta: ez a magyar irodalom története. Szakított XIX. század végi nacionalista irodalomtörténetünk koncepciójával, amely először a magyar nyelvű irodalmat, aztán már csak a nemzeti szellemű szépirodalmat állította a rendszerezések előterébe. Horváthot tudós lelkiismerete és történelmi valóságérzéke visszavezette irodalomtörténetírásunk első nagy korszakához: azt dolgozta ki módszeres és modern szakszerűséggel, amit Horányi Elek, Pápa y S á m u e l és még T o l d y F e r e n c is inkább hagyományként, anyaggyűjtő ösztönös módszerként alkalmazott. Ebben is ahhoz a régibb, tágasabb, humánusabb és a valósághoz hívebb szemléletmódhoz lépett vissza — és előre —, amely nem szakította külön a nacionalista szenvedélyekkel egymásra uszított testvérnépek közös hagyományát. A történelmi tudat irányítását követve, mindazt a nem magyar nyelvű s nem szépirodalmi jellegű irodalmi terméket bevonta kutatásai körébe, amit a rég letűnt korszakok a magyarországi irodalom, a litteratura hungarica szerves részének tartottak. Ezeket az emlékeket Horváth kezdeményezésére vette fel Pintér Jenő is roppant terjedelmű Magyar Irodalomtörténetébe — amolyan kiegészítő anyaggyűjtemény darabjaiként. Horváth János azonban fejlődéstörténeti helyükre állította őket. Munkája nyomán kapta meg — hogy csak erre a legfontosabbra utaljak itt — méltó helyét irodalmunk fejlődéstörténetében a magyarországi latinság: a magyar nyelvű irodalom nevelője, kiegészítője.

Az eleven szellemi élettől soha nem szakadt el. Úgy is felkészült a történetíró munkájára, hogy kivette részét a század elejének irodalmi harcaiból. Mindvégig élénk figyelemmel kísérte irodalmi életünket; ismerte a legfiatalabbak műveit is, s ha a nyilvánosság előtt nem is, magánkörben kivette részét napjaink vitáiból. Első könyvét Ady lírájának szánta (1909.), s bár konzervatív szemlélettel, de elvi szépségű tárgyilagossággal szólott hozzá bírálóként is a századeleji irodalmi forradalom kérdéseire s a húszas, harmincas évek néhány jelenségéhez (Aranytól Adyig. 1922.; Faj-kérdés a magyar irodalomban: Minerva 1922.; A kritika jogai és korlátai: Napkelet 1928.; stb.). Érdemes volna idevágó dolgozatait, bírálatait, vita-írásait is kötetbe gyűjteni. Most már emlékei csupán elzúgott viharoknak: ezeket haladta meg leginkább az idő. De szerzőjük jelentőségéhez nem méltatlan emlékek. Bizonyítékai annak, hogy a maga, kortól és társadalomtól szabott szűkösségében mennyi érzelmi és gondolati tisztaság, nemesség, mennyi haladó elem volt az ő nyílt és szabad konzervativizmusában, mily magas erkölcsi, logikai és esztétikai szintet képviselt ez a maga korlátai között különösen a húszas-harmincas évek alacsony, híg és züllött közszellemében. Megvilágítói annak is, hogy miért kellett neki — együtt a *B a b i t s M i h á l y* — szembefordulnia a politikai jobboldal, a kibontakozó fasizmus áradásával.

Ez elől is húzódott vissza — amikor orvosai is így tanácsolták — a közszereplés tereiről a tudós munka s az egyetemi oktatás műhelyeibe. Nem itt a helye annak, hogy részletkutatásai eredményeit megrögzítő tanulmányainak testes kötetekre rugó anyagát áttekintsük. Ebben is megragad az a gondosság, amellyel a legkisebb adatközlő cikkekét is megfogalmazta, az a figyelem, amely a legkisebb adaléknak is megkereste fejlődéstörténeti jelentőségét s az a tárgyilagossá fékezett, szeretetteljes izgalom, amellyel személyes kapcsolatba került anyagával. Ez a fegyelmezett izzás teszi életteljesen plasztikussá látszatra legszemélyesebb munkáit, írói arcképeit is. Ezeket az egyéniségekbe magát beleélni képes együttérzés, a finom lélektani érzék s a gondos részletrajzot az arckép egészének alárendelő arányos szerkezet jellemzi. Az író egyéniségének vonásait, magánéletének adalékait csak annyiban használják fel, amennyiben hozzátartoznak életművéhez, magyarázzák, kiegészítik az alkotásokat. (Petőfi Sándor. 1921.; Berzsenyi. 1924.; Vörösmarty. 1925—1926.; Csokonai. 1936.; Katona József. 1936.; Kisfaludy Károly. 1936.; stb.)

Az „alapviszony” társadalmi vonatkozásait is az irodalom felől nézi; a közösség főként úgy jelenik meg műveiben, mint olvasó, befogadó, megőrző közönség. A társadalmi erők hatalmi mérközését, politikai szerepét jól ismerte, de — nyilván tudós rendszere „önelvűség”-ének foglyaként is — küzdőterüknek politikai jelenségeit nagyrészt teljesen kizárta ábrázolásainak köréből. Ezt vetették s vetik legtöbb joggal szemére elvi ellenfelei. A társadalom ebben az értékrendben inkább csak befogadó: legfeljebb ízlésével, erkölcsi tudatával hat vissza az alkotókra. A fejlődés folyamán létrejövő fő kollektív eredményt egy közös lelki formában jelöli s így közelíti meg Horváth: „valami nagyszerű, nemcsak a kortársakat, hanem korábbi és későbbi nemzedékeket is egybeölelő formája ez az összetartozásnak, erkölcsi közösség az irodalmi műveltség formáiban!” Kivételes anyagismerettel és következetességgel kereste a magyar irodalomtörténetnek mint fejlődéstörténetnek „önelvű” rendszerét. Ebben a rendszerben helyezte el, s ezáltal politikailag nagyon is semlegesítette az osztályerőket. A társadalmi valóságnak azonban még így is sokkal megfelelőbb képet

rajzolt olyan — régen idegenből hozottnak, elszigeteltnek minősített — jelenségekről, mint például a Mátyás-kori humanizmus, a barokk ízlés vagy a nemzeti klasszicizmus; ezek az ő rendszerében elvont fogalmi képletekből történeti szerepű jelenségekké válnak. (Barokk ízlés irodalmunkban. 1924.; A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. 1927.; A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei; A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése: az utóbbi kettő a Tanulmányok című kötetben 1956.)

A „magyar nemzeti klasszicizmus” Horváth Jánosnak leginkább kétségbevonat — mert leginkább félreértett — történetírói feltevése. Akik elutasították, úgy vélték, hogy valami általánosan kötelező nemzeti szépségeszmény van abban megfogalmazva, amelyet a szó t e k i n t é l y i értelmében klasszikusnak kell elfogadnunk. Holott egészen másról van szó: „Az ízlés tehát fejlődéstörténeti eredmény is, korszakonként kialakuló lelki forma . . . történelmi előzményektől is meghatározott magatartás . . . a nemzeti klasszicizmus kora az irodalom nemzeti jellegét immár nem a nemzeti politikumban, nem okvetlenül a nemzeti tárgyban és a hazafias érzés hangoztatásában, hanem az ízlés és műformák, az irodalmi esztétikum magyarságában látta és valósította meg. Amint erre a fokra feljutott, a »nemzeti irodalom« fejlődése elérte célját, s ezzel a régi »deákság« után bevégződött irodalmunk történetének második nagy korszaka. . . A magyar klasszikus ízlés, melynek első spontán képviselője Petőfi, nem egyéb, mint végső kitisztulása az irodalmi ízlés . . . forrongásának, tehát nem kiesztelt formula, hanem egy fejlődésfolyamat célhoz juttatása. . . Először is Petőfiben kell tehát megismerkednünk ez ízlés konkrét mintájával s csak azután annak kritikai és elméleti meghatározásaival. . . Élet és irodalom kézfogása: Petőfinek első nagy történeti jelentőségű eredménye.” Nem valami klasszikusnak nevezett „szellemtörténeti” idea testet öltésének vagyunk itt tehát tanúi, nem valamilyen idegen irodalom történetében kialakított rendszerezés erőszakos adaptálásának, hanem annak a termékeny erőfeszítésnek, amelynek folyamán egy nagy tudós megkísérli megmutatni irodalmunk fejlődésének autochton menetét. Hogy ily módon nemcsak a „nép-nemzeti” iskola válik iskolai kategóriából történelmi szerepű jelenséggé, hanem irodalmunk más, hosszú időközön át helyüket nem lelve hányódó-vetődő fontos képződményei is, bizonyítsák itt csak Horváth Jánosnak a magyar humanizmusról írt sorai: „Vannak, akik a Mátyás-kori humanizmust ma is a királyi udvar jelentéktelen fényűzésének tartják. Nos, következményeiből ítéljük meg. Az a humanizmus tudatosította s emelte műveltség jellegére, a római hazafiság példájától szorgalmazva, az ösztönökben addig is megvolt magyar nemzeti érzést. Ugyanaz a humanizmus folytatta és teljesített ki a maga Mátyás óta meg nem szakadt nevelő munkáját Sylvester és kortársai nemzeti nyelvkultúrát elindító tudós hazafiságában.”

A nagy összefoglalás egy bámulatoson munkás élet eredményeként sem jöhetett létre teljes egészében. Erős, biztos pillérei és szilárd ívei azonban állnak az életmű teljességében. A végig gondolt módszer, a fegyelmezett érzékenység, a széles és mély tárgyi tudás s a múlt szellemét megidéző, anyagban szerkesztő képzelet közös erőfeszítésével jött létre ennek a szintézisnek „három piramis”-ja: „A magyar irodalmi műveltség kezdetei” (1931.) „Az irodalmi műveltség megoszlása, magyar humanizmus” (1935.) és „A reformáció jegyében” (1953.). S hogy az egész épület terve kialakult, bizonyítja a Horváth dolgozatainak legfontosabbjait összegyűjtő kötet: a „Tanulmányok” (1956.).

III.

Abban is visszanyúlt Pápay és Toldy felfogásához, hogy az irodalmat nem szakította el a nyelvtől. Azoknak hagyományos, ösztönös szemléletét természetesen ebben is modernizálta. Ő maga is átment azoknak az európai nyelvtudományt megújító iskoláknak hatásán, amelyeknek oly korán elnémult nagy nyelvészkortársa, G o m b o c z Z o l t á n. Nyelvészetünk mozgalmait, eredményeit mély érdeklődéssel figyelte, értékelte. Külső jelképe csak ennek, hogy elejétől tagja, 1910 óta nagyrabecsült választmányi tagja volt a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak. Születése nyolcvanadik évfordulójára az 1958. évfolyam júniusi füzetét ajánlotta Neki a Társaság és „Horváth Jánosról” című kiadványát (99. sz.). Gyakori, mindig különös érdeklődéssel fogadott munkatársa a Magyar Nyelvnek. Idevágó tanulmányaiból is kitelnék egy tekintélyes kötetre való, s kétségtelen, hogy nyelvtudományi kutatásaink egyik újabban igen szépen kibontakozó ága, az irodalmi nyelv kérdéseivel foglalkozó, sokat köszönhet az ő indításainak. — Gyakorlati munkája ezen a területen is a maga nyelvi, történeti anyagához tapadt. A nyelvtudomány elméleti vitáihoz nemigen szólt hozzá, s módszereiből azt értékesítette, amit a maga elemző, anyagfeltáró vizsgálódásai és rendszerépítő erőfeszítései közben felhasználhatott.

„Él a nyelv, e csudálatos hangjelenség, e röpké tünemény, mit múltó légrezdület zendít, némit ezrek ajkán, fülében untalan. Por és hamu mind, kik egykoron beszéltek: ő él s tud a halottakról; időben-térben millióknak volt alkalmi, rész-tulajdona: s időben-térben változva, osztva egy és ugyanaz maradt; kiszolgált minden egyéni gondolatot, érzést és szándékot, de a maga rejtett törvényeivel folyvást lelki közösség megteremtésén munkált s jelképe lett annak. Eszköze volt a primitív, a szóbelileg közvetítő műveltségi kornak s eszköze máig az írásbelileg közvetítő fejlettebbnek, az irodalomnak. . . a nyelv nem egyszerre emelkedik irodalmivá. Gyakorlati és irodalmi használata között van egy fokozat, mely irodalmivá emelkedését még az ősi szóbeliség korában előkészíti. Mindaz, ami kisebb-nagyobb közösség számára, vagy részvételével megszerkesztett, emlékezetben és hagyományban megrögzített szöveg, ha egyébbel nem, formai megkötöttségével már felülemelkedik a hétköznapi gyakorlati nyelvén. . .” Ezek a mondatai, amelyek nagy összefoglalásának Bevezetésében olvashatók, bizonyítják, hogy a nyelvet is ugyanolyan történelmi és társadalmi képződménynek fogta fel, mint az irodalmat, s ugyanabban az emberi, nemzeti értékrendszerben helyezte el.

Főként az irodalmi nyelv kérdései foglalkoztatták. „Irodalom nincs írott szövegek nélkül”: ennek a tételnek jegyében vont határt mindjárt irodalmunk kezdeteinél az írásban rögzített litteratura és a szóban élő-hagyományozódó, „népi alsórendűségbe” szorított költészet közt. Ennek a két rétegnek kölcsönhatásaira figyelt irodalmunk kifejtett korszakaiban is. Ahogy a nyelv, a szövegek, a könyvek, történeti adatok részleteibe, úgy fúródott szenvedélyes figyelme az irodalom formai képződményeibe is. Kitűnő stílus- és versértőink közt is az első volt. Versmemóriájáról joggal beszéltek legendákat. Idevágó elemzéseinek formai vonatkozásai is mintaszerűek. Nagy Petőfi-monográfiája, első ilyen szerű remeklése, voltaképpen egyetlen nagyarányú műelemzés. A vers-tani kutatások területén aligha fogja valaha is felülmúlni valaki. Történeti-verstanunk megalapítója s felépítője ő; leíró verstanunk területeit is addig elhanyagolt területekre terjesztette ki. Alapvető s összefoglaló műveit (Magyar

ritmus, jövevény versidom. 1922.; A középkori magyar vers ritmusa. 1928.; A magyar vers. 1948.; Rendszeres magyar verstan. 1951.; Vitás verstani kérdések. 1955.) életművének ezen a szárnyán is az úttörő, izgalmas, alapos részlettanulmányok sora veszi körül. Prózáink történetének, szabályainak, logikai, érzelmi, zenei lehetőségeinek alapos ismerője volt; örök kár, hogy nem írta meg rendszeres verstanának párját a magyar prózáról. Az effajta „esztétikumok” mögött mindig ott érezte s összefüggéseikben megmutatta a társadalmi erők mozgását is. Elég ennek bizonyítására újra felhívni a figyelmet olyan tanulmányaira, mint az „Irodalmi nyelvünk kezdetei”-ről, A „szerbus manir”-ről, vagy az „Egy magyar versbeli mondatképletről” szölok.

A nyelv élete nemcsak történetíróként, hanem bírálóként, a nyelv kertészeként is foglalkoztatta. A Magyar Nyelvbe írt első cikkeiben az ifjúsága idején lejátszódó átalakulás stíláriis visszásságait tette szóvá (A Nyugat magyartalanságairól. 1911.; Szomorvymusok a Nemzeti színpadján. 1914.). Eötvös Kollégium-i óráin, egyetemi szemináriumain, de még doktori vagy szakdolgozatoknál nála megszokott lelkiismeretességgel végzett bírálása közben sem szúnt meg fogalmazási félszégeinket, magyartalanságainkat gyomlálgatni; hallgatói számára nem egyszer rendezett idevágó külön megbeszéléseket. Nyelvévédő munkánkban mindvégig részt vett. Egyike volt az Eckhardt Sándor és Kodály Zoltán kezdeményezte jó magyar ejtési versenyek fő oszlopainak; biztos és türelmes ítéletével, kivételes tekintélyével ő volt a legfőbb döntőbíró mindaddig, amíg a helyes ejtésnek legalább fő irányelveit kijelölő vezérfonal létre nem jött. Előadásainak az a pazar ráadása, amit szép, ápolat, ízes és fegyelmezett beszédmódja jelentett, ma már emlék csak. Túlzott szerénysége lehetetlenné tette, hogy hangját megörökítsék. A maga mértékét másokra erőltető vaskalaposág ebben a tekintetben is hiányzott belőle: tudta, hogy nyelv, stílus: történelmi képződmény, s egyéni változatokban nyer igazán életet. Amit az 1941-ben rendezett jó magyar ejtési versenyen mondott a résztvevőknek — mutatis mutandis — a nyelvhelyesség kérdésében vallott egész felfogására jellemző: „A mi versenyzőink csak tanárjelöltek; »tanáros« modorosságra még nem tehettek szert — s Isten őrizze meg attól öregségükre is mindnyájukat! S meg is őrizi azt, aki maga is vigyáz magára. Aki ugyanis mindig a helyzettől, a pillanat feladataitól sugalmaztatja s nem ismétli gép módjára magát; . . . aki minden percében lelkileg jelen van, minden helyzetből és pillanattól friss élményt merít; aki folytonos benső érintkezésben él tanítványaival: . . . az megmaradhat eleven embernek, egyénnek a tanteremben is.”

Hogy az ihletettségnak ez a szabad lüktetése nem jelentett számára valamilyen „naturalista” rögtönzést, saját írói gyakorlata bizonyíthatja legjobban. A tárgyhoz illeszkedő anyagszerűség s az értelmezés fölénye, a logikai folyamatosság fegyelme s a kedély játékos-komoly csapongása, a hagyományos s az egyéni stílus anyaga, a népi s régi, a szépirodalom s a szaknyelv szavai, fordulatai: a sort hosszan lehetne folytatni, amíg kimerítenők egyéni stílusának összetevőit. Kétségtelen: vannak ennek is árnyoldalai: helyenként bizonyos feszesség, aprólékoság, túlzott sűrítettség, a filozófia elvontságait képbe kényszerítő vagy a költészet lebegő képiességét egzakt szakszövegbe desztilláló erőltetettség. De ki írt nála szebb, folyamatosabb, tömörebb, színesebb, lélekkel teltebb s kiműveltebb prózát még értekező irodalmunk nagyjai közül is?! Zsúfoltsága helyenként — mint Vörösmarty-tanulmányának híres bevezetésében — olyan költői, mint egy Mallarmé-versé; szövegének sűrítettsége, nyelvünk minden rétegeből bátran merítő gazdagsága nem egyszer Arany halhatat-

an stil-ötvös-műveinek, a Buda Halálának magasságaiba emeli. Érthető, hogy vannak, akik az író, a nyelv művészetét értékelik benne legtöbbször.

*

Petőfit, Aranyt, Gyulait: példaadó elődeit ott látta a fejlődés tetején, „a tiszta, világos magasságban, honnan legteljesebben látszik s hova legteljesebben elhat a múlt”. Közmondásos szerénysége bizonyosan nem értene egyet azzal, hogy őt is odaállítsuk azok mellé a magasba. Művének gyökerei a múlt s a nép hallgatag mélységeibe nyúltak le; arra szánta őket, hogy a nép névtelen áramaiba hassanak vissza. Hogy részei legyenek annak a közösségnek, amelynek hordozója, kifejezője a nyelv, e közösség legnagyobb és legelevenebb alkotása, amely él s tud a halottakról, időben-térben változva egy és ugyanaz maradt, a maga rejtett törvényeivel folyvást lelki közösség megteremtésén munkált s jelképe lett annak.

KERESZTURY DEZSŐ

Magyar leíró nyelvtan orosz nyelven

1. Nyelvtudományunkat — különösen a legutóbbi évtizedben — igen örvendetesen a gyakorlat felé való fordulás jellemzi. Legszenvedelmesebben mutatkozik meg mindez abban, hogy a nyelvhelyesség elvi és gyakorlati kérdéseit tárgyaló munkáknak egész sora jelent és jelenik meg, mégsem tudja a még mindig növekvő igényeket kielégíteni. De igazolják a nyelvtudomány más területei is. Napvilágot látott az új helyesírási szabályzat s ezt megelőzően és követőleg sok vitacikk; nyomdában van a mintegy hatvanezer címszót tartalmazó helyesírási kézikönyv. A Magyar Nyelv Értelmező Szótárának a kiadásával (jelenleg a IV. kötet van megjelenőben) évtizedek mulasztását pótoltuk, s olyan művet adtunk nyelvünk használóinak a kezébe, amely sokoldalúan s a legmagasabb szinten tájékoztat a magyar szavak jelentéséről, stilisztikai értékéről, használatáról stb. Az 1954-i nyelvészkongresszus óta — egy összefoglaló és számos részletmunka megjelenése után — fellendülőben van stilisztikatudományunk. Soha nem tapasztalt méretekben foglalkoznak a kutatók mai nyelvjárásaink feltérképezésével, amelynek eredménye lesz majd a sokirányú forrásanyagként szolgáló nagy magyar nyelvatlasz. Több kiváló mű és cikk jelzi, hogy eredményesen megindult irodalmi és köznyelvünk fejlődésének vizsgálata. Egymás után s igen jelentős számban látnak napvilágot a kisebb-nagyobb két- és egynyelvű szótárak. Stb. Utoljára, de nem utolsósorban: a történeti nyelvtan művelése mellett mind nagyobb teret kap tudományunkban a leíró nyelvtan. Általános és középiskolai tankönyvek, egyetemi és főiskolai jegyzetek, népszerű formában megírt, de tudományosan is helytálló összefoglalások, elvi és gyakorlati kérdéseket tisztázó magasabb szintű cikkek, tanulmányok kerültek ki a nyomdából, s hamarosan kézbe vehetjük a kétkötetes akadémiai leíró nyelvtant is. (Az elmondottakkal kapcsolatban l. a MNy.-ben megjelent szemléket, amelyek a nyelvtudomány egyes ágaiban 1945 óta elért eredményeket foglalják össze.)

Kérdéses azonban, hogy ez utóbbit, a leíró nyelvtant illetően meglegyen-e elégedve. Úgy gondolom, határozott „nem”-mel kell felelnünk. Erre kényszerítenek bennünket különböző fokú nyelvtanoktatásunk hiányai, az a mérhetetlen igény, amely a mai magyar nyelv teljes értékű és tudatos meg-

ismerése iránt népünk legkülönbözőbb rétegei, képviselői részéről megnyilvánul és mindenekelőtt a leíró nyelvtannak megoldatlan vagy csak részben megoldott kérdései. Örömmel üdvözölhetjük tehát — még az akadémiai nyelvtan megjelenése előtt — КЛАРА МАЈТЈИНСКАЈАНАK három kötetes, orosz nyelvű magyar leíró nyelvtanát (Венгерский язык I—III. Изд. АН. СССР. Москва, 1955., 1959., 1960.), amely a mai magyar nyelvnek sok tekintetben új szemléletű rendszerezését adja.

E munka értékét az elmondottakon kívül még két tényező fokozza számunkra. Egyfelől az, hogy nyelvünk vizsgálata ezúttal egy idegen nyelv, az orosz szemszögéből történt, s elsősorban az ezt beszélők számára is íródott. Ez a körülmény, mivel — ha gyakran rejtve is — feltételezi a két nyelvnek sokszor felületesebb, másszor részletezőbb összehasonlítását, a vizsgált nyelvtanban más felosztást, más csoportosítást eredményezhet, más megvilágításba helyezhet egyes nyelvtani kategóriákat, kiegészítheti őket olyan elemekkel, amelyek az anyanyelvet vizsgálónak fel sem tűntek vagy tűnhettek, sőt mindez új kategóriák felvételével is járhat (pl. az alaktan előtérbe kerülése, az esetek felvétele, a visszaható névmás szétválasztása visszahatóra és nyomósítóra, a tagadó névmások beiktatása, a szóösszetételek, továbbá a határozók sajátos csoportosítása stb.). Másfelől pedig az ilyenfajta vizsgálódásra feltétlen rányomja bélyegét az illető idegen — a jelen esetben az orosz — nyelvtudomány hagyományos eljárása, módszere. Ebben a vonatkozásban különösen két dologra kell rámutatnunk. Majtyinszkaja munkájában nagyon jól érvényesül az orosz és szovjet nyelvtudománynak igen gazdag leíró nyelvtani irodalma és kidolgozott módszere. Ugyancsak ennek köszönhető az a nagyfokú gyakorlatiasság, a nyelvhasználatnak az a messzemenő figyelembevétele, amely még a történeti részeket is áthatja (pl. az irodalmi nyelv alakulásának vizsgálata, a szófaji kategóriák egymással való összefüggésének részletes kidolgozása, a produktív képzésmódok kiemelése, állandó stilisztikai és nyelvhelyességi megjegyzések stb.). Természetesen egy-egy idegen nyelv és nyelvtudomány negatív irányban is hathat; ezekre — ha ilyenek vannak — majd a részletesebb tárgyalás során mutatunk rá.

2. Majtyinszkaja művének első kötete három részre oszlik: Bevezetés, Hangtan és helyesírás és Alaktan. Bevezetés címen — mintegy ötven lapon — a magyar nyelv történetét foglalja össze a szerző, általános képet akarván adni a magyar nyelv fejlődéséről azoknak, akik mai nyelvünkkel óhajtanak foglalkozni. Ilyenformán bemutatja a magyar nyelv történetének egyes korszakait: az ősmagyar, az ómagyar, a középmagyar és az újmagyar kort; ez utóbbi keretében részletesebben is megemlékezik a nyelvújításról és következményeiről. Bár — a terjedelmet tekintve érthető módon — meglehetősen korlátozott a kapott kép, a szerző mégis igen ügyesen bele tudja sűríteni népünk történetének fő mozzanatait, a nyelv korabeli állapotát, ezen belül a szókinccs változásait, továbbá az irodalmi nyelv vé egységesülés útját, különösen kiemelve — s így a magyar irodalomból is ízelítőt adva — az egyes írók, költők szerepét, és közben mindig kellő megvilágításba helyezve a beszélt nyelvet s a nép nyelvét. Annak ellenére, hogy a lényegében rövid summázás időnként meghosszszulja magát (elhangzanak eléggé meg nem okolt, kategorikus kijelentések is; vitatható, hogy az egyes korok nyelvi jellemzésébe valóban a legjellegzetesebb vonások kerültek-e bele; nem mindig következetes a régi szövegek közlésmódja stb.), ez a rész feltétlen megfelel a kitűzött célnak, sok tekintetben megkönnyíti a tulajdonképpeni leíró nyelvtan megértését.

Maga a leíró nyelvtan a „Hangtan és helyesírás” című résszel kezdődik. A hangtanban világos áttekintést kapunk a magyar nyelv hangrendszeréről, legfontosabb hangtani sajátságairól, a hangok beszédhelyi alkalmazásáról, nemegyszer összevetve az orosz nyelvi megfelelőikkel is. A szerző a *m a g á n h a n g z ó*kat a hagyományos csoportosításban mutatja be. A gyakorlati szempont előtérbe helyezésével, „A magyar magánhangzók asszociatív rendszere” címen, külön fejezetben tárgyalja a hangrendet, az illeszkedés különféle fajait (vegyes hangrendű, továbbá a *nő* utótagú *s* a *-né* képzős szavakban, egyalakú formások esetében stb.), s felhívja a figyelmet a hangrendnek az ikerszók képzésében betöltött szerepére. Kissé szokatlan s talán nem is egészen célszerű a „Чередование гласных” című fejezet, ahol a szótöbben előforduló *s* a szerzőtől szabályosaknak (pl. *víz* — *vizet*, *kéz* — *kezet*, *hatalom* — *hatalmak*, *odú* — *odvas*, *ró* — *rovás*, *mű* — *művek*) és nem szabályosaknak (pl. *szülő* — *szüleim*, *halál* — *holt*, *bíró* — *bírák*, *ez* — *itt* — *így*) nevezett változatokról olvasunk.

A *m á s s a l h a n g z ó*k osztályozásában némileg eltér a szokásostól. A képzés helye szerint ajkhangokat, elülső, középső és hátsó nyelvéllásúakat, valamint hangszalag közötti mássalhangzót különböztet meg. Ezenkívül a *ty*, *gy*-t a zárhangok, közelebből az egyszerű zárhangok közé sorolja, *s* a zárhangok másik csoportjában, az affrikáták között szerepelteti a *c*, *dz*, *cs*, *dzs* hangot. „A magyar mássalhangzók asszociatív rendszere” című fejezetben emlékezik meg a képzés módja, a képzés helye szerinti hasonulásról (ez utóbbi keretében tárgyalja a lágyulást, pl. *önnyújtó*; a labializációt, pl. *homvágy*; a velarizációt, pl. *tan könyv*), továbbá az összeolvadásról. Mind a magánhangzókkal, mind a mássalhangzókkal foglalkozó részt egy kis történeti visszapillantás s a nyelvjárásokba való kitekintés zárja. Ez utóbbiakat szükségeseznek és hasznosaknak véljük, de jó lett volna egy kicsit nagyobb teret szentelni nekik, mert így nemcsak hogy elnagyolt az egyes nyelvjárásokról kapott kép, hanem egy-egy megállapítás — éppen a túlzott általánosítás miatt — már-már félreértést is okoz (l. pl. az *i*-zésre, az *ü*-zésre stb. mondottakat: 71—3).

A szótagokkal s az intonációval (szó- és mondathangsúly; hanglejtésformák) foglalkozó rövidebb fejezet után hosszabban tárgyalja a mai *h e l y e s í r á s* legfontosabb kérdéseit (a rövidség és hosszúság jelölése a különböző esetekben, a szűkebb és a teljesebb ábécé, mai helyesírásunk elvei, a régi családnevek s az idegen eredetű nevek írása, a szótagolás szabályai) és helyesírásunk kialakulásának a rövid történetét. Ez a fejezet is átgondoltnak és hasznosnak mondható. Igazat kell azonban adnunk IMRE SAMUNAK, valóban helyesebb lett volna még részletesebben tárgyalni — akár a történeti rész rovására is — a mai helyesírást, mindenekelőtt az orosz szavak és tulajdonnevek átírásának főbb elveit (vö. NyK. LIX, 253).

A legtöbb újat számunkra az „Alaktan” című igen terjedelmes és tanulságos fejezet jelenti (96—300). Az *a l a k t a n* bevezetésében néhány alapvető kérdést vet fel a szerző. Megállapítja, hogy nyelvünk az agglutináló nyelvek közé tartozik, de vannak benne flektáló vonások is (96—7). Ezután a négy szóelem (a *tő*, *képző*, *jel*, *rag*) fogalmát tisztázza, különösen támadja — első sorban BALASSÁNAK — a jelről vallott felfogását, s azt, hogy egyesek a birtokos személyragokat is a jelek közé sorolják. Ómaga egyfelől jelmeghatározásában nagyobb mértékben figyelembe veszi a jel funkcióját, másfelől kiemeli a jeleknek azt a tulajdonságát, hogy — szemben pl. a ragokkal — egy-egy paradigma-sorban változatlanok maradnak.

A bevezetés után következnek a tőtípusok (99): 1. változatlan tövek (*tanító*), 2. hangtoldó tövek (*kert — kertek*), 3. mennyiségi hangváltakozást mutató tövek: a) hangnyújtó tövek (*szoba — szobák*), b) hangrövidítő tövek (*réz — rezet*), c) hangzóvesztő tövek (*malom — malmok*), 4. hangátvető tövek (*teher — terhek*), 5. hangzóváltakoztató tövek (*szülő — szüleim*), 6. v-s tövek (*fű — füvek, nő — nők*). Úgy véljük, hogy itt is és a későbbiek során is kissé háttérbe szorul a tóváltozatok vizsgálata, noha a névszó- és igetövek változása jellegzetes és fontos vonása nyelvünknek, különösen egy másik nyelv szemszögéből nézve. Vitatható a „hangtoldó tövek” elnevezése, helye stb. is.

„A szófaji kategóriák” című fejezetben a szerző — miután bírálja a magyar szakirodalomban szokásos eljárásokat és hangsúlyozza az egyes szófajok gyakorlati értékének figyelembevételét — felsorolja a nyelvünkben felveendő szófajokat a következő csoportosításban: I. Beszédrészek: 1. névszók: a) főnév, b) melléknév, c) számnév; 2. névmások; 3. ige; 4. határozószók. II. Segédzők: 1. névutók; 2. névelők; 3. szorosabb értelemben vett segédzők; 4. kötőszók. III. Indulatszók. Közben itt is és később is felveti Majtyinszkaja az alaktan, a morfológia fontosságának kérdését. Megállapítja, hogy a magyar szakirodalom, amely általában a szótanban és a mondattanban tárgyalja az alaktani jelenségeket, az utóbbi időben elhanyagolta az ezekkel való foglalkozást. Úgy gondoljuk, nehéz lenne végérvényesen eldönteni — éppen a magyar nyelv szerkezeti sajátosságai következtében —, hogy melyik a helyesebb, külön alaktant felvenni vagy a szóalaktan és a mondataalaktan keretében tárgyalni a kérdéses jelenségeket. Érvek szólnak mindkettő mellett és mindkettő ellen. Az azonban kétségtelen, hogy — különösen más nyelven, más nyelvűek számára — feltétlen megokolt és hasznos a külön alaktan beiktatása. Ami pedig az alaktan elhanyagolását illeti, ebben van valamelyes igazság, hogy mást ne említsünk, nemegyszer kimaradt, elsikkadt vagy nem megfelelő arányban vététt fel nyelvtanainkba, jegyzeteinkbe stb. a szófajokkal foglalkozó fejezet.

A bevezetés után következik az egyes szófajok: a főnév (102—47), a melléknév (147—59), a számnév (160—70), a névmások (170—204), az ige (204—70), a határozószó (270—3), a névutók (274—8), a névelő (278—87), a módosító szók (288—98) s az indulatszók (299—300) jobbra részletes tárgyalása. A szerző általában először nagy körültekintéssel meghatározza az illető szófaj szófaji jellegét, mondattani funkcióit, rámutat más szófajokkal való összefüggésére, majd részletesen elemzi a fajait, s ugyancsak részletesen tárgyalja a ragozásukat, a különféle jelekkel való ellátásukat. A gyakorlati szempont itt is messzemenően érvényesül: minden szófajjal kapcsolatban — gyakran újszerűen — tárgyalja annak használatát, jelzi az egyes formák stilisztikai értékét, megemlíti a velük kapcsolatos nyelvhelyességi problémákat. E tekintetben kiemelni a főnevek egyes és többes számával (108—11), a birtokos személyragok használatával (118—22), a felszólító mód jelentésével (232—7) s a névelőkkel (278—87) foglalkozó részt.

Nincs módunkban még vázlatosan sem megemlékezni az egyes szófajokról, csupán a valóban fontos, számunkra újszerű megoldásokról szólnék. Ilyen például a főnevek ragozási rendszere (125—46). Az esetkategóriák felvétele — különösen ha az illető nyelvtan idegen nyelvűek számára készült — feltétlen megokolt, sőt szinte szükséges. Más kérdés aztán, hogy egy olyan nyelvben, mint a mienk, ahol egy-egy ragos formához sok, néha szinte

számba se vehető kifejező funkció csatlakozik, hogyan lehet a ragos formákat az esetek béklyójába szorítani. Azt mondhatjuk, hogy Majtyinszkaja ezt az éppen nem könnyű feladatot nagy hozzáértéssel s megnyugtató módon oldja meg, a lehetőségekhez képest figyelembe véve az egyes esetek sokrétű s még össze is fonódó funkcióit. Az eseteket mondattani szerepük szerint két nagy csoportra osztja: 1. alanyi-tárgyi, 2. határozós esetek. Az előbbieket között említi a következőket: nominativus, accusativus, dativus, sociativus (-*val*, -*vel*), comitativus (-*stul*, -*stül*), translativus, essivus. A határozós esetek lehetnek: a) térre vonatkozó (пространственные): superessivus (-*n*), sublativus (-*ra*, -*re*), delativus (-*ról*, -*ről*), inessivus (-*ban*, -*ben*), illativus (-*ba*, -*be*), elativus (-*ból*, -*ből*), adessivus (-*nál*, -*nél*), allativus (-*hoz*, -*hez*, -*höz*), ablativus (-*tól*, -*től*), terminativus (-*ig*); b) helyet nem jelölő határozós esetek (местно-обстоятельственные): causalis-finalis (-*ért*), temporalis (-*kor*), modalis (-*képp*, -*képpen*, -*ként*), distributivus (-*nként*). Megmerevedett formáknak tekinti a -*lan*, -*len*; -*nta*, -*nte*; -*int* végződésekkal ellátott alakokat. Ezenkívül az esetek keletkezésének idejét véve figyelembe megkülönböztet a) teljes értékű, b) új, c) elhaló eseteket és d) esethez hasonló képződményeket (143). Új esetnek tekinti a temporalist és a modalist, elhalónak az essivist és a locativust (-*t*, -*tt*), esethez hasonló képződményeknek a comitativust és a distributivust (141).

Igen részletesen tárgyalja Majtyinszkaja a *n é v m á s o k a t* és használataikat. A „*magadnak is el kell utaznod*” típusú visszaható névmást nyomósító névmásnak tekinti és nevezi. Véleményünk szerint helyesen, a névmások között foglalkozik a névmási jellegű határozószókkal, illetőleg pontosabban: a határozószói jellegű névmásokkal (*ide*, *hol*, *amikor*). Didaktikai-pedagógiai szempontból is mintaszerűen tárgyalja az alanyi (ezen belül az ikes és iktelen) és a tárgyas ragozás használatát, rámutat arra, hogy más a logikailag és más a grammatikailag meghatározott tárgy (211—20). — Alaposan s tanulságos módon elemzi és okolja meg a szerző, hogy a határozószókat miért nem a névszók között tárgyalja (270—3). Az azonban már szokatlan a magyar nyelvtanban, hogy az -*n*; -*ul*, -*ül*, -*l* ragos határozókat is a határozószók közé számítja.

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy Majtyinszkaja művének alaktani része sok tekintetben újszerű tárgyalásmódjával, modern példaanyagával nagy nyereség a magyar leíró nyelvtani irodalom számára.

3. Hasonló módon nyilatkozhatunk Majtyinszkaja leíró nyelvtanának II. kötetéről is (Грамматическое словообразование), azzal a különbséggel, hogy ebben talán még nagyobb mértékben igyekszik a szerző új utakat, módszereket keresni, s közben egyszer-egyszer vitatható, de mindig termékeny szempontokat, gondolatokat vet fel, és elgondolásait páratlanul gazdag anyagon mutatja be. Mintha a gyakorlati élet, a nyelvhasználat követelménye is jobban előtérbe került volna, mint az első kötetben. Ez elsősorban nem abban nyilvánul meg, hogy tárgyalási módszere szinkronikus, hogy a mai magyar nyelv képzőit rendszerezi, hanem sokkal inkább abban, hogy aprólékosan megvizsgálja az egyes képzők jelentéseit, funkcióit, megállapítja külön-külön ezek produktív vagy nem produktív voltát (pl. a -*ság*, -*ség* képző produktív az elvontság kifejezésére, de nem járulhat pl. -*i* képzős denominalis mellékevekhez, ebben a szerepében tehát nem produktív), s a képzők funkcióit és azok produktivitását véve figyelembe alkotja meg a képzők rendszerét. A gyakorlat felé mutat művében az is, hogy a rokon vagy ellentétes vagy egyáltalán a jelentés tekintetében kapcsolatba hozható képzőket — a funkció, a jelentés

jobb, teljesebb megértése végett — állandóan párhuzamba, illetőleg szembeállítja (pl. a *-lan*, *-len*, *-talan*, *-telen* fosztóképző tárgyalásakor rámutat ezeknek egyik ellentétére, a *-s*, *-os*, *-as*, *-es*, *-ös* képzők szerepére). Ezenkívül nagy gondja van egyes képzők alaktani vonatkozásainak (a tőhöz való kapcsolódás módja stb.), továbbá az ún. átmeneti vagy komplex kategóriáknak a bonyolult nyelvi valóságot követő, részletes vizsgálatára.

A kötet elvi bevezetésével kezdődik (5—18). Itt veti fel a szerző, hogy miért foglalkozik külön kötetben az úgynevezett grammatikai szóalkotással. A grammatikai szóalkotásba főként a szóképzés és a szóösszetétel tartozik, s minthogy ezeknek vannak alaktani és szintaktikai vonatkozásai, egyaránt kapcsolhatók mindkettőhöz, illetőleg tárgyalhatók teljesen külön, azoktól függetlenül is. A bevezetésben sorolja fel továbbá a magyar nyelv legfontosabb szóalkotási módjait, s a szóalkotással kapcsolatos jellegzetességeit, összevetve őket egyrészt a különböző finnugor, másrészt az orosz nyelv megfelelő sajtásáival. Ez az „összehasonlító módszer” egyébként végigkíséri az egész kötetet, sőt az egész munkát.

Ugyancsak itt tisztázza a szerző nagyon tanulságos módon a képzők funkcióinak, produktívitásának, valamint az ezekkel összefüggő rendszerűségének bonyolult, de annál fontosabb kérdését. Itt beszél a továbbiakban a szavaknak a szóképzés közben bekövetkező grammatikai-alaktani változásairól, a szóképzési típusok kölcsönös viszonyáról (rokon és ellentétes szemantikájú képzők stb.) és a különféle átmeneti jelenségek elvi és gyakorlati problémáiról.

A könyv három fő fejezetre tagolódik. Az első a morfológiai szóalkotással, azaz a szóképzéssel foglalkozik; mégpedig a képzett szó szófajának megfelelően öt csoportban: képzett főnevek, melléknevek, számnevek, igék, határozószók. Ezeken belül a további taglalás nem az alapszó szófaja, hanem a képzett szó jelentése szerint történik. A képzett főnevek például Majtyinszkajánál lehetnek: 1. személyek nevei, 2. tárgyak és elvont fogalmak nevei, 3. emocionális értékű (azaz kicsinyítő, kedveskedő, nagyító stb.) szavak. E csoportokon belül aztán előbb — és jóval részletesebben — a produktív képzőket tárgyalja, s csak azután foglalkozik a nem produktívakkal.

A képzett mellékneveknek nagyon szerteágazó a jelentése, ezért itt csak két fő csoportot különböztet meg: 1. emocionális árnyalat nélküliek, 2. emocionális árnyalatúak. Az első csoporton belül alaktani jellegű a további osztályozás alapja: a) csak képzővel való szóalkotás, b) képzővel és szóösszetétellel történő szóalkotás (példák ez utóbbira: *kékszemű*, *egyóráds*, *névszerinti* stb.).

Az igéképzés felosztásában már visszatér a szerző az alapszó szófájához, s denominalis és deverbalis képzőket, illetőleg képzést különböztet meg. Mindezt azzal magyarázza, hogy — véleménye szerint — csak a névszókhoz járuló igéképzők valódiak, azaz lexikológiai értelemben új igék képzői. A deverbalis igéképzők csak új jelentésárnyalattal gazdagítják az alapszót, inkább grammatikai jelentését változtatják meg. A szerző ezen az alapon is csoportosítja őket: 1. modális jelentésárnyalatú képzők (*-hat*, *-het*); 2. a cselekvésnek az alanyhoz és a tárgyhoz való különböző viszonyát kifejező képzők (műveltető, szenvedő, visszaható stb. igék); 3. aspektusbeli árnyalatot jelölő képzők (gyakorító, mozzanatos stb. igék). — A magyarban nagyon szokatlan és véleményünk szerint erősen vitatható mindaz, amit Majtyinszkaja a határozószók „képzéséről” mond. Tudniillik itt a magyar nyelvtani irodalomban ragnak minősített elemeket tárgyal képzőként (129—48).

A kötet második fő fejezetében a szerző a *szintaktikai szóalkotást*, azaz az összetett szavakat tárgyalja. Először a szó szerkezet és a szóösszetétel szétválasztásának kritériumaival foglalkozik, majd felosztja az összetételeket — éppen a könnyebb tájékozódás kedvéért — szófajuk szerint (összetett főnevek, mellénevek, számnevek, névmások, igék, határozószók), s csak ezeken belül különíti el a mellérendelt és az alárendelt összetételeket. Az alárendelt összetételek aztán az előtag szófaja szerint tagolódnak, s ez utóbbiak jelentésbeli viszonyait vizsgálja részletesebben a szerző (l. pl. az alárendelt főnévi összetételeknek azt a csoportját, amelyben az első tag is főnév: 157—63). A produktivitás szempontja itt is érvényesül: általában a ma is élő és gyakori összetétel-típusokat vizsgálja aprólékosabban. Igen érdekes, de vitatható módon tárgyalja — az alárendelt igei összetételek között — az igekötős igéket. Részletesen és tanulságos módon elemzi az igekötős igék funkcióit (a lexikai jelentés módosítása, az alapige tárgyassá tétele, az alapige aspektusának megváltoztatása). Vitatható viszont az igekötőknek a grammatikai elvontság szerinti osztályozása s a nem igekötőktől való elválasztása.

A harmadik fő fejezetben kerül sor — a magyar gyakorlatról teljesen el térően — az úgynevezett *szófaji átcsapások* megtárgyalására „Morfológiai-szintaktikai szóalkotás” címen. Majtyinszkaja négy csoportban (főnevesülés, mellénevesülés, határozószóvá válás és különböző képződmények átcsapása más szófajba) foglalkozik a szófaji átcsapás produktívnak mondható eseteivel, mindenütt rámutatva arra, hogy milyen szófajból milyen jellegű szavak keletkeztek. Véleményünk szerint feltétlen helyes és jogos volt ennek a résznek az ideiktatása, megjegyezzük azonban, hogy egyes esetek (pl. a folyamatos melléknévi igenév főnevesülése személyek nevének, főként a valamivel foglalkozóknak a megjelölésére; a befejezett melléknévi igenévnek a mellénevesülése stb.) nem „általános érvényű” szóalkotási módot jelentenek, hanem csak egyes szavakra érvényes jelentésváltozást.

A kötetet átgondolt szerkezeti felépítés, világos előadásmód és igen jó és gyors áttekintést nyújtó szemléltető táblázatok teszik még hasznosabbá.

4. Majtyinszkaja magyar nyelvtanának harmadik kötete, a szintaxis nemcsak nyelvünk eddig megjelent legnagyobb szabású leíró mondatana, hanem — gazdag elvi és módszertani problematikájával, hazai nyelvtanírásunkhoz képest sokban újszerű szemléletével — egyik legfigyelemreméltóbb mű is, amely az utóbbi években a magyar mondat tan tárgyköréből megjelent. Felfogásában a szerző kétségtelenül az orosz mondat tan irodalom hagyományainak követője, hagyományon érte a modern orosz mondat tan kutatásoknak (V. V. VINOGRADOV, E. M. GALKINA-FEDORUK, L. A. BULAHOVSKIJ és mások műveinek) eredményeit is. Az elvi kérdések kifejtésében és módszere kialakításában SIMONYI, GOMBOCZ, KLEMM, BALASSA és mások véleményén kívül mindenekelőtt az akadémiai orosz nyelvtan (Грамматика русского языка, Изд. АН. СССР. 1954.) képviselte felfogással számol. Nem volna azonban helyes arra gondolni, hogy a szerzőt ebben kizárólag bizonyos gyakorlati ok vezette: az, hogy nyelvtana orosz anyanyelvű olvasóknak készült elsősorban. Majtyinszkaja nem mechanikusan ülteti át az orosz mondat tan kategóriáit magyarra, hanem csupán azt és oly mértékben veszi át, amit és ameddig általános mondat tan szempontból is helyesnek s a magyar nyelvre alkalmazva is igaznak íté. Könyvét az a törekvés hatja át, hogy nyelvünk jelenségeiben az

általános mellett minél pontosabban kimutassa a specifikusat is. Amikor tehát — sok esetben — összeméri a magyar és a szovjet nyelvtanírók felfogását, tulajdonképpen kétféle nyelvtani szemléletet vet össze egymással. Alább, az egyes fejezetek ismertetésekor igyekszünk majd rámutatni, hogy ez az eljárás mennyire gyümölcsöző lehet, még akkor is, ha nem vezet minden részletében megnyugtató eredményhez.

A könyv egyik legfőbb érdekessége számunkra az, hogy szintaxis a szó tágabb értelmében: nemcsak a mondatok szerkesztésének szabályait elemzi és foglalja össze, hanem — ami a hazai mondattanokban eddig nem nagyon volt szokásos — szószerkezetant is ad. — Megjegyzendő, hogy a mondattan tárgyának meghatározásakor bírálóan szól mind a leszűkítő, mind az ellenkező tendenciájú nézetekről: a mondatant tágabban értelmezi, mint RIES és GOMBOCZ teszi, az alaktanba és a mondattanba kívánczók jelenségek között viszont határozottabb különbséget lát, mint BALASSA.

Majtyinszkaja szószerkezetana nem szintagmatan a szó gomboczi értelmében. GOMBOCZ — amint Majtyinszkaja írja — a szintagmák osztályozásában a mondatbeli viszonyokból indul ki, a szintagmák vizsgálata tehát nála lényegében egybeesik a mondatrészek vizsgálatával. Majtyinszkaja a szószerkezetnek ezt az oldalát „külső formá”-nak tekinti, szemben a „belső formá”-val, amelyen a szószerkezet s t r u k t ú r á j á t ér ti, függetlenül mondatbeli szerepétől. Ezt írja: „... ebben a mondatban: *A vonat közeledett a Szovjetunió fővárosához . . . — a Szovjetunió fővárosához szerkezet alá van rendelve a közeledett igének, s vele összetett szószerkezetet alkot. A Szovjetunió fővárosa mint egyszerű szószerkezet azonban belső strukturális sajátosságai tekintetében semmiben sem különbözik a következő önálló szerkezettől: Moszkva a Szovjetunió fővárosa. . .*” (20). E szemléletből következik, hogy a szószerkezeteknek predikatív és nem predikatív szerkezetekre való bontása nem szerepel szempontként Majtyinszkaja mondattanában. Megjegyzi, hogy a magyarban a tárgyaz igeragozás oly szoros kapcsolatot teremt egyrészt az igei állítmány és az alany, másrészt az igei állítmány és a tárgy között, hogy az átvezet a szószerkezetek vizsgálatából a mondat vizsgálatába.

Magát a szószerkezetet a szerző a következő szavakkal határozza meg: „Szószerkezeteknek nevezzük valamely nyelv szabályai szerint megformált azon szintaktikai egységeket, amelyek két vagy több szóból állnak [a segédszókat e vonatkozásban nem tekinti önálló szónak], s valamely egységes, de tagolt fogalom jelölésére szolgálnak” (18). Hozzátehetjük: a frazeológiai egységekkel ellentétben, amelyek több szóból állnak ugyan, de tagolatlan fogalmat jelölnek. — VINOGRADOV elhárító véleményét magáévá téve a szerző az egyszerű (két tagból álló) szószerkezetek között nem tárgyalja a mellérendelő szókapcsolatokat. Úgy véli ugyanis, hogy ezek kizárólag a mondat szerkezete felől közelíthetők meg, s ebben lényegesen különböznek az alárendelő szerkezettől. Mellérendeléses alakulatok csupán a bonyolultabb szószerkezetekről szóló fejezeteiben fordulnak elő. Kirekesztésük azonban csak részben látszik megokoltnak. A mellérendelő szerkezetek között ugyanis nagy számban találunk olyan képződményeket is, amelyeknek tagjai egymással szorosabban összeforrvá, egységes fogalom jelölőként, együttesen kapcsolódnak a föléjük rendelt mondatrészhez (*föl és alá, termelő és értékesítő [szövetkezet]* stb.)

Az egyszerű (egy fölé- és egy alárendelt tagból álló) szószerkezetek körében Majtyinszkaja hat fő csoportot állapít meg, a fölérendelt tag szófaja szerint: főnévi, melléknévi, számnévi, névmási, határozószói és igei típust. Az

osztályozás további szempontja az alárendelt tag szófaja. A főnévi fő típus például a következő csoportokra oszlik: 1. főnévi alárendelt taggal (*vándorszínész korában*); 2. melléknévi alárendelt taggal (*a legjobb barát*); 3. számnévi alárendelt taggal (*kettőjük feladata*); 4. névmási alárendelt taggal (*semmiféle hivatalnak*); 5. igei alárendelt taggal (*szundikáló cica*); 6. egyéb alárendelt taggal (*németül beszélés*).

A jelzett csoportokat Majtyinszkaja tovább vizsgálja, aszerint, hogy a szerkezet két tagja egyeztetve van-e, vagy nincs (*katona barátomtól, de: barátomtól, a katonától*); hogy milyen alaki eszközökkel fejeződik ki a tagok közötti esetleges birtokviszony (*a parasztok milliói; szőre egy tehénnek*); hogy előfordul-e a szerkezetben rag, névutó vagy egyéb segédzó (*beszámoló az élelmiszerfrontról; az iskola körüli téren; a vendég iránt való tiszteletből*). Ha az anyag lehetővé teszi, arra is rámutat, hogy bizonyos szerkezetcsoportok milyen jelentések kifejezésére alkalmasak. De azokat a formai elemeket, amelyek a szószerkezeteket a mondathoz kapcsolják (pl. *a katona barátomtól szerkezet -től* ragját), az osztályozásnál természetesen nem veszi figyelembe.

A szófajiség megállapításánál a szerző mindig számol az alkalmi szófajváltás lehetőségével; e vonatkozásban mégis több helyen érezzük motiválatlannak a szószerkezetek típusainak bemutatását. Például az ilyen szerkezeteket, mint a *szomszéd megyébe, arany zsebóra, selyem szőrrel* stb., két főnév kapcsolataként tárgyalja, holott *szomszéd, arany, selyem* stb. szavunkat (az anyagneveket általában) több joggal tekinthetnénk kettős szófajúnak, azaz a jelen esetben melléknévnak. Az is kétséges, hogy vajon a melléknévi igenév + főnév kapcsolata (*szundikáló cica*) az igei alárendelt tagú szerkezetek között van-e a legmegfelelőbb helyen, nem inkább a melléknévi alárendelt tagú szerkezetek közé illenek-e be. E kérdés természetesen átvezet a szerzőnek könyve első kötetében kifejlesztett szófajtni felfogásához, amelyben az igeneveket is az ige paradigmájához sorolja. — Igen jól sikerült viszont az igei alaptagú szerkezeteken belül az úgynevezett vonzatok tárgyalása. Az igevonzat erősségi fokozatainak bemutatásával, a frazeológiai egység és a vonzat átgondolt elhatárolásával Majtyinszkaja könyve lényeges megfigyelésekkel gazdagítja mondattani irodalmunkat.

A harmadik kötet első része a bonyolultabb szószerkezetek sokoldalú vizsgálatával ér véget.

A második részben, a tulajdonképpeni mondattanban a szerzőnek olyan nyelvtanirói érényei is kibontakoznak, amelyek a kellő összehasonlítási alap híján a magyar mondattan hazai kutatói számára az első részben kevésbé voltak észlelhetők. Mindenekelőtt azt kell kiemelnünk, hogy a mondattípusok és a mondatrészek vizsgálatában Majtyinszkaja következetesen érvényesíti azt a — leginkább „grammatikai”-nak nevezhető — szemléletet, amely le kíván számolni mind a logikai, mind a pszichológiai irányzat maradványaival a nyelv vizsgálatában. A modern orosz nyelvtanírás egyik legértékesebb vonása ez: a nyelvtani kategóriák vizsgálatában nem logikai, illetőleg pszichológiai, hanem nyelvi tényekből akar kiindulni. Ez az elvi kiindulópont a részletekben meglepően sok újat hoz, felszínre hozhatja valamely nyelv ismert, de nem eléggé hangsúlyozott sajátos vonásait is. — A mondat meghatározásában a szerző két olyan mozzanatot emel ki, amely a mondatot a szavaktól és a szószerkezetektől elválasztja: a hanglejtést és a mondat predikatív jellegét, teljes értékűeknek ismerve el ezzel az egy szóból álló mondatokat is. (A predikatív jelleg értelmezésében VINOGRADOV véleményét osztja: a mondat predikatív

jellege nem egyéb, mint a beszélő viszonyának kifejezése a valósághoz, s ez az idő, a modalitás és a személy kategóriájának segítségével válik lehetővé.)

Az egyszerű mondatokat Majtyinszkaja — amint ez nálunk is szokásos — két egymással kereszteződő szempont szerint osztályozza: a közlés célja és a mondat szerkezete szerint. Tanulságos azonban, hogy az előbbi esetében is nyelvi kritériumot keres a tipizálás alapjául, s ezt a hanglejtésben találja meg. A hanglejtésbeli különbségek alapján osztja az egyszerű mondatokat kijelentő, kérdő, felkiáltó és felszólitó mondatokra. E mondattípusok további leírásában természetesen más tényezők szerepét is figyelembe veszi, elsősorban az igemódokét, a szórendét és bizonyos segédszókét. Mégsem megnyugtató, hogy a mondatfajták osztályozásában szerepet játszó tényezők valóságos arányai Majtyinszkaja könyvében eltolódnak a hanglejtés javára. Komplexebb vizsgálatuk megközömbb lennel!

Nagy gondot fordít a szerző a mondatoknak szerkezetük szerinti csoportosítására, s ezzel a magyar mondatszerkezetekről olyan sokoldalú képet fest, amelyet eddig nélkülöztünk mondattani irodalmunkban. Az úgynevezett kéttagú: alanyt is és állítmányt is tartalmazó mondatok körében teljes (*Elhull a virág. A gyermekek körülbelül egykorúak voltak velem.*), részben teljes (*De poros vagy. Csak ide megyek egy boltba.*) és nem teljes típusokat (*És mikor akartok hazaérni? — Még ma éjjel.*) különít el. Az egytagú mondatokat ugyancsak teljesekre (*Temetőbe kit kísérek.*), részben teljesekre (*Szabad két vizumot írnom?*) és nem teljesekre (*Májusban későn esteledik. Júniusban még később.*) osztja. Az úgynevezett teljes mondatok körében további altípusokat figyel meg: határozatlan alanyú (*Reggel hétkor harangoznak.*), általános alanyú (*Ajándék lónak nem nézik a fogát.*), alanytalan (*Fagy. Nem lehetett látni. Föl a fejjel.*) és nominatív (*Könyvkereskedés. Kovács István mérnök.*) mondatokat. Igen fontos, amit az egytagú mondatokról ír: ezekben vélekedése szerint a fő mondatrész csak emlékeztet az alanyra, illetőleg az állítmányra, de voltaképpen sem nem alany, sem nem állítmány, hanem egymagában sűríti a mondatra jellemző predikatív jelleget.

A mondat fő részeinek és bővítményeinek ismertetése a kéttagú mondatokról szóló fejezetben kap helyet. Az alany, az állítmány, a tárgy, a határozó és a jelző fogalmának meghatározásakor Majtyinszkaja nem abból indul ki elsősorban, hogy e mondatrészek „mit fejeznek ki”, hanem a rájuk jellemző grammatikai jegyeket emeli ki leginkább. Az alany esetében például az alany független mondatbeli helyzetét és nominatívusi alakját tartja legfontosabbnak (a *Hárman voltunk* mondat *hárman* alanyát nem határozóragos, hanem megmerevedett, határozatlan esetű alaknak tekinti). — Az állítmányt — KLEMMmel ellentétben — az alanytól függő fő mondatrészként mutatja be, s ez nyelvtani szempontból feltétlenül megokolt is. — A tárgy meghatározásában a többi között kiemeli azt a vonást, amely a tárgyat nyelvünkben valóban megkülönbözteti minden más bővítménytől, hogy tudniillik befolyásolja az igei állítmány ragozását. — A határozó tárgyalásakor rámutat arra, hogy a határozónak nevezett mondatrész a valóságos határozói viszonyokon kívül tárgyi viszonyokat is kifejezhet (*megbízni a fiút a levél feladásával; gondoskodni a gyermekéről*; stb.), ezért a szokásos műszó helyett a tárgyi-határozói bővítmény (дополнительно-обстоятельный член) elnevezést vezeti be. Ebből a szemléletből természetesen az is következik, hogy a határozók közismerten nehéz feladatot

jelentő osztályozása Majtyinszkaja művében a nálunk szokásostól eltérő módon történik. A szerző a cselekvés fokának, módjának, helyének, idejének, mértékének, okának, az alany, illetőleg a cselekvés objektuma állapotának, a cselekvés eredetének és eredményének kifejezésén kívül a következő tárgyi—határozói viszonyokat vizsgálja: a cselekvés szubjektumának kifejezése (*gyermekektől nem háborgatottan*); a másodfokú predikátum kifejezése (*nevez, tekint, érez, lát stb. valaminek*); a birtoklás és hozzátartozás szubjektumának kifejezése (*nekem négy babám van*); a kísérő szubjektum kifejezése (*mamájával volt*); a részesedő személy (tárgy) kifejezése (*ne beszéljen nekem*); a beszéd és a gondolat objektumának kifejezése (*ezekről álmodott*); az érzés objektumának kifejezése (*nevet, bánkódik rajta*); a hasonlítás kifejezése (*jobb a marhahúsnál*); különböző tárgyi viszonyok kifejezése (*emlékszik valamire, változtat valamin, leszokik valamiről stb.*). Amint látjuk, az úgynevezett állandó határozókat a szerző mondattani szempontból nem szoros értelemben vett határozói, hanem tárgyi viszonyok kifejezőinek tekinti. — Ugyancsak a grammatikai jegyek előtérbe állítását látjuk a jelzők fajtáinak leírásánál is.

Az egyszerű mondatról szóló fejezet végén a szerző a halmozott mondatrészeket veti tüzetes vizsgálat alá, köztük a szóismétléseket (*szállt, szállt*) is.

Az összetett mondatok vizsgálatához Majtyinszkaja ugyancsak sok tekintetben újszerű módon közeledik. A meghatározásban a következő tényezőket tartja legjellemzőbbnek: az összetett mondat hanglejtésbeli és értelmi egységét, s azt, hogy az ilyen mondatok két (vagy több) predikatív centrumot tartalmaznak. Első két sajátosságukban tehát megegyeznek az egyszerű mondatokkal, a harmadikban pedig eltérnek tőlük.

Az összetett mondatok osztályozásában Majtyinszkaja nem követi a mi nyelvtanaink eljárását. A könyvét átható grammatikai módszernek megfelelően mindenekelőtt két fő csoportot különböztet meg: kötőszós és kötőszó nélküli összetett mondatokat. A mellérendelő és alárendelő mondatokra való felosztás elvét csupán a kötőszós mondatok vonatkozásában ismeri el, itt is rámutatva természetesen az átmeneti kategóriákra. Ezeket a továbbiakban a bennük előforduló kötőszók szerint csoportosítja, a kötőszók tipikus használatára téve a hangsúlyt. — A kötőszós és a kötőszó nélküli összetett mondatok ilyen külön tárgyalása, ha számunkra nem is teljesen megnyugtató és meggyőző, mindenesetre igen tanulságos kísérlet. A szerzőnek igazat adunk abban, hogy általában helytelen lenne mindig a kötőszó „elhagyásá”-ról beszélni. De igen sok kötőszó nélküli összetett mondat esetében valóban inkább csak a kötőszó elhagyásáról van szó, annyira beleértjük a kötőszót a mondatba (*Abban bízott, sikerülni fog. Látta, Péter elment.*). A szerző megfigyelései azonban — e kétegyeink ellenére is — igen figyelemreméltók. Ő a magyarban a kötőszó nélküli összetett mondatok következő típusait írja le: 1. azonos struktúrájú komponensekből álló mondatok (*Elhull a virág, eliramlik az élet. Az arca hervadt, a szemé szomorú.*); 2. olyan mondatok, amelyekben a második komponens valamiképpen rámutat az elsőre (*A legszebb csikóra nyerges tettek. A nyeregbe beült a legdelibb családtag. — Megy a juhász számaron, földig ér a lába.*); 3. olyan mondatok, amelyekben az első komponens tartalmaz rámutatást a másodikra (*Azt lehet mondani, semmi királynői nem volt a ruházatában. Tudom, sokat kell fáradoznotok.*); 4. olyan mondatok, amelyeknek viszonyát csak a hanglejtés fejezi ki (*A kukorica gyönyörű. Csaknem háromméteres száruk emelkednek az ég felé.*).

A felsoroltakon kívül foglalkozik a szerző az összetett mondatok néhány egyéb típusával is: az idézetet tartalmazó, az úgynevezett bevezető, illetőleg közbeékelte tagot tartalmazó és a kettőnél több komponensből álló mondatfajtákkal.

A kötet a magyar szórend sajátosságainak ismertetésével zárul.

5. Mindent összefoglalva megállapíthatjuk, hogy Majtyinszkaja három kötetes magyar leíró nyelvtana a mi gyakorlatunktól több ponton eltérő szemléletével, gyakran újszerű megoldásaival, gazdag nyelvi anyagával, világos felépítésével és taglalásával nagy értéket jelent az újabb magyar leíró nyelvtani irodalom számára. Tanulságul szolgálhat ennek a munkának a nyelvi rendszert, továbbá a gyakorlatot jobban figyelembe vevő feldolgozásmódja, a magyar nyelv több sajátosságának a kiemelése és kidolgozása, számos részletmegoldása stb., de még vitatható pontjai is ösztönzőleg hathatnak — és reméljük: hatnak is! — leíró nyelvészetünk továbbfejlődésére.

H. MOLNÁR ILONA és SZATHMÁRI ISTVÁN

A jelentésváltozások rendszerezéséhez*

Egy kis hagyományos nyelvészkedés

I. GOMBOCZ „Jelentéstan” című könyvében¹ (55) joggal hiányolja PAUL logikai szempontú osztályozásában azt, hogy „semmit sem árul el a jelentésváltozások lelkimotívumai ből, a jelentésváltozások külső és belső feltételeiből”.

Ugyancsak GOMBOCZ (i. m. 60) a jelentéstan haladása terén fontos lépésnek tartja WUNDTnak a felfogását, mint amely első kísérlet a jelentésváltozásoknak egységes, lélektani alapon való osztályozására. Bírálja és helyteleníti WUNDT rendszerének bizonyos pontjait. WUNDT tévedéseinek kútforrásait arra a nézetre mutat rá, amely a jelentést azonosítja a szó értelmével, a név által megjelölt fogalommal, s ily módon a jelentésváltozást nem jelölésváltozásnak, hanem fogalomváltozásnak tekinti.

GOMBOCZ (i. m. 55—8) ismerteti, hogy miképpen igyekezett bizonyos mértékig új irányban előre vinni a jelentéstant A. MEILLET. Az ő történeti-szociológiai osztályozása szerint a jelentésváltozásoknak három alaptípusuk van. 1. A szoros értelemben vett nyelvi, grammatikai okok: a jelentésváltozás bizonyos mondatokban vagy szó szerkezetekben indul meg, amelyekben az illető szó sajátos szerepet játszik, például a francia *pas*, *personne* tagadó jelentése a velük állandóan kapcsolt *ne* tagadó szó hatása alatt. — 2. A szó megjelölte

* Részlet az ötvenes években ismételt tartott „Jelentéstan” című egyetemi előadásomból.

¹ GOMBOCZ ZOLTÁN, A magyar történeti nyelvtan vázlata IV. Jelentéstan: Tudományos Gyűjtemény 16. sz. Danubia, 1926. — Jelentéstan előadásom egyik részként GOMBOCZ jelentéstani felfogásának és rendszerének — sok ponton kiegészítésekkel megtúzdelt, méltató és kritikai megjegyzésekkel kísért — tüzetes ismertetését foglalta magában. Ehhez alapul és segédeszközüül „A jelentéstan vázlata” címen GOMBOCZ késői (az időt nem tudtam megállapítani) módszertani előadásának jegyzetéből ismételt sokszorosítottam (először az 1951—1952. tanév I. félévében) a jelentéstani vonatkozású fejezeteket, természetesen úgy, hogy törekedtem a jegyzetben jelentkező nem csekély számú hibát, pongyolaságot kiigazítani.

tárgy megváltozása: egy tárgy vagy a társadalmi berendezkedés stb. módosul, de továbbra is a régi nevet használjuk, például a *toll*, *papiros*. — 3. A szó vándorlása egyik szociális csoportból a másikba: a) nagyobb szociális körből kisebb körbe, így a köznyelvből csoportnyelvre vagy b) fordítva kisebb szociális körből nagyobb körbe, így egy csoportnyelvből a köznyelvre. Egyik irányban ekként fejlődött például a franciában a köznyelvi *traire* (< latin *trahere*) igének szűkebb körű 'fejni' jelentése: vagyis a szó jelentése megszűkül, ha nagyobb szociális körből kisebb körbe kerül át. A fordított irányban példák lehetnek a francia *camarade* és *compagnon*, amelyek ma általában 'társ' értelműek, de eredetileg az egyik 'soldat qui couchait dans la même chambre', a másik 'soldat qui partagait le même pain', vagyis mindkettő katonai műkifejezés: eszerint a szó jelentése tágul, ha kisebb szociális körből nagyobb körbe lép át. (I. m. 56—7.) — MEILLET a 3. típust fejtegeti legbővebben, hozzátehetjük: joggal, mivel erre valóban fel kellett hívni a figyelmet (akkor és talán most is).

GOMBOCZ (i. m. 57—8) ezt írja a MEILLET-féle jelentéstani — ő mondja így — kísérletről: „Meillet osztályozásának kétségkívül megvan az az érdeme, hogy a hagyományos logikai sémákkal szakítva, a jelentésváltozások okait kutatja, s az okok ismerete alapján próbálja rendszerét felépíteni. De másrészt tagadhatatlan az is, hogy osztályozása se nem egységes, se nem teljes. A szorosabb értelemben vett lélektani okokra visszavezethető jelentésváltozásokat (pl. *rikító* 'greller Ton' → 'grelle Farbe'; *éröz* 'berühren' → 'fühlen'), amelyek sem grammatikai, sem művelődéstörténeti, sem szociológiai okokból nem magyarázhatók, rendszerében nehéz volna elhelyezni. De a Meillet által felhozott okok a jelentésváltozásoknak nem is k ö z v e t l e n okai. — A jelentésváltozás lélektani folyamat, tehát a jelentésváltozások értelmezése is csak lélektani lehet s osztályozásuk is csak lélektani alapon történhetik. — Épen ezért a Meillet-féle történeti-szociológiai értelmezés, amely a jelentésváltozásokat az emberi műveltség, kultúra sokirányú fejlődésével, változásával, másrészt a nyelvközösség társadalmi alkatával, csoport- és osztálynyelvek keletkezésével, s e csoportok, osztályok egymásra hatásával: a b e l s ő n y e l v k e v e r e d é s s e l hozza kapcsolatba s magyarázza, bármilyen értékes adatokat szolgáltat is egyébként a jelentésváltozások mélyebb megértéséhez, a lélektani értelmezést szintén nem teszi nélkülözhetővé vagy fölöslegessé. Hiszen a műveltségi, s szociális feltételek megváltozása csak egyik oka a képzettársulás és appercepció megváltozásának s a jelentésváltozás folyamataival csak k ö z v e t v e van kapcsolatban.”

2. GOMBOCZ WUNDT-hoz hasonlóan a maga jelentéstani vagy jelentésváltozási rendszerét lélektani alapon építi fel. Nem utolsósorban, mivel nyelvész, sőt kitűnő nyelvész volt, kétségtelenül sokban helyesbítette, tökéletesítette WUNDT rendszerét. Azonban WUNDT-tal közös fogyatkozása maradt, hogy a l a p e l v e i b e n — gyakorlatában kevésbé — az okság szempontjából való magyarázat gyakran erősen elvont körökben mozog, illetőleg megreked. — Amit GOMBOCZ a maga osztályozási felfogásában kiemel, az inkább a m ó d, a jelentésváltozás lélektani végbemenetelének a módja és kevésbé az o k, amely a lélektani folyamatot vagy fordulatot előidézte. Érdeklik őt a reális okok, a jelentésváltozást megindító és tovább lendítő dologi indítékok is, de nem tesz kísérletet ezeknek a rendszerbe foglalására, pedig ez véleményem szerint volna olyan fontos, mint a jelentésváltozások során végbemenő reális folyamatoknak lélektani kategóriákba való gyakran mesterséges belefoglalása.

GOMBOCZ kelleténél inkább a lélek oldalára billenti a jelentésváltozások lefolyásának a súlypontját vagy súlypontjait.

Azt mondhatjuk, hogy jogosult a GOMBOCZ-féle lélektani szempontú rendszerezés, de vele együtt vagy rajta kívül kell egy másik vagy esetleg több más rendszerezés is.

A merev rendszerezés, az egy vagy kevés szempontúság gyakran bosszút áll azon, aki a tényekkel szemben erőlteti az ilyent. Vigyázni kell, hogy a rendszerezésből ne szoruljon ki a ténylegesség, az élet, mert ha ez kiszorul, sémák, sablonok, fogalmi skatulyák maradnak számunkra, amikkel nem sokat tudunk kezdeni. Amint a múzeum hivatása nem lehet csupán anyagoknak halott módon való tárolása, a tudományos rendszerezésben is érvényesíteni kell az élet dinamikáját úgy, hogy a rendszerezésben nem egyszerűen elkönnyvelünk, hanem a további fejlődéshez anyagot, szempontokat szolgáltatunk, gondolatmeneteket, fantázia-folyamatokat indítunk meg.

Hasonlósági vagy érintkezési asszociáció-e a jelentésváltozás alapja, sokszor bizonytalan. Úgy látszik, GOMBOCZ ezért osztja át késői jelentéstani előadásában a „komplikációs jelentésváltozások” egy részét a hasonlósági asszociációs jelenségkörből az érintkezési asszociációs jelentéskörbe.¹ Névátvitel történik-e vagy jelentésátvitel: gyakran eldönthetetlen. Nem ritkán váltó fázisos fejlődés megy végbe. — Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a jelentéstannak nemcsak jelentésváltozásokkal, hanem jelentéskeletkezésekkel is kell foglalkoznia.¹

3. Az élethez, a valósághoz több tekintetben közelebb áll a MEILLET-féle rendszerezése a jelentésváltozásoknak, mint a WUNDTÉ vagy akár a GOMBOCZÉ is.

Mi úgy látjuk, hogy a MEILLET-féle osztályozás némi módosításával s bizonyos kiegészítésével ki lehet alakítani olyan rendszerezést, amely az okság szempontjaihoz igazodva nem megköt, hanem termékeny tovább bontakozáshoz teremt alapot.

MEILLET-ről el kell ismernünk, hogy ha nyelvészeti felfogása több ponton a DURKHEIM-féle társadalom-lélektan alapján épült is fel (vö. ARN. CSIKOBÁVA, A szovjet nyelvtudomány néhány kérdéséről: A szovjet nyelvtudomány kérdései. Szikra, 1950. 43), a nyelvi jelenségek társadalomtörténeti szempontú felfogásában jelentős lépést tett előre, amikor hirdette, hogy a nyelv első feltétele az emberi társadalom létezése, a nyelv tehát szociális tény. A Collège de France-on 1906-ban tartott székfoglaló előadásában hangsúlyozta, hogy

¹ A jelzett egyetemi jegyzet „Névátvitel érintkezési asszociáció alapján” című fejezetében ezt találjuk: „Mielőtt az említett első csoportra [szimultán asszociáción alapuló névátvitel] térnénk, azokat a változásokat kell megfigyelnünk, amelyek rokonságban állnak látszólag a komplikációs jelentésváltozásokkal. Ilyenek mindenekelőtt azok a változások, amelyeket a színneveknél látunk.” *A veres, zöld, fekete, barna, lila, narancs-, citrom-, ibolya-, rózsaszín* stb. meg a magyar *szín* és a latin *color*: *coloris* kerülnek azután szóba, amelyek közül a *veres*, valamint a *szín* és *color*. a „Jentéstán” könyvben a „Névátvitel a tárgyképek hasonlósága alapján” című fejezetben vannak beosztva mint a komplikációs jelentésváltozások második csoportjába tartozó esetek (85–6). — Ezekre vonatkozólag a sokszorosításba a következő jegyzetet illesztettem be: „A rendelkezésre álló eredeti e részeiben: az itt [a sokszorosítás alakításában] 2.-nak jelzett szakaszban annyira zavaros és hiányos, hogy nem tudtam kideríteni, hogy Gombocz korábbi felfogásától eltérve valóban ebbe a szakaszba osztotta-e át a »komplikációs jelentésváltozások« bizonyos fajait, vagy hogy ezt milyen alapon és miképpen tette meg. A szakasz kialakítása éppen ezért aligha sikerülhetett egészen.”

meg kell határozni, milyen szociális szervezetnek milyen nyelvi szerkezet felel meg, és mi módon felelnek meg a nyelvszerkezet változásai a szociális szervezet változásainak. Majd előadását így végezte: „Ha ugyan még kevés is az erre vonatkozó kutatás, az új problémákat mégis megjelölhetjük. A XIX. század a történelem százada volt: a történeti alapra helyezkedett nyelvtudománynak bámulatos eredményei voltak. A társadalmi tudományok most alakulnak ki: a nyelvtudománynak is ott kell helyet foglalnia. A nyelvi problémákat szociális problémáknak kell fölfognunk.” (Ídéli BARANYAI ZOLTÁN, A jelentéstannak egy új irányzatáról: Nyr. XXXVIII, 63.) — A társadalmi tényezőknek egyazon időbeli eltéréssel, valamint idő egymásutánbeli változásával csakugyan sok-sok jelentésváltozás okát lehet megadni.

MEILLETNÉL GOMBOCZ kifogásolja, hogy a szorosabb értelemben vett lélektani okokra visszavezethető jelentésváltozásokat rendszerében nehéz volna elhelyezni, s ezért az nem teljes. GOMBOCZnak ebben feltétlenül igaza van. Csakugyan vannak, sőt természetesen tömegével vannak olyan jelentésváltozások, illetőleg jelentéskeletkezések, amelyek magában az emberi lélekben¹ történnek meg. Persze itt sem úgy kell értenünk a dolgot, hogy a lélek a külvilág anyagától, jelenségeitől elszigetelten, mondhatnók: tárgyüres térben működik; nem! a változásokat többnyire azokon és azokból ejti meg.

4. Mindezek számbavételével azt hisszük, a következő jelentéstani rendszerezéssel lehetne próbát tenni. Nem kell külön hangsúlyoznom, hogy korántsem véglegesnek szánt kísérletről van szó!

I. Lélektani indítékú jelentésváltozások.

1. Beszéden belüli lélektani indítékok.
2. Beszéden kívüli lélektani indítékok.

II. Tárgyi indítékú jelentésváltozások.

1. Történeti indítékok.
 - A) Természettörténeti indítékok.
 - B) Társadalomtörténeti indítékok.
2. Társadalomtagozódási indítékok.

A beszéden belüli lélektani indítékok között említhetjük, ami például az *ember* szóval esik meg, ha ilyen és amolyan mondatban használjuk. Ide tartozik a tapadás, amit GOMBOCZ a „Jelentésátvitel a nevek szintagmatikus kapcsolata alapján” című fejezetébe oszt be; ilyen a *sértés, hitves, költő, mulat, szerszám*.

A beszéden kívüli lélektani indítékú jelentésváltozások közé vehetők fel az úgynevezett asszimilációs jelentésváltozások, amilyen a *hegy lába*, a *korsó szája, füle*. Vagy ide valók az olyan komplikációs jelentésváltozások, amilyen a *rikító*, a *tompa hang, lágy vonalak*. Ide vonhatók a szóvegyülések: *rémisztő, szürkönvet*. Vagy a szóalak, a név hasonlóságától kiváltott jelentésváltozások: *iromba, ildomos*.

A természettörténeti indítékú jelentésváltozások közé oszthatók be a növény- és állatföldrajzi okokból eredő változások. Ilyen az, hogy a *fagyal* nálunk 'Ligustrum', a finnugorság más ágaiiban a megfelelője 'Sorbus: berkenye' jelentésű; vagy az, hogy a *fogoly* 'Perdix' finnugor megfelelői a 'Tetrao bonasia: császármadár' jelölőként szerepelnek.

¹ A „lélek” szó alkalmazása szerintem nem világnézeti állásfoglalás. *Merőben új!*

A társadalomtörténeti indítékok közé vesszük természetesen a művelődés-történetiket. — Hogy a *rója a falut, az utcát* kifejezés 'járja a falut' értelmét megmagyarázzuk, nem elegendő ismernünk a *ró* ige jelentését vagy jelentéseit a legrégebbi időktől fogva. Azt állapíthatnók meg, hogy a *ró* sohasem volt a *jár, bejár* igével rokonértelmű. De ha tudjuk, hogy a XVI. században a királyi *rovó rotta a falut*, vagyis feljegyezte a benne levő adózó portákat, ami csak a falu bejárásával történhetett meg, akkor a kifejezés jelentésének az eredete természetesen világosodik meg előttünk. KERTÉSZ MANÓ „Szokásmondások” című művének (1922.) bevezetésében (5) nyilatkozik ekképpen. Majd ezt jegyzi meg (uo.): „WUNDT néplélektanának a nyelvről szóló része olyan meggyőzően és a pozitív kutatás eredményei által is beigazolt módon állapította meg a jelentésváltozás lélektani feltételeit... De mit érne ma az asszociáció törvényeinek, a jelentésváltozás lélektani feltételeinek legtüzesebb ismerete, ha nem volna meg a rovásadóról való művelődéstörténeti tudásunk: a jelentésfejlődést nem tudnók megfejteni, mert híjával volnánk a kiindulásul szolgáló, régi intézményhez fűződő, eredeti jelentés ismeretének.” Joggal adhatta tehát könyvének KERTÉSZ ezt az alcímet: „Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei”.

Természet- vagy társadalomfejlődési okok következtében a tárgy változik, de egy változathból a másikba közös mozzanatok vezetnek át, melyek révén a név, a kifejezés folytonossága megmarad. A tárgy és nyelvi kifejezése között nem kötelező a fogalmi adekvátság. Így lehet a *lábás* olyan tárgynak a neve, amelynek már régen nincs lába, vagy lehet *toll* a töltőtoll, pedig már édeskevés köze van a madártoll-hoz.

Társadalomtagozódási indítékokból származó jelentésváltozásoknak a példái a *szüret, avat*.

A *megtorol* jelentéstörténetét tárgyaltam egy 1922-ben közzétett cikkemben (MNy. XVIII, 160—2). Azóta bizonyos pontokon — főképpen a *tor* alapszó etimológiájának a kifejtésével kiegészítve (A *torok* szó rokonságából: MNy. XXXIX, 344—9) — előadtam az egyetemen. — Hiába mondjuk, hogy a *megtorol* a mai 'a rosszat rosszal viszonzza' értelmével a 'lakoma' jelentésű *tor* származéka: olyan úr tátong a két jelentés között, aminek az áthidalása — főképpen a társadalomtörténeti áthidalása — nélkül aligha sikerülhet a jelentésváltozást, illetőleg a jelentésváltozási menetet valami WUNDT- vagy GOMBOCZ-féle jelentésváltozási kategóriába, skatulyába elhelyezni, illetőleg beszorítani. A társadalomtörténeti mozzanatok megvilágítása alapján azonban megejthetünk ilyen beosztásokat. — Ámde ezzel még koránt sincsenek elintézve a *megtorol*-lal kapcsolatos jelentés-rendszerezési kérdések. A *megtorol* jelentésfejlődési menetében van egy ilyen mozzanat: 'jót jóval viszonz → rosszat rosszal viszonz'. Ez nem társadalomtörténeti indítékú jelentésváltozás, hanem lélektani: „névátvitel érintkezési képzetársítás alapján”: a képzet és ellentéte együtt jelentkeznek a lélekben, mint *lemerül* → *felmerül*, *beölt* 'beakaszt, bedug' → *kiölti a nyelvét* (vö. PAIS: KCsA. II, 462) esetében.

*

Tudom, hogy az új nyelvészet mozgatóitól a fenti megnyilatkozás, ha ugyan figyelmükre méltatják, a metalingvisztika, tudománytalanság, haszontalanság stb. minősítést fogja kapni. Azért érzem időszerűnek most nyilvánosságra hozni ezen egykor költ megjegyzéseimet, mivel alkalmat kívánok adni a történeti és társadalmi nyelvészet ilyen hajtásainak a kritikai megcsapdosására.

PAIS DEZSÓ

A szókölcsönzés kérdéséhez*

I.

1. Jelen közleményemben szeretném felhívni a figyelmet két — úgy vélem — általános érvényű megállapításomra, amelyre a szláv—magyar szókinszbeli kölcsönös hatások körében végzett kutatásaim során jutottam.

Mielőtt a kérdés tárgyalására rátérnék, megemlítem, hogy az itt felhasznált szláv nyelvi példákat a magam vizsgálta szövegekből készített jegyzeteimen kívül a következő forrásokból merítettem: HALÁSZ IGNÁC, Magyar elemek az északi szláv nyelvekben: Nyr. XVII—XVIII. — MELICH JÁNOS, Adatok a szlávtság magyar elemeihez: NyK. XXV, 288—303. — JOZEF SZABÓ, Maďarské elementy v slovenských nárečiach v Gemeri. *Linguistica Slovaca* I, 183—9. — PAVEL ONDRUS, Stredoslovenské nárečia v Maďarskej ľudovej republike: SAV. Bratislava, 1956. 305—6. — JOZEF ŠTOLC, Nárečie troch slovenských ostrovov v Maďarsku: SAVU. Bratislava, 1949. — A. BONKÁLÓ, Die ungarländischen Ruthenen. III. rész: Hungarismen in der Ugrorussischen Kultur: UngJb. I, 318—41. — CSOPEY LÁSZLÓ, Magyar szók a rutén nyelvben: NyK. XVI, 270—94. — MUNKÁCSI BERNÁT, Magyar elemek a déli szláv nyelvekben: NyK. XVII, 66—126. — L. HADROVICS, Neki problemi maďarskih elementa u srpskohorvatskom jeziku. — Beogradski međunarodni slavistički sastanak. Beograd, 1957. 503—10. — KARL TREIMER, Das tschechische Rotwelsch. Entstehung und Schichten. Heidelberg, 1937. — A szlovákiai német (szepességi) nyelvjárási példákat ROBERT L. RUDOLF „Die slovakischen Lehnwörter im Inseleutschen in der Slovaei” című tanulmányából (*Linguistica Slovaca* I—II, 151—65) idézem.

2. Ismeretes, hogy a XIX. század óta, amikor a történeti összehasonlító módszer kidolgozása folytán létrejött és kifejlődött a tudományos igényű nyelvkutatás, az újgrammatikusoktól kezdve az etimológusok alapvető és szinte kizárólagos szempontja a hangtani-hangtörténeti szempont volt. Csak az újgrammatikus iskola válságának jelentkezése után kezdték néhányan egyre következetesebben érvényesíteni a szükséges és lehetséges mértékben a jelentéstani szempontot. Ma már általában nyilvánvaló, hogy a hangtani-hangtörténeti szempont egyoldalú és kizárólagos érvényesítése a szófejtés terén tarthatatlan, mert mechanisztikus szemléletet kifejező és tükröző mechanikus módszerré vált, amely alkalmatlan arra, hogy feltárja a szóátvétel problematikájának sokrétűségét és belső dialektikáját. Ezért a jelentéstani oldal gondos vizsgálata ma már világszerte és a hazai nyelvtudományban is az etimológizálás elengedhetetlen kellékének számít.

A jelentéstani szempont érvényesítése kétségtelenül nagy előrelépést jelentett a nyelvtudomány e diszciplínájának a fejlődése terén, a szókinsz történeti alakulásának, illetőleg az egyes nyelvek közötti szókinszbeli hatások vizsgálatában és megismerésében. A szláv nyelvek és a magyar nyelv szókinszének kölcsönhatását vizsgálva azonban úgy látom, hogy a hangtörténeti és a jelentéstani szempont együttes alkalmazása sem elégséges ahhoz, hogy egyre

* A Jaši-i A. J. Cuza Egyetem alapításának 100. évfordulója alkalmából rendezett nemzetközi tudományos ülésszak filológiai szakosztályában 1960. október 30-án elhangzott orosz nyelvű előadás magyar átdolgozott változata. Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1961. május 16-i ülésén.

teljesebb mértékben megismerjük a szókölsönzés folyamatának belső törvényszerűségeit. Ennek az elégtelenségnek az okát abban látom, hogy az etimológusok nem veszik számba a szó alakítani oldalát mind az átadó, mind az átvevő nyelvekben, azaz nem érvényesítik kutatásaikban következetesen az alakítani szempontot.

Mindkét megállapításom arra vonatkozik, milyen szerepe van a szókölsönzésben résztvevő (átadó és átvevő) nyelvek morfológiai, helyesebben: morfonológiai rendszerének. Mivel a morfológia általában a nyelv egyik jellegzetes oldala, kétségtelen, hogy a szó szerkezete, azaz morfonológiai rendszere képezi az adott nyelv egyik legjellemzőbb, legsajátosabb oldalát. A morfológiai egyezések a nyelvrokonság egyik ismérvét jelentik: a rokon nyelvek alakítani rendszerükben történetileg lényegében feltétlenül azonosak, és mai állapotukban is általában közelebb állnak egymáshoz, mint a nem rokon nyelvek. Ebből következik, hogy minél ősbibb átvételekről van szó, a rokon nyelvek közt történő szókölsönzésben annál kisebb a szó morfonológiai rendszerének a szerepe, minél fiatalabb átvételeket vizsgálunk azonban — rokon nyelvek közt történő átvételekről van szó —, annál nagyobb a morfonológiai rendszer szerepe; a legnagyobb a szerepe természetesen a genetikailag nem rokon, tehát egymástól idegen nyelvek közt történő szókölsönzésben. (A morfonológia fogalmáról, illetőleg tárgyáról l.: LAZICZIUS, Bevezetés a fonológiába 31. — N. S. TROUBETZKOJ, Sur la morphologie: TCLP. I, 85—8. — Uő., Gedanken über Morphonologie: TCLP. IV, 161 kk. — VLADIMÍR SKALIČKA, Zur ungarischen Grammatik. Praha, 1935. 24—5).

II.

I. Első idevágó megállapításomat a következőkben fogalmazhatom meg:

Az etimológusnak munkája során figyelembe kell vennie a szó morfonológiai szerkezetének rendszerét mind az átadó, mind az átvevő nyelvben, különben nem ismerheti fel a szó hangtestében a kölsönzés folyamán végbemenő változások igazi természetét: nem választhatja el a hangtani jelenségeket (hangváltozás, hanghelyettesítés) a morfológiai jelenségektől (formanscsere, morfológiai alakváltozatok átvétele).

A magyar nyelv egyrésztől, másrésztől pedig a szláv nyelvek nem rokon nyelvek. A szláv nyelvekben például a deklináció a nyelvtani nemektől és a tövektől meghatározott ragozás. A magyarban nincs meg a nyelvtani nem kategóriája, és a tőhangzóknak sincs szerepük a névszóragozási rendszerben, ha eltekintünk a magyarra jellemző magánhangzó-illeszkedésnek a ragozásban, pontosabban a ragokbeli magánhangzóknak mutatkozó következményeitől. Ez azt jelenti, hogy például a főnevek morfonológiai rendszere egyrészt a szláv nyelvekben, másrészt a magyarban igen nagy eltéréseket mutat, minőségileg más és más. Ennek természetesen megvannak a következményei a szláv nyelvek és a magyar viszonylatában történő szókölsönzés terén, az átvett szavak hangtestének alakulásában.

Például a magyarban *e*-re végződő főnevek a szláv nyelvekbe való átvételük során szóvégi *e*-jüket *a*-ra váltják. Így:

A) A szlovákban: magyar *csinege* 'Meise' > szlovák *cinoga* 'ua.' | m. *csipke* 'Spitzen an Kleidern' > szlk. *čipka* 'ua.' | m. *kefe* 'Bürste' > szlk. *kefa* 'ua.' | m. *térzene* 'Platzmusik' > szlk. *těrzena* 'ua.' stb.

B) A csehben: m. *fene* 'régi: wild' > cs. *fena* 'Hündin, Zauke, Petze, Zeuche'.

C) A kárpát-ukránban: m. *fene* > kárpát-ukrán *fena* 'mint a csehben' | m. *ice* 'gewisses Weinmass, eine halbe Mass' > k.-u. *icja* 'ua.' | m. *füge* 'Feige' > k.-u. *figa* 'ua.'

D) A szerbhorvátban: m. *kecele* 'Vortuch' > szh. *kecelja* 'ua.' | m. *remete* 'Einsiedler, Waldbruder' > szh. *remeta* 'ua.' stb.

2. Az olyan etimológus, aki csak a hangtani-hangtörténeti szempontot ismeri el, és elhanyagolja a szó morfológiai szerkezetét, a felsorolt példákban csupán hangtani jelenséget: *e* > *a* hangváltozást lát, pedig itt a valóságban a *l a k t a n i* természetű jelenségről van szó. Ezt a tényt (nevezetesen azt, hogy a magyar—szláv viszonylatban az abszolút szóvégen levő magyar *e*-nek a szláv nyelvekben *a*-ra való váltása nem hangtani, hanem lényegében alakítani természetű jelenség) évtizedekkel előttem már L'. NOVÁK szlovák nyelvész felismerte. Erről tanúskodik legalábbis egy zárójelben közölt megjegyzése, amelyet a szlovák nyelv néhány ősi magyar jövevényszavának — például: magyar *teve* > szlovák *řava* — többeli (magyar *e* >) *a* hangjának eredetét vizsgálva tett: „Etant donné que le premier *e* de *teve* et ouvert (le deuxième n'a pas d'importance, parce que la substitution y est d'ordre morphologique), il est bien possible qu'il a pu être remplacé par un *a* slovaque.” (A kiemelés tőlem, S. B. — L'UDEVIT NOVÁK, Le changement *e* > *a* dans les mots slovaques empruntés au hongrois et à l'allemand: CMF. XX, 243.)

A magyarban ugyanis az *e* magánhangzó abszolút szóvégen bármilyen mássalhangzó után állhat. A szláv nyelvekben viszont például főnevek nominatívusában abszolút szóvégen nem állhat *e* kemény mássalhangzó után. Világos tehát, hogy a magyar főnevek abszolút szóvégen levő *e*-jének a szláv nyelvekben való *a*-ra váltásában nem hangtani (*e* > *a* hangváltozást) —, hanem alakítani jelenséget (lényegében a magyar *e*-nek a szláv *-a* formanssal történő felcserelését kell látnunk, amely az átvett szónak az átvevő nyelv alakítani rendszerébe való beilleszkedése kényszerének következménye. Ezt igazolják a más finnugor nyelvekből például az oroszba átvett jövevényszavak tanulságai is. (L. erről A. K. Матвеев, Некоторые вопросы освоения диалектных заимствований. На материале заимствований из финно-угорских языков: Studia Slavica V [1959.], 429—37, de különösen 434 az A fejezet 2. bekezdését.)

3. Ugyanígyen formanscsereével találkozhatunk azonban rokon nyelvek szókinésbeli kölcsönhatásainak vizsgálata során is az esetben, ha *e* nyelvek alakítani rendszerében már lényeges különbségek fejlődtek ki, mint ezt például a cseh és a szlovák, illetőleg a német nyelv viszonylatában láthatjuk.

A kemény mássalhangzó után *e*-re végződő német nőnemű főnevek a csehbe kerülve *e*-jüket *a*-ra váltják, a cseh ragozási (alakítani) rendszerbe való beilleszkedés végett. Így: német *Borte* 'valaminek a széle' > cseh nyelvjárási *porta* 'ua.' | n. *Decke* 'takaró' > cs. *deka* 'ua.' | n. *Flinte* 'puska' > cs. *flinta* 'ua.' | n. *Halde* 'hányó tér a bányászatban' > cs. *halda* 'ua.' | n. *Mine* 'bányász-műszó: akna' → 'katonai műszó: akna' > cs. *mina* 'ua.' | n. *Patrone* 'töltény' > cs. *patrona* 'ua.' | n. *Perle* 'gyöngy' > cs. *perla* 'ua.' | n. *Plombe* 'blomba' > cs. *plomba* 'ua.' | n. *Pompe* 'pompa' > cs. *pompa* 'ua.' stb. (Meg kell azonban említeni, hogy a csehben más módok is ismeretesek a szövegi német *e*-nek a kölcsönzés során való kiküszöbölésére, a cseh ragozási rendszerbe való beillesztés érdekében. Így a német *Decke* cseh átvett alakja Husnál

dek, tehát formans nélküli, — ugyanis hímneműnek fogták fel, az *a-t* pedig genitivusi ragnak. Egyes — a németben *e-re* végződő és a csehbe átvett szavakban a német szóvégi *e-t* a cseh vulgáris stílusértékű *-na* képzővel cserélték fel; így: német *Alabarde* 'alabárd' > cs. *halapartna* 'ua.' | n. *Mistgrube* 'szemétdögör' > cs. *mistgrubna* 'ua.' | n. *Platte* 'takaréktűzhely melegítőlapja' > cs. *plotna* 'ua.' stb.)

Ugyanezt a jelenséget fordított viszonylatban is látjuk. Amikor ugyanis a németbe kölcsönöznek át a csehből, illetőleg a szlovákból, ott *a-ra* végződő főneveket a cseh, illetőleg szlovák szóvégi *a-t* a németben szóvégi *e-re* váltják. Így: ó-cseh *hůfnica* 'régí (huszita) ágyúfajta' > n. *Haubitze* 'ua.' | ó-cseh *jucha* 'húsleves; Brühe' > n. *Jauche* 'rossz sör' | szlk. *baba* 'nyers reszelt burgonyából és lisztből készült lepényféle' > n. szepesi nyelvjárási *Babe* 'ua.' | szlk. *bryndza* 'juhtúró' > szepesi n. nyelvjárási *Brinse* 'ua.' | szlk. *družba* 'vőfély' > szepesi n. nyelvjárási *Truschbe* 'ua.' | szlk. *nůdza* 'nyomor, ínség' > szepesi n. nyelvjárási *Nuse* 'ua.' | szlk. *šuba* 'suba' > szepesi n. nyelvjárási *Schaube* 'ua.'

Ezzel a jelenséggel kapcsolatban itt szándékosan nem térek ki annak bemutatására, hogyan hasznosíthatjuk a szláv nyelvekbe való szókölcsonzésnek ezt a törvényszerűségét egyes — ma még — vitatott vagy vitathatónak tartott eredetű magyar szavak átadó nyelvének pontos meghatározásához. Ez a kitérés ugyanis túlságosan kitérítaná e cikk keretét és megbontaná egységét. Remélem viszont, hogy rövidesen külön cikkben visszatérhetek erre a kérdésre. Ez alkalommal csupán annyit jeleznék, hogy az olyan magyar szavakra gondolok, mint a *cérna*, melynek eredete körül MELICH (EtSz.) és KNEJZSA (SzlJsz. I, 807) közt — véleményem szerint máig el nem döntött — vita támadt.

III.

I. A nyelvészeti kézikönyvek szerzői és az etimológusok általában egyetértenek abban, hogy a kölcsönzésnél a szó rendszerint megtartja eredeti szófaját, esetleg nyelvtani számát is, és hogy a főnevek általában alanyesetben kerülnek átvételre. (Vö. pl. Л. А. БУЛАХОВСКИЙ: Введение в языкознание, часть II. Учпедгиз Мин. Просв. РСФСР. Москва, 1953. 123.)

Ismeretes, hogy különböző nyelvekben van azonban jó néhány olyan jövevényszó is, amelyek nem nominativusban, hanem valamilyen ragos alakban kerültek átvételre. L. A. BULACHOVSKIJ (i. h.) szerint ugyan az orosz *лошадь* 'ló' szóban (valamilyen török nyelvi helyhatározói *-de* ragos, 'lovon' jelentésű szóalak átvétele nominativusi funkcióban) látható eset viszonylag ritka. Ő is rámutat azonban az orosz szókinsznek egy olyan jövevényszó-csoportjára, amelynek tagjait az orosz nyelv nem az eredeti alakítani jelentésükkel, hanem nominativusi jelentéssel vette át; ilyenek pl. a *розан* 'rózsa virága' < n. *Rosen* (többes nom.) 'ua.' | *кланан* 'szelep' < n. *Klappen* 'ua.' (többes nom.) | *локон* 'hajfűrt, hajtincs' < n. *Locken* 'ua.' (többes nom.), amelyek közül az első két esetben a német többes számú nom.-i *-en* végződés BULACHOVSKIJ (i. h.) szerint az orosz *-an* képzőhöz hasonult.

Megjegyzendő itt, hogy BULACHOVSKIJ felfogása némileg eltér az enyém-től: ő a német többes nominativusi *-en* végződésnek az oroszban *-an* képzővel való felváltásában csupán adaptációs hasonulás jelenséget lát, míg én ebben és az idézett hasonló példákban ugyan szintén adaptációs eredetű, de a l a k t a n i jelenséget: formanscserét látok. BULACHOVSKIJ továbbá nem ad magyarázatot arra, hogy ezekben és a hasonló esetekben miért nem az egyes számú nominativusi alak került átvételre. Véleményem szerint ezek a nyelv-

tani szóalakváltozatok arra mutatnak, hogy egyrészt az átvétel nem két-nyelvű környezetben történt (tehát az átvevő orosz nyelvű közösség az átvett szóalak alak-tani szerkezetét nem ismerte fel), másrészt arra, hogy ezeket a szóalakváltozatokat mint a leggyakrabban hallott alakváltozatokat — egyes nominatívusi alakként fogva fel — vették át.

2. Éppen ezek a ritka kivételeknek tartott példák mutatják azonban, hogy a kölcsönzött szavak alakjáról szóló tétel fogalmazását pontosabbá kell tennünk, körülbelül ilyen módon:

Ha a kölcsönzés olyan közeli rokon nyelvek közt történik, amelyek alak-tani rendszere még lényegében egyforma, a főnevek egyes nominatívusi alakjukban kerülnek átvételre. Amikor azonban a kölcsönzés távoli rokon nyelvek vagy egyáltalán nem rokon nyelvek közt valósul meg, a főnevek egyes számú nominatívusi alakjukban vagy más ragos alakjukban, illetőleg más morfológiai alakváltozatukban is átvételre kerülnek.

Úgy vélem, ezt a pontosabb fogalmazást a már BULACHOVSKIJTÓL idézett néhány példán kívül szükségessé teszi a hasonló példákra a magyar—szláv szókincsbeli kölcsönhatások köréből ismert sokasága, amelyből itt csak néhány közzői példát idézek:

A) A csehéből: *palcát* 'régi hajító fegyver → ütő fegyver → jogar → a bírói hatalom jelképe' a m. *palcát*, azaz a m. *pálca* -t tárgyragos alakjának átvétele. (A *pálca* szónak a régiségben van 'hajító pálca; iaculum, telum' jelentése is.) A tárgyragos alak valószínűleg egy magyar *Palcát szeggezz!* ~ *Hajítsd a palcát!*-féle vezényszóából, mint gyakran hallott alak került a csehbe a katonai-hadi érintkezések folytán, valószínűleg a huszita harcok idején, esetleg azokat megelőzően. (Részletesebben l. B. SULÁN, Sur quelques éléments hongrois du vocabulaire tchèque: StudSlav. III [1957.], 279—98.) | cs. argotikus *házba* 'ház' m. *házba*, tehát a m. *ház* főnév -ba ragos alakjának átvétele | cs. argotikus *katanák* 'katona' < a m. *katona* többes alanyesetének, mint a leggyakrabban hallott alakváltozatnak átvétele (a cseh argó, magyar elemeit részletesen tárgyalom a MNyj. VII. [1961.] kötetében megjelenő „Adalékok az argó — különösen a középeurópai argók — szókincsének tanulmányozásához” című tanulmányomban) | cs. *kobza* 'régi húros, pengető hangszer; koboz' a m. *koboz* 'ua.' (< kun *qobuz*) egyes 3. személyű birtokos személyragos *kobza* alakjának átvétele. Az átvétel a csehben régi, az udvari-nemesi érintkezésnek szókincsrétegébe tartozó szó (e szóról részletesebben l. idézett StudSlav.-beli cikkemet).

B) A szlovákból: argotikus *emberek* 'ember' a m. *ember* többes nominatívusának, mint gyakran hallott alaknak átvétele. | szlk. *kapura* 'kapu' < a m. *kapu* -ra ragos alakjának átvétele; az átvétel valószínűleg várak és erődített városok ostroma alkalmával történt, amikor is a magyar *Kapura!* vezényszószzerű alakot gyakran hallották | szlk. *sára* 'csizmaszár' a m. (*csizma*) *sára* összetétel második tagjának elvonása, tehát a *sár* egyes 3. személyű -a birtokos személyragos *sára* alakváltozatának átvétele stb.

C) A kárpát-ukránból: a k-u. *kapura* 'kapu' < ugyanúgy, mint a szlovákból | k-u. *kočija* 'kocsi' a m. *kocsi* egyes 3. birtokos személyragos alakjának átvétele | k-u. *sara* 'csizmaszár' < ugyanúgy, mint a szlovákban | k-u. *talpa* 'talp' < a m. *talp* egyes 3. -a birtokos személyragos *talpa* alakjának átvétele stb.

D) A szerbhorvátból: szh. *fara* 'far' a m. *far* főnév egyes 3. -a birtokos személyragos alakjának átvétele [szh. *sara* 'csizmaszár' < ugyanúgy, mint a szlovákban | szh. *asna* 'haszon' a m. *haszon* főnév egyes 3. -a birtokos személyragos *haszna* alakjának átvétele stb.

Ezeknek a különböző magyar morfológiai alakváltozatoknak a szláv nyelvekben való átkölcsönzése azért volt lehetséges egyes számú nominatívusokként, mert magyar szavéüknél fogva minden nehézség nélkül beillesz-
kedhettek a szláv nyelvek ragozási, illetőleg alaktani rendszerébe.

A magyar helynévkutatás irodalmában számtalan példa ismeretes arra, hogy a magyar illativusi -*ba/-be*, illetőleg a magyar inessivusi -*ban/-ben* ragos közszoí alak a románban helynévvé vált; ezek közül nem egyet a magyarba helynévként visszakölcsönöztek, és most mint helyneveket, ismét ragozzák. Ilyen pl. a magyar *malom* 'Mühle' közszo helynévvé válásának esete: a magyar *malom* + -*ba*: 'in die (der) Mühle' > román *Malomba* 'helynév' > magyar *Malomba* helynév, ennek illativusa, illetve inessivusa: *Malombába*. — Ezt a helynévtípust PAIS DEZSÓ és KNEI ZSA ISTVÁN is tárgyalták, de főleg SZABÓ T. ATTILA írt róla több alkalommal is. Legutóbb az idevágó nagyszámú, román—magyar helynévi adatokat „Az *Isztanbul*-, illetőleg a *Malomba*-típusú helynévkölcsönzés kérdéséhez” című tanulmányában állította össze a kérdés magyar irodalmának teljes bibliografiájával együtt. SZABÓ T. ATTILA e tanulmánya a MNyj. VII. [1961.] kötetében fog megjelenni. Az említett helynévtípus irodalmát l. majd ott. Magam itt helynévi példákat nem idézek, tekintettel közleményem terjedelmének korlátozott voltára.

*

Azt hiszem, fenti fejtegetéseimmel és főleg példáimmal sikerült bizonyítanom tételtemet arról, hogy milyen fontos lehet az alaktani szempontnak a szófejtésben való érvényesítése.

SULÁN BÉLA

A minden -n-je

A *minden* és a *mind* régi használatának az összehasonlítása alapján

I. A probléma: raga-e vagy képző?

A *minden* -n-jét határozóagnak minősítő elszórt megjegyzéseket, véleménynyilvánításokat először BALÁZS JÁNOS próbálta részletesebb kifejtéssel igazolni néhány évvel ezelőtt (MNy. LVIII, 160—6).

Én a *minden* -n-jét képzőnek tartom, ugyanolyan nyomatékosító képzőnek, mint amilyen az *azon*, *ezen* -n-je. Ez utóbbi BUDENZ névmásképzőnek tartotta (UgAl. 288), ugyanígy az ő nyomán SZINNYEI (NyH. 7 104—5) és az EtSz. Ezt a felfogást fogadja el — lényegében szerintem is helyesen — D. BARTHA KATALIN egyetemi tankönyvében (Szóképz. 127). CsÚRY (MNy. XXXIV, 43) és MÉSZÖLY (MNy. XXXV, 139) határozóagnak tekinti az *azon*, *ezen* -n-jét. Bevallom, a *minden* és az *azon* -n-jét magam is szívesen látnám határozóagnak, mert a homályos szerepű névmásképzőhöz nem szívesen folyamodom. De — egyrészt — úgy látom, ennek a felvétele a *minden* (és az *azon*) esetében még mindig realisabb, a nyelvi tényeknek jobban megfelel, mint az egyébként talán divatosabb határozóagos magyarázat. Másrészt — mint alább még erre visszatérek — az úgynevezett névmásképzőt én inkább nyomatékosító képzőnek tartom, jelezve ezzel, hogy a képzőnek valami ilyen szerepe van, s nem az, hogy névmást hozzon létre, bár éppen a *minden* esetében ez a

funkció még ki is mutatható, sokkal inkább, mint az *azon*, *ezen* vagy az *ennen*-, *ten*- stb. névmási alakok esetében.

Az alábbiakban a tárgyalás menete a saját anyagomból és rendszerezéséből adódik, s csak azután bocsátkozom vitába a „ragos” állásponttal. Állandóan szemmel fogom tartani a *mind*-et is. Mert ha két ilyen egymással egészen szoros alaki és jelentésbeli vonatkozásban álló szó közül az egyiknek az alaki és funkcionális sajátságait meg akarom érteni és magyarázni, ez csak úgy lehetséges, ha a másikat is figyelembe veszem, sőt ha figyelmemet elsősorban arra irányítom, hogyan viselkedik a két szó egymáshoz képest.

II. A *minden* és a *mind* összehasonlítása

1. A *minden* hangalakja.

A *minden*-nek általában *ë*-s alakja van: *mindën*, tehát a *mind* szó *mindë*-tőalakjához veszi az *-n* toldalékot, vagy toldalék felőli szemlélettel úgy is mondhatjuk, hogy az *-n* toldalék *ë* kötőhangzóval kapcsolódik a *mind* tőhöz. (A szó első magánhangzójának minőségéről, a *mindën* és *mëndën* viszonyáról ebben a dolgozatban nem szólunk; ezzel a kérdéssel már régebben foglalkoztunk, vö. MNy. LVI, 242—5). Ha a *mindën*-t határozóragos szónak fogjuk fel, akkor olyan számállapot-határozónak kell tartanunk, mint elsősorban a jelentés dolgában hozzá legközelebb álló *valamennyien*-t, *mindannyian*-t és *mindnyájan*-t, másodsorban mint a többi számállapot-határozót, akár a határozatlan: *sokan*, *többen*, *kevesen*, *néhányan*, *semennyien*, *akárhányan* stb., akár a határozottat: *négyen*, *öten*, *hatan*, *százan*, *ezren*. Az állapothatározó *-n* rag előtt általában nyílt magánhangzó volt és van, *a* vagy *e* (a Bécsi Kódex jelölése szerint *è*). Ezzel szemben a *mindën* *-n*-je előtt a magánhangzó többnyire zárt volt régen is, és zárt ma is. A *mindën*-nek *ö-ző*, *mindön* változata is volt és van. A *mindën* *ë* hangjának zártsága teszi lehetővé a *mindënnek* és a *mind ennek* a kiejtésben való megkülönböztetését, ahogy erre NAGY J. BÉLA (MNy. XXXVII, 88) rámutatott. Az *e* tanúsága szerint tehát a *mindën* nem látszik állapothatározóragos alaknak. Ezt mindenestre figyelembe vesszük, de döntő bizonyítékul az *-n* meghatározására nem használhatjuk, mert az *-n* állapothatározórag előtt is találunk nemegyszer zártabb magánhangzót. Elég lesz, ha erre itt csak a Bécsi Kódexből idézek néhány adatot: 174: *hëtuënen*, 23: *ëzëren*, 277: *ëzeren*, s utalok a NySz. *ötön* adataira.

2. A *minden* és a *mind* jelentése és szófaja.

Nem célunk olyan részletes elemzésbe bocsátkozni, mint amilyent a *mind*-del kapcsolatban HÁMORI ANTÓNIA végzett (MNy. LIII, 138 kk.), csupán a két szó közti különbséget akarjuk megvilágítani. Mindkét szót akkor használjuk, ha több vagy sok egyedből álló csoportról, a csoport minden tagjáról mondunk valamit. A *minden* esetében a szemlélet kiindulópontja az egyed, a *minden* mintegy számnév helyett áll: „Ha majd a szellem napvilága Ragyog minden ház ablakán...” Itt nem *tíz ház*, nem *száz ház*, mégcsak nem is *sok ház*, hanem *minden ház* ablakáról van szó. A *minden* mellett álló főnév a mondat tárgyaként éppúgy határozatlan, mint a tőszámnév mellett álló főnév: *minden házat látott* ~ *tíz házat látott*. Régi példa: BécsiK. 11: *mëguon menden varoft*.

A *mind* használatakor a szemlélet a csoport egészére, az egyedek sokaságára, együttesére vonatkozik, az egyedek egész körét határozottan átfogja, tulajdonképpen csak nyomatékosabban fejezi ki azt, amit a névelővel vagy névmással determinált főnév már önmagában is kifejez: „S a *dalos madarak Mind* elnémultanak” ~ „S a *dalos madarak* elnémultanak”. E mondat régen

valahogy így hangzott volna: *Mend az dalos madarak elnémultanak*. Régi példa: JókK. 18: „*mend az fan lakozo-madarac*”; Úriszék 398: „*mind az ellene proponalt kwlömb kwlömb fele lopasokban*”. A *mind* mellett álló főnév a mondat tárgyaként határozott.

A *minden* jelentése tulajdonképpen 'minden egyes'. A *minden egyes* (régén *egymenden* 'unusquisque') nem más, mint a *minden* nyomatékosabb formája. A *minden* jelentése olykor disztributív jellegű. Ilyesmit ma is érzünk, ha például összevetjük a következő két mondatot: *Minden kosarat letakart; A kosarakat mind letakarta*. (Ez utóbbi megfelel ennek: *Az összes kosarat — vagy kosarakat — letakarta*.) A *minden*-nel alkotott mondat alkalmasabb a disztributív értelem kifejezésére: *Minden kosarat külön-külön letakart*. Régén például a *minden nap* a *naponként* helyett is állhatott: JókK. 85, 119: *menden napon* 'quotidie'. A *minden*-nek idegen nyelvi — természetesen nem egészen pontos — megfelelője a német *jeder*, a francia *chaque*, az orosz *каждый*. A *mind* idegen testvérei a német *alle*, a francia *tout*, az orosz *всѣ*. — A *minden* ma is, a régi használat szerint is elsősorban melléknévi (pontosabban számnévi), másodsorban főnévi névmás. A *mind* számnévi és főnévi névmási szerepe mellett igen sokszor határozószó, ahogy azt a NySz. adatai is mutatják (vö. még HÁMORI: i. h.). A *mind* szófaji szerepe nem olyan világos, mint a *minden*-é, a *mind* értelmezőszerű használatban is felfogható sokszor határozónak (vö. KÁROLY, Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban 34), mivel utána igen gyakran névmással határozottá tett főnév következett. Ez a példa: JókK. 108: *mynd az barátok* értelmezhető így is: *mindnyájan az barátok*. (Ma inkább hátravetjük a *mind*-et: a barátok *mind* = a barátok *mindnyájan*.) Ha jelzőnek fogjuk fel a *mind*-et, megfelel a *valamennyi*-nek: *mind az barátok ~ valamennyi barát*; a határozónak értelmezett *mind* megfelelői: *valamennyien, mindannyian, mindnyájan*. Említettük, hogy a *mind*-del sokszor csak nyomatékosabban fejezzük ki azt, amit a mutatónévmással (névelővel) determinált főnév a *mind* nélkül is kifejez. Régi fordított szövegekben a *mind*-nek sokszor nincs latin megfelelője, mert a *mind* csupán a névmás nyomatékosítására szolgál; pl.: BécsiK. 19: „*mēd èz igékét: verba haec*”; 144: „*mend azokon: super eos*”. Ezzel szemben a *minden* a mondatból el nem hagyható, mert elhagyásával semmi sem jelezne, hogy az egyedek összességéről van szó: *Minden ember halandó*. Ellenben: *Az emberek (mind) halandók* vagy *Az ember (mind) halandó*.

A *minden* nem helyettesíthető a *valamennyien, mindnyájan* stb. határozószóval sem, mert ezek általában csak névmással determinált főnév mellett állhatnak. Beszéd közben gyakran előfordul, hogy előbb határozatlanul említünk valamit, majd később erre mint már ismertre térünk vissza. Egy ilyen helyzet megszabhatja a *minden* és a *mind* alkalmazását, amelynek szép példáját idézhetjük: Úriszék 86: „*mjnden öreghsegheth ö býrjön . . . de ha ö nekj hallalla törthenek, tahath annak wtthanna az öröksegh mjnd en ram zalljon*.” A *mind*-nek a determinált főnévvel való szoros kapcsolatát, a *mind*-nek és a névmásnak szinte megszontosodott egységét (*mend az, mend ez*) mutatja, hogy régi fordításszövegben a latin *omnis*-t, *omnes*-t nem egyszerűen *mind*-del, hanem *mind az-zal* fordítják, úgy, ahogy máskor az *omne hoc*-ot, *omnia haec*-et: BécsiK. 172: „*mēd a gūlèkezèt: omnis coetus*”; 144: „*mēd a fèdèlmèkèt: omnes principes*”; 19: „*mēd a hatalma/fokat: omnes potentes*”. A *minden*-nek volt és van még egy 'mindenfélé' jelentése is: JókK. 24: „*menden aldomaiban: lelkyben. mennyeyben: criftuban*”; 52: „*te zyued megkemenedett menden gonofagra*”; BécsiK. 125: „*foltarnac dobnac es menden igrec keffeg nemzefenèc*

zozattat". Ez a *minden* megfelelt a régi *mendennemű*-nek: JókK. 7: „*mendennemew* iozogat elozta". Ez a használat is tipikusan melléknévi (számnévi).

Régen a *minden*-nek is, meg a *mind*-nek is volt 'egész' jelentése. Mivel ebben a jelentésben a két szó használata között lényegesebb különbség nem mutatkozott, e jelentésről itt többet nem szólunk.

Foglaljuk össze a jelentésbeli és szófaji tanulságokat. Ha a *minden* határozóragos szó volna, tőle várnók, hogy határozói használata, a *valamennyien*-éhez hasonló szerepe lett légyen. A régi adatok — a maiakhoz hasonlóan — ennek éppen az ellenkezőjét mutatják: a *mind*-nek voltak határozói sajátosságai, a *minden* tisztán melléknévi és főnévi természetű szó volt, akár csak ma.

3. A *minden* és a *mind* toldalékolása, helye az alakrendszerben.

Kódexirodalmunk mutatja, hogy a *minden* már régóta olyan toldalékokat vehet magához, amelyek a névszókra: főnevekre, melléktnevekre, számnvevekre jellemzők. Felvehet esetragokat: *mindenben*, *mindennek*, *mindent* stb.; felveheti a többes szám jelét: *mindenek*; felvehet birtokos személyragokat: *mindenem*, *mindened* stb.; az *-ik* személyragot: *mindenik*; felveheti az *-s* melléknévképzőt: *mindenes* (ez lehet meg a régen nagyon gyakori *mindenestülfogódn*-ban), a *-nemű* képzőszerű utótagot: *mindennemű*. (Adatokat nem közlök, a NySz.-ban sok található.) A *minden* tehát a toldalékolás szempontjából úgy viselkedik, mint egy főnévi—melléknévi természetű szó.

Ezzel szemben a *mind* többesjelet, személyragokat nem kapott és általában ma sem kap, s régi szövegeink azt is tanúsítják, hogy régebben esetragokat sem kapott (*mindnek*, *mindet*, *mindtől*). Vonatkozó mondatok második helyen álló főmondatában például sokszor a ragtalan *mind* (*Valaki . . . , mind . . .*) található, de ha ragos alakra van szükség, a *minden* kerül elő (*valakinek . . . , mindennek . . .*) (vö. NyK. XLVI, 358). A *ki mind* régi szókapcsolatban az első tagot toldalékolták: *kiben mind*, *kiken mind*, *kikről mind*, holott a két tag szoros egysége miatt egészen bizonyosan toldalékolták volna a második tagot is, vagy csak azt. Ezt azért nem tették, mert a *mind*-nek nem voltak ragos alakjai. Csak a *mentől* és a *mennél* volna kivétel, ha elfogadjuk azt a magyarázatot, hogy ezek a *mend* ragos alakjai (vö. MNy. XIX, 115—7). E magyarázat azonban nem feltétlenül helytálló, éppen az alakok kivételszerűsége kelthet gyanút. BERRÁR JOLÁN határozottan elutasítja e felfogást (vö. A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig 118). De ha elfogadjuk is, a *mind* és a *minden* morfológiai képén lényegesen nem változtat.

Akik úgy gondolják, hogy a *minden* -n-je határozórag, a *mind* és a *minden* morfológiai viselkedését úgy magyarázhatják, hogy a *minden* már jóval a nyelvemlékes kor előtt főnévi—melléknévi természetű szóvá vált. Ezt így önmagában még el lehetne fogadni. De azt már nehezen, hogy miért a *mind*-del szemben, a *mind* rovtására vált főnévi—melléknévi természetű szóvá. Ha kezdetben a *minden* határozóragos szó volt, eleinte nem kaphatta meg a felsorolt toldalékokat. Ezeket viszont megkaphatta volna a *mind*. Hogyan és mi okból fordult éppen az ellenkezőjére a két szó morfológiai areulata?

4. A *minden* és a *mind* szintaktikai viselkedése.

Amit e cikk tárgyával kapcsolatban általában írunk, jó példája lehet annak, hogy jelentésben, alaktan, szintaxis hogyan fonódik össze, hogy egy-egy szóra vonatkozó vizsgálataink hogyan érintik szükségképpen mind e területeket. Így amit ebben a pontban még elmondunk, szoros kapcsolatban van

az előbbiekkal, hiszen szóalak-, szójelentés-, szófajtság szükségképpen determinálják a vizsgált szavak mondatbeli szerepét és fordítva.

A) Vonzat, tárgyas ragozás. — A *minden* önmagában lehet tárgya a mondat igéjének, s ilyenkor alanyi ragozású igealak áll mellette: JókK. 105: „ha egyenbe *mindent kerendetek*”. Mint jelző jelzett főnévvel együtt lehet tárgya az igének, ilyenkor is alanyi ragozású az igealak: JókK. 112: „*adok minden hatalmat nekik*”; BécsiK. 12: „es *mēdz* kőfalos *varoft* énnékém *ēngēztēl*”; Úriszék 86: „*mjnden* *ōreghsegheth* *ō* *bjryjon*”.

A *mind* önmagában is lehet tárgy, s ilyenkor az ige tárgyas ragozású: JókK. 7: *mēd el vztjuat* (= elosztja vala). Mint jelző (amely olykor értelmezett szónak is felfogható) jelzett főnévvel együtt lehet tárgya az igének, s ilyenkor is tárgyas ragozású az igealak: HB.: *vimagguc. .mend angelcut; vimagguc mend szentucut*. A *mēd* régi szövegeinkben legtöbbször az *ez*, az mutatónévmással (névelővel) együtt fordul elő, a jelzett főnév ilyenkor is természetesen határozott tárgy: JókK. 69: „*mēd ez meg mondot czudakott . . . meg mondot-tauala*”; BécsiK. 144: *fēllol mullavala mēd a fēdēlmēkēt es bolzēkēt*.

A *minden* is, de a *mind* még gyakrabban előfordult régen személynév-mási birtokossal kapcsolatban, a mondat tárgyaként is: HB.: „*ovga mēd w bunet*”; BécsiK. 253: *mēgtorō mēd te ēroffegidēt*. A *minden* mellett is többnyire tárgyas ragozású ilyenkor az ige: BécsiK. 227: „Nem *zēnuēdhēti ē föld o mēden bēzedit*”. A *minden*-nel kapcsolatban alanyi ragozású igealak is előfordulhat, ahogy erről nyelvészeti folyóiratainkból értesülünk (Nyr. XXXI, 268; MNy. II, 86). Ilyen példákat említenek: *minden jó barátunkat elriasztott; mindenüket eladnak*. SZILY valami partitívust érez ezekben, azért tartja megengedhetőnek az alanyi ragozást (Nyr. i. h.). Eddigi fejtegetéseink alapján láthatjuk, hogy itt nem erről van szó, hanem arról, hogy a *minden* alanyi ragozást kíván, a birtokos személyrag meg tárgyast, s a kettő közti ellentmondás szüli az ingadozást. LEHR ALBERT teljesen a mi felfogásunk szerint válaszol: „Ha alanyi ragozást használok, akkor = »*mindent* (a mi az *övék*) *eladnak*»; ha tárgyast, akkor = »*mind azt* (a mi az *övék*) *eladják*«. Amott a névmás *határozatlansága*, emitt a személyrag *határozó ereje* kerekedik fölül.” (MNy.: i. h.).

A tárgyas ragozással kapcsolatos megjegyzéseinket a következőkben summázhatjuk. Az a tény, hogy a tárgyas ragozás a *mind*-del, az alanyi ragozás meg a *minden*-nel járt és jár együtt, mutatja, hogy határozói szerepe a *mind*-nek lehet, a *minden*-nek meg nem. A *mindnyájan*, *mindannyian* stb. számallapot-határozók ugyanis csak határozott, determinált alany mellett fordulhatnak elő: *Mindnyájan ott voltak a kitüntettek. A kirándulók valamennyien megérkeztek*. Ha gondolatmenetünk helyes, e mondatokba csak a *mind* helyettesíthető be, a *minden* nem.

B) Sorrend. — A határozói mondatrész sorrendi helye szabadabb, mint a jelzőé. Ha mármost a *mind* és a *minden* sorrendi szerepét vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a *minden* sorrendi helye sokkal kötöttebb, mint a *mind*-é. A *minden* mint jelző sokkal szorosabb, elválaszthatatlanabb egységet alkot jelzett szavával, mint a *mind*, amely — mint tudjuk — határozónak is felfogható. A *mind* és a főnév közé igen sokszor mutatónévmás ékelődik: *mēd az emberek (menden az emberek-féle szerkezet nemigen volt)*; máskor birtokos jelzői szerepű személynév-más: PéldK. 138: *mjnd en zeretejm*. A *minden* után a személynév-más ritka: PéldK. 34: *mynden en bevnejm*; inkább ez a sorrend a gyakori: BécsiK. 144: *o mēden orzagan*; 84: *omēden rokona*. A *mind* és jelzett szava közé sokszor ige is ékelődhet, ilyenkor a *mind* még inkább értelmezett

szónak vagy határozónak vehető, mint máskor: JókK. 28: „*mend kezdenek emberek ott az zygetben laknya*”. A *mind* hátra is vetődhet jelzett szava mögé, mint értelmező jelző vagy határozó: Úriszék 335: *azok mind*. A *minden* értelmezőként vagy értelmezettként nemigen szerepel az egész nyelvtörténet folyamán, csak összefoglaló kifejezőként. Végeredményben tehát a *minden* kötöttebb sorrendi helyzete nem látszik igazolni, hogy határozói jellegű mondatrész volna. Sokkal inkább ilyennek mutatkozik a *mind*.

C) Egyeztetés. — Az *öten*, *sokan*, *valamennyien*, *mindnyájan* számállá pot-határozók mellett, amelyek sokszor mintegy alanyi funkciót vesznek fel, az állítmány többes számban volt és van: JókK. 21: *gylekezenek hozzaya sokan*; 76: *teben . . . megtartottakuala*; 76: *Valamennyen meg yegyztettnekuala*. A *mind* mint alany mellett régen általában többes számú volt az állítmány: HB.: „*mend ozchuz iarov vogmuc*”; JókK. 2: *mend fenlettenek*; 127: „*mend teged kere/nek latnya*”; 76: „*mend telyefek valanak zent lelekuel*”; 3: *mend engednek uala*; 19: *valanac mend meg fezewltettek*; 37: *mend czudalyakuala*; 44: *mend nagyok*; 59: *mend . . . meg fordolanac*; 100: *mend meg ewrewlenek*; 144: „*mynd melyen alunnanak*”; 149: „*mend te ellened ewuewltnek es zugnak*”; 154: „*mynd haborgatanak engemet*”. A *mind* alany után régen ritka volt az egyes számú állítmány: JókK. 131: „*valamy[!] zolgaltat mend zolgaltatyk yfteny bewlczefegtewl*”.

A *minden* alany után régen is, ma is az állítmány egyes számú volt: JókK. 35: *menden felmagaztatyk*; SzabViad.: „*Dolgat menden ment vyteöz tartotta*” és „*Menden öt vyteözfegeth mutatta*”.

A jelzői (értelmezett szó) szerepű *mind* mellett régen gyakran találunk egyes számú főnevet is, de az adatok többsége többes számú. Példa az egyes számra: JókK. 141: *mend ez felewl mondottat*; BécsiK. 31: „*mēd ēzerzes: omnis ista compositio*”. Többes szám: JókK. 108: *mynd az barátok*; 146: *mend az polgarok*; 150: *mend aggok es hewfek*; BécsiK. 35: *Mend ēz igēc*; 242: *Mend te meljegid*; Úriszék 417: *mind ez öt beli punctumok*. Az 'egész' jelentésű *mind* mellett természetesen egyes számú a főnév. A jelzői szerepű *minden* mellett ma mindig egyes számú a jelzett szó. Régen sokszor többes számú volt, pl.: JókK. 29: „*menden neppeknek nyeluett: omnium gentium linguam*”; 60: *menden kegyetlენeket: omnes impios*”; BécsiK. 131: „*Mēdē vizēc: aquae omnes*”; 13: „*mēdz fiayt: omnes filios*”. E többes számú alakokat azonban latinizmusoknak minősíthetjük, mert az többször előfordul, hogy latin többes számnak a magyar szövegben egyes szám felel meg, de ennek a fordítottja nagyon ritka. Néhány példa a latin többes szám megváltoztatására: JókK. 48: „*menden yombalol: de omnibus bonis*”; 28: „*menden tanufagat: omnes scientias*”; 69: „*menden mew helyet: omnia loca*”; 73: „*menden tyzteffegere: ad omnia solemnia*”; 75: „*menden apaczanak: pro sororibus omnibus*”; BécsiK. 65: „*mēden vidékébēn: in cunctis provinciis*”; 156: „*o menden műuélkedétebēn: in omnibus operibus suis*”; 287: „*mēden maradēka: omnes reliquae*”; PéldK. 11: „*mjnden fertezete/fege tēl: a . . . sordibus*”. A Jókai-kódexben abszolút többségben vannak az egyes számú adatok. Az Úriszék XVI. és XVII. századi perszövegeiben általában egyes számú a *minden* melletti főnév: 85: *mjnden morhajath*; 110: *mjnden embernek*; 321: *Minden kertēth* stb. A latinizmustól nem vagy alig befolyásolt tanúvallomások mutatják, mi lehetett az eredeti magyar számhasználat. A *minden* határozói szerepét tehát a *minden* és a *mind* melletti számhasználat sem támogatja.

III. Ellenvetések

1. A NySz. a *mind*, *mënd* címszó c) pontja alatt felsorol három adatot a *minden* alakra. Mivel ezeket itt és nem a *mindën* címszó alatt említi, ez a besorolás azt akarja jelenteni, hogy ezek az adatok elválasztandók a *mindën*-től és a *mind* ragos származékai. E három adat a következő: AporK. 31: „Fogagátok es meg aggátok te vratoknak istenteknek: *menden* kik kőrnől aiandokokat aiandokoztok: omnes qui. . .”; DöbrK. 36: „Ó itileti *minden* en előttem: omnia judicia ejus in conspectu meo”; Thaly: VÉ. I. 64: „Sőt azt is meghagyja vajda ő népének, hogy *minden* valami keveset önnének”. Ezek az adatok valóban lehetnek határozóragos alakok, olyanok, mint amilyeneket a Dunántúlon ma is mondanak, s amelyek helyettesíthetők *mindnyájan*-nal, *valamennyien*-nel vagy *mindannyian*-nal. Ámde a sokezer régi más jellegű adat mellett ez a néhány — s az esetleg még ezután előbukkanó egy-kettő — nem sokat nyom a latba. Egyébként is lehet, hogy egyszerűen a *mind*-del való felcserélésnek köszönheti létét, hiszen a *minden* gyakran előfordult jelzőként — latin hatásra — többes számú főnév előtt is, éppúgy, mint a *mind*. Az Apor-kódexben egy levéllel előbb, mint ahol az előbb idézett adat található, a következőket olvashatjuk: „*mendennek kik* lakoznak ő benne”. Nos, itt a *menden* semmiképpen nem lehet határozó. S ahogy itt *menden* van a vonatkozó névmás többes számú alakja előtt, ugyanúgy lehet a NySz. által idézett *menden kik*. . . esetében is a *menden* alanyi szerepű főnévi névmás. A Döbrentei-kódex adata is felfogható hátravetett, értelmező jelzőnek, mely megfelel egy elől álló jelzőnek: *Ó itileti minden én előttem* = *Ó minden itileti én előttem*. A latin is ezt a magyarázatot támogatja. Egyébként a *mind* alaktanáról, toldalékolásáról fentebb mondtak is azt látszanak igazolni, hogy a NySz. adatbesorolásai helytelenek, hogy a kódexirodalom korából származó *minden*-ek nem a *mind* címszavához tartoznak. Ha oda tartoznának, ezek volnának az egyetlen ilyen adatok. De az említettektől függetlenül is az esetleges régi *mind*+*en* éppúgy elválasztandó a *mindën*-től, mint ahogy a Dunántúlon ma is elválnak a kettő. A *mind*-nek lehettek határozóragos alakjai, mint ahogy később lettek is, de ezekből éppúgy nem indokolt a *mindën*-t magyarázni, mint ahogy helytelen volna az *azon* -*n*-jét határozóragból eredeztetni, csak azért, mert van *azon* helyhatározó is (pl. *azon a helyen*, amely megfelel az *abban a szobában*-nak, és egészen elüt az *azon helyen*-től, melynek az *azon szobában* felel meg).

A BALÁZS JÁNOSTól említett néhány más adat határozónak való értelmezése teljesen önkényes (l. MNy. XLVIII, 162—3). Így: JókK. 35: „mert valaky magát alaztattja *menden* felmagasztatyk: quia *omnis* qui se humiliat exaltabitur”; BécsiK. 20: „hog tugga *mēden* hog Nabukodonor földncę ištēnē: ut sciat *omnis gens*, quoniam. . .”. Világos, hogy az említett példákban a *minden* alanyi szerepű főnévi névmás, s a mellette levő egyes számú állítmány miatt semmi esetre sem értelmezhető határozónak. BALÁZS idéz még egy olyan adatot a Teleki-kódexből, mint amilyeneket a NySz. a fentebb említett c) pont alatt említi. Mivel azonban pontosabb lelőhelyet nem kapunk (i. h. 163), az adat értékelése nem áll módunkban.

2. BALÁZS úgy véli, a *minden* többek között azért lett határozóból jelző, mert nyelvünkben szokatlan volt az adnominalis determinatív szintagma. Erre csak azt felelhetjük, hogy az olyan állapothatározók, mint *sokan*, *kevesen*, *öten*, *mindnyájan*, *valamennyien* nem voltak szokatlanok sem régen, sem ma, s a határozóragos *minden* ezek közé tartozik. Ha régen ez utóbbi gyakori lett volna,

nem kellett volna átértékelődnie, a *sokan*, *kevesen* stb. analógiája megtarthatta volna eredeti szerepében. De különben is: az állapothatározók csak jelentésük szerint tartoznak valamely főnévhez is, egyébként éppúgy az igei állítmány „vonzatai”, mint a módhatározók. Ilyen szempontból *kevesen dolgoznak* és *betegesen dolgoznak* egyforma elbírálás alá esik. Ha a számállapot-határozó átértékelődik, nem jelzővé, hanem alannyá szokott átértékelődni. Az alany ilyenkor elmarad és szerepét átveszi a számállapot-határozó: JókK. 70: „kykben *fokan* ewtekuala... Es *teben*... megtartottakuala: De quibus plures fuerunt... comesti, et plures... reservati”; „*Valamennyen* meg yegyztettnekuala: quotquot signabantur”; 135: „mykoron megen *keuefen* volnanak”; 107: „Es voltanak *ewt ezeren*: et fuerunt ibi quinque millia fratres.” Az ilyen alanyi szerepű számállapot-határozó funkcióját is inkább a *mind* töltötte és tölti be nyelvünkben, és nem a *minden*. (Régi példákat az „egyeztetés” című részben említettünk.)

3. A *minden -n-jének* magyarázata során számolnunk kell a *mindenható*-nak 'mindenen átmenő, áthatoló' értelmezésével is (PAIS: MNy. XLI, 21). Úgy gondolom, a magyar szó tükörkifejezése a latin *omnipotens*-nek. Az *omni*-t a ragtalan tárgyestben álló *minden*-nel fordították, s a *potens* szó szerint *ható*. A *hat* igének a magyarban régen volt tárgyi vonzata (vö. NySz.). A *mindenható* val párhuzamos a NySz.-ban található *nagy-ható* 'multipotens' és *szű-ható* 'erschütternd', amelyek valószínűleg tárgyas összetételek: *nagyot-ható* és *szivet-ható* (vö. az NySz. *által-hat* és *meghat* címszavát!). A 'multipotens' PPB.¹ szerint: *Nagy hatalmú* és a *potens* is *Hatalmas*, *Ható*. A *nagy-ható* és a *nagy hatalmú* között olyan a viszony, mint a *minden ható* és *minden hatalmú* között.

IV. A *minden -n-je* nyomatékosító képző

Fejttegetésünk során kiderült, hogy amióta csak némileg is kielégítő mennyiségű adat áll rendelkezésünkre a *minden*-re és a *mind*-re, a kettőjük jelentéstani, morfológiai és szintaktikai viselkedése olyan, hogy e szerint a *minden* melléknévi (pontosabban számnévi) — főnévi természetű névmás, a *mind* meg részben ilyen névmás, részben meg határozószó. A *minden*-nek régi nyelvünkben határozói szerepe nem volt, vagy ha egy-két szórványos esetben lehetett is, ez jelentéktelen volt a *mind*-nek ilyen szerepe mellett. Ha mármost azt tesszük fel, hogy a *minden* eredetileg határozóragos szó volt, akkor ezzel egyúttal azt is fel kell tennünk, hogy a *mind* és a *minden* használata a nyelvemlékes korig egészen felcserélődött: az eredetileg határozónak született és határozói szerepű *minden* teljesen elvesztette határozóiságát és tökéletes melléknév (számnév) — főnév lett minden morfológiai tartozékával együtt, az eredetileg meg nyilván melléknévi (számnévi) természetű *mind* (a -d sorszámnévképzővel) lassan-lassan átvette a *minden* szerepét. Vagy: a *mind*-nek már régen kialakult a határozói szerepe is, de erre a szerepre — nem tudni mi okból — létrejött egy külön szóalak is, a *minden*, majd ez a *minden* teljesen hűtlenné vált ahhoz a hivatáshoz, amelynek létét köszönhette, és visszavedlett azzá, ami eredetileg a *mind* volt, a *mind*-nek önmagánál tisztább énjévé. Amint látjuk, nem a legegyszerűbb magyarázattal állunk szemben. Én úgy gondolom, a *minden* a *mind*-nek nyomatékosabb alakja, a 'minden egyes' jelentés kifejezésére jött létre, a mondatból el nem hagyható jelző megtestesítőjeként, szemben a *mind*-el, amely sok esetben a mondatban csak kiegészítő szerepű. A *minden -n-jének* a szerepe hasonló az *azon -n-jéhez*. Az *azon-ról*

már BUDENZ megállapította, hogy „nyomatékos értékű: »idem, ille ipse«” (UgAl. 288), s ezt igazolják többek közt a NySz. adatai is (ugyanúgy más kódexbeli adatok). A *minden* és az *azon* -*n*-je névmástóhoz járul, s mivel a *mind* gyakran határozószó is volt, a *minden* -*n*-je olyan névmástóhoz, határozószóhoz járuló képzőnek számít, amely az alapszó jelentését a melléknévi (számnévi) — főnévi jelentés és szófajkategória felé tolja el. Ez volna tehát az egyetlen névmásképzőnk, amelynek a funkciója mintegy valóban a „névmásképzés” volna. De azt hiszem, ez csak véletlen. Az -*n* szerepe pusztán a nyomatékosítás lehetett, valami olyasmi, amiről MUNKÁCSI így nyilatkozik az -*n* névmásképzővel kapcsolatban: „szerepe egyszerűen nyomatékosító lehet — bár ma ilyen értéke sem érezhető ki. Mellékesen megjegyezzük, hogy eredetére nézve valószínűleg mutató névmás, mely szorosabb meghatározásra, nyomatékosításra más nyelvekben is használatos a névmások mellett” (Budenz-Alb. 252). Ennél többet most nem mondunk az -*n*-ről. Hogy a *mind* tón mióta jelentkezik, nem tudjuk. Nincs kizárva, hogy a HB. idejében még nem volt *minden*-ünk, s csak ezután keletkezett a más szavakon meglevő, régi időkből magunkal hozott, feltehetően valami mutatónévmási eredetű -*n* elem segítségével.

A határozóragokból való származtatásnak ma nagy divatja van. A tudományos divat hasznos is, meg nem is. Hasznos, amennyiben egy-egy elhanyagolt szempontra, magyarázó elvre fényt derít, de haszon nélküli a túlzásaiban; káros, ha felment a nyelvi anyagba való mélyebb behatolástól. Sematizáló túlzásnak tartom, hogy egy egész sor igeragot is határozóragból próbálnak levezetni. Azt hiszem, talán sikerült egy kis területet megmenteni e divat mindent elszóró hullámverése elől.

KÁROLY SÁNDOR

Pipacs

Egy hangutánzó szó etimológiai problémái

I. A szó eredetére vonatkozóan eddig a következő érdemlegesebb vélemények hangzottak el: LESCHKA szláv eredetére céloz, megfelelők említése nélkül (177). Hasonlóan nyilatkozik DANKOVSKY is, de már fölhozva a szlovák *pipač* 'pipacs' szót (760). KASSAI belső magyar hangutánzó eredetet tesz fel, a növény levelével végzett csattantásra utalva (IV, 72). CZF. a *pipacs*-ot ugyancsak hangutánzó eredetűnek tartja: „Nevét valószínűleg szírom-leveleinek csattanós, pattanós, pacscsogó tulajdonságától kapta...”. MUNKÁCSI szerint szláv átvétellel van dolgunk, de nem a szlovák *pipač*, hanem a szerb *papuče* 'pipacs' a közvetlen előzmény (Nyr. X, 340). MIKLOSICH szintén a szláv származtatás híve (SLEl. 46; SLEtWb.). HALÁSZ szerint a korábbi egyeztetésekben felmerült szláv alakok a magyarból valók, nem pedig fordítva (Nyr. XVII, 495). A SzófSz. ismeretlen eredetűnek mondja a szót, de csak a szláv származtatást cáfolva, a hangutánzó eredetet nem említve. RAPAICS RAJMUND több más szóval egyetemben a *pipacs*-ot is a hangutánzó növénynevek közé sorolja, a növény bimbójának csattanó hangjára utalva (MNy. XXXVIII, 297). KNIEZSA elveti a szláv származtatás lehetőségét, és a szót továbbra is ismeretlen eredetűnek mondja (SzlJsz. I, 911).

A fenti rövid összeállításból látható, hogy szakirodalmunk az ismételt fölvetés ellenére sem fogadta el a *pipacs*-nak sem belső hangutánzó eredetét, sem szláv származtatását, s a szót megfajtatlennek minősítette.

A szláv eredet valóban kizárható, hiszen a fölhozott szláv nyelvi alakok a szlávban családtalanok, s már csak nyelvföldrajzi okok miatt is kétségkívül a magyarból valók. A belső magyar eredetre való utalások azonban szerintem helyes nyomon járnak. Éppen ezért az etimológia kérdését szükséges és érdemes lesz még egyszer, mégpedig a korábbiaknál részletesebben és módszeresebben latra vetni, nehogy továbbra is ismeretlen eredetűnek minősítessék egy viszonylag jól etimologizálható szavunk. Egyúttal alkalom nyílik arra is, hogy a hangutánzó szavak etimológiai problémáira általánosabb tanulságokat is szerezhessünk.

2. A szó meglehetősen sok alakváltozatára MUNKÁCSI (i. h.) már némi példatárral utalt. Felsorolásából azonban az etimológia szempontjából fontos alakváltozatok hiányoznak, mivel gyűjtése a maga idejében is erősen korlátozott volt, ezenkívül azóta még számos újabb változat előkerült. Vázlatos KNIEZSA (i. h.) adatfelsorolása is. Így aligha lesz fölösleges, ha az etimológiai megjegyzések előtt a szóra vonatkozó legfontosabb adatokat bemutatom. Az adatközlés előtt jeleznem kell, hogy a 'piros pipacs (vadmák; papaver rhoeas, papaver agreste)' és a 'fehér pipacs (berki kökörcsin, fehér berekvirág, szélrózsa, szélvirág; anemone nemorosa, anemone silvestris)' jelentésű elnevezéseket együtt sorolom föl, részben az etimológia azonossága, részben pedig a régiségben való állandó keveredésük, összetévesztésük miatt. Ugyancsak megemlítem az adatait — de elkülönítve az előbbiektől — néhány azonos etimológiájúnak látszó, más jelentésű növénynévnek is.

Íme az alakváltozatok, első előfordulásuk kronológiája szerinti sorrendben:

1. *Pacskó*: 1520—1530: „Ameos: *Pachko* vel *pýpanch*” (MNy. XI, 38).

2. *Pipancs*, *pippancs*: 1520—1530: „Ameos: *Pachko* vel *pýpanch*” (MNy. XI, 38); Mel: Herb. 60: „Papacz azaz *pippancz*, az ki az szanto földben terem; ez *pippancznak* vagy hát feiet ha borban főzed, eszt iszod, el alut, álmot, hoz szemedre” (NySz.); N.: *pippancs* (OrmSz., ÚMTsz., Nyatl.).

3. *Papics*: CAL. 69: „anemone: *Papits*, vad mák, (auagy) *papitsk*”; MA.¹: „*Papicz*: Anemone.”; PPB.¹: „*Papits*: Anemone. Anemone, Klapper-Rofe.”; SzD.²: „*Papits*: pipats, vad mák virág.”; XIX. századi adatok: *papits*, *papics* 'pipacs', illetőleg 'szélvirág' (1825: Nyr. XVII, 466; DANK.; KASSAI IV, 72; Tzs.; CzF.; stb.); N. *papics* 'pipacs' (MTsz., ÚMTsz.).

4. *Papicsk*: CAL. 69: „anemone: *Papits*, vad mák, (auagy) *papitsk*”; N. *papicsk* 'pipacs' (MTsz., Nyatl.).

5. *Pipacs*: SZIKSZF. 24: „papauer corniculatū, agreste: *Pipacz*”; MA.¹: „*Pipacz*: Papaver agreste, Anemone, Phenion.”; Com: Jan. 23: „Fejések ezek: ókór farc, *pipacs*: patacs, kigyó hagyma” (NySz.); Lipp: PKert. I, 66: „Anemone, kit balgatagúl és tudatlanúl Molnár az ő Dictionáriumjában magyarul *pipacsnak* nevez; holott tudgya minden paraszt ember-is, micsoda az *pipacs*” (NySz.); PPB.¹: „*Pipats*: Papaver agreste, Anemone, Phenion. Klapper-Rofe, Anemone.”; SzD.²: „*Pipats*. Lásd, *Papits*.”; XIX. századi adatok: *pipacs*, *pipats* 'pipacs', illetőleg 'szélvirág' (MÁRTON. 1807.; LESCHKA 177; KRÉSZN.; DANK.; KASSAI IV, 72; Szókönyv; Tzs.; Tsz.; CzF.; stb.); N.: *pipacs* 'pipacs' (SzamSz., MTsz., ÚMTsz., Nyatl.).

6. *Patacs*: MA.¹: „*Patacz*: Phenion, Anemone.”; Com: Jan. 23: „Fejések ezek: ókór farc, *pipacs*: *patacs*, kigyó hagyma” (NySz.); Major: Szót. 41: *patacz*, 410: *patats* 'pipacs' (NySz.); PPB.¹: „*Patats*: Phenion, Anemone.

Korn-Rofen, Anemone.”; SzD.¹: „*Patats*: pipats, papits, vad mák.”; XIX. századi adatok: *patacs*, *patats* 'pipacs', illetőleg 'szélvirág' (KRESZN.; DANK.; KASSAI IV, 72; CzF.; stb.); N. *patacs* 'pipacs' (MTsz., Nyatl.). — Könnyen lehetséges, hogy e növényneveünkből lett a Baranya megyei *Patacs* falu neve: 1252: *Potoch*, 1371: *Patach*, 1393: *Patath*, 1409: *Patach* stb. (CSÁNKI II, 492; PAIS: MNy. XXI, 265—6). Amennyiben a falunév ide vonható, vizsgált szavunkra ezek az első adatok, tehát a *patacs* változat kronológiailag az első helyen áll.

7. *Piparcs*: Major: Szót. 225: *piparts* 'pipacs' (NySz.); N.: *piparcs* 'pipacs' (Nyr. X, 340; MNy. XXIX, 179). — Van még N. *piparcs-fű* 'hyacinthus' is (Nyr. VII, 252).

8. *Papacs*: Mel: Herb. 60: „*Papacz* azaz pippancz, az ki az szanto földén terem” (NySz.); N.: *papacs* 'pipacs' (UMTsz.).

9. *Pip*, *píp*: Frank: HasznK. 18: „*Pip*, ki gabona kőzöt teröm” (NySz.); N.: *píp* 'pipacs' (MTsz., ÚMTsz., Nyatl.).

10. *Pápics*: DANK.: „*Pápits*: Anemone sylvestris, die Waldanemone.”

11. *Patác*: CzF.: *patác* 'fehér pipacs, berki kökörcsin’.

12. *Pippan*, *pippany*: N. *pippan* (Nyatl.). — Van még: SzD.²: „*Pippany*: lenre futó fű.”; DANK.: „*Pippany*: cascuta, die Schmarotzerpflanze.”; Tzs.: „*Pippan*, *Pippany*, l. Fűnyűg.”

A további nagyszámú változat nyelvtörténetileg nem adatolható, csupán újabb tájnyelvi gyűjtésekből előkerült nyelvjárási forma, jelentése mindegyiknek '(piros) pipacs': 13. *pacsat* (MTsz., Nyatl.). — 14. *paticska* (MTsz.). — 15. *pipók* (MTsz., Nyatl.). — 16. *papanc* (JÁVORKA SÁNDOR, Magyar flóra. Bp., 1924. 388). — 17. *patics* (ÚMTsz., Nyatl.). — 18. *pép* (ÚMTsz.). — 19. *pipóka* (Nyatl.). — 20. *pipika*, *pipikavirág* (Nyatl.). — 21. *pacsok* (Nyatl.). — 22. *papucs*, *papucsvirág* (Nyatl.). — 23. *papsik*, *papsík* (Nyatl.). — 24. *papécsk* (Nyatl.).

A felsorolt 24 változatba csak a fonológiai értékű variánsokat számítottam bele, az egyszerű fonetikai különbségeket tartalmazó alakokat nem vettem föl. A *pipacs* mellett így természetesen van *pipács*, *pipacs*, *pipacs*, *pipacs* stb., a *pipók* mellett *pipóók*, *pipóuk*, *pipóuk* stb. Ilyen viszonylatban a szó alakváltozatainak a száma tehát magától értődően jóval nagyobb 24-nél. — Ugyancsak nem vettem föl a papaver rheoasnak és az anemone nemorosának az etimológiailag tárgyunkhoz világosan nem tartozó elnevezéseit. Például az előbbire csak a Nyatl. anyagában ilyeneket találunk: *cúcik*, *kutyámák*, *mákvirág*, *vadmák*, *vadmákvirág*, *kutyavirág*, *lúdmák*, *mezejimák*, *tulipán*, *vattulipán*, *cigámvirág*, *kisasszomvirág* stb. — A '(piros) pipacs' fogalom nyelvföldrajza főként a nyugati és a középső palócságban, a Közép- és Dél-Dunántúlon, valamint Erdélyben igen változatos; részletezésére azonban itt nincs föltétlenül szükség.

3. *Pipacs* szavunk alakváltozatai meglehetősen töményen mutatják azokat a tulajdonságokat, amelyek onomatopoetikus eredetű szavainkat jellemzik (vö. erre: GOMBOCZ: MNy. IX, 385—91; BÁRCZI, Szókincs¹ 16—8, ² 20—33; BENKŐ: MNy. L, 254—60; SIMON GYÖRGYI: MNy. LVI, 440—4). Az efféle eredet azonban ezzel persze önmagában még nincs kellően bizonyítva. Keressük meg tehát a közvetlenebbül támogató tényezőket, mindenekelőtt a jelentéstani hátteret.

A népi eredetű gyermekjátékok egyik igen egyszerű formája az egyes növények bimbójával, szíromlevelével, terméstkjával stb. való csattogtatás.

A piros pipaccsal és a ma már kevésbé ismert, e célra ritkábban fölhasznált fehér pipaccsal kapcsolatban a következő szokások vannak: A virág ép, nagy szíromlevelét úgy csattintják, pukkantják ki, hogy vagy a balkéz hüvelykujja és begörbített mutatóujja közti mélyedésre helyezik, és jobbkézrel ráütnek; vagy a baltenyér középebe teszik, és a másik tenyér megfelelő részét rácsapják; vagy a szájnylásra helyezik, és hirtelen beszippantják. A virág még meg nem hasadt bimbóját úgy szokták elcsattantani, elpattintani, hogy az ökölbe szorított balkéz sima kézfejehez csapják, vagy esetleg a homlokhoz csapják. E játékos szokások egyikét-másikat szinte minden falun felnőtt gyerek ismeri, s leírják a népi gyermekjátékok gyűjtői is. Megemlékeznek róla még a *pipacs* szót, illetőleg változatait magyarázó-fejtegető régebbi magyar nyelvészek is. Például KASSAI ezt írja: „Miért nevezik ezt [ti. a fehér pipacsot] *Patatsnak*? Azért, mert a' virág' levelét a' gyermekek a' szájokkal pattantják (mint a' *Datura Stramonium* virágját is pukkantják, azért a' *Daturának*, Erdélybenn *Tsattantó* a magyar neve).” (IV, 72.) CzF. így ír: „Tudnivaló, hogy játékból kivált a gyermekek a növény [ti. a piros pipacs] szirmai tenyerek között vagy ajkakon pattogtatni szokták.” RAPAICS a pipacs virágbimbójának kézfejhez csattantásáról szól; hasonló okokból nevezték el szerinte például a nagy fehér virágpártájú maszlagot *pukkantó*-nak, *puttyantó*-nak, *putyóká*-nak, *csattanó*-nak stb. (MNy. XXXVIII, 297). — Más, hangutánzó nevű növényekkel kapcsolatban is szinte sorozatban lehetne hasonló jellegű megjegyzéseket idézni. Álljon itt a sok közül példaként csupán egy. A *pattogzó-fi* elnevezésről mondja az OrmSz.: „Tarlókon, mesgyéken nő. Virága alul fehér, hólyagocskaszerű. Gyerekek felfújják és pattogtatnak vele.”

A magyar *pipacs*-nak és alakváltozatainak hangutánzó eredetéhez kitűnő analógiát szolgáltatnak a német nyelvi elnevezések: *Klapperrose*, *Klapperblume*, *Klappermohn*, *Klapprose*, *Klapperrösel*, *Klapperröschchen*, *Klafferblume*, *Klatschrose*, *Klatschblume*, *Klatschmohn*, *Klatsche*, *Klitschrose*, *Flitschrose* stb., természetesen itt is egyéb, más etimológiai csoportokba tartozó nevek mellett: *Feldmohn*, *Feldrose*, *Kornmohn*, *Kornrose*, *Kornblume*, *Feuermohn*, *Feuerblume*, *Fackelblume*, *wilder Mohn* stb. (vö.: ADELUNG, Wb.; GRIMM, DtWb.; HEYNE, DtWb.; PAUL, DtWb.⁵; stb.). Érdekes, de semmiképpen nem meglepő, hogy e szavak egy része — a magyarhoz hasonlóan — nemcsak a piros pipacs, hanem a fehér pipacs (szélvirág) megnevezésére is használatos. A *Klapp* : *Klapp* : *klappen*; *klappern*; *Klatsch* : *Klatsche* : *klatschen*; *Klitsch* : *klitschen*; stb. a németben is hangutánzó eredetű szavak (vö. KLUGE—GÖTZE—MITZKA, DtEtWb.¹⁷); a velük alakult szóösszetételek jelentése 'csattanó mák (rózsa, virág stb.)', 'ütő (csapó) mák (rózsa, virág stb.)'.

Nyilvánvaló, hogy a németben ugyanaz a játékos szokás volt a piros és a fehér pipacs elnevezésének alapja, mint a mi nyelvünkben; noha természetesen a magyarban a németből való tükörszó jellegű átvételről szó sem lehet, csupán szemléleti azonosságról. Az említett gyermekjátéknak és a hangutánzó előtaggal alakult pipacs-elnevezéseknek a kapcsolatára már a régebbi német szótárírók is utalnak. ADELUNG például a *Flitschrose* címszónál így nyilatkozik: „Flitsch ist hier eine Nachahmung des Schalles, den die Blätter dieses Mohnes geben, wenn sie auf der Hand zerfchlagen werden” (Wb. II, 213); a *Klapperrose* címszó alatt pedig ekképpen ír: „Den Nahmen Klapperrose hat er vermuthlich wegen des Klapperns, welches der reife Same in den hohlen Kapseln verurfacht, wenn man sie schüttelt, oder auch, weil die Blumenblätter klatschen, wenn man sie auf der Höhle der zusammen geschlagenen

Hand zerfläget, daher man ihn auch, und zwar richtiger und ausdrückender, indem dieser Schall kein Klappern, sondern ein wahres Klatschen ist, Klatschrofe und Flitschrofe nennet" (uo. II, 1604). GRIMMék is így vélekednek: „die klapperrosen haben ihren namen von dem knall, welchen die blätlin der rosen verursachen, wann man sie auf sondere manier, so den jungen buben bekant, zusamen legt und auf die hand oder stirn schlecht" (DtWb. V, 976). Stb.

Nem lehetetlen egyébként, hogy maga a latin *papāver* 'mák; pipacs' is végső soron hangutánzó-hangfestő eredetre megy vissza: a 'fölfúj, fölpuffad' jelentésű **pap-* (szárm. *papāyes*) szóból ered (vö. WALDE—HOFMANN, LatEtWb.³). Még külön is gyanús e tekintetben az angol *poppy* 'mák; pipacs; piros gyűrűvirág stb.', amelyet a *papāver*-rel szokás rokonságba hozni (l. pl.: HOLT-HAUSEN, EtWbEng.; PRATRIDGE, EtDictEng.; Oxford Dict.; stb.), de amelynek legalábbis az alakulásában közrejátszhatott a *popple* 'csobban, csapkod (vizet), fröcsköl stb.' is. Ugyancsak onomatopoeitikus háttere van a francia *coquelicot* 'pipacs' szónak, melynek etimológiáját a kakas hangjával való kezdetársítás magyarázza meg (l. pl.: GAMILLSCHEG, EtWbFr.; Larousse du XXe siecle II., *coquelicot* címszó).

4. A hangutánzás bizonyításához szükséges jelentéstani háttér megrajzolása után nézzük most meg, milyen magyar hangutánzó szó vagy szócsoport lehet a pipacs magyar változatainak alapja.

Aligha lehet kétséges, hogy ezt a *pattan* : *pattog* szóban, helyesebben ennek közelebbi-távolabbi rokonságában kell keresnünk. A *pattan* : *pattog* rokonságába tartozó hangutánzó szavaknak vagy rövid volt eredetileg a *t*-jük, mint BEKE gondolja (Nyr. LXIII, 24), vagy — ami valószínűbb — volt rövid *t*-s (*ty*-s, *cs*-s stb.) változatuk is. Hogy az igen kiterjedt családra csupán tájszógyűjteményeinkből hozzak föl néhány példát: *patél* 'puffogat, vereget; mosófával csapkod, sulykol; döngöl; köpül; stb.'; *patint* 'pattint, csattant'; (*csete*)-*paté* 'zajongás, csattogás'; *pata* 'csetepaté, zaj'; *patok* 'ujjal való pattintás'; *patófü* 'pattantó fű, pattantani való fű'; stb.; — *patyakol* 'döngöl, ütöget'; *patyókál* 'ver'; *patyikol* 'vízben csapkod'; *patyol*, *potyol* 'ver, üt'; *patyog* 'pöfékel'; stb.; — *pacskol*, *paskol* 'vizet ütöget; ráüt valamire; stb.'; *pacsál* 'vizet ütöget'; *pacsatál* 'csapkod'; *pacsi* 'kézbecsapás'; *pacsi* 'cséphadaró'; stb. (l. MTsz., ÚMTsz., OrmSz., SzegSz.). Ezek legtöbbször természetesen nem újkeletű, hiszen a *patok* már MURM.-nál, a (*csete*)-*paté* CAL.-nál, a *patél* MA.-nél (SB. 36: NySz.), a *pacskol* Heltainál (Krón. 85b: NySz.) stb. előfordul. — E szócsalád távolabbi elágazásai közül — a *pipacs* egyes elnevezéseire való tekintettel — említsünk meg még néhányat: *paporász* 'kiabál', *papaog* 'gágog', *papatyol* 'fecseg', *papucsol* 'fecseg', *papujáz* 'kiabál' stb.; *pipog*, *pippan*, *pipdokol* 'hangot ad (a tyúkféle)'; stb. (MTsz., ÚMTsz. stb.).

A pipacs hangutánzó eredetű megnevezései közül a *pat-* és *pacs-* kezdetűek azok, amelyek a legközelebbi rokonságban látszanak lenni a *pattog* : *pattant* szócsaláddal, és amelyek egyúttal valószínűleg az eredetibb, korábban keletkezett változatok is. A *patacs*, *patics*, *patác*-féle pipacs-elnevezések a *patél*, *patok*, *pata* stb. csoporttal, a *pacskó*, *pacsat*, *pacsok*-féle pipacs-elnevezések pedig a *pacskol*, *pacsatál*, *pacsi* stb. csoporttal mutatják a szorosabb kapcsolatot. Ismerve azonban a hangutánzó szavak keletkezési körülményeit, világos, hogy ez a rokonság nem föltétlenül jelent valami közvetlen etimológiai leszármazást, hanem esetleg csak a hangutánzás síkján való szorosabb-lazább kapcsolatot. Így a felsorolt pipacs-elnevezések vagy a velük rokonított egyéb

hangutánzó szavak nem mind fejthetők, illetőleg fejtendőek meg okvetlenül egyetlen szóalakból, illetőleg egymásból.

Persze a másik oldalról nézve viszont nyilvánvaló, hogy a növény *patacs*, *patics*, *patác*, *pacskó*, *pacsat*, *pacsok* stb. változatai egyrészt önmagukban is alkalmasak voltak a hangtani továbbfejlődésre, például a hasonulásra (*patics* > *papics* stb.), a hangátvetésre (*papics* > *pipacs* stb.) stb., másrészt egymásra is hathattak analógiásan, és e hatásból ismét új alakok sarjadhattak. A *pap-* és a *pip-* kezdetű pipacs-elnevezések (*papacs*, *papics*, *papanc* stb.; *pipacs*, *pippancs*, *pipók* stb.) keletkezésében, illetőleg továbbalakulásában eme hangtani tovább-burjánzás és a pipacs-elnevezések közti „belső” analógiás hatás mellett esetleg közrejátszhattak még a *pattan* : *patog* távolabbi rokonságaként emlegetett *paporász*, *papajog*; *pippan*; *pipákol*; stb. hangutánzó szócsoportok is.

Ha mindez elfogadhatónak látszik is, úgy érzem, nincs még elegendőképpen megokolva, hogy az eredetibbnek látszó és a régiségben kimutathatóan nagyobb számú *a-s* első szótagú (*patacs*, *pacskó*, *papics* stb.) változatokkal szemben mért nyomulnak idővel egyre jobban előtérbe az *i-s* első szótagú (*pipacs* típusú) formák. A teljes magyarázathoz ugyanis hozzátartozik még a *piros* melléknév analógiás hatásával való számolás is a növénynev *i-s* első szótagú változatainak megszületésében, illetőleg tovább-burjánzásban. — A *piros* melléknév a régiségben is, ma is igen gyakran állt, illetőleg áll a leg-sűrűbben előforduló és névvel legtöbbször emlegetett papaver rhoeas megjelenésében, egyrészt azért, mert e növény élénk piros színű, tehát a színe igen fel-tűnő jegye, másrészt azért, mert a *piros pipacs* : *fehér pipacs* ellentett párokban — ugyanúgy, mint más hasonló növényelnevezésekben (pl. *piros konkoly* 'konkoly': *kék konkoly* 'búzavirág' stb.) — szükség volt a jelző kitételére. A *piros pipacs* szószerkezet nyelvjárásainkban ma is meglehetősen gyakori, főként a Nyugat-Dunántúlon, éppen ott, ahol különben az említett *piros konkoly* : *kék konkoly* szembenállás is általános. Az analógiás ráhatás egyrészt a korábbi *piros patacs*, *piros patics*, *piros papacs*, *piros papics*-féle szerkezetekben következhetett be: *piros papics* > *piros pipacs* (eredményében hangátvetés, indítékában azonban analógiás hangváltozás), másrészt a *piros*-nak és a korábbi pipacs-elnevezéseknek (*patacs*, *papacs* stb.) a kontaminációjában valósult meg: *piros* × *papacs* : > *pipacs*. — Ezzel, az első szótagban *i-s* alakok előnyomulását eredményező hangtani fejlődéssel a szó eredetileg erősebben érzékelhető hangutánzó jellege is kissé háttérbe szorult, sőt a mai nyelvérzék számára lényegében el is veszett, s a *pipacs* bizonyos mértékben a hangfestő jellegű szavak síkjára csúszott át.

Asszociációs, analógiás hatások máshonnan is érték a pipacs hangutánzó eredetű elnevezéseit. A *pipika*, *papcsik*, *papucs*-félék népetimológiai jellegű alakulatok, bár az utóbbinál a szerb-horvátból (*papuče*) való visszakoösönzés lehetősége is fönnáll. — A *pip*, *pép*-féle változatok másodlagosaknak, későbbi elvonásoknak látszanak.

Végeredményben a *pipacs* és megannyi alakváltozata etimológiája szerint az ütésből származó pattintás, csattanás hangutánzó kifejezője, és 'pattintó, csattantó (virág)', illetőleg 'pattanó, csattanó (virág)' jelentésű szó, teljesen megegyezően a fölhozott német elnevezésekkel. A magyarban azonban a német *Klatschrose* típusú összetett formák (*pipacsvirág*, *papucsvirág*, *pipikavirág* stb.) viszonylag ritkák, sőt valószínűleg utólagos keletkezésűek. A fő és elsődlegesnek látszó alakok az egy elemű hangutánzó elnevezések (vö. német *Klat-*

sche, angol *poppy*, francia *coquelicot* típus). — Annak magyarázatára — azt hiszem — nem kell sok szót vesztegetni, hogy a tárgyalt magyar pipacs-elnevezésekben a hangutánzó jelleg nemcsak a *pat-*, *pacs-*, *pap-*, *pip-* stb. előrésze értendő (ha ezek hordozzák is a hangutánzásból a jelentősebb, etimológiailag megfoghatóbb vonást), hanem az „ál”-képzőnek, analógiás beilleszkedés eredményének minősíthető *-cs*, *-c*, *-t*, *-k*, *-kó* stb. szóvégekre is, vagyis mindig az egész szóra minden elemével együttvéve.

5. Az onomatopoeitikus eredetű szavak keletkezésének idejét általában jóval nehezebb meghatározni, mint az egyéb szavakét. A pipacs hangutánzó elnevezéseire nézve is — az e tekintetben nem mindenben mérvadó adathozottságon kívül — inkább csak közvetett kronológiai fogódzóink vannak. Egyfelől maga a növény középtrópusi-mediterrán eredetű, és Európának a délebbi részein honos (vö. pl. Der grosse Brockhaus: *Mohn* címszó), következképpen a magyarság vagy a vándorlások késői szakaszában, vagy — ami még valószínűbb — mai hazájában ismerhette meg és nevezhette el. Másfelől mind magukat a tárgyalt növény-elnevezéseket, mind a rokonságukul szolgáló szócsoportot a XVI. században már a magyar nyelvrendszer és a magyar nyelvterület viszonylatában egyaránt meglehetősen elterjedtnek mutatják a nyelvtörténeti adatok, amely körülmény korábbi meglétüket is sejteti. (Sőt az 1252-ből való helynévi adat, esetleges idetartozása esetén, igazolhatja is.) A pipacs más, nem hangutánzó elnevezései (*kutyamák*, *lúd-mák*, *vadmák*, *cigányvirág*, *tulipán*, *cúcik* stb.) egyébként újabb keletkezésűeknek, illetőleg e funkcióban újabb alkalmazásúaknak látszanak, nincs tehát okunk arra gondolni, hogy a *patacs*, *pacska*, *papics* stb. csoport valamely más, ősi nevet szorított ki vagy szorított vissza; így a hangutánzó csoport a növény legrégebb magyar nevének, illetőleg neveinek vehető. Mindebből arra következtethetünk, hogy a pipacs hangutánzó elnevezései, ha alkalmasint nem is nyúlnak vissza az ősmagyar korba, eléggé régi keletűek lehetnek nyelvünkben, s nyilván jóval az első adatlás időpontja, vagyis a XVI. század első fele előtt jöttek létre.

6. Csupán közvetve tartoznak a tárgyhöz, ezért éppen csak megemlítem még a következőket:

KNIEZSA helyesen hárítja el a *patok* 'ujjal való pattintás' szónak LESCH-KÁTÓL (641), MIKLOSICHTÓL (SlEtWb. 368), MELICHTÓL (NyK. XXXVI, 268) stb. vallott különféle szláv származtatását, és helyesen tartja a szót a *patog*, *pattint* szócsaládból sarjadó hangutánzó eredetűnek (SzlJsz. I, 906). — Nem tudnám azonban ilyen egyértelműen helyeselni, hogy a magyar *patél* 'ver, üt, sulykol, köpi' stb. igét KNIEZSA elszakítja az előbbiektől, s a *patics*-csal való rokonítás révén a szláv eredetű szavak közé helyezi (SzlJsz. I, 401—2). A szó ugyanis nyilván az emlegetett magyar hangutánzó szócsoporthoz tagja, a (*csete*)-*paté* közeli rokona. — KNIEZSÁNAK a *patél* : *patics* rokonítása azonban egy más szemszögből mégis helyes lehet. *Patics* szavunk szláv eredeztetése (l. KNIEZSA, SzlJsz. I, 401) ugyanis szerintem legalábbis bizonytalan, s a magyar eredet nagyon komolyan számításba veendő. E véleményemet két dologra alapítom: 1. A *patics* szlavisztikailag nem etimologizálható, azonkívül szláv (szlovák és kárpát-ukrán) szóföldrajza is a magyarból való átvételt sejteti. 2. A magyarban a szó egyik, 'vesszőből font, sárral betapasztott, becsapott fal' jelentése legalábbis megengedi, de inkább valószínűsíthető, másik, szintén gyakori, 'vert fal' jelentése (l. pl. MTsz., ÚMTsz., Nyatl. stb.) pedig szinte felkínálja általában

a most tárgyalt magyar hangutánzó szócsaláddal (többek között az alakilag teljesen egyező *patics* 'pipacs' szóval), legközelebről pedig e szócsalád régi és elterjedt tagjával, a magyar *patél* 'ver, sulykol stb.' szóval való rokonítást.

A magyar *patécs*, *patícs*, *patics*, *paténcs*, *petécs*, *petecs*, *petics* stb. hangalakú, 'himlő, bőrhólyag, bőrkiütés, skarlát, vörheny, hagymáz stb.' jelentésű szavunk nem tartozik a fenti etimológiai csoportba; európai vándorszó, hozzánk legvalószínűbben a németen keresztül (*Petetsche*, *Petetschen* 'kis piros bőrfolt, kiütés') jött (vö.: MELICH: MNy. VI, 118; BEKE: Nyf. LXIV, 132; KNEZSA, SzlJsz. I, 709—10). A szó azonban ennek ellenére sem teljesen független témánktól; ugyanis a magyarban mindenképpen eredetibb *e*-s első vokálisú szóalakok nyilván a tárgyalt hangutánzó szócsalád (bele számítva még a *pattanás*-félüket is) analógiás hatására adtak helyet később az *a*-s változatoknak is.

BENKÓ LORÁND

Hajó

Nem könnyű a dolga annak, aki — mint magam is — a magyar nyelvészet végein dolgozik. Magyar nyelvészkröktől távol, könyvészeti nehézségekkel küzdve bizony könnyen megeshetik, hogy nyitott kapukat dönget, — vagy fejjel megy a falnak. Egy, a moszkvai orientalista kongresszuson tartott előadásban mellesleg említést tettem az alábbi etimológiáról. Hajdani tanárom, mostani barátom, Ligeti Lajos bátorított fel arra, hogy most magyarul dolgozzam ki ezt az ötletet. Persze a hibák — ha vannak — ne az ő lelkén száradjanak.

1. A magyar *hajó* szónak nincsen általánosan elfogadott etimológiája. SZINNYEI (NyH.⁷ 39) osztják $\chi\bar{o}p$ és vogul $\chi\bar{a}B$, $\chi\bar{a}p$ alakokkal veti egybe, és ezt a véleményt ismétli BÁRCZI (SzófSz. 109) is. Újabban COLLINDER (FgrVoc. 93) együtt említi a magyar, vogul és osztják alakokat, de oly módon, hogy az összetartozónak mondott obi-ugor alakok mellett a magyar alakra egyszerűen csak felhívja a figyelmet. COLLINDER (i. m. 80) a magyar *hajó*-t, kérdőjellel, az erzä-mordvin *kujme* és moksa-mordvin *kujme*, *kujve* 'basket; flat trough, tray' szavakkal veti egybe. Az utóbbi egyeztetés már TOIVONENNE (MSFOu. LII, 312) megy vissza. Régebben (Wortgeschichtliche Streifzüge: FUF. XV, 71) TOIVONEN a fent említett obi-ugor adatokat votják *kipi kopi* 'Klotz, Baumstamm' stb. alakokkal párosította, anélkül, hogy a *hajó* szóról említést tenne. N. SEBESTYÉN IRÉN (NyK. LI, 425) a vogul *qāp-jiv* 'Tanne' összetétel első tagjában, a vogul-osztják 'Kahn, Boot' jelentésű szót látja; a *hajó*-ról ő sem tesz említést. Hasonlóan hallgat a magyar szóról STEINITZ (OstGramm. 137), amikor szójegyzékében az osztják χop 'Boot' szót említi, pedig ugyanott, rendszeresen emlékezik meg a magyar megfelelésekről.

Magamfajta kívül állóra mindez azt a benyomást teszi, hogy a finnugor nyelvészek maguk is érzik, hogy a *hajó* eddigi etimológiai nem kielégítők. — Ez a tény bátorít fel a magam magyarázat-kísérletére.

2. Szerintem a *hajó* török jövevényszó, mégpedig egy, a török nyelvekben általános, *qayiq* típusú és többnyire 'csónak' jelentésű szó átvétele.

Íme néhány adat. A szó legrégebb előfordulása a XI. században KAŠRA-RÍNÁL *qayiq* alakban, 'csónak' jelentéssel (BROCKELMANN, Mitteltürkischer

Wortschatz 142 *qayiq* olvasata helytelen). Az untig ismert RADLOFF-féle alakokat most figyelmen kívül hagyva inkább néhány újabban közölt adatot említek: *qayiq* alakokat találunk az oszmán-törökben, a kirgizben (JUDAKHIN), az özbegben (ABDURAKHMANOV), a baskirban (DMITRIEV). Zöngés a szókezdet például a türkménben (BASKAKOV): *qayik*, az azerbajdzsániban (ORUDŽEV): *qayiq*. Van kazáni tatár (GAZIZOV) *kaek*, modern ujgur (RAKHIMOV) *keyik*, jakut (PEKARSKIJ) *xayiq*.

3. A szó bizonyára nem tartozik a közös altaji szókincshez. Mongolból csak két adatot ismerek. KOWALEWSKI említ egy vulgáris (nem tudom, mit értett ez alatt) *qayaq* alakot 'hajó' jelentéssel, és egy adatunk van kalmükből (RAMSTEDT) *xaɣɣɔg* 'Schiff, Boot'. Az IBN MUHANNÁNÉ előforduló *haiɣɣaya* alak aligha tartozik ide. Említsük meg itt, hogy RÄSÄNEN (UngJb. XIX, 103) a magyar *hajó*-t ezzel, a közép-mongol alakkal veti egybe. Aligha lehet itt másról szó, mint véletlen összeesengésről. LIGETI (MNY. LVI, 300) sem tartja az egyeztetést meggyőzőnek. — Tunguz nyelvterületen megvan a szó az evenkiben *kajuk* alakban, 'nyírfakéregből készített csónak' jelentéssel (VASILEVIČ). Ezt az alakot már CASTRÉN is jelzi. A RAMSTEDT (Kalmükisches Wörterbuch 161) említette *ajuk* 'Birkenboot' alak a szótár bizonyos példányaiban, így abban is, amelyik a rendelkezésemre áll, kétségtelenül sajtóhiba *kajuk* helyett, magyarázatra tehát nem szorul.

Az idézett török alakok számát könnyű volna növelni, és lehetséges, hogy még egy-két mongol vagy tunguz adat is előkerül: az összképen ezek aligha változtathatnak. A mongol és tunguz adatok sporadikusak, és török jövevényszavaknak tekintendők. Ugyancsak török eredetű az osztják *käjek* 'Kaik, gedecktes Boot' is (KARJALAINEN 385) (vö. PAASONEN: FUF. II, 122).

Alig van európai nyelv, amelybe a török szó el ne került volna. K. LOKOTSCH (Etymologisches Wörterbuch der europäischen Wörter... orientalischen Ursprungs. Heidelberg, 1927. No. 1014) összeállított jövevénéhányat belőlük, de listás kiegészítésre szorul. Így a portugál *caique* J. P. MACHADO (Dicionário etimológico de lingua portuguese. 1952.) szerint XVIII. századi jövevény a franciából, míg a spanyol *caique* a Diccionario critico etimologico de la lengua castellana (Madrid, 1954.) szerint egyenesen a törökből került a spanyolba. Megvan a szó a svédben is *kaik*, *kajik*, *kaiker*, *keik* alakokban (Ördbok över svenska spraket. Lund, 1935.), amelyek szintén XVIII. századi átvételei a török szónak. — Ennek nemzetközi elterjedése nagyrészt az oszmáni birodalom és az európai országok közötti kapcsolatok fejlődésének a következménye. A legtöbb európai nyelvben a szó mint terminus technicus használatos, egy különleges, török hajófajta megjelölésére. Így az angol *caique* az Oxford English Dictionary szerint legelőször két jelentésben volt ismeretes: 'a light skiff propelled by one or more rowers, used on the Bosphorus' (1625) és 'a Levantine sailing vessel' (1666). — A LOKOTSCHTÓL, kommentár nélkül, jelzett két orosz alak szépen tükrözi a kettős kölcsönzést. A Slovar' sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka (Moskva—Leningrad, 1956.) értelmezésében *kaúk* 'nebol'soe grebnoe sudno v Turcii', míg *kaюк* 'nebol'saja lodka s ploskim dnom i dvumja veslami'. Az első az újabb műveltség szó, a második, VASMER (Russisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1957.) szerint is, valamilyen más, nem-oszmáni, török nyelvből került az oroszba. Az orosz *kaюк*-ot vette át az osztják Jugan *käijük* (PAASONEN: FUF. II, 122) és a jurák-szamojéd *xaǰǰük* ~ *käijük* (LEHTISALO) alakokban.

Alig férhet kétség ahhoz, hogy az eszkimó *qayaq* szó — amely modern időkben megint világszerte elterjedt — ugyanehhez a családhoz tartozik. Az ötletet, ha jól tudom, először YULE vetette fel (Hobson-Jobson, London, 1903.). Ennek a kérdésnek a tárgyalása a mi szempontunkból nem lényeges.

4. Vizsgáljuk most már meg hangtani szempontból az esetleges *qayiq* ~ *hajó* megfelelést.

A török szóvégi *magánhangzó + g, k, q* ~ magyar *p u s z t a m a g á n h a n g z ó* megfelelés túlságosan jól ismert ahhoz, hogy itt rá sok szót vesztegezzünk (vö. BÁRCZI, Szókinés 49—50, Htört.² 134—5). Ebbe a csoportba tartoznak többek között *toklyó, gyarló, karó, tiló* szavaink, amelyek török *-iq* végű szavakból származnak. A *hajó* teljesen beleillik ebbe a kategóriába, és a szónak kettőshangzóra végződő régi *hajoy* alakja a fejlődés szokott útját mutatja.

A tőlem javasolt etimológia nyilvánvalóan a török *qa-* magyar *ha-* fejlődés valószínűvé tételével áll vagy bukik. — Ismeretes, hogy török jövevényszavaink — mint általában az ősz- vagy ómagyar korszakban átvett egyéb jövevényszavak — megtartották az átadó nyelv szókezdő *k, q* hangját, például *karám, karó, kút, komló, kender* stb. Kivételt csak az úgynevezett „mongolos” jövevényszavak *homok* és *harang* képeznek, amelyekről LIGETI (NyK. XLIX, 190—271) negyedszázaddal ezelőtt meggyőzően mutatta ki, hogy — nem „mongolosak”.

Bármilyen célszerű lenne is — etimológiám érdekében — a *harang* török származásának elfogadása, sajnos, nem tudom magam erre rászánni. Szerintem sem a szóvégi *-ng-*t, sem a jelentésváltozást nem sikerült eddig kielégítően megmagyarázni. Mivel a *harang*-ot nem akarom a *hajó* etimológiai magyarázatánál igénybe venni, e kérdés taglalását itt mellőzöm.

Más a helyzet a *homok* szóval. A GOMBOCZ (BTLw. 84) összegyűjtötte adatokat LIGETI (i. h. 200) néhány mongol szóval egészítette ki. Legyen szabad ezekhez még, a teljesség kedvéért, néhány olyan mongol adatot hozzáfűznöm, amelyeket LIGETI cikke megírásakor még nem ismerhetett. A legrégebbi adat, 1389-ből, a Hua-yi yi-yü-ben (LEWICKI) *χumaki* 'sable'; kalmük (RAMSTEDT) *χum* 'Sand, Staub', *χumuug* 'Sandkörnchen, Staubkörnchen'; ordos (MOSTAERT) *χumu^uk^hi* 'terre, poussiére', a *χumu^uk^hin ula* 'montagne de terre (sans rochers)' kifejezésben; modern írott mongol *khumgyj* 'pyl', pylanka, pesčinka' (RINČINE). A szó tehát jobban van mongol nyelvterületen elterjedve, mint azt LIGETI 1935-ben hihette; mégis az az érzésem, hogy jó úton járt, amikor a mongol alakokat török jövevénynek tekintette. Emellett a vélemény mellett szól az a tény is, hogy a mongolban van egy régi, már a Mongolok Titkos Történetében is előforduló és a nyelvjárásokban általánosan elterjedt 'homok' jelentésű *elesün* szó.

A mongol és török alakok viszonya különben sincs tisztázva. RAMSTEDT (Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II.: MSFOu. 104/2: 213) egy mongol-tunguz *-ki*, török *-q, -uq, -qy* denominális névszóképző kapcsán — amelynek létezését az idézett példák aligha igazolják — említi a mongol *qumaki* és török *qum* alakokat. Legújabbán POPPE (Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen. Wiesbaden, 1960. 68, 100) két helyen is összeveti a mongol és török szavakat, anélkül azonban, hogy bármi magyarázatot is fűzzen hozzájuk. — Ha tekintetbe vesszük, hogy egyrészt a török alakok nagy többsége, valamint a legrégebbi török formák egy szótagosak, másrészt, hogy az egyik kalmük alak kivételével az összes mongol adatok két szótagosak, mégsem

lehet a gondolat elől elzárkóznunk, hogy a magyar *homok* a szó „mongolos” változatát tükrözi, — ami persze nem jelenti azt, hogy közvetlenül a mongolból került át a magyarba.

LIGETI cikke óta mindenki egyetért abban, hogy a *homok* török jövevény-szó, és a vélemények csak a szókezdő *h* magyarázataiban különböznek egymástól. A LIGETI adta magyarázat, amely egy török *q- ~ χ-* változást tesz fel, magában véve hibátlan, de BÁRCZI (I. OK. II, 352) joggal mondja meglepőnek, hogy ez a törökben nagyon elterjedt hangváltozás csak két magyar szóban (BÁRCZI a *harang*-ot is ide vonja) tükröződjék. — Sz. KISPÁL MAGDOLNA (NyK. LIII, 56) ugor-kori átvételt tesz fel: „Ez esetben ui. egyszerűen *h- < *k-* változást kell feltenni, ami mélyhangú szóban hangtvörvényes.” — Amennyiben meg tudom ítélni, BÁRCZI körülbelül egyidejűleg (TA. 51, 56 és I. OK. II, 352) arra gondolt, hogy a *homok* szó a magyarban ment át *k- > χ- > h-* változáson. Később (Htört. 122) úgy véli, hogy a szó még az uráli őshaza idejében került át a magyarba. Ez pontosabb (de szerintem helytelebbs) megfogalmazása annak, amit néhány évvel előbb (Szókincs 35—6)¹ mondott. Itt ugyanis a szókezdő *h* problémáját megoldottnak tekintti, ha a *homok*-ot „többi török jövevényeinknél régibb rétegbe sorozzuk”.

Legújabbán MOÓR ELEMÉR (NyK. LXI, 287—96) foglalkozott a *homok* szóval. Szerinte „a török *q* hang szokatlan képviselője *homok* szavunkban csak hanghelyettesítéssel magyarázható”, és „nyilván azért helyettesítették csupán a török szókezdeti *q*-t *χ*-val, mivel a postpalatális *χ* csak szókezdeti helyzetben volt meg a Donyec melléki magyar népcsoport nyelvében”. Tekintettel arra, hogy a Donyec melléki magyarok nyelvéről semmit sem tudunk, még azt sem biztosan, hogy létezett, ennek az állításnak sem nagyon mondhatunk ellent. Egyszerű hipotézisről van itt szó, az emeletes fajtából, amelynek premisszáit, tudniillik, hogy a *homok* eredeti jelentése „futóhomokos terület” volt, meg hogy az ilyen területet kifejező szót csak ott lehetett átvenni, „ahol ez a terepféleség nem lehetett ritkaság”, nem tudom elfogadni. A jelentésváltozás tapadásos és fordított irányban történt, mint azt MOÓR mutatja. Ami a második premisszáit illeti, lehetetlen dolog egy szóátvételt földrajzilag lokalizálni. Ez különben a magyar őstörténetkutatás legnagyobb betegsége. Elvégre is csuvasos *tenger* szavunkat sem éppen a tengerparton vettük át, mint ahogy a *lake* 'tó' szó sem azért került a franciából az angolba, mert az ő- vagy elő-angolok nem ismerték a 'tó' fogalmát, vagy mert az ő- vagy elő-franciákkal együtt laktak, — talán az Ezertó országában. A *teve* a Szaharában került a magyarba?²

5. E sivatagi kirándulás után térjünk vissza a *hajó*-hoz. A *homok* általánosan elfogadott török etimológiája magában véve elég bizonyíték ahhoz, hogy a *hajó* szókezdő *h*-ját török szókezdő *q*-ra vezethessük vissza. Más hangtani problémát meg nem mutat a szó. Persze a helyzet most már az, hogy egy vagy két problematikus szó helyett (ha a *harang*-ot is ide vesszük) most két vagy három problematikus szóval kell majd számolnunk. De a „vak vezet világtalant” ellenére talán mégis csak fény derül egyikre is, másokra is.

Mikor került a *hajó* a magyarba? Az első természetes kérdés: előfordul-e a szó az obi-ugor nyelvekben? Fentebb már említettem a *hajó* két osztják

¹ E mű 2. kiadása, sajnos, nem áll rendelkezésemre.

² E módszer tarthatatlanságáról hosszabban írtam „The outlines of Hungarian prehistory” című cikkemben (Cahiers d'histoire mondiale IV/3 [1953.], 513—40), amely talán nem általánosan ismert magyar szakkörökben.

előfordulását. A *kāiük* orosz jövevényszó, de *kājak* török jövevény, és elképzelhető lenne, hogy itt is ugor kori átvételről volna szó. De nem ez a helyzet. STEINITZ (Geschichte des ostjakischen Vokalismus 58) kimutatja, hogy az Irtis melléki osztják nyelvjárásokban, ahol a *kāiek* szó megvan, a XVII. század első felében egy *a* > *o* változást kell feltennünk. Mivel a kérdéses szó ennek nyomát nem mutatja, újabb átvételnek kell lennie, csakúgy, mint e nyelvjárásokban meglevő többi török jövevényszó nagy részének.

Az argumentum ex silentio veszélyes, — de mégis argumentum. Szerintem az a tény; hogy a *hajó* megfelelőjét a vogulban nem lehet kimutatni, és hogy az osztják megfelelők újabb jövevényszavak, arra vall, hogy a magyar a török szót az obi-ugoroktól való elválás után vette át. Ugyanez áll a *homok* szóra is. Furcsállom, hogy soha senki sem említette expressis verbis, hogy ez a szó hiányzik az obi-ugor nyelvekben. Elképzelhető, de valószínűtlen, hogy a *homok* vagy a *hajó* megvoltak valaha az ugor szókincsben, de a vogulban és az osztjákban eltűntek. Azt hiszem, BÁRCZINAK okvetlenül igaza van, amikor a *k* > *h*- fejlődést speciális magyar jelenségnek tekinti, és nem látom, hogy miért tartja MOÓR (i. h. 295) eleve valószínűtlennek, hogy egy azonos hangváltozás az obi-ugor és a magyar nyelvekben egymástól függetlenül következett volna be. A *hajó* itt javasolt etimológiája BÁRCZI véleményét támogatja. Érdekes volna persze tudni, miért maradt meg a *homok* szóvégi explosívája, és miért tűnt el ez a hang — az ismert fejlődés folyamán — a *hajó* esetében. Ezzel a kérdéssel most, döntő adatok híján, nem akarok foglalkozni.

Veszélyes őstörténeti spekulációknak elejét veendő, hangsúlyozni kívánom, hogy a török *qayiq* átvételének semmi, de semmi művelődéstörténeti jelentőséget sem tulajdonítok. Sem a magyarok, sem a portugálok, svédek, angolok vagy eszkimók — akiknek a nyelvében a szó, mint láttuk, szintén előfordul — nem a törököktől tanultak meg vízen átkelni.

Cambridge.

SINOR DÉNES

Újabb adalékok a »XVI. századi orvosi könyv« kérdéseihez

1. Még 1913-ban GULYÁS KÁROLY, a marosvásárhelyi Teleki Könyvtár akkori öre mintegy három lapnyi mutatóvány kíséretében közzétett rövid ismertetésével felhívta a figyelmet a könyvtár egy középmagyar kor végi orvosi könyvére (Orvosságos könyv a XVI. századból: MNy. IX, 373—7), de csaknem három évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy VARJAS BÉLA előbb a Magyar Nyelvben behatóan ismertesse, majd az Erdélyi Tudományos Intézet kiadványaként bevezetéssel ellátva teljes egészében közzétegye ezt az értékes nyelvemléket (l. tőle: Egy XVI. századi magyar nyelvű orvosi kompendium: MNy. XXXVI, 159—69 és mutatóvány: i. h. 193—7, a kézirat első lapjának hasonmásával. — A kiadás: XVI. századi orvosi könyv. Bevezetéssel ellátva közzéteszi VARJAS BÉLA. Kolozsvár, 1943. XXIV + 656 l. + 3 mell.). VARJAS kutatásai nyomán a címlap nélküli, nyilván csonkult kéziratról a legutóbbi időkig csak annyit tudtunk, hogy ez — az írásjellegből ítélve — a XVI. század végén keletkezhetett. Magának a kéziratnak összeszerkesztőjeként vagy inkább másolójaként ugyancsak VARJASnak sikerült előtérbe állítania LENCSESY György személyét, s egyben valószínűsíteni azt is, hogy a kézirat egybeállítója a Felső-Tisza vidékéről való lehetett (MNy. XXXVI, 162). VARJAS jelzett

közleményeiben körültekintően megvizsgálta a szerzőséggel, a kézirat keletkezési korával, összeállításával kapcsolatos összes mozzanatot, s megjelölte a rendelkezésre álló adatok alapján el nem dönthető nyílt kérdéseket is.

Ezek után nem kis meglepetésünkre szolgált, mikor 1956 tavaszán KÓNYA IMRE, a Teleki Könyvtár akkori bibliográfusa a könyvtár legértékesebb darabjainak a helyszínen való bemutatása rendjén egy XVIII. század közepe tájáról való másolatban az úgynevezett XVI. századi orvosi könyvnek egy olyan példányával ismertetett meg bennünket, amely teljes egészében megőrződött címlapján a kézirat szerkesztőjére, az eredeti kézirat szerkesztése vagy legalábbis lemásolása helyére, a szerkesztő, illetőleg a másoló személyére vonatkozó tájékoztató adalékokkal szolgál. Noha KÓNYA e felfedezéséről már egy kis közleményben hírt adott (l. tőle: XVI. századi magyar orvosi könyv: Orvosi Szemle 1956. 4. sz. 85—6), mégis mivel egyrészt e Marosvásárhelyen megjelenő orvosi szakfolyóiratban napvilágot látott közlemény nyelvészek elé alig-alig kerül, másrészt meg minthogy a közlemény maga korántsem tisztázza az összes felvetődő kérdéseket, az alábbiakban magunk szükségesnek látjuk az újabban előkerült másolat meg más mozzanatok ismertetése rendjén a szóban forgó orvosi könyvvel kapcsolatos néhány kérdés tisztázásához valamivel hozzájárulni, illetőleg az ezután tisztázásra váró kérdésekre rámutatni.

2. Minthogy újabb észrevételeinknek csaknem mindenike magához az ismeretlenségből újabban felbukkant kéziratához kapcsolódik, ajánlatos a következőkben először magára a kéziraatra vonatkozó legfontosabb adatokat közölni:

A Teleki Könyvtár kézirattára *f* — 14(*H*) jelzetű, sötétbarna, egész bőrborítású kézírata kötéstáblájának mérete: 33 × 22,3 cm. A kötéstáblák a széleken kopottak, a kötés sarka kissé rongált, az oromzsinórokkal hét mezőre osztott, dús aranyozású gerinc felső második, világosabb alapú mezőjében a kézirat címlapjáról vett *ARS MEDICA* cím jelzi a kézirat tartalmát. Az első tábla belső felére ragasztott fehér papírlapon a kézirat történetének ismerete szempontjából érdekes következő bejegyzés olvasható: „Liber B. Hadadi Wesselényi Katájé ezenn könyv. Job | 5. Rész 18: vers. Mert *o* az a' ki betegséggel meg látogat, és *o* az a' ki bé kötözget, *o* az a' ki meg sebesit, és | a' kinek kezei meg gyógyitanak.” — Alatta külön bekezdésben: „Job 12. Rész. 13. Vers. Az vrnal vagyon a' bölcsefség és | a' hatalom, övé a' Tanáts és értelem.”

E kéziratot rájegyzés alatt külön 8,5 × 11,3 cm nagyságú papírlapra nyomtatott és a táblára ráragasztott könyvjegyen (exlibris) kettős, a címertani jobb oldalon a gróf Teleki, a baloldalon a gróf Iktári Bethlen címer alatt finom rokokó keretbe foglalva a *G. IKTARI BETHLEN. | SUSANNA G. TELEKI | SAMUELNE.* tulajdonjelző felirat, a kettős címer felett babérfüzéren nyugvó grófi korona s felette szalagdíszben *AZ UR GONDOT VISEL* jelmondat lebeg. A tábla jobb alsó sarkában régi könyvtári rendre utaló $\frac{14}{GBS}$ *fol* rájegyzés olvasható. A törtvonal alatti hármas betűjelt az exlibrisen is szereplő tulajdonos neve kezdőbetűinek tekinthetjük; így e jelzet kétségtelenül a kéziratnak az exlibris-tulajdonos, I. Bethlen Zsuzsanna könyvtárában elfoglalt helyére, illetőleg ezen túl valamelyes mértékben e könyvtár egykori rendszere is utal.

Maga a kézirat terjedelme — beleértve az üres leveleket is — 335 levél, tehát 710 lap. A kézirat másolója azonban a számozást csak a 8. lapon kezdte

el, a 4—7. lapon csak ceruzával írt újabbkori számozás olvasható. De a 8. lap is hibásan van számozva: a 8-as szám ugyanis a 4. levél rectóján (4a 1.) van, holott itt páratlan számnak kellene lennie. A másoló ezt a hibát hamarosan észrevehette, s helyesbítésére kísérletet is tett. Minthogy azonban a hibát nem sikerült kiküszöbölnie, a hibás számozás végig vonul az egész kéziratban. Ilyenformán a másolat szövege utolsó lapszámának 690 helyett tulajdonképpen 691-nek kellene lennie. (A kézirat leírása rendjén, illetőleg a két kézirat között észlelhető különbségek megállapításakor — a könnyen fellelhetőség szempontját tartva szem előtt — magunk alább mindig a másolat eredeti, jóllehet hibás lapszámzására utalunk). — A kézirat levelei $32,5 \times 22$ cm nagyságúak; az írástükör mérete: $27 \times 15,5$ cm. A teljesen folyószöveggel beírt lapok egyik-egyikén 39—42 sornyi szöveg van; a két-háromszorta nagyobb betűkkel írt fejezetcímeket tartalmazó lapokon természetesen a cím terjedelmétől függően a sorok száma változó. A hihetőleg előzéklapul a kéziratához kötött hét, csaknem teljesen beíratlan levél elsőjének rectóján a tintával írt *MS. 2.* jelzet, az utolsónak rectóján pedig ceruzajelzéssel az 1792-es évszám s alatta a *GIBS* négyes betűcsoport áll; ez ismét gróf I. Béhlen Zsuzsánna birtoklására utal. Az orvosi könyv szövege az 1. lapon a következő címlappal kezdődik:

„ARS MEDICA | az az: | Olly Könyv, melljben minde(n),, | féle nyavallyák ellen, (: mellyek Bok | tanak történni az emberi testben :) | sok hasznos és gyarkorta meg pro,, | bált ORVOSSÁGOK talátnak. | Mellyet először őszve Bedegetett Tudos emberek,, | nek Observatiojokból LENTSÉS GYÓRGY | Waradon 1610 Esztend: 26 Maii | Most pediglen ujjalag(!), szent es Istenes szán | dékából, hogj mind maga Uri Házában eshető | (: mellytől ISTEN örözze, :) mind pedig más újje | fogjottakon történhető márges és meg emésztő | nyavallyák ellen tudjon használni. Mlsgs és Gróff | Rhedei, Rhedei Sigmond Ur, kedves élete | Párjával B. Weseleny Kata Asz(sz)onnyal | le irattatott. Erdő Sz: Györgjon 1757 Januario | Z.J.S által.”

Az üres 2. és a teljesen beíratlan 3—4. lap után a 6. lapon kezdődő „Praefatio, az az Elöl járo bebed” első része a betegségek görög és deák nevééről, a gyógyítás alapelveiről szóló — pillanatnyilag a tőlünk felvetendő kérdések szempontjából — kevésbé érdekes első lapja után a 6. lapon az előszót berekesztő két bekezdés II sorból álló szövegében a kézirat összeállítása vonatkozásában az érdeklődésünkre különösen számot tartó, következő tájékoztató sorok olvashatók:

„Annak okáért most a’ betegségekről, annak okairól | irok röviden, a bölts embereknek könyvökből á men,, | nyire az Ur Isten erőt ad, és hozzá segít, melly írásom,, | nak idővel ha valaki hasznát vészi, ditsérje az I(ste)nt érette.

En ezeket nem bölts emberek(ne)k, kik én nállamnál | sokkal többet tudnak, de a’ szegény tudatlanok(na)k azert | szedegettem sok munkammal és fáratsagommal őszve, | hogy vehesenek ők valami hasznót belöle, en se talál,, | talsam hiv alkodással élni az Ördög parnáján; de a Sz: | Pálnak írása Berint legyek valami jo dologban fog,, | lalatos. Vedd jó neven azért tölem Atyam fia keresztyén.”

Magának az orvosságos könyvnek szövege a kézirat másolójától mindjárt 8-as számmal számozott lappal kezdődik, és a 690-nel számozott utolsó lappal végződik. A kötetet egy 11 levélre terjedő „Index totius libri de arte medica” feliratú rész rekeszti be.

3. Mielőtt bármilyen más kérdést tárgyalnánk, a kiadott kézirat és az utóbb felbukkant 1757-i másolat közötti tartalmi különbségekkel kapcsolatban a következőket kell előrebocsátanunk:

A) Az 1757-i másolat nemcsak a címlappal és a „Praefatioval” nyújt teljesebb szöveget. Egyikünk (FARCZÁDY) SZÉKELY MARGIT szíves segítségével gondosan átnézte és laponként kijegyeztette a másolat és a VARJAS jóvoltából nyomtatásban előttünk álló kézirat szövege közötti terjedelembéli különbségeket. Ez átnézés eredményeként megállapítható, hogy a két kézirat törzsanyagát tekintve — a címlapot és a Praefatio-t figyelmen kívül hagyva — az 1757-i másolatban mintegy 1773 sornyi többlettel találkozunk. Ez a nem jelentéktelen többlet az 1757-i másolat 35 helyén elszórva bővíti a VARJAS-féle kiadással szemben az Ars Medica anyagát. Hogy a többlet eloszlásáról valamelyes fogalmat lehessen alkotni, a következőkben az 1757-i kézirat többletét a következő számadatok beiktatásával érzékeltetjük (az első szám az 1757-i másolat, a második a VARJAS-kiadás lapszámát, a : utáni szám pedig a többlet sorok számát jelzi): a) 10 soron alóli többlet-szöveg: 15/15 : 9, 122/111 : 2, 123/118 : 5, 149/147 : 5, 151/149 : 3, 158/156 : 6, 172/170 : 7, 201/200 : 2, 340/340 : 1 (2 szó), 470/458 : 1 (5 szó); — b) 10 és 10-nél több sornyi többlet-szöveg: 16/17 : 10; 17—23/18 : 212; 38—40/33 : 54; 42—5/36 : 112; 53/45 : 14, 64—5/55 : 54, 91/82 : 10, 117/111 : 10, 178/177 : 57, 181/180 : 49, 197/196 : 14, 217/217 : 12, 262—4/263 : 50, 271—2/271 : 52, 325/324 : 13, 363—5/362 : 110, 379—80/375 : 50, 384—5/387 : 47, 454—64/450 : 352, 574/556 : 17, 677—90/647 : 430 és az „Index” teljes egészében.

B) A két kézirat összeolvasása rendjén egyikünk megállapította, hogy a fenti terjedelembéli eltérések mellett az 1757-i kézirat szövegében hihetőleg a legalábbis egyelőre személyében ismeretlen másoló, Z. J. S. figyelmetlen munkája következtében a VARJAS kiadta szöveghez képest szövegromlások is vannak. Például a VARJAS-kiadás 11. l.-ján olvasható *Telefegbél valo Főfájásrol* fejezetcím az 1757. évi másolatban *Feleségből való főfájás*-ra értelmetlenkedik (vagy talán a másoló egyéni házasársi életét tekintve: értelmesedik?). Az idézett kiadás 69. l.-ja 2. bekezdésének *Eledellel vekonnnyal eljjen...* kezdetű szövegrésze második szavát a másoló az itt értelmetlen *tyukomnyal* szóval szerelte fel. A VARJAS-kiadás 70. l.-ján az első bekezdés *Bérőknek az lewelet tērd megh...* kezdetű szövegében Z. J. S. a harmadik szót *levét* alakban másolta, és ezzel a megmásított szöveg a képtelen lé-r ö-r és-re ad orvosi utasítást.

C) A két másolat közötti szövegbeli eltérés néha, de jóval ritkábban éppen abban mutatkozik, hogy a VARJAS-kiadás szövege bővebb, mint az 1757-i másolaté. Magunk egyrészt a két kézirat egymáshoz való viszonyának kérdésével szövegszerűen ezúttal nem óhajtunk foglalkozni,¹ másrészt meg helykímélés okából is az ilyen tekintetben adódó különbségeket még olyan számszerű kimutatásban sem adjuk, mint előbb az A) alpontban tettük.

D) Nem ritkán a két kézirat-szöveg közötti különbség a többlet-szöveg mellett a tartalmilag egyező szövegrészek kisebb-nagyobb mérvű fogalmazásbeli eltéréseiben is jelentkezik. Például a 91/82. l.-on a *Zēmnek Szēre koppadasarol* című fejezet első mondata mindkét kéziratban azonos, a többi rész fogalmazásban eltér tőle, és emellett a fejezet 10 sorral terjedelmesebb is. A példák számának szaporítását feleslegesnek ítélve, most rátérünk egy ennél lényegesebb kérdés tárgyalására.

4. Mielőtt a két kézirat egymáshoz való viszonyáról kialakított vélekedésünket, feltevéseinket közölnök, szükségesnek tartjuk először az 1757-i kézirat címlapja alapján azt a kétségtelen tényt kiemelni, hogy az *Ars Medica* VARJASTól kiadott szövegét nemcsak Lencsés György másolatának (így VARJAS a kiadás bevezetőjében: XIV. l.), hanem az ő szerkesztményének is kell tekintenünk. S ha már így a Lencsés személyére terelődött a figyelem, legyen szabad arra is hivatkoznunk, hogy időközben a szerencsés véletlen az ő személyére és továbbmenőleg a VARJAS kiadta kézirat szerkesztő-leírójára nézve is rendkívül értékes bizonyító adatokhoz juttatott hozzá. Közbevetőleg meg kell vallanunk, hogy éppen azért vártunk néhány évig a XVI. századi orvosi könyv kérdéseinek megvizsgálásával, mivel reméltük, hogy egyikünknek az erdélyi oklevélszótár anyagának gyűjtésére irányuló szakadatlan levéltári kutatása révén Lencsés személyére nézve valamilyen újabb adat kerülhet elő. Örvendetes, hogy ez valóban meg is történt.

5. Közlelebről ugyanis JAKÓ ZSIGMOND és KIS ANDRÁS szíves figyelmeztetése révén egy olyan missilishez jutottunk, amely amellelt, hogy rávilágít Lencsésnek egy bizonyos időpontban az erdélyi fejedelmi udvari életben játszott kiemelkedő szerepére, egyben döntő bizonytságot szolgáltat arra nézve is, hogy a VARJAS-kiadás alapjául szolgáló kézirat Lencsés sajátkezűleg leírt példánya. JAKÓ figyelmeztetése nyomán KIS ANDRÁS ugyanis Lencsés Györgynek a besztercei bíróhoz intézett következő levelével lepett meg, amelyben Lencsés György „Önagysága fű-hoppmestere” kéri a besztercei bírót, hogy küldje el udvari szolgálatra azt az asszonyt és azt a törpe leányt, aki Besztercén tartózkodásukkor a fejedelemasszony házánál szolgált.

Gyulafehérvár, 1577. március 18.

Prudenó Circumspecte domine, Amice honoran(de), | Salutem et Seruitor(um) com(men)dationem. Ifthentwl | .kinek mýndén ýoth es io egeffegéth kewanok mýndén wdeoben. Errwl akaram .k.det | megh talalnom, oth Bezterczen letwnkben | Egý Azzonyallath zolgala azzonyunk haza | nepenek, Janos Papne felfaluý, ký | azzoron io ýecontétte, hogy ennek vthan(n)a io | azzonyunk eo N.nak hazaban, affele paraýtj | munkakkal éremesth zolgálna. Toaba | Egý oth valo Embérnek vagion egý kichin | teorpe leanýa, mely feleol azzoron hogy | oth valank, izentem vala en Biro vra(m)nak, Annak attýat annyatt hývaffa k.ed | magához, zolion, k.ed nek ýk, Ith aý w | leanýok Azzonyunk eo N.ga vduaraban | tíztéffegé6 e6 beochwlete6¹ helyén lezén, | Iftentwl nek ýk chak wgian² ezt [kellene] kewannýok | k.ed Annakokaert | mýnd aý Janos papneth, mýnd penigh | aý teorpe leanth zéreoýtelle zekerre, | e6 mýngiarafth kwlgie ide k.ed | azzonyunk eo N.ga vduaraban. |³ Azzonyunk eo | N.ga ýo newén wezý k.twl | ezbelj zolgálatáth k.nek. Ifthen tarcha megh k. Ez lewel | Feýerwarath keolth, 18 Martj 1577 | K.ed Barattya, | Lenchýes Georgy, eo | N.ga fw Hopmestere.⁴

¹ E szóban a *w* és a *t* félíg kitőredezett.

² E szó betűi szinte az olvashatatlanságig kitőredeztek.

³ Innen az *I/ten* szóig terjedő mondatot Lencsés betoldó jellel a lap szélére írta.

⁴ Eredetije a kolozsvári Állami Levéltárban Beszterce város lt.-ban 22/1577 jelzet alatt egy félív első lapján végig Lencsés György kezeírásával. A levélalakban összehajto-

6. Az itt közölt levélből nemcsak az az önmagában se jelentéktelen tény tűnik ki, hogy Lencsés György 1577-ben Báthory Kristóf (1576—1581.) vagy talán inkább felesége főudvarmestere volt, hanem az az ennél jóval jelentősebb is, hogy a sajátkezű levél írásjellege a VARJAS kiadta kézirat írásával kétségbevonhatatlanul egyezik. A levelet és a kéziratot tehát az onegy kéz (Lencsés György) írta. Ezek után aligha lehet kétséges, hogy 1577-ben a főudvarmesteri tisztszen jelentkező Lencsés valóban azonos személy azzal a Lencsés Györggyel, aki 1583 májusában Báthory Kristóf (+1581.) leányát, Báthory Zsigmond (1581—1598.) testvérét, Grizeldisz, Zamojszki János lengyel kancellár menyasszonyát¹ főszakácmesteri minőségben a krakkói esküvőre kísérte (I. VERESS ENDRE, Báthory István király. Bp., 1937. 212; ezt az adatot már id. VARJAS i. m. XIII. l.:is.). Jóllehet mindez meglehetősen kevés ahhoz, hogy Lencsés személyét közelebbről megismerjük, annyi azonban számunkra már e tények alapján is kétségtelennek látszik, hogy Lencsés személyét éppen az orvosi mesterségben való alapos jártassága és megbízhatósága ajánlotta a főszakácmesteri tisztségre. Noha, sajnos, a Báthoryak-korabeli udvari élet szervezetét kellően nem ismerjük, annyi — az udvari élet hagyományörző jellegét tekintve véve — így is kétségtelen, hogy a helyzet akkor is nagyjában olyan lehetett, mint egy századdal később, Apafi Mihály korában. Mint SZÁDECZKY BÉLÁNAK az e korbéli fejedelmi udvartartásról írt dolgozatából tudjuk, „a főudvarmester az udvar egész személyzete felett és annak belső ügyeiben legfelsőbb felügyeleti joggal felruházott udvari ember volt. Az udvarmesteri állást rendszeren egy főúr töltötte be, ki már azelőtt az udvar körében élt, ott tapasztalatokat gyűjtött, az udvari szokásokkal s az udvari élet egész körére terjedő ismeretekkel rendelkezett. De fontos hivatalának, hivatásának megfelelően nemcsak tapasztalt, hanem erkölcsileg is kiváló, feddhetetlen életű férfinak kellett lennie...” (A főudvarmesteri tisztre nézve l. még tőle: I. Apafi Mihály fejedelem udvartartásából: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Gyula-ehérvárt 1912. október 12—14. napján tartott hetedik vándorgyűlésének

gatott félív második lapján a következő címzés: „Prudenti Circumspecto domino. N. Uudici primario Biftritien(si), etc. d(omi)no et Amico honoran(do).” — Feltépett, harmadában hiányzó papírfelzetes zárlatán — hihetőleg — Lencsés György elmosódó rajzú (álló lovas-alak?) gyűrűpecsétjének nyomaival.

¹ KÖVÁRY LÁSZLÓNAK a Báthory-nemzetségről összeállított családfáján (Erdély nevezetesebb családai. Kvár, 1854. 29) Kristóf leánya, Grizeldisz (meghalt 1590.) ugyan Zsigmond hugaként szerepel, ez azonban csak tévedés lehet, mert Zsigmond — Kristóf fiaként — 1573-ban született, a fejedelmi székbe kerülésekor (1581.) tehát nyolc, Grizeldisz menyegzőjékor is csak tíz éves volt.

Első pillanatra feltűnőnek tetszhetik az, hogy az a Lencsés, aki 1577-ben a fejedelmi udvar legfőbb tisztségében főudvarmesterként jelentkezik, hat évvel később Báthory Grizeldisz lakodalmi küldöttségében jóval alacsonyabb tisztségben, a főszakácmesteriben megy Lengyelországba. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy Báthory Kristóf 1581-ben bekövetkezett halálával új fejedelem, Báthory Zsigmond került a fejedelmi székbe, egészen érthető, hogy a kiskorú fejedelem udvarában — elsősorban a bizalmi állásokban — nagy változások következtek be. Ezzel függhet össze a Lencsés személyével kapcsolatos változás is. Még inkább érthető Lencsésnek 1583-ban az alkalmi főszakácmesteri tisztségben való feltűnése akkor, ha — mint erre előbb is utaltunk — Lencsés nem a fejedelem, hanem a fejedelemasszony udvarmestere volt. Ebben az esetben ugyanis a fejedelmi férj elhúnyásával természetesen megszűnt az özvegy fejedelemasszony körül is az udvartartás, és így feleslegessé vált a főudvarmester személye is.

Emlékkönyve. Szerk. Erdélyi Pál. Kvár, 1913. 58—85; az ide vonatkozó rész a 70—1. l.-on.)¹

Nem kétséges tehát, hogy 1577-ben Lencsésnek a fejedelmi környezetben nemcsak orvosi tudományban, de társadalmi származásban, erkölcsi tekintélyben és az udvari élettel kapcsolatos tapasztalatokban is kiemelkedő egyéniségnek kellett lennie. Alig hihető, hogy tapasztalatlan, fiatalabb rendű ember kerülhetett volna a fejedelem vagy fejedelemasszony udvartartása vezető tisztségébe. Éppen azért Lencsésnek 1577 táján legalább 35—40 éves javakorabeli férfinak kellett lennie. Ilyenformán az 1610-ben kéziratát Váradon végleges formában öntő Lencsés (erre nézve l. alább!) már a hozzátvetőlegesen 70 év körüli, öreg rendű férfiak sorába tartozhatott.

7. A viszonylag megnyugtató módon tisztázható személyi kérdések mellett fogas kérdéseket vet fel a közelebbiről előkerült 1757-i kézirat címlapján a kézirat szerkesztési keltéként szereplő 1610-es évszám. Ennek alapján ugyanis L e n c s é s G y ö r g y orvosságos könyvét nem XVI. században szerkesztett, illetőleg összeírt, hanem 1610 táján keletkezett, bár anyagában kétségtelenül XVI. század végi műnek kellene tartanunk. Annak kiemelt hangsúlyozásával, hogy e kérdést magunk nem óhajtjuk, illetőleg nem tudjuk ezúttal véglegesen eldönteni, talán nem felesleges néhány ide vonatkozó észrevételünket a további kutatás számára az alábbiakban ismertetnünk:

A) L e n c s é s sajátkezű levelének és ugyancsak kétségtelenül sajátkezű kéziratának írásjellege a betűvetés és a sorvezetés erőteljes lendülete tekintetében olyan mértékű egyezést mutat, hogy a két kéziratot megközelítőleg egy időtájt keletkezettnek kell tartanunk. Minthogy bennünket a kétségtelenül hiteles levél 1577 éve köt, a címlaptalan és évszámatalan kézirat keletkezési idejét is ehhez az évszámhoz közeli időkörbe kell helyeznünk.

B) Azt feltennünk, hogy a címlaptalan kézirat valóban 1610-ben vagy a tájt keletkezett legyen, az írásjelleg miatt még lehetséges volna, hiszen a kézirat írásjellegeben nincs egyetlen olyan jellemzően XVI. századi vonás sem, amely miatt a kéziratot feltétlenül e századból valónak kellene tartanunk. Az 1610-ben vagy az e tájt való keletkezés azonban tartalmi okok miatt teljesen valószínűtlen. Annak ugyanis, hogy a VARJAS gondozásában közzétett kézirat szövege szolgált volna az 1757-i másolat alapjául, ellentmond az a tartalmi tény, hogy az 1757-i kézirat nemcsak hogy az elején címlappal, a Praefatio-val meg a kézirat végéhez csatlakozó Index-szel teljesebb (ezek hiányát a VARJAS-féle kéziratban végeredményében még a kódex első és utolsó leveleinek a másolás utáni utólagos leszakadozásával magyarázhatnók!), hanem — mint előbb láttuk — magában az orvosi könyv törzsrészeiben is tekintélyes mennyiségű a többlet-szöveg, sőt nem ritka a fogalmazásbeli változtatás sem.

C) Éppen ezért a két kézirat közötti tartalmi különbséget megnyugtatóan csak úgy magyarázhatjuk meg, ha feltesszük, hogy a VARJAS kiadásában előtünk álló kézirat 1577 táján, illetőleg valamikor ez időponton innen, de mindenestre még a XVI. század utolsó negyedében keletkezhetett, az 1757-i kézirat

¹ A tudományos felelősség szempontját tartva szem előtt, szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy a szerzők egyike (FARCZÁDY ELEK) az 1757-i másolati példánynak a VARJAS kiadta szöveggel való egybevetését meg az 1757-i kézirat történetére vonatkozó marosvásárhelyi adatok összegyűjtését végezte el. Az erre vonatkozó jegyzetek meg a további kutatások eredményeinek felhasználásával készült s itt közzétett tanulmány a másik társszerző fogalmazásában kerül ki a sajtó alól.

címlapján emlegetett 1610-i kézirat pedig ennek az eredeti kéziratnak egy *Lencsés*től rendre-rendre bővített és 1610-ben véglegezett szövegezésű kézírata felhasználásával készült másolati példány lehet.

D) Ezen a gondolatsoron tovább menve egyáltalán nem lehetetlen tehát, hogy a *VARJAS*-féle kézirat és az 1757-i kézirat alapjául szolgáló 1610-i másolat közé még egy másik másolat is iktatódott, sőt továbbmenőleg az is lehetséges, hogy az 1610-ben gyógyítási tapasztalata eredményeit egy újabb kéziratváltozatban véglegező *Lencsés* első kézírata mellett egy másik, betoldásokkal kiegészített kéziratot (esetleg változatait) is felhasználta. Mindez olyan, a lehetőségek közé, de — egyelőre — nem egyben a bizonyíthatóság körébe tartozó feltevés, amelynek óvatos megfogalmazásakor egyáltalán nem tartjuk lehetetlennek, hogy más, a mi álláspontunknak ellentmondó vagy legalábbis azt többé-kevésbé módosító feltevések majd a mienknél elfogadhatóbbnak ne bizonyulhatnak.

E) Az előbbieken kifejtettek összefoglalásaképpen magunk tehát a *VARJAS*-féle kéziratot *Lencsés György* orvosi könyve első eredeti tisztázati példányával, az 1610-i kéziratot szintén *Lencsés* kiegészítéseivel, kihagyásaival, illetőleg részben átfogalmazásával sajátkezűleg összeírt szerkesztményének tartjuk. Nem nagy valószínűségét látjuk ugyanis annak, hogy az 1757-i erdőszentgyörgyi kézirat másolójának még a másolásban sem valami nagy értelmi képességről tanúskodó kezétől erednének e másolatban előbb megállapított bővítések és — a másolási hibákat kivéve — más természetű módosítások.

8. Összefoglalva tehát az eddigieket, a kéziratok leszármazása ilyen lehet: 1. *Lencsés György* orvosi könyve 1577 tájáról (a *Teleki* könyvtár *VARJAS* kiadta kézírata); 2. *Lencsés György* bővített-módosított kézírata (megsemmisült vagy lappang); 3. az 1610-i váradi kézirat (az 1757-i kézirat címlapjának tanúsága szerint ennek másolati alapjául szolgáló, hihetőleg szintén *Lencsés* szerkesztette kézirat-változat; megsemmisült vagy lappang) és 4. az erdőszentgyörgyi, *Z. J. S.* által 1757-ben másolt kézirat (jelenleg a *Teleki Könyvtárban f-14(H)* jelzet alatt).

9. A XVI. századi orvosi könyvvel kapcsolatos újabb mozzanatok felhasználásával tett észrevételeink ismertetése után még néhány, az eredeti kézirat egyik későbbi tulajdonosának s a kézirat megőrzőjének személyét illető, utóbb előkerült adat felsorakoztatását sem mulaszthatjuk el.

VARJAS — *Lencsés* most már eredetinek tekinthető kézírata kezdőlapján olvasható sajátkezű bejegyzés alapján — ez eredeti példány későbbi tulajdonosai közül elsőként *Barakonyi Borbély Jánost* jelölhette ugyan meg (l. a hasonmást a *MNy. XXXVI, 194—5. l.* között és az id. kiad.-ban a 2. l. után mellékletként, valamint a *Bevezetés XXI. l.-j*át), de e XVII. század közepi tulajdonosról semmi közelebbit nem tudott. (Az id. kiad.-ban nyilvánvalóan sajtóhibából bekérült 1550-es évszám 1650-re javítandó.) Magunk azonban most — részben *BUSTYA ENDRE* szíves figyelmeztetése révén — látjuk, hogy már *ERDÉLYI PÁL* — *Barakonyi Ferenc* énekeskönyvének ismertetése során — a *Barakonyi*-család történetével foglalkozva tisztázta e *Torna megyei Barakonyban* a XV. század folyamán feltűnő és onnan szerteágazó család történetének számos mozzanatát. A jelentős szerepet játszó család magyarországi ágai már a XVII. század elején kihaltak, s a század derekától már csak a család Erdélybe vetődött tagjairól tudunk. Ezek közül *Barakonyi*

ARS MEDICA

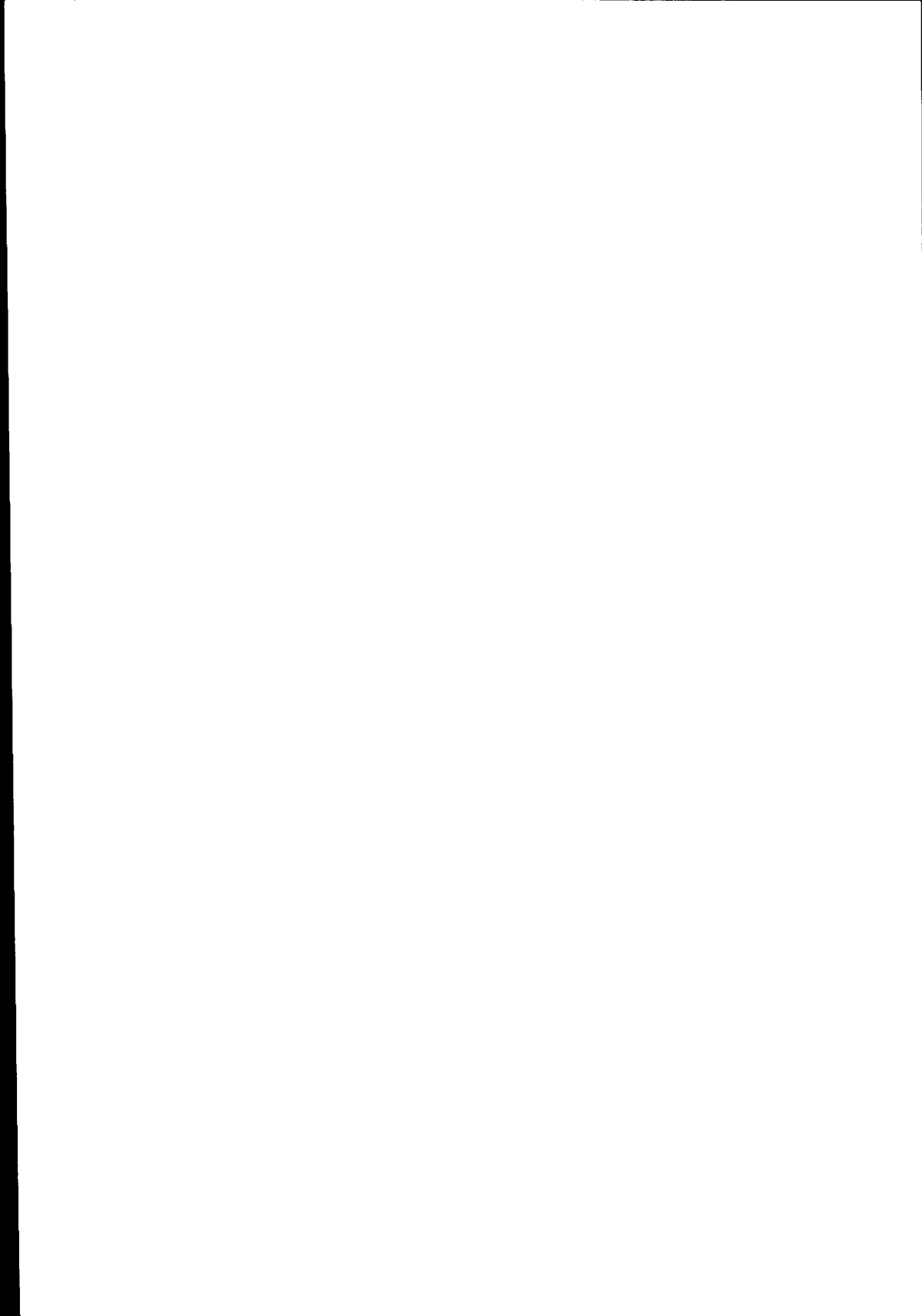
az az:

Olly Könyv mellyben minden
féle nyavallyak ellen: mellyek azok,
tanal történni az emberi testben?
sok hasznos es gyaborta meg pro-
bált ORVOS. AZOK találatna

Mellyet előző évi redygetet, Tudas embere-
nel Observatiojából ^o L. E. S. S. S. György
Warendon 1610 Ertend. 26. Művi

Most pediglen ujjalag, jelent es Istenei rai-
delából, hogy mind maga lvi káraban eshet-
ti: mellytől Isten öröze, mind pedig más ügye
fogottalabon történhető meger es meg eméltő
nyavallyak ellen tudjon használni. Allig es Graf
Rhedei, Rhedei Sigmond Ur, Kédres clete
Rajzával D. Weseleny viciata ^o A. r. onnyal
le. izatta tott. Erdős Györgyon 1757 Januári

L. 78 által

Péter 1621. december 11-én Bethlen Gábortól, testvére, István pedig 1655. július 11-én II. Rákóczi Györgytől nyert címeres nemeslevelet. Ezeknek valamilyen atyjafia lehetett az a Barakonyi János, akinek Szilágyi Erzsébettel való házasságából származó elsőszülött fia, Sámuel, testvérével Jánossal együtt Kemény János seregében harcolva 1658-ban tatár rabságba esett. Tudjuk azt is, hogy anyja — fiai váltságdíja fejében — lekötötte a nagyenyedi piacon levő kőházát a hozzá tartozó szántóföldekkel, szőlőkkel és rétekkel együtt. Minthogy ez alkalommal már csak az anya szerepel, s továbbmenőleg azért, mivel Árkosi Benedek nagyenyedi főhadnagy és Nagyenyeden lakó Zaláni Pál nemes személy 1671. október 18-án kelt, Fejér megyéhez intézett vallató-jelentése az egyik bizonyoságot „Nobilis Elisabetha Szilágy Egr(egii) quondam Joannis Barakonyi de N Enyed Relicta vidua Annor(um) cir(citer) 66” mondja, Szilágyi Erzsébet talán már 1658 táján, 1671-ben azonban már egészen bizonyosan özvegy volt. (Az adatokra nézve l. ERDÉLYI PÁL: ErdMúz. XXIV, 183—4; az 1671-i vallató levél eredetijét az ENMúz. Borbély Sámuel gyűjt. I. köteg.) Az írásjelleg alapján nem lehet eldönteni, hogy a VARJAS-kiadás alapjául szolgáló Lencsés-kéziratba az 1671-ben már kétségtelenül n é h a i B a r a k o n y i J á n o s, az atya, vagy az 1658-ban már tatár fogságba esett, tehát ugyancsak férfisorban levő hasonló nevű fiú tette-e a tulajdonjelző bejegyzést. Az azonban az a korbéli erdélyi névhasználati szokások és a kézirat jellegének ismeretében bátran állítható, hogy az a B a r a k o n y i B o r b é l y J á n o s, aki e bejegyzést a XVII. század közepe táján tette, orvoslással mesterségszerűen foglalkozó személy lehetett, s így két elemű vezetéknevében a *Borbély* elem éppen mesterségére utaló megkülönböztető név volt. Hogy miként kerülhetett hozzá Báthory Kristóf vagy felesége főudvar-, illetőleg Báthory Grizeldisz főszakácsmesterének orvosi könyve, az egyelőre nem tartozik a tőlünk eldönthető kérdések közé.

10. Az erdőszentgyörgyi kézirrattal (1757.) kapcsolatban is rögzíthetünk néhány, részben magából a kéziratból, részben meg más forrásokból származó könyvtörténeti tényt.

A) Először is érdekes, hogy ez a kézirat is abból a gróf Rhédei Könyvtárból került ki, és ugyancsak Marosvásárhelyre menekedett, mint a MS.- és MGl.-at őrző Koncz-kódex (l. tőlünk: a Marosvásárhelyi Sorok. Bukarest, 1957. 8—9 és SZABÓ T. ATTILA: MNy. LIII, 337, ill. MNyTK. 97. sz. 4). Ma a két kézirat két külön könyvtárban, az előbbi a marosvásárhelyi Teleki Könyvtár, az utóbbi a marosvásárhelyi református kollégium Nagy Könyvtárának anyagával a Bolyai Könyvtárban a „Teleki-téka” épületében ismét egy helyre került. E két értékes kézirat is mutatja, hogy az erdőszentgyörgyi Rhédei—Würtenberg könyvtár megsemmisülésével, kis részben anyaga szétszóródásával a magyar könyvtárügyet milyen fel nem mérhető károsodás érte, hiszen bizonyára nemcsak e két kézirat képezhette e könyvtár kiemelkedő értékeit.

B) Az erdőszentgyörgyi kézirat a címlap tanúsága szerint minden kétséget kizáróan gróf Rhédei Zsigmond és felesége báró Wesselényi Katalin megbízásából — a férj halála (1758.) előtti évben — készült másolat (l. a címlap szövegét előbb a 2. pontban és a hasonmáson, valamint KÖVÁRY LÁSZLÓ, Erdély nevezetesebb családjai. Kolozsvár, 1854. 214). Az előbbieken alapján az is kétségtelen, hogy ez a kézirat az 1610-ből való váradi kézirat másolata. Ez az 1610-i másolat jelenleg ismeretlen (megsemmisült vagy lappang), de az 1757-i erdőszentgyörgyi másolat a Teleki Könyvtár levéltárában őrzött (30. sz. köteg) s a könyvtáralapító gróf Teleki Sámuel (1739—1822.)

felesége gróf Iktári Bethlen Zsuzsánnának egy 1782-ből való könyvtárlajstromában már szerepel. E könyvtárlajstrom előzéklapja rectóján *Bethlen Zsuzsanna* sajátkezű írásában ugyanis ez olvasható: „Könyveim nevei melyeket én G Iktári Bethlen Susanna Istenem segedelmével kezdettem szerezni még 1770-től fogva (!)”. — A jegyzék 1. l.-jén kezdődő rész felirata ez: „1780 magyar könyvek. Egész arkusban” (azaz ívrét nagyságban); az e részben felsorolt magyar könyvek között a jegyzék 3. l.-jén kétségtelenül az erdőszentgyörgyi kéziratra vonatkozik ez a jegyzékbeli adat: „Lencsés György *Ars Medica*, melyben mindenféle nyavalyak ellen használt es probált orvosságok tanaltnak. Várad 1610. Le iratot E.Sz.Györgyön kéz írás 1757.” — E kézirat minden valószínűséggel a könyvjegyzék összeírásának évében, azaz 1780-ban kerülhetett gróf Iktári Bethlen Zsuzsanna tulajdonába, mert egy ugyanabban az iratkötegben levő hasonló könyvlajstrom 2a lapján „A(nn)o 1779 Grof Iktari Bethlen Susanna Szebeni Magyar Könyvei — In Folio” címet viselő részben még nem találunk az 1757-i erdőszentgyörgyi kéziratra vonatkozó bejegyzést. A kötetábla felső feléről előbb idézett tulajdonjelző bejegyzés (1. 2. pont) útmutatása alapján feleletet tudunk adni arra a kérdésre is, hogy az erdőszentgyörgyi kézirat miképpen kerülhetett gróf Teleki Sámuelnek gróf I. Bethlen Zsuzsanna tulajdonába. Báró Wesselényi Kata gróf Rhédei Zsigmondnak felesége és egyben gróf I. Bethlen Zsuzsánnának nagynéje volt. Azt is tudjuk, hogy gróf Teleki Sámuel udvari kancellár és gróf I. Bethlen Zsuzsanna egyik leánya, Máriskó gróf Rhédei Ádámhoz ment férjhez. E rokoni kapcsolatok ismeretében érthető, hogy a nagy könyvgyűjtő kancellár felesége rokoni kapcsolatait felhasználva juthatott az erdőszentgyörgyi könyvtárnak ehhez, a XVI. századi orvosi könyv történetének közelebbi ismerete szempontjából oly értékes kézirathoz.

C) Mint előbb is láttuk (2. pont), az erdőszentgyörgyi kéziratot a Teleki Könyvtár kéziratára mai rendjében *f — 14 (H)* jelzet alatt található, és ugyanott *f — 19 (H)* jelzet alatt őrzik *Lencsés György* eredeti kéziratát is. A két kézirat már legalább másfél évszázada viselheti ezt a jelzetet, hiszen a könyvtár legrégebbi, 1811-ből való katalógusában is mindkettő ilyen jelzet alatt szerepel. Éppen ezért számunkra érthetetlen, hogy ha *GULYÁS KÁROLY* a kézirat első, futó ismertetésekor, 1913-ban nem is utalt az ugyanazon kéziratárban néhány kézirattal odébb álló, sarkán a szembeszökő *ARS MEDICA* címet viselő 1757-i erdőszentgyörgyi másolatra, hogyan történhetett meg az, hogy szinte három évtizeddel később, 1939-ben sem hívta fel *VARJAS* figyelmét erre a XVI. századi orvosi könyv történetének ismerete szempontjából különleges jelentőségű kéziratra. Ami *VARJAS* illeti, ő rövid marosvásárhelyi kutatómunkája során mint *k ü l s ő k u t a t ó* nyilván csak a könyv- és kéziratárnak pánccs szekrényben őrzött legféltebb darabjait, s a tőle gondozott kiadvány kéziratát nézhette meg, de magát a megjelentetett kiadványt fénykép-hasonmásból adta ki (egyikünk egykori személyes értesülése). Mindenesetre hálával tartozik a nyelvemlék- és könyvtörténeti kutatás *KÓNYA IMRÉ*nek azért, hogy személyes tájékoztatás, majd — a kiadás megjelenése után közzétett — kis közleménye révén felhívta a figyelmet erre a sok tekintetben homály- és kételyoszlató, de egyben újabb, egyelőre meg nem oldható kérdéseket is felvető kéziratra.

II. Fentebb némely esetben véglegesnek látszó formában, más esetben meg a valószínű feltevés mértékéig több olyan kérdés megoldását kíséreltük meg, amelyekre nézve az eddigi kutatás egyáltalában nem igyekezett vagy csak

bizonytalankodó hozzászólások alakjában igyekezhetett válaszolni. Jóllehet — talán — valamelyes joggal remélhetjük, hogy észrevételeink hozzájárulnak egyes kérdések végleges megoldásához, korántsem hisszük, hogy akárcsak fel is vetettük, s még kevésbé, hogy — legalább feltevészerűen — megoldottuk a szóban forgó orvosi könyvvel kapcsolatos összes kérdéseket. A továbbiakban elengedhetetlenül szükséges volna elsősorban az erdőszentgyörgyi kézirat (1757.) többletszövege anyagának kiadása mellett főként Lencsés György személyével kapcsolatban annak tisztázása: hol, milyen körülmények között tett szert ez a magas bizalmi tisztségeket viselő udvari ember olyan mértékű érdeklődésre és ismeretre, amilyenről a tőle szerkesztett hatalmas orvosi kézikönyv tanúsodik. Lencsés személyével kapcsolatban egyebek mellett még tisztázandó kérdés marad az is, hogy az 1577 táján viselt főudvarmesteri és 1583-ban teljesített főszakácmesteri tisztsége utáni időben miként alakulhatott ügyélete sora, hogy 1610-ben Váradon szerkessze meg orvosi könyve újabb változatát. Annyi azonban az előbbiekből kifejtettek után már ma kétségtelen, hogy Lencsés György nemcsak másolója, hanem összeszerkesztője is volt a keze alól kikerülő kéziratoknak.

Éppen ezért észrevételeink berekesztéseként bátran javasolhatjuk, hogy a továbbiakban erre a sok szempontból értékes kéziraatra a „XVI. századi orvosi könyv” elnevezés helyett „Lencsés György orvosi könyve” megjelöléssel hivatkozzunk, és anyagában ezt a legkülönbözőbb időkből és szerzőktől származó gyógyítási módokat magába foglaló gyűjteményt továbbra is bátran a XVI. század második felében — hihetőleg — legnagyobb részében valóban gyakorolt gyógyítási eljárások nagyszabású összefoglalásának tekintsük.

FARCZÁDY ELEK—SZABÓ T. ATTILA

Személynevek és helynevek

Az Árpád-kori Személynévsztár kérdéseiből

I.

I. Elöljáróban egy „megöszült Régiség”-et idézek: „A Magyar Onomasticon nálunk még gyermeki korban sintsen, bár haszna igen nagy lehetne a Genealogia készítésben és a perlekedés folytatásokban. E nem képzelt tárgyról keveset mondani annyi még most, mint Nevetiséget okozni: azért különös munkában szándékozom bizonyító próbákkal e megöszült Régiséget felvilágosítani” (HORVÁT ISTVÁN: TudGyűjt. 1821. III, 49; a ritkítás az eredetiben). Tudtommal HORVÁT ISTVÁNNAK az a munkája, amelyből a fenti sorokat idéztem (i. h. 37—70), elsőként mutat rá irodalmunkban a névtáraknak nemcsak gyakorlati szükségességére, hanem tudományos jelentőségükre is éppen a névmagyarozatokkal kapcsolatban (vö. még: ÁÜO. II, 247). Már ő hangsúlyozza a személynevek és a helynevek közötti összefüggéseket, lényeges kapcsolatokat.

Nincs szándékomban tudománytörténeti vizsgálódásokba bocsátkozni; sem a magyar, sem a külföldi névtani irodalom főbb állomásain nem akarok

megállni, hogy szemügyre vegyem a személynevek és helynevek közti viszony vizsgálatának jelentősebb eredményeit. Több mint száz évet átugorva MELICH JÁNOSnak azt a cikkét említem meg, amelyben a KNIEZSÁTÓL „párhuzamos helynévadás”-nak nevezett jelenség egyik típusát, a személynévből egy időben két vagy több nyelvben keletkezett helyneveket mutatja be (A helynevek egy csoportjáról: MNy. XIX, 105—11, 137—42). — Hatalmas, a dűlőnevekre, határrésznevekre kiterjedő s jórészt saját gyűjtésű anyagon vizsgálja meg a kérdést SZABÓ T. ATTILÁnak (A személynevek helyneveinkben: MNy. II, 81—123). A személynevekből alakult helyneveket három csoportba — ezeken belül számos alcsoportba — sorolja: I. Puszta személynevek mint helynevek; II. A jelekkel és képzőkkel ellátott személynevek mint helynevek; III. Személynevek jelzős összetételű helynevekben (vö. i. h. 82). A rendkívül gazdag anyag alapján történt osztályozás valószínűvé teszi — ezt különben a szerző is kifejezi —, hogy ez a tipizálás nem szorul módosításra, legfeljebb ha újabb alcsoportok megállapítására kerülhet sor. Megoldatlan problémája azonban van SZABÓ T. ATTILÁnak is: „Mint hogy a magyar személynevek rendszeres összegyűjtése mindeztideig nem történt meg, nagyon nehéz volt nemcsak a keresztes- és vezeték-, illetőleg családnevek között különbséget tennem, de sokszor még csak azt is megállapítanom, hogy valamely helynévként szereplő szó, illetőleg bizonyos mondattani viszonyban álló szókapcsolat valamelyik része egyáltalában személynév-e, mint gyakran sejthető, vagy sem.” (I. h. 82.)

A helynevek oldaláról foglalkozik e kérdéssel KNIEZSA ISTVÁN is módszertani szempontból is úttörő jelentőségű tanulmányában (A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából. Bp., 1944.). Ő természetesen nemcsak a személynevekből alakult helyneveket tárgyalja, hanem a természeti földrajzi viszonyok alapján keletkezetteket is, de amennyiben a tárgyunkra vonatkozó kérdéseket taglalja, természetesen igen hasznos tanulságokat meríthetünk belőle. Mint hogy a következőkben, amikor magát az Árpád-kori névanyagot vizsgálom, fontos segítőm és vezetőm lesz KNIEZSA tanulmánya, már most felhívom a figyelmet arra a részletre, ahol felvonultatja érveit az ellen a külföldi névtani irodalomban elterjedt vélemény ellen, amely a párhuzamos helyneveket az oklevélkiállító hatóságok önkényes fordításával magyarázza (i. m. 40 kk.), valamint arra, amelyben a *Nagy János háza* típusú helymegjelöléssel foglalkozik (i. m. 44—5). — A párhuzamos helynévadás problémáival kapcsolatban megemlítem még E. KRANZMAYERnek a III. nemzetközi névtani kongresszuson (Brüsszel, 1949. július) elhangzott előadását: *Der Wert der Mehrsprachigkeit für die Etymologie grenzgelagerter Ortsnamen* (Troisième Congrès International de toponymie et d'anthroponymie II, 108—16). KNIEZSA idézett tanulmányáról nem is tud KRANZMAYER. Vö. még ugyancsak a III. nemzetközi névtani kongresszus anyagából: M. ROBLIN, *Noms de lieux de la France romane et noms de famille juifs en France et à l'étranger* (i. m. III, 764—73); továbbá BÁRCZI, Szókincs² 122 kk.

„A személynév és a földrajzi név összefüggése is többször szóba került” — írja BÁRCZI a VI. nemzetközi névtani kongresszusról (München, 1958. augusztus) szóló beszámolójában (Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája 1958. Bp., 1960. 10). Erre a kongresszusra készült az a román akadémiai kiadvány is (Contributions onomastiques. Bukarest, 1958.), amelyben N. A. CONSTANTINESCU a romániai helynevek és személynevek kapcsolatával foglalkozik (Rapports entre toponymes et anthroponymes dans l'onomastique roumaine: i. m. 115—23). Mint hogy

a müncheni-kongresszus anyaga még nem jutott el hozzánk, nem tudom, hogy az elhangzott előadások hogyan foglalkoztak ezzel a kérdéssel. „A történeti személynévkutatást sem hanyagolta el a kongresszus — írja tovább BÁRCZI (i. h. 11) —, bár idevágó előadás viszonylag kevesebb volt.” A személynevek és helynevek kapcsolatára vonatkozóan ugyancsak BÁRCZTÓL értesültünk arról, hogy „KETTUNEN . . . azt fejtegette [a müncheni kongresszuson], hogy finn és észti helynevek sokszor ősi, nem egyszer még pogány finn személyneveket őriznek” (i. h. 13).

Hogy mennyire élő probléma a magyar névtani irodalomban is a személynevek és a helynevek közötti kapcsolat kérdése manapság is, szépen mutatja a PAIS DEZSŐ közreműködésével MIKESY SÁNDORTÓL szerkesztett, fentebb már idézett „Névtudományi vizsgálatok” című gyűjteményes kötet, amely az első magyar névtudományi konferencia anyagát adja közre. „A helynevek napja” fő előadását KNEI ZSÓKA tartotta „A szlovák helynévtípusok kronológiája” címmel. Mind az ő előadásában, mind pedig több felszólalónak a hozzászólásában, referátumában világosan megmutatkozott, hogy ezt a kérdést a magyar névtan kutatói mennyire szemük előtt tartják. „A személynevek napja” előadója pedig, PAIS DEZSŐ, aki „Szempontok Árpád-kori személyneveink vizsgálatához” címen tartott előadást, éppenséggel ezt írja: „Eleve csödre ítélné magát egy vállalkozás, amely a személyneveket meg helyneveket egymástól elkülönítve próbálná vizsgálni. Az anyag és vizsgálat megosztása, kettévágása káros következményekkel járna, már csak azért is, mivel a személynevek jelentős részére csak helynévi adataink vannak, vagy a legkorábbi adatokat rájuk vonatkozólag csak helynevek őrizték meg, vagy továbbá igen fontos adataik csak helynevekként, illetőleg helynevekben maradtak fenn. Másrészt meg helyneveink nagy része igen korai időktől kezdve személynévi eredetű. — Nem tudom tehát magamnak elképzelni, hogyan lehetne megalkotni egy személynévgyűjteményt, amelyben ne lenne helynévföldrajzi név, vagy viszont hogyan alakulna a helynevek-földrajzi nevek gyűjteménye, amely nem tartalmazna személyneveket.” (I. h. 104.)

Ezek a PAISTÓL idézett sorok át is vezetnek bennünket az Árpád-kori Személynévszótárnak ahhoz a kérdéséhez, amellyel ebben a dolgozatban foglalkozni kívánok; sőt nemcsak hogy átvezetnek, hanem a legsűrűjébe váganak, minthogy éppen azt akarom bemutatni, hogy a helynevekben, pontosabban szólva: a helymegjelölésekben előforduló személyneveket hogyan s miként hasznosíthatja az Árpád-kori Személynévszótár.

2. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének erről a munkájáról az 1958-ban tartott névtudományi konferencián én számoltam be (i. h. 126—31; a 126. lapon említett korábbi közlésekhez kiegészítésül l. még IMRE SAMU: MNyTK. 83. sz. 224). Ebből a beszámolómból idézem: „A gyűjtés célja a névvel megjelölt Árpád-kori személyek számbavétele” (i. h. 126). A gyűjtő, SEREGÉLYESI FERENC ennek megfelelően végezte az adatgyűjtést. — Arra vonatkozóan, hogy mit tartalmazzon ez a készülő személynévtár, említett beszámolómban a következőket olvashatjuk: „Időben a legrégebb emlékektől 1301-ig, területileg pedig az Árpád-kori Magyarországra terjed ki adattárunk, beleértve Szlavóniát is. Az elbeszélő források bibliai, mondai névanyagát¹ felvesszük, de a külföldi személyek és a

¹ Igen kevés lesz ez a csoport az élő személyek nevéhez viszonyítva (*Góg, Magóg, Hunor* stb. típus).

szentek nevét nem. Feltétlenül fel kell venni a nemzetségneveket. . . A földrajzi nevekkal kapcsolatban úgy döntöttünk, hogy kirekesztendők a pusztá vagy képzős személynevek mint helynevek, kirekeszthetők a *-laka, -falva* stb. utótagú összetételek, felvehető, illetőleg felveendő a *terra, possessio Petri-félék*" (i. h. 130).

Ez a döntés nem az én egyéni véleményem, hanem annak a szűkebb körű bizottságnak a határozata, amely az Árpád-kori Személynévsztár ügyével 1958 januárjában foglalkozott. Azt hiszem, nem csalódom, ha arra gondolok, hogy PAIS fentebb idézett, határozott szavai e döntés helytelenítését, e döntéssel való egyet nem értését tartalmazzák.

Abban nemcsak én, hanem nyilván mindenki elfogadja PAIS véleményét, hogy a személyneveket és a helyneveket — legalábbis bizonyos szempontból — csak egymással kölcsönös viszonyban lehet vizsgálni. Az is kétségtelen, hogy „Az anyag és a vizsgálat megosztása, kettévágása káros következményekkel járna”. Minthogy azonban a tulajdonneveknek e két legfőbb csoportját kutatóink az eddigiekben sem osztották meg, vágta ketté élesen, talán nem kell attól félnünk, hogy a jövőben a nem kívánatos mértékben „szakosodik” a névtan munkásainak tábora. Arról természetesen szó sincs, hogy az Árpád-kori Személynévsztár munkálatai során szemünk előtt téveszteni a személynevek és a helynevek közötti kapcsolatot, viszonyt, vonatkozást, csupán arról, hogy — a munka céljának megfelelően — arra törekszünk, hogy adattárunkba csak kétségtelenül személynevek kerüljenek bele.

Ha ugyanis az Árpád-kori Személynévsztárnak az a célja, hogy számba vegye a *n é v v e l* megjelölt Árpád-kori *s z e m é l y e k e t*, akkor ebben a célkitűzésben implicite benne foglaltatik az is, hogy nem egyszerűen a neveket akarja felsorolni, hanem olyan munkaeszközt kíván adni a kutatók kezébe, amelynek segítségével nemcsak az etimológiai problémák megoldásához juthatnak közelebb, hanem a személynevekkel kapcsolatos minden más fontos probléma megoldásához vagy legalább meglátásához is. Ebből az adattárból ki kell derülnie az egyes nevek gyakoriságának, társadalmi megoszlásának, családon belüli öröklődésének, alakulásának, az egyes névalakok funkciójának, területi elterjedésének stb. stb. Ha azonban olyan adatot is besorolunk, amely a kérdéses forrás időpontjában már nem élő személy nevéből keletkezett helynév, földrajzi név, a személynév életére vonatkozóan esetleg félrevezetjük az adat használóját, felhasználóját. Ezen ugyan még nyomdatechnikai eljárással is lehetne segíteni: az ilyenféle adatokat eltérő betűtípussal szedethetnők. De sokkal veszélyesebb problémák is adódnának abból, ha kötelezővé tennénk az Árpád-kori Személynévsztár szerkesztőjének, hogy minden olyan személynevet besoroljon az adattárba, amely földrajzi névben vagy földrajzi névként előfordul forrásainkban. Azt hiszem, elég visszautalnom SZABÓ T. ATTILA fentebb idézett nyilatkozatára, mely szerint még az újkori földrajzi névi anyagban is mennyire nehéz megállapítani, hogy egyáltalán személynév-e vagy sem egy-egy földrajzi név valamelyik része. Voltaképpen egy circulus vitiosus-szal van dolgunk: a személynevek rendszeres lajstromozása nélkül nem vagy csak nehezen holdogulunk a földrajzi nevekkal, a földrajzi nevek rendszeres lajstromozása nélkül nem vagy csak nehezen holdogulunk a személynevekkel. Ebből a bűvös körből ki kell lépünk. Ha az Árpád-kori Személynévsztár arra vállalkozik, hogy a magyar személynévadás sok tekintetben sajátos, a későbbiektől tipológiailag is meglehetősen elütő korszakát, a többnyire egyelemű nevek korszakát dolgozza fel, meg kell elégednünk azzal, hogy a források névanyagából

csak azokat veszi fel, amelyek kétségtelenül személyre vonatkoznak. Mit csinálhat az adatgyűjtő vagy a szerkesztő kétes esetekben? Meg tudja állapítani, hogy személynév-e a kérdéses nyelvelem vagy sem? S ha egyébként anyag- és adatismerete alapján tudja is, hogy az a nyelvelem személynévként előfordul korábban vagy későbbben, tudja-e személyhez kapcsolni a szóban forgó nevet? Azt hiszem tehát, le kell mondanunk arról, hogy olyan adatot, amely csak földrajzi névben vagy földrajzi névként előforduló, személynévnek is tekinthető nyelvelem, besoroljunk az adattárba.

Így kétségtelenül kell számolnunk bizonyos veszteséggel, de ezért a veszteségért kárpótolhat az a nem lebecsülendő bizonyosság, hogy csak személynevek lesznek adattárunkban személynevekként bemutatva. Másrészt ez a veszteség nem is lesz olyan nagy. Minthogy minden Árpád-kori és minden, az Árpád-kort érintő későbbi keletkezésű forrást is feldolgozunk, benne lesz adattárunkban minden olyan név, amely — a forrásokban — személyt jelöl, tehát — legalábbis potenciálisan — a földrajzi nevek névadói is. Minthogy azonban minden történeti diszciplína az egykori valóságnak csak töredékben fennmaradt emlékeiből meríthet, anyagunkból is kétségtelenül fog hiányozni olyan, esetleg személyhez köthető adat is, amely egyébként földrajzi névben ránk maradt. Ezen azonban — azt hiszem — egyelőre nem segíthetünk, csak akkor, ha a GYÖRFFY GYÖRGY szerkesztésében készülő Árpád-kori történeti földrajz megjelenik, s rendelkezésünkre áll az Árpád-kor teljes helynévanyaga is.

3. A személynevek és a helynevek közötti kapcsolatot, viszonyt a névtani irodalom eddig főként a helynevek szempontjából vizsgálta. Valószínűleg mindenki természetesnek fogja találni, ha most fordítva, a személynevek szempontjából fogok vallatóra számos olyan Árpád-kori helymegjelölést, amelyben személynév fordul elő. A kérdés tehát most ez: van-e kritérium annak megállapítására, hogy az oklevelek helymegjelöléseiben előforduló személynevek az adat korában élő személyekre vonatkoznak, s így bekerülhetnek az Árpád-kori Személynévszótárba?

II.

1. Az imént feltett kérdés vizsgálatában, illetőleg a kérdésre adandó válasz keresésében megmaradok a filológia keretein belül. Találhatunk-e feleletet pusztán filológiai eszközökkel, pusztán a forrásoknak a vizsgálatával? A készülő névtár anyagának ellenőrzése során gyűjtöttem össze az adatokat, amelyeket a következőkben bemutatok. Úgy találtam, hogy az esetek nagy részében magukban a forrásokban megtaláljuk a szükséges kritériumot arra vonatkozóan, hogy egy *terra Petri* vagy *possessio Petri*-féle helymegjelölésben a személynév akkori személynek a neve-e, és hogy így mindenképpen helye van az adatnak a személynévtárban; sok esetben bizonytalanságban maradunk, sok esetben pedig kiderül, hogy — az idézett határozatnak megfelelően — nem vehetjük fel az adatot a személynevek közé, nem azért, mert nem személynév, hanem azért, mert nem tudjuk megállapítani, mikor élt a névadó. (Persze, ha megállapítható a névadó személy kora — esetleg egyéb adatai is — bekerül az adattárba.)

Bemutatandó adataimat a szerintem számba vehető kritériumok alapján csoportosítottam, az egyes csoportokon belül az időrendet követtem. Forrásaim az Árpád-kori Személynévszótár forrásai, jelzésükben azonban nem térek el a nyelvészeti és történeti irodalomban szokásos rövidítésektől, így — azt gondo-

lom — nincs szükség arra, hogy külön felsoroljam a rövidítéseket. Általában hosszabb szövegkörnyezetben közlök minden adatot. A szóban forgó helymegjelölést *dólt* szedéssel emelem ki.

2. Első helyen mutatom be azokat az adatokat, amelyekben a z a p a n e v é n e k k ö z l é s e utal szerintem arra a körülményre, hogy a tényleges birtokos neve van előttünk egy kérdéses helynévi adatban.

A) Vannak példáim, amelyekben csak az apa neve az egyetlen fogódzó: 1220/? : „iuxta *terram Petri* filij *Ēndus*” (ÁÚO. XI, 158) | 1221/1550: „Vdvornici Regales de villa Eruhud, impecierunt quofdam de *predio Olodari*, filij *Achillis comitis*” (VR. 103.) | 1232: „Ab oriente *villa Ben*, filij *Wenzislow*” (CD. III/2, 402; vö. SZENTPÉTERY, KritJegyz. 493. sz.) | 1255: „*terram nomine Cazmer*, sitam circa *Rapcha*, inter *terras Laurentii*, filii *Comitis Nicholai*” (CD. IV/2, 335) | 1275: „*Cuius quidem terre Markusfeldy mete et termini . . . hoc ordine distinguntur: Incipit prima meta iuxta terram Ladyzlai* filij *Petri* in quodam fluuio” (ÁÚO. IX, 120) | 1275/1281: „*dirigitur versus plagam occidentalem ad terram Nicolay* filij *Bochou*, et ibi sunt due mete” (ÁÚO. IX, 139) | 1281: „*postea tendit versus occidentem iuxta magnam metam, que separat de terra Stephani* filij *Omodey*, vbi posuerunt nouam metam iuxta antiquam” (ÁÚO. IX, 321) | 1288: „*primo enim incipit a meta, que est iuxta vineam Pete et Sebe*, filiorum *Georgii*” (PRT. X, 540). — Sajátos formát képvisel a következő adat: 1264: „*que sunt iuxta terram filiorum Puer*, que separat ipso filios *Puer*, videlicet *Hontol, Kelianum*” (PRT. II, 327); ez — azt hiszem — az az eset, amikor még az apa életben létével is számolnunk kell.

B) Az apa nevén kívül más mozzanat is — részint formai, részint tartalmi — utal arra, hogy tényleges birtokosra vonatkozik adatunk, mint a következő példák igazolhatják. 1220/? : „*Prima meta terre Mugurchs incipit ab horiente iuxta predium Andree* filij *Pauli*, et vadit ad meridiem ad quoddam *predium eiusdem Andree* vsque ad *Belunpotoka*” (ÁÚO. XI, 158) | 1232: „*ab occidente vero villa Philippi*, filij *Desidery, Comitis*” (CD. III/2, 402; vö. SZENTPÉTERY, KritJegyz. 493. sz.) | 1245: „*inde tendit versus occidentem, usque domum Petri* filij *Chune*, tenendo metas cum eodem” (SopronMT. I, 20). — Fentebb az ÁÚO. IX, 120-ról idézett *terram Ladyzlai* adat erősítésére idézem ugyanabból az oklevélből: 1275: „*de qua uergendo ad aquilonem, reuertitur ad metas terre Ladizlai supradicti*” (i. h. 121) | 1277/1328: „*in territorio ipsius ville Chegue in loco Egenkuth uocato, iuxta vineam Michaelis, Crestus et Jacobi filiorum Ibus de villa Gyug a parte meridionali super tribus iugeribus terrarum sitam*” (ÁÚO. IX, 186) | 1281: „*circa terram Petri Comitis filij Bors*” (ÁÚO. IX, 326) | 1282/1411: „*Prima meta incipit apud metam terre Comitis Keue* filij *Ipulch* iuxta dictum fluuium *Egur*” (ÁÚO. IX, 342) | 1283/1311: „*super possessionibus Philipi* filij *Thanch*, et *Laurencij* filij *Mortun* sine heredum solacio decedencium” (ÁÚO. IX, 364) | 1284: „*de terra eorum Purbuse vocata quandam particulam terre, . . . existentem juxta terram Jacobi* filij *Georgij* de eadem *Purbuse*” (ÁÚO. IX, 409) | 1290: „*quandan terram seu possessionem eorum . . . in vicinitate terrarum Comitis Michaelis* filij *Wbul*” (ÁÚO. IX, 542) | é. n. (IV. László): „*quandam terram Nycolai* filij *Mycola* sine herede decedentis in Comitatu de *Rewche* existentem” (ÁÚO. IX, 550) | é. n. (Esztergomi káptalan): „*et mete populorum de Tynne finiuntur metis Jacobi Ombus filiorum Apollinaris nobilis de Oberch*” (ÁÚO. IX, 574).

C) Előfordul — szörványosabban — az is, hogy a tényleges birtokosnak a nevét meg sem tudjuk a kérdéses adatból, de megtudjuk — és adattárunkba

be is sorolhatjuk — az apja nevét. 1211: „et incipit terminum habere cum terra filii Joachin” (PRT. X, 511) | 1293/1293: „que quidem separat a terra filiorum Sauti” (ÁÚO. X, 119) | 1293: „terram ad vnum aratrum sufficientem, iuxta terram filiorum Basyne adiacentem” (ÁÚO. X, 131) | 1300/1300: „in magno spacio eundo in hoc prato contingit terris filiorum Ehnee, exeundo ab eodem prato in commetaneitate eorundem filiorum Ehnee uadit ad angulum cuiusdam silue filiorum Ehnee ligueth vocate” (ÁÚO. X, 387). — Azt hiszem, amint fentebb a PRT. II, 327-ről idézett 1264-i *filiorum Puer* adattal kapcsolatban is mondtam, hogy a helymegjelölésnek ez a típusa arra mutat, hogy a tényleges birtokosok apja még életben van, esetleg arra, hogy nevezetesebb, jobban ismert személy volt, mint utódai, s éppen ezért a fontos jogi tényeket rögzítő oklevélbe az ő neve került be a biztosabb emlékezet okáért.

Mindazok a személynevek tehát, amelyek az eddig felsoroltakhoz hasonlóan a tényleges birtoklásra utaló birtokos jelzős szerkezetekben fordulnak elő, belekerülnek adattárunkba. Minthogy névtárunk a személyekre vonatkozó fontosabb adatokat is közölni fogja, az ilyenféle genitivusos szerkezetekből kiemelt nevek viselőire vonatkozóan is legalább annyit elmondhatunk majd, hogy birtokosok voltak; természetesen, ha egyéb mozzanatok is kihámozhatók (lakóhely, foglalkozás stb.), azokat is fel fogjuk tüntetni. Nyilvánvalóan fel kell vennünk — fel is vesszük — az apaneveket is.

Igy tehát a *terra Petri*, *possessio Petri*-félék közül a feltétlenül felveendőkhöz tartoznak az olyanok, amelyekben a birtokos személy apjának a neve is meg van adva, akár csak az, akár más, tényleges birtoklásra utaló bármilyen mozzanat.

3. A tényleges birtoklásra mutató, személynévvel alakult helymegjelölésnek tekinthető adatok között szép számmal vannak olyanok, amelyek nyelvieszközökkel is kifejezik azt aényt, hogy a birtokos jelzős szerkezet nem helynév, hanem csak a birtoklás tényét jelzi.

A) Első helyen mutatom be azokat a példákat, amelyekben a *nominata*, *nuncupata*, *nominatur*, *nuncupatur* stb. elem és a valódi helynév kitétele bizonyítja, hogy a *terra Petri*-féle alakulat nem helynév, nem a magyar nyelvi Péter-földe helynév fordítása (l. fentebb KNEZSA véleményét a „fordítás”-elmélet ellen). Ezek között az adatok között is van olyan, amelyben az apa neve is ki van téve, de most nem azt a mozzanatot emelem ki.

1274/1356: „in cuius medio tenet metam cum terra Thome Tarnuk vocata, et ibi transit ipsum fluuium Nittra versus meridiem, et conterminatur terre Chak filij Baas Kesw vocate” (ÁÚO. IX, 53) | 1281/1296: „et ibi cadit ad ipsum fluuium Ipul; deinde autem tendit versus meridiem ad terram Lamperti, que Ryba uocatur et currit in aqua per magnum spacium eundo” (ÁÚO. IX, 323) | 1292/1295: „quasdam terras Petre et Paulus jobagionum Castri de Kuazth Woyzlo uocatas in Comitatu Barana existentes” (ÁÚO. X, 77) | 1299/1299: „iuxta terram Regnouldi quondam Palatini Zakula vocatam” (ÁÚO. X, 331) | 1299: „porcionem suam de terra Horuath, que iacet in vicinitate terre Comitit Ine similiter Horuath nuncupata” (ÁÚO. X, 361) | 1300/1300: „uadit ad angulum cuiusdam silue filiorum Ehnee ligueth vocate” (ÁÚO. X, 387). — Már fel sem merülhet semmiféle kétség az adat besorolását illetően az esztergomi káptalan év nélküli oklevélből való eme részlettel kapcsolatban: „quandam possessionem nobilis viri Moys Magistri Thauarnicorum domine Regine et Comitit Simigiensis Chaba vocatam, quam ipse Magister Moys cum omnibus suis pertinencijs sororibus de Insula Beate Virginis dedit et donauit perpetuo

possidendam" (ÁÚO. IX, 573), fel sem merülhet — mondom — a kétség, annyira nyilvánvaló, hogy a *possessionem* . . . *Moys*-ban a *Moys* élő, illetőleg valóban élt személynek a neve.

B) Az előbbi csoporttal lényegében azonos típusba tartoznak azok a példák is, amelyek nyelviileg a *nomine* szóval utalnak az igazi helynévre a birtoklástörténeti mozzanatra vonatkozó genitivusos szerkezet mellett: 1216/1387: „Prima meta eiusdem terre incipit de *villa Nicolai bani nomine Cusold*” (SZENTPÉTERY, KritJegyz. I, 100) | 1228: „ab australi parte conterminatur *terrae Stephani nomine Charna*” (CD. III/2, 146) | 1256: „et ibi commetatur *terra Bocond, nomine Meger*” (CD. IV/2, 408) | 1257: „ubi tenet metas cum *villa Gug nomine Kerektou*” (ÁÚO. VII, 470).

Ez a néhány példa is világosan mutatja, hogy az ilyen helymegjelölésekben előforduló személyneveknek be kell kerülniük a személynévtárba meghatározott helyen birtokló *possessor*-ok neveiként. De éppen az utolsónak idézett *Gug* névvel kapcsolatban bemutatók még néhány, bizonyos problémára utaló helyet. Először is *Gug* falujának *Kerektou* neve az idézett helyen előfordul ilyen összefüggésben: „usque ad quoddam molendinum, quod est vicinum ville *Kerektou*”. Egy 1264/1264-i oklevélben ezt találjuk: „In ponte Zapola sunt due mete, vna Dominici, secunda uero *Gug* versus partem occidentalem”, illetőleg: „inde separatur de terra *Gug*” (ÁÚO. VIII, 117). Ha nem ismerjük is az 1257-i, fentebb idézett adatot, ebből a most idézettből — mind az első, mind a második részletből, éppen az elsőnek a bizonyító erejével — besorolhatjuk a *Gug* személynevet adattárunkba. Minden valószínűség szerint ugyanezzel a személynévvel függ össze az a korábbi, 1233-ból való, de kétségtelenül helynévi adat, amelyet II. Endre okleveléből idézek: „et in possessionem ipsius terre per fidelem pristaldum nostrum Marcum de *Gvvg* auctoritate Regia ipsum fecimus introduci” (ÁÚO. XI, 257) és az az 1262-i, amely Lőrinc országbíró ítéletlevelében fordul elő: „Comes Conradus de *Gug*” (ÁÚO. III, 31). A probléma tehát a következő. Bárha nem volna is olyan Árpád-kori forrásunk, amelyben *Gug* nevű személy félként szerepel, a *Gug* személynév mégis bekerülne adattárunkba, éppen a bemutatott helynévi, illetőleg helymegjelölő adatok alapján. De nem fog bekerülni ennek a személynévnek az a korábbi — nem mondom, hogy első — adata, amely 1233-ban, kétségtelenül helynévi funkcióban fordul elő. Ha nem volna az 1257-i és az 1264/1264-i adat, állíthatnánk-e teljes bizonyossággal, hogy az 1233-i és az 1262-i adatban szereplő helynév személynévi eredetű, helynévként alkalmazott pusztá személynév? Ilyen eset nyilván sok van. De olyan is minden bizonnyal sok van, amikor ilyen támpontunk nincsen. Az ideális megoldás az volna, ha Árpád-kori forrásaink teljes személynévi és helynévi anyagát együttesen dolgozhatnánk fel. Minthogy azonban mind a toponymianak, mind az anthroponymianak a kétségtelenül közös problémáin kívül vannak sajátos kérdései is, éppen ezeknek a sajátos kérdéseknek a tisztázhatósága érdekében talán jobb lesz, ha a személynevek tárába csak olyan adatok kerülnek be, amelyek kétségtelenül személyek nevei. Ezzel nem egy esetben lemondunk az első előfordulásról, lemondunk — az etimológia számára — lényeges és döntő alakváltozatokról, lemondunk sok mindenről, de lesz egy olyan személynévtárunk, amelyben csak személyek nevei találhatóak, és amelyből az Árpád-kori személynévadás nagyon sok — de természetesen nem minden — kérdésére feleletet kapunk.

C) Az A) és B) pontban bemutatott formán kívül más segítőnk is van vagy lehet annak megállapításában, hogy felvegyünk-e egy adatot a személy-

névtárba vagy ne. Olyan adatok ezek, amelyekben nem utal nyelvi forma (*vocatur, vocata; nomine*) a valódi földrajzi névre, de a szerkesztés mégis világosan megkülönböztethetővé teszi a tulajdonképpeni helynevet és a birtoklásra vonatkozó mozzanatot. Ilyenek: 1214/1550: „de villa Vofian *praedio Simonis*” és „de villa Numen *praedio Sebus*” (VR. 298.) | 1215/1550: „statuit quendā nomine Egiud de villa Yztharj *praedio Michaelis*” (VR. 274.) | 1220/1550: „Vacy de villa Qezy impeciyt Nucam, Petrum, Vrbanū, & Vd, de *praedio Demetrii videlicet Eufe*” (VR. 121.) | 1228: „deinde commetatur Chorna, quae est terra *Mauritii*” (CD. III/2, 146) | 1250: „Primo a meridie circa *Zalachnuk Christofori*, inde vadit iuxta vicinitatem eiusdem Christofori” (CD. IV/2, 69; a *Zalachnuk*-ról nem tudom, hogy micsoda) | é. n. (IV. László): „Cum terra *Kuldu*, que dicitur terra *Pousa*, et *Moda* et ceterorum cognatorum eorundem, quam auus noster Rex Bela, et Stephanus Rex karissimus pater noster feliciū recordacionum Ecclesie de Insula Beate Virginis suis priuilegijs concederint et confirmauerint” (ÁÜO. IX, 551). — Éppen az utolsónak idézett példa mutatja, hogy még ebben a csoportban is lehetnek kétes esetek. Ha az oklevél szövegében csak ennyi állna: „... terra *Kuldu*, que dicitur terra *Pousa*”, úgy is lehetne értelmezni, hogy benne a *terra Pousa* a tulajdonképpeni helynév és *Kuldu* a tényleges birtokos. A birtokos szerkezet folytatása azonban, különösen pedig az, hogy a két megnevezett személy, *Pousa* és *Moda* rokonai is birtokosokként szerepelnek, kétségtelenné teszik, hogy a tulajdonképpeni helynév *terra Kuldu*. Ennek a formának további problémája persze az, hogy benne a *Kuldu* személynév-e.

4. Az a két kritérium, amelyet az eddigiekben ismertettem, együttes előfordulásban még inkább biztos fogódzó bizonyos adatok besorolását illetően. Ha tehát az apanév és a birtok tulajdonképpeni neve is megtalálható a forrás szövegében, kétségtelen, hogy a birtokos jelzős szerkezetben szereplő személynévet mint tényleges birtokosra, élő személyre vonatkozó adatot be kell sorolnunk adattárunkba: 1252: „terra *Sebastiani*, filii Thomae, nomine Petul, in Comitatu Bachiensi” (CD. IV/2, 157) | 1259: „*possessionem Pucyna*, filii Vrban, Lohor vocatam” (CD. IV/2, 500) | 1281/1420: „vbi tangit metas terre *Petri* filij Benedicti Pukur vocate” (ÁÜO. IX, 293) | 1291/1291: „*terram Franceus* [sic!] filij Nicolai, Kemenche uocatam” (Mon-Strig. II, 301) | 1291: „quasdam *terras* seu *uillas Pauli* et *Petri* Comitum, filiorum Comitum Compoldi, Gurk, Wrs, Detk et Dumuslo uocatas” (ÁÜO. X, 34) | 1291: „*terram Peteuch* filij Petri Meger uocatam in Comitatu de Zemlyn circa fluuium Hernad existentem” (ÁÜO. X, 58) | 1291/1291: „a parte meridionali terre Comitum *Petri* filij Tyburchij Adasioanusfelde vocate” (ÁÜO. X, 70) | 1298: „quasdam *terram Edeuch* et *Jacobi* filiorum *Petri* . . . Ruzka uocatam” (ÁÜO. X, 298—9) | 1300/1300: „et incipit tenere commetaneitatem cum *terris* Magistri *Laurencij* et fratrum suorum filiorum Magistri *Philpus* Korogh uocatis” (ÁÜO. X, 387). — Ebben a csoportban is vannak természetesen olyan példák, amelyekben nemcsak ez a két körülmény ad fogódzót; de ha csak a tiszta eseteket nézzük, akkor is elég sok alkalommal lesz eligazítónk e két kritérium együttes jelentkezése.

5. Arra is van eset, hogy — vagy csak önmagában, vagy más mozzanatokkal együtt — a birtokosnak tekinthető személy lakóhelyének (esetleg származási helyének) feltüntetése teszi lehetővé vagy kötelezővé az adatnak a személynévtárba való besorolását: 1215/1550: „in *domo Vnice*

de villa Dufunic praedio monafterij fancti Ioannis Baptifte" (VR. 274.) | 1265 körül: „super terra aquisitoria Salomonis de Wezeken" (SopronMT. I, 32), ahol persze az idézett rész folytatásában olvasható „inter terram hereditariam eiusdem Salomonis Zyrak vocatam" még kétségtelenebbé teszi az adat jellegét | 1277/1328: „iuxta vineam Michaelis, Crestus et Jacobi filiorum Ibus de villa Gyug" (ÁÚO. IX, 186; vö. a 3. B) alatt a *Gug*-ra vonatkozóan mondottakkal) | 1281/1298: „abhinc tenditur ad partem occidentalem, et ibi incipiendó a domo Jacobi de Menus usque ad villam Scechen sunt decem mete" (ÁÚO. IX, 307) | 1284: „juxta terram Jacobi filij Georgij de eadem Purbuse" (ÁÚO. IX, 409).

6. Néhány esetben a kérdéses oklevélrészlet tartalma ből állapíthatjuk meg, hogy besoroljuk-e adatunkat a személynevek közé. Így például a következő idézetekben található helymegjelölések személyneveit a tartalom alapján vettük fel adattárunk anyagába. 1221/1550: „Penquez & Laurēcius de villa Soht impecierūt quattuor homines Athilē . . . de *Predio Athilē*" (VR. 92.) | 1223/1228/1243: „Inde procedit a *predio Guntheri* vsque ad vineam eius" (CD. III/1, 395) | 1262: „de terra ipsorum in terra Durug, versus *terram comitis Marci*" (PRT. II, 317), ahol nemcsak a „comes" méltóságnév, hanem főleg a 318. lapon olvasható szöveg a döntő: „eodem die Marcus comes, filius Mauritii, coram nobis personaliter constitutus" | 1263/1278/1424/?: „*terram Stephani aurifabri* decedentis sine solatio liberorum in Scepus existentem nomine Odorin" (SZENTPÉTERY, KritJegyz. I, 414), ahol is szintén nem az egyetlen mozzanat az, hogy ez az István gyermektelenül halt meg; legalább annyira döntő foglalkozásának feltüntetése, amiről alább lesz szó, valamint földje nevének közlése, amiről fentebb már beszéltem | 1277/1277/1290: „sub qua est meta, ibi erunt commetanei filij Wydas; inde exit de sylua et venit ad metas terreas, vbi separat de *terra Moys* et filijs Widas" (ÁÚO. IX, 143); ebben a részletben csak a *Wydas* fiaival való kapcsolat teszi kötelezővé a *terra Moys* szerkezet *Moys* elemének adattárunkba történő besorolását, noha egyébként számos adatunk van a *Moys* személynévre | 1278: „terciam videlicet partem eiusdem terre, que habita inter ipsos diuisione inter *terram Gyliani* ac fratris sui et *terram Boltha* sev fratrum suorum eis fuerat assignata" (ÁÚO. IX, 218), ahol is a *Boltha* besorolását az is erősíti, hogy ő félként is szerepel az oklevélben | 1281: „super quodam molendino in Ayka super fluuio Tornoa sito, quod dudum *Benyamyn* fuisse dicitur, probis viris componentibus, de permissione Magnifici viri domini Iohannis Palatini se dixerunt taliter concordasse" (ÁÚO. IX, 321); ebben az adatban sem kétséges a *Benyamyn* névnek személyre vonatkozása, de homályban marad a kora | 1283: „ad obsidendum et expugnandum ac optinendum *castrum* Comitiss *Germani* et fratrum suorum fidelium nostrorum" (ÁÚO. IX, 350) | 1283: „et in colle eiusdem montis berch uulgariter uocati, prope *domum* eiusdem *Iohannis* peruenit ad quoddam antiquum et fimosum fossatum" (ÁÚO. IX, 362), ahol az „eiusdem" az előző lapon (i. h. 361) már megnevezett „nobilis vir, filius Petri de Sap"-nak minősülő személyre utal vissza | 1288: „exinde de prato descendit superius usque ad *domum Michaelis*; et de domo ipsius Michaelis descendit illa meta ad unam aquam lutosam, que uocatur Sarus potok" (ÁÚO. IX, 467) | 1292: „quandam terram nostram seu predium, quod Gragina nuncupatur, quod quidem predium Butko nomine ab antiquo optinuerat et possederat, adiungendo ad eandem terram quandam terram desertam infra ipsam *terram Butko*, que iacet usque magnam uiam que tendit uersus Crisiensem uillam" (ÁÚO. X, 79).

7. Fel kell vennünk ebből a helymegjelölési típusból mindazokat a példákat is, amelyekben — akár önmagában, akár más mozzanatokkal együtt — fel van tüntetve a birtokosnak foglalkozása, méltósága, társadalmi állása. Ha más körülményre is utal ezeken kívül forrásunk, annál jobb, annál inkább bekerül névtárunkba az adat. Ilyen példákat már az előbbieken is idéztem, ezért csak éppen utalok Miklós *bán*-ra, István *aranyműves*-re stb., de néhány helyet bemutatok ebben a szakaszban is.

A birtokos foglalkozását találjuk megnevezve ezekben a példákban: 1288: „deinde sub eodem monte per *vineam Ladislai fabri*” (PRT. X, 541) | 1293/1293: „et ibi cadit in riuum Lokocha, . . . , qui separat directe descendendo a *terris Ladizlai, Zerechun et Dama*, custodum siluarum uestrarum” (ÁÚO. X, 120) | 1293/1293: „que separant a parte occidentali a *terris Paznani, Nysik et Radizlaj piscatorum uestrorum de Halaz*” (uo.). — A társadalmi állásra utalnak az ilyen adatok: 1291/1379: „Incipit prima meta a parte orientali a meta *terre Iuanche* iobagionis Castri Albensis Transsiluani” (ÁÚO. X, 62) | 1298: „quandam *terram Edeuch et Jacobi* filiorum Petri, iobagionum Castri de Vng” (ÁÚO. X, 298—9). — A „comes” és a „magister” megjelölések is — főleg és elsősorban más mozzanatokkal együtt — hasznosan igazítanak útbá egy-egy adat felvételét illetően: 1222: „Vnde descendit ad finem *villae Petri Comitis in Rabucha*” (CD. III/1, 369) | 1228: „deinde conterminatur *terrae Comitis Petri*, exinde autem commetaneam habet a plaga meridionali Thomam” (CD. III/2, 145) | 1255: „et ibi est meta, quam tenet cum Gurkone et suis cognatis . . . et ibi sunt *metae Magistri Erney, Gurkonis et Marci*” (CD. IV/2, 338) | 1262: „de terra ipsorum in terra Durug, versus *terram comitis Marci*” (PRT. II, 317) | 1281: „protenditur circa *terram Petri Comitis filij Bors*, capit in latitudine XC octo amplexus” (ÁÚO. IX, 326) | 1281: „In quarto vero loco et particula assignauerunt *terram* fimatam, quod uulgo teluk dicitur, a *metis Magistri Stephani* capit in latitudine XC tres amplexus a fluuyo Lytowa” (ÁÚO. IX, 327) | 1282/1411: „Prima meta incipit apud metam *terre Comitis Keue* filij Ipulch iuxta dictum fluuium Egur” (ÁÚO. IX, 342) | 1288: „per terminos *vinee* magistri *Chepani*, archidiaconi de Saswar, canonici Strigoniensis, descenditur ad quandam profundam vallem, ultra quam sunt *vinee* comitis *Pous* et *Kute*; et per cursum eiusdem vallis ad viam currus, per quam itur in Berukzad, et subtus fossata *vinearum Philippi*, civis Strigoniensis” (PRT. X, 541) | 1288: „quandam particulam terre sue Yelseuch vocatam, iuxta *terram Comitis Nicolai* ab oriente adiacentem” (ÁÚO. IX, 489). — Külön figyelmet érdemel ez az 1284-i adat: „et deinde uadit super fornacem cementi ex *parte parui Job*” (ÁÚO. IX, 389), amely így elszigetelten keveset mond ugyan, de talán mégsem tévedünk, ha a tényleges birtoklás példái közé soroljuk. Nem élő birtokosra vonatkozik ugyan, mégis feltétlenül be kell sorolnunk adattárunkba a következő adatot: 1290: „a parte uero orientali *vinee* quondam *Colomani*” (ÁÚO. IX, 534). Nyelvileg is sajátos szerkesztésmód jellemzi (analitikus genitivus) ezt az 1237/1237-i példát: „ad predictam *terram de Drusma, de Casar, de Solomun* Abbatibus et conterminalibus” (ÁÚO. II 71), de bármennyire sajátos is nyelvileg, nincs okunk arra, hogy kirekesszük ezt a három nevet az Árpád-kori Személynévszótár anyagából.

8. Az eddigiekben, ha szóba került is a puszta személynévből keletkezett helynév problémája, lényegében a *terra Petri, possessio Petri*, illetőleg a *terra Gug, possessio Gug*-féle helynevekre, helymegjelölésekre vonatkozóan kerestünk olyan kritériumokat, amelyeknek alapján — az Árpád-kori Személy-

névszótár célkitűzésének megfelelően — elhatárolhatjuk a helyneveket a tényleges birtoklás tényét tükröző, személynévvel alakult birtokos jelzős szerkezettől. A személynévtár forrásait az adatok ellenőrzése közben én magam is újra átolvastam. E munkafolyamat során tapasztaltam, hogy az adatoknak ebben a típusában, amelyeket a Személynévszótárra vonatkozó határozat „felvehető, illetőleg felveendő”-nek jelez, valóban vannak olyanok, amelyek felveendő, és olyanok, amelyek felvehető.

Megítélésem szerint feltétlenül felveendő az olyan jellegű helymegjelölésben előforduló személynevek, amelyekben a pusztá genitivusos szerkezet tényén kívül, az előbbieken ismertetett módok valamelyikén, illetőleg e módzatok kombinációja révén a birtokos személye, személyazonossága pontosabban meg van határozva. Ilyen pontosabban meghatározó elem a birtokos apjának a neve, a birtokos lakóhelyének, foglalkozásának, társadalmi állásának feltüntetése, továbbá azok a formai és tartalmi mozzanatok, amelyek a forrás szövegéből kielemezhetően lehetővé teszik pozitív eredmény elérését. Véleményem szerint ezek a kritériumok külön-külön is elégségesek arra, hogy egy-egy adott esetben segítségükkel dönthessünk. Minthogy azonban a legtöbbször egymással társulva fordulnak elő — olykor kettőnél is több együttesen —, remény van arra, hogy egyrészt az Árpád-kori Személynévszótár céljának megfelelően el tudjuk érni, hogy csak személyre vonatkozó adatokat vegyünk fel, másrészt hogy minél több személynevet megmentsünk abból a számtalan adatból is, amelyek csak helymegjelölésekben fordulnak elő.

Dolgozatomnak ebben a részében, bár maradtak problematikus pontok, a dolog lényegére vonatkozóan talán sikerült olyan mozzanatokra is rámutatnom, amelyek egy készülő munka gyakorlati problémáin kívül megsejtetnek valamit a személynevek és a helynevek közötti kapcsolatok általánosabb kérdéséből is: azt hiszem, hogy a történeti névanyagban ilyen módszerrel fel lehet deríteni bizonyos esetekben azt a különbséget, amely a személynévből keletkezett helynév és pusztán a birtoklás tényét jelző helymegjelölés között van.

(Folytatjuk.)

PAPP LÁSZLÓ

Bethlen Gábor és Kemény János nyelvéről*

3. M o n d a t t a n i s a j á t s á g o k . — A mondattan óriási területéről is csak néhány jellegzetesség vagy érdekesség kiszedegetését engedi meg a terjedelem korlátozottsága.

Mindkét író mondat szerkesztésében jelentős szerepet kapnak az igeneves formák, s gyakran ez teszi nehézkesé, máskor pedig idegenszerűvé a nyelvüket. A régi határozói igenevet igen kedvelik: számos esetben használják mellékmondat helyettesítőjeként, és sokszor a külön alanyú igenévvel a mondat egységét rontják meg: „Az elmúlt ősszel ide Budára *jövé*n, akkor Nagodnak . . . megirtam vala” (B. 1); „Jól emlékezünk arra, hogy az elmúlt üdőkben az szegény megholt Báthory fejedelem idejében elsőbben Tokajban induciákat

* L. MNy. LVII, 58—66.

szerepvén, annak utána Kassán arról derekasban végezvén, . . . ő felségéhez felvivén . . . Kgd Nagy Mihály Ferencz urammal együtt azon confirmált transactióval szinte Brassóig befáradván, és onnat vizsont Szebenben kijövéen, a transactiónak véghez menésében sokat fáradozott. . .” (B. 45—6); „parancsoljuk is, az mi levelünket látván, ez közelben jövő szombatra jövéen be ide Kassára, hogy . . . késérhesse” (B. 176); „igen disgustatusok voltak, lévénállapotjok csak az hejehuja embereknek” (K. 31); „ha úgy fog kívántatni. . . rendes formában kelletnék meglenni, *kiszedegettetvén az régi levelekből*” (K. 3); „Dévát *obsideáltatván* az fejedelem, gyermeki állapotjában is azon bátyám, ki akkor csak inasa volt, vitézül emberkedett” (K. 8); „Véget *érvén* azért azon németek dolgában, és maga *beszállván* Nagyszombat városában, . . . generálisát egy része hadával általküldé” (K. 51); „Körmöczbányán az fejedelem *vendégléven* az budai vezért, és az materia *hozván*, láttam hogy az sok közzül válogatott fegyverderekat *hozván elő*, néhány pistolyokkal *meglövöldözvén*, csak meg sem holypasztotta azoknak golyóbisok” (K. 110); „*kérdetvén* ki legyen” (K. 263); „*lefekvém*, hogy *nyugodván*” (K. 276); stb. — Sokszor idegenszerű a főnévi igenév használata is: „Adja az úristen ő felségeknek . . . ígyekezeteket nagy boldogúl és szerencsésen jó véghez *vinni*” (B. 45); „életét akarta elfogyotni, mely miatt kényszerítetett Törökországra *szaladni*” (K. 31); „magunk is elégséges embernek esmertük arra *lenni*” (B. 104); „Értettük. . . főköveteit útba *lenni*” (B. 10); „melyet német praktikából löttnek *lenni* tulajdonítottak” (K. 27); „csak költött dolognak tartja és mondja *lenni*” (B. 143); „illetlennek látszik vala *lenni*” (K. 207); „hogy ne látassék az kegyelmed hozta hirt örömmel hallottnak *lenni*, ez okon halasztotta” (K. 157); „vádolta az atyámat. . . az dologhoz közönsnek *lenni*” (K. 29); stb. Az accusativus cum infinitivus-os szerkezet különösen a *lát*, *mond*, *állít* igékkel fordul elő. — A melléknévi ige-nevek kevesebb eltérést mutatnak a mai használattól: a jelzőként használt birtokos ragos múlt idejű ige-nevek gyakoribbak: „László *adta* babos lovakon” (B. 295); „az kegyelmed hozta hirt” (K. 157); „az *perfolylta* levelek” (K. 7); stb., valamint az ilyen igenévi-főnévi eredetű határozók: „világ *lát-tára*” (B. 14); „szemek *láltára*” (K. 379); *virradtáig* (K. 202); *virradtig* (K. 337); *untunkig* (K. 425); *untig* (B. 1); *biztomban* (B. 18); *biztában* (K. 180); *féltemben* (B. 157); „Egren *laktomban*” (K. 61); *váltig* (K. 139); *eldöltig* (K. 385); stb. A jövő idejű ige-neveket szintén gyakran megtaláljuk még az ilyen igékből is: *megtörténhetendő* (B. 112), *visszavitetendőkhöz* (B. 350); stb.

Az egyeztetés terén megemlítjük, hogy számjelző után leginkább többes szám használatos: „ötven számú *borokat*” (B. 306); „két palaczk *borokat*” (K. 199); „sok *veszedelmek*” (B. 5); „keves *napokkal*” (B. 50); „néhány *dolgokrúl*” (B. 43); „minden *részeit*” (B. 43); „minden *városokat*” (K. 24); stb. A *minden* határozatlan névmás mellett azonban gyakran található egyes szám is, különösen 'minden egyes' jelentésben: „minden rajtam esett *nyavalyját*” (B. 1); „minden sok *borital* után” (K. 16), valamint egész jelentésben: „minden *tehetségével*” (B. 61) stb. — A birtokos szerkezetben többször még jelölik a birtokszón is a birtokos többségét: „az kozákoknak Morvában való *érkezéseket*” (B. 90); „azoknak *golyóbisok*” (K. 110); „Császárnak, császárnénak volt nagy *nevetségék*” (K. 176); „sokaknak *torkokat*, némelyeknek szeméremtesteket metélték el az oláhok” (K. 293); stb.

A birtokos szerkezetekben leggyakoribb változat a ragos, de névelő nélküli: *házánknak megmaradására* (B. 29); „*az dolognak súlyos idejében*” (K. 419) stb. Kiteszik a ragot még akkor is, ha a *-nak* ismét szerepel a birtok-

szón (l. DEME i. m. 29): „kötelesek vagyunk . . . Erdélyországunknak határainak tehetségiünk való megőrizésére” (B. 6); „ilyen nagy dolognak hírének kellett futamodni” (B. 9); stb. A rag nélküli használatra azonban szintén vannak példák: „édes hazája nemzetiségéhez . . . mutatván” (B. 21); „az mi postáink tartóztatások felől” (B. 142); stb., sőt ha két egymásnak alárendelt birtokos van, mindkét birtokos ragtalanul is található: „ő felsége birodalma ereje, és gazdagsága felől” (B. 1); „Bethlen István középső leánya lakodalma volna” (K. 201); stb., bár a két alárendelt birtokos esetében néha mindkettőt ellátják raggal: „az földnek lakosinak élésen kívül” (K. 26); *Az helynek környülállásinak meg szemlélésére* (K. 430); *ő fölgének nevének dícsíretire* (B. 7); stb. Itt említjük meg, hogy a nyomaték és a hangsúlyozás kedvéért gyakran vetik a birtokosjelzőt a birtokszó után: „*summája kívánságának*” (B. 2); „*Gyermeki az atyámnak voltak*” (K. 8); stb.

A nyomósítás és fokozás kifejezésére szolgálnak az úgynevezett figura etymologicák is: *jőtest jőjön* (B. 19, K. 482), *kültön-küldjenek* (B. 84), *jötten jönnék* (B. 272), *keresve keréssett* (B. 134), *menten ment* (B. 150), *verten verik* (B. 341), *fogton fogják* (B. 170), *többültön többült* (K. 47), *itton ivott* (K. 413) stb. Gyakran pedig csak egyszerű kettőztetést használnak: *beljebb beljebb* 'egyre beljebb' (B. 167), *igen igen* (B. 126), *néha néha* (K. 45), *ottan-ottan* (K. 49) stb., de előfordul az ilyen fokozó kettőzés a jelzőkben is: *főfő* (B. 84), *külön külön* (B. 129), *külömb külön* (K. 236), *sok sok* (B. 44); stb. Különösen Bethlen él szívesen e nyomósítási formákkal. Az igekötő kettőzésére szintén találunk példát: „*el-be is mentek*” (K. 351).

Itt közlünk a maitól eltérő néhány jellegzetesebb állandó határozót: „hiszi Nagod vagy nem, *azzal Nagod szabad*” (B. 2); *félünk azon* (B. 6); *igyekezetit örüljük* (B. 45); „*mélyen* szüünk szerint *örülünk*” (B. 35); „úgy tetszik vala, ha Kgd *kételkedett* volna az *aszszonyhoz*” (B. 102); *mélyeken . . . örvendezvén* (B. 48); „semmit nem *tudunk benne*” (B. 151); „hadak fogadására is *marad benne*” (B. 116); „úgy *foghat meg benne*” (B. 224); „*kérvén* azon bennünket” (B. 72); *bízhatunk-e hozzája* (B. 55); „*szükölködünk* az Kgd jó akaratja *nélkül*” (B. 322); „*háládatlanok róla* nem levén” (B. 25); „két hópénzt *pénzül*, egyet *posztóul adjon*” (B. 92); „Akarván császár ő felségének tokaji *borainkból kedveskednünk*” (B. 306); „valakik a *harczon el* nem *vesztek*, kézben akadtanak” (B. 40); „fűnél egyebet semmit az *szegénységen el* ne *vegyenek*” (B. 128); „Az gubernátor *azzal* vala *erős*, hogy az fizetett hadaknak generálisa az *veji . . . vala*” (K. 164); „Ez *szókon* az fejedelem csak *elszégyenelvén magát*” (K. 20); „semmit sem *tudott abban*” (K. 385); „*tolvajak ütöttek* vala szekereinkre, *azokban is el fogánk*” (K. 232); „*hullattak* vala el is *valahányat benne*” (K. 394); „*fiaiban* magam kettőt . . . *nevelttem*” (K. 45); „*végit* úgy *rettegte* volna” (K. 97); „*Ímitt bizván* ahoz” (K. 195); „nem kezdette *irtózni* az *emberhaldál*” (K. 18); „Köpcsénél való *harczon . . . megsebesedett*” (K. 9); „kiváná tőlem pénzen, s *ajándékon adám*” (K. 52); „*küldvén* is feles rezet neki *ajándékon*” (K. 119); „*maig is fáj szivem rajta*, hogy arra igazgattam” (K. 208); *kénszerítetett kimenni váraddá* (K. 32); „*az tűznek borulván* nem tud vala megmelegedni” (K. 413); stb. — Ide tartozik annak a megemlítése, hogy Bethlen és Kemény írásában gyakran találkozunk — idegen hatásként is — névutókkal ragok helyett: „Akarók Nagodat ilyen dolog *felől* is requirálnunk” (B. 19); „Ez pap *felől* nagy dícsíretes emlékezetet hallottam” (K. 43); „az alább való írásokból meg fog látszani *részszerént*” (K. 16); „egy szó *felett* is néha néhány napig elveszekedtünk” (K. 427); „*pártját* fogván az fejedelemasszony és ország

nevezeti *alatt*” (K. 166); „országunkbeli híveinknek közönséges nevek *alatt*¹ Nagodat írt levelekkel.. megtaláltuk” (B.9); stb. Különösen a *felől* névutó szerepel szinte állandóan a *-ról, -ről* rag értelmében. — A névutós szerkezetek nagyon sokszor előfordulnak birtokos szerkezetek formájukban: *Magyarországnak miatta* (B. 6), *Istennek érette* (K. 3), *Ezeknek utánna* (B. 33), *Annak felette* (B. 20) stb.

Az igék módhasználatában a kor hagyományos szokásait követik, és sok idegenszerűséget mutatnak. Különösen a feltételes móddal élnek idegenszerűen (vö. NytudÉrt. 12. sz. 39—40) a mellékmondatokban cselekvő mód helyett: „kezdém tőle tudakozni, az Nigrón követsége mi *volna*” (B. 1); „azt hirdették felőlünk, hogy mändjárást pünkösd után nagy haddal *lenne* Erdélyből oda fel való indulásunk” (B. 333); „láttatik Kglđ panaszkodni, hogy mi Kglđről *elfekedkezünk volna*” (B. 11); „talála meg minket könyörgése által, hogy mikor az megholt fejedelem Báthori Gábor Havasalföldében *ment volna*, . . . jobbágyúl megkérvén magának, minden igazság nélkül hatalmasul megfogatván, azzá is tőtte volna” (B. 13); „midőn az megöletett uraknak elhordtott kincseket *mutogatná*, s *dicselkednék*, hogy elég pénze *volna* már . . . s *kérdené*, mi *tetszenék* felőle. . . , mond az . . .” (K. 19); „az agák előtt megmondattván, hogy . . . hatalmas császár előtt ő *lenne* oka” (K. 93); „midőn azt eszébe *vötte volna*, . . . értésére adá” (K. 108); „érkezék hir. . . , hogy az ellenség *megértette volna* az fejedelmé jüvetelit” (K. 53); stb. A cselekvő alakok helyett álló feltételes alakokkal idegen hatás következményeként leginkább való előzményt fejeznek ki az időhatározói mellékmondatban, máskor pedig a bizonytalanságot akarják érzékeltetni, ritkán a szándék, hozzáfogás, kezdés mellékmozzanatával. — Előfordulnak azonban feltételes alakok számos esetben a felszólító mód helyén is: „kényszerite engemet is reá, hogy ehhez az dologhoz igazán *szóllanék*” (B. 2); „azért vöttük ki minden oda való jövedelemből kezünket, hogy az szegény vitézlk rend . . . meg ne *fogyatkoznék*” (B. 124); „Ez minapiban megparancsoltuk vala kglmesen, hogy . . . azokat fogyatkozás nélkül *küldenének* alá Kassára, ne *késeltetnék* azoknak fölhozása” (B. 141); „gyakran nézették vele, az végre, hogy ne *lenne* félelmes” (K. 18); „parancsolta, hogy *téritené* az gyalogságot az ostromnak” (K. 11); „az országgal végezteték, hogy jus ligatumban *lennének* azoknak keresetek” (K. 36); stb. — Nyilvánvalóan latin hatásra használják a felszólító módot néha az állítólagosság kifejezésére vagy megengedő mellékmondatban: „azt reménletteje, hogy én ő neki oly köteles atyjafia *legyek*, az ki még az hamis dolgokban is erősimem” (K. 252—3); „meqlátatá amaznak szállásán az dolog mint *legyen*” (K. 177); „nem is tudtunk mit rajta gondolni, mi *lehessen* annak igaz oka” (B. 66); „melyből . . . fennléte felől mit *írjon* Kegmed mi nekünk, büségesen megértettük” (B. 28); „ki *legyen* oka ennek . . . megemlékezünk felőle” (B. 50); „azelőtt nem tudtam, mit *tegyen* azféle” (K. 52); stb. Előkerül tagadó vagy tiltó mellékmondatban is: „Kassai Istvánon is alig ha nem esik vala valami, ha az hadakozás alatt ne *haljon meg*” (K. 410); stb.

A szórend kérdéséhez itt csak annyit fűzünk hozzá, hogy nem egy esetben tapasztalhatjuk az idegen nyelvi hatás tükröződését; a többi között az

¹ Az *alatt* névutót mindkét író szívesen használja, de az *ért* igés szerkezetet nem találtam meg náluk. Keménynél csak az *ért valamin* változatot leltem meg két ízben (K. 281, K. 339), pedig a nem határozott, lappangó értelem kifejezésére ők is élnek az *alatt* névutóval: „Azt hirdetik . . . de más fekszik *alatta*” (B. 22); „noha fekszik vala ily dolog is az emberség *alatt*” (K. 355); stb. (vö. MNy. LII, 522 kk.).

állítmány elhelyezésében: „kinek effectuálásában hogy serénkedjék és magoknak is hasznot szerezzon, *kévéntatik*” (B. 341); „az magunk birodalmában is, az hol az töröknek holdol, és minden okosság és igazság ellen való kívánságát *látjuk* az töröknek” (B. 381); „az pogányok magok is kárhozotással vetni *szoktak* szemekre gyakran” (K. 98); stb. A szőréni megoldások idegenszerűségét néha még fokozzák az egymás mellé torlódó azonos alakú toldalékok vagy éppen ellenkezőleg a formans-hiány: „*Mi* hírünkkel és akaratumkból csak *egyét* is *jobbágyát* Szilágy Jánosnak elfoglalni nem parancsoltunk” (B. 43); „nem ítélem *szükségesnek* lenni, hogy *nekem Nagodnak* az Báthori Gábor az országban való sok *insolentiái*, törvéntelen *cselekedeti*, nagy *ambitioja* miatt¹ az szomszéd országokkal való *háborgási*, és az nagy *fejedelmek* s praelátusok felől való becsületlen emlékezésiről . . . kellene írnom” (B. 4); „inquisitóját bíztuk ez *levelünk mutató hívünk* Tibold Demeterre” (B. 170); „*más nap reggel* az jámbor *ur Kornis Zsigmond* eleget kapa kétfelé” (K. 280); stb. — A jelzöt értelmezőként nagyon szeretik hátravetni: „*oly bizonyost választ* . . . nem várhattunk” (B. 20); „*inget hosszat*, szűk ujjut viselnek” (K. 53); „*leveleit kétrendbelieket* is vettük” (B. 94); „*másik* . . . *gubernátor Bethlen István* pártja” (K. 163); „denunciáltanak az ifiu *fejedelemnek Rákóczi Györgynek*” (K. 451); stb. De hátravetett határozóval szintén többször találkozunk: „az vármegyék *félnek igen*” (B. 187) stb.

A kötőszavaknak — különösen a *hogy* kötőszónak — az elhagyása gyakori leginkább a tárgyi mellékmondatokban, de egyéb fajtákban is: „Tudom Nagodnak vagon értésére az én portára való menésem” (B. 1); „ki tudja mire indul” (B. 2); „azon könyörög mostan, kényszerít engemet is reá” (B. 2); „küldjön egy assecuratoriát nekem ide, mehessek ki Nagodhoz bátorsággal” (B. 3); „pokolra való ember volna az, valaki az maga nemzetének veszedelmét kívánná” (B. 2); „Hihető, nem igen képes személy lehetett” (K. 5); „azt ne kívánja, hitemet megszegjem” (K. 61); „instruála is mit lássak, mire vigyázzak” (K. 69); „kérdetvén ki legyen” (K. 263); stb.

A határozott névelő a mainál sokkal ritkábban szerepel. Már a birtokos szerkezetnél szoltunk róla, itt csak azt tesszük hozzá, hogy Bethlen többször elhagyja a névelőt a személynévmás előtti helyzetben is: „ez nem *mi* vétünk” (B. 122); „nem is mert *Kegyelmel* egyebet cselekedni *mi* hírünk nélkül” (B. 124); stb. Ugyancsak többször elmarad a névelő az általános alany elől is: „istennek bölcs rendeléséhez kell *embernek* magát alkotmazzatni” (B. 380); „alkalmas dolgot végben vihet *ember*” (B. 96); stb. Viszont elég sűrűn találunk határozott névelőt személy- és helységnevek előtt: „Az Cárolit mindazáltal ne bocsássa” (B. 182); „az *Feleknél* érte az tatár” (K. 31); stb. A határozott névelő egyébként az alakban jelentkezik, s kivételt alig idézhetünk: „*a* harczon” (B. 40); „*a* szokás” (B. 224). — Egyes el nem dönthető esetekben az *ez*-nek is lehet határozott névelői szerepe: „*Ez* ilyeneket . . . háborgatták” (B. 43); „*hüt szerint* mondja *ez* mi oratorunk” (B. 49); „*ez* elmúlt szombaton” (B. 187); „*írásokhoz* nem hasonlítandó ugyan semmi tekintettel *ez* ilyen dolog” (K. 17); „*féltem ez* ilyen állapottól” (K. 240); stb. — Érdekességként említem, hogy rész-számlálásom szerint az 'uralkodó' jelentésű főnevek (fejedelem, császár stb.) különösen sokszor jelentkeznek névelő nélkül: „mert *császár* az magyaroknak esküdt meg” (B. 2); „prodáván az dolgot *fejedelemnél*” (K. 237); stb.

¹ Az a szokás, hogy ha több szóhoz tartozik azonos névutó, azt csak az utolsóhoz ragasztják hozzá: ez a jelzett példában kétszer is megfigyelhető.

A határozatlan névelő — ellentétben a határozott névelővel — a mainál jóval használtabb, s különösen Kemény szereti kitenni még a személynevek előtt is: „többek közt *egy* Szilvási Boldizsár igen nevezetes ember. . . impediálta” (K. 25); „volt *egy* Imrefi János veszedelmes. . . embere” (K. 29); „akadott az apámhoz *egy* Martinus Albissi székely deák” (K. 43); „tudom vala Bakos Gábor uramat csak *egy* hertelen és kapsi embernek lenni” (K. 314); stb. — Bethlen többször 'egyetlen' jelentésben él az *egy*-gyel: „szívünkben elménkben az *egy* tökéletességnél egyéb nem találtatik” (B. 29); „tudjuk, hogy az *egy* szép igazságnál egyebet Nagod nem követ” (B. 32); stb.

4. Jelentéstani és stilisztikai sajátosságok. — A) Szinonímák. — Az úgynevezett nyelvtani szinonímák területéről (I. MNy. LIII, 361—4) számos említésre méltó akad.

A melléknévre kérdő névmás a *mely* (= *mily*) vagy a *minemű*, a főnévre kérdő pedig a *micsoda* vagy a kevésbé nyomatékos *minemű*: „*mely* nagy” (B. 9); „*mely* igen” (B. 92); „*minemű* nagy” (B. 167); „*menyemű* nagy” (B. 40); „*minemű* félelmes” (K. 245); „*micsoda* lélektől” (B. 168); „*micsoda* veszedelmek” (K. 243); „*minemű* resolútióm” (B. 1); „*minemű* securitások” (K. 245); stb. Néha a *mi* is előfordul: „*mi* válaszsza!” (B. 9); „*mi* formán” (B. 72); „*mi* izú” (K. 416); stb. — A számnévi névmások közül a *mennyi* van nagy fölényben: „*mennyi* vidret ad” (B. 70); „*mennyi* kalongya. . . *mennyi* köből leszen” (B. 68); „ki *mennyi* magával mustrál” (B. 47); „*mennyi* kastélyokat. . . építe” (K. 36); stb.; a *hány* jóval ritkábban jön előnk: „a kit *hán* lóra irat, az szerént írassa regestumban” (B. 47); „*valahány* ideig. . . tartaték fogva” (K. 96); stb. — Az *egynehány* névmás egyes számmal: *egy néhány* napot (B. 13), a *néhány* leginkább többes számú főnévvel áll: „*néhány* esztendőnk után” (K. 10) stb. Az *egyik-másik* helyett a *némely(ik)* névmás használatos, mégpedig szinte állandóan többes számú főnévvel: *némely dolgokról* (B. 10), *némely praetensiók* (K. 35) stb. A névmási szerephez közel álló *egyéb* és *más* melléknév közül az *egyéb* vezet. A *más*-t gyakran találjuk a mai határozott 'másik' jelentésben: „*más* az, hogy. . .” (B. 13); „*más* feleségétől való” (K. 12); stb.

A határozófajtákban a rokonértelmű változatok nagy gazdagsága mutatkozik.

A helyhatározók között ugyan nincs nagy alaki választék, csak a *másutt*, *mindenütt* formák találhatók a *máshol*, *mindenhol* helyett. Különösen Kemény-nél kap még gyakori szerepet a *holott* 'ahol, hol'.

Az időhatározókban sem bővelkedünk: a rengeteg *most(an)* adat mellett jelentkezik az *immár*; a *mindenkor(on)* uralkodik. Bethlentől előkerül az *örökké*, de *mindig* változat nem található. A *néha* párjaként feltűnik a *ritkán* (K. 117). A Kemény-nél található *olykor* jelentése azonban 'olyankor'. A *valaha* mellett többször található a *rég(en)*. — Az idővonatkozású módhatározók közül a *mindjárt*, *mindjárt* vezet, a többi kevészer szerepel: *azonnal* (B. 170, K. 11), *tüstént* (K. 277), *menten* (B. 336). A *gyakran* (Bethlennél *gyakorta* is) párjaként ritkábban idézhető a *sokszor* és *többször*. A kedvelt *ismét* mellett *olykor* szerepel a *megint*, Bethlennél pedig az *újólágy* (B. 11) és *ujonnan* (B. 103). A *hamar*—*gyorsan*, *hirtelen*—*egyszerre*, *egyszersmind*—*együttal*, *utolszor*—*utoljára* párokból csak az első tag lelhető a két íronál. A *végre* (*végezetre*) Bethlen (B. 1) és Kemény (K. 120) írásában a 'végül' értelmet is magában hordja; *végül* változat nem fordul elő.

A tulajdonképpeni módhatározók közül a nyomósító, fokozó *nagyon* még alig használt (K. 82), helyette az *igen* és a *felette* tűnik ki gyakoriságával. De nyomatékosító funkcióban nagyon kedvelik az *ugyan*, Bethlen pedig az *ingyen* határozót is. Igei állítmány nyomósítására Bethlentől idézhető az *ugyancsak* (B. 96). Az *igazán, valóban* mindkettőjük írásában sokszor előkerül, a *csakugyan* és a *valóságosan* inkább Bethlentől, a *valósággal* és a *valójában* Keménytől idézhető egy-két alkalommal. Keménynek kedvelt határozója a több jelentésű *szinte* 'éppen, ugyan, majdnem'.

A szűkítve kiemelők közül a *kiváltképpen* fordul elő legtöbbször, azután a *leginkább*, Bethlennél pedig néhányszor a *főképpen* is.

Az elkülönítő-kapcsoló szerepű *különb* mindkettőnél igen gyakori, de Kemény szívesen használja az *egyébíránt* változatot, s néha Bethlen is; nála egyszer *egyébként* (B. 53) is lelhető. A megszorító-nyomósító *csak*-nak nem talál-
tam szinonimáját.

Az általánosítást csak az *egyáltalában (egyáltalájában)* fejezi ki. Viszont az állítást erősítő változatok gazdag választékot nyújtanak: közülük a rövid *bizony* vezet a *bizonytal, bizonyára, bizonyosan, bizvást* előtt. A módhatározószó és kérdőszó *hog*y helyett a *mint* az általános.

A kötőszók területén az *és*, s óriási arányban vezet. A *meg* alig néhány esetben használatos, és csupán kapcsoló kötőszóként. A *valamint* még csak az eredeti 'mint ahogy, hasonlóképpen' értelemben jön elénk (K. 17, K. 83); Bethlen elég sokszor használja a mainál jóval tágabb értelmű *szintén* kötőszót. A páros kötőszók között a *mind...mind* az első, az idegenszerű *úgy...mint* változat nincs. — Az ellentétes kötőszókból a *de* idézhető legtöbbször, sorrendben utána a *mindazáltal (mindazonáltal)* következik, a többi között már nehéz lenne sorrendet megállapítani: *hanem (hanemha), ellenben, azonban, mégis, viszont* kötőszókon kívül gyakori a *pedig*, és előkerül az *azért* is. A *nem (csak) ... hanem... is — nem (csak) ... de... is* változatból csak az előbbire kaptunk példát. — A megengedő kötőszók sorát a *noha* nyitja meg, követi az *ugyan, pedig, jöllehet*, ritkább a *bátor, bár, holott*. Sokszor szerepel ilyen kötőszóként az *azért*. — Érdekes, hogy a mikor? kérdésre felelő időhatározó kötőszók között Bethlennél az *(a) mikor*, Keménynél ellenben a *midőn* van nagy fölényben. Bethlen időhatározói kötőszóként igen sokszor használja a *mihelyt* változatot. — Az összehasonlító mondat kötőszóaként *mint (amint)* az általános, néha előbukkan a *miképpen; ahogy* nem használatos. Középfok mellett leggyakoribb a *mennél* változat, de *mentül, mentől* és ritkábban *minél* alak is előfordul. — A *ha* és *hogya* feltételes kötőszók versenyében az előbbi van nagy fölényben. Ennek következtében alakul e jellemző tömörített mondat szerkesztés: „*ha* mit ért... tudósítson” (B. 44); „*ha* mikor követségek érkeztek...” (K. 69); „*ha* hol pedig jucose akarnak velünk ezután is banni, ... megmutatja” (B. 60); stb. — Az okhatározó kötőszók élén a *mivel* vezet a *mert* előtt, de gyakori a *minthogy* és Bethlen írásaiban a *holott, mivelhog*y is. — A magyarázó kötőszók *tudniillik, azaz, ugyanis, hiszen (hiszem* alakban is: B. 169, B. 211) előfordulási sorrendben következnek.

Itt szólnak a létege néhány alakváltozatáról: A *volna* jelen, a *lenne* jövő vonatkozású, de Keménytől idézhetők olyan példák, melyekben ez az elkülönülés már nincs meg tisztán, és a *lenne* belopakodása figyelhető meg a *volna* helyére: „Mely kapitánynál vettem eszemben, hogy volna arany, ugyan szépen intimáltam is, jobb *lenne* előadni szép szerént, mert mások másképen is el fognák venni” (K. 346); „az ország kedve ellen is gyalázatosan

letenné, s jobb lenne csendességben élni, levén elege” (K. 193). — A *vala* és a *volt* igealak párharcában mindinkább előretör a *volt*, jelentésük pedig keveredik. A *vala* eredetileg a folyamatos, a *volt* a befejezett idő jelölője, de ezt a szabályt hiába keressük az efféle példákban: „nem is szerette, az mint az atyámtól hallottam derekasban, ki bejárója *volt* [= *vala*]” (K. 18); „kik között maga bátyját is, kivel atyafigyermek *volt* [= *vala*]... tyrannusi kegyetlenséggel öletett meg” (K. 18); stb. A Kemény írásában végzett számolásom alapján a *vala* 432, a *volt* 311 esetben fordult elő. — A *levő* és a *való* igenévi alakok között sincs olyan éles határ, mint ma. A *való* alak a mainál sokkal gyakrabban szerepelt, és sokszor találjuk a *levő* helyett: „ő felge és Erdélyország között *való* confoederationak, az igen nyilván ellene lenne” (B. 6); „az magunk között *való* veszekedés miatt az töröknek ne adjunk ansát” (B. 29); „az ott *való* és huszti kapitányok tanácsából... ölette meg” (K. 23); „Az hintó előtt *való* lovak... oroszlány módon uszolig festettek valának” (K. 86); stb. Néha éppen ez teszi nehézkesé és idegenszerűvé a mondat szerkesztést: „levelét tegnap útamban vevén, azon dologról szóló *való* izenetéből is töllem *való* kívánságát... értem” (B. 275); stb.

A rokonértelmű névszók és igék közül — a lehetőséghez képest — csak mutatóba emelünk ki néhány érdekesebb párt vagy sort. Keménytől különösen változatos szinonima-sorokat lehet összeállítani a különféle rossz emberi tulajdonságokat kifejező melléknevekből, melyek — ismerve életírását — bő tapasztalatairól tanúskodnak: *kegyetlen—gonosz—lator—bitang; hitvány—aljas—nyavalyás—sohonnai; beste—kurva—parázna—fajtalan; fondorkodó—fondorló—fortélyos—hamis—ravasz; fősvény—kapzsi; rút—csúf; bolond—víz-elméjű; rusnya—eberkölcsű; háladatlan—negédes*. A jó tulajdonságokból kevesebbet említ: *okos—eszés—értelmes—elmés; deli—nyalka—termetes—csinos*. Az erkölcsi jó tulajdonságokat kifejező melléknevek körül ugyanazokat használja, amelyeket Bethlen is: *kegyelmes, kegyes, dicséretes, jeles, érdemes, emberséges, jámbor, hiteles, hű, serény*. Az *öreg—vén* párban az *öreg* 'idős' és 'nagy' jelentésben egyaránt előfordul: „az atyám már igen *öreg*” (K. 159); „*öreg* gombos boncsókja” (K. 90); stb. A *vén* az *öreg*-nél többször szerepel 'öreg, idős, koros' jelentésben, de már a pejoratív árnyalatra is akad példa: „igen kicsin, fonnyadt, nyúlábrázatú, *vén* emberke, nőtelen, de néhány szép frauczimeri” (K. 103); „ott tekergett, büszkélty egy szép frauczimmer után, az ki elhiszem adományáért, az mi jó szócskát adott s kedveskedett neki, mert egyébiránt rút, fekete, himlőhelyes és *vén* ember” (K. 58).

A főnevek területén tükröződnek legszembetűnőbben a történelmi-társadalmi élet nyomai: több szinonimából álló sor fejezi ki például a különféle embercsoportot: *nem—nemzet—nemzetség—rend—nép*. A *nép* szó azonban elsődlegesen 'emberek, sokaság' értelemben használatos: „az komáromi magyar *népnek*” (B. 118); „végházbeli vitézljő *nép*” (B. 138); „rakják meg... új *néppel*” (B. 152); „szegény *nép*” (B. 117); „az ellenségképen reánk jövendő *nép*” (B. 166); „az csiki havason öletett meg *földnépétől*” (K. 22); stb. A háborúskodásból keletkezik a sok *rablás, égetés, kár, kártétel, pusztítás, romlás, fogyatkozás, dögelhalás, dög* 'betegség'; *baj, galiba, bajlakodás, nyavalya, akadék, akadály*. Ezt is Keménytől gyűjtöttük, de megjegyezzük, hogy a *nyavalya* többször a *betegség* szinonimájaként fordul elő. A táplálkozással kapcsolatos az *élés, éték, eledel, étel* a közölt sorrendben. — Az *eb—kutya* párból az első van fölényben, mégpedig eredeti és átvitt jelentésben egyaránt szerepel; az utóbbi csak az 'állat' jelentésében használatos.

Az igékből — a „háborúságos” időnek megfelelően — az öléssel és a pusztítással kapcsolatos cselekvés kifejezései szolgáltatják a leghosszabb sorokat: *hadakozik, fogyatkozik, fogyat, öl, ölet, vág, vágat, darabonként vagdaltat, szaggat, marcongat, koncra hányat, darabol, elmetél, felhasít; dúl, prédál, éget, rabol, eltolvajol*. — Megjegyezzük, hogy a *tud—ismer—ért* szinonimák között nincs éles határvonal, s gyakran felcserélik őket.

B) Jelentésváltozások, átvitelek. — Anyagunkból e fejezetben is csupán egy-két jellegzetes példát közölhetünk.

Bethlenre és Keményre egyaránt jellemző, hogy — mint nem hivatásos írók — a mindennapi élet szavaival élnek még az átvitelekben is, felfrissített, újszerű metaforát alig fedezhetünk fel tőlük; másrészt viszont az érzéki tapasztalásra utaló igékkel törekednek szemléletességre. Első megállapításunkat példázzák: *szép szókkal, szép szabadság, szép állandó frigy, szép eledel, keserves és nehéz példákkal, kemény követséggel, szoros ügye, nehéz néven, nehézkes állapot 'terhes', mocskos szokat, kemény ember, friss öltözet, bő szókkal, vastag katona, vastag ló, nehéz költség, vékony értelmem, gazdag szerszám, gazdag kegyelmesség, gazdag ezüst-marhák, vékony tanács, híg elméje, hideg atyafi szeretet, körmösebb legény* stb. Az érzéki tapasztalás teszi szemléletessé ezeket: „tekerik, facsarják magyarázatok által” (B. 94); „minden kétségeket *kigyomlál* elméjékből” (B. 146); „indulatunkat nem *tágítjuk*” (B. 9); „az miatt *töttek* tágítást” (K. 32); „magam helybe *vím* az fogyotkozást” (K. 279); „erkölcsében *megvetemedék*” (K. 160); „szívet *veszen* vala, és esmét fordul vala” (K. 322); „hire már ki is *csördült* vala” (K. 246); „egységének annyira való *vastagulását* érezheti” (B. 8); „halálban *buburékolva* gyönyörködő” (K. 91); „az szinte *csöppönöleg* levő vérontást” (K. 104); stb. Ide tartozik a sokszor használt *nyaka szakad, markában szakad* 'véget ér, megszűnik' kifejezés. — Keménytől való e két sikerült átvitel: *tüzes néppel* 'tüzérséggel', *az szöke marháktól* 'tetűktől' (K. 53).

Különösen Bethlen kedveli a melléknévi metonímiát: „*szomorú* fíllel” (B. 96), „*irigy* napjai” (B. 32), „*megcsalhatatlan* reménység” (B. 145), „*megdaltalkodott* keménség” (B. 115), de Keménynél is találunk ilyet: „Az lakodalom. . . nem lón igen *részeges*” (K. 424); „*hitetlen* fősvénységét” (K. 405); „*gonosz* nyelvű” (K. 212); „*gonosz* állapot” (K. 71). Ebben az időben még számos szónak él a cselekvő és szenvedő jelentése egyaránt: „az kassaiak oly *félelmesek*. . . holott mi vagyunk itt az ellenségnek arra előtt, még is ők félnek ott hátunk megett” (B. 182); „mikor valamely gonosztevőt *exequáltak*, gyakran nézették vele, az végre, hogy ne lenne *félelmes*” (K. 18); stb. A 'félénk, rettegő' jelentés mellett azonban a mai jelentése is gyakori: „sokszor voltam *félelmes* állapotokban” (K. 265) stb. A *szerelmes* csak 'szeretett' értelemben fordul elő: „az mi *szerelmes* hazánknak. . . jóvára” (B. 167) stb. — A főnévi metonímiák közül az igen megszokott *udvar* és *világ* található meg: az „*udvar* fiai”, „*háladatlan világ*”, „*ez világ* előtt” stb. Bethlen szereti használni a *sub rosa* 'titkon, titokban' kifejezést: „mindeneket fundamentaliter *sub rosa* megjelentünk” (B. 32) stb. — Gyakran fordul elő a maitól eltérő jelentésben a *birodalom* szó, melynek értelme 'hatalom, uralom' (K. 32, K. 77), de Bethlen mai jelentésben is használja: (B. 6); *csintalankodik* 'erkölcsileg nem kifogástalanul viselkedik' (K. 151) Keménynek kedvelt szava; a *szorosság* 'baj, nehéz helyzet' (K. 322), egy gyakori szócsalád egyik tagjaként kerül elő: *szorít* 'kényszerít' (K. 313), *megszorul* 'bajba jut' (B. 187) stb. — A 'nő, női' értelemben *asszonyember* (B. 275), *asszonyemberi* (K. 75) szerepel; *asszonyi állat* (K. 152), *asszonyállat* (K. 215) már pejoratív jelentésű.

Szófaji eltolódásokat, illetőleg jelentéstani tapadást találunk itt: „*puszt*a föld”, „*puszt*a mező”, „*napkeleti* monarcha”, „*napnyugat*”, „*temető* hely”, „*csuda* erős”, „*csuda practica*”, de: „*minek csudájával*”, „*mennyi gonosz*”, „*fülbenmászó* féreg”, „*boszorkány* asszony” stb. — A szófaji határok többször elmosódtak: a *gyalog* főnévként (K. 341, K. 343), melléknévként (K. 341, K. 343) és határozóként (K. 384) egyaránt előfordul. A *gyakor* 'sűrű, számtalan' jelentésben szerepel (K. 157, K. 442).

Gyakori a *jó* melléknév ma is használt nyomósító értelme: „*jó* erős”, „*jó* nyersen”, „*jó* reggel” 'nagyon korán' stb. — Teljesen ellentétes pólusúvá vált: „Meghálálta *szépen*. . . ’csúnyán bánt’ (K. 31).

Bethlen sokszor ható ige fosztóképzős alakjával ad nagyobb nyomatókat a főnévnek, mintegy túlozza a főnév kifejezte fogalmat: „*elfelejthetetlen* szomorúság”, „*eltávozzhatatlan* nagy békesség”, „*elszenvedhetetlen* nagy szükség”, „*halhatatlan* jó hír”, „*hallhatatlan* változás” stb. — A *nagy* és a *fő* jelentésköre és használata sokkal tágabb: „*nagy* ügyében”, „*nagyk* özőnséges dologban”, „*nagy* Báthori”, „*nagy* főrendek”, „*nagy* főemberek”, „*nagy* urember”, „*fő* zsidó ember”, „*fő fő* kapitány embereket”, „*hatalmas fő* lovakat” stb. Bethlen a *hallatlan*, Kemény pedig a *hatalmas* szót is szereti használni ilyen helyzetben: „*hallatlan* pogány módon való kegyetlenséget cselekedett” (B. 40); „*hallatlan* latorságot” (B. 304); „*feletőbb és hallhatatlanul* nevededvén” (B. 335); „*hatalmas* nagy és szép álgyukat” (K. 39); „*hatalmas* viselt dolgairól exstálnak historiák” (K. 17); stb. — A stilisztikai túlzás eszközével mindketten szívesen élnek, s különösen Bethlentől idézhetők az effélék: „*rettenetes* gyalázattal”, „*rettenetes* nagy kincsű”, „*rettenetes* hittel”, „*rettenetes* rút idő”. Az *iszonyú*, *szörnyű*, *temérdek* is előfordul, de mindig kiérződik eredeti jelentése: „*szörnyű* halált” (B. 39); „*szörnyű* fenyegetések” (B. 39); „*iszonyú* halállal” (B. 40); „*iszonyú* fenyegetésekhez” (B. 39); „*temérdek* golyocsot” (K. 52); „*temérdek* földdel” (K. 341); stb. Kemény kedveli a *merő* és az *éktelen* szót: „*merő* csúf ábrázatu” (K. 86); „*merő* páncélosan” (K. 49); „*éktelen* fertelmeskedéseket” (K. 346); „*éktelenül* cselekedtenek” (K. 23).

C) Egyéni szóhasználat. — Itt azokat a szavakat igyekszem csupán felsorolni (és nem értelmezni és értékelni!), amelyek ritkaságuknál vagy táj-jellegükönél fogva tarthatnak érdeklődésre számot: „*azon* legyen, hogy *ekkédig* sollicitált határink és váraink kezünknel maradhassanak” (B. 39); „*mi* ihon ez *jövő eszlen* keddet rendeltük” (B. 172; vö. NySz. I, 717); „*szolgál*atra *szedő vedőre*. . . ne kényszerítse” (B. 177; vö. NySz. III, 101); „*azon* is leszünk, hogy mind az *monétákból* való nagy fogyatkozásokat, magunk ott kün jelen levén, *tolláljuk*, és Húségtekre. . . gondot viseljük” (B. 242); „ *megtalál*ván az ott való *minczháznak* magok számára való arendálása *felől*” (B. 355); „*ezüst* arany *szüelő*” (B. 77; vö. NySz. III, 344—5); „*superlatos* *szeke*ret” (B. 295); „*a* gyalognak is nagyobbnik részét magával kivigye, az *harczérokkal* együtt” (B. 47); „*minden* sok borital után *megkornyadoztam*” (K. 16; vö. NySz. II, 367—8); „*költségem* is fehér ruhanemű eszközömmel *turbában* lova farán levén” (K. 71; vö. NySz. III, 810); „*akarván kopároz*tatni paripáinkat” (K. 73); „*uszolig* festettek valának” (K. 87; vö. NySz. III, 866—7); „*minden* hálószerszámom egy fehér *velence* s egy köpönyeg volt” (K. 48; vö. NySz. III, 1052); „*jeles* tökéletes magyar, *által ember*” (K. 12; vö. NySz. I, 84—5); „*nem* messze tőlem, zambori *hostátban*” (K. 12; vö. NySz. I, 1495); „*igen* jó egy *bokor* vidra kesztyűmet ellopák” (K. 62; vö. NySz. I, 265—6); „*Az* zászló veres *kamukára*. . . varratva” (K. 90; vö. NySz. II, 92); „*az* kevés

idő alatt egy *általagból* kipazarlotta” (K. 211; vö. NySz. I, 86); „szemléli vala urának Catherinával *ékecseléseket*” (K. 231; vö. NySz. I, 590); „még én is *cajon* szemmel nézém” (K. 231); „mi az *Kaján* utján Erdélyben jüvénk” (K. 286; vö. NySz. II, 77); „az könnyü had mindjárt belém *bojtorkodik*” (K. 380; vö. NySz. I, 264—5); „az fejedelemmel kezdé *pántolódni*” (K. 66; vö. NySz. II, 1225); „praetendálván, hogy *együld* . . . nekem lenne valami nyavalyám” (K. 162; vö. tájnyelvi *egyöt*); „az kutyák kergették, *csihlották*” (K. 176); „Az sok atyafi barátok *doblották* ebben Zólyomit” (K. 250); „kezde rajtam termeni . . . az lovas regimenteket ugyan *habukolva* reám hozni” (K. 393); büszkélte egy szép *frauczimer* után” (K. 58); „*kiczokigatám* asztaltól” (K. 254).

D) Szólások és hasonló jellegű szókapcsolatok. — Néhány az érdekesebbek közül: *ha elverik rajtok, késő sütné azután* (B. 113); „mind ezeket az országokat *cserben hagyják*” (B. 144); „De bizony nem jön több Bethlen Gábor segítségekre, *megégetvén kása az száját, nem köti fel másszor az harangot falu fejében*” (B. 152); „Erdélt nem féltem én, mert *meg sem meri büzleni* azt az német” (B. 153); „az hadakot nem kellene így térengetni, tartóztatni, mert *nekem is bőrömben jár életemben*” (B. 85); „Lipót Pektől magától *az ki nem sül*” (B. 92); „nem kellének ily hamar *fogok fejérét kimutatni*” (B. 95); „*megborsolják az az pornak eltitkolását*” (B. 196); „értem és tudom, úgy mint akárki, mert *az én fejem fött azokban*” (B. 211); „bizonyosan tudjuk, de *késő lészen akkor betenni az kalitkának ablakát, mikoron az madár kirepült belőle*” (B. 221); „*mikor a madárral madarat akar fogni, igen szépen sipol* először az bokrok között, a madarakat hogy megcsalhassa és *ugy foghat meg benne*” (B. 224); „vigyázatok, mert igen *jégen épít Ktek házat*” (B. 225); „*ha ma dánom dánom, holnap valóban bánom bánom volt*” (K. 16); „az fejedelem felele ily példabeszéddel: *Az kos minél hátrább mász midőn mással harezol, annál sebesben is keményebben ütközik*” (K. 100); „kiről írnom nekem nem szükség, mint. . . szolgált, és büzt költvén hozzá, gyalázatosan mint öletett meg” (K. 91); *az sáfránybüzt megérezvén* (K. 187); „azoknak kellett több jót kívánnom . . . *bőrömben is járván*” (K. 165); „*noha neki is szinte úgy bőrömben jár vala*” (K. 272); „akkor az *Fenek* ingének melyet *hínak, vöttem reám*, azaz mezitelen testre az dolmányt és nadrágot” (K. 52); *az mint az kereseti volt, úgy is vészett*; „megteljesedék rajtam amaz köz és igaz mondás: *hogy az nagy emberek kedvességek igen nyúlhaton jár*” (K. 388); „vettem eszemben, hogy *megrágtá legyen az éb az szíját*, mint szokták mondani paraszt magyarul” (K. 388); „*az ki mit nem ött, nem tudja mi izü, nehéze kenyér az katonai kenyér*” (K. 416); „És így az sok *bába közt csak nem elvesze az gyermek*” (K. 316); „többek is *kimutaták fogok fejérét*” (K. 310); „nem tudja, *micso*da hidegtől fájlaltatik, azaz, mint van dolga?” (K. 255); *megholtak felől is vagy hallgatni, avagy csak jót mondani* (K. 17); „ugyan rusnya proverbiumba is kelvén akkori időben: *Tarts fiam Kata Gyaluváráért*” (K. 28); „szóbeszédben kele köztök. *hogy nincsen már töröknek egyéb szent Demeter napja, hanem csak Bethlen Gábor napja*” (K. 109); *akarák jeszéssel, mint róka farkával az fát levágni* (K. 226); *olyan vala, mint midőn az róka farkával akarta levágni az fát az varju fészke alatt* (K. 269); *Nem hagyom megtollasodni repülésig, hanem miglen csak pihes, addig előzőm meg* (K. 210); „kevély resolútiója *füstbe mene, csak hült helyét tanálván*” (K. 339); „*hogy az aszu fa mellett az nyers is el ne égne*, sok reménykedésekre accordálánk velek” (K. 440); „*némelyek csak szót venni, horgászni akarva kezdék jelenteni az fejedelem haragját*” (K. 302); stb.

E) Stílus-eszközök. — Természetesen az eddigiekben is már felvetettünk idevágó kérdéseket, most — az untilig hangoztatott — korlátozott lehetőséghez mérten még bepillantunk néhányba.

Meglepő kevés hasonlatot találunk a két író írásában, s ezek is az átvitelekhez hasonlóan igen ismertek: „magyar nemzet úgy serkent fel, mint egy mély álomból” (B. 144); „mint az farkasok az juhok közt, oly . . . szelídséggel quartiroztak” (K. 110); *bővebb volt, mint az tengernek áradása avagy apadása* (K. 128); *melyen kapván és hívén, mint vízben halálozó ember szokott cselekedni* (K. 138); *nem különben cselekszik, mint az mely agarat nyakon kötve visznek kedve ellen vadászni* (K. 426); „míglén nem indulhatott, tapotott, nyughatatlankodott, mintha mind tövisken ült vagy járt volna” (K. 459); stb.

Sokszor felkiáltásokkal élénkítik a hosszú leírásokat. Ezek is jellemzőek íróikra: Bethlen kiegyensúlyozottabb, mérsékelt, gyakran hivatalos, leíró stílusához inkább vág a figyelmeztető-nyomósító *ám, lám, de lám, de nám, ime, bezzeg*; Kemény inkább érzelmeket akar kelteni, közelebb áll az igazi író céljához és helyzetéhez. A sötét hangulatnak, az eléggé meg nem értett és nem méltányolt, borúlato ember érzelmeinek megfelelően gyakrabban megtalálható nála az *óh, óh vajha, de jaj* indulatszó.

Az érzelmek néha szitkokban is megnyilvánulnak: „mind *kurvaanyjokban* voltak akkor is prédálni” (B. 151); „fiam *beste kurva fia*. . . *kurva legyen az anyja*” (K. 338) stb. Ez utóbbit Kemény nem maga mondja, hanem az egyik generális szavait idézi, és ezt fűzi hozzá: „az főgenerál. . . nemzetére nézve csak *paraszt* nemzet, szegény legénységéből promoteálódott, kedvetlen, embertelen ábrázatu, haragos, rufus ember vala”, ezzel egyrészt mentegeti a stílus durvaságát, másrészt ismételten megragadja az alkalmat, hogy a paraszti származású emberekre lenéző és szűrös megjegyzést tegyen. Egyébként maga is használja a szót (29. és 485. l.).

Nagyon gyakran közbeszólnak azonban az írók egyébként is a *mondom, mondék-féle* fordulattal, de változatosabban is: *ha szabad úgy mondani, az olvasó meg fog érteni, úgy áldjon meg Istenem, Isten bocsássa nekik, de most az dologra térek, de hogy térjek az dologra*. Ezekkel mintegy szorosabbá teszik kapcsolatukat az olvasóval és közölnivalójukat alkalmasabbá a tagolásra, felbontásra, a könnyebb megértésre. Az elbeszélés menetét néha *mond, úgymond (úgy mond)* 3. személyű alakokkal bontják részekre, de Kemény anyagába belefér egy-egy ügyes párbeszéd is (pl. 328—9. l.), sőt ő jó írói érzékkel még a levélformát is felhasználja kifejező eszközként (l. 314—7).

A hangsúlyos, nyomatékos beszéd egyik gyakori eszköze az azonos mondatrészek halmozása: mégpedig Bethlen az állítmány- és határozó-, Kemény a jelzőhalmozással él inkább: „az deáki szép tudományokban *instruálja, oktassa, építse*” (B. 201); „oly dolog ne történjék az végházakon, melyet azután sok *gonddal, fáradtsággal, búsulással, költséggel* is nehezen reparálhatni” (B. 120); „igen *csinos, és királyi pompás módos magaviseelő* fejedelem” (K. 50); stb. Bethlen a mondatrész-halmozást sokszor még fokozással erősíti: „az üdö interim *foly, sőt fut*” (B. 342); „*serkenjen fel, mutassa meg* hazájához, nemzetéhez való igaz szeretetit, hűségét, *óalmazza*. . . hitünket” (B. 113); stb. Kemény a jelzőhalmozást legtöbbször a jelzett szónak többszöri kitevésével tagolja: „hires, gazdag, szerencsés *ember* is, de felette kegyetlen, negédes, dühös *ember*, halálban buburékolva gyönyörködő *ember* vala” (K. 91); vagy — mint a jelen példában is látjuk — ellentétes kötőszóval választja el a jelzőcsoportokat: „az atyám igen jámbor, tökéletes, *de* barátságos és vig természetű

nyájás ember vala" (K. 15) stb. A *de* kötőszót itt csupán a tagolás kedvéért használja az író. — Bethlentől azonban szép példákat lehet idézni az ellentét alkalmazására, akár a kifejezésbeli ellentétre: „gyakorta *kicsin szikrából nagy tűz* szokott támadni" (B. 21), akár az ellentétes mondatbeli ellentétre: „nehéz nekünk 70 naptól fogva az mezőn sugorganunk, vérünket Magyarországért ontanunk, kitől soha semmi jót nem láttunk egyebet, *hanem* mindenkor érték égettek, rablottak, öltek, vágta bennünket" (B. 85) stb. — A rokonértelmű szók halmozása szintén gyakori, különösen Keménynél: „egész eddig való életemnek is *rendi, folyása* csak *nyomorúságos, háborúságos* és *nyughatatlanságos* volt" (K. 16); „*utak* és *módok* által" (K. 277); „*de* azonban serkenvén" (K. 102); stb.

Sok felsorolást is találunk: „szép virtusok voltak benne, *jó deák, olasz német, eloquens, familiaris, liberalis, serény elméjű, bátor*" (K. 18), legtöbbször azonban az *úgy* mint vezeti be a felsorolást. Bethlennél előfordul ilyen használatban a *tudni* illik.

Talán ide tartozik az a megfigyelésünk, hogy mindketten a pusztán melléknévből képzett határozók helyett sokkal szívesebben használják a melléknévi főnévi származékából képzett határozót: „*hamarsággal* küldje", „*teljességgel* recusálja", „*kegyetlenséggel* bánnak"; „*hirtelenséggel* leereszkenek", „*szelídséggel* quartiroztak", „*rövidségben* foglalása" stb.

5. Idegenszerűségek. — Munkánk során már nyelvhelyességi kérdések előkerültek, itt a nyelv művelőknek kívánunk szolgálni egy-két további adattal.

A cselekvés teljessége helyett gyakran csak az első mozzanatot fejezik ki a *kezd* igével: „ha az török ugyan *kezd* jóni, azt se várja" (B. 108); „az fenyítéket nem *kezdette* felvenni" (K. 16); „szorgalmasan *kezde* rajtam rajtam termeni" (K. 393); stb.

A visszaható névmást használják a visszaható ige helyett: „ahhoz *alkalmaztassa magát*" (B. 122); „*így ígírem magamat* az követimnek felküldésére" (B. 169); „*kin ellopván magamat*" (K. 54); „választételéhez *alkalmaztatom magamat*" (K. 195); stb.

A *tesz* ige számos úgynevezett nyelvi klisében szerepel: *lopást tesz* 'lop', *lövést tesz* 'lő', *tágítást tesz* 'tágít' stb.

Bethlennél ráakadunk a felszólító módra a cselekvő módú alak helyett: „azután *meqlássuk*, mint lehessen az dolog" (B. 125).

A kötőszókban is találhatunk idegenszerűséget: „*még* Szkender passa ezekért az dolgokért itt közel vigyáz, nem is megyen addig Tömösvárról" (B. 6); „sok foglalatossági között maga is *az mennyiben* elérkezik reá az deáki szép tudományokban instruálja" (B. 201).

Az egyeztetés idegenszerűségéhez tartozik, hogy ők a páros testrészeket leginkább többes számban használják: „Nagodnak *füleit* nem terheljük" (B. 39); „felnyissuk uram *szemeinket*" (B. 95); „*szemei előtt* viselni nem tudta" (K. 58); stb.

Egyes — ma kifogásolt — szavakkal is szívesen élnek átvitt jelentésben: „*közel* 40 napig mulatván" (B. 1); „melyeket *közel* háromszáz ezer arany éréknek hallunk lenni" (B. 40); „*közel* száz rendbeli széki volt" (K. 45); „*közel* három hétig várakozván" (K. 476); stb.; — „nem Tomsához való szeretetért, . . . *hanem úgyenesen* csak az császár méltóságának megsértését és hogy országára mert menni, az lengyel frigy felbontását forgatván" (B. 52).

6. Végezetül meg kell említenem, hogy Bethlen Gábor és Kemény János nem csupán amiatt került egymás mellett tárgyalásra, mert mindkettő e-

délyi fejedelem volt. Bethlen Gábornak az erdélyi udvari nyelv kialakulásában is jelentős szerep jutott, s ez közvetlenül érezhető már kortársánál, Kemény Jánosnál. Az erdélyi fejedelmek sorából egy másik alkalommal a két Rákóczi György nyelvét igyekszem bemutatni.

BÁNHIDI ZOLTÁN

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A bilabialis pergő hang magyar rovásjegyek eredete

1. A Nikolsburgi Ábécé 𐰇 jegyének hangértékét ez emlék leírója a *tpr[us]* betűcsoporttal jelzi (vö. JAKUBOVICH EML, A székely rovásírás legrégebbi ábécéi: MNy. XXXI, 10 és I. melléklet; NÉMETH GYULA, A magyar rovásírás: MNyK. II/2, 4). NÉMETH GYULA szerint a *tpr[us]* átírás bizonyára íráshiba *tpru* helyett (uo.). Ő (i. m. 23), valamint JAKUBOVICH (MNy. XXXI, 10—1) megállapította, hogy a 𐰇 jel a bilabialis pergő hangnak a jele. Arról nem nyilatkoznak, hogy e hang zöngés lehetett-e vagy zöngétlen. GOMBOCZ a Geleji Katona Magyar Grammatikáskájában (1645.) említett, *ptr*-rel írt magyar bilabialis tremulans zöngésnek jelzi (ÖM. II/1, 5; nem leírási hiba?). Rámutattam arra, hogy két körülmény e hang (részleges vagy teljes) zöngétlensége mellett szól: a *p* és a *t* zöngétlen hangok jegyei; a moldvai csángók nyelvjárásában a bilabialis pergő hang zöngétlen (Bevezetés a fonetikába. Sokszorosított főiskolai jegyzet. Bp., 1950. 9). BENKŐ LORÁND más nyelvjárási és régiségbeli adatai is a zöngétlenség mellett tanúskodnak (MNy. LIII, 283—4). Már KELEMEN JÓZSEF (MNy. XXXIX [1943.], 221) lehetségesnek tartja a zöngétlen ejtést, s megkockáztatja az egyidejű bilabialis és lingualis artikuláció gondolatát is.

2. A magyar rovásírásnak számos betűjét egyeztették más — főleg török — ábécék jegyeivel (az összeállítást l. NÉMETH idézett munkájában: 28—31), azt azonban nem derítették ki, hogy mi a 𐰇 jel megfelelője.

Valószínűnek tartom, hogy e jel összefügg a türk 𐰃 rovásbetűvel, amely megvan mind az orkhoni, mind a jensiszeji (vö. THOMSEN: MSFOU. V, 9, 31—2), mind pedig a Talasz völgyi (l. С. Е. МАЛОВ, Памятники древнетюркской письменности. Москва—Ленинград, 1951. 74—5) feliratokban, valamint más emlékekben (vö. С. Е. МАЛОВ, Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Москва—Ленинград, 1959. 8, 11, 25 stb.).

Ami a betű alakját illeti, a THOMSEN (i. m.) közölte betűjegyzék tanúsága szerint az orkhoni és a jensiszeji betűk között a szárnyforma csak ebben a jelben van meg. Ez önmagában nem lenne bizonyíték az említett magyar betűnek a türkből való származtatása mellett, különben elsősorban a Nikolsburgi Ábécé *nt* értékű 𐰃 jelét kellett volna rokonítanunk a hasonló alakú türk rovásjeggyel. De aligha lehet véletlen, hogy egyfelől az orkhoni, a jensiszeji és a talaszi feliratok 𐰃 betűje, másfelől a magyar rovásírás 𐰇 jegye *r*-féle hangot jelöl; ez a bilabialis tremulans, az pedig a lingualist. Különben az említett török feliratok palatalis hangrendű szavakban használják az *r*-nek ezt a jelét; a jensiszeji feliratokban gyakran szerepel a velaris magánhangzók közötti *r* hang jegyeként is (THOMSEN i. m. 31).

Valaki azt az ellenvetést tehetné, hogy nem lehetséges az eredeti jel szárnyának megháromszorozódása. Ezzel szemben talán elég arra hivatkoznunk, hogy a Nikolsburgi Ábécének bilabialis *r* jegye olyan viszonyban van a Talasz völgyi és a többi említett türk felirat *r* jelével, mint a Nikolsburgi Ábécé *p* jele a Talasz völgyi *p* jeggyel: ez utóbbinak

ugyanis egy bal felé lejtő vonása van, a magyar *p*-nek három, amelyben a két későbbi vonás NÉMETH GYULA (i. m. 28) szerint a *p* jelnek az *i*-től való megkülönböztetésére szolgált.

Föl kell vetnünk azt a kérdést is, hogy nem lehet-e dolgunk „véletlen” egyezéssel. Mint tudjuk, MARBE a nyelvtudomány és több más tudomány területén kimutatott olyan egyezéseket, amelyek nincsenek egymással genetikus összefüggésben (Gleichförmigkeiten in der Welt. München, 1916.). Már NAGY GÉZA (Ethn. VI, 271) és I. J. GELB (A Study of Writing. Chicago [1952.]. 144—6) is megemlíti az írásjelek nem genetikus hasonlóságának kérdését.

Éppen ezért átvizsgáltam számos alfabetumot (a következő munkákban: JENSEN, HANS, Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart, 2. neubearbeitete und erweiterte Auflage. Berlin, 1958.; COHEN MARCEL, La grande invention de l'écriture et son évolution. Paris, 1958. 3. rész; GELB i. m.). Bizonyos jelek, mint például a merőleges egyenes, a kör, a kereszt, a nyíl, több — eredetük szerint össze nem tartozó — írásban előfordulnak: ez az egyezés nagyrészt az írásban használt anyagoknak, továbbá az emberek környezetének és fantáziájuknak rokon tényezőiből származik. A szárnyas rovásjegy azonban anynyira ritka, hogy véletlen egyezéstről aligha lehet szó.

3. Ismeretes, hogy a türk ábécék gazdagok mássalhangzójelekben, például az orkhoni feliratoknak 34 különféle mássalhangzójegyük van (NÉMETH i. m. 27). A legtöbb mássalhangzó jelölésére legalábbis két jegy van, az egyiket a velaris, a másikat a palatalis hangrendű szóban használják.

A türk írásnak e gazdag mássalhangzórendszere a magyar rovásírás emlékeiben nincs meg, csupán a *k* mássalhangzónak van két jele (szemben az orkhoni felirat ötféle *k* jelével).

A magyar írásban talán meglehetett a kétféle *š* is: a magyar *ž* rovásjegyét ugyanis a türk *š*-ből származtatják (NÉMETH i. m. VII. melléklet), *š* jegyünket meg egy másik, ugyancsak türk *š* rovásbetűből eredtetik (az *š*-re l. SEBESTYÉN GYULA: Ethn. XVII, 279 és NÉMETH i. m. 28).

A linguális *r* magyar jele török eredetű, mégpedig a fent említett türk feliratok velaris magánhangzói környezetben használt *r* jegyének felel meg (vö. NAGY GÉZA: i. h. és MALOV: i. h.); a magyar bilabialis *r* jegyet pedig éppen fentebb a palatalis magánhangzók közötti *r* hang türk betűjéből származtattuk, úgy véljük, nem minden alap nélkül.

Mindez valószínűvé teszi azt a föltevést, hogy a magyar rovásírásnak egy ősibb időszakában az emlékekben fennmaradtnál sokkal gazdagabb jelrendszere volt a mássalhangzók jelölésére (hasonlóképpen már: NAGY: i. h. 275). VÉRTES O. ANDRÁS

A -bikál-féle igeképzők alakulásmódjáról

1. Az ide tartozó, ritkának mondható, kevés származékban jelentkező igeképzők, mint sok más társuk, a legteljesebb képzőtárakban sincsenek számon tartva. Nem meglepő tehát, hogy létrejöttük módjának tisztázására sem került még sor. Érdekes azonban, hogy származékaik közül nem egy megtalálható ezekben a képző-kimutatásokban. Rendszerint olyan képző alá vannak besorolva, amely a kérdéses képzőbokornak elővagy utótagja, és emellett közismertebb, gyakrabban használt formans. Sőt olyan esetekkel is találkozunk, hogy a származékige képzőjének hangalakját pusztán grafikai eljárással úgy jelölik, mint ahogy alakulását magyarázni lehet. SIMONYI például a *locsbákol* igében jelezni akarván a *-bál + -kol* jelenlétét, így jár el: *locsbá(l)kol* (NyK. XVII, 61). SIMONYI-nak ebben a jelölési módban kifejtett véleményével egyetérthetünk, pusztán az alakulás okát-módját és lefolyását kell közelebbről megvilágítanunk.

Ennek az alakulásmódnak a lényegét egy előző cikkben már kifejtettem (MNy. LVI, 357—8). Most egy olyan változatát szeretném bemutatni, amely a már tárgyalttól

abban különbözik, hogy a formanstestből (pl. *-bál*) kiesett képző (*-l*) helyébe nem egyszerű, hanem összetett képző (pl. *-kol*) lép, felépítése tehát *-bál* + *-kol*. Az így létrejött képzők szerkezetéhez (de nem alakulásához) hasonló a több és jól elemezhető származékban szereplő *-dácsol*, *-dácsel* < *-dál* + *-csol*, *-dél* + *-cesel*, például **buk-dál* + *-csol* > *buk-dácsol* (SIMONYI: NyK. XVI, 256; NyH.⁷ 66).

Az olyan formansok közül, amelyek a fentebb részletezett módon jöhettek létre, itt most a következőket tárgyaljuk.

2. *-bikál*, *-bikol*, *-békol*, *-bukol*. Összetevői a *-bál*, *-bél*, *-bol* (~ *-bul*) (l. pl.: NyK. XVII, 61; NyH.⁷ 68) és a *-kol*. Nem *-bál*, hanem csak *-l* képző elvonása és annak alapján *-kol*-lal való újraképzés olyan nem világos képzésmódú igékben történhetett meg, mint például: *csalámbol* 'herumschweifen' (Nyr. XVIII, 486), ebből *csalámbokol* 'hímez-hámoz' (MTsz.); *locsbál* 'vizet locsol' (TÖRÖS, A beregszászi nyelvjárás 62), ebből *locsbákol* (NyK. XVII, 61). A *-kol*-lal való újraképzést *-l* és *-kol* képzős párhuzamos származékok szembenállásának analógiája segíthette elő. Ilyenek például: *agyal* 'agyba-főbe ver' (MTsz.) > *kiagyakol* 'elver, eldönget' (uo.); *csuszol*, *csíszol* 'terro; reiben' (NySz.): > *csuszkol* 'horzsol, koptat' (SzegSz.); *kajál* 'kiabál' (MTsz.): > *kajínkol* 'vonít' (uo.); *traccsol* : > *traccskol* 'terferél, cseveg' (MTsz.); *zihál* : > *zihákol* 'zihál, nehezen és zajosan lélegzik' (MTsz.).

A *csalámbokol*, *locsbákol* igében, illetőleg hasonló módon más *-bál* képzős származékban bővült hangtestű formans egységes képzőnek elismerve és leválasztva élő alapszóhoz is járul: *siribikál* 'siránkozik, nyafog' (MNny. I, 51); *turbikol* 'turkál' (MTsz. és uo. *turbál* 'háborgat' is); *turbukol*: KASSAI JÓZSEF Szókönyvének kéziratban maradt kötetében a *zurbukol* (l. alább) képzésmódjának megvilágítására ez áll: „sicut ex túr turbukol” (MNy. I, 379); *zurbukol*: „A'ki úzni akar, annak kézzel lábbal zurbukolnia kellett a' vizet...” (MNy. I, 379), vö. *zurbol* 'a vizet... zúrja, zavarja, turkálja' (CzF.), alapszava a nem közismert *zúr* (uo. a *zavar* al.), mely etimológiailag a *zavar* igével függ össze (BUDENZ: NyK. VI, 437). Kimutatható hangutánzó igéből is: *turbékol* a házi galamb és a vadgerlice (MNy. XXI, 218), *turbikol* a kutya (MNy. IV, 138). E két igének a szerkezete, éppen azért, mert hangutánzó, nem egészen világos (l. erről BENKŐ: MNy. L, 259), s emiatt csak fenntartással fogadhatjuk el *-békol*, *-bikol* képzősnek.

3. *-butol*. Összetevői a *-bol* (~ *-bul*) és a *-tol* (l. pl. NyK. XVII, 61). Téves elvonással az *-l* kiesése és a *-tol* formanssal való újraképzés olyan nem világosan elemezhető származékokban történhetett meg, mint például *lómbál* 'hintál' (NyF. XXXIII, 24), ebből *lómbítál* 'ua.' (uo.); *löcsöl* 'locsol, lucskol, lubickol' (MTsz.), ebből *löcsbötöl* 'ua.' (uo.). A *-tol*-lal való újraképzést *-l* és *-tol* képzős párhuzamos származékok szembenállásának analógiája segíthette elő. Ilyenek például: *csehel* 'csahol' (MNy. IV, 138) : > *csehetel* 'ua.' (uo.); *kötyföl* 'katyfol, kotyvaszt' (NyF. LX, 30) : > *kötyfötöl* 'ua.' (uo.); *pufál* 'összepüföl' (MTsz.) : > *pufától* 'püföl...' (uo.); *reszel* : > *reszetel* 'reszelget' (MTsz.); *retyel* 'fecseg...' (MTsz.) : > *retyetül* 'szaporán beszélve pletykázik' (uo.).

A *lómbítál* és *löcsbötöl*-féle származékokban módosult hangalakú, majd onnan egységes formansként elvont *-butol* képzőnek élő alapszóból alkotott származékai közül pillanatnyilag csak egyről tudunk: *zurbutol* 1. 'az edényben levő vizet ráillesztett szájjal zavarja...'; 2. 'gargarizál' (MTsz.): alapszava a *zúr* (l. fentebb) lehet.

4. *-pítol*, *-pütöl*, *-pütél*. Összetevői a *-pol*, *-pöl* (l. pl.: NyK. XVII, 61; NyH.⁷ 68) és a *-tol*, *-tál*, *-tél* (l. pl. NyK. XVII, 61). Kialakulására lehetőséget teremthetett az olyan *-pol*, *-pöl* formanssal létrejött nem világos képzési ige, mint például *szüszküpül* 'rábeszélőleg, tukmálólág közrehat' (MTsz.). Benne csak az *-l*-t tekintve képzőnek (l. a belőle elvont főnevet: *szüszküpü* 'olyan ember, aki mindenbe beleüti az orrát...': MTsz.) *-töl*-lél újra képezve bővült a hangteste: *szüszküpütöl* 'ua.' (uo.). Az ezt a képzőcserét

elősegítő -l és -től képzős származékok analógiájára példákat fentebb, a -butol alatt már többet is említettünk. A leírt módon bővült hangtestű származékokból és társaikból bizonyos csak sejtett, de nem ismert összefüggések alapján aztán az egész formantest új képzőként vonódott el. Hangalakjának első magánhangzója is minden bizonnyal a már mint egységes képzőbokorban módosult, ott lett *i*-vé.

Élő alapszóhoz is járul: *csuszpítol* 'csuszkal' (MTsz.). Nem élő, párhuzamos származékokból kikövetkeztethető alapszóból alkotott származékai: *herpítál*, *herpítél* 'nehezen, hörögve, fulladozva lélegzik' (MTsz.), vö. *hörög*; *horpítál* 'hortyog' (MNy. XVII, 134), vö. *horrog* 'horkol' (SzamSz.); *szuszpítál* 'szuszog' (MNy. IV, 285), *szuszpítol* 'lassan dolgozik, szuszog' (NyF. XLVIII, 66), vö. *szuszog*. — Ide sorolhatjuk még a következő kétes etimológiájú igét is: *palpítál* 'ver, dobog' ti. a szív (MNy. XI, 187). Ez feltehetőleg a *pall* (l. pl. BALASSA) igének a származéka, de gondolhatunk arra is, hogy latin jövevényige, vö. *palpito* 'rángatózik, vergődik...' (FINÁLY).¹

5. E három egyáltalán nem közismert képző alakulásáról kifejtett magyarázat történeti adatok hiányában nincs kellőképpen megalapozva. Nem tudjuk ugyanis igazolni azt, hogy a kiindulásul szolgáló igei származék, vagyis az, amelynek hangtestében a tévesnek jelzett elvonás és újraképzés megtörtént (pl. *locsbál*), valóban eredetibb-e, mint a bővült hangalakú változata (pl. *locsbákol*). S hogy ilyen adatok hiánya miatt mégsem látszik egészen valószínűtlennek ez a magyarázat, az talán annak tulajdonítható, hogy a szóképzés vizsgálója lépten-nyomon találkozik olyan származékokkal, amelyek a tárgyalt alakulásmód valamelyik mozzanatát példázzák.

Végül még egy olyan stilisztikai természetű körülményt is megemlítenék, amely talán szintén növeli a magyarázat valószínűségét. Arra gondolva ugyanis, hogy a tárgyalt képzők létrejöttének alapja valamely formans hangtestének a bővülése, szinte magától kínálkozik, hogy a hangalaknyújtásban stilisztikai természetű indítékot is keressünk. A nyújtott hangalak ugyanis újszerűsége miatt erősebb expresszívítású, mint az eredetibb, megszokott rövid változat. Az újraképzés tehát nyújtásra való törekvésnek is eredménye lehet (a nyújtott hangalak ilyenszerű magyarázatára nézve l.: GOMBOCZ: MNy. XII, 385—7; SPITZER: Stilstudien I, 97).

SZABÓ ZOLTÁN

Ki volt a Trójai História 1576-i kiadásának igazi nyomdása?*

1. Dolgozatom a magyar nyelvű könyvnyomtatás első ötven évét öleli föl. E cikk keretében most csak egyetlen egy munkával óhajtók behatóbban foglalkozni.

Szabó Károly RMK.-a (Régi Magyar Könyvtár) szerint 1576-ban Magyarországon mindössze két magyar nyelvű mű jelent meg, ez is Kolozsvárott. Az első (RMK. I. 120.) „Historia continens verissimam excidii Troiani, . . . Colosvarat Nyomtatot 1576. esztendőben.” — A másik (RMK. I. 121.) „Valkai András: Genealogia historica Regum Hungariae . . . Az Azg. Az Magyar Királyoknac eredetekről . . . Nyomtatot Colosuárat Heltaj Gaspárné Mühellyébe, 1576 Esztendőbe.”

Az eltérő kolofonok ellenére mind a két munkát kolozsvári nyomtatványnak tartották. Megjegyezték azonban, hogy a Trójai História az első kolozsvári nyomtatvány Heltai halála után, és mintegy ezzel magyarázták, hogy miért nem található H e l t a i n é neve a kolofonban. Pedig Heltainé sokkal gyakorlatiasabb asszony volt, hogy sem „elfelejtette volna” közölni a nyomdász nevét a kolofonban. Hiszen H e l t a i G á s p á r a Chronika nyomtatása közben halt meg, amint erről a kolofonból a következőképpen

¹ Ez utóbbi lehetőségre SZABÓ T. ATTILA hívta fel figyelmemet.

* Részlet a „Könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására a XVI. században (1527—1576 között)” című kandidátusi értekezéséből.

értesülünk: „Colosvarot Végeze Heltaj Gaspárné. A. 1575.” A továbbiakban is mindig találkozzunk Heltainé nevével a műhelyéből kikerült könyvek kolofonjában.

Értekezésem írása során valamennyi XVI. századi könyvet megvizsgáltam, amelyhez hozzáférhettem. Így került kezembe a Trójai História is. Mivel a Trójai História még egy XVI. századi kolozsvári kiadása is fennmaradt, a két kiadást együtt kezdtem vizsgálni. A második kiadás „Paris, Es Görög Ilona Historiaia” címmel jelent meg 1597-ben ifjabb Heltai Gáspár nyomdájában.

Munkám során különös figyelmet szenteltem ugyanazon mű többszöri kiadásának, mert ezek összehasonlításából számos adatot nyertem a nyomdásznak a mű nyelvébe való beavatkozására. Ebben az esetben azonban egészen meglepő dolgok derültek ki.

Már az első lapon olyan eltérésekre lettem figyelmes, melyek joggal keltették fel érdeklődésemet a teljes mű tanulmányozására. Először a két mű helyesírását vizsgáltam meg. A két műről készített helyesírási táblázat mindjárt elárulta, hogy a Trójai História első kiadása olyan jeleket használ, amelyek Heltai Gáspár és utódai kolozsvári nyomtatványaiiban nem fordulnak elő. Ilyen például a *c*-nek *cz*-vel vagy az *ö*-nek és *ü*-nek \wedge kúpos ékezzettel való jelölése, valamint a palatalisok jelölésében az állandó ingadozás *gi* ~ *gy* (~ *dy*), *li* ~ *ly*, *ni* ~ *ny*, *ti* ~ *ty* között.

A XVI. században a magyar nyelv és helyesírás egységesülése szempontjából a kolozsvári nyomdának volt döntő jelentősége. A kolozsvári nyomda viszonylag egységes nyelve és helyesírása nem változik meg (kisebb eltéréseket nem számítva) Heltai halála után sem. Heltai Gáspár nyelvi és helyesírási szemlélete egyúttal a nyomda nyelvi és helyesírási szemlélete is volt. Ennek alapján könnyen meghatározhatók a kolozsvári nyomda XVI. századi termékei. Így ebben az esetben is világosan látható, hogy a RMK. I. 120. helyesírása merőben eltér a kolozsvári nyomda XVI. századbeli helyesírásától, ugyanakkor a RMK. I. 293., azaz ifjabb Heltai Gáspár nyomtatványának helyesírása tökéletesen megegyezik a kolozsvári nyomda helyesírási gyakorlatával.

Az alábbiakban közlöm a két mű összehasonlító helyesírási táblázatát.

	RMK. I. 120.	RMK. I. 293.
<i>a:</i>	<i>a</i>	<i>a</i>
<i>á:</i>	<i>a, á</i>	<i>á, a</i>
<i>c:</i>	<i>cz</i>	<i>tz</i>
<i>cs:</i>	<i>cz, czi, czy, ch</i>	<i>cz</i>
<i>e:</i>	<i>e</i>	<i>e</i>
<i>é:</i>	<i>é, e</i>	<i>é, e</i>
<i>gy:</i>	<i>gi, gy, dy</i>	<i>gy</i>
<i>i—i:</i>	<i>i, y</i>	<i>i</i>
<i>j:</i>	<i>i</i>	<i>i, y</i>
<i>k:</i>	<i>k—k—c (kc, ck)</i>	<i>k—k—c (ck)</i>
<i>ly:</i>	<i>li, ly</i>	<i>ly</i>
<i>ny:</i>	<i>ni, ny</i>	<i>ny</i>
<i>o—ó:</i>	<i>o—ó, o</i>	<i>o—ó</i>
<i>ö—ő:</i>	<i>ö—ő</i>	<i>ö—ő</i>
<i>s:</i>	<i>l—l—s</i>	<i>l—l—s</i>
<i>sz:</i>	<i>l_z</i>	<i>l_z</i>
<i>ty:</i>	<i>ti, ty</i>	<i>ty</i>
<i>u—ú:</i>	<i>v—u?</i>	<i>v—u?</i>
<i>ü—ű:</i>	<i>á—ű?</i>	<i>ü—ű?</i>
<i>v:</i>	<i>v—u—u</i>	<i>v—u—u</i>
henye <i>h:</i>	—	<i>gh</i>

A táblázatból világosan láthatók a két mű közötti helyesírási eltérések. Már ezek alapján kétségbevettem a RMK. I. 120. kolozsvári nyomtatását. Ezt a kételyemet a két kiadás nyelvének behatóbb vizsgálata még inkább fokozta. Most csupán a két kiadás néhány „kulcs-jelenségének” összehasonlítására szorítkozom.

A kolozsvári nyomda termékeinek nyelvállapota Heltai Gáspár nyelvállapotát tükrözi. Heltai halála után azonban ez a viszonylagos egység és következetesség az utódoknál továbbra is megmarad, tehát megtalálható fia, ifjabb Heltai Gáspár nyomtatványai-ban, így a RMK. I. 293.-ban is.

A *-ról, -ről* határozórag alakulása: RMK. I. 120. *-rúl, -rül* (csak néha *-ról, -ről*) | RMK. I. 293. egységesen mindig *-ról, -ről*.

A *-tól, -től* határozórag alakulása: RMK. I. 120. *-túl, -tül* (ritkán *-tól, -től*) | RMK. I. 293. *-tól, -től* (egységesen).

A *mi, ti* személyes névmás alakulása: RMK. I. 120. *mi, ti* | RMK. I. 293. általában *mü, tü* (ritkán *mi, ti*).

Az *ő, ök* személyes névmás alakulása: RMK. I. 120. túlnyomó részt *ü, ük* | RMK. I. 293. mindig *ő, ök*.

Ezek az adatok mind azt bizonyítják, hogy a két kiadás közül egyedül az RMK. I. 293. követi híven Heltai, azaz a kolozsvári nyomda nyelvszokását. A RMK. I. 120. adatai pedig ennek ellenkezőjét mutatják. Így nyelve alapján a RMK. I. 120., a Trójai História első kiadása nem tartható kolozsvári nyomtatványnak.

A két kiadás összevetése során az tapasztalható, hogy az ifjabb Heltai kiadása aránylag híven ragaszkodik az első kiadáshoz, de helyesírását minduntalan kijavítja a kolozsvári nyomda egységes és következetes helyesírására, közben azonban megváltoztatja az első kiadásnak a kolozsvári nyomdáétól eltérő nyelvállapotát is. Ennek bemutatására közlöm az első lap hasonmását mind a két kiadásból.

A nyelvi és helyesírási adatok mind azt bizonyítják, hogy a RMK. I. 120. nem Heltaiék műhelyéből került ki. Ezt bizonyítja a RMK. I. 120.-nak a kolozsvári nyomtatványokétól eltérő betűkészlete is. További vizsgálódásom is azt bizonyította, hogy semmiképpen sem tartható kolozsvári nyomtatványnak.

A RMK. I. 120. címlapján található záródísz SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ szerint (MKSz. LXXII, 241) nem fordul elő más magyarországi nyomtatványban, hasonlót találunk Bártfán.¹

Megvizsgáltam a RMK. I. 120. papírjában található vízjegyet. Ezt a vízjegyet (máltai kereszt patkóban) BRIQUET 1485. sz. (CH. M. BRIQUET, Les filigranes; 4 kötet. Genève, 1907.) tartja nyilván, és kétséget kizáróan lengyel papír. Kolozsvárt pedig ebben az időben már működött papírmalom, tehát a kolozsvári nyomdának nem volt szüksége lengyel papírra. Az akkori kolozsvári nyomtatványok vízjelét vizsgálva nem is találkoztam idegen papírral.

Tehát az összes adatok a kolozsvári nyomtatás ellen szóltak.

2. Most csak az volt a kérdés, ki volt az igazi nyomdász, és hol nyomtatták a Trójai História első kiadását.

A nyelvi és helyesírási adatokon elindulva Hoffhalter Rudolffra terelődött a gyanú, kinek helyesírása szinte teljesen megegyezett a RMK. I. 120. helyesírásával, nyelve pedig szintén nagy egyezést mutatott. A nyelvi bizonyítást a betűtípus vizsgálata

¹ Miután felhívtam SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ figyelmét Hoffhalter nyomdászására, újabb kutatásokba kezdett, és csakhamar több művet talált, melyekben a RMK. I. 120. címlapján közölt dísz előfordul, valamennyi debreceni nyomtatvány: RMK. I. 152. Mm3b; RMK. I. 163. 5b; RMK. I. 190. cl.; RMK. I. 191. I4b; RMK. I. 192. cl.; RMK. I. 193. M2a; RMK. I. 194. cl.; RMK. I. 221. Mmla. (SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ, Magyarországi könyvdíszítés a XVI. században. 1961. 142, 181.)

PRIMA PARS.

Szalloc berelem dolgárol nektec,
 Es tuzé nec nagy langiárol bešéllec,
 Kit hogy meg érchetec titeket kerlec,
 Regi-lött dolgot Ielentęc higeętec.

Ouidius iria Párisnac dolgát,
 Mint meg chalta az Görög fęp Ilonát,
 Kieęt el veštęte egęš orfágát,
 Az Görögęc mint el rontotác Troiát.

Páris az Priámusnac Fia vala,
 Kiuel mikor az Annia terhęs vala:
 Almában az Afony est látta vala,
 Hogy egy langozo úšöget fűlt volna,
 Ez lún az Bölchek nec errúl ęrtelmec,
 Hogy az Afony az mely Giermeket fűlne,
 Orfágánac vešedelmeęre lenne,
 Troia birodalma az miat vešne,

Hagia Király hogy az Fiát meg ölneę,
 Mihelt ez uilágra fűletetneę,
 De az Annia nagy okúal czelekedęc,
 Mert Giermec tüle meg őrištetęc.

Adá Giermeket Afony páštoroknac
 Adá hegiekben őriző páštoroknac,
 Hogy neuelnęc az Giermeket tartanac,
 De meg hagiá hogy úk ezt el titkonác.

Páris immár hogy huš eštedős volna,

Pele

ZOLOK az Szerelem dolgánól néktec,
Es tűzénec nagy langhyárol beféllec,
Kit hogy meg érczétéc titeket kérlec,
Réghi lőt dolgot ielettec, hidgyétec,

Ouidiusírya Parisnac dolgát,
Mint meg czalta az Görög szép Ilonát,
Kíért el vestette egész Országát,
Az Görögök így rontottác el Troyát.

Paris az Priamusnac fia vala,
Kivel mikor az Annya terhes vala,
Almában az Affony est látta vala,
Hogy egy langozó vésztet fűlt volna.

Ez lón az Bölczeknec erről értelme,
Hogy az Affony az mely gyermeket fűlne,
Országánac veszedelmére lenne,
Troya birodalma az mjat veszne.

Hagyá Király hogy az Fiát meg ölnéc,
Mihelt ez Világra az születnéc,
De az Annya nagy ockal ezeledéc,
Mert az gyermek tölle meg őrdzitetéc.

Adá gyermekét Affony Pástoroknac,
Az hegyeken őriző Juházoknac,
Hogy neuelnéc az gyermeket tartanác,
De meghagyá hogy ők est el titkolnác

Paris immár hogy hűt Estendős volna,
Pelus Király Görög Országban vala,
Feleségül Theestit el vőtte vala,
Vendégsegben sokakat el hitt vala.

A ij

Köz.

követte: A RMK. I. 120. betűtípusa tökéletesen megegyezett Hoffhalter Rudolf Alsó-lindván, majd később Debrecenben használt betűtípusával. A vízjegyzésvizsgálatok pedig azt bizonyították, hogy a debreceni nyomda használta ebben az időben a BRIQUET 1485. sz. alatt leírt papírt.

Hoffhalter Rudolf Drávavásárhelyről (Nedelice) való elűzetése után visszatér Debrecenbe, de nevével csak 1577 óta találkozunk debreceni nyomtatványokon. Mene-külésekor csak a betűöntéshez szükséges matricákat, a családi címet ábrázoló fametszetet és a legszükségesebb eszközöket tudta magával vinni Csáktornyai Jánosnak, muraközi segédjének segítségével. Debrecenbe érkezésükkor még élhetett Komlós András. Mivel Hoffhalter Rudolfnak szüksége lehetett pénzre, titokban kinyomtatta a Trójai Históriat, és mint kolozsvári nyomtatványt szabadon árusította.

A titokban és nagy sietséggel való kinyomatás mellett szól az a tény, hogy az egyébként gondosan és szépen nyomtató Hoffhalter Rudolf most nem tud ügyelni a kiadvány szépségére, mert a sorok több ízben elhajolnak, gyakran fordul elő egy-egy fordítva szedett betű is. Végeredményben a RMK. I. 120. a Trójai História Hoffhalter Rudolf első debreceni nyomtatványa, valamint az 1576-i évben az egyetlen Debrecenben megjelent könyv.

Komlós halála után Hoffhalter lesz a nyomda művezetője, majd a gyászév leteltével feleségül veszi Komlós özvegyét, így kerül aztán Hoffhalter Rudolf a debreceni nyomda élére.

MOLNÁR JÓZSEF

Adalékok a *felföldizmus* kérdéséhez

A *Felföld* fogalmának a magyar nyelvjárástörténet, sőt a magyar irodalmi nyelv kialakulása szempontjából is igen fontos kérdését legutóbb TÖRÖK GÁBOR igyekezett tisztázni folyóiratunkban (MNY. LVI, 216—19). Elgondolásának bizonyára leglényegesebb pontja, hogy a *Felföld* nem azonosítható egyszerűen a *Felvidék*-kel, mivel a *Felföld* elnevezésben ennek eredeti jelentése szerint a Dunántúl jelentős részének is benne kellett foglaltatnia. Az alábbiakban cikkének alap gondolatához és néhány részletkérdéséhez szeretnék egy-két, talán nem egészen érdektelen megjegyzést fűzni.

A legrégebb magyarországi német nyelvjárások egyike, a j i d d i s, a régi Magyarország területét mind a mai napig két nagy egységre tagolja, mégpedig az úgynevezett *Felföld*-re (*äüberland* 'Oberland', keleti jiddis ejtésben: *oüberland*) és az úgynevezett *Alföld*-re (*ünterland* 'Unterland', a keleti jiddisben: *ünterland*). A két elnevezés azonban korántsem azonos a mai magyar nyelvhasználat *Alföld*, illetőleg *Felvidék* fogalmával. A jiddis *äüberland* a Felvidék nyugati és középső szakaszát, másrészt a D u n á n t ú l t és a Duna mellékét, az *ünterland* részben a Kárpátok keleti szakaszát (Kárpátukrajnát, tehát a hegyvidéket is!), részben a Tiszántúlt, főként ennek keleti peremvidékét jelenti (vö. F. J. BERANEK jiddis nyelvjárástérképeit: Sprachgeographie des Jiddischen in der Slowakei: Zeitschrift für Phonetik III [1949.], 25 kk.; Jiddisch: a W. STAMMLER szerkesztette Deutsche Philologie im Aufriß. 2. Aufl. Berlin—Bielefeld—München. 1999—2000. hasábján). — Az Alföld közbülső sávjának az elnevezése bizonytalan, tudniillik itt az újkorban igen sokáig nem voltak — legalábbis számottevő — jiddis telepek, a későbbiekben pedig a nyugatról és keletről egyaránt meginduló betelepülés során ezek nyelvjárásilag is átmeneti jelleget öltöttek (vö. UJVÁRI PÉTER [szerk.], Magyar zsidó lexikon. Budapest, 1929.: a *Zsidó községek*, *Jászberény* stb. címszavak; továbbá BÜCHLER ZSIGMOND, Az albertii—irsai izraelita hitközség . . . története. Nagyvárad, 1909. 5 kk., 15 kk.). A múlt század eleje óta egyre fokozódó belső fluktuáció eredményeként azután ma a két elnevezés már a földrajzi jelleg meghatározásán túlmenve, a lakóhelytől esetleg már teljesen független nyelvjárási hovatartozás megjelölésére is szolgál: *äüberlander* 'Ober-

länder', aki a régi *Oberland*-ból származik, illetőleg még annak nyelvjárását beszéli, *ünterländer* 'Unterländer' pedig a lengyelországi jiddishez közel álló északkelet-magyarországi nyelvjárás beszélője. — Ez azonban mit sem változtat azon a tényen, és kérdésünk szempontjából ez a fontos, hogy az *äuberland* az újabb keletű keveredés ellenére is csak a Kárpát-medence nyugati és északnyugati részét jelenti.

Hasonló a helyzet a török megszállás vége után létesült német telepek nyelvhasználatában. A Dunántúli Középhegység dunai bajor nyelvjárásaiban az *untvolaund* ~ *untvolond* 'Unterland' kifejezés a Középhegységtől, néha a Duna vonalától keletre eső területre vonatkozik, az északi és északnyugati területek elnevezése ugyanitt egyöntetűen *juwolaund* ~ *öwvlonnd* 'Oberland'. Ingadozik azonban a nyelvjárás, amikor magát a Dunántúli Középhegységet kell beleillesztenie ebbe a felosztási rendszerbe. Egyesek a Középhegységet is az *Oberland*-hoz sorolják, mások megkerülik a kérdést, azonban — igen jellemző módon — egyikük sem sorolja a Középhegységet az *Unterland*-hoz.

Ezek a hazai, de nem magyar nyelvi adatok is megerősítik TÖRÖK nézetét (i. h.), miszerint M. TÓTFALUSI KIS MIKLÓS és GELEJI KATONA ISTVÁN idevágó megjegyzéseit úgy kell értelmeznünk, hogy a *Felföld* és az *Alföld* határvonala nem azonos a *Felvidék* és az *Alföld* határvonalával, hanem a *Felföld* a Dunántúl jó részét is jelöli. Ugyanez a szemlélet mutatkozik meg TINÓDI és THALY költeményeiben.

A *Felföld*—*Alföld* kérdését azonban el kell határolnunk a *Felső- és Alsó-Magyarország* kérdésétől. Ennek az utóbbi felosztásnak a történelmi háttere még további tisztázásra szorul; annyi azonban valószínűnek látszik, hogy e szemlélet kiindulási alapja a török megszállás korának összezsugorodott királyi Magyarországa, amelyen belül Gölnic és a Szepesség vidéke *Felső-Magyarország* (*Oberungarn*), Kőrmöc vidéke, sőt Sopron is viszont *Alsó-Magyarország* (*Niederungarn*) (vö. G. v. PROBSZT, *Das deutsche Element im Personal der niederungarischen Bergstädte*. München, 1958. 11).

Szenczi SZIJGYÁRTÓ Lukács *Főföld* és *Alföld* adatai csak a földrajzi szemlélet szemszögéből érdekesek, minthogy ezek nyilvánvalóan a svábföldi *Oberland* és *Unterland* (a Neckar völgye) magyarra fordított elnevezései. — A régi magyar névanyagban előbukkanó *Felföldi* nevek is csupán abban az esetben bírhatnak bizonyító erővel, ha sikerülne kideríteni viselőik származási helyét, hiszen a névadás szokott logikája szerint több mint valószínű, hogy éppen idegen voltuk miatt kaptak ilyen nevet új környezetüktől.

HUTTERER MIKLÓS

Károli Gáspár nevének helyes írása

Károli Gáspár (152?—1592.) bibliafordító nevének írása manapság egyre jobban eltér az általa használt formától. Nem lesz tehát érdektelen, ha felsorolom a tudományos érveket a *Károli Gáspár* írásmód mellett.

1. Károli Gáspárnak öt sajátkezű névalírása ismeretes. Ezek közül három latin: *Caspar Carolius*, kettő pedig magyar. Minket ezúttal a magyar aláírások érdekelnek. Ezek közül az egyiket 1575-ből THALY KÁLMÁN közölte a *Századokban* (1873: 296): *Caspar Carolj*; a másik 1588-ból való, HERZOG JÓZSEF közölte a *Protestáns Szemlében* (1926: 563): *Caroli Gaspar*. Mivel az 1575-ből származó levél szövegében ilyen írású szavak láthatók: *írnyj, valamj*, ebből bizonyos, hogy a *Carolj j* betűje sem egyéb, mint szó végén henyén lehúzott *i* betű, amilyent az egykorú kéziratokban tömegesen találunk. Éppen ezért a két sajátkezű magyar nyelvű aláírásban a *Caroli* szó írása azonos.

2. A sajátkezű névírások mellett figyelemre méltók a Károli Gáspár névvel és felügyelete alatt megjelent nyomtatványok. Ezek: a Keet Könyv (Debrecen, 1563.) és a Vizsolyi Biblia (1590.). A Keet Könyv címlapján *Gaspar Caroli* olvasható, az ajánló sorok végén ez áll: *Caspar Carolius*. A Vizsolyi Biblia címlapján nincs ott a neve. Az elől-

járó beszéd végén ez a neve: *Cárolí Gáspár*. E három név közül az első és az utolsó magyar. E két magyar nyelvű név nyomása annyiban különbözik egymástól, hogy az első: *Caroli* ékezet nélküli, az utóbbi ékezettel: *Cárolí*. Ha azonban tüzetesen megnézzük a Keet Könyv címlapjának fényképlenyomatát (Magyar Irodalmi Ritkaságok, szerkeszti ВАЖНО ЛАСЗЛО 50. szám 20. után), világosan látható, hogy az *i* és *ó* betűn kívül más hangzón nincs ékezet (vessző), tehát az itt nyomtatott *Caroli* bizvást tekinthető *Cárolí*-nak, amely esetben a Vizsolyi Biblia előljáró beszéde végén látható *Cárolí*-val teljesen egyezik.

Ez a *Caroli* név olvasható a Károli-fordítás hanaui (1608.), oppenheimeri (1612.), váradí (1661.) kiadásában, az amszterdami (1645.) kiadás *Cárolí Gáspár*-t nyomtatott. Misztótfalusi Kis Miklós volt az első, aki Geleji Katona Istvánt követve a *k* hang jelölésére az addig vegyesen használt *k* és *c* közül a *c*-t mellőzve, *Cárolí* helyett *Károlí*-t nyomtatott 1685-ben megjelent amszterdami bibliájának címlapján.

3. Misztótfalusi Kis Miklós jól tudta, hogy Károli Gáspár családi neve *Radics* volt, és a bibliafordító a kor szokása szerint nevezte magát szülővárosáról *Károlí*-nak. Azt is tudhatta, hogy Káldi György a bibliafordításának végén levő Oktató Intés-ben a protestáns bibliafordító nevét állandóan *Károlyi*-nak írta. De ennek mintájára Misztótfalusi Kis Miklós a *C* betűnek *K* betűre váltásakor nem cserélte ki a szó végén levő *li*-t *lyi*-re. Nem cserélte ki pedig azért, mert a bibliája kiadásakor már közel száz éve a *li* végű írás volt ismeretes a biblia elején. Bizonyára tudta azt is, hogy a szó végén levő *i* előtt a palatalis betűkből Károli mindig elhagyta az *y*-t. Ez az írásmód megtalálható több XVI. századbéli írónál (Telegdi Miklós, Félegyházi Tamás stb.), de Károlinál teljesen következetes. Végig olvastam a Vizsolyi Biblia újszövetségi részét avégett, hogy meglássam az *yi* írását, és arra a meglepő eredményre jutottam, hogy *gyi*-re és *tyi*-re végződő szó nincs, a *lyi* helyett *li*-vel végződő van 30, *nyi* helyett *ni*-re végződő van 373 és *nyi*-re végződik 1, azaz egyetlenegy. Ha azt mondom, hogy a 403 esettel szemben az egy sajtóhiba vagy korrektori elnézés, akkor nem vétek a valóság ellen, amely az, hogy Károli a közszavakban sohasem írt a szó végén *y*-t az *i* előtt. Egészen érthető és következetes tehát, hogy a nevét is tudatosan írta *y* nélkül *Cárolí* (*Károlí*)-nak.

4. Hogy Károli használhatta neve írásakor a szókezdő *K* betűt, arra teljes bizonyossággal következtethetünk gyűrűs pecséteiről. Az Országos Levéltárban őrzött nyomtatványokon a Károli Gáspár gyűrűs pecsétein *C. R. K.*, illetőleg *C. K.* betűk olvashatók. Ezek közül *R* — *Radics*, a bibliafordító eredeti családnéve. A *C* és *K* közül a *C* nem lehet *Caroli*, mert akkor a *K*-nak *Kaspar*-nak kellene lenni; márpedig a keresztnévét latinul *Caspar*-nak, magyarul *Gáspár*-nak írta. Tehát akkor a pecsétgyűrűn a *C* — *Caspar*, a *K* — *Károlí*. A pecsétgyűrű betűi tehát megpecsételik annak az írásnak az egyedüli helyességét, hogy a bibliafordító neve írásban is, nyomtatásban is *Károlí Gáspár*. Így volt ez századokon át a biblia címlapján is.

Mindent egybevetve nyilvánvaló, hogy a bibliafordító neve írásában és nyomtatásában az *y* nélküli *Károlí* forma a helyes, mert ez tudományosan megokolható, a használatban mélyen gyökeredző, és az az erőssége is megvan, hogy a név tulajdonosáig visszakereshető.

ERDŐS KÁROLY

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Füle botját se mozdítja. A régi nyelvben erre a szólásra nincs adat, csak a MTsz. idézi Miskolcraól. CsűRY Szamosháti Szótárában: *Füle bottját se mozdítja*: 'rá se ügyel, nem hallgat rá, figyelembe se veszi'. BALINT Szegedi Szótárában: *A füle botját se mozdíti*: 'rá se hederít, olyasmivel nem törődik, ami kötelessége volna'. Változata: *Füle bottját*

se *hajtya rá* (Abaúj m.: MTsz.): 'rá sem hallgat'. A *füle botját se hegyezi rá* (Szatmár m.: Nyr. XXIX, 95) változat nyilván a *hegyezi (a ló) a fület* kifejezésből került a szólásba. A palóc *file botját se hajtya* 'semmit sem ad rá' (MTsz.) az eredeti szólás eltorzulása. Az eredeti alak nyilván az volt: *fület sem hajtya valamire*, mint O. NAGY GÁBOR „Mi fán terem?” című értékes munkájában kimutatta (120). Nem tartom azonban valószínűnek, hogy a régi *botja fejét sem hajtya rá* kifejezés is hatott szólásunkra. Én inkább arra gondolok, hogy a *botfülü* 'nagyothalló' (SzegSz.), *botfülü* 'rossz zenei hallású' összetételből került a *bot* a szólásba; vö.: *boteszü* 'tompa elméjű, nehéz felfogású' (SzamSz.), *Botból nem lesz beretva. Buta, mint a bot* (MARGALITS, Közsm.).

Verni való. A MŊy. LVI, 387. lapján közli ezt az adatot 1569-ből megkérdőjelezve 'kijáró, legelőre, tartásra való' jelentéssel ebben a mondatban: „hogý žerožene ewýs valamý *verný walo* Jó ártánth . . . es žalonnanak walo artanthis žerežtes”. A *verní való ártány* jelentése 'verő ártány', vagyis 'megölni való ártány', mert úgy verték le, mint a *verőmalac*-ot, *verődísznő*-t, *verőmarhá*-t (l. MŊy. XLIX, 467, L, 72). Ezt bizonyítják a következő adatok is: „Im meg irtam, hogj egj *disznot uerjenek*” (Két vitéz nemesúr. Tegedy Pál és János levelezése a XVI. sz. végéről 41; 1593-ból); „[A disznók] bizony Igen koplalnak, mert chak azoknak adogattatok ennyk kiket *Megh akarnak uerettny*. . . Jo uolna addig *le ueretni* benne az kit akarna” (86; 1589-ből); „*Leveretett sertések* aprólékját, fl. 2. 46” (1685; I. Apafi M. fej. udvartartása I, 465); „*Száz leveretett sertések* kövérség fonnyasztékját 23 fazékban” (uo. 580; 1688-ból). Vö. még *disznóveret* 'disznóölés' (Szlavonia: Nyr. XXXIV, 487, XLV, 43).

BEKE ÖDÖN

Cúka. JERÉMIÁS SÁMUEL 1828-ban ormánsági szók között közli először a *czúka* 'kisdud zsák' jelentésű tájszót (TudGyűjt. X, 68). Innen bekerült a Tsz.-ba, majd más szótárainkba is (CzF., MTsz.), azonban más faluból igen sokáig nem jegyezték fel. Ezért aztán nem csoda, hogy az EtSz. (I, 770) mint ismeretlen eredetű szóról ezt véli: „Nem lehetetlen, hogy könyvből könyvbe vándorló sajtóhiba *cúla* helyett.”

KISS GÉZA nemcsak a szó létét igazolja az Ormánságban, hanem a szóval megjelölt tárgy szerepét is megjelöli a mindennapi életben. „*Cúka*: kis zsák, nagy zacskó. Ebben tartják télen a *hászén* (házpadláson felfüggesztve) a mákot, *gyümölcsöt* (aszalékot)” (Ormánság 1937. 262). BERZE NAGY JÁNOS három baranyai faluban, Berkesden, Bodán és Kőröson is jelzi a szó előfordulását 'vászonzacskó' jelentéssel (Baranyai magyar néphagyományok. Pécs, 1940. III, 9). Rádfalván (Baranya m.) az *élesztőcúka* „ritkább anyagból készült, kisebb zacskó, zsák élesztő tartására” (Népünk hagyományairól. 1956. 53—4). A szó tehát nem veszett ki, napjainkban is él. GUNDA BÉLA megállapította már (Sorsunk 1941. I. évf. 286), hogy a *cúka* szó „alakja semmi esetre sem lehet sajtóhiba, mint az EtSz. gondolja.”

Még inkább meggyőz bennünket erről az a körülmény, hogy az olasz nyelvben megtaláltuk a szó és a tárgy pontos megfelelőjét is. Milánóban a legkedveltebb karneváli maszkok közé tartozik egy csúf, rendetlen öregasszony (*veggia bacucca*) alakja söprével vagy bottal, melynek végére egy felfújtt disznóhólyag, az úgynevezett *zucca* van erősítve. Amikor ezzel kopog a földön, a gyerekek ezt kiabálják: „La veggia bacucca, | la pesta la zucca | la pesta la saa | la veggia del carnevaa.” (WALDEMAR LIUNGMAN, Traditionswanderungen Euphrat—Rhein. Helsinki, 1938.: FFC. 119. sz. 1005.) A szokás Fiumében is megvolt a múlt század vége felé. Húshagyókedd előtti hétfőn a fiatalemberek egyik része rongyos, viseltes női ruhába öltözött, és házról házra járt. Egyiküknek kosár volt a karján az alamiznagyűjtéshez, mert többnyire 1—2 tojást kaptak ajándékba. (KÖRÖSI SÁNDOR, Fiume néprajza: Ethn. 1892: 152.) Az öregasszony neve a fiumei nyelvben *vecchia baba* < olasz *vecchia* 'öreg' + horvát *baba* 'öregasszony' (KÖRÖSI i. m. 143).

A milánói disznóhólyag (*zucca*) és a fiumei kosár szerepe azonos: mindegyik az adományok összegyűjtésére szolgált, mégpedig a farsangi népszokások folyamán, amelyek hozzánk is eljutottak. Baranyában, Martonfa községben disznóöléskor szedett-vedett rossz ruhába öregasszonynak öltözött két legény, arcát is befedte kendővel, álarccal. Ezek a kivénhedő farsangot jelképező maszkák hosszú nyárrsal mentek el a disznótoros házakhoz és táncoltak, majd kosarukba, tarisznyájukba ajándékot kértek (BERZE NAGY i. m. III, 153). A zalai—vasi regösök és farsangosok is a baranyaiakéhoz hasonló felszereléssel, *nyárs*-sal (NépkGy. IV, 307), *zsák*-kal (uo. 25), *csengettyű*-vel (uo. 62), *hosszú bot*-tal a kezükben gyűjtötték az ajándékot (BERZE NAGY i. m. I, 68, 100, 105 stb.) a *szegezen lógó zacskó*-ból (NépkGy. IV, 85, 123, 131 stb.). Mind Baranyában, mind a délszlávoznál nemcsak farsang idején, hanem karácsonytól pünkösdig szokásos volt, hogy a gyerekek, lányok, legények kosárral, edénnyel, zacskóval, tarisznyával kolodálni, kéregetni jártak, mint a milánói maskarások (BERZE NAGY i. m. I, 70). Ilyenféle, de sokkal díszesebb zacskóval felszerelt botja van hazánkban országszerte a katolikus templomok istentiszteletein adományokat gyűjtő egyházfinak is.

Olasz jövevényeszavainkban az olasz *ts* (*c*) mindenütt megmaradt: *zoccolo* > *cokol* (1538.), *zocco* > *cókó* (1787.) stb. (KARINTHY FERENC, Olasz jövevényeszavaink. 1947.), tehát *zocco* > *cuka* egyeztetés mind alaktanilag, mind jelentésánál is lehetségesnek látszik. Az olasz *zucca* jelentése 'tök', de jelent 'sült tök'-öt, 'száritott és kivájt tök'-öt, 'tökből készített tartóedény'-t, tréfásan 'fej'-et (tökfejet, kobakot) is (KÖRÖSI SÁNDOR, Olasz—magyar szótár. 1910. II, 1378).

Adatainkból tehát kitűnik, hogy a persely szerepét játszó, hosszú botra szerelt kobaktök, disznóhólyag, vászonzacskó mint az adománygyűjtő farsangi népszokások kelléke került hozzánk, s így a Mecsek vidéke földközi-tengeri művelődési körhöz való tartozásának egyik bizonyítéka a *cúka* szó is. DÖMÖTÖR SÁNDOR

Incelkedik. BÁRCZI (SzófSz.) az *int* ige származékának tartja, utalva a HB. *intet* 'incselkedés' szavára. Mivel azonban régi jelentése a szónak 'törekedik', majd 'áskálódik, lest vet', a jelentésfejlődést nem tartja tisztázottnak.

Noha a 'törekedik' jelentést, amelyre pedig a kódexekből sok példát idéz a NySz., magam sem tudom megmagyarázni, az a véleményem, hogy az *incselkedik* valóban az *int* ige származéka. Az 'áskálódik, lest vet' jelentés az idézett példákban a '(valami után) kapkod' jelentéssel egyértelmű: „A fetskéék nappal méheket, darásokat fogdosnak, a denevérek pedig éjjel *intselkednek* a szunyogok és egyéb bogarak után; A víz szélén szedegető méhetskék után (a békák) igen *intselkednek*” (NySz.). Az idézetek Miskolczi Gáspár 1702-ben megjelent „Egy jeles vadkert” című munkájából valók. De hogy a NySz.-ban a MA. és PPB. alapján 2. jelentésnek jelzett 'insidió, lauern, hinterlistig nachstellen' értelme is volt a szónak, arról CzF. is tanúskodik, mikor az *incselkedik* szónak a következő jelentéseket tulajdonítja: „1. Valakivel ingerkedik, másnak bosszontására, ingerlésére czélzó szavakat mond vagy ilyen tetteket követ el. . . 2. Leselkedés, alattomos működés valakinek kárára, törbe ejtésére.”

A nyelvjárások nem adnak sok alaki és jelentésbeli eltérést. A MTsz. csak egy *incserkedik* alakváltozatot közöl Debrecenből. Az idézett helyen (Nyr. IX, 267) csak variánsnak van föltüntetve az *incselkedik* mellett. A SzamSz. nem ismeri, az OrmSz.-ban *incsködik* 'játékosan hergel, bosszant valakit', a SzegSz. az *incselködik* és *incselög* szót veszi fel 'ingerkedik' jelentéssel.

Magam csak BÁRCZI magyarázataát akarom megerősíteni egy debreceni nyelvjárasi adattal. P. I. 75 éves debreceni földművestől hallottam a szót *intelkedik* alakban: *A kutya jobban ugat a gyermekekre, mert azok intelkednek vé'ille*. Ilyen alakban a szót mástól még

nem hallottam. Az *intélkedik* tehát az *int* mozgást kifejező ige gyakorító-visszaható alakja lehet az *-l + -ked + -ik* gyakorító képzőbokkal éppen úgy, mint a *vetélkedik*, *sivalkodik*, *lesélkedik*. Az *ineselkedik* alakban pedig még egy *-s* gyakorító képző (vö. *futos*, *tapos*, *repes* stb.: NyH⁷, 65) járul az említett képzőbokok elé. Ez vagy közvetlenül kapcsolódott a *t*-hez és összeolvadt vele, mint a *roncsol* (< *ront + -s + -l*), vagy egy **inteselkedik* igéből a két nyílt szótagos törvény hatására (vö. *vogyumuk* > *vogymuk*) alakult ki mai formájában. A kutyát vagy a kéz hirtelen mozdulatával ingerlik, vagy a fej és száj a kutya kapkodását utánzó mozdulatával (ez utóbbi jól illik a denevér és béka Miskolczinál említett „intselkedéséhez”).

KÁLMÁN BÉLA

Kotnyeles. HORGER ANTAL és LOVÁNYI GYULA kerek két évtizede — immáron HORGER elhunytá után is — tartó vitájához szeretnék hozzájárulni egy szerintem feletébb érdekes és a kérdés tisztázása szempontjából elmellőzhetetlen adalékkal a *kotnyeles* szót illetően. Előre kell bocsátanom: nem én kotnyeleskedem bele a vitába, hanem nem kisebb személyiség, mint Petőfi Sándor. „Captatio benevolentiae”-nek ennyi talán elegendő.

A vita — szokatlanul hosszú időmegszakítással — c folyóirat hasábjain folyt (HORGER cikkei: MNy. XXXVII, 154—7 és XL, 84—8; LOVÁNYIÉ: MNy. XL, 19—22 és legújában LVI, 109—11). Lényege abban foglalható össze, hogy HORGER a szó keletkezését a szilvalekvár-főzésnél tapasztalható rotyogással hozza kapcsolatba, s feltesz egy ilyesfajta — beszédhibák sorozatából kialakuló — fejlődést: **kotyleves* > **kotnyeves* > *kotnyeles*. Sőt második cikkében kikövetkeztetett **kotyogó nyelves* > **kotnyelves* közbeeső alakoktól sem idegenkedik. Ezzel szemben LOVÁNYI túlságosan bonyolultnak tartja ezt a szószármaztatást, és a szó *-nyeles* részét közvetlenül a *nyél* szóval azonosítván, a *kotyogó nyelű* fejszében keresi a szó magyarázatát. S elméletét számos — meggyőzőnek feltűnő — nyelvtörténeti adattal támogatja. — De bármilyen eltérő is a magyarázatuk, mindketten megegyeznek a szó ’naseweis, vorwitzig’ jelentésében, azaz abban, hogy a szó ’okoskodó’-t, ’mások beszédébe illetéktelenül, hozzáértés nélkül belekottyantó’-t, avagy LOVÁNYI-nál még ’valamely mesterségbe hozzáértés nélkül belekontárkodó’-t is jelent.

Ezek meglehetősen rokon jelentések. Petőfi Sándor azonban egészen más jelentéssel használja a *kotnyeles* szót (mégpedig jelzői és igei kettős jelentésben) „A nagyapa” című — népies! — elbeszélésében. Ebben két kis parasztyerek között lefolyt alábbi párbeszéd fordul elő: „... a farkát (a disznónak) már meg is ettem. . úgy a körmömre ütött érte édes anyám, hogy most is ég. | — Úgy kell a *kotnyeles* gyermeknek, látod-e! — vágott közbe Peti, lám, én nem szoktam *kotnyeleskedni*. | — Nem ám, felelt a megtámadott Pista, hát mikor a mézes mácsikba belemarkoltál, he?”

A szövegösszefüggésből nyilvánvaló, hogy itt a *kotnyeles* jelentése: ’nyalakodó, torkos’, s ennek megfelelő az igei jelentés is. — Nem közömbös, hogy ez az elbeszélés az Életképek 1847. évfolyamában FRANKENBURG ADOLF-nak következő szerkesztői jegyzetével jelent meg: „Petőfi Sándor, kinél jelenleg a népköltő szép nevezetét senki jobban meg nem érdemli, ilyféle beszédekkel szándékozik az általa oly forrón szeretett nép erkölcsi s értelmi művelődésére hatni, miért is a valódi népbarát őt őszinte örömmel üdvözlendi”. A későbbi méltatók is kivétel nélkül elismerik a novella népies jellegét. Hadd hivatkozzunk csak SZINNYEI FERENC-re, aki szerint Petőfi két népies novellája (a másik „A fakó leány és pej legény”) a legjobb az akkori sok komoly népies elbeszélés között; a paraszt-észjárás ismerete, a természetes elbeszélő hang, a pompás népies nyelv különösen értékes teszi mind a két novellát. (Az utóbb említett irodalomtörténeti adatokat illetően vö. PINTÉR JENŐ, Magyar Irodalomtörténet VI, 382—4.) Tehát a szóban forgó elbeszélést, nem az „urbánus”, hanem a „népi” Petőfi írta, s ezt azért szükséges hangsúlyoznunk,

mert ez a tény kizárja, hogy jelen esetben egy kifejezés jelentés-tévesztéséről, az író nyelvi tájékozatlanságáról lehetne szó. Így a múlt század derekán Petőfi sajátos nyelvterületén, a Duna—Tisza között kétségtelenül élt a *kotnyeles* szónak 'naschhaft', igei alakban 'naschen' jelentése.

Márpedig a szó illetlen jelentése vajmi nehezen kapcsolható a 'kotyogó nyelvű fejsze' — egyebekben szellemes — magyarázatával. Ide bizony leginkább a HORGER-féle második szófejtés tűnik fel a legillőbbnek: a *Koty belé, szilvalé* szólásból kiindulván a **kotyogó nyelvés* > **kotnyelvos* közbeeső alakok feltevése, mert a lekvárfőzés képzetkörébe a szónak mindkét — általánosságban ismert és fentebb ismertetett Petőfi-használatú — jelentése megnyugtatóan belcilleszthető, lévén mind a belekotyogásnak, mind pedig a nyalakodásnak azonos, közös „alapszerve”: a nyelv.

KUNSZERY GYULA

Kukk. (Egy finnugor etimológia margójára.) IFJ. DOMOKOS PÁL PÉTER (MNY. LV, 249—50) cikket jelentetett meg a magyar *kukk* szó eredetéről. A cikk végén ez áll: „Egyszeretési kísérletemnek erős hangtani és jelentéstani bizonyítékai vannak, viszont az a tény, hogy nyelvtörténeti adatokat, obi-ugor és permi megfelelőket nem tudok felmutatni, gyengíti feltevésemet.”

Engedtessék meg, hogy ezen etimológia „erős hangtani és jelentéstani bizonyítékai” iránt kétségemet fejezzem ki. Ha megvizsgáljuk nyelvünk szókincsének finnugor elemeit, szembetűnik, hogy az egyezőnek tekinthető magyar és finn szavak hangalakja bizony igen nagymértékben eltér (vö. COLLINDER, *Fenno-Ugric Vocabulary*). A szóbanforgó *kukk* esetében pedig annyival körültekintőbb hangtani bizonyításra van szükség, mert a velaris magánhangzót megelőző szókezdő *k* magyar nyelvi megfelelésének bőséges irodalma van. (Vö. GOMBOCZ, *Nyelvtörténeti módszertan* 17, MNY. V, 414; SZILASI, *Adalékok a finnugor palatális mássalhangzók történetéhez*. Budapest, 1904.; SZINNYEI, *NyH.*, *NyT.* XLI, 65; MELICH: *NyK.* XLIV, 367; WICHMANN: *FUF.* XI, 210; LAZICZIUS: *NyK.* XLVIII, 355, MNY. XXXIV, 26; TOIVONEN: *FUF.* XXII, 134; COLLINDER, *Comparative Grammar of the Uralic Languages*. Stockholm, 1960., mely utóbbi mű természetesen a cikk megírásakor még nem állt a szerző rendelkezésére. A legkönnyebben hozzáférhető lett volna DOMOKOS számára LAKÓ GYÖRGY egyetemi előadása, ahol e problémáról bőven esett szó, amint arról a professzor készülülő egyetemi tankönyvének kéziratából alkalmam volt személyesen is meggyőződnöm.)

Mindezzel csupán arra akartam utalni, hogy a tárgyalt szó esetében nem elegendő a finn és a magyar szót egyszerűen egymás mellé írni, hanem hangtanilag körültekintő megokolásra van szükség.

Ez azonban a kisebb baja lenne a cikknek, hiszen egy kezdő nyelvész nem tudhatja megítélni, hogy valamely kérdés valóban oly egyszerű-e, mit ő annak vél, — ha nem hívják fel erre a figyelmét. Nagyobb hiba az, hogy vagy a kiötlött magyar *kukk* ~ finn *kukkula* megfelelés érdekében, vagy nyelvi hiányosságból eredő félreértés folytán téves adatokat közöl cikkében.

1. „Az ész *kukutus* 'födő', a *kukutan* 'ráborít' jelentésű (Estonisch-Deutsches Wörterbuch).” — Elképesztő félreértés! Az ész *kukutus* szónak nincs *födő* jelentése, és semmi köze a finn *kukkula* szóhoz. (A szó etimológiájára nézve vö. TOIVONEN—ITKONEN—JOKI: *Suomen kielen etymologinen sanakirja* II, 232: *kukistaa*.) Bár nem mondja meg a szerző, nyilván WIEDEMANN ész—német szótárából kereste elő e szót, ahol ezt olvashatjuk: „*kukutus* g. *kukutuze* Sturz, *wee-k*. Wasserfall.” Ezek után a szerző természetesen megnézte HALÁSZ ELŐD német—magyar szótárát is, ahol a *Sturz* szónak 16 (tizenhat) jelentése van megadva, és a 8. (nyolcadik) jelentésként szerepel a DOMOKOS által az ész szóra is átvitt „(edény) födő”. De az ész szónak nincs ám meg mindaz a 16 jelentése,

amiben a német *Sturz* bővelkedik! Az észti *kukutus* jelentése 'esés, ledobás; lebukás; lebuktatás' (vö. KETTUNEN, Virolais-suomalainen sanakirja. Helsinki, 1917., ² 1958.). Vagy ha visszakereste volna egy német—észti szótárban a *Sturz* szót, legalábbis kétséget ébreszthetett volna benne az efféle szinonima, mint *Zusammensturz*, *Umstossen*, *Untergang*, melyeknek a sokadik jelentéseként sem szerepel semmiféle 'födő' (vö. TUKSAM—MUUK, Deutsch-estnisches Wörterbuch. Tartu, 1939.).

A közölt észti ige, *kukutan* sem jelenti azt, hogy 'ráborít'. WIEDEMANN szótárában „1. fallen lassen, stürzen, sprengen; 2. springen, stürzen” a jelentése, az 1955-ben megjelent észti—orosz szótárban 'звергать (— ledönteni, letaszítani)', 'низвергать (= letaszítani, megdönteni)' jelentése van (ТАММ—ПРАВДИН, Eesti-vene sõnaraamat. Tallin, 1955.).

Az észti szavak jelentését tévesen közli, e szavak sem hangalakjuk, sem jelentésük folytán nem vonhatók a finn *kukkula* szó családjába.

2. „A lív *kukal* a finn *kukkula* megfelelője (KETTUNEN, Livisches Wörterbuch.)” Ilyen lív szó KETTUNEN szótárában nincs. Az idézett szótár 160/b lapján ez olvasható: „*kukkâr/z*, Kl. *kukkâr*, pl. -D schelle, samenkapsel; knospe; hinterkopf (Kl); . . . Vgl. e s t.¹ *kukal*, gen. *kukla* 'hinterkopf', fi. *kukkula*, *kukkura* 'hügel'; est. *kukur* gen. *kukru* fi. *kukkaro* 'beutel' > lt. *kukurs* lt Dn. *kukkars*, *kukkars*.)” — Vagyis KETTUNEN véleménye szerint a lív *kukkâr/z* szóval összevetendő az észti *kukal* és a finn *kukkula*, *kukkura*. Tehát félreértésből vagy figyelmetlenségéből az észti szót lív szóvá avatta, és végül mindezt KETTUNEN nyakába varrta!

3. „Az erzák nyelvében a *koklac* 'hegygerinc, hegycsúcs, taraj' alakban, a mariknál *küksö*, *küksü* a magyarral egyezően 'magas' jelentésben található (Erzjanszko-Russzkij Szlovár; PAASONEN, Ost-Tscheremissisches Wörterbuch).”

Az erzá szó az idézett szótárban (1949-i kiadás) ekképpen szerepel: „*коклацъ грѣбень (црыха)*”, — tehát a szó végén jésített *c* van, a jelentése pedig 'taraj (kakasé)'. De a RAVILA-féle „Ersämordwinisches Wörterverzeichnis” (Helsinki, 1959.: JSFOu. LXI.) szerint is: „*koklatš* Troddel, Büschel”.

A fentiekkel ellentétben a cseremiszi szó az idézett helyen ugyanazon alakban található meg, ahogy idézi, és a jelentését is helyesen fordította magyarra.

Szeretném még felhívni a szerző figyelmét arra, hogy finn szavakat ma már nem elegendő SZINNYEI (1884.) és GEITLIN (1883.) szótárából idézni. Feltétlenül kezébe kellett volna venni a „Nykysuomen Sanakirja”-t, s ha régi adataira van szüksége, inkább a LÖNNROT-féle szótárt kellene használnia. SZINNYEI tövek szerint rendszerezte szótárát, és ily módon a finnül nem tudó könnyen összekeverheti a 'domb; tetéz' jelentésű szavak tövét a 'kakukk; kakukkolni' jelentésű szó hasonló hangalakú tövével (mint ahogy össze is cserélte!).

Idéz a szerző egy osztják *kokko* és egy lapp *kukke*, *kukkes* adatot is. Forrását sajnálatos módon nem jelöli meg, csupán a mondat után zárójelben utal vö. jelzéssel a MUSz.-ra és a Virittájá egy cikkére. Ezt a cikket, ha megkeressük a Virittájá idézett 1945. évfolyamában, kiderül, hogy TOIVONEN írta, és benne a finn *kauka*- szó etimológiáját adja, melynek családjába tartozónak véli a Domokostól citált osztják szót is. Kissé sajátosnak tartom, hogy a szerzőt az osztják és a lapp nyelv tekintetében kielégíti BUDENZ összehasonlító szótára, és bár idéz egy újabb adatokban bővelkedő cikket is, mégis a BUDENZ-féle alaknál állapodik meg, nem TOIVONENTól veszi át e nyelvek szavait. Egyébként ma már a szótárak egész sora áll rendelkezésünkre mind a két nyelvből. Szeretném emlékeztetni BEKE, PÁPAI—MUNKÁCSI, PATKANOV, PAASONEN—DONNER, KARJALAINEN—TOIVONEN osztják és ITKONEN, LAGERCRANTZ, NIELSEN, SCHLACHTER lapp szótáira. A szerző eljárása még egy szoros értelemben magyar nyelvtörténeti dolgozatban is hibázthatandó lenne, nemhogy egy úgynevezett finnugor etimológiai kísérletezésben! Egyébként, ha

az idézett osztják és lapp szót megkereste volna valamelyik szótárban (pl. KARJALAINEN—TOIVONEN, OstjWb. 286/a), vagy pedig a Virittäjänek általa is idézett cikkét elolvasta volna, bizonyára más véleménye volna e szavak eredetéről.

Nem helyeselhető a szerző azon eljárása sem, hogy oly kiváló szakembernek, mint például TOIVONEN, a véleményére nem is utal, amikor a maga elgondolásait papírta veti. Igaz, hogy nem a magyar *kukk* szóról írtak, hanem a finn *kukkula*-ról, az észti *kukutus*-ról vagy az osztják *kokko*-ról. Nem lehet mentő körülmény az sem, hogy a BUDENZ utáni szakirodalmat nem ismeri.

Engem az észti és a lív adatban megbújó szarvashibák indítottak arra, hogy alaposabban elolvassam ezt a finnugor hangtani szempontból is igen erős kétségeket támasztó cikket. Amikor azonban a tájnyelvi adatokat is megnézegettem szótárakban, földrajzi nevekből, rájöttem; hogy valóban érdekes probléma csoportosul e szó köré. Megérné a fáradságot, hogy a szerző a nyelvjárások és a nyelvtörténet gondos tanulmányozása alapján tisztázza e magyar szó eredetét. A finnugor etimológiára csak ezután lehet gondolni. Igaz, ez sok munka. De a tudományhoz hév és fantázia mellett sok kitarító munkára is szükség van.

LAVOTHA ÖDÖN

Túró. I. BesztSzej. 1018—20: „turaldus: *thuro* | formagium: idem *thuro* | caseus: *schayth*”. SchlSzej. 1439—41: „turabdus: *turo* | formagium: idem | caseus: *sait*”. — A BesztSzej. és SchlSzej. szerint tehát a *t(h)uro* egyaránt magyarja a latin *turald*[b]usnak is, *formagium*-nak is. Az utóbbinak a BesztSzej. kiadója ezt veti utána: „pedig *sajt*”. Vagyis FINÁLY szerint a latin és magyar megfelelők összeállításában itt hiba volna. Nem vagyok meggyőződve, hogy ez esetben csakugyan téves bejegyzés történt volna. Tudniillik ha utána nézünk a *formagium*: XIII. századi francia *formage* > *fromage* etimológiájának, azt találjuk, hogy az előzmény: „(lac) *formaticum* 'geformte Milch'; Hartkäse im Gegs. zu *caseus* 'Weichkäse'” (R. PLATE, Et. Lex. d. frz. Spr. 131¹). — Szerémi Györgynél: „de butiro de *formagio caseo* duo milia propinabant ad arcem Budens.” (MLSz.): vagyis a *formagio* és *caseo* meg vannak különböztetve, s kevésbé valószínű, hogy a „formagio” a „caseo” jelzőjeként állna ott. GyöngySz. 4019: „Caseus: dictus: quod creatur sero: wlgo: *formaticum*: Sajt.”; a *formaticum* itt „sajt”-ra vonatkozik. — A *turaldus* vagy *turabdus* szót majd alább vesszük elő.

Régi példák a „túró” meg a „sajt” keveredésére: SZIKSZF. 199: „Caseus: *Sajt* | Formella: *Turo*”, míg délszláv emlékekben: „formellam casei” kerül elő (MLSz.). 1550: „Caseum *Thuro* et butirum” (OklSz.). MA., PP., PPB.: „*Sajt*: Caseus. (Käss.)” De uo.: „*Turo*: Tyros, Caseus. (Käss.)”

Az idézett adatok és a velük kapcsolatos megjegyzések talán elősegíthetik az Országos Levéltárban FEKETE NAGY ANTALtól és NÉMETH GYULától felfedezett, illetőleg tárgyalt jász szójegyzékbeli „*Gist* fomagi(n)um” rész felderítését (vö. NÉMETH GYULA; Egy jász szójegyzék az Országos Levéltárban: I. OK. XII, 241, 245).

2. A mi *túró* szavunknak török kapcsolatai ezekben jelölhetőek meg: XIII. század eleji türkmén *turak* 'Gericht aus Jugurt mit pikanten Zutaten (Dille, Kerbel oder Minze)' (HOUTSMA) | oszm. *turak otj* 'Dille, Kerbel': *turak* 'fromage' (PAVET DE COURT.) | csuv. *turđx* 'forralt, leszedett savanyított tej' ~ *tw-rđx* ~ *to-rđx* 'savanyú tej' (PAASONEN és ÁSMARIN; — GOMBOCZ, BTLw. 133; MUNKÁCSI: Nyt. LVIII, 59) | csuv. Kozm. *tora* ~ *miser tura* 'Käse' (ÁSMARIN; — MUNKÁCSI: Nyt.: i. h. 61). — Ezek mellett megjegyezhetjük, hogy van baskir *turaq* 'der Düll' (RADL. III, 1448): „der Dill: kapor”.

¹ Vö. KNIEZSA (SzlJsz. I, 520), a *tarhó* eredetijével kapcsolatban.

GOMBOCZ (MNy. III, 366 és BTLw. 133) a csuvas *tur̄əχ* ~ *tu'rəχ* ~ *to'rəχ* elemet külön választandónak ítéli azon a címen, hogy a hegyi cseremiszből ismert *tarək* révén őscsuvas **tarəχ* eredetét következtet ki. MUNKÁCSI (Nyr. LVIII, 61) cáfolja ezt a nézetet, szerintem helyesen. — A megfelelés kérdését különben így magyarázhatjuk: A felsorolt elemek közül az eredeti formát a törökmen *tuwak* őrzi. Hozzá viszonyítva bizonyos török nyelvekben előálló fejlődési fokot képviselnek a csuvas *tur̄əχ* ~ *tu'rəχ* ~ *to'rəχ*. A csuvas *tora* pedig olyan eset, amilyenekben egyéb török nyelvekbeli szóvégi *aq* ~ *ay* hangkapcsolat vagy kettőshangzó helyén a csuvasban *a* mutatkozik: csuvas *pārza*: m. *borsó*, *χəmla*: m. *komló* (vö.: GOMBOCZ, BTLw. 170—1; MUNKÁCSI: Nyr. LVIII, 61). „Ami immár a csuvas *to'rəχ*, *tu'rəχ* s a csuv. *tora* ~ magy. *túró* kapcsolatát illeti, itt nyilván egyazon török szónak két úton került változataival van dolgunk: a *tora* (mišar *tura*) a régibb szabályszerű csuvas hangalakulat, a *to'rəχ* újabb eredetű jövevény más török nyelvjárásból, amely a *-k* (*χ*) szóvéget megőrzi.” Így nyilatkozik MUNKÁCSI (i. h. 61 és hasonlóan i. h. 95).

A tejtermékekkel összefüggésben jelentkező török *turaq* stb. szó etimológiájának megfejtését előmozdíthatja annak a figyelembe vétele, hogy Kašyarínál található egy *turuqmaq* 'gerinnen' ige (BROCKELMANN). Elképzelhetőnek tartom, hogy ez a *turuqmaq* a *tur* 'áll' ige származéka deverbális *-q* intensívum-képzővel (a képzőre nézve vö.: GABAIN, AlttürkGramm. 82; DENY, GrammTurque 534). — Így lehet a török *turaq* stb. a *tur* 'áll' igéből eredő igenév, s ennek 'ami összeáll' jelentése tehető fel, úgy, hogy a tej meg-alvására vonatkozott. Egyébként a török nyelvelemnél is azt tapasztalhatjuk, hogy nincs egyszersmindenkorra szilárd és körülhatárolt jelentése. A tejtermékek megjelölőinek jelentésingadozásáról a *szerdək* szónak mint a *szər* névszóige tartozékának a fejtegetésében beszélek bővebben.

3. Talán nem árt, ha néhány szót ejtünk most arról a *tural[b]dus*-ról, amit a BesztSzj. és SchlSzj. *túró* szavunk egyik „latin”-jaként foglal magában.

SZAMOTA a Schlägli Szójegyzék 1439. tételéhez ezt a jegyzetet teszi: „*turaldus* szó gyakran előjön hazai emlékeinkben, így pl. *turalt*, *turolt*. Fejérpatak [Felső-magyarországi városok számadáskönyvei] 45a; *turold* a Budai törvénykönyvben, mindenütt *túrót* jelent.” — GÁLDI LÁSZLÓ középkori szójegyzékeink új kiadásáról írt cikkében (MNy. XLVI, 35) így nyilatkozik: „Széles távlatokat nyit *turaldus* szavunknak (BesztSzój. 1018, SchlSzój. [1] 439) *-aldus* képzője is: *túró* szavunknak ilyen visszalatinosított alakja csakis a francia *héraut*, *bidaud* > *heraldus*, *bidaldus* szópárok analógiájára keletkezhetett (vö. GÁLDI, Contributions 44).”

A szóval utóbb MOLLAY KÁROLY foglalkozott behatóbban „A Budai Jogkönyv magyar szórványai” című közleményének „7. Turold” című pontjában (MNy. LIV, 470—1).

Az Ofner Stadtrecht 154. szakaszában: „dij keserin. . . süllen mügen verkauffen. . . : Käss, *Turold* ~ *Durold*, Puter, tZemeten, tzigerr, Milich, Miliehräm” (MOLLAY: MNy. LIV, 470 és Der Ofner Stadtrecht 114). — MOLLAY (MNy. LIV, 461 és i. m. 21—4) szerint a Jogkönyv szerzője valószínűleg a Sáros megyei Héthársról (németül: Siebenlinden) származó Siebenlinder János (1392—1438.) budai patricius, s az emlék keletkezésének ideje 1403—1438. (1439.?) lehet.

MOLLAY megállapítja, hogy a FEJÉRPATAKYT említő hivatkozás a pozsonyi számadáskönyv két 1410. évi *turalt* és *turolt* adatára vonatkozik. Ugyanő brassói adatokat is idéz: 1504: „pro caso *turrelt*”; 1510: „pro caso *thurolt*”. Hain Gáspár lőcsei bíró 1684-ben befejezett krónikájának az 1531. évhez kapcsolt részéből is kimutat *turlet* adatot. — MOLLAY jelzi, hogy a Magyarországon kívüli németsegből is ismeretes a szó két latin—német vocabularium tanúsága szerint: 1474: „formadius *turolt* vel zyger” (LEXER,

MhdWb.); XV. sz.: „formadius twarek, *tuwolt*” (DIEFENBACH). S amint ugyanő utal rá: „meta, caseus ad formam mete factus ein *thuroid*” (GRIMM, DtWb. *turolt* al.).

MOLLAY nem fogadja el GÁLDI nézetét, hogy a szójegyzékbeli *turaldus* a magyar *túró* „visszalatinosítása”. Ellenben úgy vélekedik, hogy a latinosítás német *turoid* ~ *turolt* ~ *turalt* szóból történt, ez pedig a magyar *túró* szóból ered, mégpedig közelebből az ómagyar *turoy*-nak *turoyt* tárgyesetéből, úgy, hogy vagy az ómagyarban volt *turolt* változata, vagy a magyar *u* hangot fogták fel velarizált *l*-nek. — E magyarázatnak megfelelően MOLLAY kiadásának tárgymutatójában ez található: „Topfen *turoid*”.

Én mérlegelendőnek tartom, hogy a *turaldus* vagy *turoid* ~ *duroid*, *turalt*, *turolt* nem mindenütt csak 'túró' jelentésben fordul elő, hanem megjelölt — mint láttuk — sajtófaját is. — Ezért is, de meg egyébként is szerintem a szó eredete nem könnyen tisztázható. Hogy a német, illetőleg latin szó a magyar *túró*-val függ valamiképpen össze — esetleg a MOLLAYtól jelzett módon —, az lehetetlennek nem lehetetlen, azonban az alaki hasonlóság lehet véletlen folyománya is.¹

PAIS DEZSŐ

A Bár Kochba-játék nevének eredete. FODOR ISTVÁN, a Nyelvtudományi Intézet munkatársa megkérdezett engem a Bár Kochba-játék nevének eredetéről. Amikor a feleletet neki és e folyóiraton keresztül a többi érdeklődőnek megadom, köszönetet mondok FODOR ISTVÁNNAK, hogy kérdésével alkalmat adott arra, hogy a problémát megvizsgáljam és talán megoldjam.

A társasjáték maga széles körben ismeretes. Stella Adorján így határozza meg: „*Bar Kochba*. A zsidó nép utolsó, szerencsétlen véget ért szabadságharcosáról (a. m. Csillag fia) elnevezett divatos, elmeélesítő játék, amelyben a kérdésekre csak igen-nel vagy nemmel szabad felelni” (Budapest, a nevető város. Az Est Hármaskönyve. 1932. 59). Elvértve hibás leírásával is találkozhatunk. Szomorý Emil például az alfabéta valamelyik betűjére összeírt híres emberek játékát mondja ennek (Gyerekeknek. Mindent Tudok. Az Ujság könyve. 1922. 183).

Az első kérdés, amely felmerül, hogy magyar játék-e vagy külföldi. Megállapítható, hogy külföldön csak az újabb időben játsszák, nyilvánvalóan magyar mintára. Raphael Patá, a folklóre kiváló kutatója, közli velem, hogy New-Yorkban nemrégiben a televízióban látott Bár Kochba-játékot. James Thurber amerikai humorista is egy ilyet ír le (Nagyvilág. 1959: 226—8).

Ha magyar játék, milyen régi? Először Karinthy Frigyesre gyanakodtam, mint a játék feltalálójára. Ráakadtam azonban nyilatkozatára, amely ezt megdöntötte: „'Csillag fiáról', a híres zsidó forradalmárról nevezték el ezt a játékot, isten tudja, miért. A háború éveiben nagyon divatban volt Pesten — bajnokai voltak, egész éjszakákon át játszották, kuplét írtak róla” (Tíz elmúlt év híres pesti társasjátékai. Az Est Hármaskönyve. 1927. 265—7). Maga Karinthy is játszott, nagy sikerrel. Egykori titkára feljegyezte róla a következőt: „Karinthy Frigyes, a kiváló magyar író . . . 27 kérdés után rájött, hogy a többiek Bárzi Benő anyai öregapjának a házi orvosát gondolták” (Grätzer József: Új sicc. Bp., [1943.] 177—8; ua.: Sicc . . . Szórakoztató időtöltések, cseles csalafintaságok. Bp., 1957. 118—9.). Régebbi nyomaink is vannak azonban: „A háború előtti Budapest híres játéka volt . . . Szomaházy István, a néhai kiváló író . . . verhetetlen bajnoka volt ennek a játéknak” (Játsszunk valami mást. A Színházi Élet Ajándékkönyve. Bp., [1938.] 16—21).

¹ A MLSz.-ban (679) ez olvasható: „*Turabdus*, *Turaldus*, ex turunda *τροῦντα* accus. ex *τροῦς* vulgi etimologiā relatum ad rotundum; *turó*. Germ. Topfen. Schläg. 1439. Fin. B. 55.” — Azt hiszem, jogosan nem értem, hogy mit akar ez mondani.

József Attila egy Bár Kochba-játéka a magyar irodalomban is megörökítést nyert. Három forrásunk is van reá:

József Jolán elmondja, hogy Szántó Judit 1933-ban öngyilkosságot kísérelt meg és kórházba szállították. Így folytatja: „Amikor Juditot elvitték a mentők, komor, sötét, hangulatában senkivel sem akart találkozni. Felment Németh Andorékhoz. Ott alig köszönt, végignyújtózott a pamlagon és szótlanul bámulta a mennyezetet. Németh Andor és felesége faggatták. Érezték, hogy valami rendkívüli történt vele. Attila nem szolt semmit, összeráncolta homlokát és tovább bámult komor tekintettel a mennyezetre, mintha onnan várná, hogy egy hang egyszer csak megszólal a feje felett: nyugodj meg, nincs semmi baj. A dolgok elsímulnak. | Németh Andor, aki talán legjobban ismerte Attilát, lefeküdt melléje a diványra. | — Ki fogom *barkochbázni*, hogy mit történt veled — mondta. | — Jó — felelte Attila összeszorított fogai közül. | Németh felesége, Juci, némán hallgatta a nyugtalanító játékot. Attila tompán felelt a feltett kérdésekre: igen, nem. Megdöbbenve hallgattak el, mikor elhangzott az utolsó igen.”

Később elmondották Kosztolányinak ezt a jelenetet. És Kosztolányi megírta „Barkochba” című novellájában (József Jolán: József Attila élete. Bp., 1955. 239).

Kosztolányi Dezső ezekkel a szavakkal festi a kor Bár Kochba-játékának szenvedélyét: „Játszottak *barkohbát*, a tökély elképzelhetetlen fokára emelve ezt az elmemozdító tornát s a fogalmak körét szűkítve, a felelgető igen-jeiből és nem-jeiből a legrövidebb idő alatt kitaláltak minden lehető és lehetetlen dolgot, például Poincaré legelső öngyújtójának tűzkövét, vagy magának Oedipusnak jól megtermett, izmos Oedipus-komplexumát.” A fenti eset elbeszélését így zárja le: „Jancsi [ez a neve a novellában József Attilának] a *barkohba* legszigorúbb szabályai szerint tárgyilagosan közölte a tényállást, ők pedig ezt éppily tárgyilagosan fogadták.” (Barkohba. Novellák. III. Bp., 1957. 232—3, 239).

A harmadik, aki elmondja ugyanezt a történetet, Arthur Koestler. Ebben a változatban ő barkochbázza ki József Attila feldúltságának okát. A külföldi olvasóközönség számára el kell magyaráznia az előttük ismeretlen játékot: „*Bar Kokhba* was a question-and-answer game much in vogue at that time in Budapest, a variant of 'animal, vegetable or mineral'.” Van tehát külföldön hasonló játék, de nem ez a neve. Ez a forrás azonban többet is ad az előbbi kettőnél, mert jegyzetben felvilágosítással szolgál a név eredete felől: „The name of the game is derived from a legendary event: Bar Kokhba, leader of the Galilean insurrection against Rome, sent a spy to the enemy camp. The Romans caught the spy and cut out his tongue, than let him go. He nevertheless managed to convey what he had seen to his leader, by answering Bar Kokhba's questions with blinks of the eye signifying yes or no.” (The Invisible Writing. New York, 1954. 180.) Az író tehát egy mondára hivatkozik — ezt a mondát számosan ismerik a játék nevének magyarázatául Budapesten —, amely szerint Bár Kochba kémét a rómaiak elfogták, kivágták a nyelvét, s úgy küldték vissza megbízójához. A kém Bár Kochba kérdéseire szemével tudott csak igent vagy nemet jelezni.

Honnan ismerte a magyar közönség Bár Kochba nevét? Nagyon valószínűnek látszik, hogy egy szindarab vitte be a köztudatba. A Vígszínház 1900. április 6-án (BERCELI KÁROLYNÉ, A Vígszínház műsora. Bp., 1957. 45. l., 427. szám. A Magyar Színművészeti Lexikon II, 123 tévesen a Magyar Színházat jelzi a darab első bemutatójának színhelyéül) bemutatta A b r a h a m G o l d f a d e n (1840—1908.) jiddis író négy felvonásos drámáját ilyen címmel: „A csillag fia (*Bar-Kochba*). Keleti daljáték.” Magyar színpadra alkalmazta Beöthy László. Verses szövegeit Pásztor Árpád írta. A Magyar Színház 1906. május 25-én felújította „Új messiás” címmel. A darab kézirata megvan az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Osztályán, de a szóbanforgó monda nem kerül benne elő.

Honnan ered hát ez a monda? A Bár Kochbára¹ vonatkozó forrásainak nagyon gyérek. A 135-ben balul végződött szabadságharcért nem lelkesedtek az utódok, hiszen a héber kútfők szűkszavúsága. Hasonlóan állunk a latin és görög nyelvű történeti értesítésekkel is. Úgy látszik, ebben a tekintetben napjaink hoznak változást. A Holt-tenger-parti barlangok átvizsgálása során 1952 januárjában a Vadi Muraba 'at egy barlangjában az utolsó zsidó szabadságharcra vonatkozó dokumentumokra találtak. Emberi csontmaradványokra is bukkanak, amelyek azt bizonyították, hogy innen törtek ki a szabadságharcosok a rómaiakra, és ide vonultak vissza előlük. Nyilván itt pusztultak éhen. Az írásos dokumentumok között két papirusz-levél akadt, amely a felkeléssel kapcsolatos. Az egyik egy tehén elkötésével foglalkozó panasz, amelynek vége tragikusan utal az ellenesség közeledésére (S. JEJWIN, Atiqot. I. 1957. 83—93; J. JADIN, Hámögillot Hágönútot Mimidbár Jóhúdó. Jerusale—Tel-Aviv, 1958. 83—9). A másik: Bár Kochba autográf levele, amely katonásan kemény és szűkszavú, s amelyben felszólítja egyik hadvezérét, Jésua ben Gilgólát, hogy mindenkit tartson vissza a Galilea lakóival (talán az újkeresztényekkel) való együttműködéstől, mert különben vasra vereti őket. Ezt a levelet eredeti szövegében, magyar fordítás kíséretében én is közöltem (Antik Tanulmányok III, 231—2). 1960 februárjában hírt adott a világsajtó arról, hogy Masszadától északra egy barlangban újabb papiruszt találtak, amely Bár Kochba szabadságharcával kapcsolatos. A szöveget még nem publikálták. Kívülről dárdákat leltek ott, fekete és vörös dárdanyelekekkel (Jewish Chronicle 1960: 12). Egy szabadcsapat szállása lehetett itt. 1960 áprilisában Masszada és Én Gedi közötti barlangban egy kecskebőr tartóban finom fonállal összekötött 15 Bár Kochba-levélre leltek. 14 papiruszra és 1 fatáblára volt írva héber, arameus és görög nyelven. Feltevés szerint Bár Kochba irattárának maradványai ezek (SCHEIBER SÁNDOR: Élet és Tudomány 1960: 925—6). Nem kétséges, hogy ezekben a barlangokban rejtőznek a Bár Kochba-féle felkelés további dokumentumai is, s átvizsgálásuk után új fény derül majd az egész, nagyszabású katonai vállalkozásra, amely megrengette az egész római világbirodalmat. Ugyanakkor kitűnt más forrásanyagból, hogy milyen mértékben vettek részt a felkelés leverésében a különböző provinciák légiói, többek között a pannóniaiak (A. SCHEIBER: Isaac Baer Jubilee Volume. Jerusalem, 1960. 99—101).

A bennünket közelebről érintő kérdésre visszatérve megállapíthatjuk, hogy a régebbi és újabb Bár Kochba-szövegek között ilyen értesítés vagy monda nincs. S. JEJWIN-től, Bár Kochba legjobb monográfusától (Milchemet Bár Kochba. Jerusalem, 1946.) való érdeklődésem is erre az eredményre vezetett.

Ezt a játékot Budapesten kötötték a G o l d f a d e n színdarabjából megismert exotikus névhez. S ezt a mondát is Bár Kochbáról — a játék nevének magyarázatául — Budapesten találták ki.²

SCHEIBER SÁNDOR

Hallható csend 1. JUHÁSZ JENŐ (MNy. LVI, 470) közölt néhány adatot a *hallható csend* hallucinációs jelenségre. Értékes adatait kiegészíthetjük még néhány — Juhász Gyula, Tóth Árpád és József Attila költeményeiben talált — példával.

J u h á s z G y u l a verseiben többek között a következő ide sorolható szép példákat olvashatjuk: 1907: „egy levelet betűztem, / Becéző szokat, szerelmes ígéket / S ahogy

¹ A Bár Kochba arameus nyelven jelent „csillagfi”-t és nem örményül, amint azt az Új Magyar Lexikon (I. köt. Bp., 1959. 246.) írja.

² Az igennel vagy nemmel való felelgetésről Indiában is ismeretes monda. Lásd STITH THOMPSON, Motif-Index of Folk-Literature. IV. Copenhagen, 1957. 93. J. 1255.

a nagy beszédes *csöndben* ültem / Kezem meztelen vállára tévedt!" (Maris: ÖV. 1940. 6.) — 1909: „S mikor agg Nesztor öblös szózatára / Mély *csönd* felel, de [o: te] mosolyogva látod / Az új idöket és az új világot!" (Athéne Partenosz: i. h. 53.) — 1918: „És hallgatom a füvek halk növést, / Az esti *csöndnek* mély és bús zenéjét" (Tiszai tájak: i. h. 142). — 1916: „Falusi *csönd* zenél nekem / Esős napon, mély éjeken. / Nem látogat láz, szenvedély, / De a *csönd* csak zenél." (Makói idill: ÖV. 1959. 423); az utolsó sor „És a *csönd* csak zenél" alakban még három versszak refrénje. — 1918: „Ó tiszaparti holdas éj, te mély / Szívembe *csöndet* és békét zenélj." (Megint a Tiszánál: i. h. 445.) — 1918: „Mély nyugalom lágy szönyege terül / Végig az utcán s a *csönd* hegedül." (Tömörkény utcáján: i. h. 448.)

Tóth Árpádtól a következőket idézhetjük: 1913: „mikor eljött az Éj s hozta lassú fogatán az édes és élvezeg beszédű *Csendet* / ... szerelmem / A Csend szívén megbújt" (A rabról. . . : ÖV. 1943. 38). — 1928: „Megállok az örök kapuk előtt, / De *csöndem* is rivall:" (Takarodó: i. h. 174). — 1928. el.: „Esti kertben ülünk / Hallgatag, / *Csend* csobog körülünk, / Halk patak, / Mint szomorú fűzfák szelid domboldalban / Halk patakra halkan / Hajlanak" (Esti kertben: i. h. 211). — 1928. el.: „Ó Távoli — csodáid szíven ütnek: / A *csend* élő és titkos sóhaja / Vagy a vihar vonagló halkká csüggedt, / Emberföldről jajduló jaja" (Ó Távoli. . . : i. h. 207).¹

József Attila költeményeiből a következő szép idézeteket sorolhatjuk a *hallható csend* adatai közé: 1921: „Homály borult az erdőre, / *csend* susog ki belőle." (Homály borult: ÖM. 1952. II, 248.) — 1932: „Dunnába bútt fönn a magas. / Sűrű *csönd* ropog a havas/mezőben." (Holt vidék: ÖM. II, 74.) — 1933: „A hideg úron holló repül át / s a *csönd* kihül. Hald-e, csont a *csöndet*? / Összekoccannak a molekulák." (Téli éjszaka: i. h. II, 95.) — 1936: „Ha belé-belereccsen a szörnyü kredenc, / s ajkára repül kicsiny uja: / könyörögne [a gyermek] az irgalomért, de a *csend* / zord kürtje a zajt tovafujja." (Ha a hold süt: i. h. II, 135.)

2. Mindenesetre meglepő, hogy erre az ellentétekből álló kifejezésre a múlt század magyar irodalmi nyelvéből mind ez ideig nincs adatunk, hiszen a JUHÁSZ JENŐ közölte példák is mind irodalmunk újabb alkotásaiból származnak. Eddigi hiányos adatainkból tehát arra következtethetünk, hogy az oxymoronnak (az ellentétnek) ezek az itt bemutatott példái költői nyelvünkben csak újabban váltak kedveltté. Valószínűleg ez a magyarázata annak, hogy a Nagyszótár — XX. századi gyűjtést egyelőre csak kis mértékben tartalmazó — cédulaanyagában a jelenségre eddig alig volt példa. Nagyon valószínű pedig, hogy ez az érdekes jelenség mind a magyar, mind pedig számos idegen nyelvben már korábban is ismert volt. Éppen ezért — úgy gondolom — a költői stílus fejlődése és alakulása szempontjából is rendkívül tanulságos eredménnyel járna egyrészt a magyar, másrészt pedig a — minden bizonnyal szerteágazó — külföldi előzmények és megfelelések felkutatása, összevetése. Ez azért is fontos volna, mert ZOLNAI BÉLA problémákat felvető, értékes cikke (A beszédes *csönd*: Nyelv és stílus. Bp., 1957. 293—4) nem nyújt teljes képet a jelenségről s európai vonatkozásairól.

A *hallható csend*-től talán csak egy lépés választja el a *csendnek* olyan megszemélyesítését, mint a *fülelő csend* és a *hallgató csend*. — Ez utóbbiaknak is szép példáit olvashatjuk József Attila költeményeiben. A példák felsorolását mellőzöm, hiszen mind a *hallható*, mind pedig a *fülelő* és a *hallgató csend* jelenségére utaltam és példákat soroltam fel a József Attila-szótár mutatványának *csend* címszavában (Nyr. LXXXIII, 282). A *hallgató* és a *fülelő csend*-del kapcsolatos szemléletmód azonban nemcsak József

¹ A Juhász Gyula-idézetek egy részét és a Tóth Árpád-idézeteket a Nagyszótár újabb gyűjtéseiből vettem.

Attila nyelvében található meg. Ennek bizonyítására csak egy példát idéznék F e k e t e I s t v á n K ö d című elbeszéléskötetéből: „A hold már lehajlóban járja a nagy úr hideg ösvényeit, és félelmes vörösrre festi a felhőbogyókat az égi réteken. A völgyben kanyargó utakon most már csak a csemt f i g y e l: hogy a jegenyék csúcsán mitől remegnek az árva levelek.” (I. m. 1960. 248.)

WACHA IMRE

NYELVMŰVELÉS

A magyar nevek orosz átírásáról

1. Minden átírási rendszer két szélső érték között mozog: ez a hangalak szerinti és a betűkép szerinti megfelelés. A hangalak szerinti átírás célja, hogy valamely nyelv hangjait egy másik nyelv jelrendszerében minél hívebben érzékeltesse; a betűkép szerinti átírás célja, hogy valamely nyelv jelrendszerében használt betűknek — hangértékben lehetőleg közel álló — betűmegfeleléseket találjon egy másik nyelv jelrendszerében. Az előbbi a maximális hangalakbeli hűséget kívánja biztosítani, az utóbbi a tökéletes ortográfiai hűséget, vagyis a formai megfelelést (ill. rekonstruálhatóságot).

A magyar neveknek orosz betűkkel való átírásában az eddigi gyakorlat olyan átírási módot teremtett, amely a fonetikai megfelelést tekinti főszempontnak, de olykor figyelembe veszi a helyesírás szerinti, formai megfelelés elvét is. Ez utóbbi elv általában nem mehet a fonetikai megfelelés rovására, bár a neveknél annyira fontos betűkép szerinti megfelelés kedvéért bizonyos esetekben feltétlenül érvényesülnie kell.

Az átírás kérdései három csoportba oszthatók: 1. Az átírás mikéntje, vagyis milyen magyar hangok jelölésére milyen orosz betűket használunk; 2. Az átírt szavak nyelvi viselkedése, vagyis hogyan illeszkednek bele az átírt magyar nevek az orosz ragozásba, szóképzésbe; 3. Az átírás hatályának kiterjedése, vagyis milyen magyar neveket (ill. mely részüket) kell átírni, milyeneket kell fordítani, és milyeneket kell meghagyni magyar betűvel.

E három kérdéscsoport közül először vizsgáljuk meg az átírás mikéntjét, ezen belül először a magánhangzókat, majd a mássalhangzókat, különös tekintettel egyes hangkapcsolatokra, szóvégen és összetételek határán. A ma használatos orosz átírási gyakorlat nem mindig következetes a magyar hangok jelölésében, mert azonos hangot néha következtlenül többféle orosz betűvel ír át. Így a magyar *h* hangot orosz *x* vagy *z* betűvel: *Hont* — *Хонт* (414a)¹ ~ *Hidas* — *Гидаш* (404a), *Hunyadi* — *Хуньяди* (411a) ~ *Гуниади* (207a; „előbbi helyesebb” megjegyzéssel e címszó alatt); a magyar *gy* hangot orosz *дь*, illetőleg *д* betűvel: *Győr* — *Дьер* (368t) ~ *Lengyel* — *Лендел* (398b); a magyar *ny* hangot orosz *нь*, illetőleg *н*-betűvel: *Reményi* — *Ременьи* (411b) ~ *Ladányi* — *Ладани* (414a); a magyar *ly* hangot orosz *љ*, illetőleg *ль* betűvel: *Székelly* — *Секељ* (411b) ~ *Секель* (407b); a magyar *ö* hangot orosz *ѐ*, *e*, illetőleg *э* betűvel: *Mészöly* — *Месель* (408a) ~ *Földes* — *Фелдеш* (414a) ~ *Ödön* — *Эдэн* (magyarországi kiadványban). Előfordul az is, hogy helytelenül írnak át olyan magyar hangot, amelynek van az orosz írásrendszerben hangértékben megfelelője, mint például a magyar *i* hangot orosz *ї* betűvel: *Hubay* — *Губаї* (411b), *Somlay* — *Шомлаї* (414a).

A fentiektől eltekintve azonban az átírási gyakorlat nagy általánosságban következetes, és ezen az alapon vizsgáljuk most a magyar hangok orosz betűkkel való jelölésének kérdéseit. Előre kell bocsátani, hogy olyan fonetikai jelenségeket, amelyeket a magyar

¹ A számok a БСЭ VII. kötetének lapjait jelölik.

helyesírás sem jelöl, mi sem veszünk figyelembe. Ilyenek például a regresszív asszimiláció a *ty*, *zs*, *m* hangok a Félégyháza, Kakasd, Kunbaracs nevekben) vagy a hangkiesés pl. a *t* hiánya a Szentgyörgyi névben).

2. A magánhangzók átírásában az egyik nehézség abból adódik, hogy a magyar magánhangzó-rendszer hét magánhangzó-párból, vagyis 14 magánhangzóból áll, viszont az orosz magánhangzók jelölésére csak öt pár, illetőleg 10 betű használatos. A magyarban a párok rövidség-hosszúság tekintetében térnek el egymástól (az *a* és *á*, valamint az *e* és *é* közti hangértékbeli különbség a rendszer szempontjából közömbös), az orosz betűkkel viszont tartamkülönbségek nem jelölhetők. Ezeknek az átírásban való jelöléséről tehát le kell mondanunk. Így az átírásban nem fogunk különbséget tenni a következő hangok között: *a* és *á*, *o* és *ó*, *u* és *ú*, *i* és *í*, *e* és *é*, *ö* és *ő*, *ü* és *ű*.

Vegyük most figyelembe a magánhangzókat jelölő orosz betűk sajátosságait. Amellett, hogy mindegyikük valamilyen hangértékű magánhangzót jelöl (a továbbiakban „vokális funkció”), egyik részük — az alábbi első oszlop — az előttük álló mássalhangzó kemény voltát jelöli (az oroszban csak szókezdő vagy posztvokális helyzetben előforduló *э* kivételével), másik részük pedig — az alábbi második oszlop — a megelőző mássalhangzó palatalizált voltát jelöli (a továbbiakban „palatalizáló funkció”) vagy szókezdő helyzetben (az *u* betűt kivéve), magánhangzó (vagy *э*, ill. *ь* betű) után még egy megelőző hangot is (a továbbiakban „*j*-funkció”):

<i>a</i>	(<i>a</i>)	<i>я</i>	(<i>'a, ja</i>)
<i>э</i>	(<i>e</i>)	<i>е</i>	(<i>'e, je</i>)
<i>и</i>	(<i>i</i>)	<i>и</i>	(<i>'i</i>)
<i>о</i>	(<i>o</i>)	<i>ё</i>	(<i>'o, jo</i>)
<i>у</i>	(<i>u</i>)	<i>ю</i>	(<i>'u, ju</i>)

Az első oszlopban álló, a megelőző mássalhangzó „kemény” voltát jelölő betűk a magyar hangrendszer szempontjából tulajdonképpen nem töltenek be ilyen funkciót, hiszen a magyar mássalhangzók nem palatalizált voltát nem kell (vagy szokás) külön jelölni. Így ezek a betűk látszanak a legalkalmasabbnak a magyar magánhangzók átírására. Hogy közülük melyik orosz betűt melyik magyar hang jelölésére választjuk, azt az oroszban (hangsúlyos szótagban) képviselt hangértékük határozza meg, vagyis hogy melyikük jelöl magyar magánhangzóval azonos vagy hozzá közel álló orosz hangot. Így adódik a magyar *a* és *á* átírására az orosz *a*, a magyar *o* és *ó* átírására az orosz *o*, a magyar *u* és *ú* átírására az orosz *y*. A magyar mélyhangú magánhangzók átírásának kérdése tehát elég egyszerű (vö. még a *ja*, a palatalis mássalhangzó + *a* átírását és az 5. pontban az *ia* hangkapcsolatot).

Mielőtt tovább mennénk, felvethetjük a kérdést, nem volna-e helyes a választott orosz *a*, *o*, *y* betűknek megfelelő *я*, *э*, *ю* betűket az orosz helyesírásban betöltött szerepük szerint használni olyan magyar hangkapcsolatok átírására, mint amelyeket az oroszban jelölnek.

Ismeretes, hogy az oroszban 12, illetőleg a postpalatalisokkal együtt 15 kemény—lágú mássalhangzó-pár van, míg a magyar köznyelvben csak a foghangoknak (*t*, *d*, *n*) van meg a palatalis párjuk (*ty*, *gy*; *ny*), tehát mindössze 3 ilyen pár fordul elő. Ha tehát az említett orosz betűket palatalizáló funkciójuk szerint használnánk a magyar nevek átírásában, csupán a magyar *tja*, *gya*, *nya*, *tyo*, *gyo*, *nyo* és *tyu*, *gyu*, *nyu* hangkapcsolatban tudnánk őket alkalmazni. (Vö. lejjebb, valamint a *ja*, *jo*, *ju* hangkapcsolatokra vonatkozólag a magyar *j* hang átírását.) Ha ezt tennők, akkor az átírásra kínálkozó 10 orosz betűből 6-ot három magyar hang átírására használnánk fel, és az am úgyszólván gazdagabb magyar magánhangzórendszer átírásának lehetőségeit erősen leszűkítenénk. Maradna ugyanis

3 különböző vokális funkciójú 4 orosz betű: *э*, illetőleg *e*, *и* és *у* (= *e*, *ɨ*, *i*), amelyek közül az egyik (*и*) olyan hangot (velaris *ɨ*) jelöl, amely a magyarban nincs, tehát az átírásban eleve nem jöhet számításba. A nem mélyhangú négy magyar magánhangzópár (*i*–*i*, *e*–*é*, *ö*–*ő*, *ü*–*ű*) átírására így csak két különböző hangértékű három orosz betű maradna. Helyesebbnek mutatkozik tehát ez esetben a palatalizáló funkciótól eltekinteni, a magyar palatalizált mássalhangzókat más módon jelölni (l. alább) és a szóban forgó három orosz betűt (*я*, *э*, *ю*) más célokra fenntartani.

A fenti első oszlopban levő orosz betűk közül a *э* szerepével később foglalkozunk.

A második oszlop betűi vokális funkciójukban megfelelnek az első oszlop azonos sorában levőknek, kivéve az *у* betűt. Ez tehát az egyetlen új hangérték, amelyet itt kapunk. A magyar–orosz hangmegfelelés alapján ez kínálkozik a magyar *i* átírására. Vizsgáljuk meg az orosz betű funkcióit.

Ismertes az orosz *у* palatalizáló funkciója, de az is, hogy szókezdő helyzetben nincs *ɨ*-funkciója, mint a többi ez oszlopba tartozónak. Ilyen helyzetben tehát a magyar *i* átírására valóban teljesen alkalmas. Minthogy egyetlen más orosz betű sem jelöl ilyen hangot, a palatalizáló funkcióját kénytelenek vagyunk egyszerűen mellőzni, és az orosz *у* betűt általánosságban elfogadni a magyar *i* jelölésére.

A magyar *e* hang átírására két orosz betű is kínálkozik, az *э* és a *е*. Itt erős a kísértés, hogy az *э* betűt fogadjuk el minden magyar *e* hang átírására, ami hangtanilag valóban ideális volna, hiszen nem merülne fel sem a palatalizáló, sem a *ɨ*-funkció kérdése, mint az orosz *e* betű esetében. Az eddigi gyakorlat azonban az *э* betűt csupán a szókezdő és magánhangzó utáni magyar *e* átírására használja, és minden más helyzetben az orosz *e* betűt fogadja el. Vajon megokolható-e ez az eljárás?

Az egyik megokolás pusztán alaki, betűképi. A betűkép azonossága — a vokális funkció azonossága mellett — ugyanis alkalmas arra, hogy feledtesse az orosz *e* betű palatalizáló és *ɨ*-funkcióját.

Másik okul fel lehet hozni, hogy a *e* betű esetében olykor maga a palatalizáló funkció egészen el is marad, nevezetesen egyes újabb jövevényszavakban (vö. a *de*, *te* szótagokat a *диадема*, *децентрализация*, *детерминизм* stb. szavakban).

Igen erősnek látszik azonban a *е* betű *ɨ*-funkciója, amit az eddigi átírási gyakorlat figyelembe is vesz. Ezért írjuk át a magyar *e* hangot szókezdő és magánhangzó utáni helyzetben az orosz *э* betűvel (pl. *Elek* — *Элек*, *Szamuely* — *Самуэли*, *Diera* — *Диэра*), annál is inkább, mert az oroszban is ilyen helyzetekben fordul elő.

Az eddig tárgyalt magyar magánhangzóknak megtaláltuk hangértéki megfelelőjüket az oroszban és így legalkalmasabb jelölési módjukat is. Van azonban a magyarban két magánhangzó, az *ö* — *ő* és az *ü* — *ű*, amelyeknek nincs megfelelőjük az orosz hangrendszerben, és így orosz betűkkel való jelölésük is erősen problematikus.

Átírásukra a fenti második oszlopban szereplő, tehát palatalizáló és *ɨ*-funkciós betűk közül kell választanunk. A *я* betűt eleve kizárhatjuk a lehetőségek közül, hiszen az annak megfelelő orosz hang semmiféle kapcsolatban nem áll egyik átírandó magyar hangzóval sem. Marad tehát az orosz *э* és *ю* betű.

Ha meggondoljuk, hogy a magyar *o*, illetőleg *u* hangokat az orosz *о*, illetőleg *у* betűkkel írjuk át, akkor — jobb híján — elfogadhatjuk azt, hogy a magyar *o*, illetőleg *u* hangok magashangú párját, az *ö*, illetőleg *ü* hangokat az orosz *о*, illetőleg *у* betűk palatalizáló és *ɨ*-funkciós párjával, vagyis *э*, illetőleg *ю* betűkkel jelöljük. Ezen kívül a „megfelelésen” kívül itt természetesen semmilyen más megfelelelésről nincs szó (hacsak nem a labialitás fokáról).

Itt ismét felmerül a palatalizáló és *ɨ*-funkció kérdése. A szóközi *i* hang átírásában arra az álláspontra helyezkedtünk, hogy — nem lévén más betűmegfelelés — egyik funkciót sem tekintjük zavaró körülménynek. Nem térünk el tehát az eddiektől, ha

szóközi helyzetben az \ddot{o} , illetőleg \ddot{u} átírására az ugyancsak a második oszlopban szereplő orosz \ddot{e} , illetőleg \ddot{u} betűket fogadjuk el.

Szókezdő és magánhangzó utáni helyzetben azonban a j -funkció kérdése ismét felmerül. Ezt eddig sikerült úgy megoldani, hogy a magyar e átírására az erős j -funkciós orosz e betű helyett ilyenkor ε betűt használunk. A kérdés most már az, hogy az ugyancsak erős j -funkciós orosz \ddot{e} és \ddot{u} betűket ajánlatos-e szókezdő és magánhangzó utáni magyar \ddot{o} és \ddot{u} hangok átírására használni.

Eddig minden magyar magánhangzóra sikerült külön orosz betűt találni, tehát a formai megfelelés eddig egyértelmű. Ha ezt az egyértelműséget meg akarjuk tartani, akkor — nem lévén több orosz betű magánhangzó jelölésére — a magyar szókezdő \ddot{o} és \ddot{u} hangok átírására is az orosz \ddot{e} és \ddot{u} betűket kell használni: *Ödön* — *Ėdĕn* és *Üdülőpart* — *Юдүлĕnpart*. Ha azonban e betűk j -funkciójából folyó jo és ju kiejtés helyett valamivel közelebbi hangmegfelelést kívánunk találni, akkor nincs más hátra, mint az egyéb célra már felhasznált betűk közül kiválasztani a legalkalmasabbakat, ami formai (rekonstruálhatósági) szempontból természetesen kétértelműséget fog eredményezni. Az eddigi gyakorlat a magyar \ddot{o} átírásában az utóbbi alternatívát választotta, az \ddot{u} átírásában pedig az előbbi megoldáshoz ragaszkodik, vagyis a szókezdő \ddot{o} átírására \ddot{e} helyett ε betűt használ, a szókezdő magyar \ddot{u} átírásában pedig megtűri a ju hangkapcsolatot: *Ödön* — *Эдĕn* és *Üdülőpart* — *Юдүлĕnpart*.

Mintegy átírásunk elsősorban a fonetikai egyezés elvén nyugszik, és a \ddot{e} , \ddot{u} betűkből kapott j igen messzire visz a magyar magánhangzóktól, helyesebbnek mutatkozik — az e hang átírásának mintájára — az \ddot{o} és \ddot{u} hangoknál is j nélküli szókezdetet biztosítani.

Az \ddot{o} hangot a gyakorlat szókezdő helyzetben — nyilván a fentiek figyelembevételével — ε , vagyis e hangot jelölő betűvel írja át, tehát a magyar hang és az átírásból adódó hang csak labialitás-illabialitás szempontjából tér el egymástól, de a képzés helyét illetően nem. Ha mármost a magyar \ddot{u} hanggal hasonló viszonyban álló hangot keresünk, akkor az i -re bukkanunk, amelynek megfelelő orosz u nagyon is alkalmas j nélküli szókezdet jelölésére. Az eddigi gyakorlattal szemben tehát (magyar nevekben egyébként igen ritka a szókezdő \ddot{u}) a szókezdő \ddot{u} átírására a \ddot{u} betű helyett az u betűt javasoljuk: *Üdülőpart* — *Идүлĕnpart*.

Összegezve a mondottakat, a magyar mélyhangú magánhangzókat, az i és az e hangokat a hangértékben megfelelő orosz betűk vokális funkciója alapján írtuk át, míg az oroszban nem létező magyar \ddot{o} és \ddot{u} hangokat a magyar o — \ddot{o} , illetőleg u — \ddot{u} megfelelésnek az orosz o — \ddot{e} , illetőleg y — \ddot{u} megfeleléssel való párhuzamba állítása alapján. Az orosz j -funkciós betűkkel átírt magyar (magashangú) magánhangzók jelölésében megkülönböztettünk szókezdeti, illetőleg magánhangzó utáni és (egyéb) szóközi helyzetet:

a és \acute{a} — a (я)	i és \acute{i} — u	e és \acute{e} — ε - e
o és \acute{o} — o		\ddot{o} és $\acute{\ddot{o}}$ — ε - \ddot{e}
u és \acute{u} — y		\ddot{u} és $\acute{\ddot{u}}$ — u - \ddot{u}

3. A mássalhangzó k átírása a magánhangzókénál könnyebbnek látszik; A magyar és orosz mássalhangzók legtöbbje hangértékben elég közel áll egymáshoz, sőt bizonyos fajtáknál, például az ajakhangoknál majdnem teljes egyezésről beszélhetünk, más fajták közül pedig csak egyik-másik írása, illetőleg hangzása tér el a két nyelv között. Így a réshangok közül külön kell foglalkozni a j -vel, a zárhangok közül a palatálisztakkal, továbbá az l és a h átírásával.

A magánhangzóktól eltérően az oroszban a hosszú mássalhangzó jelölhető, nevezetesen kettőzött betűvel. A kettőzött betűvel jelölt hosszú magyar mássalhangzókat

tehát ugyanígy írjuk át: *Kossa* — *Косса*, vagy a hosszú *j*-vel ejtett *Sellye* — *Шелле*. A kétjegyű betűk nyújtását a magyarhoz hasonlóan az első írásjegy kettőzésével írjuk át: *Meggyesi* — *Меддесеи*.

A röviden ejtett kettőzött mássalhangzót az átírás nem jelöli két betűvel: *Kossuth* — *Косут*. Kérdés, hogy az alaki megkülönböztetés, illetőleg rekonstruálhatóság szempontjából (pl. *Pálffy* ~ *Pálffy*) nem volna-e érdemes itt a formai megfelelés elvét a fonetikaival szemben érvényre juttatni, amely csak tartambeliségben szenvedne, de a képzésmód és hely tekintetében nem, vagyis *Pálffy* ~ *Pálffy* — *Пальфу* ~ *Пальффу* és *Szilvássy* ~ *Szilvássy* — *Сильсауу* ~ *Сильсауууу* átírást alkalmazni.

A röviden ejtett és egy betűvel írt magyar mássalhangzók átírását kezdjük a magánhangzótól ide vezető legrovidebb úton, a *j* hang kérdésével vizsgálni. Minthogy elsősorban fonetikai átírást adunk, nem teszünk különbséget a magyar *j* és *ly* betűk átírása között, hiszen a köznyelvben ezek azonos hangot jelölnek. Az orosz jelrendszerben a *j* hang jelölésére a *ü* betűn kívül többféle mód van, mert bizonyos betűk magánhangzó előtt *j* hangot jelölnek (vö. magánhangzók *j*-funkcióját). Ha tehát az orosz *j* hang szokásos jelölési módjaihoz alkalmazkodni kívánunk (és nem mondjuk ki egyszerűen, hogy átírása mindig *ü* betű legyen), akkor az átírás elég bonyolult képet mutat. Külön meg kell vizsgálni a következő helyzeteket: A) szókezdő (magánhangzó előtt), B) intervokális, C) mássalhangzó és magánhangzó közötti és D) magánhangzó és mássalhangzó közötti vagy szóvégi (magánhangzó után).

A) A szókezdő *ja* és *je* hangkapcsolat jelölésére magától kínálkozik a *я* és a *е* betű. Az előbbit eddig nem használtuk fel semmire, de az utóbbit sem alkalmaztuk szókezdő helyzetben (helyette *э* betűt írunk), tehát minden kétértelműség nélkül elfogadhatók: *Ják* — *Як*, *Jenő* — *Енѐ*.

A szókezdő *ji* magyar nevekben nem fordul elő (de amennyiben előfordulna, átírása *iu* lehetne).

A szókezdő magyar *jo* és *ju* hangértékének az orosz *ѐ* és *ю* betű felel meg, amelyet a szóközi magyar *ö* és *ü* átírására fogadtunk el, de a szókezdő átírásból eddig kizártunk. Gyakorlatilag tehát lehetséges lenne szókezdő helyzetben a *jo* és *ju* jelölésére felhasználni: *József* — *ѐжеф* és *Juhász* — *Юхас* átírást alkalmazni. A gyakorlat az utóbbi típust használja is, az előbbi helyett azonban *iu* betűkapcsolatot ír, tehát *József* — *Южеф*. Ezt a következőkkel lehet magyarázni. A *ю* betű által jelölt *ju* hangkapcsolat az oroszban önállóbb hangtest, mint a *ѐ* által jelölt *jo*, amely végeredményben csak a *je* hangsúlyos szótagban jelentkező variánsa, tehát „alárendelt” szerepe van, továbbá a *ju* hangkapcsolat sokkal gyakoribb is, mint a *jo*. Innen van tehát, hogy az előbbinek megfelelő *ю* betű mellett a *jo* hangkapcsolatot „önállóbban” képviselő *iu* betűkapcsolat honosodott meg az átírásban.

Ha következtetések akarunk lenni, akkor vagy a szókezdő *ѐ*, *ю*, vagy a szókezdő *iu*, *iu* mellett kell döntenünk. Minthogy az előbbiek nem adnak kétértelműséget, hiszen szókezdő helyzetben *e* betűket semmire sem alkalmaztuk, az utóbbi betűkapcsolatok az orosz helyesírásban szokatlanok, helyesebbnek látszik a szókezdő magyar *jo* és *ju* átírására az előbbieket elfogadni.

A szókezdő *jö* és *jü* magyar nevekben nem fordul elő (de amennyiben előfordulna, átírásuk *üë* és *iuo* lehetne).

A szókezdő *j* + magánhangzó átírására tehát a következő sémát állíthatjuk fel:

<i>ja</i> — <i>я</i>	(<i>ji</i> — <i>iu</i>)	<i>je</i> — <i>е</i>
<i>jo</i> — <i>ѐ</i>		(<i>jö</i> — <i>üë</i>)
<i>ju</i> — <i>ю</i>		(<i>jü</i> — <i>iuo</i>)

B) Az intervokalikus *j* hangot a gyakorlat *ü* betűvel írja át, ami a mgh. + *ja*, *je*, *jo* és *ju* hangkapcsolatok esetében fonetikaileg felesleges, hiszen ezekre van az oroszban külön (*j*-funkciós) betű: *я*, *е*, *ё*, *ю*. Itt is megtaláljuk a *jo* és *ju* „következetlen” átírását *üo* és *üu*, sőt *üю* (*Најос — Хајош, Бајусз — Ђајос ~ Бајюс*) formájában. Bár a *ü* betűs átírás igen elterjedt, mégis helyesebbnek látszik a szókezdő *j* sémáját az intervokalikus *j* hangra is elfogadni, annál is inkább, mert e két helyzetet a magánhangzóknál is egységesen kezeltük, és az ott elfogadott szókezdő és posztvokalikus *e*, *ö* és *ü* átírása (ami egyébként zavart okozhatna) biztosítja az egyértelműséget. A fenti megfontolások alapján tehát az átírást a következő példákon mutatjuk be:

<i>Baja</i> — <i>Бая</i>	és nem <i>Бајя</i>
<i>Најос</i> — <i>Хајш</i>	és nem <i>Хајош</i>
<i>Бајусз</i> — <i>Бајос</i>	és nem <i>Бајюс</i>
<i>Fejér</i> — <i>Феер</i>	és nem <i>Фејер</i>

A mgh. + *ji* és *jö* hangkapcsolatoknál ilyen kérdés természetesen nem merül fel: *Vályi* — *Вају* és *Hejőcsaba* — *Хејёчаба*.

C) A mássalhangzó és magánhangzó közötti *j* hang átírása több problémát vet fel. Az oroszban ugyanis az ilyen helyzetű *j* legtöbbször palatalizált mássalhangzó után fordul elő, míg „kemény” után csak idegen eredetű szavakban vagy összetételek határán, mint például a *конъюнктура, отъезд, объяснить* stb. szavakban.

Ha ragaszkodunk a nem palatalizált mássalhangzó + *j* kapcsolathoz (e típust jelképezzük az *r* és a *j* kapcsolatával a továbbiakban) és elválasztójelet használunk, akkor a *rja*, *rji*, *rje*, *rjö*, *rjü* hangkapcsolatokat jelző *pъя*, *pъи*, *pъе*, *pъё*, *pъю* betűkapcsolatokban valóban megkapjuk a „kemény” mássalhangzó utáni *j* hangot, de a *rjo* és *rju* átírása *pъo* és *pъy* formában értelmetlen lesz.

Ha nem törődünk a *j*-t megelőző mássalhangzó palatalizált voltával, akkor lágyjelet is használhatunk. Ez mindenestre sokkal megszokottabb betűkapcsolatokat eredményez, de a *pъo* és *pъy* jelöléssel itt sem kapunk *j* hangot, csupán egy feleslegesen palatalizált mássalhangzót.

Végeredményben tehát a magyar *rjo*, *rju* hangkapcsolatban előforduló *j* hangot nem jelölhetjük mással, mint *ü* betűvel, ha következetesen megtartjuk az orosz *ё* és *ю* betűk fentebb kifejtett használatát. Elképzelhető természetesen az is, hogy minden mássalhangzó és magánhangzó közti *j* hangot egyszerűen *ü* betűvel írjunk át. Ennek nagy előnye volna az egységesség, de hátránya, hogy az orosz helyesírás számára teljesen idegen, és a gyakorlat sem ezt a megoldást választotta.

A fennmaradó két lehetőség közül a lágyjeles átírás előnye, hogy a gyakorlatban ez terjedt el, hiszen az oroszban is a *rja*, *rje*, *rji* hangkapcsolatokat így jelölik. De hátránya, hogy kétértelműsége vezet a *nja* és *nja*, valamint a *tja* és *tja* hangkapcsolatok azonos jelölése miatt: *няя* és *тъя*. Az elválasztójeles átírás előnye, hogy pontosan tükrözi a megfelelő magyar hangkapcsolatokat, nem idegen az orosz helyesírásban, és nem ad kétértelműséget. Igaz, hogy az átírási séma nem lesz egységes (vö. *rjo*, *rju*), de ez az eddigi lágyjeles átírási gyakorlatban sem volt az. A leghelyesebbnek látszó séma tehát a mássalhangzós magánhangzó közötti *j* hang átírására ez lesz:

<i>rja</i> — <i>pъя</i>	<i>rji</i> — <i>pъи</i>	<i>rje</i> — <i>pъе</i>
<i>rjo</i> — <i>pъo</i>		<i>rjö</i> — <i>pъё</i>
<i>rji</i> — <i>pъy</i>		<i>rjü</i> — <i>pъю</i>

Ebben a helyzetben két típust kell még megvizsgálni, a *lja* és a *nyja* típust. Az előbbit lásd az *l* hang átírásánál, az utóbbit pedig az összetételek tárgyalásánál, mert

magyar nevekben a *nyja* típusú kapcsolat csak összetételek határán fordul elő (pl. *Bakonyjákó*).

D) A magánhangzó és mássalhangzó közti, továbbá a szóvégi (magánhangzó utáni) *j* hang jelölésére az orosz helyesírásnak megfelelően csak *ü* betű használható: *Bajna* — *Байна*, *Tokaj* — *Токай*.

A magyar palatalizált foghangokat (*ty, gy, ny*) hangértékük szerint írjuk át, tehát *mb, db* (és nem betű szerint *eb*) és *nb* betűkapcsolatokkal. Ez a jelölés mássalhangzó előtt és szóvégen megfelel az orosz helyesírás szabályainak.

A magánhangzó előtti palatalizált hangok átírásánál felmerülhet a kérdés, nem felesleges-e a lágyjel használata, ha az oroszban palatalizáló funkciójú betű kerül a palatalizált mássalhangzó jele után. Fonetikailag valóban felesleges, és például a *na* és *nya* hangkapcsolatokban az ilyen jelölés, tehát *na* és *ня* nem is okozna félreértéseket, de minden más kapcsolatban legalábbis kétértelműsége vezethet. A *ne* és *nye* megkülönböztetésére a *nə* és *ne* nem használható, hiszen a szóközi *e* palatalizáló funkcióját nem vesszük figyelembe, *ə* betűt pedig mássalhangzó után nem használunk. A *ni* és *nyi* különbségét semmi mással nem tudjuk érzékeltetni, mint a *ni* és *ни* betűkapcsolatokkal, ugyanígy a *ti* és *ти*, valamint a *di* és *ди* esetében (vö. *Somodí* ~ *Somogyi* — *Шомоди* ~ *Шомоды*; *Páti* ~ *Pátyi* — *Пати* ~ *Паты*; *Mosoni* ~ *Mosonyi* — *Мошони* ~ *Мошоньи*). Tudjuk, hogy a lágyjeles betűkapcsolat a kiejtésben közbülső *j*-t eredményez, de az átírás következetessége, a fenti hangkapcsolatok megkülönböztetése, valamint a formai rekonstruálhatóság érdekében ezzel a fonetika rovására meg kell alkudnunk. A magyar *no* és *nyo*, valamint a *ni* és *nyi* megkülönböztetésére kínálkozó *no* és *нө*, valamint *ny* és *ню* betűkapcsolat pedig az eddigiek szerint a magyar *no* és *nö*, valamint *ni* és *nü* hangkapcsolatnak felel meg.

Nincs tehát más hátra, mint hogy a magyar mássalhangzó palatalizáltságát következetesen lágyjellel jelöljük, az utána következő magánhangzót pedig a megfelelő hangzó szóközi jelével: *Fonyód* — *Фоньод*, *Etyek* — *Этьек*, *Reményik* — *Ременьик*, *Fenyő* — *Феньө*, *Gyűrki* — *Дьюрки*.

Megjegyzendő, hogy a gyakorlat a *nya* és *nyu* típusban a helyett *я* betűt és *y* helyett *ю* betűt használ. Az előbbi nem vezet félre, de az utóbbi igen, mert a *nyü* hangkapcsolatra van lefoglalva. A *Magyaróvár* és *Gyula* átírása tehát *Мадьярoвар* (esetleg *Мадьярoвар*) és *Дьула* (de semmiesetre sem *Дьюла*).

A nem palatalizált és palatalizált mássalhangzók átírására a következő sémát lehetne felállítani:

<i>na</i> — <i>на</i>	<i>ni</i> — <i>ни</i>	<i>ne</i> — <i>не</i>
<i>no</i> — <i>но</i>		<i>nö</i> — <i>нө</i>
<i>ny</i> — <i>ny</i>		<i>nü</i> — <i>ню</i>

és

<i>nya</i> — <i>нья</i> (нъя)	<i>nyi</i> — <i>ньи</i>	<i>nye</i> — <i>нье</i>
<i>nyo</i> — <i>ньо</i>		<i>nyö</i> — <i>нвӓ</i>
<i>nyu</i> — <i>нью</i>		<i>nyü</i> — <i>нью</i>

Nem problémamentes a magyar *l* hang átírása sem, amelyet az eddigi gyakorlatban az orosz *л*, illetőleg *ль* képvisel magánhangzó, illetőleg mássalhangzó előtt: *Halasi* — *Халаши*, *Kelemen* — *Келемен*, *Pálfi* — *Пальфи*.

A *j* előtti *l* átírása azért vet fel problémát, mert a *j* hangot az orosz különbözőképpen írja át, továbbá mert a *lj* kapcsolatban a mássalhangzó és elválasztójel kapcsolata nem volna szerencsés, hiszen ez az *l* sokkal közelebb áll az orosz palatalis *л*-hez, mint a velarishoz. Itt a gyakorlatban amúgyis szokásos lágyjelet volna helyes megtartani,

mivel félreértésekre nem ad alkalmat (hiszen a *ly* átírása úgyis *ü*), és a kiejtéshez is így lesz közelebb. A *lja* típus sémája tehát ez lenne:

<i>lja</i> — лья	<i>lji</i> — льи	<i>lje</i> — лье
<i>ljo</i> — лйо		<i>ljö</i> — лье
<i>lju</i> — лъю		<i>ljü</i> — нъю

A szóvégi *l* hangzó átírására l. az 5. pontot.

A mássalhangzók közül meg kell még említeni a *h* hangot, amelynek átírása a gyakorlatban a régebbi *z* és az újabb *x* között ingadozik az utóbbi javára. Hangtanilag a magyar *h* feltétlenül közelebb van valamilyen réshanghoz (pl. orosz *x*), mint egy zöngés zárhanghoz (pl. orosz *z*). Nyilvánvaló, hogy a korábban divatos *z* átírás a délorosz (ukrán) zöngés posztpalatalis spiráns (*γ*) hangon keresztül került bele az átírásba. Ma már más nyelvek (német, angol) átírásában is a *x* betűt használják a *h* hang átírására, megtartva a *z* betűt a *g* hang számára.

A szóvégi *h* átírására l. az 5. pontot.

4. A nevekben gyakori *r é g i e s* betűk átírása hangértékük szerint történik, mind a magánhangzók, mind a mássalhangzók esetében: *Török* ~ *Teöreök* ~ *Teurewök* egyformán *Tëpëk*; *Kovács* ~ *Kovách* ~ *Kováts* egyformán *Kovac*.

Emellett az eddigi gyakorlat bizonyos fokig figyelembe vette a betűképet is, de természetesen csak olyan esetekben, amikor az nem ment a fonetikai alak rovására, vagy csak egész kis mértékben befolyásolta azt. Ilyen esetek a két egyforma betűvel jelölt magánhangzó formái alapon való átírása: *Paal* (vagy *Paäl*) — *Паал*, *Veer* (vagy *Veér*) — *Вeer* (ami most *Вeer* lenne, mert posztvokalikussal *e* átírásunkban *э*), továbbá régi írásjegyekapcsolatok, mint *ts*, *tz* „elemző” átírása, tehát *ч* helyett *mu*, illetőleg *ц* helyett *my* betűkkel, mint *Kotsis* — *Кочуи* helyett *Комуи* és *Kurutz* — *Курцц* helyett *Курцм*. Ez kétségtelenül segít a megkülönböztetésben, illetőleg rekonstruálásban, de az „elemzés” határa elméletileg aligha vonható meg pontosan.

5. A szóvégi hangok jelölésében figyelembe kell venni azt, hogy az átírt szó milyen orosz paradigmához idomul (vagyis milyen ragozású főnévnek minősül), mert ez bizonyos fokig és bizonyos esetekben befolyásolja a *v é g h a n g z ó á t í r á s á t*. Más kérdés aztán az, hogy általában az átírt nevek hogyan viselkednek, hogyan ragozódnak, egyáltalán ragozzuk-e őket vagy sem, milyen képzőket vehetnek fel stb.

Az *ia* végű nevek (pl. *Makkosmária*) az átírásban az orosz *ия* végű főnevek paradigmájába kerül, és ezért a szóvégi *ia* átírása helyesen *ия* lesz: *Маккошмария*.

A mássalhangzó + *ja*, illetőleg *je* végűek a *ья*, illetőleg *ье* végűek paradigmájába illeszkednek, tehát ezeket helyes *ья*, illetőleg *ье* végződéssel írni: *Somorja* — *Шоморья*, *Türje* — *Турье*.

Az *l* hangra végződő nevek közül a velaris végszótagúakat az orosz velaris *л* hanggal ejti és írja, míg a palatalis és *i* hangzós végszótagúakat palatalis *л* hanggal: *l*, illetőleg *ль* betűkkel: *Pál* — *Пал*; *Vencel* — *Венцель*. Ugyancsak palatalisnak érzi az orosz fül függetlenül a vokalizmustól a mássalhangzó + *l* szóvégen levő *l* hangot, tehát *ль* betűkkel írja át: *Ibl* — *Ибль*. Az átírt alakok a megfelelő orosz paradigmák szerint ragozódnak.

Külön kérdés a magánhangzó utáni szóvégi magyar *h*, amelyet legtöbbször (így alanyesetben) nem ejtünk. Ennek az orosz *x* betűvel való jelölése a betűkép szerinti meg egyezéssel kívül azzal az előnnyel jár, hogy a ragozásban az átírt alak nem torzul el: *Oláh* — *Олах* (és nem *Ола*), *Oláhnak* — *Олаху* (és nem *Оле*).

6. Az összetételek határára levő hangokkal kapcsolatban kétféle álláspontra helyezkedhetünk: vagy külön szónak tekintjük az összetétel tagjait, tehát az elő-

tag utolsó hangzóját szóvégiként, az utótag első hangzóját szókezdőnek tekintjük, illetőleg írjuk át, vagy pedig nem vesszük figyelembe a határt, és a határhangzókat szóközi kapcsolatban levőnek tekintjük. Az eddigi megfontolások alapján az alábbi esetekben merülnek fel kettősségek:

Kapcsolat	Példa	Összetételi határként	Szókőzilleg
Előtag véghangzója			
<i>ia</i> —	<i>Máriamakk</i>	Мария-макк	Мариамакк
vel. + <i>l</i> — msh.	<i>Pálfa</i>	Пал-фа	Пальфа
pal. + <i>l</i> — mgh.	<i>Délegyháza</i>	Дель-эдьхаза	Деледьхаза
Utótag első hangzója			
msh. — <i>e/ö/ü</i>	<i>Szentendre</i>	Сент-эндре	Сентендре
<i>l</i> — <i>e/ö/ü</i>	<i>Délegyháza</i>	Дель-эдьхаза	Деледьхаза
<i>y</i> — <i>e/ö/ü</i>	<i>Bakonyér</i>	Баконь-эр	Баконьер
msh. — <i>ja</i>	<i>Szentjakabfa</i>	Сент-якабфа	Сентзякабфа
msh. — <i>je</i>	<i>Diósjenő</i>	Диош-енё	Диошвенё
msh. — <i>jo</i>	<i>Szentjóby</i>	Сент-ёби	Сентйоби
msh. — <i>ju</i>	<i>Kisjuhász</i>	Киш-юхас	Кишйухас
<i>l</i> — <i>j</i> mgh.	<i>Feljáródülő</i>	Фель-яродюлё	Фельяродюлё
<i>y</i> — <i>j</i> mgh.	<i>Bakonyjákó</i>	Баконь-яко	Баконьяко

Ha az összetételi határon szóvégi és szóleji átírást adunk, akkor egyrészt fonetikailag nem egészen helytálló betűkapcsolatokat kapunk, mind például a *Szentjakabfa* névben a *m-я* kapcsolat a *мья* helyett, másrészt az előtag véghangzóját esetleg feleslegesen módosítjuk, hiszen paradigmátikus illeszkedésről itt nincs szó, mint például a *Máriabesenyő*, illetőleg *Délegyháza* nevekben a *уя*, illetőleg *ль-э* kapcsolat a *ua*, illetőleg *ле* helyett. Ezekon kívül még az is az összetételi határ figyelembevételére szól, hogy az összetételi tagok kapcsolódási fokát gyakran nehéz megállapítani. A *Pálfa* lazább kapcsolatnak mutatkozik, mint a *Pálfi*, de ezért különböző átírásuk helytelen volna. A határhangzók írása olyankor egybeesik szóközi írásukkal, mint a *Feljáródülő* esetében, de persze más és más megfontolás alapján.

A *Bakonyjákó* kapcsán felmerül itt a palatalizált mássalhangzó utáni *j* + magánhangzó írásának kérdése. A megoldás *ja* esetében magától kínálkozik: *na* — *nya* — *nja* — *nyja* átírására *на* — *нья* — *нъя* — *нъя*. Ezzel a magánhangzóval e négy típus könnyen megkülönböztethető. Más magánhangzóval, mint például mássalhangzó + *je* vagy *ju* stb. ezt a hangkapcsolatot magyar nevekben nem találtam. De ha történetesen előfordulna, mint például ilyenféle névben, mint *Bakonylyuk*, akkor megoldása nem lenne ilyen egyszerű, illetőleg az eddigiiek alapján kissé szokatlan betűkapcsolatokat eredményezne: *Баконьйук*, amely ebből a sorból adódik: *ни* — *nyu* — *nju* — *nyju* átírása *ну* — *нью* — *нйу* — *нйю*.

Ezzel kapcsolatban említtem meg, ami egyébként általánosságban az egész tanulmányra vonatkozik, hogy a fonetikai megfelelésen belül a lehető legmesszebbmenő formai megfelelésre törekedtem, és ez talán olykor olyan megkülönböztetésekre is kényszerített, amelyek nem volnának lényegesek. Az egész átírásnak kétségtelenül a legnehezebb kérdése a magyar *j* és az *ö* és *ü* hangok jelölése, továbbá az ebből adódó problémák.

A magyar nevek orosz átírásának kérdését helyes volna véglegesen rendezni, aminek azonban előfeltétele az itt vázolt kérdések többoldalú megvitatása, a pro és kontra hozzászólások értékelése és kiegészítések figyelembevétele.

Legközelebb hasonló módon és céllal kívánjuk kifejtetni az átírt nevek nyelvi viselkedését az oroszban, továbbá az átírás hatályának, kiterjedésének határkérdéseit.

DIENES GEDEON

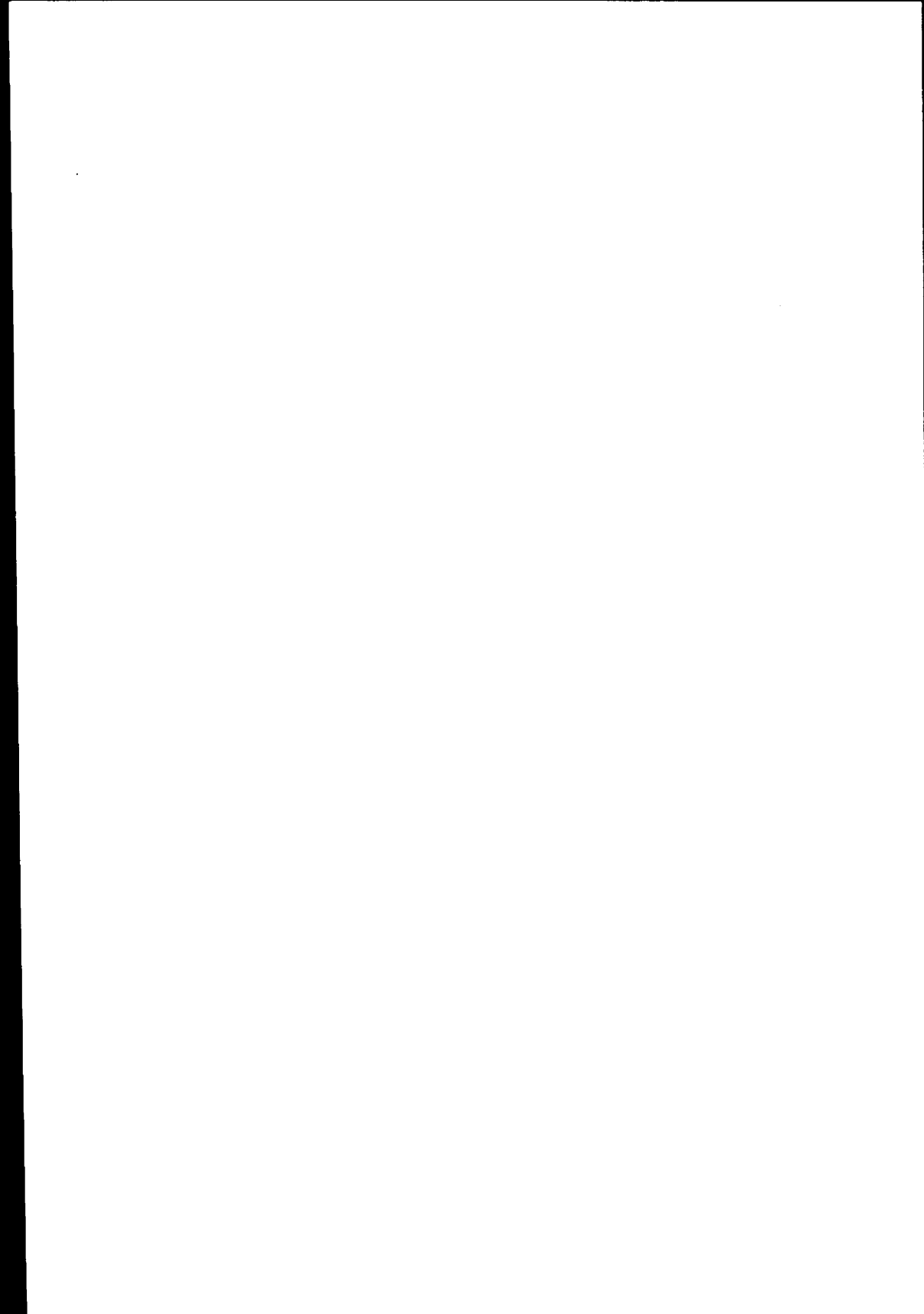
NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Ötszáz éves híradás a szlavóniai magyarságról

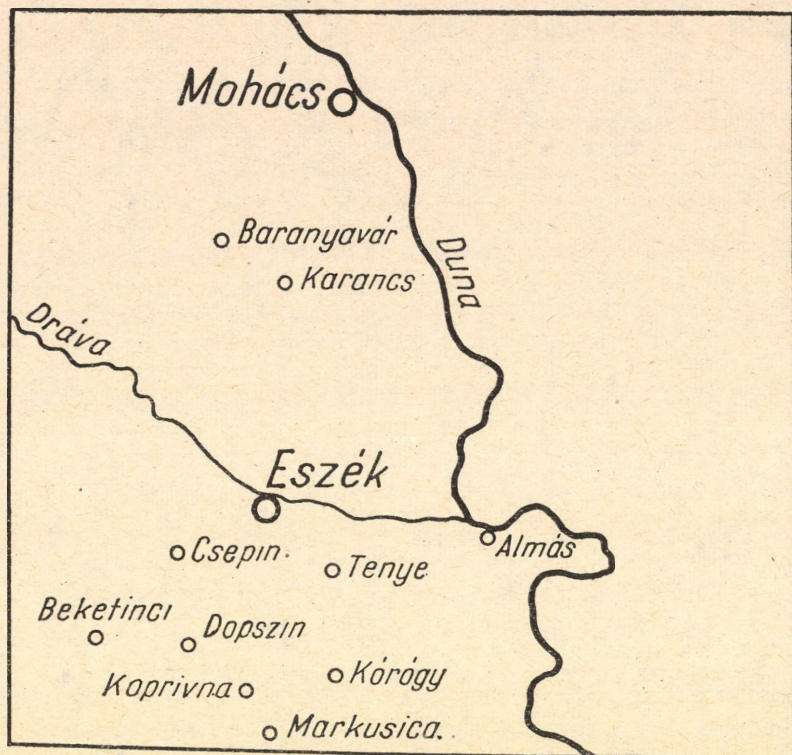
1. A török hódoltság előtt virágzó és népes szlavóniai magyarság utódai ma mindössze négy faluban élnek. A régi szlavóniai magyar lakosságról beszélő források eléggé ritkák. Másrészt a Dráván túli négy magyar falu nyelvjárása ma az archaikus vonások és különfejlődmények — nyelvészek számára rendkívül érdekes — gazdag elegye. Ezért mind történelmi, mind nyelvjárástörténeti szempontból figyelmet érdemel az OL. Dl. 32365 jelzetű adóösszeírás, amely Kórógy, Eszék és Baranyavár uradalmak 1469. évi „urbáriumát” tartalmazza majdnem ezer jobbágy nevével. A három uradalomhoz tartozó községek ma Jugoszlávia területén találhatóak a régi Dél-Baranya, Verőce és Szerém megyében. — Az összeírást az OklSz. is feldolgozta,¹ de a szerzők figyelmét nem keltette fel különösebben, pedig szótörténeti szempontból is fontos. Számunkra a három községből összeolvasó Kórógy középkori személynévanyagát tartalmazó összeírás azért is érdekes, mert PENAVIN OLGA nemrégben részletesen ismertette a mai és múlt századi kórógyi személynévanyagot (Nyr. LXXXII, 476—81). Így most lehetőség nyílik az egybevetésre. De az összeírás kiadását az is megokolja, hogy épp a szomszédos, a Dunától keletre fekvő vidékről már van — ha fél évszázaddal későbbi időből is, de mintaszerű — személynévanyag-kiadványunk (SZABÓ ISTVÁN: MNyTK. 86. sz.). Ismét alkalom az össze-hasonlításra!

2. Közleményemben betű szerinti hűségre törekedtem. Olvasataim pontosságát és megbízhatóságát úgy igyekeztem biztosítani, hogy másolatomat ILA BÁLINT és MAKSAY FERENC levéltárosokkal összeolvastuk az eredetivel, a nehezebb eseteket pedig egyenként is megbeszéltük. Önzetlen szívességükért fogadják itt hálás köszönetemet. — A közleményben a MNy. szerkesztője elhagyhatónak ítélte a nevek előtt álló — együttesen majdnem ezer — *It* 'item' rövidítést. A latin szöveg egyéb rövidítéseit dőlt betűs szedéssel oldom fel, pl. *ext* = *extra*, *Sth9* = *Stephanus* stb. A magyar személynévokban a rövidítéskéjeleket feloldatlanul, híven adom vissza. Az összeírás áthúzott, kihúzott betűit, szavait kerek zárójelbe teszem. A közvetlenül a szöveget érintő megjegyzéseket a szerkesztőség kívánsága szerint szögletes zárójelben, a szövegbe ékelve teszem meg. Olvasati változatokat, ingadozó olvasati lehetőségeket a főváltozat mellett szögletes zárójelben és változási jellel tüntetek fel, pl. *hauasi* [~ *hanasi*]. A kétes olvasatok jele: [?]. Az olvashatatlan helyeket a hiányzó betűk számával nagyjából egyező számú pontokkal jelölöm.

¹ Az OklSz. feldolgozása nem teljes. Még első előfordulások is kimaradtak, például „Rlta nicó *kintónas*” a. m. 'kintornás'.

3. Néhány paleográfiai megjegyzés: Az *s*-ek, *z*-k különféle írásmódjait nem tartom szükségesnek megkülönböztetni. Az *i*-n és *j*-n gyakran nincs pont az eredetiben. Ezt sem jelölöm. Az *a* és az *o* jele igen gyakran szinte teljesen megkülönböztethetetlen (l. a közölt fényképen a *Jahns* 'Johannes', *Thamas*¹ 'Thomas', *zabados* ~ *zabadas*, *fodor* ~ *fadar* stb. szavakat!). Mivel aránylag igen sok esetben olvasható a betűalak mind *a*-nak, mind *o*-nak, ezért általában csak a valószínűbb főváltozatot közlöm. Azonban a főváltozatot nem annyira a név közszóai alapjának mai hangalakja, hanem inkább a betűalaknak az *a*-hoz vagy *o*-hoz való nagyobb hasonlósága révén állapítom meg. Mindenesetre fel kell

A szlavóniai jobbágyösszeírás területe.

hívnom a figyelmet arra, hogy ez a nyelvmélt az $a > o$, valamint az $o > a$ változások vizsgálatára csak igen-igen óvatosan használható fel. De akadnak más, szintén alig megkülönböztethető betűk is: ilyenek *a* *c* és *t* meg a *cz* és *ch* betűkapcsolatok. A számok jelölésére megtartom az eredetinek a római számokat latin kisbetűkkel jelölő írásmódját. A 'Halb, 1/2, fél' jelentésű áthúzott szárú *j* betűt azonban átírom 1/2-re.

4. Az összeírás helyesírása nem egészen illik bele a kancelláriai helyesírás Zsigmond-kori rendszerébe (vö. KNEIENZA; HírTört. 58). De eltér a mellékjel nélküli és keverék-ortográfiájú kódexek hangjelölésétől is (KNEIENZA i. m. 103). Az eltérések archaikus jelölési jelenségek: ilyen az *ö*, *ö*-nek és *ü*, *ü*-nek nyelvméltünk nagyobb felében való azonos jelölése (*u*-val, *w*-vel), ilyen a *gy* *g* és *gh* jele és még néhány szórványosabb jelenség.

¹ A *Thomas* helyett meglehetősen következetesen *Thamas* található!

5. Az összeírás 960-nál több adózó családfőre terjed ki. A megnevezetlenek vagy csak körülírtak (pl. „Rlta alia” stb.) száma nem éri el a tizet sem. A személynév-anyagban a kételemű nevek túlnyomó többségben vannak (82,6%). A keresztnév mellett álló név azonban nem feltétlenül öröklődő családnév; lehet állandósult, de nem öröklődő megkülönböztető ragadványnév is. Érdeemes megvizsgálni a 789 vitathatatlanul kételemű néven kívül a fennmaradó névanyagot is. Ebből 13 keresztnévből és latin másodlagos névből (*parvus, slavus*) áll. Ezekben a ragadványnév nyilvánvalóan még nem alakult öröklődő családnévvé. De a pusztá keresztnév mellett feltűnő latin foglalkozásnév (*faber, lapicida* stb.; 37 eset, 3,8%) mögött is könnyen rejtőzhet nem öröklődő, de a személy életében már állandó ragadványnév. Látszólag lényegesen nagyobb a pusztán egyelemű nevek csoportja (117 eset, 12,3%). Ezek túlnyomó része latin keresztnév (de a *Thomas* meglehetősen következetesen *Thamas* alakban!), azonban akad néhány más is: *Balas, Mathko, Jwan, perka* [~ *perko*]. Az összeírás egyelemű nevei azonban nem biztos, hogy a valóságban is azok voltak. Igen gyakran (95 esetben) szerepel mellettük az *ibid[em]*. Ez nyilván arra utal, hogy egy portán több adózó család is él. Az együtt élő családok valószínűleg sok esetben közeli rokonok, például különböző nemzedékek. Igaz, előfordul néha „filius eiusd[em]” megjelölés is, sőt ez is társul kétszer *ibid[em]*-mel; viszont érdekes megfigyelni, hogy az *ibidem*-es nevek fölött — két eset kivételével — szabályos kételemű név áll. Ezért az olyan egyelemű nevek, melyek után *ibidem* megjegyzés áll, a valóságban igen gyakran a név fölött álló kételemű név családnévével vannak összekapcsolva, vagyis szintén kételeműek. Mindezeket mérlegelve névsorunknak a valóságban is egyelemű névanyaga feltétlenül a 10% alatt van. Azonban a kételeműek tekintélyes része nem öröklődő-családnévet tartalmaz! Az, hogy névsorunkat PENAVIN OLGA anyagával (i. h.) összevetve semmiféle névfolytonosságot sem konstatálhatunk, nemcsak a törökkori pusztításokkal együttjáró népmozgalmakkal magyarázható. Feltétlenül számításba kell vennünk azt a körülményt is, hogy a jobbágyság körében a megkülönböztető ragadványnevek még éppenhogy csak megindultak az öröklődő családnévvé válás útján.

5. Az adóösszeírás:

Registrum super taxam ordinariam et extra ordinariam Inpertinentiis Korogh Ezeek et Baronjavar necnon Hagmass¹ et Draszad² Im positam Primo Et principaliter Jn Baronjwar [!] | Michael Nemeth fl. ij | Nicolaus veen ibidem fl. ij | Nicolaus czaho fl. 1/2 | Relicta Johannis d xiv | Jacobus Martini propria voluntate permisit fl. vj | Briccius kýral fl. j | Stephanus fyrez permisit fl. V. | Benedictus Erus fl. ij | ffranciscus orozlaýn fl. i 1/2 | valentínus Harsanj fl. 1/2 | valantinus Zekeres fl. iij | Georgius Keneres fl. ii 1/2 | Martinus monos fl. ij | Michael anthalfj fl. 1/2 | Benedictus poczas fl. j | ffabianus toth fl. 1/2 | Georgius kerezthes fl. ij. | Nicolaus Do?bos permisit . . . ? [teljesen elmosódva] | Laurentius ? [teljesen elmosódva] | Gallus Rosthas fl. ij || petrus Zabo fl. 1/2 | Georgius tulfa fl. i 1/2 | Valentinus balas dr lxxx | Relicta Augustini fl. 1/2 | Thamas Kys fl. iij | Nicolaus O. . . fl. i 1/2 | Relicta Benedictj ibidem dr xxv | Michael ibidem fl. 1/2 | Gregorius urge [?] fl. ij | paulus barbir [?] fl. 1/2 | Benedictus Karj fl. 1/2 | Laurentius ibidem fl. 1/2 | Stephanus Karačhj [~ *Kazachy*] fl. 1/2 | Nicolaus pap fl. i 1/2 || Benedictus Kys fl 1/2 | Johannes chiko fl ij | Georgius ibidem fl j | Laurentius damokos fl 1/2 | Petrus Wága permisit fl. viij | Stephanus ibidem fl. i 1/2 | Stephanus toth fl. j | johannes lakj fl. ij | Thamas kowach fl. j | petrus nagh fl j | Blasius birge d xxij | Blasius lakj

¹ Hagmás a Duna és Dráva egyesülésénél fekvő mai Almásnak felel meg (vö. CSÁNKI).

² Drávaszád vagy Draszád a Drávanak a Dunába szakadásánál feküdt, talán a baranyai oldalon. Elpusztult (vö. CSÁNKI: a továbbiakban nem idézem külön).

fl. ij | Blasius peczi fl. j | Valentinus monos sponte permisit fl v | Relicta ibidem dj xxv | Johannes Zep fl j dj xxv | Relicta pauli miko fl j | Thamas toth fl j | Elýas czathe dj lxxx | Johannes Komorj fl j | Demetrius bene permisit ij | valentinus barka fl j | clemens patacz fl 1/2 | Relicta Emericus [!] ibidem dj xxv | Georgius Arkj fl 1/2 | Blasius magh9 frl iij | Michael feýr fl j dj xxv | Relicta Thame erus dj xxv | Nicolaus twlfa fl 1/2 | Johannes twruk dj lxxx | ffabianus bardus permisit fl iii 1/2 | Gregorius maior fl iij | Stephanus chardas dj xxv | Gregorius nagh fl 1/2 | Stephanus beczeý permisit fl iij | Stephanus orbaz fl j. dj xxv | Stephanus erus fl j | Relicta Johanns nagh [~ magh] fdj[!] xxv | petrus Hencze fl 1/2 | Gregorius petj fl 1/2 || Blasius henczej[?] dj lx | Dominicus Jacobi fl ij | Relicta dominicj fl 1/2 | Relicta Thame pocza dj xxv | Mathias Halaz fl j | Blasius Jwan fl ij | Georgius literatus fl ij | Benedictus perekchej fl iij | Georgius Zabo fl j | Nicolaus Etthe(jj) fl iij | Mathias baka in fine fl ij | Summa florenorum in Baronyavar lxxvii 1/2 | Kerezthws¹ possessio Baronywar [!] | Gregorius geęes fl 1/2 | Relicta Stephanj Zendj dj xxv | Relicta ade keczi dj xxv | Josa sowago fl 1/2 | demetrius geęes fl 1/2 | Elýas balogh fl 1/2 | Elýas thersek dj lxxx | Johannes michalfj fl j | Michael chikos fl 1/2 | paulus alch dj xxxx | Laurentius bodar [~ badar?] fl i 1/2 | Stephanus monar fl 1/2 | Georgius sipos fl 1/2 | Stephanus faber fl 1/2 | Johannes Zelws fl 1/2 | Anthonius batha fl 1/2 | Martinus batha fl 1/2 | Gregorius borýzýa fl j | petrus Ipoth fl 1/2 | valentinus bohaz [~ bodaz; bogaz-ról átjavítva fl 1/2 | Johannes jpoth (sowago) fl 1/2 | Johannes sowago fl 1/2 | Elýas daczi dj xxv | Georgius chordas dj xvj | petrus Zelws fl 1/2 | demetrius meru [!?] fl 1/2 | Emericus thathaj fl 1/2 |

Karanch Possessio Baronyavar || Jacobus mezar9 fl ij | Johannes filius eiusdem fl ij | Nicolaus toka fl iij | Laurentius toth fl iij | Anthonius Istenj fl j | Laurentius toth fl 1/2 | Relicta benedicti ibidem dj lxxx | Relicta Michaelis fl [dj-ról átjavítva] 1/2 | Nicolaus chapa fl j | Johannes nagh ibidem fl j | Mathias idegen fl iij | Michael Biro fl iij | Gregorius sebi dj lxxx | Blasius fferenzi fl j | Gasparus ibidem fl ij | Stephanus palfi fl i 1/2 | Michael balogh fl ij | Johannes ibidem fl 1/2 | Emericus toth fl iij | demetrius daka fl j | Blasius Remethe fl j | Gregorius Mathei fl j | petrus tako fl ij | Michael chintalan fl 1/2 | Michael ban [~ baý] fl 1/2 | Martinus nemes fl 1/2 | Gallus okraj dj lxxx | Benedictus solýom fl i 1/2 | Gasparus zwlwsj fl ij | Gregorius ibidem fl j | Relicta Nicolai fl 1/2 | Laurentius dj Lxx | Gregorius toth fl j | Valentinus ibidem fl j | Michael toth fl j | Georgius kýs d Lxxx | demetrius nehez fl 1/2 | Georgius ibidem dj Lxxx | Stephanus Judex vacat | Georgius Zelefi fl iij | Andrejas Galfj f j | Mathias kewer dj Lxxx | Michael Zabo dj Lxxx | Amdrejas[!] peterfi dj Lxxx | Michael nagh dj Lxxx | Jahannes[!/] balogh fl j | Relicta Stephani ibidem fl j | Blasius ibidem fl j | Gallus papos fl iij | a Gregorius Matiasa fl iij | Georgius ibidem f ij | Blasius wayda [a következő sorban levő nével > jellel összekapcsolva] Laurentius wayda fl ii 1/2 | Stephanus kýs fl iij | b ffabianus pap fl j | Michael pascha fl viij | Mathias — fl j | Gallus thamasa fl v | Stephanus zaraz fl ii 1/2 | Mathias Zabo (fl) dj Lxxx | dýonisius ibidem dj Lxxx | Stephanus nagh fl j | Relicta ibidem fl ij | Relicta secunda ibidem fl iij | Relicta Kalamar fl iij | Blasius biro fl v | petrus folnagh fl v | petrus Harom fl ij | Emericus toth fl iij | Benedictus mathiasa fl iij | Stephanus farkas fl ij | Alter Stephanus farkas fl ij | Johannes papcha fl ij | Gregorius papcha fl i 1/2 | Valentinus Biro fl ii 1/2 | Blasius Erus fl iij | Georgius Zwch fl 1/2 | Georgius toth dj Lxxx | Gregorius Zabo fl j | Anthonius bedur dj Lxxx | Emericus chime fl i 1/2 | Gregorius chordas dj Lxxx | Valentinus fador fl j || Georgius gethj fl ij | ladjslaus kwj fl j | Barnabas warga dj Lxxx | Relicta Andrejee dj Lxxx | Valentinus toth dj Lxxx | Relicta barnabi fl i 1/2 | Relicta Elýe fl ij | demetrius Remethe fl iij | Andrejas elekh fl iij | Nicolaus Hegedus dj Lxxx |

¹ Keresztes, elpusztult. Harsánytól keletre feküdt Baranyavár felé, a Karasica patak mentén.

Thamas papas fl i 1/2 | Johannes papas ibidem fl i 1/2 | Nicolaus toth fl ij | Michael chiber fl j | Johannes ibidem fl j | Johannes Koczagh fl ij | Valentinus wiragh fl ij dj xxv | Laurentius kochagh fl 1/2 | Georgius paal fl j dj xxv | Clemens warga fl j. | (Michl) [az Ii-re írva] Michael kochagh fl 1/2 | Ambresius ibidem dj Lxx | Michael kochagh fl. 1 | Gregorius ibidem fl j | Nicolaus pal — fl j | Relicta dyonisi ibidem fl 1/2 | Georgius kasadj fl 1/2 | Relicta bine ibidem fl 1/2 | Thamas telekj fl 1/2 | Anthonius chapo non (nech) dicatus propter Infirmitatem | Laurentius zelws dj Lxx | Georgius mag⁹ — fl iij | Anthanius fees fl i 1/2 | Jacobus fokethw dj Lxxx | Relicta Georgi chapo fl ij | (Rlta) Benedictus ibidem Lxxx | Relicta Andrejee geder | et Emericus pap [a két név > jellel összekapcsolva] fl ii 1/2 | Johannes toth fl j dj xxv | Blasius nemes fl 1/2 | petrus fador dj Lxxx | dyanisius chapo dj Lxxx | Blasius Zeremj dj Lxxx || Relicta mango ibidem dj xxiiij | Blasius Zelws fl iij | Thamas Rado dj lxxx | Thamas sos dj lxxx | Mathias palfi fl ij | paulus karika fl ij | demetrius pap fl i 1/2 | Rado — fl i 1/2 | Andrejas felzeegh fl j dj lxxx | Stephanus paczagh dj lxxx | petrus erus dj lxxx | Symon karika fl ij | Relicta karika ibidem fl ij | Summa florenorum CCxj dj xx(x)

Chapa¹ Possessio ad korogh | Nicolaus biro fl i 1/2 | Andrejas faber ibidem Zabados | Blasius borabas zabados | Blasius biro Zabados | Thamas warga dj xx | Valentinus ostiar fl j | Sebastianus astiar Zabados | Valentinus paruus Zabadas | Georgius pap fl ij | Benedictus koczar Zabadas | (M) Michael wayda dj Lxxx | Benedictus herath dj lxxx | Benedictus hazilegyn fl iij | Michael chapo fl i 1/2 | Michael fador fl 1/2 | Barnabas ibidem — fl j | Relicta barnabe ibidem Zabados | Johannes toth dj Lxxx | Stephanus biro fl i 1/2 | dominicus hauasi [~ hanasi] fl i 1/2 | Johannes warga fl 1/2 | Gallus kalamar fl i 1/2 | Gallus wağa ibidem fl j | Sebastianus dezpoth Alch Zabados || Johannes in fine fl i 1/2 | Georgius warga fl i 1/2 | Anthonius literatus fl dj lx | Benedictus katona fl j | Relicta nicolai kintónas fl i 1/2 | valentinus warga fl i 1/2 | Georgius file fl 1/2 |

Possessio Iwanfalwa² korogh | Gregorius bekesj fl iij | petrus ibidem fl ij |

Possessio Pomochya³ | Augustinus ibidem fl ii 1/2 | Relicta Mathei ibidem fl ij | ffranciscus — fl — ij | Emericus (ib) ibidem fl v | Johannes mathisa fl j | Matheus ibidem zabadas | Gallus gregsa fl j |

Mosson⁴ Possessio | petrus parragh fl iij | Relicta Nicolai Zabadas | Johannes toth fl ij | Stephanus warga Zabados | Blasius ibidem fl j | dyanisius — Zabados | petrus kazzas fl j |

Dopza⁵ Possessio | petrus wayda fl ij | Thamas mikocz zabadas | ffranciscus ibidem Zabados | Martinus ibidem Zabadas | Iwanfalwa Gregorius Zabados | In Sipkacz⁶ tres Zabados | In possessione palia⁷ Thamas fl j | Clemens ibidem fl ij |

Kaporna⁸ Possessio | Johannes bako fl j | petrus ibidem fl j | perka [~ perko] — fl ij | Emericus ibidem fl ij | Emericus kanisa y fl i 1/2 | Matheus ibidem fl ij || Stephanus Racz fl ij | Adrianus — fl ij | Gallus monar fl i 1/2 | Martinus bako fl ij | petrus biro fl iij |

Horwatka⁹ | Mathias harwath fl j dj — xx |

¹ Csapa, ma Csepin, Eszékttől délnyugatra.

² Elpusztult, Eszékttől délre, Kórógy táján feküdt.

³ Pomocsa, ma Pomocsin, Eszékttől délnyugatra.

⁴ Eszékttől délnyugatra, Dopszintól nyugatra feküdt ez az elpusztult helység.

⁵ Ma Dopszin, Eszékttől délre.

⁶ Sipkac, elpusztult, Valkó megyében lehetett.

⁷ Palina. Több ilyen nevű helység volt ezen a területen. A mi elpusztult Palinánk talán Gorjani és Levanjska Varos között lehetett.

⁸ Ma Koprivna, Eszékttől délre.

⁹ Horvátka. Elpusztult. A mai Dopszin és Koprivna közt lehetett.

Waýdawalwa¹ | Michael kelos fl ij | Nicolaus ibidem fl v. | Blasius ibidem Zabadas | petrus ibidem zabadas |

kýs Papfalwa² | Emericus sýmois fl i 1/2 | Blasius ibidem fl i 1/2 | Jacobus fodor fl ij |

Nagh Papfalwa³ | Michael walkaý fl j dj lxxx | petrus ibidem — fl i 1/2 |

Possessio kiskorogh | Stephanus Zabo fl i 1/2 | Johannes koczar fl i 1/2 | Gregorius bika fl ij | Mathias ibidem fl j |

Babafalwa⁴ ffabianus Zabados | Andrejas (fl) fl j | Georgius ibidem fl ij | Georgius maros Zabadas | Stephanus maros fl j |

Kelges korogh⁵ | Georgius twruk — fl j | Relicta Mathei ibidem dj lxxx | Blasius chazar — (fl) Zabadas | dýanisius ibidem fl i 1/2 | Matheas Radowanj fl iij | Petrus ibidem fl ij | Emericus salmas [~ solmos] fl iij | Nicolaus ibidem fl iij || Johannes twruk fl i 1/2 | Sýmon ibidem Zabados | Sýmon czah — fl iij | Michael symois fl iij | Summa florenorum cxxv et dj lxx | (Jĕ Orozi waývodatus) | ffabianus habas fl i 1/2 | Georgius Zabo fl 1/2 | Georgius ibidem fl 1/2 | Jwan ibidem — fl 1/2 | Mathias ibidem fl 1/2 | Georgius fodor fl 1/2 | Michael ibidem fl 1/2 | Benedictus ibidem Zabadas | Johannes wayda dj lxxx | Nicolaus ibidem fl j | Stephanus kechkes fl iij | paulus czerki fl iij | Benedictus gelyancz fl ij | Michael habos fl ij | Ladjslaus toth fl dj lxxx | Andrejas tath ibidem dj lxxx | Michael posa Zabados |

Yakabfalwa⁶ | Laurentius czako fl iij | Gregorius ibidem Zabadas | Albertus twruk fl i 1/2 | Bartholomeus waĝa fl j | Jacobus cum fratre Zabados | Georgius folnagh Zabados | Bekefalwa⁷ | Johannes Harwath fl j | Martinus et Georgius ibidem fl j |

Chazar korogh | Emericus moczi fl iij | Johannes wegh fl ij | Stephanus petrez [?] [~ petuz?] fl iij || Gregorius ibidem Zabadas | Benedictus chike fl i 1/2 | Benedictus wayda fl iij | Georgius ibidem le fl 1/2 | Demetrius Kochar Zabados |

Possessio Zelfalwa⁸ | Stephanus way^{da} fl iij | Valentinus toth fl ij | ffabianus habos fl ij | ffabianus pĕw fl ij |

Possessio kisfalwd⁹ | Ladislaus wayda fl i 1/2 | Michael filius eiusdem fl i 1/2 | Marton gergh fl iij |

Possessio Zelfalwa | Nicolaus palfi fl i 1/2 | Johannes palfi fl iij | Blasius matas fl ij |

In possessione Markusfalwa¹⁰ | Sunt septem sessiones soluentes | tantum taxam ordinariam propter nimiam ewearistiam [szótévesztés caristiam 'drágasága' helyett] frugum |

Pachana¹¹ | Relicta pauli wrdegh fl i 1/2 | Benedictus ibidem fl j | Relicta Emerici nagh fl i 1/2 |

¹ CsÁNKI elkülöníti a szintén elpusztult Vajda helységtől, Dopszin és Koprivna tájára helyezve. Vajda: Szerém és Verőce megye határán, Nustartól nyugatra feküdt.

²⁻³ Kis- és Nagypapfalva, elpusztult helységek Kórógy tájékán.

⁴ Baba(-falva), elpusztult, Kórógy közelében lehetett.

⁵ Kórógy vidékén a XV. században három település volt: Kis-, Kelgyes- és Császár-kórógy. Ezek helyén ma csak egy falu van: Kórógy.

⁶ Megfelel az 1918 előtti Jákófalunak, amely Eszéktől délre, Antunováctól északra fekszik.

⁷ A mai Beketinci helyén. Ez Eszéktől 15—20 kilométerre délnyugatra.

⁸ Kórógy vidékén lehetett. Ma már nyoma sincs.

⁹ Elpusztult, Kórógy vidékén feküdt. — De van Kisfalud ma is Baranyavártól keletre.

¹⁰ Markusica, Eszéktől délre.

¹¹ Kórógy táján volt, elpusztult. De ma is van egy Pečenica pusztája Tenje mellett, Kórógyhoz is közel.

Gerghfalwa¹ Korogh | Thamas wağa fl i 1/2 | Laurentius ibidem fl j | Georgius kazza fl j | Albertus bodon fl i 1/2 | Demetrius nagh fl j | Gregorius fl — i 1/2 || Demetrius fl j | Michael nagh fl 1/2 | Thamas ibidem Zabados | Ambrosius ibidem zabados | Valentinus katana fl i 1/2 | ffabianus Higes fl ij | valentinus faczer dj lxxx | Georgius Saak fl j |

Tehÿne² waÿ[voda]^{tus} | Possessio Miclosfalwa³ | Thamas wegh fl iii 1/2 | Nicolaus chite fl iii 1/2 | petrus burÿa fl ii 1/2 | Matheÿ anth fl i 1/2 | Jacobus pap fl ij | Jwaczon — fl ij | Michael nagh Zabados | Stephanus palagar fl iij |

Possessio Tehÿne ad Ezeek | Johannes wağa fl iij | Relicta Dominicj fl 1/2 | Blasius cheter dj lxxx | Clemens zabo Zabados | Johannes erdus fl iii 1/2 | Johannes dobor fl ii j | Emericus toth dj lxxx | Gregorius turu Zabadas | Relicta bekw Zabadas | ladjstaus Hamar Zabadas | Elÿas ibidem Zabados | ffabianus balogh Zabados | Johannes ibidem Zabados | Thamas baka Zabados | Mathias potocz fl iij | Gallus literatus fl ij | Nicolaus ibidem Zabados || Johannes ban [~ bay] Zabados | Lucas toth Zabados | Nicolaus file Zabadas | Sÿmon bene fl i 1/2 | piliphus [!] — Zabados | Nicolaus chath fl ij | Stephanus was fl iii 1/2 | Michael mod Zabados | Gregorius wağa zabados | philiphus ibidem Zabados | Emericus ibidem Zabados | Nicalaus faber dj lxxx | Mathias sÿwo fl iij | Gallus toth Zabados | Jacobus czorba Zabados | Gallus bokas fl iij | Stephanus toth Zabados | Iwanis toth Zabadas | Dezpoth ibidem Zabadas | Anthanius nagh dj lxxx |

Azonfalwa⁴ ad EZeek | Jahannes faber fl ii 1/2 | Relicta geke fl j | Demetrius — Zabados | ffabianus kowach fl (ij) j | Benedictus kowach Zabadas | Gregorius kovacz fl ij | Balka ibidem fl iiii | lucas ibidem fl ij | Martinus Dekan fl iii 1/2 | Georgius kanizi fl, iiii | Stephanus pipo fl ii 1/2 | Georgius rigo fl iij | Michkos [!] Zabados permisit dj xxv |
(Folytatjuk.)

TÖRÖK GÁBOR

Egy XVI. századi benneket adat

Folyóiratunk egyik régebbi számában VÉGH JÓZSEF arról írt, hogy nyelvjárásainkban az önözésnek, magázásnak különböző kifejezési formái fordulnak elő. Somoskőújfalu jegyezte fel a *benneket* alakot, melynek jelentése 'önöket, magukat'. E szó előfordul több őrségi falu nyelvében is, s itt az *öket* személyes névmás helyett használják (MNy. LVI, 406 XLIX, 171).

Ezzel kapcsolatban talán nem lesz érdektelen megemlíteni, hogy *benneket* alak a régiségben is előfordul. Pelsőczi Bebek Ferenc 1555-ben ezt mondotta a jászói konvent két tagjának: „...ew fellege wtan az ellenfeg az hatara *benneketh* žwrioth, ew fellége chak Paÿinak tharth *benneketh*. . .” (RMNy. II/2, 118). A *benneket* szó itt kétségtelenül a *bennünket* 'minket' alakváltozata. Az említett forrásban ugyanis mind *n*-es, mind *n* nélküli alakra van példa: *minekek* 'minékünk' ~ *e'tenk*, *ezenkben* stb. Ezért joggal következtethetünk *bennünket* ~ *benneket* ingadozásra.

Bebek Ferenc Gömör megyei birtokos volt (vö. CSÁNKI I, 151). A tőle idézett és a Somoskőújfalu feljegyzett adatok tehát ha időben nem is, keletkezési helyüket tekintve elég közel egymáshoz. Összefüggést köztük azonban csak akkor kereshetünk, ha magyarázatát tudjuk adni a *benneket* 'minket' → 'önöket, magukat' jelentésváltozásának. — A közbeeső korból származó adatok hiánya miatt nem állítható teljes bizonyos-

¹ CSÁNKI szerint Kórógy vidékén feküdt és elpusztult. De van egy Gjurgjanc Eszéktől 25 kilométerre délre!

² Tenja, Eszéktől néhány kilométerre délkeletre.

³ Miklósfalva, ma már nincs nyoma. Kórógytól nyugatra, Laslovo (Szentlászló) közelében feküdt.

⁴ Asszonyfalva Eszék vagy Tenja vidékén feküdt. Elpusztult.

sággal az, hogy ilyen jelentésváltozás végbement, de elképzelhető az, hogy a *bennünket* ~ *benneket* alakpárral hasadás történt: a *bennünket* megtartotta 'minket' jelentését, a *benneket* pedig más jelentést vett fel. E szót ugyanis a *bennünket* 'minket', *benneket* 'titeket' paradigma harmadik tagjának ('öket') foghatták fel. Mivel azonban ezt a fogalmat az *öket* névmás fejezte ki, a *benneket* forma 'önöket, magukat' jelentésűvé válhatott.

Mindenesetre *benneket* nemcsak mai nyelvjárásainkban, de a régi magyar nyelvben is nagyon ritkán fordul elő; a NySz. például egyetlen ilyen alakot sem említ.

LŐRINCZ JENŐ

NYELVJÁRÁSOK

A felsőöri nyelvjárás névszótöveinek vázlata

I. Nyelvtudományunknak az elkövetkező tíz-tizenöt év alatt egyik igen fontos feladata lesz egy nagy történeti háttérű leíró nyelvtan elkészítése. E munka „történeti háttér”-nek megrajzolásához is, de még inkább az egyelőre még szintén elkészítésre váró nagyobb szabású történeti nyelvtan megírásához szinte elengedhetetlenül szükségesek olyan tanulmányok, amelyek egy-egy kisebb-nagyobb nyelvjárásterület nyelvtani rendszerét vagy ennek egyes részletkérdéseit dolgozzák fel.

Ebben a cikkemben a felsőöri nyelvjárás nyelvtani rendszerének egy kisebb részletét, a névszóragozás mai rendszerét szeretném felvázolni. Hasonló tárgyú munkák szakirodalmunkban láttak már napvilágot (pl.: VÉGH JÓZSEF, A békési népnyelv névszótövei. Debrecen, 1943. GÁLFFY MÓZES, A kalotaszegi Magyarbikal népnyelvének névszótövei: MNny. IV, 90—146). Anyagom összeállítását ennek ellenére is célszerűnek, sőt szükségesnek tartom. A felsőöri nyelvjárás névszótöveinek rendszere ugyanis jelentősen más, mint az említett két munkában feldolgozott nyelvjárásoké vagy akár mai köznyelvünké, s úgy gondolom, hogy a hasonló jellegű leírások minél nagyobb számban való elkészítése előfeltétele nyelvünk története részletesebb megrajzolásának, az említett nagy összegező monográfiák összeállításának; hisz egy nagy történeti nyelvtan mindenképpen csonka lenne akkor, ha az egyes nyelvjárásokban lefolyt érdekesebb változások, sajátos irányú fejlődések valamilyen módon nem tükröződnének benne.

Most közzéteendő anyagom egy része viszonylag újabb gyűjtésű; 1960 nyarán, három hetes felsőöri tartózkodásom idején állítottam össze, részint spontán megfigyelés útján, részint aktív kérdező módszerrel — nyelvatlaszunk anyaggyűjtéséhez hasonló módon —, bizonyos mértékig már előre felkészülve ennek az anyagnak az összegyűjtésére. Felhasználtam azonban régebbi, nyomtatásban is megjelent anyagomat, szövegeimet (vö.: A felsőöri földművelés. Debrecen, 1941.; a Magyar Népnyelv I—IV. kötete), illetőleg nem publikált régebbi feljegyzéseimet is.

Az egyes névszótő-típusokon belül az egy típusba tartozó adatok számát illetően — figyelembe véve gyűjtésem körülményeit — nem törekedhettem mindig még a viszonylagos teljességre sem. (Erre utal cikkem címében is a „vázlat” szó.) Az adatok teljességére való törekvés bizonyos esetekben — pl. a *pad* : *padok*, *hajó* : *hajót* típusban, a *hatalom* : *hatalmat*, *keze* : *kezit* származékok esetében — egyébként is szinte alig lehetséges, de talán nem is feltétlenül szükséges. Máskor — pl. az *adó* : *adaja*, *kéz* : *kezet*, *borjú* : *borja* típusban már inkább megvalósítható, s ezekben az esetekben a lehetőségekhez képest inkább törekedtem is rá. Fontosnak tartottam azonban, hogy a típusoknak lehető teljességét adjam, ezért a relatív tövekre is kitérek. Dolgozatom alaktani jellegű, ezért bizonyos finomabb hangtani jelenségek megkülönböztetésére — pl. a diftongusok hangsínbeli

variálódásai — nem törekedtem. Régebbi gyűjtésű anyagomban, ahol a feljegyzés bizonyos kérdésekben még sokkal inkább sematikus volt, mint a mai; erre egyébként sincs már mód.

Anyagomat nem a hazai szakirodalomban többé-kevésbé megszokott keretekben adom (vö. pl.: SIMONYI, TMNy. 274 kk.; GOMBÓCZ, Alaktan I — 65. §; VÉGH i. m.; GÁLFFY i. m.; BÁRCZI, Magyar történeti szóalaktan I. [Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek]); hanem némileg szokatlan — sőt feltehetően vitatható — rendszerezésben. Azért választottam mégis ezt az eljárást, mert úgy látom, hogy az említett „hagyományos” rendszerezés erősen történeti jellege következtében a szigorúan leíró szempontú vizsgálatok számára nem mindig a legmegfelelőbb.

Tárgyalásomban az osztályozás alapjául a névszó alapelakjának szóvégi hangját vettem, s így három nagyobb csoportot különböztetek meg: alapelakjukban a) magánhangzóra, b) mássalhangzóra végződő töveket, és c) vegyes névszótöveket, amelyeknek alapelakjukban magánhangzóra és mássalhangzóra végződő tövük is van, vagy pedig más okokból nem sorolhatók be az eddig tárgyalt típusokba. A magánhangzóra végződő töveket a szóvégi magánhangzók alapján külön-külön alcsoportban vizsgálom, figyelembe véve természetesen a toldalékok kapcsolódásának módját, illetőleg a toldalékolás során a szótó utolsó magánhangzával történő változásokat is. A mássalhangzós töveknél szintén figyelembe veszem a toldalékolás módját, illetőleg a toldalékolás során az alapelak módosulásait.

2. A) Magánhangzóra végződő névszótövek

1. *ie* (é) végű névszók. — Az alapelak minden toldalék előtt változatlan marad: *ábiécié* (-t, -m, -bü), *álie* (-t, -n, -ra) 1. 'erdőben mérnökök által kijelölt egyenes út', 2. 'két ilyen út közötti erdőrés', *izié* (-t, -l), *kátié* (-t, -ja), *kávié* (-t, -m, -ba), *lié* (-t); *hié* (-n, -stg) 'forró'; — a *-né* képzős főnevek: *papnié* (-t, -nak) stb. Az ide sorolható adat kevés, számukat elsősorban a *-né* képzős származékok emelik.

2. *ü* végű névszók. — a) Az *ü* végű főnevek alapelakja minden toldalék előtt változatlan marad: *börü* (-t, -k, -n) 'bürü', *bötü* (-t, -jö), *bünkü* (-t, -be) 'nagyobb gödör folyómederben', *eskü* (-t, -sz[ik]) 'fűsü' (-t, -jö, -l), *geréndü* (-t, -jö) 'ekegerendely', *köpiü* (-t, -jek, -l), *körpiü* (-t, -jö) 'a talyiga rúdján levő, \perp alakú vas', *köszöriü* (-t, -jö, -l), *ménkü* (-t, -nek), *mészü* (-t) 'messzely', *pünkü* (-t) 'kisebb összekötözött mennyiség (pl. fűből)', *söpriü* (-t, -jö). — b) Az adataim között előfordul egyetlen *ü* végű melléknév a *gömböliü*. Ez a *-k* többesjelet *e* előhangzóval veszi fel: *gömböliü* (-j)ek, modalisa: *gömböliü* (-j)en; de tárgyragos alakja: *gömböliü*-t. (A köznyelvi *keserü*, *sűrű*, *könnyü* alakja: *köserüö*, *sürüö*, *könnyig*.)

3. *u* végű névszók. — a) Az alapelak minden tö előtt változatlan marad: *oakku* (-t, -sz[ik]) 'alku', *áru* (-t, -ja), *falu* (-t, -k, -n), *dzsanu* (-t, -s), *háboru* (-t, -ba, -s), *hamu* (-t, -ja, -s), *kapu* (-t, -ja), *konku* (-t) 'konkoly', *salu* (-t, -ja) 'zsalu', *satu* (-k, -ba). (A felsőőri nyelvjárásban u végű melléknév nincs, a köznyelvi *hosszú*, *lassú*, *savanyú* *hosszi*, *lasi*, *savanyúg* alakban él.) — b) A *bordzsu* alapelakja a toldalékok jelentős része előtt szintén változatlan marad (*bordzsu*, -t, -k, -nk, -z[ik], -s), de a *bordzsujá*, *bordzsujok* birtokos személyragos alakok mellett él a *bordzsa*, *bordzsok* alak is. (A köznyelvi *sarjú* *varjú*, *gyapjú*, *faggyú* *suari*, *vuari*, *dzsapcsi*, *faddzsi* alakban él.)

4. *i* végű névszók. — a) Az *i* végű főnevek igen nagy többségében (kivétel: *firfi* 'férfi') az alapelak minden toldalék előtt változatlan marad. Az *i* végű szavak száma egyébként a felsőőri nyelvjárásban jóval magasabb, mint a legtöbb nyelvjárásban vagy a köznyelvben. Az adatokat — viszonylag nagyobb számokra való tekintettel — a típuson belül is csoportosítom: — *báccsi* (-t, -k), *bicigli* (-t, -k, -jé), *kifli* (-t), *kocsi* (-t, -k, -ja), *krumpi* ~ *kurumpi* (-t, -k), *nállí* (-ja) 'nagyanya', *neni* (-t) 'néní'; *ki* (-t, -jé), *mi* (-t, -jé); — *cstvi* (-t, -k, -jé) 'cséve', *eki* (-t, -k, -jé), *epi* (-t, -jé), *fejszi* (-t, -k, -jé), *kefi* (-t,

-k, -jé), *kepi* (-t, -k, -jé), *kívi* (-t, -k, -jé), *körti* (-t, -k, -jé), *mihi* (-t, -k) 'méh'; *kasti* (-t, -ja) 'kastély', *kovárti* (-t, -ja) 'kvártély'; *kordi* (-t, -ja) 'kordé'; — *faddzsi* (-t, -ja) 'faggyú', *dzsapcsi* (-t, -ja) 'gyapjú', *suari* (-t, -ja) 'sarjú', *vuari* (-t, -ja) 'varjú'; — *teri* (-t, -jé) 'teher'; — *keszti* (-t, -jé) 'kesztyű'; — becenevek: *Gízi*, *Jancsi*, *Juli*, *Lajcsi*, *Mili*, *Őrzi*, *Sándi*; — német eredetű tájszavak, melyek a felsőri nyelvjárás szókincsének szerves részét alkotják: *bángli* (-t, -ja) 'kisebb szekér', *batrí* (-t, -ja) 'elemlámpa', *békni* 'hosszúakás kenyér, vekni', *cólli* (-t) 'rendetlen kislány', *dózni* (-t, -ja) 'cigarettatárca', *drílli* ~ *trílli* (-t, -jé) 'hámfa', *dzsánkli* (-t, -ja) 'könnyű nyári kabát', *fásli* (-t, -ja), *fuszékli* (-t, -ja), *fukszi* (-t, -ja) 'sárgás színű ló', *gugli* (-t, -ja) 'agyaggolyó', *guortni* (-t, -ja) 'öv', *hájbli* ~ *hájbéli* (-t, -ja) 'kisgyermek főködtöje', *hájzli* (-t, -ja) 'árnyékszék', *hüzzli* ~ *hüzzni* (-t, -jé) 'cigarettahüvely', *kápelli* (-t, -ja) 'a cipő orrát borító bőrdarab', *kápszli* (-t, -ja) 'gyutacs', *kászli* (-t, -ja) 'konyhaszekrény', *kikli* (-t, -jé) 'szoknya', *kiszli* ~ *kisztili* (-t, -je) 'gazdasági célokra használt láda', *kriégli* (-t, -jé) 'söröskorsó', *láfegli* 'a rúd jobb oldalára fogott ló gyeplője, melyet a bal oldalra fogott ló hámfájához kötnek', *loabli* (-t, -ja) 'zsemle', *manli* (-t, -ja) 'köpeny', *másli* (-t, -ja) 'szalagcsokor', *nokkéli* (-t, -ja) 'galuska', *pákli* ~ *pákkéli* (-t, -ja) 'csomag (pl. gyufa, cigaretta)', *pékkéli* (-t, -jé) 'kis edény', *péetli* (-t, -jé) 'vékony, fehér színű szalag, pertli', *piétli* (-t, -jé) 'összekötözött kisebb csomó (pl. gally)', *pülli* (-t, -jé) 'ítató edény', *plotni* (-t, -ja) 'a takaréktűzhely felső lapja', *prékkéli* (-t, -jé) 'darabka', *prigli* (-t, -jé) 'husáng', *prokli* ~ *prokkéli* 'kemény darab, csomó (pl. lisztcsomó a kásában)', *puruszli* (-t, -ja) 'mellény', *rékli* (-t, -jé) 'könnyű női kabát', *sékli* (-t, -jé) 'tarka színű tehen', *sifli* (-t, -jé) 'mézeskalács', *stempli* (-t, -z) 'pecsét', *stángli* (-t, -ja) 'dorong', *szákkéli* (-t, -ja) 'kis zsák', *tékkéli* (-t, -jé) 'gyermektakaró', *triéjészli* (-t, -jé) 'háromláb' (konyhai eszköz) stb. — b) *Az i* végű melléknemek a -k többesjelet, az -s képzőt *e ~ a* előhangzóval veszik fel, a modális ragja is -an, -en (az alapalak és a toldalék között a kiejtésben *i* hiástustöltő hang is van): *falusi* (-jak, -jas), *házi* (-jak, -jas), *üöri* (-jek, -jes), *vidiki* (-jek), *kevi* (-jek, -jen) 'kevély'; ugyanígy: *firfi* (-jek; a szó magas hangrendű!). — A -t tárgyrag előtt azonban az előhangzó nem jelentkezik: *falusit*, *házit*, *üörít*, *vidikít*, *kevit*, *firfít* sth. — c) A *hosszi* 'hosszú', *lassi* 'lassú' szavak -t, illetőleg -k toldalékos alakjai: *hosszit*, *lasit*; *hosszajak*, *lasik* ~ *lassajak*; modalisa azonban *hosszan*, *lassan*; középfoka: *hosszabb*, *lasibb*, de: *lassabban*. — A *mésszi* 'messze' melléknév középfoka: *mésszebb*.

5. e végű névszók. — a) Az alapalak e hangjával szemben a toldalékok előtt *ie* (é) hang jelentkezik: *cice* (-iét, -iějé) 'cica' (gyermeknyelvi), *cize* (-iét, -iějé) 'ló' (gyermeknyelvi), *cinége* (iét, -iék), *csere* (-iét, -iél), *cserésnye* (-iét, -iějé, -iés), *csiésze* (-iét, -iějé), *csibe* (-iét, -iějé), *csicsére* (-iét, -iějé) 'borsó', *csikke* (-iét, -iéz) 'csipke', *csörge* (-iét, -iějé, -iés) 'töporlyú', *dérze* (-iét, -iějé, -iél) 'konyhai reszelő (tésztához, tökhöz)', *dinnye* (-iét, -iějé, -iés), *emse* (-iét, -iějé), *epérnye* (-iét, -iějé, -iéz) 'földi eper', *este* (-iék, -iére), *fene* (-iét, -iébe), *föske* (-iét, -iék), *füge* (-iét), *gebe* (-iét, -iějé), *giége* (-iějé), *geszténye* (-iét, -iés), *gice* (-iét, -iějé) 'egy disznófajta', *iérce* (-iék, -iějé) 'jérce', *kecske* (-iét, -iějé), *keménce* (-iét, -iějé), *lecke* (-iét, -iějé), *lencse* (-iét, -iějé), *lepke* (-iét, -iék), *medve* (-iét, -iék), *médze* (-iét, -iébe) 'vármegye', *melénce* (-iét, -iějé) 'egy nagyobb edény-féle, vándling', *mese* (-iét, -iél), *mise* (-iét, -iéz[ik]), *mödze* (-iét, -iějé, -iés) 'mezsgye', *ösztöke* (-iét, -iějé), *pecsénye* (-iét, -iějé), *petérze* (-iét, -iés) 'petrezselyem', *petrénce* (-iét, -iějé), *pince* (-iét, -iějé), *pizse* (-iét, -iějé) 1. 'tyúk', 2. 'fog' (mindkettő gyermeknyelvi), *riéce* (-iét, -iějé), *repcse* (-iét, -iés), *riüke* (-iét, -iére) 'pünkösdi hétfőjén tartott kerti mulatság', *szezierce* (-iét, -iějé) 'szekerce', *szelénce* (-iét) 'orgona', *teve* (-iét, -iére), *tüske* (-iét, -iés), *viérce* (-iét, -iék), *vese* (-iét, -iějé), *zsömle* (-iét, -iés); — *Berke* (-iét), *Pörge* (-iét), *Szüöke* (-iét), *Szűszke* (-iét) (családnevek, illetőleg ragadványnevek); — *büszke* (-iét, -iébb, -ién), *csece* (-iét, -ién) 'szép' (gyermeknyelvi), *görbe* (-iét, -ién), *dzsöngce* (-iét, -ién, -iés), *hülle* (-iét, -ién), *szürke* (-iét, -ién, -iés). — Ebbe a típusba tartoznak a -ke, -cske, -ike

kicsinyítő képzős névszók: *bürke* (-*iet*, -*iejé*) 'szalonnabörke', *dzsürke* (-*iet*, -*iejé*) 'a kenyér sarkos része', *leginke* (-*iet*, -*iek*), *ményecske* (-*iet*, -*iejé*), *Örszike* (-*iet*), *üözike* (-*iet*, -*iek*) stb. Ezeknek a származékoknak a száma azonban meglehetősen kicsi, a felsőöri nyelvjárás ugyanis a kicsinyítő képzéssel — megfigyelésem szerint — igen ritkán él, helyette más eszközt használ: a *kis* jelzővel ellátott szerkezetet. Leíró szempontból — úgy gondolom — a felsorolt adatok közül is a *bürke* (alapszava: *bür*), *dzsürke*, *ményecske* a felsőöri nyelvtudatban ma már nem kicsinyítő származékok. — b) Az alapalak *e* hangjával szemben a toldalékok előtt *i* is jelentkezik. Erre a típusra azonban csak egy adatom van a *bike* (*bikiüt* ~ *biküt*, *bikiébe* ~ *bikibe*, *bikin*) szóban. A rövid *i*-s alakok elsősorban bizonyos hagyományosabb szerkezetekben találhatók meg: *Haddzs bikin* (*biküt*, *bikibe*)! Konkrétabb jelentésben ma az *ie*-s alakok is használatosak.

6. *é* végű névszók. — a) Az alapalak *é* hangjával szemben a toldalékok előtt *ie* hang van. Összesen két ilyen típusú szót találtam: *feketé* (-*iet*, -*iek*, -*ien*, -*iebb*), *Imrē* (-*iet*, -*ienek*). — b) Az egyes szám 3. személyű, -*é*, -*jé* birtokos személyragos alakok. A toldalék előtt rövid *i* hang jelentkezik: *fejé* (-*it*, -*ire*), *kezé* (-*it*, -*ibe*), *biciglijé* (-*it*), *idejé* (-*it*), *kercsé* (-*it*, -*ibe*) 'kertje', *tezsüvrdzsé* (-*it*, -*inek*) stb.

7. *ö* végű névszók. — Ebbe a csoportba csak relatív tövek sorolhatók. Csak olyan egyes szám 3. személyű birtokos személyragos alakok tartoznak ide, amelyeknél a birtokos személyrag előtti szótagban labialis-palatalis magánhangzó: *ü*, *ö*, *üö* (*ő*) *ü* van. A toldalék előtt itt is rövid *i* hang van, vagyis ez a csoport lényegében a 6. b) csoportba sorolt *kezé*: *kezit* típus változata: az alapalakban labialis illeszkedés ment végbe. Ilyen alakok: *fülő* (-*it*, -*ibe*), *söprüjő* (-*it*), *szüvő* (-*it*, -*ire*), *fölő* (-*it*), *pörő* (-*it*), *röndzső* (-*it*), *sörő* (-*it*), *bírlüőjő* (-*it*), *dzsüsüzüőjő* (-*it*), *legelüőjő* (-*it*), *myarokszedüőjő* (-*it*), *üszüőjő* (-*it*), *büro* (-*it*), *tüőjő* (-*it*) stb.¹

8. *uo*, *üö* (*ó*, *ő*) végű névszók. — a) Az adatok jelentős részében a szótő a toldalék előtt változatlan: *akuo* (-*t*), *baeskuo* (-*k*, -*ja*) 'az alsóöriek gúnyneve', *bákuo* (-*t*, -*ja*) 'a káka buzogánya', *bimbuo* (-*ja*), *hajuo* (-*t*, -*ja*), *hornyuo* (-*k*), *iruo* (-*t*, -*ja*), *jáccuo* (-*t*, -*ja*) 'jászol', *kalankuo* (-*t*, -*ja*) 'a kasza nyelén levő fogantyú', *palluo* (-*t*, -*ja*), *patkuo* (-*t*, -*ja*), *válluo* (-*t*, -*ja*) 'vályú', *büöcsüö* (-*t*, -*jö*), *dzsüsüzüö* (-*t*, -*jö*) 'gyűszű', *fenüö* (-*t*, -*s*) 'fenyő', *lepödüö* (-*t*, -*jö*), *tekönyüö* (-*t*, -*jö*), *üllüö* (-*t*, -*jö*), *üszüö* (-*t*, -*jö*). Ide tartoznak az -*ó*, -*ő* képzős főnevesült melléknévi igenevek: *araiuo* (-*t*, -*ja*), *büruo* (-*t*, -*ja*), *csuszatuo* (-*t*, -*ja*) 'ekelő', *donguo* (-*k*), *forduluo* (-*t*), *furuo* (-*t*, -*ja*), *koromtisztüo* (-*t*) 'kéménysopró', *masindzuo* (-*t*, -*ja*), *säckavdguo* (-*t*, -*ja*), *szuogáluo* (-*t*, -*ja*), *szuomahorduo* (-*t*, -*ja*), *bírlüö* (-*t*, -*jö*), *csiptüö* (-*t*, -*jö*), *éteüö* (-*t*, -*jö*), *kívikötüö* (-*t*, -*jö*), *legelüö* (-*t*, -*jö*), *mqagvetüö* (-*t*, -*jö*) 'az a lepedő nagyságú ruhadarab, amelyből a gabonát kézzel vetik', *myarokszedüö* (-*t*, -*jö*), *szekierkenyüö* (-*t*, -*s*) stb.; — *ajsuo* (-*t*) 'alsó', *hátusuo* (-*t*) 'hátsó', *uocsuo* (-*t*, -*n*) 'olesó'; — *dzsaluö* (-*t*, -*ja*) 'gyalu', *kaszaruo* (-*t*, -*ja*) 'koszorú'; *tengüö* (-*k*); *savanyuo* (-*t*, -*n*), *köserüö* (-*t*, -*n*), *sürüö* (-*t*, -*n*); — *huo* (-*t*, -*s*) (a *havazik* igét nemigen használják, helyette: *esik e huo*), *suo* (-*t*, -*ja*, -*s*, -*z*), *tuo* (-*t*, -*n*). — b) A szótő tövégi *uo*, *üö* (*ó*, *ő*) hangja helyén bizonyos toldalékok (egyes és többes szám 3. személyű birtokos személyrag, -*i* melléknévképző) előtt *a*, *e* hang jelentkezik: *aduo* (-*t*, *adaja*, *adajok*), *ajtuo* (-*t*, *ajtaja*), *ászluo* (-*t*, *ászlaja*), *borsuo* (-*t*, *borsaja*, *borsajok*), *disznuo* (-*t*, *disznaja*, *disznajok*), *éstáluo* (-*t*, *éstálaja*, *éstálajok*), *hintuo* (-*t*, *hintaja*), *horduo* (-*t*, *hordaja*), *karuo* (-*t*, *karaja*, *karajok*), *korsuo* (-*t*, *korsaja*, *korsajok*), *nyuojtuo* (-*t*, *nyuojtaja*), *uocsuo* (-*t*, *uocsaja*) 'ocsú', *sorruo* (-*t*, *sorraja*, *sorrajok*) 'sarló', *torruo* (-*t*, *torraja*) 'tarló',

¹ Példáim között néhány olyan szó is van, amelyeknek csak olyan toldalékos alakjára van adatom (pl. -*t*, -*k*, -*ban*, -*s* stb.), amely a tötheszámú szempontjából nem mérvadó. Ezeket az a) csoportba saját felsőöri nyelvi ismeretem alapján soroltam be. A b)–c) csoportba való besorolás azonban már csak feljegyzett írásos adatok alapján történt.

zsiduo (-t, -aja); — cipüo (-t, cipejé), csipüo (-t, csipejé), düöllüo (-t, düöllejé, düöllejek), dzsüplüo (-t, dzsüplejé, dzsüplejek), dzsürüo (-t, dzsürejé) 'gyűrű', elekötüo (-t, elekötejé), 'kötény', erdüo (-t, erdejé, erdejék, erdeji), erüo (-t, erejé), essüo (-t, essejé, essés), üdüo (idejé ~ üdejé, ideji), küllüo (-t, küllejé), mezdüo (-t, mezdeji), szeretüo (-t, szeretejé), szüöllüo (-t, szüöllejé), tetüo (-t, tetejé), tüdüo (-t, tüdejé); — apruo (-t, apraja), bejsüo (-t, bejsejé) 'belső', ejsüo (-t, ejsejé) 'első', füstüo (-t, fúsejé) 'felső', küsüo (-t, küsejé), kettüo (-t, kettejék). Megjegyzem, hogy — megfigyeléseim szerint — a 3. személyű birtokos személyragok előtt a tő változatlan formája is használatos, azaz a *disznuoja*, *erdüöjő* típusú alakok is élnek. A két alak között — legalábbis egyes esetekben — esetleg jelentkező jelentéskülönbséget azonban nem sikerült megfognom; hasonlóképpen nincs határozott képem a két alak megterhelésének arányáról sem. — c) A tövégi *ó*, *ö* helyén *á*, *ie* (*é*) is jelentkezik néhány adatban: *apruo* : *apránkind*, *üdüo* : *idién* (de *apraja*, *idejé* is; vö. b) pont), *forruo* : *forráz*. — d) A tövégi *uo*, *üo* (*ó*, *ö*) hang helyén bizonyos esetekben — szintén elsősorban a harmadik személyű birtokos személyragok előtt — a megfelelő rövid magánhangzó + *v* jelentkezik: *tüo* (-t, -be, tövö), *juo* (-t, jova); illetőleg a magánhangzó minősége is megváltozik: *szuo* (-t, -k, szava, szavok). — e) A *tetüo* 'tetű' szóban *v* jelentkezik az -s képzős alakban (-t, -k, -jő, *tedves*). — f) A valamivel való ellátottságot kifejező -*ü*, -*ü* képző a felsőíri nyelvjárásban szintén -*uo*, -*üo* alakú, s ezek a szavak a többes jelet (*jje*, (*ja*) előhangzóval veszik fel. Megjegyzem, hogy igen kevés ilyen típusú szóot sikerült összegyűjtenem. Ilyenek: *juoszüvüo* (-jek), *hosszi lábuo* (-jak).

9. a végű névszók. — a) A tövégi *a* helyén toldalékok előtt *á* jelentkezik, kivéve a köznyelvi -*é* birtokjelnek megfelelő -*ejj* ~ -*ejjé* alakot, ahol is megmarad a rövid hang. Így viselkedik az abszolút tövek nagy többsége, valamint az -*a*, -*ja* birtokos személyragos relatív tövek egésze: *buzá* (*±t*, *±ja*), *dészka* (*±t*, *±ja*), *Vargá* (*±t*, -*ejj*), *lányá* (*±t*, -*ejj*) stb. Megjegyzem, hogyha a szóban a szóvégi *a* előtti szótagban *á* áll — tehát az *árpa* típusú szavakban —, a szóvégi *a* hangszíne *a* ~ *á* ~ *ø* ~ *o* között ingadozik, s ez az ingadozás jelentkezhet az -*ejj* birtokjel előtt is: *bácscejj*. — b) Néhány szóban a szóvégi rövid *a* helyett *ua* ~ *oa*-szerű kettőshangzót találunk; toldalék előtt azonban ezekben a szavakban is *á* van: *fáa* (*fát*, *fák*, *fája*), *máa* (*mára*, *májig*, *mátu*). (Vö. még C) 2. pont.)

10. *ü* végű névszók. — Egyetlen ilyen adatom van, a *lú* szó. Ennek toldalékos alakjai: *lúat*, *lúak*, *lúaja*, *lúam*, *lúas* stb. (Megjegyzem, hogy — megfigyelésem szerint — az *oa* hangkapcsolat itt is kettőshangzószerű, s első elemének hangszíne *u*—*o* között ingadozik.) Él azonban — elsősorban katonaviselt emberek szóhasználatában — a *lovász* szó is.

11. *i* végű névszók. — Erre is egyetlen adatom van a *fi* szó összetételeiben: *tikfi* *kurafi* (*tikfijak*, *kurafijak*). (Vö. még C) 2. pont.)

B) Más salhangzóra végződő névszótövek

1. A tő alapalakja változatlan marad, bizonyos toldalékok előtt — többnyire ősbibb, kevésbé testes, azaz egyetlen más salhangzóból álló toldalékok előtt — kötőhangzó (eredete szerint többnyire tövéghangzó) jelentkezik. — a) A kötőhangzó alsó nyelvállású magánhangzó (*a*, *e*; a többes szám 1. személyű birtokos személyrag előtt is!), kivéve az -*n* helyhatározóragot; ez előtt középső nyelvállású (*o*, *ö*, *ö*). Ilyen szavak: *adzs* (-*at*), *fál* (-*at*, -*ank*, -*atok*, -*on*), *fazik* (-*at*, -*ank*, -*atok*), *fog* (-*at*, -*am*, -*as*), *had* (-*at*), *hal* (-*at*, -*as*), *has* (-*am*, -*atok*, -*on*, -*as*), *hiéb* (-*at*, -*ank*), *hid* (-*at*, -*on*), *huod* (-*at*, -*as*, -*on*), *in* (-*am*, -*as*), *kut* (-*at*, -*ank*, -*atok*, -*on*), *lik* (-*at*, -*as*), *lud* (-*at*, -*ank*, -*atok*), *mony* (-*am*, -*as*), *nyak* (-*am*, -*atok*, -*on*), *nyúl* (-*at*, -*ank*, -*atok*), *uol* (-*at*), *rud* (-*at*, -*on*, -*az*, -*as*), *toll* (-*at*, -*as*), *toap* (-*at*, -*am*, -*al*) 'talp', *ut* (-*at*, -*ank*, -*atok*), *vas* (-*at*, -*al*), *fej* (-*et*, -*enk*, -*eték*, -*ez*), *fík* (-*et*), *füöd* (-*et*, -*enk*, -*eték*, -*ön*), *föhenny* (-*et*, -*es*) 'homok', *fül* (-*et*, -*em*, -*eték*), *hédzs* (-*et*, -*es*) 'Berg' (de: *hédzës* 'spitzig'), *hüöll* (-*et*) 'hüvely', *ík* (-*et*, -*em*), *kíp* (-*et*, -*enk*), *kömv* (-*et*) 'könyv', *lók* (-*et*), *líp* (-*et*, -*es*), *mejj* (-*em*) 'mell' *míz* (-*et*, -*es*), *möddzs*

(-et, -es), *náp* (-et, -ek), *öl* (-et, -es), *örv* (-et), *üöz* (-et, -ek), *rít* (-et, -enk, -eték, -én), *szög* (-et, -em, -ez), *szüv* (-et, -em, -eték, -ön), *tiérd* (-em, -én), *tüz* (-et, -es, -el), *viz* (-et, -eték, -es); — *biáll* (-em, -enk, -eték); — *éddzs* (-et, -es), *nyuoc* (-at, -as, -an), *kilenc* (-et, -es, -en), *tiz* (-et, -es), *husz* (-at, -as), *száz* (-at, -as); — *dzsikiër* (-et, -en) 'nem mély', *élig* (-et) 'elég', *fejjiër* (-et, -ek, -es), *hig* (-at), *keves* (-set, -sen), *kik* (-et), *nehéz* (-zet, -zen), *nyers* (-et, -en), *piros* (-sat), *sikiër* (-et, -en), *szüz* (-ek), *vig* (-ak), *züöd* (-et, -es). — A relatív tövek közül hasonlóképpen viselkednek a *-k* többesjeles alakok: *kepiket*, *dizsnuokat*, *kiëséket*, *fákat* stb.; a birtokos személyragos alakok — kivéve az egyes szám 3. személyű alakokat: *pinzemet*, *erdüödet*, *ebidünket*, *gabonátokat*, *ruhájokat*, *loamiëket* 'lovaimat', *tehenëdiëket* 'teheneidet' stb.; az *-s* képzős melléknevek (ezekben a szóvégi *s* is megnyúlik a toldalék előtt): *csatakkos* (-sat) 'nedves', *csirás* (-sat), *csoportos* (-sat), *dohos* (-sat), *ehës* (-sek), *szüves* (-sek) stb.; a középfok *-bb* jelével ellátott melléknevek: *jobb* (-ak), *szëbb* (-ek), *szëginebb* (-ek), *nadzsoobb* (-at) stb. Ugyanígy: *alattam*, *alattank*, *mellettem*, *mellettenk*, *fölöttem*, *fölöttenk*, *velem*, *velenk*, *tülem*, *tülenk*, *rúlam*, *rúlanak* stb. — b) A toldalék előtt középső nyelvválású magánhangzó áll kötőhangzóként: *abrak* (-ot -os), *áp* (-ot) 'záp', *csap* (-ot, -os), *csoport* (-ot, -os) 'rög', *dob* (-ot, -os), *homp* (-ot, -ok), *homokk* (-ot, -os), *kalács* (-ot, -unk), *lánc* (-ot, -unk, -on), *mák* (-ot, -os), *mazzag* (-ot), *must* (-ot, -os, -unk), *orr* (-ot, -om), *paraszt* (-ok, -os), *poj* (-ot), *rozs* (-ot, -unk), *tik* (-ot, -om), *vaduoc* (-ot), *zab* (-ot, -os), *cseliéd* (-ët, -ünk), *dzsöpp* (-öt, -ös), *ebid* (-ët), *föröstököm* (-öt), *kelep* (-ët, -ëm) 'a kasza megkialapálására használt kalapács', *liszt* (-ët), *lütös* (-öt), *rönd* (-öt, -ös), *sziëk*, (-ët, -ünk), *szëm* (-ët, -ünk), *töreck* (-ët), *üsözög* (-öt, -ös) stb., ugyanígy: *szemet* (-ët, -ës) 'szemét'; — *öreg* (-ët), *vastag* (-ot), *nadzsz* (-ot), *öt* (-öt), *hat* (-ot) stb. — Bizonyos mássalhangzók (*s*, *sz*, *z*, *zs*, *n*, *ny*, *r*, *l*, *j*) után a kötőhangzó rendszerint hiányzik a *-t* tárgyrag előtt. Így: *hus* (-t, -os), *kiës* (-t, -ëm), *kokas* (-t, -om, -unk), *kalász* (-t, -ok), *güöz* (*güösz*t, -ös), *güaz* (*güasz*t, -os) 'gaz', *guzs* (*gust*, -ok), *legin* (-t, -ëk), *cigán* (-t, -ok), *asszony* (*asszont*, -ok), *szoppány* (*szoppant*, -os), *bor* (-t, -ok, -unk), *por* (-t, -oz), *sör* (-t, -ös), *udvar* (-t, -om), *sál* (-t, -om), *alaj* (-t, -os) 'olaj', *ganaj* (-t, -oz); — ugyanígy: *sár* (-t, -os, -oz), *nyár* (-t, -unk); bár ma már él a *nyaral* ige is); *darász* (*darást*, -ok), *tehen* (-t, -ëk, -ünk). — A relatív tövek közül középső nyelvválású magánhangzó a kötőhangzó a *-ság*, *-ség*, *-ás*, *-és*, *-at*, *-et* képzős származékokban, valamint a főnevesült *-s* képzős melléknevekben: *betegség* (-ët, -ëm), *rokonság* (-ot, -unk), *aratás* (-t), *vetés* (-t), *irat* (-ot, -om), *üöllet* (-ët), *bërzás* (-t, -om) 'a rúd jobboldalára fogott tehen', *fogas* (-t, -ok) 'borona', *erdüös* (-t, -ök) 'erdész', *dëszkás* (-t, -ok) 'deszka-kereskedő', *kaszás* (-t, -ok), *lakatos* (-t, -ok), *szarbas* ~ *szarvas* (-t, -ok) 'szarvas', *vasáros* (-t, -ok) 'vaskereskedő' stb.

2. A szótó alapalakjának utolsó szótagjában hosszú magánhangzó (*á*, *ië* [*é*]) van. Bizonyos toldalékok (*-t* tárgyrag, *-k* többesjel, birtokos személyragok, *-s* képző, *-z*, *-l* igeképző) előtt azonban rövid magánhangzó (*a*, *e*) jelentkezik. A mássalhangzós toldalék általában nyílt magánhangzóval kapcsolódik a tőhöz: *agár* (*agarat*, *agarak*), *kosár* (*kosarat*, *kosarank*), *pohár* (*poharat*, *poharank*), *számár* (*szamarat*, *szamarank*, *szamara*, de: *szamáron*), *cseriëp* (*cserepet*, *cserepez*), *dzsiëg* (*dzseget*, *dzseges*) 'jég', *dzsökiër* (*dzsökeret*, *dzsökerë*), *egiër* (*egeret*, *egerek*), *feniëk* (*feneket*), *hiët* (*hetet*, *heten*, *hetes*), *kiëz* (*kezet*, *kezem*, *kezel*), *leviël* (*levelet*, *levelez*, *levelë*), *nyiël* (*nyelet*, *nyelë*), *szeikiër* (*szekeret*, *szekerenk*, de: *szeikiëren*), *sziël* (*szelek*, *szeles*, *szelel*), *tiël* (*telet*), *veriëb* (*verebet*, *verebes*); a *kényër* szó alapszavában az *ny* is hosszú: *kënnyiër*, de: *kényeret*, *kényerënk*, *kényeres*, *kényerë*); az *ész* szóban középső nyelvválású a kötőhangzó: *iësz* (*iësz*t, *eszëm*, *eszëd*, *eszë*, *eszünk*, *eszëtëk*, *eszës*; sőt: *eszre* *vész*).

3. A szótó utolsó szótagjának magánhangzója (*o*, *ö*, *ë*) elsősorban a 2. pontban említett toldalékok előtt kiesik. A mássalhangzóval kezdődő toldalékok bizonyos szavakban nyílt kötőhangzóval kapcsolódnak: *harog* (*hargat*, *hargas*), *nyerëg* (*nyerget*, *nyergë*),

nyergel), *mu^ualom* (*mu^ualmot, mu^ualma, mu^ualmaz*), *szarob* (*szarbat, szarba, szarbas*); s általában az *-alom, -elēm, -dalom, -delēm* képző származékok: *hatalom* (*hatalmat, hatalma*), *si^{ie}relēm* (*si^{ie}relmem, si^{ie}relmē*) 'sérv', *uradalom* (*uradalmak*), *jövedelēm* (*jövedelmet, jövedelmē, jövedelmez*). Másokban a kötőhangzó középső nyelvvállású: *drok* (*árkot, árka*), *bokor* (*bokrot, bokros*), *köböl* (*köblöt, köblös*), *köröm* (*körmöt, körmő, körmöz*), *korom* (*kormot, kormos*), *mg^{ar}ok* (*mg^{ar}kot, mg^{ar}kos*), *ökör* (*ökröt, ökrő*), *pöhöl* (*pölhöt*), *selēm* (*selmēt*). Ebben a típusban azonban az *-l* igeképző előtt felső nyelvvállású magánhangzót találunk: *árkul, my^{ar}kul, körmül*.

C) Vegyes ragozású tövek

1. A szónak alapalakjában két változata van: egy hosszú magánhangzóra és egy mássalhangzóra végződő: *kü ~ küjj, fű ~ füjj, tű ~ tüjj*. A mássalhangzóra végződő tő található az ősbibb toldalékok előtt (*-t* tárgyrag, *-k* többesjel, birtokos személyragok, *-s* képző), s a mássalhangzóval kezdő toldalékok előtt a kötőhangzó nyílt: *küjjet, küjjes, fűjjet, tüjjet, tüjjem; de tüjő ~ tüjő*). Az *-n* rag előtt azonban középső nyelvvállású a kötőhangzó: *küjjön, fűjjön*. Az újabb toldalékok előtt a magánhangzóra végződő tő áll: *kübe, küre, fűbe, tűve* stb. Hasonlóképpen kettős töve van a *szű* szónak is: *szű ~ szuj*. Erre azonban csak egy toldalékos alakom van: *szujos*. Kettős alakú alapalakjában a *tej* szó is: *tiē ~ tej*. Toldalékok előtt azonban a mássalhangzós tő eléggé általános: *tejet, tejes, tejē, tejel, tejbe ~ tiēbe, tejtü ~ tiētü*; összetételben: *tejföl ~ tiēföl*.

2. A szó alapalakjának végződése: — a) *a, e + l*, illetőleg *ua ~ oa, ie ~ ēe*-féle kettőshangzó: *aszt^{oa} ~ asztal, kaz^{oa} ~ kazal, itēe ~ itel, hitēe ~ hitēe ~ hitel*. Megjegyzem, hogy az *l*-es alapalak használata (megfigyeléseim szerint elsősorban az *asztal, kazal* szóbé) ritkább, s valószínűleg újabb keletű is. Toldalékok előtt is inkább a magánhangzós tő használatos: *aszt^{oa}t, aszt^{oa}ja, aszt^{oa}ra, aszt^{oa}n*, de: *asztalon*, sőt *asztaja*, és csak *asztalos* (a német eredetű *tisli^{er}* mellett), *kaz^{oa}t, kaz^{oa}ba, kaz^{oa}n, kaz^{oa}ja, kaz^uajok*, de *kazaja, kazajok* is, és csak *kazalos*; *itēt, itēbe, itējē ~ itelē; hitēbe, hitējē ~ hitelē*, de csak: *hitelēz*. — b) A vegyes ragozású tövek között említhetjük meg *mély, dél* és esetleg *fél* szavunkat is: *mī ~ mül ~ mīj*, de csak: *mījebb, mījjet, mījjen, mījre* stb.; *dī ~ dil* (*dūt, dibe, díre*; de: *dilelüt* és *dilután* [!]; *fiē ~ fiel* (*felet, felē* stb.)).

3. Néhány más szóban egyéb jellegű ingadozásokat is találunk: *dolog* (*dúgot, dúgom, dúga, dúgozik, dologra, doloktu* stb.), *nyēv* (*nyevem, nyeved, nyevē*) 'nyelv', *dērik* (*dērikam, dērika, dērigba, dērikon*), *lülēk* (*lülköt, lülköm, lülkő, lülēge*), *nidzs* (*-et, -en, de: nēdzsedik*), *álom* (*álot, ámos*) stb.

4. Néhány rokonságnév birtokos személyragozása: *apám, apád, apcsa; anyám, anyád, anyja; bácsám, bácsád, báccsa ~ báccso; öcsiēm, öcsiēd, öccső; niēniēm, niēniēd, niēnyē ~ nyiēnyē*.

3. Végigtekintve — legalábbis vázlatosan — a felsőöri nyelvjárás névszóragozási rendszerén, világosan látszik, hogy az meglehetősen eltérő képet mutat például köznyelvünkétől.

A) Egyrészt bizonyos típusok megterhelése kisebb, illetőleg bizonyos fontos al-típusok teljesen hiányoznak. — a) Csak nyomaiban található meg a *borjú ~ borja* típus. Az *e* típusú szavak zömében ugyanis már az alapalakban más irányú hangtani fejlődés történt, mint a köznyelvben és nyelvjárásaink nagy részében (*vuari, suari, dzsapcsi, hosszi, lasi*). — b) Az úgynevezett hangzónyújtó tövek csoportjából teljesen hiányoznak az *i ~ i, ű ~ u, ü ~ ü* váltakozást mutató tövek; az ilyen típusú szavakban ugyanis általában az alapalak magánhangzója is rövid (*viz, ur, tűz* stb.), vagy ha kivételesen hosszú, hosszúsága megmarad a toldalékokt alakban is (*nyúl : nyúlat*). Kisebb a megterhelése azonban az *á ~ a, é ~ e* váltakozást mutató töveknek is (*sár : sárt, nyár : nyárt, tehen : tehent, biēll : biēllet, szemet : szemetēt, keves : kevesset, nehez : nehezzet, dí : dūt*).

Lényegében hiányzik az *é ~ ë* váltakozás is (*élig : éliget, fazik : fazika, lülök : lölkö, dërik : dërika, nãds : nãdsedik*). — c) Jóval kisebb a megterhelése a hangzórövidítő töveknek is; ezeknek egy típusa (a *kepe (< kepë) ~ kepët*) *kepi ~ kepit* formában él, más részében — az *-ë ~ -jë* birtokos személyragos relatív tövekben — *ë ~ i* váltakozás jelentkezik: *kezë : kezit*. — d) Viszonylag kicsi a megterhelése a *v-* tövű névszóknak. — e) Alig tekinthető élőnek — éppúgy, mint a köznyelvben — a *bíró : bírák* típus.

B) Másrészt az A) pontban említett „hiány” bizonyos típusokban „többlet”-ként jelentkezik, azaz ezeknek a típusoknak a megterhelése nagyobb. Így: — a) Viszonylag nagy a megterhelése az úgynevezett egyalakú töveknek. Ezeknek a számát emelik egyrészt a már említett *kepi : kepit, suari : suarit* típusú alakok, néhány, eredetileg *v-* tövű szó (*huo, tuo*), leginkább azonban az igen nagy számú *-i* végű német jövevényszó. — b) A több alakú, változatlan névszótövek csoportja elsősorban a *kéz ~ kezet* típus rovására gazdagabb (*viz, ur, tüz, nyár, darázs, szemet, tehen, élig, fazik-félék*). Vö. A/b pont. — c) Viszonylag sok példa képviseli a *szölö ~ szöleje* típust. Ez a felsőri nyelvjárásban kétség-telenül előbb, mint a köznyelvben. — d) Színesebb a hangzórövidítő tövek típusa altípusokban: *kecske : kecskiët, Imrë : Imriët, fãa : fát, sőt bñke : bñkiët*, bár a három utóbbi típust igen kevés adat képviseli. — d) A köznyelvben nem található meg — s nyelvjárásaink zömében sem — az egyes szám 3. személyű birtokos személyrag labialis illeszkedése révén előállt *fülö : fülü* típus. — e) Érdekes, részint helyi színezetű, részint a nyugati nyelvjárás területének egy kisebb részén élő jellegzetessége a „Vegyes ragozású tövek” cím alatt felsorolt néhány típus, illetőleg egyes adat.

S végül még néhány megjegyzést! Megfigyeléseim szerint a felsőri nyelvjárásban ma eléggé élesen elkülönülnek tótani szempontból az *-s* képzős melléknévek s az *-s* képzős főnevesült származékok. Az előbbieken a kötőhangzó alsó nyelvallású magánhangzó, s a tövégi *-s* is ikeritődik: *csírás (-sat, -san), ehës (-sek, -sen)* stb., az utóbbiakban középső nyelvallású a kötőhangzó: *fogas (-t, -ok), kaszás (-t, -ok)* stb. Lehetséges természetesen, hogy olyan esetekben, amikor a szófaji elkülönülés nem annyira világos, mint a fenti példákban, van bizonyos ingadozás, — nekem azonban ilyesmire nincs példám. Ezt a kérdést külön kellene vizsgálat alá venni.

IMRE SAMU

SZEMLE

Nyelvművelő irodalmunk 1945-től 1960-ig*

III. Nyelvművelő cikkek

Ha a nyelvművelő írások jelentkezését madártávlatból szemléljük, bizonyos csoportosulásokat figyelhetünk meg. A cikkek leglényegesebb, szakmailag iránymutató, tudományosan leginkább megalapozott része — a nyelvművelő célú önálló kiadványok mellett — a nyelvtudományi folyóiratokban (Magyarosan, Magyar Nyelvőr, Magyar Nyelv) lát napvilágot. Ezek írói nagyrészt nyelvészek vagy nyelvészetileg iskolázott más munkatársak. Az e csoportba tartozó cikkek jellemző a nyelvtudományi kutatásokkal való szoros kapcsolat, az azokban gyökerezés. Szétválasztásuk sokszor nem is lehetséges. Jellemző e területre a tudományosságon kívül a rendszeresség, a munka folyamatossága is.

A másik góc az írók és irodalomtudósok nyelvművelése. Munkáik megjelenési helye főleg a szépirodalmi, kritikai, irodalomtörténeti folyóiratok nyelvművelő rovata. Érdek-

* L. MNy. LVII, 108—19.

lődésük tengelyében a művészi eszközként felfogott nyelv tisztaságának, erejének, hatássosságának őrzése, fejlesztése van, bár az elvi kérdésektől sem zárkoznak el. Ez a fajta nyelvművelés gyakran az irodalomkritika kereteiben jelentkezik, és szoros kapcsolatban van a szépiírói stílus vizsgálatával. Az e csoportba tartozó nyelvművelés gyakran kampányszerű, nem rendszeres.

A két fentihez képest új terület a különféle jellegű tudományos, népszerűsítő, szórakoztató folyóiratok, heti- és napilapok nyelvművelő tevékenysége. Ezekben a nyelvész, irodalmár és egyéb nyelvművelők legkülönbözőbb értékű közleményei látnak napvilágot. Erejük, hogy legtöbbször a gyakorlati életben felötülő nyelvi jelenségekre vonatkoznak; konkrét hibák javítását célozzák. Az ilyen fórumok jó lehetőséget adnak mind a nyelvészek, mind az írók elvi felfogásának gyakorlatra váltásához: a legszélesebb nyilvánosság nyelvhasználatának irányításához. Veszélyük: a hozzá nem értők is szóhoz jutván, olykor túlhaladott babonákat, oktalan „szabályokat” is terjesztenek. A cikkek megjelenése legtöbbször rendszertelen, kampányszerű, szórványos. A napi sajtóban közölt cikkek pedig — tartalommutatók hiányában — utólag szinte kihalászhatatlanok.

A fentiekkel már rámutattunk szemlénk összeválogatásának nehézségeire, szükségyszerű fogyatékoságaira is. Gerincnek az első csoport cikkeit tekintjük; itt azonban erőszakot kell tenni a nyelvtudományi és nyelvművelő tanulmányok szétválasztásában. A nyelvművelő szempontot érvényesítő irodalomkritikákat is mellőztük. A sajtó tengernyi cikkéből, cikkecskéjéből pedig csak szemelgetve említünk. Sem a teljes anyag összekeresése, sem a meglévő tüzetes értékelése, átrostálása nem állt módunkban, mint-hogy csak részben volt hozzáférhető. Ilyenkor kénytelenek voltunk a megjelent sajtószemlékre hagyatkozni.

Néhány szót az anyag elrendezéséről. Az egyes csoportok felállításában nem ragaszkodtunk szolgáian a nyelvtan tárgyalási rendjéhez. Úgy gondoljuk, hogy például a réteg- és csoportnyelvek számos nyelvhelyességi vonatkozása jobban kiütközik különválasztásuk által, mintha az általános cikkek vagy a szókincs anyagába olvasztottuk volna. Külön iskolai nyelvművelésre vonatkozó csoportot nem vettünk fel: ezen belül újra kellett volna kezdeni a taglalást. A nyelvművelő kötetek ismertetéseit — ha nem adtak jelentős újat — helykímélés céljából szintén mellőznünk kellett. A csoportokon belül — ha egy vitasorozat nyomon kísérése másként nem kívánja — általában időrendben haladunk.

I. Elvi, általános és vegyes tárgyú cikkek

A) A felszabadulás utáni években a fő elvi kérdések ezek: nacionalizmus-e a nyelvművelés?; helyes-e a nyelvtisztaságra törekvés?; hol van a határ a túlzó purizmus és a szükséges nyelvvédelem közt?; van-e egyáltalán szükség nyelvvédelemre? A cikkek először a napilapok hasábjain jelentkeznek, szerzőjük többnyire író. A nyelvészek hangja csak valamivel később, a Magyar Nyelvőr és a Magyarosan, illetőleg a Magyar Nyelv újra megjelenésekor erősödik fel.

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN szerint (Probléma: Új Idők 1945. augusztus 11.) a nyelvvédő társaságok édes testvérei a fajvédőknek; egyikre sincs szükség. Ellene: DÉRY TIBOR (Nyelvvédelem — „fajvédelem”? Új Magyarország 1945. szeptember 4.); nyelvünk romlik, veszélyben van, védjük meg! Az írók kórusban helyeselnek, mások is rámutatnak a nyelvromlásra: RÓNAY GYÖRGY (A nemzeti hagyományok: Új Ember 1945. október 28.); OROSI K. ISTVÁN (Édes anyanyelvünk: Köznevelés 1945. december 1.); DÉRY TIBOR (S. O. S.: Új Idők 1946. március 23.); FODOR JÓZSEF (Nyelvvédelem: Világ 1946. október 5.); DÉRY TIBOR (Van-e szükség nyelvművelésre?: Magyarok 1946. december); vö. még: vö.: Beszámoló a Nyelvvédő Bizottság megalakulásáról és munkájáról (Nyr. LXX, 117—9). — Ide sorolható még LACZKÓ GÉZA cikke is (Mi a nyelvvédelem?: i. h. 115—7).

A nyelvész szakember higgadt helyzetfelmérésének első megnyilvánulása LAVOTHA ÖDÖN cikke (Anyanyelvi oktatás: Köznevelés 1945. szeptember 1.): „Az anyanyelvi oktatás reformja legalább olyan fontos, mint a földreform volt! A magyar társadalom nem tud magyarul. Hivatalos iratok elszomorító magyarsággal szerkesztett szövege a bizonyosság erre. A nagyközönség sem tud anyanyelvén. . . Meg kell tanítanunk társadalmunkat beszélni, fogalmazni!” — Az iskolai nyelvművelésben s a leendő tanárok felkészítésében látja a megoldást KOLOZSVÁRI-GRANDPIERRE EMIL is (Mit tanul egy magyar tanár?: Új Magyarország 1946. június 9.).

Az 1947-ben újra megjelent Magyarosan szükségszerűen és céltudatosan igyekszik helyes mederbe terelni a sokfelé csapongó mozgalmat, próbálja megmutatni a célt: ne csak egyes szavakat üldözzünk, törekedjünk a nyelvi kultúra kiterjesztésére. KOVALOVSKY MIKLÓS így ír (Olvasóinkhoz: Msn. XIV—XV, 6): „A tömegeknek ma annyit hangoztatott fölemeléséhez szervesen, sőt alapvetően hozzátartozik a nyelvi művelődés is.” — A munka szükségességét hangoztatja még: BÁRCZI GÉZA (Kétkelkedők és tagadók: uo. 42—5), ZOLNAI GYULA (Nyelvszegénnyel jár-e a nyelvtisztaság elve?: uo. 8—12, XVI, 1—7) és PÉTER LÁSZLÓ cikke is (uo. XVI, 77—81). — A nyelvművelés új, iskolai és társadalmi lehetőségeit keresi a munka hatékonysága érdekében FÁBIÁN PÁL (Régi és új nyelvművelés: uo. XVI, 14—6). — Nyelvhelyességi, stilisztikai tanulságai miatt említendő HORVÁTH JÁNOS nagy tanulmánya (Egyetemi hallgatók magyar irodalomtörténeti dolgozatairól: uo. XIV—XV, 12—7, XVI, 7—13, 35—8, 68—74, XVII, 1—5).

A sajtó hangja lassan lehalkul. Inkább érdekessége miatt említjük meg J. V. E. „Egy kitűnő gondolat” című cikkét (Hírlap 1947. november 23.), mely azt az ötletet helyesli, hogy alkalmazzanak a hivatalokban „nyelvőrözköt” a nyelvi hibák kijavítására.

1948—1949-ben inkább konkrét hibáztatások jelennek meg, ezek száma is gyérül. Az írók érdeme, hogy a Csillagban még ekkor is tartja magát DÉRY TIBOR „Nyelvvédelem — honvédelem” rovata (vö. 1949. május, június), főleg a fordítások nyelvi hibáit tűzve tollhegyre.

B) A sztálini nyelvtudományi cikkek nyelvművelő vonatkozásaira elsőknek a mozgékony napisajtó figyelt fel (KARINTHY FERENC: Nyelvünk tisztasága: Szabad Nép 1950. augusztus 8.; vö. Nyr. LXXIV, 379—80; FÖLDES ÉVA: Üzenjünk hadat a magyar nyelv rongálóinak: uo. október 5.). Örvendetes, hogy a párt népnevelői is saját ügyüknek tekintették a kérdést (I. DANYI DEZSŐ népnevelő levelét: Nyr. LXXIV, 380—1). A sztálini cikkek alapján lendülnek munkába a nyelvészek is: TELEGGI ZSIGMOND (Nyelvünk új korszakának küszöbén: Nyr. LXXIV, 66—78) és FÁBIÁN PÁL (Tervszerű nyelvművelést!; uo. 382—4). A legfontosabb elvi kérdéseket veti fel NÉMETH GYULA tanulmánya: Sztálin nyelvtudományi cikkei és a hazai nyelvtudomány feladatai (TársSz. 1951. január, ill. I. OK. I, 3—20): „A nyelv nemcsak gazdagodik, fejlődik, csiszolódik, hanem szándék szerinti beavatkozással is gazdagítható, fejleszthető és csiszolható. . . A marxizmus—leninizmus egyenesen kötelezővé teszi nyelvészeinek, hogy ebben az irányban dolgozzanak. . . Ez elsősorban gyakorlati feladat, de hozzáértőknek, tehát részben nyelvészeknek kell megoldani, s ebben közreműködni legelső kötelességünk” (TársSz. i. h. 83—4) Hasonló iránymutató jellegű PAIS DEZSŐ cikke: Mit tettünk és mit tegyünk a nyelvtudomány ügyében a Sztálin teremtette fordulat után? (MNY. XLVII, 113—24, főleg 120). Ugyanő egy másik helyen a laikus nyelvművelők okozta károkra is rámutat (A nyelvet a „nyelvvédők” ellen is védeni kell!: Nyr. LXXV, 135—6). Az írói nyelvművelés terméke KARINTHY FERENC korábbi mondanivalóját megismétlő cikke: Nyelvünk tisztasága (uo. 334—9). — A nyelvművelés helyzetének, céljának, elveinek és módszerének tüzetes megvitatását hozta az 1951. december 12-én tartott akadémiai nyelvművelő ankét: LÓRINCZE LAJOS előadása és a hozzászólások (A nyelvművelés elvi kérdései: I. OK. II,

399—449). Az itteni vita gyűrűzött tovább BÁRCZI GÉZA cikkében (A nyelvművelés elvi kérdéseihez: MNy. XLVIII, 10—18) és LŐRINCZE válaszában (uo. 18—21). — A nyelvművelés nyelvtudományi probléma voltát hangoztatja MÓD ALADÁR elvi cikke is (Az anyanyelvi oktatás és a magyar nyelvtudomány néhány kérdéséről: TársSz. 1952. január), akárcsak korábban NÉMETH GYULA. A szovjet nyelvművelés nyomán elemzi feladatainkat KOVALOVSKY MIKLÓS: Ozsegov cikkének magyar tanulságai (Nyr. LXXVII, 334—6).

A nyelvtudományi illetekesei mostmár a nyelvművelést alkalmazott, gyakorlati nyelvtudománynak tekintik: így TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE „Nyelv- és irodalomtudományunk feladatai a Szovjetunió Kommunista Pártjának XIX. Kongresszusa után” című előadása (I. OK. III, 321—57); illetőleg a hozzászólók: TAMÁS LAJOS (uo. 358—63), HAJDÚ PÉTER (uo. 364—8); LŐRINCZE LAJOS (hozzászólás a Leíró Nyelvtan vitáján: uo. IV, 68—71). Legfeljebb akörül van még vita, hogy mennyiben szerves része a nyelvművelés a nyelvtudománynak (vö.: MÓD ALADÁR: TársSz. 1953. augusztus; PAIS DEZSÓ: I. OK. IV, 17—31, főleg: 22—4).

C) LŐRINCZE nagyjelentőségű könyvére (Nyelv és Élet) megint a napisajtó reagált először: ismertetősen túlmenő bírálatai olykor éppen dinamikus, rugalmas elveit szeretnék „követhetőbb” formulákkal, határozottabb szabályokkal felcserélni: MAKAY GUSZTÁV: A nyelvművelés kérdéséről (Csillag 1953. szeptember). A könyv védelmében NÉMETH GÉZA válaszol: „Elvszerűség” és „liberalizmus” a nyelvművelésben (uo. 1954. január). — Bár napilapban jelent meg, magas színvonalú, a nyelvtudomány, irodalom és napisajtó közös nyelvművelő felelősségét elemző cikk PARRAGI GYÖRGY munkája (Kis krónika: Magyar Nemzet 1953. október 21.). Hasonló szép munka a Szabad Nép 1954. január 4-i számának vezércikke: „Nyelvünk tisztasága”.

MAKAY GUSZTÁV ismét „kétéledőként” jelentkezik: szabályokat, nyelvművelő kódexet sürget (Van-e nyelvhelyesség?: Új Hang 1954. február). E cikkre válaszol NAGY J. BÉLA (Van-e nyelvhelyesség?: Nyr. LXXIX, 1—17): az ítélezések új dialektikus elveit hangoztatja. — A nyelv logikai és művészi értékeinek gondos ápolására törekvő, körültekintő nyelvművelés céljait, feladatait elemzi PAPP ISTVÁN írása (A nyelvi nevelés kérdései: ADebr. I, 55—72). — A NyFK. kötet megjelenése BENKŐ LÁSZLÓT a gyakorlatilag hasznosítható kézikönyv hiányára figyelmezteti (Tudományos vagy gyakorlati nyelvművelés: Anyanyelvünk 1954. augusztus).

A szakemberek figyelmének az iskolai nyelvművelésre irányulását egész sor cikk tanúsítja: RÓNAI BÉLA: Nyelvművelő feladataink a pedagógiai főiskolán (Anyanyelvünk 1954. február); PÁLMAI KÁLMÁN: Anyanyelvi oktatásunk néhány kérdése (uo. június); MÓD ALADÁR: Közoktatásunk időszerű kérdéseiről (Pedagógiai Sz. 1954. július—augusztus); NÉMEDI LAJOS: Anyanyelvünk ápolása az egyetemeken és főiskolákon (FelsSz. 1954. július—augusztus); FÁBIÁN PÁL: Gondolatok Némedi Lajos cikkéhez (uo. október); BÁRCZI GÉZA: Hozzászólás Némedi Lajos „Anyanyelvünk ápolása az egyetemeken és főiskolákon” című cikkéhez (uo. november); KÁRTESZI FERENC: Hozzászólás Némedi Lajos anyanyelvünk ápolásáról szóló cikkéhez (uo.); VADÁSZ ELEMÉR: Anyanyelvünk és egyetemi szaknyelvünk (uo. 1955. március). Megélenkül a tankönyvek nyelvének, nyelvhelyességi szabályainak felülvizsgálása is, noha ez korábban sem példátlan (vö.: RUBINYI MÓZES: Nyr. LXXV, 432—6; KERÉKGYÁRTÓ IMRE: Anyanyelvünk 1954. október, RÁCZ ENDRE: uo., úó: uo. 1955. február; stb.).

Az iskolai munka továbbra is előtérben marad: PÁLOS MIKLÓS: Nyelvi nevelés a tanítási órán kívül (Anyanyelvünk 1955. október); RÓNAI BÉLA: Nyelvművelés az iskolában (uo., 1956. április); CHIKÁN ZOLTÁNNÉ: Az általános iskolai nyelvművelő munka néhány kérdéséről (Egri Ped. Főisk. Évkönyve II, 258—68); BAKOS JÓZSEF: A nyelvi műveltség fejlesztése a kulturális nevelőmunka keretében (FelsSz. 1956. július—augusztus).

Lenin nyelv-művelő megjegyzéseiről is jó képet kapunk JUHÁSZ JÓZSEF „Lenin és a nyelv” című cikkéből (Nyr. LXXX, 174–8). — Egész nyelv-művelő rendszerünkről, elveiről, problematikájáról, alakulásáról, szervezeti formáiról tájékoztat bennünket TOMPA JÓZSEF áttekintése (Nyelv-művelésünk mindennapi munkájáról: Nyr. LXXX, 161–73).

D) Az utóbbi évek elvi nyelv-művelő irodalma nem túlságosan bő: a kialakult, megvitatott elvek alapján a gyakorlati munkára fordul a figyelem. Éppen az összefoglaló — ha nem is lezáró — áttekintés teszi igen értékkessé LŐRINCZE LAJOS munkáját: Nyelv-művelésünk helyzete és feladatai (előadás az 1959. októberében megtartott pécsi nyelv-művelő konferencián; megjelent a BENKŐ LORÁND szerk. Anyanyelvi Műveltségünk című kötetben, Bp., 1960. 22–39). A kötetet az önálló kiadványok sorában nem ismerethettük, mivel később jelent meg. A cikkek sorában azonban utalunk rá. Az előadáshoz kapcsolódó számos hozzászólás is azt bizonyítja: nyelv-művelőink figyelme egyre inkább a gyakorlati feladatok megoldására irányul (uo. 40–74; a konferenciáról l. még: Nyr. LXXXIII, 373–4, LXXXIV, 3–16; MNy. LVI, 148–51; stb.). Külön előadás foglalkozott a konferencián az iskolai nyelv-művelő munkával: BENCÉDY JÓZSEF: Az anyanyelvi műveltség és az iskola (AnyMűv. 139–54). E munkaterület eredményeinek összegezése azért is rendkívül fontos, mert — mint GYALMOS JÁNOS bevezetője és a hozzászólások rámutattak (uo. 137–8, 155–218) — az oktatási reform módot kíván adni az eredményesebb iskolai nyelv-művelő munkára. A konferencia a napisajtóban is élénk visszhangot vert: jellemző a Népművelés (1959. november) cikke: „Pozitív nyelv-művelést!”

Az utolsó év elvi írásából nagy nyelvtudományi munkálataink: az Értelmező Szótár és a Leíró nyelvtan nyelv-művelő vonatkozásai érdemelnek figyelmet: BÁRCZI GÉZA: A Magyar Nyelv Értelmező Szótára I. (Nyr. LXXXIV, 129–36) és TOMPA JÓZSEF: A Nyelvtudományi Intézetben készülő magyar leíró nyelvtan és nyelv-művelésünk (uo. 421–9). — Számos új gondolatot, sajátos meglátást közöl mai nyelv-művelésünkről DEME LÁSZLÓ magas színvonalú, kitűnő módszerrel megírt tanulmánya: Nyelvtudomány és nyelv-művelés (Valóság 1960. január).

Végül megemlítünk néhány ismertetést. Ezek a műfaj szokványos keretein túl-növe, az elvi és gyakorlati kérdések boncolgatásával önálló mondanivaló hordozóivá válnak, értékezéssé nőnek. — BÁRCZI GÉZA: Lőrincze Lajos: Nyelv és élet (MNy. XLIX, 117–27); NAGY J. BÉLA: Hibák vagy babonák? (a Lőrincze könyvét ért bírálat válasza: uo. 484–92); KOVALOVSKY MIKLÓS: Lőrincze Lajos: Nyelv és élet (Nyr. LXXXVII, 273–8); JUHÁSZ JÓZSEF: Fónagy Iván—Soltész Katalin: A mozgalmi nyelvről (uo. LXXVIII, 262–5); GRÉTSY LÁSZLÓ: Nyelv-művelő (uo. LXXX, 489–94); TERÉNYI ISTVÁN—BENKŐ LÁSZLÓ: Magyar nyelvhelyesség (uo. LXXXI, 330–7).

2. A nyelv-rétegek, szaknyelvek nyelvhelyességi kérdései

Az alábbi cikkek részben elvi jellegűek, részben vegyes tartalmúak, nagy hányadukban az idogen elemek használatát kifogásolják. Az áttekinthetőség kedvéért alcsoportokra bontva, azon belül időrendben soroljuk fel őket. Némely réteg emlegetése — elmarasztalása — szinte divattá vált. A nem szakmai folyóiratok cikkeit csak ritkán vettük fel, csupán utalunk a megjelent sajtószemlékre.

A) A hivatalos nyelvről. E nyelv-réteg romlottsága már a legelső nyelv-művelő cikkekben bő ostromozást kap (l. LAVOTHA, DÉRY, FODOR fenti 1945–1946-i cikkeit). Említendőek még: BRESZTOVSKY EDE: Rendet a rendeletekben! (Szabad Szó 1946. augusztus 4.), RÁTH-VÉGH ISTVÁN: Az a hivatalos nyelv! (Hírlap 1946. november 9.) — Érdekes a hivatalos lap szerkesztőjének egy megrovásra adott válasza: nem a lap, hanem a törvények, rendeletek nyelve a hibás: SZABÓ ZOLTÁN: A nyolevanéves „hivatalos” és a kétesztendő „Magyar Közlöny” (uo. 1947. január 16.). — A Szabad Nép nyomban

reagál: akkor sem nyugodhatunk bele a hivatalos nyelv rossz voltába (ZÉ: A hivatalos nyelv: i. m. 1947. jan. 17.).

További meggondolt elemzéseket hoz a nyelvészeti folyóiratok megjelenése: TÖRÖK SÁNDOR: Az újságok nyelve és a hivatalos nyelv (Msn. XVI, 24—6); FÉNYES MÓR: Hivatalos magyartalanságok (Nyr. LXXI, 73—4); S. Gy.: Hivatalos magyarság (Msn. XVIII, 30—1). — Az írói megrovások továbbra sem szűnnek meg: P. L.: Miért nem írnak magyarul? (Irodalmi Újság 1952. szeptember 25.); RÁTKAY KÁROLY: Bürokrata tolvajnyelv a hivatalokban (uo. június 9.); VARGHA BALÁZS: Közlekedésügyi nyelvezet (Magyar Nemzet 1953. január 3.). — Rá kell mutatnunk, hogy a számos elmarasztalás, egyes hibák megrovása ellenére tudományos alapossággal és eredményességgel kevesen nyúltak e nyelvréteg kérdéséhez. Ezért igen értékes KÁROLY SÁNDOR—ZSEMBERY ISTVÁN cikke: Terjengősség, dagályosság hivatalos nyelvünkben (Nyr. LXXXIV, 148—54).

B) A sajtó, hirdetések, utcai feliratok nyelvről. Ez a nyelvréteg is gyakran a botránnyk szerepét játssza a műkedvelő nyelvművelők szemében, de itt gyűjtik a különböző típusú hibákat sokszor a nyelvészek is. Az újságnyelv áll legközelebb a beszélt nyelvhez, s így annak hibáit is sokszor megtaláljuk benne. A hivatásos újságírók törekcszenek a nyelv gondos kezelésére (1946-ban „Nyelvszépítő csoport”-ot alakítottak, vö. Msn. XVI, 94—5).

A változatosság kedvéért említjük meg az alábbi cikkeket: „Pesti feliratok” (Magyar Nemzet 1948. október 3.). — LACZÓ VIKTOR: Nyelvi bűnlajstrom (Msn. XVII, 9—11), TÖRÖK SÁNDOR (uo. 11—2). — NEMES GyÖRGY (Papucsban és alsóban: Csillag 1949. június) szerint nem lehet elítélni az egész újságírást, mint az írók, főleg DÉRY TIBOR teszi. Egy kis fészüléssel, gondossággal meg lehet szüntetni a pongyolaságokat. — Az üzemi újságok nyelvét vizsgálja KULCSÁR ÖDÖN (Új Hang 1952. február). — A hirdetések, feliratok, cégtáblák kérdését szúrja tollhegyre LŐRINCZE LAJOS („Frissen lőtt vadak”: Irodalmi Újság 1952. augusztus 28.). — A Vignyázó aláírás gazdája a hirdetésekre mutat rá (Hirdetés és nyelvhelyesség: Magyar Nemzet 1953. augusztus 8.). — Jó és rossz szembeállítását találjuk BEKE ÖDÖN (Újságaink nyelvről: Nyr. LXXVII, 364) és JAKAB LÁSZLÓ cikkében (Újságunk nyelvről: Alföld 1955. január). — Noha a javulás kétségtelen, ez a nyelvréteg is megérdemelné a tüzetesebb, mélyebb elemzést, hiszen a jónak és rossznak egyaránt lehet terjesztője (vö. LŐRINCZE LAJOS: Magyar Sajtó 1955. március).

C) A műszaki tudományos nyelvről. E nyelvrétegnek a termelésben, a technikai és tudományos fejlődésben igen nagy a jelentősége. Nem meglepő tehát, hogy az önálló nyelvművelő kiadványok, műszaki szótárak mellett számos nyelvművelő cikk is foglalkozik vele. Problémájuk főleg az idegenszerűség. B. Ö.: Műszaki nyelvünk kérdéséhez (Nyr. LXXVI, 115); FERENCZY GÉZA: A tudományos tolvajnyelv (Természet és Társadalom 1954. november); VINCZE OSZKÁR: Megjegyzések műszaki nyelvünkről (Nyr. LXXVIII, 197—202); PÉCZELI ANTAL: A magyar műszaki nyelvről (Bányászati Lapok 1955. április); KUSSINSZKY ENDRE: Az új műszaki nyelvért (Magyar Nemzet 1956. június 30.); stb. — A pécsi nyelvművelő konferencián külön ülés foglalkozott a műszaki nyelv kérdéseivel. Csűrös ZOLTÁN (Természettudományi nyelvünk helyzete és feladatai: AnyMűv. 77—85) és DUKÁTI FERENC előadása (Szabványosítási kérdések a műszaki szókincs alakításában: uo. 86—94), illetőleg a számos hozzászólás (uo. 95—134) rengeteg megoldandó problémát vetett fel. A munka azóta sem szünetel: GRÉTSY LÁSZLÓ „Műszaki nyelvünk védelmében” fogott tollat (Nyr. LXXXIV, 409—17); KOVALOVSKY MIKLÓS „A Műszaki Értelmező Szótár szakmai és nyelvi problémáiról” értekezik (uo. 417—21); R. LOVAS GIZELLA egy további megbeszélésről ad hírt (Vitaest műszaki nyelvünkről: uo. 511—2).

D) A szakmai nyelvekről és a sportnyelvről. A szakmai nyelvek és a sportnyelv problematikája sem merül ki a szókincs, idegen szavak kérdésével.

E téren van néhány jó kezdeményezés, de még sok munka van hátra. Néhány alapvető vagy kezdeményező munka: KOVALOVSKY MIKLÓS: A pénzügyőrség nyelve (Msn. XVI, 84—6); KILIÁN ZOLTÁN: A rádióműsor műszavai (Nyr. LXXI, 160—3); D. Sz.: Az új kereskedelem a helyes magyarságért (uo. LXXIV, 153—4); BECK SALAMON; Jogi műnyelvünk fejlődéséhez (uo. LXXVI, 205—8); ANDRÁSSY KÖVESI MAGDA: Az építőipar nyelvének megtisztításáról (uo. 13—5, 111—5); GORTVAY GYÖRGY: A mai magyar orvosi szaknyelv (Orvosi Hetilap 1955. május 22.); MILKÓ VILMOS: Orvosi nyelvünk hibái és orvoslásuk (uo. december 18.); MÓRA MIHÁLY: A per szókészletének újabb változásairól (Nyr. LXXXIII, 17—22), uő.: A jogi nyelv művelés feladatairól (uo. LXXXIV, 269—86); stb.

A sportok nyelve főleg a széles tömegekkel való kapcsolata miatt érdemel figyelmet. Joggal szokás hangoztatni, hogy itt sikerült legjobban a magyarítás. Főbb cikkek: FÁBIÁN PÁL: Sportnyelvünkről (Msn. XIV—XV, 17—23); F. I.: A magyar sportnyelv egyes kérdéseiről (Népsport 1952. április 27.); KALLÓS EDE: Sportszavak (Nyr. LXXVI, 460—2); FAHIDY JÓZSEF: Nyelvtudósok a magyar sportnyelvről (riport Bárczi Gézával és Ország Lászlóval: Népsport 1955. július 7.); DÉCSY GYULA: Néhány megjegyzés a sportközvetítők nyelvéről (Magyar Rádió 1955. december 12.); SZILÁGYI FERENC—CSIPKÉS ERNŐ—MEDVEY TIBOLD: A vitorlássport nyelvéről (Nyr. LXXXII, 290—300); stb.

E) A mozgalmi zsargonról és a argóról. A mozgalmi nyelv kinövésai ellen maga a párt indított harcot: RÉVAY JÓZSEF az MDP. II. kongresszusán. A nyelvészek már korábban is utaltak erre a jelenségre (pl. LŐRINCZE LAJOS: Nyelvünk tisztasága és a nyelvtudomány felelőssége: Szabad Nép 1950. október 22.). A párt kezdeményezésére hamarosan hatalmas kampány bontakozott ki a sajtóban (erre l. a Nyr. sajtószemléit a LXXVII. és köv. kötetekben). A mozgalmat mintegy lezáró önálló kiadványon kívül (FÓNAGY—SOLTÉSZ említett műve) még az alábbiakra utalunk: RÉVAY JÓZSEF: Újkeletű idegen szavaink (Nyr. LXXVI, 198—204); HORVÁTH MÁRTON: Beszámoló a KV.-ben (TársSz. 1952. július); FÓNAGY IVÁN—SOLTÉSZ KATALIN: A mozgalmi zsargonról (Nyr. LXXVI, 255—69, 330—6, 444—8); R. M.: A Párt nyelvünk tisztaságáért (uo. 449); stb.

A kétségtelen javulás ellenére sem mondhatjuk, hogy a mozgalmi nyelvvel mostmár minden rendben van. Kívánatos a további állandó figyelem, alakítás, javítás. Ilyen célú cikkek: KÓNYA LAJOS: Ceruzával (Művelt Nép 1955. március 13.); DEME LÁSZLÓ: Mozgalmi nyelvünkről (Népművelés 1956. július); SÁRDI MÁRIA: Új szándék régi nyelven (Szabad Ifjúság 1956. szeptember 13.); stb.

Az argotikus jelenségek előretörése a diákság és városi munkásifjúság köreiben, de a felnőttek társalgási nyelvében is megfigyelhető. Olykor egyes írók is bőven élnek vele a művészi ábrázoláson túl is. Kielégítő harc egyik fronton sem folyik ellenük. A konkrét vonatkozású cikkek és irodalmi kritikák közül elvszerűbbek ezek: PEÉRY DEZSÓ: Az édes anyanyelvről (Nők Lapja 1956. február 2.); uő.: Irtsd az argó bozótját! (Köznevelés 1956. február 15.); P. BALÁZS JÁNOS: Beszéljünk izlésesen magyarul (Népművelés 1959. február).

F) A z i r o d a l m i m ű v e k , f o r d í t á s o k n y e l v é r ől ; a t á j n y e l v r ől. A kritikák alkalmi kitéréseitől eltérően, elvi fogantatásúak az alábbi cikkek: DEME LÁSZLÓ: Az irodalmi nyelv fejlődése és az irodalmi kritika (Csillag 1951. szeptember); PROHÁSZKA JÁNOS: Az Ifjúsági Könyvkiadó kiadványai (Nyr. LXXV, 439—47); SZYL MIKLÓS: Tudományos fordításaink magyarsága (uo. 217—25); MIKOLA GYULA: Hogyan kell és hogyan nem szabad fordítani? (uo. 225—9); RUBINYI MÓZES: Lenin magyar nyelven (uo. 365—9); RÉVAY JÓZSEF: Két új tudományos fordítás (uo. 436—8); RIDEG SÁNDOR: Íróink és fordítóink nyelvéhez (uo. LXXVI, 269—72); BALÁZS JÁNOS: Az orosz-

ból fordított művek némely hibájáról (uo.-LXXVIII, 37—9); stb. Az irodalmi nyelv egyéb kérdései mellett a nyelvhelyességekre is vonatkozik HEXENDORF EDIT szemléje (MNy. LVI, 406—14, 484—92).

Érdekes, helyenként szenvedélyes vita alakult ki az ötvenes évek elején a tájnyelvi alakok irodalmi felhasználhatósága körül. VERES PÉTER — jellemző módon — ellene szólt a tájnyelv túlságos alkalmazásának (Csillag 1950. február). KOMLÓS ALADÁR ellentmondása után is kitarított felfogása mellett (uo. április, május). PROHÁSZKA JÁNOS az alkalmazás és hiteles visszaadás mellett volt (A népnyelv az irodalomban: Nyr. LXXV, 25—33), DEME LÁSZLÓ azonban a nyelvjárások ilyenfajta erőltetését romantikusnak, fejlődésellenesnek bizonyította (A nyelvjárási alakok irodalmi felhasználásának határai: uo. 33—42). A tárgykörbe vágnak még ezek: HUNYA ISTVÁN: Felhasználjuk-e a népnyelvet az irodalomban? (Nyr. LXXV, 117—8); KAMJÉN ISTVÁN: A népnyelv az irodalomban (uo. 118—9); LŐRINCZE LAJOS: Vita a tájszavak használatáról (uo. 390—2); SÁSDI SÁNDOR: A népnyelvnek az irodalomban való használatáról (uo. 478—9). DEME LÁSZLÓ később a gyakorlatban éppen Veres Péter írásán bizonyítja be elvi felfogása helyességét: Gondolatok a „Pályamunkások” nyelvéről (Nyr. LXXVII, 183—92).

Új szálon új vita is indult hasonló témáról: LŐRINCZE LAJOS: Népdalszövegeink és a tájnyelv kérdése (Nyr. LXXVI, 107—11); PÉTER LÁSZLÓ: Népdalaink tájnyelvi előadásáról (uo. 428—30). LŐRINCZE válasza (Népdal — tájnyelv — nemzeti kultúra: uo. 430—40) DEME fenti véleményével cseng össze. A vita folytatása nem hoz új eredményt (PÉTER LÁSZLÓ: Válasz Lőrincze Lajosnak: uo. LXXVII, 250—2; LŐRINCZE LAJOS: Zárószó a népdal-vitához: uo. 252—3).

A nyelvjárási jelenségek iskolai megítéléséről írt cikket BOROS BÉLA (A tanulók nyelvjárása és az anyanyelvi oktatás: Anyanyelvünk 1953. október) és KÁLMÁN BÉLA (Tájnyelv és iskola: uo. december).

Részben a tájnyelv kérdésére vonatkoznak azok a cikkek is, melyek a színpad nyelvét vizsgálják: TAMÁS ERNŐ: Színházaink és a magyar nyelv (Kis Újság 1952. augusztus 10.); NAGY ADORJÁN: Anyanyelvünk és a színház (Színház és Filmművészet 1954. április); ISPÁNKI JÁNOS: A színpadi szép beszédről (Népművelés 1955. január); SZÉPE GYÖRGY: Nyelvjárási beszéd a színpadon (Színház és Filmművészet 1956. február); stb.

(Folytatjuk.)

SEBESTYÉN ÁRPÁD

KÜLÖNFÉLÉK

Pais Dezső 75 éves

Öt éve, hogy a magyar nyelvtudomány művelőinek népes családja, barátainak, tisztelőinek, tanítványainak nagy tábora ünnepelte Pais Dezső öt hetvenedik születésnapja alkalmából. Az ünneplők szóvivői az ünnepezt tudományos és pedagógiai érdemeinek nyomatékos hangsúlyozása mellett külön kiemelték azt a frissességet és fiatalságot, amely magas korát meghazudtolóan Pais Dezső egész lényét jellemzi. És mindnyájunk őszinte egyetértésével találkozott az a kívánságuk, hogy ez a testi és szellemi frissesség, elevenség ne hagyja el Pais Dezsőt az emberi kor legvégső határáig.

Azóta hosszú öt év telt el. A pátriárkák korában az ilyen hosszú idő már jelentősen rá szokta nyomni az emberre a maga bélyegét, súlyos nyomokat szokott hagyni az élet valamennyi területén. Nos, Pais Dezsőnél ez a hosszú idő egyáltalában semmiféle változást nem idézett elő. Fürgesége, mozgékonyága ma semmivel sem kisebb, mint öt évvel ezelőtt. Ma is éppen olyan könnyedén járja felvonó igénybevétele nélkül az emelete-

ket, és ma is éppen olyan szívósan üli végig a fárasztó és hosszú értekezleteket, mint azelőtt. Pais Dezső testi erőnléte messze túlszárnyalja még a magánál tíz-tizenöt évvel fiatalabbakét is.

Szellemi frissesége még töretlenebb. Az a rendkívül sokoldalú érdeklődés, amelyet Bárczi Géza méltatásában joggal Pais legjellemzőbb vonásának tüntet fel, ma is a legteljesebb mértékben jellemzi. Változatlan gonddal és lelkiismeretességgel szerkeszti a Magyar Nyelvet, és gondozza a Nyelvtudományi Értekezések című akadémiai sorozatot. Képviseli az Akadémia I. Osztályát az Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságában, amely pedig nemcsak nagy elfoglaltságot, hanem az Osztályhoz tartozó valamennyi tudományterületen való alapos tájékozódást is követel. Tagja az I. Osztály vezetésének, a Nyelvtudományi Intézet tudományos tanácsának, a TIT vezetésének és sok más tudományos testületnek (bizottságnak, társaságnak), és mindenütt fontos szerepet játszik megfontolt, higgadt véleményeivel, tanácsaival. Hozzászólásai, megjegyzései sohasem frázisok és sohasem terjengősek, hanem mindig tömörek és velősek, és mindig a tárgyhoz tartoznak. Ebben a tekintetben tehát szintén semmi hanyatlás nem tapasztalható.

Pais Dezső munkásságának legfontosabb területén, a tudomány terén is változatlanul dolgozik. Sőt, mintha a munka intenzitása még fokozódott is volna. A magyar irodalmi nyelv történetének kutatása körében végzett úttörő munkásságát folytatta az a tanulmánykötet, amely az ő szerkesztésében „Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből” címmel 1960-ban jelent meg. De különben is alig van a Magyar Nyelvnek olyan száma, amelyben jelentős cikke, tanulmánya ne jelent volna meg. 1957-ben látott például napvilágot „A *szabad* helynévi alkalmazásaihoz” című tanulmánya (MNy. LIII, 52—66), amelyben a *szabad* szóból alkotott helynevek típusait és jelentéseit tárgyalja. Rendkívül érdekesek az *egy* és *így* egymáshoz való viszonyáról (MNy. LIV, 52—61) és a *reg* többől származó szavakról írt (MNy. LIV, 181—96) tanulmányai. Mindkettő Pais Dezsőt teljes tudományos vértetéken mutatja be: alapos és széleskörű adatismeret és rendkívül éles kombinatív képesség. Nagyon tanulságos és meggyőző a magyar *darabont* szó magyarázata (MNy. LVI, 166—72), amelyben különben velem szemben megállapítja, hogy a szó a magyarban a *brabant* népnévből való, a szomszéd népeknél pedig túlnyomóan a magyarból származik. Hangutánzó szavaink még ma is viszonylag szűkös irodalmához jelentős hozzájárulás „Haj—huj—kaját” című cikke (Kodály-Eml. 1957. 133—58). De még izgalmasabbak azok a tanulmányai, amelyek egy nagyobb munka részleteiül vannak közölve: „Az igekötők mivoltához és keletkezéséhez” című (MNy. LV, 181—4), amely az összetételeket tárgyaló tanulmányból, és az „Egy s más a *szer* dolgában” című (MNy. LVI, 433—40), amely a *szer*-t és tartozékait tartalmazó munkából való. Ezek ugyanis azt mutatják, hogy Paisnak igen fontos és jelentős munkái fekszenek az íróasztalában, és tulajdonképpen csak az utolsó simításra várnak, hogy megjelenjenek. Merjük remélni, hogy Pais Dezső hamarosan sort kerít ezeknek az egyetemen régóta előadott, de nyomtatásban még nem publikált munkáinak kiadására. Az eddig közzétett részletek — régebben és a közelmúltban — hatalmas anyaggyűjtésen alapuló összefoglaló nagy monográfiákra engednek következtetni. Mielőbbi közzétételük már csak azért is rendkívül kívánatos volna, mert a magyar nyelv legkevésbé feldolgozott területeire, a szóképzésre és a szintakszisra vonatkoznak.

Kívánjuk tiszta szívünkben, hogy Pais Dezső ezt a mostani fiatalos frissességét, munkaszeretetét és munkabírását továbbra is változatlanul megőrizze az emberi kor legvégső határáig. És szeretettel köszöntjük mindnyájan a mi Tosu tanárunkat, a nyelvészek nagy családjának kiemelkedő egyéniségét.

KNIEZSA ISTVÁN

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből*

1960. október 4. Magyar szakosztály. Török GÁBOR, Kik Szeder Fábíán palócai? — A XIX. század eleji nyelvjárási gyűjtések nyelvjárástörténeti értékűek, felhasználásuk előtt azonban bizonyos előmunkákat kell elvégezniük. Ezek közé tartozik a közölt anyag helyhez kötése. SZEDER gyűjtése rendkívül értékes, de néhol a palócookról való mai ismereteinkkel látszólag szemben álló nyelvi vonásokat mutat. Mi a magyarázata? Az, hogy SZEDER gyűjtése csak egy kisebb palóc terület nyelvére vonatkozik. Az előadó külső és belső lokalizálás alapján megállapítja, hogy ez csak a Hont megyei Kemence környéke lehet, s egyúttal felvázolja a száznegyven esztendő alatt bekövetkezett jelentős nyelvi változásokat.

1960. október 18. Finnugor szakosztály. VÁSZOLYI ERIK, Tanulmányúton zürjén nyelvrokonaink között. — Fokos Dávid 1913-i útja óta magyar nyelvész nem töltött huzamosabb időt a zürjének között. Az előadó célja az volt, hogy tanulmányozzon néhány kevésbé ismert nyelvjárást, valamint hogy élő népköltészeti anyagot gyűjtsön (magnetofont is vitt magával). Járt a Kanyin-félszigeten, az Obnál, a Felső-Izma és a Felső-Vicsегда vidékén, meg a permi, letkai és sziszolai nyelvjárást beszélők körében. Fontosnak tartja, hogy minél előbb és minél bővebben feljegyezzük a lassan kivesző tájszólások és népi költészetük kincseit. Reméli, hogy az általa gyűjtött mintegy harminc nyomtatott ívnyi anyag kiadása hasznára lesz a magyar nyelv- és néptudománynak.

1960. október 25. Magyar szakosztály. KÁROLY SÁNDOR, Van-e a szóösszetételnek új szabálya a magyarban? — Újabban ráirányult a figyelem a *napernyő*, *bérmunka*-féle összetett szavakra. Használatuk mértékére, a régiségben való előfordulásukra, szintaktikai jellegükre vonatkozólag nincs elég megalapozott felfogás. Az előadó azt bizonyította, hogy az ilyen összetételek a finnugor nyelvekben közönségesek, s az egész magyar nyelvtörténet folyamán kimutathatók. Mai típusaik mind megvoltak régen is. Akkor is, ma is főleg a birtokos szerkezetekkel tartottak fenn kapcsolatot, kisebb részük pedig az -s képzős melléknévi jelzői szerkezetekkel. Nagy többségük már régebben sem a mondatban való összetapadás útján keletkezett. Bár jelzős összetételeknek nem tekinthetők, mégis ezekhez állnak a legközelebb.

1960. november 1. Orientalisztikai szakosztály. Napirend előtt Bárczi Géza elnök a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Szervortjan E. V. professzor a szovjet turkológusok és iranisták, Czeglédy Károly szakosztályelnök pedig a fiatal magyar orientalista nemzedék nevében köszöntötte fel a 70 éves Németh Gyulát. — I. FEKETE LAJOS, „Latinok” a XVI. századi Budán. L. MNy. LVII, 20—5. — II. CZEGLÉDY KÁROLY, Beszámoló a moszkvai LXXV. nemzetközi orientalisztikai kongresszusról (1960. augusztus 9—16.). — A Ligeti Lajos vezette magyar küldöttség nemcsak 22 főnyi létszámával és 20 előadásával foglalt el előkelő helyet a kongresszus munkájában, hanem a magyar delegátusok — köztük fiatal orientalistáink — előadásainak és hozzászólásainak a visszhangja is kitűnő volt. Maga a kongresszus 57 országot képviselő 1500 részvevőjével az eddig legnagyobb orientalisztikai találkozó volt. Igen jelentős szerepet játszottak az ázsiai és afrikai országok tudósai, ami abban is megmutatkozott, hogy egyes szakosztályokban hivatalos nyelvként szerepeltek a keleti népek nyelvei, valamint, hogy az 1963. évi XXVI. kongresszus megrendezésével Indiát bízták meg. A sikerhez jelentős mértékben hozzájárult a szovjet kartársak vendégszeretete és gondoskodása.

1960. november 8. A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Irodalom-

* L. MNy. LVI, 427—32.

történeti Társaság vitaülése FÓNAGY IVÁN „A költői nyelv hangtanából” című könyvéről.

1960. november 15. Általános nyelvészeti szakosztály. ZSILKA JÁNOS, A praeposíciók szemantikája (a homerosi anyag vizsgálata alapján). — A homerosi kutatás az adverbiumok és praeposíciók közti kapcsolatot már régen felismerte. Azt a kérdést azonban, hogy miért jött létre a mondaton belül ez az új tagozódás, vagy fel sem vetették, vagy az egész jelenséget véletlennek tulajdonították. A kérdés megoldatlansága a nyelvtant és a jelentéstant még mindig szótválasztó régi szemléletből fakad. Ezután a görög praeposíciók kialakulásának hátterében álló összefüggések bemutatása és az így létrejött új tagozódás vázolása következett, majd közelebbről a *ὄπο* és *δια* praeposíciók szintaktikai, morfológiai és szemantikai összefüggéseinek tárgyalása.

1960. november 29. Orientalisztikai szakosztály. VARGYAS LAJOS, A szibériai hősepika továbbélése balladáinkban. — A Molnár Anna ballada fa alatti jelenete az Abakán vidéki hőselemeknek egy számos változatban fennmaradt jelenet-típusával egyezik, amely szibériai aranyreuten és XIV. századi Szent László-ábrázolásokon is felismerhető. Maga a ballada a franciáktól került hozzánk, itt tették bele a fenti jelenetet, s ebben az átalakításban jutott el a németekhez. Kimutatható még két, Európában ismeretlen formula és egy részmotívum szövegszerű egyezése, valamint a Budai Ilona, Barcsay és Kerekes Izsák ballada hősenekből való leszármazása. A ballada-stílussal ismerkedő magyarság hősi epikája egyes elemeit — átalakítva — beleolvasztotta az új műfajba.

1960. december 13. Általános nyelvészeti és fonetikai szakosztály. MOLNÁR IMRE, A hangszín problémája és a vokálisok skálarendje. — A típus és variáns közelebbi viszonya a magánhangzók körében mindmáig tisztázatlan. Bevezetvén az abszolút és relatív hangszín fogalmát, a típus relatív, az árnyalat abszolút hangszínként fogható fel. Eufonetikailag kimutatta, hogy az artikuláció koordináta-rendszerben folyik le, a szájüreg vízszintes tagolódása árnyalatot, függőlegese pedig hangzó jelleget termel, amin a szájnyílás alakja módosíthat. Fizikailag az artikuláció nem egyéb, mint egyidejűleg háromféle szájüreg-hangolódás. Példákon mutatta be, hogy a függőleges hangolási mód csakugyan hangzó jelleget, a vízszintes pedig árnyalat jelleget hoz létre, ami a vokálisok skálarendjére utal, s e rendet kísérletileg is igazolta.

1960. december 16. Germanisztikai-romanisztikai szakosztály. MOLLAY KÁROLY, A német nyelvtörténetírás problémái. — Áttekintette az eddig megjelent német nyelvtörténeti munkák és programok problematikáját, majd részletesebben foglalkozott Theodor Frings nyelvöldrajzi és Leo Weisgerber úgynevezett szociológiai szemléletével.

1960. december 20. Szlavisztikai szakosztály. DOMBROVSZKY JÓZSEF (Debrecen), Igei tempus, aspektus és akció (Aktionsart). — Az aspektusok kutatásának lényeges feladata és egyben ismérve az igei tempus, aspektus és akció (*Aktionsart*) mind élesebb elhatárolása. A sztoikusok kísérlik meg először, hogy megkülönböztessék a tempust az aspektustól, utánuk az alexandriai grammatikusok, majd VARRO „De lingua latina” című művében. Mégis CURTIUS G. az első, aki a múlt század második felében kiadott görög nyelvtanában új terminussal is rögzíti a különbséget: *Zeitart* 'aspektus' és *Zeitstufe* 'tempus'. A következő nagy lépést AGRELL S. tette meg, aki századunk elején az aspektus fogalmát tovább differenciálva megkülönbözteti a pusztán nyelvtani jelentésű aspektust (pl.: ipf.) a lexikális akcióktól (pl. iteratív, duratív, ingresszív, momentán stb.). Újabb — a mai bolgár nyelv aspektusrendszeréről írva — MASLOV JU. S. bebizonyította e különbségtételek helytállóságát, s ugyanezt állapította meg MAZON A. is a IV. szlavista kongresszuson. Egyébként az előadó szerint nyelvünkben a perfektív: imperfektív megfelelés meglétét nehéz kimutatni, a magyarban inkább csak akciókról lehet beszélni.

Összeállította MIKESY SÁNDOR

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Pataki Ferenc

A kézirat nyomdába érkezett: 1961. III. 28. — Pédányszám: 1200. — Terjedelem: 12 (A/5) ív

A gyógyító sámánkodás egy nyelvi nyoma a jurák-szamojédban

I. LEHTISALO „Entwurf einer Mythologie der Jurak-samojeden” című művében (MSFOu. LIII.) több helyen foglalkozik a jurák-szamojéd sámánok gyógyító tevékenységével, és nyelvmestereitől nyert értesülések, valamint saját tapasztalata alapján is érdekes leírásokat, illetőleg tudósításokat közöl a gyógyítás szertartásáról (i. m. 121—3). Igen szemléletes LEHTISALO művében az a leírás (i. m. 155—7), amelyet Venjamin archimandritának egyik művéből vett át.¹ A leírásban felkeltik figyelmünket a következő mozzanatok: A beteghez hívott sámán a sátorba belépve magára ölti a sámánruhát, fejére teszi a sámánsapkát, és kezébe veszi a sámándobot. A gyógyításhoz, illetőleg a betegségek szellemének elűzéséhez — mint általában a sámánnak minden fontos tevékenységéhez — szükség van a segítő szellemek (CASTR.: *tādiebco* stb.) jóindulatú közreműködésére. A sámán a sámándobon való dobolással hívja a segítő szellemeket; az egyre erősebbé váló dobolást a sátorban összegyűlt szamojédok hasonlóképpen egyre erősödő „*hooi, hooi, hooi!*” kiáltásokkal kísérik. Maga a sámán áhítatos suttogással hívja a segítő szellemeket, és szükség esetén áldozatok bemutatásával bírja rá őket a megjelenésre: „In den Zauberliedern der Tundrajuraken werden die *taabjedsjo's* Kinder, kleine Männer, Jünglinge, junges Volk, Sendlinge, Diener, Tänzer, [Boten, Geliebten] und Witwen genannt. Ihre Zahl ist sieben, zweimal sieben, sogar viermal sieben. Auch Wolken gehören dazu. Ganjčka [egy obdorszk-környéki sámán] berichtete, dass die Geister eigene Wolken hätten.” (I. m. 162.)² A segítő szellemek megérkezését a sámán „A társak megérkeztek!” szavakkal jelenti be a jelenlevőknek, a szellemek segítségét pedig „Társak, segítsetek!” felszólítással kéri. A sámán extázisának tetőfokán közli a jelenlevőkkel a szellemek-

¹ VENJAMIN vezetője volt azoknak a misszionáriusoknak, akik az 1825—1830. években térítő munkát végeztek az európai tundrai jurákok körében (i. m. 5—6).

² A sámánénekekben feltűnik a felhők sűrű említése (Vd. 506, 517, 520, 522, 527, 530, 533—6, 539). Ezzel kapcsolatban említést érdemel, hogy DIÓSZEGI VILMOSnak „A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben” című művében több utalást találunk az emberfeletti erővel rendelkező lényeknek a felhőkkel való kapcsolatára (I. pl. 22, 24, 342, 344, 363, 364, 368, 369, 370, 376). — Érdekes az a tudósítás is, amelyet szintén LEHTISALO Mythológiájában olvashatunk: „VENJAMIN sagt, dass die europäischen Samojuden Sonne, Mond, Sterne und Wolken für niedere Geisterwesen halten, aber ihnen wird nicht geopfert. Bei Krankheiten bittet sie der Zauberer unter dem Schlagen der Trommel um Hilfe mit den Worten: »Sonne, meine Mutter, Mond, mein Grossvater, Sterne, meine Gefährten, und Wolken, nehmt ihn zu euch, und erbarmt euch des Kranken!«.” (16.) A tundrai-jurák sámánok énekeiben a sámán hívja az égi és a földalatti szellemeket is, valamint a szent helyek szellemeit (i. m. 163), úgyszintén a szent helyek szellemeinek segítőit, a szent állatokat, amelyek a sámán segítői is. A szent állatok — szamojéd felfogás szerint — a szellemek közé tartozó lények (vö. i. m. 51—6).

kel való társalgásának eredményét, és egyúttal különböző helyeken törrel vagy más éles tárggyal megsebzí magát, vagy más csodálatos dolgot végez: „Weder Feuer noch ein spitzes Gerät kann demjenigen etwas anhaben, der den Ursprung des Feuers und den des Eisens kennt. Daher kann sich ein guter Zauberer mit dem Messer schneiden.” (LEHTISALO i. m. 165.) A jó vagy rossz előjelek szerint¹ a szertartás végén újabb áldozatok bemutatására kerül sor: vagy az égben lakó istennek, *num*-nak, vagy a halálszellemnek, vagy a szellemek képmásainak mutatnak be áldozatot. „Es muss bemerkt werden,” — olvassuk a leírásban — „dass sich der Zauberer an die *taabjedsjo*'s ohne jede Unterwürfigkeit wendet und sie mit einer Art Stolz als »Genossen« bezeichnet.”

2. LEHTISALO „Juraksamojedische Volksdichtung” című művében (MSFOu. XC.) egy sámánének, amely *Purte*-folyómelléki nyelvjárást képvisel (83. sz.), a következőképpen kezdődik: *sēnēnēnānīi' χunnannānīi' sō m ta-β ā n n i' m ā l l e η k a n n ā v χēpāmmī ηāēv'nanīi' βēβrrūdū' tōββanōntu'* 'früher irgendwann zur Zeit meines Gutwerdens (d. h. als ich Zauberer wurde), in meinem Traum ihr Rauschen hörte man kommen' (474).² Ebben a mondatban feltűnik a *sōmtaβānīi' māllepkanēv* 'zur Zeit meines Gutwerdens (d. h. als ich Zauberer wurde)' kifejezés. Ugyanez a kifejezés egy obdorszki sámánénekben (102b. sz.) *sūmtaββān māleηcannv* alakban jelenik meg. A *māllepkanēv* szó LEHTISALO szótára szerint 'während, zur Zeit' jelentésű névutó. Morfológiai szempontból ez a szó locativus alak: a *māllep-* alapszóhoz, amely önállóan nem használatos, *k*. ($\sim a$. $\sim \chi$.) coaffixum és *-nvv* locativusrag járul. A szerkezet első tagja, OP. *sōmtaβānīi'* az én felfogásom szerint nem genitivusi alak, hanem egyes 1. személyű birtokosra utaló végzettel ellátott dativus, amely a jurákban — éppen úgy, mint a magyarban — a birtokos kifejezője lehet.³ A coaffixum mássalhangzó-elemének kiesésére számos példát lehetne felhozni. Az is lehetséges azonban, hogy az *-n* lativus-dativusrag coaffixum nélkül járult a *-βa* ($< *ma$) képzős igenévhez, és az *ā* hosszúsága másodlagos nyúlás eredménye. Hogy az O. *sūmtaββān* alakban volt-e személyre utaló elem, vagy pedig a szóvégi *n* egyszerűen a lativus-dativus ragja, azt egyelőre nyílt kérdésnek tekinthetjük. A *sōmta-*, *sūmta-*ige *-m + -ta* képzős származéka a *sō-*, *sū-* alapszónak. Ez a *sō-*, *sū-* alapszó a szóközépi **m* \sim **β* kiesésével keletkezett összevont alak. A 'gut' jelentésű tőszó a tagyi- és a kamasz-szamojéd kivételével minden szamojéd nyelvből ki van mutatva.

3. A fontosabb szótári adatok a következők: jur. (SCHRENK 672. sz.) *sowwō* 'gut'; (CASTR.) *sawa*, *sauwa*, Knd. mscr. (vö. PAASONEN, Beitr. 226) *soma*, *homa* 'ua.'; (REG.) *saua* 'ua.'; (BUD.) *saua* 'jó'; (SFRG.) *sowo* 'gut, angenehm, bequem, günstig, fleissig'; (LEHT. Wb. 391a) tundrai jurák O., BZ. (I), Kan. (N) *saββv* 'gut; hübsch (z. B. von Angesicht)'; BZ. (K) *saββā*; erdei jurák Lj., Sz., Nj. *χōmmvā* 'ua.'; (DONN.—JOKI: JSFOu. LVIII/1, 7) *homa* 'gut'; — jen. (CASTR.) *sowa* 'gut'; (DONN.—JOKI i. m. 13) *ōwa* 'ua.'; — selk. (CASTR.) N. *hwa*, KO., K., NP. *sō*, FO., Csl. *suo*, Jel., B., Taz., Kar. *soma* 'ua.'; (PÁPAI—HAJDÚ: NyK. LIV, 173) *sova* 'ua.'; (PROK.: Selk. Gr. 126) *soma* 'ua.'

¹ Jó előjel, ha a sámán nem érez fájdalmat, a sebe nem vérzik stb. (i. m. 157).

² LEHTISALO átírását egyszerűsítettem.

³ Egy ilyen kifejezésben, mint pl. O. *jirīnī' jānyūs* 'mein Grossvater hatte nicht' [nagyapámnak nem volt] (Vd. 538) a *nī'* végű alak semmiképpen sem fogható fel genitivusnak.

A szó etimológiáját nem ismerjük. A jurákban ebből a 'gut' jelentésű szóból az *-m + -ta*¹ összetett képző 'bessern, verbessern, gut machen, gesund machen, heilen', valamint 'gut werden, gesund werden' jelentésű igéket képez: (CASTR.) *sawamda-u* 'bessern'; (REG.) *soumta-* 'heilen'; (LEHT., Wb. 392a) O. *sūmtā* 'gut machen, verbessern, heilen', BZ. (Sj) *saβu-mtā* 'ua.', (MB) *saβomwā-s* 'gesund machen', Lj. *hōmmumtāš tāràš* '(es) muss besser gemacht werden'; — O. *χartto sūmtā* '(es) wird von selbst gut', Kis. *χūmmumtā-αυηηη* 'er wurde besser (der Kranke)' vö. O. (Vd. 534) *ηα tšekkī sōmtaβββ* 'das Kind wird (doch) gesund', Arch. (i. m. 428) *sāēβhī sōūmtā* 'meine Augen werden gut'. Meg kell jegyeznünk, hogy a 'gut' jelentésű szóból a **-ma* képző is képez 'bessern', valamint 'gut werden, sich verbessern, genesen' jelentésű igéket a jurákban: (CASTR.) *sawama-dm* 'bessern, gut werden'; (LEHT., Wb. 392a) O. *sūm-tš* 'gut werden, sich verbessern', Kan. (Sjo.) *saββōmmv* 'er genas (z. B. ein Kranker)', BZ. (U) *tikkī nī β n b ā r χ ā s a β β ō β* 'dieses dürfte, wie es scheint, nicht gesund werden', Lj. (**-ka + *-ma* képzővel, vö. AblSuff 355) *χōmīeχammwā* '(er) wurde besser (der Kranke)', vö. még (AblSuff. 38) Kan. (Sjo.) *saββōmmv* 'genas', Nj. *hōmmūmmwā* 'ua.', Arch. (Vd. 430) *sēhī* 'saβūmmv' 'mein Herz wurde gut'. — A jeniszeji-szamojédban a **β* kiesésével keletkezett *sou-* tőhöz *-huma* összetett képző járul: (CASTR.) Ch. *souhuma-ro*, B. *souhuma-do* 'sich bessern', vö. *souhudda-bo* 'bessern' (AblSuff. 355).

4. A 'zur Zeit meines Gutwerdens' kifejezésre még két érdekes adatunk van egy obdorszki sámánénekből (82. sz.): *ηάβηάντω χunnānnāntw sōmta-βīñī mālēηka n n v sūdaβāmi tañās* 'früher irgendwann zur Zeit meines Gutwerdens mein Riese war vorhanden' (Vd. 470). A *sōmtaβīñī* alak morfológiai szempontból szintén egyes I. személyű birtokosra utaló dativus, mint a fentebb tárgyalt OP. *sōmtaβāñhī* alak, azzal a különbséggel, hogy a *sōmtaβīñī* alakban a *sōmta-* igéhez **-pe + *-i* összetett igenévképző járul. A **-pe* igenévképző van meg például a jur. O. *sūdaβe* 'riesenhafter Geist, Waldkobold' szóban, a jen. *kābe, kabe* 'tot', szelk. *kūbie* 'ua.' szavakban (vö. LEHTISALO, AblSuff. 257—8), s ezt a képzőt kimutatta HAJDÚ (NyK. LXII, 55) a jur. O. *tādibe* 'Schaman, Zauberer' szóban is. A (KLAPR.) *Tadībei* 'Zauberpriester' szóban a *-bei* végzet **-pe + *-i* képzőre vezethető vissza éppen úgy, mint a (LEHT.) O. *sūdbīn ηā jēβ!* 'Todesgeist meiner Riesen!' (Vd. 525) megszólításban előforduló *sūdbī-n* alakban megjelenő *-bī* képző. — Ugyanabban a sámánénekekben a *sōmtaβīñī* alakot egy másik szókapcsolatban is megtaláljuk: *sōmtaβīñī mālēηqī* 'von der Zeit her, da ich erstarkte' (i. m. 469). A *mālēηqī* alak 'valamihez tartozást' jelentő **-ka + *-i* képzős melléknév (vö. AblSuff. 342). A ma is nagyon produktív **-ma* képzős igenévnék a jurák-szamojédban — éppen úgy, mint a finnugor nyelvekben — többféle jelentése van, így lehet nomen actionis jelentése is (vö. i. m. 91—106). Ugyanilyen jelentése lehetett egyéb jelentések mellett a ma már nem produktív **-pe*, illetőleg **-pe + *-i* igenévképzőnk is. Azok a fentebb tárgyalt szerkezetek, amelyek 'zur Zeit meines Gutwerdens' kifejezéssel vannak németre fordítva, voltaképpen kétféleképpen értelmezhetők 'jóvá (= javassá) válásomnak idején' vagy pedig: 'gyógyításomnak idején'. Azt a szerkezetet pedig, amelynek második tagja a *mālēηqī* melléknév, így fordíthatjuk magyarra: 'jóvá (javassá) válásom idejebeli' vagy pedig: 'gyógyításom idejebeli'.

¹ A *-ta* képző nem egyértelmű, a *t* hang ugyanis többféle uráli hang folytatója lehet.

5. Egyes 'gut' jelentésű szavaknak a finnugor nyelvekben is vannak 'heilen', valamint 'genesen' jelentésű igei származékai. Ilyen származékai vannak például a finnben a *paras* 'best' szó alapszavának, a **para-* 'gut' szónak: (RENV.) *parantaa* 'verbessern, heilen, aushessern', *parata*, *parantaa* 'verbessert oder gesund werden'. A *paranta-* igéből a *-ja* képző nomen agentis jelentésű igenevet képez: (GANANDER) *parandaja* 'medicus, qui refarcit'; (LÖNNR.) *parantaja* 'javító, orvos'. A finn **para-* szó 'gut' jelentésű etimológiai megfelelőjének a cseremiszből és a permi nyelvekben is vannak 'heilen', valamint 'genesen' jelentésű származékai: cser. (RAMST.) *pare-mäs* 'genesen, gesund werden', *pare-mädäs* 'heilen; gesund machen'; WICHM. (Tscher. Texte) *parë-mäm* stb. 'genesen'; (PAAS.—SIRO) *poremam* 'genesen', *poremam* 'heilen'; — zürj. (WICHM.—UOT.) *burdedni* stb. 'gesund machen, heilen', *burdedtšijnj* stb. 'sich erholen (von einer Krankheit)', *burdni* stb. 'genesen, gesund werden', *burmijnj* stb. 'gut werden'. FOKOS-FUCHS szótárában a megfelelő igei alakok mellett feltűnik egy 'Arzt' jelentésű adat: V. *burdediš* (WIED.-nál *burdödyš* 'ua.'). A votjából is vannak ide tartozó adatok: (MUNK.) *burmij-* 'genesen, gesund werden', *burmij-* 'heilen, gesund machen'.

6. A) BUDENZ JÓZSEF a magyar *jó* szóról írt cikkében (Nyr. I, 249—57) kimutatta a *jó* szó obiugor megfelelőit, és számba vette e szó származékait. Ez utóbbiak közül bennünket most a következők érdekelnek: *javul*, *javul* 'melioorem evadere, convalescere, sanari', *javas*, *javas*, *javos* ['magus, divinus vates'], *jós* 'magus, saga, incantator, divinus vates', *jog* 'dexter' [a régi nyelvben 'bonus' is], *gyógyul* 'convalescere, sanari', *gyógyít* 'sanare'. BUDENZ a *jó* szót eredetibb **jovo* alakra vezette vissza, a *jós* szót pedig eredetibb **jovos*, **jovas* alakra. — Figyelembe veendő, hogy — mint ismeretes — a *gyógyít* (régí nyelvi *jogít*, *gyógít*) és a *gyógyul* (régí nyelvi *jogul*, *jogyul*, *gyógul*) igék a 'bonus' jelentésű *-g* képzős *jog* származékai. — SETÄLÄ 1899-ben elfogadta BUDENZ magyarázatát, amely szerint a *javas* a *jó* szó származéka (JSFOu. XVII/4, 47). SETÄLÄ nem nyilvánított véleményt a *jós* szóról, valószínűleg azért, mert már ismerte SZILYnek ugyanabban az évben megjelent „Jós” című cikkét (Nyr. XXVIII, 289—92). Ebben a cikkben SZILY azt fejtette ki, hogy a *jós* a régi magyar *jonh*, *joh* 'exta, intestina' származéka. A *jós* és a *javas*, *javos* szó nem lehet egy és ugyanazon szó azért sem, mert lényeges eltérés van a jelentésükben: a *jós* nem gyógyít. Másrészt nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a *javas*, *javos* szó csak 1830 után került be a népnyelvből a szótárakba, ellenben a *jós* szó három-négy íronál is megvan már a XVI. század közepén. Ha a *jós* szó a *javas*, *javos* szóból rövidült volna, akkor a teljesebb alaknak „minden valószínűség szerint meg kellene előznie az elrövidült alakot, nem pedig háromszáz évvel utána jónie” (i. m. 290).

6. B) PAASONEN „Jós, javas, javos” című kis cikkében (NyK. XXXVII, 335—6) nem fogadja el sem BUDENZ, sem SETÄLÄ, sem pedig SZILY magyarázatát. A *jós* és a *javas*, *javos* szó összetartozik (ez utóbbi kései feljegyzése véletlen is lehet), s mindkét szó etimológiai megfelelője a cseremiszi *ju*, *jo* 'Zauber-spruch' szónak.

6. C) A két magyar szónak, a *jós*-nak és a *javas*-nak egymáshoz való viszonyát és a *jó* szóhoz való tartozását BEKE ÖDÖNNEK egy kis cikke tisztázta, amely „Jós és javas” címen (Nyr. LIX, 243) jelent meg. Ebből megtudjuk, hogy SZARVAS GÁBOR, a Magyar Nyelvőr megalapítója, 1892-ben BUDENZ JÓZSEF és BERCZIK ÁRPÁD kíséretében bejárta Göcsejt és az Őrséget a népnyelv

tanulmányozása céljából. SZARVAS GÁBOR feljegyzéseit csak 1918—1919-ben adta ki SIMONYI a Nyr.-ben. A feljegyzések közt szerepel a következő becses adat: *jós* 'parasztorvos; tudós'. A *tudós* szó a magyar népnyelvben 'javas, kuruzsló, jóvendőmondó' jelentésben használatos (vö. MTsz.). Ebből az adathól kiderül, hogy „gyógyított a *jós* is . . . Az 'orvos' jelentést igazolja a *gyógyít* (< *jogít*) ige, amely eredetileg csak annyit jelentett 'javít', amint hogy a székely *gyavit*, *gyovit* szintén azt jelenti: 'gyógyít', s a felsőöri *méggyóbit* 'meggyógyít'.”

6. D) Figyelmet érdemel, hogy a *jó* szó etimológiai megfelelőjének egyes osztják nyelvjárásokban 'gut; gesund' jelentése van; a szó egyes igei származékainak 'gesund werden, genesen', valamint 'heilen' jelentését ismerjük: (PATK.) *jimem* 'gesund werden, genesen'; (PÁPAY—BEKE) *jamalt-* 'heilen'; (KARJ.—TOIV.) ED. *iamattaptavá, iamattavá* 'heilen, zuwachsen lassen (eine Wunde)', C. *iamattavá* 'heilen, bessern, ganz, gesund machen (z. B. eine Wunde)'. Vö. vog. (KANN., Vok. 35) *ilt-, ielt-, iält-* stb. 'gesund od. geheilt werden'.

7. Érdekes dolgozat jelent meg legújabban „A szamojéd sámánok kategóriáiról” címen HAJDÚ PÉTERTŐL (NyK. LXII, 51—71). A szerző nyelvészeti és egyúttal néprajzi szempontból is azt vizsgálja meg, hogy a szamojéd népeknél milyen mértékben ismeretes a sámánoknak képességeik szerint való kategorizálása, és hogy melyek e kategorizálás nyelvi kifejezési formái. A szibériai sámánhitű népeknél leggyakrabban a sámánoknak három kategóriába való sorolása található meg. A legmagasabb kategóriába azok a sámánok tartoznak, akik az égben lakó, valamint a földi és földalatti szellemekkel érintkeznek, míg a gyógyítással foglalkozó sámánok általában a középső kategóriába tartoznak. Ami a szamojéd népeket illeti, a sámánok közötti különbségek leghatározottabban a jéniszjei szamojédoknál jelentkeznek (a feladatkörök elkülönülése náluk külsőségekben is megnyilvánul). A leggazdagabb nyelvi anyag a jurákoktól áll rendelkezésre, viszont a sámánok kategóriái a jurákoknál nem különülnek el olyan határozottan, mint a jéniszjei szamojédoknál.

8. Ha mármost megvizsgáljuk azokat a jurák sámánénekeket, amelyekben a tárgyalt 'zur Zeit meines Gutwerdens' ['jóvá- (javassá-) válásomnak idején', illetőleg 'gyógyításomnak idején'] kifejezések előfordulnak, meg kell állapítanunk, hogy ezeket az énekeket hatalmas, nagyképeességű sámánok énekelték, akiknek árnyékletke vasból kovácsolt rénőkör [vagy más állat] alakjában (vö. LEHTISALO, Myth. 115, 154, 159—60) repült¹ a szellemek birodalmába: „In der Gestalt eines eisernen männlichen Renttieres meine Flügel gänzlich lasse ich heulen (d. h. ich fliege so schnell)” (Vd. 475) vagy: „Fee der Landzungenanhöhe der Wolken, meine eiserne Gestalt blieb dort” (i. m. 476). Ugyanezeket a sámánokat megillette az „égbeugró” (vö. HAJDÚ: i. h. 57) jelző is: „Ich sprang doch auf, in eines eisernen männlichen Renttieres Gestalt schlug ich vorwärts aus” (Vd. 476).

9. A gyógyítás tehát a jurákoknál — és valószínűleg általában a szamojédoknál — beletartozott a legmagasabb kategóriába sorolható leghatalmasabb férfisámánok feladatkörébe. A mondák szerint voltak sámánok, akik a halot-

¹ T. I. ITKONEN szerint a lappoknál a legmagasabb kategóriába azok a sámánok tartoznak, akik repülni is tudnak (vö. HAJDÚ: i. h. 53). — A magyar táltos repülésére vö. pl. DIÓSZEGI két adatát (A sámánhit emlékei. . . 26, 375).

takat is életre ébresztették (vö. LEHTISALO, Myth. 123). Hogy a gyógyítás a sámán elsőrangú feladatai közé tartozott, azt igazolja a következő idézet is KAI DONNER „Siperian samojedien keskuudessa” [A szibériai szamojédek között] című művéből: „... először is néhány szót kell szólnom arról az érdeklődést keltő személyről, akit a mindennapi beszédben sámánnak neveznek, és aki a szamojédek számára a hitvilágukhoz tartozó dolgokban valóban éppen annyira nélkülözhetetlen, mint amennyire az orvosként¹ és tanácsadóként az élet minden körülménye között. Az igazi sámán, az olyan aki valóban isteni rendelésből vált közvetítővé az emberek és a szellemek világa között, mindig férfi. Vannak ugyan férfiak és nők, akik foglalkozásszerűen gyakorolják a jóslást, és a maguk módján varázslással segítenek a betegeken, de ezek többnyire csalók; ezek számára lehetetlenség, hogy felemelkedjenek az igazi sámán magas színvonalára, vagy hogy megszerezzék maguknak azok tekintélyét. Az igazi sámánok nagy tiszteletnek örvendenek embertársaik között, és — amennyire megítélhettem — tehetségesebbek a többieknél. Azon felül nagy költői képességgel és képzelőerővel rendelkeznek...” (I. m. 142—3.)

10. Hogy a gyógyítás az európai jurákoknál is foglalkozássá válhatott, és hogy a gyógyítás mesterségét nők is gyakorolhatták, bizonyítja pl. a LEHTISALO Volksdichtungjában található prózában feljegyzett ének, „Zaubergesang des Mütterchens” (545—6), amely Bolsaja Zemlja nyelvjárását képviseli. Ez az ének arra vall, hogy a jurákoknak is voltak (és bizonyára ma is vannak) gyógyítóasszonyai, „jvasasszonyai”, akik a varázsdobot is verték, a sámánsapkát is fejükre tették, a segítő szellemeket is hívták, de ők maguk a szellemek birodalmába nem juthattak el.

N. SEBESTYÉN IRÉN

Részletek a határozós összetételek fejezetéből*

I.

Általános szempontok a határozós összetételekre vonatkozólag

I. Van-e egyáltalában határozós összetétel? Nem egyszerűen külsőséges és voltaképpen alaptalan szokás-e, hogy némely határozós szerkezeteket egybeírunk?

SIMONYI (Nyr. IV, 104—5) „A szavak összetétele” című korai — ezen a téren számos tekintetben úttörő — tanulmánya bevezetésében 1875-ben ekként ír: „Továbbá [összeírják bizonyos esetekben] a határozót az igével: *szemenszedett, kézrekeríteni, észrevette, félrerúg, karanfogvást, odahívják, hovávaló, fenkített, hazaért*. Az pedig szabály a mi helyesírásunkban, hogy az ok nélkül igekötőknek nevezett rövidebb helyhatározókat az igével egybe írjuk: *visszalép, bejön, kifut, beszáll, föláll* stb. Hogy mind ez elsorolt esetekben nem összetételekkel, hanem csak összeirt szavakkal van dolgunk, azt hiszem, nem szoruló bizonyításra.” Majd a dolgozat későbbi részében (i. h. 490—1) így nyilatko-

¹ RÓHEIM GÉZÁRA való hivatkozással DIÓSZEGI is megállapítja, hogy a magyar „táltos gyógyító szerepe kétségtelen, és kétségtelen a gyógyítás »samanisztikus« módja is” (i. m. 362).

* Mutatványok az összetételeket és e körben a határozós összetételeket tárgyaló tanulmányomból.

zik: „Az ige valódi összetételt soha sem képez az ugor nyelvekben épp oly kevésbé mint az indogermán nyelvekben.”

SIMONYI Nyelvtanából (174, 290) 1879—1880-ban már másféle felfogás olvasható ki: „Többnyire határozók egyesülnek az igével, még pedig: (a) ragos főnevek és névmások; p. észrevesz, végrehajt, félrebeszél, félreért, félbenhagy, abbanhagy, agyonüt; — (b) határozó szók; p. odaadja, rajtakapták, nekiáll, beleugrik; bejön, kimegy, fölfog stb. Ezek az ige-
kel összekötött határozó szók az úgy nevezett ige kötők...”

SZINNYEI Magyar Nyelvében (15. kiad. 24) idevágóan az alábbiakat mondja: „A tulajdonság- és a számjelző meg a jelzett fogalom közötti viszony-
nak nincsen jele; a cselekvés és a körülménye közötti viszony jele az összetétel-
ben is megmarad (pl. félretesz), ha pedig nincs jele, akkor az összetételben is
jelöletlen (pl. fölemel; föl ebből: fölé); tehát ezekben az esetekben a két szó
összetételével sem egyebet nem fejezünk ki, mint összetevésük nélkül, sem a
kifejezés alakja nem különbözik, azért a tulajdonság- vagy szám-
jelzős meg a határozós összetételek nem is igazi
összetételek. Csak azért írjuk őket egybe, mint a valódi összetételeket,
mivel egy hangsúly alá foglaljuk két alkotórészüket. Azonban pl. a fiatal
jelző éppúgy megszorítja az asszony fogalom körét, mint a vén szó, s amazt
éppúgy egybeejtjük a jelzett szóval, mint az utóbbit, de mégsem írjuk: fiatal-
asszony, hanem fiatal asszony, holott a másikat rendszerint így írjuk: vén-
asszony, nem pedig: vén asszony. De már pl. a vén ember, vén zsupori stb. külön
íródnak. Így: lépre csal, tetten ér, ellenben: félre csal, utolér. Ebben tehát követ-
kezetlen a helyesírásunk, s ennek a bajnak egyetlen orvossága az volna, ha a
nem-valódi összetételeket egyáltalában nem írnök egybe. — A határozós
összetételek nem-valódi voltát világosan mutatja az, hogy a határozó előtag,
még az ú. n. ige kötő is, minduntalan elválik az utótagtól, sőt mögéje is
kerül, pl. visszavonul, vissza is vonul, nem vonul vissza.”

2. Amint vizsgálódásainkból kiderül, SIMONYI és főképpen SZINNYEI megjegyzéseiben van némi, sőt nem kevés igazság, de az korántsem állja meg a helyét, hogy a határozós összetétel kategóriáját nem lehet felvennünk. Az összetételnek helytelen a lényegéhez számítani azt, hogy a mondatban szoká-
sos szerkesztésmódtól, a szószerkezet, a szintagma „rendes” alaktani formáitól
eltérő alakulásban kell jelentkeznie. Szerintem itt is döntő a jelentéstani
szempont: — amint már kiemeltem — az, hogy az elemek együtteséhez nem
fűződik a képzetváltás mozzanata, a szókapcsolat e g y szóként hat.

Tehát van határozós összetétel!

3. A határozós összetételeket az utótag szempontjából az alanyos és
tárgyas összetételekhez hasonlóan osztályozhatjuk fajokká, illetőleg alfajokká,
annyiban, hogy az utótagjuk lehet 1. ige, 2. igenév, 3. igei eredetű főnév. És
lehet még az utótagjuk — ebben az alanyos összetétellel egyeznek — 4. nem
igei eredetű névszó is. A további osztályozást azonban más szempontokból
kell végrehajtani.

Felvetődik az a lehetőség, hogy az előtag, vagyis az eredetileg határozói
bővítmény jelentését és alakját vegyük tekintetbe az osztályozásnál.

Ha az előtag jelentését vagy másképpen megfogalmazva: szófajiságát
vesszük figyelembe, akkor SIMONYIval és SZINNYEIVel (i. h.-ek) azt mondhat-
juk, hogy az előtag lehet határozóragos névszó (névmás) vagy pedig határozó-
szó: adverbium (igekötő). Ezt mondhatjuk, ha a jelenlegi leíró nyelvtan

szemlélete alapjára helyezkedünk, illetőleg a nyelv mostani metszetéhez igazodunk. Történeti szempontból ez nem valami lényeges különbség, mivel a határozószókról a nyelvtörténet és nyelvhasználat révén kimutatható, hogy azok ragos vagy ragtalan névszók, amelyek a későbbi vagy mostani nyelvérzék számára eredeti szócsaládjuktól jelentéstani és alakítani vagy hangtani tekintetben elszigetelődtek. — Még számolni szoktak és szoktunk azzal is, hogy az előtagul alkalmazott határozószó igekötő-e. A határozószók és igekötők viszonyának, illetőleg az igekötők mivoltának kérdését alább kívánjuk érdemlegesen megtárgyalni.

Ha az előtag alakjára vagyunk tekintettel, akkor két fő alakjellegét különböztethetünk meg az egyes fajokon, alfajokon belül: jelölt és jelöletlen formákat. Egyébként ha a jelöletlen alakulatokat történetileg nézzük, ez a kategória erősen megcsappan, mert hiszen a határozószókat és igekötőket — illetőleg egy részüket — csak mostani állapotukban, a mostani nyelvérzék fel fogásában minősíthetjük jelöletlennek, történeti előzményeiken ott van a viszonyjelölő alakítani elem, amely azonban vagy eltűnt hangtani indítéknál fogva, vagy pedig elhomályosodott funkcionális szempontból. — A határozói összetételek — régi és új vagy legújabb keletű — jelöletlenségének kérdésével — a jelenségeknek nehezen rendszerezhető volta miatt — egy külön részletben foglalkozunk, és az osztálynak a fajokon aluli rendszerezésében az előtagnak nem az alakját, hanem inkább a jelentéstermészetét, illetőleg szófaji mineműségét vesszük figyelembe. Így aszerint különböztetünk meg a g a z a t o k a t, hogy az előtag: α) névszó vagy névmás, β) határozószó vagy igekötő, γ) határozói igenév.

II.

Észrevételek az igekötők kérdésköréhez

1. Feldolgozásomban a határozós összetételek 1. fajaként azokat az alakulatokat tárgyalom, amelyekben az utótag ige. Közülük α) ágazatul az olyan elemeket veszem elő, amelyeknek előtagja névszó vagy névmás, β) ágazatul meg azokat, amelyeknek az előtagja határozószó vagy igekötő.

Tanulmányomnak e két ágazatra vonatkozó szakaszaiból egyes részeket ismertettem „Az igekötők mivoltához és keletkezéséhez” című közleményemben (MNy. LV, 181—4). — Az alábbiak megjelölése talán a bennük foglalt helyesírási vonatkozású megjegyzések miatt is időszerű lehet.

2. A régiségben gyakoriak az igekötő-párokkal alakult igék. — Ilyenek: *el-ki*: PéldK.: *el ki vonsz*; ÉrsK.: *el ki von, el ki szökik*; ÉrdyK.: *el ki visz*; stb. — *el-be*: KazK.: *el be vet*; ÉrdyK.: *el be taszít*; stb. — *el-fel*: Mel.: „*El felvön* engem”; MA.: Scult.: *el felvon*; stb. — *el-le*: MA: Bibl.: *elletör*; Born.: „Az kit akar, szekiből *el leveti*, az kit akar, esmeg *el felemeli*”; stb. — Vagyis az egymást követő két igekötő közül az első az *el*, s a példákából kitűnőleg nyomatékosító funkcióban járul az igekötős ige elé. Hogy miképpen jutott ehhez a funkcióhoz, azt egy külön közleményben világítom meg, amelyben az *el* és néhány más igekötő keletkezését és fejlődését tárgyalom majd.

Csak érintem ezúttal, hogy mostani nyelvallapotunkban meglehetősen eleven az igekötő-kettőztetés: *el-elnézem, meg-megállnak, be-betekint, ki-kimegy, föl-fölnyög, le-lecsukódott, rá-rányítottak*. Komáromi Istvánnál 1651-ben talál-

kozunk ilyennel: „Az teremtetett természetet az ő keduekért *el-eltérengette*.” Az igekötő megkettőztetésével is leginkább frequentatív jelentés jár együtt.

3. Az igekötőként szereplő vagy igekötő gyanánt szerepeltetett határozószók között vannak olyanok, amelyek hajlanak a személyi vonatkozás formai feltüntetésére. Ilyenek különösen: *alá, belé, felé, fölé, hozzá, mellé, neki, reá* vagy *rá, rajta, utána*. — Lehet-e összetétel az olyan szókapcsolat, amely a személyi vonatkoztatás különbségének megfelelően előtagjának az alakját változtatja? Azt hiszem, alig fér hozzá kétség, hogy nem lehet. De akkor igekötő sem lehet az első elem, s így a két elem összeírása nem megokolt. Nem lehet tehát nem helyeselnünk a HelySzab.¹⁰ 165. pontjában olvasható rendelkezést: „Különírjuk természetesen az igétől az ilyenfajta [igekötőként is használatos] határozószóknak személyre vonatkoztatott formáit is: *hozzám lépett, hozzád vágta (a könyvet), hozzá írta (a verset), neki megy (a levél), mellénk állott, rátok néztem, utánuk szaladt* stb.” A 2. és 3. személyű, valamint a többes 3. személyű, vagyis személyragot hordó formák különírásával csakugyan rendben van a dolog, de bizonytalanság forog fenn arra nézve, hogy mi történjék a jelenlegi nyelvérzék számára formans nélkülinek tetsző *alá, belé* stb. alakok írásával. A HelySzab. idézett pontjában az egyik példa: *hozzá írta (a verset)*. És miképpen oldjuk meg a külön- és egybeírás kérdését ilyen esetben: *Az akkor elkészült részhez utóbb még hozzá írta ezeket a megjegyzéseket...?* Vagy hogyan alakuljanak a következők: *neki megy (a levél)*, ellenben *nekimegy a fának?* továbbá: *Nekem jött a levél*, ellenben: *A Feri nekemjött és majdnem feldöntött?* Vagy az utóbbi is legyen *nekem jött?* Az *alá, belé, hozzá* stb. végén nincs birtokos személyrag, azonban — mint számtalan más körben — a raggal ellátott formákhoz való viszonyítás révén nyerhetik a 3. személy funkcióját. Vagyis a személyre vonatkoztatás hiánya velük kapcsolatban csak látszat, s nem vagyok nagyon meggyőződve arról, hogy ez a látszat elegendő alap az egybeírásukra. Amde amint az *alája, beléje, feléje, melléje, vele* stb., úgy az *utána* meg a *rajta* is világosan személyragozott és a mostani nyelvallapotban is annak érzett formák. Ennélfogva amikor az *alája*-féleket különírjuk, az *utána* és *rajta* egybeírása némileg következetlenség.

4. Az igekötős és általában a határozós, sőt a tárgyias összetételek is bizonyos rendhagyóságokat mutatnak az összetétel alaki állandóságának követelményével szemben, ha az utótag verbum finitum vagy — némely esetben — főnévi igenév.

A HelySzab. 1915-től 1946-ig 145.: „Egybeírjuk az igével az *igekötőt* és gyakran más igekötőszerű határozót (akkor), ha közvetlenül az *ige előtt áll és rája vonatkozik*”. Az 1950. évi 9. kiadás 157. ugyanígy, csak a zárójelbe tett „akkor” a különbség. A 10. kiadás 162. szerint: „Az igekötőt egybeírjuk az *igével* akkor, ha közvetlenül az *ige előtt áll és rája vonatkozik*”. — Ez így helyes, de nem elegendő. Tudniillik nemcsak az igekötőt írjuk egybe az igével, hanem minden határozót, amely az igével összetétellé forrt össze. Persze ezzel együtt járna az a felfogás, hogy csupán az lehet igekötő, ami összetétel, de nem okvetlenül összetétel az, aminek első eleme igekötő gyanánt kezeltetik. Ebből kifolyólag még kevesebb jogosultsága volna az „igekötőszerű határozó” felvételének, minthogy határozóból válik az igekötő és nem fordítva.

Amikor a kiemelés egyes módozataival kapcsolatos indítékok az állítvány szórendi helyzetét megváltoztatják, az igekötők vagy általában a hatá-

rozós összetételek határozói elemei, továbbá a tárgyias összetételek tárgyi elemei elhagyják igéjüket, illetőleg az ige előtti helyről az ige mögé — gyakran nem közvetlen utána, hanem más mondatrész vagy mondatrészek által elkülönített helyre — váltanak át.

Az alábbi példákkal jellemezhető jelenségre gondolunk. — Tárgyias összetételek: „*Egyetértes velem?*”: „Nem értek egyet veled.” „Nem értek veled egyet.” „*Egyet* nem nagyon érthetek veletek ilyenekben.” | „*Jótállok értetek.*”: „*Állj jót* akkor értük te!” „*Jót* ne állj ilyen emberért!” | „Az öreg Mihály egy kicsit *nagyot*hall.”: „Nem *hall* a Pista bácsi is egy kissé *nagyot*?” — Határozós összetételek: „*Rögtön észre*vette a csejt.”: „Hogyan *vetted észre* a szándékát?” „Nem *vette* jó darabig *észre* a gonosz mesterkedést.” „Alig hiszem, hogy *észre* ne *vett* volna téged.” | „Gyorsan *elolvassa* a levelet.”: „Ki *olvasta el* a rendeletet?” „A Pista csökönyösen még csak *el* sem szokta *olvasni* a leckét.”

Az *agyonüt* összetétel. Az *Üsd agyon! Üssem agyon?* pedig nem számít annak, noha a két elem közvetlenül érintkezik egymással? — A bővítménynek nem okvetlenül kell előtte állni a bővítettnek a mondatban, a szerkezetben; tehát nem okvetlenül kellene a bővítménynek előtagul szerepelni az összetételben sem. — A fölvetett kérdésnek a taglalásába e helyen nem kívánunk belebocsátkozni.¹ Annyit mégis megemlítünk, hogy helyesírástörténetünkben nem ritkán az igét követő igekötőt kötőjellel kapcsolták az igehez. Például: Gvadányi: A világnak köz. hist. 1796. I, 57: „Ezen víz [a Nílus] hét ágakban *dül-bé* [Egyiptusba] éppen így *foly-bé* a Duna vize is a Fekete Tengerbe” | FalNót. IV. r.: „Ő [a Duna] ezen tengerbe *foly-bé* hét folyással” (CSEFKÓ: MNy. XLVII, 71). Ezt tanúságául tekinthetjük annak, hogy az ige és a hátra került igekötő között kötőjellel szemléltetendő összetartozást éreztek.

Az, hogy a *félbehagy* sorrendű alakokkal a „*Hagyd* azonnal *félbe!*” „Nem *hagyta* mindjárt *félbe.*” „*Félbe* nem *hagyta volna* semmiért.” fordulatokban jelentkező formák váltakoznak, nem mond ellene a *félbehagy* kifejezés összetétel jellegének. — A korábbi szó szerkezet állapottal együttjáró mondatbeli formálás-lehetőségek: a szórendnek bizonyos funkciókhoz való rugalmas alkalmazkodása mint hagyományos alakításmód érvényes maradt akkor is, amikor a szó szerkezet jelentéstanilag összetétellé vált. Egyike ez a számos esetnek, amelyben a formai és jelentésbeli mozzanatok nem vágnak egybe a nyelvben. Meg kell itt is értenünk, hogy a nyelv tényei — általában a tények! — összecsapnak a mi kimesterkélt és kimesterkélhető fogalmaink, szabályaink fölött.

III.

Igenévi előtagú határozós összetételek

I. A határozós összetételek igei utótagú (1.) fajának γ ágazatául fentebb azokat az elemeket jelöltük meg, amelyekben az előtag határozói igenév, illetőleg határozóragos igenév.

Ilyen az először Beythénél megjelenő *nyilván tart* (NySz. *tart* szól.).

Ebbe az ágazatba különösen olyan alakulatok foglalhatók bele, amelyekben az előtagul szolgáló határozóragos igenév vagy — ami nyelvtörténetileg

¹ Mi az oka és mi a velejárója annak, hogy az igekötők többsége a németben is mögéje kerül az ige nek, — és különírva?! Ez nem csekély mértékben eshetik latba magyarázatainkban mint szempont vagy analógia, de nem mint genetikus előzmény.

ugyanaz — határozói igenév világos etimológiai kapcsolatban van az igei utótaggal.

2. Már legrégebb bibliafordításunkban találkozunk az olyan fordulatokkal — mégpedig nem is éppen elvétve —, amelyekben az igéhez az illető ige tövéből való *-ván, -vén* képzős határozói igenév járul. KÁROLY SÁNDOR adja gondos összeállításukat „Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában” című munkájának „A *-ván, -vén (-va, -ve)* képzős határozói igenév” című fejezetében (185—6, 188). Adatai közül idézek néhányat: BécsiK. 16: „... ha *maradvan megmaradandotoc* bõjtoebèn: si manentes permanseritis” | uo. 248: „Ne *bèzèllètec bèzeluen*: Ne loquamini loquentes” | uo. 264, 271: „mert *iquen èliq*: quia veniens veniet” || ApocK. 99: „*Mènwèn mennèkuala*. . . *Jõben* kedig *ìõnek uala*: Euntes ibant. . . Venientes autem venient” (125. zsoltár). Tehát át nem ható igék esetében. — BécsiK. 19: „mert azoknac istènè *aduan* neked *agga* azokat: tradens tradet” (~SzékK. 24: „mert *aduan aja* te kezdedbe”) | uo. 230: „*Valobizon megtrøuen* nem *trøqm meg* Jacobnac hazat: conterens non conteram” | uo. 302: „ha *halgatuan meghalगतangatoc* tv vratoc. . . zauat: si auditu audieritis vocem” || MünchK. 38: „*latuan lattoc*: videntes videbitis | uo. 38: „*latuan* nem *latnac*: videntes non vident” | uo. 77: „*latuan lassanac*: videntes videant” | uo. 126: „*latuan* ne *lassanac*: videntes non videant” | uo. 38: „*haluan* nem *halnac*: audientes non audiunt” | uo. 77: „*haluan hallanac*: audientes audiunt” || ApocK. 103: „*Ò õzuegek meg alduan meg aldom*: Viduam eius benedicens benedicam”. Tehát átható igék esetében.

KÁROLY a *-ván, -vén (-va, -ve)* képzős határozói igenév jelentésébeli akcióminőséget és időviszonyítást tárgyaló szakaszában (i. m. 153) magyarázza is, mégpedig jól magyarázza az idézetekben bemutatott — ahogy ő mondja — szerkezeteket. Eszerint az ilyen figura etymologicák egy részében a tekintet-határozással, illetőleg utóbb (186, 187): szorosabb értelemben vett módhatározással egybekötött nyomatékosítás úgy fejeződik ki, hogy a két elem akcióminősége szempontjából az igenév tartós történésű, az ige pedig igekötővel, esetleg bővítménnyel perfektivált. KÁROLY különben joggal emeli ki, hogy a latin eredetiben is meglevő igeneves kapcsolatokhoz mérve a magyar nem pusztá tükrökifejezés, hanem lényeges önállóságot mutat abban, hogy az akcióminőségi különbség feltüntetése révén erősebb nyomatékot érvényesít.

A KÁROLY-féle adatokat szaporíthatjuk a későbbi emlékekből. Így van: JordK. (729): „*Lathwan lataam* az en nepemnek nyomorwsagat: Videns vidi adflictionem populi mei” (Ap. Csel. 7 : 34.). ÉrdyK. 513: „*Lathwan latom* mert aldot es bodog vagy. . .” — Károlyi Péter: A halálról. 1575.: „Valamikor on eszel, *meg haluan meg holz*” és Szatmár-Némethi: Halotti Centuria. 1683.: „*halván meg-halsz*”. Ők tehát *meg* igekötős és határozói igeneves fordulattal adják vissza a Genesis-beli (2 : 17.) *morte morieris*-t, eltérően a HB.-től, valamint ennek JordK. (10)-beli folytatásától: „Merth valaméel napon eyendõl *halalnak halalawal halz meg*”. Összevethető velük még: Pósházi: Igazság. 1669.: „Ugy tanállya Abimeleket vélle, *szõrnyû halált meg-hal*”; Fabó András: Az 1662-i országgyűlés: „Kínzás után *szõrnyû halált megholt*”.

3. A mostan járatos *kérve-kér, kapva-kap* és *várva-vár*, a SIMONYITÓL (MHat. I, 176) felhozott és Juhász Gyula Petőfi-centenárium versében előforduló *futva-fut* („*Ès futva futnak dúvadak riadtan*”),¹ a Zrínyi Symbolumának

¹ Magam és több más megkérdezett nem tapasztaltuk újabban való használatát.

Előbeszédéből idézhető *tudva tud*, a Csokonai „Tihanyi echóhoz” című költeményebeli *sírva sírok*¹; a Kardos Adorjánról nevezett 1806. évi vitairatban (25) előforduló *keresve keres, 's ohajtva ohajt*: ugyancsak figura etymologicák, amelyekben a *-va, -ve* képzős határozói igenév, azaz voltaképpen *-á, -é* lativusi ragos igenév előzi meg a verbum finitumot. — Csúzinál fölmerül *tudván-tud*, amelyben az előtag megint *-n* ragra végződik.

4. KÁROLY — mint láttuk — a *-ván, -vén* végződésű elemet tartalmazó figura etymologicás fordulatot „szerkezet”-nek jelöli meg. Én azt hiszem, hogy a *jövéen eljő*-féle, vagyis az igekötős második elemmel alakult fordulatok csakugyan szerkezetek, minthogy az akciómínőség különbségére utalás viszonyításmozzanat, s így bizonyos képzetváltást vont maga után. Ellenben a *látván lát, adván ad*-féle fordulatokkal kapcsolatban az az érzésem, hogy azok összetétel felé hajló alakulatoknak foghatók fel. Nézetem szerint még határozottabban összetételnek tekinthetők a *kérve-kér, várva-vár*-féle alakulatok, s ezért nem tartom különösen szerencsésnek, hogy a HelySzab. legújabb kiadása a két elem közül eltávolította a kötőjelet.

5. A régiségben nagy számú és tartozékaiban többnyire gyakori használatú csoportot tesznek az ilyen alakulatok: *nőttön-nő, folyton-foly, fogyton-fogy, járton-jár, futton-fut, szaladton-szalad, szállton-száll, vitten-visz, gyűlton-gyűl, győztön-győz, újulton-újul, nézten-néz, tudton-tud, hitten-hisz* stb. (NySz. és még MHat. I, 176). — Közülük a *nőttön-nő* járatos ma és még talán valamennyire a *folyton foly* (CzF. I, 897 *folyton* al.). CzF. (II, 976 *futton* al.) ismeri a *futtonfut*-ot.

Figura etymologicák: előtagjuk *-t* képzős melléknévi vagy főnévi funkciójú igenév *-n* mód-, illetőleg állapothatározói raggal.

Born.: Evang. és MA: Scult. feltűnik *gyűjtön-gyűjt*, Bornemisánál, aki — úgy látszik — kedvelte az ilyenféle fordulatokat, így: „... hogy csak *rakton rakyc* es *gyűytön gyűytsúc*”. Meliustól kezdve Pázmány, Zrínyi stb.: *újítton újít*. Telegdi: Evang. 1577—1580.: *Kialton kialtyac*. — Az utóbbiak abban térnek el az iméntiektől, hogy bennük nem a *-t* képzős származék veszi fel az *-n* ragot, hanem a *t* végű igetűhöz járul *n*. Ez esetekben tehát a *t + n* együttesétől kiváltott külalaki analógia érvényesült. Így léphetett az *újítton-újít* az *újulton-újul* mellé. A *futton-fut* valószínűleg nem így lett, hanem a. m. *futot(t)on-fut*.

Ami az előzőleg számba vett alakulatok jelentését illeti, azt mondhatjuk róluk, hogy részben gyakoriságot vagy folytonosságot fejeznek ki, részben, sőt nagyobb részben fokozó értelmük van nekik is.

Az ilyen határozós előtagú etimológiai szókapcsolatok alakulásuk és jelentésfunkciójuk tekintetében összevethetők a *jön-jön, megy-megy, nézi-nézi, várja-várja* kettőztetésekkel.

A *nőttön-nő*-féle kifejezésekkel behatóan foglalkozik KELEMEN JÓZSEF (Pais-Eml. 145—50). Tájékoztat a rá vonatkozó irodalomról, és gazdag adatanyag alapján mutat rá arra, hogy az emfatikus nyelvi forma használatának virágkora a XVI—XVII. század.

6. Előkerül a régiségben *tudott tud* is: „Ha az ember *tudott tudná* az jövendőt, bizon régen kiköltöztem volna az országból is” (TörtT.² III, 326). Nem világos előttem, miként keletkezett a fordulat. Esetleg: „*tudott* (ismert) volna a jövendő” és „*tudná* a jövendőt” vegyülésével?

¹ BERRÁR JOLÁN figyelmeztetett rá.

7. Hasonlítanak a fentiekhez a *tudni tudom, látni láttuk, venni vettem, járni jár, jönni jöhetnek*-féle szó-, illetőleg alakkapcsolatok is, de csak bizonyos mértékig. Az utóbbiak ugyanis nem az imént jelzett jelentéskörnek a kifejező eszközei közé tartoznak, hanem valami „megszorítás, korlátozás, aláértékelés” jelentés fűződik hozzájuk, s a fordulat ellentétes mondattal folytatódik. Ezekben a főnévi igenevet SIMONYIVAL együtt (MHat. II, 299—300) valami módhatározó-félének, közelebbről tekintethatározónak foghatjuk fel. — Egyébként rokoníthatók az ilyen népnyelvi fordulatokkal: *hallást hallottam; látást láttam; ülést nem ültem* (vö. MHat. II, 300).

A *kérve kér, halván (meg)hal, halállal hal, halált hal, látni láttam, látást láttam* alakulatokat, valamint a velük összevethető rokon és nem rokon nyelvi alakulatokat tárgyalja FOKOS DÁVID „A figura etymologica” című dolgozatában (Nyr. LX.), majd ennek a finnugor mozzanatokat előtérbe állító „Die etymologischen Figuren der finnisch-ugrischen Sprachen” című változatában (UJb. XII.).

PAIS DEZSÓ

Gondolatok a magyar igéről

1. Hagyományos szellemű nyelvtanaink — a nemzetközi grammatikai tradíciónak megfelelően — nyelvünknek azokat a szavait nevezik igéknek, amelyek „cselekvést, létezést, történést fejeznek ki”. Nyilvánvaló, hogy ha e definíció helytálló lenne, akkor a magyar nyelv legideálisabb, legteljesebb igéjének a *cselekvés* szót kellene tartanunk. De olyan főneveink is, mint *ugrás, futás, sőt hullám, villám, tűz, apály, dagály* stb. mind igék lennének, mivel ezek jelentése is tartalmazza a cselekvés, illetőleg történés mozzanatait. Igéinket tehát — csakúgy, mint nyelvünk egyéb szó-osztályait — jelentésük alapján nem tudjuk egyértelműen és kimerítően meghatározni. Suba alatt, be nem vallottan a régi felfogás sem a jelentése alapján különítette el az igét az egyéb típusú szóktól, amit jól mutat az a körülmény, hogy a cselekvést jelentő *futás*-féléket nem sorolta az igék közé, hanem a főnevekhez osztotta be. Pedig a főnév hagyományos, ugyancsak szemantikai természetű definíciója alapján máshol lenne a helyük.

Mivel a jelentés alapján való elhatárolás útja nem kielégítő, másképpen kell eljárunk. Igének nevezzük — a továbbiak folyamán — a magyar nyelv mindazon szavait, amelyek bizonyos tipikus szintaktikai helyzetekben és meghatározott járulékok kíséretében léphetnek fel. Éppen e szintaktikai helyzetek és járulékok — ez utóbbiak együttese teszi ki a magyar ige paradigmáját — képezik érdeklődésünk egyik fő tárgyát.

2. Általában az úgynevezett normális, tehát „nem rendhagyó” igeire leszünk tekintettel, de dolgozatunk utolsó pontjában érintjük a rendhagyó igéket is. Mindenekelőtt azt nézzük meg, hogy egy szokványos magyar ige esetében a kialakult szokásnak megfelelően milyen alakokkal kell számolnunk:

- I. a) *várok, vársz, vár, várunk, vártok, várnak*
- b) *várom, várod, várja, várjuk, várjátok, várják, várlak*
- II. a) *vártam, vártál, várt, vártunk, vártatok, vártak*
- b) *vártam, vártad, várta, vártuk, vártátok, várták, vártalak*

- III. a) *várnék, várnál, várna, várnánk, várnátok, várnának*
 b) *várnám, várnád, várná, várnánk, várnátok, várnák, várnálak*
 IV. a) *várjak, várjál, (várj), várjon, várjunk, várjatok, várjanak*
 b) *várjam, várjad (várd), várja, várjuk, várjátok, várják, várjalak*
 V. *várnom, várnod, várnia, várnunk, várnotok, várniuk*
 VI. *vártam volna, vártál volna, várt volna stb.*
 VII. *várni fogok, várni fogsz, várni fog stb.*
 VIII. *váró, várva, várván, várt, várandó*
 IX. *várni*

3. Először érintsük azokat az alakokat, amelyeknek — tüzetesebb mérlegelés után — szerintünk nincs keresni valójuk a 2. szakaszban ismertetett kiinduló paradigmában.

Ami a VII., tehát *várni fogok* típust, vagyis a magyar ige úgynevezett jövő idejét, futurumát illeti, azt ki kell zárunk a paradigmából. Ki kell zárunk azért, mert a *várni fogok* típus nem alaktani, hanem szintaktikai jellegű. Ha a *várni fogok, várni fogsz stb.* vagy *várni fogom, várni fogod stb.* kombinációkat az igéi paradigma részének tekintenénk, akkor a teljesen hasonló szerkesztésű *várni akarok, várni kívánok, várni szándékozom stb.* szerkezeteket is az igéi paradigma részeinek kellene felfognunk, s futurum mellett optativumról, desiderativumról stb. is kellene beszélnünk. Pontosan annyi féle „...um”-ról, ahány ige csak megjelenhet a főnévi igenév mellett.

Az imént mondottakkal kapcsolatban felvetődhet egy aggály. Az igaz, hogy a *várni fogok* alakzat teljesen megegyező szerkezetű a *várni akarok, várni kívánok stb.* alakzatokkal. De a *várni fogok* szerkezet időviszonnyal kapcsolatos — már pedig az idő tekintetében való változási képesség tipikusan igéi tulajdonság. Nos, kétségtelen, hogy az idő szerinti változás az ige vérbeli vonásai közé tartozik. De csak akkor, ha ez a változás az ige jellemző alakú eszközökön keresztül jut kifejezésre. Pusztán a szemantikai tartalom idő-, pontosabban időviszony-mozzanata nem elég. Hisz ha ez elég lenne, akkor a *tegnap, ma* és *holnap* alakokat egy ige múlt, jelen és jövő idejének foghatnánk fel. Vagy a *majd megyek, mindjárt megyek stb.* szerkezetek is jövő idők lennének. — Az egyetlen igénk, amelynek igazi, tehát paradigmatiszós futuruma van, a *lenni* ige: *leszek, leszel stb.* Ez azonban igerendszerünk egésze tekintetében nem lehet mértékadó. Amíg megvolt igénk *várandók, várandasz stb.* alakosora, addig jogos volt a magyar ige esetében is jövő időről beszélni.

A magyar igének tehát nincs jövő ideje. Persze azt a jelentésértéket, azt a viszonyt, amit számos nyelv — például a latin — az igéi paradigma egy sajátos alakosorával, a futurumával fejez ki, a mi nyelvünk is ki tudja fejezni, csak hogy nem az igéi paradigma egyik sajátos alakosorával, nem a magyar ige tipikus morfológiai eszközeivel (jelezéssel), hanem körülírással, szintaktikai konstrukcióval. — Itt szeretnék emlékeztetni arra, hogy a magyar névszónak sincsen genitivusa, nincs olyan esetvégződése, amely a birtoklóra lenne jellemző. Ennek ellenére azt a viszonyt, amit a klasszikus indogermán nyelvek genitivussal fejeznek ki, mi is ki tudjuk fejezni — csak nem egyetlen esetvégződéssel, hanem körülírással, például nominativussal és birtokjellel (*a kutya háza*) vagy dativussal és birtokjellel (*a kutyanak a háza*).

Ami áll a *várni fogok* típusú szerkezetre, ugyanaz áll a VI., tehát *vártam volna, vártál volna stb.* típusú szerkezetekre is. Ezek is a szintaktika síkjára

tartoznak. Igaz, hogy az *éltem volna* szemantikai tartalma = 'élnék + múlt'. Csakhogy az *élnék* és *éltem volna* alakok közti szemantikai, pontosabban időbeli különbség megint nem a magyar ige modalis-temporalis különbségeinek tipikus eszközein, tehát jeleken keresztül jut kifejezésre (ilyen lenne pl. egy *élnék* és *éltének* szembenállás), hanem szintaktikailag. A francia igeragozásról írott példaszzerű tanulmányában TRAGER is a szintaktika síkjára tartozónak tekinti, és az ige paradigmájába nem veszi fel a *j'ai donné, il aura donné*-féle összetett szerkezeteket (l. Language XXXI, 515).

Ami a VIII.-ban szereplő igeneveket illeti, azoknak szintén nincs helyük az igei paradigmában. Az igeneveket képzőkkel hozzuk létre, mégpedig a melléknévi igenevet nominalis, a határozói igenevet pedig adverbialis képzőkkel. (A főnévi igenévről alább külön szólunk.) Mármost mit jelent az, ha az ige — mondjuk a példánkban szereplő *vár* — kap egy deverbális névszóképzőt, amilyen például a melléknévi igenév *-ó* képzője? Azt jelenti, hogy az ilyen képzővel ellátott igealak — tehát a *váró* — deverbilizálódott, magyarán megszünt ige lenni, és névszó lett. Bizonyítja ezt az a tény, hogy pontosan úgy viselkedik, mint a névszók: ragozható (*váróba, váróhoz, várónak* stb.), s a szintaktikai helyzetei sem az igére jellemzők többé, hanem a névszóra. Mármost nyilvánvaló, hogy egy képzős alak nem tarthat bele annak az alapszóhoz a paradigmájába, amely alapszóból képeztük. A paradigmába csak ragos alakok tartozhatnak. A *váró, élő* stb. éppúgy nem tagja a *vár, él* ige paradigmájának, amint a *tüzel* vagy *kapál* ige sem lehet tagja a *tűz* vagy *kapa* főnév paradigmájának. Áll mindez az úgynevezett múlt idejű melléknévi igenévre is. Ami a határozói igenevet illeti, az ige paradigmájába az sem tartozik bele. Mert nem ige, hanem határozószó. Képzője, a *-va* és a *-ván* pontosan úgy viselkedik, mint a denominalis adverbiumképzők, például a *-stül*. Egyikük után sem következhet sem képző, sem jel, sem rag, semmiféle kötött morféma. A szó abszolút végét jelzik, olyan képzők, amelyek után nem jelenik meg új paradigma, illetőleg képeznek paradigmát, de az egyetlen tagból áll. (A többi képzőink — az adverbium-képzőkkel ellentétben — megtűrik maguk után a képzőt, jelet és ragot is.) Összefoglalva: A *váró, várva, várt* és *várandó* alakok úgy és csak úgy viszonylanak a *vár* igéhez, ahogy a *tüzes, tűzi, tüzel* alakok viszonylanak a *tűz* főnévhez. Ez a viszony — ismételjük — nem paradigmatis.

Külön figyelmet érdemel a IX., tehát az úgynevezett főnévi igenév. Míg egy ige és a melléknévi igenév képzője olyan szótípust eredményez, amely pontosan egybeesik, helyesebben teljesen azonos egy másik önálló szó-osztállyal, a melléknévvvel, tehát melléknevet hoz létre, az ige és a határozói igenév képzője pedig szintén létező, önálló típust, határozószót eredményez, addig az ige és a főnévi igenév *-ni* képzőjének kapcsolatából olyan szótípus jön létre, amely egyetlen másik önálló szó-osztályba sem illeszkedik. A melléknévi igenév melléknév, mert ragozható, fokozható, lehet jelző stb. A főnévi igenév viszont nem főnév, mert főnév módjára nem ragozható (nincs *várnit, várninak* stb.), s egyéb tulajdonságaiban sem egyezik a főnévvel; például nem vehet maga mellé hóvítményt, jelzőt melléknév formájában, csak adverbiumként (*gyors szaladás, de gyorsan szaladni* stb.). A főnévi igenév tehát — megtévesztő elnevezése ellenére — nem egy az igenevek közül, nem ugyanaz főnévben, ami a melléknévi igenév melléknévben, hanem sajátos, önálló szó-osztály, azt mernénk mondani, hogy egy külön szófaj. — Tudniillik a szófajt mint meghatározott szintaktikai pozíciók betöltésére való képességet

fogjuk fel. A valódi igealakok például mind felléphetnek személyes névmások mellett: *Én szeretem a természetet; Te szereted a természetet;* stb. Éppen a személyes névmás melletti helyzet, ezen belül bizonyos igealakok és bizonyos névmások korrelatív viszonya képezi az ige egyik legtípusosabb szintaktikai pozícióját. Ezzel szemben a főnévi igenév sohasem jelenhet meg ebben az igére oly jellemző pozícióban. Nincs *Én szeretni a természetet* stb.

Az elmondottakat annyiban foglalhatjuk össze, hogy a 2. szakaszban feltüntetett táblázat VI., VII., VIII. és IX. alakjai nem részei az igei paradigmának. Az itt szereplő alakok részint egyáltalán nem tartoznak az alaktanba (pl. *várni fogok, vártam volna* stb.), részint nem az ige alaktanába (*váró, várt, várva, várván, várandó*), egy pedig (*várni*) teljesen külön helyet foglal el.

4. Ha a megmaradó, tehát I., II., III., IV. és V. rovatokat összehasonlítjuk, kitűnik, hogy azok egyike, az V., eltér az I—IV. mindegyikétől. Míg ugyanis az I—IV. mindegyike a) és b) párhuzamos sorokra oszlik, addig az V. esetében ez a megoszlás nem áll fenn. Az I—IV. a) és b) kettőssége köztudomásúan a tárgy-as-tárgyatlan megoszlás megjelenési formája. Ez a tárgy-as-tárgyatlan megoszlás pedig azt jelenti, hogy bizonyos szintaktikai környezetekben csak tárgy-as, más szintaktikai környezetekben pedig csak tárgyatlan alak jelenhet meg (pl. *Egy katonát várok;* de *A katonát várom*). Az V. alakjai a tárgy-as-tárgyatlan megoszlás szempontjából semlegesek (pl. *Egy katonát kell várnom;* és *A katonát kell várnom*). Ennek alapján az V. alakjai szembenállnak az I—IV. minden alakjával. Ez az egyik fontos különbség tehát, amely az V. alakjainak sajátos, külön helyet biztosít az I—IV. alakjaival szemben.

Egy másik különbség az, hogy míg az I—IV. minden alakjának egyik tipikus megjelenési helyzete — mint már említettük — a személyes névmással, mégpedig az alanyesetű személyes névmással való szomszédság és korrelatív viszony, addig az V. alakjai sohasem lépnek fel ebben a helyzetben, illetőleg viszonyban (pl. nincs *Én kell itt élnem;* csak *Nekem kell itt élnem;* *Veled kell itt élnem;* stb.). E tekintetben az V. alakjai feltűnő egyezést mutatnak a főnévi igenévvél; leíró szempontból éppen e hasonlóság alapján tekintjük az V. alakjait és a főnévi igenévet nagymértékben összetartozónak.

A harmadik lényeges vonás, amely az V. alakjait szembeállítja az I—IV. alakjaival, a következő: Az I—IV. alakjai, azon túlmenően, hogy vagy tárgyasok, vagy tárgyatlanok, mindig négy lehetőség egyikét képviselik: Vagy jelen idejűek (I.), vagy múlt idejűek (II.), vagy feltételes módúak (III.), vagy felszólító módúak (IV.). Ez a négy tulajdonság nem társulhat. Nem lehet például egy igealak egyszerre felszólító módú és múlt idejű. S ha a felszólító módú alakoknak nincs múlt idejük, akkor annak sincs értelme, hogy a jelen idejűkről beszéljünk, s így az *éljek, élj* stb. alakok az idő szempontjából közömbösek. Hasonlóképpen — a paradigmán belül — nincs a feltételes módú alakoknak múlt idejük, illetőleg a múlt idejű alakoknak feltételes módjuk, tekintve, hogy az *éltem volna*, ami egyfelől az *élnék* múltja, másfelől az *éltem* feltételes módja lenne, nem tartozik a paradigmához, mert — mint már utaltunk rá — nem egy igealak, hanem kettő, nem egy szó, hanem két szó, következésképpen — mivel nem szórészek, hanem szavak közti viszonyt testesít meg — nem alaktani, hanem mondattani szerkezet. — A magyar ige paradigmáján belül tehát a módok és az idő kizárják egymást. Nem kombinálódnak, nem ismétlődnek meg ugyanazon idő különböző módokban, ahogy ezt a klasszikus indoeurópai nyelvekben tesszük. Az I—IV. alakjai tehát vagy valamilyen idejűek, vagy valamilyen módúak. Mármost az V. alakjai nemcsak a tárgy-as-tárgyatlan megoszlás

tekintetében nem követik az I—IV. alakjait, hanem az idő, illetőleg mód szerinti megoszlás szempontjából sem. Természetes, hogy az I—IV. esetében megfigyelhető idő, illetőleg mód szerinti megoszlás azt jelenti, hogy bizonyos környezetben csak az egyik idő vagy mód, más környezetekben pedig csak a másik idő vagy mód jelenhet meg. Az V. alakjai ebben a tekintetben is minden környezetben megjelenhetnek (pl. *El kell mennem; El kellett mennem; El kellene mennem; stb.*) Tehát az V. annyiban is sajátos, kívül álló helyet foglal el, hogy nem követi az I—IV. alakjait az idő vagy mód szerinti megoszlás tekintetében.

5. Mi jellemzi az I—IV. alakjait közösen? Mindenekelőtt az a már említett körülmény, hogy minden ide tartozó alak vagy tárgyias, vagy tárgyatlan. A tárgyias-tárgyatlan ellentét tehát olyan átfogó oppozíció, amely mindkét időt és mindkét módot átszövi. Ez a magyar ige legáltalánosabb megoszlása.

Jellemzi továbbá az ide tartozó alakokat az a már szintén említett jelenség, hogy minden itt szereplő igealak vagy meghatározott időben vagy meghatározott módban áll. Míg tehát a klasszikus indoeurópai nyelvekben az idő és a mód komplementaris, a kettő együtt jelenik meg, s az igealak az időnek és a módnak az egysége, addig a mai magyar nyelvben nem komplementarisak, hanem oppozicionálisak. Vagy idő, vagy mód.

Mármost az idők és a módok milyen alaktani eszközökön keresztül jutnak kifejezésre? Köztudomásúan az úgynevezett jeleken keresztül, amelyek helye mindig a képzők után és a ragok előtt van.

A múlt idő jele közismerten a *-t*, melynek különféle alternánsai vannak (pl.: *-ott-*, *-ett-*; *szántottam*, *merítettél*; stb.).

A feltételes mód jele *-n*. (S nem *-na*, *-ne*, illetőleg *-ná*, *-né*, amit jól mutat a *várna* — *várná*, illetőleg *élne* — *élné* alakok szembenállása. Ezek az alakpárok ugyanis mindenben megegyeznek, csak a tárgyasság tekintetében térnek el. Márpedig tudjuk, hogy a tárgyias-tárgyatlan ellentét hordozói és kifejezői mindig a ragok. S mivel a *várna* — *várná* pár az *a*, illetőleg *á* szegmentumában tér el, ezt a két részt kell a különbség hordozójának tekintenünk, s mint önálló morfémát a konstrukcióból leválasztanunk. A fennmaradó *várn-* részből természetesen megint leválaszthatjuk a *vár-* morfémát, s így a megmaradó *n* rész is szükségképpen önálló morféma — ez a feltételes mód jele, s ami utána következik, az a rag.)

A felszólító mód jele *-j*, ami rendkívül gazdag morfofonologikus alternációt mutat fel (l. J. Lorz, Die Form des Imperativs und damit verbundene morphophonologische Erscheinungen im Ungarischen. Nemzetközi finnugor kongresszus. Budapest, 1960. szeptember 20—22. Előadói tézisek kézírata.)

A jelen idő jele \emptyset . A jelen időt tehát az különbözteti meg a vele négyes oppozíció-rendszert képező három másik (*-t*, *-n* és *-j* jeles) alaksortól, hogy nincs jele.

Az elmondottakból az következik, hogy elvben minden magyar igealak — már tudniillik szűkebb értelemben vett igealak, az V. alakjai nem — legalább három morfémát tartalmaz: a tövet, a jelmorfémát és a rag-morfémát. Ezek közül a tő- és jelmorfémának a jelentés síkján is egy szemantikai komponens felel meg, ezzel szemben a ragmorfémának, mely a kifejezés síkján egy szegmentum, egy morféma, a jelentés síkján három szegmentum, három úgynevezett szubmorfemikus komponens felel meg: szám, személy és tárgyiaság, illetőleg tárgyatlanság.

6. Mivel a szűkebb értelemben vett igei paradigma minden alakja vagy tárgyias, vagy tárgyatlan, vagy egyes számú, vagy többes számú, vagy valamilyen idejű, vagy valamilyen módú, a leírás formalizálása érdekében minden magyar igealakot jellemezhetünk három egyjegyű számmal. Ez a következő formában a legegyszerűbb: Jelen idő = 1, múlt idő = 2, feltételes mód = 3, felszólító mód = 4. Egyes szám 1. személy = 1, egyes szám 2. személy = 2, és így tovább a többes szám 3. személyéig, amely = 6. Tárgyatlanág = 1, tárgyasság = 2. Ha a tövet T-vel jelöljük, akkor például:

<i>élek</i> = T. 1.1.1.		<i>élsz</i> = T. 1.2.1.		<i>él</i> = T. 1.3.1.
<i>élem</i> = T. 1.1.2.		<i>éled</i> = T. 1.2.2.		<i>éli</i> = T. 1.3.2.
<i>éltél</i> = T. 2.2.1.		<i>élnél</i> = T. 3.2.1.		<i>éljed</i> = T. 4.2.2. Stb.

Ha e képletszerű jelölést alkalmazzuk a *vártunk volna* szintaktikai konstrukcióra, akkor T. 2.4.1. + T. 3.3.1. formulát kapunk, ami formálisan is jól mutatja, hogy a *vártunk volna* nem egy igealak.

Ami az V. alakjait illeti, mivel azok sem tárgyasság, sem idő, illetőleg mód tekintetében nem oszlanak meg, hanem csak szám és személy szempontjából, azokat tehát egyetlen számmal jellemezhetjük. Az egyöntetűség érdekében viszont kívánatos, hogy azokat az értékhelyeket, amelyek szempontjából az V. alakjai semlegesek, 0-val jelöljük. Ez esetben *várnom* = T. 0.1.0.; *várnod* = T. 0.2.0.; stb. Így tehát még képletszerűen is kifejezésre jut az a körülmény, hogy az V. alakjai csak egyetlen tulajdonság tekintetében függnek össze az igei paradigmával: szám és személy tekintetében. Viszont nem szabad elfelejtenünk, hogy szám és személy szerinti paradigmája a magyar névszónak is van (pl. *kezem*, *kezed* stb.).

7. Dolgozatunk elején azt ígértük, hogy érinteni fogjuk az úgynevezett rendhagyó igéket is. Ezzel kapcsolatban röviden a következőket mondhatjuk: Ha megnézzük, hogy régibb nyelvtanaink milyen igéket tartottak rendhagyónak, kiténik, hogy a rendhagyó igék lényegében azokból kerültek ki, amelyek esetében tőalternálódás figyelhető meg. Így a „legrendhagyóbb” kétségtelenül a *lenni* ige, amelynek egész sor eltérő tőalakja van: *vagy*-, *le*-, *vol*- stb. Ugyan-csak a rendhagyó igék körében szerepeltek az *sz*-el bővülő igék. Mármost figyelembe véve azt, hogy igéink túlnyomó része esetében nincs tőalternálódás, s a tő ugyanabban az alakban jelenik meg a paradigma minden sorában, jogsult — legalábbis bizonyos fokig — a fentebb említett igéket rendhagyóknak tekintenünk. De ha alapvetőnek a magyar igealak, mint sajátos morfológiai konstrukció esetében az alkotórészek sorrendjét, tehát az igealak szerkezetét tekintjük, akkor lényegében nincsenek rendhagyó igéink. Az alapvető rendet: tő (puszta vagy képzővel bővült tő), jel és rag egymásutániségét ugyanis nem hagyják el. Ami történetesen az *sz*-el bővülő igéket illeti, ott elképzelhető, hogy az *sz* a jelen idő jele (*viszek*, *viszel* stb., szemben a *vigyek*, *vittem* és *vinnék* alakokkal), tehát felfoghatjuk úgy a kérdést, hogy az *sz* bizonyos igéink mellett a jelen idő \emptyset morfémajának alternánása. S ez igéink esetében a következő módon alakul az egyes alakok szerkezete: *vi-sz-ek*, *vi-tt-em*, *vi-gy-ek* stb. (A *vigyek* *gy*-je ugyanolyan alternánása a felszólító mód *-j*-jének, mint az *viszek* *-sz-sze* a jelen idő \emptyset -jának.)

8. Befejezésül még egy érdekes jelenséget szeretnénk megemlíteni. Nevezetesen azt, hogy az I. b) *várja*, *várjuk*, *várjátok* és *várják* alakjai fonológiailag egybeesnek a IV. b) *várja*, *várjuk*, *várjátok* és *várják* alakjaival. Tehát homonimi-

kusak. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a szerkezetüket tekintve nem homonimák. Az I. b) alakok ugyanis *vár + ja*, *vár + juk* stb. módon tagolódnak morfémákra, míg a IV. b) alakjai *vár + j + a*, *vár + j + uk* stb. módon.

ANTAL LÁSZLÓ

Régi magyar esküminták

I.

I. Az esztergomi főegyházmegyei könyvtár őrzi Batthyány József bíboros, 1776—1799 közt esztergomi érsek nagybecsű kéziratgyűjteményét. Itt helyeztette el a primás hivatali irattárának és széleskörű gyűjtésből származó kézíratainak azokat a darabjait, amelyeket történeti szempontból különösen értékeseknek tartott. Itt található egy ívrét kolligátum is, melynek Batthyány korában ezt a címet adták: „Collectio litterarum saec. XVI. et XVII. . . .” (Categ. V. tit. IV. c.) A kolligátum részei hol még gótikus kurzív, hol már humanista írással készültek, nyilvánvalóan több író munkái.

A kötetnek 81—96. lapja összefüggő egész, humanista írással alkotmányjogi és politikai történeti dokumentumokat foglal össze: Hunyadi 1446-i dekrétumát, I. Ferdinánd 1527-i törvényét, a nagyváradi békét, a nagybírák, ítélmesterek és táblai ülnökök latin esküformuláját, az indigenáknak a Miksát megkoronázó 1563-i országgyűlésen letett latin nyelvű esküjét. Utána az I. Lajos korából származó „tanácsosi és bírói eskü” magyar szövegét adja (89), végül egyházi javadalmakat adományozó királyi okleveleket, kegyelem- és menlevelet jegyez fel a II. Ulászlótól I. Ferdinándig terjedő időből. Bennünket itt csak a magyar eskümintá érdekel, melynek első nyomtatott kiadása kötetünkénél két évtizeddel később, Mossóczy és Telegdi úttörő törvénygyűjteményében (sorrendben az 1351-i dekrétum után) jelent meg, és némi változtatással a Corpus Juris utolsó kiadásáig átöröklődött.¹ A kézirat és a törvénytár esküszövege így hangzik:

„Forma Juramenti Dominorum Consiliariorum Magistrorum Prothonotariorum et Judicum ordinariorum, tempore Ludovici primi Regis facti.

Isten theged wgý segellyen, zwz Maria, mellethed the weegh napodon Zenth fyanak eleotte wgý tamagyon, Istennek mynd zenthý te erted wgý ýmagyanak, Isten teste te wegh napodon, meltan neked wgý meltoztassek, zernýw halallal wgý ne wezzýl el, fewld tetemed wgý fogadgya, halwa harmad napon wgý ký ne wesse, Isten zýneth the weegh napodon wgý lathassad, órók pokolban wgý ne temettesel, es magwl magod wgý ne zakagyon, hogy wrwnknak laýos kýrlnak, es zenthkoronaynak walo hýwssegh tartasodra, mynden orwoth, tholwayth, gýlkosth, kaczerth, Ember ethethewketh, býwesse-

¹ Decreta, Constitutiones et Articuli . . . Regum Hungariae (Tyrnaviae, 1584.) 68—9. Az Egyetemi Könyvtár Kézirattárának G 41a jelzetű kódexét használtam. — A következő teljes kiadásban: Corpus Juris Hungarici (Tyrnaviae, 1696.) II, 59. — A továbbiak ezt követik: a millenniumi kiadásban: Corpus Juris Hungarici = Magyar Törvénytár, 1000—1526. évi törvénycikkek (Bp., 1899.) 181. l. 2. jegyzetben, modern helyesírással. A Corpus Juris kiadásaira l. PÁRNICZKY MIHÁLY — BÁTÝKA JÁNOS, A magyar Corpus Juris. Az első kiadások forrásai (Bp., 1936.).

keth, Bayossokath, hazegethewth, zenthegyhazthewreoth, felhýteon waloth, es ký orzagh wezedelemre paganoknak segýchegewel, a wagý thanachawal wolt, az lewel keoltheóoketh az pechetch lýkazthokath, es kýk ezekkel elnenek, es myndeneketh azokoth kýk wrwnk lajos kýrlnak es orzagnak es zenth-koronaýanak ellene, es wezedelemre theorekedewk wolnanak, ýgazan megh mondod, megh newezed es ký adod, es megh nem thagadod es ýregýssegben, awagý gywlelsegben, senkýth elnem wezthez, es ýgazath nem hamýsýtaz, es hamýsath nem ýgazýtaz, ezeked megh nem haýod, sem kedweerth, sem adomanýert, sem gywlelsegerth, sem felelemerth, sem Barathsegerth, [!] semýerth ýs, es my bezed kezethettek lenne, azth týdkon tarthod, es ok nekewl senkýnek megh nem ýelenthed megh sem mondod, Isten theked wgý segýlen es zenth kerezth.

Vienna 21 februarij
Anno 1565.

FORMA IVRAMENTI TEMPORE HVIVS LVDOVICI REGIS FACTI ET
PRAESTITI, IN LINGVA VNGARICA. (CJ 1584. 68—9.)

ISTEN teged vgy fegellyen, Szüz Maria melleted te veg napodon fzent fiának előtte vgy tamadgyon, ISTENNEC mind fzenti te erted vgy imadgyanac, ISTEN tefté te vég napodon meltan neked vgy meltoztatafséc, fzörnyű halalal vgy ne vefz el, föld tetemedet vgy fogadgya halua, harmad napon vgy ki ne velle, ISTEN fzeniet te vég napodon vgy lathasad, öröc pokolban vgy ne temetfessel, es magul magod vgy ne fzakadgyon, hogy Vrunknac Laios királnac es fzent Koronaianac valo hiufeg tartafodra, minden oruot, toluait, gyilkofit, kaczert, ember étetóket, buóloket, baiolokat, ház égetóket, fzentegyház töróket, fél hiten valot, es ki Orfzag vefzedelmére, poganoknak fegetfeggel, auagy tanachal volt, ál leuel költóket, al pechet likaztokat, es kic ezekkel élnenec, es mindeneket azokat, kic vrunc Laios királnac es Orfzaganac, es fzent Koronaianac ellene es vefzedelmére tórekedőc volnanac, igazan meg mondod, meg newezed, es ki adod, es meg nem tagadod: es irigyfégben auagy gyúlólfégben fenkit el nem vefztefz, es igazat nem hamífsitalfz, es hamífat nem igazitalfz. Ezeket meg nem hagyod fem keduért, fem adomanért, fem gyúlólfégbért, fem felelemért, fem barátilagért, femmiertis. Es a' mi befzed kózzóttetec lenne, ezt titkon tartod, es oknekül fenkinec meg nem ielented, meg fem mondod, ISTEN teged vgy fegéchen, es ez fzent kerefzt.

Finis Ludouici Regis Decreti."

A Corpus Juris 1696-i kiadásában (II, 59) a következő lényegesebb módosításokkal jelent meg a szöveg: „imadgyanac” h. „imádkozzanak”; „meltoztatafséc” h. „méltóztatásék”; „fzeniet” h. „fzinét”; „meg newezed, es ki adod” hiányoznak; „irigyfégben” h. „irégységbül”; „gyúlólfégben” h. „gyúlólségbül”; „meg nem hagyod” h. „által nem hágod”; „ezt” h. „azt”.

2. Ha ez az esküminta hiteles, akkor az első magyar jogi nyelvemlékkel állunk szemben. De elfogadhatjuk-e a XVI. századi bécsi másoló tanúságát a XIV. századra nézve? Támogatják-e tartalmi jegyek a Nagy Lajos korára való kelteztést? Ennek a kérdésnek a megoldásához azt kell mindenekelőtt tisztáznunk, hogy milyen esküről van itt szó.

A bécsi másoló (és mintája?) tévedett a címfeliratban. Az esküminta nem tanácsosi vagy bírói eskü, s ezt maga is láthatta volna, ha összehasonlítja

a csak néhány lappal előbb (87) leírt esküformulával. Az ország nagybírái, helyetteseik, ítélmesterei és a megyén bíraskodó személyek esküjét elsőnek az 1435 (II):1. tc., majd erre hivatkozva az 1486:73. tc. és az 1492:33. tc. iktatta törvénybe. Ebben a jogszolgáltatásra hivatottak mindössze azt fogadták meg, hogy személyválogatás és elfogultság nélkül mindenkinek igazságot fognak szolgáltatni. A mi szövegünkben azonban egészen másról van szó. Bontsuk fel fő részeire: A) Az eskü súlyát növelni hivatott önmegátközítés megszégyesítésére (szankció) és az eskü alapja (hűség a királyhoz és a koronához). — B) Azoknak a büntetteknek felsorolása, melyeknek elkövetőit az eskütévőnek meg kell neveznie. — C) Kötelezettségek: a büntettek megnevezése, az érdekeltég elkerülése, a tanácskozás titokban tartása. — D) Befejezés, Istenre és a szent keresztre való újabb hivatkozással.

3. Azok tehát, akiknek ezt az esküformulát magyarul el kellett mondaniuk, nem ítélték, csak megneveztek bizonyos gonosztevőket, hitűkre és hűségükre hivatkozva, titkos tanácskozás alapján. Nyilvánvaló, hogy ezt az esküt a nádori közgyűlésen használták, melynek virágkora éppen a XIV. századra esik, sőt Mátyás „Nagyobb dekrétum”-a (1486:1. tc.) el is törölte. Az irodalom alaposan feldolgozta a közgyűlés (congregatio generalis) intézményét. (Vö.: HAJNIK IMRE, A magyar bírósági szervezet és perjos az Árpád- és vegyes-házi királyok korában (Bp., 1899.) 67—73; GÁBOR GYULA, A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt (Bp., 1908.) 124—51; HOLUB JÓZSEF, Zala megye története a középkorban I. (Pécs, 1929.) 167—205; NYERS LAJOS, A nádor bírói és oklevéladó működése a XIV. században (1307—1386.) (Kecskemét, 1934.) 55—60; ISTVÁNYI GÉZA, A generalis congregatio: Ltközl. 1939: 50—83, 1940—1941: 179—207). Hasonlítsuk össze megállapításait a magyar eskűszöveg tartalmával.

A) A magyar feudális állam XIII. századi hosszan tartó válságában jött gyakorlatba, hogy a király vagy külön felhatalmazása alapján a nádorispán, illetőleg más személy is, kiszállt egy-egy (majd rendszerint együttesen több) vármegyébe, s itt a gonosztevők kiirtására, valamint a vitás ügyek elintézésére a megye egész közönségének bevonásával közgyűlést tartott. A fő cél természetesen a feudális államrend ellenségeinek, a „gonosztevők”-nek kiirtása volt (így Magyarország története I/1. Egyetemi tankönyv. Bp., 1957. 125). Ezeknek a nevét a király vagy kiküldöttje az egybegyűlték közfelkiáltásából tudta meg; ha azután nem tudták magukat megfelelően tisztázni, vagy egyszerűen távolmaradtak, levelesítették őket. A *proscriptio* életük és vagyonuk elvesztését jelentette, s az ítéletet bárki végrehajthatta rajtuk. A XIV. század derekára a közfelkiáltás helyett 12 alkalmi esküdt (iurati assessores) megkérdezése jött szokásba; míg a megye közönsége elszéledt, ezek mindvégig a nádor vagy más kiküldött mellett maradtak.

Az esküdtek éppen onnan kapták nevüket, hogy a megyei nemesség részéről történt megválasztásuk után „az alispánnal és szolgabírákkal együtt esküt tettek le a szent kereszt érintésével hitűkre és a szent koronának tartozó hűségükre, hogy csak az igazság fogja őket ítéleteikben vezetni, s egy gonosztevőt sem fognak eltitkolni” (HOLUB i. m. 179). A Szabolcs megyei esküdtek már a legkorábbi ismert esetben, 1346-ban „tacto vivifice crucis ligno prestito iuramento” nyilatkoztak, a Zala megyeiek pedig egy 1357-i oklevélnek a későbbiekben formulává lett szavaival: „tacto vivifice crucis ligno ad fidem eorum deo debitam fidelitatemque sacre corone regie conservandam firmissima iuramenta deponentes. . .” (1346: Dl. 51398, utal rá ISTVÁNYI i. m. 73. l. 60.

jegyz.; 1357: Zala vármegye története. Oklevéltár I. (Bp., 1886.) 574., id. HOLUB i. m. 179. l. 51. jegyz.). Ez a rettentő eskü jelenik meg a magyar eskü-minta szavaiban. Az Istennek és a szentkoronának kijáró hűség az eskütevő keresztényi és állampolgári kötelességére, a Corpus Jurisban (a kéziratnál helyesebben) álló „ez szent kereszt” a meghitelésnél érintett feszületre vonatkozik. Nem kétséges tehát, hogy a magyar esküformulát a XIV. századi „iurati assessores” használták, akik természetesen nem tudtak latinul.

B) A bűncselekmények jegyzéke is megegyezik a nádori közgyűlésen üldözött büntettekével. Vegyünk csak néhány példát: Zala megye három közgyűlését, melyeket 1357-ben, 1408-ban és (kivételesen még) 1512-ben tartottak; hozzájuk Ung megye 1363-i, valamint Gömör és Torna megye 1381-i közgyűlését (1357: ZalaOkl. I. 573—7; a bűncselekmények összeállítása: GÁBOR i. m. 149, HOLUB i. m. 189; 1363: SztárayOkl. I, 331; 1381: GÁBOR i. m. 208—11 = Dl. 42199; 1408: ZalaOkl. II, 336—42, a bűncselekményeket felsorolja HOLUB i. m. 189; 1512: Dl. 22311, HOLUB i. m. 195—7). Kiegészítésül szolgálhatnak a hűtlenségről szóló XV. századi törvények is. Levelesítettek az említett közgyűléseken orvot: „latronem” (1357., 1381., 1408.), „furem et latronem” (1357., 1408.), „latrones publicos” (1512.); — tolvajt: „furem” (1357., 1381., 1408.), „pro furibus publicis” (1362.), „fures” (1512.); — gyilkost: „interfectorem hominum” (1408.), „homicidas” (1512.); — kacért (eretneket?, közelebbi vizsgálatra szorul); — emberétetőket: „inthoxicatrices hominum” (1408.), „hominum intoxicatores” (1512.); — bűvösöket-bájosokat: „fythonysas” (1408.); vö. BARTAL s. v. fitonici: jós, varázsló); — házágetőt: „domorum combustorem” (1357.); „concrematores domorum” (1381.), „combustorem domorum” (1408.), „incendiarios” (1512.); — szentegyháztörőt: „si. . . aliqui. . . ecclesias infringerent. . .”, értesítéssel idézendők (azaz távollétükben is ítélnék fölöttük, mint a közgyűlésen! 1464:28, 1471:9. tc.); — félhiten valót: „publicae et damnatae haeresi adhaerentes” (1462:9. tc.), „hereticos” (1512.); — „ki ország veszedelmére pogányoknak segítségével avagy tanácsával volt”: „administratores armorum et victualium Thurcis et aliis infidelibus, regni scilicet huius aemulis et hostibus” (Tr. I. 14, § 17.); — állevél-költőket: „falsarum litterarum emanatorem” (1357., 1381.), „confectores falsarum litterarum” (1512.); — álpecsét-likasztókat: „falsorum sigillorum sculptorem” (1357.), „és kik ezekkel élnének”: „falsorum sigillorum conservatorem et falsarum litterarum emanatorem” (1357.), „confectores falsarum litterarum ac eisdem utentes” (1512.); — „és mindazokat, akik urunk Lajos királynak és országnak és szentkoronájának ellene és veszedelmére törekedők volnának”: „alios quoslibet malefactores” (1361: GÁBOR i. m. 207), „quoslibet(que) malefactores” (1357., 1363., 1364., az esküben), „generaliter quoslibet alios nocivos homines” (1512.); — végül — az eskümintából talán másolói tévedésből kimaradt — pénzhamisítókat és hamispénzzel élőket: „falsam monetam laborantem” (1357.), „cusorem falsorum denariorum” (1381.), „cusorem falsarum monetarum” (1408.), „cusores falsarum monetarum cudereque easdem facientes” (1512.).

Mivel a magyar feudális büntetőjogot hatályának egész sokszázados idejében sohasem kodifikálták, a közbűncselekményeknek eskümintánkban (és a megfelelő közgyűlési oklevelekben) való felsorolása egyúttal a halállal büntetendő bűntetteknek első magyar listája is. Folytatói a XV. századi törvényeknek a hűtlenséggel (nota infidelitatis) járó cselekményeket összegyűjtő rendelkezései (1462:2. tc. és a Corpus Juris 341, 3. jegyzetben felsorolt

többi tc., az idézett tc. a végén kifejezetten utal a levelesítésre), valamint a Hármaskönyv rájuk építő I. 14. cikke. A levelesített cselekmények és a nota esetei ugyanis ugyanazon büntetéssel jártak, és — mint adataink mutatják — közös töről is eredtek. — A *labe* vagy *nota* a bűncselekmény szennyét, bélyegét jelentette. Így 1336: „in labe furti reprehensus . . .” jószágainak eladományozása (AnjOkm. III, 284) | 1337: gyűjtogató jobbágy „. . . in sui notam maleficii . . .” szökött meg (uo. 429), ezért a gonosztevők, a „szerencsés”-ek megbélyegettek, nyilvánosan ismertek | 1332: Drugeth Vilmos főispán hét megye közgyűlésén lótolvajokat „. . . latrones publicos et notorios malefactores . . .” nyilvánított (uo. II, 602) | 1347: az erdélyi közgyűlés fej- és jószágvesztésre ítélte Devecseri Miklóst „. . . velud publicum furem et latronem ac notorium malefactorem” (uo. V, 135) | 1352: Deser birtokot „. . . quidam malefactores seu nocivi homines vulgariter *serench* dicti . . .” rohanták meg (uo. V, 571, Dl. 4269.). A hűbéri színezetű „nota infidelitatis” és az ősi társadalomkivüliségnek látszó „nota proscritionis” sokáig nem váltak el egymástól. Így például a nádori közgyűlésen is levelesítésre került pénzhamisítók már I. Károly idejében „. . . pro fabricatura falsarum monetarum notam infidelitatis . . . incurrisent”, erre utal 1352. (AnjOkm. V, 605); a gonosztevőnek nyilvánítás viszont „a levelesítés bélyegét” nyomta az illetőkre. Így 1351: „in proscricionis nota” (uo. V, 430) | 1355: a Bihar megyei közgyűlésen elmarasztalt Tárnoki Pős-fiak birtoka „. . . racione . . . proscricionis note . . .” szállt a nádorra (uo. VI, 362) | 1359: a hamis pecsét vésésében Vas megye közgyűlésén „. . . infamatus . . .” Káldi Miklós fia királyi kegyelemből „. . . absque omni nota sive macula . . .” örökölnék utána (uo. VII, 598) | 1391: a „. . . proscricionis nota obfuscati . . .” csak saját részüket veszítik el, családjukét nem (Dl. 30743, ZsigmOkl. I, 2004. sz.) | 1394: kegyelem „. . . a nota proscricionis” (Documenta Valachorum. Bp., 1941. 465; ZsigmOkl. I, 3624. sz.) | 1394: „nota proscricionis labe obfuscatos . . .” román jobbágyok átadása (DocVal. 480; ZsigmOkl. I, 3671. sz.) | 1410: kegyelem „. . . a nota seu labe proscricionis . . .” (Sopron megye Okl. I, 614; ZsigmOkl. II, 7598. sz.) | 1411: birtokok elkobzása „. . . racione proscricionis note” (ZichyOkm. VI, 168) | 1424: kegyelem „. . . a nota seu labe proscricionis” (HazOkl. 380). A két fogalom összeolvadására mutat még Mátyás korában is a zágrábi nádori közgyűlésen levelesített Blagay Mihály esete. 1481-ben kegyelmet kapott „. . . super nota seu labe homicidii per quendam famulum ipsius . . . facti . . .”; 1486-ban a bán előtt a Blagayak azt állítják, hogy „. . . nec ipsi tanquam infideles pro aliquo crimine seu causa notam infidelitatis respiciente in . . . generali iudicio proscricpti fuissent . . .”, de még ha levelesítették volna is, nem felségsértés vagy más, hűtlenséget mag után vonó cselekmény miatt történt, a többi cselekményre pedig a királyi kegyelem kiterjed (BlagayOkl. 393, 417).

C) Az eskütevők azt a kötelezettséget vállalták, hogy a felsorolt tettek elkövetőit „igazán” megmondják és kiadják; hogy nyilatkozatukban sem kedvezés, sem ajándék, sem irigység, sem gyűlölet nem vezeti őket; végül, hogy tanácskozásukat titokban tartják. A nádori közgyűlések oklevelei pontosan ezt a megnevezési (és nem ítélezési!) kötelességet fejezik ki. Az „igazat nem hamisítasz, hamisat nem igazítasz” fordulattal szinte szószerint egyező Lajos király parancsa Ugocea megye közönségéhez, hogy közgyűlésén „nocentes occultare, innocentes vero condemnare nullatenus presumpmatis” (1361: GÁBOR i. m. 207 = Dl. 41479). Az 1350—1360-as évek megyei esküdtjei is arra tettek hitet, „ut cunctis iusticiam observarent, veritatem non

opprimerent et falsitatem non rectificarent, quoslibet malefactores nobis nominatim enarrant. . .” (1357: ZalaOkl. I, 574; 1363: SztárayOkl. I, 331; 1364: ZichyOkl. III, 236, 245; 1381: GÁBOR i. m. 209 = Dl. 42199; 1408: ZalaOkl. II, 335, elenyésző eltérésekkel). Ez a fordulat annyira általános volt, hogy még a késői, 1512-i Zala megyei közgyűlésen is így szabták meg az esküdtök köteleességét (HOLUB i. m. 196. l. 113. jegyz.).

Egyetlen új momentum van a mi szövegünkben, a titoktartás kötelezettsége. Ezt az oklevelek kifejezetten nem mondják ki, de természetesnek tarthatjuk. Az eskütétel után az alispánok, szolgabírák és esküdtök félrevonultak, és sokszor napokig tartó tárgyalás után adták át a nádornak vagy a közgyűlés más vezetőjének a büntettesek jegyzékét (registrum proscriptionale). Jogilag a registrum csak a vád jellegét viselte, de minthogy a benne foglaltakat távollétükben ennek alapján ítélték fej- és jószágvesztésre, a gyakorlat el is tekintett a további bizonyítástól (uo. 187—8; ISTVÁNYI i. m. 73—4). FÖGLEIN ANTAL (A vármegyei jegyzőkönyv: Ltközl. 1938: 142) szerint a levelesítő registrum a vármegyei jegyzőkönyv őse! Ilyen felelősség mellett a titoktartás magától értődött; aki egy nevet felvetett, a rokonság bosszújának tette ki magát, de a tárgyalás során utóbb kihagyott személyre is súlyos erkölcsi kár hárulhatott abból, hogy szóba került.

Az esküdtöket terhelő közlési tilalom révén a magyar esküszöveg új adattal gyarapítja a „congregatio generalis” egyébként jól kidolgozott jogtörténeti képét.

D) Az esküminta befejező mondatával az A) pontban már foglalkoztunk.

4. Mindezek kétségtelenné teszik, hogy a Batthyány-kéziratgyűjteményben megőrzött, és (más variánsból) a magyar törvénytárba is bekerült eskümintát a nádori közgyűlésen használták. De vajon hitelesen I. Lajos korából származik-e? Ismerve a magyar okleveles gyakorlat formulaszerűségét, a XIV. század közepén más és más megyéknél azonosan fellépő kifejezések azt bizonyítják, hogy az esküdtök hármas kötelezettsége valóban már 1350 körül fennállott. Jellemző, hogy a régi közfelkiáltást éppen az Anjouk helyettesítették a tizenkét esküdt vallomásával, és 1346-ból ismerjük az első példát az új rendszer alkalmazására (ISTVÁNYI i. m. 73. l. 60. jegyz.; az Anjouknak a meglevőt tovább építő módszerére l. BÓNIS GYÖRGY, Petrus de Vinea leveleskönyve Magyarországon: FilKözl. 1958: 186—8).

Ebben az időben az uralkodó bizonyos átszervezést hajtott végre a jogszolgáltatás területén, melyről az 1351-ben lezárt Ars Notaria ad hirt (Ars Notaria 19. sz.: a királyné „... communi iustitia de novo in regno suo ordinata annuente . . .” tudományvétel rendel el; KOVACHICH MÁRTON GYÖRGY, Formulae solennes styli . . . Pesthini, 1799. 14, az eredeti alapján javítva). Az oklevél kelte 1350. (l. erre tanulmányomat: Uzsai János Ars Notariája, sajtó alatt). Nem sokkal később, 1352—1353-ban felülvizsgálták a jogszolgáltatásban oly nagy szerepet vitt hiteleshelyeket is (ECKHART FERENC, Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter: MIÖG. IX, Ergbd. [1914.], 421—2). Minden okunk megvan arra, hogy a magyar nyelvű eskü rendszeresítését is I. Lajos idejére, az 1350 körüli évekre tegyük.

5. Az esztergomi kézirat eskümintájának keltét kell még megmagyaráznunk. Leírója 1565. február 21-én vetette papírra, kétségtelenül egy kezébe került minta (formuláskönyv) nyomán. Tudjuk, hogy Miksa koronázása után 1565. január végén másodikban gyűjtötte össze tanácsosait Bécsbe, ezek vi

szont azt kívánták tőle, hogy hívja össze az országgyűlést. Ismételt — és egyelőre eredménytelen — felterjesztéseik március 2-án és 18-án keltek (Magyar Országgyűlési Emlékek V, 3—4). Az eskümintá leírása a tanácsosok bécsi tartózkodásának idején történt meg; lemásolójára akkor derül majd fény, ha valaki a Batthyány-gyűjtemény kolligátumát beható megvizsgálás tárgyává teszi. Igaz, a becses nyelvemlék csak XVI. századi helyesírással maradt ránk. Helyesen írta KOVACHICH a Corpus Jurisban olvasott változatáról: „Dolendum Exemplar neglecta orthographia illius aevi, ad modernam expressum esse, alioquin esset unum ex antiquissimis litterariis monumentis ea lingua scriptis, quae supersunt” (Vestigia Comitiorum apud Hungaros. Budae, 1790. 188). Tegyük hozzá, így is egyik legrégebb nyelvemlékünk, s a jogélet magyar nyelvi elemeinek újabb bizonyítéka. Míg régebben csak a Magyi-formuláskönyv jogi versikéjét tudták ebben a vonatkozásban felmutatni (CSÁNKI DEZSŐ: Századok 1883: 575—6), vagy legfeljebb Hunyadi János kormányzói esküjére hivatkoztak (DEÉR JÓZSEF: Msstud. 1936: 14),¹ most már látjuk, hogy a hivatalos latinság uralma mellett kialakult a magyar jogi nyelv is a vármegyén.

BÓNIS GYÖRGY

II.

1. BÓNIS GYÖRGY a Batthyány-kéziratgyűjteményben olvasható, 1565. február 21-i átiratban megőrzött magyar esküszövegről meggyőző történeti adatok felsorakoztatásával megállapítja, hogy azt az esküdtek használták nádori közgyűlésen, tehát nem bírói beiktatási eskü — ahogy DÖBRENTÉI (RMNy. II/b, 336) gondolta. A magyar okleveles gyakorlat formulaszerűsége folytán „más- és más megyéknél azonosan fellépő kifejezések” bizonyító ereje alapján I. Lajos korabeli (1351.) hiteles szövegnek, a jogélet magyar nyelvi elemei újabb bizonyítékának tartja. Végső következtetése: „... a hivatalos latinság uralma mellett kialakult a magyar jogi nyelv is a vármegyén.”

Kandidátusi értekezésemben én is foglalkoztam a BÓNIS közölte szöveggel (A magyar jogi terminológia kialakulása. Kézirat 157 kk.). Dolgozatomban BÓNIS végkövetkeztetésével egyetérték, azzal is, hogy az említett szöveg „egyik legrégebb nyelvemlékünk”, sőt egy másik — ugyancsak 1565-i „átirat”-ban megőrzött — esküszövegről az a véleményem, hogy még régebbi időpontból való. Az első Verbőczy -,fordítás”-ban ránk hagyományozott, zsidó alperes által elmondott eskümintáról, „az Sydok eskewweseknek mogya” szövegről van szó (MAGYAR DECRETVM... 1565. 322—3).

Feltevésem támogatására egyrészt az eskü jellegéből, lényeges vonásai-ból levonható tanulságokat szólaltatom meg, másrészt a magyar középkori írásbeliség latinnyelvűségéből adódó ellentmondásosságot vizsgálom.

2. Az eskü — már a legkorábbi időkben is — az igazságtévésben, majd később a szervezett bíráskodásban és egyéb fontos dologban a természetfeletti erők segítségét — hamis eskü vagy esküszegés esetén ezeknek az erőknek a

¹ DEÉR szerint 1445(!) óta voltak magyar nyelvűek az esküminták. Itt érdemel említést, hogy Hunyadi János 1464-i magyar nyelvű kormányzói esküjét is felvette számos Corpus Juris-kézirat és kiadás; nyelvilag legjelentősebb benne a *decretum* szó magyar kifejezése: *zerzes* (szerzés).

vélt büntetését — igénybe vevő formális bizonyítási elem. KANNISTO szerint is igen régi szokás az eskütétel: „Wahrscheinlich ist der Eidschwur auch bei den finnisch-ugrischen Völkern ein recht alter Brauch...” (NyK. L, 139). A legfontosabb szerepet az esküvésnél, főleg a hamis eskünél a pogány korban az elemek (föld, tűz, víz stb.), a különféle állatok kultikus tisztelete, majd az istenek bosszújától való félelem játszotta. A hamis eskü esetére kilátásba helyezett legkülönfélébb átkok — egész átokrendszer — őrződött meg a különböző korokból fennmaradt esküszövegekben vagy azok töredékeiben. Az átok sajátos mitikus képlet, aminek következtében az ember természetellenes állapotba jut: elnyeli a föld, kővé mered, állattá válik, megemészti a tűz stb.

KANNISTO említett cikkében a rokon népeknél meglevő különféle eskük-ről értesít. Az osztyákoknál és voguloknál meglevő „tűz-eskü”-ről a következők írja: „Die Ostjaken schwören auch beim Feuer, und dabei nimmt der Beschuldigte mit seinem Messer eine Kohle aus dem Herd, steckt sie für eine Weile zwischen seine Zähne und sagt dann: das Feuer möge mich verbrennen, wenn ich einen falschen Eid schwöre.” A voguloknál dívó „tűz-eskü”-nél a „tűzanya” bosszúját az alábbi szöveggel hívja fel a szertartást vezető: „Heilige Feuermutter! Wenn der Diebstahl dieses Mannes Tatsache ist, so lege sein Haus im Verlauf eines Monates in Asche! Bringt er ein trockenes Opfer dar, bringt er ein blutiges Opfer, so höre nicht auf ihn! Lege sein Haus in Asche.” (Uo. 146—7; a kiemelések tőlem.)

A tűz-eskűn kívül másfajta esküről is van tudomásunk. Ugyancsak KANNISTO emlékezik meg ezekről (farkas-eskü, mamut-eskü, víz-eskü stb.) (i. m. 150). Az állat-eskü között különleges helyet foglal el a medve-eskü: „... a medve mint az igazság, különösen az eskü szentségének őre s mint a hamisságot szigorúan megtorló felsőbb hatalom mutatkozik a vogul nép képzeletében” — írja MUNKÁCSI BERNÁT (A medveeskü a voguloknál: Hunfalvy-Album. 1891. 127).

Az állat-eskü másik kategóriája az állataldozat, lényegében tehát „vér-eskü”, ami szintén igen régi eredetű. Már HÉRODOTOSZ is megemlékezik róluk (IV, 70). A szkítákról jegyzi fel, hogy szerződésüket kicsorgatott vérükkel, illetőleg annak megízlelésével szentesítik, erősítik meg. Más szerzőknél is találhatunk hasonló jellegű feljegyzéseket (az irodalmát l. IPOLYI ARNOLD, Magyar mythologia. 1854. 545). Ilyen vér-eskü tulajdonképpen az Anonymus feljegyezte vérszerződés is: „Tunc supradicti viri pro Almo duce more paganismi fuis propriis sanguinibus in unum vas ratum fecerunt iuramentum.” (SRH. I, 40; a kiemelés tőlem.)

A rokon népek mitológiájában, a honfoglalás előtti korról szóló mondákban egyaránt fellelhető különféle esküformák egyes elemei, motívumai áthagyományozódtak a honfoglalás utáni kor magyar jogszokásába is. A X. század elejéről van adatunk arra, hogy a honfoglaló magyarság körében még igen divatos volt az állat-eskü, ennek különösen a farkas-, illetőleg kutya-eskü változata. Ezt igazolja egy bajor püspök IX. János pápához írt levele, amelyben tiltakozik az ellen a vád ellen, hogy ők is állatra esküsznek, mint a pogány magyarok: „... quod nos praefatis selavis criminabantur, cum ungaris fidem catholicam violasse et per canem seu lupum aliasque nefandissimas et ethnicas res, sacramenta et pacem egisse” (közli IPOLYI i. m. 545).

Az eskü harmadik és a magyaroknál legtovább fennmaradt formája a földre való esküvés, az úgynevezett „föld-eskü”, amelynek lényege szintén az elemek kultikus tisztelétén alapszik. Ide tartozik a földátadás (föld-, fű-, víz-motívum a honfoglalásnál), az ezzel kapcsolatos különféle szertartások az Árpád-kor elején, de a későbbi korban is. A földbirtok-adományozási iktatásnál (dönationalis statutio) például az iktató (homo regius) kézen fogva vezette be az adományozottat néhány lépésnyire a birtokába, földet adott a kezébe (l. pl. egy 1295-i adományozási iktatás leírásából: „... ad faciem terrae accedentes assignationi interfuimus”: CD. VI/1, 367). IPOLYI a pogánykori földkultusz maradványát látja a koronázás alkalmával átnyújtott „pomum aureum”-ban is, különösen azért, mert abba földet is tettek (i. m. 210).

A föld kultikus tisztelétét különösen a határjárásoknál alkalmazott föld-eskü és a vele kapcsolatos szertartások őrizték meg. A határjárásokról, jelesen az első országhatár kijelöléséről Anonymusnál is olvashatunk: „... missus est Borsu... versus terrarum Polonorum, qui confinia regni conspiceret...” (SRH. 58); „Constituerunt, ut meta regni ducis Arpad esset in porta Mezesina... clausuram magnam de arboribus per confinium regni fecerunt” (uo. 64); „... constituerunt terminos regni Hungarorum usque ad Boronam et usque ad Saruuar...” (uo. 79.; a kiemelések tőlem). Egy ilyen határjárásnál alkalmazott szertartást és eskümintát megőrzött a Corpus Juris egy korábbi kiadása is. Az ott említett „seria terribilis [!] iuramenti forma” is régi szokás maradványaként dívott az Árpád-korban: „iam ab olim in Regno Ungariae ad inventa est observata” (Corp. Jur. Hung. 1769. Prax. Crim. 205). A ceremónia maga: „In metarum reambulationibus & rectificationibus, ille qui ex iudiciaria deliberatione iuramentum praestabit in foveam vel scrobem in facie terrae litigiosae effossam, ad umbilicum usque descendere & defodi, ac detecto capite, ac nudipes terram in manum dextram accipiendo, & super verticem capitis sui tenendo, iurare consuevit, iuxta modum & ordinem eidem per iudicem praescriptum in hac forma: [Következik az eskümintá]... Et si iuramentum hoc per me falsum & dolose esset depositum, haec terra me absorbeat, nec mihi aut haeredibus, ac successoribus meis & incolis huius possessionis meae utilis & fructuosa fieri possit, sed pro fructibus utilitatibus, spinas tribulos germinet...” (I. m. 204.) A föld-eskü ősi rítusához szigorúan ragaszkodtak: „Hoc igitur iuramentum per principalem personam, hoc quo dictum est modo et ordine, non aliter deposito coniuratores illius principalis personae, absque descensione in scrobem, foveamque in ipsa terra litigiosa effossam, non discalceati, sed solitis eorum indumentis salvis, more solito prout alias incertere soliti sunt, vesiti, terram litigiosam manu dextra tangentes iuramentum penes personam Principalem praestare debent.” (I. m. 204.; a kiemelések tőlem.)

A föld igazsága, haragja, hatalma — az igazságtalanság megbosszulására — ismert motívuma mind a magyar, mind más népek pogánykori kultuszának, aminek maradványa ma is él: *a föld nyeljen el, emésszen el, itt süllyedjek el* stb. kifejezésekben. A földre történő eskü motívuma megtalálható a német néphitben is. A hamis eskü következménye ott is: *a föld elnyeli: „Bei einem falschen Schwur tut sich die Erde auf und verschlingt den Verbrecher.”* (EBERHARD v. KÜNSSBERG, *Rechtliche Volkskunde*. Halle Saale, 1936. 19). KÜNSSBERG feljegyez egy esetet, ahol a fa hovatartozása volt

vitás, és ezért kellett egy tanúnak esküdni. A néphit a hamis esküvő szavait és következményeit a következőképpen örökölte meg: „Die Erde soll mich verschlucken, wenn das nicht meines Herrn Holz ist. Er wurde sofort verschlungen.” (Uo.; a kiemelések tőlem.)

A földre-esküvés a XIV—XV. századi magyar bíráskodásban is divott. Ezt igazolja, illetőleg az esküvés módját őrzi meg Drugeth Miklós országbíró 1354. június 9-én kelt ítéletlevele, amely az Egyed bozóki prépost és János pilisi apát között 2 ekényi föld hovatarozása miatt keletkezett pert dönti el. Mivel a határjárás alkalmával a területbecslés körül vita támadt, az országbíró esküt ítél a prépostnak hat nemes eskütárssal. Az eskütársak „... discalciatis pedibus, resolutis cingulis, terram super capita eorum leuando et generaliter dicendo, prout moris esset iurare super terram, super eo...” Mivel az esküszöveg hosszu volt („multa verba in se continerat”), a bíró rendelkezése szerint „...seriem ipsius iuramenti de verbo ad verbum paulatim et seriatim deberet recitare” (CD. IX/2, 343—55). Másik földeskü szerint (1359. május 16.) az eskütevők szintén „resolutis cingulis discalciatis pedibus et terram super capita ipsorum leuando ac generaliter dicendo, prout moris est, iurare super terram secundum regni consuetudinem” (HazOkm. IV, 189—97). Az egrí káptalan 1408. március 22-én kelt bizonyító levele ugyancsak arról értesít, hogy a határjárásnál az alperesek eskütársukkal együtt letették a földesküt (ZsigmOkl. II/2, 124; a kiemelések tőlem).¹

A föld-esküvel kapcsolatos fent idézett példákból tehát megállapítható egyrészt, hogy régi szokásként alkalmazták, másrészt, hogy — mivel hosszú szövegűek voltak — lassan, szóról szóra kellett azt mondani.

3. Az esküvés, eskütétel, esketés tehát a középkori bíráskodásnak is szerves része volt. Az említett adalékokon túl e mellett szól a Corpus Juris néhány szövegrésze is.

Az első királyok törvényei, amelyek a bíráskodásról intézkednek, nem őriztek meg eskümintákat. Arra, hogy az eskü, esketés mégis tartozéka volt az akkori bíráskodásnak, az alábbiakból lehet következtetni. I. István I. törvénykönyvében említés történik az esküről, méghozzá a bíráskodással kapcsolatban, — igaz, hogy csak intelem formájában: „... causa digna iudicari ad te venerit vel aliquis capitalis sententiae reus, noli impatienter portare vel cum iuramento firmare, illum punire...” (I/5: 3. §. Corp. Jur. I, 12).² Ez még nem közvetlen bizonyíték az eskü alkalmazására, de annak I. István korabeli megléte mellett szól. Ha a bíráskodót óva inti is I. István az esküvéstől, — az érdekelt feleket és az esetleges tanúkat már akkor is eskették. István II. törvénykönyve már kimondottan hitszegésről, esküszegésről tesz említést: „Et nullatenus per aliquorum mendacia vel falsum testimonium, neque per perjuriam aut praemium, lex justa in aliquo depravetur.” (II/2: 3. §. Corp. Jur. I, 22.) Ebből a szövegből a tanúskodás mellett a meghiteltetés megléte vitán felül kiderül, ha hitszegés formájában is! Mindezekon túl ugyanennek a törvénykönyvnek egy

¹ Ezekre az adatokra Szabó István professzor volt szíves a figyelmemet felhívni. Szerinte több száz ilyen latin nyelvű esküszöveg maradt fenn; magyar nyelvű ezidáig nem került elő.

² Ezt és a következő törvényhelyeket a Magyar Törvénytár — Corpus Juris Hungarici. Bp., 1899. milléniumi emlékkiadásából idézem.

egész fejezete a hitszegésről, eskütörésről szól. „De perjuriis.” (Cím: II, 15. Corp. Jur. I. 28; a kiemelések tölem.) Úgy vélem, az idézett szövegrészek határozottan bizonyítják a hiteltetés, esketés alkalmazását a bíráskodásban.

Nem lehet másnak, mint az eskü legdrasztikusabb formájának tekinteni az I. László korától dívó istenítéleteket, az ordáliákat sem (I. I. László I/28. Corp. Jur. I, 58), hiszen mindegyiknek vezérlő motívuma a természetfölötti elem, az isteni beavatkozás a felmerülő vitás kérdés helyes megoldására. „Az ordáliáknak alapja a hit és isteni félelem lévén. . .” — írja félreérthetetlenül KANDRA KABOS, az istenítéletek apologetája, és közöl is egy esküszöveget az Ótestamentumból (A váradi regestrum. 1898. 7). „Ezen tűz általi tisztulás v. inkább igazulás eszméje keresendő, az előttünk középkorból ismeretes, de kétségtelenül már a pogánykorból származó ordaliai = t u z e s v a s és f o r r ó v í z v. i z z ó s z é n r e állás, átmenés stb. próbák általi igazságszolgáltatás módjában” (IPOLY ARNOLD i. m. 197).

4. Ahogyan a bíráskodásban szokásban volt az eskü, megvolt az a bírák és egyéb tisztségviselők „felesketés”-énél is, mégpedig igen korán, az első királyok idején.

Milyen bizonyítékok szólnak e mellett?

Az első nyomtatott törvény I. Mátyás 1486. évi VI. (vagy maius) dekrétuma. Ebben nem történik említés a BÓNIS közölte I. Lajos korabeli eskümintáról. A dekrétum szövege viszont, amely részletesen intézkedik a bírósági eljárásról és az egyes funkciók betöltéséről, az eskütétel széles hálózatáról értesít: A) A tanúk esketése: „Quodque singuli attestantes, s i n g u l a t i m j u r a r e e t p e r i p s i u s c a p i t u l i, v e l c o n v e n t u s, a t q u e r e g i o s h o m i n e s, d e n e g o t i o, d e q u o e x p e r i r i v o l e n t, i n t e r r o g a r i, e t e x a m i n a r i d e b e a n t” (VI/14: 3. Corp. Jur. I, 416—7). — B) A peres felek esküje: „Capitali in sententia. . . quod, si officiales vel jobagiones dominorum, violentias intulerint: d e b e a n t s e d o m i n i j u r a m e n t o p u r g a r e. . .” (Fejezetcím; VI/15. Corp. Jur. I, 418—9); „Si vero reus ipsam inquisitionem acceptare recusabit; extunc actor, pro majore verificatione actionis suae, j u x t a r e g n i c o n s u e t u d i n e m, h a c t e n u s i n h a c p a r t e c o n s e r v a t a m, a d c a p u t i l l i u s a d v e r s a r i i j u r a r e h a b e b i t” (uo. 15:3. Corp. Jur. I, 418—9); „. . . j u d e x e x a t t e s t a n t i u m f a s s i o n i b u s d e c e r n a t, u t e r i l l o r u m, a c t o r s e i l i c e t, v e l r e u s j u r a m e n t u m d e p o n e r e d e b e b i t” (uo. 15:4. Corp. Jur. I, 418—9). — C) A megdézsmált paraszt esküje: „Decimator sit contentus j u r a m e n t o r u s t i c i. . .” (uo. 41. Fejezetcím; Corp. Jur. I, 440—1). — D) A megyei ispánok esküje: „Qui omnes [comites parochiales] j u x t a s c r i p t a m j u r a m e n t i f o r m a m j u r a m e n t u m, p r a i s t a r e t e n e a n t u r” (uo. 60. Corp. Jur. I, 452—3). — E) A bírák és más funkcionáriusok esküje: „Quod perpetuis semper successivis temporibus, omnes iudices, et justitiarum hujus regni, tam ecclesiastici, quam saeculares, qui videlicet in palatinum, iudicem curiae raegiae, magistrum tavernicorum, cancellarium, aut vice-cancellarium, in protonotarios, seu vices-gerentes iudicum praetectorum, et etiam assessores eorundem; banum Sclavoniae, waywodam Transylvanum, et in comites quorumlibet comitatum, ac iudices nobilium eligentur, et assumuntur, eorundemque vicesgerentes, et substitui; tempore assumptionis ipsorum ad hujusmodi officia, in conspectu regiae majestatis, j u r a m e n t u m h o n e s t u m, d e s e r v a n d a f i d e l i t a t e, e t a d m i n i s t r a n d a j u s t i t i a, p r a e s t a r e d e b e a n t.” (Uo. 73:1. Corp. Jur. I, 462—3).

Ennek a cikkelynek a bevezető része hivatkozik Zsigmond törvényére (az 1435. II.: 1. c.-ről van szó), a befejező rész pedig közli a leteendő eskü szövegét latinul.¹

5. Milyen következtetéseket lehet levonni Mátyás VI. decretumának idézett szövegrészeiből?

A Zsigmond korabeli (1435. évi decretumhoz csatolt) eskümintának a meglétét megerősíti. Az a tény, hogy több mint 50 év elmúltával — csaknem szó szerint — átveszi annak szövegét, arról is tanúskodik, hogy eléggé meggyökeresedett esküszöveggel állunk szemben, amely minden valószínűség szerint már Zsigmond kora előtt is ebben a formában volt meg.

A csaknem szó szerinti átvétel azzal is magyarázható, hogy a Zsigmond-féle minta igen kerek, szabatosan megszerkesztett egész, minden felesleges ijesztgető motívumtól (szörnyű halállal halás, a föld ne fogadja be a holttestet, harmadnapra kivesse, magvaszakadás, örök pokol stb.) mentes. H o s s z ú i d ő ó t a c s i s z o l ó d ó szöveget találtak tehát Mátyás kancelláriájának a fogalmazás helyességére, a stílus csiszoltságára is igényes humanista kodifikátorai. Ez viszont azt jelenti, hogy fel kell tennünk egy igen korai „összeveg”-et, amelynek már a fejlettebb változatát tükrözi az I. Lajos korabeli (1351.).

Az esketésnek magyarul kellett folyni. E mellett szól az eskütétellel „beiktatott” tisztségviselők széles skálája: az országos főméltóságoktól a legkisebb bírói szék helyettes bíróján át egészen a megdézsmált parasztig mindenkinek esküdnie kellett hivatalba lépése, illetőleg a hivatallal kapcsolatos ügyének intézése alkalmával.

Nem juthatunk más következtetésre — a nyelviség tekintetében — a fentebb idézett I. István-féle törvények szövegeinek az elemzése után sem. Nem szabad szem elől téveszteni, hogy a magyar államalapítás kezdeti korszakáról van szó, amikor a legmagasabb világi, de igen gyakran még az egyházi főméltóságok viselői is — nemhogy latinul, de — írni, olvasni sem tudtak. Méginkább a magyar nyelviség mellett tanúskodik a törvény említette „vulgárisok” esküszegéséről szóló rész is.

Nem változott l é n y e g é b e n a helyzet az esküszövegek nyelvisége tekintetében a XV. század végén, a XVI. század elején sem. II. Ulászló 1498. évi III. decretumának 2. cikke a bíraskodás reformjáról intézkedik: a rendes országbírákon túl két főpapot, két bárót és az országglakosok közül 16 nemest „... ex regnicolis sedecim nobiles ...” von be a bíraskodásba (III/2: 5. Corp. Jur. I, 596).

Az országglakosok közül kiválasztott tizenhat nemes XV. század végi „latin nyelvtudás”-ára hadd idézzek egy törvényhelyet ugyancsak II. Ulászló korából: „Conclusum est; quod magistri protonotarii universas literas adjudicatorias, factum iurium possessionarium, aliorum etiam notabilium negotiorum tangentes, post earum editionem, et conscriptionem, in sedem iudicariam importare; et ibi coram caeteris magistris protonotariis, et assessoribus perle-

¹ Zsigmond hivatkozott törvényhelyén szintén van egy eskümintá, s ez csaknem szó szerint megegyezik a Mátyás-féle decretumhoz csatolt eskümintával. — Itt jegyzem meg, hogy Mátyás említett decretumának még egy helyén történik hivatkozás arra, hogy Zsigmond idején esküt kellett tenni: „Item, ordinatum est (prout etiam per serenissimum quondam dominum Sigismundum imperatorem ordinatum fuisse constat) quod decimatores, juramentis decimantium contentari debeant...” (41. bev. Corp. Jur. I, 440–1; a kiemelések tőlem).

gere; non intelligentibus autem vulgari sermone interpretari debeat: ne literae ipsae aliter, quam sententia prolata fuisset, emanentur” (1500(II)11. Corp. Jur. I, 648; a kiemelés tőlem). Ebből az idézetből az is kiderül, hogy a bírósági tanácskozás II. Ulászló idejében is, mint korábban is, magyarul folyt, éppen azért, mert a tanácskozásra jogosult kollégium — vagy legalábbis tagjainak jórésze — nem tudott latinul. Hogy a végzést mégis latinul szövegezték, az a több százados hagyomány fémjelezte „Solennis Stylus” számlájára írandó (vö. RMNy. II/b, 338).

Más utalásokból is arra lehet következtetni, hogy a szövegrögzítésnél alkalmazott latin ellenére a szövegek elmondása, a viták anyanyelven folytak. I. Bélának koronázási esküjét (1061.) magyarul kellett mondania, mert a latin nyelvben való járatlanságáról Turóczi is megemlékezik (RMNy. II/b, 356). Hunyadi járatlanságát a „Deák Nyelvben” Galeotto is feljegyzi. I. Mátyásról írva megállapítja, hogy apja, Hunyadi János „... e s s e t L a t i n a e l i n g u a e e x p e r s” (De egregie, sapienter, iocose dictis. . . 13. fej. SRH. [1746] I, 544; TudGyűjt. VI, 88). A főurak hódolat-esküjüket magyarul mondták egészen a Habsburg-házból választott királyok idejéig. Erre abból lehet következtetni, hogy I. Károly esküjét magyarul is el kellett mondani, hogy a főurak is megértsek (KOVACHICH: Vestigia Comitior. 1790. 173; RMNy. II/b, 357).

A latin nyelv tudásának a hiányáról értesülünk az első Verbőczy-fordító közléséből is: „Mynden nemzet kedyg, Kegyelmes wram, azon igyekezett, hogy az ew nyelwen legyen megirwan, az ew Decretomok, hogy az kewzewnseges igassagnak Normaya myndeneknek nyllwan ees ertelemre legyen mynd azoknak kyk olvassak, es mynd azoknak kyk elewt olvaztatyk, hogy oly nyelwen lewew, kyt nem erth az orzag, kewlewmbkewlewmb tudatlan magyara-razo, kewlewmben kewlewmben ne erchye, ees ne magyarazza, hogy az egygyw kewsségys miatta meghne chylatkozzek.” (MAGYAR DECRETVM. . . 1565. 3). Tekintettel arra, hogy a királynak szánt ajánló sorokból való az idézet, annak írója — feltehetően — szépítette a helyzetet, e helyen azonban a „kyt nem erth az orzag” kitétel a lényeges, nem pedig az utána következő diszkrimináció.

Nemcsak a XVI. század derekán, hanem egy évszázaddal később sem volt külön a helyzet a latintudás tekintetében. Kászoni János már sokkal nyíltabban, egyértelműbben nyilatkozik: „Rövidségnek okáért; a’ minemű alkalmatossággal engem kegyelmed ennek meg fordítására kértt volt; látván, tudniillik kegyelmed, az előtte forgo fok rendbéli ügyeknek, kivált-képpen a’ főbe járo Halálos kereseeteknek bajos eligazodását, és hogy mind azoknak ifméretire és eligazítására-is e’ Könyv nem volna haßontalan; S tudván azt-is kegyelmed, hogy a’ Deák nyelvben fintsen mindeneknek annyira való Tudományok, hogy aßt akadály-nélkül érthetnék; mivel láttyuk, aßt-is hogy még a’ Törvény dolgainak ki-ßalgáltatására-is olyakat elővétet néha a’ kételenség, kik a’ Deákhöz avagy kevefet, avagy ugyan femmit fem értenek. Ezekre képeft, mondam, akarvan kegyelmed meg-fordittatását;” (Rövid Igazgatás. . . 1647. Elöl-iaro rövid iras. A kiemelés tőlem). — Kászoni „Elöljáró rövid irás”-ából azt is megtudjuk, hogy még a „deák terminusok” dolgában sem volt jártas mindenki, éppen ezért javasolták neki azok „megfordítás”-át is: „A Törvény Dolgaiban forgó minden napi Deák Terminufokat, mellyekkel még a’ Deáktanlan Perlekedő köz rend is elegyesleg szokott élni, én előfzör fordítatlanul hagytam vala; hanem midön már a’ nyomtattatáfához akarnék kezdeni,

némellyek úgy javallák s-tanács-lák-is, hogy a' mennyire lehetne, azokat is forditanám meg . . ." (uo. 1).

Mindezek ellenére csak 1527-ből maradt fenn magyar nyelvű hiteles eskü-szöveg. Ez a mellett tanúskodik — most már „a hitelesség erejével” —, hogy egyes főurak 1527-ben magyarul tették le az alábbi hódolat-escükjüket: „En n. Elkezem elew ýftenre. az ew žent ánnýara mynd az žentekre hogh felleges feýedelmnek ferdinandos wramnak. magýaroržagnak es chehoržagnak kýralýanak, az en kegyelmes wramnak, myndenek ellen. ýefelben kedeeek. az ew ellenfeghý es engedetlený ellen, atalanfogwa senkýt ki nem veven. hýw es engedelmes ležek, es az En Ertelmem žerent igaz es haznos tanachot adok mynd azokról Kýket ew fellegenek meltofagara haznara avag artalmara elmerendewk lený ew felleget žorgalmatoffon es hýven tudoffa težem az Ew ýawara teljes ereýmvel gondolok, gonožat El tawožtatom. az ew fellegenek týtok tanachat meg nem ýentem, ýften Engemet ýgh segelýen es ýtenek mynd ženthý.”¹

6. BÓNIS is megszívlelendő bizonyítékokat sorakoztat fel annak az állításának az igazolására, hogy magyar nyelvű eskü-szövegek már korábban is divatban voltak, annak ellenére, hogy — mint ez köztudomású — a hivatalos nyelv, az oklevéladás, a törvények kodifikálásának, a dekrétumoknak a nyelve a magyarországi írásbeliség kezdetétől fogva a latin volt. Ez a „különleges magyar írásbeliség” több mint háromnegyed évezredig élt, olyannyira, hogy hovatovább a magyar nemesi konzervativizmus szimbóluma lett. Ennek a fő oka nem a latin nyelv tudásának elterjedt voltában keresendő — ennek az ellenkezője az igaz, ahogyan fentebb érintettem — hanem az, hogy a nemesség „ősi jogait” egybefoglaló aranybulla szintén latin nyelvű dekrétumként maradt ránk. A nemesség is, amely a nemesi vármegye kialakításával a XV., de főleg a XVI. századtól egyre jelentősebb tényező az „ország-lás”-ban, ezért ragaszkodott megingathatatlan macacssággal az Arany Bullában lefektetett jogaihoz, ezért vált a latin „patria linguá”-jává, ezért íródott latinul a nemesség bibliája, a Tripartitum. Szellemsen fogalmazza meg a latin nyelviség hosszú idejű uralmának ezt a fő okát BECK SALAMON: „Romantikusan hazug magyarázat volna, ha a latin nyelv használatát, az Európában értett nyelv használatát a nemzetközi kultúrába való bekapcsolódásra irányuló törekvésnek tudnók be. Közlebb jutunk a nyers valóság-hoz, ha a latin nyelvben a papi rendre bízott fetiale rokonságára, amely a jogot, a jog ismeretét a papságnak fenntartott titkos tudománynak tekintette, a j o g n a k a n e m e s s é g r e v a l ó k o r l á t o z o t t s á g á t l á t j u k.” (Jogi műnyelvünk fejlődéséhez: Nyr. LXXVI, 205.)

7. Összefoglalóan megállapítható tehát:

A) Az esketés, az eskütétel az államalapítás előtti kortól egyfolytában szerves része volt mind a magyar bírászkodásnak, mind pedig a „beiktatási” ceremóniáknak.

B) Az államalapítás utáni esküszövegek szerves folytatói az ősi „ethnikus” elemekre épült esküknek, de a „kor követelményeinek megfelelően” némileg átalakultak: a XI—XVI. századi eskükben együtt éltek a pogány

¹ A pozsonyi káptalanban levő eredetiről DÖBRENTÉI másolta 1836-ban. A káptalanban levő „protocollum Farkasianum” szerint 12 egyháznagy, 33 országnagy és főúr mondta ezt a szöveget 1527-ben. 1530-ban pedig még egy főúr (RMNy II/b, 19—20).

kultikus elemek a szövegkezdő- és záró monoteista, keresztény és zsidó elemekkel. A korábbiakban lényegesen több a kultikus elem, a pogánykori átkok egész rendszere található bennük, ami lassan háttérbe szorul, majd a XV. század végére, a XVI. század elejére teljesen eltűnik az esküszövegekből, és a szövegkezdő és záró „modern” istentanáskodásra korlátozódó elemmé zsugorodik.

C) Ha a perben részt vevőknek esküdniük kellett, feltétlenül esküt kellett tenni a bírának, albirának stb., ahogyan erre I. Mátyás idézett törvényhelyének szövegéből határozottan következtetni lehet.

D) Minden országos méltóság eskütétellel foglalta el hivatalát, ahogyan erről szintén I. Mátyás idézett törvénye értesít bennünket.

E) A Hunyadiak koráig az esküvételeknek egész rendszere alakult ki, amely rendszernek csak szórványos töredékeit jelentheti az I. Lajos-, majd a Zsigmond-korbeli királybírói eskü és Hunyadi János kormányzói esküje.

F) Az eskü szövege magyar — az államalapítás után is feltétlenül az, legfeljebb bilingvis — volt, és annak ellenére, hogy csak a XVI. század második negyedétől kezdve maradt ránk eredeti magyar nyelvű írott esküminták, ilyeneknek korábban is feltétlenül lenniük kellett. Ezt a fentebb felsorakoztatott adalékok közül az az egyszerű tény támasztja alá, hogy az ország lakosai közül elenyésző kevés számban ismerték a latin nyelvet. Ha viszont az esküszöveget az eskütevő számára érthetetlen (idegen) nyelven kellett volna mondani, akkor az esküt lényegétől (az elemek bosszújának halmozása a pogánykori, illetőleg az isten büntetése a zsidó és keresztény eskü-szövegekben hamis eskü esetén) fosztották volna meg.

7. A fentiek előrebocsátásával vizsgáljuk meg az 1565-i Verbőczyfordításban megőrzött eskümintát: „EN SYDO ky wagyok (az ew maga newet meg newezwen) eskelfzem az illew Iftenre, a Bent Iftenre, az hatalmas Iftenre, ky teremtette az eget es az fewldet, az tengert, ees mynd benne walo allatokat, hogy ez dologba, melyben ez kereztyen engemeth bewntet [az 1517-es bécsi — első Verbőczy kiadásban: „inculpat”] myndeneftewl fogwa artatlan ees bewntelen wagyok, Es ha bewnews wagyok, az fewld ala fyllegyek, es meg emeszen [uo.: „terra me abforbeat”], mely fewld Datant, es Abyront meg emesztete, Es ha bewnews wagyok franczw ees bely pokloffag iewyewn ream [uo.: paralyfis & lepra me invadat” (GEÖRCHNÉL: „ina-fzakadás, és bél poklofság”: Honny Törvény I, 260)]. Es ha bewnews wagyok az korfag, wër has, es az hertelen gwta ewffewn meg engemet, [I. Verb. kiad.: „caducus morbus, fluxus sanguinis, & gutta repétina me tangat”] es az hertelen walo halal, engem el ragagyön, ees mynd tefthembe ees lelkeembe el wezzek, ees marhamba, es foha Abrahamnak kebelében ne érkezzem, Es ha bewnews wagyok, az Moyfeknek thewrwenye, ky Sýnay hegyen neký ky adatot, engemeth el tewrewllýewn es mynden iras, mely az Moyfes ewt kewnywybe be iratoth, engem megh szegyeneychýen [uo.: „me confundat”], Ees ha ez en eskewwefem nem igaz, Iften engem el wezefse, [uo.: „me deleat Adonay”] es az ew Iftëfygenek hatalma Amen. Verbewczy harmad Decretomanak harmycz hatodyk rezeben.” (MAGYAR DECRETVM, KYT Weres Balas. . . Magyarra fordított. Debrecen, 1565. 322—3.)

Az eskümintá elején leírja Veres Balázs az esküvés módját is: „Hol meg kely ertený, hogy á Sýdo á ky meg akar eskenný, az nap ellen fordwllýon, ees mezeýth lab kely allanyja, palastyaban fel ewltewzek, ees az Sýdo fewweget feyeben wewen, ez az Moyfeknek tewrwýnyjt [mellyet Moyfel tablayanak

hőnek] kezewel illeffe, es tarchya, es ez kyppen mongya:" (i. m. 322; Verbőczi-nél is megvannak ezek az instrukciók).

A szöveget megőrző Verbőczi-fordításról csak annyit kívánok megjegyezni, hogy az nem Verbőczi-fordítás. Több is, kevesebb is annál. Annyiban kevesebb, hogy nem fordítja Verbőczit, hanem annak lényegét ülteti át magyarra, elhanyagolva a különböző prológoakat. Ugyanakkor „Vadnak... ez Decretomnak előtte egy néhány iroth articuluskok, kyket... á régi Kyralyok Decretomiból törúynhez való ieles dolgokath kij zedegeteth...” (i. m. címlap). Így került a fenti, 1435-ről datált eskümintá is mint „törvényhez való jeles dolog” a tulajdonképpeni Verbőczi szöveg elé. Ezekhez a „jeles dolgok”-hoz még csak annyit, hogy Veres Balázs buzgalmából a régi törvények magyar summázata előbb látott nyomtatásban napvilágot, mint a latin eredetiek.¹

Ha az első Verbőczi-fordításból közölt esküszöveget összehasonlítjuk a BÓNIS közölte szöveggel, első olvasásra megállapítható, hogy a zsidó-esküben azok az önátkozó elemek, amelyek jellegzetesen a régi pogánykori eskü-szövegeknek voltak a tartozékai, lényegesen nagyobb helyet foglalnak el, mint a Batthyány-kéziratból közölt szövegben. Ez utóbbiban — ahogy BÓNIS is megállapítja — az eskümintá lényegében a feudális büntetőjog kodifikálásának a hiányából támadó úrt hivatott pótolni, mivel a benne szereplő közbűncselekmények „egyúttal a halállal büntetendő büntetteknek első magyar listája” is. A Verbőczit fordító Veres Balázs munkájában megőrzött szöveg ezzel szemben csupán azt az állítást igyekszik alátámasztani, hogy a vallomást tevő „ártatlan és büntelen”. Ennek bizonyítására az eget, a földet, a tengert és mind a benne való állatokat teremtő élő, szent, hatalmas istent hívja bizonyosággul. Ha bűnös, a föld eméssze meg, a francu és a belpoklosság, a kórság, vérhas, gutaütés jöjjön rá, hirtelen halállal haljon, mindenét veszítse el, Mózes törvénye törölje el, az összes írások szégyenítsék meg, és sohase jusson el Ábrahám kebelébe. A szöveg túlnyomó többsége a primitív ijesztgetések, önátkozások, borzalmak halmozása!

A fent elmondottak figyelembe vételével és a két esküszöveg összehasonlítása alapján megállapítható, hogy lényegesen korábbi eskü-szöveget őrzött meg az első Verbőczi-fordító, mint amit BÓNIS közöl a fent említett kézirat-gyűjteményből.

8. Az elmondottakkal talán sikerült felhívnom a figyelmet egy igen régi összefüggő magyar szöveg (nyelvemlék) problematikájára. A szöveg tartalmi vonatkozásai arról tanúskodnak, hogy régi korból ránk maradt, kialakult formulával állunk szemben. Ezt a formulát is csak a XVI. század derekán kodifikálták, éppen úgy, ahogy ez a BÓNIS által közölt szöveggel történt. Ahogyan BÓNIS az általa közölt szövegnek a régebbi voltát az abban szereplő tartalmi elemekkel igyekezett megtámogatni, ugyanolyan módon kívántam az általam közölt szöveg még korábbi időből való eredetét aláhúzni. A zsidó

¹ Az érvényben levő jog írásba foglalásának elrendelésével több törvény foglalkozott (1439: I., 1458: II., 1498: VI., 1500: X. 5, 6, 7. §). Ezek eredménye 1514-ben Verbőczi Tripartituma. Az ország összes régi dekrétumainak összegyűjtésére az 1504: XXXI., az 1507: XX., az 1514: LXIII., az 1525: XXXII. törvényeikk hívott fel, illetőleg sürgette a megjelenést. Mindezek ellenére csak 1581-ben — 16 évvel Veres Balázs fordítása után — jelent meg az első Corpus Juris Zsámboki János gondozásában, Frankfurtban. (Vö. Corp. Jur. Hung. Milléniumi kiadás XXVI; RMNy. II, 340.)

eskü-szöveg helyesírási vonatkozásainak az elemzését mellőztem, mivel közeli fogódzót a keletkezés időpontjának a megállapításához nem nyújt. Célom nem is ez volt az esküszöveg közlésével és elemzésével, hanem egy — szerintem — korábbi időből való adalékkal igyekeztem megszerezni a szerző által is helyesen megfogalmazott végkövetkeztetést, hogy a hivatalos latin nyelviség mellett párhuzamosan megvolt a jogszokásban és a jogszolgáltatásban egyaránt a magyar nyelviség, annak ellenére, hogy ennek írásbeli bizonyítékait — a közismert okoknál fogva — nem tudjuk felmutatni.

KOVÁCS FERENC

Konty

1. A címben jelzett szó etimológiájáról a következő számottevőbb észrevételek ismeretesek: DANKOVSZKY a magyar *konty*-ot szláv eredetűnek gondolja (598), de utal az olasz *acconciatura*-val való kapcsolatra is (562). KASSAI a szónak a *göngyöl*-lel való rokonságára céloz (III, 311). CzF. szerint a *konty* „gyöke a görbét, és gömbölyüt jelentő *kom*, azaz *gom*...” (III, 956). FÁBIÁN ISTVÁN egy 'göngyöl' jelentésű **kon*- igetővel való kapcsolatról tesz homályos említést (NyK. II, 4). HUNFALVY a szláv származtatást (< szl. *kont* 'konty') helyezi előtérbe, de nagyon esetlegesen utal a belső magyar eredet lehetőségére is, közelebbi magyarázat nélkül (NyK. III, 22). MUNKÁCSI (NyK. VII, 70, 90), MIKLOSICH (EtWb. 127) és ASBÓTH (NyK. XXVI, 460) a mellett foglalnak állást, hogy az egyeztetésül kínálkozó szláv nyelvi alakok: szlovák *kont* 'konty', ukrán *kónty* 'konty', szerb-horvát *kónđa* 'copf, konty' a magyarból valók (vö. még: BERNEKER, SlEtWb. 560; MARIÁNOVICS MILÁN: Nyr. XLVI, 269), a szláv származás elvetése mellett azonban a magyar szó eredetéről nem nyilatkoznak. ALEXIS GYÖRGY úgy véli, hogy szavunk közvetlen előzménye a román *koné* 'főkötő; üstök, bojt', amely viszont szerinte olasz, végső soron pedig latin eredetű (Nyr. XX, 92—3; vö. még DIEZ, EtWb. 366). SIMONYI az első, aki az olasz eredetet határozottan vallja; a magyar szó előzményét az olasz *concio* 'disz, ékesség' szóban látja, mivel felteszi, hogy ennek volt 'fejdisz' jelentése is, amelyből a 'konty' jelentés szerinte magyarázható lenne (Nyr. XX, 132). Ezt a véleményt teszi magáévá SZINNYEI is, jelezve, hogy ha az olasz *concio*-nak nem is, de a vele etimológiailag összefüggő *acconciatura*-nak van 'fejdisz' jelentése is (Nyr. XXIII, 247—9). Ugyancsak elfogadja az olaszból való származtatást HORGER is (MNy. XXXVII, 14). A SzófSz. szavunkat ismeretlen eredetűnek mondja, de hozzát teszi még: „talán figyelembe vehető az olasz *concio* 'disz, ékesség' szóból való származtatás, bár az egyeztetés hangtanilag nem meggyőző, de jel-tanilag sem kifogástalan.” KARINTHY FERENC a *konty*-ot — részletesebb megokolás nélkül — a téves olasz—magyar szóegyeztetések között sorolja föl (OlJsz. 43). KNIEZSA (SzlJsz.) a fölvetett szláv egyeztetések ellenére szavunkat nem tárgyalja.

2. Mint a fenti egybeállításhól látható, *konty* szavunk etimológiája nincs megoldva. A belső magyar eredetre való utalások alig tekinthetők egyebeknek különösebb megokolás, alátámasztás nélküli naiv szófejtéseknél. A szláv eredet nem jöhet szóba: az említett szóalakoknak a kérdéses nyelvekben nincs gyökerük, nincs családjuk, mindegyik a magyarból való kölcsönzés nyilvánvaló

esetének látszik (bizonyára ezt a tényt tükrözi KNEZSA hallgatása is). Az olasz származtatást is joggal fogadja erős kétséggel a SzófSz., és még jogosabban veti el KARINTHY. Mivel azonban ez az egybevetés egy ideig komolyan tartotta magát, és talán máig is kísért, aligha lesz haszontalan, ha helytelen voltára néhány szóval külön is rámutatunk.

Az olaszban számos szó szolgált és szolgál a 'konty' fogalom jelölésére: leggyakrabban a *crocchia* (~ *crochio*, *crochiiu* stb.), azonkívül — jórészt nem teljes értékű szinonimaként, hanem nyelvjárási változatokként — a *cignone* (~ *zignon*, *cignù*, *scignò* stb.), *barrocchio* (~ *barocchio*, *barochio*, *rocchio*, *rocchiula* stb.), *mazzocchio*, *chiocciola*, *nodo* stb. (vö.: FANFANI, VocIt.; PRATI, VocEtIt.; PALAZZI, NDizIt.; BATTISTI—ALESSIO, DizEtIt.; stb.). Az egyeztetésül felhozott *concio*-t azonban nem tudjuk e csoportba sorolni, — mivel e szóval az olaszban a kontyot nem jelölték. A *concio* sokféle jelentésváltozata között még a 'disz, ékesség' sem éppen a legismertebb (vö.: FANFANI, VocIt.; ZINGARELLI, VocIt.⁷; CAPPUCCINI—MIGLIORINI, VocIt.; stb.), a 'konty' jelentés irányába áthidalónak vett 'fejdíz' jelentés pedig nem egyből az etimológia kedvéért való pusztán kitalálásnál, amit a szintén sok jelentésű *acconciare*, *acconciamento*, *acconciatura* stb. egy-egy jelentésárnyalata ('haját megfésüli, frizurát csinál', illetőleg 'haj rendbetétele') konkrét tények hiányában természetesen nem igazolhat. Így az a lehetőség, hogy ha a 'konty' fogalom jelölésére történetesen olasz kölcsönszót vettünk volna át, az éppen a *concio* lett volna, jelentésánál teljességgel valószínűtlen.

De egyáltalán nincsenek rendben a vélt olasz kölcsönszó alaki vonatkozásai sem. A *concio* típusú szavak — a megelőző kettős mássalhangzó miatt — az északolasz nyelvjárásokban is megtartották végmagánhangzójukat (vö. GERHARD ROHLFS, Historische Grammatik der italienischen Sprache I, 242—3), mássalhangzóra végződő olasz jövevényszavaink (*bakacsin*, *strucc*, *spanyol*, *paszomány* stb.) rendszerébe, hangtörténetébe tehát a *konty* ilyen alapon nem illeszthető bele.¹ Egy átadó nyelvi *o* véghangzós alaknak megfelelő magyar *a-s* szövégre (vö. pl.: MELICH: MNy. VI, 120, 150; KNEZSA: MNy. XXXIX, 2 kk.; stb.) pedig — amely később nyelvünkben birtokos személyragként tévesen elvonva lekophatott volna — nincs nyomunk, nincs adatunk, noha a szóra a feltett olasz eredethez viszonyítva a magyarban igen korai adatok állnak rendelkezésünkre. Azonkívül az olasz *é*-nek csak magyar *cs* folytatását ismerjük: *bakacsin*, *burcsella*, *R. láncsa* (későbbi zöngésüléssel *lándzsa*), *? szerecsen*, *? csemete* stb., *ty*-re még kétes, bizonytalan példánk sincs; és bár a *cs* ~ *ty* megfelelés, párhuzam a magyarban éppen nem ritka (vö. pl. HORGER: MNy. XXXVII, 14), túlnyomórészt csak onomatopoeitikus eredetű szavakban mutatkozik.

Megjegyzhető még, hogy a hajánál fogva előráncigált *concio*-val való etimológiai összetartozást nem támogatja semmiféle művelődéstörténeti tényező, és nyelvünk olasz eredetű szókinésének jelentésköre sem szól mellette. A kontykötés szokását a magyarság nyilvánvalóan nem olasz művelődési hatásra tanulta meg, hanem az olasz nyelvi hatás idejét már jóval megelőzően ismerhette (erről l. még később is); következésképpen az olasz hatás idejében, sőt előtte meg kellett lennie nyelvünkben a 'konty' fogalmat jelölő szónak is.

Az etimológiai vonatkozásokat illetően persze nem szeretnék csak a cáfolatnál, negatívumoknál maradni. Úgy vélem, *konty* szavunkra az eddigiek-

¹ A *narancs* problematikája más jellegű; erről talán máskor.

nél jobb, elfogadhatóbb etimológiát is lehet nyújtani; ezt kísérlem meg a továbbiakban.

3. Induljunk ki a szó legrégebbi és egyben legfontosabb adataiból: BesztSzj. 610: „pilionum¹: *konth*”; SchlSzj. 1175: „piliolum: *kenth*”; 1481: „Crinile wigo *Konth*” (Oklsz.); MURM. 1930: „Cestiallus²: Feibeli ekesseg. *koongia* azzonak.”; 1553: „*Konj* füzőne” (Oklsz.); ZsélyiSzj.: „Aucupeta: *konthj*”; CAL. 150: „calantica: *Konty*, főre való gyólts”; SzikszF. 189: „Cesticillus: *Konty*”; MA.¹: „*Konty*: Calantica, Peplum, Cesticillus.”; MA: SB. 220: „Nem teheti homlokára az ő gyöngyös *kontyát*” (NySz.); Radv: Csal. II, 348: „Egy *kontyba* való gyöngyös gyémántos virág” (NySz.); PP.¹: „*Konty*: Calantica, Peplum, Cesticillus, Calendrum.”; stb. Néhány bizonytalan idetartozású korai személynévi adat: 1418: „Pertus dictus *Konthus*”; 1429: „Gregorius *Kontyus* dictus” (Oklsz.).

A felsorolt adatok hangalakjára csak két rövid megjegyzésem van. Az egyik az, hogy a MURMELLIUS-féle, valamint az 1553. évi adatban nem föltétlenül kell *gy*-t olvasnunk, hiszen a jelölés *ty*-s kiejtést is tükrözhet (vö. KNIEZSA, HírTört. 32, 34, 45, 162). A másik az, hogy a SchlSzj. adata alighanem elírás, illetőleg hibás másolás eredménye; a szó palatalis hangrendű változatára ugyanis egyetlen más nyomunk nincs. — A jelentés megállapítása szempontjából felhasználható latin értelmezések, magyar szinonimák és szöveggörnyezetek arra mutatnak, hogy *konty*-nak nevezték egyrészt magát a föltekert, karikába vagy csomóba csavart haját, másrészt a fölgöngyölítéshez, a konty kiformalásához és megtartásához fölhasznált pántlikát, szalagot, főkötőt stb.-t is. Egyébként már e régi értelmezésekben is leggyakrabban a tekerésre, hajlításra, göngyölítésre való utalás mutatkozik meg.

Az időben későbbi, XVIII—XX. századi igen nagyszámú adatot föllegesnek tartom mind közölni, csupán néhány általános vonást vagy jellegzetesebb mozzanatot emelek ki. Alakilag e későbbi adatananyagban a *konty* eléggé általánosnak mondható, kivétel viszonylag kevés akad. Ilyen például a Tzs. *punty* formája: „*Punty*, l. *Konty*.” és „*Puntytő*, l. *Hajtű*.”; továbbá az *a*-zó *kanty* változat (Nyatl.). Jelentéstanilag tekintetben sincs lényeges változás a korábbi adatokhoz képest: a kettős jelentés (l. 'föltekert, fölgöngyölt haj'; 2. 'a haj kontyba göngyölítéséhez felhasznált szalag, kötő stb.') továbbra is általánosnak mondható, s a latin értelmezésekben leggyakrabban a *cesticillus* 'tekeres' jön elő (l. pl.: SZD.²; MÁRTON. 1807.; SÁNDOR, Told.; GYARMATHI, Voc.; DANK.; KASSAI III, 189; Szókönyv; Tzs.; Tsz.; CzF.; MTsz.; SzamSz.; SzegSz.; ÚMTsz.; stb.). A 'hajgöngyölés' és a 'felgöngyölítéshez szükséges kötő-eszköz' fő jelentésen kívül, illetőleg mellett a *konty* még egypár más, bár az előbbiekkal föltétlenül rokon jelentésben is szerepel néhányszor: 'főkötő, sapka stb.' (MÁRTON. 1807.; SÁNDOR, Told.; Szókönyv; CzF.); 'hajfűrt' (DANK.; Szókönyv); 'meghajlított dísz a kalapon' (ÚMTsz.); 'búzakötél, kévekötel' és 'búzakötél része' (SzegSz.; ÚMTsz.).

Megjegyzendő még, hogy a 'konty' fogalom jelölésére a Nyatl. adatai közt találhatóunk néhány — viszonylag igen szórványosan előforduló — olyan szót, amely valószínűleg vagy biztosan nem a *konty* etimológiai csoportjába tartozik: *bugya*, *butyka*, *búb*, *tűzés*.

¹ Helyesen *piliolum*.

² Helyesen *cesticillus*.

4. Nem véletlen, hogy a *konty* értelmezéseiben a tekerésre, göngyölésre, csavarásra, hajlításra való utalások uralkodnak. Ez az ősidők óta szokásos — és nyilván a magyarságnál is nagyon régi korba visszanyúló — női hajviselet, ugyanis az említett fogalmakkal a legszorosabb kapcsolatban van: a kontykötés művelete mindig és mindenhol az előzőleg még legtöbbször be is font hajnak a feltekerésével, felcsavarásával ment végbe. A kontyba csavarás a fej különböző helyein történhetett: leginkább a tarkó fölött, a fej hátsó részén, azonkívül még a fejtetőn, a fejnek a fülek és a halánték fölötti kerületén, a homlok fölött stb.; és különféle formákat eredményezett: gombolyagot, koszorút, karikás kiképzésű kúpot stb. A nagyon számos népszokásból ismert „kontyolás”-nak is a haj befonása, majd föltekése, gombolyagba tekerése a fő vonása (vö. SZENDREY ÁKOS: NéNy. III, 266 kk.).

Sőt az sem véletlen, hogy a *konty* nevet nemcsak maga a föltekert, gömbolyagba, karikába csavart haj viselte, hanem az a ruha- vagy szíjdarab, szalag, kötő, pántlika stb. is, melynek segítségével a hajat fölcsavarták, illetőleg amellyel a haj göngyölegben, koszorúban, karikás kúphan stb. való megmaradását, tartósságát a leggyakrabban biztosították. Tudniillik a sokszor gyöngyökkel, ékkövekkel, csillogó fémekkel stb. díszített szövet- vagy szíjdarabkák, pántlikák, kötők, szalagok a nagyon változatos régi kontyviseletek jó részénél teljesen egybefonódtak magával a hajjal, és azzal együtt, gyakran a szem számára szinte megkülönböztethetetlen egységben alkották a kontyot. — A kontynak nem is annyira a felcsavarására, mint inkább a megtartására szokásban volt még fésűk, fapálcikák és fémtűk alkalmazása is, sőt általában kisebb méretű főkötők, sapkák is szolgáltak ilyen célt. Innen van, hogy ritkábban még ez utóbbiakra is átment magának a kontynak az elnevezése. (Az itt és a föntebb mondottakra vö. pl.: Larousse du XXe siècle II. köt. *coiffure* címszó, illetőleg a különböző korok női hajviseletét bemutató képanyag; MsgNépr. I, 388 kk.; stb.).

A kontykötésnek ezek a tárgyi mozzanatai természetesen számos idegen nyelvnek a 'konty' fogalmat jelölő szavában tükröződnek. Például a konty megnevezésére főként a középkori latinban gyakran használt *cesticillus* (~ *caesticillus*) a *caestus* származéka, mely annak az ólommal vagy más fém-mel kirakott szíjnak a neve volt, amivel a klasszikus ökölvívók kezüket, karjukat körülcsavarták (l.: ERNOUT—MEILLET, DictÉtLat.; WALDE, LatEtWb.³; stb.). — Az olasz *crocchia*, *crocchiu*, *rocchio*, *barrocchio*, *rocchiula* stb. 'konty' is a latin *rotulare*, *corrotulare* (<: *rotulus*, *rotundus* 'kerék', *roto* 'forgat', görbit, csóvál stb.) etimológiai csoportjába sorolható (l.: ZINGARELLI, VocIt.⁷; PRATI, VocEtIt.; CAPPUCINI—MIGLIORINI, VocIt.; BATTISTI—ALESSIO, DizEtIt.; stb.). Így érthető az is, hogy az olaszban a *chiocciola* 'csiga', tekervény stb.' is a konty megnevezőjévé vált. — A spanyol *rodete* 'konty' a *rodar* 'gördít, forgat; tévelyeg', *rodear* 'bekerít, körüljár', *rodaja* 'korong', *rodillada* 'hajlítás' stb. családjába tartozik, s etimológiája a *redondo* 'kerék' (~ lat. *rotundus* stb.) szóval függ össze (vö. COROMINAS, DiceEtCast. IV. köt. *rodaballo* címszó). — A francia *chignon* 'konty' (olasz nyj. *cignone*, *zignon* stb. 'konty') etimológiai kapcsolatban van a gallorómán **catenio(ne)* < latin *catena* 'lánc' szóval; vö. francia *chaîne* 'lánc' (l.: DAUZAT, DictÉtFr.; GAMILLSCHEG, EtWbFr.; BATTISTI—ALESSIO, DizEtIt.; stb.). — A konty német jelölőjének, a *Knoten* (~ *Haarknoten*) szónak is 'hurok, csomó, görcs stb.' az eredeti jelentése (l. KLUGE—GÖTZE—MITZKA, EtWbDt.¹⁷). — Stb.

5. A mondottak után — gondolom — nem lesz már valami meglepő, ha a magyar *konty* etimológiáját abban a 'görbeség, hajlítás' alapjelentésű szócsoportban keressük, amelybe köznyelvünk elemei közül például a *kacs*, *kacsó*, *kacsint*, *kacsaringós*; *kancsi*, *kancsal*; *kunkorodik*, *kankalin*, *kandi*, *kandikál*; stb. szavak tartoznak. E néhány szó említése persze önmagában még nem sokat mond, legföljebb a szócsalád vázára, kereteire utal. Tekintetbe kell azonban venni, hogy a jelzett szócsalád esetében egy rendkívül népes, többszáz szót, változatot magába foglaló etimológiai csoporttal állunk szemben, amelynek számos tagja a fent jelletteknél jóval alkalmasabb arra, hogy a *konty*-tyal való rokonságot, illetőleg e szó idetartozását megvilágítsa.

A nagyon kiterjedt és különböző áttételekkel, alak- és jelentéskeveredésekkel mind tovább gyűrűző, sok más szócsaláddal közelebbi-távolabbi rokonságot tartó csoport minden kínálkozó adatát felsorolni itt nyilván nem volna eléggé célirányos. Ezért csak a *konty*-hoz viszonylag közelebb eső szóalakokat mutatom be, azokat, amelyeknek első, szőkezdő mássalhangzójuk *k*, második, mássalhangzó utáni mássalhangzójuk (mássalhangzó-csoportjuk) pedig puzta *cs* vagy *ty*, illetőleg *n*-nel bővült *cs* vagy *ty* (tehát *ncs* vagy *nty*). A felsorakoztatott adatokat első szótagjuk magánhangzója szerint három csoportba osztom, külön-külön véve az *a*-s, *o*-s és *u*-s változatokat.

A) *a*-s változatok: *kacsiba* 1. 'horgas, meggörbült', 2. 'lőcsös lábú', 3. 'a kaszanyél görbe fogója' (NySz.: Bal; CsIsk. 143; SÁNDOR, Told.; KRÉSZN.; DANK.; Tzs.; CzF.; MTsz.; Nyatl.) | *kacsibás* 'horgas, görbe, hajlított' (NySz.: Abig. 10; MTsz.; SzegSz.; ÚMTsz.) | *kacsarda* 'görbe' (MTsz.) | *kacslábú* 'görbe lábú' (CzF.; ÚMTsz.) | *kacska* 1. 'görbe, hajlított', 2. 'hajfonadék', 3. a kaszanyél görbe fogója' (CzF.; MsgNépr. I, 388; MTsz.; Nyatl.) | *kacsi* 'tekergős vízfolyás' (HnAd.)¹ || *össze-kancsarodik* 'összehajlik, összezsugorodik' (MTsz.; ÚMTsz.) | *kancsargós* 'tekervényes' (MTsz.) | *kancsos* 'görbe' (HnAd.) | *kancsó*, *kancsuo* 'a kaszanyél görbe fogója' (Nyatl.) || *katyangol* 'tekereg, koslat' (Tsz.) | *katyat* 'karika' (CzF.) || *kantygol* 'hajladozik' (ÚMTsz.).

B) *o*-os változatok: *kocs*, *kaszakocs* 'a kaszanyél görbe fogója' (MTsz.; ÚMTsz.; Nyatl.) | *kocska* 1. 'görbe, hajlított', 2. 'a kaszanyél görbe fogója' (MTsz.; OrmSz.; Nyatl.) || *koncsorog* 1. 'lehajol', 2. 'kuporog, guggol, zsugorog', 3. 'rimánkodik' (KASSAI III, 189; Tsz.; MTsz.) | *koncsorogyik* 'görbül' (ÚMTsz.) | *koncsorgós* 'görbe, hajlított' (KRÉSZN. I, 324; DANK.) | *koncsoz* 'kacsoz, lenyírja a szőlő vadhajításait' (ÚMTsz.) || *kotyka* 1. 'kátyú, horpadás, gödör', 2. 'kuckó' (CzF.; MTsz.; SzamSz.) | *kotyor* 1. 'gödör', 2. 'horpadás, mélyedés' (SzD.²; KASSAI III, 207; DANK.; Nyt. XL, 206; MTsz.) | *kotyászó* 'csavargó, kóborló' (GYARMATHI, Voc.; ÚMTsz.) | *kotyoszló* 'főkötő' (MTsz.) | *le-kottyad* 'lekonyul' (MTsz.) | *kotyfól* 'összehabarva főz' (CzF.) | *kotyvaszt* 1. 'kavar, összevissza kever, forgat', 2. 'rosszul főz' (SzD.²; CzF.; Tsz.; MTsz.) || *kontyorog*, *konytyorog* 1. 'összezsugorodik', 2. 'kuporog, guggol' (MTsz.; ÚMTsz.).

C) *u*-s változatok: *kucsorodik* 1. 'kunkorodik, meghajlik', 2. 'lekuporodik' (MTsz.; ÚMTsz.) | *kucsong* 'tekereg, csavarog' (MTsz.) || *kuncsorog* 1. 'meggörnyedve jár', 2. 'összezsugorodik', 3. 'kuporog', 4. 'csavarog' (SzD.²; SÁNDOR, Told.; KASSAI III, 217; CzF.; MTsz.; SzamSz.; SzegSz.; ÚMTsz.) | *kuncsorodik* 'csavarodik, hajlik' (ÚMTsz.) | *kuncsog* 'meggörbed, lehajol' (CzF.) | *kuncsorál* 1. 'hajladozik', 2. 'kunyaerál' (MTsz.; ÚMTsz.) | *kuncs* 'kuckó, sut, kis hely a

¹ Itt és a továbbiakban HnAd. = a MTA Nyelvtudományi Intézetében levő betűrendes helynévi adattár.

kemence mögött' (CzF.; Tsz.; MTsz.) || *kutyul* 'kever, kavargat' (MTsz.; ÚMTsz.) | *kutyol* 'kever, kavargat' (MTsz.) | *kutyorodik* 1. 'kunkorodik', 2. 'testét meghajlítja', 3. 'kuporodik', 4. 'pödrődik' (NySz.: Zvon: PázmP. 287; CzF.; MTsz.; Gombocz, Pótl.; OrmSz.) | *kutyor* 'gödör, kátyú' (SzD.²; CzF.; Tsz.; MTsz.) | *kutyorló* 'kunyhó, alacsony házikó' (NySz.: Pázm: Préd. 1167; KRESZN.; CzF.) | *kutyorék* 1. 'kacskaringó, csavarodás', 2. 'a víz fordulása, kanyarulat' (KASSAI III, 220; CzF.; Tsz.; MTsz.) | *kutykorék* 1. 'kacskaringó', 2. 'gyűrűsen alakult test' (CzF.; ÚMTsz.) | *kutykorékos* 1. 'kunkorodott', 2. 'gömbölyű, kerek', 3. 'kacskaringós' (CzF.; Tsz.; MTsz.) | *kutyorgat* 'zsinórkacskaringókkal ellát (pl. női mentét)' (OrmSz.) | *kutyoros* 'pödrött' (OrmSz.) | *kutyóka* 'kuckó' (CzF.; MTsz.) || *kuntyorog*, *kunytyorog* 1. 'ténfereg, csavarog', 2. 'kuporog, guggol' (MTsz.; ÚMTsz.) | *kuntyorgó* 'hajladozó' (CzF.).

A sort természetesen még többféle irányban tovább lehetne bővíteni. Igen nagy például e szócsalád zöngés (*g-s*) szókezdetű tagjainak a száma; az első szótagbeli *a ~ o ~ u* magánhangzó utáni mássalhangzó, illetőleg mássalhangzó-csoport is gyakran *k-s*, *nk-s*, *t-s*, *nt-s*, *gy-s*, *ngy-s*, *ny-es* stb. variációkban mutatkozik. Néhány — igazán csak kiragadott — példa zöngés szókezdetű alakokra: *gongyola* 'összehajtott kender', *gugyola* 'összecsavart len vagy kender', *gugyor* 'gödör, horpadás', *gugyorodik* 'leguggol, lehajol', *gacsos* 'görbe' stb. (MTsz.; a szócsalád *g-s* kezdetű tagjaira még számos közelebből-távolabból kapcsolatos alakot említ PAIS: MNY. XXVII, 114, XXXIV, 239). — A család nagyságát mutatja, hogy csupán magának a *kunkorodik*-nak — a már felsorolt néhány hozzá kapcsolható adaton kívül is — több tucat alak- és jelentésváltozata ismeretes (vö.: MÉSZÖLY: MNY. VII, 340, 387; BENKŐ: MNY. XLIII, 30—2). Talán fölösleges is kiemelni, hogy a köznyelvi *kacs*, *kacsó*, *kacsint*, *kacskaringós*, *kancsal*, *kancsi* stb. szavaknak is számos közvetlen nyelvjárási alakváltozatuk van a fentebb említett hangtani jellegzetességekkel. Így például a *kacs* 'szóló kacskaringója' szónak ugyanilyen jelentésben (tehát a 'kaszanyél görbe fogója' stb. jelentéseket most nem számítva) van *kacs*, *kocs*, *kucs* (vö. már SZIKSZF. 46: „Capreoli vitis: Szóló veszszo *kucz*a”), *kancsó*, *kankuo*, *konkora*, *kunkoró*, *kok*, *kók* stb. változata (NySz.; KASSAI III, 123, 208; MTsz.; ÚMTsz.; Nyatl.). A *kacskaringós*-nak is van nyelvjárási *katykaringsós*, *kankaringsós*, *konkoringós*, *kucskaringsós*, *kuckaringsós* stb. formája (CzF.; MTsz.; ÚMTsz.). A *kankalin* néhány nyelvjárási alakváltozata: *kacsuo*, *kacsuovirág*, *babakacsuo*, *kacsvirág*, *kadzsvirág*, *kukavirág*, *kukuvirág*, *kukuvirág* stb. (Nyatl.).

Mindez csak megerősíti azt az amúgyis nyilvánvaló tényt, hogy nincs alaki akadály a 'görbülés, hajlítás, tekeredés' jelentéskörében bemutatott szavak egy, etimológiailag összefüggő szócsalád kereteibe való sorolásnak. Egyébként az e szócsaládban megmutatkozó hangmegfelelések mindegyikére más szavak, szócsoportok kebeléből is egész tömeg analógiát lehetne felhozni. Néhány példa: *a ~ o ~ u*: *adu ~ odu ~ udu*, *bagár ~ bogár ~ bugár*, *makacs ~ makocs ~ makucs* stb.; *cs ~ ty*: *loncsos ~ lontyos*, *kócsagos ~ kótyagos*, *pacskol ~ patykol*, *háncs ~ hántyu* stb. (vö. pl. HORGER: MNY. XXXVII, 14); *ő ~ n*, *m* (zárhangok és affrikáták előtt): *potyka ~ ponty*, *fitos ~ finta*; *R. öt ~ önt*, *ácsorog ~ áncsorog*, *pép ~ pempő*, *göb ~ gömb* stb. (vö. pl. PAIS: MNY. XI, 359).

A *konty* rokonságaként felsorakoztatott szavakról a nyilvánvaló etimológiai kapcsolatok ellenére is azt kell persze mondanunk, hogy az eredetbeli összefüggések nem mindenkor közvetlenek, azaz nem minden egyes szóalakot

föltétlenül egymásból keletkezettnek kell tekintenünk. Sőt néhány esetben más etimonú szócsoporthoz alaki és jelentésbeli hatására, besugárzására is gondolnunk lehet. Így például feltehető, hogy az említett *kotyka*, *kotyor* ~ *kutyor*, *kotyfol*, *kotyvaszt*, *kutyul* ~ *kutyol*, *kutyóka* stb. szavak keletkezésében, illetőleg alaki és jelentésbeli állandósulásában szerepe volt a szintén igen kiterjedt *kotyog* : *kottyán* stb. hangutánzó eredetű szócsaládnak is; más ide tartozó szóalakoknál meg a 'ferdeség' alapjelentésű **kaj-* ~ **kuj-* „alapszó” (vö. *kajla*, *kajsza*, *kajtat*, *kujtorog* stb.) alaki és jelentésbeli hatásával is számolni lehet, ami a *kampó* ~ *kajmó* típusú váltakozásokat is magyarázhatja (e kérdésre vö. pl. PAIS: MNy. XI, 406—7, Zenetudományi Tanulmányok VI, 155). — A tárgyalt változatok alaki és jelentésbeli összefüggései mindenestre olyanok, mint amelyek az onomatopoeitikus eredetű szavak csoportjait általában jellemzik (vö. BENKŐ: MNy. L, 259—60, LVII, 166—8). Ez a körülmény meg a szócsoporthoz más jellegbeli vonásai is azt sejtetik, hogy itt egy meglehetősen régi hangfestő eredetű szócsaláddal, illetőleg annak egyre tovább burjánzó alaki és jelentésbeli szétágazásaival kell számolnunk. Lehet, hogy emez onomatopoeitikus eredetű családnak finnugor gyökerei vannak, mint ahogy a SzófSz. — részben korábbi irodalom nyomán — egy-két ide tartozó szónál (pl. *kacs*, *kacsint*) erre utal is; ennek a kérdésnek a boncolgatása azonban már nem föltétlenül tartozik a jelen keretekbe, s amúgyis inkább a finnugor specialisták feladata. Magam e vonatkozásban csak annyit bátorodom megjegyezni, hogy a szócsoporthoz oly gyakori *o* ~ *n* váltakozás (*kacsint* ~ *kancsal*, *kukorodik* ~ *kunkorodik*, *kotyoszló* 'fököttő' ~ *konty* stb.) inkább a magyar nyelv külön életében keletkezettnek látszik, ami pedig e váltakozás kronológiáját illeti, legalábbis az alaki variánsok többségében inkább az *n* nélküli formák tűnnek föl korábbiaknak.

Ilyen összefüggésben — mint erre a *kunkorodik*-kal kapcsolatban már régebben rámutattam (l. MNy. XLIII, 32) — aligha fogadható el az ott jelzett formában a SzófSz.-nak az a nézete, hogy a *kancsal*, *kandi*, *kankalín*, *kanyarodik*, *konyul*, *kunkorodik* szavak etimológiájában egy 'ferdeség, görbeség' alapjelentésű **kan-* ~ **kon-* ~ **kun-* „tő”-ből kell kiindulnunk. A szócsalád második mássalhangzójaul ugyanis inkább eredeti zárhangok vagy (palatalis) affrikáták vehetők föl; az *n* végű „tő” többnyire csak látszólagos: egy nem az eredeti etimonhoz tartozó, hanem későbbi járulék *n*-re épül. Alkalmassint a *kanyarodik*, *konyul* típus *ny*-e sem korábbi *n*-ből palatalizálódott, hanem az eredeti alapszó palatalis affrikátájának, a szócsaládban tükröződő *cs*, *ty* stb.-nek megfelelője. — A *kacs*, *kacsó*, *kacska*, *kacsiba*, *kacsaringós* szavakat PAIS (MNy. XI, 406—7), a *kacs*, *kacsó*, *kacsint*, *kacsaringós* szavakat pedig — nyilván elsősorban PAIS nyomán — a SzófSz. a 'görbeség, ferdeség' jelentésű *kaj-* alapszóval (vö. *kajla*, *kajsza*, *kajtat*, *gajmó* stb.) vonja szoros etimológiai egységbe. Azt magam is készséggel elismerem, hogy itt — valószínűleg a hangfestés síkján — bizonyos rokonságról van szó; azt azonban nem hiszem, hogy ez a rokonság közvetlenebb jellegű lenne, tehát hogy a *kacs*, *kacsó* stb. csoportot magából a *kaj-* alapszóból lehetne vagy éppen kellene magyarázni.

Egyébként közelebről-távolabbról ebbe a szócsaládba tartozónak, elsősorban a *kanyarodik* és a *konyul* alaki rokonának gondolom két, eddig ismeretlen eredetűnek tartott szavunkat. Az egyik a *kunyerál* (~ *kunyorál*, *kunyorog* stb.) ige, melynek eredetibb jelentése 'hajladozik, meggörnyed stb.' lehetett (hasonló jelentésváltozásra vö. pl. *esik* : *eseng*). A másik a *kunyhó*

(~ R. *kunyó*, *kunnyó* stb.) névszó, amely a tárgyalt szócsalád 'hajlik, összekuporodik stb.'-féle jelentéseivel állhat közelebbi összefüggésben (hasonló jelentésváltozásra vö. pl. *hajlik* : *hajlék*). — Ha a 'kunyó' jelentésű *kunyó*, *kunnyó*, *kunyó*, *kutyó*, *kutyoló*, *kutyorló*, *kukolló*, *kukulla*, *kusornyó*, *gugyulló* stb. vagy a 'kuckó' jelentésű *kuncs*, *kutyóka*, *kotyka* stb. magyar szavakra gondolunk, úgy vélem, nem tarthatjuk teljesen lezártnak egyrészt R. és N. *kutya* ~ *kútya* 'viskó, kunyhó', másrészt *kuckó* szavunk szláv eredetét, noha Kniezsának ez irányú véleményét (vö. SzlJsz. I, 289—90, 298) természetesen távolról sem lenne helyes egyszerűen elutasítanunk. Könnyen lehetséges, hogy a kétféle etimon nem is áll mereven szemben egymással, mivel itt egyrészt szláv, másrészt magyar oldalról különböző alaki és jelentésbeli egybeesések, keveredések is történhetek (pl. szl. *kucik* 'kuckó' × m. *kucorodik* 'zsugorodik, hajlik' stb.), melyek a felhozott szóalakok kiformalásában nem kis szerepet játszhattak.

6. De e bizonyos elkalandozások után térjünk vissza még néhány mondat erejéig címszavunkhoz, s arról szóljunk, hogyan illeszkedik bele ez a fentebb adatolt szócsoporthoz.

Úgy gondolom, a kontykötésről mondottak után további tárgyi, jelentés-tani magyarázkodásra már nincs szükség. Legföljebb az jegyezhető meg, hogy a *konty*-nak olyan jelentésekben való alkalmazása, mint 'meghajlított dísz a kalapon', 'búzakötél, kévekötél' stb. (l. az idézett adatokat), nemcsak teljesen egybevág a tárgyalt szócsalád feltehető, illetőleg kimutatható alapjelentéseivel, valamint jelentéselágazásaival, hanem az eddig mondottakon túl is élénk bizonyítéka annak, hogy *konty* szavunk jelentéstörténetében a 'tekerés, csavarás stb.' fogalmából való kiindulás helyes.

A jelentéstani háttér teljesen világos volta mellett azonban az alaktan körében még fölvetődik egy-két megválaszolendő probléma. Ismeretes, hogy a hangutánzó-hangfestő eredetű szavak között az igealakokból való névszó-elvonások meglehetősen gyakoriak (vö. pl.: BÁRCZI, Szók.² 25, 31; BENKŐ: MNy. L, 258). Így eléggé megokolt lenne a *fütyöl* :> *fütty*, *löttyen* :> *lötty*, *pettyeget* :> *petty*, *pörcög* :> *pörc*, *harcol* :> *harc* stb. mintájára a *konty*-ot is elvonásnak tekinteni a 'hajlik, görbül, csavarodik stb.' alapjelentésű *kancsarodik* ~ *koncsorodik* ~ *kucsorodik* ~ *kuncsorodik* ~ *kutyorodik*; *kancsarog* ~ *koncsorog* ~ *kontyorog* ~ *kuncsorog* ~ *kuntyorog* stb.-féle igékből. Ámde rövid hangtestű onomatopoeitikus eredetű névszóink között is vannak olyanok, amelyekben nem az elvonás látszik az egyetlen, sőt nem is a legvalószínűbb keletkezési módnak. Ezek a „tő”-nek, „alapszó”-nak látszó szövegnyelvi vagy meglehetősen régi keletkezésű nomenverbumok maradványai, vagy pedig olyan „lazább” alaktani összefüggésben vannak a velük kapcsolatos igealakokkal, mint maguk a hangutánzó-hangfestő igealakok egymással; következésképpen a hozzájuk tartozó igealakokhoz való származási viszonyuk szinte a tyúk és tojás viszonyának kérdéséhez hasonlítható. A népnyelvből felhozható majdnemhogy korlátlan számú példára nem utalva ilyenek gondolom az előbb említett *göb* ~ *gömb*-nek vagy a *pép* ~ *pempő*-nek az összefüggését a vele kapcsolatos sok, jórészt népnyelvi szintű „származék”-kal; de efféle lehet a *csók*, a *rongy*, a *haris*, a *korcs*, a *tíncs*, a *ránc* és még sok egyéb. — Érdekes, hogy e rövid hangtestű kifejező névszók legtöbbje — ellentétben a velük kapcsolatban levő igealakoknak általában nagyszámú nyelvjárási alakvariációjával — meglehetősen szilárd, megállapodott hangalakot és jelentést nyert, és így nyelvjárási változatainak száma is viszonylag csekély. Nem különleges eset

tehát, hogy *konty* szavunk — rendkívül gazdag onomatopoeitikus rokonsága ellenére is — viszonylag csekélyebb számú alak- és jelentésvariációval rendelkezik.

A *konty*-tyal nagyon sokban megegyező problematikát láthatunk például a *pinty* madárnévben. Ennek a *pityérög*, *petyög*, *pötyörög*, *pütyög*, *pintyög*, *pintyög*, *picsög*, *picsog*, *pincso* stb. (vö.: CzF.; MTsz.; ÜMTsz.; stb.) hangutánzó igékhez való etimológiai hozzátartozása kétségtelen. Az etimon azonosságát, valamint az itt szintén jelentkező $\phi \sim n$ kettősségét már néhány régi adat is jól mutatja: MURM. 1111: „Fringuilla, frigilla: Hidekben cantalo madar, *Pyntg* [!] madar”; CAL. 435: „fringultio: Rőbögők, *pintyögök* dődörgők”; uo.: „fringilla siue frigilla: *Pinty*”; MA.¹: „*Pintyegóc*: Frigultio.”; uo.: „*Pityegóc*: Frigultio.” A *ty* \sim *cs*, illetőleg *nty* \sim *ncs* váltakozást itt nemcsak a kapcsolatos igealakok, hanem maga a névszó is mutatja, mivel a *bincs* változat gyakori: vö. már KolGl.: „*bincz*: frinilla, est quedam avis, quae cantat” (l. még: SzD.²; KASSAI I, 218; Tzs.; Tsz.; CzF.; MTsz.; stb.).

Egyébként a *konty* családjában sem csupán címszavunk az egyetlen rövid hangtestű, „alapszó”-nak és elvonás eredményének egyaránt látszó szó. Ilyen maga az adataiban már részletesen bemutatott *kacs* (\sim *kocs*, *kucs* stb.) 1. 'szőlő kunkorgója'; 2. 'kasza görbe fogója'; 3. 'kacsó, kezecke' stb. is, azonkívül ilyen a *kancs* 'kancsal' (Nyatl.) és a *kuncs* 'kuckó, sut, kis hely a kemence mögött' (CzF.; Tsz.; MTsz.); az utóbbira vö. N. *kuncsorog* 'összszugorodik, kuporog stb.', N. *kuncso* 'meggörbed, lehajol stb.'. Az egy családba tartozó, egy etimonú *konty*, *kacs*, *kancs*, *kuncs* különböző jelentéseit a szócsoport 'csavarodik, meghajlik, meggörbed stb.' alapjelentésének a felsorakoztatott adatokban tükröződő különböző jelentéselágazásai magyarázzák meg.

Az egyetlen adatban feltűnő *punty* 'konty' valószínűleg szintén a tárgyalt hangfestő szócsalád alakváltozatának tekinthető; vö. pl. a *kuckó p-s* szókezdetű variánsát: *puckó* 'kuckó' (MTsz.). — A néhány régi adat alapján esetleg feltehető *kongy*, valamint a későbbi *kanty* változat nem szorul külön alaki magyarázatra.

7. Összefoglalóul megállapítható, hogy *konty* szavunk a magyarban keletkezett: 'meghajol, görbül, csavarodik, tekeredik stb.' alapjelentésű, valószínűleg onomatopoeitikus eredetű szócsalád sarja. A szó eredeti jelentése 'hajlítás, csavarás; tekeres' volt, amit a kontykötés módja magyaráz. Tárgyi és nyelvi okok miatt a *konty* nyelvünknek viszonylag régi keletkezésű szavai közé sorolható. Átkerült néhány környező nyelvbe is, de az olasz *concio*-hoz semmiféle köze nincs.

BENKŐ LORÁND

A $t > d$ hangváltozás kérdéséhez a magyarban*

1. KNEZSA (SzJsz. I, 834—6) *hajdú* szavunkkal foglalkozva kimutatta, hogy a *hajdú* a magyar *hajtó* 'Ochsentreiber' főnevesült melléknévi igenévből fejlődött. E magyarázat súlyos gyengéjének tartja azonban maga KNEZSA azt,

* Részlet a Magyar Nyelvtudományi Társaság magyar szakosztályának f. évi május 23-án tartott ülésén, „A *hajdú* szavunk eredete körül támadt vitához” címen tartott előadásból. A vitában felszólaltak közül BENKŐ LORÁND — egyebek közt — néhány adattal kiegészítette a címben jelzett kérdésre vonatkozó anyagomat. Segítségéért itt is köszönetet mondok, és adatait (névére hivatkozva) fel is használom. — Az előadás németül a *Studia Slavica* VII. (1961.) kötetében jelenik meg.

hogy az elsődleges *t* helyén jelentkező *d*-t (*hajtó* > *hajdó*) szerinte nem lehet a magyarból (de sem a szláv nyelvekből, sem a románból vagy a törökből) megmagyarázni.

KNIEZSA magyarázatának ezt a „gyengéjét” figyelembe véve DANKÓ ISTVÁN nemrégiben új megfejtést kockáztatott meg (Studia Slavica VI, 169—91), amelyben fenti szavunkat egy állítólagos török *hajde* ’előre, gyerünk!’ állatúzó indulatszóból eredeztette. DANKÓ magyarázatának valószínűtlenségére már HADROVICS rámutatott DANKÓ cikkéhez kapcsolt jegyzetében, utalva arra, hogy a *hajdú* egyeztetését a *hajtó*-val nem lehet elvetni csupán azért, mert a magyarban nem tudunk egy *t* > *d* hangváltozást kimutatni (i. h. 191).

2. Ami a *hajdú*-beli feltételezendő *t* > *d* hangváltozással kapcsolatos „nehézséget” illeti, a magyarázat talán nem is olyan nehéz.

A) Nem mondhatjuk, hogy a magyarban *t* > *d* hangváltozásra példát nem ismerünk, mert van ilyen; vö. nyj.-i *bolt* ~ *bolto* > *bód* (Pest megyei tájszó), *baód* (palócsági tájszó) ~ *bódos* (Dráva melléki tájszó), *baódos* (palóc tájszó), *bódi* (Pozsony megyei tájszó) (MTsz.); — továbbá *majt* > *majd*, *fajt* > *fajd*, a *-t* ~ *-d* képző váltakozása (BENKÓ); — továbbá *malát* ~ nyj.-i és régi *malád* ’füzes, cserjés, bokros hely’ (N. SEBESTYÉN IRÉN, Adalékok a protolapp nyelv problémájához: NyK. LIII, 34; — l. továbbá az OklSz. és a MTsz. adatait).

BÁRCZI (Htört.² 164) a „Szórványos mássalhangzóváltozások” fejezetcím alatti 5. pontban a zöngésülés jelenségét tárgyalva több példát idéz a magyar *t* > *d* hangváltozásra, és megjegyzi, hogy ez a hangváltozási tendencia is állandóan hat a magyarban, „de nagyobb tért nem hódít, csak egyes szavakra szorítkozik”: egyaránt érte néhány a finnugorban **t*-re kezdődő szavunkat, néhány régi török — ott *t*-re kezdődő — jövevényt is, és újabb eredményeivel is találkozunk; vö. *darú* (< fgr. **t*, pl. vog. *taru* ’ua.’, osztj. *tarych* ’ua.’), *dermed* (< fgr. **t*, pl. osztják *tarym* ’kemény’), *dorgál* (< fgr. **t*, pl. cseremis *torl-* ’szidalmaz’, finn *toru-* ’összeszid’), *dug* (< fgr. **t*, pl. vogul *tun-* ’bedug’, finn *tunkee* ’bedug, beszorít’); *dara* (< török *tariy*); *törsöl* ~ *dörzsöl*, *túr* > nyj.-i *dúr* stb. (A fgr. megfeleléseket BÁRCZI Szófejtő Szótárából idéztem.)

B) Legfeljebb tehát csak azt mondhatjuk, hogy magánhangzóközi *jt* > *jd* hangváltozásra ez idő szerint nem tudunk a magyarból — a *hajtó* > *hajdó* esetén kívül — más példát idézni.¹ Ehhez azonban meg kell jegyeznünk, hogy a magyar hangtörténeti vizsgálódások egyik hiányossága éppen abban áll, hogy a hangváltozásokat — általában — a szó hangtestétől, annak hangtani szerkezetétől elvonatkoztatva, morfológiai környezetéből és összefüggéseiből kiragadva — elszigetelt, mintegy önmagukban álló — „tisztá” hangok változása-

¹ A címhez kapcsolt * jegyzetben említett vitán felmerült az is, hogy intervokális helyzetben történt *jt* > *jd* hangváltozást tükröz a *pajtás* ~ *pajdaš* szó is, amellyel korábban magam is foglalkoztam (MNy. LIII, 480—4). Én azonban ezt az esetet nem idézem most sem, mégpedig azért, mert — mint már a *pajtás* szóról írt cikkemben kimutattam —: ebben a szóban a *jt* ~ *jd* váltakozás a törökben megvan, a déli szláv nyelvi átvételek nagyobb része *jd*-vel, a magyar és a magyartól északra eső szláv nyelvi adatok pedig mindig *jt*-vel hangzanak. Nyilvánvaló tehát, hogy ebben a szóban a *jt* > *jd* változás nem a magyarban történt; ebben a szóban a magyarban *jt* ~ *jd* váltakozásról sem tudunk, noha ez (mint később látni fogjuk) a magyarban sem volna megokolatlan, illetőleg e lvileg lehetetlen.

ként fogják fel és állapítják meg; a hangváltozásoknak a hangtani környezetükkel összefüggésben történő vizsgálata csak újabban kezd egyes szerzőknél kibontakozni. Az, hogy ilyen hangfejlődésre nem tudunk más példát idézni, még nem jelenti, hogy a $jt > jd$ hangváltozás a magyarban elvileg lehetetlen.

C) Az indoeurópai összehasonlító nyelvészetben ismeretes a $t > d$ változása, illetőleg $t > d$ hangváltozás mind független, mind függő hangtani helyzetben. Vö. a következő néhány példát: görög *πατάμη* 'Schlüssel', latin *patera* ~ litván *púodas* | ó-izlandi *suída* 'brennen', litván *svidėti* 'glänzen' ~ latin *sitis* 'Dunst' | latin *mentiri* 'lügen', de *mendax* 'lügnerisch' | latin *quattuor de quadru-* (*plex*) | latin *pater* | *patre-*, *mater*|*matre-* > olasz *padre*, *madre* stb. (H. HIRT, Indogermanische Grammatik I. Teil, Heidelberg, 1927. 345. §, 298—9).

Függő hangtani helyzetben ez a változás szinte szabályos jelenség az indoeurópai nyelvekben. Mivel például a likvidák (r és l) zöngések, a környezetükben álló zöngétlenek gyakran zöngéssé válnak, így többek közt $t > d$. Vö. szláv *tvrdŭ* 'kemény' a litván *tvirtas* ('fest, stark') szóval szemben (W. VONDRÁK, Vergl. slaw. gramm.² I, 412—3; l. ott további példákat is) | litván *purstūs* ~ *burzdūs* 'élénk, mozgékony' | litván *drebù*, *drebėti* 'remegni; tremere' ~ ó-szláv *trepetù* 'remegés; tremor' | litván *dùlti*, *dulėti* ~ ó-szláv *toleti* 'kordadni, füstölögni' (V. MACHEK, Recherches dans le domaine du lexique balto-slave. Brno, 1934. 6—36) | litván *tolùs*, lett *tāls* 'távoli', ó-porosz *tālis* 'tovább' ~ szláv *dalŭ*, *dalekŭ* 'távoli' (F. SPECHT, Der Ursprung der indogermanischen Deklination. Göttingen, 1944. 315; idézi Š. ONDRUŠ, Striedanie likvid r/l v indoeurópcine . . . Kézirat 23). De zöngések a j , m , n hangok is, tehát az ezek környezetében levő zöngétlenek is zöngésülhetnek; sőt bármely olyan szó zöngétlen mássalhangzó is zöngésülhetnek, amelynek hangtestében bárhol akárcsak egyetlen zöngés mássalhangzó is előfordul, — mint erre ONDRUŠ ŠIMON barátom volt szíves figyelmemet felhívni.

D) Ha BÁRCZI tőlem már idézett példáit morfológiai alapon vizsgáljuk, látjuk, hogy a $t > d$ „szórványos hangváltozásra” idézett összes példája olyan szó, amelyben a $t > d$ likvida (r) környezetében fordul elő. Tovább menve: ha megvizsgáljuk BÁRCZINAK a zöngésülést tárgyaló 5. pontja alatt felsorolt valamennyi példáját, azt tapasztaljuk, hogy ezekben a zöngésülés kivétel nélkül likvidák (r , l), j és m , esetleg más zöngések, illetőleg több ilyen hang környezetében, azaz zöngés, illetőleg zöngés természetű hangokat tartalmazó szavak hangtestében történt.¹

3. Az indoeurópai nyelvekből ismert zöngésülési szabályosság tehát a finn-ugorban, illetőleg a magyarban is érvényes. Így a $t > d$ hangváltozás a magyarban megokolt hangváltozás, amelynek alapja a magyar hangrendszerben is meglévő $z \text{ ö n g é s } \times z \text{ ö n g é t l e n}$ ellentétpár, a zöngésség tekintetében érvényesülő hasonulás. Így felfogva a *hajtó* ~ *hajdó* alakpárban mutatkozó intervokális $jt > jd$ hangváltozást, a magyarban nemcsak lehetséges, hanem teljesen megokolt hangváltozásnak tekinthetjük, annak ellenére, hogy több ilyen példát a magyarból egyelőre nem tudunk idézni.

SULÁN BÉLA

¹ Vö. „Az eredeti [uráli — S. B.] szóközépi **rk* mássalhangzókapcsolatból a magyarban *rg* fejlődött” (N. SEBESTYÉN IRÉN, Fák és fás helyek régi nevei. . .: NyK. LIII, 175).

Törekvések helyesírásunk egységének kialakítására 1772 és 1832 között*

1. Köztudomású tény, hogy a magyar helyesírást rendkívüli tarkaság jellemzi a kezdet kezdetétől egészen az AkH. 1832-ig. Részletes bizonyítás helyett hadd emlékeztessék most csak egyetlen körülményre: helyesírásunkban egészen 1832-ig nem sikerült elérni, hogy egy betű mindig ugyanazt a hangot jelölje (pl. az *s* betű csak *s*-et, ne *zs*-t is), illetőleg azt, hogy egy hangot mindig ugyanúgy jelöljenek (pl. a *c* hangot ne *c*-vel, *cz*-vel, *tz*-vel váltakozva). Pedig nem vádolhatjuk sem régi grammatikusainkat, sem nyomdászainkat azzal, hogy nem törekedtek helyesírási egységre! Dévai Biró, Heltai, Geleji Katona, Misztótfalusi Kiss, Tsétsi és mások törekvései iránt csak a legnagyobb elismeréssel lehetünk (vö. PAIS: I. OK. IV, 448—9), mégis, évszázadokon keresztül marad a helyesírási tarkaság, sőt a XVIII. század végén még csak fokozódik, ha a tudatos írásgyakorlatot nézzük. Az addig megleghezősen következetesen szétváló protestáns és katolikus helyesírás ugyanis összekeveredik az írónál: protestánsok is hajlanak katolikus, katolikusok is késznek protestáns írássajátságok általánossá tételére. S minthogy ki-ki tetszése szerinti helyesírást követhetett és követett is, a megelőző évtizedekénél sokkal tarkább kép tárul elénk. Így látja a helyzetet KNIEZSA ISTVÁN is (MHír. 19—21), PAIS DEZSŐ is (I. OK. IV, 153), DEME LÁSZLÓ is (RefNyelv. 30—31), RÜZSICZKY ÉVA is (MNy. LII, 192—3), és ezt bizonyítja BENKŐ LORÁND könyvének az irodalmi nyelvi szövegek elkészülésének külső körülményeit tárgyaló fejezete is (FelvÍr. 114—223).

2. Ez az új, a megelőző állapoténál nagyobb ingadozás, sokféleség azért is tűnik fel oly meghökkentőnek, mert éppen az ezt előidéző íróktól, szerzőktől nagy számban idézhetjük a helyesírási egységet követelő nyilatkozatokat.

Baróti Szabó David helyesírási munkájának bevezetőjében az egységes helyesírást az egységes grammatika (értsd: egységes nemzeti irodalmi nyelv) kedvéért és számára tartja nélkülözhetetlennek: „... Örvidenék, ha e' dologbann az egygyet nem-értő Tudófokat egygy fontos vetélkedéfre fel-

* A tanulmányomban feldolgozott egykorú munkák rövidítései 1800-ig, valamint a szakirodalmi hivatkozások megegyeznek BENKŐ LORÁNDÉVAL (FelvÍr. 501—33). — Az 1800 utáni művek, amelyekre hivatkozom, és rövidítései a következők: Fényfalvi Kardos Adorján: Versegi Ferentznek megsalatkozott illetlen motskolódásai a' Tiszta Magyarországban. Pesten, Trattner Mátyás betűivel. 1806.; röv.: Kardos: Vers. motsk. — Czinke Ferentz: Beszéd a' Magyar Nyelv ügyében. 4. Aprilis 1808. Pesten, Trattner Mátyás Betűivel.; röv.: Czinke: Beszéd... — Verseggy Ferencz: Magyar Grammatika avvagy Nyelvtudomány... A' Magyar Nemzeti Oskolák' Izámára. Budánn, a' Királyi Magyar Universitás' Betűivel. 1818.; röv.: Verseggy: Felelet... Budánn, a' Királyi Magyar Universitásnak betűivel. 1818.; röv.: Verseggy: Felelet. — Kolmár József: Próbatétel a' Magyar Helyesírás Philosophiájára. 1817.; röv.: Kolmár: Próbatétel... — Georch Illés: A' Magyar helyes írás' fő rendszabásairól. 1817.; röv.: Georch: Hírás. — Gáti István: Elmétkedés a' Magyar Dialectusról, Lexiconról és Helyes írásról. 1815—1817.; röv.: Gáti: Elm. (E három utóbbi a „Jutalom feleletek a' Magyar Nyelvről a' Magyar Nemzeti Museum 1815. 1816. 1817. esztendei kérdéseire” című kiadvány II. kötetében. Kiadta Horvát István. Pesten, Ns. Trattner János Tamás' betűivel. 1821.; röv.: Jutalomfeleletek...) — Magyar Helyesírás' és szóragasztás' főbb szabályai. A' Magyar Tudós Társaság' különös használatára. Pesten. Nyomt. Petrózai Trattner J. M. és Károlyi Istv. M. DCCC. XXX. II.; röv.: AkH. 1832.

-ferkentethetném. Okokonn épültt, és illendőféggel járó vetélkedések által fzozott leg inkább fényre jóni az igazság. Ideje-is volna már egygyfzer köz tanátstsal meg-állítani, minémü készületü, 's *Ortographiá*-val iratandó légyen az az *egygy* Grammatika, mellyet az Országbann lévő minden Magyar Oskolákba bé-kellene hozni, hogy a' nyelvre legjobbann, 's egygyenlökképpenn tanittaffék az Ifjúság." (Idézi Ruzsiczky is: MNy. LII, 290.)

BENKŐ LORÁND mutat rá arra (FelvIr. 340), hogy többen hangoztatják az írásnak a nyelv, közelebbről a kiejtés alakulására gyakorolt hatását. Így például B a r ó t i S z a b ó az előszóból már idézett gondolatot konkretizálva ezt írja: „az írásnak jó módgya vezérli az Olvasót (kivált ha az még nem igen jártas a' nyelvben) a' jó ki-ejtésre" (Orth. 12). — Hasonlökképpen vélekedik V e r s e g h y is: „Quo major apud quamvis nationem haec in scribendo ad-curatio est, eo facilius lingua ipfius codifici" (Prol. 6.).

A nemzeti műveltség gazdagodásának, előrehaladásának egyik feltétele V e r s e g h y szerint az, hogy a nyelv és a helyesírás egységes legyen. Lan-kadatlanul hirdette, hogy „Az egyformaság nem csak magában a' *műveltt* nyelvnek élő szóval való kimondásában, hanem még, és *kiváltkép* írásában is, elkerülhetetlenül szükséges" (MGramm. 41 és Felelet 323). Ez a meggyőző-dése tűnik ki Kazinczyhoz írott eme kijelenteséből is: „Sirva fakadok, vala-hányszor meggondolom, hogy szegény nyelvünk annyiféleképen íratik, majd nem, valahány Tudósaink vannak" (KazLev. XXIII, 75: 1804.). A franciára és az angolra hivatkozik: „A' Francziának és az Ánglusnak példájából... világosan láttyuk, hogy e' nemzetek még a' korcsos orthographiát is jobb-nak, és a' kultúra terjesztésére fogatosabbnak nézték, csak *határozott* és *egyforma* legyen, mint az egymással ellenkező szokások és önkényes véle-mények fzerint külömbféleképen változó tarka orthographiákat" (Felelet 324).

K o l m á r J ó z s e f 1821-ben megjelent jutalomfeleletének előszavában a helyesírási sokféleséget a nemzeti irodalom felvirágozását gátló tényezőnek látja: „Minden Literatúrának első fundamentoma a' Helyesírás mestersége. Hogy hogy dolgozhatnának a' remek elmék valami jót, szépet és nagyot azonn a' Nyelvven, a' mellyen már tsak az Orthographiája is kétséges és bizony-talan?" (Idézi Ruzsiczky is: MNy. LII, 192—3.) — K o l m á r munkájának egy másik helyén is visszatér ehhez a gondolathoz: „Igy vesződött a' Magyar Orthographia maga magával sok századok alatt; és ámbár az idő sok hibákat, bizonytalankodásokat, egyenetlenségeket megorvosolt benne: de tsak ugyan még mind e' mái napig sem tudott nálunk bizonyos nyomba menni a' Helyes Írás mestersége. Ez az Írásbeli külömbözés, egyformátlanság, sőt nyilvánosság ellenkezések, nem kis tsorbát ejtenek a' mi Nemzeti Literatúránkon." (I. m. 20—1.)

V e r s e g h y a „Tanító Urakhoz" szólva, grammatikájában azt fejte-geti, hogy a tarka, bizonytalan helyesírás az ismeretszerzésnek, a tanulásnak nem kis akadálya: „Ámde mindaddig, még a' Könyvfzerzők felekezetekre lesznek az orthographiára nézve felosztva, nem lehet reményleni, hogy köny-veik, mellyek az önnön magától sokféleképen külömböző mindennapi befzédnél semmivel sem jobbak, *köz* hafznot hajtsanak. Még a' legjobb, legértelmesebb, és legérzékenyebb könyvben is az olyan Olvasót, a' ki orthographiájához nem szokott, majdnem mindenik szó megakasztja, figyelmetességét a' könyvnek tárgyától a' botlafztó orthographiára fzoztatja, és fzívét az előadott érzékeny indulatnak résztesülésében nagyon meghüti. Eggy szóval, a' miket a 4. és 5. §§ban mondtam [az egyformaság szépségéről és szükségességéről] azt az

orthographiabeli különösségekre is méltán lehet, és kell is alkalmaztatni.” (MGramm. 42. Idézi Ruzsiczky is: MNy. LII, 193; hasonlóképpen: Felelet 323—5.)

3. Az e korszakbeli ingadozások okainak vizsgálatát helyesírásunk történetének kutatói még nem végezték el. Kniezsa István véleményét elfogadva (MHír. 3) Pais Dezső is (I. OK. IV, 454), Deme László is (RefNyelv. 30) csak annyit állapítanak meg, hogy az egység kikristályosodásának más népek helyesírásához képest nagy késése egész történelmünk alakulásából következik; mindabból, ami gazdasági, társadalmi, politikai fejlődésünket is évszázadokig kedvezőtlenül befolyásolta. Ezzel a megállapítással természetesen egyetértek, de célom ezúttal csak az orthográfia alakulását közvetlenül befolyásoló hatóerők vizsgálata.

Először a belső, nyelvi-helyesírási okokat vegyük számba, ahogyan az akkori szerzők látták őket.

Hogy az ingadozásoknak sajátos helyesírási oka a magyar helyesírás múltjában gyökerezik, nevezetesen abban, hogy a latin betűsor nem válhatott módosítások nélkül magyar ábécévé, igen világosan látták. Földi ezt írja: „Úgyde tsak egyyetlen egyy író sints, a' ki mindenkor egyy képpen írt vólna, és ennek oka az idegen betűk, 's azoknak még mind e' mai napig meg nem állapotások” (KazLev. II, 211: 1791.). — A Verseghyvel vitázó Kardos Adorján (= Révai) szintén szól „a' nem egyezésnek okai”-ról, s így vélekedik: „nehezebben esett [a régieknek] a' nem elegendő . . . betűket minden hangzatainkra alkalmaztatniok” (Versegi . . . motskolódásai . . . 90). — Kolmár József kissé bővebben így fejti ki a közfelfogást: „Mikor a' mi Magyar Óseink . . . Ósi vallásokkal együtt, nemzeti íráások módjával is felhagytak; . . . a' Római Betűket vették fel írásaikban, . . . Ez nem kevés nehézséggel járt. . . a' Római Betűk', a' Magyar Beszéd' hangjának minden nemeit, és azoknak minden hajszálaít igazán ki nem fejezhették; bizonyos lévén az, hogy a' mi Nyelvünkben sok olyan Hangejtések vagynak, a' mellyek a' Római nyelvben nem találhatnák. Az ilyen Ásiai kevertt hangokat, Óseink' elsőbb Keresztyén Papjai és Tanítóji, kéntelenek voltak két három Romai betűkkel, vagy a' betűkhöz ragasztott bizonyítalan jegyekkel ki nyomni igyekezni; és az ilyen kettős betűket kétség nélkül a' Tót, Német, Olasz, Frantzia Tanító, mindenik a' maga tulajdon nemzeti írása módjához kívánta nagy ügygel bajjal alkalmaztatni.” (I. m. 13—20.)

Földi, Révai és Kolmár lényegében helyesen látják a kérdést, de fel kell hívnunk a figyelmet Kolmár véleményének arra a mozzanatára, hogy a helyesírási ingadozások forrásául a betűk idegen voltán kívül mennyire hangsúlyozza: nem magyarok „rontották el” helyesírásunkat. A kor uralkodó nemesi nacionalizmusának, idegenellenességének jelentkezése ez a helyesírás területén.

Mivel a nyelvhasználat és a helyesírás egymástól sok vonatkozásban különválaszthatatlan, rengeteg szó ingadozó írásmódját tulajdonítják a kortársak a magyar ortográfia gyöngéjének, holott valójában a nyelvjárási alakok küzdelméről van szó. Részletesen tárgyalt erről a kérdéstről Benkő (i. m. 364—410), úgyhogy most elegendő lesz néhány jellemző nyilatkozat idézése. Kazinczy írja például Döme Károlynak: „Dayka most egyy istentelen heterographiát tsinált. Soknak itélvén az e betűt a magyarban, valahol más vocalist tehet, el-tseréli azt. Ki fogja követni?” (KazLev. II, 189: 1791.) — Virág Benedek ezeket írja Kazinczynak: „. . . Révainál nem rég láttam: kívül:

szóllottam neki, és engedett. Miért írják némelyek tudós, ítélem 's a 't.? én nem tudom". És: "... Az ü helyett miért kellene i-t tennem: idő p. o." (KazLev. II, 505: 1802.)

4. Az ingadozások nem belső, nem nyelvi-helyesírási okait is jól látják.

V e r s e g h y a régi nyomdák elégtelen betűkészlétéről, megfelelő magyar betűk hiányáról panaszkodik. „A' nyomtató műhelyekben tovább még most is tapafztallyuk, hogy a' Deák könyveknek nyomtatására öntött alfabétumokban felette kevés a' k, y, és z betű, mivel ezek a' Deák nyelvben felette ritkán akadnak elő, az ő és ü betűk pedig tellyességgel fzukségtelenek. Ezen öt betű vizfontag a' Magyar nyelvnek majdnem mindenik constructiójában még egyfzernél is többször megkívántatik... Mit csináltak tehát, sőt mit voltak kénytelenek cselekedni a' régi Magyar Könyvfzervezők, vagy inkább a' Nyomtatók, mikor ezen öt Magyar hangot Deák betűkkel kellett kifejezniük?" (Felelet 331.) Valamiképpen meg kellett oldaniuk a problémát, s nem egyformán jártak el — fejtegeti azután hosszasan V e r s e g h y, előszámlálva a kritikus betűkre alkalmazott eljárásokat.

Figyelemre méltó K o l m á rnak az a véleménye, hogy jórészt az iskolák az okai a helyesírási zűrzavarnak: "... az okoz tetemes kárt, hogy Oskoláinkbann a' Magyar Nyelv, tudomány formába nem igen tanittatik. Sok Tanítóknak kevésé értik Nyelvünk' természetét; és így magok sem tudván a' Helyes Írásmódjához, tanítványjaikat is rosszul szoktatják. Így tehát a' hány Oskolák: annyi féle írásmódja. Már pedig a' mit az ember ifjúságában megszokott: nehezen hágy fel azzal, bár ha megmutatódik is annak helytelen volta. Vagynak sokann, a' kik megvetvénn a' legjobb példákat, és legjobb regulákat is, önkényes véleményjeiket követik, a' melly annál károsabb, ha ahhoz járulánd, a Szektirozás Lelke." (I. m. 22.)

A különben lelkes egységpárti K o l m á r egyik megjegyzéséből az is kiderül, hogy a kor nacionalizmusa — bár főként pozitív irányban hatott, és siettette a helyesírási egység létrejöttét — gátolta is annak kialakulását: „[jóllehet a helyesírás kérdésével már sokat foglalkoztunk] még sins vége a' különbözőéseknek, az ellenkező szokásoknak, és a' penna hartzra kerültt versengéseknek. Ki merné magát azzal biztatni, hogy mind ezeket egyszerre elhalgattatja? holott [= ugyanis!] a' Magyar Genius, még a' betűkben, és az írás' hajszálaiban is, nagyon szereti kimutatni szabadságát, és nem könnyen engedi magát megkötöttetni." (I. m. 21.) — Az e korban annyit emlegetett magyar szabadságszeretet, a nemzeti génusznak ez a nemes tulajdonsága nem engedi hát a megkötöttést! És K o l m á r, bár látja, hogy ez a helyesírásra nézve előnytelen, semmiképp sem kívánja a szabadságszerető nemzeti génuszt megbántani valamiféle központilag elrendelt egységesítéssel.

5. A már akkor felismert és határozottan meg is fogalmazott differenciáló tényezőkön kívül még egyéb okai is voltak a helyesírási egyenetlenségnek.

A XVIII. század vége, a XIX. század eleje — nyugodtan elmondható — a magyar nyelv felfedezésének a kora. Hirtelen, szinte a semmi után grammatikák tömege lát napvilágot, amelyeknek szerzői mind lázasan kutatják nyelvünk titkait. A nyelvtudomány óriásit lép előre, s ez a körülmény az alapvető oka szerintem annak, hogy a helyesírási tarkaság nem csökkent, hanem növekedett. Mi történt ugyanis?

Ha nem is K a l m á r G y ö r g y Prodomusának igényei szerint, de tudásaink és íróink mind törekednek a magyar hangjelölés finomítására, pon-

tosabbá tevésére, illetőleg a magyar helyesírás nyitott kérdéseinek a rendezésére. Elég nagy pártja volt például az *ë* jel bevezetésének, a *c ~ cz ~ tz*, *cs ~ ts* körül óriási viták dúltak, az *y*-háború is széles körökben gyűrűzött stb. Mindez erősen megosztotta az amúgy sem egységes író, tudós és tanító köröket, annál is inkább, mert mindenki eklektikusan válogatta ki a különböző reformlehetőségek közül a neki tetszőket. Túlzás nélkül mondható erről a korról, hogy nem volt két író vagy tudós az országban, aki mindenben egyformán írt volna. A kortársak — mint ez T é t i T a k á c s J ó z s e f n e k egy cikkéből kiderül — ezen nem akadtak fenn, hanem — dialektikusan — a különbözőésekben az egység, a vitákban az egyetértés előfeltételét látták: „Ki fogja tehát csodálni, hogy a' magyar írásnak módgyában is többfelé hasonlanak a' magyar Írók? Hihető, hogy senki közülök nem cselekszik vaktában, hanem rész-szerint másoknak példáját, többnyire tanítójukét követik, részszerint bővebb elméledés után önnön magok szabnak magoknak bizonyos törvényeket, mellyek tudniillik ítéletek szerint leghelyesebbeknek lenni látszanak. Okosan sem azokat sem ezeket nem lehet becsmérezni, minthogy senki nem kíván szántsándékkal hibázni: kinek pedig jó a' szándéka, bátor hibázna is, nem érdemel neheztelést, annál kevesebbé gúnyoló feddések, mert itt csak ugyan nincs helye a' dictátori hatalmaskodásnak. Kiki bátran kimondhattya vélekedését, annyival is inkább, mivel tudni való, hogy akárki is csak ember lévén, nem dicsekedhetik a' csalhatatlanság ajándékával, más részről pedig bizonyos az, hogy több szem többet lát, és hogy okokon épültt, 's illendőséggel járó vetekeések által szokott leginkább fényre jönni az igazság; az igazságnak pedig olly hathatós az ereje, hogy azt csak az nem szereti, 's követi, kiben megtompult a' józan értelem, vagy a' nemes érzés.” (TudGyűjt. 1826. V, 25—6.)

Ugyanakkor azonban, amikor elismerjük, hogy e vitákban a magyar nyelvtudomány sokat fejlődött, s helyesírásunk kitisztulása a vélemények emez éles harcának lett az eredménye, K o l m á r J ó z s e f n e k is igazat kell adnunk, aki a véleménykülönbségek nagy számában a magyar nyelvtudomány fejletlenségét, készületlenségét látja, s ez nem kis oka szerinte a helyesírási egyenetlenségeknek: „Hogy a' Magyar Írók olly különböző írásmódot követnek: nem egy oka van annak. Még a' legjobb Grammatikusok, 's Nyelvtudósok sem egyeznek meg mindenben, sőt sokszor egymással ellenkező regulákat szabnak: ezek osztán megosztják a' sokaságnak ítéletét. Azis igaz, hogy a' Magyar Orthographiának principiumai, még nintsenek egész tökéletességgel meghatározva, elrendelve, és kifejtetve. Ide járul az, hogy ha jól akarunk magyarul írni: tehát vagy akarjuk vagy nem, kénytelenek vagyunk etymologizálni; ez pedig nehéz munka, és sok szavainkra nézve nem kis fejtöréssel jár, a' míhez nints kedve minden írónak; hanem le írja a' szót, a' mint pennájára jön, leírja azt, a' mint gondolja, leírja azt — roszsul. Ez így lesz mind addig, valámig egy józan Principiumokon épültt, és az egész Magyar Nyelvet felölelő *Etymologicon* nem készül; a' melly megkészülvén, a' lesz az a' kérdés, ha vallyon helybe hagyja é? és béveszi é azt az egész Nemzet?” (I. m. 21—3.)

Az egyes helyesírási kérdésekben vallott egyéni felfogásmódok okozták tehát a feltűnő írásmódbeli egyenetlenségeket, és a tudós okoskodás hozta magával azt is, hogy maga alkotta ortográfiájához mindenki nagy öntudattal a végsőkig ragaszkodott. Jól kitetszik ez csak a következő néhány írói nyilatkozatból is:

H o r v á t h Á d á m írja Bacsányinak: „Hogy Orthographiámat megtartani kívántam, éppen az az oka, a' mi annak, a' mit legelső Levelemben

írtam Társaságtoknak, hogy sem ebbe, sem valami olyas különösbe, a' mi több szemet kíván, ne akadjatok, 's osztán ha meg kell vallanom, tapasztaltam is olyakat a' Te Orthographiádban, a' mellyek nem jók, és hogy nem jók, magok meg mutatják, mert egymással ellenkeznek." (KazLev. I, 333: 1789.) — *K a z i n c z y* így kéri Döbrenteit: „Imhol holmi az Erdélyi Muzéum' számára. Méltóztassék belőlök választani, vagy ha úgy tetszik, egymás után mind is felrakni. Csak azt kötöm-ki, hogy ortographiám 's interpunctióm megtartassék." (KazLev. X, 476: 1813.).

Akiről köztudomású volt, hogy saját helyesírása van, s elég nagy volt írói, tudósi tekintélye, annak a helyesírását tiszteletben tartották. *B a j z* a egy levelében Kazinczyhoz ezt írja: „Ortographiája, a' Tekintetes Urnak, sajátságai, akarva 's nem elhibításból tett grammatikai eltérései, híven meg lesznek hagyva. Bár ezt tennék a' Minerva,' 's egyéb időszaki írásaink' redactorai is azon írókkal, kik nem gondatlanságból, vagy tudomány' szükéből különböznek." (KazLev. XXI, 213: 1830.) — *K a z i n c z y* is így vélekedett, mint azt több megnyilatkozásából, például ebből a Kis Jánoshoz írt levélből tudjuk: „Hogy verseid az én ortographiám szerint nyomtattassanak, azt — ha valaha, *itt* higy szent állításomnak — nem kívánom, sőt vele nem is hízelkedtem soha. . . . én a' különbözős által meg nem bántattatom, csak valaki éppen olly képtelenségeket ne vitasson, mint a' szerencsétlen Versegi. Te közelébb jársz hozzám mint Virág, és még Virágot sem igyekeztem soha proselytusommá tenni." (KazLev. V, 184: 1807.)

Persze ugyanakkor — éppen *K a z i n c z y* ról tudjuk a legjobban — a saját helyesírás tökéletességébe vetett hit (később részletesebben is látni fogjuk!) mindenkit arra csábított, hogy magának „proselytusokat" szerezzon. Az ilyen törekvések azonban nemcsak megérthetők és megbocsáthatók, hanem szükségesek is ahhoz, hogy helyesírási tarkaság helyét egység váltsa fel, úgy-hogy például *K a z i n c z y* nak ilyen irányú tevékenységét igen sokra kell értékelnünk.

Az egyéni ortográfiához való (sokszor makacs) ragaszkodás azért is akadályos volt a helyesírási egység kibontakozásának, mert kialakulhatott, és sokáig tarthatta magát egy olyan felfogás, hogy a helyesírási ingadozás voltaképpen nem is olyan nagy baj. *V e r s e g h y*, akiről tudjuk, hogy a nyelvi-helyesírási egységet mindenek felett valónak tartotta, és türelmetlenül sürgette a megvalósítását, meglehetősen egyedül állt felfogásával a maga korában. A közszellem inkább az volt, amelyet *T é t i T a k á c s J ó z s e f e* sorából olvashatunk ki: „olly tökéletes megegyezés [nem] találattik fel akár az élő akár a' kihalt nyelveken írt könyvekben, hogy több vagy kevesebb különbséget ne vehetne benne észre a' figyelmetes olvasó. Könnyű volna ezt mind régi mind mostani példákkal megbizonyítani. . . . Ki fogja tehát csodálni, hogy a' magyar írásnak módgyában is többfelé hasonlanak a' magyar Irók?" (TudGyújt. 1826. V, 24—5.) — *K a r d o s A d o r j á n* (= *R é v a i*) élesen szétválasztva a nyelvhasználatot és az írást, úgy vélekedik, hogy „a' helyesírás mellékesleg való dolog", mert „ha fogyatkozása vagyon is, azzal nem rontja a' nyelvnek valóságát. Írja bátran a' szerző akár mellyik írással a' három közül ezeket az ígékét, *ne háborod-j-am, ne háborod-j-ál, ne háborod-j-ék*, vagy *ne háborod-gy-am, ne háborod-gy-ál, ne háborod-gy-ék*. vagy pedig *ne háborogy-gy-am, ne háborogy-gy-ál. ne háborogy-gy-ék* . . . megmarad a' nyelvnek épsége az ígehajtogatásban." (Versegi . . . motskolódásai . . . 88—9.)

Ez az eléggé elterjedt nézet feltétlenül oka volt annak, hogy az AkH.

1832. voltaképpen csak a leglényegesebb dolgoknak a szabályozására törekedett, mert többre nem törekedhetett!

Az egyéni írásváltozatoknak helyt adó, a maiénál jóval liberálisabb helyesírási közízlés ellenére is élesen elítélik azonban azokat, akik tudatlanságból vagy különködésből járnak a maguk útján, és nem törődnek az országos érdekekkel.

A tudatlanság miatti őszinte felháborodás diktálja K a z i n c z y n a k a következő szavakat Arankához írva: „Teli volt illy fertelmes hibával Író Deákod által le-másolt Juliád is. El nem tudtam rajta menni, 's ha valamelly gyönyörű expressio alatt e' szót, azt így leltam *aszt*, vagy a' *tsakot* így *csak* vagy az *adját* így *adgya* 's *haggnak* a' *hadj*-ot, káromkodtam az ostobának esztelenségén, 's el-vettem a' könyvedet. Kitisztítottam tehát, 's által adtam Cancellistámnak, hogy írja-le 's abból nyomtattattam.” (KazLev. II, 137: 1791.) S mai író mit szólna egy olyan levélhez, amilyent Fáy András kapott K a z i n c z y t ó l: „Uram Öcsém is felette hátra van a' Grammatica', Orthographia' 's Interpunctiók' tudományában. Édes barátom, a' ki csak ezeket sem tudja, az felette szemtelen, ha irni mér. Kimelés nélkül, sőt égető, metsző élességgel mondom ezt, mert félek, hogy haszontalan' mondom, ha így nem mondom. — Miként akarja az magát jobbnak tartatni, mint akárkit a' nép sepreje közzül, a' ki szint olly rosszul ir, mint a' Cultura nélkül maradt Pesti Német Lyányka írja a' maga czédulácskáját a' Jurátusoknak? Az Uram Öcsém' munkájában csak a' franczia mottók vannak igaz orthographiával írva. Azt mutatja e ez, hogy a' Magyar nyelvnek nincs *szabott* törvénye? Bizonyossan van, csak hogy Kovács István azt maga sem ismérte, 's Uram Öcsém azokról soha nem gondolkodott, 's Révait megolvasni tanulni és Révain elmélkedni restelkedett... Ez nem olly nehéz tudomány, hogy Uram Öcsém magáévá ne tehesse, 's kényszerem mindenre a' mire kérnem szabad, tégye magáévá. A' ki rosszul ir magyarul, még nevetségesebb mint a' ki a' lovat aequusnak írja. Pedig ezt minden nevetségesnek nézi.” (KazLev. XXIII, 146: 1808.)

Az önkényes helyesírást követőkről K o l m á r n a k ez a véleménye: „Önkényes véleményje szerint ír az, a' kinek az általa felvett írásmódra nints egyéb oka, hanem tsak a' hatalmas *sic volo!*... Az igaz, hogy a' Nemzeti Nyelvnek dolgába minden hazafinak van jussa bele szólítani, a' ki tsak ért a' dologhoz: de ne felejtse el a' hazafi, hogy a' Nemzeti Nyelv nem egyedül az, ő sajátja, hanem az egész Nemzetnek tulajdona... Ugy szóljon hát kiki a' Nemzeti Nyelv dolgába, hogy az egész Nemzetnek, avagy a' Nyelvtudósok' Chorusának ítéletét mindenkor illendő tekintetbe tartsa... Önkényes véleményje szerint ír továbbá az, a' ki... a' dolgot jól meg nem rázogatója, hanem valamelly úgy látszó okkal meglegedvén, a' sokkal hatalmasabb és közönségessen elesmért törvényről elfelejtkezik; vagy ha éppen tsak a' más példáját követi, ollyan példát vett fel vigyázatlanul, a' mellytől a' Nyelvtudósok' jobb része régen eltávozott, vagy naponként jobban jobban eltávozik... Az illyen nyughatatlan és viszketeges különözés a' Helyesírás törvényeit rongálja, azokat kétségessé teszi, és a' Nemzeti Literátorok' egységét pusztítja.” (I. m. 23—4.)

Köztudomású, hogy a XVI—XVIII. században a nyomdáknek és a nyomdászoknak nagy szerepük van a magyar helyesírás alakításában, bizonyos esetekben nagyobb, mint a grammatikusoknak és íróknak. (Gondoljunk csak H e l t a i vagy M i s z t ó t f a l u s i működésére!)

Ilyen előzmények után azt várnók, hogy a magyar helyesírás XVIII. század végi tarkaságához a nyomdák is hozzájárultak, illetőleg egységesítő tényezők a szerzői egyénieskedésekkel szemben. Ám nem ez a helyzet. Ruzsiczky Éva Baróti Szabó Dávid műveinek helyesírásai vizsgálatából (MNy. LII, 294—5) és Benkő Loránd a maga kutatásaiból (FelvIr. 185—7) egyaránt azt a következtetést vonja le, hogy a nyomdák a szerzői kéziratoknak nemcsak a szövegét, hanem hangtani, helyesírásai sajátosságait is nagymértékben tisztelben tartották. Benkő szerint ezért kevés az olyan szerzői nyilatkozatoknak a száma, amelyek a nyomdáknak nem pontos, a kézirattól helyesírásilag eltérő munkája miatt panaszkodnak (FelvIr. 186—7). Én magam is keveset találtam ilyet, de annak bizonyítására, hogy a nyomdák akkor is törtek azért borsot a szerzők orra alá, idézem Edes Gerelynek ezeket a sorait: „Horácztot ugyan kiadta Trattner, de nincs köszönet benne. Eggy az, hogy Orthografiámat nem tartotta-meg, a' mellynek helyessége felől úgy meggyőződve vagyok, mint a' felől, hogy a' nap az egész országos Systémáját vezet: más az hogy tele rakta hibákkal, harmadik hogy a' melly javításokat tettem rajta, míg nála hevert, megküldöttem neki 's fogadta is, hogy azokat maga helyre rakja: de semmit sem teljesített. És így nem csinált rám nézve egyebet mint bosszúságot.” (KazLev. XVII, 526: 1821.)

A nyomdák nagyobb alkalmazkodó készségének nyilvánvalók az okai: A kapitalista munkavállaló igyekszik a megrendelőnek kedvére tenni, hogy üzletfelei között továbbra is megtartsa; s mivel a megrendelő ragaszkodik a maga helyesírásához, a nyomdász kénytelen lemondani a magáéról. — A megváltozott helyzetre így világít rá Benkő: „A XVIII. század második felében — teljes ellentétben az egy-két évszázaddal korábbi időkkel — a nyomdász már egyáltalán nem nyelv- és helyesírásalakító tényező, hanem csupán tipográfiai szakember. Legtöbbjük német anyanyelvű, s magyarul csak rosszul vagy egyáltalán nem tud; de még a kevés számú született magyar nyomdász is — a nyomdafelszerelés lehetőségei szerint — pontosan úgy szed, ahogy az író előírja, illetőleg ahogy a kézirat megszabja” (MNy. LII, 295). Természetes, hogy így lett: a tudomány haladásával az iparossá vált nyomdász már nem tudott lépést tartani. Meg aztán: egyszerűbb és jövedelmezőbb volt ráhagyni mindent a szerzőkre, mint velük hadakozva keresztülvinni a nyomda felfogását. Ez csak akkor léphetett előtérbe, ha nem öntudatos szerző művét állították elő, vagy olyan hivatalos munkát végeztek, amelynek helyesírásával a megrendelők külön nem törődtek.

Bár Kniezsa végső soron helyesen állapítja meg (MHír. 19—21), hogy a XVIII. század végével a két korábbi nagy egység, a katolikus helyesírás is, a protestáns helyesírás is felbomlik; a katolikus—protestáns ellentét helyesírásai kihatásait nem szabad lebecsülnünk. Hadd mutassak be két — úgy érzem, jellemző — írói nyilatkozatot. A református Földi például ezt írja az ugyancsak református Kazinczyhoz: „fogjuk köz erővel a' dolgot, ne hogy a' pápista magyarság, a' kiké mindazonáltal nem a' legtisztább magyarság, felsőségre emelje magát, 's a' nyelvben is, mint egyebekben törvényt osszon. Én óhajtanám, hogy egy tiszta magyarságú Reformálttól került grammatica állana most fel.” (KazLev. II, 241: 1791.) — A felekezeti ellentéteknek a helyesírásban való jelentkezését mutatja az ismeretes *keresztény~keresztyn* vita is, melynek egyik epizódja a katolikus Bacsányi és a református Kazinczy közti összecsapás. Kazinczy — teljes joggal — mély megvetéssel ezt írja erről az esetről Révainak: „Szó esvén a' Christianus magyar nevéől,

's én mentvén ezt a' módot, a' mellyel én írtam a' szót, az az ember [Bacsányi] világosan azt mondotta szemembe, kifogyván más okaiból, hogy egyedül a' keresztől való idegenség miatt írom *keresztjénnek*, és azért, mert még itt is akarom éreztetni, hogy Pápista nem vagyok. Hijába hordtam neki és Szabónak [Baróti Szabó Dávidnak] elejébe, hogy hiszen Kalvinisták is írják *tény* végezéssel, ellenben Pápisták is *tyénnek*; az semmit nem használt, mert mi használhat az illyeneknél? . . . Én azon, ha velem más nem jár egy úton, meg nem botránkozom: csak azon botránkozom-meg, midőn Batsányi így térít, Szabó' s Döme így tér-meg, s' Verseghi illy okokkal vitatja állításait." (KazLev. IV, 374—5: 1806.; idézi TÓTH GABRIELLA: MNy. LI, 355.) — Három évvel később Kis Jánosnak panaszolja el Kazinczyt ezt az esetet, s megtoldja ezzel a megjegyzéssel: „a' vén Szabót az által vonják-el a' jtől az *yra*, hogy ez a' *j* Kálvinista Orthographia, az *y* pedig Pázmányé." (KazLev. VI, 189: 1809.)

Komentár és további bizonyítás — úgy érzem — felesleges.

6. Az előző évszázadoktól örökölt s az egyéni írói-tudósi elképzelésektől csak még fokozott helyesírási tarkaságból kivezető utat több irányban is keresték.

Mivel mindegyik tudós és író szilárdan meg volt győződve a maga írásmódjának helyességéről, az egységet úgy vélte általában megvalósíthatónak, hogy a többiek ismerik el az ő helyesírását, s áttérnek rá. Ezt bizonyítja az egész *y*-háború, meg a Kazinczy-levelezés tömérdek adata, amelyek mutatják, hogyan próbálják egymást rávenni más, a levélíró szerint mindig jobb helyesírás követésére. S milyen nagy az öröm, ha némi eredmény mutatkozik! Horváth Ádám írja például Kazinczynak: „Az Első Hajós. — Kedves Kazinczim! mit látok én ebben, 's hát Te, a' Te első Írásodban az én Orthographiam szerént correctiókat tettél? S hát élünk mi ketten? Kezded, sőt nagyon is nyomóssan ismered a' Magyar affixumokat, compendizálad a' kettős betűket, — *messze, eggy, vissza, messzeség, kitsinyjeiknek, hagyja, atyja, meny, anyja, visszájára*, mind azt mutatják, hogy egyezünk az Írás módjából; ha néhol (kivált én) a' gondatlanság miatt hibázunk is; — én is el fogadtam a' Te *öd*et, *ü*det, a' Holmi második darabját mind úgy írom; tsak a' Könyv nyomtatónak betűje legyen *hozzá*." (KazLev. I, 492: 1789.)

Többeknél felvetődik — különösen tárgyalat korunk elején — helyesírási szövegségek alakításának gondolata. Jellemző erre a törekvésre Horváth Ádámnak következő javaslata Kazinczyhoz: „. . . minden Levelinket egy máshoz gondolkodva írjuk; és valami tsak írásunkban Orthographicum, mind azokat egymás' levelébenn jól meg rázogassuk, s egymásnak tudtára adjuk: úgy hogy minek előtte munkáink világot látándanak, ne tsak tökéletesenn meg egyezzünk az írás módjában, hanem úgy is írjunk a' mint leg-jobb: ne hogy olyan későnn kelljen corrigálnunk betűinket, mint a' Museum tselekszik." (KazLev. I, 291: 1789. febr. 26.)

Az ötlet — úgy látszik, — tovább formálódott Horváth Ádám mban, mert két hónap múlva (április 24-éről keltezett levelében) a következőket írja Kazinczynak, cáfolni igyekezve Szentgyörgyit: „Mentegeti tehát magát Szent Györgyi úr, — de ne hagyj neki békét; mert én . . . kettőt róttam meg levelében; egyik ez: hogy *ne erőttessük a' dolgot — maradjon ott, a' hová tette az Uralkodó Szokás*; holott azónn kellene igyekeznünk, hogy állandó Orthographiát tsúsztassunk be erőltetés nélkül; melly meg nem készül, ha mindenütt az Uralkodó szokást tesszük törvénynek, és így nekünk, mint Társoknak

valami bizonyos írásmódjában egyeznünk, melyre senkit nem kényszerítünk ugyan, de lassan lassan neki édesgetünk másokat is és éppen ez a' másik, a' mit megjegyeztem Szent Györgyi Ur levelébe, hogy azt írja, hogy egyik Társ írhat így, másik másképp, és ő ha Társ volna, azért a' Társ ellen pert nem indítana... Mi képzeljük magunkat olyan Társaságnak, melyet az Ország vagy Király nem állít, hanem fel állunk magunk, és a' nyelvet akarjuk mivelni; nem szabhatunk hát törvényt minden magyarnak, hogy így vagy amúgy írjon; de szabnunk kell magunknak, mert különben olyan vezetők leszünk, hogy egyikünk észak felé vonja a' vakot, másikunk napkelet felé... Ha tehát lassan lassan meg öröködvén, Országos institutum nélkül is némünemű Tükör léssen a' mi Társaságunk; akkor... meg fogjuk tapasztalni két három esztendő alatt, miképpen nyomják nyomdokinkat az új könyvek, 's más képpen is mitsoda betsületet adnak munkáinknak. Addig minden kitsinsységben meg egyezve irogassunk, akkor osztán Grammaticát 's Dictionariumot is tsinálhatunk. Nem is látom által, mi más tárgya lehetne Társaságunknak." (KazLev. I, 339—40: 1789.)

Hogy Pálóczi Horváth mennyire szívén viselte a helyesírási egység ügyét, s hogy a kassai írói körnek az egység kialakításában milyen nagy szerepet szánt, jól mutatják azok a Szentgyörgyihez írott levelei is (IrtK. XXI, 454: 1789., XLVIII, 403—4: 1789.), melyekből BENKŐ LORÁND idéz részleteket a helyesírási egység ügyéről szólva (FelvIr. 341).

Az Orpheus megszűnése kihúzta az alapot Horváth Ádám okos javaslata alól, de maga a gondolat, hogy tudniillik írók szövetkezzenek egymással helyesírási egység kialakítására, továbbra is élt. Ezt bizonyítja egyebek közt Virág Benedeknek ez a levélrészlete: „Egy gondolatom jött. Jó volna nekünk — egy nagy tanúja lenne barátságunk a' maradéknál is — meg egyeznünk az ortográfiában. Szép neved vagyon, és híred már. Ebben sokaknak hasznot tehetnénk. A' szebb lelkek, úgy vélem, velünk tartanának. Ezt már régen forgattam eszemben; most ki mertem néked mondani. Nagy jele annak valaha, hogy Kazinczy, Virág egyet értettek abban, a' miben mások között leg nagyobb meg hasonlás volt. Elmékedgyél, és határozd meg magadat két három hónap alatt." (KazLev. III, 144: 1803.)

Persze nem véletlen, hogy a helyesírást egységesíteni akaró írók Kazinczyra tekintenek. Ő az egység letéteményese úgy is mint szerkesztő, úgy is mint tanügyigazgatási férfiú, úgy is mint az írók szervezője egyéb vonatkozásokban is. Kazinczy volt továbbá az, aki írotársainak a maga helyesírását a legkövetkezetesebben és legkitartóbban ajánlotta, helyességét érvekkel addig-addig bizonygatta, amíg el nem fogadták. A vitatkozásba belefáradtnak látszó Földi például ezt írja: „Az Ortographiai különözeseket már én veled tsak elhagyom, mert nem győzlek mindenekről bőven tudósítani... Én kezdem követni az általam jó Principiumokon javasoltatott Ortographiát; de Te mindenem meg ütközöl. Azért én azt Te reád bízom egészen." (KazLev. II, 203—4: 1791.) Vagy Berzsényi így ír: „Én teveled egy hiten akarok lenni, 's hogy ha nem lehetek is, eretnekségemet néked meg gyónom. Ortographiádat fel vettem, mert azt mindeniknél helyesebbnek találtam." (KazLev. VIII, 325: 1811.)

Íróink, tudósaink természetesen nagyon jól tudták, hogy a megegyezés érdekében mindenkinek le kell mondania egyről-másról, s erre a lemondásra hajlandónak is mutatkoznak. BENKŐ könyvében (FelvIr. 342) idézi Bartzalfalvi Szabónak ezt a kijelentését: „ámbar legkisebb vonásra, betűre,

vagy akármi egyébire is fontos okaim legyenek: még is egybe kész leszek akár-mellyiktől is elállani, mihelyt valaki jobbra tanítand” (HírmP. 1786: 48). — Horváth Ádám is kész engedményekre: „hogy végemet [= céloimat] el érjem, kész vagyok bevenni azt is, a’ mit különben tsekély hibának tartok, tsak hogy az egész Társasággal meg egyezzek” (KazLev. I, 1789.). Hasonlóképpen nyilatkozik egy Szentgyörgyihez írott levelében is (idézi BENKŐ: FelvIr. 341): „Erőszakot teszek inkább magamon . . . tsak hogy a’ Társakkal egyezhessek. (feltétlenül, hogy a’ Társok olyanok legyenek a’ kik felől el kellyen hinnem, hogy értik a’ dolgot, és egyszersmind nem sui principii emberek, mint Batsányi Ur) . . .” (IrtK. XXI, 454—5: 1789.) Hasonló szellemben ír — már idézett levelénél valamivel később — Földi is Kazinczynak: „A’ Te Orthographiai Gondolataidat is küldöm. Ezek is némelly kevés Punctumokban ámbár az én gondolatimtól különböznek, mind azonáltal azokat szeretem, és ha Pluralitate votorum el nyomtok, benneteket követni kész leszek. Addig azt tartom, hogy illendő lész az én gondolatimnak is Tudósaink eleibe kerülni: de illendő a’ Tiednek is. Bátran szedd rendbe Gondolatidat és add ki minél hamarább.” (KazLev. II, 266: 1792.)

7. Földi „addig”-ja jól mutatja azonban azt is, hogy a megegyezési hajlandóság tettekben nemigen realizálódott, s ki-ki maradt a maga helyesírása mellett. Ezért érthető hát annak a gondolatnak előtérbe nyomulása, hogy a helyesírási egységet vagy a felállítandó tudóstársaság, vagy az államhatalom, az országgyűlés teremtesse meg.

Az általánosan elterjedt és helyeselt felfogás szerint a megalakulandó tudóstársaság feladata lesz a nyelvhasználati és helyesírási normák meghatározása. Szinte nincs olyan, a nyelvről szóló munka, amelyik ne ezt tekintené a tudóstársaság legsürgősebb feladatának. DEME LÁSZLÓ is (RefNyelv. 41), BENKŐ LORÁND is (FelvIr. 340—2) számos ilyen nyilatkozatra utalnak, amilyenek az alább következők: Nagysámuel — mint BENKŐ írja (i. m. 340—1) — úgy vélekedik, hogy: „Nem lehet azt [ti. az egységes írásmódot] kívánni kevélység nélkül, míg egy bizonyos közönféges Tudós Magyar Társaság, az írás módját, mind bizonyos regulákkal, mind pedig példájával-is meg-nem határozza. Nem lehet addig Hazai nyelvünk virágzását-is reményleni.” (Ist. XVII—XVIII.) — Pálóczi Horváth, akinek buzgólkodását egy szűkebb körű helyesírási egység megteremtésére már ismertettem, a szélesebb körű egység megteremtését szintén „a’ már fel-állóban lévő Magyar Társaság”-tól reméli (Éjt. előszó; idézi BENKŐ i. m. 341). — Endrődi — Kazinczynak írva — szintén így vélekedik: „Egy szóval: illy pöröknek, az én vélekedésem szerént, nem léssen előbb vége magyarjaink közt, sem mint az Ortographiát a’ Frantzok példájok szerént meg nem-határozzuk egy tudós társaság által.” (KazLev. II, 272: 1792.; idézi BENKŐ i. m. 342). Szintén a francia példára hivatkozik Czinke Ferenc is 1808-i egyetemi székfoglalójában: „a’ mint emlékezem, az előbbeni frantzia kormánysszéknak változása után, a’ *Revolúciónak* kezdetén, azt végzette a’ nemzet gyűlése, a’ *Convent*, hogy: „*Minden megyebéli Frantzia tsak a’ Párizsi beszéd és írás módját kövesse.*” Bár ilyen törvényt hozna valahára minálunk is az országgyűlése — mint ez, a’ mértékek dolgában, már szerentsésen megtörtént — ama’ különbféle hangú, vagy kétséges értelmű szóknak kimondása, és az írás módja iránt, hogy *Vegyük bé közönségesen a’ legjobbat!* De ki lehet itt az ítélő mester? *Egy közönséges Magyar Tudós Társaság.*” (I. m. 40.) — Tíz

évvel később Versegghy is „köz akarattal” vagy „országos parancsolattal” akarja egységesíttetni a helyesírást (Felelet 346).

Az állami beavatkozásnak Versegghytől pártolt, újra felvetett gondolata nem talált visszhangra. Ez a későbbi fejleményekből is kitűnik: az első szabályzatot az Akadémia, nem az országgyűlés adta ki. Okát Kazinczytól tudjuk: „Versegghy javaslatát esmerem, esmerem Aglajáját 's orthographiáját is. Mentsenek az Égek olly törvényszéktől minden nyelvet. Szerentsénkre nints is mit félünk tőle; az országló hatalomnak sem ideje sem kedve nintsen ollyasmibe avatkozni.” (KazLev. XVII, 299: 1820.)

8. A közvélemény tehát demokratikus közmegegyezést, nem pedig rendelet óhajtott. Nem utolsósorban ennek következménye, hogy olyan soká húzódik az egység létrejötte, hogy az AkH. 1832. csak az Akadémia tagjai számára készült, de ezek számára sem kötelező, ha „tulajdon személyükben állnak elé munkájokkal”. Ez a felfogás diktálja az AkH. 1832. előszavának utolsó mondatát: „Győzzön, a' mi jobb! ez a' Társaság' szava, okokkal kíván ő vezetője lenni a' kivilágulás szerint alakuló köz megegyezésnek, fennhéjázó 's önkényü vezér nem.”

A cél eléréséhez megfelelő módszerek szükségeltettek.

A közmegegyezés „kivilágulását” voltak hivatva szolgálni a Tudományos Gyűjtemény helyesírási cikkei, továbbá a helyesírási jutalomfeleletek. Így például a helyesírási bizonytalanságnak „lehető megorvosoltatására tzelezott az a' tiszteletre méltó Hazafi, a' ki a' Nemzeti Muzeum által feltett három rendbéli jutalom kérdésekhez ezt a' negyediket ragasztotta: »*Miképpen lehetne a' Magyar helyes Írást (Orthographiát) az egymással ellenkező szokások és önkényes vélemények helyett Philosophiai Principiumokra építeni?*« (K o l m á r i. m. 21.)

A XIX. századi jutalomfeleletek rendszerének a helyesírásra való kiterjesztése meghozta a maga üdvös hatását: a beérkezett pályamunkák közül a díjnyertes mű, K o l m á r J ó z s e f é egészen kiváló, de G e o r c h I l l é s é és G á t i I s t v á n é is tudós munka. Ennek a pályázatnak köszönhető Versegghy Felelete is, amely az agg tudósnak talán legszebb, mert letisztult munkája. — Alacsonyabb szinten is hasonló módon kívánják előmozdítani a helyesírás ügyét, mint azt a Tudományos Gyűjteményben kiírt következő jutalomtétel mutatja: „Nagy érdemű Liedemann Sámuel János Pesti Kereskedő a' Szép és helyes írásnak elő mozdítására, mely a' mi középszerűségen alól lévő időnkben tökéletes hanyatlásában vagy az Evangelicusok iskoláira nézve, két, esztendőnként September' eleivel Pesten kiosztandó jutalmakat rendelt az egyiket 40 ft.ból V. Cz. a' másikat 20 ft.ból V. Cz. azon Tanítóknak a' kik az illető esztendőben legtöbb szép és helyes írású Tanítványokat képeznek. Az Írás példányainak Examen alkalmatosságával elmondás után írva, az Író' nevével alá írva 's az Examen' Elölülőji által meghitelesebbítve kell lenniük; így küldetessenek be az Evang. Oskolák' Fő Inspectorához. — Th. —” (1820. XII, 113.)

9. Ezekkel a módszerekkel valóban nem lehetett gyors sikert elérni, más eljárás alkalmazása viszont lehetetlen lett volna. Az AkH. 1832. mégis rendkívül hamar nemzeti köztulajdonná vált, s oly könnyen „győzött a jobb”, hogy az magukat az alkotókat is meglepte. Mik voltak az AkH. 1832. diadalmenetének az okai?

A) Mindenekelőtt a tudóstársaságnak előlegezett közbizalom magyarázza az AkH. 1832. gyors sikerét. Mint DEME LÁSZLÓ írja: „Ebből érthető meg, hogy bár a »Magyar helyesírás' és szóragasztás' főbb szabályai« 1832-ben csak »A' Magyar Tudós Társaság' különös használatára« jelent meg (l. belső címlapján), hogy saját kiadványainak a szerzők különbözősége ellenére »írása' módja, tétovázó és tarka ne legyen« (i. m. III.), a szabályzat hamarosan messze a Társaság keretein túl is egyedüli irányítónak vált” (RefNyelv. 41). Ezt a közhangulatot nem nevezném éppen DEMÉVEL „messiásvárás”-nak (l. uo.). Inkább arról volt szó, hogy több évtizeden át mindenki elvből elismerte már a leendő tudóstársaságnak az egységesítéshez való jogát, s amikor az Akadémia megalakult, önként vállalták a maguk teremtette testület határait mind a tudósok, mind az írók.

B) De magyarázza az AkH. 1832. általános elfogadását a társadalmi-politikai viszonyok átalakulása is. RÉVAI JÓZSEF a nyelvújításról írva azt fejtegeti, hogy a nyelvújítás sokáig azért állott az érdeklődés homlokterében, mert ez volt az egyetlen lehetőség a haladásért, a nemzet felemelkedéséért és egységéért vívott harc számára (Marxizmus, népiesség, magyarság 11—4). RÉVAINAK ez a megállapítása áll a helyesírásra is: a helyesírási küzdelmek is, különösen a helyesírási egységért folyó harcok, a nemzetetélés jelzői, előkészítői egy olyan korszakban, amelyben a nyílt politikai tette lehetőség nem volt. Mihelyt az út szabadabbá vált, körülbelül 1820 táján, a helyesírás iránti érdeklődés megcsappan. Igen jól mutatja ezt a Kazinczy-levelezés, amelyben a húszas években már alig van helyesírási megjegyzés, szemben az előző évtizedek tömérdek ilyen tárgyú anyagával. A helyesírásnál sokkal fontosabb ügyek kötik le az elméket, az egyéni érdek fölé emelt nemzeti érdek tudata mélyen átjár mindenkit, s egy ilyen közhangulatban természetes volt az, ami valamikor elképzelhetetlen volt: az egyformán írás.

C) Feltétlenül hozzájárult az AkH. 1832. győzelméhez az is, hogy megjelenésekor a század eleji nagy csaták bajnokai közül már csak K a z i n c z y volt életben, új nemzedék nőtt fel, amely a helyesírást kellőképpen értékelte ugyan, de szenvedélyes vitákba miatta nem bonyolódott, hanem a hön óhajtott „köz megegyezés”-t létrehozta.

DEME LÁSZLÓ az 1824-i Aurora (Hazai almanach) című irodalmi zsebkönyv szerzőinek helyesírását vizsgálva a következőket állapítja meg: „A betűjelek terén . . . a szerkesztőnek [Kisfaludy Károlynak], úgy látszik, sikerült némi egységet megvalósítania; de a többi kérdésben meglehetősen határozottsággal bontakozik ki egy konzervatívabb és egy modernebb tábor; az első bizonyos betűket csonkítatlanul kettőz, a .j-s hangkapcsolatokban pedig ipszilonista megoldást választ, míg a második szinte teljesen következetesen csonkítja a kettőzést és következetesen jottista” (RefNyelv. 39). A „modernebb tábor” főként azokból a fiatal pesti írókból áll, akik már többnyire a pesti egyetem neveltjei, azonos felfogásukat onnan hozzák magukkal, s akiknek éppen ezért nem esett különösebben nehezükre a megegyezés. Velük szemben K a z i n c z y is enged, miként azt Zádor Györggyel 1830-ban váltott levelei bizonyítják. Különösképpen ez a megjegyzése érdekes: „Hogy minden Írónk más meg más Orthographiával él, az jól csak nem esik, mert gyanút támaszt, hogy a' dolog egész világosságra nem jutott. Igyekezniünk kellene, hogy valaha már közelítsünk egymás felé. 'S mint tehetnénk ezt jobban, mint ha magunkat azokhoz csatoljuk a' kiket eggy Literatúránknak kedvező töténet Pesten eggyüvé

hozott, és a' kik, egymást kölcsönösen felvilágosítván, holmiben már megegyeztek." (KazLev. XXI, 237; én ritkítottam: F. P.)

D) Végül — de nem utolsósorban — győzött az AkH. 1832. azért, mert tudományosan is kellőképpen meg volt alapozva. Az alap, amelyre épült, az a tömérdek vita volt, amelyek során tisztázódtak az alapelvek, kikristályosodott a közízlés, kitetszett, hogy mit lehet és mit nem lehet tenni a helyesírásban. Csak egy példát hadd hozzak fel! Mint ismeretes, az *y*-háborúban az AkH. 1832. a jotta mellett döntött, jóllehet a közgyakorlatban még elevenen élt az ipszilonista írásmód is. Ám e döntést lehetővé tette, sőt determinálta az a körülmény, hogy a viták során a jottista álláspont elsöprő diadalt aratott: *V e r s e g h y n* kívül helyesírásunknak minden más tudatos alakítója a szóelemek szerint írás pártjára állt. De így volt ez a többi kérdésben is. És az AkH. 1832. alkotói nagy tapintattal tudták kiválasztani a sok lehetőség közül az írásrendszerünkbe leginkább beleillő változatot, józanul ismervé fel azokat a határokat, ameddig a szabályozásban elmehettek. Az általuk lerakott alapokra ma is bizton építhetünk.

FÁBIÁN PÁL

Török nyelvű forráskiadásaink kérdéséhez

1. Megjelent egy könyv, egy török forráskiadvány: KÁLDY-NAGY GYULA „Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai” című munkája (Bp., 1960.). Egy török adózási lajstromnak (ğizye defternek) magyar betűkkel átírt szövege ez. A kiadvány törzse egy, az 1554. évre szóló adólajstrom, amely a mohácsi (pécsi), siklósi és garazgali (görösgali) livákban 1011 lakóhelyet (falut) nevez meg, s felsorolja ezek adóköteles felnőtt férfiain; ehhez a törzshöz a közzetevő hozzáfűzi néhány későbbi év hasonló lajstromaiban megnevezett adóköteleseket, arra törekedve, hogy az arab írásból adódó többféle olvasási lehetőségeket érzékeltesse, ahogyan ennek módjait a kiadványt bevezető „Tájékoztatóban” részletesen megbeszéli.

Nálunk török adóösszeírások névsorainak átírásában eddig az volt a gyakorlat, hogy az arab írás négyszáz éves betűit a nevek mai hangzásának mai helyesírásával írták át. Így dolgozott hetven—nyolcvan évvel ezelőtt VELICS ANTAL ismert defterfordításában; így dolgoztam húsz évvel ezelőtt magam „Az esztergomi szandzsák 1570. évi török adóösszeírása” című kiadványomban, és a közelmúltban GYÖRFFY LAJOS „Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez” című munkája (Szolnok, 1956.) is így készült. A nevek átírásában a kiadók között legfeljebb annyi volt a különbség, hogy a nevek ma élő magyar formáját írták le, vagy azt a formát, ahogyan véleményük szerint a nevek török leírója azokat ejthette.

Külföldi hasonló munkákban is megfelelően ez volt a gyakorlat. Lényeges eltérést csak egyet ismerek, ez Sz. Sz. DZSIKIJA munkája. Ő ugyanis a grúzok földjére vonatkozó egyik adóösszeírást (tahrir defteri-t) kiadta teljes szövegében arab betűs szedéssel (csak orosz betűs címét tudom idézni: Пространный реестр гюрдюстанского вилайета, книга I. текст, Тбилиси, 1947. a grúz tud. akadémia), majd grúz betűs átírásban, tehát teljes arab betűs és teljes grúz betűs kiadással adott lehetőséget a szöveg megismerésére. (Egy harmadik kötetben az összeírás feldolgozását közölte, grúz nyelven.)

2. „Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai” olyan közlési módon vannak kiadva, amely a régebbi magyarországi eljárás és Sz. Sz. DZSIKIIJA módszere között áll. Ez a közlési mód a forrásanyagot „magyar írásban” adja, bizonyos „jeles” betűk felhasználásával.

Azt hiszem, hogy ilyen névsorok közreadásánál arab betűs közlésre nem kell törekednünk. Igaz ugyan, hogy DZSIKIIJA idézett munkájában az arab betűs közlés számunkra tanulságosabb, mint a grúz betűs, mert a grúz betűket nem ismerjük, de az ilyen adóösszeírások főleg a „hazai” kutatókat érdeklik, kutatásuk „hazai” feladat, s ennek céljaira a hazai ábécében való közlés jól megfelel. (Betűhű közlést arab betűkkel sem tudunk nyújtani, mert a hiányosan feltett diakritikus pontokat mi olvassuk bele a szövegbe.) A „jeles” betűkkel gazdagított latin betűs közlés kielégítő, és a régebbi módszerhez képest fejlettebb módszer; csak annyi megjegyzésem van hozzá, hogy a kezdeményező óvatosságával túlzottan bátortalan, hogy több „jeles” betűt használ, mint amennyire szükség van, s ezt a közreadó és az olvasó egyformán megérzi.

Abból a közismert tényből indulok ki, hogy az arab betűs írásban a magánhangzók és a pontozás gyakori hiánya és a felületes írás miatt különösen a nem török és a nem mohamedán nevek írásában — amilyeneken ez a kiadvány is alapszik — az olvasat bizonytalanabb, mint hasonló latin betűs írásoknál, és hogy szinte általában bizonytalan. Abszolút biztossággal olvasható írás alig van. De vannak gyakrabban leírt, a törökök által jobban ismert magyar, szláv szavak (nevek), és általunk is jobban ismert magyar, szláv stb. szavak (nevek), amelyeket az arab írásban abszolút valószínűséggel el tudunk olvasni. Így képzeli el a helyzetet a jelen kiadvány közlétevéje is, mert egyes szavakat és neveket „jeles” betűk nélkül biztosan átír és biztosan értelmez, vagyis azokat „abszolút valószínűséggel” olvashatónak minősíti.

Azt hiszem, a módszer egyetemesebb használhatósága céljából érdemes volna több szót az „abszolút valószínűséggel” olvasott szavak kategóriájába sorolni. Ha a *kovács, varga, szabó, pap* szavakat mint foglalkozást jelentő szavakat a biztosan olvasott szavak közé vesszük, nem látszik megokoltnak, hogy ugyanazokat mint családneveket kötött formában, *Varga, Kovács, Pap* stb. alakban szedessük. A sokszor ismétlődő nevek írásának bemutatására elég lehetne egy egyszeri példa, s akkor elmaradna a *Kiráj, Hegedűs, Tód* és hasonló szavak nehézkes szedése. Egyes nevek (pl. *Vajda*) betűinek külön jelölése azért felesleges, mert nincs is más olyan név, aminek az itt szereplő betűcsoport csak némi valószínűséggel is olvasható volna. Viszont nem volna baj, ha közelebb hozva kapnánk egyes nevek ejtését és hangulatát, és a török írást követve *Andris-t* és *András-t*, *Tomasz-t* (*Tomás-t*) és *Tamás-t*, *Marton-t* és *Martin-t* íránk.

Ennyit a módszerről, amellyel a nevezett kiadvány készült.

3. Ha feltesszük a kérdést, hogy milyen tudományszakot szolgál ez a kiadvány, hogy mi a jellege: nyelvészeti forrás-e, avagy történelmi, hungarológiai-e, avagy turkológiai, azt hiszem, hogy tudományszakja nevének hallatára mind a négy tudományszak képviselője igent bólint a fejével. Így olyan szerencsés esettel van dolgunk, amikor egy munka több szempontból érdeklődésre számíthat, s ez a kiadvány is ebben a szerencsés helyzetben van; de akár nyelvészeti, akár történelmi forrásnak minősítjük, kétségtelen, hogy maga a feltárás turkológiai feladat.

Érdemes lesz ezért vázlatosan végigtekinteni azon, hogy a török nyelvű források feltárásában, ezen a több szempontból érdekesnek minősülő területen

mit végzett eddig a magyarországi kutatás, hogy hol áll ma, és keresni az utat, amelyen tovább kellene haladnia.

A magyarországi török forráskutatás a török hatalom visszavonulása után ötnegyed évszázaddal és ötnegyed évszázaddal napjaink előtt igen szakszerűen indult. Első művelője GÉVAY ANTAL, mint bécsi levéltárnok és „nemes Győr vármegyei táblabíró”, a Tudományos Akadémia tagja, a XIX. század harmincas-egyvenes éveiben okmánytárakat adott ki német, latin, magyar és török nyelven (török nyelvű iratok közreadásával a törökországi iratpublikációk kiadását is messze megelőzve). Ennek a derék kezdetnek (a 38 éves korában elhalt REPICZKY JÁNOS után) SZILÁDY ÁRON volt a folytatója, ő 1863 és 1872 között kilenc kötetben adott ki török iratokat magyar fordításban; őt követte VELICS ANTAL 1886-ban és 1890-ben közzétett defterfordításaival, ebben a munkakörben sok hibája dacára időben elsőt alkotva, majd tiz-tizenöt évvel később THÚRY JÓZSEF és KARÁCSON IMRE, iratok és elbeszélő kútfők rendszeres fordításával. Ha a nevezettek munkáihoz hozzáadjuk a különböző folyóiratokban megjelent közleményeket, 15–20 kötetre tehetjük azt a forrásanyagot, amivel turkológusaink szakismerteink és a közműveltség emeléséhez hozzájárultak, s ezek tömege 1863-tól 1916-ig a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában jelent meg.

A THÚRY és KARÁCSON által készített fordításokat, illetőleg a török történetírókat egy nagy nevű historikusunk: SZEKFI GYULA, (a „Török történetírók” III. kötete Bevezetésében) kútfőkritikai tanulmány tárgyává tette, s megállapított bizonyos írói jellemvonásokat, amelyek a török történetírókat a nyugatiaktól eltérően különösen jellemzik. Tanulmánya nagy részében versbe szedett krónikákkal és EVLIA CSELEBIVEL foglalkozva ezek állításaiban számos könnyű alkalmat talált megbízhatóságuk tagadására; egy másik részében több török történetírót (Szádeddin, Pecsevî, Kjátib Cselebi) értékelt, és ezeket mint sematikusán dolgozó stilisztákat jellemezte. Tanulmányát azzal zárja, hogy tudásvágyunkat e munkák nem egészítik ki értékes mértékben, mert „a Thúrytól és Karácsontól lefordított íróknak — Evlia Cselebit kivéve — majd minden adatát megtaláljuk Hammer könyvében . . . Ebből a szempontból Thúry Józsefnek reménye, hogy a török történetírók megindítandó sorozatából a hazai történettudomány végtelen sok és becses új anyagot fog kibányászhatni, nem valósult meg.” (A továbbiakban elismerő szavak méltatják THÚRY JÓZSEF és KARÁCSON IMRE munkásságát.)

Ez az értékelés teljesen igaz abban, hogy „majdnem minden adat megvan Hammer munkájában” (bár ez távolról sem teszi feleslegessé kiadásukat, mert HAMMER munkája tudvalevőleg 1825-ben Pesten jelent meg, mégpedig német nyelven), de nem teljes, és hiányos abban, hogy nem méltányolja e források nevelő hatását közműveltségünk fejlődésére és a szakmai utánpótlásra, továbbá hogy nem kritizálja THÚRY és KARÁCSON módszerét az anyag kiválasztásában és közzétételében. Kritikája és tanulmánya ebben a tekintetben kiegészítésre szorul.

4. Az elbeszélő források publikálásánál THÚRY és KARÁCSON azt a gyakorlatot követte, hogy a háromszáz év mélységében, ameddig a török–magyar kapcsolatok közvetlenek voltak, és a források közvetlen magyar érdeklődésre számítottak, a török írókból kiválasztották azokat a szakaszokat, a régebbi időkre nézve csak egyes mondatokat, amelyekben az *Üngürüs* ('Magyarország') szó, a *mağar gralı* ('magyar király') vagy hasonló megjelölés szerepelt; ezeket fordításban kiadták, a fordításból kihagyott szöveget egy-egy egész

soron végigmenő vonalkákkal jelezve, vagy a kihagyásra jegyzetben utalva. Ezzel a módszerrel bizonyos szempontból tisztas eredményt lehetett elérni, mert majdnem hiánytalan repertóriumát kaptuk több török történetíró magyar vonatkozású szakaszainak. De ez a módszer alkalmat adott arra, hogy ismereteinkben tágas űrök képződjenek. Az idézett munkákból ugyanis semmilyen képet nem kaptunk a török birodalom egyeteméről, annak a magyar határokat nem érintő harcairól, belső viszonyairól, bajairól, és így kialakult egy sajátos helyzet, nevezetesen az, hogy a török történelemnek nincs egyetlen hosszabb időszaka, még egy tíz esztendősi időszak sincsen, amelyet valamely jellegzetes török író fordításában ismernénk.

I. Szelim szultán nyolc esztendeig tartó uralkodásáról (1512—1520.) a magyar fordításokban alig van néhány mondatra terjedő közlés. A török történelemből könnyen tudható, hogy I. Szelim gátat szabott birodalmában a siíta felekezet terjedésének, s ezáltal biztosította a vallási egységet birodalmában és a szunnita felekezetű törökök hegemoniáját Anatóliában akkor, amikor a vallás igen fontos mozgatója volt az emberi akaratnak, továbbá, hogy vakmerő hadi vállalatával birodalmához kapcsolta Szíriát és Egyiptomot, megtette magát a mohamedán szent városok urának (szerényen azok „szolgájának” nevezve magát), s mint kalifa nagy anyagi és eszmei erőket szerzett családja és birodalma számára; ezeket a szultánok évszázadokra hatalmuk alapjává tették, és Magyarország elleni harcaikban is bőven felhasználták. Szelim szultán története e fontos külpolitikai eseményeken kívül a török belső élet, a török kormányzati elvek (az új uralkodó harca a trónért, e harc folyamán a testvérek és azok gyermekei legyilkolása, a vezírek könnyű „leváltása”, a hadsereg viselkedése) szempontjából is rendkívül tanulságos. A magyar fordításokban Szelim szultánról mégis alig van szó, mert Szelim korában az európai végeken béke honolt, s a török krónikások ekkori szövegeiben az *Üngürüs* és a *mağar qrali* alig fordul elő.

Egy másik példának hozzuk fel azt a tényt, hogy a magyarországi úgynevezett „hosszú” török háború (1593—1606.) korában törökből vett fordításaink csak a magyarországi harcok híreinél időznek, de a török birodalom ugyanakkor vívott keleti háborújának eseményeit elhallgatják, s noha itt nagyszerű alkalom nyílnék annak az ábrázolására, hogy az évenként ismétlődő táborba szállás és a török seregek három-négy hónapig tartó szörnyű vonulásai a kaukázusi harcterek felé Anatólia gazdasági pusztulását okozták, ezeket a részeket mellőzik. Bethlen Gábor és utódai politikájára sikeréhez bizonyára volt közük a törökországi belső eseményeknek, a vesztett lengyelországi háborúnak, az isztanbuli janicsárlázadásnak, amikor egy közember „Allah árnyékának” a nyakába hurkot vetett; fordításaink ennek ismertetését feladatukon kívül állónak látták. — S említsük egészen reális záradékkul az ebből a korból való Kocsi bej (Qoğu bej) Risāle-jának fordítását; ez a munka párhuzamot von a dicső török múlt és az akkori aggasztó jelen állapota között, külön fejezetben tárgyalva a régít és az akkori jelenkorit. A fordító adja a régi állapot rajzát, a szöveg teljes fordításával, és ezzel befejezi a közlést, az olvasóra bízva, hogy az összehasonlításához szükséges adatokat a török szöveg következő fejezeteiből maga keresse ki, és tanulságos párhuzamnak a régi korszak adatai mellé maga írja oda.

Ennek az eljárásnak mi más lehet az eredménye, mint dolgok hiányos és hibás ismerete, és fonák, ferde szemlélet. Sokkal helyesebb az az út, amelyet egy bécsi kartársunk, RICHARD KREUTEL igyekszik megjárni. RICHARD KREU-

TEL ugyanis kötetlen sorozatban (Verlag Styria, Graz, Wien, Köln) a török birodalom egy-egy jellegzetes korszakának íróit szólaltatja meg, és hosszasan beszélgeti őket. Első munkája „Kara Mustafa vor Wien” címen (194 lapon) az 1683. évi hadjárat hivatalos török naplójának a fordítását közli, szorosán „hazai” érdekű tárgyával törekedve akkor induló vállalkozása iránt érdeklődést kelteni. Második munkája „Im Reiche des goldenen Apfels” címen (291 lapon) Evlia Cselebi útleírását és Kara Mehemed pasa követi jelentését adja, ami szintén „hazai” téma az osztrák olvasó közönség számára, a harmadik pedig ezzel a megkapó címmel: „Von Hirtenzelt zur Hohen Pforte” (334 lapon) a távolabbi XIV. és XV. századból egy török krónikás, Ásikapasza záde teljes fordítását nyújtja, s mindhárom fordítását értékes és gazdag szakmai magyarázatokkal kíséri.

Azt hiszem, hogy az elbeszélő kútfők fordításához új módot, valami effélet, haladottabbat, a réginél tanulságosabbat kell keresnünk.

5. A történelmi források másik csoportja, az iratok ismertetéséről (kivonatolásáról és fordításáról) akarván szólni, előbb kutatásuk lehetőségéről és módjairól kell megemlékeznünk. Azt a tényt kell számunkra tudatossá tennünk, hogy török irataink soha nem voltak egy levéltárba vagy néhány levéltárba összegyűjtve, hanem szét voltak szórva és lappangtak. Régebben ezeket áttekinteni és egyidejűleg kutatni nem volt lehetséges, és korábbi kutatóink nem is tudták ezt megcsinálni. REPICZKY JÁNOS a lévai és jászberényi iratokkal foglalkozott, s nem látta például az alföldi városok iratait; SZILÁDY ÁRON, aki református pap volt, a Duna—Tisza köze, Halas, Cegléd, Kecskemét levéltáraiban dolgozott, de talán nem is tudott arról, hogy Szegeden a ferencesek birtokában is vannak török iratok; THURY JÓZSEF Jászberényben, Mezőtúron a jászkunok török iratait tanulmányozta, de nem találtam nyomát annak, hogy a debreceni iratokkal foglalkozott. S valamennyien nem tudtak módot találni arra, hogy ezen iratokat együtt tanulmányozzák, noha a munka így tanulságosabb lett volna. (Újabbban a magyarországi török iratokat sikerült a technika segítségével fényképi másolatokban egy helyre összehozni, de amikor ez lehetővé vált, csak a fele került elő annak a mennyiségnek, amelyről egy emberöltővel azelőtt tudomásunk volt.) Száz esztendő munkája kellett ahhoz, hogy vidéki városaink török iratairól regesztárból, fordításokból és katalógusokból valamennyire tudomással bírhatunk, és a száz év alatt igazában itt is csak olyasféle repertórium készült, amilyenről az elbeszélő források fordításai jellemzésénél volt szó. Ahogy amott fordításokból megtalálhatjuk, hogy hol van szó *Üngürüs*-ről, *mağar qrali*-ről, emitt elődeink munkájából megtudhatjuk, hogy hol van Magyarországon török irat, és az miről szól.

Ha ezt a munkát, török irataink kivonatolását és fordítását összehasonlítjuk azon népek idevágó munkálataival, amelyek a magyar földhöz hasonlóan egykor az oszmán birodalom tartozékai voltak, és annak „utódállamai”, azt látjuk, hogy a törekvések nagyjában ezekben is mindenütt azonosak, ami azt bizonyítja, hogy ez a munkafolyamat természetes és szükségszerű, és nem is lehet másmilyen. Eredményei ugyanazok, egymáshoz kapcsolódnak, egymást kiegészítik. Az egykori oszmán birodalom tartományaiban ugyanis ugyanaz a jog, ugyanazok a közigazgatási módok és szabályok voltak érvényben, s ahogy ДЗСКИЯ könyvéből arab betűvel írott török nyelven és hasonmásokból látjuk, Grúziában, a Kaukázusban az adóösszeírások külsőleg ugyanazon formában és belsőleg ugyanazon frazeológiával készültek, mint az esztergomi szandzsákban.

A birodalom egykori egységes szervezete tehát megokolttá teszi, s közös célunk, törökkori történelmünk megismerésének vágya megkívánja, hogy a törökkor kutatása is egységes legyen. Ismereteink közös gazdagítása egymáshoz kapcsolódó kölcsönös érdekünk, s ezért keresnünk kell azt a módszert, amely munkánkhoz a legcélszerűbb.

6. Iratok fordítása nem kielégítő módszer, nem elegendő. Ha iratainknak pusztán saját nyelvünkre való fordításával foglalkozunk, számolnunk kell azzal, hogy a munka hasznát csak mi fogjuk látni, hogy eredményeink saját eredménynek megmaradnak nekünk, s a határokon túlra nem jutnak el. Erre példának idézem SZILÁDY ÁRON és VELICS ANTAL terjedelmes fordításait, amelyek számos külföldi munka bibliográfiai jegyzékét segítenek gazdagítani, anélkül, hogy az idéző, azokat használta volna; vagy D. ICHCSIJEV fordításait a rilai kolostor törökkori múltjáról, amelyekből sokat tanulhatnánk, ha tudnánk bulgárul, — vagy ha a szövegek török nyelvűek volnának. A török iratoknak különböző nyelvekre való fordítása a nemzeti művelődés szempontjából helyes és elengedhetetlenül szükséges; de ha csak ezt csináljuk, munkánk ismétlődő, fejlődésünk vontatott lesz, holott ismereteinket fokozott tempóban kívánánk mélyíteni. Iratainkat tehát célszerűbben kell kiadnunk.

A célszerűbb publikálásra annak is serkentőleg kell hatni, hogy török nyelvű irat nemcsak Magyarországon, hanem egyetemesen is kevés van, hogy forrásanyagunk darabos, nem összetartozó, s hogy a hírek szerint a törökországi levéltárakból is kevesebbet fogunk nyerni, mint amennyit remélünk. Gazdag okmánytáraink nemcsak nincsenek, de nem is igen lesznek, és így szükséges, hogy a meglévő anyaggal okosabban gazdálkodjunk. Ennek pedig az a módja, hogy azon iratainkat, amelyek kölcsönösen ismereteink gyarapítására szolgálhatnak, eredeti szövegben is közzétegyük.

A török iratok kutatásában ilyenformán két szint fog kialakulni: az egyik fordításokban a hazai közműveltséget, a másik eredeti nyelvű közlésekkel, békekötések török szövegének kiadásával; ezt később terjedelmesebb szövegkiadások követték (1864-ben VÉLJAMINOF ZERNOF kiadása 941 lapon, 1912-ben GRZEGORZEWSKI kiadása 144 lapon, 1932-ben egyik munkám 202 lapon, 1945-ben Sz. Sz. DZSIKIJÁ munkája 512 lapon). Bár ez a kiadási forma költségesebb, kétségtelen, hogy a fejlődés magasabb fokán mindenkor kísérelje lesz a hazai nyelvre történt fordításoknak.

Török iratoknak török nyelven arab betűkkel való kiadása nem új keletű kezdeményezés. Erre GÉVAY ANTAL ötnegyed évszázaddal ezelőtt tett kísérletet, békekötések török szövegének kiadásával; ezt később terjedelmesebb szövegkiadások követték (1864-ben VÉLJAMINOF ZERNOF kiadása 941 lapon, 1912-ben GRZEGORZEWSKI kiadása 144 lapon, 1932-ben egyik munkám 202 lapon, 1945-ben Sz. Sz. DZSIKIJÁ munkája 512 lapon). Bár ez a kiadási forma költségesebb, kétségtelen, hogy a fejlődés magasabb fokán mindenkor kísérelje lesz a hazai nyelvre történt fordításoknak.

Ebből a magasabb szintű, egyetemes tudományos szempontból nézve a kérdést, az úgynevezett új török írásban való publikálások sem elégitenek ki minden igényt, mert például a nyelvtörténet, írástörténet kutatását egyáltalán nem teszik lehetővé. Ahogy az európai népek tudományos élete viselni kénytelen a latin nyelv egykori használatának minden terhét, a török tudományos kutatásnak is vállalnia kell az írássok arab betűs kiadását, mert saját tudományát így jobban tudja szolgálni.

A török forráskutatás jövőbeli helyes módszerét tehát abban látom, hogy iratainkat témakörök szerint helyesen csoportosítva és egy-egy tanulmány

alapjává téve, érdemes esetekben török nyelven igyekezzünk kiadni. Levéltári anyagunk széteső, darabos állaga pedig arra int bennünket, hogy összefoglaló tanulmányokra óvatosan, csak érett esetekben tegyünk kísérletet, mert több haszon remélhető egy hiányos iratanyag közléséből, mint egy ismeretlen anyagon felépített tanulmányból.

Bár nem egy példát lehetne idézni arra, hogy a turkológiai kutatásnak intézetek és politikai szervek, társulatok és magánszemélyek között mindig akadtak támogatói, mégis hasznos volna, ha valamely tudományos szerv a távolabbi múlt gyakorlatának megfelelően illetékesnek érezné magát a kutatás megszervezésére és irányítására; megbeszélt terv alapján a munka egyetemesebb haladását lehetne remélni.

FEKETE LAJOS

Személynevek és helynevek*

Az Árpád-kori Személynévsztár kérdéseiből

III.

I. Az előbbi fejezetben a *terra Petri*, *possessio Petri*-féle helymegjelölésekkel foglalkoztam. Ebben a fejezetben is kell tárgyalnunk ezt a típust, de sort kell keríteniünk a magyar birtokos jelzős szerkezetben előforduló helynevekre és a puszta vagy képzős személynevekre is, amelyek helynévként szerepelnek.

Ha a latin szövegben a birtokviszony a személynév genitivusi alakjával formailag is ki van fejezve, de más fogódzónk nincs, és az előző fejezetben emlegetett kritériumok közül egyik sem fordul elő, akkor az adat besorolását illetően a kancelláriáknak csak arra a különösen KNEIÉSZÁTÓL hangsúlyozott gyakorlatára hivatkozhatunk, hogy a valódi helyneveket nem szokták lefordítani. Ilyen példákra gondolok: 1211: „et incipit habere terminum cum *terra Egydi*. Inde ad monticulum versus septentrionalem plagam, et metis interpositis venit ad usque *pomerium Laurentii*” (PRT. X, 509) | 1215/1550: „Demetrius de villa Nazalas impeciijt Ioancam de *villa Simonis*” (VR. 283.) | 1215/1550: „Sed de infulis tantum duę .f. *insula Myskae & Felcel*” (VR. 291.) | 1216/1387: „inde tendit ad *predium Pauli*” (SZENTPÉTERY, KritJegyz. I 100) | 1217/XIV. sz.: „Prima metha (!) incipit a fluvio Buduric et hinc vadit ad finem *silve Andornici*” (SZENTPÉTERY, KritJegyz. I, 112) | 1220/1550: „Zauida de villa Chroath impeciijt Gecham de *predio Demetriij* pro boue, furti fibi fublato” (VR. 108.) | 1221/1550: „priftaldo Paulo de *villa Iohannis*” (VR. 94.) | 1233: „transit quoddam flumen, videlicet Baluanus prenominatum sub molendino, quod vocatur *molendinum Pauli*” (CD. III/2, 333) | 1264: „Item mete et termini Lubo sic procedunt: Incipit iuxta *terram Pangarachii*” (PRT. II, 328) | 1275/1281: „vbi sub monte in superiori parte cuiusdam putei, qui *puteus* dicitur *Laurencij*, sunt due mete” (ÁÚO. IX, 140) | 1278: „et procedens supra *molendino Georgij* transit fluum Tornua” (ÁÚO. IX, 218) | 1292: „cum molendino eorum, quod apud *domum Geliani* existit” (ÁÚO. X, 95).

Az ilyen típusú adatokban előforduló személynevek tehát bekerülhetnek adattárunkba. Vannak azonban kérdéses esetek. Így az imént idézett példák

* L. MNy. LVII, 183–94.

között az 1233-i „quod vocatur molendinum Pauli” és az 1275/1281-i „qui puteus dicitur Laurencij” sokkal problematikusabb, mint a többi. A „vocatur” és a „dicitur” talán azt jelenti, hogy csak hívják Pál malmának és Lőrinc kútjának azt a helyet, de a tényleges birtokos már nem Pál és nem Lőrinc. Ugyanilyen lehet ez az 1202-ből való adat is: „villam quamdam, quae villa Martini dicitur, quam Pater noster, gloriosus Rex, Bela, ab Ecclesia Budensi quodam pretio comparauerat, dilecto ac fideli Joubagioni nostro Benedicto Woywodae, intuitu meritorum ipsius, regia benignitate contulimus”, később: „eidem villae Mortun” (CD. II, 395); vö. még 1230: „pro quodam praedio, quod vocatur villa Martini” (CD. III/2, 207). — Ezekben az esetekben tehát legalábbis kétes az adatnak a személynévtárba sorolása. Azt hiszem, nem járunk el helytelenül, ha az ilyen típusú eseteket felvesszük adattárunkba, de jelezzük, hogy az adat már minden bizonnyal valódi helynév. Ez a probléma a Bihar megyei Monostorpályi és Hosszúpályi község első okleveles adataival is. Monostorpályira vonatkozik ez az adat: 1219/1550: „impecierunt Matthiam ioubagionē Iohānis de villa Pauli de Nyr p[ro] furto” (VR. 91.). Az első fejezetben emlegetett egyik kritérium alapján a „de Nyr”-t lakóhelynek vagy származási helynek értelmezve azt lehetne mondani, hogy a villa Pauli szószereket a tényleges birtoklásra utaló helymegjelölés. Minthogy azonban valószínűleg az a János a birtokos, akinek Mátyás nevű jobbágyát lopással vádolják, ez a kritérium a szöveg tartalmával ellentmondásban van. Ugyanez a probléma merül fel Hosszúpályival kapcsolatban is: 1220/1550: „Yuna ioubagio Laurentij de villa Irund, impecijt Gyomam ioubagionem Erdey, de villa Pauli, pro dampno trium fertonum. Iudice Erde, priftaldo Aegidio, de villa Paul” (VR. 123.). A tulajdonképpeni birtokos Erdey (Erde) és a villa Pauli, illetőleg villa Paul minden bizonnyal pusztai helynév. Minthogy a településtörténeti irodalom mindkét adatot helynévként tartja számon (vö. JAKÓ, Bihar megye a török pusztítás előtt 317), valószínűleg helyesen járunk el, ha mindegyiket a megfelelő névcikk függelékébe soroljuk.

2. Azt láttuk az előbbi szakaszban, hogy a latin szöveg formailag is jelölt birtokos jelzős szerkezetében előforduló személynevet általában — ha egyéb körülmény nem mond ellene — besorolhatjuk a személynévtárba. Azt is hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ez a besorolás sohasem olyan egyértelmű, mint a második fejezetben felsorolt esetekben, amikor is a pusztán formális birtokos jelzős szerkezet mellett más fogódzók is segítenek a besorolásban. De mit tehetünk ilyen támpontok híján a villa Gug típushoz tartozó példákkal? Nézzünk meg néhány ilyen jellegű adatot is! 1220: „Prima meta progreditur de aqua Boza, scilicet de orto Wrathusla”; „et ibi incipit meta Cruciferorum, et postea meta Luder” (CD. III/1, 286) | 1221/1550: „Vdvornici Regales de villa Eruhud, impecierunt quosdam de predio Olodari, filij Achillis comitis” (VR. 103.) | 1222: „inde ascendit ad crucem Miksa” (CD. III/1, 369) | 1232: „ad priorem metam, quae est contermina villae Benyn” (CD. III/2, 402; vö. SZENTPÉTERY, Krit-Jegyz. 493. sz.) | 1265/1270: „deinde venit ad terram Iwanch vsque ad potok, qui est prope Benkeerestewene” (ÁÚO. XI, 546) | 1278: „de quibus procedens viam attingit publicam et terram Damsa, iuxta quam uergens uersus occidentis, et in eadem via procedens contingit metas terre ville Berend” (ÁÚO. IX, 218—9) | 1278: „et contingit quandam viam per quam itur ad domum Hunth” (ÁÚO. IX, 219) | 1281/1420: „et inde vadit ad magnam viam, vbi tangit metas terre Saul” (ÁÚO. IX, 293) | 1288: „et abhinc per eandem publicam stratum itur per magnum spacium ad meridiem, versus palacium Akus”

(PRT. X, 541) | 1288: „inde descendit ad metas et terminos terre *Hursouch*, et ibi per quoddam mege in latere byrech tendit versus meridiem ad arborem piri” (ÁÚO. IX, 490) | 1291/1291: „que a parte septemtrionali terre *Iwanch* contiguatur” (ÁÚO. X, 70) | 1291/1360/1378: „a quibus descendit ad metas angulares, quarum vna separat ipsam terram de *terrīs Chama*” (ÁÚO. X, 67).

A kiemelt szerkezetek második tagja, ha birtokos jelzős kapcsolatoknak értelmezzük őket, lehet személynév, az esetek többségében valószínűleg az is. Arra vonatkozóan azonban, hogy tényleges birtoklás van-e mögöttük, vagy csupán személynévi eredetű helynévvel van dolgunk, már csak igen-igen gyér és minden esetben külön-külön megvizsgálandó útbaigazító jeleket találunk. Így talán tényleges birtokosa *Wrathusla* az említett kertnek, talán nem. Talán személynév a *Luder* ugyanabban az 1220-i oklevélben, minthogy a nyelvi szerkesztés szempontjából párhuzamban állítható a *meta Luder* szókapcsolat a *meta Cruciferorum*-mal, de az is lehet, hogy olyan helynév, amely nem is személynévi eredetű; stb. Vannak ebben a csoportban olyan nyelvelemek, amelyek kétségtelen személynévként előfordulnak forrásainkban (*Iwanch*, *Hunth*, *Saul*, *Akus*); vannak olyanok, amelyek lehetnek ugyan személynevek (*Benyn*, *Hursouch*), de a most idézett adatok alapján nem feltétlenül azok. Mit tehetünk az ilyen adatok megmentése érdekében? Még nagyobb óvatossággal, még nagyobb fenntartással, mint az előbbi szakaszban említett példák személyneveit, ezeket is besorolhatjuk adattárunkba, de tisztában kell lennünk azzal, hogy a kétségtelenül személynévi adatokhoz képest ezeknek az értéke például akkor, ha a nevek gyakoriságát, egy-egy névalak megterheltségét vizsgáljuk, lényegesen csekélyebb.

De még ezt a csekély értéket is csökkenti az a körülmény, hogy az eseteknek legalábbis néhány százalékában az ilyen típusú példákat nemcsak birtokos jelzős szerkezetnek értelmezhetjük, hanem értelmezős szerkezetnek is. Így a *villa Eruhud* lehet ugyan 'Eruhud faluja', de lehet 'Eruhud [nevű] falu' is, a *terra Hursouch* lehet 'Hursouch földje', de lehet 'Hursouch [nevű] föld' is. Hogy aztán az *Eruhud* és a *Hursouch* milyen eredetű helynév, személynévi eredetű-e, mint az *Eruhud*-del kapcsolatban szinte teljes bizonyossággal feltehető, vagy esetleg semmi köze személynévhez, azt eldönteni csak igen alapos etimológiai kutatásokkal lehetne. Egy személynévi adattár készítése közben ilyen nagy elmélyültséget kívánó kutatómunkára nem lehetett volna kötelezni a néhai adatgyűjtőt, de aligha lehet a majdani szerkesztőt is.

Ebből az ilyen típusú adatsorozatból tehát teljes értékű adatként igen kevés kerülhet be az Árpád-kori Személynévszótárba. Nem jelenti ez azt, hogy mereven elzárkózunk felvételüktől, de amennyiben ilyenek felvételére sor kerül, minden esetben jelezni kell, hogy inkább helynévi, mint személynévi adattal van dolgunk, s ennek megfelelően kell értékelni például a statisztikai vizsgálatokban.

3. Mind ez ideig olyan példákat vizsgáltunk, amelyekben a latin szövegbe ágyazott, helynévnek vagy helymegjelölésnek minősülő adat jelölt vagy jelöletlen alakban latin genitivusos (birtokos jelzős), néhány esetben talán latin értelmezős szerkezet volt. Meg kell immár vizsgálnunk azt a nem ritka típust is, amelyben a szórványként előforduló helynév vagy helymegjelölés magyar birtokos jelzős szerkezetként fordul elő. E típusra az Árpád-kori Személynévszótár gyakorlatát megszabó, fentebb idézett határozat azt mondja, hogy „kirekeszthetők a *-laka*, *-falva* stb. utótagú összetételek”. A határozat mögött azt a főként KNEIÉSZÁTÓL képviselt és hangsúlyozott felfogást kell látnunk,

hogy a tulajdonképeni helyneveket az oklevélkiállító hatóságok, illetőleg e hatóságok scriptorai, notariusai nem szokták lefordítani, hanem meghagyják az elnevezők nyelvén szokásos alakban. A határozat fogalmazása nem merev („kirekeszthetők”); érdemes tehát megvizsgálni, hogy e kirekeszthetőnek minősített típusban találunk-e olyan példákat is, amelyek nem igazi helynevek, hanem tényleges birtoklásra utalnak, s így feltétlenül felveendőek adattárunkba.

1202—3 körül / XV. sz.: „iuxta silvam que dicitur *Benaberke* super ripam Ere” (SZENTPÉTERY, KritJegyz. I, 63) | (1230)/1231: „Eciam silua que uocatur *Yanusfaya*” (ÁÚO. XI, 233; de vö. i. h. 222: „et ibi circuit *siluam Yanus eleuatis metis*”) | 1250: „et inde tendit ad locum, qui dicitur *Bertolometluke*” (SZENTPÉTERY, KritJegyz. I, 285) | 1263/1326: „prima meta incipit de plaga meridionali de Raba, de loco, qui vocatur *Lwstah Syluaia*, ubi sunt mete” (SopronMT. I, 27) | 1265/1270: „vsque ad potok, qui est prope *Benkeerestewene*” (ÁÚO. XI, 546) | 1275: „Cuius quidem terre *Markusfeldy* mete et termini . . . hoc ordine distinguntur” (ÁÚO. IX, 120) | 1276: „et hic separat a terra domini Regis Kirtusi secundo vero *Pokafelde* dicto” (ÁÚO. IX, 161) | 1282/1336: „volentes igitur eorundem effusioni sanguinis satisfaccionis recompensacionem facere, quandam terram suam *Herkulteleke* alio nomine Irmo vocatam. . .”; „dictam terram ipsorum *Herkulteleke* vocatam” (ÁÚO. IX, 339); vö. 1282: „per Mathiam filium *Hyrchul* jobagionem castris Poseniensis” (ÁÚO. IV, 245; l. még MonStrig. II, 154) | 1283: „duos lacos (így) pisscine, *Sceleueyze* et *Benedukueyze* uocatas [1]” (ÁÚO. IX, 371) | 1284: „super facto terrarum *Poudharaztha* et *Phileszaraztha* uocatarum contencio fuisset suscitata” (ÁÚO. IX, 382) | 1288: „et abhinc per eandem publicam stratam itur per magnum spacium ad meridiem, versus palacium Akus ad magnam arborem nucum, que in ungarico *Marcelney gyaya* vocatur” (PRT. X, 541; vö. PAIS: MNy. XLVII, 1—12) | 1291: „idem Magister Arnoldus duas terras seu possessiones suas *Naratynch* et *Ivankatheluky* nuncupatas. . .” (ÁÚO. X, 59) | 1291/1291: „item a parte meridionali terre Comitiss Petri filij Tyburchij *Adasioanusfelde* vocate” (ÁÚO. X, 70) | 1292: „Paulus et Petrus filii Gerus nobiles de *Gerusteleke* vocate” (ÁÚO. X, 86).

Ha újból végigtekintünk az adatokon, legelőször talán az ötlik szemünkbe, hogy kettő (1265/1270: *Benkeerestewene* és 1275: *Markusfeldy*) kivételével valamennyi mellett ott találjuk a *dicitur*, *uocatur* (*vocatur*), *dicto*, *uocatas*, *uocatarum*, *nuncupatas*, *vocate* szavak valamelyikét, s ez a körülmény, de még az 1275: „terre *Markusfeldy*” adat is arra mutat, hogy valódi birtoklás tényével legjobb esetben is csak az 1265/1270: *Benkeerestewene* példánkban számolhatunk. A bemutatott oklevélidőzetek tartalmi vizsgálata is csak azt erősíti, hogy — bár a bemutatott példákban kétségtelenül személynév a magyar birtokos jelzős szerkezet előtagja — a tényleges birtoklásra nem gondolhatunk, tehát ezek a személyek ugyan a szóban forgó földrajzi helyek névadói, de az adatok korában már nem éltek, s azt, hogy mikor éltek, nem tudjuk megállapítani. Így például az 1282/1336-i *Herkulteleke* (amelynek másik neve *Irmo*!) a mondott időben Magister Dionisius tulajdona, az 1291-i *Ivankatheluky* birtokosa Magister Arnoldus, az 1291/1291-i *Adasioanusfelde* Tiburcius fiáé, Péter comesé. Talán az 1292-i *Gerusteleke* névadója lehet Pál és Péter *Gerus* nevű apja, s így a *Gerusteleke* földrajzi név előtagja bekerülhet adattárunkba személyre vonatkozó adatként, de a *Gerus* személynév úgyszólván benne lesz, mint az említett Pál és Péter apjának a neve.

Az ilyen típusú helymegjelölések, amelyek sokkal inkább valódi helynevek már, mint a *terra Petri*, *possessio Petri*-félék, illetőleg a bennük előforduló személynevek valóban kirekeszthetők egy személynévi adattárból. Kirekeszthetők, de nem feltétlenül kirekesztendők. Abban az esetben, ha az előtag különös kutatás nélkül megállapíthatóan személynév, besorolhatjuk adattárunkba az ilyen adatokat, de megfelelő módon jelezni kell, hogy nem személyt jelölő nyelvelemmel, hanem személynévi előtagú helynévvel van dolgunk, és hogy a névadó személy életének a kora a helynévi adatból nem állapítható meg. Ezek az adatok csak az egyes névcikkeknek a függelékében kerülhetnek bemutatásra, hogy ne zavarják a kétségtelenül személynévi adatok különféle célú felhasználását.

4. Az Árpád-kori Személynévszótárnak az adatok felvételére vonatkozó határozatában legkategorikusabb az a részlet, amely szerint „kirekesztendők a pusztá vagy képzős személynevek mint helynevek”. Vizsgáljuk meg ezt a kérdést is kissé közelebbről. Köztudomású, hogy ez a helynévtípus is az egykori tényleges birtoklás nyelvi kifejezője, és hogy ilyen típusú helyneveink, helységneveink nagyobb számban a XIII. század közepéig keletkeztek, bár SZABÓ T. ATTILA szerint „népünk . . . szinte korunkig élt és él ezzel a helynévadási lehetőséggel” (MNy. II, 86; de vö. BÁRCZI, Szókincs² 158). II. Endre oklevelében: 1231/1397: „quandam siluam nomine Fenteus, a Castro de Zothmar exceptam, cum terra ville custodis eiusdem silue, que est iuxta villam custodis silue nostre nomine *Cherep*, quo eciam nomine prefata villa nostra nuncupatur” (ÁÚO. XI, 231) az idézett rész arra mutat, hogy a tényleges birtokos nem feltétlenül azonos a tulajdonossal, hisz ebben az esetben a király faluját nevezik az erdőőr nevéből.

Ha mármost megvizsgálunk néhány ide vonható adatot, a következő észrevételeket tehetjük. A helynévként alkalmazott képzős személynév, például 1291: „quandam terram eorum *Petury* nominatam” (ÁÚO. X, 58) tárgyunkra vonatkozóan nem problematikus: kétségtelenül helynév. A pusztá személynevekkel kapcsolatban azonban lehetnek problémák: 1209: „cum quattuor villis eidem praedio pertinentibus, quarum nomina sunt haec: *Ceky*, *Ivan*. *Castelan*. *Ybreharth*” (CD. III/1, 73) | 1255: „terram nomine *Cazmer*, sitam circa *Rapcha*, inter terras *Laurentii*, filii *Comitis Nicholai*” (CD. IV/2, 335) | 1274/1356: „et contiguatur terre *Bosman* vocate, et ibi est vna meta capitalis antiqua et transit a terra *Chak* vsque terram *Bosma*” (ÁÚO. IX, 53) | 1276/1327: „de terris suis hereditarijs, quas haberet in terris *Bagun* et *Zobolch* vocatis, quartam partem” (ÁÚO. IX, 165) | 1277: „quandam particulam terre *Bobor* uocate” (ÁÚO. IX, 189) | 1281/1328: „quandam terram *Albert* vocatam in confinibus *Teutonicorum* in Comitatu *Hydegred* vocato existentem, ab eis alienatam, nunc vacuam et habitatoribus carentem, ipsis *Nicolao*, *Werunharth*, *Gereth* et *Corrado* reddidimus et restituimus” (ÁÚO. IX, 297).

Ez a néhány példa világosan igazolja, hogy az adatot magában foglaló szöveg nyelvi szerkesztésmódjából pontosan megállapítható, mi a volta-képpen tulajdonnév: *Cazmer* nevű föld, *Bosman* nevű föld, *Bagun* és *Zobolch* nevű földek, *Bobor* nevű föld, *Albert* nevű föld. A probléma tehát ezekben az esetekben nem az, hogy egy bizonyos szövegösszefüggésből mi hámozható ki magyar tulajdonnévként, helynévként, hanem hogy ez a helynév személynévi eredetű-e. És ha személynévi eredetű, jogos-e az Árpád-kori Személynévszótár határozott állásfoglalása, amely az ilyen adatok feltétlen kirekesztését írja elő? Ami az első kérdést illeti: a személynévi eredet sok esetben első tekin-

tetre — még a laikus számára is — nyilvánvaló (*Ivan, Cazmer, Albert*); sok esetben azonban legfeljebb csak kideríthető a személynévi eredet, és bizonyítani is csak akkor lehet, ha a kérdéses, tulajdonnévként használt hangsor más forrásbeli helyek kétségtelen bizonyossága alapján személynévként használatos volt az Árpád-korban. — A másik kérdést illetően, hogy tudniillik helyük van-e az ilyen, bebizonyítottan személynévi eredetű helyneveknek egy személynévtárban, alighanem el kell fogadnunk az Árpád-kori Személynévszótárra vonatkozó határozatot, amely kirekesztendőkné ítéli a helynévként előforduló puszta vagy képzős személynéveket. Ebből az állásfoglalásból kár is, haszon is származik. Veszteségnek kell számítanunk azt, hogy így sok értékes és fontos, sőt döntő adatról le kell mondanunk, nyereségnek azt, hogy adattárunkban csak személynévi adatok lesznek. Azon azonban már lehet, talán kell is gondolkodni, hogy melyik lesz nagyobb, a kár-e vagy a haszon.

Fentebb, abban a szakaszban, amely a birtokviszonyt alakilag nem jelölő szerkezetekkel (*villa Eruhud, terra Hurscouch, palacium Akus*) foglalkozott, említettem, hogy ezeknek egy részét esetleg értelmezős szerkezetnek is felfoghatjuk, s így köztük is számolhatunk puszta személynévvvel helynévi használatban. Azonban a most felsorolt néhány példa azt mutatja, hogy ha a magyar helynév, illetőleg helymegjelölés nem birtokos szerkezet, hanem puszta személynév, akkor valamilyen nyelvi eszközzel is utal a latin szöveg erre a körülményre. Így a következő idézetben előforduló helyneveket, helymegjelöléseket is minden bizonnyal a *villa Eruhud, terra Hurscouch* típusba, nem pedig a puszta személynévből álló helynevek közé kell sorolnunk: 1277: „Prima meta incipit a parte orientali, vbi dicuntur esse tres mete terree et antique, separantes una a terra *Neweg*, alia a terra *Toxun*, tertia a terra *Tawarnuk*; hinc procedendo uersus meridiem ad terram *Alberth* sunt per ordinem sex mete terree; et ibi perueniendo ad terram *Alberth* sunt tres mete, quarum una separat a terra *Neweg*, altera a terra *Alberth*, tertia a terra *Tawarnuk*” (ÁÜO. IX, 173).

5. Azok a helynevek, pontosabban: a helymegjelöléseknek azok a típusai, amelyekkel dolgozatomnak ebben a harmadik fejezetében foglalkoztam, még abban az esetben sem tartoznak bele feltétlenül a személynévszótár anyagába, ha egyébként a laikus is személynévnek minősítené egyik elemüket vagy — puszta személynévből álló helynevek esetében — az ilyen helyneveket. Világosan látom, hogy van ebben az állásfoglalásban egy adag „szükségből erényt” magatartás, de világosan látom azt is, hogy mindaddig — nem elméletileg, hanem gyakorlatilag — nem tehetünk mást, míg a bevezetőben említett bűvös körből ki nem lépünk. Elvben teljes mértékben elfogadom PAIS felfogását a személynévek és a helynevek kapcsolatának vizsgálatát illetően, de a gyakorlatban, az Árpád-kori Személynévszótár munkálatait tekintve, nem tudom magamévá tenni az ő kissé élesen megfogalmazott nézetét. Nem hiszem, hogy eleve csödre ítélné magát ez a vállalkozás csupán azért, mert a helymegjelölésekben előforduló személynévek közül csak azokat kívánja besorolni a személynévtárba, amelyeket a számba vehető kritériumok alapján feltétlenül személyek nevének kell tekintenünk. — Ha akaratom ellenere élesen fogalmaztam, sit venia verbo.

IV.

Mínthogy mindazok a helymegjelölések és helynevek, amelyekkel a dolgozat előző két fejezetében foglalkoztam — eléggé bizonyítják az idézett

példák —, főként a határjárásokban fordulnak elő, futólag, csupán néhány példa erejéig vessünk egy-két pillantást azokra az esetekre is, amelyekben a birtok elhatárolása tekintetében oly fontos szomszéd birtokosokat a birtok megnevezése helyett személynévvel jelölve találjuk. A legegyszerűbb eset: 1255: „et per medium ascendit superius, vbi *Tiburtius* est c o m m e t a n e u s”; „perueniens ad alium angulum, vbi c o m m e t a n e u s *Farkasius*, filius Tolomeri” (CD. IV/2, 348) | 1277/1277/1290: „ibi erunt c o m m e t a n e i *filij Wydas*” (ÁÚO. IX, 193). Világos, semmi problémát nem okozó adatok, kétségtelenül élő személyre vonatkozó személynevek.

Az eseteknek talán a többségében ez a világos nyelvi forma jelzi a szomszéd birtokosokat. Találkozunk azonban másféle nyelvi szerkesztésmóddal is: 1211: „et est communis terminus cum *Sebastiano* et cognatis eius” (PRT. X, 509) | 1220: „et habet comunem metam cum Comite *Michaële*” (CD. III/1, 286) | 1222: „tenet metas cum Comite *Nicolao*” (CD. III/1, 369; vö. i. h. 636: „a Comite Nicolao, filio Bors”) | 1229: „et diuidit meta cum *Petro* Comite” (CD. III/2, 195) | 1255: „et ibi est meta, quam tenet cum *Gurkone* et suis cognatis” (CD. IV/2, 338) | 1256: „deinde tenendo versus occidentem, tenet metas cum *Chama* filio Focha” (SopronMT. I, 24) | 1280: „inde reflectitur versus occidentem sub querku antiqua meta, que separat a *Dyonisyo* filio Feliciani” (ÁÚO. XII, 318) | 1288: „inde flectitur uersus occidentem et per vallem, que diuidit a *Nicolao* filio Hrank eundo cadit in Oryauicha” (ÁÚO. IX, 490) | 1290/1327: „et in vna valle ipsa meta tendit ad septemtrionem, in qua cometatur cum *Thoma* filio Voysa” (ÁÚO. IX, 541). — A dőlt szedéssel kiemelt alakok félreérthetetlenül személynevek, s ha a valóságra vonatkoztatva tulajdonképpen helyet jelölnek is (hiszen minden esetben az illető személy birtokáról van szó), mégsem férhet hozzá kétség, hogy az ilyen típusú példákban előforduló személyneveknek mindenképpen be kell kerülniük a személynévtárba.

PAPP LÁSZLÓ

Beszámoló az Új Magyar Nyelvtörténeti Szótár munkálatairól

1. A Magyar Nyelvtörténeti Szótár megújításának szükségessége. — Minden nyelvész jól tudja, hogy a NySz., nyelvtörténeti és etimológiai kutatásunknak ez a nélkülözhetetlen segédeszköze milyen sokszor cserbenhagyja az embert. Már megjelenése idején is súlyos — és részben jogos — kritikák érték.¹ Itt most csak három, számunkra is leglényegesebb hibáját említem meg: 1. Az adatgyűjtés hiányos; a gyűjtők saját elképzelésük szerint hagyták ki a már előfordultnak vélt szavakat. Így gyakran a legmindennapibb szavakra van a legkevesebb adat. Előfordulási statisztikák készítésére ez az anyag teljességgel alkalmatlan. — 2. Egyes gyűjtők munkája pontatlan volt; némelykor átírták vagy önkényesen lerövidítették a mondatokat. — 3. Az anyag elrendezése nem a legszerencsésebb, nehéz benne tájé-

¹ Az NySz. körüli vitairadalomból csak mutatóba idézek néhányat: BALLAGI ALADÁR, Régi magyar nyelvünk és a Nyelvtörténeti Szótár; — Nyr. XX, 308, XXVII 563, XXVIII, 350, XXIX, 226 kk., XXXII, 24 kk., XL, 29; Budapesti Szemle LXXII 110; stb.

kozódni főképp a szócsaládosítás, az összetételek következtelen kezelése és az egy címszón belüli jelentésárnyalatok szerinti csoportosítás miatt. De még ha ezek a hiányosságok nem lettek volna is, 70 év nagy idő egy szótár életében, elég ahhoz, hogy módszerei elavuljanak, vagy legalábbis felmerüljön a szükségessége, hogy új, szakszerűbb kutatási eljárások segítségével anyagát újra feldolgozzák. Ez annál inkább szükséges, hiszen a NySz. a maga három kötetében kétségtelenül csak szemelvényeket, „szórványokat” adhatott az időközébe vont mintegy 700 év magyar nyelvéből. Még a legrégebb emlékek feldolgozása sem kimerítő (HB., KT., korai szójegyzékek, nem is beszélve a szórványokról), s természetesen nincs nyoma benne az azóta felfedezett, többé vagy kevésbé fontos emlékek szókincsének sem.

Mindezek a tényezők megokolttá tették, hogy a magyar nyelvtudomány-nak 1949-ben közzétett öt éves tervében — más nagyszabású munkálatok mellett — „A régi magyar nyelv” című fejezet 2. pontjaként ott szerepeljen „A Nyelvtörténeti Szótár megújítása és kiegészítése”. A munkálatok 1951-ben meg is indultak, mégpedig némileg módosítva a fentebbi megfogalmazást, nagyobb igénnyel: nem kiegészítést adni a régi szótárhoz, hanem egy teljesen új, saját gyűjtésű szótárt a régi helyett. Az 1954-i tervjelentés erről az elképzelésről a következőket írja: „Az ÚNySz. célja: teljesen új gyűjtés alapján, a modern követelményeknek megfelelően összegyűjteni a magyar nyelvemlékek teljes szókincsét. A régi NySz.-t csak annyiban vesszük figyelembe, hogy hibáit igyekszünk munkánkban kiküszöbölni.” Az 1952-i tervjelentésben a következő elméleti megjegyzéseket találjuk: „Arra fogunk törekedni, hogy minden szó — minden alak- és jelentésváltozatban — belekerüljön a gyűjtésbe: A szójegyzékekből és a korai szövegemlékekből minden egyes adatot kiürünk. A kódexeknél már meg kell találni az ésszerű válogatás módját, úgy, hogy azért szavak és változatok ki ne maradhassanak.”

Az ÚNySz. időkorét, illetőleg forrásait a következőképpen jelöltük ki nagy vonalakban: az okleveles anyag szórványait mellőzzük; gyűjtésünk időben az 1200-i Halotti Beszéddel kezdődik, felső határa a XVIII. század. A teljes ÚNySz. tehát az Oklevél-Szótár (illetőleg egy jövőendő új szórvány-szótár) és az Akadémiai Nagyszótár között helyezkedik el; gyűjtésének felső időhatárát a Nagyszótár gyűjtött anyagának alsó időhatárához szabja. Anyaga a szórványokon kívül minden nyelvemléktípus: szövegek, szójegyzékek, szótárak, glosszák stb. Hogy a munkálatok a végtelenbe ne nyúljanak, ezt a hatalmas anyagot részint időbeli, részint műfaji szempontból kisebb egységekre tagoltuk, ezek szerint történik az anyaggyűjtés, és talán a kiadás is. Egyelőre csak a két első szakasz kijelölése történt meg: I. Szójegyzékek, szótárak, glosszák anyaga 1200-tól 1600-ig. — II. Kéziratosszövegek 1200-tól 1550-ig.

2. A z e l s ő k ö t e t a n y a g a, f o r r á s a i. — Az első kötet tehát, amelynek anyaggyűjtése már befejeződött, a legkorábbi szótári természetű magyar nyelvi anyagot tartalmazza. Több jelentős ok szól amellet, hogy gyűjtésünket ne a szövegekkel, hanem ezekkel a nyelvészeti célokra már félig-meddig „előkészített” nyelvelemekkel kezdjük. Ezek a szójegyzékek és szótárak szinte készen kínálták nekünk a latin vagy egyéb megfelelővel ellátott, szavakra vagy szókapcsolatokra — legnagyobb egységként egyes mondatokra — tördelt nyelvet. Nem probléma az adatok szövegének elhatárolása, a címszavak értelmezése. Elnapolhatjuk azt a súlyos elméleti és gyakorlati problémát is, hogy milyen szempontok alapján és milyen gyűjtési technikával végezzük a kiírandó szavak kiválogatását, a fölös ismétlődések mellőzését, hiszen

a szójegyzékek és szótárak adatai éppen szótári természetük és értelmezett voltuk miatt megérdemlik a teljes összegyűjtést, legalábbis a magyar nyelvtörténet korábbi szakaszaiban.

A szótári természetű adatok gyűjtése tehát több szempontból könnyebb, a szótári munkába csak most belefogó kutatóközösség számára megfelelő „előgyakorlat” a szövegemlékek feldolgozásakor fokozódó nehézségekhez. De objektív szempontból is a szótári adatok összegyűjtésének meg kell előznie az egykorú szövegek feldolgozását, hogy adataival és értelmezéseivel hozzájáruljon a gyakran idegen nyelvi megfelelővel nem rendelkező szövegekben található szavak jelentésárnyalatainak megállapításához. De van még egy gyakorlati ok is: 100 000 adatunkat éppen 37 különböző forrásból szedtük össze. Ha ezt az anyagot egy kötetben adjuk a kutatók kezébe, jelentős időt takarítunk meg számukra. Azonkívül, ahol csak lehetett, igyekeztünk az eddigi kiadásokat az eredetiből vagy facsimiléből helyesbíteni. Így került bele gyűjtésünkbe PESTI GÁBOR nomenklaturája is az eredeti első kiadásról készült facsimile alapján, amely — újabb kiadása nem lévén — szinte kikapcsolódott a rendszeresen figyelembe vett magyar nyelvemlékek sorából. MURMELLIUS facsimiléje is lényeges részletekkel egészítette ki a különben jó SZAMOTA-féle kiadást.

Vitapontként merülhet fel a gyűjtés alsó és felső határa. Gyűjtésünk alsó határa alatt — és időkorunkkal párhuzamosan is — a szórványok óriási tömege húzódik meg. Ezek azonban egy egészen más természetű nyelvemlék-típushoz tartoznak; megvannak a speciális gyűjtési nehézségeik. Ilyenek például az oklevelek hitelességének, helyhez és időhöz kötésének kérdései, a nagy többségükben tulajdonnévi anyag vizsgálatához szükséges társadalomtörténeti, genealógiai, településtörténeti segédmunkálatok. Mindez kellőképp megokolta a szórványanyag teljes kihagyását. (Ezt a hiányt mitegy felerészben úgyis pótolja már a készülő Árpád-kori Személynévszótár.) A szórványok egy része azonban rokon a glosszák típusával, amennyiben a magyar szónak megvan a latin szövegben egy többé-kevésbé pontos latin megfelelője (így általában a *vulgo*-val kapcsolt magyar szavaknak). Felmerült a kívánság, hogy az ilyen glosszaszerű szórványokat szintén gyűjtsük össze, hiszen a glosszákat is felvettük anyagunkba. Azonban a glosszaszerű szórványok elválasztása a többi szórványtól nagyon nehéz; sok átmeneti adat van, olyanok, amelyekben a latin szó a magyarnak csak egy tágabb fogalomkörét adja meg. Az ilyenek glosszaszerű vagy nem glosszaszerű szórványoknak minősítése csak egyenként — és jobbra csak önkényesen — történhet. Különben is az okleveles anyag átvizsgálása pusztán néhány száz valóban glosszaszerű szórvány kedvéért nagyon nagy idő- és pénz pazarlás volna. — Több joggal merülhet fel az a kifogás, hogy nem toltuk-e ki túlságosan kötetünk felső időhatárát. Nem lett volna-e célszerűbb — az eredeti terv szerint — valóban csak a legrégebb szójegyzékeket és glosszákat feldolgozni? De vajon érdemes lenne-e mintegy 30—40 000 adatot külön kötetben közzétenni, egy egész sor nehezen megfejthető, társtalan adattal, amelyekre azonban a későbbi szótári adatok világot vetnének? Igaz, CALPINUS 40 000 adata néhány évvel meghosszabbította a gyűjtést, de ha 1585 előtt lezárjuk a gyűjtést, kimaradt volna a SZIKSZF., a VER., a BrassSzt. és több kisebb emlék is. És ha a kódexek szóanyagának értelmezéséhez fel akarjuk használni kötetünket, nem elégedhetünk meg a Besztercei vagy Schlägli Szójegyzékekkel, de még MURMELLIUS és PESTI terjedelmesebb egykorú szóanyagával sem. Ezek szerves folytatói és kiegészítői az említett XVI. század végi emlékek. Mindenképp helyesnek látszott tehát mindazokat a szójegyzékeket,

szótárakat és glosszákat egy kötetben összefoglalni, amelyek 1600-ig, tehát SZENCZI MOLNÁR ALBERT Dictionariuma előtt jöttek létre.

3. A gyűjtés teljessége. — Mint már említettem, az első kötetben feldolgozott forrásokból elvileg teljes gyűjtést végeztünk. A gyűjtés kezdetén a XIV—XV. századi forrásoknak valóban minden egyes szava — minden egyes névelő, mutató névmás, kötőszó — külön cédulát kapott. Mikor azonban gyűjtésünket a XVI. századra is kiterjesztettük, felmerült bizonyos mértékű válogatás szükségessége, főképp azért, mert itt már volt néhány szójegyzék és szótár, amely rendszeresen hosszabb szókapcsolatokat vagy egész mondatokat adott magyar értelmezésként (elsősorban a GyöngySzt., de kisebb mértékben MURM., PESTI, CAL., SZIKSZF. stb.). Ezért kiválasztottuk az igen gyakori szavaknak jól körülhatárolható csoportjait, amelyek körében először nem törekedtünk teljes gyűjtésre. Ezek a szócsoportok a következők voltak: a) a határozott és a határozatlan névelő; — b) a gyakoribb tagadószók (*nem, ne, sem, se, nincsen*); — c) a létige gyakoribb alakjai (*van, vagyon, volt, vala* stb., a *való, volt, lenni, lévén, lett* igenevek); — d) az igen gyakori mutató, vonatkozó, kérdő, személyes, határozatlan névmások (*ez, az, aki, amely, ki, mi, ő, valaki, valami, minden* stb.); — e) az igen gyakori kötőszók (*és, vagy, avagy*).

Később a kihagyható szótípusokat jelentős mértékben csökkentettük, s az ellenőrzés során az addig kihagyottakat is nagyrészt pótoltuk, úgyhogy végül is csak a következő, valóban leggyakoribb szavakból nincs teljes gyűjtésünk: a határozott névelő; az *és* és *vagy (avagy)* kötőszó.¹ De még ezekre is nagy mennyiségű cédulánk van minden egyes forrásból. Ez a majdnem tökéletes teljesség — azonkívül, hogy biztosítja, hogy fontos adat semmiképpen nem maradhat ki — tájékoztatást ad a szerkesztőnek az egyes szavak egymáshoz viszonyított gyakoriságáról, és megkönnyíti a valóban közlésre kerülő anyag szakszerű kiválasztását. Amellett éppen a nagyon gyakori szavak terjedelmes anyagának gondos átvizsgálása adhat alapot a hosszabb szövegemlékek feldolgozásában okvetlenül szükségesnek mutatózó válogatás szempontjának kidolgozásához.

Kezdeti tervezetünkben határozottan kimondtuk, hogy forrásaink tulajdonneveit nem cédulázzuk ki. Így azonban az a felemás helyzet állt elő, hogy a földrajzi neveket nem írtuk ki, de már a velük összefüggő vagy belőlük képzett melléknevet igen. Például a *saxoniabeli*-t kiírtuk, de a *Saxoniá*-t nem; a *szerecsen*-t igen, de a *Szerecsenország*-ot nem. És hogyan utaljunk az *ország* szónál az *Olaszország, Szerecsenország*-féle összetételekben való előfordulásra, ha maguk az összetett szavak nincsenek meg a szótárban? Ilyen meggondolások alapján végül is az összes tulajdonnevet felvettük (ez különben sem volt számottevő mennyiség). A szerkesztő most már a konkrét anyag átvizsgálása után dönthet a közlésre vagy a kihagyásra kérdéséről.

4. A címszavak kérdése. — Külön címszónak vettünk fel minden képzett szót, vagyis a címszóban fel kellett tüntetni az illető szónak minden képzőelemét, az igenévképzőket, a szenvedő, műveltető stb. képzőket is. Tehát az *írni, írt, író, írván, írat* (ige), *íratatik, írató, íratatott* stb. nem az *ír* címszó alá került, hanem saját címszót kapott. Még ha a szerkesztéskor úgy határozóznának is, hogy például az igenevek különválasztása felesleges, a megkülönböztetés lehetőségét biztosítani mindenképpen hasznos.

¹ Nem számítottuk önálló szónak az összetett igealakok *vala, volt, volna* alkatrészét (ezek száma a SermDom.-ban jelentős). A *fog* azonban már külön címszót kapott.

A ragos és jeles alakok nem kaptak külön címszót, hanem a ragtalan, illetőleg jeltelen alapalakhoz kerültek. Tehát a *házat, házban, házak, házam, házé* stb. adat *ház* címszót kapott, a *gyorsabb gyors* címszót stb. Általában bekerültek a címszóba az összetétel-tagként vagy képzőként is felfogható mód- és időhatározó végződéses, mint a *-képpen, -ként, -nként, -szer, -kor*. A határozószók, névutók természetesen változatlan alakban kerültek bele a címszóba (*gyakorta, hanyatt; módra, képében* stb.). A határozószókban és birtokos összetételekben szereplő jelek elhagyásában vagy kitételében még nem döntöttünk véglegesen, illetve a gyűjtés során benne hagytuk a jeleket a címszóban olyan esetekben, mint *eleinkbe, nekem, felettébb; földepéje, komámasszony;* stb.

Legsúlyosabb és máig megoldatlan problémája címszavainknak az, hogy mit tekinthetünk összetételnek, mit szószervezetnek. Egy néhány évvel ezelőtti cikkemben megkísértem kritériumokat találni arra, hogy egy adott korban egy szókapcsolat szerkezet-e vagy összetétel (Az összetételek történeti vizsgálatához: MNY. LI, 80—3). Az ott ismertetett módszer elméletben talán alkalmas lehet egy-egy szókapcsolat jellegének tisztázására, de a gyakorlatban több ezer szókapcsolat minősítésére nem használható. A szerkesztés során a rendelkezésre álló konkrétanyagon újabb vizsgálatokat kell végeznünk ezen a téren.

Az összetett szavak második tagjáról a gyűjtés első hónapjaiban utalócédulákat írtunk, de hamarosan felismertük ennek feleslegességét. Egy összetételhez csak egyetlen utalócédulára lesz szükségünk, és nem annyira, ahány adat van rá. Az utalócédulák megírására és besorolására csak a kötet megszerkesztése után kerülhet sor, amikor már minden adat helye véglegesen rögzítve van.

A címszavakat a mai köznyelvi hangalakra tettük át, és a mai helyesírási szabályok szerint írtuk le. Az ingadozó köznyelvi alakok közül (*fel ~ föl, seper ~ söpör* stb.) valamelyiket kiválasztottuk, s ehhez a szóra vonatkozó összes adatban ragaszkodtunk. A már kihalt vagy tájnyelvi szavak címszavát is rögzítettük. Fontos volt, hogy ugyanazt a szót minden cédulán azonos hangalakú címszóval lássuk el, hogy az ábc-rendbe rakáskor egyes adatok el ne tévedjenek. Ez a gyakorlati célú címszómegállapítás természetesen nem okvetlenül végleges, a szerkesztés során a helytelennek talált címszók még mindig megváltoztathatók.

A mai formára való átírás nem terjedt ki a képzőkre, illetőleg a képzőket is csak hangtanilag írtuk át (pl. *-ojt, -ejt* helyett *-ít*), de elavult képzőket nem cseréltünk fel ma is használatosakra (pl. nem írtunk *születet* helyett *születés-t, állapik* helyett *állapodik-ot, állat* ige helyett *állít-ot*).

5. A cédulázás technikája. — Céduláink két példányban, nagyjából kézirással, kisebb részben gépirással készültek. A kezdetleges technika hátrányai közismertek. Alkalmazását a feldolgozott anyag szövegszerűtlensége indokolta; 2—3, de még 8—10 példányos sokszorosításnak nem lett volna értelme. A kézírás — még a legolvashatóbb is — állandóan magában hordja a félreolvasás veszélyét, különösen nyelvtörténeti szövegek esetében. A szerkesztés során állandó gondot kell fordítanunk ennek elkerülésére.

Céduláink beosztása a következő: felső balsarokban van a címszó a már ismertetett szabályok szerint meghatározva. Felső jobbsarokban a forrás írásának vagy kiadásának ideje, a forrás jelzése a szokásos (esetleg erősebb, de félre nem érthető) rövidítéssel; a forrás eredeti lapszáma vagy fejezetszáma, ilyen hiányában a kiadás sorszáma vagy lapszáma. — Céduláink közepén foglal helyet maga az adat: a szójegyzék vagy szótár egy teljes szócikke, kihagyások

nélkül, bármilyen hosszú is az. A glosszákat környező latin szöveget is bőre szabtuk (pl. a SermDom. esetében). A szerkesztő feladata lesz a szükségesnek mutatkozó rövidítéseket végrehajtani. Talán felesleges is megemlítenem, hogy az adatok szövegét nemcsak betűhíven, hanem „pont- és vesszőhíven” igyekeztünk visszaadni. Ha az egyes facsimilék olvasatában bizonytalanok voltunk, a cédulázó vagy az ellenőr feljegyezte aggályait vagy elképzeléseit a cédula alsó balsarkába. Ezen megjegyzések alapján a vitás eseteket még felül kell vizsgálnunk. A cédula alsó balsarkába kerültek a kiadó megjegyzései is, és bármely más irodalom, amely az adatra vonatkozott. A szavak etimológiáját tárgyaló irodalomra természetesen általában nincs szükségünk, de fel kellett jegyeznünk a kiadás hibáira, olvasatának helyesbítésére, egy-egy nehezen értelmezhető szó vélhető kiejtésére, jelentésére, ismert szóval való azonosítására vagy rokonítására vonatkozó megjegyzéseket.

A gyűjtés legelején minden egyes adatot megkíséreltünk magyarul értelmezni. Ennek céltalanságát azonban hamarosan beláttuk. Nincs szükség egy odavetett magyar szinonimára vagy akár terjedelmes meghatározásra a latin vagy egyéb idegen nyelvi megfelelőt úgyszólván megadó szótári természetű adatok mellett. Ezek a kezdeti — sokszor igen nagy buzgalommal és a szótári irodalomban való tájékozódás után megadott — jelentések, gyűjtői megjegyzések természetesen hasznos adalékok lesznek a szerkesztő számára, annál is inkább, mert a legkorábbi, valóban sok gondot adó szójegyzékek gyűjtésében szerepelnek. A későbbi gyűjtött anyag problematikus adataihoz is fűztek megjegyzéseket a gyűjtők vagy az ellenőrök. A vitás lexikai kérdések eldöntése azonban a szerkesztő feladata lesz, aki előtt ott lesz az egyes szavakra vonatkozó összes adat.

6. Az eddigi munkálatok megszervezése és a jövő feladatai. — Az ÚNySz. munkálatai a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem I. sz. Magyar Nyelvészeti Tanszékén folynak 1951 vége óta a Magyar Tudományos Akadémia által rendelkezésre bocsátott célhittel felhasználásával. Az előbbieken ismertetett gyűjtési elveket és szempontokat 1951-ben és 1952-ben több értekezleten együttes megbeszélések alapján alakítottuk ki. Ebben az előkészítő munkában az akadémiai Nyelvtudományi Intézet képviselői is részt vettek. Az egyetem két magyar nyelvtudományi tanszékének oktatói és aspiránsai több-kevesebb időre majdnem mind belekapcsolódtak az anyaggyűjtésbe. Ezenkívül időnként külső munkatársaink is voltak: az akadémiai Nyelvtudományi Intézet egyes jelenlegi munkatársai és középiskolai tanárok. Az adatok ellenőrzését egy szűkebb körű tanszéki kollektíva végezte. A munka megszervezése és irányítása kezdetől fogva az én feladatomban volt.

Hét és fél év alatt gyűjtöttük össze a szótár első kötetének anyagát. (1951-nek csak a vége felé kezdtük el a gyűjtést; 1957-ben erre a munkára nem kaptunk célhittel. A gyűjtésre fordítható összeg az egész idő alatt meglehetősen alacsony volt.) 1959-re mintegy 100 000 cédulát készítettünk el; ezek a kijelölt időkor összes szójegyzékeinek, szótárainak és glosszáinak teljes szóanyagát magukba foglalják. Jelenleg az anyag rendezése és szerkesztésre való előkészítése folyik. Ezzel párhuzamosan azonban megkezdjük a szerkesztés elvi és gyakorlati problémáinak kidolgozását is. Ennek a munkának az eredményéről egy következő alkalommal számolok be. A kötet előreláthatólag 1964-ben vagy 1965-ben kerülhet nyomdába.

Szeretném még az elmondottakhoz hozzátenni, hogy nem volna célszerű, ha az első kötet elkészültével az ÚNySz. munkálatai hosszú évekre félbesza-

kadnának. Ez az első kötet — mint már jeleztem — csak részben hordja célját és értékét önmagában. Részben — anyagával és tapasztalataival — előkészítője a következő, nehezebb munkának, korai szövegemlékeink feldolgozásának. Meg kellene találnunk a módját, hogy már az első kötet szerkesztésének időszakában megkezdhezzük a második kötet anyagának összegyűjtését.

Meg kell emlékeznünk még az ÚNySz.-nak más nyelvészeti termvmunkákkal való kapcsolatáról. Említettük már az Árpád-kori Személynévszótárt és a Nagyszótárt. Ezekkel az ÚNySz. — hogy úgy mondjam — a „szuppletívizmus” viszonyában van: mindegyik a magyar nyelvtörténetnek más-más szakaszát dolgozza fel. Közvetlen kapcsolat és együttműködés a három munkálat között nincs. Más az ÚNySz. kapcsolata az Etimológiai Szótárral. Ennek a most meginduló — és szintén tanszékünkötől irányított — munkálatnak a számára az ÚNySz. céduलाanyaga nélkülözhetetlen nyelvtörténeti adatokat szogáltat. Már csak ezért sem volt kárba vesztett munka az eddigi forrásainkból való teljes anyaggyűjtés, hiszen a kiadásra nem kerülő anyag is rendelkezésére áll majd mind az EtSz. munkatársainak, mind más kutatóknak. Az EtSz. szempontjából is szükséges volna a kódexanyag feldolgozásának megkezdése.

Az ÚNySz. munkálatai egyszerre indultak meg a Történeti Nyelvtani Adattár munkálataival (l. KÁROLY SÁNDOR: MNy. LVI, 333—44). Annak idején szó volt a kétféle gyűjtés koordinálásáról, elsősorban arról, hogy közösen sokszorosított cédulákat használjunk. Mivel a két munkálat más-más területen kezdte meg a gyűjtést, erre az együttműködésre nem került sor. A gyűjtések folytatása esetén azonban ezt a tervet újra meg lehetne gondolni.

7. A feldolgozott források jegyzéke.¹ — ÁbelSzj., BesztSzj., BrassSzt., CAL., CasGl., Esztergomi Glosszák (MNy. XXIII.), a Guilerin-kódex glosszái (Irtört. XXXVI.), GyöngyGl., GyöngySzt., Herbolarium Vincentiae (MNy. XI.), a Jász Szójegyzék magyar szavai (I. OK. XII.), JászGl., KolGl., KönSzj., LeuvGl., MvGl., MondGl., MURM., NagyvGl., Növénynevek latin—magyar szótára (Nyr. XXXIV.), NyírkGl., Ortus Sanitatis (MNy. XI.), PESTI, Rotenburgi János deák magyar nyelvmestere (ÓMOlv.), SchlGl., SchlSzj., SermDom., SoprSzj., SzalkGl., Szamosközi István szótártörédéke (MKsz. 1887.), SZIKSZF., Temesvári Pelbárt glosszái (Szilády: T. P. élete), VatGl., VER., ZirciGl., Zolnai-glosszák (NyK. XXV.), ZsélyiSzj.

BERRÁR JOLÁN

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A beszédíram magyar nyelvtörténeti jelentőségéről

1. „Magyar nyelvtörténeti változások vélhető összefüggéséről” című közleményemben rámutattam annak valószínűségére, hogy a magyar beszéd irama meggyorsult nyelvünk történetének bizonyos időszakában: föltehetőleg az ősmagyar kor valamely szakaszától az ómagyar kor végéig. Feltevésem láncszemnek kínálkozott néhány, ott érintett nyelvtörténeti változás okláncolatába. (MNy. LIV, 225—31.)

¹ A rövidítéseket a MNy. LVI, 421—7 és 495—500 szerint adjuk; az ott elő nem forduló, ritkábban használt forrásoknak megadtuk rövid címét és lelőhelyét. A forrásjegyzék nem végleges. A folyóiratokban szétszórt apró emlékek felderítése és kicédu-lázása most folyik.

Az ott előadottakat megtoldom egy-két körülmény megemlítésével. Többé-kevésbé hagyományosan közismert tényeknek némely vonatkozásban új szempontú szembesítéséből adódnak észrevételeim.

2. Elindulásul a beszédiram (beszédtempó) ismeretes fogalmától megkülönböztetem a nyelvi közlés iramának — rövidebben: közlésiramnak — a fogalmát. A közlésiram az a sebesség, mellyel a beszélő átadja gondolatát a hallgatónak. Más szavakkal: a nyelvi közlés iramán múlik az az idő, amely szükséges valamely tudattartalom nyelvi kifejezéséhez. (Az abszolút időértéket persze elsősorban maga a tudattartalom szabja meg.)

Egy bizonyos tudattartalom nyelvi kifejezésének időtartama nyelvenként eleve (de nem szükségképpen) különböző. Egy nyelven belül — egyszersmind nyelven belül — maradván, a közlésiramot (azaz egy bizonyos tudattartalom nyelvi kifejezésének időtartamát) a következő tényezők határozzák meg: 1. a nyelvi mezőre való hagyatkozás (a nyelvi takarékoság) lehetőségének, illetőleg e lehetőség kiaknázásának mértéke; 2. a mondatstruktúra analitikusabb vagy szintetikusabb módozatainak alkalmazása; 3. a felhasznált szóalakok hosszúsága; 4. a beszédiram. — Tehát a beszédiram az egyik meghatározója a közlésiramnak.

A közlésiramot meghatározó, előbb felsorolt tényezők közül kettő: a felhasznált szóalakok hossza és a beszédiram — ez a két nyelvi, illetőleg beszédbeli körülmény — a maga együttesében megfelel lélektani szempontból a fogalomváltás (képzetváltás), a fogalmak, képzetek pergése sebességének, annak az iramnak, mellyel az egymást váltó fogalmak, képzetek elvonulnak a tudat nézőpontja előtt.

3. A beszédiram-változás nyelvtörténeti lehetőségének mérlegelésekor figyelembe kell vennünk a már előadottakon kívül (i. h.) még egy körülményt, amely amellet szól, hogy a magyar beszéd irama meggyorsult, majd ismét megcsillapodott nyelvünk történetének valamely időszakában: nagyjából éppen abban az időszakban, melyben a magyar nyelv szóalakjait nagyarányú magánhangzóvesztés érte, továbbá, amelyben önálló szavak nagyobb számban váltak formanssá, még továbbá, amelyben a túlnyomóan igeneves mondatstruktúrát felváltotta a túlnyomórészt mellékmondatozó szerkesztés. Ezt a körülményt a következőkben fejtegetem.

A túl lassú, túl vontatott beszéd felfogása éppúgy fáraszt, mint a túl gyors beszédé. Gondolatkötő és gondolatfelfogó készségünk hozzászokott az egymást váltó képzetek, fogalmak tovapergésének, a tudat nézőpontja előtt való elvonulásuknak bizonyos sebességéhez. A kényelmes közlés, illetőleg a közlés kényelmes felfogása a fogalomváltás sebességének valamely alsó és felső határa között, valamely középső szakaszon lehetséges.

Amikor egy nyelvben önálló szavak viszonyító elemekké, különösképpen suffixumokká — például főnévből lett névutók ragokká — válnak, vagyis amikor egy viszonylag kevésbé agglutináló nyelv viszonylag nagyobb mértékben agglutinálóvá alakul, akkor ezzel meghosszabbodnak az illető nyelv szóalakjai. Így volt ez a magyar nyelv történetében. A keletkezett és gyakran használt hosszabb szóalakok kiejtése több időt igényel; ezért a nyelvnek ebben a változott állapotában voltaképpen csökkenne beszéd közben a képzetek, fogalmak pergésének sebessége. Hiszen a most már hosszabb szóalak csak úgy egy fogalmat fejez ki, mint elődje: a rövidebb szóalak. Az agglutinálódott nyelvelem elvesztette korábbi, önálló képzetjelentését, illetőleg fogalomjelentését; funkciója most már csak viszonyjelentés vagy jelentésmódosítás.

Ezzel a folyamattal persze együtt jár az is, hogy számos, eladdig jelöletlen viszony jelöltté válik; s habár a viszonyok differenciálódnak, sokasodnak, megalkotásuk vagy felfogásuk mégsem igen válik lassúbbá, mégsem késlelteti az egymást váltó képzetek, fogalmak megszokott gyorsaságú pergését, hiszen a bonyolultabbá vált viszonyok alkotásának

és felfogásának útját éppen a fokozottabb jelöltség követheti simára, egyenletesre. De az agglutinálás fokozódásának előbb említett folyamatával az is együtt jár, hogy eladdig meglevő — bár nem jelölt — viszonyok megszűnnek a nyelvtudatban viszonyok lenni (pl. *ház + ban*), s ez csökkenti vagy talán ki is egyenlíti a másik tekintetben jelentkező viszonzszaporulatot. Mindezt — de meg azért is, mivel a viszonyok keltésének bejátszása a képzetek, fogalmak tovapergésének időfolyamatába akarva sem volna vizsgálható kísérletileg (a viszonyfelidézés tevékenysége alkalmasint szinkronikusan rátapad a viszonytól érintett fogalmak felidézésének tevékenységére a lélek működésének időfolyamatában), — mindezt a viszonyító készséget, mint a beszédtempó felső és alsó határának megszabásához hozzájáruló tényezőt nyugodtan mellőzhetjük mérlegelésünkben. Ez a nyugodt mellőzés persze főképpen a mondaton belül elhelyezkedő viszonyokat érheti, de amikor beszédíramról beszélünk, be is érjük a mondat, sőt az egyszerű mondat határai közt érvényesülő beszédírammal. A beszédszünetek nem érintik fejtegetéseinket.

Az önálló szóból lett ragok kialakulásának előbb vázolt következményeibe torkollik az önálló szóból lett képzők kialakulása is. A velük alkotott, immár hosszabb szóalakok egyetlen fogalmat idéznek fel: egyetlen, de mindenesetre magasabb rendű fogalmat, melyben korábbi rész-fogalmaknak és a köztük megvolt viszonyoknak most már eggyé izzó összege parázslik, majd kemény ércé hül. Ez az ércdarab nem gördül nehézkesebben, mint elődei: nála töredékesebb összetevői.

Mondottuk: azzal, hogy a rövidebb szóalakok helyébe hosszabbak kerültek, valaképpen csökkent volna a fogalomváltás sebessége. Ez azt jelenti, hogy lehetővé vált a gyorsabb beszéd anélkül, hogy általa a fogalomváltás sebessége túllépte volna az eladdig megszokottat. Bizonyos, hogy ez a lehetőség nem maradt kihasználatlanul, három okból sem. Az egyik ok az, hogy a folyton fejlődő gondolkodó tevékenység, sőt akár csupán a megszokás aligha egyezett volna bele a képzetek, fogalmak pergésének meglassúbbodásába. A másik ok a közlés gyorsaságára való törekvés, mely nagy általánosságban, a beszédhelyzetek és alkalmak többségére nézve bizvást minden korra föltehető. A harmadik ok a hosszabb szóalak gyorsabb kiejtésére irányuló ritmikai törekvés, a fonetikának, illetőleg a beszédlélektannak ez a köztudomású ténye.

Nyilvánvalónak tekinthetjük, hogy az elődöknek: a történetesen kevésbé agglutináló magyar nyelvet beszélőknek a képzei, fogalmi nem peregtek gyorsabban, mint (értelmi képességekben is szükségképpen valamelyest haladottabb) utódaiké: a történetesen nagyobb mértékben agglutináló magyar nyelvet beszélőké. Ha ez utóbbi nemzedék nyelvi közlésirama nem marad el elődeiétől — s nyilván nem marad el —, akkor ez azt jelenti, hogy az utóbbi nemzedék gyorsabban beszél.

Ez a gyorsulás nem lehet állandó. Mint nyelvünkben is: az önálló szóból lett formások hangtetei idővel összerogy, megrövidül; egyébként is a szóvégek gyengülnek, kopnak; és a gyakori magánhangzó-kiesések is jelentékenyen rövidítik az egyes szóalakokat. Mindebben része lehet — a hangsúly hatásán kívül — éppen a beszédíram imént megokolt gyorsulásának is. A szóalakoknak immár ismét rövidebb volta folyamatos szófűzéskor most fokozná a képzet-, illetőleg fogalomváltás sebességét, és ez a beszédíram csillapodását eredményezheti.

Az előadottak egyik tanulsága az lehet, hogy a beszédíram változik a nyelv történetében. Változékonysága biztosítja a közlésirama viszonylagos történeti állandóságát vagy esetleg egyenletes fejlődését. — A másik tanulság az lehet, hogy a történeti beszédíram alakulását két tényező határozza meg: a fogalomváltás kényelmes sebessége és a nyelvi közlés kívánatos gyorsasága. A fogalomváltás kényelmes sebessége elsősorban lélektani tényező, amely azonban összefügg a nyelv szóalakjai hosszúságának történetileg változó statisztikájával; a nyelvi közlés kívánatos gyorsasága — azaz a célszerű közlésirama — pedig elsősorban társadalmi tényező, mely föltehetőleg minden időben egyformán

hatott. Hatását az előbbi, a lélektani tényező korlátozza, engedi érvényesülni vagy éppen serkenti.

A két tanulság egybevetéséből az következik, hogy a közlésiram és a beszédiram viszonya jellegzetesen dialektikus.

4. WUNDT óta ismert, de többé-kevésbé elhanyagolt tény, hogy a folyamatos beszéd hangindukciói fokozódnak a beszédiram gyorsulásával. Ha sikerülne valószínűsíteniünk, hogy a magyar beszédbeli hangindukciók abban az időben lépnek fel jelentékenyebb mértékben, amely időre nézve a beszédiram gyorsulása feltehető az előadottak szerint: vagyis az önálló nyelvelemek formanszá válásának virágkorában, egyszersmind a nagyarányú magánhangzó-pusztulásnak és a mellékmondatozó beszédszerkesztés előretörésének korszakában, — akkor ezek a fejtegetések a némiképpen megalapozott feltevésnél magasabb rangra emelkedhetnek. De erre a vizsgálatra most nem vállalkozom.

5. A nyelvnek mint történeti jelenségfolyamatnak is egyik fontos dimenziója a rendszerszerűségbe való kiterjedése. Jó, hogy ma inkább ügyelünk erre, mint korábban. De a nyelv modern vizsgálatában majdnem ugyanennyire fontos volna gondolnunk egy más irányú kiterjedésre is. A nyelv azáltal igazán nyelv, hogy beszél. A beszédnek mint fizikai és lélektani jelenségnek az idő a legfontosabb dimenziója. Ami akár a nyelvi rendszerben, akár esetleg a tudatban egyidejű, csak lineárisan, szukcesszíven valósulhat meg a beszédben. S ahogy a fizikában a mozgó tömeg viselkedésének vagy általában anyagnak és mozgásának vizsgálatában igazán nem lehet elhanyagolni a sebességet vagy az időt, úgy a nyelvtudományban is több figyelmet kellene fordítani mind a nyelvi közlés időtartamára, mind a beszédiramra. Honi, jelenkori nyelvtudományunk leíró részlegében csupán egy kutató: a nagy kárunkra és gyászunkra elhunyt HECEDŰS LAJOS foglalkozott a beszédirammal;¹ a nyelvtörténeti részlegben pedig GOMBOCZ szkeptikus állásfoglalása óta jóformán fel sem merült a beszédiram szerepének kérdése. A nyelv rendszer, de a beszéd nem rendszer, hanem időfolyamatban megvalósuló eseménysorozat. Ha a beszéd van annyira fontos, mint a nyelv, és ha a beszéd legalábbis annyira realitás, mint a nyelv, akkor a beszédiramot jobban be kellene vonnunk nyelvvizsgálatunk körébe. A beszédvizsgálat háttérbe szorulása majdnem vagy éppen olyan lehetőségektől fosztaná meg mind történeti, mind leíró nyelvvizsgálatunkat, mint ha elhanyagolnák a nyelv rendszerszerűségét. A beszédnek pedig igen lényeges saját-sága a linearitás, a szukcesszivitás, elemeinek egymást követő volta (ennek figyelembe vétele a mondatbanba is új szempontokat juttathatna). Az időtartambeliség meg lételeme a beszédnek.

KUBINYI LÁSZLÓ

A mehetnék(je) típusú deverbális főnevek mai változataihoz

1. A közelmúltban viszonylag részletesen foglalkoztam annak igazolásával, hogy mai irodalmi és köznyelvünkben már sajátos jelentésű és funkciójú képzővé egységesült a *-hat* ~ *-het* igeképző, a *-né* igei jel s a *-k* igei személyrag (MNy. LV, 481—8). A párhuzamos tájnyelvi alakulatokat átfogóan azóta sem dolgoztam fel, mégis szeretném a figyelmet felhívni egypár olyan ritkább jelenségre, mely — bár szintén napjaink szépirodalmi alkotásaiban került elő — a minap tárgyalt fő fejlődési vonalnak szövevényes tájnyelvi háttérére is vet némi fényt.

¹ Amikor FÓNAGY IVÁN és MAGDICS KLÁRA „Beszédsebesség, szólam, ritmus-érzék” című közleménye megjelent (MNy. LVI, 450—8), ez az írásom már a szerkesztőségénél várta megjelenését.

A) A végső *-k* elemnek egykori ikés 3. vagy iktelen I. személyű, de mindenképp alanyi személyragi előzményéből érthető — mondtam —, hogy a *-hatnék ~ -hetnék* deverbális (elvont) főnévi képző a cikkemben idézett példák szerint „csakis tárgyatlan jelentésű [vagy legalább éppen tárgyatlan jelentésükben vett] igékhez járul” (i. h. 485).

Hozzátennem azonban ehhez a megfigyeléshez, hogy az irodalmi és köznyelvi használatban ma már igen ritka és nem is termékeny *-hatnám ~ -hetném* változat végső *-m* eleme — szintén alanyi, ikés I. személyű eredete ellenére — alakilag egybeesik a megfelelő tárgyas igei személyraggal, s így tranzitív jelentésben szokásos igető után és tárgyi bővítmeny mellett egy kissé a tranzitív jelleget látszik erősíteni. KLEMM a létezés igéjével alakult szerkezetre már régebben is idézett egy olyan tájnyelvi példát, melyben ez alaknak konkrét, bár logikailag határozatlan tárgya van: „Kávét *vótam ihatnám*” (TörtMondt. 67). Segédige nélkül és határozott tárgynak is felfogható mellékmondati bővítmennyel fordul elő ez a „főnév” Tamási Ároznak „Szirom és Boly” című, 1960-i kiadású, bukovinai eredetű székelyek ajkára adott kisregényében: „furdalta . . . őket a *tudhatnám*, hogy ebből mi lesz” (123–4). — Segédigés szerkezetben, tárgy nélkül többször előkerül amellet Tímár Máténak „Majoros Ádám krónikája” (1958.) és „Hajnal hasad, fényes csillag ragyog. . .” című (1960.), egyetlen egységbe tartozó két regényéből is; itt meg tudvalevőleg egy endrődi (Békés megyei) veterán parasztkommunista a „narrátor”. Íme: „Hej, de *gázolhatnám van*, azt a fertelmes. . .” (Majoros 299); „Nagyon *üthetném volt*” (Hajnal 91; értsd: ’öt üthetnékem volt’); „Nagyon *fojthatnám lett*” (uo. 107). Ebben a forráspárban azonban pusztán intranszitiv jelentésű igető is előbukkan ugyanígy: „Nem *volt* asszonnyal *viaskodhatnám*” (Hajnal 40); „Nem *volt hátrálhatnám*” (uo. 324); sőt segédige nélkül, azaz pregnánsabban főnévként is: „*elillant a komázhatnám*” (uo. 411); „*Elvették a szolgálhatnám*” (uo. 186; értsd: ’szolgálhatnókomat’). Mindez pedig arra vall, hogy fentebb is az alapszó gyakori tranzitív alapjelentése vagy a sajátos alkalmi mondattani körülmények sugározták az *-m* elembe a tárgyra utaló jelleget, nem pedig megfordítva.

B) Mindez jócskán összefügg a következő megfigyeléssel is. KLEMM — az egész *mehetnékje van* szerkezet kialakulását magyarázva — ezt írta: „*Alhatnám volt, vala, volna*-félékbe a nyelvérték birtokos személyragot magyarázott bele s azután ilyen alakokat hozott létre: . . . *Ihatnám van, ihatnád van, volt, ihatnája van, volt*” (i. h. 67). Az tehát, hogy az utóbbi régies és táji típus Tímár Máté idézett könyveiben szépirodalmi szövegben is felbukkan, elsősorban stilisztikai szempontból érdekes, nyelvtörténetileg már csak másodsorban. Vö.: „*néki se volt dalolhatnája*” (Majoros 232); „*lett . . . sógornak csodálkozhatnája*” (Hajnal 107); „*nem volt pikulázhatnája*” (uo. 153); „*Nekünk se [volt] dalolhatnánk*” (uo. 153–4). Egyszer azonban kitett vagy odaértett segédige nélkül, tehát tisztán elvont főnévként is előkerül az egyes szám 3. személyű személyragos alak: „*A [pap] tíz ujjának dombra-sétálhatnája* támadt, hanem a leány a kezére csapott” (Hajnal 391).

2. Az irodalmi és köznyelvi *mehetnék(je)* alakhoz viszonyítva — ha jóslgatni nem lehet is — e párhuzamos fejlődés esetleges következő fázisa szerintem az lehetne, ha megjelennek a „birtokos” személyrag nélküli főnév: (az) *ihatna*, (a) *sétálhatna*, (a) *dalolhatna* stb.; vagy még tovább menve, ennek egy-egy viszonyragos vagy névutós alakulata: (az) *ihatnát, sétálhatnában; dalolhatnája miatt; stb.* Ezekre a formákra azonban nines mai szépirodalmi adatom. — Megjegyzem még, hogy a fenti idézetekben *dalolhatnája, csodálkozhatnája, pikulázhatnája, dalolhatnánk, sétálhatnája* (meg a KLEMM említette *ihatnám, ihatnád* stb.) alakból morfológiailag nemcsak az alanyi *dalolhatna* stb. elvonás volna elgondolható, hanem a tárgyas *dalolhatná* is; azért tranzitív jelentésben is használatos igei alapszó s alkalmi tárgyi bővítmeny esetén például a [nótánkat] *dalol-*

hatnája alak ugyanúgy megengedné a tárgyra való utalás „beleérzését”, mint az A) pontbeli alakok.

Érdekes egyébként, hogy azért maguk Tímár és hősei is gyakrabban élnek az irodalmi és köznyelvben szabályos alakokkal, mint e sajátosan tájiakkal. Vö. Majoros 49: „perzselni kezdte... nyelvem a *beszélhetnék*”; 132: „rájött a *vizelhetnék*”; 176: „hogy... *mehetnékemnek* utat nyissak”; 177: „*beszélhetnékje* volt”; 230: „noszogattott a *mehetnék*”; „az ő *repülhetnékje* lett az én *mehetnékem*... cimborája”; 254: „oda hűz a *mehetnék*”; 270: „*mehetnék* sarkallt”; 367: „nem volt *mehetnékje*”; 374: „*jussolhatnék* jómódot hoztak” (így!); 406: „talpraállt bennünk a *jussolhatnék*”; 435: „*mehetnékje* van”; 490: „zakatolt a *sírhatnék* a torkomban”; stb.

3. Befejezésül egy módszer tani fenntartást kell megtárgyalnom. Egyes írók korunkban olyan sohasem tapasztalt tömegben alkalmaznak műveikben nem irodalmi és köznyelvi szavakat, illetőleg grammatikai eszközöket, hogy lassan szinte több argó meg tájszót, illetőleg argó meg nyelvjárási nyelvtani elemet gyűjthetni össze egy-egy regényből vagy elbeszéléssorozatból, mint a legvagányosabb vagány vagy a legparasztibb tanyasi paraszt beszédéből. A nyelvtudományban ez adatokat mégsem használhatjuk fel mindig és minden szempontból megnyugtatóan, bár a nyomtatás s a szépirodalmi forrás bizonyos fémjelzést, látszólagos hitelt is biztosít nekik. Sajnos, sem a fonetikai közlés hűsége, sem a feljegyzés pontos helye és ideje, a mondatba fűzés eredetisége stb. nem eléggé megnyugtató nekünk, — s az íróknak ez nem is lehetett célja. (Tájszógyűjtésünkkel kapcsolatban erről már sok szó esett.)

Ezért a fenti adatok közül Tamásiét is csak a táji alak meglétének igazolásául fogadnám el; de azt, hogy anyanyelvjárásából vagy az áttelepült székely regényhősök nyelvéből való-e, meg sem kísérelhetem tisztázni. Tímár Máté említett adatai eléggé endrődi, paraszti beszélt nyelvi jellegűek, s a nem teljes fonetikai vagy mondattani hűség itt sem elég ok arra, hogy nyelvészetiileg a magam céljaira használhatatlannak ítéljem őket. Meg kell azonban jegyezni, hogy ahol ez az író más vidékiek vagy más társadalmi hovatartozásúak nyelvét igyekszik utánozni, nemegyszer valószínűtlen vagy legalábbis nyelvészeti tudásunk szerint merőben szokatlan dolgokat is leír. Így kevi asszonya az *én* névmást *in*-nek mondja (Majoros 238); az 1900-as évek huszártisztje *puputevét* emleget (uo. 160) stb. Az *in* mármost Keviben szociálisan egész valószínűtlen alak; a *puputeve* pedig egy akkori katonatiszt nyelvében szintén nem tipikus, bár nem épp elképzelhetetlen szó. Az ilyen előfordulásoknak tehát nem adhatunk teljes tudományos hitelt. Az idézett adatok véleményem szerint a tárgyalt táji jelenségek meglétét mégis, így is eléggé megbízhatóan igazolják; többre pedig nem is következtettem belőlük.

TOMPA JÓZSEF

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

A *laboda* szó egy régi jelentéséről. A *laboda* igazán nem tartozik az olyan szavak közé, amelyek — különböző nyelvjárási sajátosságok hatására — esetleg feltűnő eltérést mutatnak az alapjelentéstől. Régi és újabb szótáraink egyöntetűen adják meg jelentését, s mind a gyomnövények közé sorolják. Legfeljebb nagyon általános képet kapunk róla: gyomnövény, de mindenképpen növény.

Így méltán csodálkozhatunk Ravazdi András kézirati munkáján, a „Méh Tolmács”-on (Komló-Völgy, 1788.), amelyből megtudjuk, hogy a ’labodá’-nak valamikor egy egészen különleges s lehet, hogy csak azon a vidéken (Bihar m.) használt jelentése is volt. Ahogy Ravazdi írásából félreérthetetlenül kiderül, ez a jelentés ’méhész-

tudomány', a 'méhészek mesterségbeli tudása', 'ismeret'. Néha azonban általánosabb értelemben is használja, mint 'tudomány', 'mesterség'. Háromféle ilyen 'tudomány'-t különböztet meg: van *Ósi Laboda*, *Tanult Laboda*, *Magá szerzette Laboda*. „*Ósi Labodának* nevezzük azt, a' mely Jegyzései vagy tapasztalásai voltak 's vannak mostis es lesznek egyformán mindenfele Méhészeknek" (i. m. 63). Még néhány idézet: „... bizonyval mas ilyen *Méhészek Labodajok*" (32); „*Más Méhesz Laboda* a fogattatásról. . ." (33); „*Lássunk még utolljára holmi aprolékos Méh körül valo Rend-tartasokat és Méhesz szerzette Labodákat*" (34); „... hanem itt jegyezd meg azt a' *Labodat*, hogy. . ." (36); „*Ez hat a' Méhészek közönséges Labodajok* minden betegsegről a' Mehek körül" (39); „*Ennek rövid Labodaja*" (44); stb. — A kezirati munka nyomtatásban is megjelent 1791-ben, Diószegen, az eredeti szöveg minden változása nélkül.

Gyér lehetőség van arra, hogy megmagyarázzuk ezt az érdekes jelentéstani változást. A szónak ez a jelentése már nem él, s talán nem megokolatlan a az fellevés, hogy a maga idejében sem lehetett ez a jelentése széleskörű, mert az a korbeli méhészek egyes hátrahagyott kézírataiban nem szerepel. Ravazdi igen magabiztosan használja a szót ezzel a jelentéssel, s semmi okunk sincs feltenni, hogy valami újításról van szó. Minthogy a szó szláv eredetű (vö. SzófSz.), esetleg gondolhatnánk egy ószláv időkből megőrzött jelentéstartalomra, de ez nagyon erőltetettnek hatna. Mindenesetre tehát a *laboda*-nak volt ilyen értelme is, és — noha ez már szókincsünk feledésbe merült perifériáján van — nem árt megemlítenünk, mint érdekes jelentéstani talányt.

HEGEDÜS JÓZSEF

Nyaka közé szedi a lábát. A szólást ebben az alakjában is megemlíti O. NAGY GÁBOR (Mi fán terem 261—2), mikor a *nyakába veszi a várost* kifejezést tárgyalja. Utal az ilyen, még el nem homályosult változatokra: *a lábád aztán nyakadban legyen 'fuss, siess, gyorsan szedd a lábadat'*, vagy „a legátusnak. . . *nyakába kell venni a lábát* és kutyagolni a szomszédba" (Jókai). O. NAGY — szerintem is helyesen — úgy magyarázza ezt a szólást, hogy a kép „elégge érthető, ha arra a leszegett fejjel rohanó állatra gondolunk, amelyik hátulról nemegyszer úgy látszik, mintha nyakában volna a lába". A magyarázatot csak annyiban egészítem ki, hogy a szólás képe a vágató kutyára, macskára vagy nyúlra vonatkozik, nem lóra vagy marhára. A vágta ugrásokból áll. Két fő mozzanata: a kinyúlás, mikor az állat teste szinte vízszintesen úszik a levegőben, mellső lábai párhuzamosan előre, hátsó lábai hátra vannak kinyújtva. Ha ilyen helyzetben mellső lábai talajt érnek, következik az összehúzódás, vagyis fejét leszegi, háta meggömbül, hátsó lábai mellső lábain kívül, azoknál előbbre érnek földet. Mikor hátsó lábával elrúgja magát, akkor következik ismét a kinyúlás mozzanata. A szólás azt a mozzanatot ragadta meg, mikor az összehúzódás a legnagyobb, mikor a mellső lábak a földön vannak, a hátsók pedig éppen előre lendülnek. Ilyenkor tényleg a nyak két oldalán vannak egy pillanatra a hátsó lábak. A *nyaka közé szedi a lábát* kifejezés illogikus abban az értelemben, hogy az állatnak éppen a nyaka van a lábai közt, nem pedig fordítva. A mozgást azonban a láb végzi, tehát az ígét ahhoz kellett kapcsolni.

Két rokon nyelvből találtam hasonló szólást. Ezek azonban már nem állati rohanásból, hanem az emberi futás tréfás túlzásából veszik a képet. Egy tölem följegyzett kis történetben a medvét megpillantó vogul leányka így írja le riadt menekülését (fonematikus átírásban): *pajpanuw, söwtanuw woškasasuw, sisi ta pattapaxtasuw, läylanuw top söprinal wojlëw*, azaz: 'puttonyaikat, kosarainkat elhajtottuk, megfordultunk, [úgy elszaladtunk, hogy] l á b u n k [többes sz., futás közben] m a j d a t a r k ó n k a t é r t e' (NyK. LXII, 27—8). Egy magyar mese ész fordításában olvastam a következő szólást: *Nad pistsid lippama, nii et kannad käüsid kuklasse: . . .* 'Úgy elkezdtek ro-

hanni, hogy sarkuk (tsz.) a tarkójukhoz ért' (Imeflőöt [Csodafurulya]. Tartu, 1959. 328).

Hasonló szemléleten alapul a következő két szólás is a Szamoshátról: *A seg-gíbe verte a sárkát, oszt é-ment* és *A sár-kávál fenyegeti*, azaz 'gyáván megszalad előle' (SzamSz. sarak al.).¹

KÁLMÁN BÉLA

Szerecsika. 1. A múlt század utolsó évtizedeiből származó szegedi, hódmezővásárhelyi, bányási, nagybecskereki és zentai adatok szerint a *szerecsika* (*szērēcsika*) fehér, porszerű, igen mérges anyag, melynek oldatát a magyar, román és délszláv menyecskék arcuk fehéritésére, szeplőik eltávolítására használták. Tudományos neve hydrargyrum bichloratum corrosivum, azaz maró higanyklorid, másként merkuroklorid, szublimát (MTsz. II, 544; Pallas Nagy Lexikona X, 378–9; Révai Nagy Lexikona XIII, 634–5). Az Akadémiai Nagyszótár gyűjtése alapján a szó szépirodalmi szövegből is kimutatható: 1887: „Eszébe jutott [Kondorosi Évinek], hogy a paraszt menyecskék *szerecsikával* szépitik magukat, evvel a sápadt színű méreggel, mit az ördög kever a csuszamló erénynek. Kevéstől belőle az arcz oly fehérré válik, mint a hó; többitől kipirul, mint a hajnal; tulságos soktól pedig elfeketedik, mint a pokol. Rabság vár arra, a ki ezt a szert árulja” (Sebők Zsigmond: Alakok. Elbeszélések. Szeged, 1887. 143); „Méreg! sólt a leány mereven... *A szerecsikából* volt benne [= a borban]” (Sebők i. m. 149). Valószínű, hogy a *szerecsika* valamikor Debreczenben is használatos volt. KONCZ ÁKOS, aki Debreczen város régi jegyzőkönyveiből összegyűjtötte az 1547-től 1750-ig terjedő időszak érdekesebb bűneseteit, ezt írja: „A méregkeverőket halállal büntették, lefejezték, vagy megégették... Leggyakoribb volt a *szerecsika*, maszlag és arsenicum beadása ételben, italban” (Debreczen város régi büntető joga és ennek alkalmazása különböző bűnesetekben. Debreczen, 1913. 30). Magukból a régi jegyzőkönyvekből azonban a *szerecsika* még nem került elő. — Más, aligha ellenőrizhető vélemény szerint a *szerecsika* nevű arcfehéritő szer nem maró higanykloridból, hanem ólomfehérből, azaz bázisos ólomkarbonátból áll: (Pallas Nagy Lexikona XV, 632; Révai Nagy Lexikona XVII, 553; BALASSA II, 242).

Aradi és Csongrád megyei adatok szerint a *szerecsika* '(fehér) arzénikum, arzén-trioxid' jelentésben is előfordul (MTsz. i. h.). Úgy látszik, a kendőzőszer nevén egyes méregkeverők vagy házaló kereskedők ezt az igen erős mérget is árusíthatták (vö. Révai Nagy Lexikona XVII, 553).

Tolnai Vilmos aradi feljegyzése alapján a MTsz. a *szerecsika*-nak 'vmi hashajtószer' jelentését is nyilvántartja; ennek a jelentésnek a megbízhatóságát illetően azonban két- ségek merültek fel (Nyr. XXXVIII, 19).

A *szerecsika* vizsgálatába be kell vonnunk a moldvai Szabófalván feljegyzett *szersisika*, *szeresika* 'citromsó'-t is (WICHMANN: NyK. XXXVII, 157; Nyr. XXXVII, 201; CsángSz. 132; vö. TREML: MNy. XXVIII, 173).

2. A *szerecsika* eredetéről kétféle vélemény ismeretes. ALEXICS GYÖRGY (Nyr. XXXVIII, 19) és WICHMANN GYÖRGY (NyK. XXXVII, 157; Nyr. XXXVII, 201) szerint az aradi stb. *szerecsika* és a moldvai csángó *szersisika*, *szeresika* a román *sărăciță*, *sărăciță* 1. (kicsinyítve) 'só'; 2. '(fehér) arzénikum'; 3. 'higanyklorid'; 4. 'citromsó'; 5. 'homoki ballagófű; Salsola Kali' (TIKTIN II, 1367; Diç. limb. rom. lit. cont. IV, 32) átvétele a megfelelő 2., 3., illetőleg 4. jelentésben. — Ez a származtatás hangtani, jelentéstani és szóföldrajzi szempontból egyaránt kifogástalan. A román *sărăciță* azonban nem a szláv *sěra* 'kén' főnévből alakult, ahogyan ezt ALEXICS (i. h.) gondolta, hanem eredeti román

¹ A szamosháti adatokra SEBESTYÉN ÁRPÁD hívta föl a figyelmemet.

szó: a latin *sal* 'só' folytatásának, a *sare* 'ua.' főnévnek kicsinyítő képzős származéka (MEYER-LÜBKE, RomEtWb.³ 622; TIKTIN: i. h.).

KNIEZSA ISTVÁN (SzlJsz. I, 500) a *szerecsiká*-t a szerb-horvát *siridžik* 'fehér arzénikumból készült fehér arcfestőszer' (VUK⁴ 703; IVEKOVIĆ—BROZ II, 401; RISTIĆ—KANJGA II, 950; HASz. XV, 53); 'mercurium sublimatum' (POPOVIĆ² II, 375) főnévvel veti össze, és szláv jövevényszavaink közé sorolja. A szerb-horvát *siridžik*-et KNIEZSA ismeretlen eredetűnek tartja, és kérdőjellel utal a *saradžika* 'gyöngyvirág; *Convallaria multiflora*' (HASz. XIV, 639) növénynévre. — Minthogy a fentebb vizsgált, nagy területen használatos román *săricică*-nak biztos etimológiája van, a szerb-horvát *siridžik* pedig maga is jövevénynek látszik a szerb-horvát szókincsben, valószínű, hogy a szerb-horvát *siridžik* a magyar *szerecsiká*-val közös forrásra, a román *săricică*-ra megy vissza. A *saradžika* a török eredetű *saradža* 'véres hasmenés; görvélykór; lóbetegség' származéka; a gyöngyvirágot ugyanis gyógyszerül alkalmazták e betegségek ellen (HASz. XIV, 639).

A *szerecsiká*-t román jövevényszavaink között kell nyilvántartanunk.

3. A *szerecsiká*-nak a MTsz. szerint 4. jelentése is van: *szerecsika(-alma)* 'kívül zöldes, belül narancssárga, igen fűszeres ízű alma'. Ez azonban nem tartozik az itt tárgyalt *szerecsiká*-hoz, hanem teljesen különböző eredetű homoníma. A *szerecsika*, *szerecsika*, *sarčika*, *serčika* változatokban ismeretes almanév a szerb-horvát *střika* 'ua.' átvétele (ALEXICS GYÖRGY: Nyr. XXXVIII, 18–9; KOVÁCS MÁRTON: Nyr. XXXIX, 259; HORGER: MNy. XXVIII, 38; KISS LAJOS: MNy. V, 150–1). KISS LAJOS

Korosként. E szó gyakori a XVI. században. Később is több szótárunkban említik (PP., PPB., BALL., CzF.). Legkorábbi előfordulásai: 1530: „. . . Solgalamatath *korosskenth* ayanlom. . .” (LevT. I, 6); 1550: „. . . kegyelmednek annyžęę ezeben nýnthen, mint ennekem *koroskenth*” (RMNy. II/2, 74); 1557: „Ležen erre ez nepe nýwcz Mwłtra Mester, kýk *koroskenth* az nep kezeth ležnek. . .” (RMNy. II/2, 131); 1573: „. . . ez gonos atkozot fžarka chiak hazud es azon gondolkodik *koroskenth* hagi im kóztwnk haborufagot fžerezhette.” (RMK. V, 113).

E példákbló kielemezhető a szó jelentése: 'mindenkor, állandóan, mindig' (vö. NySz.). Ugyanebben a jelentésben már a XV. század végén felbukkan a *koronként* szó: ÉrdyK. 60b: „Az wtolsó kyrthnek zozattya *koronkeed* fylembe zenghedőž” (NySz.); VirgK. 139: „*Koronkeed* czaczoguan semi tytkoth ne legyen amyth hálnak.” (NySz.).

A *koronként* napjainkban is használatos, mai köznyelvi jelentése: 'időnként, néha-néha' (BALASSA). PÁRIZNÁL még 'mindig, állandóan' jelentésben szerepel (PP.). E szó tehát ugyanolyan jelentésváltozáson ment keresztül, mint a *hébe-hóba* (vö. ZOLNAI: Nyr. XXI, 101).

A *korosként* kiveszté nyelvünkbló, nyelvjárásaink sem ismerik (vö.: BALASSA; MTsz.). Egykori megléte azonban felveti a kérdést: hogyan keletkezett, milyen kapcsolatban állt a *koronként*-tal? Alakváltozata-e annak csupán, vagy tőle függetlenül jött létre? Két feltevést kockáztathatunk meg.

1. A *korosként* -ként-je módhatározórag, mely a *kor* főnévnek a denominalis nomenképző -s-sel alkotott származékához, a *koros*-hoz járult. Az -s képző ez esetben több funkció szövédményeként jelentkezhett: egyszerre a valamivel való ellátottságot és a gyakoritást fejezhette ki (vö. D. BARTHA, Szóképz. 108). Hogy az utóbbi is érvényesülhetett, azt a szó 'állandóan' jelentése teszi érthetővé.

A -ként módhatározórag azonban csak a nyomtatványok korában kezd gyakoribb használatúvá válni, korábban főképp csak névmásokhoz, névmásszerű szókhoz járult (vö. BERRÁB, TörtMondt. 39). Ez csökkenti annak a valószínűségét, hogy a *korosként* szóban már vele találkoznánk.

2. Valószínűbbnek látszik, hogy *korosként* szavunk a *koronként* alakítani változata. Utóbbi bizonyíthatóan régebbi, s nyilván eredetibb is. A szó két *n*-je disszimilációsán távolíthatta egymást, legalábbis bizonyos hajlamot teremthetett erre. Így aztán alakítani analógiás hatásra a szó első *n*-jét könnyen válthatta fel *s*. Az analógia említésénél gondolhatunk mindjárt az 'idős, éltes' jelentésű *koros* szóra, mely szintén gyakori a XVI. században, de olyan alakulásokra is, mint például *korosbeli* 'korbelti' (vö. Born: KTud. 20: „Mellyben nem czac az gyermetske, hanem minden *korosbeliek* is tanyitatnac”: NySz.).

A *korosként* kezdetben minden bizonnyal egy nyelvjárás sajátja volt (helyhez egyelőre nem köthető), a XVI. század végére azonban már behatolt a nyelvjárások fölé emelkedő, akkor kialakuló irodalmi nyelvbe is. LŐRINCZ JENŐ

Séra. Nemrég bizonytalankodva nyilatkoztam *Szerafi* Péter nevééről (MNy. LIII, 478). MARJALAKI KISS LAJOS szíves értesítése nyomán azonban bizonyossá lehetünk eredete felől. Felhívta ugyanis a figyelmemet SZENDREI JÁNOS munkájára, s ebből veszem: 1561. szeptember 9-én kelt levelével Ferdinánd király „totalem domum et curiam civilem Christophori *Seraphin* in oppido Miskovez” megnemesíti (Miskolcz város története III, 222); 1563: „Item sunt domus nobilium in eodem oppido . . . 17. Christophori *Seraphin*” (i. h. 233). Ugyanő 1580-ban több társával együtt egy színvai malom jogát kéri a császártól (i. h. 254). 1599-ben *Seraphin* Zsuzsánna zálogba ad egy szőlőt (i. m. II, 122). 1698-ban szerezte meg a város *Seraffi* Dorkó maradékaitól a Pecétől a piacig terjedő nagy kúriát (i. m. II, 230). Ehhez KISS LAJOS leveléből még a következőket fűzök: „A *Seraphin* család csak a XVI. század közepén került Miskolcra, valószínűleg Eperjesről vagy Kassáról. 1702-ben említik a »*Serafi* fundus«-t, amely azonos a Dorkó leszármazottaitól vett telekkel, és ezen állott a XVII–XVIII. században a város egyik mészárszéke és kocsmája (ma Széchenyi utca 9.). Más *Séra*, *Serafi* nevű család nem volt 1702-ig Miskolcon. A család nevét általában *Serafi*-nak mondták és írták.” A *Seraffi* vezetéknev tehát valóban a *Seraphin*-ből való — az adatok szerint XVII. századi — elvonás eredménye. — Itt jegyzem meg, hogy 1586-ban Tolna városának tanítóját *Szarafi* Ferencnek hívták (FRANKL VILMOS, A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Bp., 1873. 167).

Még néhány XVI–XVII. századi adat névgyűjteményemből: 1497–1523 között szerepel Szegedi *Szeraphin* csanádi olvasókanonok, majd kispépost (JUHÁZS KÁLMÁN, A csanádi székeskáptalan a középkorban. Makó, 1941. 38, 44, 154), aki 1513-ban Bécsben tanult (FRANKL i. m. 224), 1526-ban „Georgius *Seraphin*” iratkozik be a bécsi egyetemre (uo. 229), 1538: *Seraphinus* György, 1558: *Seraphinus* Bálint tanít az erdélyi Besztercén (uo. 79), 1568: Lőcse városa Thurzó Elek alapítványából Rudloff Jánost és *Szeraphin*-t Vittenbergában taníttatja (uo. 199), 1580 körül működött Daróczy *Szeraphin*, Bereg megye alispánja (Turul XXIII [1905.], 23), akinek nyelvjárásával újabban PAPP LÁSZLÓ foglalkozott (NytudÉrt. 19. sz. 48 kk.), 1595-ben Guary Pál tiltakozik Hollósy *Seraphinné* Tarródy Margit ellen (BALOGH GYULA, Vas megye nemes családjai 65), 1641: *Sera* Márton kecskeméti lakos (TörtT. 1884: 95), 1699: *Séra* István zalánfalvi nemes (BARABÁS, SzékOkl. 387), 1705: *Seraphin* Mátyás brassói német polgár nemességet kap (ILLÉSSY—PETTKÓ, A Királyi Könyvek 280), ugyanekkor *Séra* Mátyás a „nagyaságos fejedelem” miskolci gyalogseregében szolgál (SZENDREI i. m. III, 419).

A moldvai Szaloncon szerepel „*Sira* Ianosne Vidua” (MIKECS LÁSZLÓ, A moldvai katolikusok 1646–47. évi összeírása 25). E nevet a kiadó a *Sára* női keresztnév alakváltozatának tartotta (14, 60). Azt hiszem, jóval nagyobb valószínűséggel kapcsolhatjuk a *Séra* férfi keresztnévhez, amelyet ugyanebben a században a székelyudvarhelyi járásban fekvő Farcádról ki is tudunk mutatni (SzékOkl. V, 308; vö. MNy. LIII, 478).

MIKESY SÁNDOR

Muszáj. LOVÁNYI GYULÁNAK e szavunk történetéről írott cikke (MNY. XLIII, 142–4) óta senki sem kétkelhet benne, hogy *muszáj* szavunkat tévesen tekintették régebben (LEHR: MNY. XI, 184; TOLNAI: MNY. XXX, 56) „a szabadságharcot követő önkényuralom nyelvi maradványának”. LOVÁNYI ugyanis kifejtette, hogy e téves föltevésnek nemcsak a múlt század második felében közölt népnyelvi adatok gazdagsága mond ellent, hanem az is, hogy a *muszáj* népnyelvi használatát igazoló adatok tekintélyes részben olyan szólásmondások, amelyek a szó régebbi átvételét mutatják. Ezenkívül egy 1835-ből való irodalmi adattal azt is igazolta, hogy szavunk már a reformkori irodalom nyelvében is felbukkant. Mindezek ellenére LOVÁNYI az a megállapítása, hogy „a *muszáj* a német katonai nyelv közvetítésével került be nyelvünkbe, valószínűleg a XVIII. században” (i. h. 144), csupán feltevésnek tekinthető, minthogy a szerző ezt az állítást egyetlen adattal sem igazolta.

A következőkben a *muszáj*-nak néhány olyan régi előfordulását szeretném bemutatni, amely LOVÁNYI minden tekintetben helyes feltevését most már beigazolt tényként állítja elénk.

Adataim közül a legrégebbi egyszersmind a legérdekesebb is. Ez mintegy „in statu nascendi” mutatja szavunkat, azaz bepillantást enged a német *muß sein* > magyar *muszáj* átvételnek abba a szakaszába, amikor kifejezésünk már nem tekinthető német szó szerkezetnek, de még nem is egészen magyar szó. Az adat a „Mátyási József verseinek folytatása” című könyvben (Vác, 1798. 245) található, mégpedig abban az 1791-ből keltezett verses levélben, amelyben a szerző bécsi és kelet-magyarországi utazásáról számol be. Utazása során eljut Mátyási Debrecenbe is. Itt „Egy kérdéslen Lokaj” beszél el neki a városban nemrég nagy pusztítást okozó tűzvész következményeit, azt tudniillik, hogy mivel a debreceniek a németeket — nyilván a városban állomásozó német katonákat — gyanúsítják a gyújtogatással, „In enim pudok ki-finni sem merik, Mert a’ ménki pimafz nat pot ádon ferik”. A továbbiakban azután azt meséli el a „lokaj”, hogy egy éjjel kiáltozás támadt a város utcáin, mert egy nagy fehér komondort láttak szaladni, és valaki azt kiabálta, hogy „Iftem ufse Nimet alz kutja mek-fálta”. Végül pedig így jellemzi a helyzetet: „Mik most-is a’ Purker anni harak lenni, *Musz* szájn egils Scatron Fáros kifil menni”.

Jellemző, hogy Mátyási egy tört magyarsággal beszélő ember szájába adja *muszáj* szavunk előzményeit, akiről csak annyit tudunk meg a szövegből, hogy egy plundrában, bugyogóban járó „lokaj” volt. A *lokaj* tudvalevően a *lakáj* elavult alakváltozata (NySz.), és amint a NSz. egyik idézetéből kiderül, e szavunknak régebben nemcsak ’előkelő uraság szolgálatában álló libériás inas’, hanem ’tisztiszolga, csicskás’ jelentése is volt: 1790: „De e’ valami nagy tiszt lehet ám, mert izéje-is van neki, no mitsoda tsak? . . . *lokájja* vagon. E’ nyilván vagy kapitány lesz, vagy Generál, vagy éppen káprál” (Ismeretlen szerző: A’ nevelők 27). Nos, a Mátyásitól szerepeltetett „lokaj” is nyilvánvalóan a Debrecenben állomásozó német lovasszázad („Scatron”) egyik tisztiszolgája, aki már úgyahogy megtanult magyarul, de még német szavakat is kever beszédébe, és úgy használja a *musz* szájn-t, hogy az hangalakját tekintve még csaknem teljesen azonos a német *muß sein*-nal, mondatbeli szerepét illetően azonban már éppúgy viselkedik, mint az egyetlen szóvá összeforrt és kezdetben csupán ragozhatatlan állítmányként használt *muszáj* szavunk. (A *muszáj* szófaji alakulásáról l. BÁRCZI: MNY. XLIV, 91.)

Meglepően hasonló stilisztikai cézzal, ugyancsak egy hibás magyarsággal beszélő német katonát játszó ember szájába adott szövegben használja szavunkat Fazekas Mihály is. Lúdas Matyija első kidolgozásában, 1804-ben még így írta meg a felcserséget kitanult Matyinak Döbrögi falujában érkezését: „Mikor osztán Döbrögi úr falujába jutott,

¹ A jelzett könyv szerzője Fejér György. — B. L.

tüstént kalaúzt kért. Mert ő, úgymond, mostan futva megy a generálist Meggyógyítani, kit a ló összetiport.” (ÖM. JULOV VIKTOR—KÉRY LÁSZLÓ kiad. I, 296.) A tíz évvel későbbi; második kidolgozásban, amelyben már a nyelvi eszközökkel való hangulatkeltés és jellemzés eszközeit fejlettebb formában alkalmazta Fazekas, ugyanez a rész így hangzik: „mikor osztán Döbrögöt érte, Ott a bírótól katonás hangon kalaúzt kért, *Mert ő menni m u s z a j n Szakkerment a Generalis, Quartély aki betegh.* (Hihető abban az időben Tör-tént volt e' meg, mikor a sokféle keresztés Ponyva hadak szanaszét kóborlották be hazánknak Nagy részét.)” (I. h. 171.) A Lúdas Matyinak a Fazekas tudta nélkül megjelent első kiadásában Matyit német felcsernek nevezi a bíró, az átdolgozott, második kiadás nem említi Matyi nemzetiségét, a Döbrögihez futó bíró csak azt jelenti a földesúr-nak, hogy „hadi orvosló” érkezett a faluba. Matyi tört magyarsága azonban — meg a zárójelbe tett, burkolt célzás a „sokféle keresztés Ponyva hadak”-ra — éppen eleget mondott a XIX. század eleji olvasóknak Matyi nemzetiségéről.

Ha Fazekas a Matyi szavait függő beszédként idéző másfél sornyi mondatba jónak látta a *muszajn* szót is belevenni, e szó használata kétségtávolú igen jellemző lehetett a hazánkban állomásozó osztrák katonák német kifejezésekkel kevert magyar beszédére. De aligha lehet pusztán véletlennek tekinteni azt is, hogy *muszáj* szavunk legrégebbi adatait éppen a Debrecenben tanult és egy debreceni „lokaj”-t beszéltető Mátyási Józsefnek, valamint az ugyancsak debreceni Fazekas Mihálynak egy-egy műve őrizte meg szá-munkra. Aligha elhamarkodott következtetés mindebből azt levonni, hogy szavunkat nem a magyarországi németiségtől vettük át, de meg nem is az ország nyugati szélein az osztrákokkal való közvetlen érintkezés a *muszáj* szó meghonosodásának az útja, hanem — amint ezt már LOVÁNYI is jól sejtette (i. h. 144) — a hazánkba vezényelt osztrák katonák terjesztették el nálunk a szót. Mátyási *muiz száj*n és Fazekas *muszajn* adata egyébként azért is fontos, mert arra figyelmeztet, hogy a szóvégi *n* a magyarban kopott le a *muszáj*n ~ *muszajn*-ról, nem pedig abban a bajor—osztrák nyelvjárásban, amelyből — mint PERZ vélte (MNY. XXIII, 144) — szavunkat vettük.

A NSz. cédulaanyagában, amelyben egyébként a fentebb tárgyalt Fazekas-idezet is megvan, még két, a LOVÁNYITÓL említettnél régebbi adat található a *muszáj*-ra. Az egyik egy valószínűleg soha elő nem adott Kotzebue-fordításból való, amelyben egy tánemester-nek álcázott szolga használja szavunkat: 1805: „Uram? az Urnak fzükséges tántzolni. Az Urnak kell 's *muizaj* tántzolni. Mert az Ur egy Gavallér” (Farkas Károly: Multságok 197). A másik pedig a hódmezővásárhelyi születésű vándor népköltőnek, Berei Farkas Andrásnak a hajdúszoboszlói tanács ellen írott moeskolódó hangú verses önéletrajzának abból a részletéből való, amelyben azt mondja el, hogyan itatta le az őrzésére rendelt porkolábot ecetes pálinkával, amelybe még reszelt tornát és gálíckövet is kevert: 1810 körül: „Ily erős italok úgy véltem majd fejét Jól el-rézfegítik, 's el vezfi erejét. *Muszáj* volt meg inni ámbár szabadkozott, Mikor felhajtotta fzeme is kaprodzott” (A' lói-tanáts 60). — Mindkét adat azt mutatja, hogy szavunk a XIX. század elején nem volt a szoro-sabb értelemben vett irodalmi nyelv szava, és ha már fel-felbukkan is nyomtatott szöve-gekben, akkor vagy alacsonyabb társadalmi helyzetű ember beszédében fordul elő, vagy pedig olyan, félig-meddig ponyvairodalmi szövegekben találkozunk vele, mint amilyen Farkas András fentebb idézett írása.

O. NAGY GÁBOR

Furdancs. Gyermekkori környezetem szókinéséből, a dési nyelv asztalosságbeli mesterműszavai között régóta ismerem e szót 'hajtogató fúró; Bohrwinde' jelentésben. — A *furdancs*-ot mind az EtSz. összes jelentéseivel együtt (három fő és több aljelentés), mind a SzófSz. jelentés nélkül külön címszóban tárgyalja. Ez utóbbi — a szűkre szabott keretek miatt alig három sorban — „a népnyelvből, a *fúr* ige származéka” utalással

szótározza a szót. Az EtSz. már egy teljes hasábon összefoglalja mindazt, amit első előfordulására, jelentésére és alakulására nézve az addigi vizsgálódások eredményeinek felhasználásával elmondható.

Mint hogy oklevélszótári anyaggyűjtésem rendjén magam is találkoztam a címbeli szóval, az első előfordulás, a szó alakváltozatai és a magyar szófejtő irodalomban való első jelentkezése tekintetében az EtSz. és a SzófSz. megfelelő címszavát a következő megjegyzésekkel egészíthetem ki:

A) Mindkét szótár — nyilván a NyÚSz. útmutatása alapján — a szóra legrégebbi előfordulásként csak MÁRTON JÓZSEFnek 1799-ből való szótári adatát idézheti. Erdélyi oklevélszótáram cédulaanyagából azonban ennél jóval régebbi első előfordulásra is említhetek, igaz, csak egyetlen példát. Kolozsvár város ó-levéltára egyik 1622-i hagyatéki leltárában fel vannak sorolva néhai Tótházi Eötvös Mihály ötvösműszerei. E felsorolásból jegyeztem ki az eddig legrégebbinek minősülő következő adatot: „Egj *furdancz* tt. f. — d.¹ 16... Egj keözep zereö furu tt. f. — d. 32. Egj kwössöb furu tt f. — d 20” (A kolozsvári Állami Levéltár. Kolozsvár város ó-levéltárában Régi Divisionalis Levelek I. köt. 119. sz.). Ezen kívül — egyelőre jórészt rendezetlen cédulaanyagomból — csak két késői, XIX. századi adalékra hivatkozhatom. Egy 1820-ból való, asztalos eszközök összeírását tartalmazó marosvásárhelyi leltárból írtam ki ezt: „Két *furdantz*” (EM. Marosvásárhely város levelei). Kolozsvárról is ismerem az 1850—1851-ből való következő adalékot: „Két *furdancs*, öt Tökével” (EM. Szathmári lev.). Ezek után nyilvánvaló, hogy az erdélyi és az Erdélyen kívüli levéltári anyagból még kerülhet elő sok 1622 utáni, XVII—XVIII. századi, sőt szerencsés esetben az eddig legrégebbinek minősülnél is régebbi okleveles adat.

B) Az 1820-i marosvásárhelyi adalék késősége miatt ugyan nem jelentős, hangalakja tekintetében azonban figyelemre méltó, hogy a szóvégi *tz*-je csak *c*-nek olvasható. Ha ez a forrásban nem elírás *ts* vagy *cs* helyett, ebben az adatban egy eddig nyilván nem tartott *c*-s változatot (*furdanc*) kell egyelőre egyetlen adattal igazolhatóan számon tartanunk.

C) Miután az EtSz.-ban MELICH JÁNOS jelzi, hogy maga a címbeli szót a *fúr*, illetőleg a *furdal* ige *-ancs*, *-áncs* képzős származékának tartja, végigtekint a címszóra vonatkozó szófejtés szegényes történetén is. A tőle adott, kétségtelenül ma is elfogadható (vö. SzófSz.) magyarázat mellett „másképp” utalással, s így alkalmasint e magyarázat lehetőségével is számolva HORGER ANTALnak arra a véleményére hivatkozik, hogy a *furdancs* egy előbbi **furdal-cs* (?) -ből is származtatható; megokolt, hogy a HORGERTől nyilván képzőnek tartott *-cs* elemet MELICH (?) -lél közli. Elkerülte azonban mind HORGER, mind pedig az EtSz. figyelmét az, hogy ezt a szófejtést HORGER (1936.) előtt már több, mint egy századdal, 1833-ban KASSAI JÓZSEF is megpendítette. Ő a *Furdants* címszó alatt a tőle a bodnár- és puszkaműves-mesterségből, valamint a növényrendszertanból ismert jelentéssel közölt szóra nézve *J e g y z e t*-ben ezt mondja: „*Furdants*, Szurdants, ez helyett lett *Furdalts*, Szudalts (!), az *L.* betű fel tserélve *N*-nel.” (KASSAI II, 228.) Ez — természetesen a HORGERÉNél jóval kezdetlegesebb fogalmazásban — lényegében az övével azonos szófejtő kísérlet. Megjegyzem, hogy mivel deverbális *-cs* névszóképzőnk nincs (így a ?-ből ítélve az EtSz. is), a HORGER és most már a KASSAI szófejtésével szemben még akkor is elfogadhatóbbnak látszik az EtSz.-beli magyarázat, ha a LACZKÓ GÉZA (Nyr. XXXVI, 300—1) nyomán SZENDREY ZSIGMONDTól (MNY. XXV, 108—9) ide vonatónak tartott példák egyikét-másikat nem is lehet minden fenntartás nélkül *-ancs*, *-encs*, *-áncs* végű (képzőjű?) deverbális származékknak tekinteni.

D) Úgy gondolom, egy ezután készítendő teljes magyar szófejtő szótárban ajánlatos volna a jelentések felsorolását nem a 'csipkedő, másokba belekötölözködő, másokat

¹ Az *f.* a *floreni* és a *d.* a *denarii* rövidítése; a *tt*-szerű jelet nem tudom feloldani.

bosszantó (ember)' jelentéssel kezdeni (így EtSz.), hiszen ez minden valószínűséggel csak másodlagos. E jelentés különben is csak a MTsz.-ből való egyetlen adattal igazolható, de ott — szóbeli közlésből — utolsó, 5. értelmezésként, a konkrét jelentések felsorolása után áll. Az ÉSz. is — helyesen — utolsóként, tájnyelvinek minősítve szótározza ezt a jelentést.

E) Lehetséges, hogy a *furdancs* szónak ez az emberi természetre vonatkozó jelentése nincs is történeti kapcsolatban a szó eszköz-jelentésével, hanem olyanféle önálló alakulat, mint a *szurkálódó*, *bojtorkodó*, (mindenkibe) *beleakaszkodó* és társai, csak persze más képzős származék. Szerintem azonban ebben az esetben sem ajánlatos elsőként szerepeltetni e ritka, egy zártabb földrajzi területről (Székelyföld), sőt csak egyetlen közlésből ismert jelentést azokkal a jóval gyakoribb jelentésekkel szemben, amelyek közül nem egy a magyar köznyelvben vagy legalábbis a mesterségek nyelvében széleskörűen ismert.

Utolsó észrevételként megjegyzem, hogy az EtSz. ugyan az egyes jelentéseket a műszaki életben, a nyelvjárásokban, illetőleg a régiségben használatosnak jelzi, viszont némi következetlenséggel nem jelöli a 'Pholas dactylus' jelentés esetében az állattan körében való használatot. ECKHARDT SÁNDOR azonban — szerintem helyesen — minden különleges körre utaló jelzés nélkül veszi fel a címbeli szót (MFRsz.), hiszen 'fűrészkezelés' jelentésében e szó már bátran köznyelvnek tekinthető. Ezt bizonyítja valamilyen az is, hogy a Szófsz. nagyon körültekintően megválogatott anyagában külön címszóként helyet kapott e szó.

Tanulj tinó. . . Az így kezdődő szólás a magyar köznyelvben annyira általános lehet, hogy e kezdősorokat ki-ki magában bizonytalán rögtönösen kiegészíti, teljessé teszi az . . . *ökör lesz belőled* befejezéssel. E sorok minden olvasója ugyancsak közvetlenül érti e szólás jelentését, illetőleg ismeri alkalmazási körét, s így megerősíthet engem abban a vélekedésemben, hogy e szólást többnyire kedélyeskedő, évelődő, tréfálkozó értelemben olyan serdülő korban levő legénykével kapcsolatban szoktuk emlegetni, akiknek szellemi fejlődésében valamelyest bizakodhatunk. Nem lehet ugyan gyakori, de használatos e szólásnak egy enyhébben-vaskosabban gúnyos, sőt becsmélő jelentésváltozata is. Ez esetben a „kitüntetett”-tel kapcsolatban a szólás alkalmazója körülbelül azt akarja kifejezni, hogy a szóban forgó süvölvénytől gyenge szellemi képességei miatt tudásbéli öregbedést nem, csak éveit számának gyarapodását várhatni. Ezt a véleményt aztán ki-ki a „megtisztelt”-re nézve nem éppen hízelgő eszmetársítással a 'juvencus; junger Ochs' jelentésű *tinó* és az *ökör* 'bos; Ochs' együttes emlegetésével az itt szemügyre veendő szólás alkalmazásával gondolja legjobban kifejezhetőnek. Mindez az e szólással élők gondolatában ilyen formában alig-alig fordulhat meg. Használjuk ilyen vagy olyan jelentésárnyalattal, „kedveskedve” vagy — jóval ritkábban — gúnyosan, becsmélően e szólást, de a pontos jelentéssel s még kevésbé azzal, hogy a szólás maga miként keletkezett, aligha törődünk.

Az eredetet már a szólásban előforduló két állatfajta neve miatt is az állatgazdálkodás körében kell keresnünk. Minthogy még nem is olyan régen a földművelés különböző, nagy erőfeszítést kívánó munkamozzanatainak és a teherhordásnak végzése kizárólag állati erővel történt, a fiatal állat járomba, hámba szoktatása vagy nyeregbe törése rendkívül fontos feladat volt. Ha eljött az ideje, a tinót, illetőleg a csikót éppen ezért a *t a n í t a n i* kezdték úgy, hogy a járomban vagy hámban való húzást már *m e g t a n u l t* ökörrrel, illetőleg lóval fogták össze. Érthető, hogy a régiségben a *t a n í t á s*, szoktatás eredményeként járomba, hámba már beleszokott, illetőleg a nyeregbe már betört állatot a *tanult*, a teherhordásba még bele *n e m t a n u l t* állatot pedig *tanulatlan*

jelzővel illették. Néhány válogatott régiségbeli példa bizonykodjék erről: I. Rákóczi György Fogaras várához tartozó birtokainak egyik 1647-i állapotsszeírásában például ez olvasható: „Harmadfwre meneő űszeő tinok... Summa no. 28. Harmadfwre meneő tulkok... Summa no. 34. Jarmos eökreök... Summa no. 3. *Tanulatlan eökreök*... Summa no. 8, Herelt Bikak... Eöteödfw tulkok Summa no. 7. Negiedfwre keleő tulkok... Summa no. 11. Bikak... Summa no. 4.” (MAKKAI LÁSZLÓ, I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai [1631–1648.]. Bp., 1954. 453–4).¹ Egy másik, 1648-ból való fogarasföldi urbáriumban ismét ezt látom: „Majorsagh marhak Az sarkanyi majorban.. Jármás ökrök, kit ez el mult ősszel *tanyítottak*, vagyon no. 59. *Tanulatlan öregh ökör* vagyon no. 19. Negyed evi ökör tulyok no. 9. Harmad evi ökör tulyok no. 15. Harmad evi ünő tino no. 18. Tavalyi ökör boriu no. 19. Tavalyi ünő boriu no. 20.”; „Mondran² vagyon... Eöregh *tanulatlan ökör* no. 6.” (MAKKAI i. m. 524.) A Rákóczi-birtokok Mezőörményesen és Kóródszentmártonban³ 1646-ban összeírt állatállományában az „Eökreök és tulkok” registromba vétele rendjén ezt jegyezték fel: „... Meczetet nagh marhak... az 67 majorsagh tulkokon küül ereögh eökreök, *tanulatlanok* no. 14. Ketty *tanult* az beressek kezeknel.” (MAKKAI i. m. 601.) Még csak erdélyi oklevélszótári gyűjtésem egyelőre rendezetlen cédulaanyagából véletlenül élm vetődő egyetlen ide vonható adalékot idézek a fogarasföldi Porumbák egyik, 1676. esztendőbéli fejedelmi állapotsszeírásából: „Örög *Tanult Tulok* nro 3 *Tanulatlan örög tulok* nro 4.”

Nemcsak a legfontosabb igásállat (tinó, ökör) lehetett *tanult*, illetőleg a járómba nem szoktatott *tanulatlan*. A nyeregbe tört vagy hámba *betanított* lóra is alkalmazták a *tanult* minősítést. Ha a járómba szoktatás, illetőleg nyeregbe törés még nem történt meg, a lovat, csikót *tanulatlan*-nak mondták. Például egy 1680 tájáról való erdélyi fejedelmi ménés-összeírásban a Görgényből való gyermeklovak (= másfél—öt éves csödöresikók) között egyikről ezt jegyzik meg: „Egy pej régi, mellyel több *Gyermeklovakat tanították*” (l. tölem: A gyermekló és rokonsága: A kolozsvári V. Babeş és Bolyai Egyetemek Közleményei. Társtud. sorozat. I (1956.). 1—2. sz. 239; l. még MNy. LV, 529—31). Ide vonható egy 1725-ből való udvarhelyszéki forrásból tölem kijegyzett következő adalék is: „az *Tanolt Szürke gyermek lo*” (i. h. 244). Pusztaszentmiklósról⁴ 1757-ből származó adat ez: „Egi fejer 4 es(zten)dos *Gyermek lo tanolatlan* Nro. 1” (i. h. 245—6). PÁPAI PÁRIZ FERENC egy szótári adata azt bizonyítja, hogy még a vadászatra betanított ragadozómadarakat is *tanolt* (~ *tanult*) jelzővel illették. Nála ugyanis *Tanolt olv*-ről olvasunk (PP. m.¹ és a többi kiadásokban is).

Az itt elősorolt, más forrásokból még bizonytalannal szaporítható adatok — azt hiszen — éppen eléggé bizonyítják, hogy a régiségben valóban gyakran beszélhettek az állat, főként a tinó és az ökör *tanítás*-áról, illetőleg *tanult* vagy *tanulatlan* voltáról. Éppen ezért könnyen érthető, hogy már viszonylag korán találkozunk az állatgazdálkodás körébe tartozó szóláshasonlatokkal. Például FÉLEGYHÁZI TAMÁSNAK egyik 1583-ban Debrecenben megjelent vallásos munkájából a NySz. ezt idézi: „Meggzelidültem mint az *tanulatlan tulok*.” (Ez ellentétes jelentéssel éppen vadászra, fékezhetetlenségre utalhat.) PATHAI ISTVÁNNAK egy 1643-ban Gyulafehérvárott közzétett vallásos művéből való ez a részlet: „Te benned olyan természet és tudatlanság vagyon mint imez *tanulatlan gyermeklóban*” (id. a NySz.). — Mivel az állatok *tanítás*ának, ille-

¹ Az összeírás adatait — helykímélés céljából — céljaimnak megfelelően kihagyással használtam fel. A kihagyások helyét... jelzi.

² Mundra (Fogaras m.).

³ Az előbbi Kolozs, az utóbbi Kisküküllő megyei település.

⁴ Ez később Kerelőspatakba (Torda-Aranyos m.) olvadt bele.

tőleg t a n u l á s á n a k kérdése a nagyállattartó magyarság körében érthetően minden időben rendkívül fontos volt. nincs semmi meglepő abban, hogy már elég korán a címszóul írt átvitt értelmű szólás keletkezett és általánosan használttá vált. A szólás jelentkezését kutatva, már M a t k ó I s t v á n n a k 1668-ban Sárospatakon kiadott Bányászcsákányából idézhető a szólásnak ez a régiesebb változata: *Tanoly tino, ökör léssen belöled* (id. a NySz.). E szólás megvan ugyan KIS VICZAY PÉTER Adagiájában (Bártfa, 1713.) is, de ott — noha a NySz. utalása alapján azonos alakot várnánk — e szólás már újabb formájában jelentkezik. Íme a KIS VICZAYból ide vonható rész: „Difcat, qui nefcit, uā fic fapientia crefcit Tudatlan tanólyon 's könyveket olvafson, így fizez bőltsefeket. (*Tanuly tino okor lesz belöled.*)” (I. h. 122; KIS VICZAYban a magyar szöveget egészében dölten szedték, magam azonban — céljaimnak megfelelően — csak a vizsgált szólást emeltettem ki így.) Amellett, hogy KIS VICZAY adata e szólás első kodifikálását jelenti, azért is érdekes, mert itt már a szólás mai formája jelentkezik. Ezutáni adataink a szólásnak csak ilyen alakjáról tanúskodnak. Így fordul elő DUGONICS ANDRÁSNÁL (Magyar Példabeszédek. Szegeden, 1820. II. rész 133) és CzF.-nál. MARGALITS EDE is KIS VICZAYra hivatkozva így foglalja bele gazdag közmondás-gyűjteményébe (Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Bp., 1896. 704–5). A szólás ebben a formában szállott át korunkra is: így ismeri HERMAN OTTÓ (A magyar pásztorok nyelvkincese. Bp., 1914. 39), és így került bele legutóbb ECKHARDT SÁNDOR Magyar–francia Szótárába is (l. ott *tino* al.).

SZABÓ T. ATTILA

Minden út Rómába vezet. I. Ennek a közmondásnak megfelelői szinte minden európai nyelvben megtalálhatók. A németben (*Alle Wege führen nach Rom*) éppúgy, mint a franciában (*Tous (les) chemins vont à Rom*), vagy az angolban (*All roads lead to Rome, There are many roads to Rome*), az oroszban (*Все дороги едѣм в Рим*) vagy akár a lengyelben (*Wszystkie drogi prowadzą do Rzymu*).

A közmondást a k ö z t u d a t általában a latinból, pontosabban a klasszikus latinból származtatja. Az egyetlen tudományos igényvel készült — de népszerűsítő — forrásmunka, mely tudomásom szerint e közmondás eredetével is foglalkozik, SZÉCSI FERENC Szállóigék című könyve. A közmondásról itt a következőket olvashatjuk: „Eredete kétségtelenül a n a g y r ó m a i v i l á g b i r o d a l o m k o r á b a n keresendő, amikor a világ minden tájáról vezető utak a birodalom fővárosában találkoztak” (Bp., 1936. 97; a kiemelés tőlem.)

A feltevést bizonyítani látszik az a tény, melyet a köztudat mint perdöntő bizonyítékot hozza is csatol az eredettel kapcsolatos feltevéshez; az tudniillik, hogy Augustus császár rendelkezése értelmében a római Fórumon, a Saturnus templom előtt egy arannyal borított mérföldkő (milliarium aureum) állott. Ezt a mérföldkövet tekintették a Rómából induló valamennyi országút kezdetének. (Vö.: Larousse du XXe siècle. Paris. 1931. IV, 879; FINÁLY. 1884. 1235; PETZ: Ókori Lexikon II, 87–8; Tac. 1: 27.). E perdöntőnek látszó bizonyíték hatása alatt joggal mondhatták tehát, hogy a római birodalom útjait Róma, pontosabban a római arany mérföldkő „gyűjti, tereli össze”, úgy is, mint az utak kezdetét, de egyúttal végét is. Mivel az utak hossza Rómától kezdve volt megállapítva (véltetőleg a különböző mérföldköveken is ezt a távolságot jelölték), az utak és az úti távolságok kiszámítása is mindig Rómához viszonyítva történhetett. Így nagyon könnyen kialakulhatott az a közmondás, melyet magyarra a *minden út Rómába vezet* formában fordítottak le.

A kialakulást elősegíthette az is, hogy a milliarium aureumon — mint ez a Larousse-beli ábrán (IV, 879) is látható — jelezve volt a fontosabb (hadi) utak távolsága; Róma, pontosabban a római mérföldkő valóban „összegyűjtötte” a birodalom útjait.

2. Az itt bemutatott magyarázat azonban, melynek tudományos igényű bizonyítását a szakirodalomban nem találtam, több szempontból erősen vitatható, cáfolható. Erősen kétséges az, hogy a magyarban és más nyelvekben is meglevő — latin eredetűnek tartott — közmondásnak, mint ezt már SZÉCSI is megemlíttette, nem mutatható ki latin eredetije a klasszikus latin szerzők műveiből. Ehhez járul az is, hogy a közmondásnak szűkebb körben sem ismeretes latin megfelelője, s az a latin forma, melyet egy-két ember mint „valószínű, esetleges latin” megfelelőt említ meg: *Omnes viae conducunt in Romam*, a klasszikus latinság szabályainak semmiképpen sem felel meg. Az *in Romam* szerkezet helyett ugyanis pusztán *Romam* alaknak kellene állnia. Ugyancsak baj van a *conduco* ige használatával is. Az ’összehoz, összetétel, összegyűjt, egyesít’ jelentésű *conduco* igének ugyanis az ’út’ jelentésű szóval kapcsolatos használatát sem FINÁLY, sem GEORGES, sem DU CANGE latin szótára nem ismeri. Ez a forma tehát későbbi latinositás.

A fentebb bemutatott, de kellőképpen be nem bizonyítható feltevés helyett tehát újabb, elfogadhatóbb magyarázatot kell keresnünk. P. BALÁZS JÁNOS kollégám vetette fel azt a gondolatot, hogy a közmondás középkori eredetű lehet, s mint ilyen Róma, a pápaság hatalmát tükrözné.

3. Ez utóbbi feltevést több adat látszik igazolni. A középkori keletkezés mellett szól a közmondásnak eddig ismert — elég kései — első két előfordulása is. — Az első adat a „Stevenson’s Book of Quotations classical and modern” (London, Toronto, Melbourne and Sydney. 1934. 1763. l.; a továbbiakban Stevenson’s Book) szerint Alain de Lille *Liber Parabolarum* című, 1175-ben íródott könyvében (I, 519) olvasható: *A thousand roads lead men forever to Rome*. Az adatot visszakeresnem nem sikerült, de nagyon valószínű, hogy annak a latin formának fordítása, melyet mint középkori alakot JAMES CONDAMIN „Répertoire (alfabétique) des citations” című könyvében (Paris, 1926. 772) forrás megjelölése nélkül olvashatunk: *Mille viae ducunt hominem per secula Romam*. — A közmondás egy másik formáját s egyben meglétének második legkorábbi adatát ugyancsak a Stevenson’s Book (i. h.) idézi az 1380 körüli évekből Chaucer „A Treatise on the Astrolabe” című művéből (I, 44) *Right as diverse paths lead diverse folk the right way to Rome* (i. m. 1736).¹

A közmondás létrejöttének egyházi vonatkozását, azt hiszem, kellőképpen igazolja egyrészt az 1175-i adatnak a mai formájánál bővebb egyházas formulát mutató alakja, mely az embereknek századokon keresztül (mindörökké) Rómába való vezetéséről szól, de igazolja az 1380 körüli adat is, mely a különböző nemzeteknek Rómába való vezetéséről beszél. Mindkét formában formailag és tartalmilag is az „örök Róma” — *Roma aeterna* — egyházi és világi hatalom összpontosítását célzó gondolata, az „egy akol és egy pásztor” gondolat tükröződik: sokfelé keresik az emberek az igazságot, de végül szükség-szerűen Rómában (az örök igazságban, a vallásban) találják meg; a különböző vallásfelekezetek útja végül is Rómába (az egységes valláshoz) vezet; sokféle az út, de egy a végcél stb. Róma, mint az egyházi és világi hatalom középpontja, több szólásban is szerepel. Ezek közül legismertebb a „*Roma locuta, causa finita*” (vö.: TÓTH BÉLA, Szájruj szájra. Bp., 1895. 290; BÜCHMANN, Geflügelte Worte. Berlin, 1928., Frankfurt a. M.—Hamburg, 1959.), valamint — az olasz eredetűnek tartott — angol közmondás: *He who would live at Rome must not quarrel with the pope | The nearer to Rome the worse Christian | Where the Pope is Rome is* | stb. (vö.: ROBER CHRISTY, Proverbs Maximes and

¹ Még két datálható és visszakereshető adatot idéz ugyancsak a Stevenson’s Book. Az egyik La Fontaine Fabuláiból (XII, XXVII, 4) való 1694-ből angol fordításban, de a francia eredetivel együtt. Erre még később visszatérek. A másik adat Charles Geade-nek 1860-ban megjelent „The Cloister and the Hearth” (Ch. 24) művéből származik *All roads take to Rome* alakkal.

Phrases. New York and London, 1888. 222–3; HENRY DAVIDOFF, A World Treasury of Proverbs from twenty-five languages. London, 1953. 353) közmondás, melynek német megfelelői is vannak: *In Rom ist nicht gut mit dem Papste streiten | Jenäher Rom, je schlimmer Christ* | stb. (LIPPERHEIDE, Sprichwörterbuch. 1907. 739).

Hogy a közmondás a középkorban melyik nyelvben alakult ki, nehéz eldöntenünk. A szólásgyűjtemények közül a német LIPPERHEIDE-féle Sprichwörterbuch (Berlin, 1907. 739) nem ad származtatást. BÜCHMAN (i. m.) nem veszi fel magyarázatos gyűjteményébe. TÓTH BÉLA nem emlékezik meg róla. Az angol nyelvű szólás és közmondásgyűjtemények közül az első adatokat közlő Stevenson's Book sem ad összevetést, míg az „A World Treasury of Proverbs from twenty-five language” (London, 1946. 365, 1953. 353) és a ROBERT CHRISTY-féle Proverbs Maxims and Phrases (i. h.) olasz eredetre utal. Ugyancsak olasz összevetést közöl CONDAMIN már fentebb is idézett gyűjteménye, a „Répertoire alphabétique des citations”, mely a középkori latin alakot is közli. E munka a La Fontaine egyik fabulájában előforduló *Tous chemins vont à Rom* alak kapcsán a következőket mondja:¹ „Au commencement de la dernière de ses *Fables*, La Fontaine a rappelé notre vieux Proverbe: »Tout chemin mène à Rome«, pour faire entendre que, tout en s'acheminant par des voies *diverses*, on peut cependant atteindre un même but. Le Mot circulait au moyen âge, sous la forme suivante: *Mille viae ducunt hominem per secula Romam*. Les Italiens, qui ont naturellement le même Proverbe, l'expriment de deux façons différentes. Tantôt ils disent: *A Roma si va per piu strade*; et tantôt: *Tutte le strade menano a Roma*.” (I. m. 772.)

A fentebb elmondottak alapján úgy látszik, hogy a szakirodalomban az a vélemény alakult ki, hogy a közmondás az olaszban keletkezett, s onnan vette át a többi nyelv. Szükségessnek tartom azonban megjegyezni, hogy eddigi első előfordulása (1175.) minden valószínűség szerint latin nyelvű, s ez a középkori latinságban való keletkezésre utal. Bár nagyon valószínű, hogy az idézett hexameteres latin forma egy még korábbi — de középkori latin vagy nem latin — alakon alapul.

4. A magyar forma eredetére, valamint arra a kérdésre, hogy a közmondást melyik nyelvből vettük át, sokkal nehezebb válaszolnunk. Az ilyen nemzetközi jellegű közmondásoknál különben is nehéz eldöntenünk, hogy köznyelvi avagy irodalmi átvétel történt-e, s ennek megfelelően közmondással vagy szállóigével állunk-e szemben. Az eddig ismert első magyar előfordulások már arra utalnak, hogy a közmondás az 1880-as években már általánosan ismert volt, hiszen csaknem teljesen a mai formát tükrözik. A Nagyszótár első adata 1883-ból származik *S z á s z B é l a* „A szabadelvűek” című szatírájából (Költeményei 220): „Bár *minden út Róma felé vezet*, Nem emelek, Róma, te rád kezdet. Mert te legalább, ha egy helyben állasz, Mint szántón a madárijesztő mumus, Ha nógatnak: »Előbbre hát!« a válasz: Hímzés nélkül, őszintén: non possumus! Becsüllek, hogy nem árulsz szádba' macskát, S nyílt ellenségül ismert a szabadság.” Szász Béla után *K o z m a A n d o r* említi „Levél Rómába” című versében, mely egy pápai enciklikával foglalkozik, s a lelkiismereti szabadságot hangoztatja: „Kegyes imádságát köszönjük míg élünk, De jó tanácsából — bocsánat — nem kérünk; Mert amint *minden út Rómába vezet*, Békét kíván itt minden felekezet. Hogy mennyei jussát ki mily módon szabják: Nem ránt azért itt e földön senki szabályát.” (Tegnap és ma. 1889. 137). *A m b r u s Z o l t á n* 1895-ben újra a már állandósult *minden út Rómába vezet* formában említi *Ninive* című elbeszéléskötetében (127).

Feltűnő, hogy a közmondásra vonatkozó adatok az 1880-as években s egyszerre nagyobb számmal jelentkeznek. Önkénytelenül felvetődik a gondolat, hogy a közmondás

¹ La Fontaine meséjéből az idevágó részt angol fordításával együtt idézi a Stevenson's Book 1736. is.

elterjedését irodalmi hatások is elősegítették. A közmondás ugyanis La Fontaine utolsó, „Le juge arbitre, l'Hospitalier, et le Solitaire” című fabulájában (megjelent 1694-ben) olvasható:

Trois saints, également jaloux de leur salut,
Portés d'un même esprit, tendaient à même but.
Ils s'y prirent tous trois par des routes diverses
Tous chemins vont à Rome; ainsi nos concurrents
Crurent pouvoir choisir, des sentiers différents.”

(Oeuvres complètes de La Fontaine. Paris, 1826. 106.)

Az idézett mese magyar fordításban tudomásom szerint először csak az 1926-ban (Kozma Andor, Vikár Béla, Zempléni Árpád fordításában) megjelent „La Fontaine összes meséi” című kötetben (351) szerepel *Rómába sok-sok út visz* formában. A korábbi, a XIX. századi La Fontaine-fordításokban nem található meg. Mindazonáltal az első La Fontaine-fordítások: Péczeli József „Haszonnal mulattató mesék” című kötete (Győr, 1788.), Czuczor Gergely és Heckenast Gusztáv „La Fontaine válogatásai” (Mesék. Francia után Lovásztól. Pest, 1857.; Száz mese száz képpel. 1840., 1868.; Czuczor Gergely Hőskölteményei és meséi² 1886.) felkelthették az érdeklődést La Fontaine művei iránt, s a mesék francia eredetiben vagy német fordításban is szélesebb körben ismertté váltak, lehetőséget adva a magyar megfelelő kialakulásához.

Hasonló eredményre jutnak Крылатые слова című könyvükben (Moszkva, 1960. 116—7) Н. С. Ашукин és М. Г. Ашукина is, akik a közmondás orosz nyelvi megfelelőjét: *Все дорожки ведут в Рим* La Fontaine említett meséjéből származtatják, s példaként egy francia nyelvű és két orosz nyelvű idézetet hoznak Tolsztojtól, Plehanovtól és Lenintől.

Meg kell azonban jegyeznünk még azt, hogy a magyar nyelvben *római út*-tal kapcsolatos közmondások már 1880 előtt is szerepeltek: 1794: „A' ki Rómába nem szándékoskodik, keveset tudakozódik annak útjáról” (KOVÁCS PÁL, Köz. 224) | 1820: „Ki Rómába nem szándékozik, keveset értekezik úttjáról” (DUGONICS, Példabesz. I, 270) | 1820: „Hosszá, mint a Római út” (DUGONICS i. m. I, 225). Ezek azonban nincsenek közvetlen kapcsolatban a *minden út Rómába vezet* közmondással.

WACHA IMRE.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Alsóvárosi Glosszák

Egy szegedi nyelvemlék

1. A szegedi franciskánusok alsóvárosi kolostorának még a középkorban alapított könyvtára számos kódexet, ősnymtatványt, illetőleg ezekbe bejegyzett magyar nyelvemléket őrzött meg. A könyvtár állományának helyreállítása a szegedi Egyetemi Könyvtár kezdeményezésére és ennek kezelésében folyamatban van.

A könyvtár magyar nyelvemlékeinek közzétételét IVÁNYI BÉLA kezdte meg (Régi magyar növénynevek: NÉNY. II.) Fuchsius Leonhardus fűvészkönyvének (1542.) lapszéleire beírt, XVI. és XVII. századból származó magyar glosszák ismertetésével. Ezek a magyar bejegyzések túlnyomó részben egészségügyi jellegűek, és a barátoknak a hódoltság idején kifejtett orvosi tevékenységére is utalnak. — Sorrendben RADÓ POLKÁRP közlése (A Guilerin-kódex: Irtört. 1947.) következik, amely egy 1496. évi ős-

nyomtatványhoz hozzákötött 48 leveles papírkódex magyar szövegrészeit tartalmazza. Több kéz írta a XVI. század első három évtizedében. Latin–magyar szómagyarázatok, fordításokat, beszédtöredékeket tartalmaz. Bizonyos, hogy Alsóvároson íródott. A kódex, amely első szegedi összefüggő magyar nyelvemlékünk, jelenleg lappang. — RADÓ POLKÁR még két — szintén az alsóvárosi klostromban őrzött — nyelvemléket is leírt, illetőleg feldolgozott, de közlésükre eddig még nem került sor. Az egyik Sanctus Pagninus latin bibliafordításába (Lyon, 1527.), Pesti Mihály tulajdonába (1541.) beírt öt rövid magyar nyelvemlék, amelyeket már részben Döbrentei Gábor is ismert. A másik pedig egy, a múlt században még a gyöngyösi klostromban őrzött 6 levelű kis papírkódex, amely többek között Pécsi Ferenc Szent Miklós énekének eredeti magyar, továbbá Tar Lőrinc pokoljárásának (Peregrinatio Laurentii Taar) verses latin szövegét tartalmazza. Ezeket a szakirodalom szintén ismeri. Voltak még benne orvosi tanácsok és rövid latin–magyar szöszedet is.

2. A most bemutatandó magyar bejegyzéseket a klostrom egyik, jelenleg a szegedi Egyetemi Könyvtárban őrzött ősnymtatványa rejtegeti. A szabatos szövegolvasásért és a kézírások közelebbi korának meghatározásáért SZENTIVÁNYI RÓBERT ny. főiskolai tanárt, a középkori kódexirodalom és írástudomány jeles munkását illeti köszönet. Az ősnymtatvány *Bartholomeus Anglicus* XIII. században élő franciskánusnak „*De proprietatibus rerum*” című széles körökben elterjedt és számos kiadásban megjelent enciklopedikus munkája (Nürnberg, 1483. Hain 2505, GW 3409), amely az ásványok, növények, állatok tapasztalati leírását és gyakorlati hasznát, alkalmazását adja. A metafizikai szemlélet, a misztikus Physiologus-hagyomány már erősen háttérbe szorul, ha nem is tűnik el benne egészen az empirikus megfigyelés eleven készségével szemben.

A Bartholomeus Anglicus munkájába írt magyar nyelvű, Szeged ő-ző tájsozlását is tükröző lapszéli jegyzetek az éppen mellettük tárgyalt ásványok, főleg pedig növények orvosi hatását a latin szöveg nyomán néhány szóval összegezik. Kár, hogy a XVIII. századból származó, egyébként művészi bekötés alkalmával e magyar elemeket több helyen megcsontították, lemetszették. A bejegyzések négy kéztől származnak. Az első a XVI. század legelején, a második a derekán, a harmadik és negyedik pedig a XVII. század folyamán dolgozott. Ez mindenesetre azt bizonyítja, hogy a könyv orvosi haszna miatt állandóan kézben volt.

*

Miután az ősnymtatványnak nincs számozása, a lelőhelyeket a tartalmi beosztás szerint soroljuk föl. A „*liber*” értelemben fejezetnek, a „*caput*” pedig kisebb szakasznak felel meg.

Liber XVI. Caput LXXXVI. „De rostein”: *raak eov a. m. rákkó*; a latin szöveg szerint: „*capillus qui inuenitur in capite cancri*”.¹

Caput C. „de vitro”: *delet albugines ~ haljogot teőreöl az semben vuegh por* (többi levágva).

Liber XVII. Caput III. „de amigdalo”: *mondolabool oolaj síkjet* (levágva) *embörben meg eölh etc.*

Caput XI. „de allio”: *foghagma.*

Caput XVI. „de artemisia”: *[f]ekete üröm.*

Caput XXI. „de balaustria”: *poma granat.*

Caput XXII. „de beta”: *laboda.*

¹ A pontot a közlésben tettük fel az egyes tételek végére.

10. S. Stephanus 25. 13
11. S. Iohannis 26. 24
12. S. Innocentii 27. 19
13. S. Vigilia 28. 19
14. S. Epiphania 29. 2
15. S. Theophani 30. 14
16. S. Januarii 31. 24
17. S. Marcelli 1. 20
18. S. Pauli heret. Solin. 2. 20
19. S. Hilarii 3. 11
20. S. O. Epiph. 4. 28
21. S. Felices presb. 5. 11
22. S. Marci 6. 24
23. S. Marcelli 7. 22
24. S. Antonij Ab. 8. 22
25. S. Petri viti 9. 6
26. S. Valentini 10. 21
27. S. Agnesis vir. 11. 19
28. S. Vincenij m. 12. 13
29. S. Emerentianæ 13. 18
30. S. Timothei Ep. 14. 2
31. S. Comaripai 15. 16
1. S. Polycarpi Ep. 16. 29
2. S. Petri viti 17. 13
3. S. Agnetis 18. 26
4. S. Valentini 19. 21
5. S. Addundi v. 20. 13
6. S. Vigilia 21. 20
7. S. Brigide vir. 22. 15
8. S. Parsif. B. marit. 23. 27
9. S. Sexagesimæ 24. 9
10. S. Victorij marit. 25. 21
11. S. Agathe vir. 26. 4
12. S. Dorotheæ m. 27. 16
13. S. Apollinaris 28. 29
14. S. Helenæ regin. 29. 11
15. S. Sati m. 30. 24
16. S. F. Quinquagesimæ 31. 7

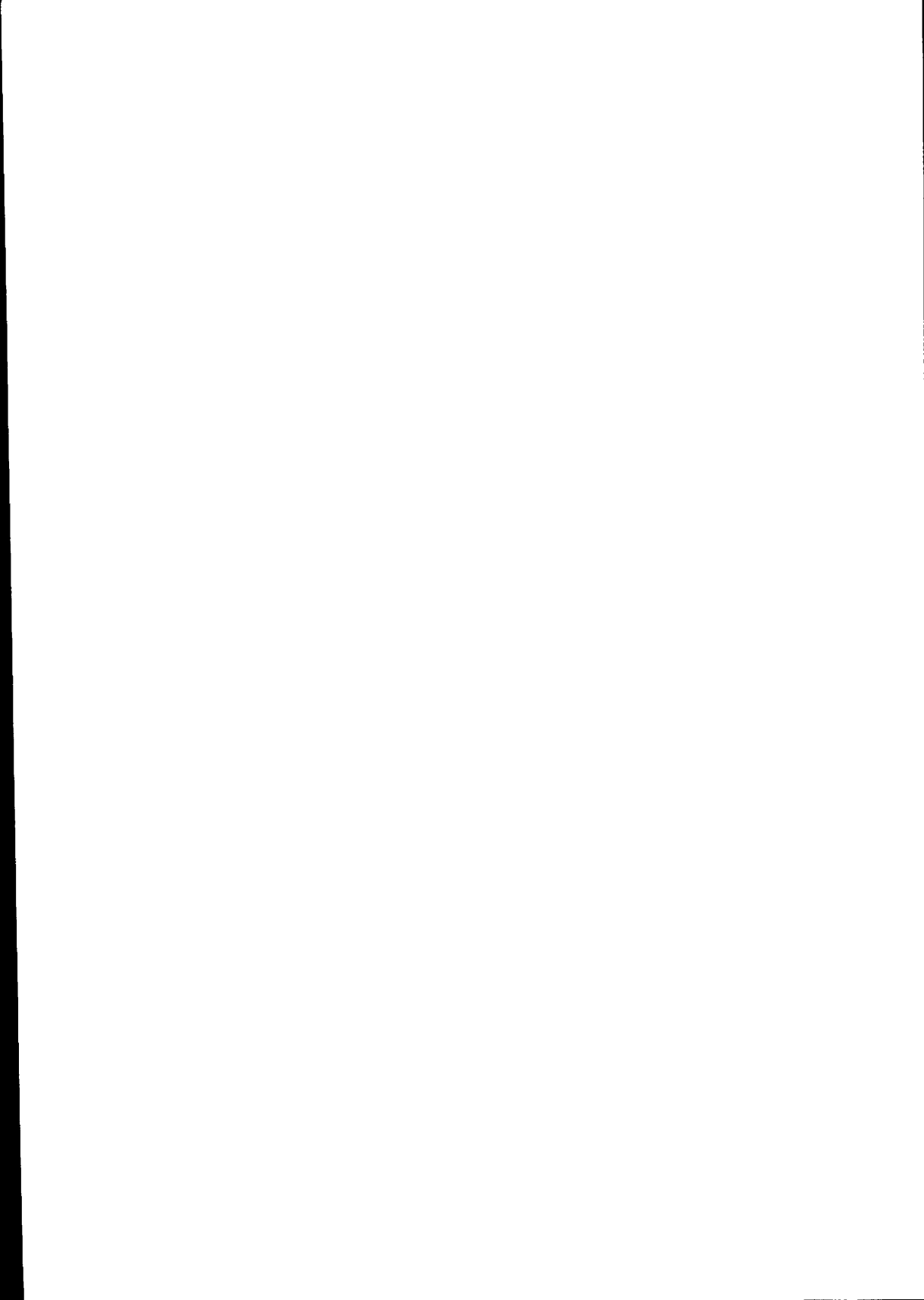
Hic omittendū sunt dies 10. de quibus supra dictū est, et vixit et v. die 10. Februarii, ipsius mensis.

17. S. S. Iohannis 26. 24
18. S. Innocentii 27. 19
19. S. Vigilia 28. 19
20. S. Epiphania 29. 2
21. S. Theophani 30. 14
22. S. Januarii 31. 24
23. S. Marcelli 1. 20
24. S. Pauli heret. Solin. 2. 20
25. S. Hilarii 3. 11
26. S. O. Epiph. 4. 28
27. S. Felices presb. 5. 11
28. S. Marci 6. 24
29. S. Marcelli 7. 22
30. S. Antonij Ab. 8. 22
31. S. Petri viti 9. 6
1. S. Valentini 10. 21
2. S. Agnesis vir. 11. 19
3. S. Vincenij m. 12. 13
4. S. Emerentianæ 13. 18
5. S. Timothei Ep. 14. 2
6. S. Comaripai 15. 16
7. S. Polycarpi Ep. 16. 29
8. S. Petri viti 17. 13
9. S. Agnetis 18. 26
10. S. Valentini 19. 21
11. S. Addundi v. 20. 13
12. S. Vigilia 21. 20
13. S. Brigide vir. 22. 15
14. S. Parsif. B. marit. 23. 27
15. S. Sexagesimæ 24. 9
16. S. Victorij marit. 25. 21
17. S. Agathe vir. 26. 4
18. S. Dorotheæ m. 27. 16
19. S. Apollinaris 28. 29
20. S. Helenæ regin. 29. 11
21. S. Sati m. 30. 24
22. S. F. Quinquagesimæ 31. 7

1. S. S. Iohannis 26. 24
2. S. Innocentii 27. 19
3. S. Vigilia 28. 19
4. S. Epiphania 29. 2
5. S. Theophani 30. 14
6. S. Januarii 31. 24
7. S. Marcelli 1. 20
8. S. Pauli heret. Solin. 2. 20
9. S. Hilarii 3. 11
10. S. O. Epiph. 4. 28
11. S. Felices presb. 5. 11
12. S. Marci 6. 24
13. S. Marcelli 7. 22
14. S. Antonij Ab. 8. 22
15. S. Petri viti 9. 6
16. S. Valentini 10. 21
17. S. Agnesis vir. 11. 19
18. S. Vincenij m. 12. 13
19. S. Emerentianæ 13. 18
20. S. Timothei Ep. 14. 2
21. S. Comaripai 15. 16
22. S. Polycarpi Ep. 16. 29
23. S. Petri viti 17. 13
24. S. Agnetis 18. 26
25. S. Valentini 19. 21
26. S. Addundi v. 20. 13
27. S. Vigilia 21. 20
28. S. Brigide vir. 22. 15
29. S. Parsif. B. marit. 23. 27
30. S. Sexagesimæ 24. 9
31. S. Victorij marit. 25. 21
1. S. Agathe vir. 26. 4
2. S. Dorotheæ m. 27. 16
3. S. Apollinaris 28. 29
4. S. Helenæ regin. 29. 11
5. S. Sati m. 30. 24
6. S. F. Quinquagesimæ 31. 7

1. S. S. Iohannis 26. 24
2. S. Innocentii 27. 19
3. S. Vigilia 28. 19
4. S. Epiphania 29. 2
5. S. Theophani 30. 14
6. S. Januarii 31. 24
7. S. Marcelli 1. 20
8. S. Pauli heret. Solin. 2. 20
9. S. Hilarii 3. 11
10. S. O. Epiph. 4. 28
11. S. Felices presb. 5. 11
12. S. Marci 6. 24
13. S. Marcelli 7. 22
14. S. Antonij Ab. 8. 22
15. S. Petri viti 9. 6
16. S. Valentini 10. 21
17. S. Agnesis vir. 11. 19
18. S. Vincenij m. 12. 13
19. S. Emerentianæ 13. 18
20. S. Timothei Ep. 14. 2
21. S. Comaripai 15. 16
22. S. Polycarpi Ep. 16. 29
23. S. Petri viti 17. 13
24. S. Agnetis 18. 26
25. S. Valentini 19. 21
26. S. Addundi v. 20. 13
27. S. Vigilia 21. 20
28. S. Brigide vir. 22. 15
29. S. Parsif. B. marit. 23. 27
30. S. Sexagesimæ 24. 9
31. S. Victorij marit. 25. 21
1. S. Agathe vir. 26. 4
2. S. Dorotheæ m. 27. 16
3. S. Apollinaris 28. 29
4. S. Helenæ regin. 29. 11
5. S. Sati m. 30. 24
6. S. F. Quinquagesimæ 31. 7

Részletek az 1595. évi naptártöröredékből

Caput XXVI. „de cynamono”: *faa he[j] fekeljéossegeot* (levágva) *siv faias*.

Caput XXX. „de calamo vsuali”: *nad szal*.

Caput XXI. „de croco”: *ualet multum saapran [t]jywkmönj feière teorue habarua [a]z pechenes Veoreös voltat el* (levágva) *saapraanj*.

Caput XLIIII. „De cucumere”: *vgorka leuel teok leuel me[g] morsoluan e[b] seeb-rwl io | teök magh [m]aianak veseienek hoiganak megrekedese ellen* (levágva) *alább: (levágva) porra (levágva) odauas teol oduat meg az seebnek megh feöldi teök (levágva) belnek, vesenek hasznos az feöldi etc.*

Caput XLVI. „De celidonia”: (levágva) *chapot orban (levágva) jösoot cural*.

Caput XLIX. „De diptanno”: *mergeos seeb ellen az diptannus fw gjwkere*.

Caput LIII. „De edera”: *borostian hurutas ellen az swlt meg heökkeöli wer[has] ellen*.

Caput LIIII. „De elitropio”: *kathan koro fiv leue az szwmeolychoet el | torli es meereog ellenis io ha megizzaak | es deohws eeb maras ellenis io ha meg mor | soliak teörük es az seebre tezik | mayh heseeg es bee rekedes ellenis io*.

Caput LV. „de elleboro”: *epilensitis (?) korsaagos (egy szó levágva) egereket meg eol fulben valo fergetis et alias etc.*

Caput LX. „de ebullo”: *(foldi borsa áthúzza) teoviskes bocához hasonlatos leueleben es gj (levágva) artheticam t (levágva) gjk ellen es meg szwgoro (levágva)*.

Caput CXXXII. „De pulegio”: *Putnok fű*.

Caput CXXXIII. „De porro”: *az Por hagymarul*.

Caput CXXXIV. „De quercu”: *Tuly fa cser fa*.

Caput CXLIII. „De sambuco”: *Bodzafarul*.

Caput CXLV. „De saliunca”: *Maria Magdalena fiive*.

Caput CLVII. „De tigno”: *Tegula Leecz Szaru fa*.

Caput XXCII. „De ulno”: *szülfá*.

Caput CXCIV. „De zinzibere”: *gyümbier*.

Mint mondtuk, a glosszák több kéztől származnak. Az első két kéz fölváltva dolgozott egészen a *putnokfű*-vel kezdődő bejegyzésekig. Kivétel a *laboda*, amelyet az egyik XVII. századi kéz írt be. A második két kéz bejegyzései világosan a XVII. századra utalnak.

Emlékünknek ajánljuk az „Alsóvárosi Glosszák” (rövidítve AGL.) elnevezést. BÁLINT SÁNDOR

Magyar naptártöredék 1595-ből

Bár sok szorgalmas kéz átlapozgatta már a levéltárak megsárgult iratcsomóit, még mindig található bennük olyan anyagot, amely nagyon értékes, sőt hézagpótló számunkra, amely újabb fényben mutat be egy történelmi eseményt, s jelentős hozzájárulást jelenthet valamely irodalmi vagy nyelvi jelenség behatóbb megismeréséhez. A levéltárak kincsesbányák napjainkban is. Sok tudós és szakember megforgatta már kezében a 3–400 évvel ezelőtt készült gondos könyvkötéseket, és számtalan érték került már elő belőlük, de még mindig érdemes őket körültekintően megvizsgálni, mert az évszázados, a vaskos könyvfedelek belsejében ismeretlen értékek rejtőzhetnek, várva a kiszabadítást, hogy valljanak korukról, s rendelkezhessenek velük a szakértők. Bizonyítják ezt a most napfényre került magyar naptártöredékek, köztük az 1595. évi s egyéb tanulságos dolgok, amelyeket később szeretnék ismertetni.

A XVI. századból ugyan több naptárunk és csízióink van: a Winkler-kódexben 1506-ból — időrendben ez a harmadik magyar nyelvű kalendáriumunk —, Székely

Istvántól 1538 előtről — első nyomtatott naptárunk —, 1572, 1576, 1579, 1580, 1581, 1582, 1583, 1584, 1585, 1591, 1599-ből (vö. SZABÓ, Nyelveml. 44, 46; SZABÓ K., RMK. I, 85, 88, 103, 107, 110; MKsz. 1881: 242, 244—5, 1878: 260—2, 266.). Mindegyiknek megvan a maga értéke, saajátsága, mindegyik jelent valami újat a nyelvészetben, az irodalomban és a történelemben is, hogy más tudományágat ne említsünk. Fenti naptártöredékünk a Péchi Lukács által szerkesztett nagyszombati kalendáriumsorozatba tartozik, ennek egyik szebb kiadású példánya. A télen bukkantam rá a városi számadási könyv kopott fedeleiben. Miután megkaptam az engedélyt a „kioperálásra”, kiszedtem és a rongyolódó lapokat szakszerűen konzerváltattam. Mielőtt rátérnék bemutatására, néhány szót még az ugyancsak Nagyszombatban kiadott 1583. évi latin falinaptárról, amely napjainkig az 1584. évi németül vezetett számadási könyv fedeleiben bűjt meg. Pontos címe: „Calendarium novum iussu S. D. P. Gregorii papae XIII correctum et editum ad annum domini M. D. LXXXIII.” A kalendárium elé Telegdy Miklós, akkor még esztergomi érseki adminisztrátor írt előszót. Ebbe igen értékes történelmi vonatkozású adatot, megjegyzést szúrt bele az előszóíró, mégpedig a Gergely-féle naptárreform háttéréről és az új naptár bevezetésének időpontjáról, valamint módjáról Magyarországon. Megtudjuk belőle, hogy hazánkban valóban használták mindjárt 1583-ban, nem egy teljes évvel azután, hogy XIII. Gergely bizottságot nevezett ki az egyházi életben bonyodalmakat okozó Julianus-féle naptár átdolgozására. Több nyugat-európai országban 1582. októberében vezették be az új naptárt. Úgy tértek át rá, hogy az említett hó első felében 10 nappal előreugrottak, október 4-e után 16-át kezdtek írni. Hazánkban ezt a 10 napot a következő év februárjában hagyták ki úgy, hogy e hónap tizedike után huszonegyedikét számoltak a teljes hetek megtartásával s a vasárnap eltolásával (G helyett B lett a „littera dominicalis”). Hogy ez az ugrás biztosan megtörténjék, a február 10—21. közötti napok helyére ezt a szöveget nyomtatták ki: „Hi comittendi funt dies 10. de quibus supra dictum est [ti. az előszóban], ita vidilicet vt à die 10 Februarij tranfitus ftatim fiat ad diem 21. eiusdem menfis, omifsis 10. diebus intermedijs. Et deinceps littera Dominicalis erit B.” A falinaptár tehát történelmi jelentőségű, nem említi sem SZABÓ KÁROLY, sem SZTRIPSZKY, sem pedig ZELLINGER. A kiadási hely és év ki van nyomtatva a naptár legalján. E kalendárium minden bizonnyal elsősorban a klérus számára készült, de használhatták mások is, azért tüntették föl rajta a holdváltakozás jeleit (novilunium, prima quadra crescens, plenilunium, decrescens quadra), az állatöv jeleit (signa zodiaci) és egyéb prognosztikus jeleket (érvágásra, időjárásra stb. vonatkozókat). Az előre várható időjárást megjelölték rajta a napok után is. A hónapok oszloposan következnek egymás után. A három oszlopban levő hónapokat apróbb illusztrációk szegélyezik. Valamennyi fametszet, összesen 51 darab. Ezekből arra lehet következtetni, hogy Nagyszombatban a fametszés művészete fejlett volt. A képek vallásos tárgyúak. A szöveg piros-fekete nyomású. A falinaptár izléses elrendezésű és kivitelezésű, tartalma gazdag, szép emléke a nagyszombati kalendárium-kiadványoknak.

Számunkra, főleg nyelvészeti szempontból sokkal értékesebbek az 1595. évre szóló magyar nyelvű naptárnak a töredékei. Ennek a szerkezete, beosztása egészen más felépítésű. Egy-egy hónap négy oldalt foglal el benne. Baloldalt vannak a tulajdonképeni naptári részek és adatok félhónaponként, pontosabban 1—13 és 14—30 (31) nap 1 lapon. A számok után a napok nevét helyettesítő ábécé kisbetűi következnek a-tól g-ig. A „littera dominicalis” azonban már nagy piros A, mint a korábbi Péchy-szerkesztésű kalendáriumokban is. Ezek után találjuk a napra eső szent vagy vértanú nevét, majd a nap uralkodó csillagképének jelét (rák, bak, ikrek, szűz, mérleg stb.) kulminációs idejüknek megjelölésével, s végül egy sereg prognosztikus jelet (holdváltakozás, gyógyítás, ércbányászat). Jobboldalt csak a baloldali hónapprész napjainak sorszámait találjuk függőleges oszlopban. A többi hely üres, nyilvánvalóan fenntartva a naponként történő

vagy az egyes napokra szóló emlékeztetők bejegyzésére. Minden hónap elején gyönyörű fametszet van elhelyezve. A kép tartalma a bemutatott hónap legfontosabb munkafolyamata, például szénakaszálás, aratás, kendertilolás, disznóölés stb., tehát világi tárgyú; a képeken egyszerű jobbágyembereket ismerhetünk föl korbelt viseletükben és egykori munkaeszközökkel. Baloldalt, a kép magasságában, hogy a napok sorszámai mindkét oldalon egy vonalban maradjanak, egy-egy bölcs mondás, tömören megfogalmazott igazság vagy jótanács áll: „Mint az erős Től fára folyo hafsas tők, heaba vetel-//kedic az alatta ualo fáual, mert az hiues fzel el vefz-//tet: Így az puha emberec, az uitezlő ferfiaknac//arnyekoc” (május első fele). Vagy: „Mint az két erős fánac őizue chifzolásából tüz ta-//mad: Így az fő embereknek egyenetlenfegeből minden//uefzedelem fzarumazic” (június első fele). Másutt: „Az termő fzőlő tő bár gyümölcős legyen, de ha az//fzomized karohoz nem ragazkodik el uefz: Így mas fe-//getfege nélkül, fenki nem lehet (július első fele). Egyebütt: „Mint az fara folyo uaftag boroftyan noha fzepnec te-//czic, de az fát meg foitya: Így az alnoc, es Iftentelen a-//rulo ember, az igazat meg fzokta nyomni” (december első fele).

Minden baloldalon legfelül piros szedéssel áll a hónapnak a kódexekből ismert magyar neve, mint: *Pinkőfd hana*, *Sz:Jakab hana*, *Kis afzony hana*, *Sz:Juan hana*, *Karachon hana* stb. A jobboldali üresen hagyott lapon ellenben a latinus alakú hónapnevek vannak: *Maius*, *Ivnius*, *Ivlivs* stb.

A szűkebb értelemben vett naptári részt Péchi Lukácsnak Kuttasi János győri püspökhöz írt 3 oldalnyi ajánlása követi. Ez után különböző prognózisok következnek az év uralkodó csillagáról, a várható időjárásról, az istentelen törökökről, a bekövetkezendő természeti jelenségekről, az ország sorsának alakulásáról, a terméskilátásokról és az ércekről (voltaképpen előrelátható kitermelési lehetőségükről).

Ami meglepő, a katolikus Péchi helyesírása majdnem azonos a protestáns helyesírás alapjául szolgáló Heltaiéval (I. KNEZSA, MHír. 18). Ennek szemléltetésére íme a táblázat:

Hangok	Heltai	Péchi
<i>sz ~ z</i>	<i>fz ~ z</i>	<i>fz (f) ~ z (ft), fz</i>
<i>s ~ zs</i>	<i>s ~ f</i>	<i>s ~ s</i>
<i>c ~ cs</i>	<i>tz ~ cz (k előtt ts)</i>	<i>cz ~ ch</i>
<i>ty, gy, ny, ly</i>	<i>ty, gy, ny, ly</i>	<i>ty, gy, ny, ly (ni, gi)</i>
<i>k</i>	<i>k, c (szó végén), kk : ck</i>	<i>k, c (szó végén), kk : kc</i>
<i>v, u</i>	<i>v (szó elején), u (másutt)</i>	<i>v (szó elején), u (másutt)</i>
<i>j</i>	<i>j, y (szótag végén)</i>	<i>i (y)</i>
<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i</i>
<i>ö ~ ü</i>	<i>ő ~ ű (v)</i>	<i>ő (o) ~ ű</i>
hosszú magánhangzók	<i>á, ó, ú (szó elején v), é, í</i>	<i>(á) a, o, u (é) e, i</i>

A töredék szövegei a szókincs szempontjából is figyelemre méltók. Péchi több olyan szót használ, amelyek nincsenek meg sem a NySz.-ban, sem az OklSz.-ban: *vellamosas* 'villámlás', *tüdő veszedelem* 'tüdőgyulladás', *őfzue chifzolas* 'összedörzsölés', *uifzauonyo* 'egyenetlenkedő', *vezertes* 'irányítás' stb.; nem egy pedig első előfordulás az eddigiek között: *del előt* 'ua.' (vö. SzófSz.: 1831.); *del utan* (vö. SzófSz.: XVII. sz. II. f.).

Sajnos, e csonka naptár nagyon megrongált állapotban maradt ránk. A könyvfedelekbe beragasztott félfiveket már annak idején megcsonkította a könyvkötő, aki valószínűleg úgy vagdalt le az ívekből, ahogy azok a kezébe kerültek, illetőleg ahogy

a könyvtáblák méretei megkivánták. Így történhetett meg, hogy egyik lapból sokszor csak kisebb-nagyobb szalagocska maradt meg függőlegesen, a másikkól pedig a lap felső vagy teljes fele. A több megörzödött félvéből azonban elég pontosan rekonstruálhatók az eredeti oldalak. De amióta a könyvfedelekre zárták e féléveket, azóta is koptak, mállottak, különösen a felszabadulást követő években, amikor a számadási könyvek egy rozoga tetejű ház padlásán hanyódtak, és várták, hogy száraz hajlékot kapjanak.

A kalendáriumból 17 lap naptári rész és 15 lap prognózis van meg. Ízléses kiállítású, körültekintően szerkesztett, tartalmában világi. Azt hiszem, ennek, valamint egy korábbiak az alapján bátran állíthatjuk, hogy Péchi minden évben adott ki kalendáriumot más-más tartalmú prognózissal, különböző világi tárgyú illusztrációkkal és gazdagabb, művésziesebb keretdíszítéssel. Szövegei nagyszerűen felhasználhatók nyelvészeti, irodalmi és néprajzi tanulmányozásokra.

KOVÁCS ISTVÁN

Ötszáz éves híradás a szlavóniai magyarságról*

Opidum EZeekē [~ EZeekh] |

P.^o [Henyé betű? Vagy a *pro primo* rövidítése?] Thamas czizar fl iiij | petrus pellifex ibidem fl iij | Gregos ibidem fl ij | Stephanus barbir fl ij || Benedictus Zakach Zabadas | Georgius mezarus tantum ad taxam ordinariam fl 1/2 | Stephanus bakos dj lxxx | Benedictus Rewez fl j | Nicolaus hws fl ij | Georgius baba fl iiij | Nicolaus zwld fl iij | Benedictus wka fl v. | Gallus ibidem fl iij | Albertus Zabo fl iii 1/2 | petrus mezar⁹ fl i 1/2 | Blasius ibidem dj lxxx | Relicta Stephaný ibidem dj lxxx | Emericus karáčj Zabadas | Relicta benedictj karika fl j | Adam monar fl ij | Michael adam fl ij | Gallus katha dj lxxx | Georgius wãga ibidem fl ij | philiphus wãga fl i 1/2 | johannes pap fl ii 1/2 | Rados horwath fl 1/2 | Nicolaus sike dj xxx | dyanisius warga dj lxxx | Stephanus warga ibidem fl i 1/2 | Laurencius biro fl iij | Matheus alch fl j | Stephanus nagh fl i 1/2 | Michael sipos fl i 1/2 | Relicta gradacz fl j | Relicta Thome [~ Thame] ibidem dj xxv | Jahannes Zabo zabados | Emericus zabo fl j dj xxv | Johannes faber fl i 1/2 | Thamas Zabo fl ij. | Gregorius geczi fl j | Johannes lapicida [labicida-ról átjavítva] dj lxxx | Sebastianus Zabo fl i 1/2 | Georgius nylgarto fl 1/2 | petrus warga fl ii 1/2 | Gregorius hoŵath fl 1/2 | Johannes hoŵath zabados | Benedictus benzczak fl j | valentinus bardos zabados || Thomas pařagh Infine fl ij | valentinus Merj fl iij | Martinus peterfj fl iij | Georgius Denev fl ii 1/2 | Nioclaus chazar dj xxv | Stephanus lowaz ibidem dj xxv | Johannes Apatj fl j | Matho [!] ibidem fl j | Mathias fora fl iij | Bartholomeus nemes fl iiij | Emericus Kutos fl ij | Mathey Kwtas fl j | Gregorius gekefj fl 1/2 | lucas Zabo Zabados | Ladjslaus Angel Zabados | Demetrius lapicida fl i 1/2 | Relicta torma fl 1/2 | Blasius warga ibidem fl 1/2 | paulus warga Zabados | ffabianus faber fl j | Relicta jlko dj xxv | Relicta bako Zabados | Bassa ibidem Zabadas | Nicolaus Zakalos dj lxxx | Bartholomeus ibidem Zabados | Stephanus cheketh dj lxxx | Mathias Jo fl j | lucas jo ibidem fl j | Andrejas warga fl j | Johannes wãga fl. j dj xxv | Relicta Andras [!] fl viij | Bartholomeus ban fl ij | ffranciscus faber fl 1/2 | Relicta fabiani faber fl j | daminicus Zabo fl i 1/2 | paulus faber ibidem dj lxxx | ladjslaus—fezw fl i 1/2 | ffabianus filius eiusdem ibidem fl ij | Mathias Zabo fl i 1/2 | Blasius Mãtonfj Zabados | Blasius warga Zabadas | Stephanus warga Zabadas | Andrejas pellifex fl j || Gallus toth fl ij | Gallus faber ibidem fl ij | Gallus kenczes fl i 12 | paulus Aurifaber fl i 1/2 | Mathko — Zabados | Johannes lapicida fl v | Andrejas Judex vacat | Balas — fl viij | Relicta Georgii ibidem fl vij | Jahannes parragh fl i 1/2 | Nicolaus pařagh ibidem dj lxxx | Blasius wãga ibidem fl ij | ffabianus Zabo fl ij | Lucas paruus ibidem fl i 1/2 |

* L. MNy. LVII, 236–42.

Gallus biro fl iii 1/2 | Matheý ibidem fl ij | *Relicta* petri fl i 1/2 | paulus warga fl ii 1/2 | valentinus chamor [~ chomor] fl iij | Barnabas fees dj lx | *Demetrius* Denko fl viij | Barnabas Jádan ibidem fl i 1/2 | Bartholomeus bito dj lxxx | Georgius w̄sas [~ v̄šas] dj lxxx | *Nicolaus* nagh dj lxxx | *Emericus* kalamar fl i 1/2 | Georgius genges fl 1/2 | *Dominicus* jbuza [esetleg a j kihúzva?] dj lxxx | Georgius monar dj lxxx | *Relicta* Michaelis ibidem dj xxv | *Benedictus* keresw dj lxxx | *Ladjslaus* keresw dj lxxx | *Michael* modra fl j | Lucas melegali fl ij | *Thamas* (ibid) kys fl j | paulus paruus dj lxxx | *petrus* monar fl i 1/2 | *Thamas* wer dj lxxx | *Andrejas* kazdagh fl j | *petrus* kazdagh dj lxxx | *Gregorius* biro fl iij | *Gallus* filius eiusdem fl̄or i 1/2 | *Mathias* Zabadas | *Relicta* *Mathee* Zabados | *ffranciscus* fees Zabados || *Thamas* biro fl ij | *petrus* Zabados | *Benke literatus* dj lxxx | *Stephanus* parvus fl iij | *Gregorius* gaso fl ij | *Johannes* labas Zabadas | *Thamas* w̄ga fl j dj xxv | *Matheý* ibidem fl i 1/2 | *Michael* nagh fl ii 1/2 | *Mathej* sagh fl ij | *wkacz* slavus Zabadas | *Relicta* Dogezin dj lx | Georgius h̄owath Zabadas | *Jahannes* horwath Zabados | *Stephanus* ibidem Zabados | *Blasius* katha fl j | *Martinus* kalamar fl ij | *Blasius* slaus [!] Zabadas | *Relicta* fabiani ibidem dj xxv | *Mathias* santha Zabados | *Gregorius* pellifex fl ij | *valentinus* nyerges Zabados | *dyanisius* wamos fl i 1/2 | *valentinus* pap fl ii 1/2 | *Benedictus* czerke dj lxxx | *Michael* barath dj lxxx | *Relicta* erse fl 1/2 | *Paulus* w̄zlay fl vj | *Johannes* turuk Zabados | *petrus* m̄at̄ofj fl v | *Valentinus literatus* fl viij | *petrus* w̄ga fl j | *jahannes* cheh Zabados | *Johannes* Zabo ibidem fl i 1/2 | *Gregorius* warga fl i 1/2 | *Clemens* Zabo cum *Mathia* fl ij | *Michael* wer dj lxxx | *dominicus* ýaka dj lxxx | *ladjslaus* Zabo dj lxx | *Gregorius* sipak Zabados | *Mark* toth dj lxxx | *Blasius* Zombak fl j | *Relicta* Zitaricza [~ Zitaruza] dj lxxx | *Andrejas* faber fl j¹ | *Stephanus* wirazto fl [dj-r̄öl] j | et *Michael* czepus [a fentebbi névvel > jellel összekapcsolva] | *Stephanus* czerke fl j | *Michael* dayca [~ danca?] fl 1/2 | *Thamas* pellifex fl iij | *Relicta* *Stephani* patocz fl j | *Benedictus* baran zabados | *Benedictus* fy fl j | *Elýas* parvus ibidem Zabados | *Relicta* georgi senges dj xxv | *Michael* rotipar fl i 1/2 | (*Adjas*) *Jahannes* (ba) kapufata [‘kaputató’] fl ij | *Andrejas* balas — fl j | *Matheý* Aurifaber fl j | *Mathias* thwruk Zabados | *Georgius* genge dj xxv | *Relicta* waskata ibidem [a fentebbi névvel összekapcsolva] | *Elýas* Anthalfj fl i 1/2 | *Briectius* ibidem [az előző sorial > jellel összekapcsolva] | *petrus* horwath fl j dj xxv | *Georgius* h̄owath fl 1/2 | *petrus* cum germano fl ij | *Anthanius* sartor fl. ii 1/2 | *Relicta* Blasi kaydan fl ij | *Relicta* farkas Zabados | *Benedictus* Almas fl 1/2 | *Laurentius* monar dj lxxx | *Relicta* fabianj ibidem dj xxv | *Georgius* Haýas dl [!] lxxx | *Martinus* bakos dj lxxx | *Briectius* kaydan fl i 1/2 | *Johannes* keresw dj lxxx | *Johannes* ibidem dj lx | *demetrius* monar Zabadas | (*Supma*) *Sumpma florenorum in Civitate* Ezeek minus decem CCP |

*Alsopetrus*¹ | *Georgius* bak fl j | *Balas* j fl 1/2 | *paulus* sutar dj xxv | *ffabianus* Zakal fl i 1/2 | *Stephanus* Zakal fl ij | *paulus* Zakal fl i 1/2 | *Andrejas* Zakal fl ij | *In libertate sunt sessiones* ij ||

*fflswpetrus*¹ | *Martinus* maior fl ii 1/2 | *Nicolaus* bene fl iij | *Demetrius* Kazdagh fl ij | *Jacobus* monar fl ij | *Nicolaus* — fl j | *Andrejas* parvus | *Augustinus* | *Matheus* toth | *Thamas* bakos | *In eadem* *petrus* sunt *sessiones* | *in libertate* iij | *Summa in pertinentiis* *Ezeek florenorum* Clxxviii et *denarij* xx |

Oppidum *Hagmas*² | *ffabanus* kalamar fl̄o iij | *Benedictus* faber fl ij | *Clemens* gergecze (a következő adózóval együtt) i 1/2 | *Albertus* ibidem | *Blasius* kalamar — fl ij | *Relicta* pauli fl 1/2 | *Michael* kenczes fl iij | *Relicta benedictj* toth dj lxxx | *paulus* warga dj lxxx | *Valentinus* ýrsegh Zabadas | *Sebastianus* pinczn̄a [= pincerna] fl ij | *Michael* Zabo fl iij | *paulus* boros dj lxxx | *ffranciscus* banga [~ bango] fl j | *Anthanius*

¹ Alsó- és Felsőpetrös Észékhez egészen közel feküdt Rétfalu felé. Mindkettő elpusztult.

² Hagymás mezőváros a Duna és Dráva egyesülésénél fekvő mai Almásnak felel meg

chek fl j | *Benedictus* czwd dj lxxx | *Benedictus* byka dj lxxx | *Stephanus* varyos [?] flőr i 1/2 | *Johannes* kakas fl vij | *Nicolaus* kakas fl ij | *Mathias* Zarka fl iij | philippus olah [orah-ról, sőt esetleg olaz-ról átjavitva] fl ij | *Demetrius* Hayws fl iij | *Ladjslaus* daud [! Nyilván íráshiba *dauid* helyett!] fl i 1/2 | *Johannes* chomod [!?] fl i 1/2 | *Relicta* *Johannis* pőkolab fl iij | *paulus* wagwth ['vágott'] fl iii 1/2 | *Relicta* *petri* biro j dj lxxx | *Jahannes* kŷral fl ii 1/2 | *Emericus* kakas fl i 1/2 || *lucas* Cananok dj xxx | *Benedictus* Chik fl j | *Relicta* *Andrejee* dj lxxx | *petrus* kaka | *paulus* kaka *Zabadas* | *Briectius* fa fl j | *Gregorius* warsas fl ij | *Sŷmon* Banga fl j | *Johannes* desw. fl j | *Benedictus* barath fl j | *Thamas* toth fl ij | *Georgius* parvus fl 1/2 | *Thamas* dersj fl i 1/2 | *Mathey* heegŷ fl iij | *Andre* jas barsos fl j | *Johannes* thwruk fl iij | *Sŷmon* Maka *Zabados* | *Nicolaus* tath dj lxxx | *Johannes* tornos fl iii 1/2 | *Clemens* thekenew fl (j) j | *Johannes* Sarros fl i 1/2 | *Thamas* zwbar fl ij | *Jacobus* lŷzkaŷ fl ij | *Stephanus* kocz *zabadas* | *Georgius* belweŷ [?? Nagyon kétes olvasat! Az első három betű átírva valami másból.] dj lxxx | *Relicta* *Anthonij* toth fl 1/2 | *Relicta* *pauli* dj lx | *petrus* baŷzath dj lxxx | *Gregorius* fl ij | *Balthisar* – fl iij | *Mathej* gerew fl j | *laurentius* dekan fl j | *Briectius* *carnifex* *Zabadas* | *ffabianus* toth fl ij | *Anthanius* ŷwaczŷn fl i 1/2 | *Relicta* *Clementis* wăga fl i 1/2 | *Sŷmon* filethlen i 1/2 | *Benedictus* Thwruk dj lxxx | *Ladjslaus* *Santha* fl ij | *ffabianus* *Zalok* fl ii 1/2 | *Demetrius* therke fl j | *Benedictus* *Za* [1] *zabados* | *Relicta* *Nicolai* *galos* fl vj | *Demetrius* bozarad *Zabadas* | *Jahannes* fako fl j || *Stephanus* zarhaŷ *Zabados* | *Sebastianus* borla *zabados* | *Demetrius* dekan dj lx | *Andrejas* *Zekereŷ* [~ *Zekercy*?] fl j | *Laurentius* *Maka* fl j | *Gregorius* kodor fl iij | *Stephanus* *kadar* [~ *kodor*] fl v | *Anna* *Aros* fl i 1/2 | *Stephanus* *Zabo* fl ij | *Elees* *kasas* dj lxxx | *Martinus* *Zabo* fl ij | *laurentius* *weczer* fl ii 1/2 | *Vincencius* *Damby* [~ *Domby*] fl j | *Benedictus* *Zabo* fl j | *Gallus* *zabo* fl j | *Relicta* *Genges* *D* lxxx | *Andrejas* *tarnos* [~ *tornos*] fl ii 1/2 | *Nicolaus* *toth* *zabadas* | *Albertus* *wtacz* fl i 1/2 | *Jacobus* (*Z*) *genges* *Zabados* | (*Blasius* *zylwas*) | *Ambrosius* *bors9* fl ij | *Blasius* *daka* *Zabadas* | *Blasius* *zilwasŷ* fl iij | *Nicolaus* *dersi* *Zabados* | *Stephanus* *Barban* fl i 1/2 | *Relicta* *Thomae* *Zabo* fl i 1/2 | *paulus* *keryal* [*az y* talán *ki van hŷzva.*] fl iij | *Demetrius* *bako* fl i 1/2 | *Nicolaus* *Racz* fl i 1/2 | *Gregorius* *warga* vj | *Georgius* *dezkas* fl ij | *Stephanus* *chwka* fl iij | *Stephanus* *Zelczy* *zabados* | *Blasius* *ibidem* fl j | *petrus* *Zēthe* *Zabados* | *Stephanus* *ffees* *Zabados* | *Georgius* *kakas* *Zabados* | *Andrejas* *zarka* *Zabados* | *Johannes* *toth* *Zabados* || *Johannes* *Hayos* fl j | *Stephanus* *ibidem* *D* lxxx | *Albertus* *Era* [?] fl ij | *Dekan* *fako* fl iij | *Clemens* *Abraham* *D* lxxx | *Relicta* *Sŷmonis* *kalo* fl ij | *Mater* *Clementis* *Zabo* *Zabados* | *Georgius* *toth* fl ij | *Clemens* *Advena* *Zabados* | *Relicta* *ladjslai* *Therwk* fl ij | *Laurentius* *Thwd* dj lxxx | *Egidius* *kalamar* fl v | *Blasius* *Gacza* – fl j | *Jeronimus* *Zabo* – fl ij | *Michael* *presbyter* – fl j | (*Thamas* *presbyter* fl j) | *Gelerd* *Anŷl* fl ii 1/2 | *Albertus* *gēgercze* fl i 1/2- | *Thamas* *santha* fl ii 1/2 | *Benedictus* *ibidem* fl ij | *Georgius* *zabo* *Zabados* | *Relicta* *Nicolai* *fabŷ* fl i 1/2 | *Gregorius* *ibidem* fl 1/2 | *Stephanus* *carnifex* fl 1/2 | *Johannes* *ibidem* fl j | *Anthonius* *Zabo* fl v | *Valentinus* *kalamar* [*kalamas*-ról átjavitva] fl iij | *Gallus* *faber* fl 1/2 | *Thamas* *faber* fl iij | (a következő három név egybekapcsolva) *Nicolaus* *toth* | *Stephanus* *ibidem* | *Johannes* *ibidem* [együtt fizet:] fl i 1/2 | *Clemens* *foris* dj lxxx | *Briectius* *ibidem* dj lxxx | *Nicolaus* *Thobor* fl ii 1/2 | *Johannes* *tath* *Zabados* | *Thamas* *wegh* fl 1/2 | *Matheus* *bay(j)* *Zabados* | *petrus* *feldes* fl i 1/2 | *Geradus* *tarŷav* ['tarvarjú'?] dj lxxx | *Thamas* *Alez* *Zabadas* | (*Rlt*) *Relicta* *Mathie* *lŷeratj* *Zabados* || *Ambrosius* *Saar* fl j | *Gallus* *Chanka* [~ *Chauka*?] *zabados* | *Andrejas* *bay* [~ *ban*] fl j | *paulus* *felffuldj* fl ii 1/2 | *petrus* *Zŷga* fl i 1/2 | *Michael* *palfj* fl iij | *Michael* *zeeph* fl 1/2 | *Stēphanus* *ibidem* fl j | *Dominicus* *dwsa* fl i 1/2 | *Johannes* *Cozma* fl iij | *paulus* *ŷwachin* fl j | *Sumpma* *florenorum* *in* *hagmas* CCxxxxj |

Drazaad¹ | *Lucas* *balagh* *Zabados* | *Valentinus* *czikar* fl j | *Valentinus* *bilisko* (fl)

¹ Drávaszád, a Dráva torkolatánál, állítólag a Drávától északra; elpusztult.

dj xxx | *Relicta* Martinj fl ij | *Benedictus* Santha fl iij | *Lucas* orros [~ arros] fl i 1/2 | *Nicolaus* Mizes [~ Mezes] fl iij | *ffabianus* santha fl 1/2 | *Sýmon* ziwach fl j | *Benedictus* wamas dj lxxx | *Benedictus* ziwacz fl 1/2 | *Gregorius* decze fl 1/2 | *Mathey* kasa f dj lxxx | *Albertus* pate fl j | *Matheus* wer9 fl iij | *Emericus* tath fl i 1/2 | *Egidius* decze fl i 1/2 | *Gregorius* *ibidem* fl ii 1/2 | *Stephanus* dosa fl j | *Martinus* thwruk fl i 1/2 | *vincencius* twruk fl i 1/2 | *Thamas* deczw fl i 1/2 | *Michael* *ibidem* fl j | *Barnabas* bak fl iij | *Benedictus* thekerv dj lxxx | *paulus* Daud fl ij | *Gallus* dusa fl j | *Gallus* kapta fl iij || *Michael* kapta dj lxxx | *petrus* kapta dj lxxv | *Clemens* *litteratus* fl ij | *valentinus* kaptha fl vj | *Benedictus* waryv fl i 1/2 | *Albertus* waryv dj lxxx | *Egidius* *ibidem* fl iii 1/2 | *Relicta* *demetrii* fl j | *Relicta* alia *ibidem* fl 1/2 | *Jacobus* Baka fl ii 1/2 | *Nicolaus* baka Zabadas | *Emericus* nemes fl ij | *paulus* gabrian Zabados | *Demetrius* jces [!] Zabados | *ffabianus* Neczv [!?] fl j | *Relicta* *benedictj* bak dj xxx | *Blasius* barya fl 1/2 | *Clemens* *ibidem* dj xxx | *Mathias* neŵedu fl i 1/2 | *Nicolaus* thako fl ij | *ffranciscus* Jakocz dj lxxx | *ffranciscus* kapta fl ij | *Gregorius* mako fl ii 1/2 | *Nicolaus* borhj fl iij | *Mathka* Zabados | *Anthonius* bene dj lxxx | *Michael* *ladjslaj* Zabadas | (*Michael* *tardj* dj lxxx *zabadas*) | *Michael* *tardj* dj lxxx | *Johannes* kozma fl i 1/2 | *Emericus* galos dj lxxx | *Benedictus* Zankj fl j | *Emericus* Zankj fl i 1/2 | *Nicolaus* Augustinj dj lxxx | *Elyas* toth Zabadas | *Johannes* Agoston fl i 1/2 | *Stephanus* lekevs fl j | *Stephanus* czwdj fl ij || *Michael* Augustinj fl i 1/2 | *Valentinus* gadisa dj lxxx | *laurentius* Jces Zabados | *Georgius* sos fl 1/2 | *Andrejas* toth dj lxxx | *Thamas* warga dj xxv | *Emericus* darнай fl ij | *Nicolaus* Theker flōr ij | *Cozma* zeges Zabados | *Johannes* balogh Zabados | *Bartholomeus* benkes dj xxv | *Ladjslaj* toth Zabados | *Clemens* toth fl j | *Mathias* dusa dj lxxx | *Jacobus* *ibidem* dj lxxx | *Stephanus* wernek fl i 1/2 | *Clemens* doman fl j | *Georgius* jces fl j | *Georgius* berthalam fl i 1/2 | *Emericus* *ladjslaj* fl ij | *Nicolaus* Angel dj lxxx | *Stephanus* toka fl j | *Mathey* poczok9 [~ poczoka] fl i 1/2 | *paulus* toka fl i 1/2 | *Daka* dj lxxx | *Stephanus* *ladjslaj* fl j | *Damia-*
nus *ladjslaj* fl iij [!] | *Sumpma florenorum in Drazad faciunt Centum* xxvi 1/2.

TÖRÖK GÁBOR

NYELVJÁRÁSOK

Adatok a moldvai csángó nyelvjárás szókincsét ért román hatáshoz

A moldvai csángó nyelvjárásra gyakorolt román hatás tanulmányozása is alátámasztja azt a közismert megállapítást, hogy a nyelvi hatás a szókincs vonatkozásában nemcsak a szókölcsönzés tényében nyilvánul meg, hanem a szavak egy része jelentésének módosulásában is. Amint egyik előző kis közlésemben (MNY. LVI, 119–21) rámutattam, a jelentésváltozás egyik faja a szókölcsönzéssel függ össze. A román kölcsönző beilleszkedése a nyelvjárás szókincsébe — mindkét szó fennmaradása esetén — szükségszerűleg maga után vonja az eredeti szó és a kölcsönző jelentésének szűkülését.

A román nyelvi hatás a moldvai csángóban nemegyszer eredményezte egyes eredeti szók jelentésének bővülését. A jelenség a megfelelő román nyelvi szók jelentés-tartalmához való igazodás eredménye, s abba a kétnyelvűséggel összefüggő jelenségsorba illeszkedik bele, mely a nagyszámú szókölcsönzésen túlmenően a két nyelv rendszerében megfigyelhető eltérő vonások kiküszöbölésére irányul. Itt közzétett adataimat a moldvai csángó nyelvjárás térkép anyagából és más forrásokból mutatom be. Ez utóbbi források a következő tanulmányokkal, közlésekkel azonosak: YRJÖ WICHMANN, Wörterbuch des ungarischen moldauer nordcsángó- und des hétfaluer csángódialektes. . . Helsinki, 1936.

(röv. CsángSz.); HEGEDŰS LAJOS, Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Budapest, 1952. (röv. HEGEDŰS); FARAGÓ JÓZSEF ÉS JAGAMAS JÁNOS, Moldvai csángó népdalok és népballadák. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó. Bukarest, é. n. (röv. MCsNd.); A kolozsvári Folklór Intézet kéziratos mesegyűjteménye; ezt az anyagot FARAGÓ JÓZSEF volt szíves rendelkezésemre bocsátani, szívességét ezúttal is köszönöm (röv. FolklInt.). Felhasználtam dolgozatomban a kolozsvári Babeş—Bolyai egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének birtokában levő nyelvjárási anyagot is (ezt a forrást külön nem jelölöm). — A román nyelvi adatok pontos jelentését a következő szótárak segítségével állapítottam meg: Dicționarul limbii române (al Academiei). București, 1913-tól; AUGUST SCRIBAN, Dicționarul limbii românești. Ediția I. Iași, 1939.; CANDREA—ADAMESCU, Dicționarul enciclopedic ilustrat Cartea Românească. Ediția Cartea Românească. București, é. n.; Dicționarul limbii române literare contemporane. București, 1955—7. A továbbiakban e szótárakra külön nem hivatkozom. Az adatok a következők:

a d o s s á g 'Pflicht'. *Adósságom vót* (Klézse). — A szó a magyar irodalmi nyelvben és a magyar nyelvjárásokban egyaránt 'Schuld' jelentésben él. Klézseben feljegyzett jelentése a román *datorie* hatására alakult ki, melynek 'Pflicht' és 'Schuld' jelentése egyaránt megvan.

b í r 'können'. *Te mondot, csak azd busulot, hogy elégett az az írásod, amelyigből eddig bírtál urusolni, gyeskentálni...* (Klézse: HEGEDŰS 83). Más példák: *bírsz venni* (Klézse: HEGEDŰS 84); *bír menni* (Klézse: HEGEDŰS 95); *birok menni* (Gálbény: FolklInt.); *bírunk csinálni* (Gálbény: FolklInt.); *meg bírom gyógyítani* (Gálbény: FolklInt.); *nem bírjuk elhozni* (Gálbény: FolklInt.); *nem bírok tenni semmit* (Gálbény: FolklInt.); *nem bírt felelni* (Gálbény: FolklInt.); *a fát műk le bírnók vágni* (Gálbény: FolklInt.). — A magyar irodalmi nyelvben a *bír* 'tragen' jelentésben használatos. A szó inkább összetételekben fordul elő: *elbír, kibír, megbír, rábír* stb. A régi nyelvben a *bír* igének több jelentése volt, mint ma. A fontosabbak: 'stark, kräftig sein; Macht über etwas haben, in seiner Gewalt haben; gewachsen sein; vermögen; herrschen; besetzen, unterwerfen; bewegen; aushalten; haben, besitzen, inne haben; bestimmen' (NySz.). A 'können' jelentéssel tehát a régi nyelvben nem találkozunk, mint ahogy nem találkozunk más magyar nyelvjárásokban sem (vö. Tsz.). A moldvai csángóban a *bír* ige jelentése a román nyelv *a putea* 'können' igéjének hatására bővült, s alakult át így módbeli segédigévé.

c s i n á l '(Früchte) hervorbringen; zur Welt bringen; die Zeit vertreiben; machen'. *Nem bírok ény gyümüst csinálni* (Bogdánfalva: FolklInt.). *Annyi gyümölcsöt csinált, hogy a zága mindenfelé le vót hajolva* (Külsőrekecsin: FolklInt.). *Az ojan szép körtéket csinált, szép piros körtéket* (Lábnik: HEGEDŰS 220). *Csinált egy gyermékét* (Bogdánfalva). *Mikor én tizenöt nap börtömbe csinyáltam...* (Lészped: HEGEDŰS 31). *Csináljon minket bojérré* (Gálbény: FolklInt.). — A *csinál* ige fenti jelentései a magyar irodalmi nyelvben ismeretlenek. Nem fordulnak elő a magyar nyelvjárásokban sem. Nem találkozunk velük a régi nyelvben sem (vö. NySz.). A csángó nyelvjárásban e jelentések román nyelvi hatásra alakultak ki a románban gyakran előforduló *face fructe* 'gyümölcsöt terem', *face un copil* 'gyereket szüil', *face armata* 'katonai szolgálatot teljesít' stb. szókapcsolatok hatására.

c s u d a 'Ärger, Zorn'. *A bojér elpokkant csudájába, mérgibe* (Gálbény: FolklInt.). — A magyar irodalmi nyelvben a *csoda* szót 'csodálkozás, ámulat' értelemben használjuk. A szó fenti jelentése a csángóban a román *ciudă* hatása alatt keletkezett, melynek a román nyelvjárásokban előfordul 'Ärger, Zorn' jelentése is. A magyar *csoda* ~ *csuda* szó 'Ärger, Zorn' jelentését a CsángSz.-ban is megtaláljuk. Közli e jelentésben a Tsz. is több olyan erdélyi pontról, ahol a román nyelv hatása erős.

e l f o g a d 'bekommen'. *Vasárnapi uisagbol tsak két darabot fogatam el — töb nem jöt. Mostanig csak két darab uisagot fogatam el az artzkipeivel is György Andris urnak*

„cikével”... (Nyr. XXXIV, 423). — Az *elfogad* igének a magyar irodalmi nyelvben és a magyar nyelvjárásokban egyaránt ’annehmen, akzeptieren’ a jelentése. A moldvai csángó nyelvjáráshoz tartozó Szabófalván a szó jelentése a román nyelvi *a primă* hatására módosult, melynek egyaránt megvan ’bekommen’ és ’annehmen, akzeptieren’ jelentése.

h o r d o z ’(Kleider) tragen’. A szó e jelentését két faluban: Frumószán és Pusztinán jegyeztük fel. — A *hordoz* igét a magyar irodalmi nyelvben ’tragen, herumtragen’ jelentésben használjuk. A ’Kleider tragen’ fogalmát az irodalmi nyelvben a *visel* igével fejezzük ki. Így fejezik ki a magyar nyelvjárásokban is. A *hordoz* ige ’Kleider tragen’ jelentését nem ismerjük a régi magyar nyelvből sem (vö. NySz.). Az említett két falu csángó lakosságának nyelvében a *hordoz* ige fenti jelentése a román nyelv *a purta* szavának hatására bővült, mely a románban ’tragen’ alapjelentésén kívül használatos ’Kleider tragen’ jelentésben is.

h ú z ’absteigen, sich einquartieren’. Az *is odahuzot, hogy ot nyugoggyanak meg* (Bogdánfalva). *Akkò két hòrdót òlvètt az òrektòl, akihèz hùzott ò vòt èlòpszòr* (Gajcsána—Magyarfalu: HEGEDŰS 291). — A magyar irodalmi nyelvben és a magyar nyelvjárásokban a *húz* ige ’ziehen’ jelentésben él. Ez volt a szó jelentése a régi nyelvben is (vö. NySz.). A moldvai csángóban a szó jelentése a román nyelv *a trage* szavának hatására bővült, melynek a ’ziehen’ alapjelentésén kívül ’sich einquartieren, absteigen’ jelentése szintén ismert.

m e g á l l ’bleiben’. *Még áj meg èggy esztèndèjig* (Bogdánfalva). — A magyar irodalmi nyelvben és a magyar nyelvjárásokban a *megáll* szónak csak ’stehen bleiben’ jelentése ismert. Nem fordul elő ’marad’ jelentése a régi nyelvben sem (vö. NySz.). Bogdánfalva csángó lakosságának nyelvhasználatában a szó jelentése a román nyelv *a sta* szavának hatására bővült, melynek ’stehen, bleiben, die Zeit verbringen’ jelentése egyaránt ismert.

s z e n v e d ’ertragen, erdulen’. *A bába nem akàrta szènvedni èggyátalàn e bacsónak e lèányát* (Tuta: HEGEDŰS 178). *Vòtak legènyèk, amèjèkèk nem szèmvettek èggyik a más szeretejéhez menni* (Gajcsána—Magyarfalu: HEGEDŰS 248). Megtalálható e jelentés a CsángóSz.-ban is. — A magyar irodalmi nyelvben a *szenved* főleg ’leiden’ jelentésben fordul elő. Az ’ertragen, erdulen’ fogalmát a magyar irodalmi nyelvben a *tűr, eltűr, elvisel* ige fejezi ki. A Tsz.-ban két olyan szó fordul elő, melynek jelentése hasonló a moldvai csángó nyelvjárás *szenved* szavának jelentéséhez. Az egyik az Erdély egyik részéből közölt *szènvedhetò* ’erträglich’ (volt Alsó-Fehér megye), a másik a Mátra környékén előforduló *szènvedhetòs* ’ua.’. A *szenved*-nek a régi nyelvből ismert ’dulden’ jelentése is (NySz.). Ennek ellenére úgy vélem, hogy a *szenved* ige fenti jelentése a moldvai csángóban a román nyelv *a suferi* igéjének hatására alakult ki, melynek ’leiden’ és ’ertragen’ jelentése egyaránt közkeletű. Az sem lehetetlen, hogy román hatásra megörzödött régi jelentéssel van dolgunk.

ù l ’wohnen’. *Hol ùl?* (Bogdánfalva). . . *lègyünk mùk ès házbg, ne ùlyünk a lapiba, az èrdòbe* (Klèzse: HEGEDŰS 121). *Hol ùl, ki tuggya hol van?* (Gajcsána—Magyarfalu). *Hát anyámmeèk nem messze ùltek uggyè, szomszédbe ùltek* (Gajcsána—Magyarfalu: HEGEDŰS 254). *Hèj — asz monygya — mektudakozom èn, hol ùl — aszonygya — a szègény Molnár — aszonygya — s èlmègyèk èn hèzzá. . .* (Lèszped: HEGEDŰS 27). *Ùlyünk az èn barlangomba kètten* (Gálbény: FolkInt.). *Bene ott le ùl, páteren alul* (Nyr. XXX, 157). *Ò ùl e várzaba. Hol ùl e lyaný* (CsángóSz.). — A magyar irodalmi nyelvben az *ül* ’sitzen’ jelentésben fordul elő. Általában ez a jelentése a szónak a magyar nyelvjárásokban is. A ’wohnen’ jelentést eddig mindössze Kalotaszegről és a Maros-Magyar Autonóm Tartományból jelezték (Tsz.). A régi nyelvben előfordult a szó ’verweilen, liegen’ jelentése is, a ’wohnen’ azonban nem (NySz.). Ez utóbbi jelentés a moldvai csángóban, valamint Kalotászezen és a székely nyelvjárásban egyaránt román nyelvi hatásra alakult ki. A román nyelvjárásokban az *a ședea* igének a ’sitzen’-en kívül egészen közkeletű ’wohnen’ jelentése is.

verekedés 'Krieg'. A *verekédistől futtak magyár fődről* (Gajcsána—Magyarfalu); *verekédész* (Bogdánfalva). *Visznek a verekedésbe* (Pusztina: MCsNd.). A CsángSz.-ban előfordul a *verekedik* ige 'kämpfen, Krieg führen' jelentése is. — A magyar irodalmi nyelvben és a nyelvjárásokban a *verekedés* szónak 'Schlägerei' a jelentése. A 'Krieg' jelentést a moldvai csángóban minden bizonnyal a román *bătaie* hatására vette fel a szó. A *bătaie* szó a román nyelvjárásokban két jelentésben él: 1. 'Schlägerei'; 2. 'Krieg, Kampf'.

v i l á g 'Menge, Vielheit, Leute'. *Annyi világ mént utánna, hogy nem férték menni. Kigyúlt az egész világ* (Bogdánfalva). *Sok a világ itt erőst* (Gajcsána—Magyarfalu). *Odagyúlt az egész világ* (Gálbény: FolkInt.). *Hát majnem sír az egész világ* (Lábnik: HEGEDŰS 219). *Szok világ ólt e misziébe* (CsángSz.). *Tátámat Pál János hitta, hogy a világvall menynyen ő es Eszkorcónba* (Korunk I, 166). — A magyar irodalmi nyelvben és a magyar nyelvjárásokban a *világ* szó 'Welt, Licht, Menschheit' jelentésben fordul elő. A moldvai csángóban előforduló jelentésekkel nem találkozunk a régi nyelvben sem (vö. NySz.). A szó jelentése a moldvai csángóban a román *lume* szó hatására bővült, melynek a román nyelvben van 'Leute, Vielheit, Menge' jelentése is.

v i s z 'leben, es geht ihm. . .'. *Maraggy it, me nekünk kirájunk lesz te — aszonygya — s jól fogod vinni velünk* (Lábnik: HEGEDŰS 219). — A magyar irodalmi nyelvben a *visz* jelentése 'bringen, führen'. A szó 'leben, es geht ihm gut, oder schlecht' jelentése nem fordul elő a régi nyelvben sem (vö. NySz.), a mai magyar nyelvjárásokban sem (vö. Tsz.). A szó jelentése a moldvai csángóban a román nyelv *a duce* szavának jelentéséhez igazodott, melynek a 'bringen' alapjelentésen kívül gyakran előfordul 'es geht ihm. . .' jelentése is. (Vö. román *o duce bine, o duce rău.*)

MÁRTON GYULA

Néhány megjegyzés a felsőöri kettőshangzokról

A felsőöri nyelvjárásról eddig három kutató közölt számottevőbb anyaggyűjtést, feldolgozást. Az 1900-as évek elejéről VARGA IGNÁC (NyF. 9. sz. 3—18), 1936-ból KÁLMÁN BÉLA (MNy. XXXIII, 345—8, XXXVIII, 211—20) és én magam részint az 1930-as évek végéről (MNyj. I—IV; MNy. XXXVIII, 136—8, 310—1, XLVIII, 234—6; A felsőöri földművelés. Debrecen 1941.), részben újabb gyűjtés alapján (Nyr. LXXXIV, 361—6; MNy. LVII, 243—50).

A három kutató anyagában eléggé jelentős eltérés mutatkozik az *ó, ő, é* fonémák helyi realizációjának jelölésében. VARGA IGNÁC általában monoftongusokat (*ó, ő, é*) jelöl. Szövegközlésben ezeknek a fonémáknak kettőshangzós változata nem is fordul elő, csak a leíró, ismertető részben találkozunk a *Fűsűör* 'Felsőör' alakkal. KÁLMÁN 1936-i gyűjtésében *ua, üe, ië* kettőshangzókat jelöl, az én régebbi gyűjtéseimben *uo, üö, ié* jelölés található.

KÁLMÁN „A felsőöri földművelés” című dolgozatomról készített bírálatában a következőket írta: „IMRE következőképpen jelöli a Felsőör vidékén előforduló kettőshangzókat: *uo, üö, ié*. Nekem az a meggyőződésom, hogy a felsőöri kettőshangzók csoportjánál a nyomatékos rész az első és csak azt képezik tisztán, a kettőshangzó második fele gyengén és bizonytalanul képzett hang hanyag ajakműködéssel és nagyon nehezen megállapítható hangszínnel. Ezek a kettőshangzók azonosak szerintem a Vas megye nyugati részén ismeretes *ua, üö, iö* kettőshangzókkal. . . Annak idején *ua*-nak, *üe*-nek és *ië*-nek írtam le ezeket a hangokat” (MNy. XXXVIII, 214). Ehhez a kérdéshez egy jó évtizeddel később hozzászólt DEME LÁSZLÓ is, és ő tisztán elméleti megfontolások alapján minden fenntartás nélkül KÁLMÁN jelölését fogadja el helyesnek (A magyar nyelvjárások kérdése 63.)

Nyilvánvaló, hogy ebben a kérdésben és ehhez hasonlóban a pusztán elméleti megfontolások alapján való állásfoglalás legalábbis kétes értékű, s az a

helyes módszer, ha a vitás kérdést a nyelvi anyag újabb, alaposabb megvizsgálásával döntjük el. Mivel erre a közeli múltban volt bizonyos módomb, elmondanám néhány megfigyelésemet. VARGA IGNÁC jelölésével aligha érdemes részletesebben foglalkozni. Egy cseppet sem látszik valószínűnek, hogy a felsőöri nyelvjárásban a kettőshangzók az 1900-as évek után fejlődtek volna ki.

Rátérve KÁLMÁN BÉLA jelölésmódjára és a magaméra, előre kell bocsátanom, hogy mindkettő némileg torzított, sematizált képet ad. Nézzük meg a következőkben, hogy hogyan látom ma a felsőöri kettőshangzókban a három fő összetevő, a hangszín, a mennyiség és a nyomaték állapotát.

Hangszínüket tekintve ezek a kettőshangzók általában *uo, üö, ië* jellegűek. A második elem néha elmosódottabb, esetleg alacsonyabb nyelvvállású, de az *ua, üa, ia*, illetőleg *ua, üe, ie* jellegű típusok, ha szórványosan esetleg elő is fordulnak, kivételesen ritkák. (KÁLMÁN sem jelzett *ië* típusú kettőshangzót, csak *ië-t*). Megfigyeléseim szerint elsősorban azoknak a nyelvhasználatában jelentkeznek, akik német környezetben dolgoznak, azaz sokat beszélnek németül, tehát nem a földműves lakosság körében. Nem elképzelhetetlen, hogy ebben a környező „hienc” dialektus hatását keressük, aholis megfigyeléseim szerint valóban vannak hasonló jellegű kettőshangzók. (A köznyelvi *a, e, al, el* helyén jelentkező kettőshangzókra mindez persze nem vonatkozik.)

A kettőshangzók két eleme közül az első általában rövid — ahogy mindketten jelöltük is —, a második azonban rendszeresen és következetesen sem nem rövid, sem nem hosszú, hanem ingadozik a rövid, a félhosszú s esetleg a hosszú között, úgy, mint a nyugati nyelvjárások jelentős részében.

A nyomaték helyének megállapítása — mint ezt nyelvatlasz-gyűjtőink tapasztalatai is bizonyítják — a kettőshangzóknál általában nem könnyű. Ma úgy látom, hogy a felsőöri kettőshangzók a nyomaték eloszlását illetően is olyan típusúak, mint a nyugati nyelvjáróterület kettőshangzóit, azaz általában semmiképpen sem emelkedő jellegűek, mint ahogy annak idején én jelöltem őket. De — úgy gondolom — majdnem ennyire problematikus fenntartás nélkül eső típusúaknak minősíteni őket. Fülünk ezen a téren nem segít kellőképpen bennünket, sőt — tapasztalataink szerint — **n e m t u d n a k** eléggé határozott útbaigazítást adni a jelenleg rendelkezésünkre álló elektro-akusztikai gépek sem. A magam részéről tehát ma nem tudnék határozottan állást foglalni a nyomaték helyét illetően, s gyakorlatilag leginkább affelé hajlanék, hogy a magyar nyelvatlaszmunkálatokban követett eljárásunkhoz hasonlóan csupán a diftongikus ejtés tényét érdemes jelölni. (A kettőshangzók jelölésével kapcsolatos problémákra vö. IMRE: MNy. LV, 430.)

IMRE SAMU

SZEMLE

Nyelvművelő irodalmunk 1945-től 1960-ig*

3. A kiejtés, hangtan kérdéseiről

Ezt a területet a nyelvművelés elhanyagolt ágának szokták tekinteni. A kiejtés csiszolása főleg az iskolában folyik. Műkedvelő nyelvművelők számára ez — akárcsak a szakmai—tudományos nyelv — meglehetősen nehéz terep. Az újabb, rendszeres nyelvművelő kézikönyvek — láttuk — kitérnek a hangtan nyelvhelyességi kérdéseire is. Az ilyen természetű cikkek száma csak 1954—1955 óta növekszik, addig szórványos.

* L. MNy. LVII, 108—19, 250—7.

A kiejtéssel foglalkozás egyik legkorábbi jele korszakunkban a „Rádiószpikeriskolá”-ról szóló híradás (Hírlap 1946. október 3.). Rövidesen az egyetemi hallgatók „szép magyar ejtési” versenyéről ír lelkes riportot RUFFY PÉTER: Száz bölcész versenyén. . . (uo. november 20.). Ugyanerről számol be MIKESY SÁNDOR: A hatodik jó magyar kiejtési verseny (Msn. XIV—XV, 40—4). — Egy hasonló verseny alapelveit rendszerezi DEME LÁSZLÓ: Szempontok a jó magyar kiejtéshez (Msn. XVII, 46—50). Egy újságcikk nyomán az *ë* hang köznyelvi helyzetére, törvényesítésének akadályaira ad magyarázatot LŐRINCZE LAJOS: A magyar helyesírás kitagadottja (Msn. XVIII, 18—23). — A köznyelv sajátosságait elemzi NAGY J. BÉLA tanulmánya: Kiejtési kérdések (MNy. XLV, 308—10). — A rádióbemondók hibáit rója fel MIKOLA GYULA (A Magyar Rádió címére: Nyr. LXXIV, 307—8); ehhez fűz megjegyzéseket ZOLNAI BÉLA: *Kiváló vagy kiváló?* (uo. LXXV, 67—8). — Politikai előadások, felszólalások hibáit, zsargonyszerűségeit idézi HALTRICH FERENC: Beszéljünk tisztán, szépen magyarul (Szabad Nép 1952. június 20.). — A rádióban elhangzó idegen nevek helyes ejtéséről ír DÉCSY GYULA (Magyar Rádió 1953. augusztus 22.).

A Pesten már hagyományos verseny elemzését, tanulságait adja BÁRCZI GÉZA cikke: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen (Nyr. LXXVIII, 1—10). Hasonló egri verseny elveit, céljait közli BAKOS JÓZSEF: A szép magyar beszéd (Anyanyelvünk 1954. április). — A helyes beszédre nevelés a tárgya NAGY ADORJÁN cikkének is: Anyanyelvi oktatásunk (PedSz. 1954. március). — JULOW JENŐ a kiejtés kötelező tantárggyá tételét sürgeti: A szép magyar kiejtésért (Magyar Nemzet 1954. július 2.). — Sok hangtani vonatkozása van a Némedi Lajos kezdeményezésére indult, fent már említett cikksorozatnak is. Közelebről is hangtaniak: JULOW JENŐ: Aki a beszéd ellen vét, az vét igazán az anyanyelv ellen (FelsSz. 1955. február), NAGY ADORJÁN: Anyanyelvünk oktatása (uo. március). — E sorba illik BÁRCZI GÉZA újabb beszámolója is: Fogalmazási, kiejtési és szavalóverseny az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelv- és Irodalomtudományi Karán (uo. május) meg a D. BOGA JANKÁÉ is: Neveljünk szép magyar ejtésre! (Köznevelés 1955. szeptember 1.).

A nyelvészeti szakfolyóiratokban is több cikk foglalkozik kiejtési kérdéssel: ÉDER ZOLTÁN „Beszédművészeti gyakorlatok” címen egy előadássorozatot bírál (Nyr. LXXIX, 181—90), NAGY ADORJÁN a színi növendékek neveléséről ír („Diagnózis” és „terápia” a magyar kiejtés dolgában: uo. 383—8), TOMPA JÓZSEF egy olyan felfogást cáfol, mely a hasonulást tagadja (Tíz hatod meg tíz hatod az — *húzhatod?*: uo. 394—6). — NAGY ADORJÁN a színészek beszédre oktatását, tankönyveit bírálja: Beszédpedagógia (Nyr. LXXX, 178—85). — Ismét el kell utasítani az *ë* törvényesítését is: F. P.: Jelöljük-e a zárt *ë*-t? (uo. 274). — A köznyelvi asszociációt elemzi LADÓ JÁNOS: Zárhangok és részhangok egymásrahatása (MNy. LII, 351—3). — Érdekes kérdéseket: a szónoki beszédet, illetőleg a bemondók beszédtempóját vizsgálja két cikk: ÉDER ZOLTÁN: Hogyan beszéljünk a nyilvánosság előtt (Népművelés 1956. február), NEMES GYÖRGY: Lassan vagy gyorsan? (Magyar Rádió 1956. június 17.).

Szinte „bevett” hibákat javít DEME LÁSZLÓ cikke: Hangsúlyozási problémák a Szózat szavalásában (Nyr. LXXXII, 187—95). — Egy középiskolai versenyről ad képet BENCÉDY JÓZSEF—DEME LÁSZLÓ cikke: Egy kiejtési és szavalóverseny tapasztalatai (Nyr. LXXXII, 320—33); TÖRÖK GÁBOR pedig „A hangtani okokból eredő helyesírási hibákról” ír megfigyelésekben gazdag cikket (uo. 333—41). — Hasonlóan helyesírási vonatkozású is LADÓ JÁNOS közleménye: A szóvégi *o* hang ejtése és helyesírása (uo. LXXXIII, 150—6). — ÉDER ZOLTÁN legújabb cikke sokrétű felmérés eredménye: A fővárosi általános iskolások kiejtéséről (uo. LXXXIV, 337—45). — Végül itt említjük meg a KODÁLY ZOLTÁN kiejtésre vonatkozó megjegyzéseit is idéző kis könyvecskét: a Gondolat Kiadónál BÉLLEY PÁL szerkesztésében megjelent munkát: A nyelvek világá-

ban (Hasznos Műveltség 7. sz. Bp., 1959.). A nyelvi ismeretterjesztés e nagyszerű eszköze megérdemelve egy bővített és jobb kiállítású kiadást.

4. A szókincs köréből

A szavak világa — a szókincs, jelentéstan, alaktan — az a terület, ahol a legtöbb nyelvművelő legkülönbözőbb értékű felszólalása elhangzik. Mindet számba venni lehetetlenség. Arra törekszünk, hogy az egyes szók egyedi problémáin túlmenő, szélesebb vonatkozású, bővebben adatolt, tipikus cikkeket mutassuk be, itt is főleg a nyelvészeti alapságúakból és szakfolyóiratban megjelentekből válogatva. Ismét utalunk azonban az egyes évi lapszemlékre, ott teljesebb anyag található (Msn. XIV—XV, 37—9, XVI, 28—9, 57—8, 89—93, XVII, 24—9, 60—3, 91—3, XVIII, 36—9; Nyr. LXXVII, 229—35, LXXXVIII, 26—33, 191—6, LXXIX, 242—6, 359—65, 466—73, LXXX, 381—6, 482—8, LXXXI, 496—502).

A) I d e g e n s z ó k. A felszabadulás előtti és utáni évek műkedvelő és szépíró nyelvművelői az idegen szók elleni harcban látták a nyelvvédelem lényegét. 1945—1950 közt a nyelvművelés fő elvi kérdése a purizmus volt, főleg az írók mozgalmában. Mégsem intézhetjük el ezt, mint laikus szemléletet, hiszen az idegen szók a megértést s ezáltal a nyelv hatékonyságát veszélyeztetik (l. Lenin művei XXX, 295).

A nyelvromlást bizonyító írók egyik fő érve az idegen szók nagy száma (l. fent: III/1.). Védi őket például FARAGÓ LÁSZLÓ: *Drukkolás és szurkolás* (Haladás 1946. július 4.): a purizmust az ellenforradalom világnézetének bélyegzi. IGNOTUS PÁL után (A purizmus védelmében: uo. szeptember 5.) GOMBOS LÁSZLÓ (Purizmus és világnézet: Nyr. LXX, 94—100) és HALÁSZ GYULA is tiltakozik (*Spájz és csuspájz*: Msn. XIV—XV, 26—7). — Az idegen szók statisztikai gyakoriságát és elkerülhetőségét elemzi NEMES ZOLTÁN: *Idegen szók az újságok nyelvében* (uo. XVI, 38—41, 74—7). A józan purizmus a jellemzője BEKE ÖDÖN cikkének: *Idegen szók használata a magyar nyelvben* (Nyr. LXXV, 279—81). — RUBINYI MÓZES arra figyelmeztet: nem minden idegen szó rossz: *Agrártudományi egyetem* (uo. 339—40). — Szójegyzéket ad a feleslegesekről RÉVAY JÓZSEF: *Újkeletű idegen szavak* (uo. LXXVI, 198—204). Csatlakozik INCZÉDY MIKLÓS: *Hadüzenet* (uo. 448—9). — RÉVAYVAL ellentétben a *lektor* szót nem tartja pótolhatónak FÁBIÁN PÁL: *Lektor és családja* (uo. 272—4, 274—5). — A hírfordítók felelősségéről ír BENKŐ JENŐ: *ők akadályozhatnák meg a technika idegen elnevezéseinek beáramlását: Televízió és plasztikusfilm* (uo. LXXVII, 373—4). — A tantárgyak nevééről (*kémia, biológia*) szól SZABADI BÉLA cikke: *Visszalatinosítunk* (uo. LXXIX, 416—7). — Az enciklopédia magyarosításáról vitázik MIKESY SÁNDOR (MNy. LI, 495), BOROS JENŐ (uo. LII, 128), FERENCZY GÉZA (uo. 220) és ZSOLDOS JENŐ (uo. 264). — Helyes elvi szempontjai miatt ide kívánczok SZÉPE GYÖRGY cikke is: *Az idegen szókról: Népművelés 1956. május*. Sokat vitatott kérdés tüzetes elemzését adja FÁBIÁN PÁL: *Bécs vagy Wien?* (Pais-Eml. 555—61; vö. még uő.: A külföldi városok nevének használatáról: Nyr. LXXXI, 504—6): — A jövevényválasztás bonyolult folyamatát elemzi R. HURÁS MAGDA: *Stil — stíl — stílus* (MNy. LIV, 311—8). Stb.

B) I d e g e n s z e r ű s é g e k. B. Ö. a magyart kiszorító jövevényszók ellen ír: *Pusztuló magyar szavak* (Nyr. LXX, 28). Terjedő germanizmusokra figyelmeztet DÉNES SZILÁRD: *Apró megfigyelések a nyelv életéből* (Nyr. LXXII, 126—8) és SZYL MIKLÓS: *Olvadás közben* (uo. LXXIV, 444—7). — A jassznyelvi szók ellen tiltakozik RÉVAY JÓZSEF (uo. LXXVI, 79). — Vegyes idegenszerúségeket szed csoportba SZYL MIKLÓS: *Tallózás* (uo. LXXVII, 123—5), PROHÁSZKA JÁNOS (*Közel*: uo. LXXVI, 212), és saját korábbi felfogását (uo. LXXVIII, 450) módosítja tüzetes történeti kutatás alapján TOMPA JÓZSEF a *beinahe* megfelelőjének tartott *közel* szóról: *Nyelvművelői rehabilitálás, szerencsenmosdatás vagy csak önbírálat?* (MNy. LIII, 250—3). — Egy családdá tere-

bélyesedő szótípusról mond véleményt KOVALOVSKY MIKLÓS: Önkiválasztás, önkiválasztó bolt (Nyr. LXXXIV, 297–301).

C) K ö r ü l í r á s, s z ó s z a p o r í t á s. Az *ipart üz* kifejezéstípus ellen szól B. Ö.: Némét szellem, magyar szó (Nyr. LXX, 27–8), s hozzá hasonlóan LAVOTHA ÖDÖN: *Előadja magát* és társai (uo. LXXIV, 440–1). — Idegenszerű, keletlen kifejezéseket gyűjt össze PROHÁSZKA JÁNOS: Mit olvas a mai ifjúság? (uo. LXXV, 141–4). — BRÜLL EMÁNUEL „Szószaporítás”-a e jelenség több típusát állítja elének (uo. LXXVI, 339–40). — Bő példatárral adatolt rendszerezés PROHÁSZKA JÁNOS tanulmánya a *befejezést nyer* szerkezetípusról: Az ige körülírása sokszor fölösleges szószaporítás (uo. LXXX, 185–93). Nem tartja üldözendőnek e típust T. ANDRÁS LÁSZLÓ: Az igék körülírásáról (uo. 429–31). E jelenség széles elvi tárgyalása A. KÖVESI MAGDA cikke: Taglalás és összefoglalás nyelvünkben (uo. 18–36).

Itt ismét utalunk az ÉrtSz. hatalmas nyelv művelő jelentőségére: az idegen szók jó magyar megfelelőinek tüzetes számbavételére (vö.: ORSZÁGH LÁSZLÓ: Nyr. LXXVII, 407; BÁRCZI GÉZA: uo. LXXXIV, 129). Az idegen szók korszakunkban megjelent szótárai közül kettőt emelünk ki: TERÉNYI ISTVÁNÉ (Idegen szavak szótára. Bp., 1951. Szikra) és BAKOS FERENCÉ (Idegen szavak kéziszótára. Bp., 1958. Terra). Ez utóbbira l. KIS LAJOS ismertetését (Nyr. LXXXIII, 495–9).

5. A szó jelentés, szóhasználat kérdéseiről

A) J e l e n t é s t a n. A számnevek különös sajátosságairól HALÁSZ GYULA (*Félhárom vagy harmadfél?*: Msn. XVI, 45–7), a *hál* jelentésváltozásáról NÉMETH GÉZA ír (*Hálunk-e vagy alszunk?*: uo. 47–8). — Az igekötős és anélküli alak különbözéséről értekezik IFJ. ORDÓDY JÁNOS: *Meghajt* (uo. 49–51). — „Különböztető nyelvösztön” címen többféle, főleg jelentéstani kérdést vizsgál FÉNYES MÓR (Nyr. LXXII, 81–3). — A szinonimák jelentésének hangulati, lélektani vonásait elemzi SELÉNYI PÁL: *Piros és veres* (uo. 12–4). — A kitett megnevezés mellett álló *elvtársnő*, *tanítónő* helytelenségét tárgyalja MIKOLA GYULA (*Elvtársnő* és társai: Nyr. LXXIV, 441–2) és egy kérdésre adott feleletében F. G. (uo. LXXXI, 369). — A szók megválogatásának fontosságára hívja fel az írók figyelmét TOMPA JÓZSEF (Csillag 1952. november) és az újságírókét RUZSICZKY ÉVA (Magyar Sajtó 1955. szeptember). — A határosságra törekvés torzszüleményét, a durvább szinonimák felülkerekedését szemlélteti CSATKAI ENDRE cikke: *Nevet – röhög, arc – pofa* (Nyr. LXXVI, 17–8). — Talán „helyzetátképzelés”-nek nevezhetnénk a *jön – megy* és hasonlók felcserélését: FÁBIÁN PÁL: *Jön – megy* (Nyr. LXXVI, 15–7), SZÉKELY ARTÚR: *Behozatal, bevétel* (uo. 213); e típusok tüzetes vizsgálatát HEXENDORF EDIT adja: A hallgató szempontjának érvényesülése a beszédben (MNY. XLIX, 112–6); vö. még: P. BALÁZS JÁNOS: *Jön – megy, hoz – visz* (Népművelés 1958. június 30.). — Egy népnyelvi szó köznyelvi jelentésalakulását tisztázza GRÉTSY LÁSZLÓ (*Tallózás és tarlózás*: MNY. LIII, 494–8) és WACHA IMRE cikke (*Tallózás és tarlózás*: uo. LIV, 547–51). — A dráma előadására vonatkozó kifejezéseket kutatja HERNÁDI SÁNDOR két cikke: Mit adnak a színházban, moziban? (Nyr. LXXXII, 164–8), Mi megy a színházban, moziban? (uo. LXXXIII, 36–40). — A szó esztétikai értékelésének elvi szempontjai bontakoznak ki SZÉPE GYÖRGY érdekes cikkéből: Melyik a tíz legszebb magyar szó? (Nyr. LXXXII, 27–33). — A jelentésárnyalatok precíz elemzése miatt kívánczik ide O. NAGY GÁBOR cikkének említése, bár egyedi kérdésre irányul: *Biztos vagy bizonyos?* (uo. LXXXIII, 268–72). — Némely igénk tárgyatlanságáról olvashatunk WACHA IMRE tanulmányában: Néhány tárgyias igénk új, tárgyatlan jelentésének kialakulásához (uo. LXXXIV, 33–6).

B) S z ó h a s z n á l a t i k é r d é s e k. Összeillő és összeférhetetlen jelentésű szókat állít szembe DÉNES SZILÁRD: Apró megfigyelések a nyelv életéből (Nyr. LXXXI, 163–5). — Elcserélt jelentésű szókból ad gyűjteményt PROHÁSZKA JÁNOS: Hasonló

hangzású szavak fölcserélése (uo. LXXV, 284–8). — Értelmetlenül, a rímelés kedvéért párosított szók használatát rója meg BRÜLL EMÁNUEL: „Órizzük meg nyelvünk épségét és szépségét” Játék a szavakkal (uo. 288–90). — TIMÁR GYÖRGY az írók szóhasználatának hibáit illusztrálja („Fegyervizsga” rovat: Csillag 1953. január). — Hosszadalmas vita zajlott a *lap, oldal, levél* helyes használata körül: BEKE ÖDÖN (Nyr. LXXIV, 151–2, uo. LXXVIII, 40–1), TOMPA JÓZSEF (uo. LXXVII, 218–23, uo. LXXVIII, 39–40), FERENCZY GÉZA (uo. LXXIX, 35–51, 303–6), ELEKFI LÁSZLÓ (uo. 51–2) és mások részvételével. — Módszeressége, alapossága, finom rajza teszi említendővé HORVÁTH JÁNOS tanulmányát egy korcs kifejezés felnövekedéséről: Úgy tűnik: (MNy. LIV, 416–24). — Végül egy „kozmiikus” vitát említünk meg a műholdak nevééről: SZ. KISPÁL MAGDA (Miért nem műhold?: Nyr. LXXXII, 19–23) és ALMÁR IVÁN között (*Mesterséges hold vagy műhold?*: uo. 506–8), SZ. KISPÁL MAGDA és RÁCZ ENDRE hozzászólásával (uo. 508–10, 511).

C) Elcsépeelt szók, töltelékszók. Egyes szavaink üresre koptatása főleg a mozgalmi zsargonnal kapcsolatos. Ezek megrovása is kedvelt témája a műkedvelő, hírlapi nyelvművelőknek. Az emlékezetesebbek és megalapozottabbak: A *komoly, döntő-félékről* a Csillag nyelvművelő rovatában (1952. július). — KODÁLY ZOLTÁN: *Szóval: kultúr?* (Csillag 1955. augusztus, Nyr. LXXIX, 281–4 stb.); FERENCZY GÉZA: A nagy *kultúr*-család és kiterjedt rokonsága (Nyr. LXXIX, 410–5); FERENCZY GÉZA: A „Kultúr”-járvány (Népművelés 1957. április) stb. — A *harc, munka* elkoptatásáról, illetőleg a *való, történet; ügy, hiányosság* divatjáról ír REMÉNYI-GYENES ISTVÁN két cikkében: A nagy szavak lejárata (Magyar Sajtó 1956. június). A jelentéktelen szavak megdicsőülése (uo. augusztus). — A *nagy, egy sor, során, selejt-félékről*: JAKAB LÁSZLÓ: Csökkentsük a *selejt-et!* (Nyr. LXXX, 314–5); HERNÁDI SÁNDOR: Komolyan mondom (Népművelés 1959. június).

A *szépen, szóval, viszont, mi az, hogy* töltelékek ellen: PUF: Új járvány (Hírlap 1947. január 12.), KALMÁR DEZSŐ: Az *izé* utódja (uo. augusztus 27.). Sok sikerről nem számolhatunk be: a korszak végén is éppen ilyen panaszokkal találkozunk: KÜRTI PÁL szerint („Nőül beszélni”: Népművelés 1959. június) az *és, hát, akkor* töltelékek főleg a nőkre jellemzők. — Tüzetes tárgyalása az efféléknek IMPLÓM JÓZSEF tanulmánya: Beszéd-töltelékek (Nyr. LXXXIV, 301–6).

6. Szóalaktan, szóalkotás

A) Alaktani kérdések. Érdekes vita zajlott az *-ó, -ő* képzős igenevek toldalékos formáiról HALÁSZ GYULA (*Egyenlőek, különbözőek — bosszantóak*: Nyr. LXX, 75–6), PROHÁSZKA JÁNOS (*Egyenlőek, különbözőek, bosszantóak*: uo. 162–4) és BRÜLL EMÁNUEL (*Méltók — méltóak*: uo. LXXIV, 154–6) részvételével. A régi és új adatok módszeres vizsgálata alapján a tiltás ellen van RUZSICZKY ÉVA: Az *-ó, -ő* végű igenevek kötőhangzós (*-ak, -ek*) többesének a kérdéséhez (Nyr. LXXIX, 289–98). — A kalauzok imperatívuszáról az alábbi cikkek értekeznek: KALMÁN BÉLA: *Igyekszünk, kérem!* (Msn. XVIII, 31), L. G. Z.: „*Igyekszünk kérem!*” (Nyr. LXXV, 386), ECKHARDT SÁNDOR: Kalauz-imperatívus (MNy. LII, 68), UÓ.: A kalauz-igeragozás további fejlődése (uo. LIII, 498). Az összegezést PÉTER MIHÁLY végezte: Megjegyzések a „közlekedési felszólító mód”-hoz (MNy. LVI, 259–61). — A család- és helységnevek alaki kérdéseiről aránylag kevés szó esik: BENKŐ LORÁND: A családnévváltoztatás kérdései (Msn. XVII, 40–5, 65–72, XVIII, 1–6); PAIS DEZSŐ: Helységnevé-újítások (MNy. XLIX, 492–5); WAGNER JÓZSEF: Néhány megjegyzés a helységnevek meghatározó ragjai dolgában (Nyr. LXXIX, 69–70); DEME LÁSZLÓ: Családnveink alaki sérthetetlenségéről (MNy. LII, 365–8). — A *süksük*-nyelv számtalan megrovása közül ezeket említjük: KOVALOVSKY MIKLÓS: Egy új nyelvi járvány (Nyr. LXXVII, 223–7), SENDE ALADÁR: Küzdjünk a *süksük*-nyelv ellen! (Anyanyelvünk 1955. augusztus), KOVALOVSKY MIKLÓS:

Viták az igeragozás körül (Népművelés 1956. szeptember, október). SZŰCS JÓZSEF összegezése a *lássá* típuson kívül az *igyük* 'isszuk' nyelvjárási előfordulására is kitér: Egy új és egy újabb nyelvi járvány (Nyr. LXXX, 38–9). — Az ikes igeragozás kiveszéséről, illetőleg egy csoportjuk alaktani kérdéseiről: LŐRINCZE LAJOS: Az ikes igeragozás kérdéseiről (Nyr. LXXVII, 208–12); HERNÁDI SÁNDOR: Ikes igéink egy különös csoportja (Anyanyelvünk 1955. augusztus); KÁROLY SÁNDOR: A *csuklik*-féle ikes igék ragozása, képzése (uo. LXXXI, 275–81). — Drámacímek „helyragozásáról”: KÁROLY SÁNDOR: „Megyek a Bánk bánba” — „Megyek a Bánk bánra” (Nyr. LXXX, 26–31), RÁCZ ENDRE: „Megyek a Bánk bánba” — „Megyek a Bánk bánra” (uo. 193–5); a *-hoz* ragos megoldás ellen: G. Gy.: Két furcaságról (Népművelés 1958. november); a *-nál* ragos megoldás ellen: HERNÁDI SÁNDOR: *-NÁL NÉLKÜL* (uo. 1959. augusztus). — A birtokos jelző ragjának elmaradása főleg az újságírók nyelvében mutatkozik: SZILÁGYI FERENC: A szavak összefűzése szabályai felhasználása nehézsége (Magyar Sajtó 1955. július); RUZSICZKY ÉVA: Raggal vagy rag nélkül? (Természet és Társadalom 1956. június); G. Gy.: Az eltűnt birtokosragok nyomában (Népművelés 1959. június).

Egyéb egyes cikkek: *aranyat*, de *Aranyt* típusú kettősségről: FÉNYES MÓR: Különböztető nyelvészton (Nyr. LXXI, 125–6); — címek idézéséről: NAGY J. BÉLA (Msn. XVI, 51–2); — a *-tol*, *-rol*, *-bol* ejtéséről: PÉTER LÁSZLÓ: Egy köznyelvi rövidülési tendencia (Nyr. LXXIV, 449). A birtokos személyrag *-a* vagy *-ja* változatának helyességéről: KÁLMÁN BÉLA: *Tályoga* vagy *tályogja*, *hólyaga* vagy *hólyagja*? (uo. LXXV, 290–2) és K. B. felelete (uo. LXXVIII, 118). „A birtokos összetételek kettős ragozása”-ról: PROHÁZKA JÁNOS (uo. LXXVII, 352–7). „A személyragos főnévi igenév használatáról”: KERESZTES KÁLMÁN (uo. 340–52). A különböző személyű tárgyak és az állítmány kapcsolatáról: SÁMSON EDGÁR: Tárgyas igeragozásunkhoz (MNy. XLIX, 346–8) és H. M. I.: Tárgyas vagy tárgyatlan ragozás? (Nyr. LXXXII, 254). Két rag versengésének háttéréről: IMRE SAMU: Álmodom valakivel, vagy valakiről? (uo. LXXVIII, 184–7). A *kettő* és *két* viszonyáról: PAIS DEZSŐ és DEME LÁSZLÓ (uo. 116–7); ECKHARDT SÁNDOR: „Kettő vonalat!” (uo. LXXXII, 301). A *fog*-os jövő védelmében: RUZSICZKY ÉVA: A *fog* igével körülírt jövő idő kérdéséhez (MNy. LI, 133–9). Az összetett melléknevek fokozásáról: PROHÁZKA JÁNOS: *Legfő* vagy *legfőbb* (Nyr. LXXIX, 68) és *Uő.*: *Előbbkelő* és *előkelőbb* (uo. 424–5). A *kedvesebb* ~ *inkább kedves* párhuzamról: FARKAS VILMOS: A melléknév körülírt fokozásának kérdéséhez (uo. LXXVIII, 179–84). A mutatónévmás egyeztetéséről: T. J.: *E példában* vagy *ebben a példában*? (uo. LXXXI, 367–8); a bővült változatok *z*-jének elhagyásáról: TOMPA JÓZSEF: Ismét „*eme*” *ama* és „*ama*” *eme* szóalakunkról (uo. LXXXIII, 399–402). A nagy számnevek toldalékolásáról: TOMPA JÓZSEF: Milliók, milliomosok és egyéb nagyságok (uo. LXXXII, 415–21). Az *amely* pusztulásáról: KÁLMÁN BÉLA: *Amely* vagy *amelyik*? (uo. 23–7). A visszaható és személyes névmások mai viszonyáról: TOMPA JÓZSEF: *Esztrád* — „Vedd ezt rád” (uo. LXXXIV, 155–8). „A névutás szerkezetek rövidítéséről”: *Uő.* (MNy. LV, 131–3). Stb.

B) S z ó a l k o t á s. Egyes szavak kérdésére nem térünk ki. „A népi demokrácia új szavai”-ról: BEKE ÖDÖN (Nyr. LXXIV, 277–8). A rossz alkotások kicseréléséről: B. Ö.: A nyelvújítás helytelen alkotásait még ma is ki lehet irtani (uo. LXXVI, 115–6). A szógyártás, szómagyarítás kérdéséről, szükségességéről: BÁNKI SZILÁRD: A szavak születése és halála (Magyar Nemzet 1954. július 8.); KOVALOVSKY MIKLÓS: Szógyártók és szóírtók (Természet és Társadalom 1955. január); MAGYAR LÁSZLÓ: Egy aranyat egy szóért! (Új világ 1955. június 16.); SZABADI BÉLA: A szóalkotás nyelvhelyességi kérdése (Népművelés 1956. augusztus). — Az irodalom nyelvéből akarja pótolni a rossz és idegen szókat BEKE ÖDÖN: Rossz vagy idegen szavak helyett jó magyar szavak (Nyr. LXXXII, 410–4; hozzászól: L. L. uo. 414). — Végül egy fontos elvi és egy gyakorlati cikk: TERESTYÉNI FERENC: A neologizmusok kérdéséről (MNy. LI, 297–302, 463–8) és SZÉPE

GYÖRGY: Szókincsünk újabb elemeinek gyűjtése és nyilvántartása (Nyr. LXXXI, 38–44).

A betűszók, szóösszevonások szaporodása ellen sokan szót emeltek: FÁBIÁN PÁL a MÁV típust a rövidsége törekvéssel magyarázza, de egészségtelennek tartja: Néhány szó a rövidítésekről (Nyr. LXXIV, 273–5). DEME LÁSZLÓ elkülöníti a tulajdonképpeni rövidítésektől a betűszókat és szóösszevonásokat: Még néhány szó a rövidítésekről (uo. 429–35). KARINTHY FERENC a hasonló módon alakult intézményneveket helyteleníti: *Sernevál* és *Ermellér* (Irodalmi Újság, 1952. május 8.). A kérdéskört DEME LÁSZLÓ összegezi: Betűszavaink használatához (Nyr. LXXIX, 397–403; vö. még uo. LXXX, 160).

A szóösszetételek leggyakrabban elítélt, vitatott típusa a jelöletlen határozós: B. Ö.: Lehet jól is írni magyarul (Nyr. LXXVI, 116–7); DEME LÁSZLÓ: A jelöletlen határozós összetételek kérdéséről (MNY. XLIX, 140–56); KUBÍNYI LÁSZLÓ: A jelöletlen határozós összetételek kérdéséhez (uo. L, 198–200). Szélesebb összefüggésben e típusra is kitér B. LŐRINCZY ÉVA tanulmánya: Szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szavainkról (uo. LVI, 63–75): — Megokolatlanul összetételnek vett és egy szóba írt kifejezésekről: BRÜLL EMÁNUEL: Összeírás és összetétel (Nyr. LXXVI, 447–8). Az *összorosoz* típusról: B. Ö.: Még mindig azok az *össz* összetételek (uo. 449–50). Az *árdrágtt*, *pártvillong*-féléket marasztalja el KOVALOVSKY MIKLÓS cikke: Torzszülött összetett igék (MNY. XLIII, 60–1).

A fosztóképzőt kiszorító *-mentes*, *nélküli* szerkesztésmódról: BEKE ÖDÖN: Egy kihalásra ítélt képző (Nyr. LXXIV, 152–3). A németet utánzó alakulások ellen ír PROHÁSZKA JÁNOS: Gomba módjára szaporodik az *-ási*, *-ési* (uo. 442–4). A helynevek alaki sértetlenségére törekvést mutatja be DEME LÁSZLÓ: Egyes helynév-típusaink *-i* képzős melléknévi származékairól (MNY. LIV, 125–36). A sokszor fölösleges képzőhasználatról óv RUZSICZKY ÉVA: Csak szerével a *-szerűséget!* (Népművelés 1958. április; vö. uó.: Problémák a képzők szinkron vizsgálatával kapcsolatban: Nyr. LXXXII, 200–8). A *gondatlan*–*gondtalan* típusú hasadást elemzi GRÉTSY LÁSZLÓ cikke: Fosztóképzős alakpárjaink és a nyelvcsokás (uo. LXXXIII, 257–68).

7. M o n d a t t a n

A mondatalkotás, fogalmazás nyelvhelyességi kérdéseit az iskolában tankönyvek és segédkönyvek tárgyalják. A tömegek nyelvűvelésében itt még van javítani való: a nem nyelvész cikkírók inkább csak egyes hibákat szúrnak tollhegyre. Sematikus, rossz mondatokat gyűjt össze: DOMOKOS MÁTYÁS: A Magyar Nemzeti Képzavar- és Szóvirág-múzeum herbáriumából (Új Hang 1956. február). Elvi fejtegetések, példaadások: RUZSICZKY ÉVA: Fogalmazzunk helyesen! (Népművelés 1956. március); KOVALOVSKY MIKLÓS: Fogalmazzunk helyesen! (uo. április); KOPPÁNY ISTVÁN: A helyes fogalmazásért (Mívelt Nép 1956. május 27.); BENZÉDY ISTVÁN: A mondat szerkesztés néhány kérdése (Nyr. LXXXIII, 193–202); HERNÁDI SÁNDOR: Fogalmazási balesetek (Népművelés 1960. július); DEME LÁSZLÓ: Köznapi fogalmazásunk mindennapi botlásából (Nyr. LXXXIV, 286–97, 430–42).

Az egyeztetés kérdéséről: PROHÁSZKA JÁNOS: „Összes verse” vagy „összes versei”? (Nyr. LXXII, 187–8); IMRE SAMU: Helyes-e és hogyan helyes az *összes* használata? (MNY. XLIX, 156–65); ELEKFI LÁSZLÓ: Az *összes* mint jelző (uo. LI, 349–54); BRÜLL EMÁNUEL: Nyelvtani és értelmi egyeztetés (Nyr. LXXIV, 435–8); ELEKFI LÁSZLÓ: Az ország határai (uo. LXXVII, 227–8); IMRE SAMU: *Többi, többiek* (uo. 212–8); G. L.: Egyeztessük? (uo. LXXXIV, 128).

Tagadás, tiltás: A sokféle felfogást bírálja HERNÁDI SÁNDOR: *Sem* vagy *se?* (Anyanyelvünk 1955. október). — Nem csupán helyesírási vonatkozásúak ezek sem: ELEKFI LÁSZLÓ: *Nem fizetés* vagy *nemfizetés* (Nyr. LXXXII, 33–9); TOMPA JÓZSEF: A tagadó és

a tiltószók külön- vagy egybefrásának egyes kérdései (MNy. LIV, 551–5); F. G.: *Hogy ne — nehogy* (Nyr. LXXXIV, 128).

A fokozó jelzők túlzásai ellen: DALOS LÁSZLÓ: Egyről-másról (Magyar Rádió 1954. szeptember 13.); KÁLMÁN BÉLA: *Órült okos* (debreceni Napló 1955. szeptember 4.); RUZSICZKY ÉVA: Nem minden „irtó szép”, ami tetszik (Népművelés 1958. március).

A számnevek használatának különféle hibáiról írnak: IFJ. ORDÓDY JÁNOS: Számozó szám — számozó név (Msn. XVIII, 24–7); H. FEKETE PÉTER: Töszámnév sor-számnév helyett (Nyr. LXXIV, 449); DÉNES SZILÁRD: Érdekes jelenségek a számnevek használatában (uo. LXXVII, 336–40); HARTAY SÁNDOR: Számneveink használatáról (uo. LXXIX, 417–21).

A határozói igenév helyes vagy helytelen használatáról, megkerüléséről: GÁBOR ANDOR: Bekötetett az én szűröm ujja (Csillag 1951. augusztus; vö. DEME LÁSZLÓ válasza: uo. szeptember); SZABADI BÉLA: Szenvedő igék, szenvedő magyar nyelv (Nyr. LXXVII, 357–61); RÓNAI BÉLA: „El ne legyen felejtve” — nyelvhelyességi babona? (Dunántúli Napló 1954. május 23.); KÁROLY SÁNDOR: *El van ázva. . . , el volt ázva. . .* (MNy. LV, 536–40).

A vonatkozó névmások helytelenségeiről: K. M.: Üzenetek (Msn. XVII, 29); DÉRY TIBOR: Nyelvvédelem — honvédelem (Csillag 1949. április); TOMPA JÓZSEF: Törőd-jünk többet vonatkozó névmásaink egyeztetésével! (Nyr. LXXVIII, 176–9).

A névelők elmaradását sokan hibáztatják: K. M.: A határozott névelő elhagyása ellen (Msn. XVI, 86–7); NEMES ZOLTÁN és K. M.: A határozott névelő elhagyása (uo. XVII, 7–9); LAVOTHA ÖDÖN: A névelők használatáról (Nyr. LXXIV, 438–40); PALÁSTI LÁSZLÓ: „A” és „az” gyilkosok (Magyar Sajtó 1955. május); B. L.: Az elnévelőtlenedés (Művelt Nép 1956. május 13.); FABIÁN PÁL: A határozott névelő használata egynemű mondatrészek előtt (MNy. LII, 489–91); GRÉTSY LÁSZLÓ: Tegyük-e névelőt a birtokosjelzőként álló családnevek elé? (MNy. LIV, 360–4); PAIS DEZSŐ: Tegyük-e? (uo. 364–5); KÜRTI PÁL: A névelőt levették a műsorról. . . (Népművelés 1958. május); NAGY J. BÉLA: A Péter tyúkjá (MNy. LV, 263–70); M. K.: A határozott névelő használatáról (Nyr. LXXXIII, 250–1). — A határozatlan névelőről már a fentiek egy részében is szó esik. Ez a németesség vádjától való félelem miatt ritkul: IFJ. ORDÓDY JÁNOS: Két együnk írásbeli megkülönböztetése (Msn. XVI, 16–20); HALÁSZ GYULA: *Egy és egy* (uo. 20–1); NAGY J. BÉLA: *Egy meg egy* (uo. 21–4); FARKAS VILMOS: Megjegyzések a határozatlan névelő használatához és a számnévi, névmási jelzők szórendjéhez (MNy. LI, 122–6).

A kötőszóhasználat kérdéseiről: BENKŐ LÁSZLÓ és NAGY J. BÉLA: Az elfelejtett *hanem* (Msn. XVI, 81–3); LAVOTHA ÖDÖN: Az és kötőszó használatáról (uo. XVII, 89–90); FARKAS VILMOS: A *hanem* és a *de* kötőszó használatának kérdéséhez (Nyr. LXXXI, 12–8); RÁ CZ ENDRE: *Legyen — vagy ne legyen?* (uo. LXXXII, 273–80); H. M. I.: Kötőszóhalmozás (uo. LXXXIII, 519).

A névutók és határozóragok használatáról: az *érdekében, céljából*-féléről PROHÁSZKA JÁNOS: Újdivatú célhatározók (Nyr. LXXI, 74–6). — A *felé* névutó a mozgalmi zsargon divatszava. Az ottani cikkeken kívül l. még: KOMLÓS ALADÁR: Névutó vész (Irodalmi Újság 1952. július 7.). — PROHÁSZKA JÁNOS: *Érdekében* (Nyr. LXXVI, 211–2); BÁNHIDI ZOLTÁN: *Mit értek ezen? avagy: Mit értek ez alatt?* (MNy. LII, 491–6); FARKAS VILMOS: A *sámára* (*sámomra, számodra* stb.), *részére* használatáról (Nyr. LXXXI, 281–4); IMRE SAMU: A *-nál, -nél* rag használatának nyelvhelyességi kérdéseihez (uo. 164–77); MARKÓ IMRE LEHEL: Néhány szó a *között* névutó használatáról (uo. LXXXIV, 307–9).

A köszönés, megszólítás kérdése is többször előkerül: a megváltozott társadalmi rendben a közszokás keresi az új, demokratikus formákat. Az *alászolgája, kezitcsókolom* ellen tiltakozik INNOCENT-VINCZE ERNŐ: „Minden jót” (Hírlap 1946. október 20.), a

jassznyelvi hatás ellen GRÖBER ALADÁR: A szülők tegezése és az „öregem” (Msn. XVI, 53). A megszólítás és köszönés nehézségeiről: RADÓ GYÖRGY: Egy műfordító megjegyzései két időserű nyelvi kérdéshez (Nyr. LXXVII, 361–4); LADÓ JÁNOS: Köszönés és megszólítás napjainkban (uo. LXXXII, 422–30, LXXXIII, 23–36); SOLYMOS EDE és ZÓLYOMI JÓZSEF: A köszönről (uo. LXXXIV, 121–2).

Egyéb cikkek időrendben: TOMPA JÓZSEF: Melléknévi igeneveink állítmányi használatáról (MNy. XLIX, 128–40); HERNÁDI SÁNDOR: Tanítsuk meg a diákokat az -e kérdőszócska használatára (Anyanyelvünk 1954. december); ZOLNAI BÉLA: Nyelvőr (Csillag 1954. május); HÁMORI ANTÓNIA: A jelzői értékű hátravetett határozó használatának kérdéséhez (MNy. L, 419–31); FERENCZY GÉZA: Magyartalanságok (Népművelés 1956. június), KOVALOVSKY MIKLÓS: A mondat lelke: az ige (uo. szeptember); MAR. TINKÓ ANDRÁS: *Kell* vagy *lehet* (Nyr. LXXX, 415–7); TOMPA JÓZSEF: A szavak ismétlődő alkotórészeinek elhagyása (uo. 297–306); F. G.: A kérdő -e és a megengedő *is* szórendjéről (uo. LXXXII, 255–6); UÓ.: *Jóni jó, vanni van* (uo. 395–6); HERNÁDI SÁNDOR: Hamis szólások (Népművelés 1958. október); J. SOLTÉSZ KATALIN: *A le* igeekötő ma; használatáról (Nyr. LXXXIII, 402–4); G. GY.: A birtokosjelzők használata (Népművelés 1959. június); TOMPA JÓZSEF: *Esztrád* – „Vedd ezt rád” (Nyr. LXXXIV, 155–8); KÁROLY SÁNDOR: Az egyszerű mondat szerkezeti egységeinek tanításáról (uo. 54–66); HERNÁDI SÁNDOR: Kérvény szórendi ügyben (Népművelés 1960. február; vö. D. L.: Nyr. LXXXII, 514–5); stb.

8. A nyelv művelés múltjáról, nagy egyéniségeiről

Nyelvtudományunk hagyományos történeti beállítottsága a nyelv művelés múltjának kutatásában is szép eredményeket hozott. Az olyan magas színvonalú és érdekes önálló köteteken kívül, mint a PAIS DEZSŐ szerkesztette „Nyelvünk a reformkorban”, illetőleg a RUBINYI MÓZES-féle „Én láttam őket” arcképsorozat, számos tanulmány és cikk foglalkozik e tárgyakkal. Helyszűke miatt csak arra vállalkozhatunk, hogy az elénk kerülő legfontosabbakat időrendben felsoroljuk.

DEME LÁSZLÓ: Kosztolányi az elméleti és gyakorlati nyelvtisztító (MNy. XLII, 34–42); ZSOLDOS JENŐ: Tánicsics Mihály nyelv művelő munkássága (Nyr. LXX, 25–7); HEGEDŰS ZOLTÁN: Kosztolányi Dezső (Msn. XIV–XV, 6–8); SÁGI ISTVÁN: Szinyeyi Ferenc (Msn. XVI, 65–8); GÁLDI LÁSZLÓ: A magyar köznyelv a szabadságharc korában (Nyr. LXXII, 152–63); ZSOLDOS JENŐ: 1848 napisajtója (uo. 164–6); RUBINYI MÓZES: Simonyi Zsigmond helye a magyar nyelvtudomány történetében (uo. LXXXIII, 5–8, 69–72, 142–5); DÉNES SZILÁRD: Egy elkésett megemlékezés (Szarvas Gáborról: uo. LXXIV, 245–53); SÁGI ISTVÁN: Zolnai Gyula (MNy. XLVI, 282–8); MIKESY SÁNDOR: A nyelvész Vörösmarty (uo. 289–96); FÁBIÁN PÁL: Nemesi nyelv szemlélet és polgári nyelv művelés 1848 előtt (uo. 344–51); RUBINYI MÓZES: Révai Miklós (Nyr. LXXXV, 2–6); DÉNES SZILÁRD: Kossuth Lajos és a nyelvújítás (uo. 184–9); BÓKA LÁSZLÓ: Vörösmarty és a magyar nyelv (uo. 241–4); FÖLDESSY GYULA: Csokonai nyelvének és stílusának hatása legnagyobb költőinkre (uo. 244–54); ELEKFI LÁSZLÓ: A nyelvjavító Brassai (uo. 401–7); ANGYAL ENDRE: Nyolevan esztendő a magyar nyelv művelés szolgálatában (a Magyar Nyelvőr története: uo. LXXXVI, 1–9, 87–93, 171–8); RUBINYI MÓZES: A százhusz éves Szarvas Gábor (uo. 81–7, 161–5); DÉNES SZILÁRD: Szarvas Gáborné (uo. 166–71); TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: Gerászimovits és a magyar természettudományi műnyelv (uo. 208–11); DÉNES SZILÁRD: Kossuth Lajos szónoki és közírói stílusa (uo.: 401–7); BÁRCZI GÉZA: A száz éves Simonyi Zsigmond (uo. LXXXVII, 9–10); PROHÁSZKA JÁNOS: Simonyi Zsigmond (uo. 11–30); ZSOLDOS JENŐ: Kossuth és Petőfi korának köznyelvéhez (uo. 37–43); LOVÁNYI GYULA: A szócsinálás (MNy. XLIX, 203–6); RUZSICZKY ÉVA: Kazinczy Ferenc állásfoglalása az ikes ragozás kérdésében (uo. 446–56); DÉNES SZILÁRD: A Nyelvőr megindítását elősegítő nyelv művelő törekvések. 1857–

1872. (Nyr. LXXVIII, 19–26); TOMPA JÓZSEF: Nagy J. Béla hetven éves (MNy. L, 221–3); RUBINYI MÓZES: Ötven éves a Magyar Nyelv (Nyr. LXXIX, 125–30); UÓ.: Balassa József halálának tizedik évfordulójára (uo. 271–80); SZILÁGYI FERENC: A nyelvművelő Csokonai (uo. 379–83); BAKOS JÓZSEF: Nyelv és iskola — Fejezetek a magyar tanítási nyelv, a magyar nyelvtanítás és az iskolai nyelvművelés történetéből 1790–1849. (Egri Ped. Főisk. Évkve. I, 7–58); TERESTYÉNI FERENC: Rubinyi Mózés hetvenöt éves (MNy. LII, 255–7); FERENCZY GÉZA: Kosztolányi, a magyar nyelv művelője és művésze (Nyr. LXXX, 401–9); BAKOS JÓZSEF: Nyelv és iskola — Fejezetek a magyar nyelvtanítás történetéből (Egri Ped. Főisk. Évkve. II, 7–63); UÓ.: Adatok a magyar tanítási nyelv fejlődéstörténetéhez 1527–1790 (uo. 299–331); TERESTYÉNI FERENC: Versegly Ferenc, a nyelvtudós (MNy. LIII, 19–27); PEÉRY REZSÓ: Soproni adalék 1794-ből az erdélyi magyar nyelvművelő mozgalomhoz (uo. 274–8); SZATHMÁRI ISTVÁN: Prohászka János hetven éves (uo. 309–11); LAKÓ GYÖRGY: Szinnyi József, a nyelvtudós (uo. 319–30); SZENDE ALADÁR: A határozott névelő elmélete és használata Sylvesternél (uo. 382–96); RUSZICZKY ÉVA: Kazinczy és a „nyelvszokás” (Nyr. LXXXI, 1–7); BALÁZS JÁNOS: Az első magyar nyelvművelők (uo. 145–58); RUBINYI MÓZES: Révai Miklós (uo. 257–61); LŐRINCZE LAJOS: Kodály Zoltán 75 éves (uo. 385–6); FERENCZY GÉZA: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője (uo. 387–402, LXXXII, 1–14, 133–9); DÉNES SZILÁRD: Szarvas Gábor erkölcsi bátorsága (uo. LXXXI, 402–7); TERESTYÉNI FERENC: Irodalmi nyelvünk egy mondattani jelensége a Tudományos Gyűjtemény első évtizedének tükrében (uo. 479–85); BAKOS JÓZSEF: A szép magyar beszéd — A magyar beszédművelés és beszédnevelés fejlődéstörténete (Egri Ped. Főisk. Évkve. III, 5–63); NAGY J. BÉLA: A nyelvművelő Horváth János (MNy. LIV, 165–75); NÉMETHY FERENC: Révai Miklós (uo. 200–213); MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR EDIT: Vörösmarty és a reformkor színpadi nyelve (Nyr. LXXXII, 170–83); PROHÁSZKA JÁNOS: Dénes Szilárd hetvenöt éves (uo. 401); BENKŐ LÁSZLÓ: Vörösmarty és a korabeli színpadi beszéd (uo. LXXXIII, 58–63); DÉNES SZILÁRD: Arany János észrevételei a Magyar Nyelvőr legelső számaihoz (uo. 157–61); RUSZICZKY ÉVA: A nyelvi ideál — Kazinczy születésének kétszázadik évfordulójára (uo. 253–7); PROHÁSZKA JÁNOS: Gárdonyi Géza és a Magyar Nyelvőr (uo. 272–3); RUSZICZKY ÉVA: A grammatikus Kazinczy (MNy. LVI, 11–20); DEME LÁSZLÓ: Kosztolányi és a magyar nyelv (Nyr. LXXXIV, 136–48); BALÁZS JÁNOS: Zolnai Béla 70. születésnapjára (uo. 509–11); stb.

Nyelvművelésünk történetére is elsőrendű fontosságúak az irodalmi nyelv alakulását vizsgáló művek. Közülük is kiemelkedik a PAIS DEZSÓ szerkesztette „Nyelvünk a reformkorban” című tanulmánygyűjtemény (Bp., 1955.), valamint BENKŐ LORÁND könyve: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában (Bp., 1960.).

9. A külföldi nyelvművelésről

Végezetül vessünk egy pillantást azokra a cikkekre, amelyek más nyelvek művelésének kérdéseiről adnak hírt. Akár egyeznek ezek problémái a mieinkkel, akár különbözőnek tőlük, mindenképpen tanulságosak. Sajnos, megint meg kell elégednünk a fontosabbak egyszerű felsorolásával.

A) A romániai és szlovákiai magyar nyelvművelés kérdései az itthoniéhoz hasonlóak. Romániában több önálló kötet is napvilágot látott: MÁRTON GYULA: Írjunk, beszéljünk helyesen! (Bukarest, 1952.); SZABÉDI LÁSZLÓ: Nyelv és irodalom (Bukarest, 1952.; vö. MNy. LV, 507); JANCSÓ ELEMÉR: Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai (Bukarest, 1955.; vö.: MNy. LIII, 307; Nyr. LXXXI, 337).

Néhány közvetett hír után (Msn. XVII, 27–8, 33–40, 92–3; Nyr. LXXVII, 234–5) ezeket említhetjük még: BAKOS FERENC: A szocializmus építésének kifejezései a romániai magyarok nyelvében (Nyr. LXXVIII, 11–8); IMRE SAMU: Megjegyzések Bakos

Ferencnek „A szocializmus építésének kifejezései a romániai magyarok nyelvében” című cikkéhez (uo. 393–9); MÁRTON GYULA: Tájékoztató a Román Népköztársaságban folyó magyar nyelvészeti szakképzésről és magyar nyelvtudományi munkálatokról (MNy. LV, 8–16, 499–510); PÉTER LÁSZLÓ: Romániai magyar elbeszélők nyelvéről (Nyr. LXXX, 63–8); SZABÓ ZOLTÁN: Nyelvművelő előadások a kolozsvári rádióban (uo. LXXXII, 260–1). — A szlovákiai munkáról alig jelentek meg cikkek. Ilyen SZILÁGYI FERENCÉ: Irodalmi Szemle. A szlovákiai magyar nyelvművelés új fóruma (Nyr. LXXXIV, 117–9).

B) Az osztrák, francia, angol nyelvművelésről: K. M. és L. I.: A nyelvvédelem kérdései külföldön (Msn. XVIII, 32–5); SULÁN BÉLA: Tájékoztató a Cseh Tudományos Akadémia prágai Cseh Nyelvi Intézetében folyó munkálatokról (MNy. XLVI, 37–45); DOMOKOS SÁMUEL: A tájszavak használata a román irodalmi nyelvben (Nyr. LXXV, 264–8); HERCZEG GYULA: Irodalmi nyelv és nyelvjárás Olaszországban (uo. LXXVI, (182–9); SZŐKE ISTVÁN: Az irodalmi nyelv kérdései a Szovjetunióban (uo. LXXVII, 30–7); SZ. I. OZSEGOV: A moszkvai Nyelvtudományi Intézet Nyelvművelő Osztályának feladatairól (uo. 331–4); DIMITRIE MACREA: A román nyelvtudomány a fellendülés útján (uo. LXXVIII, 308–16); DÉCSY GYULA: A nyelvművelés elvi és gyakorlati kérdései Csehszlovákiában (uo. 316–24); ZOLNAI BÉLA: A francia anyanyelvi oktatás tanulságai (uo. 324–32); MOLLAY KÁROLY: A német nyelvművelés új arca (uo. 335–8); CSONGOR BARNABÁS: Nyelvművelés a Kínai Népköztársaságban (uo. 341–4); BÖDEY JÓZSEF: A bolgár nyelvművelés fellendülése (uo. 344–7); TÖRÖK TAMÁS: A koreai nyelvészet időszerű kérdéseiről (uo. 348–9); BABOS ERNŐ—KOVALOVSKY MIKLÓS: Az orosz nyelvi művelődés útja (uo. LXXIX, 167–80); ANGYAL ENDRE: Nyelvművelés, nyelvtisztítás, nyelvvédelem (uo. 194–5); MATTI SADENIEMI: A finn akadémia nyelvművelő szolgálatának munkájáról (uo. 306–10); GREGOR FERENC: A lengyel nyelvművelés néhány kérdése (uo. 310–3); a Nyelvőr hírei rovatban: Megjelent a Szovjetunióban „A nyelvművelés kérdései” című kiadvány (uo. LXXX, 399); MOLLAY KÁROLY: A német nyelvművelés fő kérdései (uo. LXXXI, 418–24); WOLFGANG EBERT: A lipcei Bibliográfiai Intézet német nyelvi tanácsadó szolgálata (uo. LXXXII, 162–4); KRAMMER JENŐ: Irodalmi nyelv és nyelvjárások — A svájci német nyelvművelés kérdései (uo. LXXXIII, 387–99); PAPP FERENC: Вопросы культуры речи I—II. (uo. LXXXIV, 394–9); stb.

*

Szemlénk végére érkeztünk. Jól érezzük hiányait, hibáit. Bár a tervezett terjedelmet messze túlléptük, mégsem kommentálhattuk szükséges módon adatainkat, melyeknek nem kis része — s köztük bizonyára sok jelentős értékű — így is kimaradt. Ez is arról tanúskodik, hogy nyelvművelő munkánk az elmúlt években soha nem látott gazdag fejlődésnek indult, s egyre jobban megközelíti kitűzött célját: dolgozó népünk legszélesebb tömegeinek közvetlen és hatásos nyelvi nevelését.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

KÜLÖNFÉLÉK

Munkácsi Bernát és a néptudomány*

Munkácsi születésének századik évfordulóját ünnepeltük a múlt évben. A nagy nyelvészt centenáriuma alkalmából érdemes új oldalról megismerni. Néhány szempontot kívánok felvetni munkásságának a néprajzhoz való viszonyáról, hogy ezzel kiegészít-

* Egy ilyen jellegű közlemény megírására én kértem fel a szerzőt. — PAIS DEZSÓ.

sem azoknak a megemlékezéseit, akik őt nyelvészeti munkásságáért méltatták.¹ Hadd bocsátom előre ezeket a szempontjaimat: 1. néptudományi (etnológiai) munkásságának gyökerei, 2. szerepe a Magyar Néprajzi Társaság vezetésében, 3. viszonya Herman Ottóhoz és 4. Jankó Jánoshoz, 5. programja és 6. eredményei, 7. hatása, utóélete és jelentősége. Ezekkel a gondolatokkal fejezzük ki megbecsülésünket a magyar és keleti nyelvészet meg néprajz együttműködésének különösképpen finnugor néptudományi vonatkozásban máig legjelentősebb hazai munkása és úttörője iránt.

1. A magyar néprajz finnugor problematikájának kialakításában kétségkívül hervadhatatlan érdemei vannak Reguly Antalnak és Hunfalvy Pálnak. Reguly úttörése kihatott az egész finnugor problémakör aktualizálására. Hunfalvy pedig négy évtizedet meghaladó tudományos munkájával állandóan ráfordította a figyelmet a finnugor művelődés és néprajz kérdéseire; személyében hidat képezett a kezdő úttörőtől az újabb kutatók és gyűjtők felé, akik között (nálunk a lappológus Halász Ignác mellett) Munkácsi egyike volt az elsőeknek. Munkácsi mint a keleti néptudomány művelője Reguly és Hunfalvy nyomában haladt tovább, speciálisabban vállalva az Urál vidéki, a szibériai s a kaukázusi néprajzi viszonyok megismertetését. Néptudományi kutatásaira ráillik a név: őstörténeti néprajz. Mégis ritkán nevezhető „tisztá” etnográfianak. Legtöbbször a nyelvészeti kutatás mellékterméke — művelődéstörténeti és néprajzi célkitűzéssel. Komplex linguistico-ethnologia olyan nyelvismereti feltételek mellett, amelyeknek hazai néprajzosaink nem felelhettek meg; azért is maradt ez a fajta néprajz hazánkban követésre alig találó példa. Munkácsi olyan távlatokba irányította pillantásait, amelyeket mások nem tudtak áttekinteni. Néptudományi munkássága fogalom lett, de elszigetelődött. Az erőteljesebben kibontakozó magyar néprajzi kutatás később tőle függetlenül fejlődött. Mai szempontból érdemének tulajdoníthatjuk az orosz szakirodalom szemmel tartását.² Ebben a tekintetben megelőzi Jankó Jánost, és az ő törekvéseit folytatja. Voltaképpen alapot rakott le, amelyről, ha előkészítettebb a helyzet, az összehasonlító kutatások bizvást széles körben felvirágozhattak volna. Mivel ez akkor nem történt meg, nyilván mai korunktól várhatjuk néptudományi eredményeinek fokozott figyelembe vételét és a tőle megtett első lépések kiszélesítését.

2. Az a kor, amelyben ez a kiváló képzettségű és képességű s már a votjakok és vogulok földjét megjárt fiatal nyelvész a Magyar Néprajzi Társaság munkájába bekapcsolódik: az 1890-es évek eleje. A néprajzi szervezkedés ekkor indul meg (a Társaság alig két-három éves), de a kutatásoknak még nincs határozott irányuk; a különféle tudománytájakról összeverődött lelkes szakemberek még kellőképpen nem hangolódtak össze. Az első elnök Hunfalvy, a második Herman Ottó, a harmadik — az ő gyors lemondása után — az őstörténész gróf Kuun Géza. Így váltakoznak a szempontok. Előbb a történészek, aztán egy évre (1891!) a folkloristák, majd pedig még átmenetibb időre az etnográfusok ragadják magukhoz a kezdeményezést a társaság folyóiratának szerkesztésében.³ De mindegyikük előtt nagy cél lebeg, ezért a társaság vezetősége szívesen veszi a finnugor

¹ A MTA I. osztálya és a Magyar Nyelvtudományi Társaság közös rendezésében 1960. március 14-én tartott ünnepi felolvasó ülésen elhangzott megemlékezések a MTA I. Osztálya Közleményeiben jelentek meg.

² Ilyen nevezetes, de ma már méltatlanul elfelejtett közleménye az a terjedelmes Pervuchin-ismertetése (NyK. XXI, 220—39 és 463—80), amelybe votjaki néprajzi ismereteit belesűrítette.

³ A Társaság történetét vázolja „Néprajzi eredményeink és törekvéseink” című kitűnő összefoglalása (Ethn. VII, 1—21). Ebbe a szerző közelebbről a maga addigi munkásságát is belefoglalja (8—11). Vö. KATONA LAJOS titkári jelentését uo. (427). KATONA itt védelmébe veszi Munkácsi szerkesztői irányát, és udvariasan teszi hozzá, hogy az Ethn. „legbecsebb tartalma utóbbi időben a szerkesztő tollából kerül ki” (uo. 428).

nyelvész jelentkezését. Munkácsit éppen mesterének, Budenznek halála után (1892.) éri ez a figyelem. Még nyelvészeti állása nincs, csak akadémiai széke, egyébként kenyerét a zsidó hitközség biztosítja, Goldziher indítványára tanfelügyelői állással tisztelve meg őt.¹ Ez esetben a néprajzosok előbbrelátók, mint a nyelvészek. Ezek inkább távol tartják maguktól (az egyetemtől és a valamivel később megalakuló Magyar Nyelvtudományi Társaság irányításától), de amazok, felismerve az elhatározásnak egész történeti súlyát, ott fogják és lekötik a Néprajzi Társaság mellé. Így talál a nagy kelet-kutató a Magyar Tudományos Akadémián kívül otthonra és munkára az egyébként mindig torzszalkodó néprajzosok társaságában. Herman Ottó behozza egyik alelnöknek, majd rábizzák 1894-től fogva az Ethnographia szerkesztését. Innen fogva négy évig maga, majd további tizenkét évig Sebestyén Gyulával együtt szerkeszti ezt a fontos folyóiratot (1910-ig). Itt szerzett tapasztalatait és itt kifejtett kutató programját valósította meg 1900-ban a Keleti Szemle megindításával. Ezeket a tényeket nem tévesztheti el szem elől az, aki őt meg akarja érteni. A néprajz neki többet adott, mint a nyelvészet: munkakört, érvényesülési teret. Mint szerkesztő tanítványokat nevelhetett magának. Legjobb évtizedeit (harmincas-negyvenes éveit) szentelte a magyar néprajz ügyének.

3. Herman Ottó a „magyar Ahlqvist”-ot, vagyis műveltségi szavaink kutatóját remélte Munkácsiból (Ethn. VII, 8), mikor ez 1893-ban előbb folyóiratoikkben, azután külön füzetben megjelentette „A magyar népies halászat műnyelve” című akkor rendkívül újszerű és nagyhatású, de ma már bizonyos részeiben elavult tanulmányát. Ez a munka valóságos fordulópontot jelentett a magyar nyelvészet és néprajz kapcsolatában. Hiszen azt tudta mindenki, hogy a történeti néprajz nyelvészet nélkül nehezen boldogul; nyelvészeinknek mint szöfejtőknek mindig beleszólásuk volt a néprajz eldöntendő nagy kérdéseibe. De itten a nyelvész az etnográfus munkatársának szegődött. Kiszolgálta őt, s szó-tári anyagát kiértékelve pontosan annak szükségletei szerint nyújtotta át neki. Ehhez járult, hogy Munkácsi ugyanazt az eredményt vezette le szókincsünkől, mint Herman Ottó halászlai eszközeink vizsgálatából.² Megtámogatni igyekezett Hermannak azt a sejtelemszerű nézetét — amelyet utána Jankó vizsgált meg vele sokban ellenkező eredményre jutva —, hogy a magyar halászlai nagy múltja van, ez egyik legrégebb s legjelentősebb ősfoglalkozásunk. Így került be a vogul nyelvész szerkesztőnek az Ethnographiához. E helyütt nem akarom méltatni (6 éves ügyvezető alelnöki) érdemeit a társaság újjászervezésében és akkori zilált viszonyainak megszilárdításában (Ethn. IX, 88). Csak arra mutatok rá teljes nyomatékkal, hogy a magyar néprajz folyóiratának ő szabta ki és biztosította tekintélyének latba vetésével a millenniumi ünnepség körüli években az első kialakultnak mondható őstörténeti vagy — az ő szavával szólva — „palaeo-ethnologiai” (vö. VI, 135) irányát. Hogy ebben milyen tudatosan járt el, az meglátszik 1894. március 1-i kelettel aláírt szerkesztői beköszöntőjéből (olvasható az az évi V. kötet első füzeté borítéklapjának a belsején), amelyben „egyelőre félrehagyva a jelentéktelen nemzetiségek (pl. cigány, örmény, bolgár, olasz) ügyét” a folyóirat munkakörét úgy óhajtja módosítani, hogy benne a nagyobb nemzetiségek (pl. szlávok, románok) mellett — mint írja — „különös figyelemmel szándékozunk kísérni a magyarral rokon vagy vele egykor történeti érintkezésben állott népekre vonatkozó irodalmat”. Törekvései nem találtak egyhangú helyeslésre, de az tagadhatatlan, hogy így szerkesztett folyóiratával Munkácsi magas tudományos szintre emelte az Ethnographiát. Történészek és nyelvészek egyaránt felfigyeltek rá. Csak Sebestyén Gyula bekapcsolódásával tűnt el az Ethnographiának ez az őstörténeti irányvonala, amikor programja ismét tárt kapuvá szélesedett ki: a különféle

¹ MUNKÁCSI NOÉMI, Egy nagy magyar nyelvész. Munkácsi Bernát élete. Bp., 1943. 161.

² Így maga MUNKÁCSI: Nyr. XLIX, 118.

hazai néprajzi kutatásokat egybefoglalóvá. A folyóirat legjobban szerkesztett következő évfolyamait azonban ezután is az jellemzi (amíg Munkácsi volt az egyik szerkesztője), hogy bennük a magyar kutatások jól megférnek a kelet-kutatások szempontjaival: a magyarság és a külföld eredményei termékeny egymásra hatásban egymást egészítik ki.

4. Szólottunk már Herman Ottóról, akinek halászati könyve Munkácsi nyelvészeti kutatásait a magyar őstörténet felé irányította.² Most elengedhetetlen, hogy Jankó Jánoshoz való viszonyát is ne érintsük, aki annak a kornak kiemelkedő hatású, bár rövid életű rokonjelensége volt.³ Mégpedig éppen annak a tisztázása a fontos, hogy melyik a tulajdonképpeni kezdeményező. És én sietek kinyilvánítani, hogy — mint régebben — most is úgy látom: Jankó lett volna hivatva az összehasonlító finnugor néprajzi kutatások felvirágoztatására. Közötte és Munkácsi között általában nem volt zavartalan a viszony. Jankó állította össze Munkácsi naplójegyzeteiből „A votjákok közt” című közleményt (Ethn. III, 93—108), de később türelmetlen lett: nem nézhette jó szemmel a leíró tárgyi néprajz visszaszorítását. A Néprajzi Osztály (a mai múzeum) különben sem egyezett a Néprajzi Társasággal. Munkácsi Herman Ottó embere volt, Jankó pedig szemben állott Hermannel. Jankó kifogásának (amit szibériai naplójából idézek),⁴ hogy „Még a M. N. Társaság is tárgyi néprajz helyett nyelvészettel tömi tele Ethnographia című s egyetlen néprajzi célokra alakult folyóiratunkat”, később mégis nagy haszna lett: Jankó éppen a súrlódások elkerülésére alapította 1900-ban a múzeum külön folyóiratául az azóta is megjelenő, másik jelentős néprajzi folyóiratunkat: a Néprajzi Értesítőt, amely főképpen a tárgyi néprajz köréből tartalmaz közleményeket.

Módszer és kutatási eszközök tekintetében, de talán temperamentumban is sokat különbözhetnek ők, de egyben nem: a néprajzi probléma dolgában! Összehasonlító finnugor néprajzi törekvéseik sorolják őket közel egymáshoz. Jankó Munkácsi halászati szókincs-nyomozásaira támaszkodva írta meg „A magyar halászat eredete” című nagyszabású, emlékezetes munkáját. Munkácsi a tárgyak múzeumi világában nem mozgott oly biztosan, mint Jankó; őt néprajzi kirándulásaiban, mint a növénygyűjtőt a virágok, többnyire az út szélén feltáruló szavak titka kalauzolta el. Összehasonlító érdeklődése sem volt olyan elmélyült és elemző, mint Jankóé halászati monográfiája megírásakor, de sokoldalú és konkrét. Apró cikkeinek ma realizálódik igazán az értékük. S hogy programban is az összehasonlító nyelvész járt előtte a finnugor néprajzi kutatások nagyhatású magyar úttörőjének, azt mindjárt megállapíthatjuk, mihelyt vogul útjáról kiadott beszámolóját és akadémiai székfoglalóul felolvasott programértekezését kezdjük forgatni.

5. Ezekben a néptudomány feladata mindenütt a nyelvészettel párosulva jelenik meg. Íme néhány idézet Munkácsitól. „A magyar tudományosságra nézve . . . semmiképp sem csekélyebb fontosságú a nyelvészetnél a magyar nép ethnologiai problémája.” (Nyelvészeti tanulmányutam a vogulok földjén: BpSz. 1889. 60. köt. 211.) „Az ethnographiai földadat tekintetében messze előttünk haladnak a finnek és oroszok.” „Az ilyféle előmunkálatok alapján fogna idővel kifejlődni az ugor, vagy talán még tágabb körben, az altaji népek összehasonlító néprajza s ezen belül egyik legérdekesebb tudományág

¹ Együttműködésük után a világháború végéig Sebestyén maga volt a szerkesztő, aztán Solymossy kora következett (1934-ig), majd Györffy és tanítványai álltak a folyóirat élére (1948-ig), akiket újabban vezető néprajzi intézményeink emberei váltottak fel.

² Herman iránti halálját fejezte ki „Halászat és Pásztorélet” című műve részletes ismertetésével: Ethn. IX, 315—23.

³ KOROMPAY BERTALAN, Jankó János, a finnugor néprajzi kutatások úttörője: NyK. LV, 228—46.

⁴ Kézirat a Néprajzi Múzeum Adattárában. Az idézet a napló I. kötete elején olvasható Wlassics miniszterhez 1897. november 3-án írt jelentésében.

gyanánt az ugor, illetőleg altaji népek összehasonlító vallástana.” (A magyar összehasonlító nyelvtudomány jövő földadatai: BpSz. 1892. 71. köt. 40.) 1893-ban írja: „Itt még egészen a kezdetén vagyunk a munkának, azon a ponton, ahol a magyar összehasonlító nyelvtudomány negyven évvel ezelőtt állott.” (A vogulok pogány ősvallása: Ethn. IV, 32.) — Programértekezéséből kiténik: erre a célra, hogy neki néprajzi és antropológiai munkatársa legyen, kérte fel vogul útjához kísérőül Pápai Károlyt. De maga is „kötelességének ítélte” a „túlterjeszkedést” a nyelvészet körén kívül. „Vajon a bányász, ki leszáll az akna mélyébe, hogy aranyat keressen, meg fogja-e vetni a másnemű nemes érceket és drágaköveket, amelyeket útjában előtalált?” Ezért nem tévesztette szem elől — írja — még tisztán nyelvészeti tárgyú kutatásaiban sem a néprajzi célt. Vigyázott arra, hogy szöveggyűjtése „folklor szempontjából tartalmilag is becses legyen.” Az volt a meggyőződése, hogy az összehasonlító néprajz művelése „a jelen hazai viszonyok között leginkább az összehasonlító nyelvbúvártól remélhető” s annak „esik keze ügyébe” (i. m. 39—40). — E nyilatkozatokból megállapítható, hogy Munkácsi etnografizálása egy korábbi korszak, Reguly és Hunfalvy kora komplex törekvéseinek felel meg, és azoknak a realizálása. Azonban míg közvetlen elődje, Hunfalvy felette állt a néprajz napi problémáinak, Munkácsi a század végén hozzájuk csatlakozott a néprajzosokhoz; nemcsak beállt munkatársuknak, nemcsak programot adott nekik, hanem nyelvész létere irányt szabott folyóiratuknak, s a magyar tudomány elsőrendű szükségleteit elégítette ki a hasonló szellemben megindított Keleti Szemle szerkesztésével.

6. E programgondolatok szempontjából véve szemügyre néptudományi munkásságának egyes jellegzetesebb eredményeit, kétségtelen, hogy szöveggyűjteményei egyrészt, összehasonlító cikkei másrészt két külön csoportját alkotják ennek a kutató tevékenységnek. Vogul gyűjtése keretei között tette közzé — eredetileg a NyK.-ben — a századforduló éveiben nagyszabású mitológiai tanulmányát „A vogul nép ősi hitvilága” címmel. Ez a magyar tudomány eredményeit foglalja össze adalékokul azokhoz a kutatásokhoz, amelyeket később a finn K. F. KARJALAINEN vitt tovább „Die Religion der Jugra-Völker” című művével. (A külföld számára ez a VNGy. I—II. kötete elején található munka főként a KSz.-ben folytatásokban megjelent fordításaiból vált ismeretessé.) Folytatása átmegy a vogul énekköltészet és hősi élet ismertetésébe. Néptudományi munkásságának ez teszi ki mintegy a derekát, ahonnan kisebb-nagyobb összehasonlító cikkei — például a hét napjairól (KSz. IX, 350—6; KCsA. I, 413—4, II, 42—64, 267—74), a farkastiszteletről (Ethn. VI, 73—4 és XLII, 32—3), a lélekmadárról (Nyr. LII, 72—6) és még más szokásvilág- és hiedelembeli témakörrel — apródonként kisarjazdoztak. Aki az Ethnographia első húsz évfolyamának kisebb közleményeit végigböngészi, Munkácsinak sok, már elfelejtett adalékát fedezheti fel keleti rokonságunk művelődéstörténetéhez és etnológiájához.¹ De a vallás- és szokásvilág csak egyik köre — habár a legkiterjedtebb is — az ő összehasonlító érdeklődésének. Megkapja a magáét a szorosán vett néprajz: a tárgyi néprajz is az ő minden irányba kitekintő búvárkodásából. Nemcsak a halászat gazdagodik nyelvi ismeretekben, hanem az állattartás, például a lótenyésztés is,² továbbá legrégebb fémneveink vizsgálata által műveltségünk anyagi alapjainak feltárása.³ Nevezetes cikke foglalkozik az ősi magyar szerszámnevekkel (Nyr. LXII, 65—72). Leginkább néprajzi módszerrel és eszközökkel kidolgozott tanulmányai a régi magyar lovastemékezés keleti hagyományait és a magyar halotti szokások pogánykori

¹ A SZENDREY ZSIGMOND szerkesztette Mutató (1942.) szerint az Ethn.-ban nem kevesebb, mint 84 közleménye jelent meg.

² A magyar lovasélet ősisége: Ethn. XLII, 12—20. — A finnugor állattartás kaukázusi eredetéről összefoglalóan: Egyetemes Irodalomtörténet IV (1911.), 46 kk.

³ A magyar fémnevek őstörténeti vallomásai: Ethn. V, 1—25.

elemeit vizsgálják.¹ Se szeri, se száma azután nyelvészeti alapokon nyugvó etimológiai adalékainak, amelyeknek szintén a néptudomány látja hasznát. Ezek közül itt csak kettőt akarok megemlíteni: a magyar házassági szokásokat érdeklő „házas” kifejezés török analógiáiról szóló apró közleményét (KSz. VI, 183), meg a magyar borászat keleti eredetének kérdését kritikai értelemben fejtegető és megvilágító néhány lapos cikkét (Foglalkozott-e szőlőműveléssel a keleti magyarság?: KCsA. I, 231—3). Hogy aztán mint nyelvész mit alkotott, mi része van árja meg kaukázusi, sőt asszír kapcsolataink valószínűsítése terén, azt nyelvészek tudják jobban, s tőlem nem kérdezhetik; így hát már csak arra az előkészületi munkára kell hivatkoznom, amit régi török jövevényszavaink kutatása terén Gomboczot megelőzve elvégzett, s amit Gombocz kétségkívül korszakalkotó összefoglalása árnyékba borított. Azt hiszem, az Urál-vidék néptudománya körében Jankó után és előtt senki sem volt nála teljesebb tájékozottságú kutató Magyarországon.

Munkácsi nyelvészeti eredményeit, tudjuk, sokat támadták. Ezzel szemben a néptudományban, amelyben az összehasonlító munka megindítása terén vett részt, még csak érdemeit tarthatjuk egyelőre számon. E nemű dolgozatainak az értékét nem terjedelmük fejezi ki, s az sem döntő, hogy vajon nyelvi vagy szokásadat összevetésén alapulnak-e. Értékük elsősorban a probléma megragadása, s felvetése olyan összehasonlító gondolatoknak, amelyek akkor is eszmekeltőek, ha az adattömeg később megsokszorozódik, vagy az eredeti ötletet el is kell már ejteni; mivel mintegy előzetesen végigjártak olyan gondolati utakat, amelyek másoknak talán csak évtizedek múlva fordultak volna meg az agyában; s ezzel a nyomába szegődött kutatást előre kimondott véleményekkel hívták ki maguk ellen vitára. — Nagy dolog elsőnek lenni valamiben, s Munkácsi nem egy néptudományi kérdésben valóban eszmeindító és első!

7. Rövid megemlékezésünknek (amely a közismertebb tényeket mellőzve néhány új szempontot igyekezett felvetni) a végére érve, hátra van, hogy ünnepeltünknek hatását, utóéletét és jelentőségét érintsük ugyancsak madártávlatból. Életében — úgy látom — néptudományunk és őstörténetírásunk munkásai közül legtöbbet meritettek műveiből Róheim Géza és Zichy István. Néptudományi érdeklődésünk látószögében 1910 után azonban fokozatos szűkülés következett be: előbb Munkácsi vált ki a néprajz munkaközösségből, majd a háború végével az akkori legtevékenyebb finnista, Bán Aladár is. Végre az 1920-as években Solymossy Sándor elevenítette fel a magyar néphagyománykutatás keleti szempontjait — keleti eredetűeknek tartott népmeséinket és népmese-motívumainkat vizsgálva. Így maradt ki jeles nyelvészünk a néprajz további műveléséből. Utóélete azonban még nagyobb volt, mint kortársaira való közvetlen hatása. Vogul szöveg- és szóanyagának feldolgozása, mint tudjuk, most van folyamatban. Votják hadifogoly-gyűjtését nemrégén publikálta FOKOS DÁVID (MSFOu. 102. sz. 1952.). Külföldiek szemével nézve nyelvészeti irodalmunkra nehéz volna munkát említeni, amelyet a külföld kevésbé nélkülözhetne, mint az ő Vogul Népköltési Gyűjteményét. Ha közeli munkatársai, tanítványai közül Beke Ödön, Fokos Dávid eladdig kiadatlan finnugor népnyelvi gyűjtésének az utóbbi évtizedekben örvendetesen tapasztalt tervszerű publikálására, továbbá Reguly és Pápay osztják szövegeinek régen vajúdó kiadására gondolunk, könnyen arra csábítatunk, hogy Munkácsi és követői életművét egyetemlegesen szembeállítsuk azon elismert és a maguk korában nagyra tartott nyelvészeinkével, akik mint nevelők és mint a tudomány eredményeit összegező kutatók alkottak maradandót, de a gyűjtés munkájából — miért, miért nem? — szinte egyöntetűen kivonták magukat. Azonban ne tévedjünk el ebbe a kritikai irányba! Nemcsak a gyűjtés teszi a nyelvészetet és a néprajz-

¹ A régi lovas temetkezés keleti változatai: Ethn. VII, 297—323; Adalékok a magyar halotti szokások pogány hagyományaihoz: uo. XI, 97—111.

zot; a korszakos kritikai összefoglalás sem kevésbé viszi előre és biztosítja továbbfejlődését. Századunk nagy nyelvészeit, akik mind Budenz nyomában léptek fel, éppoly hiba volna egyoldalúan érvényesített szempontokból egymással szembesíteni, mint lenne például az, ha a néptudományban is kiváló munkásságú finn Ahlqvistot Budenz mértékével mérve törekednénk kisebbiteni. Magyarországon kevesen tudják, hogy egy másik, az etimológiai kutatásairól híres finn nyelvész, Y. H. Toivonen, aki szintén nem volt gyűjtő, mégis milyen kimagasló érdemeket szerzett néptudományi dolgozataival.¹

Nem kritikát mondunk tehát, mikor hangsúlyozzuk, hogy Munkácsi Bernát ilyen munkásságának értékeit mai korunk tanulja meg igazán becsülni. Egyénisége élő bizonyossága a nyelvészet és néprajz egymást kölcsönösen segítő egymásra utaltságának. A magyar összehasonlító néprajzkutatók és őstörténészek kegyelettel őrzik elszigeteltségében tiszteletet parancsoló nemes alakjának többük munkaterületére jótékony fényt árasztó emlékéit!

KOROMPAY BERTALAN

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Megalakult a Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportja

1. Társaságunk akkor tölti be igazán a célját, ha tagságát valóban be tudja kapcsolni a nyelvtudomány művelésébe, vagy legalább ébren tudja tartani, ki tudja elégíteni a nyelv kérdései iránti érdeklődését. Ennek legjobb módja, ha tagtársaink tevékenyen részt vesznek a felolvasó üléseken, s maguk is tartanak felolvasásokat. A vidékieknek azonban — különösen a távolabb lakóknak — ráérő idő vagy anyagiak híján csak ritkán van lehetőségük arra, hogy egy-egy felolvasó ülés meghallgatása kedvéért Budapestre utazzanak. Ez okolja meg — egyebek közt — azt, hogy nagyobb vidéki városainkban létrehívjuk Társaságunk helyi csoportjait. Szeged és Pécs után legutóbb Debrecenben is megalakult a debreceni és tiszántúli tagtársainkat összefogó vidéki csoport.

Az ötvennél több tagot számláló csoport 1960. október 6-án tartotta alakuló ülését a Kossuth Lajos Tudományegyetemen. Az egyetem önként kínálozik a csoport otthonát; oktatói, dolgozói közül mintegy harmincan tagjai társaságunknak. Ha meg a gyakorló iskola tanárait is ide számítjuk, ez a szám majdnem negyvenre emelkedik.

Az alakuló ülésre a helybeli és a környéken lakó tagokon, illetőleg az érdeklődőkön kívül — a megyei lap is hírt adott róla — szívesen látott vendégként megérkezett Bárczi Géza akadémikus, egyetemi tanár, társaságunk elnöke is. — A megjelenteket üdvözölve P a p p I s t v á n egyetemi tanár, az előkészítő bizottság elnöke nyitotta meg az összejövetelt.

2. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetősége nevében B á r c z i G é z a szólalt föl azután, a következőképpen:

Igen tisztelt taggyűlés!

A Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöksége és választmánya nevében szeretettel üdvözlöm a debreceni csoportot megalakulása ünnepélyes pillanatában.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életében a legfontosabb események közé tartozik egy-egy csoportnak megalakulása, mert az nemcsak a Társaság életterének kívána-

¹ Ismertetését l. JOUKO HAUTALA, Suomalainen kansanrunoudentutkimus. Helsinki, 1954. 386—8.

tos és sokáig fájdalmasan nélkülözött kiszélesedését jelenti, de a Társaság működésébe új munkaerőket kapcsolva be a magyarországi nyelvtudomány kelméjébe új színárnyalatokat van hivatva beleszőni. Amellett pedig egy-egy csoportra a nyelvtudomány és első sorban a magyar nyelvtudomány eredményeinek, tanulságainak terjesztésében, közkinccsé tételében is igen jelentős szerep vár. Minden olyan csoportnak kikristályosodása, mely az ország kulturális gócpontjain tettekész, szervező gárdával és buzgó munkatársakkal összefogja és irányítja egy széles országrész alkotó nyelvtudományi és tudománynépszerűsítő munkásságát, társaságunknak, de ezen át a magyar nyelvtudományának és az egész magyar művelődésnek jelentős ünnepe. De különösen fontos ez az esemény éppen Debrecenben, mely a magyar nyelvtudomány történetében eddig is kiváló kezdeményezésekkel és igen számottevő eredményekkel maradandó nevet szerzett magának. Anélkül, hogy visszatekintենék Földiig, a Debreczeni Grammatica szerzőiig, Lugosyig stb., elég talán megemlékezni arról, hogy a hosszú időn keresztül elhanyagolt magyar nyelvjáráskutatás Debrecenben kapott új életre, innen indult ki a nyelvjárási gyűjtés új, modernebb alapokon való megindítása, innen a jelenségvizsgálatoknak módszere, majd később innen kapott szárnyra a történeti nyelvjáráskutatás diszciplinája, ennek ma is működő elvei és módszere Debrecenben fogantak. Itt született meg először konkrét formában egy magyar tájnyelvi atlasz, majd egy magyar egyetemes nyelvjárási atlasz gondolata. Innen indult ki az Új Magyar Tájjszótár munkálatainak megszervezése. A debreceni egyetem adott az országban elsőnek helyet egy magyar népnyelvkutató intézetnek, mely országos viszonylatban valóban úttörő munkát végzett, s itt jelent meg először az első olyan magyar időszaki kiadvány, mely a nyelvjárások tanulmányozását tűzte ki céljául, s mely e fontos hivatását ma is — megváltozott néven — magas tudományos színvonalon teljesíti. Azt sem kell külön hangsúlyoznom, mit adott Debrecen nyelvrokonaink nyelvének föltárásához. Nem beszélek azoknak a kiváló nyelvészeknek egész soráról, akiket Debrecen nevelt, és kik e nevelésnek az egész világon, ahol a magyar vagy a finnugor nyelvtudomány iránt érdeklődnek; élismerést tudtak és tudnak szerezni.

Ilyen tartalmas és nagyjelentőségű múlt kötelez. Most, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportja veszi kezébe a munkának az irányítását, mely itt eddig sem lanyhult, s a múlthoz eddig is mindig méltónak tudott maradni, kétségtelenül újabb, az eddiginél is színesebb virágzásnak nézünk elébe. Az új csoport a Debrecennek mint fontos kulturális gócnak közvetlen hatósugarába eső területeken elszórva, olykor elszigetelten működő vagy elhagyatottságukban nem is működő, jól képzett munkaerők bevonásával és megszervezésével a nyelvtudomány munkásainak gárdáját van hivatva növelni, másrészt pedig folytatni és tovább fejleszteni azt a teremtő munkát, amit az elődök oly eredményesen megkezdtek. Talán sehol az országban nincsenek a nyelvjárások kutatásának olyan előzményei, olyan mély gyökerei, mint Debrecenben. Meggyőződésem, hogy ezt a nemes hagyományt természetesen a csoport tovább is ápolni fogja. De nyilván nem jelenti ez semmiképpen sem azt, hogy a debreceni csoport működése a nyelvtudománynak erre az egyetlenn, bár önmagában is rendkívül változatos és színes ágazatára szorítkozik. Szinte szimbolikus jelentőségű, hogy a jeles múltú debreceni Magyar Népnyelvkutató Intézet már jó ideje beleolvadt az akkor újonnan föllállított magyar és finnugor nyelvtudományi intézetbe, mintegy jelezve, hogy a szűkebb működési terület kitágult, a témák, tárgykörök kiterjedtek a nyelvtudomány egészére. Azt a gyönyörű feladatot kapja a most megalakult csoport, hogy az ily módon kiszélesedett magyar nyelvtudománynak, sőt immár nemcsak a magyar, hanem az általános nyelvtudományon kívül számos más ágazatnak a művelését irányítsa, terebélyesítse.

Nem kevésbé fontos azonban, hogy tudósaink kilépjenek a tudomány sáncaiból, és elvigyék a művelődésre éhes tisztántúli magyar közönséghez a tudomány eredményeit,

valamint hogy azt a helyes magyar beszéd és írás féltékeny szeretetére neveljék, hogy ébresszék és fejlesszék a magyar ember stílusérzékét és stílusképességét. Mérhetetlen fontosságú társadalmi, nemzeti feladatot teljesítenek ezzel.

Nem céloim itt a debreceni csoportnak programot adni, nincs is arra szükség. Az a kiváló nyelvészgárda, mely az ügyet itt kezében tartja, világosan látja a célokat, feladatokat és a lehetőségeket. Jobban tudja, mint én, aki már nyolc éve elszakadtam Debrecenből, milyen munkakörnek ki felel meg legjobban, hol kell új erőket nevelni, és a munka milyen részlegébe beállítani. Azt is jól tudja, hogy amikor Debrecen tudományos eredményeket termel, amikor új munkatársakat vértéz fel a tudomány teljes fegyverzetével, nemcsak önmagát, de az egyetemes magyarságot, sőt az egész tudományosságot, a nemzetközi kultúrát gazdagítja.

És most legyen szabad egy szubjektívabb hangot megütnöm. Nekem személy szerint, akit életemnek talán legtermékenyebb tizenkét éve csatolt Debrecenhez, különös örömet jelent, hogy itt ismét megjelenhetek kedves kollégáim körében, kik közül nem egy volt közvetlen munkatársam vagy tanítványom. Bizony úgy melegek érzek a szívem táján, hogy ezt az ünnepélyes pillanatot megérhettem, itt lehetek a rokoninak érzett munkás, tettekéssz körben.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöksége és választmánya, valamint a magam nevében sok lendületet, sok sikert, jó munkát és szép eredményeket kívánok a debreceni csoportnak, mely működése, mint eddig is debreceni tagtársainké, a többi csoport és a központ munkájával versenyezve úgy harmonizáljon, hogy velük együtt sokszínű, tökéletes mozaikot alkosson. Még egyszer jó munkát, szép eredményeket!

3. Az elhangzott szavakat megköszönve P a p p I s t v á n rámutatott, hogy a debreceni nyelvész-hagyományok kialakításában Bárczi akadémikusnak is igen fontos szerepe van: hiszen az egyetemi Magyar Nyelvtudományi Intézet professzoraként sok fontos kezdeményezésnek éppen ő volt az elindítója. Csoportunk érzi, hogy a hagyományok kötelezik. Célunk az, hogy ebben a szellemben, ezeket a hagyományokat folytatva dolgozzunk.

Az ülés ezután Papp István előterjesztésére megválasztotta vezetőségét: elnökké Dr. Kálmán Béla egyetemi tanárt, társelnökké Dr. Sulán Béla egyetemi tanárt, titkárrá Sebestyén Árpád tudományos munkatársat, jegyzővé Barla Gyula gyakorló iskolai tanárt választotta.

Kálmán Béla elnöki beköszöntő szavaiban a csoport létrehozásának szükségességével, a Társasághoz fűződő viszonyával, céljával, feladataival foglalkozott. Rámutatott: létszámunk nem alkalmas arra, hogy szakosztályokra tagolódjunk. Felolvasásaink témáit úgy kell megválasztanunk, hogy színesek, minél több tagtársunkat érdeklők, ne egészen apró részletkérdésekkel foglalkozók legyenek. Munkánkban a marxista-materialista tudományosság érvényesüljön, és legyünk különös figyelemmel a gyakorlati nyelvtudomány kérdései iránt. Végül — minthogy az alakuló ülés egyszersmind az első felolvasó ülés is volt — felkérte első előadónkat, Sulán Bélát, hogy tartsa meg „Adalékok az argó vizsgálatához” című előadását.

4. Sulán Béla előadásának első részében az argóval kapcsolatos legfontosabb általános kérdéseket vizsgálta. Előadásában argón tolvajnyelvet, a hivatásos bűnözők és a velük egy társadalmi rétegbe tartozók titkos jellegű csoportnyelvét érti. A nyelv ezúttal nem önálló jelrendszert jelent: az argó — akárcsak a többi csoportnyelv is — csak szókincsében tér el a nemzeti nyelvtől. Az argót a többi csoportnyelvtől főképpen titkossága különbözteti meg. Az argó mesterséges úton keletkezett, valóságos szükséglet kielégítésére jött létre: társadalmi funkciója a gondolatcsere biztosítása mellett e társadalmi csoport önvédelmének szolgálata a titkosság révén.

Az argó elemei — a titkosság megőrzése meg a társadalmi, technikai fejlődés miatt — meglehetősen változékonyak. Az előadó a szakirodalomban elsőként mutatott rá, hogy az argó-szókincs gyarapításának gyakori módja a tréfás, játékos kontamináció: mikor két rokon hangzású szó közül az egyiknek a hangalakja a másik jelentésével társul. Ezután az argóban előforduló jövevényszók kérdését elemezte, rámutatva: helytelen az a felfogás, hogy az argó nagyon kevés jövevényszót használ. A közép-európai argók ennek ellenkezőjét bizonyítják. E kérdést elemezte az előadás második fele a cseh argó magyar jövevény-elemeinek vizsgálatával. Az ide tartozó, félszáznál több szót öt csoportba sorolta: változatlan hangalakkal és jelentéssel átkerült jövevényszók; cseh képzővel megtoldott magyar eredetű szók; eltorzított hangalakú magyar jövevények; rokon hangzású magyar és cseh szók tréfás kontaminációjával alkotott szók; magyar -s melléknévképzővel alakult argó-elemek. Végül néhány magyarnak tartott szó származtatását utasította el az előadó.

A sokszínű, művelődés- és társadalomtörténeti vonatkozásokkal bőven támogatott előadáshoz többen hozzászóltak: Ország László, Bárcai Géza, Kardos Pál stb.

A nagy érdeklődéssel kísért alakuló ülés Kálmán Béla zárószavaival ért véget.¹

Összeállította SEBESTYÉN ÁRPÁD

LEVÉLSZEKRÉNY

P. Hidvégi Andrea és Papp László írja: Éreztük, hogy dialektológiai szemlénk bibliográfiailag nem teljes (vö. MNy. LV, 559), de mégis rendkívüli módon sajnáljuk, hogy NYÍRI ANTALnak „A kihalt szentesi víziólet néprajzi és népnyelvi maradványai” című munkáját (Alföldi Tudományos Gyűjtemény II [1946–1947.], 194–298; különlenyomat: Szeged, 1948.) kihagytuk. Ez a nemcsak dialektológiai vonatkozásban jelentős tanulmány kimaradt a BENKŐ–LŐRINCZE-féle Magyar Nyelvjárási Bibliográfiából is, KUBÍNYI LÁSZLÓ szemléjéből (MNy. LIII, 523–34) is. Nekünk természetesen akkor is fel kellett volna vennünk, ha az említett helyeken előfordulna. Meg is volt a cédulánk — meg is van most is —, a végső szövegből mégis kimaradt.

Török Gábor írja: IMRE SAMU kételkedik abban, hogy VÉGH JÓZSEF helyesen jegyezze-e föl a Komárom megyei Etén az *ékét*, *fejleszt* alakot *ē*-jét. Kételye azon alapul, hogy a Nyelvatlasz gyűjtői a környéken ilyen hangot nem figyeltek meg (MNy. LVI, 445). Kételkedni persze mindenkinek jogában áll, s az, hogy az *ē* megvan-e ma Etén, ténykérdés. Az azonban, hogy a múlt század elején bizonyos alaktani helyzetben megvolt e vidéken, rendkívül valószínű. Az Országos Széchényi Könyvtárban találtam egy Horvát Istvánnak, a TudGyűjt. egyik szerkesztőjének hagyatékából való kéziratot a XIX. század elejéről. Jelzete: QuartHung. 902. Az ismeretlen szerző a következőket írja: „Vallyon a vastag *e* [= alsó nyelvvállású *e*] betűnek hangja nálunk soha meg nem nyúlik-e? Erre én mostani tudtommal egyetlen-egy példát mondhatok, aztis pedig nem közönséges nyelvjárás, hanem csak különös hangejtés szerént hozhatom elő, melly-is ebből áll: hogy tudniillik Esztergom és Komárom táján korántsem vékony hosszú, hanem vastag

¹ A csoport második előadására december 1-én került sor. Ezen KÁLMÁN BÉLA „XVI. századi jobbagyveink” című előadása hangzott el. További felolvasások voltak: SEBESTYÉN ÁRPÁD: Névutórendszerünk kérdéseiről; JEAN PERROT, a Sorbonne professzora: Néhány elméleti és módszertani kérdés az igei aspektusok köréből; PAPP SÁNDOR: Néhány hangtani jelenség a hencidai nyelvjárásban.

hosszú e hangot (légyen szabad ezt most egyszer így é írni) lehet hallani az elváltozást jelentő esetben, így P. o. *kővé vált a' fa, rézzé a' vas, etzetté a' bor, böltsé lett a' tudatlan* — ha a' gyengébb ember szava-is gyakorlás által *erősebbé* lésszen, úgy az *erősebbé* még *erősebbé* fog lenni. De egyébaránt mellyik hangejtés légyen itt jobb, sőt egyedül jó, azt már vizsgálni nem ide tartozó dolog." — A fentebbieket nehéz lenne nem az *ē* bizonyos meghatározott alaktani helyzetben való megjelenésének felfognunk. Elméletileg tehát VÉGH JÓZSEF Komárom megyei megfigyelése egyáltalán nem elfogadhatatlan!

Horgász Kovacsos Ferenc kérdi: Mi az a *botos kölönte*? — A helyi viszonyoknál fogva csak tömörítve válaszolhatok. A *botos kölönte* kifejezést a „Cottus gobio” halfaj egyik nevéként „Erdővidék. Olt menti vizek” megjelöléssel adatolja HERMAN OTTÓ mesterszótárában (MHal. 774; vö. MTsz.); HERMAN a *botos kölönté*-re utalással *botos* elnevezést is feltüntet. Ugyanez a hal ismeretes mint *boti* Erdővidékről (MHal. 774; vö. MTsz.), továbbá mint *butikó* Udvarhely megyéből (MHal. 775; vö. MTsz. *butykó* 4. al.). — HERMAN (i. m. 676) a *botos kölönte* fő jegyei között jelzi: „az egész test cövek-alakú; a vastag, békaszerűen lapított fejtől a fark végeig egyenletesen vékonyodó” (l. még 518). A fogásával kapcsolatban pedig azt közli (uo.), hogy *b o t b a* ütött közönséges evővillával szigonyozzák, s azt teszi ehhez, hogy „talán innen származik székely neve »botos kölönte«. Mesterszótárában (i. m. 774) Egyházasoláhfaluból *botosászni* (*botos-észó*) 'botos kölöntét szigonyozni' tételt vesz fel, s ezt jegyzi meg hozzá: „Nem dönthetem el, vajjon, a hal neve: *Botos Kölönte*, a szerszámtól, mely *botra* járó, vagy a fejtől, mely nagy = *buta*, ered-e. L. *Butikó*.” A *butikó*-hoz meg ezt fűzi: „talán nagy (*buta*) fejről; különben egy többlő való a *Boti*, *Botos*, *Botos Kölöntével*”. — Szerintem a „Cottus gobio” idézett neveiben szereplő *botos*, *boti*, *butikó* csakugyan a *bot* és *buta* szókkal függenek össze, mégpedig úgy, hogy a nevek a hálnak alakjára vonatkoztak. Itt érintem azt a véleményemet, hogy *bot* és *buta* szavaink előzményei a következő török szók rokonságában kereshetők: *but* ~ *bud* ~ *put* 'comb, lábszár(csont)' | *buta* 'ág, vessző' | *buta* ~ *puda* vagy *buti* 'az ágakat levágja' és 'elágazik' | *butan* 'az ágaitól megfosztódik' és 'úgy tesz, mintha ütne' | *butaq* ~ *budaq* ~ *putaq* ~ *pudaq* vagy *butiq* 'ág, hajtás' (vö. RADLOFF és BROCKELMANN) (l. PARIS: ScriptRerHung. I, 85 és MNy. L, 508). Tehát *bot* szavunknak valami 'ág, bog vagy csomó a növényen, illetőleg a fán, ág-bog, bunkó, tuskó' lehetett a korai jelentése. Ilyen értelménél fogva pedig jellemezhetette a kérdésben forgó vaskos fejű hálnak a benyomását vagy képzetét. — A hálnév ősiségét tanúsítja, hogy a tihanyi apátság egyik Árpád-kori halászának nevében tűnik fel. Az 1211-i összeírás szerint Besenyő birtokon, amely Bodrog vára, illetőleg a későbbi — elpusztult — Bodrog város környékén, vagyis a mai Bezdán — Monostorszeg helységekkel jelezhető Duna-szakasz tájékán volt (vö. PRT. X, 430—1 és CSÁNKI II. Bodrogvármegye), sok más szolgán kívül „piscatores: filius Bador, Cuhe: filii Syguer ~ [fog.] Suguer, Buhte ~ [fog.] Buhteh, *Botus*; filius Euuen, Sileu ~ [fog.] Silleu; filii Hecu, Tenke, Hede” (PRT. X, 510). Az OklSz. 1. *botos* '[baculum habens]' címszava alatt veszi fel ezzel: „[olv: botos v. bötüs ?]”, s az utóbbi szerinte a. m. *betüs*. Szerintünk *Botus* halász foglalkozásának tárgya: a h a l után kapta a nevét, mint ahogy a halászbokorból mások is így lettek: *Süger*: valószínűleg *Botus* apja; *Eüven*, azaz *Ön*; *Süllő*; aki valószínűleg *Botus* testvére: *Buhte* a *böjt*-ről. Az 1211-i összeírásban felsorolt nevek közül a *Tenke* megfejtendő úgy, hogy a *tő* 'truncus; Stamm' szó -n + -k képzős *tēnk* vagy *tēnk* a. m. *tōnk* kicsinyítőjéből való -ē ~ e képzős megtoldást látunk benne, vagyis a régi és népnyelvi *tōnkő* ~ *tūnkő* 'tuskó' (MTsz.) változatát. Egy ilyen *tēnke* vagy *tōnke* úgy lehetett hálnév, mint HERMAN (836) szerint van *törzsök hal*. A *botos* hálnév, illetőleg a belőle vált *Botus* személynév végén -s képző van, mégpedig nagyon valószínűen kicsinyítő és nem ellátottságra utaló funkcióban. — A *kölönte*, ami magában is előfordul a „Cottus gobio” nevéként (MHal.

764, 805), — én azt hiszem — összetartozik a SzD.-nál 1784., 1792. megjelenő — tehát valószínűleg székely — „*kölöntz*: akadályoztató fa, melyet a' koslató marha' nyakára kötnek” szóval. Hogy a *kölönc* milyen viszonyban van a XVI. század elejétől kezdve ismeretes *colonk* vagy *cölönk* szóhoz, valamint a SI.-nál 1808-ban feltűnő *kolonc*-hoz, s hogy együtt vagy külön-külön mi az eredetük, arra nézve nem tudok állást foglalni. Mindenesetre figyelmet érdemlőnek tarthatjuk, hogy *colonk* ~ *cölönk* a régiségben 'fustis, lignum' (Máté 26 : 47., Márk 14 : 43.) és 'stipes, trunculus' (MA., PP.). — Ami a *botos kölönte* kifejezés elemeinek egymáshoz való szerkezeti viszonyát illeti, alig kétséges, hogy két egymástól függetlenül keletkezett és külön használt halmév kapcsolódott össze. A két elemű név alakulásának bizonyára nem az a magyarázata, hogy van *cifra kölönte* és *kisszájú kölönte* (MHal. 677—8), minthogy az utóbbiak mesterséges készítmények, mégpedig a *kisszájú kölönte* az eléje tett csillag szerint Herman Ottóé.

PAIS DEZSŐ

A kiadásért felel Bernát György, az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Pataki Ferenc

A kézirat nyomdába érkezett: 1961. VI. 22 — Pédányszám: 1200, 11,20 (A/5) ív + 1 melléklet

53872/61. — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A mai magyar nyelv rendszere*

1. Egy évtizedes munka eredménye fekszik előttünk, s a magyar nyelvtudományak évszázados adóssága. A hatalmas történeti összefoglalások — és óriási tömegű részletkutatások — mellett a leíró nyelvtan iskoláskönyvek és egyéb népszerű kiadványok lapjain évtizedről évtizedre átvándorolva próbált megújítani és megfelelni a modern nyelvészet követelményeinek. Nem becsüljük le régebbi és mai kitűnő nyelvészeink ez irányban tett erőfeszítéseit, munkáik alapos tudománytörténeti feldolgozása nagy hasznára lenne az újjáéledő leíró nyelvtani kutatásoknak. Viszont ki kell emelnünk azt a minőségi változást, amelyet ennek a nagy terjedelmű, tudományos igényű szintézisnek a megjelenése a magyar nyelvtudomány számára jelent.

A munka jelentőségét fokozza egy másik tényező is, amely szoros kapcsolatban áll a felszabadulás utáni nyelvtudományi kutatások minőségileg más jellegével. Nem pusztán 11 kutató évtizedes, fáradságos és áldozatkész munkáját kaptuk meg, akik tudásuk legjavát adták; sőt nem is csak egy tizenegy tagú munkaközösséget, amelynek tagjai a saját és a többiek eredményeit, véleményeit állandóan egybevetve szerves egészet alkottak számunkra. Persze ez is kaptuk, s azt hiszem, az egész nyelvtudomány köszönetét és háláját tolmácsolhatom érte. De egy könyv megjelenésekor az elismerés mellett okvetlenül feltűnik a bíráló. S ezt akarom hangsúlyozni: az itt vagy máshol elhangzó bíráló nem csak a tizenegy kutatót illeti. Bizonyos fokig kollektív felelősség terhel mindannyiunkat. Megtettünk-e mindent, hogy ez a magyar nyelvtudomány és a magyar közművelődés számára egyaránt olyan fontos kézikönyv tökéletes legyen?

A munka megkezdését igen nagy érdeklődés és több széleskörű megbeszélés, vitaülés előzte meg. A két nyelvtani vita 1953-ban az alapvető osztályozásmódot próbálta tisztázni (I. MNy. L, 1—17). Ennek eredményeképpen született meg az első vázlattervezet (MNy. XLIX, 261—6). Az 1953. évi akadémiai nagygyűlésen TOMPA JÓZSEF beszámolója alapján élénk vita zajlott le egy sor elméleti és gyakorlati kérdésről (I. OK. IV, 33—104). Az első háromévi munka tapasztalatai alapján 1956-ban újabb vitaülést rendezett a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály, számos hozzászólással (I. OK. IX, 303—83). A leíró nyelvtan kérdései azonkívül több más értekezleten, kongresszuson is szóba kerültek. A szerzők időről időre közzétettek egy-egy szakcikket a számukra vitás kérdésekről vagy azok szerintük legjobb megoldásáról. De ezeknek a munkáknak általában nem volt visszhangjuk, nem kaptak bírálókat vagy kiegészítést. A nyelvtudósok — úgy érzem — az utóbbi években némiképp magukra hagyták a nyelvtan íróit a nagy munkában. És mennyi közismerten

* Leíró nyelvtan. I. Bevezetés — Hangtan — Szótan. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. Szerkesztette TOMPA JÓZSEF. Akadémiai tanácsadó: PAIS DEZSŐ. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 600 l.

bonyolult, tisztázatlan kérdés fel sem merült! Mindez arra inti a kritikust, hogy a nyelvtan hiányosságait, hibáit részben saját mulasztásának is tekintse.

A jelek arra vallanak, hogy most, a nyelvtan megjelenése után kezd az érdeklődés a leíró nyelvtan fontos elméleti kérdései felé fordulni. (S ez nyilván nemcsak időbeli, hanem oki viszony is.) A nyelvtan írói saját munkájuk során jöttek rá a hiányosságokra, a szakértő olvasók pedig egy kötetbe sűrítve látják maguk előtt a megoldás nehézségeit, s ez további kutatásra ösztönzi mindannyiukat.

2. A bevezetőben részletes tájékoztatást kapunk a munka célkitűzéseiről. A cél kettős: közművelődési és tudományos. „A) [A könyv] Az anyanyelvünk iránt érdeklődő művelt olvasók előtt magasabb fokon fel akarja tárni nyelvünk mai rendszerét, a különféle nyelvi eszközöknek a gondolatok közlésében és kifejezésében való törvényszerű működését s a választékos szó- és írásbeli nyelvhasználat gyakorlati szabályait.” (38.) E cél megvalósítására egyrészt „elméleti ismeretanyagot közöl, s megmutatja az anyanyelv különféle elemeinek kategóriáit meg ezek összefüggéseit, a gondolat kiformalódásában és hordozásában való szerepét: áttekintést ad az objektív valóságnak egy igen fontos területéről, s erősen fejleszti a logikus, szabatos gondolkodást is.” (Uo.) Másrészt gyakorlati (helyesírási, nyelvhelyességi és stilisztikai) kérdésekben adott tanácsaival „igyekszik könnyíteni az olvasók fogalmazó munkáját, javítani magyar nyelvhasználatát s így is óvni anyanyelvünk eddig elért fejlettségi fokát, finomabb szabályait, irtogatni fattyúhajtásait. Más szóval e művel a Magyar Tudományos Akadémia korszerű formában folytatni akarja hagyományos nyelvápoló és nyelvfejlesztő, a társadalom anyanyelvi ismereteit terjesztő és elmélyítő munkáját, s a jelzett körben is részt kíván venni a szocializmus építésének nagy feladataiban.” (38—9.) — „B) Nem kevésbé fontos másik célja az, hogy a mai magyar nyelvtani rendszernek megbízható és korszerű szemléletű ábrázolásával legalább részben pótolja nyelvészetünk egyik nagy mulasztását, s hogy a mai grammatikának vizsgálatában eddig elért részeredmények összefoglalása és kiegészítése által egyúttal föllendítse a szakutatásnak ezt az ágát.” (39.)

A bevezető kijelöli a munka helyét más nyelvtudományi kiadványok között. Mivel az elmúlt években több rövidebb és népszerűbb leíró nyelvtani összefoglalás jelent meg, ez a kötet „a már képzettebb, s most a középiskolai anyagnál is rendszeresebb, illetőleg részletesebb ismereteket kereső olvasóknak válhat leginkább hasznukra.” — „Az olyan mélyebb anyanyelvi elméleti tudású — esetleg egyetemet, főiskolát is végzett — érdeklődőknek. . . , akik finomabb részleteiben is ismerni és érteni szeretnék a magyar nyelv kategóriarendszerét és belső összefüggéseit, tájékozódni akarnak az értelmes, pontos és színes nyelvhasználat apróbb-nagyobb gyakorlati kérdéseiben, ez a könyv kíván segítségükre lenni.” (38, az apróbetűs részben.)

Hogy a közművelődés számára egy ilyen kiadvány mennyire szükséges, azt tudják mindazok, akik munkájuk során a magyar nyelv kérdéseivel foglalkoznak. A tudományos leíró nyelvtan szükségessége szintén közismert minden magyar nyelvész előtt. A két szükséglet összeolvasztása kétségtelenül megalkuvás az anyagi lehetőségekkel, de bizonyos előnyei is lehetnek. „Előnye például, hogy a tudományos eredményeket közvetlenül hozzáférhetővé teszi az érdeklődő nem szakembereknek is, s nyomban hasznosítja a nyelvhasználat gyakorlati irányításában; hogy a szélesebb olvasóközönség igényeinek megfelelő, népszerűbb tárgyalásmód érvényesül az inkább csak szaktudósoknak.

fontos részletekben is. A szorosan vett elméleti-nyelvtani megállapítások és a stilisztikai-nyelvhelyességi finomságokra utaló gyakorlati megjegyzések, tanácsok egyébként is gyakran annyira összefüggnek egymással, hogy csupán a főnti módon való együttes tárgyalásuk adhat igaz, mély, teljes ismeretet mind a szorosan vett nyelvteni kutatónak, mind a finomabb gyakorlati eligazításra kíváncsi olvasónak.” (40.) De a kötet kiadói a nehézségeket is látják: a nyelv-tudós számára kevés a szakszerű utalás, az eltérő vélemények, vitakérdések alapos feltárása; a laikusabb olvasótól viszont nagyobb fáradságot, elmélyülést követel a szakszerűbb, részletekbe behatolóbb fogalmazás.

A nehézségeket nem tartom súlyosaknak. A szaktudós — némi fáradsággal — megtalálja a szakirodalomban a neki szükséges részleteket. A nyelv-kérdései iránt mélyebben érdeklődő olvasók pedig nyilván vállalják az olvasás nehézségeit az elérhető tudományosabb eredmények érdekében. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a kevesebb előképzettségű, a nagyvonalúbb áttekintést és olvasmányosabb szöveget kívánó olvasó számára más kitűnő rövid összefoglalások állnak rendelkezésre. (Az előképzettség szükségletének növekedése szerinti sorrendben: TERESTYÉNI szerk., *Nyelvtan — stílus — szónoklás*; RÁ CZ — TAKÁCS, *Kis magyar nyelvten*; TEMESI — RÓNAI — VARGHA, *Anyanyelvünk*. A sajátosan nyelvművelő vagy stilisztikai kérdésekkel foglalkozó kiadványaink is egyre gyarapodnak.)

Több meggondolást igényel egy másik nehézség a szaktudomány számára: ez a nyelvten nem haladhatott töretlen utakon, nem követhette gátlás nélkül a külföldi nyelvtudomány — gyakran merész — újításait. Kénytelen volt ragaszkodni a magyar hagyományhoz felfogásban, beosztásban, műszóhasználatban egyaránt. Persze ez nem jelenti azt, hogy a nyilvánvalóan elavultat, helytelen nem törekedtek jobbal, korszerűbbel felcserélni.

Hogy ez a nyelvten szerves folytatója — s egyben továbbépítője — igyekszik lenni a hagyományos magyar nyelvteni irodalomnak, ezt elvileg csak helyeselhetjük. A régi értékek szem előtt tartása megkíméli a kutatókat a meggondolatlan túlzásoktól, felesleges kitérőktől. És bármennyire megérett a helyzet arra, hogy a magyar nyelvtudomány — a külföldi eredmények figyelembevételével — nagyobb szabású, esetleg forradalmi változásnak vessen alá eddigi leíró nyelvteni szemléletét, ehhez szükséges az is, hogy eddigi eredményeit (és hibáit) egy nagyobb szabású összefoglalásban maga előtt lássa. Egy ilyen szintézis nélkül a további kutatás igen nagy nehézségekbe ütközik.

3. A következőkben néhány általános módszertani kérdést érintünk, a külsőlegesebbektől haladva a lényegbevágóbbak felé.

A) Mekkora nyelvi anyagot dolgoz fel ez a nyelvten? Erről is tájékoztatást kapunk a bevezetőből. Egy ilyen terjedelmű munka nem foglalhatja magába a nyelv összes rétegeinek (a nyelvjárásoknak és a csoportnyelveknek, szaknyelveknek) feldolgozását, hanem „a mai irodalmi és köznyelvben egyaránt otthonos nyelvi elemekkel, jelenségekkel” foglalkozik. (41.) Mégis megemlít olyan nyelvjárási és csoportnyelvi jelenségeket, amelyek az irodalmi nyelvben stíluseszközként gyakran feltűnnek. A bevezetőben idézett példákon látszik, hogy a szerzők a válogatást jól végezték el, a nyelvi anyagot sokrétűen mutatják be anélkül, hogy felesleges részletekkel túlszűfölnék. Természetesen az általánosan használt, társadalmi érvényű nyelvi jelenségek összefoglalását adják, de érdekes példákat látunk arra is, hogy az egyes egyedi, alkalmilag használt új nyelvi forma hogyan igazolja a nyelvi törvények, szóalkotásmódok, jelentésváltozás-típusok eleveenségét.

Alapos megfontolást kívánt annak az eldöntése is, hogy mekkora időszak foglalható a „mai magyar nyelv” fogalma alá. Ebben a munkában leg-gazdagabb a felszabadulás óta eltelt tizenöt év irodalmának (és beszélt nyelvének) a feldolgozása. Sokat merítettek a XX. század első felében élt nagy írók nyelvéből (Ady, Móricz, Kosztolányi, József Attila stb.). Az így nyert anyagot kiegészítették a XIX. század közepének és végének klasszikus íróiból vett idézetekkel. A régebbi források felhasználásakor figyelembe vették, hogy egyes jelenségek azóta elavultak, vagy csak sajátos stílusesszközként alkalmazhatók. A régebbi korokból a ma is sokat olvasott, eleven nyelvi hatást gyakorló nagy írókból merítettek. Időben a ma felé közeledve egyre szélesítették a kört, az utóbbi évtizedek nyelvét nemcsak az írók művei alapján dolgozták fel, hanem különféle szakkikkeket, újságokat és az élőbeszédet is bőségesen felhasználták.

B) A dialektikus nyelvszemlélet alkalmazása révén foglalhatjuk össze azokat a módszertani elveket, amelyeket a nyelvtan a bevezető 44–50. lapján élénk tár: „úgy igyekezzünk leírni a mai magyar nyelv jellegzetes kategóriáinak és használati szabályainak rendszerét, hogy emögött meglássék azért a jelenleg folyó nyelvi mozgás, fejlődés is.” (44.) Két kérdéskörrel van itt szó: a jelenben is mutatkozó átmeneti típusok szemléletéről és a jelennek a múlttal való összekapcsolásáról.

„A nyelvtani jelenségek rendszerezését leginkább az teszi bonyolulttá, hogy igen gyakran nincs éles határ az egyes kategóriák közt. Márpedig ha magában a nyelvben sok a több arcú, az átmeneti vagy a kivételes alakulás, akkor a jórészt tapasztalati jellegű leíró nyelvtani tudományágnak is pontosan tükröznie kell a kategóriáknak ezt a kettős-hármas (vegyes) vagy átmeneti, kivételes voltát.” (45.) — Modern magyar nyelvtudományunkat eléggé jellemzi ezeknek az átmeneti alakulatoknak vagy komplex jelenségeknek a hangsúlyozott figyelembevétel, sőt olykor előtérbe állítása, a merevnek érzett nyelvi kategóriák fellazítása. Ez kétségtelenül helyes törekvés, és ismereteinket gyakran sokrétűbbé, életszerűbbé teszi. — Csak egy-egy példa az első kötetből: A szófajok között a „névutó-mellékneveknek” (*előtti, iránti*) új kategóriaként való felvétele; a „*kivágtam* fa” jelzőjének igenévi-igei természeté (vö. KÁROLY SÁNDOR: NyK. LIX, 130–50). A tóiban annak a gondos elemzése, hogy a régi tővéghangzó a mai rendszerben többféleképpen viselkedik: a) a szótőre jellemző (*ház-a-k*, de *pad-o-k*); — b) a toldalékra jellemző, de annak nem nélkülözhetetlen eleme (*tanít-ani*, de van *tanít-ni* is); — c) a toldalék szerves részévé vált (*-alom*, *-at*, *-unk*, *-on*).

Mégis úgy érzem, némelykor a komplex vagy átmeneti jelentések léte azt a benyomást kelti a kutatókban, hogy fel vannak mentve a tiszta, világos nyelvi kategóriák keresése, ezek elhatárolása és szabatos definíciója alól. Ez a tévesen értelmezett dialektika az elméleti kérdésekben való megalkuvásra, vizsgálati módszerek és területek keverésére vezethet. Ennek a tendenciának az akadémiai nyelvtenban való fő jelentkezési formája szerintem a lexikológia és a grammatika határainak elmosása. (A kérdésre később bővebben visszatérek.) — Ezzel nem azt akarom mondani, hogy az elméleti tisztázás igénye az egyes vitás kérdések körében nem lép fel a nyelvtenban. Ilyen törekvésekkel szinte minden fejezetben találkozunk. (L. később.)

A dialektika másik eleme a történeti szemlélet érvényesítése a leírásban: „a jelenkori nyelv rendszer leírása nem akarja tagadni a nyelvi fejlődés tényét; ellenkezőleg: nyelvünket egy hosszú fejlődés mindeddig legvégső, számunkra

legfontosabb szakaszában, a nyelvtörténeti kutatásnak is hasznosíthatóan óhajtja ábrázolni.” (44.) Senki sem tagadhatja, hogy mai nyelvi rendszerünkben a viszonylag nyugalomban levő elemek mellett vannak határozottan elavulóban vagy éppen megszületőben levők is. Ilyen jellegük figyelembevételé — főképp nyelvhelyességi és stilisztikai szempontból — nem maradhat ki egy gyakorlati leíró nyelvtanból. A szóképzés fejezet például a képzők pusztá felsorolása helyett gondosan minősíti őket gyakoriság, produktivitás, elavulófélben levés vagy teljes elavultság szempontjából. A ragozás tárgyalása során is igen sok utalás történik egyes — a múlt század nagy íróinak nyelvében még meglevő, de ma már elavult — alakokról, vagy a *-suk*, *-sük* nyelv „újításai”-ról stb. Ezek a részint előre, részint hátra irányuló kitekintések — az egyes formák rétegnyelvi és stilisztikai minősítésével együtt — igen árnyalttá és színessé teszik a nyelvtan — laikus számára különben eléggé elvont és száraz — tényeinek bemutatását.

A nyelvtan azonban gyakran távolabbi történeti távlatokat is nyújt. Egyrészt mai szabálytalan vagy kivételes formák magyarázatára (pl. a *nyíl*, *sír* stb. szavak velaris hangrendűsége esetében hivatkozik az eltűnt velaris *i*-re). Másrészt általában megadja a történeti hátteret az egyes nyelvi kategóriákhoz. Például szó van röviden a mai tőtípusok kialakulásáról, a kötőhangzók, a képzők, a birtokos személyragok eredetéről stb. Mindebből talán kevesebb is elég lett volna. Kétségtelen azonban, hogy ezek az apróbetűs utalások észrevétlenül sok mindent elárulnak a laikus olvasónak a nyelv mélyebb titkaiból.

A történetiség harmadik elemét a nyelvtan — nagyon helyesen — elutasította: azt, hogy a leíró nyelvtani kategóriákat történeti szemmel nézzék és nevezzék el, az egyes elemeket eredeti szerepük alapján osszák be egyik vagy másik csoportba. A korábbi terminológiából is igyekeztek az ilyen szemlélet nyomait kiküszöbölni. Emlékezhetünk még azokra az éles vitákra, amelyek a magyar tőtípusok elnevezése, a kötőhangzók leíró értelmezése körül folytak. A nyelvtani munkaközösség a tövéghangzók maradványának kötőhangzóként való felfogása mellett döntött, és a tőtípusok elnevezésében kissé hosszadalmasabb, de pusztán a leíró tényekre utaló elnevezéseket választott. A szóképzéssel foglalkozó fejezet szintén talán először valósítja meg tudatosan és határozottan a magyar képzők következetesen szinkrón rendszerét. A képzőket — az egyes jelentéscsoportokon belül — mai produktivitásuk sorrendjében helyezi el, így például a gyakorító képzők sorában a *-gat*, *-get* áll első helyen, és kapja a fontosságát megillető legnagyobb terjedelmet. Fontos elvi megállapításokat tesz B. LŐRINCZY ÉVA is az összetett szavak helyes leíró vizsgálatáról (Nyelvtan. 117—42). Csak utalok itt a jelöletlen határozós összetételek körül lezajlott vitára, amely szintén a leíró és a történeti szemlélet összeütközése volt, mint ilyenkor gyakran, nyelvhelyességi szempontokkal összefonódva. — A Helyesírási Szabályzatban „képzőszerű utótag”-nak nevezett *-féle*, *-szerű*, *-fajta* a nyelvtanban (utótagszerű) képzőként van már besorolva. Ezt az átminősítést a mai nyelvben való nagy produktivitásuk kívánta meg. Gondos elemzést kapunk arról is, hogy melyik névutó szerepű ragozó főnevet lehet ma már valóságos névutónak tekinteni.

A leíró szempontnak ez az előtérbe állítása nem érvényesül eléggé a jelentéstani részben. Itt a jelentésváltozások tárgyalása önálló fejezetet kapott, kétségtelenül a jelenben fennálló polyszémia sajátos, fontos eseteinek bemutatására és magyarázatára. Helyénvalóbb lett volna azonban ezt a részt úgy

átalakítani, hogy a poliszémia milyen típusai gyakoriak ma, milyen jelentés-árnyalatok járnak együtt tipikusan (pl. bármely szerző, festő neve automatikusan jelölheti egy-egy művét, kötetét, képét; bármely helységnév a benne lakó embereket, bármely intézmény neve az épületet is, meg a benne működő testületet stb.).¹ Itt is csak mellékesen kellett volna rámutatni, hogy ezek az esetek ilyen vagy amolyan irányú jelentésváltozás eredményei (amely azonban ma már nem folyik le minden szóban külön-külön!).

C) Végül, az eddig elmondottak ismeretében felvethetjük az akadémiai nyelvtannak a marxista filozófiához való viszonyát. Azt hiszem, meggondolatlanság nélkül állíthatjuk, hogy a nyelvtan írói tudatosan és állhatatosan törekedtek a marxista nyelvszemlélet érvényesítésére. Hangsúlyozzák a nyelv objektív valóság voltát, az egyéni tudattól való függetlenségét, s így szembehelyezkednek a századeleji — s nálunk ma is ható — pszichologizmussal; másrészt állandóan szem előtt tartják a nyelv társadalmi szerepét, a gondolkodással való összefüggését, nem követvén SAUSSURE-t a nyelvtudomány metafizikus kettéválasztásában (külső és belső nyelvtudományra). Hogy ez a törekvésük nem járt mindenütt sikerrel, nem csodálhatjuk. „A mai magyar nyelv rendszere” elsősorban gyakorlati munka, egy nyelv nyelvtanának konkrét feldolgozása. Amellett nem támaszkodhattak széleskörű, részletekbe hatoló magyar általános nyelvészeti irodalomra. A nyelvtan íróinak nem lehetett feladatuk ezeknek a hiányoknak a pótlása, sem a sokrétű és ellentmondásos külföldi elméleti irodalom feldolgozása. Mégis e téren is sokat tettek. A „legfontosabb irodalom” különben szűkre szabott jegyzékeiben helyet kaptak egyes fontos külföldi, főképp szovjet szerzők művei. Nem von le a könyv érdeméből, ha a leíró nyelvtan elvi kérdéseiben, az egyes nyelvi elemek meghatározásában vagy osztályozásában nyilván sok helyen nem jutottak végleges eredményre, hanem egyes megállapításaikat az elkövetkező behatóbb részletkutatások esetleg módosítani fogják.

A könyv bevezetője hivatott arra, hogy a laikus — és szaktudós — olvasó számára a legáltalánosabb nyelvészeti alapfogalmakat megadja. Igen nehéz egy néhány lapos s emellett a tudományterjesztés igényével is fellépő, általános jellegű összefoglalót értékelni. A fejezet fontossága azonban igen nagy: ennek kell a marxista, materialista nyelvszemléletnek — minden eddigi nyelvtankönyvnél, szakmunkánál egyértelműbb, világosabb — megfogalmazását megadnia. Hogy a fejezet írója törekedett erre, az kétségtelen, s az is, hogy többet elért ezen a téren, mint az eddigi munkák. Legfeljebb azt hibáztathatjuk, hogy nem vetette fel elég élesen az egyes kérdéseket, nem említette és cáfolta meg a korábbi, nálunk ma is ható idealista felfogásmódot.

Elsősorban magának a nyelvnek a meghatározásai, körülírásai bár önmagukban helyesek, de nem teljesek, s kevésbé hozzáértők számára esetleg itt-ott félremagyarázhatók. A nyelvről ilyen értelmezéseket kapunk: „az emberi társadalom megszervezésének nélkülözhetetlen eszköze s egyben eredménye”; „a társadalmi tudat érzékelhető formája” (1); „bonyolult társadalmi-történeti kötöttségű jelrendszer” (2). A nyelv és a beszéd viszonyáról a következőket tudjuk meg: „Mikor a nyelvközösség egy tagja — egy egyén — nyelvi eszközökkel valakinek tudomására hozza közlésre szánt tudat-

¹ MARTINKÓ ANDRÁS mutat rá kéziratban levő dolgozatában (Az egyszerű szó jelentése), hogy nemcsak a jelentésváltozásokat, hanem egy-egy szó vagy szócsoport szinkron jelentésstruktúráját is vizsgálni kellene.

tartalmát, akkor beszél; a nyelvnek ilyen alkalmi felhasználása a beszéd (beszélés); létrehozója a beszélő. Ezt azonban az teszi lehetővé, hogy a nyelvi közösség tagjainak ismeretében viszonylag egyformán élnek a nyelvi kifejező eszközök és módok, más szóval, hogy a nyelv közösségi jellegű. Ez biztosítja egyúttal azt, hogy a hallgató — tehát ugyancsak egy egyén — nehézség nélkül megértse a hallott közlést. A nyelv így viszonylagos egyöntetűségével és szociális jellegével megszabja az alkalmi és egyéni felhasználás módjait és korlátait, s biztosítja a beszéd megértésének föltételeit. Viszont a közösségnek a kollektív tudatban tükröződő, a társadalom használatában élő kifejező eszköze, a nyelv, közvetlenül nem is érzékelhető és figyelhető másként, mint alkalmi és egyéni beszédtevékenyben. Ezeket azonban általában a közösségi szokás határozza meg, különben érthetőségük kerülne veszélybe. A nyelv tehát mint potenciális és közösségi készség, elvont jelrendszer — meg a beszéd mint ennek alkalmi és egyéni, konkrét, materiális realizációja: szintén dialektikus egységben van egymással.” (13.)

Szerintem határozottan fel kellett volna vetni a kérdést (akármilyen röviden is): ha a nyelv objektív létező, hol és hogyan létezik, illetőleg mi az a kategória, amelybe besorolható. Igen helyes az a mondat, hogy a nyelv a társadalom használatában él, és az emberek tudatában csak tükröződik. De ezen a laikus olvasó könnyen átsiklik, és máris téves elképzeléseket kelthet benne a következő mondat, hogy a nyelv „potenciális és közösségi készség, elvont jelrendszer”, a beszéd pedig „ennek alkalmi és egyéni, konkrét materializációja”, „alkalmi felhasználása”.¹ Világosan kell látnunk, hogy a valóságos, objektív, közvetlenül érzékelhető létező a beszédtevékenység (illetőleg ennek eredményei, a beszédművek, rögzítetten írásművek); a nyelv a beszédtevékenységet irányító szabályok összessége, tehát a törvényszerűségek kategóriájába tartozik (i. m. 67); a törvényszerűségek pedig szintén nemcsak a tudatban, elvontan léteznek, hanem a valóságban, objektíven és immanensen, mint a jelenségek közötti belső összefüggések, ha nem is lehetnek érzékelésünk közvetlen tárgyai (vö. ALEXANDROV, A dialektikus materializmus 285). A társadalmi törvényszerűségek pedig (ahová a nyelv is tartozik) sajátos jellegük szerint „az emberek tevékenysége nyomán alakulnak ki, s ugyanakkor meghatározzák az emberi tevékenység általános irányát” (A marxizmus—leninizmus alapjai 165). Emberi közreműködés nélkül nem nyilvánulhatnak meg, de objektívek, mert „az emberek cselekedetei olyan társadalmi következményekre vezethetnek, amelyek a legkevésbé sem álltak szándékukban” (ALEXANDROV i. m. 366).

Ha a nyelv és a beszéd fogalma nincs elég élesen tisztázva és egymástól elválasztva, a laikus olvasót megzavarhatják az ilyen ellentmondónak látszó megfogalmazások, melyek az egyes nyelvi elemek önálló vagy nem önálló léteire vonatkoznak: A szóelemek (tő, képző, jel, rag) „a szóalaktól elvonatkoztatva is mint önálló nyelvi elemek élnek a nyelvi rendszerben: állandó, egy vagy több hangból álló hangtestük és jelentésük (funkciójuk) van (295). —

¹ Nem ANTAL LÁSZLÓNAK 1960-ban közzétett cikkét kérem számon a nyelvten íróitól (A nyelv objektivitásának kérdéseiről: Nyr. LXXXIV, 351), amelyből különben csak azt tudjuk meg, hogy hol nincs a nyelv (a tudatban), de hogy hol van és mi, azt nem; de több figyelmet szentelhetek volna a szerzők SZMIRNYICKIJ 1954-ben megjelent művének (magyarul is: A nyelv létezése objektív valóság: NyIK. VI, 1), továbbá az 1954-i nyelvészkongresszus előadásainak (Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet, 1956.). Sajnálatosan egyik sem szerepel a bevezető fejezet irodalomjegyzékében.

A toldalék „mindig csak fő szóelemmel együtt jelenik meg a mondatban, . . . mint szótári egység általában nem létezik, mint grammatikai eszközt a nyelvten tartja számon.” (296.) — „A valóságos nyelvhasználatban önállóan (szótói szóelemtől elválasztva) nem létező, csupán tudatunktól elvont jelek és ragok nyelvi szerepét már többször érintettük. . .” (476.) — „a *-t* tárgyrag, az *-a* (*-á-*) birtokos személyrag . . . valóban önálló nyelvi elemként él a nyelvi rendszerben, az alkalmi *-(a)bbikát* azonban számunkra nem az alak és jelentés egységében élő nyelvtani toldalék.” (480.) — A morféma (főképp a toldalék) tehát a beszédben (a beszédművekben) önállóan nem létezik, de önállóan létezik a nyelvi rendszerben, mint annak eleme. Nem ártana egyszer elgondolkozni azon, hogy más (és mennyire más?) jellegű objektív létezés a beszédbeli és a nyelvbeli.

A nyelvten mint fontos módszertani elvet jelöli meg a nyelvi elemeknek a tartalom és forma egységében való vizsgálatát. Talán nem tévedek, ha azt hiszem, hogy a kérdés az elkövetkező évek nyelvtani vitáinak egyik központi problémája lesz. Nem magának az alapelvnek az érvényessége, hiszen az feltétlenül helyes, hanem éppen helyes értelmezése lesz a vita tárgya: a nyelvi formának és tartalmának újszerűbb, mélyrehatóbb felfogása, a nyelvten formális struktúrájának és az ennek feltárásához vezető módszereknek a kialakítása. (Vö. TELEGGI: Magyar Tudomány 1961: 224—5.)

4. A kötet anyagának elrendezésével kapcsolatban újra fel kell vetnünk a nyelvten körének és felosztásának sokat vitatott kérdését. A bevezető határozottan megmondja, hogy a szerzők a nyelvten szélesebb értelmezését tették magukévá. „Minden egyes nyelv működését elemeinek általános kategóriái, ezek összefüggései és elvont használati szabályai határozzák meg. . . Összeségük egy-egy nyelv rendszere, tágabb értelemben vett nyelvtana, grammatikája.” (21.) Önmagában nem helyteleníthetjük, hogy a nyelvten írói nem akartak lemondani a hangtan, a szókészlet, a jelentés tan tárgyalásáról. Enélkül a laikus olvasó számára valóban hiányoztak volna bizonyos fontos előzmények, s ez a könyv megértését nehezítette volna. De ezzel a kiterjesztéssel a nyelvten még nem vált „a nyelv taná”-vá, még mindig kívül maradtak a laikus olvasó számára nélkülözhetetlen alapfogalmak a nyelv lényegéről, rétegződéséről, fejlődéséről, a nyelv vizsgálati módokról. Mindez a kötet bevezetőjében röviden valóban tárgyalásra is kerül. Persze így benne van szinte az egész nyelvtudomány, csak egyik részletág vázlatosan, másik bővebben, harmadik egészen bőven. Így lévén a helyzet, gyakorlati szempont nem követelte a nyelvten fogalmának kiterjesztését, hiszen sok mindent, mint szükséges előzményt bevezető fejezetként akár a jelenlegi méretekben is nyugodtan be lehetett volna iktatni. A következő elvi kérdést kell meggondolni: a nyelvtudomány összes ágai ugyanazt a nyersanyagot — a beszédtevékenységet és ennek eredményeit — veszik vizsgálat alá, csak más-más szempontból, más oldalról, más összefüggésekben. Kérdés, hogy ha nyelvten néven összeolvastunk külön-nemű szemléletmódot, nem okoz-e ez módszerbeli keveredést, nem zavarunk-e össze olyan dolgokat, amelyek a valóságban ugyan valóban szétválaszthatatlan egységet alkotnak, de a tudományos kutatás céljaira szétválaszthatók és szétválasztandók.

Hogy a hangtannak sajátos anyaga és sajátos vizsgálati módszere van, ezt soha senki nem vonta kétségbe. Nem igaz, hogy a hangtan csak a legkisebb nyelvelemet, a hangot vizsgálja! A beszédtevékenységek és beszédművek külső, anyagi, érzékelhető oldalát vizsgálja, elemzi, nem véve figyelembe, hogy ez a

külső forma jelentéssel rendelkező forma. Ezt nem árt hangsúlyozni, azzal a megvesztegetően hangzó, szép hierarchikus elemsor-elképzeléssel szemben, hogy a „a hangtan hőse a hang, a szótané a szó, a mondattané a mondat” (RIESTÖL IDEZI TAMÁS: Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet 45). Szó sincs az elemek nagyságrendjéről, hanem a vizsgálat, a nyelvelemzés más-más szintjéről.

Ha a hangtani oldal vizsgálatát félretesszük is, a szó (és a nála nagyobb nyelvi alakulatok) a beszédben még mindig sajátos kettős arculattal jelennek meg: egyrészt mint lexikális jelentéstartalmat hordozó egységek vagy kapcsolatok, amelyeknek szoros és viszonylag állandósult kapcsolatuk van a valóság tényeivel, jelenségeivel (illetőleg ezek osztályaival). Másrészt mint a nyelv sajátos törvényei szerint kialakult grammatikai kategóriák, amelyek mind-egyikének megvannak a maga kapcsolódási szabályai, ez adja meg lényegüket, s nem az, hogy tartalmukat — több-kevesebb sikerrel — szemantikailag is megragadhatjuk. A gyakorlatban minden nyelvész tudja, hogy mennyire más természetű szóosztály például a szinonímák egy csoportja (*ó, öreg, régi, antik, ódon, órska*) és a mellénevek kategóriája (*öreg, fehér, szilárd, falusi, elülső*). Az utóbbit az előbbi mellé állítva sajátosan „üres”-nek, „tartalmatlan”-nak érezzük. A szónak kettős funkciója van, két különböző szabályrendszernek engedelmessékedik a beszédben, kétirányú elvonása lehetséges a nyelvtudományban. És feltétlenül igaza van SULÁN BÉLÁNAK, hogy „A kettő közötti döntő különbség a [lexikális értelemben vett] szóban és nyelvtani kategóriában megtestesülő elvonatkoztatás és általánosítás minőségileg más fokában rejlik.” (NyelvTan. 17.)

Az akadémiai nyelvtan bizonyos lépéseket megtett a lexikai és grammatikai értelemben vett szók, illetőleg szókatagóriák szétválasztása terén. Csak sajnálhatjuk, hogy az eredeti tervezet helyett egy másik, összeolvasztóbb tendenciájú valósult meg. Az 1953-i tervezet csak a ragozást (és jelezést) tartotta volna meg a grammatikában, a szóra vonatkozó összes többi anyagot egy külön szótanba tette. Persze ez így még nem valósította volna meg a lexikai és grammatikai szempontok szétválasztását, hiszen még a szótövek tanát is a lexikába helyezte át.

Úgy hiszem, a grammatikát akkor fogjuk fel helyesen, úgy kapunk tiszta módszert számára, ha mint „szerkesztést”-t (az eredeti értelemben vett „szintaxis”-t) választjuk külön más nyelvtudományi ágtól, mint azoknak a szabályoknak a gyűjteményét, amely megmondja: hogyan kell és lehet egy nyelvben a szóelemeket szóvá, a szavakat szószerkezeté, a szószerkezeteket mondattá kapcsolni. Ehhez persze szükséges azoknak (de csak azoknak) a kategóriáknak a bemutatása is, amelyek egyes kapcsolatokban az egyes pozíciókat betölthetik, amelyek tehát szerkesztéstani és nem szemantikai kategóriák. Ilyenképpen a nyelvtanban vizsgálandó kategóriák a szóelemek (tő, képző, jel, rag), de a szófajok is. Célszerű fenntartani a szón belüli szerkesztés némiképp elkülönített vizsgálatát (a morfológiát), amelybe azonban nemesak a ragozás, hanem a képzés és összetétel szabályai is beletartoznak.

A lexikai és grammatikai szemlélet összeolvasztása (főképp a szó esetében) régi hagyománya nyelvtudományunknak. Ennek talán az az oka, hogy modern értelemben vett lexikológiánk jóformán nincs. Ezért mindazt, ami nem a magyar szókincs elemeinek konkrét, etimológiai kutatására vonatkozik, hanem valamivel általánosabb megállapítás, a nyelvtanba gyömöszölünk bele. Pedig itt nem az adja a kettősséget, hogy a kutatótól tett megállapítás meny-

nyire egyedi vagy általános, egy szóra vagy sok szóra vonatkozik-e. Hanem hogy a szónak kevésbé vagy jobban általánosított: lexikai vagy grammatikai szabályszerűségeiről állapít-e meg valamit. Éppen ezért bár a jelentéstan a lexikológia többi ágainál jóval elvontabb kérdésekkel foglalkozik, de eredményei világosan nem a szóelemek mondatbeli kapcsolódásának síkján, hanem a szó és a valóság kapcsolatának síkján állnak. Így anyaga okvetlenül a lexikológiába (vagy mellé) való. A jelentéstan foglalkozhat a képzett szavaknak és az összetett szavaknak mint motivált lexikai egységeknek a kérdéseivel; ugyanígy a lexikológia szerves folytatása a frazeológia, sőt a mondatklisék vizsgálata is.

Kétségtelen, hogy a lexikának és a grammatikának számos határterülete, határkérdése van. És nem felejthetjük el, hogy a valóságban a kettő együtt jelentkezik és működik. De előbb világosan kell látnunk a kettősséget, aztán foghatunk csak neki egységbe olvasztásukhoz, kölcsönhatásuk vizsgálatához.

Az előbbiekből következik, hogy a szótan bevezető fejezetét („A szó és a szókészlet általános kérdései”) sem anyagában, sem elvi állásfoglalásában nem tarthatjuk szerencsésnek. A mai magyar szókészletről szóló rész — a nagyközönség számára igen vonzó anyaga miatt — a hangtanhoz hasonlóan egy elkülönített, bővebb fejezetet érdemelt volna. Ha viszont ezt a terjedelem korlátai nem engedték meg, az itteni 8 lapos vázlat a bevezetőbe illeszkedett volna bele szervezesebben. „A szókészlet és a nyelvtan” című rész megállapításai a szó grammatikai természetéről, a lexikának és a grammatikának szoros kapcsolatáról önmagukban helytállóak, de a fejezetek ilyen rendjébe beleépítve csak még jobban támogatják a laikus olvasóban azt a benyomást, hogy a szókészlet és a nyelvtan kérdései nem választhatók el egymástól. — Itt derül ki, hogy pusztán a terminológia szempontjából sem szerencsés a grammatika (nyelvtan) szót szélesebb értelemben, a hangtant és a lexikát is magában foglalóan használni, legalábbis szaktudományos igényű munkában. A lexikai tények, a szó lexikai oldala ellenpólusaképpen szükségünk van egy másik kifejezésre, s erre az akadémiai nyelvtan is a *grammatika (nyelvtan)* szót használja, most már szűkebb értelemben: „a szó grammatikai oldalá”-ról, „a szó nyelvtani jellegéről” beszél (38).

5. A továbbiakban rövid áttekintést adok a könyvről a fejezetek sorrendjében. A már bővebben tárgyalt részeket csak futólag érintem.

Az 54 lapos bevezető — TOMPA JÓZSEF munkája — általános nyelvészeti alapfogalmakat ad, a magyar nyelv mai rétegződését és múltját tekinti röviden át, ismerteti a könyv módszerét és a feldolgozás alapelveit. Az előbbiekből az itt található anyaggal már igen sokat foglalkoztunk.

Mintegy 60 lapon a magyar hangtan összefoglalását kapjuk DEME LÁSZLÓTÓL, fonetikai és fonológiai ismereteket együtt. Az általános kérdések közt található a fonéma (beszédhang) meghatározása: „a szavak, illetőleg szóelemek felépítésének önálló és teljesértékű — azaz környezetüknek létükben nem, legfőljebb csak megvalósulási formájukban alávetett — elemei.” A fejezet szerzője elhárítja a nálunk még általános jelentésmegkülönböztető funkció felvételét, s úgy határozza meg a fonéma funkcióját, „hogy többdemagával hagyományos csoportosulásba lépve... szavak és szóelemek hangtestének felépítésében s ezzel egyben egymástól való megkülönböztetésében vegyen részt.” (57.) — Ismerteti a hangképzés szerveit, a hangtulajdonságokat és a magyar hangrendszert. A hangok korrelatív és asszociatív rendszerének tárgyalásában sor kerül sok úgynevezett morfofonológiai sajátság megemlítésére

(képzők, ragok többalakúsága, morfológiai kötöttségű összeolvadások stb.). A szótag, a hangsúly és a hangletetés tárgyalása zárja le a fejezetet; az utóbbi kettőnek sokoldalú mondattani felhasználásáról részletesen itt nincs szó. A hangtan fejezeteiben mindenütt találunk érdekes statisztikai megállapításokat. (A nyelvtan többi fejezetében ilyesmire nem került sor; ez még a jövő kutatások feladata.) — A szerző eddigi széleskörű hangtani kutatásai biztosítják, hogy itt adott összefoglalása megbízható alap a hangtani alapismeretek megszerzésére, másrészt további tudományos kutatásra is.

A kötet további, kereken 480 lapja a „Szótan” összefoglaló címet viseli, és 9 nagy fejezetre tagolódik. — „I. A szó és a szókészlet általános kérdései” (SZÉPE GYÖRGY munkája). Ez rövid bevezető fejezet a szó általános fogalmáról, a mai magyar szókészletről, a szókészlet és a nyelvtan viszonyáról. Az előbbieken már bővebben foglalkoztunk vele. — „II. A szójelentés” (TEMESI MIHÁLY munkája). A jelviszonyról a következő képet kapjuk: az alaknak, a névnek mint jelölőnek (jelentőnek) a tartalma kettős: egyik része a fogalom mint jelentéstartalom, s ezen át vonatkozik a név a jelölt, jelentett dologra vagy jelenségre. Az alak és tartalom kapcsolata, kölcsönös felidéző ereje a jelentés-funkció. A poliszémia, a homonímia, a szinonímia, a szóhangulat tárgyalása következik, külön taglalást kap a tulajdonnév és a köznév különbsége is. A jelentésváltozások áttekintése lényegében GOMBOCZ hagyományos rendszere alapján történik. (Ez a történeti szempontú rész — mint már szó volt róla — szervesen illeszkedik bele a szinkron jelentésstanba.) — Modern, elméleti szójelentéstani irodalmunk majdnem a semmivel egyenlő, a külföldi irodalomban pedig rengeteg különböző, sőt ellentmondó nézetet találhatunk. A szerzőnek tehát az elméleti tisztázás feladatát is magára kellett vállalnia, ha túl akart lépni GOMBOCZ ZOLTÁN erősen pszichologista koncepcióján. Nyugodtan elmondhatjuk, hogy ezt a munkát a marxista nyelvelmélet szellemében törekedett megoldani. Hogy ez sikerült-e neki, csak az ezután következő részletkutatások alapján lehet majd eldönteni. Nem lévén szakértője a kérdésnek, csak futó megjegyzésekre szorítkozom. Úgy érzem, a szerző jobban kiaknázhatta volna SZMIRNYICKIJ-nek — a forrásjegyzékben különben említett — cikkét (A szó jelentése: NYIK. VI, 276—87); a pavlovi reflexan ismertetése, a képzeteknek a fogalomtól (és a jelentéstől) való helyes elválasztása mellé okvetlenül odakívánczolt volna a tükröződés fogalmának és elméletének megemlítése.

„III. A szófajok” (TEMESI MIHÁLY és IMRE SAMU munkája). Ez az igen terjedelmes fejezet a szófajokat elsősorban jelentéstani szempontból veszi számba, futólag érintve morfológiai és szintaktikai szerepüket. A szerzőktől kialakított szófaj-rendszer a következő: I. Az igék. — II. A névszók. A) A tulajdonképpeni névszók. 1. a) A főnevek; b) a főnévi igenevek. 2. a) A melléknevek; b) a melléknévi igenevek. 3. A számnevek. — B) A névszókat helyettesítő szók. 4. A névmások: a) főnévek; b) melléknévek; c) számnévek. — III. A határozószók. 1. A valóságos határozószók: a) határozott fogalmi tartalmúak; b) névmási tartalmúak. 2. A határozói igenevek. 3. A módosító szók. 4. Az igekötők. — IV. A viszonyzószók. 1. A névelők. 2. A névutók. 3. A kötőszók. — V. Az indulatszók. — Nem hallgathatjuk el azt a benyomást, hogy a szófajoknak ilyen, a morfológiától különválasztott tárgyalása sok ismétlést rejt magában. Például az ige fejezetében lényegében az igeképzők jelentéscsoportjait kapjuk meg igen röviden, a melléknevekében a melléknévképzőkét stb. De mindezt nem szerves egységben a formai kifejező eszközökkel, hanem azoktól elvonatkoz-

tatva. Így keverednek egymással a nyelv számára fontos (saját kifejező esz-közzel bíró) és lényegtelen alkategóriák. A grammatika számára például teljesen közömbösek a tulajdonnevek alcsoportjai, hogy személynevek, állatnevek, csillagnevek-e stb. Az igenevek kétszer kerülnek tárgyalásra: egyszer a szófajok, egyszer a szóképzés fejezetében. Igaz, hogy az előbbi helyen főképp az igenevek cselekvő vagy szenvedő, egyidejű, előidejű jellegéről van szó; az utóbbi helyen kapjuk meg részleteiben a (már nemcsak igenévi) jelentés-árnyalatokat, de ez a kétfelé választás némiképp mesterkélt.

A következő négy fejezetről már az előzőkben sok szó esett. IV. A szócsoportok általános kérdései. — V. A szótövek (mindkettő KÁROLY SÁNDORTÓL). — VI. A szóképzés (RUZSICZKY ÉVÁTÓL). — VII. A szóösszetétel (B. LŐRINCZY ÉVÁTÓL). A nyelvtaannak ezek a részei kívánták meg legjobban szerzőiktől az elméleti átgondolást és átcsoportosítást; a történetiségtől áthasított osztályozásmód száműzését, a következőket leíró szempontok érvényesítését. Ennek a követelménynek a szerzők teljes mértékben megfeleltek, és feladatukat igen jól oldották meg. A legtöbb terminológiai újítás a tőtanban történt. A következő rendszert kapjuk: az igetövek és névszótövek nagy csoportjain belül vannak egyalakú és többalakú tövek, ezen belül magánhangzós és mássalhangzós tövek. (A kötőhangzó itt nem veendő figyelembe, tehát a *ház* vagy a *kap* egyalakú, mássalhangzós végű tő.) Egyes új elnevezések: hangzóhiányos változatú tövek (*bokor*), többesjeji időtartamot váltakoztatók (*madár*), tövégi időtartamot változtatók (*fa*), *v*-s változatúak (újabb négy alcsoporttal) stb. — A képzők esetében a rendszer nagyjából megfelel a hagyományosnak: ige-képzők — névszó-képzők, mindegyikben deverbális és denominalis alcsoportok, s ezeken belül vannak az egyes jelentéstani csoportok, amelyekbe az egyes képzők főjelentésük szerint vannak besorolva. A szinkrón szemlélet érvényesülését biztosítja, hogy minden képző gyakoriság és produktivitás szempontjából gondos minősítést kapott, s a hasonló jelentésű képzők sorrendjét is ezek a szempontok döntenek el. — A szóösszetétel írója bevezetőben felhívja a figyelmünket, hogy ma új összetételek nem csak, sőt elsősorban nem mondatkapcsolatból való kiválással keletkeznek. A mellérendelő összetételek tárgyalása után az alárendelő összetételeket az előbbi szempont szerint két részre bontja: a jelöletlen tárgyas, határozós és birtokos jelzős összetételeket különválasztja a jelöletlenségtől, mint amelyek mondaton kívül, egyszerre való összekapcsolással keletkeztek. (Mivel a minőség- és mennyiségjelzős szavak mondatban is jelöletlenek, ilyen szétválasztásuk nem lehetséges; ezért egységesen a mondatból kiváló összetételek közé kerültek.) Az eddig említettekkel mint szerves összetételekkel szembenállnak a szervetlen összetételek (az *úgyhogy*, *nemulass* típus). Külön VIII. fejezetként a szóalkotás ritkább módjai (elvonás, szóvegyülés, betűszóalkotás stb.) kerülnek sorra (TOMPA JÓZSEFTŐL).

A IX. fejezetben a ragozás több mint 100 lapos bemutatása következik (TOMPA JÓZSEF és S. HÁMORI ANTÓNIA munkája). Az igeragozás beosztásában a két főcsoport az alanyi (iktelen és ikés együtt) és a tárgyas ragozás. Ezen belül kerülnek sorra a különböző módú és idejű paradigmák. A névszóragozásban először a jelek (és jelszerű ragok, ide számítva a birtokos személyragokat) kerülnek sorra; ezen belül „névszói személyragozás” összefoglaló cím alá kerül a birtokos személyragozás és az ettől elválasztott határozószerű személyragozás (*nálam*, *előttem*), a főnévi igenév és a *-t ~ -tt* képzős igenévi-igei alakulatok személyragozása. Ez a terminológiai változtatás kétségtelenül jogos, hiszen az utóbbi csoportok jelentés és morfológiai viselkedés szempontjából egyaránt

elütnek a valódi birtokos személyragozástól. „Névszói viszonyragozás” címen következnek — a zérus ragos, a tárgyragos és a birtokos jelzői ragos alakokkal együtt — határozóragjaink (ezek száma a nyelvtan szerint 25). — A ragozás fejezete igen sokrétűen mutatja be anyagát; az elavulóban levőt és a keletkezőt, az irodalmi és a nyelvjárásiast egyaránt. A ragok, jelek jelentésárnyalatait természetesen nem részletezi.

6. Nem tartottam feladatommak az akadémiai nyelvtan részletes ismeretetését. Ez a könyv szaktudósnak, pedagógusnak (és talán még szélesebb köröknek) szinte mindennapi olvasmánya lesz. Az egyes elméleti állásfoglalásokon, meghatározásokon sokat fognak még vitatkozni kutatóink. Az apróbb hibákat, amelyek ekkora műben nyilván akadnak, majd helyesbítik az egyes részletkérdések későbbi feldolgozói. Reméljük, hogy ez a könyv nemcsak lezárja és összefoglalja az eddigi eredményeket, hanem alapul szolgál és irányító útmutatást ad az ezután következő, magasabb színvonalú leíró nyelvtani kutatásoknak.

BERRÁR JOLÁN

Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban

1. Ma már aligha vonhatja bárki is kétségbe, hogy a magyar nyelvjárássok újabbkori, két-három évszázadra visszamenő fejlődése rendkívül gazdag eseményekben, s a nyelvi jelenségek változásának: születésének és elhalásának, kiterjeszkedésének és módosulásának igen bőséges tárházat nyújtja. Sajnos azonban, az írásgyakorlat fokozatos szabványosodása, az irodalmi nyelvi norma egyre erősebb előretörése és szilárdulása e változatos, eseménydús élet legnagyobb részét elfedi szemünk előtt: a nyelvjárási jelenségek nagy hányada időben előre haladva mindinkább kimarad nyelvemlékeinkből, vagy legalábbis nem úgy kerül be azokba, ahogy az élő, beszélt nyelvben érvényesül.

Az írásbeli tények fetisizálásán lassanként túlnövünk, s ma már általában nem gondoljuk azt, hogy a nyelvemlékek, különösképpen az újabb évszázadok nyelvemlékei — beleértve a „legnyelvjárássabbak”-at is — akár a teljes nyelvrendszer, akár az egyes jelenségeket tekintve híven tükrözik nyelvjárássaink valóságos helyzetét. Fokozatosan kialakulnak azok a módszerbeli fogások is, amelyekkel az írásbeliség gyér, elmosódott nyelvjárási vonatkozásaiból kihámozni, rekonstruálni próbáljuk a beszélt nyelvjárássok valóságos jelenségeit. Ez azonban a nyelvjárástörténeti vizsgálatnak csak az egyik oldala, amely nem állhat meg önmagában, nem lehet csupán egyedül eredményes.

A nyelvemlékek mellett — és egyéb, lényegében másodrangú nyelvjárástörténeti forrásanyagok előtt — előtérbe kerül egy másik nagyfontosságú forrásanyag, munkaterületnek a szerepe: a mai, élő nyelvjárási anyagból való visszakövetkeztetés (vö. erre Pais-Eml. 82).

Ezt a munkaterületet nem diszkreditálhatja az, hogy a múltban például a nagyon jószándékú ERDÉLYI LAJOS tevékenysége, HORGER ANTAL kétségtelenül sok ötlettel teli, de túlságosan hipotetikus elképzelései stb. révén számos hibás módszerbeli elv hatott benne. Ma már nemcsak elvileg világos, hanem néhány konkrét próbálkozás és eredmény is bizonyítja, hogy a jelen nyelvjárási tényeinek tüzetes latra vetése egyrészt kiegészítheti és megszilárdíthatja a nyelvemlékek anyagából lesűrhető eredményeket, másrészt és az előbbin túl-

menően olyan — főként hangtani jellegű — nyelvjárástörténeti problémákra világíthat rá, amelyeket az írott források alapján egyáltalán nem lehet megoldani. Az effajta munkálkodást bizvást „összehasonlító nyelvjárastan”-nak nevezhetjük, mivel általa a mai nyelvjárási anyag tényeinek „belső nyelvi” és területi szempontú összehasonlítása, egybevetése útján juthatunk el a nyelv-történeti következtetésekhez.

E részdiszciplínát természetesen el kell távolítanunk a pusztá találgatások, hipotézisek világától, noha az alkotó leleményt magától értőően itt sem nélkülözhetjük. Az összehasonlító nyelvjárastan módszere csak nagy általánosságban, bizonyos főbb alapelvek egyezésében lehet azonos a hagyományos összehasonlító nyelvtörténet módszerével; ez utóbbinak a kialakulása és megszilárdulása óta ugyanis történt egy és más a nyelvtudományban, azonkívül a modern irányelvek szerint összegyűjtött nyelvjárási anyag nagy változatossága, adatbősége és nem utolsósorban pontos területi rögzítettsége is számos új szempont felvetését teszi szükségessé. A nyelvemlékekből és más nyelvjárástörténeti forrásanyagokból (grammatikai nyilatkozatok, tulajdonnevek stb.) kihámozható eredményekkel való koordinálásnak, a település- és népiségtörténettel való lehetőség szerinti legnagyobb fokú együttműködésnek a kívánalma szintén sok bővítő, módosító, változtató tényezőt rejt magában a vizsgálati eljárások tekintetében. Így tehát a sajátos, e munkaterületre speciálisan vonatkozó és jellemző módszer kikristályosítására, az eljárásbeli elvek kimunkálására múlhatatlanul szükség van, még ha ez nem is megy máról holnapra, és nem is lehet mentes zökkenőktől, buktatóktól. — A Magyar Nyelvatlasz anyagának közzétételétől a módszerbeli haladás tekintetében nálunk feltétlenül nagy fejlődést várhatunk, hiszen ez az anyag a nyelvi tényeknek mind „belső nyelvi” (lejegyzésbeli), mind területi pontosságával szinte összehasonlíthatatlanul jobb feltételeket teremt a kutatás számára, mint az eddigiek.

2. Van ennek az önmagában is igen sokágú összehasonlító nyelvjárastannak egy olyan részterülete, amely különösen ígéretesnek látszik a jövő számára. Ez a települési mozgalmak révén létrejött külső és belső nyelvjárászigetek mai nyelvi anyagának a feldolgozása, pontosabban a kérdéses települést kibocsátó „anyanyelvjárás” mai nyelvi anyagával való egybevetése. Az efféle tüzetes és módszeres összehasonlítás elsősorban a település megtörténtétől számított időre vonatkozóan, de a még korábbi időkre való „visszapergetés” lehetőségével is igen jó fogódzókat kínál a nyelvfejlődésben végbement változásoknak, a nyelvi jelenségek életének, alakulásának a vizsgálatában. — E nagyfontosságú módszerbeli lehetőség a nyelvtörténetben és a nyelvjáraskutatásban — legalábbis elvileg, potenciálisan — korábban sem, sőt nálunk sem volt éppen ismeretlen. Mégis amikor rövid múltra visszatekintő, de igen gyorsan virágjába szökkenő történeti nyelvjáraskutatásunk legfontosabb módszerbeli problémáit 1957-ben megjelent „Magyar nyelvjárastörténet”-em egyik fejezetében (35—59) összefoglalni igyekeztem, a települések, illetőleg a nyelvjárászigetek mai nyelvi anyagának összehasonlító alapon való nyelv-történeti hasznosításáról szólva (44—6) nagyon óvatosan voltam kénytelen fogalmazni, a szóban levő nyelvjárastörténeti forrásanyagunk inkább az általános, elméleti fontosságát hangoztatva, mintsem a már kimunkált, konkrét kutatásokban alkalmazott fogásokat bemutatva. Az óvatosságra, illetőleg a konkrét módszerbeli eljárások taglalásától való tartózkodásra okvetlenül szükség volt. Nemcsak azért, mert egy tankönyvnek használt kézikönyvben

nem lehet belemenni az egzakt tudományos kutatás apróbb műhelykérdéseibe, módszertani fogásainak részletezésébe, hanem elsősorban azért, mert e téren nem rendelkezünk megfelelő tapasztalati anyaggal: hiszen ha itt-ott, többnyire más munka jelentéktelen epizódjaként, erősen „per tangens” jelleggel sor is került ilyesmire, konkrét, célirányos, számottevő súlyú kísérletet ebben az irányban még nemigen tettünk.

Persze, hogy a településtörténeti összefüggésekben, a nyelvjárászigetek mai nyelvi anyagában a nyelvtörténet-nyelvjárástörténet számára rejlő hatalmas lehetőségeket eddig nem ragadtuk meg konkrét vizsgálatokban, az éppen nem véletlen. Egyrészt a történeti nyelvjáráskutatás új stúdiumában előbb az elinduláshoz szükséges átfogóbb módszertani kérdések és fogások tisztázására kellett törekednünk, és e tekintetben — a dolog természeténél fogva — a nyelvemlékes forrásanyag dialektológiai szemléletének és értékesítésének a kérdése állott a figyelem előterében; a tőlünk most érintett probléma már a nyelvjárás-történet módszertani alapelvei továbbfejlesztésének, kibővítésének, részletezésének a körébe tartozik, s időben követnie kell az előbbit.

Másrészt a mai nyelvjárás anyag nyelvtörténeti célzatú felhasználásának igen széles és változatos munkaterületén alkalmasint ez a részleg okozza a legtöbb módszerbeli gondot: a településtörténetileg összefüggő nyelvi „egységek” az elválás után külön-külön éltek a maguk nyelvtörténeti életét, nyelvi fejlődésükre nem mindenben azonos tényezők hatottak, következőképpen e különböző módon megítélhető, illetőleg megítélendő komponensekből csak igen aprólékos, filologikus eljárás módok segítségével lehet a nyelvtörténeti rekonstrukciót elvégezni, s ez még — az összehasonlító nyelvjárásban általános módszerének a kimunkálásán túlmenőleg is — sok időt és ezután következő sok-sok részletmunkálatot kíván. Végezetül — és jelen mondanivalóm szempontjából ez a legfontosabb — a mai magyar nyelvjárás anyagban, beleértve készülő nyelvtalaszunk hatalmas becsű gyűjtését is, eddig nem mutatkozott a települési nyelvjárászigeti problematikában olyan munkaterület, amelyen a kétségtelenül meglévő elvi lehetőségeket pontos, módszeres vizsgálatokkal jól kiaknázhattuk, konkretizálhattuk volna, ahol a módszerbeli fogások nagyobb összefüggésű, de ugyanakkor részletes kimunkálását a siker reményében elkezdhettük volna. Nézzük meg ezt az utóbbi kérdést kissé közelebről!

3. Hogy a települések, nyelvjárás szigetek mai anyagát nyelvtörténetileg hasznosíthassuk, annak bizonyos előfeltételei vannak. Íme közülük néhány: A kitelepült részleg „anyanyelvjárás”-ból való kiszakadásának, vagyis a település megtörténtének nem szabad sok-sok évszázaddal ezelőttinek (pl. középkorinak vagy éppen Árpád-korinak) lennie, mert ez esetben nemcsak az akkori és az azóta végbement település- és népiségtörténeti mozzanatok nemigen tisztázhatók, hanem a nagy időbeli távlatok miatt a nyelvi fejlődés visszafelé pergetett részletei nem bogozhatók ki. Másrészt az aránylag új, csupán néhány évtizedes települések nyelvi vizsgálatából sem profitálhatunk eleget, mert itt meg a nyelvi fejlődésnek a szükséges távlatai nincsenek meg, a jelenségek változása nem ment még végbe vagy nem érzékelhető kellően. — Területileg pontosan vagy legalábbis jól megközelíthetően — tehát nem több megyényi vagy éppen országársznyi távlatokban, hanem helységekre vagy helységek szűkebb körzetére korlátozottan — ismernünk kell azt az anyanyelvjárást, amelyből a kérdéses település kiszakadt; ugyanakkor a szóban levő településnek is aránylag kisebb területi kiterjedésűnek, valóban „szigetszerű” nyelvjárás részlegnek kell lennie. Tudniillik csak így biztosítható a nyelvi

összehasonlításnak és a belőle levont nyelvtörténeti következtetéseknek a legfontosabb kelléke: a genetikailag ténylegesen azonos, egynemű nyelvi típusoknak az egybevetése. — Nagyon fontos, hogy mind az anyanyelvjárásnak, mind a kitelepült részleg nyelvének az elválási aktus óta viszonylag folyamatos, egyenes vonalú, újabb települési mozzanatoktól nem túlságosan megzavart, illetőleg más nyelvjárástípusoktól nem túlságosan fölkevert nyelvi története legyen, vagy — legrosszabb esetben is — kellően ismerjük a „külső” nyelvi ráhatás jellegét. Ellenkező esetben ugyanis az összehasonlítás és a belőle levont következtetés téves vágányokra fut, mivel nem tudjuk megkülönböztetni a „belső” nyelvi fejlődés és a „külső” behatás jelenségeit, vagyis e típusoknak egyrészt önállóan kifejlesztett, másrészt kölcsönzött sajátosságait. — Stb.

A gyakorlatban persze az efféle „szigorú” követelményeket nem mindig valósíthatjuk meg százszázalékos hűséggel, hiszen a nyelvnek és benne a nyelvjárásoknak az élete sokkalta bonyolultabb folyamat annál, hogysem mindig erősen körülhatárolt módszertani sémákba szorítható legyen. A másik oldalról viszont az efféle módszerbeli alapkövetelmények elhanyagolásának mértéke ugrásszerűen visz az eredmények elértéktelenedése felé.

Ha a módszertani elveket, kötöttségeket bizonyos mértékben rugalmasan tekintjük is, a mai magyar nyelvjárások eddig ismert anyagában — mint fentebb utaltam rá — alig találhatunk olyan részlegekre, amelyekben a kitelepülések és anyanyelvjárásuk jelenségeinek az egybevetésére bátran vállalkozhatnánk, és az összehasonlításból — az itt-ott számításba vehető kisebb részletproblémákat nem tekintve — átfogóbb, a nyelvi rendszer lényegesebb területeire kiterjedő nyelvtörténeti eredményeket nyerhetnénk. Világítsuk meg e körülményt néhány futólag érintett példával.

A ma birtokunkban levő nyelvjárási anyag (nem kis mértékben a nyelv-atlasz-gyűjtések jóvoltából) arra ösztönöz bennünket, hogy a magyar nyelvterület egyes peremvidékeinek (Göcsej, Őrség, Ormányság, palócság, székelység stb.) nyelvi azonosságait ne tulajdonítsuk csupán a neolinguisztica ismert tételei érvényesülésének, hanem mögöttük — mint már korábban is felvetődött — település- és népiségtörténeti összefüggéseket is sejtünk.¹ E ténynek nagy lehet ugyan az általános nyelvtörténeti jelentősége, az egyes nyelvjárási részrendszerek, valamint az egyes nyelvi jelenségek tüzetesebb történetéhez azonban vajmi kevés konkrét adalékkal tud hozzájárulni, mert a genetikai összefüggések az Árpád-kor homályos népmozgalmaiba burkolóznak, a számba jöhető nyelvi anyag nagy területre terjed ki, a kisebb települési egységek viszonya távolról sem tisztázott, az időbeli különbségek óriásiak stb. Jórészt innen van, hogy ERDÉLYI LAJOS e tárgykörben közölt fejtegetéseiből (pl. MNy. XIII, 196—201, 225—30, XV, 72—7, XX, 73—5, XXII, 14—21, XXIII, 176—86 stb.) — a szerzőnek valószínűleg helyes alapfeltevése (de hibás módszere) ellenére is — a magyar nyelvtörténet a konkrét nyelvi tényekre nézve úgyszólván semmit nem hasznosíthat. — Jórészt azonos okokból igen hasonló a helyzet a dél-baranyai és az észak-abaúji terület magyar lakosságának genetikai összefüggése, illetőleg ilyen alapon való nyelvi-nyelvjárási egybevetése esetében is. Ézt az összefüggést a Magyar Nyelvatlasz anyaga az előbb mondottakon túlmenően is minden kétséget kizáróan, világosan bizonyítja; de nyelv-

¹ Valószínűleg ezzel van összefüggésben az az érdekes dolog, hogy XVI—XVIII. századi magyar történészek és nyelvészek a *székely* és a *palóc* elnevezéseket gyakran azonos értékben használják, és több esetben mindkettővel a peremterületek (köztük Göcsej, Őrség stb. is) népcsoportjait együttesen illetik.

történetünk legföljebb az ő-zés kifejlődésének a vizsgálata terén hasznosíthat majd valamit belőle.

A dél-erdélyi magyar nyelvjárászsigetek nagyon archaikus mai nyelv-állapota kiváló fogódzót nyújthatna számos nyelvi jelenség történetének kifejlődésére vonatkozólag. És bár e szigetekben a nyelvi fejlődés „belső” volta, háborítatlansága általában biztosítva volt, a hasznosítás többnyire mégis lehetetlen. Tudniillik a jórészt a középkor kódébe vesző genetikai kapcsolatok ma már szinte teljesen felderíthetetlenek, s így konkrét nyelvi részlegek módszeres egybevetéséről szó sem lehet, amellet az időbeli távolságok is a következtetések realitása ellen szólnak.

A Nagyalföld középső részeinek (Pest, Békés, Csongrád, Csanád stb. megyéknek) túlnyomórészt a XVIII. század folyamán települt magyar lakossága nyelvterületünk igen különböző vidékeiről költözött ide. E települések és anyanyelvjárásaik nyelvi összehasonlítására kitűnő feltételeket nyújt egyrészt az átköltözés két—két és félévszázados volta, másrészt az a körülmény, hogy általában jól ismerjük az áttelepülés körülményeit, és így pontosan megállapíthatjuk az anyanyelvjárást. E pozitívummal azonban rendkívül gátló tényezőként áll szemben, hogy e települések majdnem teljesen magyar lakossággal töltötték föl az említett területet, ezáltal úgynevezett belső nyelvjárászsigetek keletkeztek, amelyek sok oldalról kaptak más nyelvjárási hatást; ezenkívül a nyelvi helyzet erős összekeveredéséhez e vidékek igen nagy népmozgalma, a tanyarendszer kialakulása stb. is hathatósan hozzájárult. Mindennek következtében az anyanyelvjárás jelenségei ezeken a nyelvi környezetükbe fölvegyült valamikori „nyelvjárászsigetek”-en a legjobb esetben is csak töredékeikben, szétzilálva élnek, az egybevetéssel elérhető nyelvtörténeti következtetésekre már eléggé csekély reményt nyújtva.

4. A mai magyar nyelvjárási anyagnak ezt a tárgyalt szempontból általában erősen kedvezőtlen helyzetét meglehetősen váratlanul, de annál öröndetesebben szakították meg a Magyar Nyelvatlasz jugoszláviai munkálatainak eredményei. E munkálatok, amelyek 1960 tavaszán kezdődtek meg, és ez idén ősszel folytatódtak, a magyar dialektológia számára egyébként is igen kellemes meglepetést hoztak. Nyelvterületünk e déli végeinek nyelvállapotát — néhány kivételt (pl. szlavóniai nyelvjárászsiget, Ada stb.) nem tekintve — a magyar nyelvjárás-kutató irodalom eddig alig ismerte. Számításba véve azonban e vidékek magyar lakosságának jobbára újabban, a török kiűzése utáni időben települt voltát, nyelvjárási anyaguknak viszonylag szokványosan „alföldi”, szintelen voltára, mindenfajta nyelvi különlegességtől való mentességére lehetett számítani. Erre az előzetes hiedelemre azonban az eddigi gyűjtések alaposan rácafoltak: a megvizsgált bánági, bácskai, drávaszegi, szlavóniai kutatópontok nyelvjárási anyaga változatosságával, különlegességeivel olyan esemégyével szolgált számunkra, amely vetekszik a legérdekesebb dél-erdélyi vagy csángó nyelvjárászsigetek gyűjtési élményeivel; e nyelvjárási részlegek méltán sorakoznak a magyar nyelvjárás-típusok legszínesebb gyöngyszemei közé (a gyűjtést LŐRINCZE LAJossal ketten végeztük).

Ennek az önmagában is különleges, magyar dialektológiai és általános nyelvészeti szempontból egyaránt érdekes délvidéki nyelvjárási anyagnak tárgyunk szempontjából az adja meg a szinte megbecsülhetetlen értékét, hogy az eddig birtokunkban levő mai magyar nyelvjárási anyagnál általában sokkalta jobban felhasználható az összehasonlító nyelvjárás-kutatás most kiemelt munkaterületének: a településtörténeti összefüggésű nyelvjárási részlegeknek,

szigeteknek nyelvtörténeti célzatú vizsgálatában, sőt ennek bizonyos szempontból szinte ideális feltételeket teremt. Mik azok a tényezők, melyek ezt a kedvező helyzetet létrehozzák?

A szóban levő terület magyar lakosságának zöme harmadfél-másfél évszázaddal ezelőtt települt, tehát a nyelvi rekonstrukció számára a legjobb időszakaszt biztosítja. A települések a magyar nyelvterület eléggé különböző részeiről (Dunántúl, palócság, jászság, északkeleti részlegek, Tiszántúl stb.) történtek, s e „hálózat” nyelvjárásaink egésze szempontjából nagyon kedvező az összehasonlításban. Az átköltözéseknek a legtöbb esetben jól ismertek a történeti körülményei, így a települések anyanyelvjárásai már „külső”, történeti szempontok szerint is viszonylag könnyen kijelölhetők. Számos település magyar lakossága egy helységből vagy legalábbis egy vidékről érkezett, azaz már az új területen való továbbélésének kezdetén is nyelvi-nyelvjárási szempontból meglehetősen homogén egységet alkotott; de még a két vagy esetleg három különböző vidékről települt helységek egyes nyelvi-nyelvjárási részlegeinek eredete is jórészt meghatározható már „külső” alapon, történetileg is. Végezetül, de éppen nem utolsósorban a jugoszláviai magyar települések igen nagy hányadának szinte rendkívülien homogén volt a nyelvi-nyelvjárási továbbélése, tehát kívülről többnyire föl nem zavart állapotukkal nagyon jó összehasonlító anyagot szolgáltatnak. Ennek a körülménynek az okait — fontoságukra való tekintettel — érdemes talán néhány szóval külön is fölemlíteni.

A Nagyalföld déli részeinek zömében a XVIII. században magyar, szerb, horvát, román, szlovák, német stb. lakossággal való betelepítése általában községenkénti jelleggel történt, azaz egy községbe jórészt csak egy nyelvű lakosság költözött, viszont az egymással szomszédos településeket — főként a Bánságban — különböző ajkú lakók népesítették be. Ezáltal a magyar települések többsége egymástól elszigetelt helyzetbe került, más nyelvű helységek közé külső nyelvjárásszigetként ékelődött be. A szóban levő terület gazdasági és társadalmi viszonyai, a nagyközségekbe tömörülés és a tanya-rendszer hiánya, a nemzetiségi és vallási elzárkózás, a belső házasodás, a népmozgalom csekély volta stb. azt eredményezték, hogy a népi és nyelvi szempontból homogén korábbi községszervezetek később is megtartották viszonylagos elzártságukat, önállóságukat.

Érdekes, hogy a nyelvjárásilag egymemű települések (pl. a bánsági Magyar-ittbe és Torontáltorda vagy a bácskai Baja és Doroszló) mellett az eredetileg többfelől, más-más nyelvjárási típusú vidékről települt, rendszerint nagy, tíz-tizenötezer lakosú helységek (pl. a bánsági Torontálvásárhely, más néven Debeljácsa vagy a bácskai Temerin) kereteiben is rendkívül zárt jellegű volt a nyelvi-nyelvjárási fejlődés. Általános nyelvészeti, illetőleg általános dialektológiai szempontból is igen figyelemre méltó, hogy ez utóbbi jellegű magyar nyelvjárásszigeteken sem ment a fejlődés a nyelvi elszíntelenedés felé (mint pl. a Nagyalföld magyarországi részén), hanem az eredetileg különmemű nyelvjárások úgy olvadtak egymásba, hogy a köznyelvtől eltérő, tipikus nyelvjárási jelenségeiket megtartották, sőt fölerősítették, s ezáltal az összeötvöződés után az eredetibb típusoknál is lényegesen színesebb, nyelvjárásiasabb típusok keletkeztek (pl. egyszerre *ő-ző*, *í-ző*, diftongáló stb. egységek). Ezt a fejlődést a magyar köznyelvi ráhatás gyenge volta is nyilván támogatta, illetőleg nem szolgáltatott számára gátló tényezőt.

A szigetszerű délvidéki magyar nyelvi részlegek nyelvjárási állapota tehát — akár homogén, akár heterogén alapról indult a települést követő idő-

ben — mindenesetre élt, változott az idő előrehaladtával. De ha magától értődően itt sem lehet szó az indulási állapotban való teljes megmerevedésről, az mindenesetre igen fontos dolog, hogy a rendkívül érintetlen, „belterjes” nyelvi-nyelvjárási fejlődés a település megtörténtétől mindmáig meglehetősen egyenes vonalban, töretlenül vitte tovább az egykori anyanyelvjárás (vagy anyanyelvjárások) nyelvi állapotát. Ez a helyzet nemcsak azt jelenti, hogy egyes jelenségek másképpen fejlődtek tovább, mint az anyanyelvjárásban, hanem igen gyakran azt is, hogy mivel az anyanyelvjárás egyes jelenségeinek továbbfejlődésében résztvevő hatások (más nyelvjárási formák behatolása, kívülről jövő analógiás beütések stb.) itt, az elzártág folytán általában nem érvényesültek, e jelenségek többé-kevésbé eredetibb állapotukban rekedtek meg, míg az anyanyelvjárás nyelvi fejlődése ezt az állapotot — nem kis mértékben magyar nyelvi környezetének hatására is — esetleg messze túlhaladta. Ezek az archaikus csökevények — amelyek a nyelvjárásszigetekre tudvalevően általában is jellemzők — tapasztalatom szerint igen gazdagon vannak képviselve a jugoszláviai magyar települések nyelvében, s természetesen nyelvtörténetileg nagyon értékes fogódzókat nyújtanak az összehasonlító nyelvjárástan számára.

A ma Jugoszlávia területén fekvő magyar nyelvjárásszigeteknek ez az egyenes vonalú, „belterjes” és ugyanakkor eléggé „hagyományörző” nyelvi fejlődése egyébként az általában bőségesen rendelkezésre álló „külső”, történeti érvek mellé nagyon jól használható, erősen latba vethető „belső” nyelvi érveket is szolgáltat a települések anyanyelvjárásainak felderítésében. A legtöbb sziget mai nyelvi anyaga már önmagában is oly kétségtelenül mutatja a megfelelő anyanyelvjárással való összefüggést, hogy még „külső” dokumentumok nélkül is megnyugtató alapot adhatna viszonylag pontos területi helyzetű egybevetésekre, elsősorban természetesen annak a körülménynak a segítségével, hogy a Magyar Nyelvtasz nyelvjárásainkat nagy területi sűrűséggel és mindenütt azonos nyelvi anyaggal öleli föl.

5. E rövidke cikknek már csak terjedelménél fogva sem lehet az a célja, hogy a felmerített problémakörben részletes vizsgálatokat mutasson be, nem is beszélve arról, hogy egy csapásra aligha tudna megoldani olyan konkrét nyelvtörténeti kérdéseket, amelyek csak az itt alkalmazandó módszer fokozatos kialakításával közelíthetők majd meg. Mint e cikk írója, nagyon meg leszek elégedve azzal is, ha a következő két célt elérhetem: Egyfelől, ha nyelvész-társaimban némi érdeklődést kelthetek az összehasonlító nyelvjárástan problematikája iránt, azon belül pedig különösen a nyelvjárásszigetek és anyanyelvjárásaik mai nyelvi anyagának összevetésében rejlő nagy lehetőségek iránt. Másfelől, ha ráirányíthatom a figyelmet arra, hogy a jugoszláviai magyar nyelvjárásszigeteknek immár nyelvjáráskutatásunk számára birtokba vett anyaga az új lehetőségek kipróbálására konkrét munkaterületet is nyújt, amelyet végigjárva kicsiszoltabb módszer birtokában lehet hozzáfogni a néhány példával fentebb már emlegetett, még nehezebb, bonyolultabb feladatok megoldásához.

Mégis úgy gondolom, talán némiképp konkrétebbé tudom tenni e szerény igényű, lényegében csak figyelemfelkeltésre szánt fejtegetést, ha az egyik jugoszláviai magyar nyelvjárássziget mai nyelvi anyagában egészen röviden rámutatok néhány olyan jelenségre, amely az összehasonlító nyelvjárástan számára kitűnő fogódzókkal szolgálhat nyelvtörténeti-nyelvjárástörténeti mozzanatok felderítéséhez.

Itt van mindjárt példaként Kupuszina (Bácskertes), amely az eddigi nyelvatlazsunk számára felgyűjtött jugoszláviai kutatópontoknak talán a legérdekesebbike, hiszen olyan archaikus nyelvjárást képvisel, hogy a nyelvész a helybeli beszélőket hallva sokszor szinte a kódexek korában érzi magát.

Ez a Zombortól nyugatra-délnyugatra fekvő község azok közül a legrégebbi magyar települések közül való, amelyek a törökdulás után jórészt kihalt délvidéket — más nyelvű lakosokkal egyetemben — újra benépesítették. Lakosságának zöme Nyitra megyei magyar telepesekből tevődött össze; a „felvidéki” eredet hagyománya ma is él körükben. A község neve először Bács megye 1699. évi összeírásában tűnik föl. Római katolikus lelkészességét is bácskai viszonylatban eléggé korán, 1754-ben szervezték. Az 1768. évi kamarai térkép szerint a faluban 157 család lakott, túlnyomórészt magyarok. Az 1773-i összeírás, valamint KORABINSZKY is 1786-ban tiszta magyar katolikus községnek mondja Kupuszinát. — A mai családnévanyag nagyobbik része magyar, kisebbik része délszláv és német eredetű. A környékről nyilván fokozatosan beszállingózott több délszláv és néhány német család a magyar zöm hatására hamar elmagyarosodott; az eléggé nagy, közel négyezer lelket számláló község ma is tiszta magyar ajkú. — Kupuszina hajdan mocsaras, kiöntéses környéke, a rendkívül belterjes gazdálkodás (jórészt kertgazdaság), a délszláv és német környezet, a lakosság belső házasodása, nagyfokú összetartása és hagyományszeretete voltak főként azok a tényezők, amelyek a korábbi népviselet és népszokások, valamint a nyelvjárás mindmáig jórészt érintetlenül maradásához hozzájárultak. Mind az idegen nyelvi hatás, mind a magyar köznyelvi hatás ma is nagyon csekély mértékű Kupuszinán. (A felhozott adatokra az említett forrásokon kívül l. még pl.: VÁLYI ANDRÁS, Magyar országnak leírása. 1799. II, 468; BOROVSKY SAMU, Bács-Bodrog vármegye. Bp., [1909.], 46—7; stb.)

A Magyar Nyelvatlazs nagyszerű anyagának felhasználásával könnyen megállapítható, hogy Kupuszina telepés nyelvjárása a régi Nyitra megye verebélyi járásában levő, ma csehszlovákiai Nagyhind (Velké Chyndice) nyelvjárásával mutat nagyfokú rokonságot (ennek anyagát IMRE SAMU és KÁLMÁN BÉLA gyűjtötte össze atlaszunk számára). Az említett rokonság természetesen nem föltétlenül jelenti azt, hogy a kupuszinai magyar telepések éppen Nagyhindről költöztek át; azt azonban biztosan jelenti, hogy ha nem onnan, akkor is a mai nagyhindi lakosság közvetlen közeléből valók, illetőleg hogy a kitelepülés anyanyelvjárása azonos vagy nagyon közeli rokon a Nagyhinden élő nyelvjárástípussal. (Nagyhind és környéke régi magyarságára vö. IMRE SAMU—KÁLMÁN BÉLA: MNy. XLIX, 520—1.)

Az összehasonlító nyelvjárástani vizsgálatokra ez a kétségtelen település-és népiségtörténeti összefüggés kitűnő alapot szolgáltat.

6. A magyar nyelvterületnek ma csupán két pontja van, ahol az $\ddot{e} \sim \ddot{o}$, $\acute{e} \sim \acute{o}$, $i \sim \ddot{u}$, $\acute{i} \sim \ddot{u}$ hangviszony szempontjából a tiszta illabialitás jelenségére találhatunk: az egyik Nagyhind, a másik Kupuszina nyelvjárása. Valamikor ilyen lehetett a régi Nagyküüllő megyei, ma romániai Datk nyelvjárása is, ott azonban ezt a tiszta illabialis rendszert az \ddot{o} -zés valószínűleg eléggé korai behatolása, majd erős elterjedése megbontotta (a kérdésre vö. IIORGER, Nyelvj. 80—1). Lássunk néhány példát a nagyhindi és a kupuszinai illabialitás jelenségére:¹ $\ddot{e} \sim \ddot{o}$: N. *könyörög*, (*könyérög*) \sim K. *könyérög* ; N. *köszönöm*, (*ké-*

¹ Az itt és alább felsorakoztatott példák a Magyar Nyelvatlazs I. kérdőfüzetéből valók, az adatok gyűjtője tehát Nagyhinden IMRE SAMU volt, Kupuszinán én. — A nagy-

szénem) ~ K. *készénem*; N. *ördög*, (*érdég*) ~ K. *érdég*; N. *öt*, *ét* ~ K. *ét*; N. *küszöb*, (*kiszéb*) ~ K. *kiszéb*; N. *tök*, *ték* ~ K. *ték*; N. *ökör*, *ékér* ~ K. *ékér*; N. *törje*, *térje* ~ K. *térje*; stb.; — *é* ~ *ő*: N. *ismerős*, (*ismerés*) ~ K. *ismerés*; N. *középső*, (*kézépsé*) ~ K. *kézépsé*, *kézépsé*; N. *bócsó*, *bécsé*, *bécsé* ~ K. *bécsé*; N. *gyümölcs*, *gyimécs* ~ K. *gyimécs*; N. *zód*, *zéd* ~ K. *zéd*; N. *vögy*, *végy* ~ K. *végy*; N. *csósz*, (*csész*) ~ K. *csész*; stb.; — *i* ~ *ü*: N. *eskünnék*, (*eskinnek*) ~ K. *eskinnek*; N. *ütötte*, (*itette*) ~ K. *itette*; N. *püspök*, (*pispek*) ~ K. *pispek*; N. *gyünne*, (*gyinne*) ~ K. *gyinne*; N. *pünkösdi*, *pinkézsi* ~ K. *pinkézsi*; N. *megyünk*, *mégyink* ~ K. *mégyink*; N. *kertink* ~ K. *kertink*; stb.; — *i* ~ *ü*: N. *gyűrő*, *gyürő*, *gyíré* ~ K. *gyíri*, *gyiri*, *gyiri*; N. *gyűsző*, *gyűsző*, *gyíszé* ~ K. *gyísi*, *gyísi*; N. *bünöss*, (*biness*) ~ K. *binés*, *binés*; N. *tyúz*, *tyíz*, *tíz* 'tüz' (fn.) ~ K. *tíz*; N. *fűrész*, *fírész* ~ K. *fírész*; N. *könnyí*, *kényyi* ~ K. *kényyi*, *kényyi*; stb. — E néhány — még az atlaszanyagnak is csak a töredékét kitevő — adatból is látható, hogy a kupuszinai teljes, kizárólagos illabialitással szemben Nagyhinden e jelenség visszaszoruló, kopó jellegű: a gyűjtő a megfelelő labialis változatot az esetek legnagyobb részében lejegyezte, sőt a két változat közül az illabialitást jónéhányszor már archaikusnak is minősítette. Az illabialitás — egyébként sokféle variációs lehetőségű — „belső” nyelvi megoldása azonban a felsorakoztatott és a nem közölt példákban egyaránt szinte tökéletesen egyezik mindkét kutatóponton; számottevőbb különbség csak egy van: a szóvégi nagyhindi *ő*, *é*-vel szemben Kupuszinán részben *é*, részben *i* van. A már említett egyező *teté*, *ketté*, *idé*-féle alakok mellett ide iktatok néhány különbséget: N. *söprő*, *sépré* ~ K. *sépri*; N. *késérő*, *késéré* ~ K. *késéri*, *késéri*; N. *kerbő*, *kerbé* ~ K. *kerbi*; N. *kő*, *ké* ~ K. *kí*; N. *tető*, *teté* 'tetű' ~ K. *teti*; N. *tő*, *té* 'tű' ~ K. *tí*; stb. — Az egybevetés alapján kitűnik, hogy a XVII—XVIII. század táján a tárgyalt nyelvjárástípus a felhozott jelenségekben tiszta illabialis jellegű volt. Míg azonban a kupuszinai részleg ezt az állapotot máig megőrizte, a nagyhindi nyelvjárásba azóta a környező típusokból behatoltak a labialis formák, sőt ma már ez utóbbiak — nyilvánvalóan a köznyelv hathatós segítségével is — az uralomra kerülés küszöbéig jutottak el. A labialis formák alapvetően környező nyelvjárási eredetét jelzik a nagyhindi nyelvjárásban a nyugati magyar *ő*-z *ő*-z változatok (*főlyhő*, *pörnye* stb.) is a megfelelő illabialisok mellett. Valószínűnek látszik, hogy a N. *tető*, *teté* ~ K. *teti*-féle különbségben is a kupuszinai részleg őrizte meg az egykori nyelvjárástípus eredetibb állapotát: egyrészt a *teti*-féle formák nem korábbi *teté*-ből lettek, annál is inkább, mivel éppen Nagyhind és nem Kupuszina *i*-z *é* (erről l. alább !); másrészt nemcsak az újabb *ő*, hanem ennek az illabialis rendszerben megfelelő régebbi *é* is az ilyen fonetikai helyzetű palóc *ő* hatását tükröztetheti a nagyhindi típusban. — Egyébként a mai nagyhindi — kupuszinai nyelvjárástípus előzményét képviselő nyelvjárási részlegben az illabialitás nézetem szerint e típusnak eredeti, a XVII—XVIII. század fordulójánál valószínűleg jóval régebbi gyökerű tulajdonsága (a kérdés nagyhindi vonatkozásaira l. IMRE—KÁLMÁN: MNy. XLIX, 520—1). A tárgyalt típusnak ez a jelensége részben az eredetibb *i* és *é* illabialitásának megőrződése, részben a kettőshangzók tiszta illabialis irányban való fejlődése, részben pedig analógiás indítékú illabializáció útján jöhetett létre; lehetséges, hogy egy hajdan nagyobb kiterjedésű, erősen illabialis jellegű magyar nyelvjárásnak (amely

hindi adatokat N., a kupuszinaiakat K. jelöli; a zárójelbe tett alakok archaikus, elhalóban levő változatok.

korai nyelvemlékeinkben nem egy nyomot hagyott) a középkort túlélt töredékével állunk itt szemben.

Az *ā*-zás jelensége kialakulásának még az általános vonatkozásai szempontjából is figyelemre méltó dolgok következnek a két kutatópont nyelvi anyagának egybevetéséből. Nem *ā* melletti, hanem egyéb helyzetben a köznyelvi *á*-k helyén Nagyhinden többször *ā*, kevesebbszer *ǣ* áll, Kupuszinán viszont általában *ǣ* és *ǣ*, ritkán *ā*: N. *māk*, *māk* ~ K. *māk*, *mák*; N. *hozzām*, *hozzām* ~ K. *hozzām*; N. *Mihāj*, *Mihāly*, *Mihāl* ~ K. *Mihāj*, *Mihály*, *Mihāl*; N. *zāsłó* ~ K. *ǣszłó*, *ǣszłó*; N. *hārom* ~ K. *hȳrom*; N. *sār* ~ K. *sār*; N. *lābām fogvāst* ~ K. *lȳbȳm fogvȳ*; stb. A köznyelvi *á*-nak *ā* melletti helyzetben viszont Nagyhinden is gyakrabban felel meg *ǣ*, mint az előbbi viszonylatban, Kupuszinán pedig legtöbbször *ā* a megfelelője: N. *kālāsz*, *kālāsz* ~ K. *kālász*; N. *rākjā* ~ K. *rākjā*; N. *ǣpjāt* ~ K. *ǣpjāt*, *ǣpjāt*; N. *ǣpjājē* ~ *ǣpjājē*, *ǣpjājē*; N. *vālāsztās* ~ K. *vālāsztās*; N. *hȳzbā*, *hȳzbā* ~ K. *hȳzbā*, *hȳzbā*; N. *kājhā*, *kājhā* ~ K. *kājhā*; stb. — Láthatjuk tehát, hogy az eredetibb *ā* labializációja a kupuszinaiak nyelvében a fonetikai jelleget tekintve általában gyengébb hatásfokú, azaz kevésbé megy a labialis és egyúttal zártabb ejtés felé; viszont az *ā* elhasonító hatását még a nagyhindinél is jobban, világosabban mutatja. Az *ā*-zás jelenségének a keletkezését és kifejlődését ismerve aligha lehet kétséges, hogy ez esetben is a kupuszinai állapot tükrözi a fejlődés korábbi szakaszát. A később kettészakadt nyelvjárástípus tehát az 1700-as évek körül már eléggé előrehaladhatott az *ā*-zás kifejlesztése terén (hiszen valószínűleg megvolt benne már az *ā*-s környezetten túli analóg kiterjeszkedés is); azóta azonban Nagyhinden — mint általában palóc nyelvjárási szomszédságában is — még némi további kiejtésbeli eltolódás történt a labializáció irányába. Az egybevetés tanulságai különben megerősítik azt, amit az *ā*-zás keletkezéséről éppen összehasonlító nyelvjárástani alapon korábban megállapítottunk (vö. Pais-Eml. 81—9).

Érdekes problémákat vet fel a két részleg *é* ~ *i* hangviszonya is. A Nagyhinden meglehetősen elterjedt — bár a lehetőségeket nem teljesen kitöltött — *i*-zéssel szemben Kupuszinán csak néhány „tisztá” *i*-ző (*i*-ző) változatot találunk: *níz*, *fíríz*, *pinték* stb. Számos adatban viszont a nagyhindi *i*-zéssel kupuszinai *é*-zés (néha *í*-zés) áll szemben: N. *csípőnyi*, *csípényi* ~ K. *cs'p'ni*, *cs'p'ni*; N. *tányírrúzsá* ~ K. *tȳny'írúzsȳ*; N. *színá* ~ K. *sz'ínȳ*; N. *szít* ~ K. *sz'it*; N. *széginy* ~ K. *szég'iny*, *szégény*; N. *ebídő*, *ebidé* ~ K. *eb'ídél*; N. *festik* ~ K. *fest'ik*, *fest'ik*; N. *míz* ~ K. *m'iz*, *méz*; N. *beszíttem* ~ K. *besz'tem*; N. *egíssigés*, *egíssigés* ~ K. *eg'iss'igés*; stb. Több esetben viszont *i* ~ *é* szembenállás mutatkozik: N. *szíp* ~ K. *szép*; N. *testvirít* ~ K. *testvérít*; N. *tíglá* ~ K. *téglȳ*, *téglȳ*; N. *vinnink* ~ K. *vinnénk*; N. *husvit* ~ K. *husvét*; K. *kökiny*, *kékiny* ~ K. *kékény*; N. *kiróddzik*, *kiróddzik* ~ K. *kéróddzik*; stb. — Aligha valószínű, hogy a kupuszinai állapot egy e típusban valamikor megvolt erősebb *i*-zés csökevényeit, maradványait tükröztetné; e visszafejlődés meglehetősen különös volna, okát sem tudnánk adni. Az adatok fonetikai jellege ellenkezőleg arra mutat, hogy itt az *i*-ző ejtésbe való áthajlás egy bizonyos kezdetibb fokával állunk szemben, amely ha alkalmasint nem is teljesen, de megközelítően azt az állapotot mutathatja, amelyben a kérdéses nyelvjárástípus a szétválás előtt lehetett. Nagyhinden az *i*-zés nyilván később erősödött meg — amint a nyelvöldrajz mutatja — e jelenség déli-délnyugati irányból jövő terjeszkedésének újabb hullámai során.

A köznyelvi szóvégi *ú, ű* helyén álló — és gyakran a fentebb jelzett illabialis irányokban módosult — hangok a nagyhindi teljes és kivétel nélküli hosszúsággal szemben Kupuszinán a rövidség felé való bizonyos eltolódást: hosszú, félhosszú és rövid realizációk meglétét mutatják. A rövidség kedvéért csak néhány kupuszinai adatot sorakoztatok föl: *ocsu; sárjũ, sárju; bornyũ, bornyũ; — gyĩri, gyĩri, gyĩri; gyĩszĩ, gyĩszĩ; sępri; fĩsi, fĩsi; kęnnyi, kęnnyi; siri 'sũrũ'; fi 'fũ'; szĩni 'szĩnũ';* stb. — Nemigen kell hosszasan bizonyítani, hogy itt — az elzõekkel szemben — a nagyhindi részleg képviseli az eredetibb állapotot, a kupuszinai rövidülés pedig a kitelepülés utáni idõ fejleménye.

7. A magánhangzók körébõl fölhozott néhány példa után vessünk egy rövid pillantást egy-két mássalhangzó-jelenség problematikájára.

A köznyelvi írott *ly* (ritkábban *l*) helyén álló hangokban mindkét részleg *l ~ ly ~ j* váltakozást mutat, gyakran ugyanabban a szóban is: N. *konkoly, konkol, konkó ~ K. konkol, konkoly*; N. *jány, lyány, lány ~ K. liny, lány, lyány*; N. *Károl ~ K. Károly, Kárõj, Károl*; N. *Miháj, Mihály, Mihál ~ K. Miháj, Mihály, Mihál*; N. *kirāj, kirāl, király, kirā ~ K. kiráj, kirāl*; N. *folyó, fojó ~ K. foló, fojó*; stb. E mindkét helyen meglévõ ingadozás és a számos megegyezõ tiszta *l*-es alak (N. *hele ~ K. hele*; N. *méhel, méhel ~ K. mihel, méhel*; N. *selēm ~ K. selēm*; stb.) ellenére Kupuszinán kisebb az *ly*, és nagyobb egyrészlõl az *l*, másrészlõl a *j* megterhelése, mint Nagyhindben. Néhány példa mindkét viszonylatra: N. *pělvá, pělyvá, pějvá ~ K. pělvá*; N. *lyuk, juk ~ K. luk*; N. *fõlyhõ, fęjhé ~ K. félhé*; N. *folyik, fojik ~ K. folik*; stb.; — N. *büllęg, bęllęg ~ K. bįjęg, bįjęg*; N. *bęlyębb ~ K. bįjįb*; N. *tánũyá, tánũjá ~ K. tánũjá, tinũjı*; N. *kājhá, kályhá ~ K. kájhá*; N. *hályá, hájjá ~ K. hįjįjı*; N. *ijen, ilyen, illyen ~ K. ijen*; stb. Tiszta *j*-zésben egybecsõ alak nincs. — Az egész anyag egybevetésébõl — itt nem részletezhetõ megfontolások alapján — arra lehet következtetni, hogy az elválás idején a vizsgált nyelvjárástípus nem volt tisztán *ly*-ezõ, hanem a dunántúli-nyugati típusok *l*-ezése eléggé észrevehetõen érvényesült benne; a *j*-zõ ejtés megléte ekkor még nem valószínû. A szétválás után a nagyhindi részlegben a „palócos” *ly*-ezés megmaradása, sõt bizonyos terjeszkedése, a kupuszinai részlegben viszont a *j*-zés elõretörése volt a továbbalakulás legfõbb mozzanata.

Nagyon jellemzõ, hogy az eredetibb *t, d, n* úgynevezett „palóc” jellegû palatalizációjának Kupuszinán nincs nyoma, holott Nagyhindben többször — bár korántsem a legerõsebb mértékben — érvényesül: N. *dinye, gyinye ~ K. dinnye*; N. *męgnỹzzũk, (męgnỹzzũk) ~ K. męgnĩzzũk, męgnĩzzũk*; N. *kifizetyik ~ K. kifizetik*; N. *tyũkõr, tyũkõr, tyũkõr ~ K. tikõr*; N. *tyũz, tyũz, tiz 'tũz' ~ K. tiz*; N. *szereti, szeretyi ~ K. szereti*; N. *nisztę, nyisztę ~ K. nisztę*; N. *kõtnyi, (kõtnyi) ~ K. kõtni*; N. *ąggyig ~ K. áddig*; stb. Egy-két egyezõen palatalis alak (N. *rokony ~ K. rokony*; N. *igęnyęssen ~ K. igęnyęssen*; stb.) nem e jelenség kereteiben ítélendõ meg. — A „palóc” palatalizációról eddig is tudtuk, hogy viszonylag fiatal, középsõ palóc gócéban is csak XVI—XVII. századi gyõkerû jelenség (vö. BENKÕ, *LyTört.* 52, *Nyjtört.* 99). A kupuszinai nyelvi helyzet, amely a vizsgált nyelvjárástípus korábbi állapotának föltétlenül hívebb tükrözõje a nagyhindinél, ezt a tudásunkat (néhány más, korai telepítésû palóc nyelvjárásszigethez hasonlóan) lényegében megerõsíti, hiszen arra következtethetünk belõle, hogy középsõ palóc gócéból e jelenség a nyugati palócságba csak a XVII—XVIII. század fordulója utáni idõben hatolt el. A még ma is meglévõ nagyhindi depalatalis változatok (*dinye, tiz, niz* stb.) tehát lényegében az archaikusabb, e területen eredetibb alakok.

Az *l* kiesésének, elmaradásának nyelvtörténetileg legkorábbi mozzanataiban a két kutatópont nyelvi anyagában — magától értődően — nagyfokú egyezések vannak: N. *bócsó*, *bécsé*, *bécsé* ~ K. *bécsé*;¹ N. *kóbász* ~ K. *kóbász*, *kóbász*; N. *szivá* ~ K. *szivá*; N. *gyümölcs*, *gyimécs* ~ K. *gyimécs*;¹ N. *zöd*, *zéd* ~ K. *zéd*; N. *kódós* ~ K. *kúdús*; N. *vögy*, *végy* ~ K. *végy*; N. *nyóc* ~ K. *nyóc*, *nyóuc*, *nyúc*; stb. Sőt megvan az egyezés az efféle alakulatokban is: N. *szóma* ~ K. *szóma*, *szálmá*; N. *óma* ~ K. *ómá*, *ómá*, *álmá*; stb. A nyelvtörténetileg fiatalabb keletkezésű, jórészt a tövégen lefolyt fejlődmények körében szintén sok az azonosság, de már bizonyos eltérések is fölfedezhetők. — A legszembetűnőbb jelenség az igeragozás egyes 2. és 3. személyének végződésében figyelhető meg. A 2. személyű *-l* igerag mindkét részlegben teljesen hiányzik: N. *rákjā* ~ K. *rákjā*; N. *viszē* ~ K. *viszē*; N. *fürdeni*, *firdeni* ~ K. *firēnni*; N. *lōnni*, *lēnni* 'lónél' ~ K. *lōnni*; N. *észō*, *észē* ~ K. *észē*; N. *öttē* ~ K. *öttē*, *öttē*; N. *ēgyē* ~ K. *ēgyē*; N. *tēgyē* ~ K. *tēgyē*, *tēgyē*; N. *nisztē*, *nyisztē* ~ K. *nisztē*; N. *olvásō*, *óvásō* ~ K. *olvásō*, *óvásō*; stb. Ezzel szemben a 3. személyű — rendszerint képzőben szereplő — *l* igevégződés erős különbséget mutat: N. *morzsol*, *morzsol* ~ K. *morzsol*, *morzsol*; N. *ebidō*, *ebidē* ~ K. *ebédél*, *ebédél*; N. *vácsorā* ~ K. *vácsorāj*; N. *kāpā* ~ K. *kāpāj*, *kāpāl*; N. *repū*, *repē* ~ K. *repil* (mindkét helyen így, nyílt *e*-vel!); N. *mesē*, *mesél* ~ K. *mesēj*, *mesél*; N. *emē* ~ K. *emēl*, *emēj*; N. *mēkcsinā* ~ K. *mēkcsinyāj*, *mēkcsināj*; stb. Az egyébként nagyon sok egyezés közül még az eredetileg *l* végű határozószóknak és határozóragoknak az *l* szempontjából teljesen azonos viselkedésére néhány példa: N. *Fērīnē* ~ K. *Feren:né*; N. *Sāndorēknā* ~ K. *Sándorēknáj*; N. *bírōnā* ~ K. *bírōnj*; N. *hāzbj*, *hāzbō* ~ K. *hāzbū*, *hāzbū*; N. *kivē* 'kívil' ~ K. *kivī*, *kivī*; N. *belē* ~ K. *belli*; N. *estētō*, *estēti* ~ K. *estēti*; N. *kerbō*, *kerbē* ~ K. *kerbi*; N. *kērészti* ~ K. *kērészti*; N. *kitō*, *kitē* ~ K. *kiti*; stb. A *-hoz*, *-hez*, *-höz* határozórag — mely e nyelvjárástípusban *l* végű változatra (*-hol*, *-hél*) megy vissza — szintén mindkét helyen elveszti *l*-jét, csak a magánhangzó időtartama különbözik: N. *Bōskējēkhē*, (*Bēskējēkhē*) ~ K. *Érzsikējēkhē*, *Érzsikējēkhē*; N. *Fērīhē* ~ K. *Feren:hē*; N. *Sāndorēkho* ~ K. *Sándorēkhō*; N. *bíróho* ~ K. *bíróhō*, *bíróhō*, *bíróho*; N. *székhē* ~ K. *székhē*; N. *tyúzhō*, *tyúzhē*, ~ K. *tíszhē*; stb. — Az itt csak néhány vonatkozásában adatolt szóvégi *l*-kiesés a kupuszina kitelepedés idején már nyilvánvalóan eléggé előrehaladott fokú jelenség lehetett az akkor még azonos vagy közeli rokon nyelvjárástípusban. A szétválás óta e jelenség továbbterjedése a nagyhindi részlegben volt erősebb, például az említett 3. személyű igeralakokra való analógiás kiterjeszkedés esetében is (bár egy-két archaikusabb, *l*-t megtartó alak még ma is él itt). A *-hol*, *-hél* 'hoz', *-hez*, *-höz* határozóragban is Kupuszina őrzi a fejlődésnek eggyel régebbi, alighanem a szétválás idejére is jellemző fokát; a nagyhindi teljes rövidülés későbbi alakulás.

A mássalhangzók történetének tárgykörében a kupuszina részleg még sok érdekes archaikus vonást őriz. Ilyen például a múlt idő és a locativus rövid *-t*-je: *álut*, *álut*, *ivot*, *ēvēt*; *hānyāt*; stb.; — a középfok rövid *-b*-je: *szēb*, *bejjēb*, *kēnnyeb*, *ēregeb*, *bēveb* stb.; — a *h*-tővű névszók *χ*-ja: *riχ*, *mēχ*, *plēχ*; — stb. Ezek problematikájának érintésére azonban most már nincs több tér.

3. Bár a két különvált nyelvjárási egység valamikori azonosságát vagy igen közeli rokonságát a szakértő számára a megemlített néhány példa is kétségtelenné teszi, a belső nyelvi hasonlóság az egész anyagot tekintve általában

¹ Az *l* nélküli forma etimológiailag lehet az eredetibb is. — P. D.

még nagyobb a két kutatópont közt, mint amennyire itt kitűnhetett. Én tudniillik jórészt olyan jelenségeket válogattam példának, ahol az eltérések aránya eléggé nagy ahhoz, hogy nyelvtörténeti tanulságokra fogódzól szolgálhasson.

Hogy a bemutatott néhány jelenségben a kupuszinai részleg állapota valamivel archaikusabbnak bizonyult, mint a nagyhindie, az nem egészen véletlen (noha persze a felhozott és a fel nem hozott jelenségek közt nem egyben Kupuszina tér el jobban a feltehető szétváláskori állapottól). Nagyhindnek a nyelvtörténet folyamán föltétlenül erősebb volt az érintkezése a szomszédos magyar nyelvjárási részlegekkel, mint Kupuszinaé; az utóbbi nagyobb elzárt-ságának okairól korábban már szóltam.

9. Természetesen a hangtan mellett a nyelvi rendszer egyéb területein (alaktan, szókinccstan stb.) is nagyon sok értékes nyelvtörténeti tanulságú egybevetés kínálkoznék még a két nyelvjárási részleg anyagában. De hát a hangtanon belül is igazán csak ízelítő volt, amit e helyütt nyújtani lehetett: korántsem tüzetes vizsgálat, inkább csak a lehetőségek megcsillantása.

Egyébként a bemutatott néhány hangtani részletprobléma inkább többé, mint kevésbé olyan jellegű volt, hogy velük kapcsolatban másféle nyelvjárástörténeti forrásanyag alapján — beleértve a nyelvemlékeket is — eléggé csekély vagy éppen semmi nyelvtörténeti eredmény elérését nem remélhetnénk. Így hát a vizsgálat ilyen módja nemcsak az itt adódó lehetőségeknek a célirányos, más lehetőségeket bele nem szövő bemutatása volt, hanem ez esetben egyszerűen kényszerű is. De kényszerű volt ezenkívül azért is, mert egyelőre nincs — és az is meglehet, hogy nem is lesz — birtokunkban olyan nyelvemlékes anyag, amely akár a nagyhindi—kupuszinai nyelvjárástípus ősére, akár e típusnak az elszakadás utáni kettős, elkülönülő fejlődésére forrásanyagul szolgálhatna.

Noha — mint látható — a mostani fejtegetésekben az összehasonlító nyelvjárástan módszerével leszűrhető visszakövetkeztetések szinte az egyedüli lehetőséget szolgáltatják a nyelvjárástörténeti vizsgálat számára, természetesen nem minden esetben, nem minden nyelvjárási típusal, részleggel kapcsolatban ilyen egyoldalú a helyzet. Kedvező körülmények összejárása folytán a szókinccstani, az alaktani, de még a hangtani jelenségek nyelvjárástörténetét is több forrásanyag alapján, többféle jellegű munkaterületen lehet megítélni. És talán mondani sem kell: ahol a komplexebb, együtthatóbb, konvergensebb vizsgálatra mód kínálkozik, azt okvetlenül ki kell használni.

BENKŐ LORÁND

Hozzászólás a történeti forráskiadások kérdéséhez*

1. A forráskiadások problémáival kapcsolatban fölvetett két kérdés, a mit? és a hogyan? közül az elsöre választ kétségtelenül csak a történettudomány sajátos szempontjai szerint lehet adni, a hogyan? kérdése azonban más tudományzakokat is joggal érdekel, mégpedig igen közlelről. Méltán került ez utóbbi években előtérbe az úgynevezett komplex vizsgálatok szükségessége; nos, a forráskiadványok több tudományágnak mintegy az érintkezési pontján vannak. Fontosak nemcsak a történelem, hanem — egyebek közt — a nyelv-

* Elhangzott a Magyar Történelmi Társulat vitaülésén.

tudomány, a helyesírástörténet és az irodalomtudomány számára is. Mint nyelvész, én természetesen a nyelvtudomány szemszögéből nézem a kérdést, anélkül hogy a többi tudomány szak érdekeiről megfeledkezném. Nem közömbösek a forráskiadványok a nyelvtudomány számára már csak azért sem, mert a nyelv történetét korszerűen vizsgálni a megfelelő társadalmi és gazdasági háttér nélkül nem lehet, s a nyelvtudomány feladata egyebek közt az is, hogy kibogozza azokat a szálakat, melyek a nyelvet és a társadalmat összefűzik. De ennél is közvetlenebbül érdeklik a forrás publikációk a mi tudományágunkat azért, mert nyelvi anyagot közölnek, és minden nyelvtörténeti, sőt általában nyelvészeti kutatás nyelvi anyagon, lehetőleg minél bőségesebb nyelvi anyagon épül.

Nem tudok egyetérteni azokkal, akik a forráskiadást alacsonyabbrendű feladatnak tartják, s helyette inkább a források kiaknázását, feldolgozását vélik csak méltónak érett történész szakemberhez. Meggyőződésem, hogy a korszerű forráskiadás olyan széleskörű tudást, rendkívüli gondosságot és elmélyülést kíván, mely csak tudása és munkaereje teljében levő szakembertől várható. Fontossága semmiképpen sem lebecsülendő, hiszen a jó forráskiadás nemcsak a történetírást szolgálja ki közvetlenül, hanem számos más tudományágat is. A földolgozás, bármilyen kiváló is, nem lehet olyan sokoldalú, mint amilyen változatos kiaknázásra maga a forrás lehetőséget ad. A jó forráskiadvány szinte örökéletű, míg a legkiválóbb földolgozást előbb vagy utóbb kikezdi az idő. A helyes szempontok szerint kiadott forrás egyszerűen a rendszerint csak egy példányban meglévő eredetinek egyetlen hathatós biztosítása, megmentése az esetleges elpusztulástól, melyet szerencsétlen események változatos sora idézhet elő. Azonfelül a korszerű forráskiadvány a maga alapos bevezető tanulmányával mintegy mintát ad a feldolgozásra is, amire kitűnő példa a VARGA ENDRE szerkesztésében megjelent *Úriszék* című kötetnek rendkívül érdekes Bevezetése. Ugyane kötet egyszerűen bőséges jegyzeteivel rengeteg utánjárástól mentesíti a szakemberek egész sorát, kik a legkülönbözőbb szempontokból óhajtják a forrást használni. Persze egyáltalában nem akarom az alkotó tudományt lebecsülni, csupán a forráskiadások fontosságát védem, mert ezek az alkotó tudóst igen sok munkától és idővesztéstől kímélik meg, s lehetővé teszik a tudományos munkát ott is, ahol az eredeti hozzáférhetetlen.

2. A korszerű forráskiadás a szöveg hűségese közlését kívánja meg. A fejlődés határozottan ebbe az irányba mutat. Legyen szabad egyetlen, ha nem is éppen a történeti forráskiadás körébe vágó példára hivatkoznom. LACHMANN KÁROLYNAK és iskolájának eljárása, mely a kritikai szöveg megállapítását tette a kiadó kötelességévé (s mely annak idején persze óriási haladást jelentett), mintegy száz éves uralma után megdőlt. Az az eljárás, mely például 12 meglévő kéziratból oly módon állította össze a kiadandó szöveget, hogy egyiket a másikkal kifoltozta, és az egészet egyéni emendációkkal javította, tehát egy tizenharmadik változatot teremtett (mindig bizonyos fokú önkény alapján), helyet adott annak az eljárásnak, melyet BÉDIER JÓZSEF fejtett ki és alkalmazott először (*La tradition manuscrit du Lai de l'Ombre*. 1929.). Eszerint a kiadó egy kéziratot választ ki, melyet viszonylag a legjobbnak ítél, és a többinek az eltéréseit, valamint a saját szövegjavító javaslatait jegyzetekben adja. Kétségtelen, hogy csak ez az eljárás szolgálja a filológiai hűséget. — Mutatis mutandis alkalmazható ez a történeti forráskiadványokra is. Például, mikor arról van szó, hogy fogalmazványt vagy tisztáza-

tot kell-e kiadni, a helyes eljárás az, hogy az egyiknek a szövegét kell változatlanul közölni s a másinak az eltéréseit jegyzetben felsorolni. Így ha a kiadó esetleg az alapszöveget kevésbé szerencsés kézzel választotta is ki, a jegyzetek alapján választását könnyű fölülbírálni s a megfelelőbbnek véltet előnyben részesíteni, de annyi mindig bizonyos, hogy a közölt szöveg egy régi kéziratnak hű mása. Az irodalmi szövegkiadás kérdésének ilyen irányú fejlődése intő példa arra, hogy a lehető legteljesebb hűségre való törekvés elve kell, hogy érvényesüljön a történeti forráskiadványokban is.

Kétségtelen, hogy a legmegfelelőbb kiadási mód a hasonmás. Persze, ez sokszor nem valósítható meg. Főleg igen különböző alakú és nagyságú oklevelek óriási tömegét hasonmásban kiadni lehetetlen. Könyvek hasonmás-kiadása, mint a *Codices Hungarici* kötetei, vagy mint az Akadémiai Kiadótól megindított *Bibliotheca Hungarica Antiqua* sorozat mutatja, nemcsak kívánatos, de nagyon is lehetséges megoldás. Mégis, azt be kell látnunk, hogy a történetírás vagy akármely más tudomány szempontjából használható oklevelek, de egyéb források sokaságát is így publikálni lehetetlen, s egyelőre nagyon is örülnénk, ha az 1200-ig terjedő időben keletkezett oklevelek és legfontosabb egyéb forrásaink hasonmás-kiadása megvalósulna. Azt is meg kell jegyezni, hogy a hasonmás-kiadás kezelhetőségét, hasznát igen növeli, ha ugyanabban a kötetben a faksimilék mellett a szöveg pontos olvasata is rendelkezésre áll, mint a *Codices Hungarici* legújabb köteteiben.

A források kiadása egyébként, ha a hasonmásról le kell mondanunk, több módon történik. 1. Teljes átírás mai helyesírásra (az eredeti kiejtés megtartásával, pontosabban rekonstruálásával). 2. Kompromisszumos közlés, mely átírja a szöveget mai helyesírásra, de különféle tipográfiai fogásokkal jelzi, hol van az eredeti és a kiadott szöveg között eltérés, mégpedig oly módon, hogy azt is meg lehessen állapítani, mi van az eredetiben. 3. Teljesen betűhív közlés. 4. Paleográfiai hűségű (ilyen hűségre törekvő) közlés.

3. Az első mód, a forrás átírása, föltétlenül tudománytalan. Az ilyen közlés voltaképpen hamisítás, de legalábbis a forrásnak nem közlése, hanem bizonyos fokú interpretálása. Olyan interpretálás, mely a forrást minden nyelvészeti és helyesírás-történeti vizsgálatra teljesen alkalmatlanná teszi, s amellet szükségyszerűen hamis, önkényes. Ki meri azt eldönteni például, hogy egy XVI–XVII. századi magyar szövegben az *i*, *u*, *ü* adott esetben hosszúnak vagy rövidnek olvasandó-e? Azt mondhatná valaki, hogy a történetész vagy az irodalomtörténetész számára ez közömbös, őket csak a szöveg tartalma érdekli. Ez persze az irodalomtörténetészre vonatkozólag egyszerűen nem igaz, de a történetészt is kell, hogy feszélyezze, ha tudja, hogy bizonytalan, sőt meghamisított szöveget kap. Azonfelül a leggondosabb interpretáció is tévedhet és megtéveszthet. Például, hogy egy népszerű, de igen gondosan készült irodalmi kiadványból hozzak példát, a kiváló szakember kiadó a különben hibás másolású régi kézirat eredeti nyelvét próbálva rekonstruálni következő szöveget adja: „. . . illen az jó szerelem, hogy erőseket, bator, bolondokot, eszeset, resteket meggyorsít, részeget megjózanít, miért alázzuk, szidalmazuk szegényt” (Gyarmathi Balassa Bálintnak . . . szép magyar comedia. 1961. 24); márpedig szinte első pillanatra az az érzése az olvasónak, hogy ez a rekonstrukció aligha lehet helyes, s valóban a betűhív közlésben lényegesen más értelmű mondatot találunk: „. . . illen az io Berelem hogj erőseket batoreth, bolondokoth eszesett. resteket megh giorsetth, reßeget megh iozanith, miért alazuk szidalmazuk szegint, . . .” (MIŠIANIK—ECKHARDT—KLANICZAY, Ba-

lassi Bálint szép magyar komédiája: IrtF. 25. sz. 57). (Persze, ebben az esetben a szöveg átírt közlés esetleg védhető, hiszen vele körülbelül egy időben napvilágot látott a betűhív szöveg is.) Egy több tudományágat egyaránt érdeklő forráspublikációban minden tudomány igényeit — az ésszerűség határain belül — tiszteletben kell tartani. Népgazdaságunk érdekei sem engedhetik általában meg azt a fényűzést, hogy olyan forrást, mely több diszciplínát érdekel, minden tudományág számára külön kiadásban tegyenek közzé. Ha a kiadvány egyáltalában nem tart igényt arra, hogy a tudományt szolgálja, akkor a mi vizsgálati körünkön kívül esik, de azt hiszem, a tudomány-népszerűsítés módozatai is alapos megfontolást igényelnek, s a szöveg meghamisítása helyett inkább modern nyelvre való fordítása, vagy — történeti forrás esetében — méginkább feldolgozás formájában való értékesítése kívánatos.¹

4. A második megoldás a kompromisszumos, mely egyrészt a nagyközönség számára óhajt könnyen olvasható átírást adni, másrészt bizonyos tipográfiai fogásokkal az eredeti rekonstrukcióját lehetővé tenni. Példa erre Apáczai Csere János Enciklopédiájának 1959-ben megjelent kiadása. Ezt a megoldást sem tudom ajánlani. Igen nagy munkával és nem kevés ügyességgel sikerült ugyan az említett könyvben olyan szöveget kialakítani, melyből némi fej-töréssel az eredeti meglehetősen rekonstruálható, azonban a könyv tipográfiai képe ezzel sokat szenvedett, és maga az eljárás, mely — ismétlem — igen nagy filológiai munkát jelentett, fölösleges. A teljesen laikus olvasó számára is tökéletesen olvasható és megérthető lett volna az eredetihez hű szöveg, s még ami eleinte furcsának tetszett volna benne, egy-két lap után azt is megszokta volna. Azt hiszem, elég egy rövid összehasonlítás. Az eredeti: „Igy ketelekdven azért, egy előbbör könnyen fel tehettyük. . .”, az átírás: „Igy kételekdvén azért, egy’először könnyen fel’tehet(y)tyük. . .” Úgy véljük, hogy itt a szövegátíró nyelvész (MOLNÁR JÓZSEF) munkájának szükségtelen fecsérlése forog fenn, s a szakember számára az eredetinek a rekonstrukciója ugyancsak idővesztés, a hátrány tehát jóval nagyobb, mint amennyi könnyebbséget esetleg jelent — ha ugyan egyáltalában jelent — a laikus olvasó számára az átírás. Arról nem is beszélve, hogy ilyen rekonstrukció mindig valami bizonytalansági érzést hagy, és hogy az ilyen átírásba könnyebben csúsznak be hibák, mint a betűhív közlésbe.

5. A szövegközlés harmadik módja a filológiai pontosságra törekvő betűhív közlés. Ennek azonban különböző fokai vannak. Igen magas fokon mutatja be ezt a már említettem Úriszék kiadvány. Csodálkozással olvastam a vitaindító tanulmányban, hogy egyesek kifogásolták az eredeti szövegeknek ilyen nagy pontosságú másolását. Nem tudom megérteni, mi lehet ennek a kifogásnak az alapja. Hiszen ezzel a kiadvány egy cseppet sem lett kevésbé jó, vagy akárcsak egy picurkát nehezebben olvasható a történész vagy bárki számára, ellenben ez az eljárás a nyelvésznek és a helyesírás-történésznek megbecsülhetetlen anyagot adott, amiért nem tudunk eléggé hálásak lenni. Az kétségtelen, hogy az eredeti szövegnek ilyen egészen apró részletekbe menő követése óriási munkát rótt a közlőkre, de azzal, hogy ők ezt a rendkívül áldozatos munkát vállalták, és egy nyelvész közreműködését is kikérték, nem

¹ Hogy történeti forráskiadványokban az átírás, még ha igen jól képzett szakember munkája is, milyen bizonytalan, sőt olykor valószínűtlen eredményeket hozhat, arra néhány példát idéztem a Jobbágylevelek című munkának talán túlságosan enyhe kritikával kísért ismertetésében (MNy. LI, 381—4).

ilyen hasonmás is kerülhet, viszont egyrészt a paleográfusnak nyújt kitűnő anyagot, másrészt a nyelvész, sőt a történész számára is becses útbaigazításul szolgálhat. Természetesen még inkább fölöslegessé teszi azt, hogy nyomtatásban — reménytelenül — paleográfiai hűségre törekedjünk, ha a nyomtatott szöveget teljes hasonmás kíséri.

7. A leghelyesebb, mondhatni a hasonmáskiadáson kívül (illetőleg azzal együtt) az egyedül helyes közlési mód tehát a betűhív közlés, a mellékjelek bizonyos fokú, de nem megtévesztő egyszerűsítésével. Igaz, ennek a kérdésnek számos olyan részlete van, melyeket csak alapos megtárgyalás után lehet rögzíteni. Így például: melyek azok a mellékjelek, amelyek — hogy úgy mondjam — egy kalap alá foghatók, közös jellel ábrázolhatók, és mi legyen esetenként ez a közös jel, továbbá hogyan hívjuk föl az olvasó figyelmét a szövegben valójában előforduló mellékjel-változatokra; hol vonjuk meg a határt a betűhűség és a paleográfiai hűség között? Vagy mi történjék a nagybetűkkel, melyek tudvalevőleg számos forrásban alig vagy sehogy sem különböztethetők meg a kisbetűktől? Mi legyen a központosással? (Ennek a kérdésnek a megoldása az Űrészékben kitűnő.) És még jónéhány más kérdés vár itt tisztázásra.

A történeti forráskiadványok mikéntjére vonatkozó határozatok a múltban egy bizonyos időpontig írták elő a betűhív közlést. Van olyan határozat, mely ezt az időpontot a XVI. század közepében állapítja meg, s azontúl az átírást rendeli el. Ámde nemcsak a XVII. és a XVIII. században, de még a XIX. század első felében keletkezett szövegek átírása is éppúgy hamisítás, az írás mögött rejtőző kiejtés megállapítása sokszor éppúgy bizonyítatlan és bizonyíthatatlan, mint a középkori források esetében. Kívánatos a betűhív közléshez a kiegyezésig, de legalább az első helyesírási szabályzatig ragaszkodni.

Ísmétem, a forráspublikáció olyan módja, mely a közléseket használhatóvá teszi minden tudományág számára, nemcsak a tudományos együttműködés elemi kívánalma, de népgazdaságunk parancsoló érdeke is.

BÁRCZI GÉZA

Szemere Pál mint nyelvész*

1. Száz éve, 1861. március 14-én halt meg Szemere Pál. Feltehetnénk a kérdést, ki volt Szemere Pál, és méltó-e arra, hogy halála után száz évvel megemlékezzünk róla. Irodalomtörténetünk, lexikonaink röviden ennyit jegyeznek meg róla: kitűnő író, költő, esztétikus volt; vagyis eddig általában irodalmi, költői és bírálói szerepét méltatták. A következőkben én nyelvészeti és nyelvújító tevékenységéről kívánok szólni, egészen röviden és vázlatosan.

2. Szemere Pál a nyelvújítás vezérének, Kazinczynek volt barátja és küzdőtársa.

Pécelen született 1785. február 19-én. Kisnemesi család sarja, eredetüket állítólag a honfoglaló Hübától vezették le. Szemere ezzel sohasem dicselkedett,

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1961. március 14-i felolvasó ülésén.

de ha szóba került Huba őse, humorosan azt felelte, hogy még negyedik ősét sem ismerte. Tanulmányait Budán, Kunhalason, Nagykőrösön, Pápán, Sárospatakon, Pozsonyban, majd ismét Sárospatakon végezte. Apja kívánsága volt az, hogy fiai minden évben másutt tanuljanak, hadd ismerjenek meg sok tájat és sok embert. Szemere tanulmányait az ügyvédi diploma megszerzésével fejezte be. A jogot azonban csak kötelességből, szokásból végezte el. Már egészen fiatalon, diákkorában az irodalomnak kötelezte el magát, és ehhez többé-kevésbé élete végéig hű is maradt.

Tanulmányai hatása alatt korán verselgetni kezd, már tizenhét éves korában megjelennek apró versei a Magyar Kurirban. Később kedvelt dalokat írogat, főképp német eredeti után. Ismertté szonettjei teszik; ő az első alkalmazója ennek a műfajnak irodalmunkban. 1807-ben az Észrevételek Árkádiáról című cikkével (Hazai Tud. I, 23 Told.) Kazinczyt védelmezi a debreceniek ellen. Bár még csak huszonekét éves, annyi ismeretet és higgadtságot tanúsít a vita során, hogy egyszerre tekintély lesz az „ízlés és nyelv” terén. Ekkor szerzi meg Kazinczy barátságát.

Pesten tagja lesz a triáshoz, ezzel elkötelezi magát Kazinczynak és a neológianak. Kölcséyyel is egy életre szóló barátságot köt. Irodalmi előadásokat, nyelvészeti vitákat szervez, levelez, cikkeket bírál, lapot szerkeszt, barátjai műveinek kiadásában szorgoskodik, közben verselget is, fordít is. Körner Zrínyijét fordítja magyarra. Ebben elsőnek használja a jambusos versmértéket, s így úttörő a magyar drámában. Élete végén sokat gyengélkedik, már inkább csak magának írogatja hatalmas terjedelmű, bizarr esztétikai fejtegetéseit, a Tandithyramb és Dalverseny című munkáját. Nyolcvanhat magyar költő verseit elemzi benne; kár, hogy általában rendezetlen, zürzavaros, úgy, hogy alig akad magyar ember, aki végigolvassa. Amilyen csendesen élt, olyan csendesen távozott az életből életének hetvenhetedik évében Pécelen.

Szemere sokoldalú ember volt. A nyelv és irodalom minden ága érdekelte. Foglalkozott általános nyelvészeti kérdésekkel, a magyar nyelvtan és helyesírás némely kérdéseivel, tanulmányozta és kivonatolta a régi magyar (akkor ismert) nyelvemlékeket, leveleiben találunk tájszógyűjtéseket, vannak esztétikai és stilisztikai cikkei, és külön említést érdemel szóalkotó tevékenysége.

3. A nyelv általános problematikája már korán megragadta figyelmét. Pozsonyi, majd sárospataki tanulmányai idején elolvass minden nyelvészeti munkát, amelyhez csak hozzá tud jutni. A műveket nemcsak elolvassa, hanem kivonatolja is őket, és ami még érdekesebb, jegyzeteihez Észrevételek címen hozzáfűzi saját véleményét, ellenvéleményét. Tanulmányozta HERDER, ENGEL, ADELUNG, LESSING, SCHILLER nyelvészeti irányú műveit, de legtöbbit SCHLEGEL FRIGYES munkáit forgatta. E tanulmányaiban különösen három probléma izgatta: a nyelv eredete, a nyelvek felosztása és a nyelv rendszere, amint azt az abban a korban dívó általános grammatika tárgyalta. Mindezekre azért volt kíváncsi, mert ezek segítségével szeretne volna megtudni a magyar nyelv eredetét, kivédeni a magyar nyelv ellen intézett támadásokat; az általános grammatika tételeit pedig a magyar nyelv számára akarta hasznosítani.

Szemere már 1812. március 14-i keltezésű, Horvát Istvánhoz írt egyik levelében említi, hogy olvassa, de nem érti SCHLEGEL FRIGYESnek „Über die Sprache und Weisheit der Indier” című munkáját, melyben SCHLEGEL részint a nyelvek eredetével, részint az általános grammatika néhány tételével foglalkozik. Hogy éppen H o r v á t I s t v á nhoz fordul e kérdéssel, annak oka az,

hogy Horvát magyar nyelvre tanította SCHLEGELT, ezért tanítványának elveivel bizonyosan tisztában kellett lennie, tehát a műben talált kételyeire is csak ő (Horvát István) tudhatott felvilágosítást adni. Hogy Horvát válaszai nem elégitették ki Szemerét, azt viszont abból láthatjuk, hogy Szemere később kidolgozza az egész kérdést egy pályatételnek.

1820-ban a Magyar Nemzeti Múzeum pályatételt tűzött ki ilyen címen: „Mennyire lehet használni a külföldi híres tudósoktól rendbeszedett »Közönséges Grammatikának« az újabb találmányait a magyar nyelvre nézve?” A pályatételre Szemere is beküldi munkáját. Ennek kézírata ma a Széchenyi Könyvtár kéziratárában van (Oct. Hung. 162.), elég terjedelmes, 224 lap. Benne Szemere ismerteti a nyelv eredetével foglalkozó nézeteket és az általános nyelvtan néhány princípiumát. A műből csak Szemere Észrevételeit fogom ismertetni.

Szemere a XVIII. századi nyelvészek nyomán körülbelül következőképpen mondja el a nyelv eredetéről vallott nézetét. Amíg az ember egyedül élt, nem volt szüksége beszédre. De hamar társult, feleséget vett, és ekkor már megmutatkozott annak szükségessége, hogy gondolatait, érzéseit másokkal közölje. Ez a gondolatközlés eleinte jelbeszéd volt (gesztikuláció), majd indulatának adott hangot (fájdalom, öröm, félelem stb.), s létrejöttek az indulat-szavak; aztán a természet hangjait utánozta (hangutánzó szavak); végül a szavakat változtatni kezdte, és ekkor a beszéd szabályokat kapott, kialakult a nyelvtani rendszer. A nyelv létrejöttének fokozatai tehát a következők: 1. belső léleknyelv (az egyedüllét idején); 2. testmozdulati nyelv (gesztikuláció); 3. belső indulatbeli hangos nyelv (indulatszók); 4. a természet hangjait utánzó nyelv (hangutánzó szók); 5. zengetlen, de látásbeli tárgyakat jegyző nyelv (vagyis az ember már megkülönböztette magában a tárgyakat, de még nem tudta őket megnevezni); 6. inflexióbeli nyelv (amikor a nyelv eszközöket és szabályokat kap a változtatások, viszonyítások kifejezésére).

A nyelv eredetével szorosan összefügg a másik probléma, a nyelvek csoportosítása. SCHLEGEL FRIGYES művében az európai nyelveket két csoportba osztja, úgymint inflexiós és affixumos (hajtogatásos és ragasztékos) nyelvekre. SCHLEGEL mindjárt megadja az egyes csoportok jellemzőit is: 1. Az inflexiós nyelvek a gyökérhangnak megváltoztatásával fejezik ki a viszonyítást, míg az affixumos nyelvek szónak szóhoz való ragasztásával. 2. Az inflexiós nyelvek gyökei csírák, melyekből organikusan fejlődnek a hajtások (inflexiók), fejlődésük szerves marad és határtalan; ezért ezek a nyelvek gazdagok és tartósak; ezzel szemben az affixumos nyelvekben nincs külön csíra és hajtás, hanem csak két szónak mechanikus egymás mellé rendelése, ez pedig nem ad sem gazdagságot, sem állandóságot. 3. Az inflexiós nyelvek grammatikája egyszerű, az affixumosoké mesterkélt. 4. Az inflexiós nyelvek gyökszavait egy finom elme válogatta ki, és alkotta meg nyelvtanát, míg az affixumos nyelvek mechanizmusa az ilyen nyelvalkotó szerepét teljesen kizárja.

Eddig SCHLEGEL. Mondanunk sem kell, hogy ez a sovíniszta szemlélet mindenáron az indogermán nyelvek magasabbrendűségét akarta bizonyítani, és ugyanakkor nem sok jövőt jósolt a magyar nyelvnek. Szemerét és kortársait nagyon bántotta a magyar nyelvnek ez a leértékelése. Szemere ezért is foglalkozik alaposabban az elmélettel, hogy megtalálja sebezhető pontjait. Azt ugyan elfogadja, hogy a magyar nyelv a viszonyítást a tőhöz csatolt ragokkal fejezi ki, tehát ragasztékos nyelv. Azt azonban tagadja, hogy ezért alacsonyabb rendű lenne, mint az inflexiós nyelvek. Hiszen ezek sem olyan tökéletesen

követik a hajtogatás szabályait. Figyeljük csak meg a latin *sum, esse, fui*, a német *ich bin, war, werde, sein* alakokat: semmivel sem szabályosabbak a magyar *vagyok, voltam, leszek* alakoknál. Továbbá elképzelhetetlennek tartja Szemere azt az állítást, hogy az inflexiók nyelvek gyökszavait, változtatásait egy kiváló elme találta ki, mert hisz akkor annak már az emberiség csecsemőkorában végtelen kultúrával kellett volna bírnia. De ha így lett volna is, honnan van az, hogy ez az állítólagos nagy szellem megalkotta a bonyolult declinációkat, coniugatiókat, és az egyszerű praepositiókra nem talált alkalmas inflexiókat, hogy azok is ugyanúgy a tő ramifikáltatása útján jöjjenek létre! De SCHLEGEL ellentmondása is keveredik: egyszerűen azt állítja, hogy e nagy szellem a relációkat jelentő szillabákat feltalálta, máskor meg azt mondja, hogy e szillabák a gyökérből fakadoztak ki, mint a csírából a csírázat. Ha tehát az előbbi állítás igaz, akkor az inflexiók nyelvek is a tőhöz kész végzeteket ragasztanak, tehát voltaképp azok is ragasztékos nyelvek, ha pedig a gyökérből fakadoznak ki, akkor a nyelv fejlődött és fejlődik, ez pedig kizárja egy nyelvalkotó szerepét.

A harmadik problémát az általános grammatika adta Szemerének. Ismeretes, hogy a XVIII. században Európában az általános nyelvtan (*grammatica universalis* vagy *generalis*) fogalma uralkodott. E szerint nincsenek nyelvtanok, hanem csak egy általános grammatika létezik, ez képezi alapját minden nyelv grammatikájának. Hogy mégis több nyelv létezik, és mindegyiknek van nyelvtana, ez nem dönti meg az általános nyelvtan létjogosultságát, mert ami az általános grammatika szabályaitól eltér, az csupán rendhagyóság, rëndellenesség, és ezekkel a jelenségekkel az általános nyelvtan nem is foglalkozik.

A későbbiekben látni fogjuk, hogy Szemere elég mereven ragaszkodott az általános nyelvtan szabályaihoz. De még itt is voltak olyan elvek, amelyekkel szembehelyezkedett. Csak néhányat mutatok be közülük.

Az általános nyelvtan egyik szabálya, hogy inflexióra inflexió (raghoz rag) nem járulhat. Szemere ezt a magyar nyelv egy-két példájával igyekszik cáfolni, és ezeket a példákat hozza fel: *köd-é-től, nap-ig-lan, az-on-ban, reg-gel-re*. Szemere persze itt tévedett, nem tudta, hogy az *-é* birtokjel, s ezért vehet fel ragokat; az *-ig + -lan* raghalmozás; ugyanígy az *azon* és *reggel* is már alapszónak számított, amikor újabb ragokat kapott. Szemere azt is felhossa, hogy a magyarban ragozott szók fokozhatók: *erré-bb, hátrá-bb, éjjel-ebb*, sőt N. *rá-bb (inkább rá)*. Szemere itt sem gondolt arra, hogy a felhozott szók már önálló határozószók, és ezért fokozhatók, azaz a középfok jele a szabályostól eltérően a rag után állhat.

Az univerzális grammatika szabálya az is, hogy az inflexiók (ragok) nem állhatnak szó elején. A magyar erre is ad ellenpéldát: *értem, rólam, nálam, nekem* stb. Sőt ilyenkor a rag (inflexió) adja az értelmet, s nem kapja. Szemere ebből érdekes következtetést von le. Az általános grammatika szerint a ragozható szó jelentő (tartalmas) szó: ezért a *rólam, nekem* stb. példája azt bizonyítja, hogy az értelemhordozó *-ról, -nek* stb. ragok valamikor önálló, tartalmas szók voltak. Ezt pedig nyelvünk története is igazolja. — Szemere itt valósággal dialektikusan fogja fel a nyelvtudományt, bizonyára VERSEGHY gondolatát vevén át: „az olyan grammatikus, a ki által a nyelv-egész a részek között igazgató kalauzúl nem választatik, valóságos philologusi nevezetre teljességgel érdemtelen.” Ezért Szemere fontosnak és elkerülhetetlennek tartja a nyelvemlékek tanulmányozását. Így tudjuk meg, hogy a *-szer, -ség, -nek, -től, -ben*

stb. toklálékjaink a régiségben mélyhangú szavakban sokszor előfordultak magashangú alakjukban (*számtalanszer, kazdagségű*), de magashangú szavakhoz sohasem járultak mélyhangú változatban: *öt-szor, -ság, -nak, -tól, -ban*. Ez igen megerősíti azt a következtetést, hogy ezek a végzetek soha nem is voltak mélyhangúak, hanem valamikor önálló hangzásúak, önálló szavak voltak.

Íme, Szemere szerint az általános grammatika ismerete ilyen tanulságokkal szolgál a magyar nyelvnek.

Szemere SCHLEGEL amaz észrevételét, mely szerint az affixumos nyelvek a gyökérszónak és ragasztékoknak mechanikus egymás mellé helyezése által mesterkéltté és homályossá váltak, arra használja fel, hogy a feleslegesen hosszú szavakat meg kell rövidíteni, azaz a gyökérszókat meg kell tisztítani ragasztékaiktól. Ez az alapja annak, hogy Szemere a szórövidítés gondolatának híve. Szerinte a szavak szerfeletti megnyúlása „affektálás” eredménye. Ez a jelenség a latin nyelv utolsó századaiban kezdődött, a nyugati nyelvekben folytatódott, s aztán a magyar is utánozta. Így alakultak ilyen szószőrnyetegeink: *irattattatik, kellemetességes, kegyességes, édességes, igazságosság, fogantatosságosság*. De még összetételekben is megnyilvánult ez az affektálás: *szempillantat, tölgyfa, hajadonleány, asszonyállat, könnyhullatás*, holott elég lenne: *pillantat* (ma: *pillantás* v. *pillanat*), *tölgy, hajadon, asszony, könny*. Már Enniusnál és Lucretiusnál találunk *famul* alakot *famulus* helyett; Lessing is jóváhagyja a *Drang, Blick, weilen, kosen* szókat a *Drangsal, Augenblick, verweilen, lieblosen* helyett. Ha tehát a latin meg német nyelv használja a szókurttitást, akkor a magyarban is jogos és helyes a gyökérszavaknak ragasztékesoportjaiktól való megtisztítása. Ezt a közbeszéd is igazolni látszik, mert hamarosan befogadta az ilyen szórövidítéseket: *remény(-ség), eskü(-vés), nyomor(-úság), táj(-ék), ború, derű (derűre-borúra)* stb.

4. Szemerének az Élet és Literatúrában megjelent egy cikke „Az -ik végzet igéinkben” címen. Az -ik rag különben sokat foglalkoztatja mind Szemerét, mind barátait. Részint RÉVAIRA, részint VERSEGHYRE hivatkozva sokat vitatkoznak rajta, s ezeket a „triászi beszélgetés”-eket legtöbbször „ikeskedés”-nek nevezték (vö. Horvát Istvánhoz írt levele, 1812. márc. 14.).

Szemere cikkének feladata az -ik végzet lényegének meghatározása. RÉVAI szerint az -ik névmás, azonos az *egyik, másik* végzetével. A cikk párbeszédes, Képlaki (Verseghy híve) és Vidényi (Révai híve) azon vitatkoznak, hogy az -ik inflexió-e vagy formativa (rag vagy képző)? A legtöbb ikes ige visszaható értelmű. Ha egy ige előfordul mindkét alakban (*hall ~ hallik*), akkor az iktelen a tárgyas cselekvő, az ikes a tárgyatlan visszaható: *hall valamit : a harangszó hallik*. Ebből kiindulva azt a szabályt akarták kikövetkeztetni, hogy az -ik végzet csak szenvedő (visszaható) alakú ige mellett lehet, a tárgyas igéket nem szabad ikezni. RÉVAI ismer cselekvő ikeseket is: *szökik, föbülműlik, általugrik engemet*. VERSEGHY viszont megengedi az *eszek valamit* formát. Eredményt persze így nem érnek el, belátják, hogy vannak ikes cselekvő igék is, tehát az -ik nem a passzivitás jele. Viszont szabály az, hogy inflexió után még egy inflexió nem állhat. Mivel pedig az -ik után nem tehetünk semmiféle végzetet (*ázik-hat, ázik-sz, ázik-ott* stb.), ebből következik, hogy az -ik nem formativa (képző), hanem inflexió (rag).

Szemere cikke végén úgy érzékelteti, hogy nem zárult le a vita meg egyezéssel, a kérdés tisztázásával, hanem azért hagyták abba a vitát, hogy „vastagságokra, sértegetésekre ne vetemedjenek”.

5. Szemere Pál egyik jeles költeménye: „Epistola Vida Lászlóhoz”, melyet 1810-ben írt a magyar színészet lelkes pártolójához. Ebben a költeményében a következő birtokos szókapcsolat fordul elő: *a hiú seregét*. PRÓNAY SÁNDOR bírálatában kifogásolta ezt a nyelvünk szellemének szokatlan egyes számú használatot, és *a hiúk seregét* tartotta helyesnek. Szemere előtt — bevallása szerint — csak e két változat volt lehetséges: *a hiúk seregöket* vagy *a hiú seregét*. Azért nem akarta azt írni, hogy *hiúk seregöket*, mert ez nem rímelve a megfelelő *szörnyetegét* szóval. A *hiúk seregét* alak meg szerinte ellenkezik az általános grammatika szabályaival. Szemerében most megindul a viaskodás, a filológus és a nyelv géniusza vitakoznak benne. A filológus azt mondja, hogy az általános grammatika törvénye azt kívánja, hogy a birtokos szókapcsolatban a birtokos és birtok személyei és számai egyezzenek. Mivel pedig a *serege* és *seregök* nem más, mint *sereg-ő*, *sereg-ök*, azaz a szó végén levő *ő*, *ök* személynévmások, azért a *serege* mint singularis előtt csak singularis, a *seregök* pluralis előtt pedig csak pluralis állhat: *hiú serege* és *hiúk seregök*, nem pedig *hiúk serege* és *hiú seregök*. Ez utóbbiak épp olyan rosszak, mint az *ő lakják*, *ők lakja*; *én kezünk*, *mi kezem* rosszak lennének. Ezek ellenére meghökken Szemerében a filológus, amikor legjobb költőinknél (Kisfaludy, Berzsenyi, Virág, Kazinczy) ez a szerkezet: *énekek énekök* így fordul elő: *énekek éneke*, vagyis éppen fordítva, mint ahogy azt az általános grammatika kívánná. — Ekkor azonban megszólal Szemerében a nyelv géniusza, és egy sereg analógiát hoz fel a nyelvhasználatból, amikor a nyelv az egyes és többes számot meg a személyeket a logika ellenére felcseréli. Ilyen esetek a következők: *emberek után* (nem *utokon*), az *ő lesők* (*ők lesők* h.), pedig az igénél így van: *ő lesi*, *ők lesik*; *magam tettem* (ige), de: *a magam tette* (főnév); *elmentem volna* (nem: *volnék*), *dúsértem legyen* (nem: *legyek*), *olvastam vala* (nem: *valék*), *holott írni fogok*; *sokat látott emberek* (nem: *láttak*), *ezer ember* (nem: *emberek*). A nyelv szelleme megelégszik singularisszal a páros testrészek használatában: *kezem*, *lábam*, *fülem*, *szemem*. Ilyen az *istenadták* szerkezet (nem *istenek adták*). Ha tehát kirekesztjük a *hiúk serege* alakot, akkor az általános grammatika szabályai alapján magyarul így kell majd helyesen beszélnünk: „Több hadi lángra gyúladtak lovagaink egynehányszor kergették valának a pogányokat”. Eddig a nyelv géniusza. És erre az érvelésre a filológus elnémul.

SZVORÉNYI azt állítja (Szem. Munk. II, 324), hogy Szemere védi az epistola eme kitételét: *hiú seregét* PRÓNAY ellenében. Az előző ismertetés alapján látjuk, hogy nem így van a dolog, hanem éppen fordítva. Szemere a kifogás alapján filológiaiag boncolgatja a kérdést, és noha filológusi érzéke tiltakozik a *hiúk seregét* ellen, ő is elnémul a nyelv géniuszának fejtegetései előtt, és elismeri, hogy a nyelv szelleme erősebb az általános grammatika minden szabályánál. Hogy Szemere milyen nehezen adta fel az általános grammatikába vetett hitét, azt abból is láthatjuk, hogy az „Új holmi” bírálatában (1810., tehát ugyanebben az évben) ilyen kifejezéseket használ: „egynéhány év alatt sok kötetre *gyültek* (e. h. *gyúlt*) *verseit* nem is ismeri verseknek” (Szem. Munk. II, 268), és: „Munkája rendetlen; *felhozottak* (*felhozott* h.) *principiumai hibásak*” (uo.). Ebből a két példából is láthatjuk, hogy az Európában akkor divó általános grammatika milyen bilincseket vert azokra, akik szabályait a magyar nyelvre akarták ráhúzni.

6. Magyar nyelvészeti művei közül még meg kell említenünk Szemere néhány bírálatát. Ezek közül az egyik „Az »Új holmi« kritikai megítéltetése”. Az akkor (1810.) még csak kezdő Szemere álnéven (Képlaki Vilhelm) jelentette

meg e röpiratát, s amint a címből is látjuk, CZINKE FERENC „Új holmi” című munkáját támadja benne. Tudjuk, hogy Czinke a híres Révai Miklós utóda lett a pesti egyetem magyar nyelvi és irodalmi tanszékén. Az „Új holmi” időszakos írásnak készült a neológusok ellen. Az első kötetben megjelent CZINKE egy satírája (Bodzafurulya) meg egy fejtegetése a verselésről. Szemere szinte megbotránkozva olvassa Czinke eme satíráját. A tartalma ellen való kifogásokat nem is érdemes felsorolni, inkább lássuk CZINKÉnek egy-két elvi állásfoglalását és Szemere bírálatát. CZINKE FERENC a rímes verselést ízlésrontónak tartja, és ezt az állítását egyszerűen tekintélyi alapon akarja eldönteni, mégpedig azzal, hogy rímes verseket a görög és római költők nem írtak. Szemere nagyon helyesen azt veti ellen, hogy nemcsak azt kell mértékadónak tekinteni, mit használtak a régiek. A verselemzésben sokkal fontosabb annak vizsgálata, van-e összefüggés a rímes és időmértékes versalak meg a nyelvek dinamikus és zenei hangsúlya között; hasznosabb lenne megvizsgálni, hová tartozik nyelvünk hangsúly tekintetében; milyenek a rímei: tiszták vagy nem tiszták (asszonások), van-e értelme egyik vagy másik versmódot művelni és fejleszteni nyelvünkben. — Nem helytálló CZINKE amaz érve sem, hogy a rímes vers azért is rossz, mert a rím nyúg a költő számára, akadályozza szabad röptében. Hiszen ha ez így van, akkor az időmértékes versforma is bilincs. A valóság ezzel szemben az, hogy akármilyen versforma lényeges kelléke a versnek, mert ez is megkülönbözteti a prózától. — Nem igaz CZINKÉnek az az állítása sem, hogy elég a szavunk, újakra nincs szükség. Szemere szerint a nyelv olyan fa, mely időnként elhullatja elszáradt leveleit, de frissekkel pótolja őket. Okos nyelvűvelésre mindig szükség van. Persze nem ilyen szókat kell meghonosítani, mint *tabirász* (Barczafalvitól), *zengetyűzés* (Percsényitől), *nimlány* (Wándzától), *dámadeszka* (Folnesicstől). De népünk jeles költőinek, íróinak helyes újításait aggodalom nélkül befogadhatjuk. Így például a francia *irritation* és *charme* szavakat a német egyaránt *Reitz*-nak mondja, mi viszont az *inger* és *kecs* szókkal különböztetjük meg őket, amióta Dayka a *kecsegtet* igéből elvonta a *kecs* főnevet, sőt ebből a *kecses* melléknevet alkotta. Ez az igaz útja a nyelv szépítésének és gazdagításának.

Szemere helyesen érvelt CZINKE ellen. De nem is kellett volna igen erőlködni, mert Czinke Ferenc olyan vaskalapos ortológus volt, hogy még tanítványaiból is neológusokat nevelt. Szemere cikkének hatása oly nagy volt, hogy az egyetemi hallgatók otthagyták Czinke előadásait, és Horváth Istvánt kérték fel magánelőadások tartására.

7. Szemerének van egy „Gáncsolt szók” című bírálata, melyet SIPOS JÓZSEF szentesi prédikátor „Ó és ujj magyar” című röpiratának (Pest, 1816.) megcáfolására írt. SIPOS műve két fő részből áll. Az első részben arról beszél SIPOS, hogy a nyelv bővítése és pallérozása szükséges, de az újítás legyen a nyelv szellemével megegyező (14). Azért a már meghonosodott idegen szavak helyett, mint *matéria*, *nótárius*, *formál*, ne akarjunk újakat alkotni. Még nagyobb hiba a régi jó magyar szavakat újakkal kiszorítani, mint *szorgalom*, *diadal*, *jóslat*, *kivedleszt*, *gyönyör*, *művész* a *szorgalmatosság*, *diadalom*, *jó jel*, *kivetkeztet*, *gyönyörűség*, *műves* (v. *míves*) helyett. Helyteleníti az idegen szavak szertelen használatát, mint *vignett*, *originál*, *szváda*, *sublimál*, *santuarum*, *aesthesis*. Az újítók következetlenek is, mert a *typographus*-t mellőzik, a *typographiá*-t használják. SIPOS elítéli az ilyen erőszakos szóalkotásokat, mint *hátasítmány*, *zongora*, *foglás*, *tanoda*, *ima* stb. Az újítók nyelve hemzseg a *kötlevél*-féle németes összetételektől, de akkor éppen olyan jónak kellene lennie a *hálószoba*, *szántföld*

alakoknak is. Ha már a költő célja érdekében használ ilyen archaizmusokat, mint *hős, hölgy, apród, dandár*, ez a tudományos szakírótnem jogosítja fel az ilyen szók használatára: *gömb, kör, lap, szög*. A második részben SIPOS elítéli némely író igyekezetét, hogy német mintára a nyelvtani nemet használja: *őné (sie), amazné (dieselbe), vetélkedőné, szűzné*. A tudományos szakmunka fordítója jobban kötve van a tartalomhoz, mint a szépíró, de azért az idegen-szerűségeket kerülnie kell. Például: *A könyvet 20 forinttal kéntelenítettünk fizetni a Wir sind genöthigt das Buch mit 20 Gulden bezahlen* szolgál fordítása.

Szemere csupán az első szakasz ama részeit cáfolja, melyekben SIPOS a megrövidített és az idegen szavakról beszél. A kifogásolt szók némelyike elég régi: a *szorgalom* megvan már WAGNER 1775-i Phraseológiájában, és kelle-mesebb hangzású a hosszú *szorgalmatosság*-nál. MA. szótárában van *jósol* ige, ennek a szabályos származéka a *jóslat*, meg ez más is, mint a *jó jel*. A *művész* nem ugyanaz, mint a *műves (műves)*, az előbbi *Künstler*, az utóbbi *Handwerker*. Az idegen szavak közül véli Szemere azokat, amelyek szakkifejezések, és nincs helyettük magyar megfelelő; mint *vignett, originál*; a tulajdonnevek között: *Zeus, Sváda*. A *typographus* magyarja *könyvnyomató*, de ez egyúttal a helyet is jelenti: *typographia*. Ha hozzátesszük a *műhely* szót, kellemetlenül hosszú szavunk lenne, ezért jobb itt a *typographia*.

Szemere nem válaszol SIPOS többi kifogására, valószínűleg azért, mert belátja, hogy azokban SIPOSnak van igaza. Ha elolvassuk SIPOS munkáját, csakugyan azt állapíthatjuk meg, hogy könyvében semmi sértő vagy gúny nincs az okos nyelvművelők, nyelvújítók ellen, annál inkább kikel a szertelen túlzók ellen, mint *Barczafalvi, Wándza, Folnesics, Pethé*. Munkáját a magyar nyelv szeretete és a torzításoktól való félelme sugalmazta. Talán csak ott szűk látókörű, amikor a szakkönyvírókat bírálja. Például mit kezdetett *Dugonics*, ha nem volt meg előtte a *kör, sugár, átmérő, szög, lap, gömb* stb., amelyeken ma már nemcsak nem akadunk fönn, hanem még nem is nélkülözhetjük őket. Vagy talán helyesebbek lettek volna a SIPOS által ajánlott *középpennhasító (átmérő), középighasító (sugár), szegletre-hasító (átló)* elnevezések?

Szemere nem foglalkozott szószármaztatással. Azért meghökkenítő egy néhány soros cikkcskéje az új Muzáronban, mely a *tökély* szó eredetét adja. Szerinte a *tökély* szó (ad analogiam *személy, lapály*) a *tök* főnévből származik, de Szemere nem magyarázza, csak megállapítja. Ugyanott a *tökély* szó mellé teszi a *tökélet* és *tökéletesség* szavakat, és a *tökély*-t az utóbbiak mellett nem tartja feleslegesnek, mert legalább három ideát (fogalmat) fejezhetünk ki velük. Lehetetlen, hogy Szemere legalább ne sejtette volna, hogy a három szó eredetre nézve is összefügg, akkor pedig tudnia kellett, hogy a *tökély* nem lehet a *tök* szó *-ély* képzős származéka. Nem tudom, biggyem-e, hogy Szemere ezt a szófejtését komolyan vette, és nem gúnynak szánta-e a korabeli vakmerő és tudománytalan szófejtetések nevetségessé tételére.

9. Szemere korában még általában lenézték a népnyelvet, de ő már a nyelvművelés fontos forrásának tartotta. Ezt több megfigyelésből láthatjuk. Először is gyűjtötte a tájszavakat. Így egész csomó tájszót találunk Horvát Istvánhoz írt (1812. márc. 14.) levelének végén. A tájszókat megyék szerint csoportosítva adja: *gagyos* 'ittas', *mamlasz*, *golyhó* 'bohó', *varangy* 'nagy seb vara', *mokány* 'makacs', *göngyöl* 'egy tekercs szösz', *tereferél* 'tréfálva beszélget', *pőcsik* 'lólégy' *Borsodból*; *targonca* (szekérenem), *handrikál* 'svábul beszél', *povedál* 'tótul beszél', *lezsák* 'heverő', *szütyő* 'kis zsák', *bakacsin* 'gyásznak

való vászon', *hőrről* 'dőzésről' S z a b o l e s b ó l; *gacsos* 'csámpás' B i h a r b ó l; *pityke* 'apró', *monyók* 'tojásnyi gomb', *suttyó* 'pórfickó' k i s k u n s á g i tájszók; *pata* 'marhaköröm', *patázní* 'patásdit játszani' (Pápán Szemere is játszotta) V e s z p r é m megyéből. Azt nem tudjuk, mikor és milyen célból gyűjtötte őket Szemere. Talán egy tájszótár gondolata lebegett előtte, vagy esetleg nyelvújítási szótára számára gyűjtötte őket. — Még akaratlanul is használt tájszavakat (erről vö. SIMONYI KÁLMÁN: Nyr. XXXVII, 138). Figyelemmel kísérte a nép beszédét is, és szívesen hivatkozik rá, ha célja úgy kívánja. Így észreveszi, hogy a Bodrog táji népnyelv használja a *mondik* 'mondják' alakot. Csúfolták is emiatt cselédjüket, pedig — úgymond — ők a *mondik* és *mondják* által a *dicunt* és *dicant* közt tudnak különbséget tenni, amit a köz- és irodalmi nyelv egyformán *mondják*-nak ejt. A népnyelvre hivatkozik Szemere akkor is, amikor a határozóragok fokozását említi, és példának a népnyelvi *rább* (*inkább rá*) alakot idézi. Az *ünnep* utótagjának hangrendi illeszkedésére a népnyelvi *nepest* 'napest' analógiát hozza fel.

10. A magyar nyelvújítás legszenvedélyesebb harcai a XIX. század második évtizedében zajlanak. Ezt megelőzően is voltak kisebb csatározások az írók és költők közt, és ezekből a kisebb összecsapásokból itt kettőt emelünk ki: a p r o z ó d i a i h a r c o t és a j o t t i s t a - i p s z i l o n i s t a h á b o r ú t. Az előbbi a magyar verstant érintette, az utóbbi pedig a helyesírásban dívó egyéni módszereket valló írók közt folyt. Szemere nem lett volna a nyelvújítás kiemelkedő egyénisége, ha ezekben a harcokban nem hallatta volna hangját.

Leveleiből tudjuk, hogy már 1813 előtt írt egy értekezést a *h* betűről, s ezt a Kulcsárnál tartott egyik irodalmi esten fel is olvasta. Az értekezésnek nem ismerjük a szövegét, de valószínűleg azonos lehet azzal a fejezettel, melyet az 1820-ban a Marczibányi-féle pályadíjra beküldött nagyobb terjedelmű (224 lap) műve végén találunk, talán kissé átdolgozva és kibővítve. Szemere ebben a fejtegetésében a *h* betű képzésével és a versben pozíció-alkotó szerepével foglalkozik. Említi, hogy nálunk az időmértékes verselést a péceli Ráday kezdte el, majd az ő követői lettek Rajnis, Baróti Szabó, Révai, Kazinczy és mások. Időmértéket használó költőinknek a verseiben a *h* betű nem minden esetben képez pozíciót, de jól tudjuk, hogy ők idegen minták után indultak a verselésben. Nézzük a mintáikat! A rómaiak a versben nem ejtették a *h*-t, de a prózájukban szerepelt, mert Quintilianus munkájában hibának minősíti mind az elhagyását, mind pedig az erősen hehezett, *ch*-s ejtését. A francia nem ejti a *h*-t, mégis kétféle *h* betűt különböztet meg: néma és hehezetes *h*-t, és e szerint más és más a pozíciójuk is. A németben a *h* csak accentusi (= szótagnyújtó) jel. Milyen lehetett őseink *h*-ja? Ha a latinból átvett szavainkat figyeljük, akkor a *hostia* ~ *ostya* példája azt mutatja, hogy az átvétel idején a *h* a latinban sem hangozhatott. Érdekes Szemere megfigyelése, hogy M o l n á r A l b e r t a *h*-val kezdődő magyar szavak előtt a határozott névelő *az* alakját használja, míg idegen szavak esetén ugyanakkor csak az *a* alakot: „mint az harmat a Hermon hegyre”. És ebben következetes. Tehát a kétféle *h*-nak a kiejtésben különböznie kellett egymástól. A magyar köznyelv kiejti a *h*-t, még a selypek is *ah*-ra és *hahotá*-ra fakadnak. Amíg azonban az *eh*hez, *ah*hoz esetben kettőztetjük a *h*-t, addig szó végén a magyarban nem hangzik: *cseh*, *juh*. A névelő a mássalhangzón kezdődő szók előtt „pattanást okoz” (a szókezdő hangzót kettőzi), de a *h* kezdetű szavaknál ez nem következik be: *a' mint* (= *ammint*), de: *a hol*, *a honnan* (= *ahol*, *ahonnan*). Ezért jó adonisi

sor ez: *Ég a homályban*. Ugyancsak érdekes tulajdonsága a *h*-nak, hogy szóvégi helyzetben nem asszimilálódik a *v* kezdetű toldalékokkal: *düh-vel, juh-vá* (*düh-hel, juh-há* helyett). Ennek az az oka, hogy a szóvégi *h* nem hangzik, tehát nincs minek asszimilálnia.

Ezekkel a felhozott példákkal Szemere azt próbálja igazolni, hogy a magyar *h* hang nem teljes mássalhangzó értékű hang, de azért azt sem szabad állítani, hogy nem mássalhangzó.

1812-ben a nyelvünkben uralkodó helyesírási zűrzavar megszüntetésére Teleki László pályatételt tűzött ki ilyen címen: „Miképpen lehetne a magyar helyesírást az egymással ellenkező szokások és önkényes vélemények helyett philosophiai principiumokra építeni?” A pályadíjért Szemere is pályázott „A jottographus és ypsilonista” című párbeszédés munkájával. (A mű kézirata a Nemzeti Múzeum kézirattárában található 31. Quart. Hung. jelzet alatt.) Amint tudjuk, Révai a szóelemző írást hirdette (*botja*), Verseghy ellenben a kiejtés elvét vallotta (*bottya*). A nyelvújítás mozgalmának talán ez a helyesírási kérdés okozta az egyik legelkeseredettebb harcát, melyben a két fő ellenfélen kívül csaknem minden a korbéli magyar író részt vett, azaz részt kellett vennie, mert vagy az egyik, vagy a másik párt írásmódja mellett állást kellett foglalnia. Így volt Szemere is, csakhogy határozott állásfoglalás helyett álnevű személyeket beszéltet cikkében, de így is kiérezhető művéből, hogy tulajdonképpen az etimologikus írásmód híve, azaz jottográfus. Cikke elején szembeállítja a két ellentétes tábor helyesírási jelszavát. Az ipszilonista elve: „Úgy írjunk, a'mint szépen beszéllünk”. A jottográfus ennél többet vall: „Úgy írjunk, a'mint szépen és értelmesen beszéllünk”. Tehát szerinte nem elég csak a beszélt nyelvet venni figyelembe, hanem szükséges ismerni nyelvünk múltját is. Innen van az, hogy ma már nem azt mondjuk: *iszja, szélvel*. De ez még nem jelenti az ellenkező véleletet, hogy mindent a mai kiejtés szerint írjunk, mert akkor így kellene írunk: *acc, imáccság, vecc, eszt, attam, remént*. Ha tehát a kiejtés nem lehet egyedüli alapja helyesírásunknak, olyan elvet kell keresnünk, mely mind a helyes kiejtéssel, mind a nyelv történetével összhangban van. Ezért helyes ez az írásmód: *ad-ja, tol-ja, von-ja, lát-ja*. Ezeket az alakokat ugyan nem így ejtjük, hanem: *aggya, tolyya, vonnya, láttya*, de annyiban mégis ésszerűbbek, hogy a szó fő- és segédalkatrészeit megmutatják. Az ipszilonisták azon állítása nem igaz, hogy a *j* lágyulást idéz elő, tehát a tövéghangzó itt változatlan, csupán a toldalék változott. De ha már elfogadjuk a „puhulat”-ot (*vonnya*), akkor legyünk következetesek, és ismerjük el a keményületet is (*acc, anna, attuk, reménség*). Szemere még egy bizonyítékkal hozakodik elő. Azt mondja, hogy a magyar nyelv az általános grammatika meghatározása alapján ragasztékos nyelv, s ez azt jelenti, hogy a szók ragozott alakjait nem a *tő* ramifikáltatása által alkotják, mint az inflexiós nyelvek, hanem fő- és segédgyökök összeragasztásával. Márpedig ha azt írjuk: *aggya, bottya, vonnya*, ezzel elismerjük, hogy a *tő*hang változott meg, tehát a magyar nyelv is inflexiós nyelv lenne. Ha azonban ragasztékos nyelvnek tartjuk, akkor a fő- és mellékgyökeret az írásban is meg kell különböztetni, vagyis csak ez a helyes írásmód: *ad-ja, bot-ja, von-ja, tol-ja; ad-sz, ad-na, ad-tuk; kemény-ség, remény-t*.

II. Szemerének van egy nagyszerű alkotása, mely a maga korában is nagy hatású lehetett volna, ha megjelenik, és ez nyelvújítási szó tára. Szemere csaknem működése kezdetétől, tehát körülbelül 1810-től kezdve gyűj-

tögette az új magyar szavakat és kifejezéseket, amelyekről úgy tudta, hogy előfordulásukkor újak voltak a nyelvben. Ma talán azt mondanánk, hogy az első előfordulásokat kereste. Ez a gyűjtése kiterjedt a korában ismert legrégibb nyelvemlékekre, és attól kezdve minden magyar író, költő művéből voltak adatai. Ezzel az volt a célja, hogy bebizonyítsa, hogy amióta magyar ember ír, azóta van nyelvújítás, mert minden író ember ad valami újat a nyelvhez. Szemere hosszú éveken át gyűjtögette anyagát. Az 1816. év elején már 1074 szócikke van készen 22 íven. (Lev. Kazinczynak 1816. jan. 30.) 1853-ban, az öregség és betegség terhétől megtörve, Szemere már lemondott arról, hogy valaha kiadhatja szótárát, és a nála levő két kötetet Szvorényinak ajándékozta, azzal az utasítással, hogy a harmadikat kérje vissza Makáry György egri tanártól, akinek kölcsönadta. Makáry nemsokára meghalt, és — sajnos — hagyatékai közt nem találta Szvorényi a III. kötetet. Ez máig is ismeretlen. A másik két kötet Zircen van a volt ciszterci apátságí könyvtárban, és ezért nehéz hozzáférni.

Szemerének ezt a szótárát sokan használták. Tudjuk, hogy például Kazinczy, Kölcsény, Helmezy, Döbrentei, Schedel-Toldy, Kovács Mihály (a nyelvészkedő chemikus) is ebből merítettek anyagot, ha nyelvészeti témájukhoz kellett. Szemere pedig mindig a legnagyobb készséggel bocsátotta rendelkezésükre.

Szemere Pál a nyelvújítás egyik legszerencsésebb szóalkotója. Ma is használt szóalkotásainak száma körülbelül 50-re tehető, de ennél talán kétszer többet alkotott, csak hogy ezek már kivesztek, vagy nem is kerültek használatba. Jól sikerült szóalkotásai közül csak néhányat említek: *ábránd, ellenőr, gyermekteg, irodalom, modor, rajong, regény, szilárd, színész, titkár, ünnepély, viszontlátás*. Mind olyan szavak, melyeket ma már nem nélkülözhetünk. — Alkotott szavakat elvonással (*ábránd, érdek*), szabályos képzőkkel (*engedély, irodalom, nélkülöz*), vélt képzőkkel (*modor, regény, ünnepély*), vegyítéssel (*ellenőr, szilárd*), összetétellel (*lóverseny, viszontlátás*); felújított szavakat a régi nyelvből (*hős, kegyed*), tájsz kat tett köznyelvivé (*golyhó, hulla*). Ezek a kiváló szóalkotások legmaradandóbbak műveiből. Ha verseit már senki sem fogja olvasni, az *irodalom, regény, színész, titkár, viszontlátás* szavait még bizonyára évszázadokon át fogják használni ott, ahol magyarul beszélnek vagy írnak. (Erről vö. Nyr. LXXXV, 253—63.)

Szemere eddig említett dolgozatai közül egyik sem foglalkozott csak nyelv műveléssel, noha Szemere egész működése inkább nyelv művelés, mint nyelvészet. Pedig volt egy határozottan nyelv művelésről írt dolgozata is, mely azonban nem maradt meg, vagy valahol még ezidáig lappang. Hogy volt ilyen tárgyú munkája, azt Kölcsényhez írt egyik leveléből tudjuk: „kérem a »Nyelv művelésemet«, s várom postán Pestre.” (Pest, 1825. okt. 20.). Hogy mit tartalmazott a mű, csak sejtjük: valószínű, hogy Szemere a nyelv művelésről vallott nézeteit foglalta össze benne, és ezért kár, hogy nem őrződött meg számunkra. Annál is inkább érdekes lehetett, mert 1825-ben íródott, amikor a nyelv újítási harc elcsitulása után megállapodott véleményét, esetleg kortársai nézetét is tartalmazhatta.

Egy-két szót szóljunk munkamódszeréről. Szemere legalább 100 szót alkotott, és mégis feltűnő az, hogy saját műveiben a maga szóalkotásai vagy nincsenek meg, vagy csak nagyon későn használja őket. Talán szerénysége az oka? Az is. De még inkább egyénisége. Jóval több verset, cikket is írt, mint amennyit megjelentetett. Saját maga volt legszigorúbb bírálója, és sohasem

volt alkotásaival megelégedve. Nem merte őket addig kiadni, amíg másokkal jóvá nem hagyatta, szóalkotásait mások ki nem próbálták. Ezért is oly nehéz sokszor megállapítani némely szónál Szemere szerzőségét, mert szóalkotásait mások előbb használják, mint ő maga.

12. Még sokat lehetne és kellene mondani Szemere Pál nyelvészeti működéséről, de e megemlékezéshez talán méltóbb, ha most még rámutatunk néhány emberi jellemvonására.

Szemerét kortársai is a leghívebb barátoknak tartották. Akinek egyszer megnyitotta szívét, ahhoz halála napjáig hű maradt. Annak a kornak két finom lelkű nagysága, Kazinczy és Kölcsey jó barátságban élt és egymás mellett küzdött a nyelvújítás sikeréért, életük végén mégis akadt köztük olyan ok (a Homéros-fordítás plágium-ügye), amiért meghasonlottak egymással. De nem így Szemere. Nemesak mint bíró szerepelt köztük, amire Kölcsey kérte fel, hanem ki is békítette őket. Ez a békeszerető természete írásaiban is megnyilatkozik. Ha fel is szólal az igazság mellett, azt mindig úgy mondja el, hogy az ellenfél sem sértődik meg (l. Észrevételek Árkádiáról). Az ilyen békés szellem csak egy esetben hátrányos, akkor, ha az igazság megvédése harcos kiállást kíván. Ezért van az, hogy bármennyire bántotta is Szemerét a magyar nyelvnek idegen (főleg német) részről való lebecsülése, arra nem volt alkalmas, hogy nyíltan, nemzetközi fórum előtt is vitába szálljon az ócsárlókkal.

Szemerének igen szép vonása volt állandó segítőkészsége. Nem anyagilag támogatott másokat, mert abból neki is kevés jutott, de jótanáccsal, buzdítással, könyvekkel, kéziratokkal mindig segítette barátait. Fiatalkorának nagy törekvése az volt, hogy egy szépirodalmi lapot indítson. Már kétszer is összegyűjtötte hozzá az anyagot, és mind a kétszer odaajándékozta barátainak, akik hasonló lapot anyagihiány miatt nem tudtak megindítani. Az egyik R a g á l y i T a m á s volt, aki 1806-ban Segítő néven indít folyóiratot, a másik D ö b r e n t e i G á b o r, aki 1814-ben megindítja az Erdélyi Múzeumot. Szemere buzdító készségét sok barátja érezte: Fáy András, Helmezy, Döbren-tei, Kisfaludy Károly, Toldy (Schedel); még Kazinczy is Szemere többszöri sürgetésére írja meg a „Pályám emlékezeté”-t. De talán legtöbbet Kölcsey köszönhetett neki e téren, mert ha nincs Szemere, a tépelődő lelkű Kölcseynek sok szép művével szegényebb lenne ma irodalmunk.

Hogy választ kapjunk arra a kérdésre, érdemes volt-e Szemere Pálról megemlékezni, befejezésül ide iktatom egyik eszméjét: „Annnyt érünk, amennyit önmagunkból adni tudunk a közösségnek.”

P. BALÁZS JÁNOS

Részletek a határozós összetételek fejezetéből*

Az -ó, -ő képzős melléknévi igenévi utótagú alakulatok

A határozós összetételeknek tölem nyújtott rendszerezésében:

2. faj. — Az utótag igenév.

A) alfaj. — Az utótag -ó, -ő képzős melléknévi igenév.

1. Már a tihanyi alapítólevél tartalmaz olyan adatot, amelyben határozós bővítményű igenév szerepel: a *feher u aru rea men eh hodu utu rea*

* L. MNy. LVII, 266—73.

szórványnak — ritkított dőlten jelölt — első három eleme az. Ez a *hodu utu*-val együtt, amelynek jelzőjeül szolgál, ha talán nem minősíthető szorosabb értelemben vett tulajdonnévnek, funkciójára nézve közeledik feléje, mivel hatásában az azonosítás mozzanata lép előtérbe a képzetkeltésé mellett. Sőt éppen ezért iktatódik bele mint magyar szórvány az oklevél latin szövegébe. Érvényes rá, amit az oklevélre vonatkozó „1055—1955.” című jubiláris cikkemben írtam (MNY. LI, 6). „A szórványok [az 1055-i oklevél szórványai] félreérthetetlenül egy rendszernek, elvi szempontnak a megnyilvánulásaként kerülnek be a narratio szövegébe: a határkijelölés mozzanatainak szabatos feltüntetését célozzák azzal, hogy a közönségesen használatban levő település- és határrészneveket híven közlik, de többször a bizonyára tulajdonnévvé még nem is rögződött határrész- vagy határpont-jellegzőket is a hazai nyelven fejezik ki.” — Hasonló természetű szórványok későbbi okleveleinkből is idézhetők. Ilyenek: 1337: „viam *Bethlembemenuel: ha* vocatam” (Oklsz.) | 1338: „*Semita Zenthivanra menu golugwth* vocata” (ZalaOkl. I, 339) | 1401: „*Inter duas vias quarum vna Chabaramenewth et alia Iwanfelderemenewth* appellaretur” (Oklsz.) | 1415: „*riuulum Zyktoramenewpathak* vocatum” (ZichyOkm. VI, 352). Hogy e szórványok feljegyzői a kifejezések elemei között valamiféle — nem éppen laza — összetartozást érezhettek, az is mutatja, hogy az 1338-i adatbelit kivéve teljesen egybe vannak írva. — Az előzőkkel rokon indítékú alakulatok a következők: 1412: „*únunum [jugerum] in Chychykfelde cum fine Alfaturameneben*” (Oklsz.) Hunyad megye? | 1512: „*In loco Rakosra menebe*” (Oklsz.) | 1528: „*In Wayothkewre menew. . . In Palothara menew*” (Oklsz.) | 1299: „*ad villam Eleueyarew* vocatam” (ZichyOkm. I, 95 után Oklsz.); 1390: *Eleueyaro*; 1443: *Eleue Jaro* Valkó m. (CSÁNKI II, 307) 'Túljáró, Átjáró'. A tulajdonnéviséghez ezekben az esetekben már nem fér kétség. A határozóból és igenévből álló kapcsolat bennük nem jelzőként előz meg egy főnevet, hanem az igenévi tag tapadás révén főnevesült.

1355: „*Petrus dictus Dumbunylew fur puplicus*” (Oklsz.) | 1364: „*Gaal dietum Eyeltudo*”: egy kóbor tolvaj neve Bodrog megyében (ZichyOkm. III, 245). A két körözött tolvaj személyazonosításában felmerülő ragadványjelző tulajdonnév és összetétel: „hivatásuk” üzésének egy jellemző mozzanatára utal az állandósultságában egységgé forrt nyelvi kapcsolat. A két tolvaj ragadványnevével összefüggésben, de általában is megjegyezhetjük, hogy azok a szókapcsolatok, amelyeket tulajdonnévül alkalmaznak, ebből kifolyólag egyszersmind összetétellé is válnak. — Magától értetődik, az ilyen összetételek mint összetételek a nyelvközösség egészét tekintve nagyrészt, sőt talán legnagyobb részét korántsem általános használatú kifejezések, csak csoportnyelvi vagy körzeti alakulatok. Természetesen számolni kell az összetétel jellegnek bizonyos — úgy mondhatjuk — relativitásával: szókapcsolatok némely beszélőknek, illetőleg beszélőcsoportoknak lélektani vagy tárgyi indítékok következményeként összetételek, másoknak kellő indítékok hiányában nem azok.

2. A JókK.-ben feltűnő *mindenható minden* eleme *-n* ragos határozó tulajdonképpen, s így a kifejezés eredetileg ezt is jelenthette: 'mindenen átmenő, áthatoló; akinek módja van mindenen átmenni, áthatolni', vagyis a *hat* még az eredetibb 'megy' értelemben szerepelt benne, nem pedig a később kifejtett 'posse' vagy 'possidere' értelemben (vö. PAIS, A *hat* ige és a *-hat, -het* képző: MNY. XLI, 20—1). — KÁROLY SÁNDOR „A *minden -n-je*” című cikkében (MNY. LVII, 161) ezt a magyarázatot nem fogadja el, és a *mindenható-t* tárgyas összetételnek fogja fel.

A SchlSzj. 1470: „molosus: *nioman iaro*” és BesztSzj. 790: „Molosus: *nemen yaro*” a. m. *nyomon-járó* egy kutya-fajtának a nevét tartotta fenn; a magyar kifejezés jelentés tekintetében a szláv *slědnik* 'nyomozó' (szláv *stěd* 'nyom') > *szelindek* szóval vethető össze (SZAMOTA, a SchlSzj. kiad. bev. 7; KŰEZZSA, SzJsz. I/1, 497).

A JordK. és MURM., továbbá a BesztSzj. és GyöngySz. adataiból valami bagolyfajra vonatkozó *málof a jn* vagy *máldn fekü[ő]* megjelölés következtethető ki, amelynek 'málon: mellen vagy málján: mellén fekvő' lehetett az értelme (vö. Nyr. XXXIV, 335, XXXV, 129, 229). Ebben is határozós igenévi szerkezet vált állatnévvé.

CAL. 442, 953, továbbá MA. 1604., 1611. *kötelen járó* kifejezése jelentkezik a 'kötéltáncos' mesterségnek.

Helt., CAL., MA. stb.: *ajtón álló* és 1544. stb. (Oklsz.), CAL., MA. stb.: *kapun álló* 'ostiarus, ianitor, custos ianuae vel portae, atriensis'.¹ — Egyébként az iméntiekkel egykorúan, esetleg őket megelőzően ugyanolyan jelentéssel használatban voltak a tárgyias összetételű *ajtótartó* és *kaputartó* alakulatok (Oklsz., NySz.). CAL. 111: *ajtó őrző* is van. A foglalkozásnak jelenlegi kifejezője, a *kapu*-s képzős *kapus* származéka 1436, 1446, 1509: *Kapus* személynévi adatokban jelenik meg (Oklsz.). Településelnevezésben jóval korábbról kimutatható: 1244/1364: „primo *Kapud*, villa pore[!]ariorum nostrorum Castris Posoniensis.” | 1313/1364: „villas *Kapud* portariorum Castris sui Posoniensis, villam Igrech ioculatorum eiusdem Castris” (PAIS, Árpád- és Anjou-kori mulatatóink: MNyTK. 81. sz. 9–10).

PESTI: olv. *örénálló* a. m. *örönálló* is felbukkan a kódexekbeli *őr álló* vagy CzF.: *őrdálló* és *örtálló* (CAL.: *strázsa álló*) tárgyias összetételű alakulatokon kívül.

CAL. 1120: „viator: *Vton iaro*” | MA. 1604.: „Viator: *Vtonjaro, Vtas*”; azonkívül uo.: „Iter: *Vtonjárás*” és „Itineror: *Vtonjáróc*.” | PP.: „Viator: *Útonjáró, Útazó*.” | MA. 1604., PP. 1708.: „*Vtonjaro*: Viator.”; továbbá uo.: „*Vtonjárás*: Iter.” *Vtonjárásra való*: Viatorius, a.” és „*Vtonjaro*: Itineror.” Megjegyezni való, hogy BesztSzj. 327: „viator: *wt yaro*” van, s ez inkább tárgyias, mint határozós szerkezetként fogható fel. Az *utas* melléknévi származék ilyen értelemben csak később jelenik meg. Az Oklsz. *utas* címszava alatt közölt adatok nem tartoznak ide. Fentebb MA. 1604. a latin „viator” egyik megfelelőjeként láttunk *Vtas*-t, és megtalálható a TSHAHOLCI—BIHARI-féle, 1647-ben megjelent Index Vocabulorumban (vö. MNy. IV, 16). Az előbb idézett PP.-adatban *Útazó* a „viator” egyik magyarja, s bizonyára onnan kerül át a WAGNER-féle Phraszológiába is (másképp NyÚSz. és SzófSz.). — Az „*úton-álló*, *rabló*” csak Matkótól kezdve, 1668-ból idézhető (NySz.). CAL.: „grassator: Toluay, *vt állo* lator, fozto, vtoniáróra rohano” és még két — úgy látszik — erdélyi adat Kászoni Jánostól: 1647. és Rozsnyai Dávidtól (NySz.). PP.: „Insidiator viae: *Útat-álló tolvaj*.” jelenik meg. SzD., MVir. megint így ismeri: *út álló tolvajok*.² (Vö. SzófSz.) — Különben lehetséges, hogy az *úton-álló* az *út-álló* meg az *úton-járó* keveredésével támadt.

¹ Rokonértelmű MA.: „Atriarus: *Pitvarban állo*.”

² 1364: „Michaelem dictum Kopóch filium *vtalou* . . . in hetes commorantem” (ZichyOkm. III, 247): a Bodrog megyei „malefactor” apjának nevében „—N.” jelzésű szerző (MNy. X, 335) szerint az *út-álló* kifejezés volna. Lehetetlennek nem lehetetlen, bár a magánhangzó közeli helyzetben az egy *l* szokatlan. — A XIV. század közepi férfinévvel összevethető egy XIII. századi nőnév: VárReg. 134.: „domina *Vtalou*”.

CAL. 148: „caelicola: Mennyéi [!], *egbe lako*”. MA. 1604., 1611.: „Coelicola: Menyéi, *Egbe fē jlako*.” és MA. 1611.: „Caelicola: Menyben lako.” De PP., PPB.: „Caelicola: Mennyéi szent.” — CAL. 1058: „terricola: *Földi lakos*”. De: MA. 1604., PP., PPB.: „Terricola: *Földön lako*.” és „*Föld nlako*: Terricola. (ein Einwohner der Erden.)” — Székelységi adat a következő: 1545 kör.: „qui universos colonos septem sedium Seculicalium [!] communerare debeant, exceptis primipulis ab avo eorum relictis, aut qui ab antiquo consederent, quos *fewldenlako* vocant” (SzékOkl. V, 58; utána OklSz. *föld* al.). Az adat szerint a *földenlakó* néven nevezett népréteget bizonyára azért hívták így, mivel „ab antiquo consederent: régtől fogva meg voltak ott telepedve”. Esetleg a megjelölés létrejöttében közrejátszhatott valami német-szász *Landsasse*-féle kifejezés is.

Alakulat még, amelynek *földön* határozó az előrésze, a *földönfutó*. Az első adat rá MÁRTON, Lex. 1807. található (id. SzófSz.): „*Földönfutó*, ms. és mg. [mn. és fn.]: landflüchtling, der Landläufer.” A kifejezés nyelvünkbe kerülhetett mint a német *Landläufer* vagy *land(es)flüchtig* 'aus dem eigenen Lande fliehend oder geflohen' (HEYNE II, 544) tükörszava is. Azonban ennek valamennyire ellene szól, hogy jelentkeznek elég régi népnyelvi adatai is a *földönfutó*-nak, ilyen jelentésekkel: 1. 'síkon futó, lovas' hely nélkül (Tsz.); „így csúfolják a hajdúk a lovas katonákat” (CzF.); 2. 'fő-bolond' hely nélkül (Tsz.) [a. m. 'futó-bolond']; 3. (gúnyosan) 'mérnök' Heves megyéből 1840. (MTsz.).

1544: „Az kapun alloknak kik az kapun *uizbe uetelő hetfön* fördöt czinaltak” (OklSz.). Háromszéken: *vizbevető hétfő* 'húsvéthétfő'. A Brassó megyei Hétfaluban: *vizbe-vető*. A Mátra vidékén *vizbehányó-hétfeő* 'ua.'. Heves megyében: *vizbe-hányó* 'ua.'.

CAL. 163: „capitalis: *Fwbe iáro dolog* | capital: *Főbe iáro vétők* | capitaliter: Halálos képpen, fw vesztében” és uo. 884: „quaesitor: *Fwbe iáro dolognak* itelő biroja”. Ezeket átveszik MA., PP., PPB. a *főben járó* módosítással, továbbá azzal, hogy *vétők* helyett PP., PPB. *gonosz tétel*-t tesznek. MA., PP., PPB.: „peremptorius: Halalos, *Foben járo*, (PP., PPB.:) Végképen elvégeztetett.” és „*Főbejáródolog*: Capitalis, e. | *Főbenjáró vetőc*: Capital.” A NySz. adatai közül figyelmet érdemel a Pázm: Préd.: *fejetekben-járó peretek*.

MÁRT. 1800.: „*Szembetűnő*: in die Augen fallend, od. auffallend.” Tzs. 1835.: „Auffallend: *szembetűnő, szembeszökő*; szemszűrő, különös”: a *szembeszökő*-ben a *szökik* ige 'ugrik' jelentéssel; nb. Com.: „Homlokkal szemben *szökő* avagy előljáró sereg”. Rokonértelműjük a *szembeötlő*: az *önt* ige *öt* előzményéből származó *ötlök* 'ömlik, buggyan, fecskend' igével; nb. Pósházi: olv. „*Szembe* nem *ötlöttek* volna.”

MA., PP., PPB. m.—1. az olv. *fülben függő* és *fülön függő* megfelelőket veszik fel a latin „inauris”-hoz. Heltainál ilyen értelemben *fülbe vető* van. — A 'nyaklánc' megjelölőjeként a XVI—XVII. századi régiségben *nyakba* (egyszer: *nyakra*) *vető* fordul elő (NySz.).

SchlSzj. 65: „astronomus: *hugbaneze*” a. m. *hugyba* 'csillagba' néző. — DebrK. 328: „Ez három kiralyoc, kik nag bölchee ualanac es nag *egbe nező* mesteróc” | ÉrsK. 134b: „Raby Moyses, ky nag *egbe nező* mester wala” | Helt: Krón.: „A crackai *egbe nezőc* is meg ielőntöttéc vala hog László király nem lesz hoszszu életű” | CAL. 107: „astrologus: *Egbe níző*, ég forgásáról való tudománnak mestere” | Pázm: Préd.: „Sok kérdések és vetekedések vannak a mágusokról, némellyek *égbe néző* böltseknek itilték”.

BécsiK. 122: „A titkot mellét kiral kérd böllec taltosoc es oltaron nezoc nem ielenthetic meg kiralnac: Mysterium, quod rex interrogat, s a p i e n t e s, m a g i, a r i o l i e t a r u s p i c e s nequeunt indicare regi.” A latinban említett négyféle „szakember”-hez a magyar fordítás csak hármat tüntet fel: a „Magi, (h)arioli” bizonyára a „taltosoc”-ba van összevonva, s így az *oltaron nezoc* az „aruspices” megjelölője.

MURM. 1444: „Heletropium: *Napranezo fy.*” MA., PP., PPB.: „*Napranéz5 fő*: Verrucaria, Solsequium, Heliotropium. (Flos solis. Sonnen-Wirbel-Kraut.)” — CAL. 475, MA., PP., PPB.: „heliotropium: Katangkoro, *Naputan jorgo fő*”. A *napraforgó* Bugát Páltól (Termtud. Szóhalmaz. 1843.; id. SzófSz.).

CAL. 728: „officialis: *Tiztre nez5*”.

MünchK. 10: „*semmire kello* touabba: Ad nihilum valet ultra” (Máté 5: 13.) | ErdyK. 131: „megh eegh es *semyre* lezen *kellew*” | CAL. 436: „frioulos: Iliába valo, hazontalan, *semmire Kello*” és uo. 695: „nequam: *Semnurekell*” [!], semmit erő roz, galad, alaualo, tobzodo, buia” | stb.

MA:SB.: „tobzódásban, kevélységben és *nagyra vágyó* felfuvalkodásban” | GKat: Titk.: „*nagyra-vágyó* furfánt elméjü” (NySz.) | PP., PPB. (*spiritus* al.): „Vir ingentis spiritus: Nagy dolgokkal álmodozó, *Nagyra vágyó*.” Mikesnél *nagyravágyóddás* van a TörL-ben és *nagyra való vágyás* a MulN.-ban. A *nagyra való vágyás* már korábban: 1617-ben is előfordul Lépes Bálintnál. Valamikor — úgy látszik — igésen szerkeszve is használatban volt: Kisv: Adag.: *Ne vágy oly igen nagyra!*¹ — Ezt a fogalmat — úgy látszik — korábban az *akar* ige származékainak a *nagy*-gyal való tárgyas összetételével fejezték ki: Helt: Mes. és Helt: Krón.: „Keuéllyec és *nagyakaróc*” | CAL. 409: „fastus: Keuéltség, föl fuuálkodás | fastosus: Kenély, *nag akaró*”. MA., PP., PPB.: „*Nagyakarát*: Fastus, Superbia | *Nagyakaró*: Fastuosus, Superbus, Arrogans, Ambitiosus.” MA.: SB., Beythe, Illyés István: *nagyakarató*.

MÁRTON. 1816.: „*Nagyralátó*: eingebildet, stolz; arrogans, inflatus, superbus.” Tzs. m.—n.: „*Nagyralátó*: eingebildet, stolz.” és uo. a *nagyra* címszó alatt [*nagyra*] — *lát*ni is van. ECKHARDT magyar—francia szótárában ezek szerepelnek: „[*nagyra*] ~ *lát*: porter ses vues bien haut, avoir de grands vues; ~ *látás*: vues ambitieuses, ambition. . . ~ *látó*: ambitieux. . .”. A *nagyralátás* és *nagyralátó* benne vannak a HelySzab. 1950. és 1954. szótárában is. A *nagyralátó* stb. magyarázatával kapcsolatban figyelemre méltó PP., PPB.: „Superbus: Kevély, *Fenn-látó*.” Volt *fenn-lát* 'superbio' ige is a XVII. századi régiségben. A *fennlátó* és *nagyralátó* kifejezések keletkezésük indítékára nézve párhuzamba állíthatók azokkal a francia fordulatokkal, amelyeket ECKHARDT közül a *nagyralát* megfelelőiként. — CzF.: *nagyratörő*.

1548: „*Lowalbano*. Kapwn allo” (Oklsz.) | MA., PP., PPB.: „*Lovalbáno*: Hipponomus.” és uo.: „Hipponomos: *Lovalbano*.” — MA., PP., PPB.: „*Tüzzelbáno*: Focarius, a.” és uo.: „Focarii: *Tüzzelbáno* szolgác.” — PP., PPB.: „Lanificus, a, um: *Gyapjuval-báno*.” MA.: *Gyapju mives* a magyar megfelelés. PP., PPB.: „Lanificium: *Gyapjuvalbánás*.” MA.: *Gyapjumivelés* a magyar.

¹ HelySzab. 1950. 158. ez olvasható: „Egybeírjuk a határozós igék főnévi és igenévi származékait, ha a kapcsolat egységes fogalom kifejezője: *nagyravágyás, szemrehányás, férjhezmenetel, jóra való*. . . — Ellenben magukat a határozós igéket két szóba írjuk: *nagyra vágyik, elbe áll, szemére hány, férjhez megy* stb.” A *nagyra vágyik* példa aligha megfelelő, mivel ilyen szerkezet — úgy tudom — nincs életben, mégha a Tzs. m.—n. a *nagyra* és CzF. a *nagy* (1) címszó alatt fel is veszik: [*nagyra*] — *vágy*ni, illetőleg *nagyra-vágy*ni. ECKHARDT magyar—francia szótára nem közöl ilyen igét, illetőleg ilyen szókapcsolatot.

3. Az igen számos *való* utótagú alakulatból iktatunk ide néhányat.

A különféle testrészekkel kapcsolatos ékszerekre vagy öltözetdarabokra vonatkozó elnevezések második eleméül a régiség közönségesen alkalmazza a *való*-t, s ezek közül több máig eljutott. — Az első elem lehet *-be*, *-ba* ragos forma. CAL. 517: „inauris: *Fulbe való* nása”; a jelenlegi *fülbevaló* őse. R. *nyakba való* 'nyaklánc'; vö. fentebb *nyakba* (*nyakra*) *vető*. — Van *-ben* ragos előtagú alakulat is: Com.: „Veréték tőrő *kézben való* keszkenyők: sudaria”. Utóda a Bihar megyei Révről közölt *kézbe-vó* [!] 'zsebkendő' (MTsz.). — Az első elem legtöbbször *-ra*, *-re* ragos határozó. Ilyenek: Com., R. (Oklsz.): *főre való*: asszonyi öltözetben; N. *fejrevaló*: női 'kendő' vagy férfi 'kalap'. R. *nyakra-való* 'nyaklánc' és 'nyakkendő'. R., N. *mellre-való* 'mellény'. R., N. *lábra való*. R. *kézre való* 'kesztyű'.

Kissé különösnek tetszhetik, hogy a régi nyelvi adatok között — legálább a NySz. anyagában — szórványosan jelennek meg olyan alakulatok, amelyekben a *való* utótaghoz más — nem testrész — jelentésű névszó ragos alakja szolgál előtagul.

Az első elem *-ra*, *-re* ragos névszó. — Az *életre-való* felbukkan CAL.-nál, azonban így: 1132: „victus, us: Eledel, *életre való* | victualis: Elesegre való”. MA., PP., PPB. nincs meg, ellenben bennük: „victus, us: Étél ital, Költség.” — JordK. (233): „*uttra valot* agy ewneky: sed dabis viaticum” (Móz. 5 : 14.). CAL. 1120: „viatorius: *Vtra való* | viaticum: Vti költség eledel”: az *útra-való* nyilván a „viaticum” magyar megfelelői közül került rossz helyre (*útra való eledel?*). MA., PP., PPB.: „Viaticum: Utiköltség, *uttra való Eledel*.” — R. *jóra való*, illetőleg *jómra való* 'javamra, hasznomra való'; ebből a mai 'derék'. Gyöngyösitől kezdve: *semmire-való* 'haszontalan' (vö. *semmire-kéllő*). Mikestől kezdve: *valamire-való*. SzamSz. stb.: *tűzrevaló* 'megégetni való, gonosz, pokolra-való', bizonyára a boszorkányról. — Ilyen: *szemrevaló*.

Más ragos előtaggal: CAL. 346: „dysphilus: *Czinnel való barát*” a. m. *színnel való barát*.

Névutós határozói előtaggal: Bal:CsIsk.: „*mód nélkül való* szitkos nyelvcd” (NySz. III, 948) | *talpalávaló* (*muzsika*).

Főnévi igenévi előtaggal: *látnivaló*, *nézni való*, *sütnivaló*, *olvasnivaló*, *írni való*.

Amint említettük, az előtagul szolgáló határozó esetében felfogásunk szerint nem különösen lényeges, hogy az ragos névszó-e vagy pedig határozószó. De azért néhány példát mégis felsorolunk a határozószói előtagú alakulatokra is.

Az *előljáró* XVI—XVII. századi adatokban szerepel az eredeti jelentéshez közeli 'előlmenő, megelőző, bevezető', az 'előcsapatban levők', az 'előd, előhírnök' értelmeken kívül a 'praesul, praepositus, praefectus, praecessor', vagyis 'tisztségben, rangban kiemelkedő: főnök, vezető' is. — PP., PPB.: „Prospex: Eszes, Szemes, *Messzszelátó*.” | Com: Jan.: „*Messzszelátó úvegeket*, perspicillomokat ki-formál” | Com: Orb.: „*Messzse láto úveg*: telescopium” (NySz.).¹ Ezek a mostani *messzszelátó* eszköznév előzményei. — CzF.: *vissza-tetsző* 'nem tetsző, visszataszító, kellemetlen': *visszatetszik* 'nem tetszik' XVII—XVIII. századi adatokból. — CzF.: „*rátartó*, *rátartós*: Maga felől sokat tartó, negédes, büszke.” ~ CzF.: *rátarti* „1. *rátartó*” utalással. — A *kitartó*

¹ Vö.: CAL. 865: „prospicio: *Tauul nízóm* | prospectus: *Tauul nizes* | prospecto: *Tauul nízélóm, zómlelóm*”.

Tzs. nincs, csak *kitart* 'ausdauern', illetőleg 'ausdauernl: állhatatos'. CzF.: „*kitartós*: Aki vagy ami erejében sokat vagy sok ideig kitart. *Kitartós ló*.” — Ilyenek *eladó*: birtok, leány. — Megtoldva -s képzővel: *rámenős*.

A *való* utótagú alakulatokra visszatérve megjegyezhetjük, hogy határozószói előtaggal jöttek létre többek közt a következők: R. *hová-való*. R. *ide-való*. R. *távol-való* 'távoli'. R. *továbbvaló*, *továbbá való*, *továbbra való*. — MA: SB.: „Köldus vólna, és csak *rajta valóia* sem vólna”. CzF. és ma is: *rajtavaló*. Vö. *rávaló*. — R. *arra való* 'alkalmas'. — R. *magának-való* 'magábhavonult'. — R. *alatta való* 1. 'alsó helyzetű'; 2. 'alárendelt, alávetett'; 3. 'alattvaló' ~ később és most *alattvaló*. — R. *alá-való* 1. 'alul levő, alsó helyzetű'; 2. 'alsó társadalmi állapotú'; 3. 'hitvány, silány'. R. *alább-való* 1., 2., 3. 'ua.' fokozva. R. *legalábbvaló*. — R. *följebb való* 1. 'fölsőbb helyzetű'; 2. 'különb'; 3. 'fölttes'. — R. *vissza-való dolog*, *dicséret*, *nevetés* 'visszás'. — R. *gyakorta-való*, *gyakortánvaló*, *gyakran való*. R. *hirtelen való*. R. *ideig-való* és *ideiglen való*. R. *örökké-való*, R. *örökkén-való*. — R. *titkon-való*. — CAL. 346: „dyspnoea: *Nehezen való léhész* | dyspnoicus: *Nehezen léhész* | dysuria: *Nehezen való huddas*” | uo. 109: „ateramna: *Nehezen fšvš*”. — Mel: SzJán.: *kétszerte való*; Lép: FTük.: „*egyszerre való* meghajlás”; Bíró: Préd.: *tízszerte való százezer* (SIMONYI, Hat. I, 454).

A JordK.-tól a XVI—XVII. századi régiségből adatható *hiába* vagy *hiában való*: CAL. 'vanus, inanis, irritus, cassus, nugatorius, inutilis'; MÁ. 'supervacaneus, supervacuus'. (Mészöly, Nyttört. fejt. a HB. alapján 30—2 szerint a *hiába* — *hiában* az 'üres' értelmű *hiú* birtokos személyragos alakjából lett.)

Számba vehetjük a *való*-val alakult olyan kapcsolatokat is, amelyekben a határozói bővítmény igenév. — Az előtag főnévi igenév: WinklK., Ielt. stb.: olv. *enni való*; a WinklK.-beli olv. *enned való* adatban a személyragozás a lazább összefüggés jele. R. *inni-való*, illetőleg R., N. *innya-való*: 3. személyű birtokos személyraggal. R. *látni-való*. R. *tudni-való*. Újabbról: *tenni-való*. Az ilyenek gerundivum jellegű: a szükségességre, szokásosságra vonatkozó kifejezések, vagyis rokonértelműek az *-andó*, *-endő* képzős igenévvvel. — Az előtag határozói igenév: R. *nyilván való*. A Veres-féle Verbőczy-fordítás indexében, továbbá Károli és Molnár Albert bibliafordításában *tudva való bűn* fordul elő 'tudatos, szándékos bűn' értelmében. Monoszlainál 1588-ban *tudván való akarát* bukkan fel. Molnár Albert Tanításában *tudván való dolog* a. m. 'nyilván való, általánosan ismert'. Újabbban a *tudva levő* helyettesíti: CzF.: *tudvalel éjlvő*. — Az előtag tagadó igenév: R. *szüntelen való*.

PAIS DEZSŐ

Az azért kötőszó használata régebbi kódexeink következtető mondataiban

I. A következtető mondatkapcsolatok saját kifejező eszközei (kötőszók, kötőszóserű határozószók) három forrásból erednek. BERRÁR JOLÁN kitűnő összefoglalásában a következőket írja róluk: „A következtető mondatok egy része olyan kapcsolatos mondatokból fejlődött, amelyek időben egymás után következő történést fejeztek ki. Ezek között ugyanis az élesebb szemű szemlélő gyakran nem pusztán egymásra következőt, hanem az ok és következmény viszonyát is felismerheti. Ilyen eredetűek a *tehát* (eredetileg 'akkor'), *következős-*

képpen, ennek következtében kötőszók. — A következtető mondatok más része olyan önálló vagy kapcsolatosan mellérendelt mondatokból jött létre, amelyekben a második mondat élén egy okhatározó szó állott; ez mutatott rá arra, hogy az előző mondatbeli történéssel a második oki viszonyban áll: *annak okáért, ezokáért, azért*. Közülük néhány, főképp az *azért* valóságos következtető kötőszóvá fejlődött, eredeti jelentését s ezzel együtt hangsúlyát is elvesztve. Hasonlóképpen módhatározószókat is felhasználtak ilyen mellérendelő formájú oki viszony jelölésére: *igy, ekképpen, eszerint, ennélfogva*.” (TörtMondt. 147.)

2. Az ok-okozat viszonyát a kötőszó nélküli mondatösszetételekben legtermészetesebb módon a második tagmondatból az első tagmondat tartalmára visszamutató okhatározószó fejezheti ki. Így könnyen érthető, hogy a következtető mondatok első kötőszavai ilyen eredetűek. Közülük is kimagasló szerephez jut a legegyszerűbb formájú: az *azért*. A vizsgált időszakban¹ ez a kötőszó szinte egyeduralgó. Az 1494 következtető kötőszó közül² az *azért*-ok száma 1242, azaz a kötőszókészlet 83,1%-a. Ez az arány az *azért* javára még kedvezőbbben alakul, ha a valódi kötőszói használatot vesszük tekintetbe. Számadataim között ugyanis csak a kétségtelenül hangsúlyukat veszített, már nem határozószó értékű *azért*-ok szerepelnek, míg a többi kötőszó adataiból sokszor nem lehetett elkülöníteni a még határozószói jellegűeket, illetőleg nagy részük átmeneti kategóriának tekinthető a kötőszó és a határozószó között. S még tovább növekszik az *azért*-ok arányának értéke, ha meggondoljuk, hogy a többi 252 adat 25 kötőszó, illetőleg határozószó között oszlik meg, s közülük a legtöbb csak egy-két alkalommal előforduló variánsnak tekinthető. Az okhatározószói eredetű kötőszók közül az *azért* után az *annak okáért* következik a sorban, mindössze 39 adattal; a nem okhatározószói eredetűek közül pedig az *és úgy* (70 adattal) és az *(és) ekképpen, (és) ezenképpen* (56 adattal). Ez utóbbi azonban még inkább (mód)határozószó, mint kötőszó; az *és úgy* 70 előfordulása közül pedig 66 a Huszita Bibliára esik, s ott ez legtöbbször mesterséges alakulat, a latin *itaque* tükröszava.

A latin következtető kötőszókat (*ergo, itaque, igitur, unde* stb.) csaknem mindig *azért*-tal fordítják kódexeink,³ s nemritkán a latin okhatározószó (*propterea, ideo, idcirco* stb.) helyén is hangsúlytalan *azért* kötőszó áll a magyar szövegben, sőt egy-két esetben a latin alárendelő formát (*quamobrem, propter quod* stb.) is a mellérendelő *azért* kötőszóval cserélik fel a magyarban. Az *azért* élő nyelvi használatát bizonyítja az a körülmény is, hogy a legrégebb levelekben is ezt a kötőszót találjuk a következtető értelmű tagmondat vagy önálló mondat élén: 1486?: „Igen fogada hogh Eremesth therekeedik benne | Minden Io veghre, *azerth* tugyad býzonjyal hogh vgyan Iththen vjfegraddon | Zolonk kýrlnak Ew felleekeenek, *Azerth* az leveleketh az mel felevl Beezellettenk | hova hamarab fel kýltheg (!) annal hamarabh felkýlgegh (!)” (MNY. XXI,

¹ Adatgyűjtésemet a XVI. század első évtizedének végével zártam le. Ez időhatárig a következtető mondatok valamennyi előfordulását figyelembe vettem. Párhuzamos szövegek összevetésére későbbi adatokat is felhasználtam.

² A kötőszók közé beszámítottam azokat is, amelyek önálló mondatot vezetnek be (vö.: KÁROLY SÁNDOR, Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban 49 jegyz. BERRÁR, A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig 31 l. jegyz.). A következtető mellérendelőnek ez a formája ma is nagyon gyakori.

³ Amikor itt és a következőkben fordításról beszélek, természetesen azt is lehetségesnek tartom, hogy másolat esetén a másoló vagy a másolók változtattak a fordítás szövegén.

115; az íráshibákra vö. uo. 118—9); 1492: „en mondam | vramnak hog kegelmed priortul es az ew hozya Tartozotvl gleyteth keuana, de vram azth monda, hog nem | Zykseg, es nem akarya hag prior tugya, kegelmednek | yde iwuesseth, kyth te kegelmed vram meg Irth | wnkezeuel, *azerth* te kegelmedeth Igazan bizlalom | hog el iwien kegelmed, merth ellegh az vram | gleythy kegelmednek” (MNy. XXXVII, 203). Két *azért* kötőszós következtető mondatot találunk Abrámfi Mátyásnak a XV. század végén kelt nyilatkozatában is (MNy. XLIX, 207, 208).

Az *azért* kötőszónak ez a rendkívül gyakori alkalmazása azt mutatja, hogy a magyar nyelv következtető kötőszókészlete ekkor még nagyon szegényes, s kevés lehetőséget nyújt a változatosságra. S minthogy a (hangsúlytalan) kötőszói használat mellett persze továbbra is él az *azért*-nak (hangsúlyos) határozószói szerepe, a magyar fordítás olykor nem is képes a kettőt megkülönböztetni egymástól; pl.: BécsiK. 271: „Azon orol z vígad *azert* aianl o varfayanac z aldozie o haloianac: mert azokban megkouèredet o reze z o valasztot etke *Azert* ki tèrièzti o varfaiat : Super hoc laetabitur et exultabit: *propterea* immolabit sagenae suae, et sacrificabit reti suo, quia in ipsius in crassata est pars eius, et cibus eius electus. *Propter hoc* expandit sagenam suam”; MünchK. 200¹: „Ilic ke: fèlèle o nèkic En atam maigla muuèlkedic z en muuèlkedem, *Azert* inkab kèrèfic vala a: fidoc otèt megolni mert nem lac a zombatot fèiti uala meg, dè es o magat mongauala iftènn^c teuén o magat egènloue iftènuèl: . . . *Propterea ergo* magis quaerebant eum Iudaei interficere: quia non solum solvebat sabbatum, sed et patrem suum dicebat Deum, aequallem se faciens Deo”. — A következtető mondatokéhoz hasonlóan a reciprok, magyarázó mondatok kötőszókészlete is szegényes: a latin *nam*, *enim* stb. megfelelője szinte kivétel nélkül a *mert*. Ez tehát nemcsak alárendelő, hanem legalább olyan gyakoriságú mellérendelő kötőszó is, mint a fordított oksági viszonyt tartalmazó következtető mellérendelésben az *azért*; azaz itt egy *mert* — *azért* mellérendelő kötőszói korrelációval van dolgunk.

3. A hangsúlyos *azért* határozószó többnyire a mondat élén állt. Ezt a szórendi helyét hangsúlyját vesztvé, kötőszóvá válva is igyekezett megőrizni. Minthogy azonban a leggyakrabban használatos latin következtető kötőszók — az *ergo* és az *igitur* — rendszerint hátrább, általában a mondat második szavaként helyezkednek el, az *azért* kötőszót a magyarban is nemegyszer hasonló szórendi helyzetben találjuk (vö. SIMONYI, Köt. I, 256). A szórend megváltozásának az oka tehát részben a latin hatás, de a lehetőséget erre a változásra fölkinálja maga az a körülmény is, hogy az *azért* kötőszó elvesztette hangsúlyját és határozószói funkcióját (a *tehát* kötőszó is hátrább kerülhet a mondat éléről; vö. SIMONYI i. m. I, 250—1). Mindamellettt gyakrabban áll az *azért* kötőszó a mondat élén (754 esetben), mint hátrább (462 esetben; ezenkívül 26 alkalommal *és azért* kötőszókapcsolatot találunk). A kétféle szórend aránya azonban kódexenként, sőt egyes kódexeken belül is változik. A JókK.-ben a 88 első helyen álló *azért*-tal szemben mindössze 3 más helyzetű *azért*-ra bukkanunk. (Az *és azért* adatait itt és a következőkben nem veszem figyelembe.) Ezt az arányt nem csupán az a körülmény okozza, hogy a JókK. *azért*-jai nagyrészt a hasonló szórendi helyzetű *unde* fordításai; a JókK. ugyanis több-

¹ A MünchK. és a JordK. adatait a RMNy.-ből idézem, s e kiadás lapszámait tüntetem fel előttük.

nyire akkor sem veti hátrább az *azért*-ot, ha a latinban második helyen álló *ergo*-t vagy *igitur*-t fordít vele. Hasonló arányban teszik első helyre az *azért* kötőszót legmagyarosabb nyelvezetű kódexeink, így főleg a GuaryK. (97 : 3) és a NádK. (126 : 14). A BirkK.-ben csak 5 alkalommal tűnik fel kötőszavunk, de mindig a mondat élén. Nem tér el lényegesen ezekétől a BécsiK. *azért* kötőszóinak a szőrendje sem (113 : 26), bár a bibliafordítást (is) tartalmazó többi kódexben a hátrább állók számaránya ennél nagyobb: WinklK.: 61 : 47; DöbrK.: 96 : 104; MünchK.: 78 : 227.

Ha az e tekintetben leginkább latinus nyelvűnek látszó MünchK. adatait részletesebben megvizsgáljuk, a következő érdekes kép bontakozik ki.

A latin *ergo*-t a MünchK. 263 esetben fordítja *azért*-tal. A 263 *ergo* közül 261 a második helyen, illetőleg ennél hátrább áll a latin mondatban. Az egyes evangéliumokban a mondat élén levő *azért* kötőszók száma a mondatban hátrább álló *azért* kötőszók számával a következő arányban van: Máté: 37 : 16; Márk: 7 : 4; Lukács: 6 : 30; János: 5 : 156. A latin eredetiben a mondat élén két *ergo*-t találunk: egyiket a Máté-evangéliumban (ennek a mondat élén álló *azért* felel meg a magyarban), a másikat a János-evangéliumban (ez a magyarban a második helyre került). Érdemes megemlíteni még az *igitur*-nak megfelelő *azért*-ok szórendi helyét. Mindössze négy példa akad rájuk a MünchK.-ben: három a Máté-evangéliumban, mégpedig mindig a mondat élén (a latin *igitur* egy esetben ennél hátrább helyezkedik el), egy a János-evangéliumban, a mondat második helyén (a latinban is így). Mindezek az adatok megerősítik azokat a nézeteket, hogy a MünchK. magyar szövege két fordító között oszlik meg (vö. SZILY: MNy. VII, 441), sőt igazolni látszanak BERRÁR JOLÁNNAK azt a gyanúját, hogy az egyik fordító nem csupán a Máté-evangéliumot tolmácsolta, hanem a Márk-evangélium fordítása is az ő művé (MNy. LIII, 400). BERRÁR, aki a hasonló mondatok vizsgálatából jut erre a következtetésre, azt is lehetségesnek tartja, hogy -- esetleg egy közbeeső kéziratban -- két másolóval van dolgunk, hiszen a BécsiK. is ugyanattól a két fordítótól származik, s ott nincs nyoma az általa megállapított kettősségnek a *miként* és a *miképpen* kötőszó használatának arányában. Ennek a feltevésnek a mi adataink sem mondanak ellene. Azt a magyarázatát azonban, hogy a másoló (Németi György?) később, talán bizonyos szünet után, a Lukács-evangéliumtól kezdve a saját nyelvjárásának, illetőleg az általános nyelvszokásnak megfelelően járhatott el, az *azért*-oknak megszaporodó latinus szórendje nem valószínűsíti.

A mondat élén álló *azért* hangsúlytalanodását, kötőszóvá válását olyan szórend is mutathatja, amelyben az igei állítmány hátrább — nem közvetlenül az *azért* mögé — kerül, annak ellenére, hogy a latinban az okhatározószó után áll. Ez a jelenség nagyon gyakori a DöbrK.-ben; pl.: DöbrK. 67: „URam üdalatofok te hağafid. *azert* ő rolok en lelkem tudakozik vala: Mirabilia testimonia tua: ideo scrutata est anima mea” ~ Apok. 95: „Chudalatofok te tanofagid wram: *azert* kő u e t t e en lelkem” (itt az *azért* még határozószó).

4. Az *azért*-nak kötőszói és határozószói használatán kívül igen gyakori az utalószói szerepe is, főleg okhatározói — néha célhatározói — mellékmondatok főmondatában. Ha az okhatározói mellékmondat megelőzi főmondatát, az *azért* utalószó közel kerülhet a kötőszói szerephez: SzabV. 111—3.: „Mert efmerek hog meg nē býrhattyak | Swt Chazarnak azt meg fem yrhattyak | *Azert* twkelleth tanalcz lwn kwztwk” (vö. IMRE, SzabV. 217: „Az okhatározói mondatoknak ez a típusa tartalmilag közel áll a következtető mondatokhoz, és

a legtöbb esetben nem is lehet mereven elválasztani őket”). Feltűnő, hogy ilyenkor a mellékmondat kötőszava gyakran *miért* alakban fordul elő (a 44 adat közül 21-ben). A *miért* az előre vetett okhatározói mellékmondatokban egyébként is (az utalószó hiánya esetén is) jóval gyakoribb, mint más helyzetben vagy szerepben (hátról álló okhatározói mellékmondat vagy magyarázó mondat kötőszavaként). Egyes kódexek különösen kedvelik ilyenkor a *miért* formát. Így a NádK.-ben a főmondat elé, illetőleg a főmondat állítmánya elé vetett okhatározói mellékmondat kötőszava az *azért* utalószó mondatokban mindig a *miért* (5 esetben), s az utalószó nélküli előrevetett okhatározói mellékmondatokban is ez a kötőszó szerepel legtöbbször: a 23 ilyen mellékmondat között 12 *miért*, 3 *miért* *hogy*, 4 *mert* és 4 *hogy* kötőszavas van. Más helyzetben a *miért*-et csak szórványosan használja a NádK.: három alkalommal kérdőszóként; egyszer 'amiért = és ezért' jelentésben; s mindössze három esetben a főmondat után vetett okhatározói mellékmondat kötőszavaként, a hasonló helyzetű és szerepű *mert* több száz adatával szemben.

Más, későbbi kódexekre is jellemző a *miért* és a *mert* formának ez a sajátos megoszlása, például a JordK.-re és az ÉrdyK.-re. Vö.: JordK. 682: „de *myerth* ez vylagbol nem vattok, *mert* en ky valasztottalak tyteket ez vylagbol, annak okaert gylöl tyteket ez vylagh: quia vero de mundo non estis, sed ego elegei vos de mundo, propterea odit vos mundus”; ÉrdyK. 591: „Azt halwaan zent Vrfula azzonnak attya, meg rettene raytta twdwan az ew hatalmat es kegyetlenfegeet es nem twd vala myt tenny, eegy okaert *mert myeert* ewk yo kereszttyenek volnanak nem eremeft adhatnaa leanyaat az hytetlen pogannak”.

Úgy látszik, hogy egyes nyelvjárásokban az ilyen helyzetű okhatározói mellékmondatok *mert* kötőszava sokáig megmaradt eredetibb formájában, és *miért*-nek hangzott. A *mert* kötőszót általában a *mi* kérdő névmás *-ért* ragos alakjából, a *miért* kérdő határozószóból eredeztetik (SIMONYI, Köt. III, 231; KLEMM, TörtMondt. 532; BERRÁR, TörtMondt. 160). Az említett jelenség alapján azonban nem tartom lehetetlennek, hogy az előrevetett -- tehát az úgynevezett ismert okot tartalmazó -- okhatározói mellékmondatok *miért* kötőszava a *mi* vonatkozó névmásból származik, s esetleg későbbi eredetű a kérdő névmásból kialakult *miért* > *mert*-nél. Tehát így is elképzelhető ezeknek a mondatoknak a fejlődése: „*Miért* [= 'amiért'] bántottad, (azért) haragszik” > „*Mert* bántottad, (azért) haragszik”. A *mert* hasonló eredeztetésére SIMONYI is gondol, bár nem tartja valószínűnek (i. h.), s BERRÁR is vonatkozó névmási eredetűnek mondja egy helyen a *mert* kötőszót (i. m. 65). A *miért* 'amiért' > *mert* magyarázat ellen azt szokták felhozni, hogy az *amiért* forma csak jóval később jelentkezik az okhatározói mellékmondatokban (SIMONYI: i. h.; BERRÁR i. m. 161). Ez azonban nem nyomós érv, mert mikorra a vonatkozó névmás *a*-előtétes alakjai -- más mondatokban -- kifejlődtek, a *miért* már elszakadhatott a vonatkozó névmástól, s önálló kötőszóvá válhatott. Az okhatározói mellékmondatokban -- különösen a főmondatot megelőzőkben -- pedig nem volt meg a belső lehetőség ennek az előtétnek a kialakulására. Később ez a *miért* is *mert*-té vált. Az *amiért* kötőszó valóban újabb eredetű, s az *ami* formából származik. -- Nem lehet azonban teljesen kizárni a határozatlan névmásból való fejlődés lehetőségét sem; pl.: „*Miért* [= 'valamiért'] bántottad? (Azért) haragszik” > „*Miért* bántottad, (azért) haragszik” > „*Mert* bántottad, (azért) haragszik”. Ez a fejlődésvonal tehát egybevágna a vonatkozó mondatok kialakulásával, amelyek eredetileg szintén megelőzik főmondatukat (vö. KLEMM i. m. 464; BERRÁR i. m. 65).

Az *azért* az ellentétes mondatok halmazott kötőszavaként, illetőleg a megengedő mondatok főmondatában utalószó szerű szerepben is feltűnik a vizsgált időszakban, de csak szórványosan; pl.: MargL. 52: „evneky ruhaya nemykoron mynd terdig meg Sarofvl vala. de *azert* ev rola le nem vety vala”; PéldK. 74: „yolehet byzontalan legyen [ti. a halál órája] de maga *azert* el megyek meg halny”. (Az *azért*-nak erre a szerepére nézve vö.: SIMONYI i. m. I, 208, Hat. I, 266; KLEMM i. m. 444; BERRÁR: MNy. LII, 33 és Tört-Mondt. 146; FARKAS VILMOS: MNy. LIV, 275; stb.)

5. Mindezekon felül az *azért*-nak még egy igen érdekes stilisztikai szerepe is van kódexeinkben és később is, főleg vallásos tárgyú szövegekben: sokszor — minden oksági viszony híján — csupán az elbeszélés továbbfűzésére szolgál. Az *azért*-nak ez a használata következtető kötőszói szerepből is kifejlődhetett. Az ok-okozat viszonyában levő események ugyanis sokszor az időbeli egymásutániság kapcsolatában állnak egymással. Ahogy az időbeli egymásutániságot jelölő határozószókból (pl. *tehát*), kötőszókból (pl. *és*) következtető kötőszók, illetőleg a következtető mondatokban is használt kötőszók válhattak, úgy — ennek a fejlődésnek fordítottjaként — az ok-okozat viszonyát jelölő kötőszó olykor elveszthette ezt a funkcióját, s csak a rákövetkezést fejezte ki. Az *azért*-nak szóban forgó szerepe azonban nem csupán — s valószínűleg nem is elsősorban — a belső nyelvfejlődés eredménye. Az elbeszélés továbbfűzésére ugyanis a latin nyelv is gyakran használja az úgynevezett szubjektív következtetés kötőszavait, főleg az *ergo*-t. A kódexfordítások latin eredetűi között különösen feltűnő ez a Vulgatában, kiváltképpen a János-evangéliumban. Az *azért* pedig eleinte nemcsak az objektív következtetésnek, hanem az úgynevezett szubjektív következtetésnek is jellemző kötőszava volt (vö.: SIMONYI i. m. I, 255; KLEMM i. m. 449), s az *ergo*-t is vele fordítják kódexeink.

Így szerepelhet az *azért* egyebek között egy bibliai fejezet első mondatában (János 12 : 1.), amely az előzményekből nem következik okozatszerűen: MünchK. 220: „JElfus *azert* hat nappal a: hufuet élet iouo betaniába: Jesus *ergo* ante sex dies Paschae venit Bethaniam”.

Az *azért* efféle gyakori használata következtében olyankor is bekerülhet a fordításba, amikor a latinban nincs kötőszó (s oksági viszony sem áll fenn a mondatok között). Ebben a tekintetben a latin eredetihez egyébként sem szigorúan ragaszkodó JordK. jár az élen, de a legtöbb fordításból lehet rá példát felhozni; vö.: DöbrK. 484: „Iőve *azert* azzon ember famariabol vizet merientie : Venit mulier de Samaria haurire aquam” ~ MünchK. 196: „Jouo eg memberí famariabol víz méreitèni” ~ WinklK. 294—5: „Iőve azzonyallath Samariabol || vyzeth mereytheny”.¹

Máskor viszont elmaradhat a magyar fordításból a kötőszó; pl.: WinklK. 324: „az Sydok . . . Mykoron lattakwolna mariath : Judaei *ergo* . . . cum vidissent Mariam” ~ MünchK. 218: „A. fidoc *azert* . . . micor lattacuolna mariat” ~ DöbrK. 489: „*azert* Sidok . . . Mikoron lattak volna mariat”.

Gyakori jelenség az is, hogy más — nem következtető — latin kötőszót *azért*-tal fordítanak kódexeink: WinklK. 305: „Mondanak *azeerth* ew neky : *Et* dixerunt ei” ~ MünchK. 213: „*Es* mōdanac nèki”; DöbrK. 512: „ki iőve *azert* fatan. vrnac orcaia elől : Egressusque est Satan a facie Domini”; BécsiK.

¹ Természetesen még inkább kiteheti a fordító az *azért* kötőszót akkor, ha az utótag következtető értelmű; pl.: NádK. 420: „Iffyv vag nem lakhatol ten magad, *Azert* zikfeg hog meftörőd legén: Iuuenis es, non potes solus sedere, opus est tibi habere magistrum”.

170: „Mi utā *azert* a. uenec zolanac a. zolgal [o: zolgae] igé altalkodanac : Postquam *autem* senes locuti sunt, erubuerunt servi vehementer”; PéldK. 2—3: „*azert* egikzýz — meg halwan ez három kezzewl es Imar az ezweg ew wegezetteben lewen. az harmad foror kerí vala||vala ez ezweget hogi halala vtan — meg terne : Mortua *vero* una virgine etiam vidua in extremis agente, tertia soror superstes rogabat viduam, ut post mortem rediret”; stb.

Az is előfordul, hogy ilyenkor a latin *ergo*-t, *igitur*-t stb. nem következtető kötőszóval tolmácsolják. A NádK. szívesen használja ezek megfelelőjeként is a *no* indulatszót, esetleg *azért*-tal megtoldva (vö.: ZOLTVÁNY L. IRÉN: NyK. XIX, 21; KLEMM i. m. 610): NádK. 583—4: „No micoron zent elek a főül megmondot helen, Az az, Azzoñone ziz marianac éghaza előth tizenheth eztendeiglen laozotvolna vr iftenec zolgalatiaba : Cum *igitur* Alexius in praedicto atrio XVII. anno maneret in Dei servitio” ~ PeerK. 9: „Mykoron *azert*h. . .” ~ LobkK. 229: „*Annak okairt* mikor. . .” ~ ÉrdyK. 410: „Zyz zent Elek *kedeg* mykoron. . .”; stb.¹ A *kedig*(*len*) kötőszó másutt is előjön a latin *ergo*, *igitur* megfelelőjeként; pl.: WinklK. 301: „Mykoron *kedyglen* ew hozyaya időttenek volna az Samaritanofok kerik wala őteth : Cum venissent *ergo* ad illum Samaritani, rogaverunt eum” ~ DöbrK. 487: „*Azert* mikoron. . .”.

Ezek után nem meglepő, hogy néha a latin *enim* helyén is *azért*-ot találunk (természetesen nem következtető értelemben): Luk. 22: 16.: „Dico *enim* vobis” = DöbrK. 455: „*merth* mondom nektek” ~ MünchK. 181: „Mondom *ke* tün^{ct}tec” ~ JordK. 606: „Mondom *azert* tynektek”; JókK. 79—80: „*Azert* ez bewlezeleg adatottuala Zent ferencztewl fratereknek hogy ganay es penz || zereimnek egy yutalmaual mertekletnenek : Haec *enim* superbia data erat fratribus ut stercus et pecuniam uno amoris pretio ponderarent”; stb. A DöbrK.-ben egyszer még a *quoniam* helyén is *azért*-ot találunk: 372: „Mert mellet ember el hintend. azont aratta meg es. *azert* ki v teftében hint. vññ teftéből arat rothadaft es. ki kedeg hint lelekben. az lelekből arat es. örök ietet : Quae enim seminaverit homo, haec et metet. *Quoniam* qui seminat in carne sua, de carne et metet corruptionem: qui autem seminat in spiritu, de spiritu metet vitam aeternam.” Itt már az ok-okozati viszony sajátságos megfordításával állunk szemben: ennek egyik forrása valószínűleg éppen az *azért*-nak az *enim* stb. helyén való használata az elbeszélés továbbfűzésére.²

6. Az *azért* kötőszónak e nagyarányú megterheltsége ellenére új következtető kötőszó sokáig nem alakul ki (vö. BERRÁR i. m. 147—8). Az *azért* más alakváltozatban is csak szórványosan fordul elő. Néha *es*-sel van megtoldva, elsősorban a DöbrK.-ben, főleg az *itaque* megfelelőiben (DöbrK. 261, 276, 314, 361). Néhány hangtani változat: DöbrK. 65: *azirt*; DöbrK. 316: *azet*. Ez utóbbi azonban valószínűleg íráshiba. Közlési hiba a CodHung. IV, 150-en a PéldK. 23. lapjáról leolvasott *Azer*. A kódexben nyilván *Azert* állt, de a lap széle — ahogy a facsimilén is jól látszik — le van vágva. Ennél a sornál azonban a közétevéők ezt nem vették tekintetbe (a többi sornál igen). VOLF

¹ Vö. NádK. 569: „No *azert* Natalia marada hazaban: Natalia *vero* domi remanens. . .” ~ ÉrsK. 360: „natalia *kedegh* marada hazaban”.

² Néhány fordított példa: JókK. 9: *Mert* ~ *itaque*; JókK. 47: *mert* ~ *ergo*; BécsiK. 275: *Mert* ~ *Unde*; ApocK. 93: *mert* ~ *propterea*; DöbrK. 328: *mert* ~ *igitur*; DöbrK. 373: *mert* ~ *Ideo*; stb., stb. — Vö. még: WinklK. 152: „Eez eiel ty mynd megh veetkőztök en bennem *Merth* irwan vagon Megh veröm a paztorth ees el ozolnak a chordanak yohy” ~ NádK. 168: „Ez eyel tú mind meg vetkőztök en bennem. *Azert* irwan vagon, Megh veröm a pafort, Auag az őrizőth, es el ozolnac az őorda, nac iuhai”.

kiadása feltünteti, hogy a *t* a lap megeseonkítása miatt hiányzik (Nytár. VIII, 90).

Az *azért* alakváltozatának tekinthető az *és azért* is, amely úgy keletkezett, hogy az *és* kötőszóval kapcsolt, következtető értelmű tagmondatban az előző tagmondat tartalmára visszamutató *azért* okhatározószó elvesztette hangsúlyát: JókK. 22: „Dragalafot vram hyzem hogy ezeket yhlette neked vr iefus criftus *Es azért* te ayandokodot criftufnak tyzteffegere ewreweft vezem : Domine carissime, credo quod hoc inspiravit vobis Dominus Jesus Christus” (a következtető értelmű utótag a rendelkezésünkre álló latin szövegből hiányzik).

7. A palatalis hangrendű megfelelő, az *azért* csak elvéve szerepel kötőszóként (9 adatom van rá). Állhat az utótag élén, az utótagban hátrább, meg *és*-sel kapcsolatosan is (félig-meddig még határozószóként): DöbrK. 288: „közelt zereses gonozt nem tezen. *azért* törveének telleseitefe zereseth: Dilectio proximi malum non operatur. Plenitudo ergo legis est dilectio”; MünchK. 203: „Mondanac azért o nèki Mèl ièlefegetè téz *azért* te hog laffuc z híggöc tenèked: Dixerunt ergo ei: Quod ergo tu facis signum ut videamus, et credamus tibi?”; GuaryK. 78: „Miert kedeg mindön iozagnac ellenfege vagon, ez iambor azzonac ez efen iduöffegös, es zentfegös malaztat az v vra igön nem zerei vala, *es azért* vtet igön haborgatta vala”. Utalószóként és hangsúlyos határozószóként is igen ritkán fordul elő.

Hogy eleinte a velaris hangrendű *azért* vált a következtető mondatok kötőszavává, nem pedig a palatalis hangrendű *ezért*, annak az az oka, hogy régebben az úgynevezett anaphorikus rámutatásban többnyire a velaris hangrendű mutató névmást használták akkor, amikor a beszéd folyamatában vissza, a már említettre utaltak (KUBINYI LÁSZLÓ: Nyr. LXXXI, 475–6). Nem véletlen tehát, hogy „a következtetésben, vagyis az előzményekre való támaszkodásban ritka az *ezért* használata” (i. h.). Mai nyelvünkben más a helyzet: az előzményekre általában a palatalis hangrendű *ez* és származékai utalnak (SEBESTYÉN ÁRPÁD: Nyr. LXXXIII, 465). Éppen ezért a következtető mondat kötőszavaként ma — egyebeken kívül — sokkal gyakrabban fordul elő az *ezért*, mint az *azért*. Hogy ez a változás mikor történt, azt hosszabb időszak áttekintése alapján s a mutató névmás anaphorikus használatának nagyobb összefüggésében lehetne csak vizsgálni és eldönteni. — Nyelvtanainkban az a felfogás kísért, hogy mai nyelvünkben az *ezért* hangsúlytalanul és hangsúlyosan egyaránt lehet a következtető mondat kötőszava, az *azért* pedig csak hangsúlyos helyzetben. Az igazság azonban az, hogy a hangsúlyos *ezért*, *azért* ma sem kötőszó még, hanem okhatározószó. A jóval gyakoribb (hangsúlytalan) *ezért* kötőszón kívül viszont előfordul a (hangsúlytalan) *azért* kötőszó is (vö. ÉrtSz.); pl.: „A tanító úr megint össze akarta csapni a két kezét, de attól félttem, hogy az Andriska buksi feje is közéjük kerül, *azért* megfogtam a karját” (Móra: Kincsásás halottal. 1957. 44).

RÁCZ ENDRE

A Szabács Viadala és a Csicsery család

1. IMRE SAMUNAK a Szabács Viadaláról írt kitűnő könyve (A Szabács Viadala. Bp., 1958.) nyelvészeti, paleográfiai, valamint egykorú oklevelekből vett történelmi adatokkal bebizonyítja ennek az emléknek XV. századi eredetét. Ezzel egy hosszú idő óta vitatott, de sem negatív, sem pozitív irányban nyugvó-

pontra nem jutott kérdést tisztáz a szerző, aki — azonkívül, hogy egy külön fejezetet szentel a hamisítás kérdésének (i. m. 276—95) — munkája egész folyamán vezérmotívumként kezeli ezt a problémát (vö. Nyr. LXXXIII, 356—60). Nem tudjuk — legalábbis én nem tudom —, hogy HORVÁTH JÁNOS mennyire fogadta el IMRE SAMU érvelését, bizonyítékait. Az azonban kétségtelen, hogy IMRE nagy körültekintéssel és minden számba vehető érv és ellenérv felsorakoztatásával, gondos mérlegelésével jutott arra az eredményre, hogy „a Szabács Viadala nem hamisítvány, hanem XV. századi nyelvemlékünk, amely nem sokkal a Szabács ostroma utáni időben íródott, s keletkezése évének elfogadhatjuk 1476-ot” (i. m. 295).

A következő sorokban nem az eredeztetés körüli pert kívánom felújítani. IMRE SAMU ítéletével szemben perújítást kérni csak annak van joga, aki új — mégpedig döntő súlyú — mozzanatokra mutathat rá, olyan momentumokra, amelyek az ítélet megokolásában nem szerepelnek. IMRE SAMU foglalkozik azzal a kérdéssel is, amelyet én tárgyalni kívánok, tudniillik a palatalis labialisok jelölésével (i. m. 45—51, 75, 83; vö. még: 287; KNEZSA, HírTört. 99—100; PAPP LÁSZLÓ: Nyr. LXXXIII, 358). Ez a probléma: a palatalis labialisok csaknem kizárólagos *w* jele (vö. „az *ew* a *w*-nek ritka helyesírási variánsa” i. m. 46) megérdemli figyelmünket — talán még a „nagy per”-rel kapcsolatban is (vö. még NyttudÉrt. 25. sz. 182).

2. Az emlék hangjelölését — a palatalis labialisok jelölésének problémáját is — IMRE SAMU az egykorú emlékekkel összehasonlítva vizsgálja. Ez a sajátság azonban, hogy tudniillik a középső és a felső nyelvállású palatalis labialisokat — néhány kivételt nem tekintve — ugyanaz a jel (a Szabács Viadalában a *w*) jelöli, „a XV. század második feléből és a XVI. század első negyedéből származó emlékekben aránylag ritka, de nem példátlan” (i. m. 83). Már a XV. század végén is, a XVI. században pedig még inkább határozott különbséget tesznek nyelvemlékeink ismert és ismeretlen írói az *ö*, *ő* és az *ü*, *ű* jelölésében, bár — az irodalmon kívüli írásbeliség emlékei alapján állíthatom — problematikus esetek még a XVI. század végén is adódnak. Problematikus esetek adódnak, de ezek csak egyediek, egy-egy emlékek különben határozott hangjelölési rendszerébe bele nem illő egyes elemek, mint például a 3. személyű személyes névmás *ew*-vel való írása olyan szövegben, amelyben a középső nyelvállású palatalis labialisok jele *eo*, a felső nyelvállásúaké *w*. Az ilyen és az ilyenhez hasonló más eseteket az illető nyelvelemhez tartósan asszociálódott, hagyományos írásmóddal meg lehet magyarázni. (Persze a példaképpen felhozott esetben az *ew*-vel jelölt 3. személyű személyes névmás hangértéke nem állapítható meg, de ez — mostani kérdésünkre vonatkozóan — nem is lényeges.)

Saját levéltári gyűjtésemben is ritkaság számba megy az olyan irat, amely nem tesz különbséget a középső és a felső nyelvállású palatalis labialisok jelölésében. Igaz, hogy az az anyag, amelyet a debreceni tanács jegyzőkönyveiből és az Országos Levéltárban őrzött hűsz családí levéltárból gyűjtöttem, túlnyomó nagy részében a XVI. század második feléből való, amikor már literátusaink gyakorlatában írott nyelvünk formai elemei — hangtani és hangjelölési vonatkozásban — meglehetősen egységesülnek (vö. Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában: NyttudÉrt. 25. sz.). — Egy ilyen ritkaság Gyalui Vas Lászlónak, korábban túri tisztartónak Lőkös (Kállay) Farkashoz a Tamáshida (= Tamásda, Bihar megye) melletti táborból

1550-ben írt levele (OL. Kállay cs. lt.). Ebben a missilisben tizenhat szótagban találunk palatalis labialis magánhangzót; mind a tizenhat esetben *ew*, illetőleg *Ew* jelöli ezeket a hangokat: „*Jewth wala*”, *kwldewznewnk*, *Ew* kétszer, *Ewketh* háromszor, *zewkfeegh*, *zewnethlen*; *Mijnemew*, *Wjtezlew*; *Belewle*, *Erewltetnem*, *felew*. Vajon feltehető-e, hogy a kizárólagosan használt *ew* jel minden esetben vagy csak középső, vagy csak felső nyelvvállású palatalis labialist jelöl? Ha meg is kockáztatnók ezt a feltevést, hangtani problémákkal kerül-nénk szembe, s választanunk kellene, hogy *ü*, *ű*-vel vagy *ö*, *ő*-vel olvassuk-e — minden esetben! — az emlék *ew* jelét. A hangtani interpretálás nehézsége fennmarad persze akkor is, ha azon a véleményen vagyunk, hogy Gyalui Vas László mind az *ü*, *ű*, mind az *ö*, *ő* hangot *ew* jellel írta.

3. Ez a levél azonban csak problematikáját illetően hozható kapcsolatba a Szabács Viadalának szóban forgó hangjelölési sajátosságával. Abban a levéltári állagban, amelyben ezt a verses emléküNKet megtalálták, a Csicsery családnak az Országos Levéltárban őrzött iratai között viszont olyanokat is találtam, amelyekben éppen a kérdéses *w* jel fordul elő — ha nem is kizárólagosan (de hiszen a Szabács Viadalában sem kizárólagosan) — a palatalis labialisok jeleként. Ezek az emlékek a Csicsery család tagjaihoz kapcsolhatók; az adatokat — rövid regesta előrebocsátásával — egymás után mutatom be. Mindenütt közlöm, hogy hány szótagban fordul elő palatalis labialis magánhangzó, majd pedig azt, hogy a különféle jelek hány szótagban, milyen példákban jelentkeznek.

1. Ung m. Csicsery, 1541. november 3. Csicsery Ambrus fiainak osztózkodása. (OL. Csicsery cs. lt.; vö. IMRE: MNy. LI, 240.) — 14 szótag: *o* jel 1 szótagban (*kothele*); *Ew* jel 3 szótagban (*Ewcheimnek* háromszor); *w* jel 7 szótagban („*mÿ kwzwthwnk*”, *thwttönk*, *elwt* háromszor); *ű* jel 2 szótagban (*febük*, *thwttönk*); *ü* jel 1 szótagban (*benkü*).

2. Sáros m. Radács, 1552. június 3. Csicsery András Sáros megyei jószágainak negyedét átengedi bátyjának, Csicsery Lászlónak, s egyben menedéket ad költségének és munkájának kiegyenlítéséről. (OL. Csicsery cs. lt.; vö. IMRE: MNy. LI, 240—1.) — 12 szótag: *eü* jel 2 szótagban (*eü*, „*az eü Rezebe*”); *w* jel 10 szótagban (*kwlt*, *kwlchegemuel*, *kwlchegemwrl*, *pwnkwft*, *thwt*, „*meg erwswl[tet]*”, *elwt*).

3. [Ung. m. hely nélkül,] 1562. Az uralkodó elé terjesztendő könyörgések és panaszok fogalmazványára írt rövid kiegészítés valószínűleg az alispán kezétől. (OL. Csicsery cs. lt.) — 10 szótag: *o* jel 1 szótagban (*felyol*); *eü* jel 1 szótagban („*eü nagifaga*”); *Eü* jel 1 szótagban („*Eü fellege*”); *w* jel 6 szótagban (*Bwntetelē* [!], *gwnczjyek*, *kwngrenije*, *zwrnű*, *thwruent*); *ű* jel 1 szótagban (*zwrnű*).

4. Ung m. Csicsery, 1568. május 31. Csicsery András saját kezű levele Csicsery Péterhez és Szentmarjai Mátyáshoz. (OL. Csicsery cs. lt.; vö. IMRE: MNy. LI, 241—3.) — 77 szótag: *o* jel 1 szótagban („*vottek volt*”); *ew* jel 5 szótagban (*ew* háromszor, *ewrwlnwnk*, *ewthwdjyk*); *eü* jel 3 szótagban (*eü* háromszor); *éü* jel 2 szótagban (*éü* kétszer); *eü* jel 1 szótagban (*eü*); *w* jel 60 szótagban (*fwldē*, *fwlden*, *fwldwnkwth*, *fwldwnkrwl*, „*meg Jutenek*”, *kwlt*, „*fel kwltē*” kétszer, *kwueteK*, *kwzjnkbe*, *kwzwfeges*, *kwzwth*, *Ewuüjedē*, *thwlt*, *thwruēnelkw*, *ewrwlnwnk*, *ewthwdjyk*, *Behwle* kétszer, *kegjelmefsegebwl*, *felwl* négyszer, „*felwlÿs*”, „*felwllÿs*”, *engegwk*, „*kÿ verhethwk*”, *erthwk* 'értők', *Rendelwk* 'rendelők', „*vennwk kÿ*”, „*Vennwk kÿ*”, *ertelmwnk*, *frjgwnk*, *leuelwnk*, *mellethwnk* kétszer, *Mijnekwnk*, *mijuelwnk* kétszer, *nekwnk*, *elwnkbē* kétszer,

elwth kétszer, *Errwl*, *errwl* háromszor, *Jfkerwl*, *mefterekthwl*, *mefterthwl*); *w* jel 1 szótagban („*fú lopo*”); *w* jel 4 szótagban (*elw*, *Jdww* kétszer, „*az mjnmemw*”).

5. Ung m. Csicsery, 1586. február 27. Csereügylet Csicsery Ambrus és Szentmarjai Mátyás között. Szentmarjai írása. (OL. Csicsery cs. lt.) — 28 szótag: *ew*, *Ew* jel 25 szótagban (*fewld*, *fewldbewl*, *fewlde* háromszor, *fewldeth* kétszer, *fewldijth*, *ew* kétszer, *Ew* kétszer, *Ewe*, „*Ewes*”, „*partha Ew*”, *Ewrekbe*, *Elewzer*, „*megh Erewfjythethwk*”, *Eztendewbe*, „*az felewl* *megh Jrth*”, „*egh felewl*”, „*Mas felewl*”, *Jrnewnk*, *kezewnk*); *w* jel 3 szótagban („*az mynemw*”, „*megh Erewfjythethwk*”, *pechethwnkel*).

6. Ung m. Székó, 1587. Csicsery János levele Csicsery Ferenchez (OL. Csicsery cs. lt.) — 17 szótag: *o* jel 5 szótagban (*kolt*, „*koweoljs*”, *tolem*, *toruf éJnj*, „*hýremnelkol*”); *eo* jel 11 szótagban („*eo nekj*”, *teole*, *teorwenj*, „*ebeoljs*”, *eleozor*, *feleol*, „*le fekeottem volna*”, „*Nem fereonk elj*”, *Jdeobe*, „*koweoljs*”); *iw* jel 1 szótagban (*zjwk/segwel*).

7. Ung m. Csicsery, 1588. március 1. Ifjabbik Csicsery János és Csicsery Miklós kötelezvénye 31 aranyról és 40 pénzről, amelyet Budaházi Bernáttól és Sztropkai Borbálától vettek fel. (OL. Csicsery cs. lt.) — 30 szótag: *o* jel 1 szótagban („*megh erofsijtuen*”); *ö* jel 5 szótagban (*földeijuel*, *költ*, *kölkhön*, *Vöttwnk*, *nemjmemö*); *ő* jel 3 szótagban (*Thörnenniel*, *kölkhön*, „*haz heljönket*”); *w* jel 14 szótagban (*w* háromszor, *wket* kétszer, *szwkw/egünkben*, „*le nem tezzwkw*”, *kezwknk*, *leuelwknknek*, *nekwknk*, *rezwknket*, *lezwknk*, *tezwknk*, *Vöttwknk*); *w* jel 4 szótagban („*wkwjs*”, *mertekw*, „*per patuarnal kwl*”, *rezwknket*); *u* jel 1 szótagban (*pechetunkuel*); *ü* jel 2 szótagban („*fogyatkozafnel kül*”, *szwkw/egünkben*).

8. Ung m. Csicsery, 1595. november 1. Csicsery Ambrus saját kezű záloglevele 32 forintról Guti Ferenek. (OL. Csicsery cs. lt.) — 37 szótag: *o* jel 1 szótagban (*Torüeniek*); *ó* jel 2 szótagban (*Tórueniek*, *Eróffegereh*); *ó* jel 4 szótagban (*Jóuendeó*, *kőzeleben*, *Pwknkót*, *Neminemó*); *eó* jel 2 szótagban (*Jóuendeó*, *Vitezleó*); *ew* jel 9 szótagban (*ew* kilencszer); *ew* jel 4 szótagban (*ew* négyszer); *w* jel 6 szótagban (*Zwkw/egereh*, *Twlem* háromszor, „*Gutý ferencztw*”, *nelkwll*); *w* jel 3 szótagban (*Pwknkót*, *Bewletes*, *nelkwll*); *u* jel 2 szótagban (*feliull* kétszer); *ü* jel 2 szótagban (*feliüll*, „*ew kglmetüll*”); *ü* jel 2 szótagban (*felüll*, *felüll*).

4. Mielőtt a bemutatott adatokra vonatkozó megjegyzéseimet elősorolnám, IMRE SAMUTÓL idézem a következőket:

„A *w* jel a magánhangzók közül *ö*, *ő*, *u*, *ú*, *ü* és *ű* hangot egyaránt jelölhet, de ezeknek sem egyetlen jele.

A) A *w* mellett *ö* értékben találjuk egyszer az *ew* jelet: *tyzenewt ezer* (73). Minden bizonnyal *ö* az értéke az *u* jelnek is a *wuttek* (28) 'vettek' alakban.

B) A hosszú *ő* jele is általában *w*. Néhányszor azonban *ew* jelet is találunk: *few* (35), *vytezlew* (68), *few hayta/rol* (91), *few hayta/on* (94), sőt talán *ő*-t jelöl a *v* is a *yo tetelerwl* (43) szóban, de jelölhet *ű*-t is. Az *u* jelnek is valószínűleg *ő* értéke van a *kywul* (122) szóban, de ennek értéke szintén lehet *ű* is. Az *ew* jel a *w*-hez viszonyítva aránylag ritka, s így KNIEZSÁNAK az a megállapítása, hogy az *ő* mindig *ew*-vel van jelölve (i. m. 99), nem egészen állja meg a helyét (vö. 45—51. l.)” (I. m. 75; l. még a 74. lapon levő táblázatot.)

A bemutatott nyolc irat közül a négy korábbiiban találjuk meg azt a jelenséget, amely a Szabács Viadalának is figyelemre méltó sajátja. A Csicsery családdal atyafisági és szomszédi viszonyban levő Szentmarjai Mátyáshoz kapcsolható 5. számú irat hangjelölése (25 szótagban *ew*, *Ew* jel, 3 szótagban *w* jel) szintén megérdemli, hogy röviden kitérjünk rá. Szentmarjai Mátyás —

Csicsery Andrásnak 1568. május 31-i levele szerint — Szabolcs és Ung megye nótáriusa volt. Az *ew* jel 25 előfordulása a *w* 3 előfordulásával szemben esetleg arra mutathat, hogy ő sem törekedett a palatalis labialisok hangszínbeli megkülönböztetésére, pedig talán ennyit elvárhatnánk már ebben az időben egy volt megyei nótáriustól. — Az írásából teljes számban idézett adatok azt mutatják, hogy az *ew* jellel írt szóalakok mind olvashatók *ö*-vel, illetőleg *ő*-vel, a *w*-vel írottak pedig *ű*-vel, illetőleg *ü*-vel. A *kezewnk* és a *pechethwnkel* alakok szembenállása nem gyengíti ezt a lehetőséget: a *kezewnk* (= *kezönk*) lehet Szentmarjai anyanyelvjárásának alakja (vö. még *Jrnewnk*), a *pechethwnkel* (= *pešétünkkel*) pedig a „nyugalmazott” megyei nótáriusnak a normához igazodásáról árulkodhatik. (Vö. még NytudÉrt. 25. sz. 181—90.)

A 6., 7. és 8. számú irat leírói — a Csicsery család tagjai — újabb hangjelölési szokást követnek, mint Szentmarjai, de — különösen Csicsery Ambrus záloglevelében — viszonylag nagy a jelvariánsok száma írásaikban. Az ilyesmi nem túlzottan nagy gyakorlatra vall. — Azt mindenesetre láthatjuk, hogy ezeket az iratokat nem hozhatjuk kapcsolatba a Szabács Viadalával. Az első négy azonban olyan kísértetiesen hasonlít a Szabács Viadalához, hogy nem mehetünk el mellette szó nélkül.

Ha csak a jeltípusokat veszem tekintetbe, az ékezetes vagy egyébképpen díszített jelvariánsokat figyelmen kívül hagyom, az egyes jelek megterhelt-ségét a következő táblázattal szemléltethetem:

Jel	1. sz. irat	2. sz. irat	3. sz. irat	4. sz. irat	Összesen
<i>o</i>	1 (7,14%)	—	1 (10%)	1 (1,29%)	3
<i>ew</i>	3 (21,43%)	2 (16,66%)	2 (20%)	11 (14,28%)	18
<i>w</i>	10 (71,43%)	10 (83,33%)	7 (70%)	65 (84,41%)	92
Összesen	14 (100%)	12 (99,99%)	10 (100%)	77 (99,98%)	113

A palatalis labialisok jeleként mindössze háromszor előforduló *o* betű (1. sz. irat: *kothele*; 3. sz. irat: *felyol*; 4. sz. irat: „*vottek* volt”) szinte teljesen figyelmen kívül hagyható.

5. A problematikus négy irat *ew* jelei a következő megoszlást mutatják:

	Az előfordulás abszolút száma	Hány különböző nyelvtan-elemet jelöl?	Hangértéke
1. sz. irat	3	1	<i>ö</i> vagy <i>ü</i> (3)
2. sz. irat	2	1	<i>ő</i> vagy <i>ű</i> (2)
3. sz. irat	2	1	<i>ő</i> vagy <i>ű</i> (2)
4. sz. irat	11	3	<i>ő</i> vagy <i>ű</i> (9); <i>ö</i> (2)

Ha tehát a hangszíneli problémákat nem tekintjük, a tizennyolcszor előforduló *ew* jel öt esetben rövid, tizenhárom esetben hosszú hangot jelöl (esetleg diftongust?). Idézzük emlékezetünkbe, hogy a Szabács Viadalában mindössze ötször előforduló *ew* jel egy esetben rövid, négy esetben hosszú hangot jelöl (esetleg diftongust?). Az arány meglehetősen közel áll egymáshoz, a Szabács Viadalában 20%, illetőleg 80%, a vizsgált iratokban 27,77%, illetőleg 72,23%. Vegyük még tekintetbe azt is, hogy az itteni tizennyolc előfordulásból tizenhárom a 3. személyű személyes névmásra esik, a többi öt pedig három nyelvelem (*öcs*-, *örül*-, *öt*-) között oszlik meg. Vagyis ha a négy irat adatait összesítem, a tizennyolc *ew* betűkapcsolat csupán négy különböző nyelvelem írásában található meg. Így ennek az írásjelnek a megterheltsége az egyes iratokon belül is, összesítve is alapjában véve kisebb, mint a Szabács Viadalában, ahol az öt előfordulás három különböző jelelem írásában figyelhető meg (*öt*, *fő*, *vitézlő*); a Szabács Viadalában tehát 5 : 3 az arány, a vizsgált iratokban pedig 18 : 4, a legterjedelmesebb 4. sz. iratban is 11 : 3.

Az *ew* betűkapcsolathoz hasonló táblázat a *w* jel megoszlásáról a következő képet adja:

	Az előfordulás abszolút száma	Hány különböző nyelvelemet jelöl?	Hangértéke
1. sz. irat	10	8	ö (3); ő (5); ü (2)
2. sz. irat	10	9	ö (5); ő (2); ü (1) ű (2)
3. sz. irat	7	7	ö (5); ü (1); ű (1)
4. sz. irat	65	30	ö (16); ő (7); ü (16); ű (18); ő vagy ű (8)

Nem állítom, hogy akár az *ew*, akár a *w* hangértékének megállapításán nem lehet vitatkozni. Nyilvánvaló, hogy mind *ö* ~ *ü*, mind *ő* ~ *ű* viszonylatban vannak problémák az olvasat körül, a hosszúság-rövidség tekintetében azonban egyértelműbben foglalhatunk állást. Így tehát csaknem bizonyos, hogy a kilencvenkétszer előforduló *w* jel 49 esetben rövid, 43 esetben hosszú palatalis labialis magánhangzót jelöl. — Megszámoltam, hogy magában a Szabács Viadalában a palatalis labialisok jeleként 132 esetben fordul elő *w*; 70 esetben jelöl rövid hangot, 62 esetben hosszú hangot (az én számításom szerint). Ha az arányokat tekintjük, láthatjuk, hogy a 49 : 43 csaknem teljesen pontosan felel meg a 70 : 62 aránynak: a vizsgált Csicsery-iratokban az esetek 53,26%-ában rövid, 46,74%-ában hosszú hang jele a *w* betű; a Szabács Viadalában ugyanaz a jel rövid hangot jelöl az előfordulások 53,03%-ában, hosszút 46,97%-ában. A *w*-vel kapcsolatban tehát — nagyobb számú adat alapján — pontosabban egyező eredményre jutottunk, mint az *ew*-vel kapcsolatban; meggyőződésem szerint az ottani — szintén nem nagy — különbségnek az az oka, hogy kevés adattal dolgozhattunk.

6. Ezek az adatok, ezek a számszerű összefüggések nyilvánvalóvá teszik számomra — talán mások számára is —, hogy egy aránylag ritka hangjelölési

sajátságának ennyire azonos jelentkezése, szinte teljesen pontos megfelelése a Szabács Viadalában és a XVI. századi Csicsery András írásaihan több pusztavéletlennél. A vizsgált négy irat közül ugyanis nemcsak az 1552-i remissionalis és az 1568-i missilis, hanem — úgy látom — az 1541-i divisionalis (de vö. IMRE: MNy. LI, 239—40) és az 1562-i rövid szöveg is Csicsery András¹ írása. Éppen ezért mertem e négy irat adatait összesítve is bemutatni; az időbeli különbségek (1541., 1552., 1562. és 1568.) miatt viszont az egyedi kezelésről sem mondhattam le.

Idézzük emlékezetünkbe, hogy a Szabács Viadalának szerzőségével már régen gyanúba fogtak egy Csicsery Andrást (vö. IMRE i. m. 295). „SZILÁDY ÁRONNAK azt a feltevését, hogy a nyelvemlék szerzője Csicsery András, a szepesi káptalan ügyvédje (Mátyás király emlékkönyv 204; szerk. MÁRKI SÁNDOR. Bp., 1902.), adatok hiányában egyelőre el kell vetnünk (vö. HORVÁTH JÁNOS: MNy. LI, 422)” — írja IMRE SAMU (i. h.). S ha mégsem vetnénk el teljesen ezt a feltevést? Anélkül, hogy e feltevés valószínűsítésébe vagy bizonyításába bele mernék fogni, csupán néhány mozzanatra mégis rá szeretnék mutatni.

A kronológia nem mond ellent annak, hogy az a Csicsery András, akinek írásaiban megtaláltuk csaknem teljesen ugyanazt a hangjelölési sajáttságot, mint a Szabács Viadalában, ne lehessen a XV. század végén élt Csicsery Andrásnak az unokája. A névazonosság is támogatja ezt, hiszen a nagypapa-unoka viszonylatban történő névörökítés egészen szokásos ebben a korban. A XVI. századi Csicsery Andrásnak az apja például Ambrus, neki viszont egyik fia Ambrus; a XVI. század közepén élt Kölcsey Ferenc egyik fia Gáspár, annak fia Ferenc; stb. A családi kapcsolatot a XV. század végi, XVI. század eleji emlékek alapján valószínűleg fel lehet deríteni. Ez azonban a fő kérdésnek csak az egyik ága. A másik, feltétlenül megválaszolandó kérdés az, hogy — akár unokája a XVI. századi Csicsery András a XV. századnak, akár nem — feltehető-e bizonyos, aránylag ritka hangjelölési sajáttságnak a megőrzése ilyen hosszú időn át egy családon belül. Továbbá: van-e kapcsolat a Szabács Viadalának szerzője (leírója) és a XVI. századi Csicsery András között a hangjelölés egyéb kérdései tekintetében és nyelvi (főleg hangtani és más alaki) vonatkozásban? Még ezeknél is fontosabb volna — a bevezetésben emlegetett perújításra utalva: perdöntő volna —, ha a XV. század végi Csicsery András saját kezű magyar nyelvű szövegeivel vethetnénk össze a Szabács Viadalát. Hogy erre van-e reményünk, vagy nincs, azt nem tudom. A többi kérdést azonban megválaszolhatónak, sőt eldönthetőnek tartom.

A genealógiai probléma kibogozására nem vállalkozhatom. Abban azonban nem látok semmi lehetetlent, hogy a XVI. század első felében, amikor a magyar nyelvű irodalmon kívüli írásheliség még korántsem olyan nagy tömegű, mint a század második felében, amikor a magyar nyelvű iskolázás még kevésbé jelentős, amikor a deáki nyelvhasználati norma még nincs kialakulva, az unoka tovább őrizze nagypapjának írássajátságát. Mert — ezt nem szabad elfelejtenünk — a *w* jelnek a Szabács Viadalában és Csicsery András írásaihan egyformán megfigyelhető használata a XVI. században, a század közepén már anakronizmus. Korábban valószínűleg elterjedtebb volt (nem gondolok tehát arra, hogy bárkinek is egyéni találmánya lett volna ez a hangjelölési sajáttság),

¹ Csicsery András — Perényi Gábornak Sárospatakon, 1564. január 4-én kelt levele (OL. Csicsery cs. lt.) szerint — Üng megyei alispán volt.

hiszen nyomaiban megtalálható Miklós deáknak a Szabolcs megyei Gáván 1591. január 15-én írt szövegében is (vö. NytudÉrt. 25. sz. 84), valamint egy Varsányon 1545. augusztus 15-én kelt adóslevélben is (uo. 86), de a XVI. századnak még az első felére sem mondhatjuk általánosan jellemzőnek. Nyilván nem véletlen az sem, hogy a Csicsery család többi tagjainak a XVI. század második feléből származó írásaiban nem jelentkezik ez a sajátság. (A Csicsery család XVI. században élt tagjaitól természetesen nemcsak a bemutatott iratokat ismerem, de fölöslegesnek tartottam, hogy minden olyan emlék hangjelölési problémái közül idézzem a palatalis labialisok jelölésére vonatkozókat, amelyek vagy Csicseryben kelttek, vagy másutt, de valamelyik Csicsery írta őket). Akár a csicseryi prédikátor, akár az iskolamester már magyar nyelvű írásbeliségre is oktathatta, oktatta is nyilván, a század második felében vagy közepén felnövő nemzedéket, s akik ekkor tanultak írni, újabb hangjelölést, újabb „helyesírást” tanultak meg. Csicsery András viszont, aki 1541-ben osztozott meg testvéreivel, minden bizonnyal még Mohács előtt tanult írni, olvasni. Azon sem csodálkozhatunk, hogy a magyar nyelvű írásbeliséget — esetleg a latin írásbeliség elemeit is — nagyapjától tanulta meg, különösen ha a nagyapja valóban prókátorkodó, literátus műveltségű ember volt. Így tehát különösebb nehézség nélkül feltehető, hogy egy aránylag ritka hangjelölési sajátság ilyen hosszú időn át megőrződik egy családon belül.

A további kérdéseket illetően — adatfelsorolás nélkül — a következőkre mutatnék rá.

Ha a vizsgált négy irat további hangjelölési sajátságait vetjük össze a Szabács Viadalának hangjelölési sajátságaival, nem találunk semmilyen lényeges ellentmondó adatra sem. Mint ahogy a palatalis labialisok jelölésében is felbukkan egészen szórványosan a modernebb és a Szabács Viadalából ő vagy ő hangértékben hiányzó *o* jel, ugyanúgy csak szórványosan jelentkeznek más vonatkozásban is némi különbség. Ami pedig a Csicsery András írásaiban, valamint a Csicsery család nála fiatalabb tagjainak írásaiban megfogható, Csicseryre és Ung megyének Csicsery környékén fekvő részére lokalizálható nyelvéllapotot illeti, arra vonatkozóan én egyetértek IMRE SAMUVAL abban, hogy ezeknek az emlékeknek a „nyelve sok rokonvonást mutat a SzV. nyelvével, s véleményem szerint megkockáztatható esetleg az a feltevés, hogy az SzV. szerzője is a zemplén — abaúji nyelvjárást beszélte, megengedve természetesen azt a lehetőséget, hogy nyelvében esetleg más nyelvjárás is hagyott több-kevesebb nyomot” (i. m. 89). Sőt én ebben a kérdésben kevésbé volnék óvatos, mint IMRE. Bizonyos korrekciókat azonban szükségesnek tartok. — Lehet, hogy a *ma i* nyelvjárási viszonyok alapján megfelelő a „zemplén — abaúji nyelvjárás” elnevezés. A XVI. századi viszonyok alapján azonban inkább Zemplén és Ung megye déli része kapcsolható össze, Zemplén északibb része — úgy látszik már Gálszécs is — *i-ző* volt, és ez a zempléni *i-zés* Ungvár fölött volt vagy lehetett kapcsolatban a Bereg, Ugoicsa, Szatmár megyei *i-zéssel*. (E kérdéssel foglalkozom „Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában” című munkámban.) Így tehát én nem látom akadályt annak, hogy ha nem is a „zemplén — abaúji nyelvjárás”, de — még szorosabbra húzva a kört — Ung megye és Zemplén megye déli részének nyelvjárási emlékeként tartjuk számon a Szabács Viadalt. A Szalkai-glosszákkal és a Döbrentei-kódexszel való egybevetés (IMRE i. m. 90) nem hozta meg a kívánt eredményt. Ez szerintem természetes. A Szalkai-glosszák és a Döbrentei-kódex erős *i-zése* a szatmári és a beregi *i-zéssel* hozható összefüggésbe. Sokkal helyesebb nyomon

járt IMRE, amikor a Csicsery-leveleket vette elő, és hasonlította össze nyelvhasználati formáikat a Szabács Viadalával.

7. IMRE SAMU könyvének a nyelvjárás kérdésével foglalkozó részét így fejezi be: „Ma még nem ismerjük részleteiben az északkeleti terület XV—XVI. századi nyelvi képét, nem tudjuk, hogy ez a terület nyelvi szempontból mennyire volt egységes, nincs még csak megközelítően pontos elképzelésünk sem pl. az *i*-zés, az *ö*-zés határaitól, esetleges területi mozgásáról. Tudom, hogy feltevésemmel szemben sok kifogás hozható fel, hogy eljárásom helyessége módszertani szempontból is vitatható. Kétségtelen, hogy aránylag kevés nyelvemlékkel végeztem el az összehasonlítást, s egészen alaposan még ezeket sem dolgoztam fel. Feltevésemet mégsem tartom egészen alaptalannak és haszontalannak, helyességének eldöntése azonban a későbbi kutatások feladata.” (I. m. 90.)

Ezek után saját véleményemet a következőkben foglalom össze.

Nem látom akadályát annak, hogy a Szabács Viadalát XV. század végi nyelvemléknek tartsuk, sőt szerintem még az a feltevés is elfogadható, hogy a XV. század végén élt Csicsery András írta. Cikkem kéziratának elolvasása után IMRE SAMU figyelmeztetett arra, amivel különben könyvében is foglalkozott (vö. i. m. 35—6), hogy tudniillik a Szabács Viadala nemcsak ama véletlennél fogva van kapcsolatban a Csicsery családdal, hogy ennek a családnak a levéltárában találták meg, hanem az emlék 31—34. sorában elbeszélte esemény (Várday Simon eleste), valamint a Várday és a Csicsery család közötti rokonság révén is. Így ez a tartalmi mozzanat és a tőlem bemutatott hangjelölési sajátosság feltétlenül erősíti Csicsery András szerzőségének feltevését. A két momentum együtt több, mint a kettő pusztá összege! — E verses emlékünknak a nyelvállapota beleillik abba a nyelvjárás képhez, amely — igaz, hogy a XVI. századra vonatkoztatva — a Csicsery család tagjaitól, valamint Ung és Zemplén déli részén lakó kisebb birtokos nemeseiktől (például a Deregyiektől) ránk maradt írások alapján megrajzolható.

PAPP LÁSZLÓ

Lajhár

1. A címhez előljáróban annyit, hogy a *lajhár* szón kívül a továbbiakban olyan szavakról is szó esik majd, amelyek már jóideje együtt szerepelnek vele szótárakban és a szakirodalomban. Eredetileg csak a *lajhár* szó története foglalkoztatott, de a munka során lehetetlen volt a vele kapcsolatba hozott más szavak, mint a *lajha*, *lajhó*, *léha* stb. vizsgálatát elmellőzni. Ezek a vizsgálatok meglehetősen bonyolult, de semmiképpen sem érdektelen összefüggésekre vezettek rá. Az alábbiakban ezeket óhajtom elmondani.

Mielőtt még bármit is olvastam volna a *lajhár* szóról, iránta való érdeklődésemet az az ötlet indította el, hogy a régi cseh nyelvben adatolt *lejchář* 'potulný zpěvák, kejklř, podvodník' szóval azonosítottam, amely viszont a középfelnémet *leichaere* 'Spielmann, Betrüger' átvétele a csehben. Ebből kiindulva kezdtem utánanézni a szóval kapcsolatos eddigi magyarázatoknak, és természetesen a rá vonatkozó adatoknak. Mint legújabb munkából, KNEZSA ISTVÁN „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” című művéből kezdtem el a tájékozódást. Kedvemet a további vizsgálódáshoz nem szegte az a körülmény,

hogy KNEIÉZSA véleménye a *lajhár* szó eredetét illetően nem azonos az én ötlettemmel, amely ötlet végeredményben nem is új, mert hiszen már másoknál is felmerült ez az azonosítás. KNEIÉZSA a *lajhár* szót a nem szláv eredetű szavak közé sorolja, és HALÁSZ IGNÁC magyarázatát fogadja el, aki (Nyr. VII, 558) e szavunkat a *lanyha, lajha, lajhó* 'piger; faul, träge' -ár képzős származékának tartotta. Ugyanekkor tévesnek minősíti azokat a magyarázatokat, amelyek e szavunkat a középfelnémet *lei haere*-ből származott cseh *lej hěr*, horvát *lajhar* szavakkal egyeztették, mint például GYARMATHI és MIKLOSICH. Valószínűleg azért jutott fentebb jelzett álláspontjára, mert a *lajhár* szó jelentése MA. óta 'iners, deses; faul, träge; lusta', meg aztán itt vannak a nagyon rokonhangzású *lajha, lajhó* 'piger; faul, träge' jelentésű szavak, és a *lajhár*-t ezek -ár képzős származékának tartani eléggé természetes és tetszetős magyarázat. — Az e kérdésben újabban ugyancsak állást foglaló BENKŐ LORÁNDnak már kételyei vannak e szavak összefüggése körül. A *lajhár* szó problémája nála „Léha” című cikkében (MNY. LII, 203—6) vetődik fel, persze csak mellékesen, mert nem ezt, hanem a *léha* szót kívánja megmagyarázni. Ezzel kapcsolatban azonban a *lajhár, lajha* szavakra is reflektálnia kellett a közöttük eddig feltelezett összefüggés miatt. BENKŐ szerint a *léha* ~ *lajha* (~ *lajhár*) egybevetése hangtanilag nem áll biztos alapon, az erős jelentéstani eltérések pedig még kevésbé teszik valószínűvé, amennyiben a *léha* a 'könnyű', a *lajha* pedig ellenkezőleg, a 'nehéz' alapjelentést hordozza. De hogy egyes NySz.- és MTsz.-beli adatokban a *léhá*-nak is van 'rest, tunya, nehéz' jelentése, BENKŐ szerint abból magyarázható, hogy az eredetileg 'könnyű' jelentésű *léha* nem tudta magát kivonni a nagyon hasonló hangzású s ellentétességével is rokon jelentéskörbe tartozó *lajhár, lajha* analógiás hatása alól. Egyébként BENKŐ — mint már említettem — csak a *léha* szó magyarázatára szorítkozik; erre később még visszatérek.

Sem KNEIÉZSÁNAK a *lajhár*-ról szóló összefoglalása, sem BENKŐNEK a *léha* szóról nyújtott magyarázata véleményem szerint nem ad kielégítő választ a *lajhár* és a vele kapcsolatba hozott szavak (*léha, lajha* stb.) eredetére és egymáshoz való viszonyára vonatkozóan. Ezért látom érdemesnek újra elővenni a kérdést. Minthogy eredetileg is a *lajhár* szó története érdekelt, a jelen közleményben ezzel kezdeném.

2. A *lajhár* manapság közismert s elég gyakran használt szava nyelvünknek. Hallatára a legtöbben bizonyára a 'Bradypus; Faultier' névvel jelölt állatra gondolnak, s ha valakiről azt mondják: *lajhár*, akkor is ez a lassú mozgású, tunya állat — mint a lustaság megszemélyesítője — szerepel az asszociációban. Pedig a *lajhár* szónak ez a jelentése a legfiatalabb, és csak a XIX. század elején bukkan fel Földinél (vö. NyÚSz.). Viszont az is igaz, hogy ma már majdnem csak erre a jelentésre szorítkozik, s a jelzőül használt *lajhár* szó is úgy él a köztudatban, mint az említett állat fő tulajdonságára, a lassúságra, lomhaságra utaló szó. (Az Értelmező Szótárban is 1. jel. az állat, 2. jel. átv. rosszaló.) Azonban a dolog éppen fordítva van: az állat kapta nevét az addig főleg melléknévként használt *lajhár*-tól. Ennek az állatra (Bradypus) való vonatkoztatásában, majd a már ilyen jelentésben megszokott állatnévnek jelzőül való alkalmazásában a *lajhár* szónak 'iners, deses' jelentése forog fenn. Ebből a jelentésből indultak ki azok a nyelvtudósok, akik BARÓTI SZABÓ DÁVIDdal az élükön a *lajhár* szót a *lajha, lajhó* szavakkal hozták rokonságba.

Azonban a *lajhár* szónak van még egy jelentése: 'vecors', amelyet az 'iners, deses' mellett jóformán mindig figyelmen kívül hagytak. Ez a 'vecors'

jelentés is megvan már a szó első adatolásánál: MA. 1604. Később hovatovább eltűnik, és a XIX. századi szótárírók közül már csak azoknál szerepel, akik a *lajhár*-t MA.-ből idézik. Véleményem szerint a 'vecors' jelentés szolgálhatna kiindulópontul *lajhár* szavunk eredetének megfejtéséhez és a vele kapcsolatba hozott többi szó problémájának tisztázásához is. A *lajhár* szóra vonatkozó adatokat, bár azokra KNEZSA is utal, azért idézem, mert igen tanulságosak.

3. Az első dolog, ami igen szembeűnő, hogy milyen gyérek a *lajhár*-ra vonatkozó adatok. A legrégibb szójegyzékekben és szótárakban nem is fordul elő. Első ismert előfordulása MA. 1604.: „*Lajhár*: Iners, Deses, Vecors.” MA. 1708.: „*Lajhár*: Iners, Deses, Vecors, Träg hinlæssig, unbedacht | *Lajhárság*, Inertia, Vecordia, Trägheit, Unbedachtsamkeit.” MA.-ból veszi át PP. is: „*Lajhár*: Iners, Deses, Vecors. | *Lajhárság*: Inertia, Vecordia.” PPB. 1767.: „*Lajhár*: Iners, Deses, Vecors. faul, Träg. | *Lajhárság*, Inertia, Vecordia. die Trägheit, Nachlæssigkeit.” SZD.-nál szerepelnek a *lajha*, *lajhó* elemek szinonimaként első ízben. SZD.¹ (50): „*lajha*: lomha, luhma, *lajha*, *lajhó*, *lajhár*: rest, tunya, here.” SZD.²: „*Lajha*: *lajhár*, lanyha, rest, *lajhó*, tunya, here.” GYARMATHI, Voc. azonosítja először a horvát *lajhar*-ral: „*Lajho*, *lajhár*, L. vagator I. *lajhar*. B. lenyo, V. lenées.” LESCHKA, Él. ilyen magyarázatot ad: „*Lajhár*, deses, ignavus, faul, träg, optime deduci videtur ex slavico léhám, boh. ljhám, quod est frequ. a ležim, cubo, inde léhár et ležák, qui amat cubitare, cubitor, seu ignavus: hinc etiam *Lajhár* das Faulthier, ignavus tridactylus, slav. tichochod, leniwee, lenoch et léhár.” KRESZNERICS MA. adatait idézi: „*Lajhár*: Iners, deses, vecors. | *Lajhárság*: Inertia, Vecordia.” KASSAI-nál a SZD.-féle szinonimasor szerepel: „*Lajha*, *Lajhár*, *Lajhó*: Piger; deses; Otiosus.” Ném.—m. és m.—ném. Szókönyv 1827. II.: *Lajhár*, s. das Faulthier, *Lajhár* adj. rest, faul, träge | *Lajhárság* s. die Faulheit, Trägheit.” Tzs.: *Lajhár*, fn. das Faulthier”. Tsz.: „*lajhár*: tunya, rest. Balaton melléki szó. Székely szó.” CzF.-ban már nagykiterjedésű szócsaládként szerepelnek a *laj*-kezdletű szavak — köztük a *lajhár* is — s közöttük számos ige is van, mint *lajhász*, *lajhódik*, *lajhul* stb. A *laj* CzF. szerint elvont gyök, s a felsorolt szavak „mindnyájan lágy, tunya, lassú mozgást jelentő szók, melyekben a tunyaság, lassúság fogalma a *h* középképzőben mint szenvedőlegességet jelentőben is fekszik.” A MTsz. szerint: *lajhár* 1. 'lusta, rest, lomha': Balaton melléke, Szabolcs, Bereg, Székelyföld, Csíkszentgyörgy (részben a Tsz., részben újabb gyűjtések alapján); 2. 'otromba, esetlen': Kassa vidéke.

A felsorolt adatokból kiderül, hogy a *lajhár* szó leggyakrabban előforduló jelentése: az 'iners, deses; faul, träge' MA.-tól kezdve végig vonul az összes szótárakban. SZD. óta szerepelnek a *lajhár* mellett a *lajha* és *lajhó* mint szinonimák (persze ezek önállóan már korábban is előfordulnak). KRESZNERICS a *Lajh* kezdetű szavakat már egy szócsaládként fogja fel, és a *lajhár* 'vecors' jelentése MA.-n és PP.-n kívül csak nála szerepel. Az első, akinél a *lajhár*-nak már 'Bradypus; Faulthier' jelentése is feltűnik, LESCHKA; utána az 1827-i M.—ném. Szókönyvben és a Tzs.-ben találkozunk a szónak ezzel a jelentésével, míg például sem KRESZNERICS, sem KASSAI nem tud róla.¹ A Tsz.

¹ Érdekes megjegyezni, hogy a *lajhár* 'Faulthier' jelentése hamarabb jelentkezik a szépirodalomban, mint a szótárakban. Dugonicsnál (1803-ban Jólánka I : 55) ez az állat még *röstnök* (vö. NyŰSz.). Csokonai már a *lajhár* szót használja a Dorottyában: „Elöttem a *lajhár* friss játékot tézsen S a leglombább állat vidám s virgone lézen.” (Vö. IrtörtKözl. 1959. 3—4. sz. 482.)

és MTsz. adatai arról tanúskodnak, hogy a *lajhár* a Dunántúlon, Erdélyben és az északkeleti területeken egyaránt honos.

4. Említettem, hogy a *lajhár* szónak már első ismert előfordulásakor, tehát MA.-nél 1604. az 'iners, deses' jelentésen kívül 'vecors' jelentése is van; MA. 1708. a *lajhárság*-nak 'inertia' mellett 'vecordia' jelentését is feltünteti. MA. a latin—magyar részben a *Vecors* szót így értelmezi: 1604., 1611.: „Bolond”, 1708. pedig: „Bolond, Kába, Esztelen”; a *Vecordia* magyarja pedig „Esztelenség”.

A *lajhár*-nak 'vecors' jelentéséből kiindulva megkísérelhetnénk valószínűvé tenni azt a korábbi magyarázatot, hogy szavunk mégis összefügg a középfelnémet *leicher* 'Spielmann, Betrüger', cseh *lejchěř* 'ua.', horvát *lajhar* 'vagator, fraudator', szlovén *lajhar* 'Betrüger' szavakkal. — Noha e szavak etimológiája és egymással való összefüggése meglehetősen tisztázva van, talán nem lesz felesleges a bizonyítás érdekében ezeket egyenként bemutatni.

5. Lássuk először az eredeti szót, a középfelnémet *leichaere*-t, amelyből a cseh *lejchěř*, horvát és szlovén *lajhar* szavakat származtatják. — A *leichaere* 'Spielmann, Betrüger' ma már nem élő szava a német nyelvnek. Az ófelnémetben még nincs meg, a középfelnémetben tűnik fel. A rá vonatkozó adatokat LEXERNÉL és GRIMMNÉL találjuk. Az újabb német szótárak már nem idézik még KLUGE etimológiai szótára sem említi. LEXER (Mittelhochdeutsches Hand; wörterbuch I, 1863. I.): „*leichaere* spielmann. dâ was manic seitpsil, der *lejchaere* kâmen vil. (= dar quam spillûte vil; leicher, betrüger; *leichaerinne* betrügerin.” GRIMM (Deutsches Wörterbuch VI.): „*leicher*, betrüger, täuscher; trufator, gecke, teuscher, lecker, leicher; *laicher*, trufator, deceptor, sophistrator, calumniator; *laicher* mit seiner Kunst, nebulo, gesticulator.” — Arra, hogy a *leicher* kihalt a német nyelvből, többféle magyarázatot is kereshetünk, Mindenesetre nem az egyetlen példa arra, hogy az eredeti nyelvből eltűnt szó más nyelvben, esetleg több nyelvben is tovább él. Egy-egy nyelvben a mulattatók elnevezésére általában több kifejezés is előfordult, és e kifejezések használata, elterjedtsége nem volt egyforma. Amint maga a mesterség idővel formáját változtatta, vagy éppen háttérbe is szorult, a jelölésre használt szavak némelyike is feledésbe mehetett. Az is valószínű, hogy a *leicher* kifejezés, legalábbis kezdetben, egy bizonyos, más mulattatóktól különböző sajátságokkal rendelkező típust jelölhetett, például olyat, amelynél a produkció egyik eleme a mókázással, bolondozással egybekötött tánc volt. — Erre azért lehetne gondolni, mert a *leicher* szó a *leichen* igéből való képzés. Erről az igéről LEXER szótárában ez található: „*leichen* auch mit st. part. *geleichen* intr. hüpfen, aufsteigen; — von leichen der fische; mit einem l. im einverständnis mit ihm sein. refl. hüpfen, aufsteigen — gelenkig biegen. tr. sein spiel mit einem treiben, ihn foppen und betrügen.” GRIMM: „*leichen* verb. in mehrfacher fügung und bedeutung: 1. transitiv, einen leichen, einen foppen, einen possenspielen; trufare. leichen; vexare, geilen, teuschen, leichen; *laichen*, sophistrare, truphare, gesticulare, sophisticare, calumniari, decipere | in mildesten sinne nur foppen, schärfer äffen, zum narren haben | *leichen* mit betrügen verbunden: defraudatores die die leut triegen oder laichen | 2. intransitiv. . . | 3. *leichen* mit einem, vom begatten der fische, schlangen u. ähnl.” A *leichen* ige alapszava a középfelnémet *leich* 1. 'Tonstück, gespielte Melodie'; 2. 'Gesang aus ungleichen Strophen' (vö. LEXER: i. h.; WEIGAND, Deutsches Wörterbuch; KLUGE, EtWb.¹¹; stb.). Egyébként a *leichen* ige nek 'hüpfen,

foppen, betrügen' jelentése sem él már a mai német nyelvben. A *leichen* 'ívni' ige ma *laichen* hangzású. Viszont a *leich* 'Tonstück, gespielte Melodie, Gesang aus ungleichen Strophen' jelentésű szó a mai németben késői felújítás (vö. KLUGE, EtWb.¹¹). A tő, amelyre a középfelnémet *leich* és *leichen* is visszamegy, *leig, loig* 'hüpfen, heben; heben machen'; belőle sok indoeurópai kifejezés származott. Az ide tartozó kifejezések jelentésánilag is szorosan összetartoznak: „got. *laikan* (laílaik) 'hüpfen, springen', *bi-laikan* 'verspotten', *laiks* 'Tanz', anord. *leika* (*læk*) 'spielen, züngeln (Flamme), fechten, jemandem mitspielen', *leikr* 'Spiel, Spott', ags *lācan* 'sich schnell bewegen, spielen, fechten', *lāc* 'Spiel, Kampf, Beute, Gabe', mhd. *leichen* 'hüpfen, foppen', ahd. *leih, leich* 'Spiel, Melodie, Gesang, *Leich*', mhd. dial. *laich* 'lusus venerius', mhd. *læk* 'das Laichen, Laich', nhd. *Laich* (aus dem Germ. entl. abg. *likō*¹ 'Reigen¹⁾' (POKORNY, IdgWb. 667—8).

A *leicher* fogalomkörébe tartozó adatok teljessége kedvéért említsük még meg a *leicher*-ből képzett *leicherei* 'sophistria' szót: „g u m p e l m a n der niwan *leicherie* kan. er huet sich von der *leicherei*” (LEXER) | „*leicherei* täuschung, betrügerei, sophistria, *leicherie, laicherei*, trufa, deceptio, fraus, dolus... des teüfels *leicherei*” (GRIMM). Ez a fogalom egyesíti magában mindazokat a jelentésárnyalatokat, amelyek megvannak a *leicher* szóban is. — Közbevetőleg utalok arra, hogy a fentebb idézett adat *gumpelman* szava tulajdonképpen a *leicher* szinonimája, és talán érdemes megjegyezni róla, hogy ma is él *Hampelmann* változatban, azonban jelentése a legtöbbször már leszákult a dróton rángatott bábúra: *Hampelmann* 'hüpfendes Männchen, Püpfchen im Glase, Gliederpuppe', de régebben 'Einfaltspinsel' jelentése is használatos volt (vö. WEIGAND, Deutsches Wb. és HALÁSZ E., Német—magyar szótár). A *Hampelmann* főnév a *hampeln* (kfn. *gampeln* és *gumpeln* 'springen, hüpfen, possenreisen stb.': LEXER i. m.) igéből való képzés és, a középfelnémetben igen gazdag szócsaládjá élt, amely szócsalád a mulattatásra és a mulattatókra vonatkozott: *gumpel-market* 'der Gumpelmarkt' | *gumpel-maere* 'narrische, komische Erzählung' | *gumpel-miete* 'Lohn für einen Gumpelman' | *gampel-spiel* 'Possenspiel' | stb. (LEXER). Az a tény, hogy a mai német nyelvben (legalábbis a szótárak tanúsága szerint) a középfelnémetből kimutatható nagy szócsaládból már csak a *hampeln* ige és a *Hampelmann* főnév él, a *leichen* ige és a *leicher* főnév kihalására is a műveltség változásával magyarázható természetes analógia. — Visszatérve a középfelnémet *leicher* szóhoz, talán nem felesleges hangsúlyozni, hogy a sok jelentésárnyalat mellett már eredetileg is két fő jelentése volt: 'Spielmann' és 'Betrüger'. S ez teljességgel megfelel a *leichen* ige ugyancsak számos — de fogalmilag nagyon is rokon — jelentésének, amelyek közül az

¹ A germánból kölcsönzött *likō* 'Reigen' nagy szócsaláddá nőtt az ószlávban, amelyben főnevek, igék s adverbiumok is vannak. MIKLOSICH Lexiconában a *likō* 'χορός, χορεία; chorus' címszón kívül még 23 címszó szerepel, amelyek a *likō*-ból való további képzések, mint például: *likovanie* 'saltatio' | *likovatels* 'saltator' | *likovati* 'χορεύειν saltare; καταχορεύειν saltare; μέλπειν canere; χορεύειν plaudere' | *likovniks* 'saltator' | *likovně* 'choris, saltando' | stb. | stb. A *likō*-nek az ószlávban van még *lěks* és *l ak* változata is: *lěks* m. 'ludi genus, fortasse saltatio'; *lĭakz* m. 'ludi genus' (MIKL., Lex.). — Megtalálható a germán *leich* az őcsehben is, de csak többes számú *lechi, lechy, lesi, lesy* alakokban. Ezért egyes nominativuszul *lech-a-u* hímnemű és megkérdőjelezve *lecha-y* nőnemű alakokat vesz fel GEBAUER (Slov. staroč.). Ha az idézett *lesi* és *lesy* adatokban valóban valamilyen játékról van szó, amelyet GEBAUER is csak így nevez meg: „hra nějaká, nebo něco pro tu hru”, akkor a hímnemű *lech* főnév a valószínűbb, és ez azonos lehet a germán *leich*, ószláv *likō, lěks, lĭakz* szavakkal.

1. 'hüpfen, aufsteigen' és a 2. 'sein Spiel mit einem treiben, ihm foppen und betrügen' a két pólust képviselhetik. Magának a *leicher* szónak ez a két végletes jelentése is meglehetősen szoros kapcsolatban van egymással. Tudniillik a 'Spielmann'-ra könnyen rátapadt a 'Betrüger' jelentés is, s ez a tréfacsináló mesterségből természetesen adódott, amelynek eszközei voltak az ámtítás, személynyvcsztés és erősebb szóval a 'csalás'. Éppen nem lehetetlen, hogy a *leicher* szó jelentése hovatovább a 'Betrüger' felé tolódott el, és éppen azért megbélyegző jellegűvé vált, ami szintén előmozdíthatta a német nyelvből való eltűnését. — De az is bizonyos, hogy valamikor elevenen élő szónak kellett lennie, ha több olyan szláv nyelvbe is átkerült, amelyek a legjobban beleestek a német kultúra hatókörébe. Ezek a nyelvek a horvát, szlovén és a cseh.

6. A horvát, illetőleg a szlovén *lajhar*, *lajharija* főneveket, *lajhati* igét, *lajharen* melléknevet, továbbá a cseh *lejchěr* főnevet már MIKLOSICH, EtWb. is a középfelnémet *leichen* 'betrügen' igéből magyarázta. Az ő véleményére való utalással BERNEKER, EtWb. ennél bővebb magyarázatot ad: „*lājham*, *lājhati* sl. 'betrügen, täuschen; umherstreichen' (so auch *lājhati se*); *lajhár* 'Betrüger'. č. alt. *lejchěr* 'Gaukler, Spielmann, Betrüger'. ~ Aus mhd. *leichen* 'mit einem sein Spiel treiben; verspotten, täuschen, betrügen'; *leichaere* 'Spielmann, Betrüger'; älter nhd. *leichen*; *leicher* ds." MACHEK (Étym. slov. českého a slov. jazyka) a cseh *lejchěr* szónak GEBAUER adta 'potulný zpěvák, kejklř, podvodník' értelmezésén kívül a BERNEKER idézte szlovén *lajhati* 'podváděti, potulovati' igére hivatkozik, s mind e szavak eredetét ő is a középfelnémet *leichen*, illetőleg *leichaere* szavakkal hozza kapcsolatba. Tehát az említett szláv nyelvekbeli kifejezések eredetét illetően az etimológusok véleménye megegyezik.

A következőkben kissé részletesebben is bemutatjuk az említett szavakra vonatkozó adatokat.

A horvát nyelvnek, pontosabban a kaj-nyelvjárásnak valamikor eleven szava volt a *lajhar* szó és családja. A Zágrábban 1892-ben M. VALAVAC által kiadott 1486-ból származó és Koluničev Zbornik néven ismert kéziratban többször is előfordul a *lajha* 'prevara' főnév, továbbá a *lajhati* 'varati' ige.¹ E két kifejezéssel kapcsolatban a kézirat sajtó alá rendezője az idegen szavakat tartalmazó szójegyzékben összeállította az erre a szócsaládra vonatkozó horvát adatokat: ezeket HABDELIČ szótárából és egyéb műveiből idézi. „*Lajha* f. 'prevara' od *lajhati* 'varati' od stvń. leichen. Sra vni kajkavski *lajhar*, *lajharija*, *lajharen*, *lajharski*, *lajhariti*: *lajhar* Habdelič lex. 'deceptor, traductor, dolosus, assentator, fraudulentus'. — *lajharija*: Habdelič Ad. — *lajharen*: Habdelič zrcalo mar. — *lajharski* Habdelič Ad. — *lajhariti*: Habdelič Ad." — A fenti összeállításban tehát hét, a *lajhar*-ral összefüggő kifejezés szerepel. — BELLOSZTENECZ szótárának horvát—latin részében ezek az adatok vannak: „*Lajhár*, Tepecz. Vagator, Vagus, Deceptor, Traductor, Assentator v. Himbenik.; *Lajharim*, szpachujem, vkanyujem. Decipio, defraudo, dolose & fraudulenter ago; *Lajharimsze*, Poteplyemsze. v. Klatimsze." A latin—horvát részben a *Vago* címszó mellett ez az értelmezés áll: „Klatimsze, poteplyemsze, *lajharimsze* (D.) szkitamsze . . . vagari in agris, terras vagari, *lajharitisze* po polyu, po orszageh." — STULLI szótára HABDELIČŐBŐL idézi a *lajhar* 'varalac' főnevet és a *lajhariti* 'varati' igét. — A horvát akadémiai szótárban (HASz.) ezeket a szavakat találjuk: „*lajha* 'fraus, prijevara'. Postaje vidi kod *lajhati*; *lajhar*

¹ Erre a forrásra HADROVICS LÁSZLÓ hívta fel a figyelmemet, és magát a kiadványt is rendelkezésemre bocsátotta.

'fraudator, varalica' od srněm. *leichaere*, *leicher*. Riječ je kajkavska; *lajhati*, *lajham* 'fraudare, varati'. Od srněm. *leichen*; *lajharija* vidi *lajha*. Postaje od *lajhar* taljanskijem nastavkom *-eria* (něm. *-erei*); *lajhariti*, *lajharim* impf. Postaje od *lajhar*. U Stulićevu rječniku: v. varati s dodatkom da je uzeto iz Habelićeva."

A felsorolásból világosan látszik, hogy a horvátba mind a középfelnémet *leichen* ige, mind a *leichaere* főnév átkerült. A *leichen* ige horvát változata *lajhati*, és ebből való elvonás a *lajha* 'fraus; prevara' főnév. A középfelnémet *leichaere* megfelelője a *lajhar* és belőle való képzés a *lajharija* 'fraus; prevara' főnév, a *lajharen* és *lajharski* melléknevek, valamint a *lajhariti* és *lajhariti se* igék.¹ Az a körülmény, hogy a két középfelnémet jövevényszó: a *leichen* és a *leichaere* a horvátban újabb képzésekkel több mint megháromszorozta magát, annak bizonyítéka, hogy valamikor élő, sűrűn használt szavaknak kellett lenniük.

A kaj-horvátton kívül meggyökeresedett a középfelnémet *leichen* ige és *leichaere* főnév a szlovénben is. Ez különösen az ígéről tételezhető fel. PLETERŠNIK szótárának *lajhar* és *lajharia* címszavaiban a szlovén anyagon kívül horvát szótári forrásokra is történik utalás; a *lajhati* ige forrásaiul szlovén tájjellegű gyűjtések (a magyarországi vendből is!) vannak megjelölve. Szerinte: *lajhár* 'der Betrüger' | *lajharia* 'der Betrug' | *lajhati* impf. 1. 'betrügen, täuschen'; 2. 'po svetu koga': a) 'jemanden hin und her treiben' és b) *lajhati se* 'sich herumtreiben'; 3. *lajhati* intr. 'herumstreichen'". Magyaráztaként hozzá: „prim. bav. *laichen*, *betrügen*, srvn. *leychen*, *vexare*".

Míg a horvát és a szlovén nyelv *lajhar*, *lajhati* szavai élő szavak, a cseh nyelvi *lejchěř* — hasonlóan az eredetijéhez — szintén a kihalt szavak közé tartozik. A legújabb szótárakban (TRÁVNICEK, Slovník jazyka českého; Slovník spisovného jazyka českého ČSAV 1958—1960.) már nem is szerepel. A régi adatok GEBAUER, Slovník staročeský szerint: „*lejchěř* 'potulný zpěvák, kejklř, podvodník střhněm *leichaere* = *Spielmann*, *Betrüger*. — Posluchajte . . . všichni *leycherziewe*, kteří po světu blůdite a na lidech . . . lůdite, jeřto rádi běřete cuzie, chovajte se duřě ztracenie! [XIV. sz.] — *leycherz* *letator [XIV. sz. vége] (m. leccator = homo vanus et gulosus); *leicherz* locator (sic m. leccator) [XIV. sz.] *laiterz* (sic) *letator [XV. sz. eleje].” Az első adat szövegből (Prokop-legenda), a többi három szótárakból, szójegyzékekből való, s mint látható, elég sok körülöttük a bizonytalanság. — Úgy látszik, a 'Spielmann, Betrüger' jelentésű cseh *lejchěř*-ben egyesek az ugyancsak német *leihen* igéből való *Leiher* 'Wucherer' szót látták. A GEBAUER idézte *leicherz* 'locator' adaton kívül BRANDL Glossariumában a Prokop-legenda-beli adat értelmezése: „*lejheřové* jeřto rádi beřete cuzie, e germ. *leihen*, *leiher*, Geld(ver)leiher, der Wucherer”. Ugyanilyen jelentésben fordul elő *lejchěř* adat KOTT szótárában (I, 811): „*Lejchěř* z něm. *Leiher* locator. *Lejchěřové* = lichevníci, Wucherer.” De ugyancsak KOTTnál egy másik adat (Přisp. 185): „*Lejchěř* ze střhněm. *leicher*, *deceptor*”: „GEB. Hist. mluv. I. 150, 461”-re hivatkozással. Hogy a Prokop-legenda-beli *leycherziewe* 'Spielmann, Betrüger' vagy 'Leiher, Wucherer' jelentésű-e, legjobban a mondat értelme dönthetné el. Sajnos, itt is nehézségbe ütközünk, mert még a hosszabb, GEBAUER idézte szövegrész sem teljes,

¹ Bár a HASz. a *lajharija* főnevet az olasz *-eria* végződéssel való horvát képzésnek magyarázza, nem lehetetlen, hogy ez is közvetlenül a középfelnémet *leicherie* átvétele és annak horvátos alakja.

helyenként ki van pontozva. (A teljes szöveghez eddig nem tudtam hozzájutni.) Az idézett szöveg magyar fordítása így hangzik: „FigyeljeteK ide . . . minden lajhárok, akik a világon kóboroltok, és az embereket ámitjátok [vagy: az emberektől kicsaltok valamit], és szívesen veszíték el a másét, vigyázzatok, hogy el ne kárhozzatok.” A fordítás azért lehet ilyen vagylagos, mert a *lúdit* ige jelentése ’ámít, csalogat, csábít valakit’, vagy ’valamit valakitől kicsal’. A „na lidech . . . lúдите” esetében ez az utóbbi jelentés forog fenn. Logikailag is elemezve a szöveget azt hiszem, a GEBAUER-féle ’Spielmann, Gaukler’ jelentésű *lejchěř* szóval van dolgunk, mert a világban kóborolni inkább a vándorénekesek, színészek és egyéb mulattatók szoktak, semmint az uzsorások. A kilátásba helyezett elkárhozás is könnyen vonatkozhatnék az ilyen foglalkozásúakra, hiszen ismeretes, hogy a középkori egyház nemcsak elítélte, de üldözte is a világi szórakozásokat és így elsősorban azokat, akiknek a szórakoztatás mesterségük volt.

KOTT szótárában az említetteken kívül van még egy igen jelentős adat: „*Lajchar*, a, m. šalbiar”. Énnél az adatnál két szlovák forrást jelöl meg, tehát itt szlovák szóról van szó. E források: 1. Slovníček slovenský sost. Dušan 1848, a másik Fr. Sasínek, az ismert szlovák történész tanár. A *lajchar* ’šalbiar’ adat rendkívül figyelemre méltó több szempontból is. Először is a JANCOVICS előtti nyomtatásban is megjelent szlovák szótárakban nem fordul elő a *lajchar*, *lajhar*, s ami még fontosabb, a szóban forgó *lajchar* ’šalbiar’ jelentésileg megfelel a cseh *lejchěř* ’Gaukler, Spielmann’ szónak, s szlovák adatokban egyúttal ez az egyetlen ilyen jelentése. — A többi még ismeretes szlovák adatban a *lajhar* jelentése ’Bradypus; deses, iners’. JANCOVICS szótárának (1863.²) magyar—szlovák részében: „*lajhár*: lajhár, leňochod”; ezenkívül még ezek a szavak szerepelnek itt: „*lajha* mn.: hňilí, leňiví” | „*lajhákodik*; *lajhálkodik*: lenošit, lajhárit” | „*lajhárság* fn.: leňochstvo, lajhárstvo” | „*lajhódik, lajhál*: leniviet”. A szlovák—magyar részben „*lajhár*: *lajhár*” | „*lajhárit* röstelkedik (azaz lustálkodik)”. Az a tény, hogy JANCOVICSnál a magyar *lajhár* szlovák megfelelője „*lajhár, leňochod*”, azaz ’Bradypus’, továbbá hogy a fentebb felsorolt magyar szavak sorrendje a Tzs.-beli hasonló címszavakkal azonos, arra mutat, hogy JANCOVICS forrása a Tzs. volt. Itt fel lehetne tenni a kérdést, hogy a *lajhárit* ige és a *lajhárstvo* főnév valóban létező szlovák szavak-e (JANCOVICS szarvasi ember volt), vagy pedig a szótáríró alkotta őket a *lajhár*-ból, amely ’Bradypus’ jelentésében nyilvánvalóan magyar átvétel a szlovákban. Erre választ talán az újabban ismeretessé vált más szlovák adatok adhatnak, amelyeket KIRÁLY PÉTERnek Latsny Ádám XVIII. századi kéziratos szótáráról írt közleményéből¹ ismerünk: „*lajchar* Lajhár, Lajchar, Iners — Lajhárság, Lajcharstvĵ, Inertia 123 | F *lajchár*, Kál. 296. b, *lajhár*, Mvsl. *lajhar* < mad’. *lajhár* Kn. SzlJöv.” Ebben a közlésben a szlovák *lajchar* szó három helyről van adatolva: Folkušováról (Latsny szülőhelye), Besztercebányáról és Málcáról; tehát két adat közép-, egy pedig kelet-szlovák területről, és itt is megvan a JANCOVICSnál is idézett *lajharstvi* ’lajhárság’ főnév is. — Összegezve a szlovák források adatait, megállapíthatjuk, hogy ezek egyrészt a magyar *lajhár* ’deses, iners; Faultier’, másrészt a cseh *lejchěř* ’Gaukler, Spielmann’ jelentést őrzik. Ez az utóbbi jelentés van meg KOTT *lajchar* ’šalbiar’ adatában, amely nagyon is elgondolkoztat azon, hogy vajon a szlovák *lajhár* esetében csak a magyar

¹ P. KIRÁLY, Latsny Adamus: Dictionarium saec. XVIII. Studia Slavica III [1957.], 92.

lajhár szó átvételéről lehet-e szó, vagy pedig feltehetjük, hogy a szóban forgó *lajchar* 'salbiar' adat végeredményben a cseh *lejchér* 'Spielmann, Gaukler, Betrüger' szóval azonos. A *lajhár* szón kívül két szlovák forrásban is megvan a *lajcharstvi* 'lajhárság' főnév is. Ezzel végére értünk a középfelnémet *leichaere* szóval összefüggő szláv nyelvekbeli szavak bemutatásának.

7. Hátra van még munkánk tulajdonképpeni célja, megkísérteni *lajhár* szavunk beillesztését a tárgyalt középfelnémet és szláv szavak családjába.

Ha a magyar *lajhár* 'vecors' jelentését vesszük alapul, akkor szavunk jelentésileg magából a középfelnémet *leicher*-ből, mégpedig ennek *laicher* változatából is megmagyarázható. MA.-nél a latin *vecors* megfelelői „bolond, kába, esztelen”. Ennek alapján a *lajhár* a. m. 'bolondozó' lehetett. Ez beleillik a német *leicher* 'Spielmann, Betrüger, Täuscher, Trufator, Gecke, Lecker' jelentései közé.

A másik: a 'deses, iners' jelentés megértéséhez egy kis körülövel juthatunk el. Ehhez tekintsük át még egyszer, mi lett a középfelnémet *leichen, leicher* folytatása a szláv nyelvekben. Amint már láttuk, a *leichen* ige átkerült a kaj-horvátba és a szlovénbe, s ott *lajhati* az alakja. A csehből az ígét nem tudjuk kimutatni. A *leicher* főnév a csehben *lejchér* (szlovák *lajchar*), a horvátban és a szlovénban *lajhar* hangzású. Az eredeti középfelnémet szavak azonban nemcsak hangtanilag alkalmazkodtak az átvevő nyelvekhez, de egyes esetekben jelentésük is módosult, kibővült. A cseh nyelv *lejchér* szava, amely a csekély számú adat vallomása szerint elég hamar eltűnhetett, jelentése tekintetében megegyezik a középfelnémet eredetivel. A szlovák *lajchar* 'salbiar' is még az eredeti jelentést őrzi. A kaj-horvát és a szlovén *lajchar* az eredeti 'Spielmann, Betrüger' jelentések közül az utóbbit mindmáig megőrizte, de lappangva megvan a 'Spielmann' jelentése is. Tudniillik a *lajhar* itt kibővült a 'vagator, vagus' jelentéssel. Míg ugyanis a *lajhar* szó 'Spielmann stb.' jelentésben egy foglalkozást jelölt, a 'vagator, vagus' értelemben ezzel a foglalkozással együtt járó egyik tevékenységre: a kóborlásra, kószálásra utal. Ugyanez az eset a *lajhati* igével is. Megtartotta a középfelnémet 'leichen, betrügen, täuschen' jelentést is, de a szlovén *lajhati (se)* jelentése még 'jemanden hin und her treiben', illetőleg 'sich herumtreiben'. Azt hiszem, a szlovén *lajhati (se)* ilyen jelentésbővülésére tulajdonképpen a *lajhar* főnévből a horvátban keletkezett *lajhariti se* 'vagari, herumstreichen' ige lehetett hatással. Ez egyúttal arról is tanúskodnék, hogy a nyelvérzék tudatában volt a *lajhar* főnév és a *lajhati* ige közötti összefüggésnek. De ahogy a *lajhar*-nak van 'deceptor, fraudator' jelentése is, ugyanúgy a belőle származó *lajhariti* ige 'decipio, defraudo, dolose et fraudulenter ago' jelentésben is előfordul (vö. BELLOSZTE-NECZ). Mindezeknek a jelentésmódosulásoknak, bővüléseknek ellenére sem kétséges a szóban forgó szláv nyelvekbeli szavaknak a középfelnémet *leichen* igével és *leicher* főnévvel való összefüggése.

A magyar nyelv *lajhár* szava hangalakra nézve legjobban a horvát és szlovén *lajhar*-ral egyezik, s úgy vélem, hogy a 'deses, iners' jelentés is a horvát, illetőleg szlovén *lajhár* felé mutat, bár látszólag nem felel meg a horvát szó jelentéseinek. De ahogy a horvátban a 'Spielmann, Betrüger' jelentésű *lajhar* a 'vagator, vagus' jelentéssel bővült, ugyanilyen jelentésbővülésnek foghatjuk fel a magyar *lajhár* 'deses, iners' jelentését is, ha feltesszük, hogy nyelvünkbe a 'vagus, vagator' jelentésben került át. A csavargással, kóborlással a dologtalanság, tehát a lustaság asszociálódik. Így tapadhatott a 'vagator, vagus' jelentésű *lajhár*-hoz a 'deses, iners' jelentés, és a *lajhár* szó ebben a jelentésben élt

tovább és él ma is nyelvünkben. Azonban nem is kell feltétlenül a 'vagator, vagus' jelentésből kiindulni, amint hogy a 'deses, iners' az eredeti 'Spielmann, Betrüger' jelentéssel is kapcsolatban lehet. Hadd idézzek erre egy példát. Van a szlávban egy *glumz* 'scena, iocus' jelentésű szó, amelynek igen nagy szócsaládja van. Például: ószláv *glumiti se* 'garrere, επιγελᾶν, irridere' | szlovén *gluma* 'iocus, insania' | horvát *glumač* 'histrion' | cseh *hluma* 'herec, kejklíč' | orosz *glumitsa* 'spotten, verspotten, verhöhnen' (vö.: MIKL., Lex.; GEBAUER, Slov. staroč.; BIELFELDT, Russisch—Deutsches Wb.). Ebből a *glumz*-ből való képzés az ószláv *glumstvno* adverbium 'μετεώρως, otiose' (MIKL., Lex.).

Azt hiszem tehát, eddigi fejtegetéseim eléggé valószínűvé teszik, hogy *lajhár* szavunk összefügg a középelnémet *leicher*, cseh *lejchér*, horvát és szlovén *lajhar* szavakkal.

Mármost hogy állhat a dolog a többi, vele rokonított *lajha*, *lajhó*, *léha* stb. szóval? — Erről más alkalommal. URHEGYI EMILIA

Rengeteg

Újabb adatok a szó történetéhez

I. PAIS DEZSŐnek több mint másfél évtizede megjelent „Rengeteg” című tanulmánya (Magyar Népryelv IV [1943.], 309—31; megjelent különlenyomatban is: A Debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Népryelv-kutató Intézetének Kiadványai 20. sz.¹) tárgyalja a szó eredetét: mind szótörténeti, mind etimológiai vonatkozásban. Bizonyító erejű adatokkal mutat rá arra, hogy a szó a székely nyelvjárásból kerülhetett a XVIII. század végén irodalmi nyelvünkbe, s Kisfaludy Sándor 1801-ben megjelent *Himfyje* terjeszthette el szélesebb körben. A szó eredetét meggyőző módon a *reng* igéhez kapcsolja: annak *-eteg* képzős származékát látja benne.

Csokonai szókincsét tanulmányozva ötlött elém s kezdett foglalkoztatni a *rengeteg*. Csokonainál ugyanis — feltűnően zárt idő- és térbeli határok között — többször felbukkan a szó. 1798-ban: „Ligetes berekké válik a *rengeteg*” (HARSÁNYI ISTVÁN—GULYÁS JÓZSEF, Csokonai Vitéz Mihály Összes művei. Bp., 1922.² I, 237); 1799-ben: „a *rengeteg* erdő k homályából” (HG. II, 264). Ezeken kívül mindössze két adatunk van a szóra Csokonai gazdag írói szókincséből: 1802-ben fordul elő a „*rengeteg* S o m o g y b a” (HG. II, 493) és a „*rengeteg* S o m o g y s á g b a n” (HG. I, 453) kifejezés. E munkáit mind a Dunántúlon, illetőleg közvetlen dunántúli élményekből írta.

PAIS adatai alapján a szó elterjedéséről a következőket tudhatjuk: „A *rengeteg* szó, a *rengeteg* erdő kifejezés . . . a XVIII—XIX. század fordulóján megvolt a székelyföldi nyelvben” (i. m. 8). PAIS legkorábbi — időhöz köthető — adatai kéziratos erdélyi (székely) forrásokból: 1759-ből és 1791-ből erednek (a valószínűleg korábbi eredetű „Molnár Anna” ballada több székelyföldi változatából is idézi a *rengeteg*-et, illetőleg a *rengeteg* erdő-t); legkorábbi nyomtatott forrásai: SzD. 1792. és Kisfaludy Sándor említett verses regénye (amelybe szintén a székely nyelvjárásból került). Egyéb nyelvjárásainkból a Dunántúlról, a Tiszántúlról PAIS dolgozata csak néhány adatot

¹ Dolgozatomban az utóbbi kiadást használtam forrásul.

² A továbbiakban: HG.

ismer a *rengeteg*-re, de ezek legtöbbször nincs összefüggésben az 'erdő'-vel: a Tata vidéki *röngetegen* 'nagyon' adaton kívül Hajdú, Bihar és Békés megyéből ismerjük a *rengeteg sok*, *rengeteg nagy* kapcsolatokat, továbbá a *rengeteg épület* 'nagy épület'-szerű kifejezéseket, de „a *rengetegerdő* Tiszántúl nem ismeretes” (vö. i. m. 9). Néhány göcseji adatban is hasonló ('nagy', 'temérdek') jelentésben szerepel a szó. A Székelyföldön kívül egyedül az Ormányságból ismer PAIS olyan adatot, amelyben a 'nagy' és 'sok' jelentés mellett 'erdő' jelentésben is előfordul a *rengeteg*. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az 1876-ból származó Tata vidéki adat kivételével dunán- és tiszántúli adataink a közelmúltban kerültek lejegyzésre, a XX. századi nyelvallapot tükrözik; Csokonai nyelvére és korára nézve tehát nincs feltétlen bizonyító értékük. — PAIS adatai alapján teljes bizonyossággal csak annyit mondhatunk, hogy Csokonai — idézett munkái írásakor — BARÓTI SZABÓ szótárából ismerhette a „*Rengeteg*- (nagy, sűrű, roppant) *erdő*” kifejezést. A *rengeteg Somogy(ság)* tehát 'nagy, sűrű, roppant' Somogy(ság)ot (is) jelenthetett nála. Feltűnő azonban legelső, 1798-ból való adata, amelyben — Kisfaludy előtt már! — főnévként, önállóan használja a *rengeteg*-ot.

Csokonai *rengeteg*-ének bizonyosabb forrásait és magyarázatát keresve, a Nagyszótár cédulaanyagában néhány újabb meglepő adatra bukkantam: az eddigieknél részben korábbiakra, s olyanokra, amelyek a székely nyelvjárasterületen túlra mutatnak.

2. A Nagyszótár adatai szerint ILLÉI JÁNOSnál már 1766-ban előfordul a szó, mégpedig továbbképzett alakban: „Vagy a' sik mezőknek vadász-sza térségit, | Bakonyi erdőknék vagy *rengetegségit*” (Böltéségnek Vigasztalásáról. Kassa, 1766. 247). Már SZD.-nál is megvan, 1784-ben: „Vadon: — . . . *rengeteg*, kietlen p. o. erdő” (92); eddig csak SZD.²-ből ismertük. 1788-ban folyó szövegben fordul elő, Trenk Frigyes németből fordított életrajzában (Báro Trenk Fridrik' emlékezetre méltó életének históriája. II. n., 1788.): „egy *rengeteg* erdőn ötöd-fél mért-földet [mentünk]” (I. 146); ugyane munkában megvan továbbképzett alakja is: „A' Monjoyei Grófságnak *rengeteges* erdejébe mennek farkast vadászni” (II, 233). Baróti Szabónál megvan 1794-ben a Paraszti Majorságban is: „a' Tölgy, a' *rengeteg* erdőn Széllyes araszra hasadt” (206). Ugyanezen évből van egy másik adatunk is a szóra: Harsányi Sámuel Arnaud-fordításában képzett alakban fordul elő: „minden felől *rengeteges* hegyekkel lévén körül véve. . . tolvajok barlangjához hasonlított [egy régi épület]” (Érzékeny Mesék. Sopron, 1794. 57). A következő évből Tsernátoni Sámuel munkájából idézhetjük: „Északi tartományok' *rengeteg* erdeikben . . . laktanak [a méhek]” (Az emberi ért. Kolozsvár, 1795. 267). Ugyanehből az évből van másik adatunk is: TAKÁTS RAFAEL Toldalékában ez áll: „*Rengeteg* nagy sűrű roppant erdő.” 1799-ben GYARMATHI SÁMUELnél két helyen is előfordul az Affinitas nyelvtani példái között: „*Rengeteg*. Silua horrida, imenfa” (4); „*Rengeteg* erdő. Horrenda sylva” (165). Bessenyei György is élt a szóval, 1801-ben írt versében a *rengeteg*-ség képzős alakját találjuk: „Te vagy hát az ország, nem kietlensége, | Pusztája, mezeje vagy *rengetegsége*” (Term. vil.: RMK. VII, 236).

Az 1801 utáni adatoknak kisebb a jelentőségük, hiszen Kisfaludy páratlanul népszerű Himfyje szerte vitte a szót az országban. Lássuk mégis ez időből is a fontosabbakat. 1803-ban megvan a névtelen Kisfaludy-utánzó verses munkájában: „Illy kínomban kísétálok | A' vad *rengetege*kebe” (A szerelem gyötrelmei. Pest, 1803. 121). Fazekas Mihály 1804-ben írt Lúdas Matyjának 1815-i

első bécsi kiadásában ezt találjuk: „Hoppant vissza odább meg odább a *rengeteg* e r d ő”. A későbbi „megjobbított” kiadásban szintén ugyanebben a szókapcsolatban fordul elő: „*rengeteg* e r d ő” (l. Fazekas Mihály Összes Művei. Akadémiai Kiadó, 1955. I, 294). 1804-ből van még egy adatunk: „a' páralgó völgynek *rengetegje* meg-zördült”: Peretsényi Nagy László: *Orithia*. Pozsony, Pest. 1804. (75). A következő évből: „[kis őz] Melly a' *rengetege*k' bércei közt szalad”: Farkas Károly: *Mulatságok*. Pest, 1805. (77). 1807-ből: „Az értztorkok'... Ropogási a' sivatag *Rengeteget* kongattyák”: P. Horváth Endre: *Egy tiszamelléki magyarnak elmélkedései*. Veszprém, 1807. (20). A következő évben Bachich Józsefnél képzett alakjában bukkan fel: „*rengeteges* szirtok és... úton... érték el... céljokat” (Saidár és Rurik. Pozsony és Pest, 1808. 94). Kazinczy is kedvelte a szót; 1814-től fogva többször használja fordításaiban: „meg vagyon lelkesítve általa a' legmagányabb *rengeteg* is” (Munkáji I. Pest, 1814. 342); „Vadon *rengeteg*ben lelélem magamat” (Munkáji VIII. Pest. 1815. 45). S végül hadd említsük Horváth József Elek 1817-ből származó adatát, amely azért is érdekes, mert éppen Somogglyal kapcsolatos. „Láttad volna Somogy' vad *rengetegit*” (Titus. Szombathely. 10).

Mit mondanak ezek az adatok, mennyiben módosítják eddigi ismereteinket?

Mindencetre feltűnő néhány korai, 1801 előtti — irodalmi szövegbeli! — előfordulása a *rengeteg*-nek, néhány továbbképzett alakja, s végül az idézetekből kirajzolódó változatos földrajzi előfordulás.

3. A) A különféle továbbképzések és változatok megtárgyalását későbbre hagyva, lássuk, hogy az egyes adatokból miféle térképe rajzolódik ki a szónak, s ez hogyan vág egybe eddigi ismereteinkkel.

1766-ból származó adatunk az iskoladrámaíró Ille János írói nyelvéből való, s feltűnő, hogy ebben a legelső adatunkban már képzett alakjában szerepel a szó. Vajon hogy került a *rengetegség* a komáromi születésű jeles színműíró szótárába? Ille pályája a jezsuita rend tanárainak hányatott, változatos életét tükrözi; a rendbe Trencsénben lépett be, Kőszegen volt rétor, majd Trencsénben novícius, Szakolcán ismétlő; 1747-ben Gyöngyösön tanított, 1758-ban Besztercebányán töltötte harmadik próbaévét, 1759—1760-ban Udvarhelyen volt gimnáziumi tanár. Élete további során Kolozsvárott, Budán, Győrött, Nagyszombatban, Kassán találjuk (l. SZINNYEI, MÍR.). — Élete állomásai közül — kutatásunk szempontjából — igen fontosnak tekinthető a székelyföldi Udvarhely. E földön, az udvarhelyszéki Etéden szolgálva jegyezte fel a szót Kisfaludy Sándor is, hogy népszerű műve révén majdan ország-szerte elterjessze. Nem itt tanulta-e a *rengeteg*-et Udvarhelyben Ille is? Hiszen a jeles színműíró és fordító nyelvi gazdagsága, tudatos nyelvgazdagító, nyelv-művelő törekvései ismeretesként; nyelvújító érdemeit már TOLDY FERENC is megemlítette (A magyar költészet története. Pest, 1867. 408). 1790-ben megjelent Elmefuttatásából PÁL ANTAL (vö. Nyr. XL, 174) sorol fel néhány szómagyarítást; Faludi Ferenc hatása alatt használt szavaira és kifejezéseire pedig SIMAI ÖDÖN hívta fel a figyelmet (MNy. XI, 266). TOLNAI VILMOS (A nyelvújítás 41) is a Faludi Ferenc hatása alatt álló írócsoport tagjai között említi meg; márpedig Faludi az a tudatos nyelvújítónk, aki az irodalmi nyelvet tájszavakkal is gazdagítja. A nyelvújító Illeire éppen Boetius-fordítása révén kortársai is fölfigyeltek: „Ille Torquatus szép fordításában | Megmutatta, hogy van ész Magyar agyábann, | És hogy nem kell élni költsönzött szókkal...” Udvarhelyi tartózkodása után hat esztendővel megjelent fordításáról írta e

sorokat Orczy Lőrinc (vö. Alszeghy Zsolt: Illei János élete és írói működése. Nagyszombat, 1908. 102). — Sajnos, a fordítás elkezdésének idejét nem ismerjük. Lehet, hogy már Udvarhelyen elkezdte volna? Mindenesetre feltűnő, hogy a *rengeteg* sem előtte, sem utána nem fordul elő Illei írói nyelvében. S megdöbbentő mozzanat az is, hogy a szó fordítás, mégpedig verses fordítás nyelvében tűnik fel. A latin eredetiben a megfelelő helyen Boetiusnak ezek a hexameteres sorai találhatók: „Qum variis terras animalia permeant figuris! . . . | Haec praefixisse solo vestigia grefzibufque gaudent, | Vel virideis campos tranfmitttere, vel fubire filvas |” (An. Manl. Sever. Boethii. Consolationis Philosophiae. Lugduni Batavorum, MDCLXXI. 256). — Illei az időmértékes sorokat — mint láttuk — tartalmilag is szabadon, magyaros versekben fordította: a „filva”-nak nála a „Bakonyi erdőknek *rengetegségi*” felel meg. S ha ismerjük a fordítás (különösen versfordítás) lélektanát, azt, hogy fordításkor az író sokkal tudatosabban használja a nyelvet, szókincsének mindennapi elemein fölül tudatosan él új, addig alig használt szavakkal — még valószínűbb lesz előttünk, hogy Illei nem dunántúli „anyanyelvjárás”-ából ismerte a *rengeteg*-et, hanem tudatosan emelte írói nyelvébe valamelyik — legbizonyosabban a székely — nyelvjárásból. S szövegünk versjellegét szem előtt tartva valószínű magyarázatot kapunk a *-ség* képzős alakra is: alighanem a rím kedvéért született meg mint a költő alkalmi, egyéni alkotása (hasonló lehet a helyzet Bessenyei *rengetegség*-ével is — mint majd a későbbiekben látni fogjuk).

3. B) Az Illei-féle adat után majd két évtizeddel bukkan fel a szó BARÓTI SZABÓ DÁVID szótárában. Ez a szótározás igen fontos állomás a szó élettörténetében: a nagy jelentőségű Kisded Szótárnak már első kiadása is sok írónk kezén megfordult. — 1788-i adataink mégis valószínűleg SZABÓ DÁVID szótárától függetlenül kerültek az irodalom nyelvébe. Trenk híres életrajzának névtelen kiadását SZINNYEI szerint Ungi Pál hírlapíró és szerkesztő fordította (vö. MÍr. XIV, 669—70). Ungi származásáról bővebbet nem tudunk, de a stílusán végzett vizsgálat erdélyi eredetről vall, legalábbis arra mutat, hogy a fordító nyelve az erdélyi (székely) nyelvjárás hatása alatt állott. Hangtani tekintetben erre utalnak a köznyelvinél zártabb magánhangzói: *állapat* (15); *tagak* (18); *kultsat* (24); *lakadalom* (35); *jovasol* (51); *fokad* (51) stb., a *be* igekötő hosszú magánhangzós alakja: *bé-fedezett* (24); *bé-is* (24) stb. Ide mutat néhány alakváltozat: *teréh* (= teher) (7); *sohol* (= sehol) (5); *hivtelen* (= hűtlen) (Bev. 15) stb. Akad transzylvanizmus is: „jó szivem *vala*” (14); *meghala* (25); *méne* (25); *függötenek* (14); *tanultanak* (28) stb. A legfőbb bizonyítékot azonban néhány jellemző erdélyi tájszava nyújtja: „[a’] szükség és éhség] *bé-harapozni* kezdett” (42); „a’ Panduroknak tüze meg-fzünt *harapozni*” (49) stb. A *harap* [‘avar- v. tarlóégs’] és származékai az MTsz. szerint a Székelyföld jellemző szavai: kivüle csak egy-egy adatot idéz a szótár: Nagyszalontáról és Szilágy megyéből. Jellegzetesen erdélyi a *pirong-fzó* [‘pirongatás’] (47) is; a MTsz. a székelyföldi Vadrózsákból és Szolnok-Doboka megyéből idézi. Talán nem tévedünk hát, ha arra gondolunk, hogy 1788-ból való adataink a fordító Ungi Pál erdélyi nyelvjárásából közvetlenül kerültek a Trenk-fordítás szövegébe.

1794-ből két adatunk is van a *rengeteg*-re. Azt, hogy Baróti Szabó Paraszti Majorságában is előfordul a szó, természetesnek találjuk; legföljebb szófaji jellege keltheti fel figyelmünket: érdekes, hogy a *rengeteg* itt sem főnévként, hanem melléknévként szerepel — egy állandó jellegű jelzős kapcsolatban: „a’ *rengeteg* erdőn”. — Másik 1794-i adatunk Harsányi Sámuel

népszerű fordításából kerül elő. Harsányiról tudjuk, hogy Erdély szülötte: Küküllő megyéből, a Székelyfölddel szomszédos vidékről származott. Pályája első szakaszában Bécsben szolgált mint testőr; később haláláig szülőhazájában, Erdélyben viselt hivatalt (I. MŰR. és BALLAGI ALADÁR, A magyar királyi testőrség története. Pest, 1872. 226 kk.). Ezeknek az életrajzi adatoknak alapján is valószínűnek látszik, hogy a szót saját erdélyi nyelvjárásából ismerte Harsányi, s innen emelte fordítása nyelvébe. — Az erdélyi népnyelvből ismerhette a szót — 1795. — Tsernátoni Sámuel is, akiről SZINNYEI nyomán szintén azt tudjuk, hogy élete Erdély földjéhez kapcsolódik: az enyedi Bethlen-kollégiumban tanult, majd Székelyudvarhelyen és Marosvásárhelyen tanított. TAKÁTS RAFAEL mozgalmos pályáján nagyon sokfelé megfordult az országon; a *rengeteg*-re vonatkozó adata azonban minden bizonnyal egyik főforrására: SZD.¹⁻²-ra megy vissza (vö. GÁLDI, A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Bp., 1957. 250 kk.).

GYARMATHI — erdélyi lévén — székely nyelvjárású honfitársaitól is tudhatta a szót (vö. GÁLDI i. m. 62). Az 1794-ben megjelent Nyelvmester Kis Szótárában nem szerepel ugyan a *rengeteg*, — szerepel azonban a *rengeni*: számunkra igen fontos értelmezéssel: „Rengeni. Reng a' föld, a' közfukla, e r d ö[,] épület, a' kövér lónak a' fara” (Nyelvm. II, 241). Erre az adatra még később visszatérek; most csak annyit emelek ki, hogy GYARMATHI a *reng* i g é t az e r d ő-vel is kapcsolatba hozza: valószínű tehát, hogy SZD.¹⁻²-től függetlenül is ismerte a *rengeteg*-et, illetőleg a *rengeteg erdő* kifejezést. 1799-ben az Affinitas nyelvi példáiban fordul elő a *rengeteg*; a 4. lapon a szó képzőjét fejtegetve lapp példákkal hozza kapcsolatba Gyarmathi az *-atag*, *-eteg* képzőt: „L a p p o n i c e. Muáttadage. L a t i n e. Dum diutius ningit. H u n g a r i c e. Fergedag. *Fereteg*. *Fuvatag*. *Rengeteg*. Silua horrida, immensa.” (A magyar képzőt — egyéb példákat felsorolva — a lapp *dag(c)*-al veti egybe.) Az Affinitas másik idevágó adatánál észtt szavakkal hasonlítja a *rengeteg*-et: „Rängo. Rengeteg. Magnus. Immanis”; „Hone ránk. Rengeteg épület. Ingens aedificium”; „Ránk mets. Rengeteg erdő. Ilorrenda fylva”. Lehetségesnek — sőt valószínűnek — látszik, hogy az erdélyi születésű tájszógyűjtő GYARMATHI SZABÓ DÁVIDTól függetlenül is ismerte a szót valamelyik székely nyelvjárásból.

A Kesergő Szerelem megjelenési évében, 1801-ben bukkan fel egy érdekes adatunk B e s s e n y e inél. A Tiszántúlról eddig nem volt adatunk az 'erdő' jelentésű *rengeteg*-re. A nyírségi születésű Bessenyei vajon saját anyanyelvjárása alapján használja a szót? Korábbi munkáiból nincs adatunk a *rengeteg*-re; valószínűnek látszik tehát, hogy a nyelv kérdéscível tudatosan foglalkozó „bihari remete” irodalmi élményei, olvasmányai nyomán ismerte meg a szót: mégpedig valószínűleg nem is Kisfaludy verses regényéből, hanem a bölcseséggel vizsgálható Boetiusnak Illei-féle fordításából, vagy az egykori bécsi testőr, Harsányi Sámuel munkáiból — esetleg tőle közvetlenül. Az erdélyi nyelv ugyanis bécsi éve idején kétségkívül hatással lehetett a nyírségi íróra, hiszen „az úgynevezett *bécsi testőrírók*, Bessenyeit leszámítva, mindnyájan erdélyiek voltak” (vö. TOLNAI GÁBOR, Évek — századok. Bp., 1958. 178). A szó szokatlan továbbképzésére is — mint már rámutattunk — Illeinél található példát; Bessenyei versébe is hasonló okokból: a rím hatására kerülhetett a *ség*-gel megtoldott alak.

3. C) Az elősorolt példák nyomán C s o k o n a i adataival kapcsolatban többféle magyarázatra is gondolhatunk. Mielőtt azonban megpróbálnánk dönteni, nézzük meg közelebbről adatainkat.

Az első, 1798-ból eredő adat abban a versben fordul elő, amelyet Somogyban írt a költő Széchényi Ferencnek somogyi főispánná történt beiktatására; a vers összefüggései világosan megmutatják, hogy Csokonai 'ijesztő, sűrű erdő' jelentésben használja a *rengeteg*-et:

Rettenetes környék! hálá végre, hálá,
Hogy elalélt lelkem nyugtát megtalálá.
Szelídebb vidéket látok megnyílni. . .
Ligetes berekké válik a *rengeteg*,
Vér helyett folydogál kristályszín csergeteg. (I. h.)

A következő évből való adat szintén Dunántúlon keletkezett versnek a részlete:

Ekkor a *rengeteg* erdők homályából,
A redves vénségtől tisztos fák aljából
Egy serény, de durvás méhraját kivona [Ariszt]. — (I. h.)

Itt tehát a Baróti Szabótól is ismeretes, igen gyakori szókapcsolat tagjaként szerepel a *rengeteg*.

1802-ből származó adataink szorosan összetartoznak: az első adat tulajdonképpen a későbbi vers prózai vázlatában fordul elő: „cél, és reménység és minden nélkül elbúttam a *rengeteg* S o m o g y b a”. — A verses kidolgozás megfelelő helyén:

És hogy a zajgó világban
Ne kelljen tolongani,
A *rengeteg* S o m o g y s á g b a n
Elbúttam haldoklani. (I. h.)

Meglepő a szókapcsolat: a *rengeteg* eddigi adatainkban az *erdő* jelzőjeként szerepelt, 'tremulus, ingens, vastus, densus, horridus'-féle jelentésben. Ezek a jelentések a dimbes-dombos, sűrű, bokros, erdős, nádas, bozótos Somogysággal kapcsolatban mind elképzelhetők, — a vers későbbi sorai azonban határozott jelentés felé mutatnak. Az idézett versszak ugyanis így folytatódik:

Itt hozzám semmi sem fére,
Még az édes Múzsza sem;
Csak eltűnt kedvem esmére,
És a kínzó szerelem.

De e t e m é r d e k r e j t e k b e [ti.: a Somogyságba]
Tenger bánatom nem fért,
És a földtől az egekbe
S innen a Dunába ért.

Arra kell tehát gondolnunk, hogy a *rengeteg* Somogyság kifejezés első tagja a *lemérdék* megfelelőjeként 'nagy, hatalmas' jelentésben szerepel a költőnél — abban a jelentésben, amellyel manapság is használják a szót a Tiszán és a Dunántúl egyaránt. PAIS egyik adata (i. m. 9) szerint éppen a Dunántúl, Zala délnyugati részében van olyan helység, ahol a *rengeteg*-et „Néha a *tömiérdék* szó helyett mondják”.

3. D) A szerelem gyötrelmeinek 1803-ból eredő adata nemcsak azért kisebb jelentőségű számunkra, mert a mű szerzője ismeretlen (s így pontosan helyhez nem köthető), hanem azért is, mivel az egész munka Kisfaludy verses regényének hatása alatt készült, s így nagy a valószínűsége annak, hogy a *rengeteg* is a Himfy hatására került nyelvébe.

Annál érdekesebb 1804-ből eredő két adatunk. Fazekas Lúdas Matyijában tiszántúli, debreceni költő használja a szót — nyelvjárási elemekben gazdag népi témájú kis eposzában. Fazekas egyéb műveiből nem ismerjük a *rengeteg*-et; érdekes az is, hogy *melléknevij* jelzőként használja, akár csak Csokonai a „*rengeteg Somogy(ság)*”-ban. (S Fazekas adatánál megint csak felmerül az a gondolat, hogy — tiszántúli nyelvjárása szerint — ő is 'nagy, hatalmas, temérdek' értelemben használja a *rengeteg*-et az *erdő* mellett.)

Az Arad megyében működő Perotsényi Nagy László maga adja adatahoz a kulcsot nyelvi furcsaságokban ugyancsak bővelkedő Orithiája bevezetőjében: „A' Honnyi nyelvet, a' mennyire tehetségem, és Forgalatoságom engedte, tífzta ki-fejezéssel, 's néhútt régi el-avúltt és mostani fel-jött, kívántató Szavakkal öregbíteni. . . igyekeztem.” A *rengeteg* is minden bizonynyal az újabban „fel-jött, kívántató Szavak” sorába tartozik: tudatos irodalmi átvétel lehet. — Ugyanezt kell gondolnunk a losonci Farkas Károlynak 1805-i és a dunántúli P. Horváth Endrénének 1807-i keletű adatáról (ugyanezen évben Kisfaludy Sándor regéiben is felbukkan a szó: „A' Bakonynak *rengetege*”), továbbá a szintén dunántúli, kőszegi Bachich József 1808-ban megjelent művének *rengeteges* szaváról. Ugyanígy irodalmi átvétellel lehet dolgunk Kazinczy fordításaiban s a dunántúli Horváth József Elek Titusában is.

4. Újabban előkerült adataink megerősíthették azt a nézetet, hogy a *rengeteg* 'silva' és a *rengeteg erdő* 'silva tremula, ingens, vasta, densa' a székely nyelvjárásból került irodalmi nyelvünkbe: hiszen legtöbb forrásunk írója maga is erdélyi (székelyföldi) vagy legalábbis megfordult a Székelyföldön. — A gondot a három tiszántúli író: Csokonai, Fazekas és Bessenyei adatai okozták. Természetesen (különösen 1801 — a Himfy megjelenése — után!) irodalmi átvételre is gondolhatunk. Bessenyei esetében ezt valószínűnek is tartjuk; Csokonainál, a nagy könyvbúvó filológus-költőnél is joggal gondolhatunk arra, hogy pl. Baróti Szabó munkáiból vagy a Trenkfordításból ismerte meg és vette birtokba a szót; feltűnő azonban, hogy őnála csupa Dunántúlon írt, dunántúli vonatkozású munkában bukkan fel a *rengeteg*. Lehet, hogy az olvasmányaiból korábban megismert szót a dunántúli nyelvjárásokkal való találkozása aktivizálta (e nyelvjárásokban ugyanis — ilyen vagy olyan jelentésekben — élhetett a *rengeteg*); Fazekasnál meg éppen séggel arra is gondolhatunk, hogy költőbarátjának, Csokonainak hatására használta a szót (hatására — mert Baróti Szabó munkáiból, amelyeket minden bizonnyal olvasott, már korábban is megismerhette). Fazekas Lúdas Matyijának jellege, spontán sodrású stílusa azonban azt a gyanút is felkelti, hogy nyelvének, debreceni „anyanyelvjárás”-ának természetes eleme lehetett a *rengeteg*. Eddig a Tiszántúlról nem ismertük az *erdő*vel kapcsolatos *rengeteg*-et; ismertük azonban (a Dunántúlról is) közelmúltbeli nyelvjárási följegyzésekből a 'nagy, sok, temérdek' jelentésű *rengeteg*-et, továbbá a *rengeteg épület*, *rengeteg ember*-féle kifejezéseket. Feltehető, hogy nem minden *rengeteg* szavunk megy vissza székely nyelvjárási eredetre, s ezek esetében gondolhatunk arra is, hogy az eredetileg 'ingovány, ingoványos erdő' jelentésű

székely szótól függetlenül, más — azétól eltérő — szemlélet alapján keletkeztek. Ezért szükséges az adatok további vizsgálata.

5. A következőkben vizsgáljuk meg szófaji, jelentéstani tekintetben adatainkat. A toldalékos alakokból a *rengetegség* a legfeltűnőbb, — azért is, mert újabb adataink közül a legelsőben: már 1766-ban ez bukkan fel. Mint fentebb már említettük: a *rengetegség* mindkét adatunkban verses szövegben, rím helyzetben fordul elő: s ennek alapján mind Illei, mind Bessenyei szavát egyéni írói alkotásnak, a rímkényszer hatására keletkezett továbbképzésnek véljük. Ez a *rengetegség* azonban csak egy 'erdő' jelentésű *rengeteg* főnévből származhat: így föl kell tételeznünk, hogy Illei Udvarhelyen jártában, 1759—1760-ban már a főnévként használatos szót ismerte meg. (Eddig a főnévként használt *rengeteg*-re Kisfaludy Sándortól volt legkorábbi adatunk; PAIS 1759-ből és 1791-ből idézett székely nyelvjárási adataiban, valamint BARÓTI SZABÓNÁL 1784-ben és 1792-ben melléknévi értelemmel szerepel a szó!). Éppen ezért figyelemre méltó az 1788-ban föltűnő *rengeteges* alak is, mert ez is csak a főnévi jelentésű *rengeteg*-ből eredhet. Az erdélyi nyelvjárásban író Ungi Pál és a szintén erdélyi származású Harsányi Sámuel tehát a főnévi jelentésű *rengeteg*-et ismerték: fordításaikba egyéni írói, fordítói alkotásként kerülhetett az -s képzős forma (nem valószínű, hogy a köznyelv általánosabban ismerte, illetőleg használta volna a *rengeteges* alakot). A kőszegi Bachich regényébe már irodalmi hatásra kerülhetett a „*rengeteges* szirtok” kifejezés.

A képző nélküli adatok esetében az a legfeltűnőbb, hogy 1803-ig (amikor már Kisfaludy verse szerte vitte a szót a két hazában) — Csokonai 1798-ból való adatát kivéve — nincs példánk a főnévi értelmű *rengeteg*-re: 1803-ig jelzős kapcsolatokban — az *erdő* melléknévi jelzőjeként — fordul elő a *rengeteg* (Csokonai 1802-i adatai alkotnak kivételt, amelyekben nem az *erdő*-vel kapcsolatban szerepel). PAIS DEZSŐ tanulmányában így összegezte következtetéseit a *rengeteg*-ről: „úgy láttam, hogy a *réngeteg* ismert jelentéseinek létrejöttéhez a legmegfelelőbb tárgyi indítékokat, a legtermészetesebb jelentésfejlődési menetet úgy tudjuk megtalálni, ha a szónak valamikori 'ingovány' jelentéséből indulunk ki” (i. m. 23). A főnévként használt 'erdő, ingovány' jelentésű *rengeteg*-nek a *rengeteg erdő*, *rengeteg* ['nagy, hatalmas'] *épület*-féle kifejezések melléknévi *rengeteg* tagjával való összefüggését PAIS külön nem tárgyalja. A *rengeteg* egyik megfigyelti lehetőségének kifejtésénél azonban ezt olvassuk a dolgozatban: „a *réng* és a *rénget* is szerepelhetett a lelki élet mozgalmával összefüggő értelemben [mint a *remeg* és szócsaládja], s így *réngeteg* származékuknak szintén lehetett 'félelmes, ijesztő, rémitő, rettentő' jelentése. [Bekezdés.] A mértékbeli nagyság, számbeli sokaság szemlélete természetszerűen ébreszti fel a félelem, az ijedség érzését, úgyhogy gyakran keletkezettek olyan szószerkezetek, amelyekben valamely dolog neve elé a *nagy* vagy *sok* jelzőn kívül valami félelmetességet kifejező szó is odajárult...” (i. m. 11.) Majd a továbbiakban: „Érzelmi nyomtatékát vesztett jelentés, megrövidült szerkezet¹ volna tehát az, ahogy a *réngeteg* legelső adataiban: a Szabó T. Attila-féle közlésekben, Sz. D.-nál és Kisfaludy Sándornál élénk kerül.” (i. m. 12.)

¹ Én emeltem ki.

A *rengeteg* 'silva' főnév tehát a 'silva tremula' jelentésű *rengeteg erdő* kifejezésből alakult volna, s a rendszerint nagy, sűrű erdőre vonatkoztatott *rengeteg* első ('tremulus') jelentéséből fejlődött volna a második a *gos* 'ingens, vastus, densus' jelentés.

Hogy magyarázzuk meg azonban azokat a 'nagy, hatalmas, temérdek' jelentésű *rengeteg*-jeinket, amelyek olyan tájról, olyan nyelvjáráshól valók, ahol nem, vagy csak bizonytalan forrású, gyér adatokból ismeretes a főnévi, 'erdő' jelentésű *rengeteg*? Dunántúli és tiszántúli adatainkra gondolunk. Lehetséges volna, hogy a székely nyelvjárási eredetű szónak csak második jelentése jutott el terjedt volna el az ország más vidékein? Vagy csak adataink hézagosak, s az említett tájakon is ismerték az 'ingovány, erdő' jelentésű *rengeteg*-et? Legújabb nyelvjárási adataink nem erősítik meg ezt az utóbbi föltevést. Az Ormánysági Szótár csak melléknévi jelentését ismeri a szónak: „*rengeteg* ~, [röngetög] mn. 1. 'töméntelen sok'. *Kicsupátam aszt a rengeteg gaszt.* 2. ['nagy']. *Möntek, möntek, eccör csak értek egy nagy, rengeteg erdőt.*” PAIS is említi az ormánysági *rengeteg*-et; meglepő, hogy éppen az Ormánysági Szótárt szerkesztő KERESZTES KÁLMÁN gyűjtéséből a szó főnévi változatát is ismeri: „*Keresztes Kálmán*nak az ormánysági Kákicsról való gyűjtésében van *röngeteg*, mégpedig a. m. 1. 'erdő': »Jári a *röngetegök*; 2. 'nagy': *röngeteg nagy erdő*; 3. 'sok': *Röngeteg óma!*” (I. m. 9.) PAIS ezeket a megjegyzéseket fűzi az adatokhoz: „E szerint ott a *rengeteg* népnyelvi elem volna, az azonban jelenlegi ismereteink szerint mindenesetre valószínűbb, hogy irodalmi nyelvből való szállomány, nem pedig gyökeres ormánysági nyelvelem.” (Uo.) Mindencetre a Csokonai dunántúli verseiben fölbukkanó *rengeteg*-ek fölkeltik, illetőleg megerősítik azt a gyanút, hogy az erdős, bokros, betyárrejtegető sűrűiről híres Dunántúlon is élt a nép nyelvében az 'erdő' jelentésű *rengeteg*. A Dunántúlon tehát számolni lehet a szónak 'silva' jelentésű változatával is. A Szegei Szótár nem ismeri az 'erdő' jelentésű *rengeteg*-et; csak melléknévi és határozószói használatát idézi: „*rengeteg* ~ *röngeteg* 1. mn. 'igen nagy, nagyon sok' 2. hsz. 'nagyon, túlságosan'. *Rengeteg részög vót a szomszéd.*”

Arra is gondolnunk kell tehát, hogy az erdőtől függetlenül használt 'nagy, hatalmas, sok' jelentésű *rengeteg* szavunk önállóan, más szemléleti úton is kialakulhatott, mint a székelyföldi 'ingovány'-nyal kapcsolatos *rengeteg*. Legtermészetesebbnek az a jelentésfejlődés látszik, amelyet — egyik megfigyeltési lehetőségként PAIS is említ dolgozatában: „3. A *reng*-gel kapcsolatban ilyenféle népnyelvi adatokkal találkozunk: »Ezön is csakúgy *rönög* a hús, ni mélyen kövér« Ormányság (KISS GÉZA: Ormányság 321) »O-jaň kövér:, hogy még *reng*: *raňta a: hus*« Szamoshat (Csűry: SzhSz.). Vagyis a testen levő hús rengésének a képével szemléltetik a kövérséget. S így a *rengeteg* származék szintén lehetett a 'kövér — kövérség' fogalomnak a kifejezője némely nyelvjáráásokban. A 'kövér — kövérség' jelentésből pedig elég természetes lépés volna a 'nagy — nagyság' felé, mint *tetemes*-nek 'csontos' jelentéséből a R. 'nem közönséges nagyságú' felé. Az elég természetes lépés megtörténte azonban a *rengeteg* esetében nem igazolható, s ezért ilyen magyarázati lehetőséget nagy fenntartással hozhatunk csak szóba. [Bekezdés.] De talán ilyen indítékból jutott a *rengő* igenév a 'szarvállás, hatalmas forma' jelentéshez, amit Túrkevérről közöl HERMAN O.: MPászt. 460.” (I. m. 12.)

Az idézett pontban felvetett jelentésfejlődést támogathatja néhány újabb adatunk. Így GYARMATHI már idézett szócikkében termetes, testes állatra

vonatköztatva idézi a *reng* igét: „*Reng*. . . a' kövér lónak a' fara”. A SzegSz. emberre vonatkoztatva idézi hasonló kapcsolatban a szót: „*reng røng* tn. i. 'ide-oda mozog, inog'. *Røngött a föld a lába alatt. Røng a fara* (kövér, fiatal fehérszékely).” Véleményünk szerint tehát számolnunk kell a *rengeteg*-nek ezzel — az 'erdő'-től függetlenül — kifejlődhetett 'nagy, testes, temérdek, sok' változatával is, amelyet az élőlényekről később élettelen tárgyakra is alkalmazhattak. Gondolhatunk tehát arra is, hogy a nem székely nyelvjárási adatokban — így Csokonai egyes adataiban és Fazekas versében — az imént kifejtett eredetű 'nagy, hatalmas, temérdek' jelentésű *rengeteg* áll, amelyet saját tiszántúli nyelvjárásukból ismerhettek a szerzők. (Bár — ahogyan már rámutattunk — náluk is számolni kell az irodalmi hatás lehetőségével!)

A szó történetére vonatkozó újabbán föltárt adataink javarésze megerősítheti PAIS következtetését, hogy az 'erdő'-re vonatkozó *rengeteg* szavunk székely nyelvjárásból jutott irodalmi szókincsünkbe: Kisfaludynál korábbi adataink is (Csokonai bizonytalan eredetű adatait kivéve) mind a Székelyföld felé mutatnak. Némely adatunk alapján azonban arra is gondolnunk kell, hogy 'nagy, sok, temérdek' jelentésű *rengeteg*-jeink egy része az *er d ő*től függetlenül, más szemléleti úton alakult ki: úgy ahogyan PAIS dolgozatának idézett pontjában — egyik megfejtési lehetőségként — kifejtette. Így tehát különböző szemléleti eredetű, párhuzamos, illetőleg konvergens jelentésfejlődés alapján alakult volna ki a *rengeteg*-nek ma is használatos 'nagy, sok, hatalmas' jelentése: egyik a Székelyföldön, a másik egyéb nyelvjárásainkban.

6. S befejezésül hadd vessem fel a *rengeteg*-nek még egy megfejtési lehetőségét, amelyre néhány újabbán elért adat terelte figyelmemet.

A dolgozat előbbi pontjában kifejtettem, hogy számolnunk kell azzal, hogy a *rengeteg* bizonyos jelentései más szemléleti úton jöttek létre, mint az — eredeti jelentésként feltételezett — 'ingovány; ingó, rengő erdő' alapján gondolhatnánk.

A *rengeteg*-nek az a megfejtési lehetősége, amely az 'ingovány'-ból indul ki, mint eredeti jelentésből: *l á t á s i*, illetőleg *mozgási érzeteket* vesz alapul: a szélben hajlik, „*reng* az erdő, nádas”, illetőleg a vizenyős, ingoványos talaj „*reng (ring)* a rajtajáró léptei nyomán”. Ehhez a megfejtéshez fel kell tételeznünk, hogy a *rengeteg* 'erdő' jelentése mocsaras, lápos területen alakult ki. Az adatok székelyföldi előfordulása nincsen egészen ellentétben ezzel a feltétellel, habár a láp és a mocsár nem legjellemzőbb térszíni formája a székely hegyvidéknek.

Az újabbán kezembe került adatok között van néhány, amely a *l á t á s i* (mozgási) *é r z e t b ő l* kiinduló megfejtéssel szemben *h a l l á s i* (akusztikai) indítékot sejtet a *rengeteg* létrejöttében.

A *reng* igének ma általános 'tremo, zittern' jelentése mellett ugyanis XVIII—XIX. századi adataink szerint élt 'hallen, krachen, donnern' jelentése is. Lássuk a legjellegzetesebb példákat!

Földi Jánosnál, egy 1787-ben írt versében ezt találjuk: „Melly ágyú r o p o g á s dördül füleinkbe? | Mit mormol az Ekho *rengő* hegyeinkbe?” (Költeményei. Bp., 1910. 132.) G v a d á n y inál — a komáromi földrengést festő soraiban — ezt olvassuk: „Mert *rengés*, villámlás, tsattanás h a l l a t o t t” (Verses levelezés. Pozsony, 1798. 72). M a j z i k I m r é n é l is inkább a k u s z t i k a i, mint mozgásképzeti tartalommal szerepel a szó: „A' párjától megfofztatott, egy száraz ágról másokra repdeső gerlitzeként öfzve járom a' vadon erdőket . . . p a n a s z o k k a l *rengtettem* a' setét barlangokat, és a'

szomorú vízfhangnál, 's az ahoz vegyült Baglyok huhogásánál egyéb feleletet nem hallok!' (Kisded Múzsá. Buda, 1805. 15.) 1808-i adatunkban keveredik a hang- és mozgásképzet: „200 ágyú *rengette* a' vér-mezőt" (Napoleon élete. 1808. 171). — 1809-ben fölbukkanó adatainkban azonban egészen egyértelmű az akusztikai irányú jelentés. Így Fejér Györgynél: „Minden Nemzetek . . . az igazság szent szavát magok nyelvén *rengettették*." (Értekezés egy Magyar Tudós Társaság felállításáról. Pest, 1809. 85); „melly sok szunynyadozó telhetségeket serkent fel a' Társaságnak *rengő* szava?" (uo. 83). Fazekas Mihály Lúdas Matyijában is inkább hangképzetet sejtet a jelentés; az 1817-i kiadásban ez olvasható (éppen az erdőre vonatkoztatva): „Vág egy jó tölgyfa husángot, | S azzal tarkótól talpig meghányja keményen. | Döbrögi hasztalanul hánykódott, mert famohával | A szájját jól betömökölte; azonban a z e r d ő | *Rengett* a sűrű k o p o g á s t ó l, s a r o h a n ó f á k | Vad m o r g á s a i t ó l" (i. m. I, 169). 1815-ben Kazinczynál is 'zeng'-féle jelentésben tűnik fel az ige: „mint *reng* felettünk a' villám!" (Munk. 1815. II, 209). 1818-ban szótárba is bekerül a *reng*-nek a hangutánzó (-festő) jelentése MÁRTONNÁL: „Tumultus . . . *rengés*, r o p o g á s, d ö r g é s; das Krachen, der Donner" (Lex. II, 1594). — Érdekes összefüggésben szerepel az ige Bacsányi versében is: „De hajóját szélnek alig eresztette, Hogy *rengő* z a j támad alatta 's felette" (Versei. Pest, 1827. 17). Tóth Lőrinc adatában az erdővel kapcsolatban fordul elő a *reng* műveltető alakja: „S most nagy kíséret' k ü r t s z a v a | Az e r d ő t *rengeti*" (Szívhangok. Buda, é. n. 161). A *reng* hangkifejező, -felidéző jellegére találunk példát az Életképek 1844-i évfolyamában is, Oroszhegyi írásában: „a' halkan *rengedező* orgona [hangszer] felrezzenti idegeinket" (Életk. I, 464). Hangutánzó szó társaságában, 'zengés, zaj' értelemben áll a *rengés* egy 1847-i adatunkban is: „tapsok, éljenek, *rengés* r o p o g á s" (Lauka Gusztáv: Caricaturák. Pest, 1847. 13). Végül hadd idézzünk egy néprajvi adatot, amelyben szintén az erdővel összefüggésben akusztikai vonatkozásban szerepel a *reng* ige: „Volt egyszer a világon egy vándorló mészáros-legény. Amint mén mendégél, egyszer egy nagy vadon erdőben elestveledett; sötét volt, hogy szinte harapni lehetett volna; ordítottak a fenevadak, hogy szinte *rengett* bele a z e r d ő." (Merényi László: Sajóvölgyi eredeti népmesék. Pest, 1862. I, 202.)

Adataink alapján tehát el kell fogadnunk a *reng*-nek a 'zittern' mellett 'hallen' jelentését is. Erre a jelentésre egyébként már eddig is ismertünk utalásokat. PAIS is idézi a szónak ilyesfajta jelentését a Tsz.-ből, 1838-ból: „A Tsz. 1838. S z a b ó Eleknek ilyen közlését adja a szóra vonatkozólag Kézdialbistról: »*Rengeteg*, a' nagy sűrű erdő, hol a' kiáltásnak echója mintegy *rengés*be hozza a' helyet.¹ Zeng, reng, leng, peng, teng — chinai szókat szagló syllabák. Székely szó.«" (I. m. 4). A szónak ezt az akusztikai vonatkozású magyarázatát PAIS — úgy látszik — nem tekinti számbajövőnek. A Tsz. adatáról ugyanis ezt írja: „Amit S z a b ó Elek ír, az nyilvánvalóan magyarázat. Annyiban adat, hogy mint a nagy sűrű erdőre vonatkozó szót székelységének jelzi." (Uo.) A SZABÓ ELEK-féle adattal rokon magyarázatot (jelentést) idéz PAIS a Tzs. m. 1838-ból: „A Tzs. m. 1838. így lajstromozza a *rengeteg* szót: »*Rengeteg*, mn. u n g e h e u e r, übergross; bebend; h a l l e n d. — fn. eine sehr grosse Waldung« . . . megfontolni való a Tsz.-ban

¹ Én emeltem ki.

közölt Szabó Elek-féle magyarázattal gyanúsán egyező »hallend«; a német—magyar részben hallen a. m. 'hangzik, visszahangzik, szól.' (Uo.) — A *rengeteg*-nek 'hallend' jelentésére PAIS nem tér vissza dolgozatában; úgy látszik, SZABÓ ELEK eléggé bizonytalan csengésű adatát nem tekintette elfogadható alapként a *rengeteg* magyarázatához. Ámbár újabb adataink alapján valószínűnek látszik, hogy a Tzs. adata nem kizárólag SZABÓ ELEK közlésén alapul.

Érdekes, hogy CzF. is „hangutánzó gyök”-ből eredeteti a szót. CzF.-nak a *rengeteg*-re vonatkozó adatát PAIS dolgozata is idézi. CzF. vizuális és akusztikai magyarázatot is fűz a szóhoz: „*Rengeteg* . . . — Sajátlag ami természeténél fogva rengésre hajlandó; nagyobb mértékben rengeni szokott. Mondják különösen nagy erdőségről, melyet a szél nagy rengésre indíthat. *Rengeteg erdő*. Szélesebb értelemben mondják valamely nagyszerű kiterjedésről is: *rengeteg sík* v. *síkság* (id. Mándy P.), *rengeteg sivatag*; s megfelel a 'roppant' szó értelmének, mely szintén hangutánzó gyökből eredett.¹ Használtatik önállólag is főnévül, s nagy kiterjedésű erdőséget jelent.” — Érdekes és szerintem figyelemre méltó az is, amit a *reng* szócikkében találunk; CzF. itt hangutánzól (-festő) eredetet gyanít a szóban: „*Reng*, (ren-ég) . . . Külrázás vagy belrázkodás következtében ingataggá tételve reszkető mozgásokat tesz . . . *Reng a padló a menők lábai alatt* . . . Gyökre nézve és alapfogalomban *reng* és *remeg* megegyeznek . . . a 'reng' szó eredetileg némi természetvi hangot is foglal magában.”¹

A korábbiakban idézett példák szerint a XVIII. század végétől nyomon követhetjük a *reng*-nek 'hallen' jelentését is. Elfogadható, illetőleg igazolható volna-e hát a *reng*-nek hangutánzó eredete? S ha igen: hogyan magyarázható, hogyan függ össze a két ('zittern' és 'hallen') jelentés?

A SzófSz. a *reng*-nél a *rendít*-re utal, s ott azt írja: „*rendít* . . . *rendül* . . . *reng* töve valószínűleg azonos a *rémít*, *rémül*, *remeg* tövével, ennek er. isml.; fgr. származtatása — lp. *riebma* — 'megkezd' — nem megyőző”. Véleményem szerint a SZABÓ ELEK által pedzett s a CzF.-nál kifejtett hangutánzó eredetet sem szabad figyelmen kívül hagynunk. A *reng*-gel, *remeg*-gel rokon képzettartalmú és szógyökében hangalakilag is rokon *rezeg*, *reszket* például a SzófSz. szerint hangfestő, illetőleg hangutánzó eredetű, s a *reng*, *rendít* (*rendül*) is rendszerint olyan mozgásfolyamatot jelöl, amelyet gyengébb-erősebb hangjelenségek kísérnek. Hangalak tekintetében a *reng* kapcsolatba hozható a hangutánzó eredetű *rezeg*-gel és *reszket*-tel, s beilleszthető a hangutánzó *zeng*, *cseng*, *peng* sorába; jelentés tekintetében pedig nem egy példát idézhetünk arra a szabályos, szinte törvényszerű folyamatra, hogy az eredetileg hangutánzó szavak hangképzettartalmá gyengül, s helyette az ige mozgástartalmá nyomul előtérbe, sőt kizárólagossá válik; példaként említhetjük az eredetileg hangutánzó *rohan*, *zuhan*, *zuhog*, *pihen* esetét, amelyek ma szinte kizárólag csak mozgásképzetet keltenek a köznyelvi beszéloben, noha eredetileg mind hangutánzó szók voltak. Hasonló folyamat végbemehetett a *reng* esetében is a 'hallen'-től a 'zittern'-ig. A problémát az okozza, hogy legkorábbi adatainkban a *reng* nem jelöl határozottan hangképzetet: ez a jelentés — határozott formában — csak viszonylag későn bukkan fel. Am a legkorábbi adatokban is ott kísért a *reng*-nek némi akusztikai zöngéje, a szó a legtöbb régi adatban a föld (hegy)-, é g-, illetőleg ágyú-

¹ Én emeltem ki.

val kapcsolatosan szerepel: „Mind az egész hegy *reng* vala” (Helt: Bibl. I, 114) | „Embereknek tecczyk föld, meny *rengeny*” (Görce: Máty. 90) | „Kő fala *röng* algyúckal tőrettuen” (Balassi: Ének. 4) (NySz.; l. még uo. *meg-rendül*). Arra már idéztünk példát, hogy az ég (villám) zaját a *reng* ige jelöli; az ágyúropogással kapcsolatban is láttuk néhány adatban a *reng*-et, a földre n g é snek pedig — emlékezhetünk rá a legutóbbi, 1955. évi földrengésről — a 'zittern' mellett a 'hallen', 'morajlás' is erős ismertető jégye: nehéz nem éreznünk, hogy a föld tompa morajlása is benne re ng a szóban. Lehetett, meglehetett tehát korábban is hangutánzó, hangképzet-jelölő funkciója az igrének, csak a szótározáskor (MA.-nál jelenik meg először!) ezt a jelentését nem tüntették fel.

A fent előadottak alapján úgy gondoljuk, CzF. nem jár messze az igazságtól, mikor azt írja, hogy „a 'reng' szó eredetileg némi természeti hangot is foglal magában”. Ezek szerint tehát a *rengeteg erdő* nemcsak 'ingoványos' erdőt jelenthetett, hanem 'széltől) nyögő, fenevadak ordításától rengő (zúgó)' erdőt is. A 'hallend'-ből így természetesen fejlődhetett az 'ungeheur' s cbből az 'übergross' jelentés. CzF. a *rengeteg* (melléknév!) jelentését a *ropant* tal állította párhuzamba, „mely szintén hangutánzó gyökből eredett”.

Ha ez a megfejtési lehetőség helyesnek bizonyul, akkor a „*rengeteg* (erdő)” szabályos megfelelője, párja lehet a szintén hangutánzó igéből alakult „*sivatag* (pusztá)”-nak.

A fent előadott megfejtési lehetőség nem áll ellentétben a korábban kifejtettekkel: az egymástól független — különféle szemléleti, illetőleg érzékelési alapokon nyugvó — párhuzamos jelentésfejlődést továbbra is valószínűnek tartom.

SZILÁGYI FERENC

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A szóképzés egy új módjáról

1. Néhány évtizede lehet annak, hogy Budapesten, a köznyelvben feltűnt az *ucsora* szó. Az *uzsonna* és a *vacsora* szavak egybemetszésével keletkezett. Jelentéstani tartalmát egy akkori írónk, Márai Sándor így határozta meg: „A meghívás afféle délutáni tea és vacsora közötti összejövetelre szólott, tréfás, divatos városi tájszóval »ucsorá«-nak nevezték az ilyen együttléteket. A meghívottak valamivel vacsoraidő előtt, hét és nyolc között érkeztek s a háziak teával, kávéval, borral és hideg pecsényével rakott tálakkal vendégelték meg őket; de apró asztalok mellett, jövő és menő fesztelenségben, elhúzódtott az együttlét néha a késő éjszakai órákba is. Az ilyen laza meghívás természetesen könnyebbséget, kevésbé terhes szolgálatot jelentett a háziaknak, mint egy-egy régmódi, »komoly«, ünnepélyes vacsora; az idő a takarékoság jelszavát hirdette, s a középosztály, az egyeselés, csökkentett nyugdíjból, megnyirbált fizetésből aggályoskodó és bravúroskodó, az »úriasság«, a tisztes és sorvadó előkelőség társadalmi látszatát őrző, atyafiságos osztályöntudatban keményen és szemérmesen összetartó úri középosztály ilyen kezdetleges megoldásokkal iparkodott tatarozni a társadalmi élet meglazult formáit.” (Válás Budán. Révai kiadás. Budapest, é. n. 12.)

A harmincas évek valamelyikében költözött új lakásba költőbarátom és egyetemi társam. A lakás apró és korszerű volt, a korszerűséget a kis méret is jellemezte, mivel a

WC és a főzőfülke egymás szomszédságában mélyedtek be. E szinte egybevarázsolt egységet barátom új névvel illette tréfásan: *klonyha*. A jelölés a *konyha* és a *klozett* (sit venia verbo!) szavak furcsa egybeolvasztásából keletkezett, de kérészvirág életűnek bizonyult, nem terjesztettük, pedig megérdemelte volna.

1958-ban a nyelvművelés ügyében konferenciát tartott Pécsen a Magyar Nyelvtudományi Társaság. És a város egy, a fenti módon képzett szóval lepett meg bennünket: *mopresszó*. Alakult e szó pedig kettőből: *mozi* + *eszpresszó*, és olyan intézményt jelölt, ahol a feketekávé és a cukrászsütemények élvezetéhez a félig-meddig besötétített teremben híradófilmecskéket vetítenek. E szó egyelőre csak pécsi lehet, mivel — úgy látszik — a *mopresszó* intézménye is az.

Lehet, hogy a pécsi *mopresszó*-nak van pesti elődje: a *libresszó*. Ebben az eszpresszóban, mely a Régi Posta utcában volt található, az eszpresszó-kávéhoz a vendég egy *liber-t*, azaz egy könyvet emelhetett le az asztalkák mellett levő könyvespolcra. A *libresszó* a *liber* (*librum*) és az *eszpresszó* szavak egybevonásából keletkezhetett, de az intézmény megszűnése magával vonta a szó eltűnését.

Külföldről került hozzánk, még pedig a brüsszeli világkiállítás idején a *motel* szó, illetőleg a szó jelölte szállodaféleség. A *motel* szó a *motorist* és a *hotel* szavak sajátos egybevonásából keletkezett; használjuk, de — úgy tetszik — érezzük idegenszerűségét.

Külföldről készen került nyelvünkbe az *autóbusz* szó is, amely az *automobil* és az *omnibusz* szavak fent érzékeltetett módján teremtődött. Az *autóbusz* az eddig felsoroltak közt a legelterjedtebb, nem ártott neki, nem szorította ki a *géperejű társas gépkocsi* körülírás. További képződményei: *trolibusz*, amely az angol *trolley* 'görgő, talicska' és az *autóbusz* szavak egybevonásából keletkezett. (Vö. még *elektróbusz*; l. KALLÓS ZSIGMOND: Nyr. LXXIV, 16—7.) A *vízibusz* szó képzésmódja már nem felel meg a fenti ismérveknek, mivel az önállóan alkalmazott *busz* szó az utótagja, tehát nem csontott alak, vö. „jön a *busz*”. Lehet, hogy a rövid alak az angol *bus* utánzásaként honosult meg.

Csak a sajtóban fordult elő a szintén külföldről importált *cinérama* szó, amely a félkör alakú vetítovásznas mozi jelöli, s a jelölést a *cinéma* és a *panorama* szavak megmetszett részeinek egybeillesztésével készítették.

A fentiek mintájára alakíthatták idehaza a *danulon* műanyag nevet a *Danubius* (vagy *Danuvius*) és a *nylon* szavakból.

Ide vonható még a régi, bár meg nem honosodott szóalkotások sorából a *grape fruit* magyar neve: a *citrom* és a *narancs* szavak kereszteződésével született s szinte rögvest meg is halt *citrancs* szó (vö. PROHÁSZKA JÁNOS: Nyr. LXXXV, 98). Ebben az alakjában ismertem én is, viszont a *citromcs* (Magyarosan V, 63) számomra ismeretlen.

2. A példák száma valószínűleg szaporítható lenne, bár az a gyanúnk, hogy java-részt idegen eredetű szavakkal (pl. *kapron* < orosz *капрон* < *caprolactam*, vegyület neve + *nylon*; *moped* < német *Moped* 'kismotoros kerékpár' < *Motor* + *Veloziped*). Az ilyen módon összevont szavak igen használatosak néhány tudományág szakszókincsében: *pozitron* < *pozitív* + *elektron* stb. és műanyagok elnevezésében: *silon* < *silk* + *cotton*, *perlon* < *Perle* + *cotton* (vö. még *rayon*, *banlon*, *orlon* stb.).

Ez a jelenség nem szorítkozik a magyar nyelvre, hanem nemzetközi jelenség. Valószínűleg az angol nyelvből veszi eredetét. Sz. OBRASCOV angliai utazásáról frott könyvében elmondja, milyen a londoni köd: keveréke a ködnek és a füstnek. E sajátos elegyet „keverékszó”-val jelölik az angol polgárok: a *smoke* 'füst' és a *fog* 'köd' szavak összeolvasztásából keletkezett a *smog* szó 'füstös köd' jelentésben (tkp. a kormos ködöt jelenti, mivel a köd apró vízecskéi koromtól lesznek terhessé). (О том, что я увидел, узнал и понял во время двух поездов в Лондон. Москва. Советский Писатель. 1956. 174.) Pyen az angol *to brunch* szó, jelentése 'bőséges tízórait enni', s a *to breakfast* + *to lunch* sajátos egybevonásából keletkezett.

Ilyenek még a *to dunch* < *to dine* + *to lunch* 'korán ebédelni', *to galumph* 'örvendezve ugrálni' < *to gallop* + *triumph* szavak.

I. M. BERMAN véleménye szerint (О „вставочном” типе словообразования: Вопросы Языкознания 1959/2: 104.) e szóképzési mód az európai angol nyelvből származva jutott át az észak-amerikai angol nyelvbe, s ott éli virágkorát (*Aframerican* < *African* + *American*, *telecast* < *television* + *broadcast*).

Az angol nyelvészeti szakirodalom az ilyen szóképzési módot egyrészt *blend*-nek 'egybeolvasztás'-nak mondja, másrészt *telescoping*-nak. Ez az utóbbi elnevezés jelentése szemléletesen megadja az új képzési mód lényegét. Ha két vonat összeütközésekor a vagonok úgy fúródnak egymásba, hogy az egyik vagon eleje s a másik vagon vége egybemélyed, akkor angolul ezt a jelenséget *telescoping*-nak mondják. Így történt ez a következő szavak esetében is: *automobil* + *omnibusz* > *auto* + *busz*;¹ *motorist hotel* > *mo* + *tel*; *uzsonna* + *vacso* > *u* + *csora*.

Nem mondhatjuk, hogy ez a szóképzési mód azonos a kontaminációval. Különbözik attól lélektanilag. A kontamináció tökéletlen szellemi működés folytán keletkezett szóvegyülés, tehát nem tudatos alkotás. Kontamináció esetében keletkezhetik új szó, s ez az új szó tartalmazhatja a felidézéskor tudatunkban felmerült két szó némely elemét, azonban az így keletkezett szónak *nincs* új jelentése, például *csokor* 'Strauss' + *bokréta* 'Strauss' > *csokréta* 'Strauss'. Tehát az új szó *véletlen* keletkezésű, s nem ruháztuk fel tudatosan új jelentéssel.

Valamelyest közelebb áll a szóelegyítés fentebb vázolt módjához némely nyelvújítási szavunk képzésmódja. Nyelvújításkor szintén *tudatos* alkottak szavakat, néha két szóból, s az így csinált szót új jelentéssel ruházták fel: *zengő* + *tambura* > *zongora*, *anya* + *agyyag* > *anyag* stb. Az első eset nem fedi a szóelegyítés angolos módját, mert nem két szórészlet (*zeng* + *ura*) egyesítéséből, hanem azok módosításából keletkezett az új szó. Az *anyag*-féle szavak szemantikailag nem egyeznek a *telescoping*-szerűen képzettekkel. Egyrészt az *anyag* idegen mintára készült jelentésfordításos (calque) szó: vö. latin *materia* : *mater* 'anya' + képző mintájára *anya* + képző, másrészt e képzésmód nem adja két szó jelentésének az összegét. A nyelvújítási *csőr* 'madár orra' szó (*cső* + *orr*) alkotásának formája áll legközelebb az általunk ismertetett egybeolvasztásos képzésmódhoz. Az új angol *smog* szó jelentésében viszont benne foglaltatik a 'füst' is, meg a 'köd' is, az új magyar *mopresszó* szó jelentése magába zárja a 'mozi' s az 'eszpresszó' jelentéseit.

A *telescoping*, *blend*, szóelegyítés képzésmódjához és új tartalommal való ellátásához legközelebb a *maszek* típusú szavak alkotásmódja áll (*magán* + *szektor*), mivel itt két szó egy-egy részét fűztük egybe, s az így keletkezett új szót új jelentéssel, méghozzá tudatosan meghatározott új jelentéssel, a két szó külön-külön jelentésének sajátos egybefogásával ruháztuk fel. Csak az alkotásmód különbözik: a *maszek* típusú szótagszavak esetében *első* *részek* egybeforrasztása történt, a szóelegyítéskor pedig az *első* szó első részét egyesítjük a második szó végével.

3. Úgy látom, hogy ennek a szóalkotási módnak más nyelvekben nagyobb a tere. Ezt talán már az eddig felsorakoztatott, idegenből eredt példaszavak is éreztették: *autobusz*, *motel*, *cinéráma* stb. Az a benyomásom I. M. BERMAN tanulmányát olvasván (Вопросы Языкознания 1959/2: 104–7), hogy a legelterjedtebb az angol nyelvben. Itt a szakirodalomban a *blend* névvel illetik, minek 'keverés', 'elegyítés' a jelentése, s I. M. BERMAN cikkében még az orosz szövegben a *телескопия* jelölést alkal-

¹ Természetesen az *airbus* 'nagy utasszállító repülőgép', *railbus* 'új vasúti kocsitípus', *gyrobus* 'felfüggesztett vasúti kocsit', *vízibusz* nem „telescoping”-gal keletkezett, hanem az önálló *busz* (angol *bus*) szó utótagként való alkalmazásával. Tehát összetételek.

mazza, ez a másik angol műszónak, a *telescope* nak felel meg, melynek másodlagos értelmezése '(vasúti kocsik) egymásbafürödása (szerencsétlenségkor)'. Mi talán az *egybeolvasztást* ajánlanók. БЕРМАН а в с т а в к а 'beillesztés' terminust ajánlja, s tanulmányának címe: О „вставочном” типе словообразования, azaz: A szóképzés bekebelező módjáról.

A cikkíró utal arra, hogy a *blend*, azaz az *egybeolvasztás* nemcsak az angol nyelvben, illetőleg annak amerikai változatában fordul elő, hanem említ néhány példát más nyelvekből is: a németben *Krad* 'motorkerékpár' < *Kraft* + *Rad*, *Moped* 'robogó' < *Motor* + *Veloziped*, a franciában *cafétier* 'kávés' < *café* + *cabarétier*, az oroszban *пупамеин* 'orvosság neve' < *пупатидон* + *кофеин* egybeolvasztásából.

E néhány tételek anyag azt mutatja, hogy nem beszélhetünk a szóképzésnek olyan gazdag formájáról, mint a képzőkkel való alkotás vagy a szóösszetétel esetében, hanem jelenlegi számukkal ezek a szavak csupán egy apró, elenyésző csoportot képviselnek a többi képzett szóhoz viszonyítva. ERDŐDI JÓZSEF

Veszprém nevének XVI. századi írásáról és ejtéséről

Bizonyos vonatkozásban e helynevet — szókezdő mássalhangzója írásának ingadozása (*v*, *b*, sőt *bv*) miatt — gyakran szokták a bilabialis *v* egykori meglétére bizonyítékul felhozni.

Szórványemlékeink adatai ugyanis számos esetben *b*-t mutatnak *v* helyett, vagy fordítva. E jelenség — bár próbálták paleográfiai alapon is magyarázni — kétségtelenül nyelvi tényben gyökerezik (vö. BÁRCZI: MNy. LII, 11). Mindkét írásmód jól érthető ugyanis, ha feltesszük, hogy ugyanazon β hangot jelöli. A bilabialis *v* lehet a *b* hangnak reciprok fejlődés útján keletkezett variánsa. Előfordulhat, hogy ebből a $\beta \sim b$ ingadozásból a *b* kerül ki győztesen, de az is lehet, hogy a *b*-nek támad e váltakozások analógiájára $\beta (> v)$ fejleménye (BÁRCZI, Htört.² 127). Erre a lehetőségre példa a *Veszprém* esete, melynek eredeti szókezdő *b*-je (vö. szl. *bez*' 'ohne' + *prěmъ* 'gerade') kétségbevonhatatlan (l. MELICH, HonfMg. 398). Amíg a jelölésbeli $v \sim b$ ingadozás tart, jogos az a feltevés, hogy a változás még nem zárult le. A *Veszprém* helynév írásában még a XVII. század elején is ez a helyzet.

XVI. századi magánlevelekben a szó ilyen írásával is találkozunk: 1560: *Beszprimben* (LevT. I, 386) | 1555: *Bezprynbe* (LevT. I, 169) | 1560: *Bezprimbul* (LevT. J, 386) | 1552: *Bezprym* (LevT. I, 95). Szeretnék rámutatni arra, hogy az ilyen írás mögött ilyen ejtés is rejlik, vagyis, hogy a *Beszprém* > *Veszprém* változás eddig az ideig nem ment az egész nyelvterületen végbe. Erre pedig döntő érvként hozhatjuk fel a budai török basák magyar nyelvű levelezésében előforduló illetén alakokat: 1576: *pözpöremiek* (I, 115) | 1579: *pözpöremy* (I, 167) | 1575: *Pözpörimben* (I, 72) stb. „A két Rákóczy György... levelezéséből is idézhetünk: 1644: *preszpémi* (= *veszprémi*) (179). Nyilvánvaló, hogy a *p* közvetlenül csak *b*-ből keletkezhetett. — Olykor egyazon kéz kétféleképpen is írja: 1575: *Pözpörimben* (I, 72) ~ *Vezperim* (uo.). Természetesen ez nem meglepő, hiszen számolnunk kell azzal, hogy *Veszprém* nevének a különböző vidékeken elterjedt *Veszprém* ~ *Beszprém* ~ *Pöszpörém* ejtéséből ugyanazon beszélő nyelvben keveredés állhatott elő.

Nehezebb annak a meghatározása, hogy az utóbbi ejtésváltozatok melyik területhez köthetők. A LevT. I. kötetéből idézett adataink P á p á ról, F o n y ó dról valók. Az egyik levél keletkezési helyéről ezt olvassuk: „Dathum in G i ő r” (LevT. I, 386). Valószínűleg B o r s o s - G y ő r, Pápa tartozéka értendő itt (vö. CSÁNKI III, 224). Van helyhez köthető adatunk korábról is: MargL.: *pezprimy* (ez nem íráshiba, vö. SÁGI:

MNy. XIX, 126) és térben távolabbról, Sopron környékéről is: 1582: *Befpremből* (RMNy. II/2, 299). Mivel ez utóbbi keletkezési körülményeiről keveset tudunk, csak nagy óvatossággal kezelhető. — Megbízhatóbbnak látszanak azonban egyes P á p á ról keltezett jobbágyleveleknek *Beszprém* adatai (l. Úriszék 509, 513). *Pözpörem*-féle adataink ő-ző nyelvjárásra vallanak, s így minden bizonnyal délkelet-dunántúli vagy Duna menti nyelvjárást beszélő deákok tollából származhatnak (vö. BENKÓ, Nyjtört. 74).

Jogos a kérdés: adataink valóban a mai *Veszprém*-re vonatkoznak-e? Tudunk ugyanis egy — valószínűleg Zala megyei — *Beszprém* birtokról is. Ezt azonban korai okleveleink alig említik, helységnevtárainkban sem szerepel. Nem valószínű tehát, hogy vele találkoznánk olyan sűrűn. Ugyanakkor idézett forrásainkban *Beszprém* így szerepel: 1620: *Beszpreme uarmegieben* (Úriszék 509) | 1557: *Besperymy pwpok* (LevT. I, 232) | 1555: *Besperymy Beknek* (LevT. I, 155). Történeti megjegyzésként még ez utóbbihoz hozzáfűzhetjük, hogy *Veszprém*-et először 1552-től 1557-ig tartották kezükben a törökök (FÉNYES ELEK, Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851.).

LÓRINCZ JENŐ

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

A barátom barátja: barátom . . . I. E szólásmódot perzsa és török nyelven ötszáz éven át tudom figyelemmel kísérni. Először törökül ismertem meg, ebben a formában: „A barát barátja: barát, a barát ellensége: ellenség; az ellenség barátja: ellenség, az ellenség ellensége: barát” (HENRY JEHLITSCHKA, Türkische Konversationsgrammatik. Heidelberg, 1895. 52). Akkor még csak négyszázötven éves volt. Azóta sokszor találkoztam vele.

Ma perzsa eredetűnek vélem, s perzsa—török szólásmódnak nevezem.

Időbeli előfordulásai sorrendjében a szólásmód változatait az alábbiakban ismertetem:

1. Egy XV. századból származó török krónika szerint a magyar király 1443-ban levelet küldött II. Murád szultánnak, s levelét így fejezte be: „. . . ajándékozta a szultán Szemendre és Gügerdzsinlik várát [az aldunai Szendrőt és Galambócot] a kodzsa deszpotnak [a rác vajdának], s akkor békében fogunk élni; a kereskedők majd újra szabadon járnak ide-oda, és barátaitoknak barátja, ellenségeiteknek ellensége leszünk” (HALIL INALCIK, Fatih devri üzerinde tetkikler. . . Ankara, 1954. I, 191).

2. Hamza bek ak-koyunlu fejedelem, Qara Yülük Oszmán fia, egy keltezetlenül (1444 előtt) II. Murád szultánhoz írott perzsa nyelvű levelében azt írta, hogy „udvara barátjának barátja, ellenségének ellensége” (AHMED FERİDÜN, Münşe'at el-selâtin I, 184).

3. A Tamerlán leszármazottai közül való Abu-Szaíd Gurgán fejedelem Uzun Haszanhoz, az ismert ak-koyunlu fejedelemhez 1468-ban ujjur írással levelet írt. A levélen az ujjur írással írott szöveg felett egykorú írással, arab betűvel török nyelven is oda van írva a szöveg, s ez azt mondja, hogy „veled megegyeztem, s egymás barátjának barátja, ellenségének ellensége vagyunk” (Arşiv kilavuzu. Istanbul, 1938. Levha XX, hasonmásban).

4. Mírhond, a XVI. században élt perzsa történetíró azt írja, hogy Dzsingiz kán követe megegyezett Mohammed Ilvárezm sahhal, hogy „az ellenségnek ellenségei, a barátanak barátai lesznek” (Vie de Djenghiz-khan, par Mirkhond [ed. JAUBERT]. Paris, 1841. 101).

5. Egy török levéltárból származó egykorú irat (Topkapı Sarayı arşivi, E 6526, fényképi másolata az ELTE Török Intézetében) szerint egy meg nem nevezett szerv vagy személy (nyilvánvalóan a szultáni diván vagy maga a szultán) körülbelül 1540-ben utasít egy pasát, hogy írjon Príni Petrének (Perényi Péternek) levelet, többi között a következő

tartalommal: „... a lengyel király megállapodást kötött a felséges padisahhal abban az értelemben, hogy *barátjának barátja, ellenségének ellensége* lesz”. (A szöveg fogalmazásában szerkesztésbeli hiba van, de ez frázisunkat nem érinti.)

6. Egy XVII. századbeli török elbeszélő kútfő szerint (Pecsevı I, 244) Szülejmán szultán 1541-ben óbudai táborából egy csaut küldött János király fiához, János Zsigmondhoz (akit a törökök Istvánnak: Isztefánnak hívtak), illetőleg anyjához, Izabella királynéhoz, és ezt üzentek nekik: „... jöjjenek, ne féljenek, jobban meg fogom őket becsülni, mint remélik; hiszen ismeritek a felséges padisahot; hatalma és rangja nagyobb, mint a világ valamennyi padisahjéé, *barátjának barátja, ellenségének ellensége*”.

7. Devlet Giráj krími kán a 981. (1574.) évben azt írta Melte vojvodának, hogy „*barátoknak mi is barátja, ellenségeknek ellensége vagyunk*” (VÉLJAMINOF—ZERNOF, Matériaux pour servir à l'histoire du khanat de Crimée. Saint-Petersbourg, 1864. 7. A könyv az arab számjelek mai arab alakjával van lapszámozva.)

8. Egy grúz rangbeli ember, bizonyos Qvarqvara nevű úr perzsa nyelven, keltezetlenül, valószínűleg 1580 körül, méltatlankodó levelet írt bizonyos Musztafa pasának (valószínűleg Csigalazádénak), többi között a következő mondattal: „... sok éve, hogy csekélységem híve és magasztalója vagyok őfelségének, az iszlám padisahjának, és *barátjának barátja és ellenségének ellensége*” (Topkapı Sarayı arşivi. E 5821 sz., fényképi másolata az ELTE Török Intézetében).

9. Ahmed Ferídún, III. Mehmed szultán „címervetője” (meghalt 1583-ban), a már idézett „Münşe'at el-selâtin” címen ismert iratgyűjtemény összeállítója, e gyűjtemény bevezetésében (I, 26) az egyenes jellemű embertől megkívánja, hogy „*barátai barátjának barátja, ellenségeinek ellensége* legyen”.

10. Gázi Giráj krími kán Zsigmond lengyel királynak az 1000. (1592.) évben török nyelven azt írta, hogy abban az esetben, ha a szerződéshez hű marad, ő (a kán) az Istenre esküszik, hogy „*barátjának barátja, ellenségének ellensége* lesz”. A frázis a kán több levelében előfordul. (VÉLJAMINOF—ZERNOF i. m. 11, 16, 18.)

11. Tohtamis Giráj szultán az 1033. (1624.) évben azt írta a lengyel királynak, hogy „bárhon is volna, *barátjának barátja, ellenségének ellensége* lesz” (VÉLJAMINOF—ZERNOF i. m. 21).

12. Dzsánbek Giráj kán az 1037. (1627.) évben azt írta az oroszok, poroszok és litvánok fejedelmének, hogy „ő a felséges padisah leghívebb szolgája, [a padisah] *barátainak barátja, ellenségeinek ellensége*” (VÉLJAMINOF—ZERNOF i. m. 30).

13. Devlet Giráj szultán az 1037. (1627.) évben az oroszok, poroszok stb. fejedelmének azt írta, hogy „*barátjának barátja, ellenségének ellensége*” (VÉLJAMINOF—ZERNOF i. m. 33).

14. Dzsánbek Giráj kán az 1040. (1630.) évben azt írta Michail Fedorovics moszkvai fejedelemnek, hogy „*ellenségünknek ellensége, barátunknak barátja* legyen” (VÉLJAMINOF—ZERNOF i. m. 70).

15. Mehmed Giráj szultán az 1042. (1632.) évben azt írta a lengyel királynak, hogy „*barátainak barátja, ellenségeinek ellensége*” (VÉLJAMINOF—ZERNOF i. m. 84).

16. Dzsánbek Giráj kán az 1042. (1632.) és 1043. (1633.) évben azt írta a lengyel királynak, hogy „*barátjának barátja, ellenségének ellensége*” (VÉLJAMINOF—ZERNOF i. m. 86, 99).

17. Mehmed sah az 1053. (1643.) évben azt írta Michail Fedorovics fejedelemnek, hogy „holtáig *barátjának barátja, ellenségének ellensége*” (VÉLJAMINOF—ZERNOF i. m. 320, 338).

18. A kívai kán Borisz Alekszejevics kenéznek 1703-ban azt írta, hogy elküldte követét a barátság és a jó viszony megtartása és a kalmárok háborítatlan közlekedése végett, és hogy „a nagy padisah *barátaival jó barát és ellenségeivel ellenség* (legyenek)”.

Материалы по истории узбекской, таджикской и туркменской ССР. Ленинград, 1933. I, 488).

19. Tahmaszp Koli kán, a későbbi Nádír sah, 1735. március 10-én a gendzsei békekötés első pontjában perzsa nyelvű szövegezésben arra kötelezte magát, hogy mindig egyetértésben fog élni az orosz császárral, és „Oroszország barátait a maga barátainak, ellenségeit a maga ellenségeinek fogja tartani” (SA‘ID NAFĪSĪ, Tārīḥ-i iġtimā‘i ve siyāsi-i Irān. Tehran, 1335. 306).

20. Abdurrizzák, Feth Ali sah udvari történetírója szerint Napóleon császár követe 1807-ben ura nevében azt ígérte a sahnak, hogy „az ellenség barátjának ellensége, az ellenség ellenségének barátja lesz” (SA‘ID NAFĪSĪ i. m. 115).

21. Legújabb írásbeli adatként idézem a cikk elején említett példát HENRY JEHLITSCHKA nyelvtanából, az 1895. évből.

2. Végigtekintve a szólásmód idézett előfordulásain, azt látjuk, hogy keleti forrásokból bőségesen találunk rá példát.

Arról ugyanis aligha lehet szó, hogy a szólásmód a magyar király idézett levelében benne lett volna, s éppen úgy azt sem lehet feltenni, hogy amikor a XVI. században élt Mírhone a frázist mint Dzsingiz kán rendeletének frázisát használja, azt valóban a rendeletből vette volna; és azt sem, hogy Napóleon követe maga használta ezt a frázist. (A szólásmód első fele, mint arra ECKHARDT SÁNDOR barátom szíves volt figyelmemet felhívni, a francia nyelvben megvan, de a második fele ismeretlen.) Kétségtelen, hogy a kifejezéssel a török vagy a perzsa történetír minden esetben mint a saját szavaival élt.

Mint láttuk, a legtöbb és a legrégebb példa török nyelvű. A szólásmód különböző török nyelvekben előfordul, s ahogy a példák száma mutatja, a krími tatár kancellária hivatalos nyelvében szokványos frázis volt (az innen idézett példákat még szaporítani lehetne); de perzsa nyelven szintén különféle kancelláriák gyakorlatában, így a kara-kojunlu, az ak-kojunlu fejedelmek hivatalos irataiban, később egy grúz úr levelében, majd az újkori perzsa állam Szafevi-dinasztiája és az ennek a nyomában lépő Kadzsardinasztia hivatalos nyelvében használatos volt. Az oszmánli-törökben és a perzsa nyelvben ma is közönséges kifejezés.

A szólásmód szövegének távolabbi nyomára kérdezősködéseim közben sem az európai nyelvekben, sem az ázsiaiakban nem tudtam rátalálni. A szólásmód tehát török vagy perzsa eredetűnek tekinthető.

Azt a kérdést, hogy melyik nyelven vezethető vissza régebbi eredetre, talán a perzsa nyelv javára dönti el az a tény, hogy lényeges szavai (*düst, düsmän*) perzsa eredetűek.

FEKETE LAJOS

Hemzseg. Azon köznyelvi szavaink közé tartozik, melyek régi emlékeinkből nem mutathatók ki. Legkorábbi előfordulásaként az Akadémiai Nagyszótár cédulaanyagának következő, 1786-ból származó adatát tarthatjuk nyilván: „Palotájában, a’ sok talpon álló szolgák szintűgy *hemzsegnek*” (Magyar Hirmondó 779). A szó *hemseg* alakváltozata 1788 óta adatolható: „A’ te rettenetes Rómád egy *hemsegő* hangya-domb” (Kazinczy munkáiból: MNy. V, 313). Szegeden *hemzsög*-nek ejtik (SzegSz. I, 591). — A *hemzseg* családja kicsi. Az ÉrtSz. *hemzseg* szócikke végén csupán a *hemzsegés* és *hemzsegő* található mint származék. 1787-ben Bartzafalvi Szabó a latin *legio* magyar megfelelőjeként a *hemzserde* (Nyr. I, 47) szót ajánlotta, melyet nyilván a *hemzseg* igéből alkotott a *brigáda*, *ármáda* mintájára (TOLNAI 68). Az önkényesen képzett szó azonban nem vált közkeletűvé, és ma csupán a nyelvújítás furcsaságainak példajaként szokás emlegetni.

A közölt idézetekből megállapíthatjuk, hogy a *hemzseg* jelentése a XVIII. század végén is az volt, ami ma: ’<ember, állat> tömegesen, sűrűn tolongva, hullámozva, össze-

zsúfolva szüntelenül ide-oda mozog; nyüzsgő' (ÉrtSz. III, 220). A Szamosháton 'zsibong, zsong' jelentésben is használatos (SzamSz. I, 377).

A *hemzseg* eredetének kérdésével még senki sem foglalkozott tüzetesebben. Kutatóink egyes megjegyzései azonban arról a felfogásról vallanak, hogy a *hemzseg* alkalmasint hangulatfestő ige, és — minthogy élénkebb cselekvést fejez ki — feltehetőleg hangutánzó eredetű (CzF. II, 1528; KNEZSA: MNy. XXIX, 155; Szófsz.; BENKŐ: MNy. I, 273; BÁRCZI, Szók.² 32). A köznyelvbe a népnyelvből kerülhetett (SIMAI: MNy. V, 313). A hasonló hangzású és azonos jelentésű szlovák *hemžit' sa* 'hemzseg, nyüzsgő' MARIÁNOVICS szerint a magyarból való (Nyr. XLVI, 271).

A magyar nyelvészeti irodalomban tehát az az általános nézet alakult ki, hogy a *hemzseg* szókinsünknek belső keletkezési szavai közé sorolható. Ezzel a felfogással szemben V. MACHEK azt a véleményét nyilvánította, hogy a magyar *hemzseg* a szlovák *hemžit' sa* átvétele (Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha, 1957. 128). — A kérdés tisztázása végett vizsgáljuk meg a magyar és szlovák szó egymáshoz való viszonyát a következő szempontok szerint: a) lehetséges-e, hogy a szlovák szó a magyarból való; b) származhat-e a magyar szó a szlovákból; c) keletkezhetett-e a magyar és a szlovák szó egymástól függetlenül?

A szlovák *hemžit' sa* reflexivum tantum, azaz olyan ige, melynek *sa* nélküli nem visszaható párja nincs. Származékaiként a *hemženie*, *hemžit*, *hemžovisko* 'hemzsegés, nyüzsgés' főneveket és a *hemživý* 'hemzsegő, nyüzsgő' melléknévet szokták szótározni. A szlovák igének pontos megfelelője a cseh *hemžiti se* 'hemzseg, nyüzsgő'. Az ócsehben az ige infinitivusa *hemžati* volt, és az újabb *hemžiti* (*se*) infinitivus a jelen idő *hemžu*, *hemžeš* stb. alakjainak analógiájára alakult. Hasonlóképpen fejlődött ki a szlovák *hemžit sa* is. Az ócseh és ószlovák *hemžati* az ósszláv **gъмžati* folytatása, vö. orosz-egyh. szl. *гомжане* 'hemzsegés, nyüzsgés'. Az ósszláv **gъмžati* töve egyéb ablaut fokon is kikövetkeztethető: **gъмъz-*, **gъмъz-*. Mindezek folytatásai a szlovákon és csehek kívül a lengyelből, oroszból, szerb-horvátból, bolgárból stb. is kimentathatók. Az ósszláv tő távolabbi származása, esetleges indoeurópai rokonsága vitatott. Egyes kutatók szerint *expresszív* eredetű, mások pedig a német *wimmeln* 'hemzseg, nyüzsgő' vagy a német *krabbeln* 'csiklandoz' tövével vetik össze (l. a szláv nyelvek etimológiai szótárainak magyarázatait: BERNEKER, I, 367; Преображенский I, 143; BRÜCKNER 140; Младенов 115; HOLUB—КОPEČNÝ 122; VASMER I, 290; ŚEAWSKI I, 277; MACHEK 128). — Mint láthatjuk, a szlovák *hemžit sa* a szlovák nyelv eredeti, ősi szókinsének tagja. Arra a kérdésre tehát, származhat-e a magyar *hemzseg*-ből, határozott nemmel kell válaszolnunk.

A magyar *hemzseg*-nek a szlovák *hemžit sa* igéből való magyarázata kronológiai, művelődéstörténeti és jelentéstani akadályokba nem ütközik. A két szó közötti alaki megfelelés azonban nem egyezik a szláv igék magyarban történő meghonosodásának szokványos módjával. A nyelvünkbe átkerült szláv igék ugyanis általában *-l* igeképzővel bővültek: *bérmál*, *gázol*, *kapál*, *keresztel*, *kuruzsol*, *pamacsol*, *parancsol*, *párol*, *vádol*, *varázsol* stb. Ezért a szlovák *hemžit (sa)* átvétele esetén is inkább **hemzsel* alak volna várható, nem pedig *hemzseg*. Figyelembe kell mégis vennünk, hogy szláv eredetű igéinknek egy aránylag nem csekély számú, főleg a magyar—szlovák nyelvhatár menti nyelvjárásainkból feljegyzett csoportja nem *-l*, hanem *-g* képzőt tartalmaz. Példák: *bruncsog* 'morog, dörmög' (MTsz.) < szlovák *brnčut* 'zúg, búg; csörög'; *hrāpog* 'hortyog' (MNyj. IV, 182) < szlovák *chrāpat* 'ua.'; *mraucso* 'nyávog' < szlovák *mravčat* 'ua.' (KNEZSA, SzlJsz. I, 346); *smatrog* 'lassan ide-oda jár' < szlovák *šmātrat sa* 'botorkál, csetlik-botlik, cammog' (KNEZSA i. m. 478); *somrog* 'dörmög, morog' < szlovák *šomrat* 'mormog, zsémbel, duzzog' (KNEZSA i. m. 479); *szrepog* 'szortyog, szipákol' < szlovák *šrkat* 'szürcsöl' (KNEZSA i. m. 512); *sztrikog* 'fecskendez' < szlovák *striekat* 'ua.' (KNEZSA i. m.

512); stb. Azok a szlovák igék, melyek az átkölcsönzés során a magyarban *-g* képzőt kaptak, általában hangutánzó és hangulatfestő eredetűek. Nyilván éppen ez az oka annak, hogy a magyar igerendszerbe nem *-l*, hanem *-g* képzővel illeszkednek be. Hangutánzó és hangulatfestő igéink jelentős része ugyanis *-g* képzővel alakult: *cincog, cseveg, fecseg, huhog, károg, kocog, nyávog, pereg, recseg, sziszeg, zizeg* stb. Minthogy a nyelvérzék a szlovák *hemžit sa* igét is joggal tarthatja expresszív, hangulatfestő eredetűnek, elvileg nem lehetetlen, hogy a magyarba ez is *-g* képzővel kerüljön át. Ha ez valóban így történt, akkor a *-g* képzős szlovák eredetű igéink közül a *hemzseg* az egyetlen, mely nyelvjárási szintről a nyelvújítás korában köznyelvi szintre emelkedett. — Ki kell még térnünk a szlovák *hemžit sa* reflexivum tantum voltával kapcsolatos problémára. A többi szláv nyelv, így különösen az ócseh tanúsága szerint a szlovák ige nem volt mindig visszaható, hanem csak közelebről meg nem határozható korban vált azzá. Hasonló jelenségre a szláv nyelvek számos példát szolgáltatnak (vö. VONDRÁK, VglSlGr.² II, 366). Felmerül a kérdés, származhat-e tulajdonképpen a magyar *hemzseg* egy szlovák visszaható igei alakból, vagy pedig csupán a szlovák igeinek korábbi, nem visszaható alakjával kísérlelhető meg az egyeztetés a siker reményében? Szláv jövevényszavaink között visszaható ige átvételére viszonylag kevés példa van. Ilyen a nyelvjárási *trepolkodik* 'felvergődik valahová', mely a szlovák *trepát sa* 'vergődik, hánykolódik' átvétele magyar visszaható képzővel (KNIEZSA i. m. 533). A *síntál* < ószlovák vagy óorcsz *šétati se 'inogva, bizonytalanul jár' (vö. SULÁN: StSl. IV, 404—8), *sétál* < szerb-horvát *šétati* vagy *šétati se* 'ua.' (KNIEZSA i. m. 474), *smatrog* < szlovák *šmatrat sa* viszont azt mutatja, hogy egyes szláv visszaható igék anélkül is átkerülhettek a magyarba, hogy a magyar szó a megfelelő szláv ige visszaható jellegét alakilag is tükrözze. Ezért tehát ennek lehetőségét a szlovák *hemžit sa* esetében sem tagadhatjuk. — Mindezek alapján arra a kérdésre, számításba jöhet-e egyáltalán a magyar *hemzseg*-nek a szlovákából való származtatása, igennel kell felelnünk.

A *hemzseg* eredetének tárgyalásakor különös óvatosságra int bennünket az a körülmény, hogy e szót hangulatfestőnek érezzük. Az ilyen szavak hangalakja és jelentése között ugyanis valamiféle reális kapcsolatot vélünk, olyat, mely lehetővé teszi, hogy hasonló mozgást vagy állapotot hasonló hangtesttel kifejező szavak egymástól függetlenül is keletkezessenek különböző nyelvekben. Ez a magyar *hemzseg*, illetőleg a szlovák *hemžit sa* igékre is vonatkozhat. Szóföldrajzi stb. kritériumok azonban számos esetben bizonyítják, hogy hangulatfestő szavak is kerülhetnek át egyik nyelvből a másikba. A szerb-horvát *fičfiriv* 'piperkőc, ficsúr' a magyar *fičfiritty*, a magyar *ficska* a szlovák *fréka*, a *trampli* a német *Trampl* átvétele; stb. (a kérdés részletes kifejtését l. BÁRCZI, Szók.² 28—33). A *hemzseg* esetében nemcsak az feltűnő, hogy e szó családalan nyelvünkben, és viszonylag későn bukkan fel, hanem az is, hogy egyik legkorábbi előfordulása Kazinczy műveiben található, és ezért feltehető, hogy az északi, tehát a szlovák nyelvel szorosban érintkező nyelvjárásainkból került a köznyelvbe. Lehet-e voltan, hogy egy meglehetősen kis területen a 'nyűzsög' fogalmának kifejezésére annyira egyező szavakat használjanak, mint a *hemzseg* és *hemžit sa*? Ilyen véletlenek aligha vannak.

A *hemzseg* talán mégsem belső keletkezésű szavunk, hanem szlovák jövevény. Kétségtelen azonban, hogy a szó hangalakja és jelentése közötti kapcsolat olyan természetű, mint a nyelvünkben fejlődött hangulatfestő szavaké.

KISS LAJOS

Zsizsik, zsúzsok. I. A 'curculio' jelentésű *zsizsik, zsúzsok* szót és hangváltozatait KNIEZSA MELICHHEL (SzJsz. I/1, 144), BÁRCZIVAL (SzófSz.) és más kutatókkal egyetértésben szláv eredetűnek tartja (vö. SzJsz. I, 579; l. még az ott idézett irodalmat); a szó ugyanis megvan a szerb-horvátban, a csa-horvátban és kaj-horvátban, a szlovénben,

valamint a szlovákban. A magyar szó — mondja KŰEZSA — valamely déli-szláv nyelvből került át a magyarba, a szlovák szó viszont valószínűleg a magyarból való. — A szláv *žuzbko*, *žizbko* szót a 'zümög' jelentésű *žuzžati* származékának tartják (vö.: MEW. 412, HKES. 446, BSE. 668, PES. I, 236, VREW. I, 431).

A „Romániai magyar nyelvatlasz” anyaggyűjtése közben a volt Kolozs megyei Kidén, ahol a zsiszik neve *gîrgîlica* ~ *gêrgêlica*, az adatközlőm megjegyezte: *Hallattam, hogy úgy zszuzsogatt a gîrgîlica*. A további érdeklődésemre más adatközlők is megerősítették, hogy a szóban forgó bogár, mikor hangot ad: *zszuzsog*. Ebből megkockázathatjuk azt a következtetést, hogy alkalmasint a 'curculio' jelentésű *zszuzsok* ~ *zszuzsok* a hangutánzó *zszuzsog* szóból a szlávtól függetlenül is kialakulhatott, nem zárva ki több alakváltozat esetében (vö. KŰEZSA: i. h.) a szláv átvétel lehetőségét sem. Így talán magyarázható lesz a *zsiszik* és *zszuzsok*, valamint a többi alakváltozat közötti összefüggés. A közvetlen hangutánzó szóból való kialakulást megerősíti a volt Máramaros megyei Rónaszék *zszuzsubogár* adata is.

2. A „Romániai magyar nyelvatlasz” eddig összegyűjtött adatai alapján a keleti magyar nyelvjárásokban a *zsiszik* szónak érdekes szóföldrajzi képe rajzolódik ki. A székelységben a *búzabogár* ~ *búzaférög* alak járatos: Apáca: *búzabogár*; Farkaslaka: *búzaférög*; Krizba: *búzaférög* ~ *búzaférög*; Kibéd, Pipe: *búzabogár*. A mezősi nyelvjárástípusban *gêrgelice* a bogár neve: Bun: *gêrgêlice* ~ *gêrgêlice*; -Csernakeresztúrra telepített bukovinai csángók: *görgölice*; Datk, Alsórákos: *gêrgêlice*; Aranyosegerbegy: *gêrgêlica*; Feketelak: *gîrgêrica*; Gogánváralja: *gêrgêrissa* ~ *gêrgêrica*; Győrmonostor: *gîrgîrica*; Györgyfalva: *gêrgêlice*; Harasztos: *gârgalica*; Héderfája: *gêrgelice*; Györgyfalva: *gêrgêlice*; Harasztos: *gârgalica*; Héderfája: *görgölica*; Istvánháza, Királyfalva, Zselyk: *gêrgelice*; Kérő: *gêlgêrica*; Mezőkeszű, Mezőveresegyháza, Sófalva: *gêrgêrica*; Kőbölkút: *gêrgelyica*; Kóbor: *görgölice*; Nagykapus: *gêrgêlica*; Nagymoha: *gîrgîlica*; Petek: *gêrgelice*; Péterfalva: *gêrgêlice*; Somkerék: *gêrgelice*; Szakadát: *gîrgêlica*; Szásznyíres: *gêrgêrica*; Tacs: *gêrgelice*; Tancs: *gêrgêlice*; Tatrang: *gêrgêlica*; Tordatúr: *gîrgêlica* ~ *gêrgêlica*. A Szilágyságban, a Bánságban, a volt Bihar, Szatmár és Máramaros megyékben a *zszuzsok*, *zsiszik* szót használják: Erked, Ipp, Szilágypercesen, Végvár, Völcsök: *zszuzsok*; Egri, Sárosmagyarberkesz: *zszuzsok*; Bélfenyér: *zszuzsok*; Kőszegremete: *uzsok* (!); Rónaszék: *zszuzsubogár*, *zszuzsuka*; Temesrékás, Tóti: *zsiszik*.

A *gêrgelice* és alakváltozatai a román *gârgăriță* ~ *gîrgăriță* ~ *gârgăliță* ~ *gîrgăliță* ~ *gâlgăriță* 'ua.' (DA.) átvétele (vö. SCHUCHARDT: Zeitschrift f. rom. Phil. XXVI, 586—7). Ugyanő a román szót a latin *gurgulio* 'curculio' szóból származtatja (i. h.), melyet azonban a DA. nem fogad el, és a *gârgăriță* szót ismeretlen eredetűnek mondja.

MURÁDIN LÁSZLÓ

Szent Antal tüze. I. Az utóbbi időben több ízben is szó esett a címűl írt kifejezésről. CSEFKÓ GYULA adatai szerint (Nyr. LXXIV, 182) az elnevezést — mely eredetileg az orbánc népies neve volt — átvitték az anyarozsmérgezés következtében beállott gyulladási betegség megjelölésére, majd minden nagyobb terjedelmű, de körülírt pirossággal járó betegségre is. KOVALOVSKY MIKLÓS előbb (Nyr. LXXVII, 137) Móra Ferencnek két kiskunfélegyházi adatát idézte annak bizonyítására, hogy a *Szent Antal tüze* a kiskunok nyelvében nem azonos az orbáncsal, hanem annál enyhébb, kevésbé veszedelmes betegség, majd (Nyr. LXXIX, 111) ugyancsak Mórától idézett olyan adatot, mely szerint a kifejezést a néphumor a hortól kipirult, borvirágos arca is alkalmazza. Utalt MARGALITS EDÉNEK közmondását; utalt továbbá LEHR ALBERTNEK a részegség kifejezéseiről összeállított több mint 2000 változatára, melyek között szintén megtaláljuk az italtól kihevült arc pirosságára használt szólást.

2. Ezek szerint a szóban forgó kifejezés jelenti az orbáncot, az anyarozsmérgezés okozta gyulladáshoz vezető betegséget, továbbá a bortól kipirult arcot. De jelent ez az érdekes kifejezés még egyebet is. Éppen ezért fölmerül a kérdés, honnan eredt, mi volt az első jelentése, s hogy fejlődtek ki többi jelentései. Valamelyik népi írónknak egyik regényéből — hogy honnan, az a cédulámról valahogyan lemaradt — egy olyan adatot írtam ki, mely szerint a *Szent Antal tüze* nem azonos a felsorolt jelentések egyikével sem, hanem mindössze csak azt fejezi ki, hogy valaki olyan nagyon mérges, dühös, hogy elvörösödik az arca: „Megáll a föld közepén, hogy kifújják magukat az állatok. Vagy, hogy mérget csillapítsa, mert néha úgy előnt a *Szent Antal tüze*, hogy a szeme is belevörösödik. . . Ez is az asszony miatt van.” Világos, hogy a kifejezés használata e helyütt nem azt akarja mondani, hogy a két tehenével szántó paraszt orbánca vagy más valami betegségbe esett, csupán csak azt, hogy a Szent Antal tüzének, vagyis az őt hirtelen előntő mérgének lecsillapítására állt meg a föld közepén. Ez a jelentés derül ki az előzményekből is, amelyek szerint Varga Nagy András már reggel is nagyon mérgesen érkezett a földre teheneivel: „Ma reggel is összezördültek [a feleségével] valami apróságon; úgy élnek, mint a kutya-macska. Ezért ilyen nagy a hangja most Varga Nagy Andrásnak. Pulykavörös lesz az arca, mire leemeli a rozoga ekét a szekérderekből. A tehenek abbahagyják az evést és megrettenve farolnak az eketaliga elé.” Amint látjuk tehát, mérgeiben vörösödött el annyira, hogy „pulykavörös lett az arca”, akárcsak Toldi Györgynek, amikor a királyi kihallgatáson csúfos kudarcot vallott: „Toldi György *veresebb lön a fözött ráknál!*” (Arany: Toldi VIII. 14.), LEHR ALBERT kommentárja szerint „szörnyen elvörösödött szégyenében s mérgeiben” (291). Ugyancsak szégyenében (vagy mérgeiben?) vörösödött el Mikszáthnak egy nőalakja is, mint a következő idézet mutatja: „[Kozsibrovsky az asszony fülébe súgott valamit:] Wraditzné riadtan kapta el a fejét s újra *vörös lett, mintha Szent Antal tüze égne az arcán.* — Kozsibrovsky, no hallja! Maga szemtelen!” (Munkái — Révai, 1910. — XXII, 204).

A *Szent Antal tüze* kifejezésnek ez a használata a hasonlóság alapján történt jelentésátvitel. KOVALOVSKY MIKLÓS is rámutatott már, hogy ezt a szólást „az ötletes, képszerű népi szemlélet” olyan lelki jelenségek, pl. izgalom megjelölésére is használja, amelyek „az arc erős kipirulásával járnak” (Nyr. LXXIX, 111). TOLNAI VILMOS szintén úgy tudja (Nyr. XXVIII, 5), hogy a *kiveri a szent Antal tüze* szólást a „haragjában hirtelen kipirulóra mondják”, de hozzát teszi, hogy „*Szent Antal tüze* különben az arcnak beteges pirosságát, valami hőrbetegséget, orbáncot is jelent”. — Míg TOLNAI szerint a kifejezés „orbáncot is jelent”, addig régi szótárainkban a *Szent Antal tüze* csak az orbáncot jelenti. Így: CAL.: „pusula: *Zent antal twez*” és „pusulosus: Az kin, *zent, antal twezavagyon* [!]; MA.: 'ignis sacer, erysipelas'; PPB.: 'St. Antonifeuer'; „Orbántz, *szent Antal tüze*: ignis sacer, zoster”. Ugyanez a jelentése a XVI. századbeli előfordulásokban is, mint a NySz. idevágó idézetei mutatják: 1578: „*Szent Antal tűzét*, minden fele dagadásokat, fekélyeket gyogyvit” (Mel: Herb. 7); „Igen jó az *Antal tewe* ellen” (uo. 33); 1588: „Chyuz dagadast auagy *zent-Antal tűzét*, vörös közuennek-is hyviak, haznos vele kenny” (Frank: HasznK. 16); 1595: „Az mezei cikoria megoltya az *zent Antal tűzét*” (BeytheA.: FivK. 40). A Tzs.-ben is ez a jelentése: „*Szent Antal tüze*, fn. die Brandrose”. A MTsz.-ban is 'orbánc' jelentéssel van szótározva: Bács m. Zenta: *Szent-Antal tüze* 'orbánc'; Csongrád: *Szent-Antal-tüze van rajta* 'orbánco, gyulladt az arca'. Szeged vidékéről azonban egy Nyelvörbéli közlés (VII, 519) alapján már a bortól piros emberre alkalmazott szólást is idézi: „*Kivert már a szent-Antal-tüze* (mondják a bortól kipirosodott képű embernek)”. Ezt a szegedi közlést megerősíti BALINT SÁNDOR is (Nyr. LXXXIII, 474); szerinte „Ismeretes, hogy akin orbánco kiütések mutatkoznak, arra a nép Szegeden is ezt mondja: *kiverte a Szent Antal tüze*. . . Van azonban Szegeden a szólásnak egy másik tréfás jelentése is: 'berészegedett és borvirágok ütnek ki az arcán'.” CzF. csak 'orbánc' jelentését ismeri

a *Szent Antal tüze*-nek, mert e címszó alatt értelmezés helyett az *orbánc* szóra való utalást leli a kereső, s ott a következőt találja: „*Orbáncz* : Tüzes kórállapot, vagyis gyulladás az emberi test bőréen, mely sárgavörös színben mutatkozik, pörsenések, vagy bibiresók nélkül, máskép: *Szent Antal tüze. Kiütötte az orbáncz* (Erysipelas).” BALASSÁNÁL is csak ennyi van: „*Szent Antal tüze*: orbánc”. A SzamSz.-ban ezt olvassuk: „*Szentantaltüze* szentantaltüze fn. 'orbánchoz hasonló tüzes, fájdalmas gyulladás az arcon'. *Vajom mi lelte it ne:kem?* [Fel.:] *Vaty: szentantaltüze: az, vagy az orbánc fűjta: fël.*”

A SzamSz. *vagy-vagy*-os példamondata világosan mutatja, hogy a *Szentantaltüze* nemcsak az orbáncot jelenti, hanem egyéb arcgyuulladásos betegséget is. E tekintetben hivatkozhatunk orvos szakértőre is, aki szerint népünk ezt a kifejezést mint gyűjtőnevet minden vörös kiütéssel járó betegségre alkalmazza: „[A nép] a »vörös kiütés« gyűjtőfogalmában alig tud különbséget tenni a scarlatina, morbilli, urticaria, pityriasis rosea, vagy a roseolákkal járó egyéb betegségek között, az erysipelas, rosacea, ekzema neki egyaránt »Szent Antal tüze«. . .” (BERDE KÁROLY, A magyar nép dermatológiája. Bp., 1940. 83). Az OrmSz. adata, amely a kákicsi temetési anyakönyv (1779—1860.) bejegyzésének a „Halál oka” című rovatából való, nem ad közelebbi magyarázatot a betegség nevéről, de idézőjelbe téve nyilván szintén az orbáncot jelenti: „*Szent Antal tüze*”, A KolG1.-ban kifejezésünk a *fene* betegség (= rák) neve: „*fene betegsegh* vagy *szent Antal tüze*: herpeta”; „*Fene* vagj *Szent Antal tüze*: sacer ignis”; „*szent Antal tüze*: cancer, ein krebs vel morbus”.

3. Közelebről vizsgálva a *Szent Antal tüze* kifejezés eredetét és jelentésfejlődését arra az érdekes megállapításra jutunk, hogy a kifejezés eredetileg nem a szótárainkban található általános értelmezést, az orbáncot jelentette, hanem valami más betegséget. A kifejezés eredetének keresésében abból kell kiindulnunk, miképpen került a szent neve a betegséggel kapcsolatba. Többen utaltak már arra, hogy az elnevezésben valamiféle vallásos kapcsolatot kell keresnünk. MOÓR ELEMÉRT a szöfejtés és a néprajzi kutatás kapcsolatairól végzett rábagyarmati vizsgálódásai arra a sejtésre vezették, hogy „Esetleg valami legenda lappang az orbáncnak *Szent Antal tüze* neve mögött (kiütötte a. . .)” (NYF. LXXIII, 224). ZLINSZKY ALADÁR (MNy. XXIII, 109) a névvarázsról írva úgy nyilatkozik, hogy „Névmágia a maláriának *febris sancta* neve, vagy az orbáncé: *das heilige Feuer, szent Antal tüze*”. MELICH JÁNOS (MNy. IV, 85) az *orbánc* betegségnévvel kapcsolatban GYARMATHI Vocabulariumának abból a megjegyzéséből kiindulva, hogy ez „lehetett régente Szent Orbán tüze is”, így ír: „Hogy az *orbánc* betegségnév csakugyan keletkezhetett *szent Orbán* nevéből, arra nézve figyelembe kell vennünk, hogy a 'rothlauf' másik magyar neve *szent Antal tüze*, a németben is *sant Anthoni plag*, latinul *ignis sacer Firmini, morbus beatæ Mariæ*”.

Szent Antal és a betegség közti kapcsolatot kutatva eljutunk a *Szent Antal betegápolói* nevet viselő szerzetesrendhez. Ezt a Révai Nagy Lexikona szerint „Gaston nevű nemes ember alapította 1095-ben St. Didier de la Motheban hálából, hogy fia, Guerin az akkoriban járványos Szent Antal tüze nevű betegségből felgyógyult, hasonló és egyéb betegségekben szenvedők ápolására.” Mint az idézetből látjuk, a lexikonban kifejezetten nem orbánerről van szó, hanem valami XI. századbéli franciaországi járványos betegségről. Hogy pedig mi volt ez a betegség, azt DEDEK CRESCENS LAJOS (A szentek élete. Bp., 1900.) nyomán BERDE KÁROLY bőrgyógyász professzor fejtette ki „A magyar nép dermatológiája” című szakmunkájában: „. . .Az 1089-ik évben sajátságos betegség pusztított Franciaországban, az orbánchoz hasonlító, de valójában anyarozs mérgezősen alapuló »szent tüze« (ergotizmus). Csakhamar híre terjedt, hogy mindazon betegek, akik Arlesban a Remete Szt. Antal ereklyéi előtt imádkoztak, rövidesen meggyógyultak. A városban kórház és ápolórend alakult ki a szynlölők gyógyítására, a betegségre pedig lassankint ráragadt a *Szent Antal tüze* név.” (69.)

Szent Antalt a csodálatos gyógyulásnak híren kívül alighanem a saját maga életében történt esemény, illetőleg analóg betegség — súlyos, véres sebek — is kapcsolatba hozhatta a bőrbetegség gyógyításával. Mint ahogyan a maga is leprás bibliai Szent Lázár a leprások véldöszentje lett, vagy a pestisen átesett Szent Rókus a pestisbetegeké, úgy válhatott a véres sebekről ágyának esett Szent Antal a szóban forgó bőrbetegség gyógyítójává. Azt olvassuk ugyanis életeleírásában, hogy „Az Úr, aki hatalmat adott a sátánnak sz. Jób teste fölött, megengedte, hogy — mint szent Athanáz beszéli — a pokolbeli lelkek egykor a szent remetét kegyetlenül megrohanván, oly szájalomra méltólag megverték, miszerint félholtan a közellévő faluba kellett őt vinni, hogy sebeiből kigyógyíttassék” (VOGEL MÁTÉ—KARL ALAJOS, Szentek élete I, 63). Úgy vélem, nem szorul bővebb magyarázatra, hogy a sátánnak, illetőleg a pokolbeli lelkeknek támadása és a szent megverése képletesen értendő: valami súlyos bőrbetegségre kell gondolnunk.

CSEFKÓ GYULA már utalt arra (Nyr. LXXIV, 182), hogy a magyar orvosi irodalomban MAGYARY-KOSSA GYULA foglalkozott részletesen a *Szent Antal tüze* kifejezés eredetének magyarázatával „Magyar orvosi emlékek” című munkájában (Bp., 1929.). Ennek a magyarázatnak alapján írta BERDE KÁROLY fentebb idézett könyvében a következőket: „A középkor derekán az anyarozzsal nagymértékben szennyezett liszt fogyasztása helyenkint járványszerű gyakorisággal fellépő ergotizmust idézett fel, a végtagok végrészeinek érgörcsel, majd pírral, elhalással és csonkulódással járó gyulladásával. Amikor azután a XI. században híre ment, hogy akik Remete Szent Antalnak Arlesban levő sírjánál imádkoznak, e betegségből felgyógyulnak, tolongó zarándoklás indult a szent sírjához s a betegség lassankint a »Szent Antal tüze« nevet nyerte. E név aztán minden nagyobb terjedelmű, de körülírt pírral járó betegségre átszarmazott s a népi általános gyógyelveknek megfelelően szerepet adott a gyógyításukban Szent Antal mellett mindenkinek, akit az Antal névre kereszteltek.” (224.)

Ugyanez az orvosprofesszor más érveléssel is meggyőz bennünket arról, hogy a szóban forgó kifejezés eredetileg nem az orbáncot jelentette. Ugyanis BÁLINT SÁNDORNAK egy adatában (Népünk ünnepei. Szeged, 1933.) — mely szerint Szegeden páduai Szent Antal napján nem nyúlnak lisztbe, hogy elkerüljék a Szent Antal tüzét — sok évszázados emléket látja annak, hogy „a valódi *Szent Antal tüze* nem az orbánc volt, hanem az anyarozsmérgezés, amit a secale cornutummal szennyezett liszt fogyasztása okozott” (i. m. 100).

A *Szent Antal tüze* kifejezés jelentése — mint láttuk — többféle, de bármilyen értelmű használatában a *tűz* szó, mint az *é g é s* jelölője, a betegségre jellemző *p i r o s s á g* kiemelésére szolgál. Aki akár szegényen, akár harag, akár a sok szesz ital elfogyasztása következtében *elpirul*, *piros lesz*, annak az *arcába fut a vér, ég, tüzel, lángba borul az arca, kiveri a tűz*. CzF.-ban az *ég* ige 2. jelentése ez: „Átv. ért. mondjuk az állati testről, midőn valamely kóros állapot miatt rendkívüli melegséget érez, midőn az öszvetődült vér a bőrön átátszatóvá lesz. *Ég a bőre, sebé. . . Égnek orciái a sok bortól.*” Ez a tüzesség, égő pirosság, vörösség jellemzi az orbáncot is: „Hogy az *orbáncz* szóban őseink minden esetre a vörösséget vették tekintetbe, onnan is gyaníthatni, mert a linka nemű növények azon fáját, melynek piros bibéje van, *orbánczfű*-nek nevezték” (CzF.). A Révai Nagy Lexikona szerint is az orbánc legjellemzőbb tünete a bőrnek piros foltossá válása: „Orbáne (erysipiles) lánckokkuszos (streptococcus) által okozott sebfertőzés. . . Jellemző bőrelváltozás: piros, a környezetétől élesen elhatárolt, virágágszerűen kiemelkedő folt. . .” A pirosság, vörösség és a tűz kapcsolatában találjuk meg tehát annak a magyarázatát, hogy a *Szent Antal tüze* kifejezést a bőr vörösségével járó betegségekre (ergotizmus = anyarozsmérgezés, erysipiles = orbáne) alkalmazták. E betegségekről terjedt el aztán a *Szent Antal tüze* kifejezés használata a hasonlóságon alapuló jelentésátvitel révén az arenak más okok miatt történő pirossá, vörössé válására is.

4. Az elmondottak alapján kétségtelennek látszanak a következők: 1. a *Szent Antal tüze* eredetileg nem az orbánc neve volt, hanem e kifejezés először csak a XI. századbeli járványos anyarozsmérgezés következtében beállott gyulladási betegség (ergotizmus) megjelölésére szolgált. — 2. Erről a betegségről ment át az elnevezés a hozzá hasonló tünetekkel járó orbáncra (erysipiles), amelynek úgyszólván kizárólagos neve lett. — 3. Az orbáncot jelentő *Szent Antal tüze* kifejezés aztán a nép nyelvében minden, az arc pirosságával járó enyhébb, kevésbé veszedelmes bőrbetegség gyűjtő nevévé vált. — 4. A kifejezést a népnyelv a hasonlóság alapján történt további átvitelrel bizonyos lelki jelenségek (izgalom, szégyen, bosszúság, harag stb.) okozta elpirulásra is alkalmazta. — 5. Innen már csak egy macskaugrásnyira volt, hogy a néphumor a bortól kipirult arc tréfás megjelölésére is éljen a kifejezéssel.

PROHÁSZKA JÁNOS

Hallható csend. „Hallható csend” című cikkem (MNy. LVII, 225—7) megjelenése után több, újabb adatot találtam a *hallható csend* hallucinációs jelenségre. A példák nagyjából egykorúak a már idézett adatokkal, s Juhász Gyula, Kassák Lajos és Radnóti Miklós költeményeiből származnak. Közlésüket nem tartom érdemesnek, hiszen a jelenség lényegéhez új jegyeket nem adnak, csak a példák számát szaporítják. Van azonban adataim között két olyan példa, melynek ismertetését mégis szükségesnek tartom. Az egyik Arany Jánosnak „A rodostói temető” című, 1848-ban írt verséből származik: „Képzelet! . . . / Hozd a kis temetőt lelkemnek elébe: / Hogy lássam az éjet, mely ottan feketül, / H a l l j a m a <csendet —> csöndet, mely szent hamvak felett ül.” (Arany ÖM., 1951, I, 28, 417.) Ez az egyik példa, minek alapján a jelenség irodalmunkban való felbukkanásának idejét mintegy hetven évvel korábbra helyezhetjük. — A másik példa a nyelvi jelenség megváltozását, tovább fejlődését, a hallucinációs képben szereplő *csend*-nek már szinte vizuálissá, kézzelfoghatóvá válását mutatja be. A képet Hajnal Anna „Óvodások” című versében olvashatjuk: „[A gyerekek] Hogy figyelnek! Hogy fülelnek! / *vágni* lehetne a *csendet*.” (Óvodások verseskötönyve. Bp., 1954. Ifjúsági Kiadó. 49.) Tulajdonképpen annak a szemléletnek a továbbvitele, melyet József Attila „Holt vidék” című versében is olvashatunk: „S ú r ú *csend* ropog a havas / mezőben.” Létrejöttét elősegíthették az olyan kifejezések, mint „*vágni* lehet, olyan sűrű a füst”, „*vágni* lehet a ködöt, olyan sűrű”.

WACHA IMRE

NYELVMŰVELÉS

Műt

Van-e ilyen ige a magyarban? Egyetlenegy szótár sem ismeri, leírva talán nem is láttam.¹ De törvénytelenül, sután mégiscsak él, létezik. Bölcsője a sebészeti klinikákon és kórházakban ringott, szülőanyja a *műtő* szó. Néhány évtizede csak mint nyelvbottlás fordulhatott elő, ma már köznyelvinek tekinthető. Az utóbbi években sokszor hallottam különböző személyektől klinikán: „Most vizzik *műteni*”; „Az adjunktus urat nem lehet kihívni, éppen *műt*”. De nem ritka a kórházon kívül sem: „Alig bírtam édesapámat rávenni, hogy *megműtesse* magát”; „Még csak egy hete *műtöttek*, de már teljesen jól érzem magamat”; „Hazaküldték, mert még nem *műtik*”; stb.

¹ Noha a szót magam is többször hallottam, újszerű voltára SULÁN BÉLA hívta fel figyelmemet.

Ahogy a harmincas évekre visszaemlékszem, akkor csak *operáltak*, de nem *műtöttek* még. Hogy is keletkezhetett a *műt* ige? Az 'operáció' jelentésre volt már magyar szó, a *műtét*; az operáló asztalra, teremre, késre stb. a *műtőasztal*, *műtő(terem)*, *műtő kés* stb., de ehhez nem volt még meg az ige, az 'operál' magyar megfelelője. Vagy azt kellett mondaní, hogy *műtétet végez*, *műtétet csinál*, *műtétet hajt végre*, vagy azt, hogy *operál*. A mai nyelvérzék már nem érezte a *mű-tét*, *mű-t(ev)ő* szavakat összetételnek. Főképpen a *műtő* szó tűnt fel olyan folyamatos melléknévi igenévnék, mint *fűtő*, *sütő* főnévként is használt igenév. A *sütő* mellett van *süt*, a *fűtő* mellett *fűt*, így hát téves elvonással a *műtő* mellé a *műt* ige keletkezett. A *távbeszélő* mellé nem alakult ki a *távbeszél*, mert az összetétel világos, sőt a *távbeszélő* is inkább hivatalos elnevezés maradt, mert nem volt igéje, a *telefonál* (ritkábban *telefonoz*) a *telefon* főnév megmaradását támogatta.

Az alapul szolgáló *műtét* és *műtő* szavakról a következőket írja SZILY (NyÚSz.): „**M ű t é t**, B u g á t 1833 (Orv. Szókönyv). — Fog. (1836) még csak *műtétel*; legelőször Királyföldi szótárában (1846). — Olyan összetétel, mint a régi nyelvben: *áldozat-tét*, *szolgálat-tét* (NySz.) . . . **M ű t ő**, B u g á t 1833 (Orv. Szókönyv). Előbb *műteendő* s mint ennek összerántódása érthető is; ő azonban egy *műt* igéből származtatja, melyről azt mondja: „est verbum ad analogiam *fűt*: calefacit factum (Szóhalm.). — Ez is Királyföldi szótárában először.”

Milyen álláspontot foglaljunk el a *műt* igével szemben nyelvhelyességi szempontból? Egyéni véleményem szerint sorsára kell bízni. Bármennyire is szabálytalan keletkezésű szó, de ilyen téves elvonások (filius ante patrem) a nyelvújítás korában bőven előfordultak, és azóta az irodalmi nyelv szerves részeivé váltak. A *csend* szót a *csendes*-ből vonták el, a *kedv*-et a *kedves*-ből, a *tan*-t a *tanít*-ből. Ha irodalmi nyelvünk nélkülözhetetlen alkotórészei lettek ezek az elvonások, sőt még olyan szabálytalanul képzett szavak is, mint *anyag*, *higany*, *lelenc*, *alagút*, *csőr*, *rovar*, akkor ezt a rövid és a magyar hangrendszerbe jól beleillő szót is kár volna törvényen kívülre nyilvánítni. (Ellenkező véleményen van F. G.: Nyr. LXXXII, 395.) Kérdés, hogy ezzel megszűnnék-e a léte, nem terjedt-e már el annyira, hogy a szótáríróknak is tudomást kell vennie róla.

KÁLMÁN BÉLA

„Beszéljen magyarul!”

Nem csekély örömmel voltam fültanúja, hogy egy autóbusz ülőkalauznője nyelvhelyességi leckét adott egy felszálló utasnak.

„*Kettő forintost kérek*”: hangzott a rendelés. Mire a kalauznő: „Most mit akar? Két egy forintost vagy egy két forintost? *Beszéljen magyarul!*” — A választ már nem hallottam.

Már ebben a folyóiratban szót emeltem a *Kettő vonalat!* szólás ellen (MNy. LVIII, 301). Ennek semmi értelme nincs, mert hiszen a *két* és a *hét* összetévesztésének a lehetősége a járműveken a legnagyobb ritkaságok közé tartozik, ha ugyan egyáltalán előfordulhat. Különben is a pesti humor a *hét* helyett alkalmazott *hettő* alak tréfás bevezetésével erősen veszélyezteti a félművelt emberek tudákos szóhasználatát.

De most egy ép nyelvérzékű kalauznő figyelmeztette a pesti utast arra, hogy éppen a félreértés elkerülésére kitalált mondat szerkesztésből eredhet félreértés, tehát a *kettő vonalat!* használói most ezt az érveket sem hozhatják fel védelmül. Persze a hangsúly a jegyrendelő részéről ezáltal különbözik a két esetben, de a hangsúly, különösen a tolongásban, vitatható, és nem is mindig érezhetően emelkedik ki.

Sajnos, a fordítottja is megesett velem: a kalauz *kettő átszálló*-ra *javított*, kérésemet ismételve.

ECKHARDT SÁNDOR

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adalékok

Rövidítések: „h. r.” = helytartó tanácsi rendelet; „k. ir.” = közgyűlési iratok; „k. jk.” = közgyűlési jegyzőkönyvek; „t. ir.” = törvényszéki iratok; „t. jk.” = törvényszéki jegyzőkönyvek a Gyulai (volt Békés megyei) Levéltárban 1715-től. Az „ir.” után az iratszám, a „jk.” után a kötet- és lapszám van feltüntetve.

ablak fiókja vö. *ablakfiók* 1862: CzF. — 1722: „ki törve lévén az *ablak fiókja*” (t. ir. 1) | 1722: „bé tekintvén azon *ablak fiókán*” (uo.).

ágas 'oszlop a házban' XIV. sz. v.: SzófSz. — 1727: „az kezeket *ágasra* föl kötven, ugy ordítottak mint a marha, az egyiknek Puskával le dőfte kezit az *ágasról*” (t. ir. 1).

ágas 'szekér része' 1544: OklSz. — 1724: l. *símely* a.

ágy láb 'az ágy lábtól levő része' 1862: CzF. — 1722: „[A legény] maga penigh az *ágy lábba*, az Aszszony a' *fínel* ugy fektettek” (t. ir. 1).

alkhat 'alkudhat' 1527: EtSz. — 1741: „*meg* nem *alkhatván*” (t. ir. 1) | 1741: (uo. más adat is).

álladzó vö. *állazó* 1493: OklSz. — 1735: „*Alladzót*, Aszszonynak valót [vittek el]” (k. ir. 65—10/h) | 1735: „a' Szolnakiak vittek el. . egy *álladzót*, *tetére valostul*” (k. ir. 65—10/e).

ángya 'idősebb nő(rokoni) megszólítása'. — 1716: „arra aszt mondotta [:] bizony *Ángya*, eő dolga” (t. ir. 1).

apolgat 'csókolgat' XVI. sz. e.: SzófSz. — 1722: „azt tudgyátok ti. . hogy [az úr] nem *apolgat* engem, és testemet nem *fogogatná*” (t. ir. 1).

armás 'község fegyveres hajdúja' 1572: EtSz. — 1716: „*Armás* Hadnagya” (t. ir. 5) | 1716: „*Armások* Hadnagya” (uo.) | 1723: „az Vaross *Armási*” (t. ir. 3) | 1733: „*Armás* lévén az Helységheknek” (t. ir. 4).

árukkodik 1808: NySz. — 1729: „ez *arokodik* utánunk” (k. jk. III, 156).

áskál 1695: NySz. — 1721: „petresellymet vagy hagymát *áskálván*” (t. ir. 4).

avicska 'avultas'. — 1782: „*avicska* Csiszmát . . visel” (k. ir. 323, h. r.).

avitt 'ócska, avult' XVI. sz.: EtSz. — 1782: „*avét* szárnyos Fejér kőpönyegben” (k. ir. 143, h. r.) | 1780: „*ovét* Tehén bőr esizmában” (k. ir. 227, h. r.) | 1780: „sötét kék *párkán ovét* szoknyában hasonló viselt *Laibliban*, *övét* kék vászon kötényben” (k. ir. 129, h. r.).

bagazia 1544: EtSz. — 1717: „Molnár Panda a maga *bagaziajával* [EtSz. 2. jel.] csinálta be az egyk ablakot, a masikat egy palastal, Én az egyk ablakrol a *bagaziát* le vonszom, az hold világtól igen nagy világosság volt az házban” (t. ir. 7) | 1724: „Veres *Bagasia* [EtSz. 1. jel.] szoknya premmel” (k. ir. 108).

bajszatlan. — 1782: (k. ir. 353, h. r.).

bakter: 1796: SzófSz. — 1781: *Bakterek* (k. ir. 128).

bátyó 1838: MTsz. — 1734: „ne bánasuk már *Batyó*” (t. ir. 1).

bélyeg XV. sz. m. f.: SzófSz. — 1781: „Ezen Loo. . ball Czombján van daru-láb *billeg*” (k. ir. 121).

[*bélyegez* XV. sz. m. f.: SzófSz.] *megebélyegez* 1592: NySz. — 1730: „[A] tulkokat. . Csobán Péternél *bilyogoszták meg*” (t. ir. 11).

bíróképe 'vicebíró, albíró' 1767: NySz. — 1732: „Negy Esztendőtül fogva. Eskütt Ember, s most *Bíro képe* annak előtte pedig *Bíro* voltam” (t. ir. 1).

bodor 1792: SzófSz. — 1782: „*bodor* bajuszú” (k. ir. 305, h. r.).

bogrács 1784: SzófSz. — 1735: „egy *Bogrács*, két Vas Fazék” (k. ir. 65—10/a).

b o t o s k o d i k 'marhahajcsárkodik'. — 1780: „a kereskedők Marhái mellett *botoskodtam*” (k. ir. 232).

b ő r k a p c a 1572: OklSz. — 1724: „*bür kapczat* szúrt es nadragot” (k. jk. II, 288) | 1735: „egy Párr *börr kapcza*” (k. ir. 65—10/a).

b u c k o s 'kövér, köpecs'. — 1781: „*butzkos* termetű gömbölő szűke ábrázatú” (k. ir. 35/1782.).

b u n d a 1759: NySz. — 1720: (adatok t. ir. 16) | 1735: „Egy *bunda* . . . egy ködmeny. . . item egy *kankó*” (k. ir. 65—9) | 1735: „Egy uj *Bunda*” (uo.) | 1740: „egy *bundát*, két lepedőket. . . töllek el vettenek” (k. ir. 239).

b u n d á s vö. *bundás-tánc* 1760: NySz. — 1720: (t. ir. 16).

b u n d á z 'közösül'. — 1722: „mondotta nékem Néveri Pál, Csillagom édes Katasszony [Kata asszony] ha adsz benne egy kicsint *bundázok*, szerető szava lévén . . . az a szó *bundázok*” (t. ir. 1) | 1722: „akár mint kívánnya Annis Asszony az Néveri Pál testét de soha véle nem *Bundáz*, nem közösül” (uo.).

b ú z a t a k a r á s vö. *búzatarodás* 1702: NySz. — 1745: l. *takaró* a.

c á p b ő r 'kecskebőr' vö. *cáp* 'kecske' XVI. sz. k.: KNIEZSA, SzlJsz. — 1724: „Jo öreg *Ozáp bőr karmasinnak* valo” (k. ir. 108) | 1724: „Egy *Ozáp bőrért* kordoványnak, *karmasinnak*” (uo.).

c i b a k 1690—1711: EtSz. — 1719: „kettei olyan kék szabasu *Csibak* vastag ökrök” (t. ir. 6).

c i g á n y o z 'cigánynak szid' 1588: NySz. köv. adat 1838: EtSz. — 1722: „halotta hogy az emlétet szolgáló *Czigányozta* [az asszonyt]” (t. ir. 1).

c i p e l l ő s, alakv. *cepelús* 1649: EtSz. — 1724: *cepelús* (k. ir. 108) | 1724: „Férfinak való *Czepelöst*” (uo.).

c o m b o s 1831: EtSz. — 1781: „vastag, *czombos* lábú [katona]” (k. ir. 121, h. r.).

c o m p ó (halfajta) XV. sz. e.: EtSz. — 1724: „Fejér hal, *kárász*, *Ozompó*” (k. ir. 108).

c o p f 1788: EtSz. — 1780: „*tzofot* visel, az *huntzfutkáját* hármásban szokta bé fonni és az fülein keresztül vévén az *tzofjához* kötni” (k. ir. 7/1781, h. r.) | 1780: „hoszszu hajú, mellyet fonyot *Ozofiban* szokott viselni” (k. ir. 15/1781, h. r.).

c u k m i s 'katona főzélékjárandósága' 1800: EtSz. — 1734: „Minden katonának pedigh *Ozugmisse*, sója, ágya, s Pokrócza meg adattassék” (k. ir. 127).

c s a j k o s 'csámpás' 1878: MTsz. — 1782: „[A ló] az hátullyával egy kevésé *tsajkossan jár*” (k. ir. 109).

c s á k ó 'szétálló, kissé felfelé görbült (szarvú)' 1594: EtSz. — 1719: „Kettei *Csako* ökör volt” (t. ir. 6) | 1719: „egy volt benne szőke forma *Csako*” (uo.) | 1719: „egyik egy *Csako* horgas szarvu volt” (uo.) | 1719: „az olyan szőke *csako* rövid szarvu ökör volt” (uo.).

c s á k ó 'a süveg csákója' 1736: EtSz. I, 811. — 1734: „orderemben vagyon, hogy minden katonának *csákós süvege* légyen; ahhoz képest valaki nem Katona, ámbár *Csákója* lenne is, fel varja, ne talántán sub nomine Militum valamely rosz ember kárt valamely Gazdának causálhatna, s katonára mondaná, hogy *csákós süvege* lévén. . .” (k. ir. 127).

c s á k ó s s ü v e g 1736: EtSz. — 1729: „Szürben, Boeskorban, *Csákós süveghben* ültezvén” (k. jk. III, 156) | 1734: l. *csákó* a.

c s á k ó s s ü v e g e s vö. *csákósüveg* 1759: SzófSz. — 1721: „egy szürke lovat az resen által ugratot egy *Csákó süveges* ember” (t. ir. 6).

c s a p f ú r ó 1510: OklSz. — 1735: *csapfúró* (k. ir. 65—10/h).

c s a p l á r o s 1800: SzófSz. — 1722: (t. ir. 2) | 1726: „*Csapláros* lévén egy alkalmatossághal az Czigányok csapszékén ittanak” (t. ir. 1) | 1729: Borbely Peter annak elütte Sz. Tornyai Pusztán *Csaplárossa* lévén. . . Tholnaj Istvany Uramnak” (k. jk.

III, 155) | 1729: „okor [ökör] keresésre indulvan az *Fatens bé nyomozta az Csapláros hazához*” (k. jk. III, 159) | 1729: „kezdttik fartatni az *Csaplárost*, kiis minden képpen tagadta” (uo.) | 1731: „azután az orat [orrát] el akarta harapni de *csapláros* nem hatta” (k. jk. III, 582) | 1736: „*Ser csapláros*” (t. ir. 1).

csaplárosné 1792: SzófSz. — 1729: „midőn kétt ló, az az egj szürke, egj barna ell veszték vala kérdészték az *Csaplárosné*t, hogy. . . látta[-e]” (k. jk. III, 160).

császár bérese 'a hadsereg telelő marhái mellett levő katona'. — 1717: l. *száraszodik* a.

cselekszik 1592: MNy. XLII, 77. — 1717: „ugyan miért *cseleksztek* [!] azt a rosszat” (t. ir. 2) | 1717: „miert *cselekeszed* ezt asszony” (t. ir. 13).

csempely (hálófajta) 1840: EtSz. — 1735: *csömpöl, csömpölly* l. *kece* a.

cséza XVIII. sz. e.: SzófSz. — 1724: „*Séza* két bakja” (k. ir. 108) | 1724: „Egy rud *Sézához*” (uo.).

csikoltó 1513: EtSz. — 1721: „De még a *csikotomis* el veszett velle [a kerékszeeggel] együtt” (t. ir. 13) | 1721: (uo. más adat is) | 1735: „három *Csikótó*” (k. ir. 65—9) | 1735: „egy *csikótyót*” (k. ir. 65—10/b).

csikós 1732: SzófSz. — 1721: „a vásárhelyi *Csikosok* egy pej. . . loért jöttek utánna” (t. ir. 6) | 1721: „két tinóját adták el, és abbul fizették meg a vasárhelyi *Csikosoknak*” (uo.) | 1729: „ezt latván, féltiben egj itcze bort Tüttetett vala egj valami *Csikosnak*” (k. jk. III, 157) | 1730: „*Csikossokkal* és Gulyássokkal társolkodott” (t. ir. 5).

csimbók 1755: SzófSz. — 1780: „a haját két felől sodoritva, néha pedig *csimbokba* viseli” (k. ir. 291, h. r.).

csipke. — 1734: „az [ökör] bal füle két *csipkére* volt kihasitva” (t. ir. 1).

csipkés 'csipkézett'. — 1734: „az [ökör] edgyik füle *csipkes*” (t. ir. 1).

csobány 1. 'ivóedény' XV. sz. e.: KNEZSA, SzJsz. — 1735: „Kováts Istok Guljának egy szűrit, késit, Aczelat, *Csobánnját* [vitték el]” (k. ir. 65—10/a).

csobány 2. 'juhász' 1579: EtSz. — 1742: „Ki *Csobanya* volt Bolond Togyer. Edlspacher Ferencze” (t. ir. 2) | 1743: „házához sok fele *Csobanyok*, Gulyasok és Csikosok szoktanak. . . járni” (t. ir. 1').

csokolódik 1803: SzófSz. — 1717: „*Csokolodtak* Bodnár Györgynével” (t. ir. 13) | 1718: „A kocsissal lattam hogy *csokolodott*” (t. ir. 3) | 1721: *Csokolóttak* (t. ir. 4) | 1724: „egymást megh ölelték, jaczodtak, és *csokolódtak*” (k. jk. II, 177).

csokolódás. — 1717: „hallottam az Setitben való *Csokolodásátt*” (t. ir. 13) | 1724: „már nem szenvedhetem az leányom, és [a] Kovács *csokolódásátt*” (k. jk. II, 176).

csordahajtáskor. — 1717: „Ha én *Csorda hajtaskor* jöttem volna Haza” (t. ir. 2).

csöpörödött 'töpörödött' 1590: EtSz. — 1782: „ösz öreg Ember, sovány *csöpörödött* rövid ábrázatu” (k. ir. 143, h. r.).

csücskös 1862: CzF. — 1782: „kis orrú a' kinek hegye *Csücskös*” (k. ir. 298, h. r.).

dagasztókosár 'szakajtókosár'. — 1735: „*dagaszto kosárban* valo ruha” (k. ir. 65—9).

dinnye-kapálni. — 1716: „*Dinnye kapálni* [voltak]” (t. ir. 1).

disznótól lelkezett 'disznó teremtette'. — 1721: „Az Asszony magában mondgya el fakadván sirva: héj *Disznótúl lelkezet*, be földre romlám miattad” (t. ir. 4).

dulakodik 1702: NySz. — 1718: „akkor nappal lévén [az asszony a kocsissal] *dulakodtak*is együtt” (t. ir. 3).

duplás 1575: NySz. — 1724: „oly öreg Asztalt az ki *duplasson* bellet” (k. jk. II, 277) | 1725: „másképpen. . . *Duplás* Executio mégyen ki” (k. ir. 150) | 1725: „*duplasson* az Executio el van rendelve” (k. ir. 56).

d ű l. — 1718: „azon határ megyen a Hegyes halom fele, a' szék [szik] szélén elő a Farkas halom melle a' mint a Földek *dűlnek*, Farkas halomtól mégyen a Mikohalmára” (k. jk. I, 306—7).

l e d ű l. — 1718: „a hegyes halomtól Patak mégyen elő a' szánto földek fele, azontul amint a szanto földek *le dűlnek* Farkas halom felől onnan a Vári felől valo vigiben mondották a Határt” (k. jk. I, 306).

e b á g y á b a n s z ű l t 'ehadta'. — 1716: „ha meg öllekis mindenkor meg adhatom én a te Dijjadat [vérdijjadat] *eb agyaban szűlt*” (t. ir. 5).

e b e l k e d i k 'paráználkodik' 1568: NySz. — 1722: „jön kglmek most *ebelkedik* Néveri Pálné az Hóhér Fiával” (t. ir. 1).

é h h e l m e g ö l 'agyonéheztet'. — 1720: „azt gondollya hogy *meg öl* engemet *éhel*” (t. ir. 3) | 1745: „az Takaroitt majtt hogy *éhell megh* nem *ölte*” (t. ir. 5).

é h v e l h a l ó 'éhen haló'. — 1743: „Nemes Szakadathy Mihály uramnak eörökös Jobbágyai eő kglmének lévén bennünket majd *ével halóvá* tévén [onnan eljöttem]” (t. ir. 3).

é l e t 'gabona' 1864: CzF. — 1734: „jó tiszta búzát kenyérnek valót adgyanak, nem valamely megh romlott *életet*” (k. ir. 127).

e r k ö l c s ö s 'rossz természetű'. — 1745: „szofogadatlan *Erkölcös* ember volt” (t. ir. 7).

f a r a g ó s z i n. — 1720: „én mentem a kertben a *Faragó színben* Vramhoz” (t. ir. 10).

f á t y o l k ö t ő. — 1722: „az szemét az *fátyol kötőjéhez* törölvén” (t. ir. 1).

[f e d] m e g f e d 'betetőz, tetejez (kazlat)' 1867: CzF. — 1720: „egy keves szénám volt, . . egy keves gazt kaszáltam hogy *meg Fegyem*” (t. ir. 2).

f e h é r h a l 1518: OklSz. — 1724: „*Fejér hal*, kárász, Czompó” (k. ir. 108).

f e h é r ö l t ö z e t 'fehérnemű'. — 1724: „ket *fejer öltözet*” (k. jk. II, 287).

f e h é r r u h a 'fehérnemű' 1545: OklSz. — 1724: „egy par *fejer ruhát*” (k. jk. II, 288) | 1724: „egy par oltozó *fejér ruha*” (uo.).

f e h é r s e r e g 'disznócsorda', vö. *csordasereg* 'ua.' NySz. — 1781: 1. *kanászkodik* a.

f e j a l j 'vánkos' 1458: OklSz. — 1735: „egy Pokrocz és egy *fű allj*” (k. ir. 65—10/a).

f e j é b e n n é z 'fejében tetvet keres'. — 1716: „a' midőn a Leány edgykor a Feleségemnek a' *fejében nézett* volna, sirva panaszolkodott” (t. ir. 1) | 1716: „mikor. . . a' mezőn a *fejében nézek*, . . . egy harabdálja a' hátamat” (uo.).

f e j é b e n n é z e t 'fejében tetvet kerestet'. — 1718: „vasárnap és egyes ünnep napokon a fejét a legény mindgyárt hajtotta az öliben a leánynak és ugy *nézetett a fejiben* és többet *nézetett* a leánnyal a *fejiben* mint a feleségével” (t. ir. 1).

f e j n é l 'az ágy fejtől levő részén'. — 1722: *fűnél* l. *ágyláb* a.

f é l b e n v i s e l t 'félíg viselt, félíg használt'. — 1735: „egy *félben viselt* szűr” (k. ir. 65—9) | 1735: (uo. más adatok is).

f e l e - n y ű t t 'viseltes' — 1781: „*fele nyölt* fekete kalapban” (k. ir. 35/1782) | 1781: „*fele nyolt* Kankóban” (uo.).

f e r g e t t y ű 'szekér része' 1544: SzófSz. — 1724: *Ferkettyű* l. *simely* a.

f i l a g ó r i a 1638: EtSz. — 1732: [Bucsi Mihály 1732. jún. 8-án így keltezi a Békés megyéhez írt levelét:] „Váradon kívül az Commendans *Filegoriajában*” (k. jk. IV, 42).

f i t t y e n t é s. — 1717: 1. *szarahora* a.

f o g d o s r a j t a 'szorongat, megszorít'. — 1720: „mikor. . . a ménes pastort es mezőt [Mezőt] a tanácsban hivattak keményen *fogdostak rajta*, meg vallották, hogy űk lopták el szücs mihály juhát” (t. ir. 2).

fogogat XIX. sz. v.: MTsz. — 'fogdos' 1722: l. *apolgat* a.

fojtás 1800: SzófSz. — 1729: „[hozzá is lőtt] a' Fatens, meghis Találta hátban lévén nékje [,] szint úgj iget a' *Fujtas* a' ló farán Demegh nem fogta a' fegjver" (k. jk. III, 157).

forspont 1697: MNy. XLII, 77. — 1723: „csak magok akarattyoknak véghez vitelére *Forspontot* szegénységtől ne extorqeállyanak" (k. jk. II, 114).

forspontozás. — 1726: „*forspontozásrol* vissza térvén" (t. ir. 2) | 1730: „*forspontozassok* alkalmatosságával mi varmegyénkből Nemes Zarand vármegyébe hajtogattatnak" (k. jk. III, 312).

földház. — 1718: „Comáromi Ferenczek ittak egy *föld házban*" (t. ir. 16).

frájtér 'örvezető' 1807: EtSz. — 1781: „Káplár, vagy is *Frajter*" (k. ir. 134).

furatos 'verésre használt kerek lapát, melynek közepe ki van fúrva' 1666: NySz. — 1741: „Posta Mester Uram le huzatta az. . . Embert, és az *furatossal* vagyis lapattal jól meg csapatta" (t. ir. 1) | 1741: „jól meg verette. . . *furatossal*" (uo.).

[*futdoz*] *elfutdoz* 'elbujdos'. — 1724: „ördög atta Pogannyan olyat ejtek s olyanban ejtem magamat miata, ell kely *futdoznom*" (k. jk. II, 387). Egy másik tanú vallomásában „ely kel miata *bujdosnom*" van (k. jk. II, 388).

futja a falut vö. *járja a falut*. — 1720: „pirongatták Kós Andrásné hogy csak *futtya a Falut* s az miatt égnek az házak [;] mikor a mi házunk éget azt mondotta, lam ez nem *futotta a Falut* mégis meg gyúltott a háza" (t. ir. 10).

garágya 1277: OklSz. — 1781: „a szallas előtt a *garadgya* mellet, ot hattam" (k. ir. 1781. IX. 24.).

gida 1785: MNy. LXVI, 95. — 1782: „Bárány, és *Gidátul*" (k. ir. 198).

golyóbis 1493: SzófSz. — 1724: „Egy kuglit *globisostul* adel öreget" (k. jk. II, 284).

gornyyik 'erdőkerülő' 1698: KNIEZSA, SzlJsz. — 1741: „Posta Mester Uram le huzatta az. . . Embert, és. . . meg csapatta az maga *gornyyikja* által" (t. ir. 1) | 1741: „Posta Mester Uram. . . jól meg verette az maga *gornyyikjával*" (uo.; a jegyzőkönyv más helyén a *gornyyik* helyén *szabados* van) | 1743: „oda jutván estve az Urasagnak kett *Gornyyikja*" (t. ir. 1) | 1743: „hirt adván meg irt *Gornyyikok*. . . Udvarbiró Urnak" (uo.). Mind a négy adat Kétegyházáról.

göndör 1789: NySz. *kondor* a. — 1782: „Verhenyeges *göndör* hajú" (k. ir. 323, h. r.) | 1782: „*fekete göndör hajú*" (uo.).

gyepű 1225: SzófSz. — 1734: „egyszer egy eczaka az erős *gyöpű* közül a hól kapuis erős volt egy gyermek csikó lovat el lopnak" (t. ir. 1).

gyerkőcze 1791: MNy. XLVI, 96. — 1780: „Vékony Sudár *Gyerkőcze*" (k. ir. 227, h. r.).

gyermekló 1544: OklSz. — 1719: „egyik egy sarga *gyermek lo* volt, a másik fekete *közép szer gyermek lo*" (t. ir. 6).

hacuka 1492: OklSz. — 1781: „zöld-*haczikája*, hasonló *Laiblia*" (k. ir. 14/1782, h. r.).

hadazódik 'hadonászik', vö. *hadaz* 'ua.' 1666: NySz. — 1730: „kezdet futni a bottjával *hadazodni*" (t. ir. 11).

hajválaszték 1767: NySz. — 1781: „homlokán felül *haja választékján* kevésse kopasz" (k. ir. 35/1782, h. r.).

hallgatódik, vö. *hallgatózik* 1720: NySz. — 1717: „oda megyek az Istallohoz *Halgatocsom*, De semmi szavokat nem Hallottam" (t. ir. 13).

hanyattast 'hanyatt'. — 1716: „leüté, ket kezből egy görössel, mindgyárt *hanyattast* esett a földre" (k. jk. I, 29) | 1717: „akkor az aszszony *hanyattast* fekütt" (t. ir. 13).

háti bőr 1702: NySz. — 1735: „egy *háti bőr*” (k. ir. 65—10/a).

hernác 'ruhaanyag' 1400: OklSz. — 1724: „*Hernác* vál szűr premes” (k. ir. 108) | 1724: „*Hernác* szoknya szűr premes” (uo.).

hódos 'homlokán fehér foltos' 1532: OklSz. — 1728: „sárga színű *hodos* paripa ló. . . kinek az homlokán. . . kerek fejer *hold* vagjon” (t. ir. 1) | 1735: „Dús Jánosnak deres szürke *hodos* lova” (k. ir. 65—19/a) | 1735: „1. harmad fü *hodos* sarga lóvat el vittek” (k. ir. 65—10/e).

hold 'kerek fehér folt a ló homlokán' *hód* 1725: MNy. L, 499. — 1728: I. *hódos* a.

holdbéli 'havi'. — 1718: „50. Közönséges szekeresek. . . miolta bé szállottanak Officér Uramnak *Hóldbéli* Qviétántiájára kelletnék provideálni” (k. jk. I, 341) | 1718: „589. Eökrök, melyek széna tartással tartoznak tartatni hasonló képpen Officér Uram *Hold béli* Qviétántiájára” (uo.).

holmicske 'apró holmi'. — 1782: „minden ágybéli, egyéb *holmítskéjeket* is a Kotsikra fel lopták” (k. ir. 323, h. r.).

horgas szarvú 1686: OklSz. — 1719: „egy Csako *horgas szarvu* [ökör]” (t. ir. 6).

hosszú kás 1664: NySz. — 1780: „Vékony *hosszikás* orru” (k. ir. 227).

huncut XVII. sz. v.: SzófSz. — 1720: „nem kell nekem az *Hunczfut* Papja” (t. ir. 16).

huncutka 1770: SzófSz. — 1780: *hunczfutka* I. *copf* a.

[*huncutoz* 1779: SzófSz.] *meghuncutoz* 'huncutnak szid'. — 1720: „ezért a jo intesirt *megis hunczfutozta* a Birót” (t. ir. 16).

hupogás vö. *hupog* 'pufog' 1624: NySz. — 1720: „harmadik házig is Verésének *hupogásais* meg hallott” (k. ir. 1720. XI. 26.).

fillanjelilla XVIII. sz. k.: NySz. — 1781: „*el illantak* más Katona Pajtásával” (k. ir. 134).

ilyen adta. — 1731: „*illjen* attak meg tanitlak bennetek” (k. ir. 184).

ilyen s ilyen. — 1716: „meg öllek ugy mond *ilyen s. ilyen* Leánya” (t. ir. 1) | 1718: „gyertek ki *ilyen s ilyen* adtak” (t. ir. 16) | 1729: „mondván: *ilyen, s. Illyen* adta Teremtette” (k. jk. III, 156).

imád vkit vmivel 'rimánkodik vkinek vmiért' 1865: CzF. — 1718: „Engemet *Imadtak* eleget velle hogy vegyem meg [a lovakat]” (t. ir. 7).

imilyen-amolyan 'semmirekellő, hitvány'. — 1731: „*Imilen amolyan* rongyos ember” (k. jk. III, 582).

irtóztató XVIII. sz. e. f.: SzófSz. — 1718: „micsoda *irtoztato* Isten ellen valo karomkodásokat tött” (t. ir. 16) | 1721: „rut *irtoztato* káromkodásokat cselekedett” (t. ir. 9).

italosodik *megitalosodik* 'megrészegedik'.—1727: „*meg italossodván* az fatens [,] feleséghe más Aszszonyokkal haza vezeték útett” (t. ir. 2).

jancsáros 'szodomita' vö. *törökös*. — 1722: „A Fatent azon *jancsáros* cselekedetre Próbálta” (k. jk. I, 628).

járkáló vö. *járkálás* XVII. sz. e.: SzófSz. — 1735: „Szabó György. . . minden Passus nélkül. . . ide s tova *járkáló* és téltovázó Ember meg kapatatvan, nálonk fogságban tartatik” (k. jk. IV, 643).

jég-hordani. — 1722: „*jeg hordani* vetettek bennünk Keresztzegben” (t. ir. 7).

jelenlevő 'jelenlegi' 1803: NySz. — 1721: „az el mult es az ezen *jelen levő* Esztendőben” (t. ir. 6).

jóféle 'rosszhírű (nő)' 1865: CzF. — 1722: „[A fatens] kérdezte ki verte volna megh, kire monda a' Leány hogy az a' *jó féle* ugy mond vert megh” (t. ir. 1).

(Folytatjuk.)

IMPLOM JÓZSEF

NYELVJÁRÁSOK

Az ellenőrzés tanulságai a magyar nyelvatlasz munkálataiban

Folyóiratunk 1960. szeptemberi számában (M.Ny. LVI, 394—9) hírt adtunk arról, hogy atlaszunk anyagát a kiadás előtt ellenőrizni kívánjuk, s ugyanitt részletesen beszámoltunk az anyag ellenőrzésre való előkészítésének elvi és gyakorlati szempontjairól, az előkészítés akkori állásáról (394—8). Azóta elkezdődött maga az ellenőrzés is, és 1961 tavaszára a munkát 150 kutatóponton — azaz kutatópontjainknak majdnem a felén — el is végeztük. Éppen ezért — úgy gondoljuk — már eléggé gazdag tapasztalatokkal rendelkezünk ahhoz, hogy az eredményekről beszámolhassunk, és mintegy számot adjunk róla: arányban vannak-e az eredmények az erre a műveletre fordított idővel és fáradsággal, jobb, színesebb, megbízhatóbb lett-e atlaszunk az ellenőrzés révén, azaz helyes és szükséges volt-e az ellenőrzés közbeiktatása. Erre a kérdésre ma már a leghatározottabb „igen”-nel felelhetünk, s cikkünk célja éppen az, hogy ezt a feleletet tényekkel is megtámogassuk, igazoljuk.

Az ellenőrzésnek egyik fő feladata az volt, hogy gyűjtésünkből lehetőleg kiküszöböljük a sematikus jelölés okozta veszélyeket (vö. i. h. 396), ami — különösen az anyaggyűjtés első korszakában — néhány gyűjtőnek több gyűjtésében is bizony eléggé szembevetően jelentkezett. Ennek a „sematizálási veszély”-nek lényegében három típusát különböztethetjük meg. Az első — amely kezdetben különösen jellemző volt, s amit a nyelvjáráskutatás módszertani hagyományain kívül gyűjtési elveinknek nem eléggé tisztázott állapota is elősegített — lényegében úgy alakult ki, hogy a gyűjtő bizonyos hangtani jelenségekre — főképpen a magánhangzók hangszínére — vonatkozóan, a kutatóponton szerzett első benyomásai alapján kialakította magában, hogy mi is jellemző a falu nyelvjárására, mi az „átlagkép” e tekintetben a falu nyelvében, s a gyűjtés során azután ennek megfelelően jelölt *á* vagy *é* vagy *e* hangokat, diftongust vagy monofongust, jelölte az *á* utáni *o*-zást *o*-val vagy *ø*-val, sőt olykor az *ö* hangokat eléggé következetesen *ø*-vel, esetleg a diftongusokat is csak egyetlen variációval stb. — A másodikat „archaizáló típus”-nak nevezhetnénk, amikor a gyűjtő arra törekedett, hogy a nyelvjárásnak csak a legrégebb elemeit gyűjtse össze, nagymértékben függetlenül magát attól, hogy az így összeállt anyag mennyire azonos vagy nem azonos a falu nyelvének mai állapotával. — A harmadik az erősen impresszionista (s egyben objektivista) típus. E módszer veszélye az előbbivel ellenkezőleg épp abban jelentkezett, hogy — többnyire az adatközlők nem egészen helyes megválasztása folytán — a köznyelv hatását túlzottan tükröző anyag került a feljegyzésbe, s így erősen háttérbe szorult a tulajdonképpeni nyelvjárás.

Ezek a hibatípusok a maguk „tisztá”, szélsőséges formáiban csak gyűjtésünk első egy-két évében jelentkeztek ugyan, s később jelentős mértékben lecsiszolódtak; néhány kutatópont anyagában azonban mégis jelen voltak. Az ilyen jellegű gyűjtések anyagának jelentős részét — néha többet mint a felét — ellenőriztük, s kivétel nélkül bebizonyosodott, hogy az ellenőrzés szükséges volt, mert a sematizáló gyűjtés elszűrítette, egy irányba torzította a nyelvjárást.

Különösen érdekes, hasznos és mindenképpen szükséges volt a sematizálás gyanújával illelhető gyűjtések ellenőrzése az „átmeneti” területeken, a nyelvjárási jelenségek érintkezési sávjában. Ilyen például a körülbelül Győr—Pápa—Keszthely vonala mentén húzódó területen a diftongus—monofongus és a toldalékvégi *ë*—*e* (*keze* : *keze*, *ëtte* : *ette*, *ënnë* : *enne* stb.) kérdése. Itt bizony nem volt ritka a sematikus jelölés felé való hajlás, — elsősorban a diftongusos és az *ë* jelölés javára. Az ellenőrzés során határozottan bebizonyosodott, hogy az említett területen ezek a jellegzetességek egymás mellett élnek,

többnyire ugyanannak az adatközlőnek a nyelvében is, azaz itt a monoftongusos és a *keze* típusú adatok éppúgy „nyelvjárásiak”, mint a kettőshangzósok és a *keze* típusúak, annak ellenére, hogy az előbbiek a köznyelvi formákkal azonosak. Tehát az ellenőrzés során az eléggé tipikusan diftongáló és a toldalékok végén *ë-ző* „nyugati”, illetőleg a monoftongáló és *e-ző* „dunántúli” nyelvjárás között meglehetősen határozottan kirajzolódott egy, mindkét jellegzetességet tükröző átmeneti sáv, amit az eredeti gyűjtés a kutatópontoknak csak egy részén, inkább az újabb keletű gyűjtésekben jelzett. Hasonló jelenséget tapasztalhattunk a *gyűnek* : *gyűnnek* esetében, ahol az ellenőrzés során a jelenség határán a kettős alakok, különösen pedig a *gyűnnek* adatai erősen megszorodtak (ez utóbbiakat a gyűjtők annakidején, a *gyűnek* birtokában, köznyelvi hatást sejtve, talán kevésbé vették figyelembe).

Ezeknek a fogyatékoságoknak a kiküszöbölése nemcsak atlaszunk szempontjából jelentős, hanem általános dialektológiai, elméleti szempontból, az izoglossza-határok, jelenséghatárok megvonhatósága szempontjából is.

Néhány, elsősorban régebbi gyűjtésünket jellemezte némileg az is — ami bizonyos fokig szintén a sematikus feljegyzésmóddal függ össze —, hogy egy-egy adathoz viszonylag kevés volt a hangtani variáns, valamint az is, hogy egy-egy gyűjtőnk elsősorban a szélső határokat jelölte (pl. csak *ë-ző* vagy csak *ö-ző*, csak diftongusos vagy csak monoftongusos adatok). Az ellenőrzött anyag variánsokban már általában gazdag, sőt néha túlgazdag; ez az adatközlést a térképeken esetleg meg fogja nehezíteni, de anyagunkat mindenesetre színesebbé teszi, s közelebb viszi magához a beszélt nyelvhez.

Az ellenőrzés során sikerült kiküszöbölnünk néhány hallásbeli — sőt esetleg csak grafikai — torzítást is. Így például egyik gyűjtőnk az *l*, *r*, *j* hangnak néha a dunántúli nyelvjárásokban is tapasztalható, de viszonylag gyengébb nyújtó hatását eléggé következetesen teljes nyújtásnak (*ō*, *ö*, *ē*, *ā*) jelölte. Az ellenőrzés során meggyőződünk arról, hogy a kérdéses kutatópontokon ez a nyújtás egyáltalán nem annyira mechanikusan következetes, s nem is annyira erős, mint ahogy a gyűjtő jelölte. Ugyanilyen jellegű torzítás volt ugyanannál a gyűjtőnél a körülbelül Komárom megye területén hallható alacsonyabb nyelvválású *é*-nek *ē* ~ *ĕ*-vel való jelölése is *é* helyett.

Külön kell szólnunk a dunántúli nyílt *e*-féle hangok ellenőrzésének fontosságáról és eredményeiről. A gyűjtéseinkből házi célokra készített összesítő hangszinstatistikai lapok azt mutatták, hogy gyűjtőink a lehetséges hangszínváltozatokat (*ę*, *e*, *ɛ*, *ĕ*, *ä*) illetően hosszú ideig nem tudtak eléggé összehangolódni, sőt egy-egy gyűjtő is csak fokozatosan sajátította el az ezek érzékeléséhez és jelöléssel való megkülönböztetéséhez szükséges készséget és gyakorlatot. Ezért száznál több dunántúli községben újra gyűjtöttünk minden nyílt *e*-t tartalmazó szót. Az újra gyűjtés eredményeként ezek a térképek változatokban jóval gazdagabbak, s hallási-feljegyzési tekintetben is sokkal egységesebbek lettek, mint amilyenek voltak. Meglehetősen jól kirajzolódik belőlük most már a hangszínváltozatoknak nemcsak területi eloszlása (ezt többé-kevésbé tükrözte az eredeti gyűjtés is), hanem egy-egy kutatóponton belül észlelhető ingadozása is.

A szóföldrajzi jellegű adatok közül ellenőrzésre kijelöltük mindazokat, amelyek környezetükhöz viszonyítva szembetűnő különbséget mutattak, mintegy kiríttak a terület általános képéből.

Számos esetben a gyanú megokolatlannak bizonyult; kiderült, hogy a szót a faluban általánosan használják, sőt egyszer-mászor még magyarázatot is kaptunk a szó kialakulására. Így például Bálványoson a cserebogár pajorjának (a környéken *krumplikukac*) általánosan használt *bókamiskakukac* elnevezésére: egy Bóka Mihály nevű ember néhány évtizeddel ezelőtt fogadásból megevett egyet. Vagy például egyik Vas megyei faluban a gyűjtés *málna* főalakot jelzett a közeli s távoli környék egységes *himpér* típusú adataival szemben. Mint gyanúsat természetesen kijelöltük ellenőrzésre. Az ellenőrzés

azonban a gyűjtőt igazolta, sőt az eltérés magyarázatára is rájöttünk. A község lakóinak egyik fő foglalkozása már régóta a málnatermelés, s így átvették a köznyelvi elnevezést.

Nemegyszer viszont az is bebizonyosodott, hogy a gyanúba vett szó valóban helytelenül került a térképre, nem pontosan ugyanazt a tárgyat jelöli, amelynek nevét az adott esetben kerestük (pl. *hámja* : *kisafa*; *tészla* : *cságoté*), vagy más nyelvi rétegbe tartoznak az egyes szavak. Így például a *cserebogár* térképére elszórtan rákerültek olyan adatok is, amelyek csak a gyermeknyelvben használatosak, de ennek a ténynek jelzése nélkül. Az ellenőrzés során erre is fény derült.

Volt néhány térképünk — elsősorban a szóföldrajzi jellegűek között — (pl. a járom középső szege és a két oldalsó szeg; a szürke varjú és a fekete varjú), amelyek meglehetősen zavarosak voltak, egymásnak eléggé ellentmondó adatokkal. Az ellenőrzés előkészítése során arra gondoltunk, hogy a zavaros kép talán a gyűjtés bizonyos módszerbeli fogyatékoságaival függ össze, s ezért ezt az anyagot kijelöltük ellenőrzésre. Ellenőrzéskor kiderült azonban, hogy a „zavar” valóban a nyelvben van, s nagyon meglepő volt számunkra, hogy olyan faluban is, ahol járommal még ma is dolgoznak, idősebb parasztemberek is gyakran mennyire egymásnak ellentmondóan nevezték meg a járom szegeit; nem kevésbé az is, hogy a két, általuk is ismert varjúfajta megnevezését mennyire összekeverték.

Az ellenőrzés során kiderült, hogy egy-egy jelenség esetleg nagyobb területen megtalálható, mint ahogy a gyűjtés jelezte. Így például az *á* kettőshangzós ejtése Veszprém megye területén, az *á* rövidebb, félhosszú ejtése a délnyugati határ mentén, sőt szórványosan másutt is; az *á* előtti *a* illabialisabb ejtésének némi nyomai a Csallóköztől délre is, vagy például a *somence* : *orgona* tárgyi különbsége — ha némileg zavaros formában is — egyes észak-somogyi részeken.

Már a gyűjtés során rájöttünk arra, hogy néhány szóföldrajzi jellegű térképlapon bizonyos adatok — a kérdező mondat megfogalmazásának némi pontatlansága következtében — a kérdezett tárgy nevének más-más állapotát tükrözik (pl. a tele mákfej — üres mákfej), vagy bizonyos műveletbeli különbséget takarhatnak (pl. kukoricát *szed*: már a földön kifosztják, vagy csak szedés után odahaza). Ismét máskor a más-más tárgyi viszony esetleges nyelvi különbségének felderítését — tapasztalataink alapján — némileg gátolta az, hogy a két rokon kérdés kérdőfűzetünkben egymás után következett (ilyen a *gazda borjúja*, a tehén *borja*: hogy ez a különbség mennyire van meg, az ellenőrzés után fog kiderülni). Ezekben az esetekben elvégeztük a megfelelő szétválasztást, s a lapok teljes anyagát újra gyűjtjük. Ma már látjuk, hogy itt is helyesen jártunk el. Például a *mákfej* esetében a tárgyi különbséghez kapcsolódó nyelvi elkülönülés, illetőleg azonosság területenként világosan kirajzolódik. A másik két esetben az eredmény nem ennyire kézenfekvő, de a fokozott óvatosság itt is nyilván csak javára válhat atlaszunknak.

Igen megnyugtató eredményt hozott az ellenőrzés abban a módszertani kérdésben, amelyet a munkaközösség belső szóhasználatában elég régóta emlegetünk „területi elv”-ként. A területi elv lényegében azt jelenti, hogy ha két hangszínbeli, hangmegterheltségbeli, alaktani vagy szóföldrajzi változat egy nagyobb területen belül úgy váltakozik egymással, hogy egyes pontokon csak az egyik, másokon csak a másik van feljegyezve, s ismét másokon a kettő egymással egyenrangú viszonyban (pl. *ház* — *húz* — *ház* ~ *húz*; *mandula* — *mondula* — *mandula* ~ *mondula*; *iszom* — *iszok* — *iszom* ~ *iszok*; *egrös* — *tüskeszőlő* — *egrös* ~ *tüskeszőlő*), akkor mindkét változat egyenrangúan élőnek vehető a terület minden kutatópontjára vonatkozólag.

Mínthogy ez a területi elv csak feltételezés volt részünkről, szóföldrajzi és alaktani példáit, sőt egy sereg hangtani példáját is szigorú ellenőrzésnek vetettük alá. Ilyen volt a Dunántúl nagy területén (északon és keleten a Duna, nyugaton az országhatár, délen

a Nagykanizsa—Keszthely—Siófok—Dunaújváros vonala által határolt részen) szeszélyesen váltakozó *krumpi* — *krumpli* — *krumpi* ~ *krumpli*, mely az ellenőrzés során a területi elvet fényesen igazolta, azaz szinte minden kutatópontunkon *krumpi* ~ *krumpli* lett. Ilyen a vele majdnem azonos területen jelentkező *harminc* — *harmic* — *harminc* ~ *harmic* tarkasága, melyből hasonlóképpen a területnek majdnem minden pontján *harminc* ~ *harmic* váltakozás lett. S így tisztult le az *innék* — *innák* — *innám* szeszélyes ingadozása majdnem általános *innék* ~ *innák* ~ *innám* váltakozássá a Dunántúl tekintélyes részén; s lett az *olasz* ~ *olaszkáposzta* — *kelkáposzta* kaotikus kavargásából eléggé általános váltakozás egy szűkebb területnek minden egyes kutatópontján.

A területi elv tehát helytállónak bizonyult: valóban bizvást vehető a területen belül az egyes kutatópontok között észlelhető ingadozás értelemszerűen a kutatópontokon belülinek. Persze amely kérdésekre vonatkozólag az ellenőrzést így elvégeztük, azokon ez már kutatópontonként is helyesen tükröződik; de ez az eredmény támpontot ad azoknak a hangszínbeli és — csekély számú — alaktani lapoknak az értékelésére is, amelyeknek ilyen természetű kiegészítését, éppen a területi elv alapján, nem tartottuk fontosnak. — S lehet, hogy az atlasznak második s különösen majd a harmadik térképsorozatát éppen ezért nem is kell majd mindig olyan kínos gonddal kiegészítgetnünk, mint amilyenel most ezt az elsőt csináltuk.

A már említett beszámolóban hírt adtunk az ellenőrzés formai-szervezési terveiről is. Erről ott a következőket írtuk: „A helyszíni ellenőrzés módszere inkább csak elméletben alakult ki, egyes gyakorlati kérdéseinek tisztázására az 1960 második felében megtartandó próbaellenőrzések után kerülhet sor. Annyi azonban már most is kétségtelennek látszik, hogy két ellenőrző brigád fog működni. Egy-egy brigádnak három tagja lesz. A brigád állandó tagja az a két gyűjtő, aki az ellenőrzés előkészítését végezte, s váltokozva részt vesz a munkában a munkaközösség többi tagja is. Harmadiknak csatlakozik hozzájuk egy szervező-felvételező munkatárs. . . A gyűjtést az ellenőrzés során a két gyűjtő mindig együtt végzi. Az I. részből származó anyagot az eredetileg is az I. résszel, a II. részből származó anyagot a II. résszel dolgozó gyűjtő kérdezi, de minden adatot mindketten írnak.” (I. h. 398—9.) A próbaellenőrzések tapasztalatai alapján ezt a tervet némileg módosítottuk. Két brigád végzi ugyan az ellenőrzést, de egy-egy brigád nem három, hanem két állandó tagból áll: egy ellenőrző gyűjtőből és egy szervező-felvételező munkatársból. (A gyűjtők DEME LÁSZLÓ, IMRE SAMU; a szervező-felvételező munkatársak: BALOGH LAJOS, SZÉPE GYÖRGY, VÉGH JÓZSEF). A próbaellenőrzések ugyanis azt mutatták, hogy gyűjtőink hallása, jelölésmódja között ma már nincs lényeges eltérés, ugyanakkor a gyakorlat arra is rávilágított, hogy nem kevés nehézségbe ütközött volna a szeptembertől márciusig átlagosan havi 10—15 napot igénybe vevő ellenőrzés megszervezésében a több más területen elfoglalt kutatók kiszállásának összehangolása. Emellett — a tapasztalatok szerint — alaposan megnyújtotta az egy-egy faluban töltendő gyűjtési időt a feljegyzések állandó összevetése, és az erre fordított idő semmiképpen sem állt volna arányban a kapott eredményekkel. — Az összehangolás folyamatos biztosítására a két brigád ellenőrző gyűjtői minden negyedéves időszak elején rendeznek egy-egy közös kiszállást, amelyen mindkettőjük jegyez; s alkalmasszerűen egy-egy rövidebb szakaszra részt vesz mindkettőnek munkájában egyik-másik, az ellenőrzésben szervezeten részt nem vevő gyűjtőnk is.

Abból, hogy az ellenőrzést egy-egy ellenőrző gyűjtő végzi, magától értetődően következik az is, hogy a kérdőív mindkét részének anyagát ő ellenőrzi. Ez azonban a rögzített kérdező mondatok birtokában semmi nehézséget vagy hátrányt nem jelent.

Az ellenőrzés módszerében a gyűjtés módszeréhez viszonyítva számottevő különbség nincs. Anyagunkat általában három adatközlőtől végigkérdezzük, egyes kérdéseket azonban a szükségletnek meg-

felelően jóval többitől is. Egy-egy falu ellenőrzését akkor tekintjük befejezettnek, ha a felmerült problémákat megítélésünk szerint tisztázottnak látjuk. Nyitott kérdéseket tehát nem hagyunk.

Az ellenőrzés számottevő eredményeként könyvelhetjük el még azt, hogy minden faluban 19, füllel nehezen érzékelhető kérdést magnetofonra veszünk, továbbá legalább 20 perces hangfelvételt készítünk. Ez utóbbiak természetesen nemcsak dialektológiai célokra használhatók fel, hanem az egyéb irányú fonetikai kutatásokhoz is.

DEME LÁSZLÓ ÉS IMRE SAMU

Adatok az *-uk, -ük* személyrag használatához a Fekete-Körös völgyében

1. Arra, hogy a Fekete-Körös völgyének magyar tájszólásában (Krisána tartomány) a jelentő mód jelen idő többes I. személyében a köznyelvi és más nyelvjárásokbeli *-juk, -jük* tárgyias személyrag helyett az eredetibb *-uk, -ük* ragalakot használják, már e kis nyelvjárási alakulat két régebbi, alaktani jelenségeket is bemutató vizsgálója utal. BÖSZÖRMÉNYI GÉZA „A jánosfalvi nyelvjárás” (NyF. 29. sz.) című leírásában arról tájékoztat bennünket, hogy „a tárgyias ragozás többes szám első személyeinek [sic!] *-juk, -jük* ragjából a *j* mindig kiesik, pl. *látuk, váguk*.” (22.) E két példán kívül azonban több adatot nem említ. SZENDREY ZSIGMOND a tárkányi nyelvjárásról említi (A biharmegyei Tárkány nyelvjárása: Nyr. XLIII, 161—8), hogy a „tárgyas ragozás jelen idejének tb. I. sz. ragja néha *-ük*”. A következő példákat hozza fel: *eltemetük, fénevelük, adaaduk* (164). A jelenséget a szakirodalom mind a mai napig e két, meglehetősen szűkszavú tájékoztatásból ismeri (vö.: HORGER, Nyj. 152; KÁLMÁN, MaiNyj. 20).

2. A jelenség tüzetesebb megfigyelésére 1949 októberében került sor annak a nyelvjárási felvételezésnek a során, melyet a Román Népköztársaság Akadémiája a kolozsvári egyetem nyelvtudományi tanszékei nyelvjáráskutatóival karöltve a Fekete-Körös völgye román és magyar tájszólásának behatóbb megismerése céljából szervezett. A gyűjtésben részt vevő három magyar nyelvjáráskutató (Gálffy Mózes, Szabó T. Attila és e sorok írója) már a kis- és nagy kérdőfüzet kikérdezésével, valamint passzív megfigyeléssel (ún. „orvanyag” lejegyzése révén) is eléggé gazdag anyagot gyűjtött a címben szereplő jelenségre. Mivel a gyűjtés során a tájszólás négy legjellegzetesebb pontján (Gyantán, Jánosfalván, Remetén és Tárkányban) negyven ige ragozását külön is megvizsgáltam, a jelenségről eléggé megbízható képet sikerült nyernünk. Az alábbiakban az így egybegyűlt adatokat közlöm¹:

aduk (Bú, J, R, S, Vf), *aggyuk* (Bf, Gy, Kh), *aduk* ~ *aggyuk* (T), *adunk* (Gy) | *akaruk* (T) | *álkuduk* (R, T), *álkusszuk* (Gy) | *ásuk* (J) | *ásztatuk* ~ *ásztattuk* (R) | *bíruk* (R) | *bisztosítuk* (T) | *csináluk* ~ *csinálluk* ~ *csinájuk* (R) | *csipelük* (J, R), *csépelük* (T) | *dagasztuk* (R), *dagasztuk* (T) | *dobuk* (J) | *dërzselük* (T) | *duguk* (S) | *eküzük* (S) | *eresztük* (R) | *eszük* (J, R), *eszük* ~ *esszük* (T), *eszünk* (Gy) | *fedük* (R, T), *fejgyük* (Gy) | *fejük* (R, T), *fejünk* (Gy) | *fóduk* (J) | *foguk* (T) | *faqdasuk* (R) | *fogyasztuk* (S) | *fanuk* (R) | *fördítuk* (R) | *fárgatuk* (T) | *fuvuk* (J, T), *fujjuk* (R, Gy) | *fözük* (R) | *gépelük* (R) | *gerebelük* (R) | *gerebéjük* (R) | *gidigáluk* 'csiklítjuk' (R), *gidigájjuk* (Gy) | *gyomláluk* ~ *gyamláluk* (R), *gyamláluk* (T), *gyomlájuk* (J) | *gyűrük* (R), *gyuruk* (J) | *gyütük* (Bú, J, T, Vf), *gyütük* (R, T), *gyütytyük* (Tk) | *gyűrük* (R) | *haggyuk* (J, S), *haggyuk* (Gy), *haggyuk* ~ *haggyuk* (R) | *hatyhatuk* (T) | *hàjtuk* (R, T) | *halluk* (Bú) | *hántuk* (J, Nyf), *hánnyuk* (Bú, R) | *használuk* (R, T) |

¹ A tanulmányozott faluk nevét a következő rövidítésekkel jelölöm: Bú = Belényesújlak, Bf = Bélfenyér, Gy = Gyanta, J = Jánosfalva, Kh = Kisháza, Nyf = Nyégerfálva, R = Remete, S = Sonkolyos, T = Tárkány, Tk = Tenke, Vf = Várasfenes.

heggyezük (J, R, T) | herélük (Kh, S, T) | hërgelük (R) | hivuk (J, S, T), híjjuk (Gy), hivuk ~ híjuk (R) | hízlaluk (R) | hozuk (R) | húraluk (a belet) (T) | húzúk (R, T) | húzatuk (S) | íjesztük (R) | írúk (J, T), írjuk (R), írunk (Gy) | ismerük (Kh) | íszúk (J, T), ísszúk (Gy, R) | járúk (J) | kapálúk (J, Nyf, S, Vf) | kaparúk (T), kapárjuk (Bú) | kapázúk (R) | karélúk (J) | kaszálúk (R) | kenük (J, R, T), kennyük (Gy) | kenegetiük (T) | készítiük (Bú) | keverük (Vf) | kötöztetiük (T) | könnyezük (R) | kétük (R) | köthetiük (R) | ketezük (T) | látúk (Bú, J, Kh, R, S, T, Vf), láttyúk (Bf, Gy) | lelük (J, T), lëljük (Gy) | lesük (J), lessük (Gy, T) | lökhetiük (J) | mázalúk (S) | merük (J, R, T) | merítiük (J, R, T) | meszelük (R) | monduk (Bú, J, Nyf, T), monduk ~ manduk (R), monduk ~ munduk (S) | monhatuk (J), manhatuk (T) | mosuk ~ masuk (T), mossuk (Tk), mosuk ~ masuk ~ mossuk (R) | mürzsálúk (R) | nevelük (R) | nízúk (R, Vf) | nyelük (R, T), nyejjük (Gy), nyëjük (J) | nyerük (J, R, T), nyërjük (Gy) | nyüvök (T), nyüvök ~ nyüjük (R) | olvasuk (R) | ótúk (R) | ëblintiük ~ ëblincsiük (R) | öllük (Bú) | örük (J, S, Vf), örrjük (Gy, Tk) | pácalúk (R) | përgelük (T) | piszkalúk (R) | pójájúk (T) | potyojúk (R) | pusztítúk (T) | rakúk ~ rakjuk (R) | rastálúk (T) | sepërrjük (Gy) | szakasztyúk (R) | szapulúk (R, T) | szárasztúk (R) | szedük (J, R, T), szeggyük (Gy), szëggyük (Tk) | szeretük (T) | szivúk (J, R, T), szivjúk (Gy) | szóruk (T) | szüvük (J, T), szűjük (R), szövínk (Gy) | szűrük (T) | takarúk (R, T) | tanítúk (R) | tanulmányazúk (J) | tártúk (T) | taszicsuk (R) | tehetiük (S) | temetiük (Vf) | teszük (J), tesszük (T, Gy), teszük ~ tesszük (R) | tisztítúk (J, S) | tötük ~ töttyük (R) | tërük (R) | trágyázúk (R) | tudúk (Bú, J, R, T) | ugarolúk ~ ugaralúk (R), ugaralúk (J, T), ugarolunk (Gy) | ugrúk (J, R), ugórrjúk (Gy), ugraggyúk (T) | üttyük (R) | várúk (J, S) | verük (Bú, J, R, T), vërrjük (Gy) | vesszük (J, T), vesszük (Gy) | vetük (Bú, J, Kh, Nyf, Vf), vettyük (Gy, Tk), vetük ~ vetyük (R), vetük ~ vettyük (T) | viszük (J, R, T), visszük (Gy) | zárúk (S).

Jó szívevel aduk (R). Muszáj vót elaggyúk (T). Kíasztatuk, kímossuk, mosás után mekszáricsuk (R). Nem biruk kihárdani (R). Ebbe csinálúk (R). Mink ity csinájúk (R). Van hoszpája (= ocsúja) a tetején, asz kidobuk (J). Lanyhas vízë fëdërszelük (T). Vaty feleresztük, vagy belëverük (R). Megezzük reggë a meleg itelt, meg ëstë. Östëre megezzük. Bärnyu nekü fejük. Abba foguk a szálakat (T). Bëfagdasuk a szálat. Mekfözük jó puhára. Èlgépeliük a búzát (R). Lekaparuk, meggyuruk, abbu lessz a vakaró (J). Másnapik hagyjuk ity, hoty këljen. Hájtuk, hogy igyík. Minek nem használuk a virit. Használuk, mikä van gidó hús (R). Úty hivuk (J). Lángasnak hivuk. Toronymak hivuk. Asz hivuk inkáp sógárnak. Gémeskutnak híjuk (R). Ha engedik, ëhozuk. Gerëbre asz húzúk vïgig, asztán rakúk jël a szálakat (R). A kását mekkarélúk (J). Kaszálúk a búzát. Mink is mekkönyezük, meksájnaluk. Fëlkötük vëlle. Nem köthetiük meg (R). Eszt a dërcët nem lökhetiük ë (J). Kimerük tánygyiragba. Kimerük a levest (T). Nem monduk úgy. Van nekem is ojan, kenderfjének monduk. Megmonduk minygyá. Udvárnak monduk. Mük asz manduk kukorica (R). Mink is monduk aszt. Mink asz monduk, lovak. Mik innepnek monduk (J). Asz manhatuk (T). Menygyünk a vízre, sujakkä kisüjkaluk, kimasuk (R). A bärnákat kész këszt mosuk (T). Mürzsálúk a tengerit. Megótni megótuk. Megëblincsiük a lábát. Nem pácalug bé. Abbul asztán kipotyoyúk a magvat. Érakuk a kurumpit. Belerakjuk a szapulóba (R). Rastálúk a búzát (T). Mük sájnalug belitenni az egisz fejít, ha itelt fözüng belülle. Kisütiük a máját (R). Mekszapulúk, kitésszük fejiredni a napra. Leveszük, asztám megszapulúk (T). Szedük a tengerit. A vetőkaróruul leszedük. Szedüg benne a szöllöt (R). Szeretiük, használuk. Ojan józün eszi, haty szeretiük nízni. Asztat leszűrük, aszt a savót (T). Csak tesszük a deszkára a szálmát zs betakaruk a lepedövé (R). Mink nem tártúk, hogy az ragad (T). A hammasra ráteszük a fahamut. Mikor kovászolunk, aszt az ázot körpát zacskóba tesszük. Tötük rá a vizet, meddig a ruha mekszapulódik. Gyamrába töttyük, mekfözük. Azan tërük a krumplít. Trágyázúk mas búzának. Semmi se nehész, ha tudúk. Míka nem tudúk, kikapunk. El tudúk adni. Mik mán ity szoktuk meg, ity tudúk. As se tudúk, mícs csinájunk (R). Azak inkáp tuggyák, de mi nem tudúk (J). Ahol le nem ugarolúk. Ha menygyünk a kútha, hozzáüttyük a kúhe, minygyá víge

(R). *Vetük a búzát (J). Megvetük a fanalat. Eggyüt vetük (T). Bévelyük a kemencébe (R). A pastára viszük a levelet (J). Mas mám viszük ezeket a lékriket né (T).*

3. A felsorakoztatott adatanyagot táblázatba foglalva a következő számokat kapjuk:

A kutatópont megnevezése	Adatok száma	aduk típus	adjuk típus	aduk ~ adjuk típus	adunk típus
Gyanta	30	—	24	—	6
Jánosfalva	45	43	2	—	—
Remete	85	64	10	11	—
Tárkány	64	56	5	3	—
Belényesújlak	12	10	2	—	—
Bélfenyér	2	—	2	—	—
Kisháza	5	4	1	—	—
Nyégerfalva	4	4	—	—	—
Sonkolyos	18	18	—	—	—
Tenke	5	—	5	—	—
Várasfenes	9	9	—	—	—

Amint látható, a felsorolt adatok zöme a kis- és nagy kérdőfüzettel egyaránt tanulmányozott s a kimutatás elején álló négy kutatópontról való. Az anyag mennyiség szempontjából még ezek közt sem oszlik meg arányosan, mivel a passzív megfigyeléssel gyűjtött adatok száma kutatópontonként változik. Még nagyobb az aránytalanság a csak kis kérdőfüzettel tanulmányozott pontokról származó anyagban. Egy-két megállapítást azonban így is tehetünk. Az egyik az, hogy Bélfenyéren, Gyantán és Tenkén az *-uk, -ük* személyrag egyáltalán nem fordul elő. Ez a kép nagyjából megfelel a század eleji helyzetnek, legfeljebb azt tehetjük hozzá, hogy Gyantán a *-juk, -jük* használata ritkább lehetett, mint ma. Erre BÖSZÖRMÉNYINEK abból a megjegyzéséből következtethetünk, hogy „a bélfenyérieriek, tenkeiek sokat csúfolták ezért [ti. az eltérő ragalakok használatáért] a gyantai, kisházi, széplaki magyarokat. . .” (i. m. 22). Megállapítható az adatokból az is, hogy a Fekete-Körös völgyének többi részében az *-uk, -ük* személyrag ma is erősen tartja magát. A *-juk, -jük* Remetén fordul elő viszonylag többször. Ugyaninnen vannak adataink nagyobb számban a két ragalak használata terén megfigyelhető ingadozásra is.

BÖSZÖRMÉNYI az *-uk, -ük* ragalak hiányát Tenkén azzal magyarázza, hogy ott már abban az időben majdnem teljesen eltűntek a nyelvjárási sajátosságok. Szerinte is eléggé erőteljes volt a nyelvjárási jelenségek háttérbe szorulása Gyantán, bár az alanyi *-nk* használata a *-juk, -jük* helyett a mai napig megfigyelhető e falu nyelvében. Bélfenyéren településtörténeti okokkal magyarázza a *-juk, -jük* használatát az *-uk, -ük*

helyett. (I. m. 5—6.) Tenke és Gyanta nyelvallapotát megvilágító észrevételei bizonyos helytállóak; Belfényér esetében azonban más körülménynek kellett közrejátszania, mivel az ide betelepült lakosság szlovák anyanyelvű volt (vö. GYÖRFFY ISTVÁN, A feketekörös-völgyi magyarság: FöldrKözl. XLI, 542—3).

MÁRTON GYULA

SZEMLE

Tájékoztató az orosz nyelvjárások atlaszáról

1. 1957-ben a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának kiadásában jelent meg az orosz nyelvátlasz első kötete (Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы под ред. Р. И. Аванесова. Москва, 1957.). Ez a Moszkvától keletre levő körülbelül 660×380 km terület nyelvjárásainak nyelvi sajátosságait mutatja be jól szerkesztett térképeken. A térképezett terület egyrészt Moszkva és Kazany, másrészt Gorkij és Penza között terül el, az Oka és a Szura folyók medencéjét foglalja magában. A 241 nyelvi és 30 összehasonlító (izoglossza-) térképet tartalmazó kötet a Szovjetunióban végzett, a nyelvtudományban nemzetközi méretekben számítva is ritka kollektív nyelvjárási adatgyűjtő és feldolgozó munka első terméke. Az egész orosz nyelvterületről 12 ilyen atlasz készül. — Tudomásom szerint a II. kötet anyaga — a Moszkvától északnyugatra eső terület — már nyomdában van; még két kötet: a Moszkvától nyugatra és délnyugatra eső terület atlasza pedig előkészületben.

2. Az orosz nyelvátlasz-munkálatok előzményei. — Az orosz dialektológiának nagy tradíciói vannak, a XIX. század közepe óta vezető helyet foglal el az orosz nyelvtudományban. Nyelvi térképek szerkesztését sürgette már SZREZ-NEVSKIJ is 1851-ben. Az orosz nyelvi térképezés előfutárának számítható MIHALCSIK. Az orosz dialektológia XIX. század végi és XX. század eleji nagy sikerei azonban SZO-BOLEVSKIJ és SAHMATOV munkásságával állnak kapcsolatban. SZO-BOLEVSKIJ-nek nemcsak az összegyűjtött nyelvjárási anyag szintetizáló feldolgozásában vannak nagy érdemei, hanem ő már a mai értelemben vett nyelvföldrajzi módszer híve volt. SAHMATOV volt egyik kezdeményezője a moszkvai dialektológiai bizottságnak (a továbbiakban: MDB.), és egyik munkatársa a nyelvjárási térképek szerkesztő bizottságának.

A MDB. 1904-ben alakult meg. Mindjárt kezdetben nagy tevékenységet fejtett ki, új programot dolgozott ki a gyűjtésre, megkezdte a gyűjtött anyag feldolgozását is. E munkálatok alapján készült el a keleti szláv nyelvek nyelvjárási térképe, amelyet 1915-ben adtak ki. A MDB. tagjai nem egyes nyelvjárási jelenségeket térképeztek, hanem nyelvjárásfelosztást végeztek. Megkülönböztettek *наречие* (= nyelvjárás csoport) és *зоноп* (= nyelvjárás) kategóriákat.

A térképet úgy készítették, hogy tekintetbe vettek egy bizonyos számú jelenség-komplexumot, ezek alapján végezték el az orosz nyelvjárások felosztását. Az északi orosz nyelvjárás csoportot (*наречие*) jellemzi az *o*-zés (*оканье*), a *z* explozív ejtése, az ige-ragozásban a *m* kemény, vagyis nem jésített volta. — A MDB. térképe ma már természetesen nem elégíti ki a tudományos igényeket. Nemcsak azért, mert a bizottságnak nem volt kellő mennyiségű nyelvi anyaga az orosz nyelvterület különböző részeiről, hanem azért is, mert — amint AVANYESZOV kifejti — a térkép szerkesztői csupán hangtani kritériumok alapján osztályozták az egyes nyelvjárásokat, nem vették figyelembe az alaktani, mondattani és lexikai elemeket. Mégis a MDB. munkássága nagy jelentőségű. Lényegesen újabb, jobb felosztást csak az orosz nyelvátlasz-munkálatok befejezése után lehet majd nyújtani.

A MDB. a húszas években is folytatta az összegyűjtött nyelvjárási anyag kiadását, egyben megkezdte az orosz nyelvátlasz elméleti megalapozását.

СЗОВОЛЕВСКИЈ nem egyes elszigetelt és véletlen parole-tényeket óhajt térképeztetni, hanem teljes nyelvi jelenségeket (цельные языковые явления). A térképeken nem az egyes nyelvjárások határát kívánja jelezni, hanem az egyes nyelvjárási jelenségek elterjedését, mégsem tagadja a nyelvjárások létezését.

A húszas évek végén MARR és hívei egyre jobban támadták az MDB.-ot, tagjait reakciósnak, formalistáknak próbálták kikiáltani. Így e nagymúltú bizottság feloszlott. A marristák hangoztatták, hogy az orosz dialektológia a külföldre viszonyítva nagyon elmaradt. A marrista dialektológusok — AVANYESZOV szerint — egyben kritika nélkül magukénak vallották a nyugat-európai nyelvföldrajz elveit, az azok beillettek rendszerükbe. Így tagadták a nyelvjárások létezését, elvetették az egyes orosz dialektusoknak közös alaptól való származását. Tagadták továbbá a nyelvben a rendszerszerűséget. Nem ismervén fel a nyelv fejlődésének belső törvényszerűségeit, kétségbe vonták a hangtani törvények érvényesülésének lehetőségeit. A marrista dialektológusok: FILIN, LARIN, MALCEV, GRINKOVA közreműködésével 1936-ban jelent meg a "Вопросник для составления диалектологического атласа русского языка" (az orosz nyelvátlasz kérdőív; a továbbiakban így idézem: Voprosznyik). Ennek alapján készült el a Széliger tó környékének atlasza (М. Д. МАЛЬЦЕВ и Ф. П. ФИЛИН, Лингвистический атлас района озера Селигер. Москва—Ленинград, 1943.). AVANYESZOV és ORLOVA a „Против вульгаризации и извращения марксизма в языкознании” című (Москва, 1951.) kötetben (278—310) élesen bírálják a marrista dialektológusokat és kérdőíveiket, a Voprosznyikot is. A főbb kifogások a következők: Az atlasz nem elegendő anyag alapján készült. Szerkesztői nem fogadták az anyagot kellő kritikával, az egyes nyelvi tényeket nem a nyelvi rendszer egészében szemlélték, a térképre vitt jelenségekből hamis általánosításokat, következtetéseket vontak le.

Az orosz nyelvátlasz elkészítése érdekében azonban nemcsak a marrista dialektológusok fáradoztak, hanem mások is, így többek között USAKOV, AVANYESZOV, KUZNYECOV. Ez utóbbiak igyekeztek folytatni a MDB. munkáját. Tanulmányozták az egyes orosz nyelvjárásokat. A jelen atlasz alapjául is azok a tanulmányutak szolgáltak, amelyeket AVANYESZOV szervezett 1939-ben és 1940-ben. 1939 őszén Moszkvában megalakult a másik (nem marrista) dialektológiai centrum. Ennek a működését nagyban megzavarta a háború. 1944-ben fogtak hozzá új erővel a munkához. Kidolgozták a nyelvátlasz új kérdőívét („Программа собирания сведений для составления диалектологического атласа русского языка”; a továbbiakban így idézem: Program). Ezt először 1945-ben adták ki. Sok kiadásban megjelent. A régi Voprosznyiknak csak a lexikális részét vették át. Később ezt is átdolgozták. Teljesen új alapon dolgozták ki a fonetikát és a morfológiát. A Programnak is megvannak a maga hibái (l. lejjebb!), amelyek munka közben derültek ki, úgyhogy e hibákat már nem lehetett kiküszöbölni, mégis a Program általánosságban megfelelt a céljának. A Program a nyelvi jelenségeket a nyelvi rendszer elemeiként tárgyalja.

A gyűjtést 965 kutatóponton végezték el, s ebből 938 község adatai kerültek a térképre.

Az 1957-ben megjelent nyelvátlasz két részből áll. Egy 1100 lapos bevezető kötetből és a térképekből. Ki kell emelni a bevezető kötet fontos szerepét. Az orosz nyelvátlasznak nagy érdeme, hogy a külföldi atlaszok gyakorlatától eltérően igen részletesen megvitatja a módszertani kötetben nemcsak az atlaszkészítés elvi kérdéseit, hanem megismerteti az olvasóval a térképezett főbb jelenségeket is, rámutat a levonható tanulságokra is. E tanulmányt AVANYESZOV írta. Minden térképhez részletes kommentárt fűznek az atlasz szerkesztői (bár ez sem a lap dialektológiai kiértékelése). Az orosz nyelv-

atlasz semmiképpen sem néma könyv, amelyet csak a beavatottak kis köre tud megfelelően értelmezni.

Mielőtt az orosz nyelvatlaszt ismertetném, röviden összefoglalom AVANYESZOVNAK az orosz nyelvöldrajz elvi kérdéseiről írt tanulmányát, amely a bevezető kötetben olvasható.

3. Az orosz nyelvöldrajz elvi kérdései. — Az orosz nyelvjárások atlasza a marxizmus—leninizmus szilárd elvi alapjain áll. A nyelvjárások a történelmi materializmus szerint a nyelv területi válfajai, történeti kategóriák, kialakulásuk szoros kapcsolatban áll a nyelvjárást beszélő közösségek történetével. Az orosz dialektológia másik alapköve az, hogy a nyelv nem a nyelvjárások összessége, hanem a nyelv bonyolult rendszer, amely magában foglal közös elemeket, amelyek érvényesek a nyelvre mint egészre, valamint speciális elemeket, amelyek csak egyes területekre, az egyes nyelvjárásokra jellemzőek (7). Mindebből következik, hogy a most tárgyalt orosz nyelv-atlaszban kísérlet történik arra, hogy ne önkényesen kiragadott nyelvi tényeket vetítsen térképre, hanem a nyelvi jelenségeket a nyelvi rendszer elemeiként mutassa be. Az orosz nyelvatlasz jellegét az orosz nyelvjárások sajátosságai szabják meg. Az atlasznak támaszkodnia kellett az orosz dialektológia eddigi eredményeire is. Ebből következik, hogy anyagának nagyobb, tekintélyesebb része foglalkozik hangtannal és alaktannal, csak kisebb része mondattannal és szókinccsel, mert az eddigi kutatások főleg hangtani és alaktani természetűek voltak.

A) Az általános és a sajátos a nyelvben. A nyelvjárási különbségek fogalma. — A nyelvjárásoknak a nemzeti nyelvhez¹ való viszonyából következik, hogy a dialektológiának — a szerkesztők szerint — nem a nemzeti nyelvre jellemző közös sajátosságokat, hanem a nyelvjárásokra jellemző sajátos tulajdonságokat, törvényszerűségeket kell tanulmányoznia. A sajátos elemeket azonban szintén rendszerbe lehet foglalni, mert azok — AVANYESZOV fogalmazása szerint — az egymásnak való kölcsönös megfelelés szoros kapcsolatában állnak (9). Ezen azt érti, hogy adott hangtani helyzetben, ugyanazon nyelvi viszony jelölésére vagy pedig ugyanazon fogalom kifejezésére a különféle nyelvjárásokban több fakultatív variánst lehet találni: *забота* vagy *зобота*; a kakas neve az orosz nyelvjárásokban: *петух*, *кóчет*, *пéһ*.

Foglalkozik AVANYESZOV azzal a kérdéssel is, hogy a nyelvjárásokban fellelhető törvényszerűségek különböző természetűek. Vannak törvényszerűségek, amelyek csak egy-két szóra terjednek ki, mások a szavak többé vagy kevésbé körülhatárolható csoportjára. Végül vannak olyan törvényszerűségek is, amelyek szinte általános érvényűeknek mondhatók. Ámde ilyen esetekben is lehetnek kivételek. Ezeket is hosszasan tárgyalja, és sok példát is hoz fel rájuk. Az orosz nyelvatlasznak AVANYESZOV szerint az általános érvényű törvényszerűségeken kívül azokat is vizsgálania kell, amelyek csupán egy-két szóra vagy a szavak többé vagy kevésbé meghatározható csoportjára korlátozódnak.

B) A nyelvöldrajz és a nyelv szerkezete. — Egy nyelvjárási atlaszt nem tanácsos összeállítani apriori elvek szerint, hanem a vizsgálandó nyelv szerkezetének, sajátosságainak figyelembevételével. Az orosz nyelvatlaszban a térképek nagyobbik része hangtani és alaktani. Ez nemcsak azért van így, mert e területen jobban lehetett építeni az előmunkálatokra, hanem azért is, mert a hangtanban és az alaktanban a nyelvjárási különbségek jobban szembetűnőek.

Az orosz dialektológia nagyon hangsúlyozza a nyelv rendszerszerűségét: „a nyelv bonyolult és oszthatatlan rendszer, egyes elemei egymással szoros kapcsolatban fejlődnek, kölcsönösen feltételezik egymást, és ezért nem lehet őket helyesen megérteni izoláltan, egyiket a másiktól szétválasztva” (15). Ebből az alapelvől következik az atlasz

¹ *Nemzeti nyelv*-en érti AVANYESZOV az orosz nyelvet a nemzetté válás óta.

következő célkitűzése: „a jelen atlaszban kísérlet történik arra, hogy különféle grafikai eszközökkel és módszerekkel kimutattassék a térképezendő változatok strukturális kapcsolatainak sokrétűsége, elkülönítve a (térképek témái szempontjából) lényegeset a mellékestől” (16). AVANYESZOV szerint ebben különbözik az orosz nyelvatlasz a nyugat-európai atlaszoktól, főképpen pedig GILLIÉRON—EDMONT atlaszától. Valóban GILLIÉRON atlaszában nyers anyagot ad, a címszavakat is betűrendben közli. Az olvasónak, a kutatónak magának kell megkeresnie az összefüggéseket.

C) Az orosz nyelv nyelvjárási különbségeinek jellegéről. — Az orosz nyelvjárások tanulmányozása — írja AVANYESZOV — arra az eredményre vezet, hogy az orosz nyelvjárások egymáshoz közel állnak. Ezt mutatja az is, hogy a különböző nyelvjárásokat beszélő egyének könnyen megértik egymást. Az orosz nyelv kategóriái, mint eset, nem, szám, személy, idő, az igék ragozása stb. minden orosz nyelvjárásban közősek. Az alaktan területén mutatkozó nyelvjárási különbségek is főleg hangtani természetűek. Még jobban megfigyelhető az orosz nyelvjárások egyöntetűsége a mondattanban.

D) A nyelvjárások kérdése a mai orosz nyelv állapotában. — E fejezetben AVANYESZOV az orosz nyelvjárások alakulásával foglalkozik, és arra a végső következtetésre jut, hogy a mai orosz nyelvjárások régen elvesztették önállóságukat, csak csökevények (стали категорией пережиточной; 31).

Eme kijelentés összhangban van más szovjet nyelvészek felfogásával is. Mégis — a mai orosz nyelvjárások élményszerű ismerete nélkül — úgy gondolom, hogy ez a megállapítás kissé túloz. Maga AVANYESZOV elismeri, hogy sok nyelvjárási tulajdonság szívósan ellenáll a köznyelvi hatásnak. Talán azt lehetne mondani a mai orosz nyelvjárásokra is, mint a magyarra, hogy kétségtelenül több nyelvjárási sajátosság eltűnőben van, a nyelvjárások veszítenek eredeti színeikből, mégis a nyelvjárások ma még élnek, legfeljebb a nyelvjárásban beszélők száma csökken (vö. pl. DEME: RefNy. 80).

Nem a bevezető kötetben, hanem a Program 1947. évi kiadásában arról ír AVANYESZOV, hogy a mai orosz falukban a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a nagy művelődési forradalom után több nyelvi típust lehet megkülönböztetni. A felületes szemlélő előtt ez az állapot, hogy a nyelvjárástól a köznyelvig való átmenetnek sok típusa van meg, kaosznak tűnhetik fel. De minden községben meg lehet találni a nyelvjárás hagyományos típusát (147). AVANYESZOV szerint a nyelvjárási atlasz gyűjtőinek ezt a hagyományos típust kell megörökítenie, mert szerinte a nyelvatlasznak elsősorban a nyelvtörténeti kutatásokat kell serkentenie. A nyelvatlasz-gyűjtés eddigi nemzetközi tapasztalatai azt mutatják — magam is így látom —, hogy a nyelvjárások beszédnek a köznyelvbe való átmenetét rövid ideig tartó megfigyeléssel, tehát a nyelvatlasz gyűjtő módszerével nem lehet sikeresen tanulmányozni.

4. A kutatópontok hálózata az orosz nyelvatlaszban. — Az Atlasz 938 kutatópont adatait tartalmazza. Egy kutatópontra átlagosan 225 km² esik, a kiválasztott kutatópontok egymástól kb. 10—12—15 km távolságra vannak. (A MNyA. I. részében 279 km²-re, a II. részében pedig 370 km²-re esik egy-egy kutatópont; vö. KÁZMÉR: NyatMunk. 83). Az orosz nyelvatlaszban tehát a kutatópontok hálózata igen sűrű. A jelen atlasz kutatóterületében eredetileg 965 kutatóponton végezték el a gyűjtést. 27 kutatópont adatait azonban nem lehetett felhasználni a gyűjtés fogyatékosságai miatt. A 938 kutatópont adataiból 51 község adatait újra gyűjtötték, mivel a szerkesztőknek kételyük támadt az adatok megbízhatóságában, vagy pedig az illető községekben a gyűjtés nem volt befejezve, a feleletek hiányosak voltak.

5. A kérdőív jellemzése, a gyűjtés módszere. — A kérdőív összeállításakor a szerkesztők arra törekedtek, hogy olyan anyag gyűjtését tegyék lehetővé, amely alkalmas arra, hogy ennek alapján megállapíthassák az egyes nyelvjárás i

jelenségek elterjedésének a határát, és így lehetővé váljon az egyes orosz nyelvjárások területének a kijelölése.

A gyűjtött anyagnak — a szerkesztők szerint — természetesen meg kellett mutatnia az orosz (régebbi terminológiával nagyorosz) nyelv nyelvjárásainak a keleti szláv, az ukrán és a belorusz nyelvekkel való kapcsolatát is. Erre utalnak a kérdőív következő kérdései: 1. a *z* fonéma minősége: zárhang-e, vagy réshang?; 2. *uü* vagy *oü*, *uü* vagy *eü* hangkapcsolatot találunk-e?; 3. milyenek a mássalhangzók *e* és *y* előtt?, kemények, vagy jésítették?; 4. milyen a *ð*, *m*, *p* ejtése?; kemény-e vagy jésített?; stb. (61).

De tükröznie kell a kérdőívnek — AVANYESZOV szerint — nemcsak az egyes orosz nyelvjárásoknak egymásra gyakorolt kölcsönös hatását, hanem az oroszok között élő más nemzetiségek, elsősorban finnugor és török nemzetiségek nyelvi hatását is. A nem rokon nyelvű népek (a mordvinok, cseremiszek, csuvasok, udmurtok, komik, tatárok, baskírok stb.) nyelvvel való kapcsolatra mutatnak a jelen atlasz kutatóterületén például a következő hangtani sajátosságok: középső nyelvállású *l* az *л* helyett; a jésített *c'*, *s'*, *m'* ejtése, a шепелявость (= az ún. selypítő ejtés), a цеканье (= *c*-zés), a дзеканье (= *dz*-zés) (61).

A kérdőív anyagának összeállításakor arra törekedtek, hogy az északi és a déli orosz nyelvjárás csoport (= наречие) sajátosságaira egyaránt tekintettel legyenek. Nincsen olyan kérdés, amely csak az *a*-zó (déli), és olyan, amelyik csak az *o*-zó (északi) nyelvjárás csoportra volna jellemző.

A kérdőívben 294 kérdés szerepel. Első percben ez a szám kicsinek tűnhet fel más nyelvatlazok 1500—3000 szavas kérdőívével összehasonlítva. A 294 kérdés azonban 294 jelenség (tehát nem szó, illetőleg nyelvtani alak) vizsgálatát jelenti. A vizsgálandó jelenségek ugyanis nincsenek címszóra felbontva. Az orosz nyelvatlaz kérdőíve tehát alapjában különbözik az ismertebb nyelvatlazok, többek között a magyar kérdőívétől is. A magyar nyelvjárások atlaszának kérdőívét a munkaközösség úgy állította össze, hogy először elkészítette a vizsgálandó jelenségek jegyzékét, majd az egyes jelenségek bemutatására megkereste a megfelelő címszavakat. Az ilyen típusú kérdőívek akkor vannak jól és gazdaságosan összeállítva, ha egy-egy címszó egyszerre több jelenség vizsgálására alkalmas. Az összes lexikai és alaktani címszók egyben hangtani tanulságokkal is szolgálnak.

Az orosz nyelvatlaz gyűjtőjének az a feladata, hogy a községben tartózkodva figyelje az egyes nyelvjárás jelenségeket, és azokra elsősorban a kérdőív példáinak a felhasználásával adatokat gyűjtsön. A gyűjtési utasítások azt is megmondják, hogy a gyűjtő a felsorolt szavakon kívül más példát is felírhat. Egyes esetekben pedig határozott utasítást adnak, hogy a gyűjtő a megadott minta alapján adatokat gyűjtsön (62 és 64).

Tekintve, hogy az orosz nyelvatlaz anyagának összegyűjtését nem szakképzett nyelvészek, dialektológusok végzik, hanem egyetemi és főiskolai hallgatók, aspiránsok, a kérdések fogalmazása is olyan, hogy azokat a nagyobb nyelvészeti felkészültséggel nem rendelkező egyének is könnyen megértik. Az első kérdés például így hangzik: „Milyen hangot ejtenek első, a hangsúly előtti szótagban az *o* betűnek [így!] a helyén?: *o* vagy *a* hangot ejtenek, vagy közbülső hangot ejtenek az *a* és a *u* között?”

Az így összeállított kérdőívnek megfelelően más az orosz nyelvatlaz térképeinek a felépítése is. GILLIÉRON—EDMONT francia nyelvatlazában, de ennek megfelelően JABERG—JUD dél-svájci és olasz nyelvatlazában és a nyugat-európai atlaszokban általában a térképek egy-egy címszóra adott feleletet tartalmaznak, tehát egy nyelvi tény mutatnak be. Az orosz nyelvatlazban is van ilyen térképlap. Ilyen például a 42. számú térképen a *что*, a 48. számún a *дажно*, az 52. számún a *внук* kiejtése, a 71. számún a *высокий* (*високий*) kiejtése, a 73. számún a *цвет* kiejtése (*сьвет, тьвет, квет*). Egy-egy nyelvi tényre mutat a 42., 48., 52., 53., 71—3., 78., 80., 81., 86—91., 93., 103.,

135., 153., 165., 169., 170–172., 176–178. számú térkép. Van továbbá több olyan térképlap, amely ugyanazt a hangtani vagy nyelvtani jelenséget két vagy három szón mutatja be (23–25., 57., 63., 67., 112. sz). Vannak olyan típusú lapok is, amelyek az igének bizonyos hangzóját mutatják be (tehát a fonetikai vagy a nyelvtani helyzetet azonos, de a térkép alapjául ugyanannak az igének több alakja szolgált (pl. a 27–30., 36., 69. sz.).

A hangtani és alaktani lapok többsége mégis egy-egy nyelvi jelenséget mutat be sok-sok példa adatát összesítve. Van olyan kérdés, amelyiknek a kérdőívben 15 al-kérdése van. Az orosz nyelvatlasznak ez az alapelve SZOBOLEVSZKIJTól származik, hogy ne egyes elszigetelt nyelvi tényeket térképezzenek, hanem nyelvi jelenségeket.

Az ilyen típusú kérdőívnek megvannak a maga előnyei és hátrányai. Előnye e kérdőívnek az, hogy a hatalmas orosz nyelvterületen egyaránt alkalmazható. A címszavakra felbontott kérdőív esetén hangtani és alaktani kérdések vizsgálatára olyan címszavakat kellett volna választani, amelyek az egész nyelvterületen ismeretesek, használatosak, tehát nincsenek lexikai variánsaik (vö. DEME: NyatLMunk. 52). Hátránya viszont az ilyen kérdőívnek az, hogy a gyűjtők a vizsgált jelenség bemutatására nem mindig ugyanazokat a címszavakat gyűjtik össze. A feleletek így egyes esetekben heterogének lehetnek. Az atlasz felhasználója nem lehet egészen nyugodt, hogy az atlasz adatai csakugyan a teljes nyelvi valóságot mutatják-e be, a tanulmányozni kívánt jelenség hasonló mértékben van-e meg az egyes kutatópontokon. Másik hátránya ennek a módszernek az, hogy a gyűjtő nem a fogalomra kérdez, így sokszor elkerülük a figyelmét a variánsok. A mai nyelvjárásokra pedig az egyes nyelvjárások kölcsönös egymásra hatása és az egyre jobban tért hódító köznyelv befolyása révén jellemző a variánsok nagy száma. A régi és a mai alakok együttes megléte szintén növeli a variánsok számát.

A kérdőívnek — a szerkesztők szerint — leggondosabban kidolgozott, legjobban tagolt része a hangtan. Sok érdekes kérdést mutat be az alaktan is. Kevésbé sikerültnek tartja AVANYESZOV a szókinccsel foglalkozó részt (ezt kis változtatással átvették a marista dialektológusok Voprosznyikjából). A kérdőív hiányosságaival, fogyatékoságaival a bevezető kötet részletesen foglalkozik (62–3).

Az orosz nyelvatlasz kérdőíve nagy felelősséget, gondot, lelkiismeretességet kívánt meg a gyűjtőktől. A gyűjtők általában meg is feleltek ennek a kívánalomnak, de AVANYESZOV megírja, hogy néhányan gondatlanul végezték a gyűjtést. Akadtak — szerencsére nem nagy számban — olyan gyűjtők is, akik túlságosan szép, csiszolt, retusált, tehát a valóságnak meg nem felelő adatokat szolgáltatottak (78).

Mint már fentebb említettük, az orosz nyelvatlasz anyagát nem szakképzett és nagyobb feljegyzési gyakorlattal rendelkező dialektológusok gyűjtötték és gyűjtik, hanem aspiránsok, egyetemi és főiskolai hallgatók. Az ezek munkájából származó hibák, fogyatékoságok számát igyekeztek csökkenteni a gyűjtési idő meghosszabbításával. A bevezető kötet nem szól a gyűjtés módjáról, sőt a kérdőív, a Program nálunk megtalálható kiadása sem. Ellenben AVANYESZOV az „Очерки русской диалектологии” című (Москва, 1949.) munkájában hosszasan foglalkozik a gyűjtés módszerével (252). Két-három gyűjtő átlagosan négy-hat nap alatt gyűjti össze az atlasz anyagát. Gyűjti és nem kérdezi, mert az anyagot főleg passzív megfigyeléssel kell összeszedni. Csak abban az esetben tehet fel a gyűjtő aktív (de nyilván nem direkt) kérdéseket, ha a kívánt nyelvtani alak, illetőleg hangtani helyzet a szabad, kötetlen beszélgetésben nem fordul elő (i. m. 256–8). Természetesen a lexikális kérdések alkalmával AVANYESZOV is megengedhetőnek tartja az egyenes rákérdezést: „Mi ez, mi a neve?” De még ebben az esetben is jobb módszernek tartja a kötetlen beszéd útján való megfigyelést (uo.). A kérdezendő tárgyra vonatkozó kötetlen, szabad beszélgetés útján gyűjtötték össze az anyagot a GARDETTE szerkesztette Lyon környéki francia nyelvatlasz gyűjtői is.

Ez a módszer kétségtelenül a legmegfelelőbbnek látszik. De vajon a ráfordított nagy idő mindig meghozza-e a gyümölcsét? Ha a gyűjtő csak beszélget az adatközlővel, és nem kérdez közvetlenül, sok időt tölt el egy helyen, és így nyilván nincs elég ideje arra, hogy több adatközlőt keressen fel. Pedig AVANYESZOV is több adatközlő meghallgatását tartja szükségesnek. Ezért látszik előnyösebbnek az a gyakorlat, hogy az atlasz szerkesztői a jelenségeket címszavakra bontják, és a címszavakra aktív, de közvetett kérdései módszerrel rákérdeznek a gyűjtők.

Ez utóbbiak munkáját értékelve AVANYESZOV arról is beszámol, hogy a szerkesztőknek több esetben milyen nehéz volt a gondatlanabbul gyűjtők feljegyzéseit, félig kitöltött feleleteit felhasználniuk. Ezért is kellett 27 községben végzett gyűjtés anyagát elvetni, 51 községben a gyűjtést megismételni. Nem ír AVANYESZOV az egész területen végrehajtott ellenőrzésről. Nem ismerjük természetesen az ottani adottságokat, mégis úgy látom, tanácsos lett volna a gyanúsnak tetsző adatokat a helyszínen ellenőrizni. Ez az ellenőrzés persze lényegesen megnyújtotta volna az atlasz elkészítését, de az adatok megbízhatóságát nagyban növelte volna. Mennyivel megnyugtatóbb lett volna az atlasz olvasója számára az, ha tudja, hogy a környezetből kiugró és mégsem szigetszerű adatok hitelességét ellenőrizték. Az atlasz szerkesztői abban az esetben, ha a feleletek nem voltak megbízhatóak, üresen hagyták a kutatópont helyét, vagy pedig a térképhez fűzött kommentárban felhívták a figyelmet arra, hogy az adatok ezeken a kutatópontokon nem látszanak megbízhatóknak, a használó fenntartással fogadja őket (82).

6. A h a n g j e l ö l é s . — A hangjelölés alapelvei következnek az adottságokból. Több száz (a továbbiakban talán több ezer) munkatárs, közülük sok száz diák nem törekedhet arra, hogy az orosz nyelvjárások hangtani finomságait visszaadja. Ilyen nagy számú gyűjtőgárda hangjelölését, ha a finomságok jelölésére törekedtek volna, nem lehetett volna összehangolni.

AVANYESZOV a következőképpen jellemzi a hangjelölés elveit: „Ez utóbbi [ti. a Program] nem tűzi ki feladatául, hogy az atlasz az orosz nyelvjárások kimerítő leírását nyújtsa az olvasónak: célja csupán az, hogy rögzítse a nyelvjárások azon nyelvi különbségeit, amelyek lényegesek a nyelvjárások osztályozása, az orosz nyelv történetének tanulmányozása céljából, továbbá abból a szempontból, hogy lehetőséget nyújtson a szélesebbkörű érdeklődőknek is a kérdések tanulmányozására. Ezért ennek az átirásnak a lehető legegyszerűbbnek, szélesebbkörű érdeklődők számára érthetőnek, a használat szempontjából alkalmasnak kellett lennie” (66).

7. A t é r k é p e z e t t j e l e n s é g e k . — Az atlasz szerkesztői a gyűjtött anyagból nem mindent térképeztek. A bevezető kötetben, a 96–100. lapon részletesen felsorolják, hogy mely esetben kellett eltekinteniük a térképezéstől. Néhány ilyen okot megemlítenék. Ilyen például az, hogy a jelenséget bemutató példák száma túlságosan kevés volt. Még inkább el kellett tekinteniük a térképezéstől, ha a nyelvi jelenségre minden kutatópontról volt ugyan példa, de a példaszó kutatópontonként változott (97).

A térképeken a következő jelenségek tanulmányozhatók:

A) Hangtan. — A hangsúly előtti szótagban (a hangsúly előtti második szótagban) a magánhangzó minősége (1., 2., 10., 4–6., 9., 11. számú térkép); a hangsúly utáni magánhangzó (12–14.); a hangsúlyos szótag vokalizmusa (15–23. sz.); a vokalizmus olyan kérdései, amelyek az alaktani rendszerrel kapcsolatosak (25–38. sz.); a mássalhangzó-rendszerben egyes fonémák megfelelései: *z* vagy *γ* (38. sz.), a *y* és *u* hangok (40. sz.), a zöngés vagy zöngétlen sziszegő hangok (41., 43. sz.), a *ǰ*, *ǰ'* és megfelelései (45.), a *umo* kiejtése (47. sz.), a mássalhangzók különböző helyzetekben (39., 46., 47., 55. sz.), például a zöngés mássalhangzók viselkedése szóvégen, a jésített mássalhangzók és nem jésített mássalhangzók kérdésköre (56–65 sz.); a mássalhangzó-szókapcsolatok

(68—70. sz.). Számos lexikális és morfológiai, hangtani kérdést mutat be az egyes szavak kiejtése: *высокий* és *високий*; *цвет*, *тъвет*, *съвет* stb. (71—73. sz.).

B) Alaktan. — A főnevek hajlításának kérdéseit mutatják be a 94—115. számú térképek, e térképek között ismét több egy (vagy egymással alaktani szempontból teljesen megegyező két-három) szó adatait mutatja be: *крестьянин* (106. sz.), *деревня* (107. sz.), *лошадь* (108. sz.), *мать* és *дочь* (109. sz.) stb. A melléknevek problémáival a 116—128., a névmásokkal a 129—140. számú térképek foglalkoznak. Az igékkel a 141—166. számú, a szóképzéssel és a hangsúllyal a 167—174. számú térképek.

C) A mondattani kérdések főleg a prepozíciós szerkezeteket mutatják be (175—181. sz.).

Az eddig említett hangtani, alaktani térképek közül több lexikális anyagot is ad, mégis elsősorban lexikális jellegűek a 183—241. számú térképek.

Hogy a térképezett jelenségek valóban tartalmazzák-e az orosz nyelvjárások valamennyi fontos kérdését, továbbá, hogy a térképezés alapjául szolgáló nyelvi anyag a jelenségek minden fontos részletére kiterjed-e, azt csak az orosz nyelvjárások beható ismeretében lehetne eldönteni. Mégis úgy látszik, hogy a térképek alapjául szolgáló nyelvi anyag nagy, így a térképeken mutatkozó általánosítások reálisak, megbízhatók.

Ennek hangsúlyozása azért is fontos, mert mint már említettem, az orosz nyelv-tlasz lapjai között kevés a szólap, a térképek zöme egy-egy jelenséget összesít. Az olvasó tehát nem a nyers nyelvi anyagot kapja meg, hanem az adatok összesítését. A lexikális lapok természetesen csak egy-egy tárgy, növény stb. nevét, illetőleg a fogalom különböző lexikai variánsait mutatják be. Az orosz nyelv-tlasz térképei így közel állanak a WENKER—WREDE-féle német nyelv-tlasz-térképekhez, amelyek nem az egyes nyelvi tényeket nyújtják, hanem a mintamondatok alapján megállapítható hangtani, alaktani jelenségek összegezését.

8. A z összehasonlító térképek. — A térképezett terület településtörténete sok mindent megmagyaráz az izoglosszák sokszor szeszélyesnek tűnő láncolatából. A bevezető kötetben AVANYESZOV hosszasan fejtegeti az izoglossza-térképek tanulságait. Főbb tételeit az alábbiakban közlöm.

A X. században keleti szláv törzsek (vjaticsok és krivicsek) a térképezett területnek csak a délnyugati sarkán, az egész területnek körülbelül egynegyed részén éltek. A terület többi részét más nyelvű törzsek népesítették be. Csak később, a hűbéri rendszer kifejlődése idején terjedt ki az egész területre az oroszok uralma, és a vizsgált területen északkeleti irányban nyomult előre az orosz lakosság is. Az újonnan orosz uralom alá került területeken az oroszok együtt éltek más nemzetiségekkel, és ez utóbbiak lassan asszimilálódtak. 1462-ben viszont már a vizsgált területnek csak a keleti része, az egész területnek körülbelül 30%-a nem tartozott orosz fennhatóság alá. Mordvinok, csuvasok, cseremiszek, tatárok lakták ez időben e területeket, és később is ott maradtak. Csak a XVI. században, Iván cár uralkodása idején egyesült az egész terület az orosz államban.

A vjaticsok és krivicsek utódainak a keveredése a régi feudális államalakulatokban (társadalmi alakulatokban), az egyes feudális hercegségeknek az egységes orosz államban való egyesülése a különféle, de egymással rokon régi orosz nyelvjárások keveredését is eredményezte. De az e területen élő más nemzetiségek nyelve is keveredett az oroszral, illetőleg kölcsönösen hatottak egymásra az egyes nyelvek. Az egyes nyelvi jelenségek elterjedésének határai a vizsgált területen nem mindig egyes vonalak, gyakran szigeteket képeznek az izoglosszák. A jelenségek elterjedésének határvonalai többnyire a később eloroszosodott területeken, északkeleten egyenes vonalak. Így például az *a*-zás és az *o*-zás az első, a hangsúly előtti szótagban a kettős jellegű kemény (de palatalizálódható) és postpalatalis mássalhangzók után (1. számú térkép), a hangsúlyos magánhangzó a birtokos névmások többes számú alanyesetének végződésében: *мой*, *мою*.

A vizsgált területen sok térképen kiugrik a délnyugati határvonal. A délnyugati területet egy egész sereg nyelvi — hangtani, alaktani, lexikális — jelenségkomplexum együttes megléte jellemzi. De megmutatkozik ez az egyes szavak fonémáinak az állománnyában is. Néhány ilyen nyelvi példát is említhetünk. Jellemzi e területet a *z* fonémának frikatív ejtése: γ ; a *мене, тебе, себе* birtokos- és tárgyesetben; a *матерь — матерю, дочер — дочерю* formák alkalmazása (2. izoglossza-térkép), az igék egyes és többes 3. személyében a *m* jésített ejtése: m' stb.

Ha ezen említett és még fel nem sorolt jelenségek elterjedésének határait vizsgáljuk, és egybevetjük a XIV—XV. századi feudális hercegségek határaival, akkor meglepő egyezéseket találunk. A délnyugati terület, a rjazanszki hercegség területe élesen elkülönül sok térkép tanúsága szerint a (Moszkvát is magába foglaló) rosztovi—szuzdali földtől. A történeti térképek más hercegségek határait is jelzik, de ezek nem esnek egybe a nyelvi izoglosszákkal. Mindenesetre érdekes, hogy a nyelvi jelenségek elterjedésének határvonalai inkább a feudális hercegségek területével, mint a régi törzsi letelepedés határvonaláival esnek egybe.

AVANYESZOV szerint más népek (finnugor, csuvas) nyelvi hatásával lehet magyarázni a *c*-zést (цеканье): *ч* helyett is (27—29. számú összehasonlító térkép). A *c*-zés hatalmas szigetet mutat a térképen középen, s a területnek mintegy háromnegyed részét magába foglalja.

E nagy szigeten belül kisebb szigetek mutatják a c' , z' (c'' , z'') hangok selypítő (шепелявый) ejtését, a m' , $ð'$ jésített, illetőleg többé-kevésbé spirans jellegű ejtését.

Az izoglosszák képet adnak sok már eddig is ismert nyelvjárási jelenség elterjedéséről. De a térképek feltártak számos eddig nem ismert nyelvjárási jelenséget. Az atlasz izoglosszái derítették fel, hogy elég nagy összefüggő területen nem változik át az *e* o-vá. Az is kiderült, hogy elég nagy területen asszimilációs-disszimilációs *ja*-zás (яканье) van, és nem az úgynevezett erős *ja*-zás, ahogy eddig gondolták (a fogalmakra l.: П. С. КУЗНЕЦОВ, Русская диалектология. Москва, 1954. 46—7; AVANYESZOV i. m. 77—86). Tannak jelenségek, mint a zártabb *ó* vagy \widehat{ou} az *o* helyén, amelyek sokkal nagyobb területen vannak elterjedve, mint eddig gondolták (115).

Új, eddig nem ismert jelenség például az \widehat{eu} diftongus az *e* helyén (116). A mássalhangzók területén a térkép alapján lehet megállapítani például a *u*-zés, a selypítő c' , z' és a m' , $ð'$ spirantikus ejtésének elterjedését.

A nyelveljődés belső törvényszerűségének, számos általános nyelvészeti kérdésnek a megoldásához is hozzásegítenek az izoglossza-térképek.

Az összehasonlító térképek nem úgynevezett összesítő térképek, amilyenek például az „Órségi és hetési nyelvatlasz”-ban is vannak, nem egy nyelvi jelenség elterjedését mutatják be (ezt adják az egyes térképek), hanem a jelenségek területi elterjedésének más jelenségekkel való összefüggéseit. Tehát több hangtani vagy egy hangtani és egynéhány alaktani vagy lexikai jelenség egybeesését szemléltetik. Ezek az izoglossza-térképek megmutatják, hogy a különböző természetű hangtani és alaktani vagy lexikális jelenségek között is van összefüggés.

Az 1. számú izoglossza-térkép három jelenséget kapcsol egybe: 1. *z* vagy γ (a körön kívül *z*, belül γ); 2. a nőnemű és semleges nemű főnevek hangsúlytalan végződése a genitívus, datívus és accusatívus esetekben; 3. a *вышня* kiejtése. A 2. számú izoglossza-térkép a következő jelenségek elterjedését kapcsolja egybe: 1. *сестры* hangalakja az egyes nominatívusban; 2. a *мене, тебе, себе* alak mint genitívus és accusatívus; 3. a *матерь — матерю, дочерь — дочерю* alakok mint egyes nominatívus és accusatívus; 4. tövükben hangsúlyos nőnemű melléknevek használata semleges nemű főnevek egyes nominatívusa mellett; 5. *m* és m' az igék egyes és többes szám 3. személyében, a körön belül m' , kívül *m*.

9. A z a d a t o k k ö z l é s m ó d j a. — Az orosz nyelvátlasz alaptérképei igen jól sikerültek. Néhány nagyobb folyó és város is megvan az alaptérképen, így könnyű rajtuk tájékozódni.

Az orosz nyelvátlasz nem közli az adatokat, hanem csak szemléltető jeleket alkalmaz. A szemléltetési eljárás egyszerű, világos, a térképek jól áttekinthetők, még ha bonyolultabb is a nyelvi helyzet. Sok térképen színes ábrákat alkalmaz a térkép, hogy az áttekintést megkönnyítse.

Nem hallgathatom el azonban azt a véleményemet, hogy ez az adatközlési módszer, éppúgy a WENKERÉ vagy az új lengyel nyelvátlaszé, amennyiben megkönnyíti is az atlasz használatát, annyiban mégis soványítja az anyagot. A szemléltetés mindig csak néhány vonást emel ki. A szemléltetés egyben az adatok értelmezését is jelenti. Ha az atlasz az adatokat nem mutatja be, csak szemléltet, mégha ez a lehető legjobb technikai megoldással, pontszerű szemléltetéssel történik is, mint az orosz nyelvátlaszban, akkor is az olvasó azt a képet kapja meg, amit a szerkesztő nyújt. Megfosztja ez a mód az olvasót az egyes jelenségek élményszerű tanulmányozásától. Például az ingadozások, a különböző alakok harcát az orosz nyelvátlaszban nincs módunkban tanulmányozni. Az orosz nyelvátlasz nem adja a gyűjtési adatokat, mint — mondjuk — a vallon atlasz. Az orosz nyelvátlasz csak abban az esetben írja ki a kommentárookban a nyelvi alakokat, ha a szerkesztő külön szükségesnek tartja.

10. A k o m m e n t á r o k. — Minden térképhez kapcsolódik kommentár. Ezek a kommentárok azonban nem az egyes lapok dialektológiai kiértékelését adják, hanem a szerkesztők különféle felvilágosításait.

A kommentároknak van egy általános és speciális része. Az általános részben megadják, hogy a Programnak melyik kérdése vagy kérdései alapján készült el a térkép. Ezután következik a lap nyelvészeti témájának a megadása, ha ez az első percben nem világos a térképen. Majd következnek a szemléltetési eljárásra vonatkozó megjegyzések. Ha például az adatokhoz közel álló variánsokat külön jellel nem tüntetik fel a szerkesztők, vagy ha csak egy-egy oldalát mutatják be a nyelvi ténynek, vagyis a vizsgált nyelvi alaknak csak az egyik jegyét, akkor ezt megemlítik a jegyzetben. A jegyzetek második része nyelvi adatokat közöl — ha ezt a szerkesztők szükségesnek tartják —, illetőleg felhívja a figyelmet az egyes adatok hiányosságaira, vagy figyelmeztet arra, ha a kutatóponton feljegyzett adatok között ellentmondás van. A jegyzetek második része tartalmaz továbbá egy egész sereg utalást a többi térkép adataira is.

11. H a ö s s z e g e z n i akarnók az eddigieket, akkor a következőket mondhatjuk.

Az orosz nyelvátlasz nagyjelentőségű mű. Ha néhány gyakorlati megoldásával nem is érthetünk teljesen egyet, el kell ismernünk a következőket:

Az atlaszkészítés elvi kérdéseit nagyon alaposan kidolgozták. Az atlasz sokat felhasznál az eddigi nyelvátlasz-irodalom tanulságaiból, de nem fogad el mindent kritika nélkül. Így például élesen elítéli a merev impresszionista feljegyzés elvét, azt, hogy az atlasznak a véletlent, az esetlegest, az egyszer elhangzó parole-tényeket kell térképeznie. Az orosz atlasz az általánosat, a törvényszerűt akarja megragadni és térképezni. Tehát az adatgyűjtésnek sok passzív megfigyelést tart szükségesnek. Abból indul ki, hogy a nyelvi jelenségeknek megvan a helyük a nyelvi rendszerben, a nyelvjárási különbségeket is a nyelvi rendszer egészének a tükrében kell szemlélni.

Az atlasz szerkesztői a bevezető tanulmányban az olvasó elé tárják az atlasz összes elméleti és nyelvi kérdéseit. Ha az olvasó a terjedelmes bevezető tanulmányt figyelmesen tanulmányozza, akkor könnyen megérti a térképeket.

A szovjet felfogás szerint a nyelvátlasznak nemcsak az a kötelessége, hogy az anyagot mint forrást tárja az olvasó elé. Az orosz nyelvátlasz olvasója az anyagot magya-

rázott, a szerkesztők által interpretált alakban kapja meg. A szerkesztők rámutatnak az egyes nyelvi jelenségek összefüggéseire. E szempontból igen érdekesek az izoglosszaterképek. A nyelvi térképek megértését megkönnyítik a kisegítő történeti térképek.¹

VÉGH JÓZSEF

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LVII. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1961. június 27-én tartotta meg LVII. közgyűlést az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának tanácstermében.

1. A tárgysorozat első pontjaként *Czeglédy Károly*, az orientalisztikai szakosztály elnöke tartott előadást „Kündä. (Adatok, nyelvészeti és vallástörténeti megjegyzések a honfoglalás előtti magyar királysághoz.)” címmel.

2. Az előadás után *Telegdi Zsigmond*, a Társaság főtíkára olvasta fel jelentését a Társaság elmúlt évi működéséről:

Tisztelt Közgyűlés!

Ha visszatekintünk az elmúlt évre, szembeszökő a Társaság növekedése; alapja szélesedett, keretei kitágultak. Tavaly még csak egyetlen vidéki csoport működéséről számolhattam be; idén már háromra emelkedett a számuk. A múlt évben összesen, Budapesten és Szegeden, 30 felolvasó ülésre került sor; idén a felolvasó ülések száma csak Budapesten elérte a 30-at, a vidékiekkel együtt a 42-t. Tovább gyarapodott a tagság is, az év folyamán 41-en csatlakoztak újonnan Társaságunkhoz; a jelenlegi taglétszám már közel a félezerhez: 457.

A Társaság élete elsősorban a felolvasó ülésekből tevődik össze; ezeket kell elsősorban szemügyre vennünk.

Említettem, hogy Budapesten 30 felolvasó ülést tartottunk; 28-at az egyes szakosztályok rendeztek, egyet két szakosztály (az általános nyelvészeti és a szlavisztikai) együtt, egy másikat Társaságunk az Irodalomtörténeti Társasággal közösen. Az utóbbi vitaülés volt, tárgya FÓNAGY IVÁN „A költői nyelv hangtanából” című könyvének megvitatása.

Ha mármost alaposabban vizsgáljuk a felolvasó ülések statisztikáját, feltűnik, hogy az üléseknek több mint fele (szám szerint 16) két szakosztály között oszlik meg. Az egyik — természetesen — a magyar szakosztály (11 felolvasó üléssel); a másik — ez meglepetés — az általános nyelvészeti, amely az előző évben mindössze 1 üléssel szerepelt, az elmúlt év folyamán pedig 6-ot rendezett. Az általános nyelvészeti előadások sokasodása részben a szervező munkát dicséri; de azt is mutatja, hogy megnőtt az érdeklődés az elmélet kérdései iránt.

Az idegen nyelvi szakosztályok nagyjában megálltak az előző év szintjén: a finn-ugor, az orientalisztikai és a szlavisztikai szakosztály 3—3 felolvasó ülést tartott, a germanisztikai-romanisztikai szakosztály csak 2-t. Itt említem meg, hogy vidéki csoportjainkban is egy-két kivétellel csak magyar tárgyú előadás hangzott el.

¹ Az orosz nyelvatlasz tanulmányozásakor a számomra kevésbé ismert orosz nyelvjárási jelenségeket KISS LAJOS kollégám magyarázta meg. Hálásan köszönöm a segítségét. — V. J.

Ez talán természetesnek tűnik fel; pedig nincs rendjén. Az anyanyelv stúdiuma mindenütt kiváltságos helyet foglal el a nyelvészeti diszciplínák között. Csakhogy a mi esetünkben ennek a stúdiumnak van egy sajátossága: a magyar nyelvet túlnyomó részben magyarok tanulmányozzák, úgyhogy nyelvészetünk a magyar nyelv tudománya által még nincs szoros kapcsolatban, kölcsönhatásban a nyelvészet nemzetközi életével, mozgásával. — Ilyen körülmények közt a bezárkózás, a provincializmus veszélyének elhárítására meg kell erősíteniünk a múlthoz képest az idegen nyelvű diszciplínákat (szlavisztika, germanisztika, romanisztika stb.). Társaságunknak a maga módján, saját eszközeivel az eddiginél jobban elő kell segítenie ennek a feladatnak a megoldását.

Áttérek most már a vidéki csoportok munkájának ismertetésére.

Társaságunk debreceni csoportja 1960. október 6-án tartotta alakuló ülését. A csoport összesen mintegy 50 tagot számlál. Ezek közül 30 a Kossuth Lajos Tudományegyetem dolgozója, további 10 debreceni közép- vagy általános iskolai tanár, a többiek Hajdú-Bihar, illetőleg Szabolcs-Szatmár megye más helységeiből valók, nagyrészt szintén pedagógusok. — Az alakuló ülés a csoport elnökévé K á l m á n B é l a egyetemi tanárt, társelnökévé S u l á n B é l a egyetemi tanárt, titkárává S e b e s t y é n Á r p á d tudományos kutatót, jegyzőjévé pedig B a r l a G y u l a vezető tanárt választotta. — A debreceni csoport az elmúlt év folyamán 5 felolvasó ülést tartott.

A pécsi csoport megalakulását már jelentettem a múlt évi közgyűlésnek. A csoport sajátossága, hogy nemcsak alkalmat ad új eredmények ismertetésére és vitájára, hanem — ezen túl — keretként átfogja a helyi nyelvészek tudományos tevékenységét, úgyhogy jelentése egyben erről is beszámol. — Az elmúlt év folyamán e csoport 3 felolvasó ülést tartott; a programok azt mutatják, hogy a csoport érdeklődése főleg a jelenkori magyar nyelv vizsgálatára és az alkalmazott nyelvtudomány egyes kérdéseire (nyelvtanítás, módszertan) irányul.

A szegedi csoport működéséről csak annyit mondhatok, hogy felolvasó ülésein az 1960—1961. tanév folyamán 4 előadás hangzott el; a titkár szűkszavú beszámolója mindössze ennyit árul el.

Az elmúlt év előadóinak sorában csak egy külföldi vendéget találunk: ez J e a n P e r r o t, a Sorbonne általános nyelvészeti tanszékének vezetője. Két előadást tartott nálunk, egyet Debrecenben, egyet Budapesten; pesti előadása (vagy inkább tájékoztatója) a strukturalizmus helyéről a francia nyelvtudományban szerencsésen csatlakozott a mi márciusi konferenciánkhoz, és nagy érdeklődést keltett.

Társaságunk életének egyéb mozzanatairól a következőkben számolhatok be.

Az év folyamán módosult a Társaság tisztikara: a titkár és a jegyző, B e n k ő L o r á n d és S i p o s I s t v á n megszaporodott elfoglaltságukra hivatkozva felmentésüket kérték. A választmány S z a t h m á r i I s t v á n t és B e r r á r J o l á n t bízta meg teendőik ellátásával; reméljük, hogy a közgyűlés jóváhagyja ezeket a megbízásokat.

A Társaság folyóiratáról, a Magyar Nyelvről nincs különösebb jelenteni való; az elmúlt évben is megjelent, gazdag tartalommal.

A múlt közgyűlésen beszámoltam a pécsi nyelvművelő konferenciáról, határozatairól és — amennyiben már lehetséges volt — a határozatok végrehajtásáról. Az egyik fontos határozat teljesítésére időközben került sor: megjelent a konferencia anyaga „Anyanyelvi műveltségünk” címen, egy szép, 350 oldalas kötet.

Múlt évi jelentésemben közöltem, hogy a pécsi nyelvművelő konferencia határozatának értelmében népszerű nyelvművelő folyóirat indul „Édes Anyanyelvünk” címen. A MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága valóban jóváhagyta a folyóirat tervét, később azonban egy általános rendelkezés keretében megállította a kiadás előkészüle-

teit. A kósést fűljük; de úgy látjuk, hogy a folyóirat megjelenése nem túlságosan távoli jövőre biztosítva van.

Kiadványaink sorozatában megjelent a 103. szám, K á l d y - N a g y G y u l a „Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai” című munkája. Örömmel jelentjük ezt; de a kiadvány — nem szerzője hibájából, nem tartalmával — kellemetlen meglepetést is szerzett: a kiadó számlája több mint kétszeresét teszi ki annak, amit eddigi tapasztalataink alapján vártunk. Eddig még nem sikerült tisztáznunk, mi tette a kiadványt ilyen költségessé; mindenesetre, amíg az így keletkezett adósságot le nem tudtuk, nem adhatunk újabb kiadványt nyomdába.

Két évfordulót ünnepeltünk a múlt évben.

1960. novemberében töltötte be 70. évét N é m e t h G y u l a akadémikus, Társaságunk egyik alelnöke. Németh Gyula mindenekelőtt turkológus, ennek a tudománynak nemzetközileg ismert és elismert mestere. De nem zárkozott be specialitásába; már ifjúságában alapos ismereteket szerzett a nyelvtudomány elméletében, s ezeket egész élete során szüntelenül fejlesztette. Nyelvészeti műveltsége adott szilárd alapot tudománypolitikai tevékenységének; ennek a tevékenységnek a felelősség, a magyar nyelvészetért, a tudományért való felelősség érzete volt az indítéka, széles látókör és biztos ítélet jellemezték. Tanári hivatását nem csekélyebb odaadással látta el, mint kutató munkáját. Az alaposan és sokoldalúan képzett turkológusok egész sorát nevelte fel; de alig akad magyar nyelvész, akit ő szóval és tettel ne segített volna, aki a tiszteleten túl hálát ne érezne iránta. — Társaságunk nevében B á r c z i G é z a, a Társaság elnöke üdvözölte a 70 éves Németh Gyulát.

A második évfordulót igazság szerint csak hiányosan tudtuk megünnepelni, a jubilánsra más is igényt tartott, s ezért nem jöhetett el hozzánk átvenni jókívánságainkat. R u b i n y i M ó z e sről szólok, aki ez év márciusában érte meg születése 80. évfordulóját. Nagyon is messze vezetne, ha megkísérelném fogalmat adni Rubinyi Mózes sokévtizedes, széleskörű munkásságáról. Csak Mikszáth Kálmán stílusát és nyelvét elemző úttörő monográfiájára emlékeztetek, és arra, hogy már több mint félszázaddal ezelőtt könyvet írt az általános nyelvészetről. Rubinyi Mózes is azok közé tartozik, akiket a Tanácsköztársaság érdemük szerint kiemelt, s akik ezért megszenvedtek az ellenforradalom alatt. Jól esik elgondolni, hogy ő megérte a sötétség végét, a magyar nép felszabadulását, a haladás erőinek győzelmét, és — ha késve is — elégtételt kapott.

Kívánjuk, hogy mindkét jubilánsunk jó egészségben és töretlen munkakedvvel még sokáig szolgálhassa a tudomány, a művelődés ügyét.

Veszteségeink között első helyen említem H o r v á t h J á n o s t, a kiváló irodalomtörténészt. Munkássága számunkra is jelentős; ezen túl tagja volt Társaságunk választmányának, munkatársa a Magyar Nyelvnek. Temetésén Társaságunk nevében B á r c z i G é z a mondott beszédet.

A múlt év júniusában elhunyt L o v á n y i G y u l a, 77 éves korában. Hugo Schuchardt tanítványa volt, még hallgathatta a nagy tudóst a gráci egyetemen. Munkásságában kiemelkedő helyet foglal el a nyelvművelés; 1939 és 1944 között a Magyarosan legszorgalmasabb munkatársa volt. Utolsó éveiben Hunfalvy-monográfián dolgozott; befejezetlen kellett hátrahagynia.

Eltávozott közülünk D é n e s S z i l á r d is, egyike azoknak, akiket még Simonyi nevelt. Munkássága elsősorban a nyelvművelés szolgálatában állt, szorgalmas és hűséges munkatársa volt a Nyelvőrnek, szívesen foglalkozott a kedves folyóirat történetével is.

Tisztelt Közgyűlés! Társaságunk, amint a beszámolóból kitetszik, az elmúlt év folyamán is szorgalmasan működött, tekintélyes munkát végzett. Mégis el kell azon gondolkodnunk, hogyan szolgálhatná még eredményesebben a magyar nyelvtudományt.

Ülésein általában a kutatás új eredményei kerültek bemutatásra, részben figyelemreméltó, nem egyszer nagy jelentőségű eredmények; de ha feltesszük a kérdést, hogy a nyelvtudományunkat elsősorban foglalkoztató problémák ennek megfelelő helyet kaptak-e ezeken az üléseken, kétlem, hogy igennel válaszolhatnánk.

Ma már általánosan elismert, hogy a nyelvtudomány az elmúlt évtizedekben nagyobbat haladt, mint képzeltük, s mi számos vonatkozásban elmaradtunk; hogy behozzuk a mulasztást, rövid idő alatt sokat kell tanulnunk. De vajon mi ennek a módja? Hogyan lehetséges a felgyült terjedelmes anyaggal munka közben (egy valamikor divatos fordulattal „menet közben”) megbirkózni, azt megismerni és kritikailag, ítélettel elsajátítani?

A legfontosabb, kétségkívül, az önálló erőfeszítés, azt senki le nem veszi rólunk. Emellett azonban szükség van közös munkára is, jó előadások és termékeny viták formájában, a nézetek összemérésére, s ebben a Társaság sokat segíthet, többet, mint eddig.

Különösen sürgető a nyelvtani elmélet fő kérdéseinek tisztázása. Nem szorul hosszú bizonyításra, hogy a grammatika bizonyos értelemben az egész nyelvtudomány alapja: alig van ennek a tudománynak olyan ága, amely lépten-nyomon, kifejezetten vagy értelem szerint, ne hivatkoznék, ne utalna reá. Mármost igaz, hogy a nyelvtudomány legújabb haladása számos esetben igazolta a hagyományos grammatika intuíciónak, mégis nem túlzás állítani, hogy folyamatban van a nyelvtan feladatának és módszereinek mélyreható felülvizsgálata. Ilyen körülmények között nyilván nincs rendjén, hogy a nyelvi szerkezet elemzésének elvi kérdései az elmúlt két év folyamán — ha jól látom — egyetlen felolvasó ülésnek sem szerepeltek a napirendjén. — Nem várhatjuk, hogy az a fogyatékoság, amelyre utaltam, magától megszűnik; szükség van ehhez a szakosztályok vezetőinek tervszerű, ösztönző, irányító munkájára. Tudom, vagy legalábbis sejtem ennek a munkának a korlátait; de úgy gondolom, hogy ezeken belül is értékes eredményekre juthatunk.

Még egy feladatra szeretném felhívni a figyelmet. Volt idő, amikor Társaságunk volt az egyetlen szerv, amely ülések tartásával, esetleg viták rendezésével szolgálta a magyar nyelvtudományt, fórumot adott neki. A helyzet azóta erősen megváltozott; ma a Társaság tevékenysége részben érintkezik olyan szervekkel, mint a MTA Nyelvtudományi Intézete, a Művelődésügyi Minisztérium Nyelvészeti Munkaközössége és a Bölcsészkar nyelvészeti tanszékeinek egyesülete (blokkja); a jövő évtől fogva, az ideológiai továbbképzés keretében, ez utóbbi intézmény is vitákat fog rendezni a nyelvtudomány elvi kérdéseiről. Ilyen körülmények között Társaságunk eredményesebb működésének, egésszéges fejlődésének feltétele, hogy pontosan elhatároljuk hatókörét az érintkező szervekétől, és ennek alapján hangoljuk össze tevékenységét amazokéval.

Ezzel — tisztelt Közgyűlés — főtitkári jelentésem végére értem. Kérem jelentésem elfogadását.

A közgyűlés a főtitkári jelentést elfogadta.

3. Bárczi Géza elnök tájékoztatta a közgyűlést a tisztikarban beállott változásokról. Bejelentette, hogy **Benkő Loránd** titkár és **Sipos István** jegyző nagy elfoglaltságukra való tekintettel lemondtak tisztségükről. A Társaság vezetősége helyükre titkárrul **Szathmári István**, jegyzőül **Berrár Jolán** választmányi tagokat javasolja. Az így megüresedett választmányi helyekre **Benkő Lorándot** és **Sipos Istvánt**, az elhunyt **Horváth János** választmányi tag helyére pedig **Bereczki Gábor**t ajánlják.

4. Ezután **Kelemen József** olvasta fel pénztárosi jelentését az elmúlt év bevételeiről és kiadásairól, és előterjesztette a jövő évi költségvetési tervet:

Tisztelt Közgyűlés!

A Társaság 1960. évi pénzforgalmát az alábbiakban terjesztem elő:

A) Kiadások

01 rovat: Állományba tartozók béralapja	9 890,— Ft
02 rovat: Állományon kívüliek béralapja	1 477,— „
03 rovat: Egyéb személyi kiadások	1 882,90 „
04 rovat: Társadalmi juttatás	360,— „
05 rovat: Működési kiadás	819,55 „
06 rovat: Szolgáltatás	18 945,40 „

Összesen: 33 374,85 Ft

B) Bevételek

Előző évi maradvány	104,82 Ft
50/2 rovat: Működési bevételek	3 567,50 „
50/5 rovat: Költségvetési támogatás	30 000,— „

33 672,32 Ft

Bevétel: 33 672,32 Ft

Kiadás: 33 374,85 „

297,47 Ft maradvány

Ebből a 171 253—70 számú bankszámlán	162,15 Ft
a házipénztárban	135,32 „

297,47 Ft

Az SZTK-járulékot a 06 rovatra számoltam el. Ugyanezen a rovaton számoltam el a postai költségeket és a nyomdai költségeket is (Róna-Tas András „Dariganga Folklore Texts” kny. 500,— Ft.; Káldy-Nagy Gyula „Baranya megye XVI. századi török adó-összeírásai” című önálló kiadványra 16 000,— Ft).

A 02 rovaton elszámolt kiadások közül 852,— Ft-ot a Kolozsváry Vilmosnak a 103. sz. kiadványhoz készített térkép rajzolásáért fizetett munkadíj tesz ki.

A 03 rovaton számoltam el a pécsi és a debreceni csoport megalapításával kapcsolatos kiküldetési költségeket és az adminisztrátor villamosköltségét.

A Bevétel és a Kiadás összegében nem szerepel a 2250,— Ft. átfutó.

A Társaságnak 1961. évi s az Akadémia I. Osztályától 1961. április 29-én engedélyezett költségvetését az alábbiakban terjesztem elő:

A) Kiadások

01 rovat: Állományba tartozók bére	11 000,— Ft
02 rovat: Egyéb bérek	1 000,— „
03 rovat: Egyéb személyi kiadás	2 000,— „
04 rovat: Társadalmi juttatás	1 000,— „
05 rovat: Működési kiadás	1 000,— „
06 rovat: Szolgáltatás	19 000,— „

Összesen: 35 000,— Ft

B) Bevételek

50/2 rovat: Működési bevételek és előző évi maradvány (297,47 Ft)	5 000,— Ft
50/5 rovat: Költségvetési támogatás	30 000,— „

Összesen: 35 000,— Ft

A 01 rovaton levő 11 000,— Ft-ból fedezi a Társaság az adminisztrátor havi 860,— Ft-os fizetését. Ezt a támogatásból kívánja biztosítani.

A 02 rovat összegéből a meghívók sokszorosításának, a takarításnak, az alkalmi munkáknak költségeit fedezzük a támogatás terhére.

Az egyéb személyi kiadás (03 rovat) összegéből a jutalmat, segélyt és a kiküldetési költségeket fedezzük 1 000,— Ft-ig a támogatás, 1 000,— Ft-ig a működési bevételek terhére.

A Társadalmi juttatásból (04 rovat) fizetjük az adminisztrátornak az ebéd-hozzájárulást.

A Működési kiadás összegéből az ingófenntartás költségeit fedezzük a támogatás terhére.

A Szolgáltatás (06 rovat) összegéből fedezzük a postaköltségeket (2 000,— Ft), a társadalombiztosítási járulékot (1 032,— Ft) és a nyomdai költségeket (16 000,— Ft), mégpedig 12 000,— Ft-ot a támogatás terhére, 4 000,— Ft-ot a működési bevételek terhére. Ezt Káldy-Nagy Gyula „Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai” című munkája nyomdai költségeire fizetjük be az Akadémiai Kiadónak. Bálint Sándor „Az 1522-i adóösszeírás szegedi vezetéknevei” című munkájának nyomdai költségeit és Kovács István „Nagyszombati számadáskönyvek” című munkája nyomdai költségeinek első részletét valószínűleg csak az 1962. évi költségvetési keretből tudjuk biztosítani.

5. Csongor Barnabás a számvizsgáló bizottság jelentését olvasta fel ezután. A közgyűlés mind a pénztáros, mind a számvizsgáló bizottság előterjesztését elfogadta.

6. Az alapszabályok értelmében a közgyűlés 11 választmányi tagot sorsolással törölt a választmányból. A kisorsoltak mindegyikét, továbbá a javasolt új választmányi tagokat, titkárt és jegyzőt a közgyűlés megválasztotta. A szavazatszedő bizottság tagjai O. Nagy Gábor, Szathmári István és Grétsy László voltak.

7. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetősége az 1962. évi közgyűlésig a következők:

Elnök: Bárczi Géza. — Alelnökök: Beke Ödön, Németh Gyula. — Főtitkár: Telegdi Zsigmond. — Titkár: Szathmári István. — Jegyző: Berrár Jolán. — Pénztáros: Kelemen József. — Ellenőr: Balázs János. — Szakosztály-elnökök: Lőrincze Lajos (magyar), Hajdú Péter (finnugor), Király Péter (szlavisztika), Herman József (germanisztika és romanisztika), Czeglédy Károly (orientalisztika), Fónagy Iván (általános nyelvészet és fonetika). — Szakosztály-titkárok: Rácz Endre (magyar), Sz. Kispál Magdolna (finnugor), Péter Mihály (szlavisztika), Hutterer Miklós (germanisztika és romanisztika), Uray Géza (orientalisztika), Antal László (általános nyelvészet és fonetika). — A szegedi csoport elnöke: Nyíri Antal; a pécsi csoport elnöke: Temesi Mihály; a debreceni csoport elnöke: Kálmán Béla. — Választmányi tagok: D. Bartha Katalin, Bencédy József, Benkő Loránd, Bereczki Gábor, Erdődi József, Fábíán Pál, Fekete Lajos, Fokos Dávid, Hadrovics László, Imre Samu, Juhász József, Kálmán Béla, Kázmér Miklós, Kniezsa István, Kovalovszky Miklós, Lakó György, Ligeti Lajos, Mollay Károly, Nagy J. Béla, O. Nagy Gábor, Ország László, Pais Dezső, Papp István, Prohászka János, Rubinyi Mózes, N. Sebestyén Irén, Sipos István, Sulán Béla, Szemere Gyula, Szépe György, Tamás Lajos, Temesi Mihály, Tompa József, Úrhegyi Emilia, Zsoldos Jenő.

LEVÉLSZEKRÉNY

D. P. P.-nek: „*Nyék* törzsnevünk és ami körülötte lehetett” című dolgozatom vége felé (MNY. XLIX, 292) olvasható: „A *Liüntik*-ben pedig egy *liün* 'lesz — levő' igenévszóhoz járul *-n + -ti + -k* képzőbokor.” A *liün* ezen a helyen sajtóhiba *liü* helyett (l. NytudÉrt. 5. sz. 69). — Ellenben közölhetem a *Liüntik*-beli *liün* elemre vonatkozó — előszóban nem egyszer emlegetett — nézetemet, mely szerint az lehet a *liü* névszó-ige névszói ágához tartozó *-n* képzős kicsinyítő, de lehet annak igei ágából alakult *-n* képzős 'levő' jelentésű névszó is, s mint ilyen névszó tekinthető a *lön ~ lén* igealak kiindulásának (s így ez a *vagyon* párja). — Vö. ezzel „Hetevény” című cikkem egyik jegyzetét a *Liüntik*-beli *-n + -ti + -k* képzőbokorral kapcsolatban: „Hogy kicsinyítő vagy igenév-alkotó funkcióban szerepelt-e itt a képzőbokor, azt ma aligha lehet eldönteni. Nekem pl. az az érzésem, hogy az elkülönülés ezen a téren akkor még nem igen teremtett határozott jelentéstani kategóriákat.” (MNY. XXIX, 42.)

PAIS DEZSÓ

Luby Margitnak (régén készült felelet egy régi kérdésre): A Szatmár megyei *Köcs*e és *Köcsön* családnevek a török, mégpedig alt., tel., leb., tar., kkirg., ujj., csag., kel. turk., kar. *köç* 'nomadisieren, übersiedeln, von einem Orte zum anderen ziehen, fortziehen, abfahren' (RADL. II, 1287) ~ ujj. Kāšg. *kōfūjč* 'aufbrechen, weiterziehen' (több tagú szócsaláddal) igéből magyarázhatók, mint török *-e*, illetőleg *-ün* képzős igenévi származékok. Hogy a családok az idézett török ige jelentéskörébe vágó — helyváltoztatással és mozgékonyssággal kapcsolatos — tulajdonságuk vagy életkörülményük után kapták nevüket, megerősíti, amit a kérdező közöl: az, hogy az egyik *Köcsön*-höz egész, boszorkányos elemekkel kevert, *k o c s i s*-babonakör fűződik. — Megjegyzem még, hogy a legnagyobb valószínűség szerint a török *köç* igével összefüggő mélyhangú *koč* névszóra mennek vissza a magyarországi *Kocs* helynevek, amelyek részben *Köcs* alakot öltöttek, s amelyek közül az egyikből, a Komárom megyei kocsigyártók lakóhelyének nevéből, alakult világszerte elterjedt *kocsi* szavunk. A török *köç* ~ *koč* névszóra vö. egy mongolkori török költeményben *Kodsch* 'die Wandernden, Nomaden', míg vele szemben *Kalan* 'die Bleibenden, Angesiedelten' (HAMMER-PURGSTALL, Geschichte der goldenen Horde 461 után R. NAGY: KCsA. I, 239). Hogy a török szócsalád egyes tagjai a szekér és kocsi tárgykörébe tartozó jelentést is felvettek, a krími *köçär* 'Wagenachse' szó mutatja, amellyel vö. csag. *köçär* 'der Nomade' (RADL. II, 1289). — Ezt a hajdani feleletemet az alábbiakkal egészítem ki — nem a kérdező LUBY MARGIT, hanem mások tájékoztatására: *Köcsön* Péter Vámosorosziban született, Cégénydányádon halt meg (unokája a Fejérváry-kormány alatt miniszteri osztálytanácsos volt): közli LUBY MARGIT „Bábalelte babona” című munkájában (53–4). „A legtöbb történetet Köcsönről tudják, akit Szatmár megye legnagyobb részében magukénak vallanak az egyes községek. Az itt következő történetek csak megerősítik Luby Margit megállapítását, aki felhívta a figyelmet a Köcsön-mondakörre.” írja FERENCZI Imre „Az ördögös kocsis alakjának néhány kérdése” című dolgozatában (Ethn. LXVIII, 68). Jegyzetben ezt teszi hozzá: „Egyelőre nem tudjuk, hogy miért Köcsön lett Szatmár megyében a leghíresebb ördögös kocsis, annyit azonban sejteni lehet, hogy hozzá hasonlók többen is voltak, ahogy az újabb gyűjtések igazolják.” (Uo.) Funkciójukat veszített töredékeken át a történetek olyan szólás-mondásokká kopnak, mint például: *Hajt, mint Köcsön*, vagy *Cseng-bong, csürög-csattog, mint Köcsön szekere* (FERENCZI: i. h. 69, 83).

PAIS DEZSÓ

P. Komondor Andrásnak. (MNY. LV, 167.) Az a gyanúm, hogy a Hétfői Hírek nemcsak az *Árpád korabeli*-vel tévedett, hanem a helynév közlésébe is hiba csúszott be. Bihar megyében ugyanis van *Herpály* (ma pusztja Berettyóújfalu közvetlen közelében), amelynek eredete visszanyúlik a XI—XII. századba. Három hajós, két tornyú, óromán stílusú temploma romokban még ma is megvan. (Vö. JAKÓ, Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp., 1940. 258—9.) — Én magát a helynevet gyermekkorom óta ismerem, a templomromról is tudtam, de *Herbály* alakban nem hallottam emlegetni. Ismerek azonban *Herbály* családnévet, amely talán összefügg a *Herpály* földrajzi névvel.

PAPP LÁSZLÓ

P. Komondor András írja: „Nagyon szépek az *antik korabeli bútorok* . . .” olvashatjuk egy „1100 műtárgy kerül kalapács alá az októberi aukción” című elkent alájegyzésű közleményben a Magyar Nemzet 1961. szeptember 7-i számában (4. l.). — Aki ezt képes volt leírni, az az *Árpád korabeli templomrom* megalkotóját erősen lepipálta stilizálási képtelenségben. Az *antik korabeli bútorok* az ő „nyelvérzéke” szerint nyilván szebbek, mint az *antik bútorok*?

Pais Dezső írja: A *gallicus* szó XV. századi használatára idézhetünk adatot V. Miklós pápa 1451. évi okleveléből. A pápa ebben megengedi, „ut Johannes episcopus Varadiensis Petrum d i c t u m *Galicum* [!], fratrem hospitalis S. Johannis Jerosolimitani, artis musicae peritum, qui chorum ecclesiae Varadiensis regit ac certos pueros instruit, apud se retinere et eidem unum beneficium sine cura conferre valeat.” (LUKCSICS PÁL. XV. századi pápák oklevelei II, 296.)

Hibaigazítás. „A bilabialis pergő hang magyar rovásjegyének eredetéről”-ről megjelent cikkemben (MNY. LVII, 207—8), a 207. lapon, alulról a 9. sorban a \uparrow rovásjegy helyébe a \uparrow betűt kell iktatni.

•VÉRTES O. ANDRÁS

LVII. ÉVF.

1961. MÁRCIUS

I. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

417. SZÁM

1961

Felelős szerkesztő:

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, NYÍRI ANTAL és SULÁN BÉLA

TARTALOM

<i>Benkő Loránd</i> : Nemzetközi nyelvjárástani kongresszus Belgiumban	1
<i>Hadrovics László</i> : A Magyar Nyelv Értelmező Szótára	13
<i>Fekete Lajos</i> : Latinok a XVI. századi Budán	20
<i>Farkas Vilmos</i> : Az <i>ü</i> , <i>ű</i> jelölése a Winkler-kódex első kezénél	25
<i>Berrár Jolán</i> : Az <i>üdő</i> ~ <i>ideje</i> töltípusról	31
<i>Ifj. Domokos Pál Péter</i> : Még egyszer a <i>felelin</i> -féle igealakokról	39
<i>Kubinyi László</i> : Egy szókapcsolat történetének tanulságai	46
<i>Prohászka János</i> : Áldomás-e a Szent János pohara?	53
<i>Bánhídi Zoltán</i> : Bethlen Gábor és Kemény János nyelvéből	58
<i>Horváth István Károly</i> : Klasszikus művek magyarra fordításának módszere	66
Kisebb közlemények. <i>Pais Dezső</i> : Az <i>ázik-fázik, írkal-firkal</i> típusú ikerítések. — <i>Török Gábor</i> : Az <i>i, u, ü</i> pótlónyúlása igékben. — <i>Lőrincz Jenő</i> : Adalékok a magyar bilabialis <i>v</i> hang történetéhez. — <i>Grétsy László</i> : A „szangok”-ról és a „szang miatyánk”-ról	76
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Hutterer Miklós</i> : Tréfi ~ tréfli ~ tréfní. — <i>Gyallay Domokos</i> : Lármafa. — <i>Kálmán Béla</i> : Béla. — <i>Kiss Lajos</i> : Vályog. — <i>Mikesy Sándor</i> : Az <i>Oszwald</i> keresztnév magyar vezetéknevi származékai. — <i>Murádin László</i> : Cícula	84
Nyelvművelés. <i>Tompa József</i> : A birtokjeles szók számbeli egyeztetése	94
Nyelvtörténeti adatok. <i>Szabó T. Attila</i> : Adatok Temesvári János deák ok- levelezéséhez. — <i>Gyallay Domokos</i> : A régi kollégiumok ezókinéséből	98
Nyelvjárások. <i>Végh József</i> : A nyelvi biológia kérdéséhez. — <i>Szabó Zoltán</i> : Nyelvjárástörténeti megjegyzések a <i>-kod</i> igeképző használatához	104
Szemle. <i>Sebestyén Árpád</i> : Nyelvművelő irodalmunk 1945-től 1960-ig	108
Különfélék. <i>Mikesy Sándor</i> : Loványi Gyula emlékére	119
Társasági ügyek. <i>Temesi Mihály</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság pécsi csoportjának munkaterve	120

TARTALOM

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LVII. közgyűlése	509
ANTAL LÁSZLÓ: Gondolatok a magyar igéről	273
P. BALÁZS JÁNOS: Szemere Pál mint nyelvész	418
BÁLINT SÁNDOR: Alsóvárosi Glosszák	355
BÁNHIDI ZOLTÁN: Bethlen Gábor és Kemény János nyelvéből	58, 194
BÁRCZI GÉZA: Hozzászólás a történeti forráskiadások kérdéséhez	413
BEKE ÖDÖN: Füle botját se mozdítja 215. — Verni való	216
BENKŐ LORÁND: Nemzetközi nyelvjárástani kongresszus Belgiumban I. — Pipacs 162. — Konty 295. — Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban	401
BERRÁR JOLÁN: Az <i>üdü</i> ~ <i>ideje</i> töltípusról 31. — Beszmozló az Új Magyar Nyelv- történeti Szótár munkálatairól 331. — A mai magyar nyelv rendszere ...	389
BÓNIS GYÖRGY: Régi magyar esküminták	279
DEME LÁSZLÓ: Az ellenőrzés tanulságai a magyar nyelv atlasz munkálataiban ...	492
DIENES GEDEON: A magyar nevek orosz átírásáról	227
IFJ. DOMOKOS PÁL PÉTER: Még egyszer a <i>felelin</i> -féle igealakokról	39
DÖMÖTÖR SÁNDOR: Cúka	216
ECKHARDT SÁNDOR: „Beszéljen magyarul!”	485
ERDŐDI JÓZSEF: A szóképzés egy új módjáról	471
ERDŐS KÁROLY: Károli Gáspár nevének helyes írása	214
FÁBIÁN PÁL: Törekvések helyesírásunk egységének kialakítására 1772 és 1832 között	306
FARCZÁDY ELEK: Újabb adalékok a „XVI. századi orvosi könyv” kérdéseihez ...	173
FARKAS VILMOS: Az <i>ü</i> , <i>ű</i> hang jelölése a Winkler-kódex első kezénél.....	25
FEKETE LAJOS: Latinok a XVI. századi Budán 20. — Török nyelvű forráskiadásaink kérdéséhez 319. — A barátom barátja: barátom	475
GRÉTSY LÁSZLÓ: A „szangok”-ról és a „szang miatyánk”-ról	82
GYALLAY DOMOKOS: Lármafa 86. — A régi kollégiumok szókinéséből	103
HADROVICS LÁSZLÓ: A Magyar Nyelv Értelmező Szótára	13
HEGEDÜS JÓZSEF: A <i>laboda</i> szó egy régi jelentéséről	342
HORVÁTH ISTVÁN KÁROLY: Klasszikus művek magyarra fordításának módszere ..	66
HUTTERER MIKLÓS: Tréfi ~ tréfli ~ tréfini 84. — Adalékok a <i>feljöldizmus</i> kérdéséhez..	213
IMPLÓM JÓZSEF: Szótörténeti adalékok	486
IMRE SAMU: A felsőöri nyelvjárás névszótöveinek vázlata 243. — Néhány meg- jegyzés a felsőöri kettőshangzókról 366. — Az ellenőrzés tanulságai a magyar nyelv atlasz munkálataiban	492
KÁLMÁN BÉLA: Béla 86. — Incelkedik 217. — Nyaka közé szedi a lábát 343. — Mút	484
KÁROLY SÁNDOR: A <i>minden</i> -n-je	154
KÉRESZTURY DEZSŐ: Horváth János	125
KISS LAJOS: Vályog 88. — Szerecsika 344. — Hemzseg	477

KNIEZSA ISTVÁN: Pais Dezső 75 éves	257
KOROMPAY BERTALAN: Munkácsi Bernát és a néptudomány	377
KOVÁCS FERENC: Régi magyar esküminták	285
KOVÁCS ISTVÁN: Magyar naptártöredék 1595-ből	357
KUBÍNYI LÁSZLÓ: Egy szókapcsolat történetének tanulságai 46. — A beszédiram magyar nyelvtörténeti jelentőségéről	337
KUNSZERY GYULA: Kotnyeles	218
LAVOTHA ÖDÖN: Kukk	219
LÓRINCZ JENŐ: Adalékok a magyar bilabialis <i>v</i> hang történetéhez 81. — Egy XVI. századi <i>benneket</i> adat 242. — Korosként 345. — Veszprém nevének XVI. századi írásáról és ejtéséről	474
MÁRTON GYULA: Adatok a moldvai csángó nyelvjárás szókincsét ért román hatáshoz 363. — Adatok az <i>-uk</i> , <i>-ük</i> személyrag használatához a Fekete-Körös völgyében	496
MIKESY SÁNDOR: Az <i>Oszvald</i> keresztnév magyar vezetéknevi származékai 92. — Loványi Gyula emlékére 119. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből 259. — Séra	346
H. MOLNÁR ILONA: Magyar leíró nyelvtan orosz nyelven	133
MOLNÁR JÓZSEF: Ki volt a Trójai História 1576-i kiadásának igazi nyomdása?	210
MURÁDIN LÁSZLÓ: Cicula 93. — Zsizsik, zsúzsok	479
O. NAGY GÁBOR: Muszáj	347
PAIS DEZSŐ: Az <i>ázik-fázik</i> , <i>irkál-firkál</i> típusú ikerítések 76. — A jelentésváltozások rendszerezéséhez 144. — Túró 221. — Részletek a határozós összetételek fejezetéből 266, 429. — Mi az a <i>botos kölönte</i> ?	387
PAPP LÁSZLÓ: Személynevek és helynevek 183, 325. — A Szabács Viadala és a Csicsery család	442
PROHÁSZKA JÁNOS: Áldomás-e a Szent János pohara? 53. — Szent Antal tüze ..	480
RÁCZ ENDRE: Az <i>azért</i> kötőszó használata régebbi kódexünk következtető mondataiban	435
SCHIEBER SÁNDOR: A Bár Kochba-játék nevének eredete	223
SEBESTYÉN ÁRPÁD: Nyelvművelő irodalmunk 1945-től 1960-ig 108, 250, 367. — Megalakult a Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportja	383
N. SEBESTYÉN IRÉN: A gyógyító sámánkodás egy nyelvi nyoma a jurák-szamojéd-ban	261
SINOR DÉNES: Hajó	169
SULÁN BÉLA: A szókölesönzés kérdéséhez 149. — A <i>t > d</i> hangváltozás kérdéséhez a magyarban	303
SZABÓ T. ATTILA: Adatok Temesvári János deák oklevelezéséhez 98. — Újabb adalékok a „XVI. századi orvosi könyv” kérdéseihez 173. — Furdancs 348. — Tanulj tinó... ..	350
SZABÓ SÁNDOR: Tartalom. Szó- és tárgymutató	517
SZABÓ ZOLTÁN: Nyelvjárástörténeti megjegyzések a <i>-kod</i> igeképző használatához 106. — A <i>-bikál</i> -féle igeképzők alakulásmódjáról	208
SZATHMÁRI ISTVÁN: Magyar leíró nyelvtan orosz nyelven	133
SZILÁGYI FERENC: Rengeteg	459
TEMESI MIHÁLY: A Magyar Nyelvtudományi Társaság pécsi csoportjának munkaterve	120
TOMPA JÓZSEF: A birtokjeles szók számbeli egyeztetése 94. — A <i>mehetnék(je)</i> típusú deverbális főnevek mai változataihoz	340
TÖRÖK GÁBOR: Az <i>i</i> , <i>u</i> , <i>ü</i> pótlónyúlása igékben 78. — Ötszáz éves híradás a szlavóniai magyarságról	236, 360
ÚRHEGYI EMILIA: Lajhár	450
VÉGH JÓZSEF: A nyelvi biológia kérdéséhez 104. — Tájékoztató az orosz nyelvjárások atlaszáról	499
VÉRTES O. ANDRÁS: A bilabialis pergő hang magyar rovásjegyének eredete	207

WACHA IMRE: Hallható csend 225, 484. — Minden út Rómába vezet	352
Kisebb közlemények	76, 207, 337, 471,
Különfélék	119, 257, 377
Levélszekrény	386, 515
Nyelvjárások	104, 243, 363, 492
Nyelvművelés	94, 227, 484
Nyelvtörténeti adatok	98, 236, 355, 486
Szemle	108, 250, 367, 499
Szó- és szólásmagyarázatok	84, 215, 342, 475
Társasági ügyek	120, 259, 383, 509

A borítékon: Tartalom. — Tudnivaló. — Tájékoztató a Magyar Nyelvtudományi Társaságról. — Nyelvtudományi Értekezések. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság kapható kiadványai.

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Nincsen, illetőleg csak részben van felvéve BÁNHIDI ZOLTÁN „Bethlen Gábor és Kemény János nyelvéből” (58—66, 194—207), SZABÓ T. ATTILA „Adatok Temesvári János oklevelezéséhez” (98—103), PAPP LÁSZLÓ „Személynevek és helynevek” (183—194, 325—31), IMRE SAMU „A felsőöri nyelvjárás névszótöveinek vázlata” (243—50) és MÁRTON GYULA „Adatok az *-uk*, *-ük* személyrag használatához a Fekete-Körös völgyében” (496—9) című cikkének anyaga.

ablak fiókja 486
 ábránd 428
acconciatura (olasz) 295
 Ácsbold ~ Ácsbolt 92
 adósság 364
 ágas 486
 ágfűrészt 17
 aggaték 17
ágyü-pjya (vogul) 78
 agyal 'agyba-főbe ver'
 209
 ágyláb 486
 agyonüt 270
 ahogy 200
ä'j (osztják) 78
 ajjal-bajjal 77
 ajtón álló 431
 ajtótartó 431
 akácfa 18
 Ákos 87
 alá 269
Alabarde (német) 152
 alaktan | alanyi és tárgyias
 ragozás 43, az *ázik-
 fázik* típusú ikerítések
 76 kk., a birtokjeles
 szók számbeli egyezte-
 tése 94 kk., birtokos
 jelzős szerkezet 326
 kk., az elbeszélő múlt
 használata 65, a *felelín-
 féle* igealakok 39 kk., a
 felsőöri nyelvjárás név-
 szótövei 243 kk., fel-
 szólító mód egyes szám
 3. személy 43, a főnévi
 igenév 275 k., gondola-
 tok a magyar igeről
 273 kk., határozós ösz-
 szetételek 266 kk., 429

kk., a határozósók
 használata 64, az ige-
 kötő használata 62, az
-ikes ragozás 65, 422,
 a magyar ige ideje és
 módja 273 kk., a ma-
 gyar igeragozás 273
 kk., a *mi*, *ti*, *ő*, *ők*
 személyes névmás 212,
 a múlt idő *t*-je 412,
 a mutató névmás hasz-
 nálata 64, névszókép-
 zés és igeképzés 61 k.,
 névszótövek és igetö-
 vek 60 k., *-ó*, *-ő* képzés
 melléknévi igenév 429
 kk., az összetett ige-
 alakok használata 65,
 a szóképzés egy új
 módjáról 471 kk., a szó-
 összetétel 62, a tárgyias
 és tárgyatlan ragozás
 158, 277, az *üdü* ~ *ideje*
 tőtípus 31 kk., *v*-s tö-
 vek 33
 alattomos 17 k.
 alázatos 17 k.
 áldomás 53 kk.
 algebra 18
 aljas (rágalom) 17 k.
 alkalmaz 19
 alkhat 486
 álladó 486
 állattan 18
 állattár 18
 állhatatos 19
 almafa 18
alozon 42
 Alsóvárosi Glosszák 355
 kk.

által (névutó) 50
 analízis 17
 András 87
Andriya 21
 ánya 486
 annak okáért 436
asna (szerb—horvát) 154
 avat 148
 azon(nal) 154 kk., 199
 anyag 473
 anyagigénylés 20
 apaállat 20
 apolgat 486
 aprehandál 20
 aranymetszés 20
 armás 486
 Árpád 87
 árva 20
 Ásbóth 92 k.
'asel (török) 24
 áskál 486
 asszekurát 16
 asszirológia 18
 asszonyállat 422
 asztalos 18
 átkopogtat 18
 átvisz 18 k.
 atyafi 78
 autóbusz 472
 autocar 17
 avicska 486
 avitt 486
 azért 435 kk.
ázik-fázik 76 kk.
 azonban 421
baba (szlovák) 152
Babe (német) 152
 bacon 17
 bádogos 18
 bagazia 486

- bajnok 20
 bajszatlan 486
 bakacsni 425
 bakter 486
 balga 17 k.
 ballisztika 17
 a barátom barátja: barátom 475 kk.
 Bár Kochba 223 kk.
 bátyó 486
 békés 17 k.
 Bél 87
 bél 'pars interior' 87 k.
 Béla 86 kk.
 Béd 87
 belé 269
běls (szláv) 86
 bélyeg(ez) 486
benneteket 242 k.
 beölt 'beakaszt' 148
Berqo 21
 beszédiram | a ~ magyar nyelvtörténeti jelentőségéről 337 kk.
 bezár 19
 biogenetika 17
 bír 364
 bíró 79
 birodalom 202
 bíróképe 486
 bíróság 18
 bizony 200
blend 473
Blick (német) 422
 bodor 486
 bogrács 486
Bojla (török) 87
 bolt 304
Boncza 87
 borogatás 19
Borte (német) 151
 bőrvíz 20
 botfülű 216
 botoskodik 487
 botos kölönte 387 k.
 böllér 20
 bőrcapca 487
Brinse (német) 152
bryndza (szlovák) 152
 búb 297
 buckos 487
 bugya 297
Buila ~ *Boila* (török) 86
 bunda 487
 bundás 487
 bundáz 487
buol 47
 buta 17 k.
 butyka 297
 Buzád 87
 búzatarakás 487
 bűn 27
cafétier (francia) 474
caique (portugál—spanyol) 170
camarade (francia) 145
 cápbőr 487
 centrális 16
 cérna 152
cecticillus (latin) 298
Chanta 87
charme (francia) 424
chignon (francia) 298
chiocciola (olasz) 298
 cibak 487
 cicula 93 k.
 cigányoz 487
cignone (olasz) 296
 cinege 150
 cipellős 487
 cipő 32
 citranci 472
 combos 487
compagnon (francia) 145
 compó 487
concio (olasz) 295 k.
 copf 487
coquelicot (francia) 166
crocchia (olasz) 296 kk.
 cúka 216
 cukmis 487
 cukor 81
 csajkos 487
 csákó 487
 csákósüveges 487
 csákós süveg 487
 csalambokol 209
 csalámbol 209
 csapfűró 487
 csapkod 107
 csapláros(né) 487 k.
 császár bérese 488
 csehel 'csahol' 209
 cselekszik 488
 csempely 488
 csend 485
 csépel 19
 cséza 488
 csikós 488
 csikoltó 488
 csimbók 488
 csinál 364
 csíp, csipeget 79
 csipke 150, 488
 csipked 107
 csipkés 488
 csobány 488
 csók 302
 csókolódás 488
 csókolódik 488
 csokor 473
 csordahajtáskor 488
 csöpörödött 488
 csuda 364
 csuk 79
 csuszol, csiszol 209
 csuszpitol 'csuszkál' 211
 csücskös 488
 csütörtök 26
 dagasztókosár 488
dalz (szláv) 305
 dara 304
 darú 304
 de 206
Decke (német) 151
 defter 103
deka (cseh) 151
del előt 359
del utan 359
denk (török) 24
 dermed 304
 dib-dáb 77
 dicsér 374
 dicső 32
 dinnye-kapálni 488
 disznótól elkezdett 488
 donáció 16
 dorgál 304
 dörg 'kofapecsenye' 103
 dörzsöl 304
Drägot 21
Drang (német) 422
Dreägit 21
drebù (litván) 305
družba (szlovák) 152
 dug 79, 304
 dulakodik 488
dùlti (litván) 305
 duplás 488
 dül 489
 eb 201
 eb ágyában szült 489
 ebelkedik 489
 édesség 422
eegbe lako 432
 egy 199
 egyáltalában 200
 egyéb 199
 egynehány 199
 éh 46 kk.
 éhen hal 46
 éhvel megöl 489
 éhvel haló 489
 éjjelebb 421
 eklatáns 17
 ekképpen 436
 ekvivalencia 17
 el 268
 elementáris 17
 élet 489
 elfogad 364 k.
 ellenőr 428
 elokvencia 17
 előljáró 434
 ember 147, 153
 eminens 17
 emulzió 17
 endogámla 17
 engedély 428

- ennek következtében 436
 ennélfogva 436
epedek 47
Érd 87
 érdek 428
 éremtan 18
 éremtár 18
 erényes 18
ergo 437 kk.
 érint 19
 erkölcsös 18, 489
 errébb 421
 értem 421
Eruhud 327
 erupció 17
 és 200
 esküd- 26
 eszen 42
 eszerint 436
 eszik 105
èyèl-pòyâl (osztják)
 78
evî-poç (osztják) -78
 ezen 154
 ezokáért 436
 ezüst 26
 fagyal 147
Jamulus (latin) 422
 far 154
 faragószín 489
 fásult 18
 fátyolkötő 489.
 (fed) megfed 489
 fehérhal 489
 fehéröltözet 489
 fehérruha 489
 fehérsereg 489
 fejalj 489
 fejében néz(et) 489
 fejnél 489
 fekü- 26
 félbehagy 270
 félben viselt 489
 felé 269
 fele-nyítt 489
 felföldizmus 213 k.
 fene 150 k.
 fergettyű 489
Feud 87
fièfiric (szerb-horvát)
 479
 filagória 489
 filogenezis 17
 firkál 76 k.
 fiskális 104
 fityfiritty 479
 fiskális 104
 fityfiritty 479
 fittyentés 489
flinta (cseh) 151
Flinte (német) 151
Flitschrose (német) 165
 fogantatosságosság 422
 fogdos rajta 489
 fogogat 490
 fogoly 147
 fojtás 489
 fonján 39
formage (francia) 221
 formál 424
 forráskiadás 319, 413
 forspont(ozás) 490
 fő 203
 főben járó 432
 földház 490
 földönfutó 432
 fölé 269
 frájter 490
fricare (latin) 77
 fricska 479
 fül 79
 fúr 79, 348 k.
 furatos 490
 furdal 349
 furdancs 348 k.
 fut 79
 (futdoz) elfutdoz 490
 futja a falut 490
 futva-fut 271
 fű 27
 füge 26
 függ 26
 fül 26
 fülben függő 432
 füle botját se mozdítja
 215 k.
 fülelő csend 226 k.
füön 82
 füz, füzet 79
 gacsos 425
 gagyos 425
 gallicus 516
 garággya 490
 garibaldi 'hasadt tetejű
 zsemle' 103
gayig (azerbajdzsán) 170
gayik (türkmén) 170
 gida 490
 gidó 93 k.
 golyhó 425, 428
 golyóbis 490
 gornyik 490
 göb 302
 gömb 303
 göndör 490
 göngyöl 295, 425
gumpelman (német) 454
G'üro 21
G'urgo 21
gümzati (összláv) 478
 gyakor 'sűrű, számtalan'
 203
 gyakran 199
 gyalog 203
 gyár 18
 Gyécsa 87
 gyerkőcze 490
 gyermeklő 490
 gyermekteg 428
 gyógyul 264
 gyönyörű 27
 gyúl 79
 gyűjt 27
 gyúl, gyül- 27
 gyüől 27
 gyümölcs 26
 gyűrű 32
 gyűszű 32
 ha 200
 hacuka 490
 hadazódik 490
hajde (török) 304
 hajdú 303 k.
 hajó 169 kk.
 hajtó 303
 hajválaszték 490
 hal (ige) 46 k.
halapartna (cseh) 152
halda (cseh) 151
Halde (német) 151
 hallatlan 203
 hallgató csend 226 k.
 hallgatódzik 490
 hallható csend 225 k., 484
 handrikál 425
 hangok és hangváltozá-
 sok | a bilabiális pergő
 hang rovásjegyekere-
 dete 207 k., a felsőóri
 kettőshangzokról 366
 k., hangátvevés 60,
 hangváltozások 31 kk.,
 illabializáció 408 kk.,
 kettőshangzók 33, labi-
 alizáció 31 kk., 83
 408 kk., magánhangzó-
 többlet 59, a magyar
 nevek orosz átírásáról
 227 kk., mássalhangzó
 hiánya 60, a mással-
 hangzó megnyúlása
 magánhangzóközi hely-
 zetben 60, mássalhang-
 zó-többlet 60, „palóc”
 palatalizáció 411, rö-
 vid és hosszú magán-
 hangzók váltakozása
 59, *a* 262, 410, *a* > *o*
 változás 173, szőkezdő
b 474, *β* 81 k., 474,
ç olasz 296, *cs* 296,
cs ~ *ty* megfelelés 296,
ē 386 k., *e* > *a* hang-
 változás 151, *é* ~ *ö* 408
 k., *ē* 58 k., *ē* ~ *ö* 58,
 408 k., *h* 426, *i* 58 k.,
i ~ *ü* 408 k., *i* ~ *ü*
 408 k., *i* ~ *ü* 408 k., *i* > *ü*
 hangváltozás 25 kk., 32,

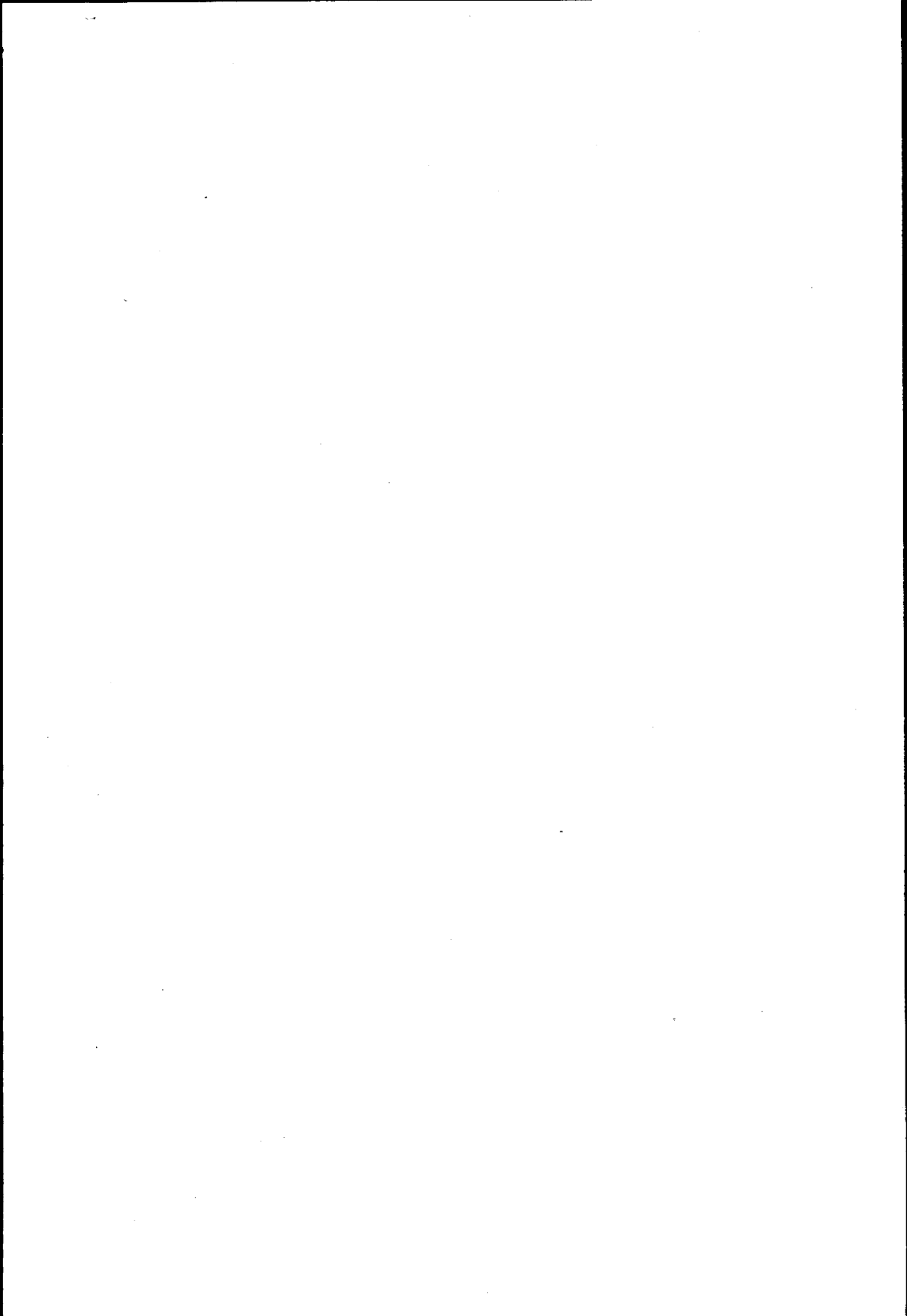
- i, u, ü, pótlónyúlása* 78, magánhangzóközi *jt* > *jd* hangváltozás 304, *k- > ç- > h-* változás 172, *l* kiesése 412, *l ~ ly ~ (j)* 59, 411, *ly* 411, *m ~ n* 60, *n ~ ny* 59, *ö ~ ő* 58, szóvégi *ö, ú* 32, török szókezdő *q* 171 k., *r* 208, *r ~ ly* 60, *s* 208, *fg-* szókezdő *t* 304, *t > d* hangváltozás 303 *kk.*, *t ~ ty* 59, olasz *ts(c)* 217, *ü, ű* 25 *kk.*, *ü, ű* hang jelölése a Winkler-kódex első kezénél 25 k., *ü > ő* 25 *kk.*, *ü > ő > ü* 25 *kk.*, szókezdő *v* 474, a magyar bilabiális *v* hang 81 k., *w* 443, *ø ~ n* váltakozás 301, *ŋ* bilabiális pergő hang magyar rovásjegye 516
 hajadonleány 422
Hampelmann (német) 454
hampeln (német) 454
 a hangutánzó szavak etimológiájához 162 *kk.*
 harang 171
 haris 302
 hatalmas 203
 hátrább 421
 hátibőr 491
Haubütze (német) 152
 ház 153
 hegy lába 147
 helyesírás | az *ew* és *v* funkciója 443, az ige-kötők kérdéséhez 268 *kk.*, Károli Gáspár nevének helyes írása 214 k., ki volt a Trójai História igazi nyomdása? 210, a magyar nevek orosz átírásáról 227 *kk.*, az *ö, ő, u, ú.* *ü, ű* jele 442 *kk.*, öt-száz éves híradás a szlavóniai magyarságról 236 *kk.*, törekvések helyesírásunk egységének kialakítására 1772 és 1832 között 306 *kk.*, török nyelvű forráskiadványaink kérdéséhez 319 *kk.*, a történeti forráskiadások kérdéséhez 413 *kk.*
 hemzseg 477 *kk.*
hemžit (szlovák) 478
Herkulteleke 328
 hernác 490
 Herpály 516
 herpítál 'nehezen lélegzik' 210
 hiába 435
 hirú 32
 hisz(en) 28, 42
 hitű 32
 hitves 147
 (a) hiú serege 423
 hódos 490
hodu utu 430
 hogy(ha) 198, 200
Hoiud 87
 hold 490
 holdbéli 490
 holmicske 490
 holott 199
 homok 171 k.
 hordoz 365
 horgas szarvú 490
 horpítal 'hortyog' 210
Horrod 87
 Horváth János 125 *kk.*
 hosszúkás 491
 hozzá 269
 höröl 425
 hős 428
hűfnica (6-cseh) 152
hugbaneze 432
 hulla 428
 huncut 491
 húnny 79
 hupogás 491
Hursouch 327
 húsz 79
 hűz 79, 365
 hulló 32
 hűt 27
 hüvely 26
 ice 151
 idő 28, 34 *kk.*
 idrész-fodros 77
 ifjú 78
 igazán 200
 igazságosság 422
iyə (cseremis) 78
 igen 200
igitur 437
 így 436
 ijas-fias 77 k.
 ildomos 147
 (illan) ellillan 491
 illég-billég 77
 ilyen adta 491
 ilyen s ilyen 491
 imád 491
 imilyen-amolyan 491
 immár 199
 incselkedik 217 k.
 inger 424
 int 217
 ír 77, 79
 irattattatik 422
 írka-fírka 77
 irkál-firkál 76 k.
 irodalom 428
 iromba 147
irritation (francia) 424
 irtóztató 491
Istepān 21
 iszon 42
 (italoskodik) megitalosodik 491
ítaque 441
 ityég-fityég 77
 izég-mozog 77
 izú 32
 jancsáros 491
 járkáló 491
 járnai jár 273
 javas 264
Jauche (német) 152
 jég-hordani 491
 jel | az -é birtokjel 95 *kk.*, -ei formánsbokor 95 *kk.*, -k többesjel 95 *kk.*, -né igei jel 340, a többesszám jelének köthangzója 63
 jelenlevő 491
 jelentés | Bethlen Gábor és Kemény János nyelvének jelentéstani sajátosságai 199 *kk.*, a jelentésváltozások rendszerezéséhez 144 *kk.*
 jó 203, 264 k.
 jóféle 491
 jós 264
 jósol 425
 jönni jöhet 273
 jövevényszavak | szláv ~ 478, a szókölesönzés kérdéséhez 149 *kk.*
jucha (6-cseh) 152
čajog (kalmük) 170
čajiq (jakut) 170
 kacskaringós 300
 kaes(6) 300
 kadrát 104
kaek (tatár) 170
käjek (osztják) 170 k.
kaik, kajik (svéd) 170
 kajál 209
kaok (orosz) 170
 kancsal 300
 kankalin 300
 kanyarodik 301
 kapál 19
 kapron 472
 kapu 153
 kapun álló 431
 kaputartó 431
 Károli Gáspár 214 k.
 katona 153

- kāññik* (osztják) 173
 kecele 151
 kecs(es) 424
 kedv 485
 kefe 150
 kegyed 428
 kegyesség 422
 kellemetesség 422
 képzők és képzőszerű jelek | -a 87, -ás, -és 19 k., 61 -at, -et 61, -bál 209, -beli melléknév-képző 61, -bikál, -bikol, -béköl, -bukol 208 k., -butol 209, -dos 106, -ély 425, -g 478 k., -gat, -get 393, -hat, -het 340, -i 61, -kod(ik), -ked(ik), -köd(ik), -kozik, -kezik, -közik 62, 106 k., -kol 209, -l 209, 478 k., -l denominális 77, -lkeedik 218, *-ma (szamojéd) 263, -n 154 k., -n (chanti) 45, -na (cseh) 152, -ne (vogul) 45, *-pe + *-i összetett igenévképző 263, -pitol, -pitál, -pitél 209, deverbális -q 222, -s 61, 345, -ség, -ség 61, 421 k., -szer 421 k., -t 272, -talan, -telen, -tilan, -tlen 61, -ú melléknévképző 29, -ű 27, -ül 27, -va, -ve 61, -ván, -vén 61, 271
 kérve-kér 271 k.
 keserű 27
kezewnk 446
keyik (ujgur) 170
Kivilo 21
 kis 28
 kiváltképpen 200
 kívül 28
klapan (orosz) 152
Klapp- (német) 165
Klapperrose (német) 165
Klatschrose (német) 167
 klonyha 472
Knoten (német) 298
kobza (cseh) 153
 kocsi 153
kokko (osztják) 220 k.
konč (román) 295
kónđa (szerb-horvát) 295
Konsza ~ *Koncza* 87
 kontraktus 104
 konty 295 kk.
kónty (ukrán) 295
 konyul 301
 kores 302
 koronként 345
 korosként 345 k.
 korsó szája 147
kosen (német) 422
 kotnyeles 218 k.
 koty belé szilvalé 219
 kotyog 301
 Kőcse 515
 Kőcsön 515
 ködétől 421
 költő 147
 könnyhullatás 422
 kötélén járó 431
 kötyfől 'kotyvaszt' 209
 következőképpen 435 k.
Krad (német) 474
 kuckó 302
kujme, kujme (mordvin) 169
 kukk 219 kk.
kukkörz (lív) 220
kukkula (finn) 219 k.
kukutan (észti) 220
kukutus (észti) 219 k.
 kunkorodik 300
kumuel 47
 kunyerál 301
 kunyhó 301 k.
 kutya 201
Küçük Yovān 21
 Küküllő 32
 küld 26
 küllő 32
 különb 26
 külső 32
 kürt 26
 lábas 148
 laboda 342 k.
 lány vonalak 147
lajhar (szlovén) 455 kk.
 lajhár 450 kk.
lake (angol) 172
 lármafa 86
 latin 20 kk.
 látni láttuk 272
 ledűl 489
 leginkább 200
legio (latin) 477
 léha 451
leichaere (német) 450 k.
leichen (német) 453
lejchěf (cseh) 450
 lemerül 148
 lenne 200
 lesz(en) 42, 105
 Levente 87 k.
 levő 201
 lezsák 425
 libresszó 472
liü 515
 locsbákol 208 k.
 locsbál 209
 lokaj 347
lokon (orosz) 152
 lombál 'hintál' 209
loviadč (orosz) 152
 Loványi Gyula 119 k.
 lóverseny 428
Loyalbano 433
lowon 82
 lőcsből 'locsol' 209
 lőn 43
Luder 327
lumnác (orosz) 91
Lüqa 21
magnaal 82
mağar qalī (török) 321 kk.
 (A) Magyar Nyelv Értelmező Szótára 13 kk.
 majd 304
máldn jekü[ő] 431
málenčij (szamojéd) 263
mältenčannv (szamojéd) 262
málc[a]m 431
 malom 154
 Malomba (helynév) 154
 mamlasz 425
 marci 'kenyér' 103
Marqo 21
 más(hol) 199
 másutt 199
 maszek 473
 materia 424
 meg 200
 megáll 365
 megtorol 148
 megy(en) 105
 mehetnék(je) 340 kk.
 mellé 269
 mely 199
 mennél 200
 menten 199
mentiri (latin) 305
 mennyi 199
 mert 200, 439
 miatt 50
 midőn 32
 miért 439
Mihóč 21
 miképpen 200
mina (cseh) 151
 mind(en) 154 kk.
 Minden út Rómába vezet 352 k.
 mindenható 430
 mindenhol 199
 mindenkor(on) 199
 mindenütt 199
 mindig 199
 mindjárt 199
Mine (német) 151
 minemű 199
 minő 32
 mint 200

- miskuva 103
Mistgrube (német) 152
mistgrubna (cseh) 152
 mitológia | régi magyar esküminták 279 kk.
 mivel 200
 modor 428
Molossus: nemen yaro 431
 mondatlan | az azért kötőszó használata régebbi kódexeink következtetők mondataiban 435 kk., Bethlen Gábor és Kemény János nyelvéből 58 kk., 194 kk., a birtokos szerkezet 195, 423, a feltételes mód használatához 197, a határozói igenév használatához 194 k., a határozott névelő használatához 199, a kötőszók 198, 435 kk., mokány 425
 moped 472
Moped (német) 474
 mopresszó 472
 mór 'vályogtógla; vályogfal' 91
morhaaal 82
 most(an) 199
 motel 472
 mög 31
 mulat 147
 múlt(ik) 79
 Munkácsy Bernát 377 kk.
muß sein (német) 347
 muszáj 347 k.
 műt 484 k.
 műv- 27
 művész 425
myelnek 82
myhelte 82
myelije 82
 nagy 203
 nagyon 200
 nagyakarató 433
 nagyralátó 433
 nagyravagyó 433
 nálam 421
 napiglan 421
 napraforgó 433
 naptár | magyar ~törédék 1595-ből 357 kk.
 néha 199
 nekem 421
 neki 269
 nélkülöz 428
 némely 199
 nép 201
 néprajz | Munkácsi Bernát és a néptudomány 377 kk.
- névtudomány | ötszáz éves híradás a szlavóniai magyarságról 236 kk., személynevek és helynevek 183 kk., 325 kk.
 nétyiszögöl 104
njł-pi (zürjén-votják) 78
nioman iar 431
Nigöla 21
 nőha 200
 nótárius 424
 nőttön-nő 272
núdzs (szlovák) 152
 nunquam 'töltött káposzta' 103
nupameuh 474
Nuse (német) 152
 Nyaka közé szedi a lábát 343 k.
 nyél 218 k.
 nyelvatlasz | az ellenőrzés tanulságai a magyar nyelv ~ munkálataiban 492 kk., nemzetközi nyelvjárástani kongresszus Belgiumban 1 kk., tájékoztató az orosz nyelvjárások atlaszáról 499 kk.
 nyelvemlék | régi magyar esküminták 279 kk., Szabács Viadala 442 kk.
 nyelvöldrajz 501 k.
 nyelvjárás | adatok a moldvai csángó nyelvjárás szókincsét ért román hatáshoz 363 kk., adatok az -uk, -ük személyrag használatához a Fekete-Körös völgyében 496 kk., az ellenőrzés tanulsága a magyar nyelvatlasz munkálataiban 492 kk., a felföldizmus kérdéséhez 213 k., a felsőőri kettőshangzókról 366, a felsőőri nyelvjárás névszótöveinek vázlata 243 kk., nemzetközi ~-tani kongresszus Belgiumban 1 kk., a nyelv. biológiai kérdéséhez 104 kk., történeti megjegyzések a -kod igeképző használatához 106 k., ötszáz éves híradás a szlavóniai magyarságról 236 kk., 360 kk., az ő-zés 104 kk., tájékoztató az orosz ~-ok atlaszáról 499 kk., új módszerebeli lehetőségek a magyar ~-i jelentőségéről 337 kk., magyar naptártörédék 1595-ből 357 kk., ötszáz éves híradás a szlavóniai magyarságról 236 kk., 360 kk., a történeti forráskiadások kérdéséhez 413 kk., új módszerebeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban 401 kk.
 nyelvújítás 418 kk.
 nyú (ige) 27
Oberland 213 k.
 ókularé 104
oltaron nezge 433
 olykor 199
 orvosi könyv | adalék a „XVI. századi orvosi könyv” kérdéséhez 173 kk.
 Ozsvald 92 k.
ozuk 47
 ökör 350
 őn 43
 őnt 432
 öreg 201
öréndő 431
 örökké 199
őfzue chifzola 359
paca (lengyel) 91
páca (cseh) 91
 pacsat 164
 pacskó 163
 pacsok 164
 Pais Dezső 257 k.
 pálcá 153
palcdát (cseh) 153
 palpítal 'ver, dobog' 210

- papacs 164
 papanc 164
papáver (latin) 166
 papcsik, papcsík 164
 papécsk 164
 papics(k) 163 k.
pappy (angol) 166
 papucs, papucsvirág 164
 **para-* (finn) 264
παράνη (görög) 305
 pas (francia) 145
 patác 164
 patacs 163 k.
pater (latin) 305
patera (latin) 305
 patics(ka) 164, 168
patrona (cseh) 151
Patrone (német) 151
 pattan: pattog 166 k.
 pattogzó-fí 165
pechethwinkel 446
 pempő 302
 pép 164, 302
perla (cseh) 151
Perle (német) 151
 pinty 303
 pip, pip 164
pipač (szlovák) 162
 pipacs 162 kk.
 piparcs 164
 pipika, pipikavirág 164
 pipók(a) 164
 pip(p)ancs 163
 pippan(y) 164
 pityke 425
Platte (német) 152
plomba (cseh) 151
Plombe (német) 151
plotna (cseh) 152
 pohár 56 k.
pompa (cseh) 151
Pompe (német) 151
popple (angol) 166
porta (cseh) 151
 povedál 425
rozan (orosz) 152
 pozitron 472
 pőcsik 425
 pukkantó 165
purstūs (litván) 305
 püspök 26
Qara 21
qayaq (mongol) 170
qayaq (eszkimó) 171
qayıq (török) 169 kk.
quattuor (latin) 305
 ragok | -á, -é lativusi
 272, -ba, -be, -ban, -ben
 49 k., 63, 421 k., birto-
 kos személyragozás 63,
 -ból, -ből 29, -k igei
 személyrag 340 k., -ként
 345, -l 46 kk., -n 46
 kk., 430, -n egyesszám
 3. személyű személyrag
 42 kk., -n határozórag
 63, 154 kk., 272, -n
 lativus-dativusrag 262,
 -n locativusi rag 42 k.,
 -nak, -nek 44, 421 kk.,
 -nno szamojéd locati-
 vusi rag 262, -ról, -ről
 29, 212, -stul, -stül,
 -stól, -stól 64, locativusi
 -t 412, -t módhatározói
 rag 64, -t tárgyrag 63,
 -tól, -től 29, 50, 212,
 421 k., -uk, -ük személy-
 rag 26 k., 496 kk.,
 -(ü)l határozórag 26,
 -ul, -ül 64, -(ü)nk sze-
 mélyrag 26, -val, -vel
 47 k., 63, Szemere Pál
 a ragról 421
 rajong 428
 rajta 269
 ránc 302
 reá, rá 269
 rég(en) 199
 regény 428
 reggelre 421
 remete 151
 rémisztó 147
 rengeteg(ség) 459 kk.
 rikító 147
 ró 'jár' 148
rodete (spanyol) 298
 rokonértelmű szavak 201
 rólam 421
 rongy 302
rotulare (latin) 298
 rüg 79
runx (vogul) 79
 sajt 221
 sama 103
 sana 103
 sántál 479
sara (szerb-horvát) 154
 Sára 346
sáricicá (román) 344 k.
Scemá(i) 87
Schaube (német) 152
Scim(ed) 87
sem mire kellő 433
 semper 'fuszujka, bab'
 103
sepedyk 47
 Séra 346
 Seraffi 346
 sertés 147
 silon 472
 siribikál 'siránkozik, nya-
 fog' 209
Šitevān 21
sitis (latin) 305
Šitvenik 21
slédnik (szláv) 431
smog (angol) 472
 sokszor 199
sömta-, *sümta* (szamojéd)
 262
sömtabūni (szamojéd) 263
 stilisztika | Bethlen Gá-
 bor és Kemény János
 nyelvéből 58 k., 194
 kk., hallható csend 225
 k., hasonlat 205, ide-
 gen szavak használata
 424 k., jelzőhalmazás
 205 k., klasszikus mű-
 vek magyarra fordítá-
 sának módszere 66 kk.,
 ~-i túlzás 203, szólá-
 sok és szókapcsolatok
 204
 strukturálizmus 10 kk.
šuba (szlovák) 152
suída (ó-izlandi) 305
 süket 26
 süldő 32
 süllő 32
 sűrű 32
 süt 79
svidėti (litván) 305
fyrolmol 47
 Szabács Viadala 442 kk.
 „szang miatyánk” 82 kk.
 szembetűndő 432
 szemüveg 104
 Szemere Pál 418 kk.
 szempillantat 422
 Szent Antal tüze 480
 Szent János pohara 53 kk.
 szenved 365
 szerecsika 344 k.
 szerszám 147
 szerződés 104
 szilárd 428
 színész 428
 szintén 200
 szív, szív- 28
 szókinccs | adatok a mold-
 vai csángó nyelvjárás
 szókinccsét ért román
 hatáshoz 363
 a szókölcsonzés kérdése-
 hez 149 kk.
 szorgalom 425
 szorosság 'baj, nehéz
 helyzet' 203
 szótár | beszámoló az
 Új Magyar Nyelvtör-
 neteti Szótár munkála-
 tairól 331 kk., A Ma-
 gyar Nyelv Értelmező
 Szótára 13 kk.
 szörnnyű 27
 szúr(kod) 79, 107
 szuszpítal 'szuszog' 211

- szük- 27
szül, szület 25
szúl 79
szün-, szün- 27
szűnik 79
szűr 79
szület 148
szürkönnyet 147
szűszkúpül 'rábeszélőleg,
tukmálólalag közrehat'
209
szüttyő 425
szúz, szüz- 27
tális (ó-porosz) 305
talp 153
táls (lett) 305
tan 485
tanul 350 k.
Tanulj tinó 350 k.
targonca 425
tehát 435
telescopin 473
tenger 172
tereferél 425
tērēpā (héber arámi) 84
k.
térzene 150
tesz(en) 42, 105
teve 151
Thetemeħ 87
ti 28
tincs 302
tinó 350
titkár 428
to brunch (angol) 472
to dunch (angol) 473
to galumph (angol) 473
tōb, tōba (arab) 91
toll 148
tolūs (litván) 305
tomba hang 147
Towaba 82
többször 199
tökély 425
tölgyfa 422
tón 43
török nyelvű forráskiad-
ványaink kérdéséhez
319 kk.
tracsol 209
traire (francia) 145
trampli 479
trefel (német) 85 k.
trēfi (jiddis) 85
- tréfi ~ tréfli ~ tréfní 84
kk.
trepetű (ószláv) 305
trepolkodik 479
trolibusz 472
Truschbe (német) 152
tud 79
*tudu > túd 79
tudni tudom 273
tudós 265
tudott tud 272
Tumpud 78
túr 79, 304
turak (türkmén) 222
turaldus 222
turak (török) 222
turbikol 'turkál' 209
túró 221 k.
turugmaq (török) 222
tűdő 32 kk.
tűdő veszedelem 359
tűkőr 26, 81
tűnik 79
túr 27, 79
tüstént 199
tűz 27
tűzés 297
tvirtas (litván) 305
turbō (szláv) 305
töleti (ó-szláv) 305
ucSORa 471
úgy 436
ugyan 200
uifzuonyo 359
Új Magyar Nyelvtörté-
neti Szótár munkála-
tairól 331 kk.
újólag 199
Unterland 213 k.
ut-fut 77
utána 269
uzsonna 471
üdvöz- 26
ügyvéd 104
ül 25, 365
Üngürüs (török) 321, 323
ünnep(ély) 26, 428
ünnő 32
üres 26
ürü 32
üszög 26
üt 25, 79
üveg 26
üvölt 26
- úz 27
úz-fűz 76
úz-győz 76
vacsora 471
vagyon 42
vala(ha) 199, 201
valamint 200
vālātuc (román) 90
*valjati (szláv) 90
való 42, 201, 434 k.
valóban 200
vālok (szlovák) 89 k.
vályog 88 kk.
varangy 425
várva-vár 271 k.
végre 199
végül 199
vellamozas 359
vén 201
Vendik 21
Venedek 21
venni vettem 273
verekedés 366
verni való 216
verstan | klasszikus mű-
vek magyarra fordítá-
sának módszere 67 kk.
veszen 42
Veszprém 474 k.
vezeres 359
Vida 21
Vidāq 21
világ 366
visz(en) 42, 366
vizontlátás 428
vizbevető hétfő 432
vízibusz 472
volna 200
volt 201
vón 43
Vton iaro 431
Vukit 21
Weilen (német) 422
Weller (német) 90
Zacal 87
zihál 209
zirég-zörög 77
zongora 473
zucca (olasz) 217
žuzbkō (szláv) 480
zsizsik 479
zsuzsok 479
Yorān 21

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon: 111—010). — Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál. Csekk számla szám: egyéni előfizetésnél: 61.257, közületi: 61.066 (vagy átutalás az MNB 8. számú folyószámlára). Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. — A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” *Könyv és Hírlap Külke- reskedelmi Vállalat* (Budapest I., Fő utca 32., telefon 159—450; 45.780.057. számú csekk számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V., József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza elnök* címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 5 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Kelemen József pénztáros, Budapest V., Szalay utca 10—14.), vagy befizethetők a Társaság 171.253—70. számú csekk számlájára.

A Társaság előadásaira meghívók *Szathmári István titkárnál* igényelhetők (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.).

A tagok lakcímét *Mikesy Álmos adminisztrátor* tartja nyilván.

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

1. **Benkő Loránd:** A magyar *ly* hang története. 1953. 20,— Ft.
2. **Hajdú Péter:** A magyarság kialakulásának előzményei. 1953. Elfogyott.
3. **Deme László:** A magyar nyelvjáráások néhány kérdése. 1953. 50,— Ft.
4. **Helyesírásunk időszerű kérdései.** A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságának megbízásából szerkesztette **Benkő Loránd**. 1955. 12,— Ft.
5. **A magyar őstörténet kérdései.** A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése 1953. december 1. 1955. 12,— Ft.
6. **Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd:** A magyar *ly* hang kérdéséhez. 1955. 6,— Ft.
7. **Horváth János:** Vitás verstani kérdések. 1955. 8,— Ft.
8. **Lakó György:** Északi-manyasi nyelvtanulmányok. 1956. 6,— Ft.
9. **A „Helyesírásunk időszerű kérdései” vitája.** Szerkesztette **Fábián Pál**. 1956. 5,— Ft.
10. **Károly Sándor:** Igenévtrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. 1956. 50,— Ft.
11. **Melich János:** Dolgozatok I. 1957. 20,— Ft.
12. **Bánhidai Zoltán:** A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. 1957. 8,— Ft.
13. **Berrár Jolán:** Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. 1957. 12,— Ft.
14. **Tompa József:** A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957. 15,— Ft.
15. **Hexendorf Edit:** Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezés-anyagának köréből. 1958. 15,— Ft.
16. **Károly Sándor:** Az értelmező és az értelmezői mellékmondat a magyarban. 1958. 14,— Ft.
17. **Magyar hangtani dolgozatok.** Szerkesztette **Benkő Loránd**. 1958. 28,— Ft.
18. **Fónagy Iván:** A hangsúlyról. 1958. 14,— Ft.
19. **Papp László:** XVI. század végi nyelvjáráásaink tanulmányozása. 1959. 14,— Ft.
20. **Deme László:** A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. 1959. 15,— Ft.
21. **Király Péter:** Ismeretlen magyar glosszák. 1959. 12,— Ft.
22. **Inceffy Géza:** Szeged környékének földrajzi nevei. 1960. 16,— Ft.
23. **Berrár Jolán:** A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig. 1960. 20,— Ft.
24. **Gombocz Zoltán:** Hímfoglalás előtti bolgár-török jövővényiszavaink. 1960. 4,— Ft.
25. **Papp László:** Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi dcákjaink gyakorlatában. 1961. 28,— Ft.
26. **Büky Béla:** A fővárosi keresztnévadás hatóerői. 1961. 10,— Ft.
27. **Kázmér Miklós:** A magyar affrikátaszczmlélet. 1961. 5,— Ft.

A sorozat kapható, illetőleg megrendelhető az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 21.).

Ára: 10,— Ft

Előfizetés egy évre: 30,— Ft

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

73. Karinth Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. 6.— Ft.
74. Benkő Loránd: A Nyárámente földrajzinevei. 1947. 6.— Ft.
75. Pais Dezső: Reg. (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből.) 1949. 5.— Ft.
76. Hajdú Péter: A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4.— Ft.
78. Pais Dezső: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4.— Ft.
79. Pais Dezső: Két fejezet a mondattanból. 1950. 6.— Ft.
80. Berrár Jolán: Női neveink 1400-ig. 1952. 10.— Ft.
81. Pais Dezső: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 1953. 3.— Ft.
82. Kardos Tibor: A Huszita Biblia keletkezése. 1953. 10.— Ft.
83. A szegedi nyelvészkongresszus anyaga. 1953. 20.— Ft.
84. Czeglédy Károly: IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. 1954. 6.— Ft.
85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8.— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12.— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4.— Ft.
88. Gyalmos János: A -beli névszóképző. 1954. 12.— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12.— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12.— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3.— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4.— Ft.
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5.— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7.— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzinevei. 1957. 13.— Ft.
96. Szinnyei József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3.— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5.— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszus. 1958. 4.— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6.— Ft.
100. Horváth János: Versitmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4.— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégibb szakácskönyvünkben. 1958. 10.— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16.— Ft.
103. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20.— Ft.

TÁRSASÁGUNKNÁL (V., PESTI BARNABÁS UTCA 1. III. EM. 9.) MÉG BESZEREZHETŐ KIADVÁNYOK

- Szótutató Lehr Albert Arany-magyarázataihoz. Szerkesztette Tolnai Vilmos. 1917. 8.— Ft.
Emlék Szily Kálmánnak nyolevanadik születése napja alkalmából. 1918. 15.— Ft.
Szamosháti Szótár I—II. Írta Cséry Bálint. 1935—1936: 120.— Ft.
Emlékkönyv Melich János hetvenedik születése napjára. 1942. 80.— Ft.
Balassa-Kódex. Közzéteszi Varjas Béla. 1944. 60.— Ft.
Sárróti népmesék és népi elbeszélések. Gyűjtötte és közzéteszi Végh József. 1944. 20.— Ft.
Magyar Nyelvjárások I. 1951. 26,50 Ft., II. 1953. 26,50 Ft., III. 1956. 21.— Ft.
A Nyelvőr Füzetek I., 3—6. számai.

LVII. ÉVF.

1961. JÚNIUS

2. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

418. SZÁM

1961

Felelős szerkesztő:

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, NYÍRI ANTAL, PAIS DEZSŐ és SULÁN BÉLA

TARTALOM

<i>Keresztury Dezső</i> : Horváth János.....	125
<i>H. Molnár Ilona—Szathmári István</i> : Magyar leíró nyelvtan orosz nyelven.....	133
<i>Pais Dezső</i> : A jelentésváltozások rendszerezéséhez	144
<i>Sulán Béla</i> : A szókölcsönzés kérdéséhez	149
<i>Károly Sándor</i> : A minden -n-je	154
<i>Benkő Loránd</i> : Pipacs	162
<i>Sinor Dénes</i> : Hajó	169
<i>Farczády Elek—Szabó T. Attila</i> : Újabb adalékok a »XVI. századi orvosi könyv« kérdéseihez	173
<i>Papp László</i> : Személynevek és helynevek	183
<i>Bánhidi Zoltán</i> : Bethlen Gábor és Kemény János nyelvéből.....	194
Kiseb b közlemények. <i>Vértes O. András</i> : A bilabialis pergő hang magyar rovásjegyének eredete. — <i>Szabó Zoltán</i> : A -bikál-féle igeeképzők alakulásmód- járól. — <i>Molnár József</i> : Ki volt a Trójai História 1576-i kiadásának igazi nyomdásza? — <i>Hutterer Miklós</i> : Adalékok a <i>felföldizmus</i> kérdéséhez. — <i>Erdős Károly</i> : Károli Gáspár nevének helyes írása.....	207
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Beke Ödön</i> : Füle botját se mozdítja. — <i>Dömötör Sándor</i> : Cúka. — <i>Kálmán Béla</i> : Incelkedik. — <i>Kunszery Gyula</i> : Kotnyeles. — <i>Lavotha Ödön</i> : Kukk. — <i>Pais Dezső</i> : Túró. — <i>Scheiber Sándor</i> : A Bár Kochba-játék nevének eredete. — <i>Wacha Imre</i> : Hallható csend....	215
Nyelvművelés. <i>Dienes Gedeon</i> : A magyar nevek orosz átírásáról.....	227
Nyelvtörténeti adatok. <i>Török Gábor</i> : Ötszáz éves híradás a szlavóniai magyarságról. — <i>Lőrincz Jenő</i> : Egy XVI. századi <i>benneket</i> adat.....	236
Nyelvjárások. <i>Imre Samu</i> : A felsőöri nyelvjárás névszótöveinek vázlata...	243
Szemle. <i>Sebestyén Árpád</i> : Nyelvművelő irodalmunk 1945-től 1960-ig	250
Különfélék. <i>Kniezsa István</i> : Pais Dezső 75 éves	257
Társasági ügyek. <i>Mikesy Sándor</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság éle- téből.....	259

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon: 111—010). — Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál. Csekkszám: 450; 45.780.057. Egyéni előfizetésnél: 61.257, közületi: 61.066 (vagy átutalás az MNB 8. számú folyószámlára). Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. — A folyóirat külföldi címre küldését a „*Kultúra*” *Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat* (Budapest I., Fő utca 32., telefon 159—450; 45.780.057. számú csekkszám) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V., József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza elnök* címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 5 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Kelemen József pénztáros, Budapest V., Szalay utca 10—14.), vagy befizethetők a Társaság 171.253—70. számú csekkszámjára.

A Társaság előadásaira meghívók *Szathmári István titkárnál* igényelhetők (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.).

A tagok lakcímét *Mikesy Álmos adminisztrátor* tartja nyilván.

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

1. **Benkő Loránd:** A magyar *ly* hang története. 1953. 20.— Ft.
2. **Hajdú Péter:** A magyarság kialakulásának előzményei. 1953. Elfogyott.
3. **Deme László:** A magyar nyelvjárások néhány kérdése. 1953. 50.— Ft.
4. **Helyesírásunk időszzerű kérdései.** A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságának megbízásából szerkesztette **Benkő Loránd**. 1955. 12.— Ft.
5. **A magyar őstörténet kérdései.** A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése 1953. december 1. 1955. 12.— Ft.
6. **Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd:** A magyar *ly* hang kérdéséhez. 1955. 6.— Ft.
7. **Horváth János:** Vitás verstani kérdések. 1955. 8.— Ft.
8. **Lakó György:** Észak-magyar nyelvtanulmányok. 1956. 6.— Ft.
9. **A „Helyesírásunk időszzerű kérdései” vitája.** Szerkesztette **Fábián Pál**. 1956. 5.— Ft.
10. **Károly Sándor:** Igenérendszერünk a kódexiúdalom első szakaszában. 1956. 50.— Ft.
11. **Melich János:** Dolgozatok I. 1957. 20.— Ft.
12. **Bánhidi Zoltán:** A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. 1957. 8.— Ft.
13. **Berrár Jolán:** Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. 1957. 12.— Ft.
14. **Tompa József:** A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957. 15.— Ft.
15. **Hexendorff Edit:** Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. 1958. 15.— Ft.
16. **Károly Sándor:** Az értelmező és az értelmzői mellékmondat a magyarban. 1958. 14.— Ft.
17. **Magyar hangtani dolgozatok.** Szerkesztette **Benkő Loránd**. 1958. 28.— Ft.
18. **Fónagy Iván:** A hangsúlyról. 1958. 14.— Ft.
19. **Papp László:** XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. 1959. 14.— Ft.
20. **Deme László:** A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. 1959. 15.— Ft.
21. **Király Péter:** Ismeretlen magyar glosszák. 1959. 12.— Ft.
22. **Inczefy Géza:** Szeged környékének földrajzi nevei. 1960. 16.— Ft.
23. **Berrár Jolán:** A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig. 1960. 20.— Ft.
24. **Gombocz Zoltán:** Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. 1960. 4.— Ft.
25. **Papp László:** Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. 1961. 28.— Ft.
26. **Büky Béla:** A fővárosi keresztnevéadás hatóerői. 1961. 10.— Ft.
27. **Kázmér Miklós:** A magyar affrikátaszemlélet. 1961. 5.— Ft.
28. **Karácsony Sándor Zsigmond:** Személyneveink 1500-tól 1800-ig. 1961. 15.— Ft.

A sorozat kapható, illetőleg megrendelhető az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 21.).

Ara: 10,— Ft

Előfizetés egy évre: 30,— Ft

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

73. Karinthy Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. 6,— Ft.
74. Benkő Lőránd: A Nyárádmente földrajzinevei. 1947. 6,— Ft.
75. Pais Dezső: Reg. (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből.) 1949. 5,— Ft.
76. Hajdú Péter: A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4,— Ft.
78. Pais Dezső: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4,— Ft.
79. Pais Dezső: Két fejezet a mondattanból. 1950. 6,— Ft.
80. Berrár Jolán: Női neveink 1400-ig. 1952. 10,— Ft.
81. Pais Dezső: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 1953. 3,— Ft.
82. Kardos Tibor: A Huszita Biblia keletkezése. 1953. 10,— Ft.
83. A szegedi nyelvészkonferencia anyaga. 1953. 20,— Ft.
84. Czeglédy Károly: IV–IX. századi népmozgalmak a steppen. 1954. 6,— Ft.
85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A *-beli* névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,— Ft.
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzinevei. 1957. 13,— Ft.
96. Szinyei József emlékezete. 1857–1957. 1958. 3,— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkonferencia. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6,— Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezéseinek legrégebbi szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.
103. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.

TÁRSASÁGUNKNÁL (V., PESTI BARNABÁS UTCA 1. III. EM. 9.) MÉG BESZEREZHETŐ KIADVÁNYOK

- Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születése napja alkalmából. 1918. 15,— Ft.
Szamosháti Sztórá I–II. Írta Csúry Bélint. 1935–1936. 120,— Ft.
Emlékkönyv Melich János hetvenedik születése napjára. 1942. 80,— Ft.
Balassa-Kódex. Közzéteszi Varjas Béla. 1944. 60,— Ft.
Sárréti népmesék és népi elbeszélések. Gyűjtötte és közzéteszi Végh József. 1944. 20,— Ft.
Magyar Nyelvjárások I. 1951. 26,50 Ft., II. 1953. 26,50 Ft., III. 1956. 21,— Ft.
A Nyelvőr Füzetek I., 3–6. számai.

LVII. ÉVF.

1961. SZEPTEMBER

3. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI
PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

419. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ. BUDAPEST
1961

Felelős szerkesztő:

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, NYÍRI ANTAL és SULÁN BÉLA

TARTALOM

<i>N. Sebestyén Irén</i> : A gyógyító sámánkodás egy nyelvi nyoma a jurák-szamojédban	261
<i>Pais Dezső</i> : Részletek a határozós összetételek fejezetéből.....	266
<i>Antal László</i> : Gondolatok a magyar igeről.....	273
<i>Bónis György és Kovács Ferenc</i> : Régi magyar esküminták	279
<i>Benkő Loránd</i> : Konty.....	295
<i>Sulán Béla</i> : A $t > d$ hangváltozás kérdéséhez a magyarban.....	303
<i>Fábián Pál</i> : Törekvések helyesírásunk egységének kialakítására 1772 és 1832 között	306
<i>Fekete Lajos</i> : Török nyelvű forráskiadásaink kérdéséhez.....	319
<i>Papp László</i> : Személynevek és helynevek.....	325
<i>Berrár Jolán</i> : Beszámoló az Új Magyar Nyelvtörténeti Szótár munkálatairól...	331
Kisebbségi közlemények. <i>Kubinyi László</i> : A beszédiram magyar nyelvtörténeti jelentőségéről. — <i>Tompa József</i> : A <i>meheinek(je)</i> típusú deverbális főnevek mai változataihoz	337
Szó- és szólásmagyarazatok. <i>Hegedüs József</i> : A <i>laboda</i> szó egy régi jelentéséről. — <i>Kálmán Béla</i> : Nyaka közé szedi a lábát. — <i>Kiss Lajos</i> : Szerecsika. — <i>Lőrincz Jenő</i> : Korosként. — <i>Mikesy Sándor</i> : Séra. — <i>O. Nagy Gábor</i> : Muszáj. — <i>Szabó T. Attila</i> : Furdancs. Tanulj tinó... — <i>Wacha Imre</i> : Minden út Rómába vezet	342
Nyelvtörténeti adatok. <i>Bálint Sándor</i> : Alsóvárosi Glosszák. — <i>Kovács István</i> : Magyar naptártöredék 1595-ből. — <i>Török Gábor</i> : Ötszáz éves híradás a szlavóniai magyarságról.....	355
Nyelvjárások. <i>Márton Gyula</i> : Adatok a moldvai csángó nyelvjárás szókincsét ért román hatáshoz. — <i>Imre Samu</i> : Néhány megjegyzés a felsőöri kettőshangzókrol	363
Szemle. <i>Sebestyén Árpád</i> : Nyelvművelő irodalmunk 1945-től 1960-ig	367
Különfélék. <i>Korompay Bertalan</i> : Munkácsi Bernát és a néptudomány...	377
Társasági ügyek. <i>Sebestyén Árpád</i> : Megalakult a Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportja.....	383
Levélszekrény	386

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010). — Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál. Csekk számla szám: egyéni előfizetésnél: 61.257, közületi: 61.066 (vagy átutalás az MNB 8. számú folyószámlára). Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. — A folyóirat külföldi címre küldését a „*Kultúra*” *Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat* (Budapest I, Fő utca 32., telefon 159—450; 45.780.057. számú csekk számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V., József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza* elnök címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 5 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Kelemen József pénztáros, Budapest V., Szalay utca 10—14.) vagy befizethetők a Társaság 171.253—70. számú csekk számlájára.

A Társaság előadásaira meghívók *Szathmári István titkárnál* igényelhetők (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.).

A tagok lakcímét *Mikesy Almos adminisztrátor* tartja nyilván.

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

1. **Benkő Loránd:** A magyar *ly* hang története. 1953. 20,— Ft.
2. **Hajdú Péter:** A magyarság kialakulásának előzményei. 1953. Elfogyott.
3. **Deme László:** A magyar nyelvjárások néhány kérdése. 1953. 50,— Ft.
4. **Helyesírásunk időszeri kérdései.** A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságának megbízásából szerkesztette **Benkő Loránd.** 1955. 12,— Ft.
5. **A magyar őstörténet kérdései.** A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése 1953. december 1. 1955. 12,— Ft.
6. **Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd:** A magyar *ly* hang kérdéséhez. 1955. 6,— Ft.
7. **Horváth János:** Vitás verstani kérdések. 1955. 8,— Ft.
8. **Lakó György:** Északi-manyisi nyelvtanulmányok. 1956. 6,— Ft.
9. **A „Helyesírásunk időszeri kérdései” vitája.** Szerkesztette **Fábián Pál.** 1956. 5,— Ft.
10. **Károly Sándor:** Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. 1956. 50,— Ft.
11. **Melich János:** Dolgozatok I. 1957. 20,— Ft.
12. **Bánhidi Zoltán:** A magyar összetett igealakok jelentéstudomány. 1957. 8,— Ft.
13. **Berrár Jolán:** Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. 1957. 12,— Ft.
14. **Tompa József:** A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957. 15,— Ft.
15. **Hexendorf Edit:** Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. 1958. 15,— Ft.
16. **Károly Sándor:** Az értelmező és az értelmezői mellékmondat a magyartan. 1958. 14,— Ft.
17. **Magyar hangtani dolgozatok.** Szerkesztette **Benkő Loránd.** 1958. 28,— Ft.
18. **Fónagy Iván:** A hangsúlyról. 1958. 14,— Ft.
19. **Papp László:** XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. 1959. 14,— Ft.
20. **Deme László:** A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. 1959. 15,— Ft.
21. **Király Péter:** Ismeretlen magyar glosszák. 1959. 12,— Ft.
22. **Inczefy Géza:** Szeged környékének földrajzi nevei. 1960. 16,— Ft.
23. **Berrár Jolán:** A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig. 1960. 20,— Ft.
24. **Gombocz Zoltán:** Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. 1960. 4,— Ft.
25. **Papp László:** Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. 1961. 28,— Ft.
26. **Büky Béla:** A fővárosi keresztnévadás hatóerői. 1961. 10,— Ft.
27. **Kázmér Miklós:** A magyar affrikátaszemlélet. 1961. 5,— Ft.
28. **Karácsony Sándor Zsigmond:** Személyneveink 1500-tól 1800-ig. 1961. 15,— Ft.

A sorozat kapható, illetőleg megrendelhető az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 21.).

Ára: 10,— Ft

Előfizetés egy évre: 30,— Ft

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

73. Karinthy Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. 6,— Ft.
74. Benkő Loránd: A Nyáradmente földrajzinevei. 1947. 6,— Ft.
75. Pais Dezső: Reg. (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből.) 1949. 5.— Ft.
76. Hajdú Péter: A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4,— Ft.
78. Pais Dezső: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4,— Ft.
79. Pais Dezső: Két fejezet a mondattanból. 1950. 6,— Ft.
80. Berrár Jolán: Női neveink 1400-ig. 1952. 10,— Ft.
81. Pais Dezső: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 1953. 3,— Ft.
82. Kardos Tibor: A Huszita Biblia keletkezése. 1953. 10,— Ft.
83. A szegedi nyelvészkongresszus anyaga. 1953. 20,— Ft.
84. Czeglédy Károly: IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. 1954. 6,— Ft.
85. Szabó Dénes: A demősi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A *-beli* névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,— Ft.
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzinevei. 1957. 13,— Ft.
96. Szinyei József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3,— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszus. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6,— Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégebbi szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.
103. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.

TÁRSASÁGUNKNÁL (V., PESTI BARNABÁS UTCA 1. III. EM. 9.) MÉG BESZEREZHETŐ KIADVÁNYOK

- Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születése napja alkalmából. 1918. 15,— Ft.
Szamosháti Szótár I—II. Írta Csúry Bálint. 1935—1936. 120,— Ft.
Emlékkönyv Melich János hetvenedik születése napjára. 1942. 80,— Ft.
Balassa-Kódex. Közzéteszi Varjas Béla. 1944. 60,— Ft.
Sárréti népmesék és népi elbeszélések. Gyűjtötte és közzéteszi Végh József. 1944. 20,— Ft.
Magyar Nyelvjárások I. 1951. 26,50 Ft., II. 1953. 26,50 Ft., III. 1956. 21,— Ft.
A Nyelvőr Füzetek 1., 3—6. számai.

A Nyelvtudományi Intézet
Könyvtára
Budapest

LVII. ÉVF.

1961. DECEMBER

4. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI
PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

420. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1961

Felelős szerkesztő:

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, NYÍRI ANTAL és SULÁN BÉLA

TARTALOM

<i>Berrár Jolán:</i> A mai magyar nyelv rendszere	389
<i>Benkő Loránd:</i> Új módszertani lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban	401
<i>Bárczi Géza:</i> Hozzászólás a történeti forráskiadások kérdéséhez	413
<i>P. Balázs János:</i> Szemere Pál mint nyelvész	418
<i>Pais Dezső:</i> Részletek a határozós összetételek fejezetéből	429
<i>Rácz Endre:</i> Az azért kötőszó használata régebbi kódexünk következtető mondataiban	435
<i>Papp László:</i> A Szabács Viadala és a Csicsery család	442
<i>Úrhegyi Emilia:</i> Lajhár	450
<i>Szilágyi Ferenc:</i> Rengeteg	459
Kisebbségi közlemények. <i>Erdődi József:</i> A szóképzés egy új módjáról. — <i>Lőrincz Jenő:</i> Veszprém nevének XVI. századi írásáról és ejtéséről	471
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Fekete Lajos:</i> A barátom barátja: barátom... — <i>Kiss Lajos:</i> Hemzseg. — <i>Murádin László:</i> Zsizsik, zsúzsok. — <i>Prohászka János:</i> Szent Antal tüze. — <i>Wacha Imre:</i> Hallható csend..	475
Nyelvművelés. <i>Kálmán Béla:</i> Műt. — <i>Eckhardt Sándor:</i> „Beszéljen magyarul!”	484
Nyelvtörténeti adatok. <i>Implom József:</i> Szótörténeti adalékok	486
Nyelvjárások. <i>Deme László és Imre Samu:</i> Az ellenőrzés tanulságai a magyar nyelvatlasz munkálataiban. — <i>Márton Gyula:</i> Adatok az <i>-uk, -ük</i> személyrag használatához a Fekete-Körös völgyében	492
Szemle. <i>Végh József:</i> Tájékoztató az orosz nyelvjárások atlaszáról	499
Társasági ügyek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság LVII. közgyűlése	509
Levélszekrény	515

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010). — Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál. Csekk számla szám: egyéni előfizetésnél: 61.257, közületi: 61.066 (vagy átutalás az MNB 8. számú folyószámlára). Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. — A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32., telefon 159—450; 45.780.057. számú csekk számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V., József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárzsi Géza* elnök címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 5 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Kelemen József pénztáros, Budapest V., Szalay utca 10—14.) vagy befizethetők a Társaság 171.253—70. számú csekk számlájára.

A Társaság előadásaira meghívók *Szathmári István titkárnál* igényelhetők (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.).

A tagok lakcímét *Mikesy Almos adminisztrátor* tartja nyilván.

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

1. **Benkő Loránd:** A magyar *ly* hang története. 1953. 20.— Ft.
2. **Hajdú Péter:** A magyarság kialakulásának előzményei. 1953. Elfogyott.
3. **Deme László:** A magyar nyelvújítások néhány kérdése. 1953. 50.— Ft.
4. **Helyesírásunk időszerű kérdései.** A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságának megbízásából szerkesztette **Benkő Loránd**. 1955. 12.— Ft.
5. **A magyar őstörténet kérdései.** A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése 1953. december 1. 1955. 12.— Ft.
6. **Pais Dezső, Bárzsi Géza, Benkő Loránd:** A magyar *ly* hang kérdéséhez. 1955. 6.— Ft.
7. **Horváth János:** Vitás verstani kérdések. 1955. 8.— Ft.
8. **Lakó György:** Északi-magyarsági nyelvtanulmányok. 1956. 6.— Ft.
9. **A „Helyesírásunk időszerű kérdései” vitája.** Szerkesztette **Fábián Pál**. 1956. 5.— Ft.
10. **Károly Sándor:** Igenérendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. 1956. 50.— Ft.
11. **Melich János:** Dolgozatok I. 1957. 20.— Ft.
12. **Bánhidai Zoltán:** A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. 1957. 8.— Ft.
13. **Berrár Jolán:** Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. 1957. 12.— Ft.
14. **Tompa József:** A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957. 15.— Ft.
15. **Hexendorfi Edít:** Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. 1958. 15.— Ft.
16. **Károly Sándor:** Az értelmező és az értelmezői mellékmondat a magyarban. 1958. 14.— Ft.
17. **Magyar hangtani dolgozatok.** Szerkesztette **Benkő Loránd**. 1958. 28.— Ft.
18. **Fónagy Iván:** A hangsúlyról. 1958. 14.— Ft.
19. **Papp László:** XVI. század végi nyelvújításaink tanulmányozása. 1959. 14.— Ft.
20. **Deme László:** A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. 1959. 15.— Ft.
21. **Király Péter:** Ismeretlen magyar glosszák. 1959. 12.— Ft.
22. **Incze György:** Szeged környékének földrajzi nevei. 1960. 16.— Ft.
23. **Berrár Jolán:** A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig. 1960. 20.— Ft.
24. **Gombocz Zoltán:** Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. 1960. 4.— Ft.
25. **Papp László:** Nyelvújítás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. 1961. 28.— Ft.
26. **Büky Béla:** A fővárosi keresztnévadás hatóerői. 1961. 10.— Ft.
27. **Kázmér Miklós:** A magyar affrikátaszemlélet. 1961. 5.— Ft.
28. **Karácsony Sándor Zsigmond:** Személyneveink 1500-tól 1800-ig. 1961. 15.— Ft.

A sorozat kapható, illetőleg megrendelhető az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 21.).

Ára: 10,— Ft

Előfizetés egy évre: 30,— Ft

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

73. Karinthy Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. 6,— Ft.
74. Benkő Loránd: A Nyárádmunte földrajzinevei. 1947. 6,— Ft.
75. Pais Dezső: Reg. (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből.) 1949. 5.— Ft.
76. Hajdú Péter: A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4,— Ft.
78. Pais Dezső: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4,— Ft.
79. Pais Dezső: Két fejezet a mondattanból. 1950. 6,— Ft.
80. Berrár Jolán: Női neveink 1400-ig. 1952. 10,— Ft.
81. Pais Dezső: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 1953. 3,— Ft.
82. Kardos Tibor: A Huszita Biblia keletkezése. 1953. 10,— Ft.
83. A szegedi nyelvészkonferencia anyaga. 1953. 20,— Ft.
84. Czeglédy Károly: IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. 1954. 6,— Ft.
85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A *-beli* névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,— Ft.
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzinevei. 1957. 13,— Ft.
96. Szinyvei József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3,— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkonferencia. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6,— Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégebbi szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.
103. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.

TÁRSASÁGUNKNÁL (V., PESTI BARNABÁS UTCA 1. III. EM. 9.) MÉG BESZEREZHETŐ KIADVÁNYOK

- Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születése napja alkalmából. 1918. 15,— Ft.
Szamosháti Szótár I—II. Írta Csúry Bálint. 1935—1936. 120,— Ft.
Emlékkönyv Molich János hetvenedik születése napjára. 1942. 80,— Ft.
Balassa-Kódex. Közzéteszi Varjas Béla. 1944. 60,— Ft.
Sárréti népmesék és népi elbeszélések. Gyűjtötte és közzéteszi Végh József. 1944. 20,— Ft.
Magyar Nyelvjárások I. 1951. 26,50 Ft., II. 1953. 26,50 Ft., III. 1956. 21,— Ft.
A Nyelvőr Füzetek 1., 3—6. számai.